История на БЪЛГАРИЯ

ТОМ ШЕСТИ

БЪЛГАРСКО ВЪЗРАЖДАНЕ 1856–1878

СОФИЯ/1987

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ
НА НАУКИТЕ

ЕДИНЕН ЦЕНТЪР ПО ИСТОРИЯ

ИНСТИТУТ ПО ИСТОРИЯ

ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРИЯ

В ЧЕТИРИНАДЕСЕТ ТОМА

ИЗДАТЕЛСТВО
НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ
НА НАУКИТЕ

ИНДЕКС 941 Б

©

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
c/o Jusautor, Sofia
1987
ОТПЕЧАТАНО В НР БЪЛГАРИЯ

ИЗДАНИЕТО
Е ПОСВЕТЕНО
НА
1300-ГОДИШНИНАТА
ОТ СЪЗДАВАНЕТО
НА
БЪЛГАРСКАТА
ДЪРЖАВА

ГЛАВНА РЕДАКЦИЯ

Димитър КОСЕВ /председател/
Христо ХРИСТОВ /заместник-председател/, Николай ТОДОРОВ /заместник-председател/, Васил ВАСИЛЕВ /отговорен секретар/, Димитър АНГЕЛОВ, Воин БОЖИНОВ, Христо ГАНДЕВ, Илчо ДИМИТРОВ, Мито ИСУСОВ, Любомир ПАНАЙОТОВ, Веселин ХАДЖИНИКОЛОВ, Крумка ШАРОВА

Уредник Красимира ТОПАЛЕНКОВА

Владислав ПАСКАЛЕВ /главен художник-оформител/

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ НА ТОМ VI

Крумка ШАРОВА /отговорен редактор/
Константин КОСЕВ, Огняна МАЖДРАКОВА-ЧАВДАРОВА, Веселин ТРАЙКОВ

Редактор Валентина МИНЧЕВА
Редактори на научния апарат и библиографията Веселин ВЪЛЧЕВ и Кръстина ГЕЧЕВА
Редактор на показалците Веселин ВЪЛЧЕВ
Художествен редактор Румен РАКШИЕВ
Технически редактор Стефан РАНГЕЛОВ

АВТОРИ

Жечо АТАНАСОВ, Стойко БОЖКОВ, Георги БОРШУКОВ, Нели БЪЧВАРОВА, Михаил БЪЧВАРОВ, Мария ВЕЛЕВА, Стефан ВЕЛИКОВ, Александър ВЪЛЧЕВ, Цонко ГЕНОВ, Стоян ГЕНЧЕВ, Симеон ДАМЯНОВ, Ангел ДИМИТРОВ, Страшимир ДИМИТРОВ, Петър ДИНЕКОВ, Дойно ДОЙНОВ, Николай ЖЕЧЕВ, Димитър КОСЕВ, Константин КОСЕВ, Георги КОЖУХАРОВ, Огняна МАЖДРАКОВА-ЧАВДАРОВА, Йоно МИТЕВ, Ганка МИХАЙЛОВА, Виржиния ПАСКАЛЕВА, Румяна РАДКОВА, Вера ДИНОВА-РУСЕВА, Маньо СТОЯНОВ, Николай ТОДОРОВ, Веселин ТРАЙКОВ, Иван УНДЖИЕВ, Христо ХРИСТОВ, Крумка ШАРОВА

Библиография Кръстина ГЕЧЕВА
Карти Петър КОЛЕДАРОВ
Показалци Лилия РАДКОВА
Хронологическа таблица Христо ЙОНКОВ

Фотоилюстрации Христо ЙОНКОВ
Художник-оформител на тома Владислав ПАСКАЛЕВ

Съдържание

Предговор 13

ДЯЛ I

СОЦИАЛНО-ИКОНОМИЧЕСКО РАЗВИТИЕ 25

ГЛАВА ПЪРВА

ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ И БЪЛГАРИТЕ СЛЕД КРИМСКАТА ВОЙНА . . 27

1. **Международно положение на империята. Нов етап в Източния въпрос** /проф. д-р С. Дамянов/ 27
2. **Опити за реформиране на империята** /проф. Стр. Димитров, ст.н.с. О. Маждракова-Чавдарова/ 32

ГЛАВА ВТОРА

ИКОНОМИЧЕСКО РАЗВИТИЕ НА БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ 39

1. **Селско стопанство** /акад. Хр. Христов/ 39
2. **Развитие на промишлеността** /проф. д-р К. Косев/ 48
3. **Развитие на търговията** /проф. В. Паскалева/ 58
4. **Османската феодална система — пречка за развитието на българското стопанство** /проф. д-р К. Косев/ 65

ГЛАВА ТРЕТА

БЪЛГАРСКОТО ОБЩЕСТВО ПРЕЗ ТРЕТАТА ЧЕТВЪРТ НА XIX В. 69

1. **Социална структура** /акад. Хр. Христов/ 69
2. **Промени в общинското самоуправление** /акад. Хр. Христов/ 74
3. **Демографски процеси** /акад. Н. Тодоров, проф. д-р К. Косев/ 76

Бележки към дял I 80

ДЯЛ II

КУЛТУРНО-НАЦИОНАЛНИ БОРБИ И ПОСТИЖЕНИЯ . . 85

ГЛАВА ПЪРВА

РАЗВИТИЕ НА БЪЛГАРСКАТА ПРОСВЕТА 87

1. **Подем на новобългарското образование** /н.с. А. Димитров/ 87
2. **Педагогическа книжнина** /проф. Ж. Атанасов, н.с. А. Димитров/ 108
3. **Борба против чуждите опити за противодействие срещу българското просветно дело** /н.с. А. Димитров/ 110
4. **Културно-просветни и обществени организации** /ст.н.с. Ст. Великов, ст.н.с. Н. Жечев/ 116

ГЛАВА ВТОРА

БОРБА ЗА САМОСТОЯТЕЛНА НАЦИОНАЛНА ЦЪРКВА /акад. Д. Косев/ . . 124

1. **Засилване на църковно-националното движение след Кримската война** 124
2. **Нов етап в църковно-националното движение** 132

3. Решаваща борба за независима българска църква и национално самоопределение 147
4. Създаване на самостоятелна българска църква 165
5. Формиране, утвърждаване и граници на българската нация 179
Бележки към дял II 182

ДЯЛ III
БОРБИ ЗА ПОЛИТИЧЕСКО ОСВОБОЖДЕНИЕ ДО 1875 г. 189

ГЛАВА ПЪРВА
СЪЗДАВАНЕ НА НАЦИОНАЛНОРЕВОЛЮЦИОННА ИДЕОЛОГИЯ 191
1. Политически центрове и групировки на едрата българска буржоазия /ст.н.с. I ст. д-р В. Трайков, ст.н.с. О. Маждракова-Чавдарова/ 191
2. Георги Стойков Раковски. Идейно-политическа програма на българското революционно движение /ст.н.с. I ст. д-р В. Трайков, ст.н.с. О. Маждракова-Чавдарова/ 199
3. Подготовка на въстание в България през 1861—1862 г. /ст.н.с. О. Маждракова-Чавдарова/ 214
4. Българското освободително движение през 1863—1865 г. /ст.н.с. I ст. д-р В. Трайков/ 222

ГЛАВА ВТОРА
ДВИЖЕНИЕ ЗА ПОЛИТИЧЕСКО ОСВОБОЖДЕНИЕ ПРЕЗ 1866—1869 г. /проф. Кр. Шарова/ 228
1. Проекти и инициативи за разрешаване на българския въпрос 228
2. Революционни освободителни акции на българския народ през първата половина на 1867 г. 241
3. Националноосвободителното движение в края на 1867 г. и през 1868 г. 252

ГЛАВА ТРЕТА
НОВ ЕТАП НА НАЦИОНАЛНООСВОБОДИТЕЛНОТО ДВИЖЕНИЕ. ВЪТРЕШНА РЕВОЛЮЦИОННА ОРГАНИЗАЦИЯ. БРЦК 262
1. Васил Левски. Начало на Вътрешната революционна организация /проф. Ив. Унджиев 262
2. Дейност на емиграцията в Румъния. Любен Каравелов /акад. Д. Косев/ 269
3. Изграждане и укрепване на Вътрешната революционна организация /проф. Ив. Унджиев, проф. Кр. Шарова/ . . . 280
4. Връзките на Л. Каравелов и други емигрантски дейци с революционните движения в Европа през 1870—1872 г. /проф. Кр. Шарова/ 297
5. Христо Ботев. По-висок етап в развитието на националнореволюционната идеология /проф. Ив. Унджиев, проф. Кр. Шарова/ 301
6. Васил Левски и преговорите на емигрантските дейци със Сърбия и Черна гора за едновременно въстание през 1871—1872 г. /акад. Д. Косев/ 307

7. Общо събрание на БРЦК /април – май 1872 г./. Програма и устав на БРЦК /проф. Кр. Шарова, проф. Ив. Унджиев/ . . 313
8. Разкриване на революционната организация /проф. Ив. Унджиев/ 320
9. Революционното движение през 1873–1875 г. /проф. Ив. Унджиев/ 325
10. Христо Ботев начело на българското революционно движение /проф. Ив. Унджиев/ 332
Бележки към дял III 338

ДЯЛ IV

ИЗТОЧНАТА КРИЗА, АПРИЛСКОТО ВЪСТАНИЕ 1876 г. И РУСКО-ТУРСКАТА ОСВОБОДИТЕЛНА ВОЙНА 351

ГЛАВА ПЪРВА

ИЗТОЧНАТА КРИЗА И БЪЛГАРИТЕ 353
1. Въстанието в Херцеговина и Босна и българската общественост /проф. д-р С. Дамянов/ 353
2. Българското въстание през септември 1875 г. /ст.н.с. д-р Д. Дойнов/ 354

ГЛАВА ВТОРА

АПРИЛСКОТО ВЪСТАНИЕ ПРЕЗ 1876 г. 361
1. Гюргевски революционен комитет и неговите решения/проф. д-р Й. Митев, ст.н.с. О. Маждракова-Чавдарова/ 361
2. Подготовка на въстанието в революционните окръзи /проф. д-р Й. Митев, ст.н.с. О. Маждракова-Чавдарова/ 367
3. Обявяване и ход на Априлското въстание /проф. д-р Й. Митев, ст.н.с. О. Маждракова-Чавдарова/ 376
4. Четите на Христо Ботев, Таньо Стоянов и Сидер Грънчаров /проф. д-р Й. Митев/ 400
5. Характер и значение на въстанието /проф. д-р Й. Митев/ . 409

ГЛАВА ТРЕТА

БЪЛГАРСКОТО ОСВОБОДИТЕЛНО ДВИЖЕНИЕ СЛЕД АПРИЛСКОТО ВЪСТАНИЕ 413
1. Международен отзвук на Априлското въстание /ст.н.с. Н. Жечев/ 413
2. Българският народ в защита на националните си интереси /ст.н.с. О. Маждракова-Чавдарова, ст.н.с. Ц. Генов/. 418
3. Българският въпрос на Цариградската конференция /акад. Хр. Христов/ 424

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА

РУСКО-ТУРСКАТА ВОЙНА И ОСВОБОЖДЕНИЕТО НА БЪЛГАРИЯ /1877–1878/ /акад. Хр. Христов/ 431
1. Обявяване и ход на войната 431
2. Превземането на Плевен – начало на пълния разгром на турската армия 442

3. Положението на българския народ и участието му във войната 446
ГЛАВА ПЕТА
САНСТЕФАНСКИ МИРЕН ДОГОВОР И БЕРЛИНСКИ КОНГРЕС /акад. Хр. Христов/ 458
1. Сключване на примирие в Одрин. Влошаване на отношенията между Русия и западните държави 458
2. Изработване и характер на Санстефанския мирен договор . .464
3. Отношението на западните сили и на балканските държави към Санстефанския мирен договор 467
4. Берлинският конгрес и неговите решения относно България 471
Бележки към дял IV 476
ДЯЛ V
КУЛТУРНО РАЗВИТИЕ 487
ГЛАВА ПЪРВА
ТРАДИЦИОННА НАРОДНА КУЛТУРА 489
1. Традиционен бит и култура /ст.н.с. д-р Ст. Генчев, ст.н.с. Г. Михайлова/ 489
2. Художествени занаяти /проф. В. Динова-Русева/ 494
ГЛАВА ВТОРА
ФОРМИРАНЕ НА ОБЩОНАЦИОНАЛЕН КНИЖОВЕН ЕЗИК. РАЗВИТИЕ НА БЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРА И КНИЖНИНА 496
1. Формиране на общонационален книжовен език /акад. П. Динеков/ 496
2. Развитие на българската литература /акад. П. Динеков/ . .499
3. Развитие на българското книгоиздаване /ст.н.с. I ст. д-р В. Трайков, ст.н.с. М. Стоянов/ 510
4. Възход на българския периодичен печат /ст.н.с. I ст. д-р В. Трайков, проф. Г. Боршуков/ 515
ГЛАВА ТРЕТА
РАЗВИТИЕ НА НАУКАТА И ТЕХНИЧЕСКИТЕ ПОЗНАНИЯ 519
1. Българско книжовно дружество /проф. Ст. Божков/ 519
2. Отделни науки / доц. М. Велева, проф. М. Бъчваров, ст.н.с. I ст. д-р В. Трайков, ст. н.с. Н. Бъчварова, инж. Ал. Вълчев/ . .520
ГЛАВА ЧЕТВЪРТА
РАЗВИТИЕ НА ИЗКУСТВАТА 527
1. Живопис и графика /проф. В. Динова-Русева/ 527
2. Музика /ст.н.с. д-р Р. Радкова/ 533
3. Театрално дело /ст.н.с. I ст. д-р В. Трайков/ 535
4. Архитектура /проф. Г. Кожухаров/ 538
Бележки към дял V 541
СПРАВОЧЕН АПАРАТ 545
ХРОНОЛОГИЧЕСКА ТАБЛИЦА /Хр. Йонков/ 547
ПОКАЗАЛЦИ /Л. Радкова/ 555
БИБЛИОГРАФИЯ Българско възраждане 1856–1878 /Кр. Гечева/ 587

Предговор

Том шести очертава по-нататъшното развитие на възрожденския процес в българските земи, обхващайки периода от края на Кримската война през 1856 г. до Руско-турската освободителна война от 1877—1878 г. и в последвалите я Санстефански и Берлински мирен договор. По своето съдържание, резултати и значение това е най-динамичният и съдбоносен етап от историята на Българското възраждане. Тъкмо през този период за сравнително кратко време — само за около две десетилетия, българският народ постигна значителни успехи в своето обществено-икономическо развитие и върху тази основа се създават благоприятни условия за широк размах на масово националноосвободително движение, намерило ярък израз в изграждането на национална просвета и култура, в борбата за духовна, църковно-национална независимост и във въоръжената борба за политическо освобождение. Същевременно националноосвободителната революция на българския народ има ясно подчертан буржоазно-демократичен характер, защото е насочена срещу господствуващата ретроградна турска феодална, султанско-деспотична система. В хода на тази национална, буржоазно-демократична революция окончателно се оформя и укрепва българската възрожденска нация, обхващайки земите на трите географски области — Мизия, Тракия и Македония, в които българското население съставлява мнозинство. Калена в непрестанни ожесточени борби срещу своите потисници, българската нация се сплотява и набира сили, за да защити решително и самоотвержено правото си на свобода и независимост.

* *

Структурата на том шести е изградена върху основата на тематично-хронологичния принцип. Материалът е разположен в пет основни дяла със съответни глави, параграфи и врязани заглавия. По методически съображения се наложи различните прояви на многостранния и сложен възрожденски процес, които протичат почти едновременно и са органически свързани помежду си, да се разграничат условно за по-голяма яснота и прегледност.

В дял първи на тома се изясняват проблемите, свързани с обществено-икономическото развитие. По-конкретно в този раздел се изтъква чувствителният напредък в развитието на производителните сили след Кримската война и във връзка с това формирането и разпространението на все по-ясно изразени буржоазно-капиталистически отношения в българското стопанство. Промишленото производство се е развивало предимно в

рамките на традиционните занаяти, които през този период претърпели някои съществени качествени и количествени промени.

Оживлението на стоково-паричните отношения при наличието на растящо дребностоково производство и интензивни търговски връзки, въпреки всички пречки и ограничения от страна на господствуващата феодална система в султановата империя, тласка напред обществените отношения в посока към капитализма. Наред с диференциацията на занаятите и разделението на труда вътре в отделния занаят през тия години все повече се извършвало териториално разделение на труда в рамките на националното стопанство. Очертали се профилирани райони, специализирани в определен вид стопанска дейност в съответствие с местните специфични географски и климатични условия, суровинната база и съществуващата традиция. Всичко това поражда необходимостта от все по-растящ търговски обмен между различните български средища и райони. Така се формирал и разраствал единният вътрешен национален пазар със свой собствен облик и граници в рамките на империята.

Капиталистическият начин на производство намирал най-широко приложение и разпространение в градското стопанство. Най-разпространена и основна форма на капиталистическия начин на производство била манифактурата в нейните две разновидности — централизирана и разпръсната.

Макар и в значително по-малка степен, буржоазните отношения прониквали по това време и в селското стопанство. Сравнително по-ясно тези отношения се откроили в т. нар. чифлици. Това били стокови стопанства, в които се използувал понякога наемен труд. Чифлиците обаче съставлявали относително незначителна част от селското стопанство дори в плодородните земи на Тракия, Македония и Добруджа, където били наймногобройни. Основната, преобладаващата част от селското население били свободните, или т. нар. раетски селяни, които притежавали различни количества земя.

Въпреки относителната си консервативност българското селско стопанство произвеждало през разглеждания период значителна стокова продукция. През този период България се очертала като най-богатата провинция и не без основание я наричали житницата на Османската империя.

Стопанският подем у нас след Кримската война протичал при крайно трудни условия. Както градското, така и селското стопанство страдало от експлоатацията на паразитната феодална султанска държава. Непрестанно растящите и многочислени данъци, отсъствието на елементарна държавна защита, корумпираната администрация, липсата на ред, контрол и отчетност, масовото разбойничество и особено националната дискриминация се отразявали извънредно неблагоприятно върху нормалното развитие на българската икономика и формирането на нови буржоазни производствени отношения.

Въпреки това българският народ постигнал през този период значителен икономически напредък. Производителните сили чувствително нараснали, а буржоазните отношения достигнали сравнително висока степен на оформеност и разпространение.

Икономическият подем създал съответните обективноматериални предпоставки за размаха и осъществяването на българското националноосвободително движение. Върху тази основа в българското възрожденско общество израствали национални сили, притежаващи възможности да организират и оглавят съзряващата национална буржоазнодемократична революция. Формиращата се буржоазна класа съставлявала значителна част от българското възрожденско общество, което било сравнително хомогенно по своя

състав, без резки социални различия, характерни за напредналите капиталистически страни. Подобно на третото съсловие в навечерието на Френската буржоазна революция при прехода от феодализма към капитализма българското общество се състояло от селяни, занаятчии, търговци и други подобни социални групи, които по силата на новите обстоятелства все повече губели средновековната си характеристика, придобивайки нови качества, нов буржоазен облик. Естествено в хода на обществено-икономическото развитие формиращата се българска буржоазна класа изживявала непрестанен процес на вътрешна диференциация в зависимост от величината на притежаваното имущество, а също според ролята и мястото на нейните представители в стопанската дейност. Тя се разчленява на няколко прослойки, които според тогавашните местни мащаби условно наричаме съответно едра, средна и дребна градска и селска буржоазия. Същевременно по вида и профила на упражняваната стопанска дейност поради ясно изразения аграрен облик на страната селяните съставлявали основната част от населението.

В социалната структура на българското възрожденско общество значително място заема и прослойката на градската и селската беднота, състояща се от чираци, калфи, ратаи и други видове наемни работници, лишени от средства за производство или притежаващи съвсем оскъдно имущество. Тази социална група не била обособена по това време в самостоятелна класова формация, но въпреки това активно участвувала в решаването на проблемите, свързани с националната революция, действувайки обикновено като придатък на буржоазията. Почти всички инициативи за сплотяване на възраждащата се българска нация в борбата за национално освобождение произхождали от средите на различните буржоазни прослойки. От техните среди главно се комплектували редиците на българската национална революция, те оглавявали борбата за изграждане на национална просвета и култура, движението за църковно-национална независимост и въоръжената борба за политическа независимост.

В дял втори на тома, озаглавен „Утвърждаване на българската нация", се проследява по-нататъшното развитие на просветното дело и борбата за църковно-национална независимост.

Борбата на българския народ за изграждане на национална просвета и култура завоювала сериозни успехи още в годините до Кримската война, но през следващите две десетилетия просветното дело в страната достигнало истински разцвет. През този период цяла България се покрила с гъста мрежа от училища както в градовете, така и в селата. Заедно с откриването на нови училища се усъвършенствувал и процесът на преподаването. Появили се първите класни и средни училища. Според някои данни към 1876 г. общо в българските земи имало над 1500 начални училища, десетки класни училища и няколко гимназии.

Във връзка с бурното развитие на просветното дело особено голямо значение придобила подготовката на учителски кадри. В това отношение изключителна роля играела помощта на Русия. Чрез съдействието на Българското одеско настоятелство и по други пътища много български младежи и девойки постъпвали със стипендии в руски училища и университети. За нуждите на тяхното образование по решение на руското правителство били открити дори специални учебни заведения.

Освен за обучението на български младежи Русия оказала голяма материална помощ за снабдяването на българските училища с необходимия инвентар и учебни пособия.

Едновременно с напредъка на образованието в страната многобройната и компактна българска емиграция в Румъния и Южна Русия също организирала свои училища.

Особено се изявили училищата в Болград, Букурещ и Браила.

Много българи получили образование в западноевропейските училища и университети, както и в съседните балкански страни. Силно влияние върху българското просветно дело упражнила Франция. Чрез дейността на своите католически мисии в Османската империя подобна дейност разгърнали също английските и американските протестантски училища в имперската столица и в някои по-големи български градове.

Разбира се, главната тежест за издръжката на училищата поел самият български народ. Градските и селските общини, които се превърнали в своеобразни органи на местното самоуправление, се грижели пряко за издръжката на училищата. По този начин образованието у нас по това време добило наистина демократичен характер. Българските младежи имали възможност, независимо от социалния си произход, да се учат безплатно. Някои от по-големите общини станали инициатори за осъществяване на по-добра организация и единство на учебното дело в национален мащаб. За целта те започнали да свикват учителски събори. След създаването на Българската екзархия през 1872 г. просветното дело изцяло преминало под нейно ръководство.

Стремежът на българите да изградят своя национална просвета срещал огромни трудности както от турската власт, така и от гръцкото духовенство. През 60-те години на XIX в. например по инициатива на Мидхат паша, управителя на Дунавския вилает, турското правителство оповестило проект за сливането на турските и българските училища. Тази реформа целяла фактически да се унищожат българските училища. Този асимилаторски, антибългарски проект срещнал спонтанните и енергични протести на цялата българска общественост, в резултат на които бил осуетен.

Не по-малко ожесточена била борбата и срещу гръцкото духовенство. Особено остра форма придобила съпротивата спрямо гръцкото духовенство в Македония, където начело на движението за българска просвета застанали пламенните родолюбци братята Димитър и Константин Миладинови, Йордан Константинов — Джинот и др.

Въпреки всички трудности образователното дело в страната през тези години постигнало изключителен размах, приобщавайки българския народ към културните достояния на епохата и върховете на цивилизацията. Това създало условия за формирането на новобългарския писмен и говорим език, дало мощен тласък за развитието на книжовността, на литературата и изкуството. Размахът на просветното движение подхранвал с живителни сокове растящото от ден на ден национално самосъзнание, укрепвал обществените институции — общинските и училищните настоятелства, като най-активни фактори в процеса на консолидацията на българската нация. По цялата българска земя бързо се множал и израствал културният елит на нацията — българската интелигенция.

В този дял на тома особено място е отделено на драматичните перипетии, свързани с борбата за извоюване на църковно-национална независимост, която през разглеждания период достига своя истински апогей.

Непосредствено след Кримската война през 1856 г. турското правителство обявило поредния акт за реформиране на империята — т. нар. Хатихумаюн, в който отново щедро се обещавали граждански права и равенство на всички поданици. Разбира се, и този път обещанията не били изпълнени, но официалните изявления, по-специално за църковни преобразувания, послужили на българския народ да постави на законно основание пред султанското правителство въпроса за църковна и гражданска автономия. Българските искания били отхвърлени, поради което народът бил принуден да действува по на-

силствен начин, изгонвайки гръцките владици от страната. Първи дали пример в това отношение жителите на гр. Кукуш. Оттук движението за изгонването на гръцките духовници бързо обхванало цяла България.

Движението за църковна независимост се усложнявало и от вмешателството на Великите сили. Франция и Англия, стремейки се да отслабят руското влияние на Балканите, се намесили в българо-гръцкия конфликт, усложнявайки нещата. В края на 50-те и през 60-те години в българските земи пристигнали множество католически и протестантски мисионери, които разгърнали голяма агитация за откъсването на българите от православието. Особено усърдие в това отношение проявила католическата пропаганда, която се стремяла да привлече България към римо-католическата църква. Католическата пропаганда обаче не постигнала очаквания успех. Българският народ не се поддал на коварните домогвания.

Руската политика по българския църковен въпрос също създала известни затруднения. Отначало руското царско правителство се придържало стриктно към принципа за запазване единството на православието под ръководството на Цариградската патриаршия. Около средата на 60-те години обаче под въздействие на все по-засилващата се борба на българите за независима църква руската дипломация постепенно била принудена да промени становището си по този въпрос, заемайки компромисна позиция. Новият руски посланик в Цариград Н. П. Игнатиев проявил разбиране към исканията на българите и съдействувал пред Високата порта за разрешаване на българския църковен въпрос.

Към края на 60-те години на XIX в. Цариградската патриаршия фактически загубила всякаква реална власт в българските земи. Гръцкото духовенство навсякъде било отстранено по насилствен начин. Църковният институт в България почти изцяло се намирал в ръцете на българските духовници. Съществуващото положение обаче не било официално санкционирано от османската власт. Високата порта умишлено протакала решаването на въпроса, стараейки се да продължи по-дълго в своя полза конфликта между българи и гърци. Едва когато се проявили първите явни признаци на надигащата се национална революция със силата на оръжието, турското правителство отстъпило в полза на българите. На 28 февруари 1870 г. Високата порта издала ферман за учредяването на самостоятелна българска екзархия, обхващаща почти всички български области в Мизия, Добруджа, Тракия и Македония. Две години по-късно била създадена Българската екзархия начело с първия екзарх Антим I.

Драматичната и продължителна борба на българския народ за църковно-национална независимост се увенчала с успех. Със създаването на Екзархията българската възрожденска нация получила за първи път официално признание като самостоятелна етническа общност. В този смисъл това било голямо постижение на българското националноосвободително движение.

В дял трети на тома се проследява по-нататъшното разрастване на въоръжената политическа борба за освобождение. В годините след Кримската война тази борба прераства в системно, организирано и целенасочено движение, обединявайки силите на цялата нация. Този преход от стихийния бунт, от локалните заговори и въстания към организирана въоръжена борба е свързан с дейността на знаменития български патриот Георги Стойков Раковски, който съвсем основателно се счита за патриарх на българската революция.

След Кримската война Раковски съсредоточил усилията си в борбата за политическо освобождение, осъзнавайки, че е дошло време за радикално решаване на освободител-

ното дело чрез въоръжена борба. Благодарение на своя голям революционен опит в редица бунтовни начинания дотогава Раковски достигнал до по-зряло виждане за перспективите на революционното движение. През 1858 г. той обобщил своя опит, разработвайки първия си план за освобождението на България. В този план Раковски обосновал идеята си за едно повсеместно въстание на българите, в което да участвува целият народ. Тази идея залегнала като основно принципно положние в по-нататъшния развой на националнореволюционната идеология, политика и стратегия. Общото народно въстание според него трябвало да има единно ръководство, общ революционен център, като бъде съчетано с освободителните борби на другите балкански народи и се осигури подкрепата на Великите сили — преди всичко на Русия, чиито интереси до голяма степен съвпадали с целите на българската революция.

Едновременно с планираната бойна формация, комплектувана на чужда територия, която трябвало да навлезе в страната, Раковски предвиждал също и изграждане на вътрешна организация, състояща се от революционни комитети, чиято задача била да пропагандират делото на революцията.

След 1862 г. Раковски променил първоначалния стратегически вариант на т. нар. четническа тактика. Докато в началото отдавал първостепенно значение на Сърбия и Гърция като съюзници в борбата против общия неприятел, по-късно, разочарован от користолюбивата политика на буржоазните им правителства, целяща да експлоатира българската революция за решаването на свои проблеми, Раковски поставил ударението на своя замисъл върху собствените сили на българския народ. В неговия знаменит „Привременен закон за народните горски чети за 1867 лето" се предвиждало чрез изграждането на национална четническа армия в страната, състояща се от множество отряди под общото командуване, да освободи българското революционно движение от опеката на чужди сили, за да го направи независимо от случайни обстоятелства. По този начин Раковски се доближил плътно до идеята за превръщането на българската революция в независима политическа сила, която ще може при определени благоприятни обстоятелства в развитието на Източния въпрос да упражни съответно въздействие върху хода на събитията с оглед на българските интереси.

С целокупната си революционна дейност като политик, публицист, дипломат и писател Раковски се издигнал до най-прогресивните революционно-демократични идеи на епохата. Той бил всепризнат идеолог и пръв водач на българската национална революция, създавайки цяла плеяда от възторжени последователи, на които завещал осъществяването на своите прозрения.

През 60-те и 70-те години българската идейно-политическа мисъл рязко се активизирала. Особено в средите на българската емиграция се рояли една след друга различни политически групировки със свои идеи и виждания относно перспективите на революцията. В трети дял на тома са очертани политическите идеи и действията на всички тези организации, между които по-специално се откроили Одеското българско настоятелство, Добродетелната дружина, Българският таен централен комитет, Цариградската политическа групировка и Българският революционен централен комитет в Букурещ. В зависимост от своя социален състав споменатите политически организации имали различни идеи за пътищата на националноосвободителното движение. Едни от тях застанали на по-умерени, компромисни позиции, разчитайки на чужди сили, други застъпвали реформистки идеи, а трети се обявили за решителни и безкомпромисни действия със силата на оръжието. От средите на радикалните политически групировки —

преки наследници на Раковски, се осъществили няколко дръзки четнически акции. Във връзка с това в тома се проследяват действията на четите на Панайот Хитов и Филип Тотю, както и легендарният подвиг на Хаджи Димитър, Стефан Караджа и техните другари.

Опитът от несполуките на четническите акции, които не прераснали във всенародно въстание, заставил революционните дейци да потърсят по-ефективни начини за активно участие на народните маси във въоръжената борба. Така започнала да ферментира идеята за необходимостта от продължителна, системна и планомерна подготовка на народа в страната. Назряла идеята за нова тактика в революционното движение. Преходът от четническата тактика към създаването на вътрешна революционна организация е свързан с титаничната дейност на великия син на българския народ Васил Левски.

Като личност и революционер Левски се оказал наистина уникално историческо явление. У него намерили щастливо съчетание най-прекрасни човешки качества, които го извисили като професионален майстор на революцията, като идеолог и ръководител от най-голям мащаб.

С колосална енергия и ентусиазъм Левски успял за сравнително кратко време — около две години, при крайно трудни условия на непрестанно преследване да изгради гъста мрежа от конспиративни революционни комитети в цялата страна и по този начин да издигне българското националноосвободително движение на принципно нов, по-висок етап. Той намерил навред по българската земя радушен прием, верни съмишленици — самоотвержени патриоти от средите на всички обществени прослойки. Така Левски създал Вътрешната революционна организация (ВРО) със свой устав и програма, с единно ръководство и строга дисциплина. Пренасяйки центъра на борбата вътре в страната, в хода на организационната си дейност той постепенно израснал като главен идеолог, стратег и ръководител на българското националноосвободително дзижение. В своята кореспонденция и знаменитата си „Нареда" Левски изразил по блестящ начин своите революционно-демократични убеждения, които не отстъпвали на най-прогресивните постижения на световната идейно-политическа мисъл за онова време.

В редиците на революционната българска емиграция през разглеждания период ярко се откроява и исполинската фигура на забележителния революционер-демократ и талантлив писател-публицист Любен Каравелов. Революционното дело на Каравелов също е очертано в дял трети на тома като един от колосите на Българското възраждане.

Каравелов получил високо образование и солидна теоретическа подготовка в Русия, опознавайки до съвършенство постиженията на руската и западноевропейската революционно-демократическа мисъл и практика. Всичко това го извисява като най-колоритна и влиятелна личност в средите на българската революционна емиграция, спечелвайки му огромна популярност. Той се утвърждава след Раковски като всепризнат духовен водач на революционната емиграция и упражнявал силно влияние върху нейното идейно-политическо развитие. При това Каравеловото очарование се подсилвало от изключителната му писателска дарба на майстор-белетрист и войнствуващ публицист. Целия си огромен талант той посветил изцяло на революционното дело.

Каравелов също осъзнал недостатъците на четническата тактика и по свой път стигнал до идеята за създаване на революционна организация, която трябвало да подготви и оглави българското всенародно въоръжено въстание. В духа на тези идеи Каравелов започнал да издава знаменития си вестник „Свобода", който станал истински гла-

шатай на революцията. Скоро около него се оформила една група от идейни и политически съмишленици, чиято цел била да създадат ръководно ядро на революционното движение. Считайки се изразител на вече оформена организация, Каравелов изработил специална програма от името на Българския централен революционен комитет, която под формата на официална декларация била обнародвана за информация на европейската общественост. В програмата се излагали целите и задачите на българското революционно движение. Тя съдържала в концентриран вид революционно-демократичните възгледи на Каравелов, които въплъщавали върховите постижения на тогавашната прогресивна световна идейно-политическа мисъл.

Идейната и политическата близост на Левски и Каравелов неизбежно довела до обединяването на Вътрешната революционна организация с революционната българска емиграция, групирана около вестник „Свобода". Така се стигнало до историческото т. нар. Общо събрание на БРЦК в Букурещ през април 1872 г., в резултат на което вътрешните и външните сили на революцията се сплотили в единен фронт. Това дало силен тласък на по-нататъшната подготовка за всенародно въстание.

В дял трети на тома като най-високо завоевание на българската идейно-политическа мисъл през разглеждания период се изтъква делото на гениалния революционер и поет Христо Ботев. В неговите изключителни поетични, публицистични и революционни изяви по най-блестящ начин са синтезирани всички духовни ценности и постижения на цялата възрожденска епоха. Раковски, Левски и Каравелов сякаш присъствуват у Ботев и се сливат в един неповторим уникален феномен като символ на българския творчески гений. Подобно на своите именити съвременници Ботев по категоричен начин изразявал революционно-демократичните си убеждения, но при него идеите за свобода, братство, равенство и социална справедливост достигат кристално чист вид, обогатени с нови елементи. Ботев достигнал до социалистическите идеи, макар и в тяхната утопична фаза на развитие. С великолепието на своето поетично и публицистично дарование той възторжено прегръща идеите на социализма, което е признак за най-последователен революционен демократизъм. И днес будят възхищение неговите възторжени поздрави до парижките комунари и изразените симпатии към Първия интернационал, основан от Карл Маркс. Чрез Хр. Ботев българското общество за първи път става съпричастно на комунистическите идеали, в които гениалният мислител е прозрял бъдните на своето отечество.

Идейните убеждения на Ботев, изпреварвайки времето, се пречупвали неизбежно, по силата на конкретните обстоятелства, през призмата на българската действителност. Затова цялата му политическа дейност била подчинена на борбата за национално освобождение. Към края на 1874 г. той се издигнал като пръв ръководител — идеолог и стратег на българската революция.

Дял четвърти е посветен на най-крупната организирана въоръжена изява на българския народ през Възраждането — Априлското въстание от 1876 г. и последвалата го Руско-турска освободителна война през 1877—1878 г.

Отделено е значително място за проследяване стратегическия замисъл, тактиката, подготовката, хода, международния отзвук, политическите резултати и значението на Априлското въстание. То е показано в контекста на започналата т. нар. Източна криза през 1875 г. върху фона на цялостната международна обстановка. Изобщо, както и в първите три дяла българското националноосвободително движение, или т. нар. български въпрос, в тома се проследява в тясна, органическа връзка с цялостния исто-

рически процес в имперски, общобалкански и европейски мащаб. Този подход в начина на изложението ясно личи например при изясняването на борбата за независима българска църква, но особено релефно се откроява и налага в дял четвърти. Тъкмо в драматичните перипетии на започналата поредна политическа криза по Източния въпрос чрез Априлското въстание и неговите политически последици българският въпрос се превръща в главна негова съставка, в първостепенен проблем на международните отношения. Българското националноосвободително движение става мощен фактор, който въздействува върху хода и развръзката на събитията. В този именно смисъл се изтъкват дипломатическите предпоставки, свързани с подготовката на Руско-турската война и острите противоречия между Великите сили в хода на самата война и особено след нея.

В дял четвърти се проследяват цялостно бойните действия на руската армия на Балканския фронт, като се изтъква, че в хода на войната българският народ взема найдейно участие по разни начини. В драматичните дни на войната, опирайки се на могъщия си съюзник, българската национална революция се разгръща с пълни сили, обхващайки широки слоеве на народа. В изградената многочислена българска бойна формация, известна под името Българско опълчение, участвували българи от всички краища на страната — Северна България, Добруджа, Тракия и Македония. В състава на опълченските дружини се сражавали мнозина опитни, дългогодишни участници в революционното движение.

Наред с опълчението в хода на войната спонтанно се формирали народни чети и милиционерски отряди, които дейно подпомагали руската армия. Общият брой на българите, които взели участие в бойните действия, според някои проучвания възлизал на около 35 хиляди души. Освен това много български патриоти оказали ценна помощ на руската армия като разузнавачи, строители на фортификационни съоръжения, като доставчици на хранителни продукти, фураж и дрехи, в санитарно-медицинското обслужване и т.н.

Победата на руското оръжие с цената на много жертви и масов героизъм увенчава най-сетне с успех делото на българското освобождение. В този смисъл се изтъква съдбоносното историческо значение на Руско-турската война, в резултат на която българската държава отново възкръсва от пепелищата на султанското мракобесие, заемайки своето място върху европейската политическа карта. Все тук се посочва ролята на Санстефанския договор, който обединява почти изцяло българския народ, както и на последвалия го Берлински договор, плод на егоистичната политика на западните сили. Под техен натиск България е разкъсана, като голяма част от народа отново е върната под властта на феодалната султанско-деспотична система.

Извоюваното освобождение през 1878 г. обаче не може изведнъж да заличи тежките деформации на българското народностно битие, наслоени в течение на столетия под натиска на верския мюсюлмански фанатизъм. Близо петвековното османско господство нанася болезнени травми върху снагата и съзнанието на българския народ, откъсва живи части от него, оставя едно печално наследство от национални проблеми, които тепърва, десетилетия наред, предстои бавно и мъчително да се превъзмогват.

Дял пети на тома е посветен на културните постижения на българския народ през разглеждания период. Културното развитие протича в тясна връзка с просветното дело, църковно-националното движение и въоръжената борба за освобождение. Изобщо културното развитие е органически свързано с цялостния възрожденски процес и е една от ярките прояви на националноосвободителното движение. Това особено много важи за

художествената литература, публицистиката, музиката, живописта и пр. Неслучайно ръководителите на националната революция Раковски, Каравелов, Ботев и др. се проявявали като забележителни писатели, поети и публицисти, чието творчество обслужвало изцяло революционното дело. Независимо от това културното развитие е отделено като самостоятелен дял в края на тома с оглед унификацията на многотомното издание.Този принцип, възприет за всички останали томове, трябваше да се приложи и в том шести въпреки някои специфични особености на историческия процес през разглеждания период.

Българската възрожденска култура е охарактеризирана като своеобразен органически синтез на старобългарската културно-историческа традиция и върховите постижения на световната цивилизация. Развивайки творчески всичко ценно от културно-историческото ни наследство, възрожденската епоха оплождa националната култура със светските животворни идеи на хуманизма, просвещението и рационализма. По този начин се разчупват рамките на патриархалната ограниченост, разчупват се догмите на църковно-православните канони и средновековната схоластика. По своя дух, по състава на нейните творци и консуматори българската култура придобива дълбоко демократичен характер. За сравнително кратък срок, поглъщайки жадно създадените духовни ценности в модерния свят, нацията ни създава собствена интелигенция, създава оригинална литература и самобитно изкуство, получава свой български облик на душевност. Революционният заряд на тази култура намира израз в отрицанието на средновековните турско-азиатски духовни стандарти, в решителното приобщаване на българина към новия светоглед, към прогреса.

В том шести са обобщени в синтезиран вид постиженията на нашата историческа наука. Този период от възрожденската ни история е сравнително добре проучен. Съществуват многобройни изследвания и публикации, които са отразени в научния апарат и притомната библиография. Въпреки това не всички въпроси са напълно изяснени. Все още има редица дискусионни проблеми и съществени празноти, които тепърва ще бъдат обект на по-нататъшни проучвания в бъдеще. Те са отбелязани на съответните места.

ЖУРНАЛЪ

ЗА НАУКА, ЗАНАЯТЪ И ТЪРГОВІЯ

КНИГА ПЪРВА.

№ 1.

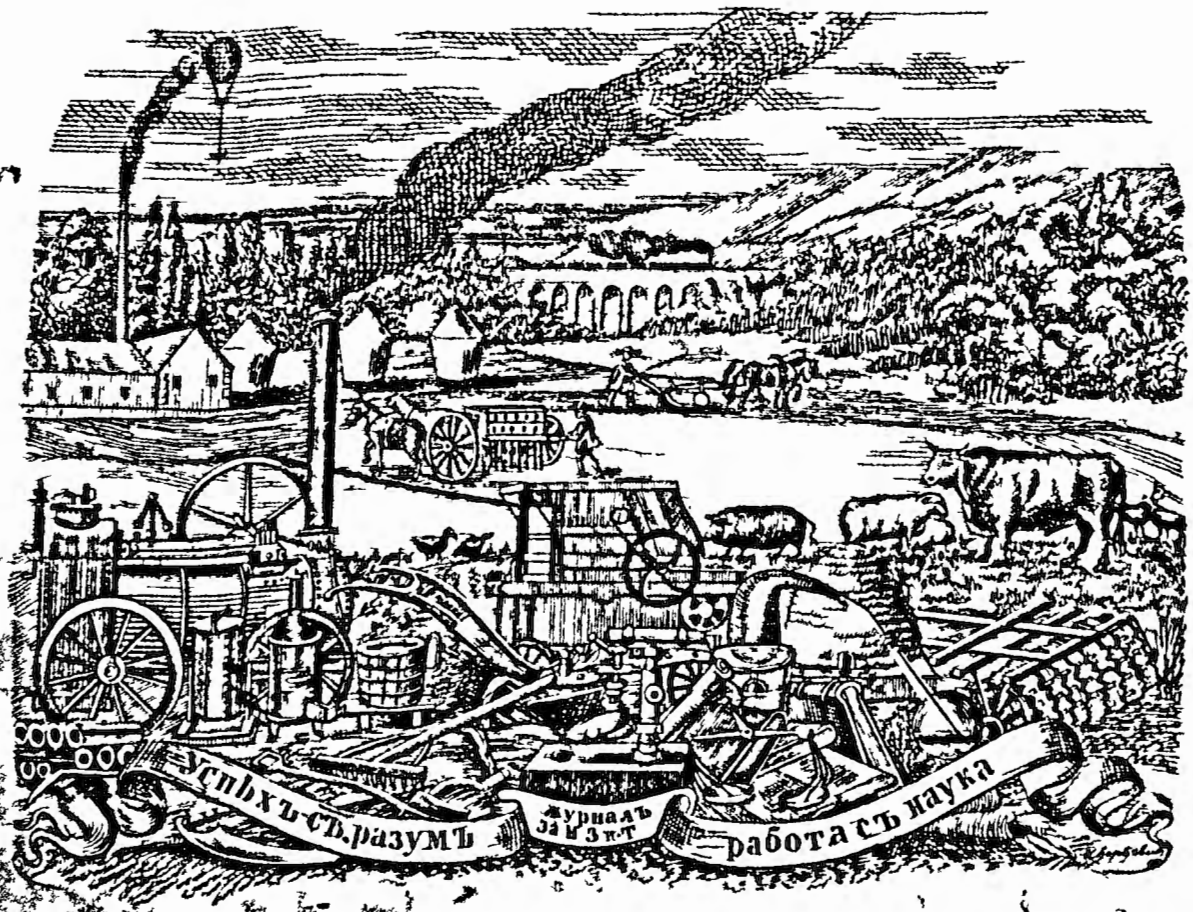

ПЛОВДИВЪ.

КНИГАРИЦА Х. Г. ДАНОВА.

1862.

Въ книгопечатницата на Никола Стефановича, въ Бѣлградъ.

Дял I

СОЦИАЛНО-ИКОНОМИЧЕСКО РАЗВИТИЕ

„Журнал за наука, занаят
и търговия“,
книга първа, редактор
Иван Богоров, Белград /1862/.
Библиотека на Института
по история на Българската
академия на науките – София

ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ И БЪЛГАРИТЕ СЛЕД КРИМСКАТА ВОЙНА Стр. 27/39. ИКОНОМИЧЕСКО РАЗВИТИЕ НА БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ Стр. 39/69. БЪЛГАРСКОТО ОБЩЕСТВО ПРЕЗ ТРЕТАТА ЧЕТВЪРТ НА XIX В. Стр. 69/80. БЕЛЕЖКИ КЪМ ДЯЛ I Стр. 80/83.

ГЛАВА ПЪРВА

ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ И БЪЛГАРИТЕ СЛЕД КРИМСКАТА ВОЙНА

1. Международно положение на империята. Нов етап в Източния въпрос

ЗАСИЛВАНЕ ВЛИЯНИЕТО НА ЗАПАДНИТЕ ДЪРЖАВИ В ИЗТОЧНИЯ ВЪПРОС. Международното положение на Османската империя след Кримската война се определяло от съотношението на политическите сили в Европа, създадено в резултат на Парижкия мир от 30 март 1856 г. Западните държави, след като победили Русия в Кримската кампания, си поставили за цел преди всичко да я обвържат с такива задължения, които да я направят занапред неспособна да заплашва териториалната цялост на Османската империя. С оглед на това по силата на чл. 11, 13 и 14 от Парижкия мирен договор руското правителство се задължило да разруши военноморските си арсенали по Черноморието и да не поддържа военен флот в Черно море. Целостта на империята била поставена под колективната гаранция на всички Велики сили /т. нар. „европейски концерт"/. Същевременно те заявили, че прокламирането на Хатихумаюна /съгласно чл. 9 на Парижкия мирен договор, който предвиждал реформени преобразования в империята/ правело вече излишна и нежелателна тяхната намеса „било колективно, било поотделно в отношенията на Н. В. Султана с неговите поданици, нито пък във вътрешното управление на неговата империя"[1].

За да отслабят още повече Русия и да я отдалечат от балканските владения на султана, западните държави я лишили от владенията в устието на Дунава, като Бесарабия преминала към Молдавското княжество. Изменен бил и международният режим за корабоплаване по река Дунав. Контролът и поддържането на корабоплаването по реката се предавали на международна комисия, в която ръководно място заели Австрия, Англия и Франция. В плановете на победителите обаче по-важно било да изградят по Долния Дунав политическа бариера, която да спре по-нататъшното проникване на руското влияние в Европейска Турция. Териториалното разширение на Молдова и новият режим на корабоплаване по Дунава били подчинени на тази задача.

Провъзгласеният в Париж принцип за колективна гаранция на целостта на Османската империя от страна на всички сили пораждал надежди у победителите, че Източният въпрос отстъпвал на заден план в международната политика, че на Изток, в това число и в Европейска Турция, най-сетне щял да настъпи продължителен период на омиротворяване и стабилност. Тези надежди обаче не се оправдали. В действителност тъкмо през двете десетилетия след Кримската война Османската империя била разтърсена повече от всеки друг път от въстания и брожения на потиснатите народи, които усложнили неимоверно международното ѝ положение и показали, че Източният въпрос не само не е заглъхнал, а още повече се изостря.

В източната си политика европейските държави се придържали към принципа за „равновесието на силите". На практика обаче най-облагодетелствувани след войната се оказали Англия и Франция. Именно те заели доминиращо положение в Османската империя. Всички техни усилия били насочени към увековечаване на завоюваните позиции, към елиминиране на другите съперници в борбата за господство на Изток. Помощта, която оказали на Портата във войната, им давала повод да се стремят към установяване на силно влияние и контрол върху външната ѝ политика. В същото време между тези две държави често възниквали сериозни противоречия, произтичащи от твърдия курс на Англия към налагане на монополното ѝ политическо и стопанско влияние в Османската империя в ущърб на френските интереси.[2]

В конкурентната борба за господство на Балканите и в Изтока още по-активно се намесила Ав-

стрия. В резултат на военните победи над Дания /1864/ и над Австрия /1866/Прусия се наложила като ръководна сила в движението за обединение на Германия и лишила Хабсбургите от претенциите и възможността да играят първостепенна роля в немския свят. Обединителното движение на италианския народ пък лишило Австрия от владенията ѝ в Северна Италия. Поради това управляващите кръгове във Виена потърсили „компенсации" срещу тези загуби и заговорили, че Балканският полуостров бил „естествена зона", в която трябвало да се извършва по-нататъшното развитие на австрийската експанзия.[3]

В политиката на Прусия-Германия Източният въпрос заел по това време важно място във връзка с голямата цел на канцлера Бисмарк за довършване на германското обединение. След разгрома на Австрия през 1866 г. главната пречка за окончателното реализиране на неговите замисли била Франция. За да спечели подкрепата или неутралитета на Русия и Австро-Унгария срещу Франция, Бисмарк не се колебаел да им предложи пълна свобода на действие на юг от Дунава в южнославянските земи, намиращи се под властта на султана.[4]

Русия също продължила да се интересува най-сериозно от Източния въпрос. В трудните условия, които настъпили след Кримската война обаче, умеренолиберални буржоазно-помещически кръгове, възглавявани от канцлера княз Горчаков, смятали, че руското влияние сред балканските народи и най-вече сред българите трябвало да се осъществява по-гъвкаво и с обяснима предпазливост. Това се налагало по няколко съображения. Преди всичко вниманието на царското правителство тогава било ангажирано с вътрешните реформи, чиято цел била да се преодолее икономическата изостаналост на страната и да се противодействува на революционното движение. Същевременно Русия предприела широка кампания за разширяване и укрепване на териториалните си завоевания в Средна Азия.

Това също налагало да се избягват стълкновения и усложнения със западните държави. В новосъздадената обстановка след Кримската война пред руската външна политика стояла задачата да измени системата от съюзи, насочени срещу нея. В това се заключавало „съсредоточаването" на Русия, за което се говорело в известния циркуляр на А. М. Горчаков до европейските правителства след Кримската война.[5] Главната задача на нейната външнополитическа стратегия обаче била да подготви предпоставките за отхвърляне на унизителните клаузи на Парижкия договор, свързани с т. нар. неутрализация на Черно море, като за тази цел използва съществуващите противоречия между европейските държави. За да отслаби съпротивата на Англия, Русия се сближавала ту с Франция, ту с издигащата се Прусия, ту с Австрия.[6]

По всички въпроси, свързани с Османската империя и с освободителните движения на Балканите, Русия предпочитала да действува така, че да не допусне образуването на нова коалиция срещу нея. Поради това тя се опасявала от революционните брожения в Европейска Турция и предпочитала да постигне целта си само с мирни средства. Във всички случаи обаче Русия била единствената Велика сила, която защищавала най-последователно интересите на балканските народи.

ДИПЛОМАТИЧЕСКИ ДЕЙСТВИЯ НА РУСИЯ И ДРУГИТЕ ВЕЛИКИ СИЛИ ВЪВ ВРЪЗКА С ИЗТОЧНИЯ ВЪПРОС. От края на 50-те до средата на 70-те години на XIX в. Източният въпрос многократно ставал причина за изостряне на отношенията между Великите сили. Още веднага след Кримската война Европа била изправена пред въпроса за обединяването на Дунавските княжества. Както и трябвало да се очаква, Високата порта, подкрепяна от Англия, се противопоставила на обединението, тъй като се опасявала, че тогава Румъния по-лесно ще отхвърли сюзеренитета на султана и ще провъзгласи независимостта си. На обединението се противопоставила и Австрия. Тя се страхувала, че ако то се реализира, тогава на дневен ред могъл да се постави и въпросът за освобождението на намиращите се под нейна власт румънци. Само Русия и Франция подкрепили, макар и от диаметрално противоположни съображения, стремежа на румънския народ за национално обединение — първата с цел да стабилизира разклатените си позиции в княжествата след войната, а втората с намерение да използва уголемената румънска държава като преграда срещу руското влияние в Европейска Турция.[7]

Въпросът за обединението на Влашко и Молдова бил решен от самия народ с енергичната дипломатическа подкрепа на Русия, Франция и Прусия.[8] Заета с потушаването на въстанието на сипаите в Индия, Англия се съгласила на компромис. Австрия, ангажирана с подготовката на предстоящата война в Италия, в която щяла да има срещу себе си и Франция, също не могла да се противопостави ефикасно на обединението. Затова Англия и Австрия дали на султана съвети за „умереност".

При тези условия в началото на 1859 г. извънредните дивани в Яш и Букурещ избрали Александър Куза за княз едновременно на Молдова и Влашко. Така се осъществила унията на двете дунавски княжества. През септември с. г. тя била потвърдена със султански ферман.[9]

Скоро след обединението на Влашко и Молдова обстановката на Балканите се изострила вследствие избухването на Критското въстание /1866/. Отношенията между Гърция и Турция навлезли в критична фаза. Англия се солидаризирала изцяло с Портата и се обявила против искането на въстаниците за присъединяване на острова към свободната гръцка държава. Руската дипломация подкрепила каузата на въстаниците. Царското правителство предложило на Франция да поеме инициативата за съгласуване общата линия на Великите сили по критския въпрос. Русия смятала, че критският въпрос можел да се разреши най-добре чрез присъединяване на острова към Гърция или в краен случай да му бъде дадена административна автономия.[10] Но това искане не било прието от силите. Стигнало се само до съгласие между Русия, Франция, Австрия, Италия и Прусия да бъде отправен колективен меморандум до Турция в полза на критяните. Но Портата отхвърлила представения от силите през април 1867 г. меморандум. И по-нататъшните постъпки на Русия и другите държави не били приети от Турция. През януари 1869 г. в Париж била свикана конференция на силите, подписали Парижкия мирен договор, която задължила Гърция да прекрати изпращането на доброволци и друга помощ в подкрепа на критяните. С това на въстанието бил нанесен тежък удар.[11] Към средата на 60-те години международната обстановка станала сравнително по-благоприятна за руската политика по Източния въпрос.

Активизирането на националноосвободителните движения на Балканите дало възможност на руското правителство да се застъпи енергично пред останалите европейски правителства за прокарване на „по-радикални" реформи в Европейска Турция. Управляващите кръгове в Петербург съзнавали, че пасивното им поведение пред надигащата се националноосвободителна революция на Балканите могло да накърни сериозно престижа и влиянието на Русия сред балканските народи.

Позовавайки се на това, че не се изпълняват обещанията за реформи, прокламирани с Хатихумаюна, руското правителство поискало от султана да вземе нови, по-сериозни мерки с цел да се подобри положението на поробените християнски народи.[12] Европейската дипломация се отнесла враждебно към руската инициатива. Тя се придържала към несъстоятелната идея, прокарана в Хатихумаюна, за примирение на християни и мюсюлмани като предпоставка за укрепване на Османската империя и за запазване на нейната цялост.

От западните държави само Франция се отзовала на руската инициатива. За нея било от особено значение да не загуби приятелското разположение на Русия и да не се самоизолира пред заплахата на Прусия, която открито застрашавала френската хегемония на континента. Същевременно обаче френските управляващи кръгове се отнесли с голямо подозрение към новото активизиране на руската политика по Източния въпрос. Те нямали намерение да съдействуват за засилването на руското влияние в Европейска Турция и да влошават отношенията си нито с Англия, нито с Османската империя.

С цел привидно да отговори на руските искания, а в действителност с тайното намерение да

Български превод на Хатихумаюна. Служебно правителствено изданне. Цариград /около 1856 г./. Народна библиотека „Кирил и Методий" — София

отнеме инициативата на Русия за реформи френското правителство разработило през 1866—1867 г. нов реформен проект, който се основавал на прословутата идея за „морално сливане на двете раси". За целта се предвиждало християните да бъдат допускани до държавни служби, да бъде въведена задължителна военна служба за тях, да бъде модернизирано просветното дело, а администрацията, съдилищата, данъчната система и пр. да бъдат реорганизирани. Френските предложения били връчени на Високата порта на 24 февруари 1867 г. под формата на специален меморандум.[13]

Руската дипломация била недоволна от френския реформен проект.[14] Тя настоявала за реформи, които да направят възможна административната автономия на християнските провинции в Европейска Турция с перспектива те да се оформят по-нататък като независими държави. Русия смятала с пълно основание, че осъществяването на реформите, предложени от френския кабинет, било невъзможно поради съществуващите диаметрално противоположни религиозни и национални интереси на християнското и мюсюлманското население. Именно това налагало да се приеме принципът на отделното съществуване и управление на християни и мюсюлмани, т.е. на вътрешната автономия на провинциите под върховната власт на султана. „Необходимо е — изтъквал княз Горчаков — ... да се устрои битът на тези народности по такъв начин, че той да може да съществува паралелно, една народност да не бъде принесена в жертва на друга и тяхната безопасност и свобода на развитие да бъдат осигурени."[15]

В такъв смисъл руското правителство излязло със свой контрапроект, връчен на Портата от посланика Н. П. Игнатиев на 18 април 1867 г. Отхвърляйки идеята на Наполеон III за „сливане на расите" като „утопична", руското правителство се обявило за създаването на „толкова провинции, колкото главни национални групи има в Европейска Турция".[16] Тогава Горчаков употребил станалия впоследствие популярен израз: „Автономия или анатомия!" Канцлерът имал предвид, че в случай на отказ от страна на Османската империя да предостави автономия на балканските народи, големите държави да прибягнат до нейното насилствено разпокъсване.[17]

В същото време руското правителство не се отказвало да обсъжда и други проекти за реформи. Като си давал сметка, че предложението за автономия може да бъде отхвърлено, Горчаков възложил на Игнатиев да разработи „минимален вариант" на руските искания. Самият Игнатиев бил дълбоко убеден привърженик на идеята за национална автономия като най-сериозна гаранция за подобряване положението на християнското население в Османската империя. Намирайки се обаче в Цариград, където могъл на място да преценява по-реалистично изгледите за успеха на едно или друго предложение, Игнатиев разбрал, че Османската империя и западните държави заемали непримирима позиция по въпроса за автономното развитие на българите и на другите балкански народи. Самият турски министър на външните работи Фуад паша му заявил, че приемането на принципа за автономия означавало Османската империя да се превърне в „разединени щати на Турция"[18].

Руският посланик си поставил за цел да изработи проект, който да бъде по-приемлив както за Портата, така и за западните държави, а в същото време да задоволи националните стремежи на балканските народи. В тази сложна работа той бил улеснен от Найден Геров, тогава руски вицеконсул в Пловдив. За да отбие възраженията срещу своя проект, Игнатиев поставил в основата му постановленията на Хатихумаюна. Той развил идеята за самоуправлението на балканските народи чрез предоставяне широки права и привилегии на християнските общини, които трябвало да поемат цялата административна, съдебна и финансова власт. Изпълвайки с национално съдържание предвидените в Хатихумаюна форми на самоуправление, руският посланик се стремял да осигури на практика автономно развитие на подвластните народи в Европейска Турция.[19]

Официално руското правителство обсъждало с Портата и със западните държави въпроса за реформите въз основа на своя проект от 18 април 1867 г. Проектът на Игнатиев, който съдържал „минимум искания", макар да не бил официално връчен на Портата, бил обсъждан с турските министри в продължение на цялата 1867 г. Като се възползувала от противоречията между западните държави и Русия, Портата отхвърлила всички предложения за каквито и да било промени в статута на подвластното ѝ население в Европейска Турция.[20]

Проектите за реформи от 1867 г. били най-важният опит на руската дипломация за мирно решаване на Източния въпрос до политическата криза, избухнала в средата на 70-те години на XIX в. Поощрявана от Англия, Портата отхвърлила руските предложения за реформи, окачествявайки ги като „намеса във вътрешните работи на Турция". Независимо от провала на дипломатическата акция действията на руското правителство, насочени към създаване на автономни национални държави на Балканите, изиграли огромна положител-

Глобус. Къща-музей „Христо Г. Данов" — Пловдив

на роля за по-нататъшното разгръщане на освободителната борба на балканските народи.[21]

Падането на бонапартисткия режим във Франция в резултат на военните победи на Прусия през 1870 г. дало възможност на Русия да отхвърли клаузите на Парижкия договор, ограничаващи политиката ѝ в района на Черно море. Този ход на руската дипломация получил международно признание с Лондонския протокол от 13 март 1871 г. Русия започнала да възстановява черноморския си флот. Това създавало възможности в бъдеще тя да активизира действията си в подкрепа на освободителната борба на българите и на другите балкански народи. Но тя продължила да действува с голяма предпазливост, поддържала добри отношения с Турция, а през 1872 г. сключила споразумение с Австро-Унгария и Германия в рамките на Съюза на тримата императори. То предвиждало трите държави да се въздържат от намеса в балканските работи.[22]

В края на 60-те и началото на 70-те години на XIX в., когато освободителното движение на българите навлязло в нов етап, руското правителство се опитвало да им внуши да не предприемат прибързани и „необмислени" действия, които биха могли да въвлекат Русия преждевременно в рисковани усложнения по Източния въпрос.

Предпазливата политика на руското правителство по Източния въпрос в годините след Кримската война, ограничена само в сферата на дипломацията, била неблагоприятна за българското националноосвободително движение. Българската революция фактически не можела да разчита на решителна руска въоръжена подкрепа. Българският народ трябвало сам да се бори за освобождението си срещу една империя, която, макар и в упадък, притежавала несравнимо по-голям военно-политически потенциал,а освен това се ползувала с активната материална, политическа и военна подкрепа на западните велики държави, които се придържали към становището за запазване статуквото на Балканите.

Единственият съюзник на българската революция през тия години били другите потиснати народи в империята, които водели борба за освобождението си, а също и съседните балкански страни, които от време на време проявявали готовност да воюват срещу султана. Общо взето, враждебната политика на Сърбия, Гърция, Черна гора и Румъния по отношение на Османската империя оказвала благоприятно въздействие върху българското националноосвободително движение. Всяка от споменатите държави имала свои проблеми за уреждане с Високата порта, които понякога достигали до остри кризисни ситуации и до военен конфликт. В такива случаи тези страни поотделно прибягвали до подкрепата на българското революционно движение. Естествено това стимулирало до известна степен революционните сили в България и подхранвало определени надежди за съвместни действия.

Съседните балкански страни обаче по силата на обективни обстоятелства не могли да станат истински съюзник на българската революция. Нито една от тях не разполагала с необходимия военно-политически потенциал за успешна война срещу Турция. Освен това през 60-те и 70-те години се засилили националистическите тенденции сред управляващите буржоазни кръгове на тези страни, които предявявали открити претенции към територии с преобладаващо българско население. Това се отнася преди всичко за Гърция и Сърбия, където избуяли шовинистични настроения в духа на гръцката „мегали идея" и великосръбската идея.

Обект на техните домогвания била главно Македония, за чиято подялба се водили тайни преговори още през 1861 г. в Цариград между Илия Гарашанин и Маркос Рениерис. Преговорите засягали и останалите български земи. Сърбия претендирала да присъедини областите до р. Искър, а Гърция — земите южно от Стара планина до Черно море. Подобни тайни преговори между двете страни се провели и през лятото на 1862 г., когато в Атина пристигнал специалният пълномощник на сръбското правителство Йован Кумануди.

Сръбско-гръцки преговори за подялба на български земи били водени също през 1866—1867 г. Гръцкото шовинистично настроено буржоазно правителство подготвило дори конкретен план за корекция на границите, според които Гърция трябвало да присъедини т. нар. „Историческа Македония", т. е. земите по линията от Охрид през Крушево, Прилеп, Демирхисар, Струмица до Неврокоп /дн. Гоце Делчев/. Опасявайки се обаче от подобно прекомерно разширение на Гърция, сръбското правителство не се съгласило с така очертаните граници. Въпреки това, без да се постигне окончателно споразумение за границите, двете страни сключили на 26 август 1867 г. във Вьослау първия съюзен договор за сметка на българския народ.[23]

2.
Опити за реформиране на империята

ПОСТАНОВЛЕНИЯТА НА ХАТИХУМАЮНА. Османската империя излязла привидно победителка от войната, но това не могло да спре дълбоките процеси на външно разложение, които не-

избежно тласкали империята към разпадане.

Хатихумаюнът фактически повтарял обещаните още с Гюлханския хатишериф от 1839 г. реформи, което само по себе си показва, че старите обещания не били изпълнени. Целта на реформите била да се модернизират държавно-управленските и политическите институции и така да се ограничи размахът на националноосвободителните движения, да се забави задълбочаващата се криза в империята, да се запази нейната териториална цялост.[24]

Хатихумаюнът обещавал да гарантира сигурността на личността, честта и имота на гражданите независимо от тяхната националност и вероизповедание.[25] Той потвърждавал всички духовни привилегии и имунитети на християнските общини, провъзгласявал свобода на вероизповеданията, обещавал въвеждане на всеобща военна служба, достъп на всички поданици до административните служби, насърчавал развитието на просветното дело, изкуствата и занаятите.

Хатихумаюнът предвиждал създаване на смесени съдилища, обещавал да премахне злоупотребите и корупцията при събирането на данъците, давал право на немюсюлманите да участвуват в местните органи. По-нататък в него се съдържали постановления, които разкривали перспективи за стопанско обновление на империята. Предвиждало се строителство на модерни пътища, жп. линии, пристанища, телеграфни линии, препоръчвало се да се използуват постиженията на науката и техниката. Давал се свободен достъп на чуждите капитали в турското стопанство, право на чужденците да притежават недвижими имоти в империята и редица други облекчения за западното икономическо проникване. Всичко това било в унисон с чл. 32 от Парижкия договор, който потвърждавал всички капитулации, сключени дотогава. На европейските поданици се осигурявал статут на най-облагодетелствувани нации в тяхната търговия с Турция, като им се предоставяло правото на екстериториалност.

Приложението на Хатихумаюна, що се отнася до християнските поданици, обаче се натъкнало още в началото на големи затруднения. Преди всичко турската власт не могла да допусне пълно изравняване правата на поданиците, което можело да доведе до загубване хегемонията на турския елемент в империята. Постановленията за всеобща военна повинност например били направо елиминирани. Портата се бояла да даде оръжие в ръцете на българи, арменци, гърци и други потиснати народи. Не било изпълнено и обещанието за отмяна на църковните данъци и определяне на заплати за духовниците-немюсюлмани. Подобна била участта и на ред други обещани придобивки.

Изобщо Хатихумаюнът срещнал противодействието както на управляващите, така и на фанатизираното мюсюлманско население, настройвано от улемите, моллите и ходжите. Под натиска на ислямския консерватизъм и в съгласие със собственото си привилегировано национално и класово положение управляващата върхушка умишлено проваляла приложението на реформите, особено на онази част от тях, които били насочени да облекчат положението на подвластните народи.

ПО-СЪЩЕСТВЕНИ РЕЗУЛТАТИ ОТ РЕФОРМИТЕ. Поземленото законодателство намерило израз в Закона за земите, оповестен през 1858 г. Този закон най-ясно отразявал половинчатия характер на преобразованията. Законът фиксирал резултатите от ликвидацията на ленно-спахийската система, което било крачка напред в развитието на османското аграрно законодателство. Но той не отменял старата, феодална по същество категоризация на земите. Признавайки и утвърждавайки владелческите права на временните земевладелци, той запазил правото на феодалната държава като върховен собственик, който трябвало редовно да получава данък десятък върху произвежданата продукция от държателя на земята.

Реформаторската дейност се почувствувала най-осезателно в частичните промени, извършени по отношение на административно-управленската и стопанската структура в империята. Старата административна уредба не осигурявала добра субординация на отделните административни единици и пречела за осъществяването на общи мероприятия от централната власт. Това наложило да се измени системата на административно-управленския апарат. През 1864 г. били създадени вилаетите като най-големи административно-управленски единици в империята. Вилаетите /областите/ се делели на санджаци/окръзи/. Последните се състояли от няколко кази /околии/, които пък от своя страна се делели на нахии /райони/.

Правилникът за вилаетите[26] предоставял на валията огромна власт. На него пряко били подчинени управителите на санджаците, наречени мютесарифи. Управителите на казите /околийските началници/, известни под името каймаками, се подчинявали съответно на мютесарифите. Управлението на селата и по-големите градски махали се поверявало на т. нар. мухтари /старейшини/, към които се създавал съвет на старейшините.

Изградената административна организация със своята строга централизация и ясна субординация трябвало да осигурява изпълнението на правителствените разпоредби, да съдействува за укрепване на централната власт.

Реформите засегнали и върховното имперско управление. През 1867 г. бил създаден Държавен съвет /Шура-и девлет/,[27] който трябвало да покаже пред европейската общественост, че в Османската империя има учреждения от парламентарен тип. Държавният съвет имал ограничени съвещателни функции. Той обсъждал проекти за закони и правилници, проучвал възникнали спорове между административните и съдебните органи, давал съвети на султана и министрите му и т.н.

В съдебната система също било извършено частично преустройство. Създадени били търговски съдилища, в които заседавали мюсюлмани и немюсюлмани. Стеснила се сферата за действие на шериатските съдилища, които разглеждали и решавали делата въз основа на мюсюлманските религиозни правни норми. През 1868 г. бил създаден Върховен касационен съд /Диван-и ахкям-и адлие/ с две отделения: наказателно и гражданско-търговско.[28] Неговият председател имал ранг министър. Членовете на Върховния съд се назначавали от султана. Органите на административната власт не можели да се намесват в работата на съда, а били длъжни да провеждат неговите решения. Тези мерки целели да европеизират съдебната система, да приложат в нея буржоазните принципи за отделяне на съдебната от изпълнителната власт. На практика обаче това разделение на властите не се осъществявало.

През 60-те години на XIX в. били издадени ред закони, които трябвало да улеснят развитието на стоково-паричните отношения в империята. Те облагодетелствували преди всичко чуждестранните капиталисти и създавали благоприятни условия за проникването на западноевропейския капитал в Турция. През 1867 г. Портата издала закон, с който се разрешавало на чуждите поданици да владеят имоти в Османската империя. Този закон разкривал широки възможности и перспективи за икономическото проникване на западноевропейския капитал в империята, което довело постепенно до превръщането ѝ в зависима страна.[29]

Чуждият капитал овладял и контролирал основните кредитни институти в империята. Английски и френски капиталисти основали Отоманската банка най-напред като акционерно дружество. От 1863 г. тя придобила и емисионни функции. Открити били и други чуждестранни

ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ И БЪЛГАРИТЕ СЛЕД КРИМСКАТА ВОЙНА

банки, които имали клонове във всички краища на империята.

Чуждият капитал прониквал в Турция и чрез нарастващия външнотърговски обмен. Сключени били търговски договори през 1861—1862 г. с Франция, Англия, Испания, Русия, САЩ, Холандия, Австрия, Прусия и други страни при твърде неизгодни условия, произтичащи от принципите на капитулациите, потвърдени и в Парижкия мирен договор. Чужденците имали право да купуват и изнасят от империята всякакви селскостопански стоки и суровини при най-благоприятни условия.[30] Установените митнически тарифи им давали възможност безпрепятствено да търгуват в нейните граници и да внасят индустриални стоки с минимално мито. Търговският платежен баланс на империята бил пасивен. При това пасивът нараствал непрестанно с всяка измината година. Търговската политика на управляващата султанско-бюрократична върхушка спъвала развитието на местната промишленост, уврежда́ла интересите на местната буржоазия, лишавайки я от протекция.

Все във връзка с търговските интереси на европейските държави и за улесняване на търговския им обмен с Турция през 1869 г. бил издаден закон за унифициране на мерките и теглилките в империята. Законът предвиждал да се въведе европейката десетична система с метъра, грама и литъра като основни единици.[31] Започнал строеж на пътища, телеграфни линии и пристанища, които били необходими и за турската армия. Прокарани били стотици километри шосета и се изграждали телеграфни линии. Към края на 60-те години вилаетските и много казалийски центрове били обхванати от телеграфната мрежа. Разширени били редица пристанища, включително варненското, русенското и др.

Започнал строеж и на железопътни линии. Първата железница, дълга 66 км, свързвала Кюстенджа с Черна вода. Строителството на жп. линии се извършвало под формата на концесии на чуждестранни фирми. Това било също изгодно за западните капиталисти и един от начините за проникването на чуждия капитал в империята. През този период били построени жп. линии с обща дължина 2100 км. От тях около 1100 км минавали през българските земи: Русе—Варна — 233 км, Цариград—Саранбей /дн. Септември/ — 561 км, Солун—Скопие — 234 км, Скопие—Митровица — 119 км, Търново - Сеймен /дн. Симеоновград/—Ямбол — 105 км.[32]

През 60-те години започнали да се строят шосета. Само в Дунавския вилает били построени около 550 км нови пътища и ремонтирани още 250 км. Изградени били около 230 моста. Подобни пътища били изградени и в Южна България. По-важни от тях били пътищата Сливен—Казанлък и Ихтиман—Пазарджик—Пловдив.

Въпреки силната чуждестранна конкуренция, липсата на протекции и тежките условия за стопанска дейност в империята започнали да се създават промишлени предприятия. Те били насочени към преработка на местни суровини — памук, вълна, коприна — или за експлоатиране на подземните богатства. И в това отношение обаче по-голяма изгода имал чуждестранният капитал. Наличието на евтина работна ръка и суровини, както и привилегиите, с които се ползували чужденците, подтиквало някои от тях да влагат капитали в организирането на местни предприятия, което им осигурявало сравнително по-големи печалби.

Реформаторите в управляващите среди водели пропаганда за създаване на промишлени компании, обещавали държавни субсидии. Обнародван бил дори „Правилник за парните машини и

София с Витоша, акварел, Ф. Каниц, 70-те години на XIX в. Архив на Българската академия на науките — София

апарати“, който трябвало да стимулира и регулира инсталирането и експлоатацията на механични двигатели в производството.[33] През 1863 г. в Цариград била организирана първата в Османската империя промишлена изложба, която трябвало да покаже, че Портата насърчава промишленото развитие. Същата година била формирана специална Комисия за подобряване на промишлеността, но тя просъществувала кратко време. През 1873 г. била разформирована, а функциите ѝ преминали върху еснафските организации и общинските управления.[34] С цел да се насърчат занаятите в Цариград и в някои вилаетски центрове били създадени занаятчийски училища.

Но тези частични мерки за модернизация в Турция не засягали основите на съществуващата система и не можели да окажат въздействие за истински напредък на капиталистическата промишленост.

Местните промишленици-предприемачи били обложени с непомерни данъци. Това ги поставило в неравноправно положение спрямо действуващите в империята чуждестранни капиталисти. Тази дискриминация, съчетана с липсата на традиции и производствен опит, затруднявала много предприемаческите инициативи на местните стопански дейци. Затова не е случайно, че наличните местни капитали се отклонявали от промишлеността, насочвайки се предимно към лихварството, откупуването на данъци, държавните доставки за армията, посредническата търговия и различни спекулации, които им осигурявали за кратко време сигурни и по-големи печалби.

Най-добре това личи в минното дело. През 1869 г. бил оповестен Законът за рудниците. Той давал право на всеки стопанин да издирва и добива рудни находища във владяната от него земя, без да се изисква специално разрешение от властите. Издирването на полезни изкопаеми върху държавни земи ставало с разрешение на валията, без да се стига до цариградските канцеларии. Концесии можел да получи „всеки турски поданик или чужденец“[35]. От този закон обаче се възползували предимно чуждестранните предприемачи. През 60-те години били дадени десетки концесии за разработване на каменовъглени находища, хромови, манганови, оловно-сребърни, медни и други руди в България, в другите балкански владения и в Мала Азия. От запазените в архивата на комисията за концесиите контракти се вижда, че концесионерите били чужденци. Между тях имало само няколко арменци—османски поданици и един турчин.[36]

БЪЛГАРСКИЯТ НАРОД И РЕФОРМИТЕ. По своя основен стратегически замисъл реформите, макар да обещавали някои права и облекчения за българския народ, били насочени фактически против разрастването на българското националноосвободително движение и преди всичко против революционните борби за политическо освобождение. Обявената реформена програма обаче послужила като законно основание на българския народ за разгръщане на различни национални инициативи както в стопанската сфера, така и в обществено-политическия живот.[37]

Още през пролетта на 1856 г., непосредствено след обявяването на Хатихумаюна и позовавайки се на него, българската община в Цариград подала петиция до султана, в която се настоявало за определяне на двама български началници — църковен и граждански, избрани от българския народ, които да бъдат пряко подчинени на Портата без посредничеството на Патриаршията. Наред с това в петицията се предявявали искания за учредяване на отделни административни и съдебни органи за българското и турското население в българските земи; да се създават смесени съдилища за спорните въпроси, да се въведе пълно равноправие пред съдебните власти на българи и мюсюлмани; да се позволи формирането на отделна местна въоръжена охрана /полиция/; да се позволи на българите да служат във войската, но в отделни обособени полкове, с български офицери и официален български език и пр.[38] Тези искания далеч надхвърляли предвижданите от правителството реформи — те очертавали църковна и административна автономия на българския народ и бележели съществен момент в легалния политически натиск на българската буржоазия. Въпреки вдигнатия шум в европейския печат и известен отклик сред дипломатическите среди този български проект за реформи не бил взет под внимание от османското правителство.

Българите обаче продължили да използват Хатихумаюна в борбата си за спазването на правовия ред и законността, за обосноваването на легалните постъпки за разширяване на гражданските и националните права. Чрез българските цариградски вестници и чрез изложения до Високата порта те настоявали за въвеждане в живота на основните постановления на Хатихумаюна, от които били заинтересовани.

Българските въстаници през 1856 г. също издигнали искането за изпълнение на Хатихумаюна. Въстаническите прояви през лятото на с. г. — в Търновско начело с капитан Никола Филиповски и Димитракиевата буна във Видинско начело с Димитър Петрович, били замислени и подготвени в

Часовников механизъм от градската кула на Габрово, изработен от майсторите братя Геньо и Кънъо от Габрово в 1812 г. Национален исторически музей — София

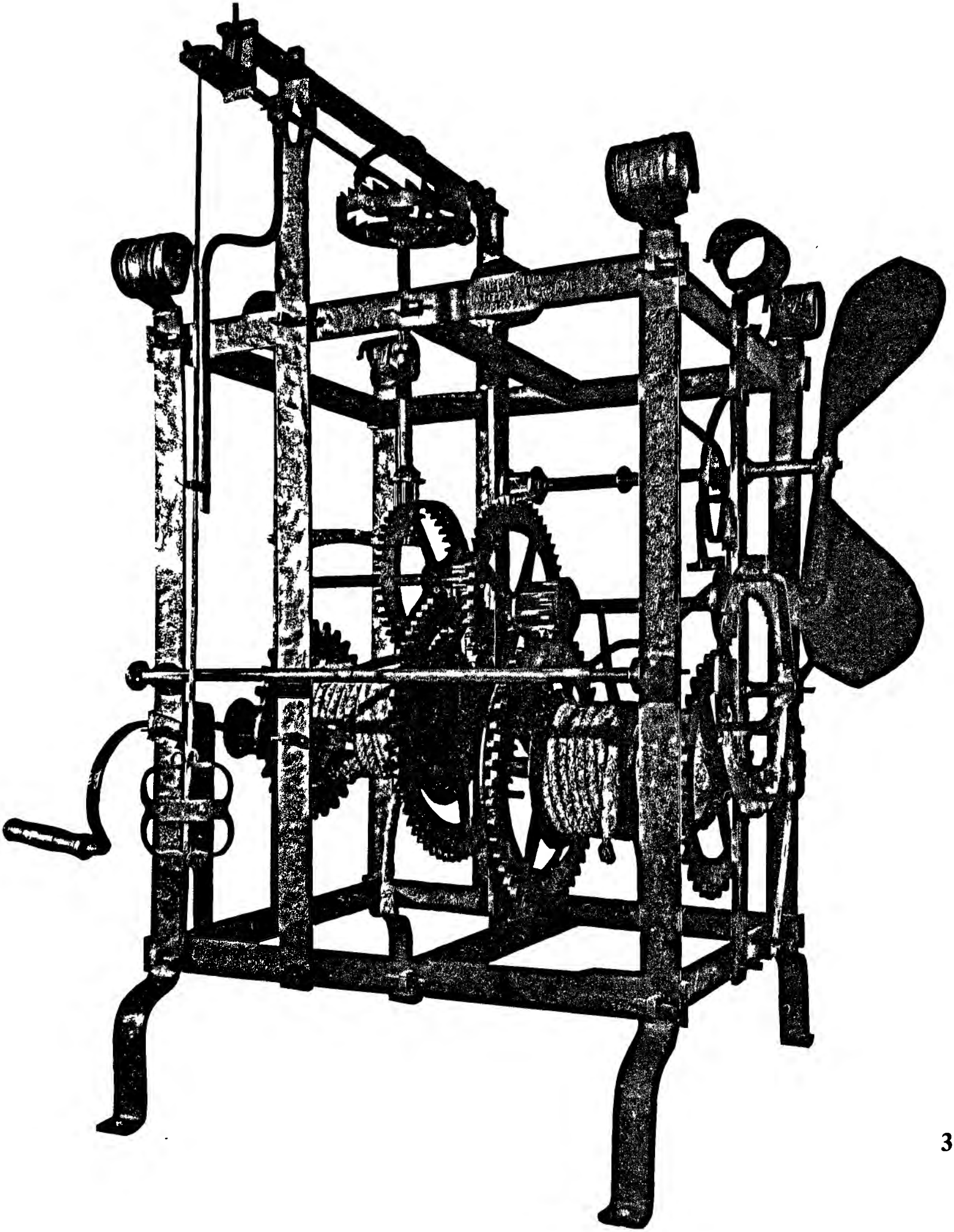

хода на Кримската война с оглед очакваното руско настъпление и целели да повлияят за коренна промяна в статута на българския народ. Но създалата се нова неблагоприятна обстановка дала основание на въстаниците да предявят искането за незабавно приложение на обявените реформи в България.[39] На неспазването на султанските обещания за подобряване на положението в страната се позовавали и участниците във въстанието, което избухнало през 1862 г. в Търновско и Габровско. Според в. „България" един от заловените бунтовници при разпита заявил: „Ний искаме да се изпълни Хатихумаюнът, искаме царят да зема и от нас аскер, а не бедел, искаме още да ни признае за народ, особен от гърците."[40]

Отношението на българския народ към реформения декрет от февруари 1856 г. се проявило особено ясно през 1860 г., когато по дипломатически път остро бил повдигнат въпросът за приложението на реформите. За да избегне международна анкета, искана от Русия с подкрепата на Франция, Портата организирала анкетна обиколка на великия везир Мехмед Али паша Кърбръзлъ /Кипърски/ в българските земи. Във всяко от посетените селища — Варна, Шумен, Никопол, Свищов, Лом, Видин, Разград, Русе, София, Битоля и др. — великият везир и придружаващите го висши чиновници били затрупвани с десетки изложения от българското население.[41] Пълномощникът на султана занесъл в Цариград над 1500 колективни изложения. Поставените от българите искания се отнасяли до неизпълнението и опорочаването от властта на обещаните реформи и до църковно-националния въпрос.

Особено ясно се откроила антибългарската насоченост на реформената политика при въвеждането на вилаетската система. Чрез нея се целяло с административни средства да се попречи на възрожденския процес в провинциите с преобладаващо българско население. Началото на новото административно деление било поставено от Закон за вилаетите /ноември 1864 г./, последван от Закона за общото вилаетско управление. Първата стъпка, чрез която започнало въвеждането на новата административна система, била създаването на Дунавския вилает, включващ голяма част от днешна Северна България. Този вилает се смятал за образец. За негов валия бил назначен опитният администратор Ахмед Мидхат паша, на когото били дадени широки пълномощия.

Дунавският вилает /Туна вилаети/ обхващал Русенски, Варненски, Тулчански, Търновски, Софийски, Нишки и Видински санджак, като към Софийски санджак влизала и Горноджумайска каза /дн. Благоевградско/. Вилаетът имал около два милиона предимно българско население.[42] Останалата част от санджаците, в които живеело българското население, попаднала под административното управление съответно на Одринския, Солунския, Битолския и Косовския/Скопския/ вилает. Новата административна териториална структура разделяла българската нация между различни административни единици и създавала допълнителни спънки за разгръщането на националноосвободителната борба. Обособяването на Дунавския вилает според основателната преценка на Н. П. Игнатиев било направено „с очевидната цел да се разедини българската народност", тъй като само за Дунавския вилает Високата порта признавала, макар и неофициално, че българското население съставлява преобладаващо мнозинство.[43]

В административното управление след 1864 г. броят на българите-чиновници нараснал, като отделни лица били издигани на високи длъжности. Между по-известните държавни чиновници-българи били Георги Стоянович Чалъоглу /Георгаки бей/, Гаврил Кръстевич, хаджи Иванчо Хаджипенчович, д-р Стоян Чомаков, Христо Арнаудов, Никола Михайловски, Драган Цанков, Никола Генович, Никола Сапунов, Йоаким Груев и др.[44] С увеличения брой на чиновниците от български произход правителството преследвало целта да привлече към сътрудничество с властта по-значителна група от заможни и образовани българи, чийто пример да въздействува косвено върху техните сънародници, създавайки илюзията за известна перспектива пред българската буржоазия и интелигенция за постепенно разширяване на нейното участие в управлението. Същевременно правителството имало повод да говори за прогрес и демократизиране в държавата и дори за облагодетелствуване специално на българите.[45] Чиновниците от български произход нямали обаче право на решаващ глас в различните административни органи, където мюсюлманите съставлявали винаги мнозинство, а запазването на общата система на неравноправие, безнаказани насилия и произвол над подвластното население лишавали от всякакво съдържание и смисъл българското представителство в един или друг орган.

Турските управници нямали никакви намерения да променят по същество отношението си към българския народ. Това най-добре проличало от поведението на Мидхат паша като управител на Дунавския вилает /1864—1868/. Той бил привърженик на политиката за реформирането на империята с оглед укрепването на властта ѝ над покорените народи. Мидхат паша допринесъл много за осъществяването на основните административни преобразувания, предвидени от Хатихумаюна, и последвалите закони, свързани с него. С негова-

та дейност като валия била свързана появата на земеделските каси, откриването на печатница, строеж на шосета, редица благоустройствени мерки и др. Някои от реформените мероприятия били пряко насочени срещу интересите на българския народ, какъвто е случаят с проекта за създаване на смесени турско-български училища.

Мидхат паша се стремял да привлече християнските първенци и специално българската интелигенция за сътрудничество с властта. Той се опитал ревностно да проведе закона за сливането на българските и турските училища и да пресече самостоятелното българско културно-национално развитие в духа на политиката за „изглаждане" на противоречията между националностите за сметка на българите. Същевременно този прославен „реформатор" не се поколебал да си послужи с изпитаните средства на насилието и терора срещу четническото движение през 1867—1868 г. и дори срещу мирното българско население. Дейността на Мидхат паша в България красноречиво показала какво означава идеята на реформаторите за създаване на единна османска нация, в която трябвало да се влеят всички народи, подчинени на султана.[46]

Въвеждането на вилаетския режим било посрещнато скептично от българския народ. Твърде скоро се затвърдило убеждението, че вилаетската система не носи нищо добро. Нововъведенията от 1864—1867 г. били остро и последователно критикувани от ръководителите на българското националноосвободително движение. Те ясно разбирали стратегическите замисли на правителствената реформена програма, която имала за цел да запази целостта на Османската империя и турското владичество над българите, което било в пълен разрез с българските национални интереси.

ГЛАВА ВТОРА

ИКОНОМИЧЕСКО РАЗВИТИЕ НА БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ

1. Селско стопанство

ЗАСИЛВАНЕ СТОКОВИЯ ХАРАКТЕР НА СЕЛСКОСТОПАНСКОТО ПРОИЗВОДСТВО. След Кримската война в селското стопанство на Европейска Турция настъпили промени, засягащи организацията и характера на производството, нормите за правовладение и правоползуване на земята и степента на реализация на селскостопанския продукт на пазара. Тези промени били обусловени както от нейното общо социално-икономическо и политическо развитие, така и от въвличането ѝ в засилващите се търговски връзки с външния свят.

Въпросът за земята, за нейното владеене и ползуване, както и въпросът за организацията и характера на селскостопанското производство добили особено важно значение. От земята чрез труда на селяните господствуващата феодална класа получавала основната част от своите приходи, използувани предимно за издръжката на набъбналия държавен апарат и армията.

След Кримската война се засилил стоковият характер на селскостопанското производство. Това се определяло от разширяващите се потребности на вътрешния пазар и участието на Турция в европейския капиталистически пазар, главно със селскостопански произведения. Възможността да се произведе повече селскостопанска продукция и голяма част от нея да се реализира на вътрешния и външния пазар стимулирала развитието на земеделието и животновъдството. Като основен, най-голям по обем отрасъл в икономиката по това време селското стопанство осигурявало съответно по-голямата част от съвкупната стокова продукция в българските земи. По обем то преобладавало в стопанската структура на страната и определяло облика на търговията и занаятите.

Въпреки своята относителна консервативност и примитивното си технологическо равнище българското селско стопанство произвеждало през разглеждания период значителна стокова продукция, задоволявайки консумативните нужди на бързо нарастващото градско население, на административния апарат и армията, както и растящите нужди от суровини за занаятчийската промишленост. В номенклатурата на селскостопанската продукция преобладавали зърнени храни /пшеница, царевица, ечемик, овес, просо/, ориз, боб, грах, леща, лен, коноп, маслодайна роза, зеленчуци, плодове, едър и дребен рогат добитък, коне, свине, птици и др.

По това време българските земи се очертали като най-богатата провинция в империята и основателно ги наричали житница на Османската империя. Оттук се доставяли големи количества продукти за задоволяване консумативните нужди на имперската столица Цариград и за износ в чужбина. Чрез пристанищата на Дунав — Видин, Лом, Никопол, Свищов, Русе, Силистра и Тулча, черноморските пристанища — Кюстенджа, Каварна, Балчик, Варна, Бургас, Созопол, Родосто на Мраморно море и Енос, Дедеагач, Кавала и Солун на Егейско море от българските земи били изнасяни големи количества зърнени храни за Италия, Франция, Великобритания, Австро-Унгария и др.

След Кримската война се засилил процесът

Вършитба в Западна България, рисунка, Ф. Каниц, 70-те години на XIX в. F. Kanitz. Donau Bulgarien und der Balkan. B. II, Leipzig, 1879, p. 279

на специализиране и райониране на селскостопанското производство. Обособили се райони, профилирани в производството на определени земеделски култури съобразно местните климатични и почвени условия. Така например в Пловдивско и Татар-Пазарджишко, Серско и други райони се произвеждало голямо количество ориз; в Карловско и Казанлъшко се отглеждала маслодайната роза; в Мелнишко, Анхиалско /дн. Поморийско/, Варненско — грозде, в Южна Македония — памук, Източните Родопи — тютюн, в Свиленградско, Врачанско, Драмско и Кукушко — копринена буба и пр.[1]

Стоковото производство се засилило и в животновъдството. В т. нар. совати се отглеждали големи стада едър и дребен добитък за производство на месни и млечни продукти, предназначени за пазара. Подобни стопанства били създадени в района на Родопите, Северна Македония, Средна гора /Панагюрище, Копривщица/, Източна Стара планина /Котел, Жеравна, Медвен/, в Странджа и други райони. През пролетта и лятото стадата пасели по планинските пасбища, а зиме се спущали в топлите крайморски полета на р. Марица, в Саръшабанско, Драмско, Серско, Солунско и други места. Някои стада зимували в Добруджа.[2]

Една част от угоения добитък в соватите се продавал на Цариградския, Одринския, Солунския и други пазари, а друга част се преработвала

в консервирани меса /пастърма, саздърма, суджуци и др./. Произвеждали се млечни продукти, предназначени също за продажба на пазарите в Европейска Турция и в Мала Азия, Египет и други имперски земи.

Селското стопанство поради своята специфика било твърде консервативен отрасъл на материалнопроизводствената дейност. Ето защо процесите на развитие в тази стопанска сфера протичали бавно. През целия възрожденски период производителните сили в селското стопанство не постигнали някакъв забележим напредък, запазвайки ниското си равнище от предишните столетия. Техниката на земеобработването оставала примитивна — дървено рало, мотика, лопата, дървена грапа, диканя, дърмон за пресяване на зърното и пр. Обикновено земята не се наторявала или ако това се правело, то ставало чрез „лежане" на овчи стада в нивите. Слабо се прилагало напояването на посевите, освен в градините за производство на зеленчук, предназначен главно за лични нужди.

През 60-те години на XIX в. бил направен опит за внедряване на модерна техника в селскостопанското производство. Внесени били известен брой железни плугове, жътварки и вършачки и бил организиран „образцов чифлик" край Русе за прилагане на внесената техника. Не достигали обаче обучени хора за работа с техниката, резервни части и ремонтни работилници. Освен това едрите собственици-чифликчии не били заинтересовани от внедряването на модерна техника в своите имения, тъй като за тях било по-изгодно да обработват земята с принудителния или нископлатения труд на селяните.

РАЗПРОСТРАНЕНИЕ И ХАРАКТЕР НА ЧИФЛИКЧИЙСТВОТО. След Кримската война в много официални документи, както и в дописки до българския възрожденски печат се съдържат сведения за борбата, която се водела между селяните и османската господствуваща класа за правовладението на земята. В същите източници се съдържат сведения за организацията и характера на производството в едрите селскостопански земевладения — чифлиците. В много случаи, главно с насилия, чифликчиите-мюсюлмани разширявали своите владения или образували нови чифлици.

Разширяването на съществуващите и образуването на нови чифлици се извършвало във всички български земи. Навсякъде то ставало чрез открито насилие от страна на представители на османската господствуваща класа или по пътя на разоряването на селяните от тежките държавни данъци и лихварството. Най-много чифлици имало в плодородните равнинни земи край големите градски консумативни центрове и в близост до морските и речните пристанища. Това се определяло от възможността да се произведе свръхпродукт, който се реализирал на пазара. Повече чифлици имало и били образувани нови също така там, където съществувала по-голяма специализация в селскостопанското производство и където се произвеждали интензивни култури, като грозде, тютюн, ориз, сусам, пашкули и др. Такива били районите около градовете Пловдив, Одрин, Сяр, Мелник, Струмица, Битоля и пр.

От 50-те до 70-те години наред с османската господствуваща класа с чифлици се сдобивали отделни представители на гръцката и арменската търговско-лихварска буржоазия, а също така и някои богати българи. Това ставало чрез покупка на обработваема земя /ниви, ливади, овощни и други градини/ и гори. Чифлици притежавали например бегликчията Голям Вълко Чалъков в с. Красново, Пловдивско, Цоко Каблешков — около Пловдив, хаджи Мано — в Софийско, братя Робеви — в Битолско, братя Бомболови — в Прилепско, и др.[3]

Чифлиците били стокови стопанства, но в повечето от тях се прилагали старите феодални или полуфеодални начини на производство. Земята обикновено се обработвала от исполичари и отсечници /кесимджии/, като се прилагал и безплатен ангариен труд. В някои чифлици, обикновено на немюсюлмани, земята се обработвала от сезонни работници и ратаи, което ги приближавало по характер на производството до капиталистическите стопанства.

Точният брой на чифлиците в българските земи през 50—70-те години не може да се установи поради липса на статистически данни. След Освободителната война в 1877—1878 г. руското временно управление провело поземлена анкета в освободените земи, при която било установено, че броят на чифлиците в 6 губернии /обхващащи днешна Северна и Южна България/ възлизал на 207. Най-голям брой чифлици според данните на анкетата имало в Пловдивски окръг, влизащ в състава на Пловдивска губерния — 51. От тях 19 били владени от мюсюлмани, 18 — от гърци, 7 — от българи, 2 били на държавата и 1 — на манастир. За 4 чифлика няма сведения.[4]

Едва ли може да се приеме обаче, че броят на чифлиците в шестте губернии /Русенска, Софийска, Видинска, Търновска, Пловдивска и Сливенска/ в навечерието на Освобождението е бил 207. Известно е, че много мюсюлмански чифлици през Освободителната война били разрушени, а земята им разпределена между селяните. Освен това броят на офицерите, провели анкетата /16 души/, бил недостатъчен, за да се съберат пълни и точни данни за всички включени в анкетата села.[5]

Най-голям бил броят на чифлиците в Ма-

кедония, Добруджа, Одринско, Северна Тракия и Западна България — Кюстендилско и Радомирско. От тези територии само Пловдивска губерния влизала в обсега на проведената анкета. При това в нея вместо установените от анкетата 51 чифлика през 1887 г. били налице 79. В Старозагорска околия според данните на анкетата броят на чифлиците бил 52, а в действителност те били 100.[6] В Ямболска околия според анкетата имало 24 чифлика, а в действителност били 74.[7]

В Одрински окръг, съставящ част от Одринска Тракия, през 60-те години имало 140 чифлика със земя от 2000 до 5000 дюнюма и 50 чифлика със земя от 500 до 1000 дюнюма.[8]

Голям бил броят на чифлиците в Североизточна България. Там според данни от официален османски произход преобладавало едрото земевладение — в Бабадашка каза например /29 села/ броят на владетелите на земя над 300 дюнюма в навечерието на Освобождението възлизал на 352 души.[9] В Хаджиоглупазарджишка каза /дн. Толбухинско/ в 39 от общо 108 села броят на владетелите на земя над 300 дюнюма възлизал на 228 души. В нахия Йемшенли, Силистренска каза, състояща се от 35 села, броят на владетелите на земя над 300 дюнюма възлизал на 227.[10]

Като се вземат предвид горепосочените и други данни, а също така обстоятелството, че в някои райони били образувани чифлици след Освободителната война /Македония и Одринска Тракия/, броят на чифлиците в българските земи в навечерието на Освобождението може да се определи на около 2500 до 3000.[11] В това число не влизали всички едри земевладения, а само тези, чиято земя не се обработвала от владетелите ѝ, а чрез труда на изполичари, отсечници и ратаи или чрез безплатен ангариен труд на „свободни" /раетски/ селяни. Ако се приеме средният размер на чифлиците за 500 дюнюма при 25 до 30 милиона дюнюма обработваема земя, размерът на чифлишкото земевладение общо за всички български земи може да се определи към 8 до 10%. Това твърдение се подкрепя от данните за Южна България, където от 5 096 432 уврата орна земя на едри турски земевладелци принадлежала около 500 000 уврата.[12]

В положението си на привилегирован социален слой мюсюлманите-чифликчии използували по най-груб начин работната сила на българските селяни. Във възрожденския печат има голям брой сведения за това. Чифликът на хаджи Дервиш ага в Лясковско например се обработвал с ангарийния труд на селяните от две лясковски села.

Прилагането на принудителен труд в мюсюлманските чифлици обаче не е можело да ги спаси от упадък, а владетелите им от разорение. Принудителният труд, както и трудът на изполичарите и отсечниците, бил непроизводителен, а и земята се обработвала по примитивен начин. На вътрешния и особено на външния пазар чифлишките произведения били неконкурентноспособни при наличието след Кримската война на масово зърнопроизводство в Румъния, Южна Русия, Съединените американски щати и други страни. Поради това мнозина чифликчии, особено тези, които прибягвали до услугите на лихварите, се разорявали. Във в. „Дунав", орган на вилаетското управление в Русе, били обнародвани обявления за продажба на 23 чифлика, от които 2 били владени от българи. В много случаи купувачи на чифлишките земи били селяните-изполичари или „свободните" /раетските/ селяни от близки или подалечни села.[13]

За да устоят на конкуренцията и да направят владенията си по-приходоносни, някои чифликчии, обикновено немюсюлмани, се стараели да приложат капиталистически начин на производство в своите земи. Други чифликчии, главно мюсюлмани, давали земите си под аренда на предприемачи, които ставали организатори на капиталистическо производство. Такъв бил например Тодор Д. Бракалов от Калофер, който наемал мюсюлмански чифлици в Бургаско за срок от 5 до 10 години. Първоначално Бракалов наел два чифлика за 60 000 гроша годишно. След това наел още два, като взел пари под лихва от братя Тъпчилещови от Цариград. Произведените зърнени храни и други селскостопански произведения той реализирал на пазарите в Бургас и Цариград, а също така ги изнасял в чужбина.[14] Земите в тези чифлици били обработвани от наемни работници. Техният брой през различните сезони бил различен. За жътва и вършитба Бракалов наемал стотици надничари от селата в Еленско и Странджа. Броят на постоянните наемни работници /орачи, овчари, коняри, воловари и др./ възлизал на 80 до 100 души.[15]

Наемателите и купувачите на мюсюлмански чифлици се стараели да приложат подобно на Тодор Бракалов — изцяло или частично — капиталистически начин на производство. Те въвеждали използуването на свободен еднодневен, сезонен, полугодишен или целогодишен наемен труд, прибягвали до парично вместо натурално заплащане, засявали разнообразни интензивни култури и отглеждали добитък за производство на месо, вълна, млечни произведения и др. Някои от тях създавали малки предприятия за производство на

Розобер при Казанлък, рисунка, Ф. Каниц, 70-те години на XIX в. F. Kanitz. Donau Bulgarien und der Balkan. B. I. Leipzig, 1879, p. 238

растителни масла, захарни изделия /петмез, рачел/, спиртни напитки и др.

Промените, извършени в селското стопанство през периода на разложението на ленно-спахийската система и нейното ликвидиране, намерили израз в издадения през 1858 г. Закон за земите. Той бил правна санкция на извършените промени в селското стопанство и израз на стремежа да се внесе съответствие между тези промени и държавноправната регламентация на режима на земевладението и земеползуването.[16]

Законът от 1858 г. категоризирал земите в Османската империя въз основа на старото феодално право, но едновременно с това определил начините, по които те можели да влязат в търговски оборот и по този начин да се улесни стоковото производство. Съгласно Закона за земите от 1858 г. османската държава издавала разрешения за правовладение и правоползуване на мирийските земи, което по-рано вършели спахиите. При това тя си запазвала върховната собственост върху тези земи както при военно-феодалното земевладение.

Владетелите на мирийски земи не били техни собственици, а наематели. Владетелят на мирийска земя не можел да извършва промени в правоползуването ѝ по своя воля. Без разрешение от съответния държавен чиновник той не можел да строи жилищни и стопански сгради върху нея, да засажда овощни дръвчета и лозя, да прави тухли и керемиди от пръстта и пр. Минералните богатства, намиращи се на мирийска земя, били държавна собственост. Владетелят на мирийска земя не можел да се разпорежда без разрешение от съответните държавни органи с продажбата, прехвърлянето, залагането и пр. на земята. Всяка нива, която не се обработвала от владетеля ѝ или не се давала под наем за обработване от други в продължение на три последователни години без уважителни причини, ставала обект на продажба от страна на съответните държавни органи. Бившият ѝ владетел можел да възстанови владетелските си права, ако заплати равностойността на тапията, която се издава, т. е. като я купи. Ако той не иска или не може да стори това по липса на средства, нивата се обявявала за публична продан и се предавала на този, който даде най-висока цена.[17]

Със Закона за земите от 1858 г., както и с редица негови допълнения, най-вече допълнението от 1867 г., се разширявало правото за предаване в наследство на мирийски земи. За сметка на това обаче държавата повишила размера на натуралния десятък /юшур/ от 10 на 12,5%. Промяната се изразила в това, че сега правата на спахиите върху земите и върху селяните, които ги обработвали, били прехвърлени върху държавата. Тези права тя упражнявала чрез специално назначени чиновници, което утежнило държавния бюрократичен апарат.

Запазването на феодалния характер на собствеността върху земите мирие съгласно Закона за земите от 1858 г. и неговите допълнения не изключвало наличието на елементи на капиталистическа собственост върху същите земи. Но тази собственост била обременена с феодални ограничения и условности. Тя се създавала и нараствала заедно с развитието на капиталистическия начин на производство.

РАЕТСКИ СТОПАНСТВА. През периода на реформите и главно по силата на Закона за земите от 1858 г. мнозинството от българските селяни запазили своите недвижими непокрити имоти. Те не били превърнати в господарлъци от бившите спахии, нито пък били включени в стари или новообразувани чифлици.

Борбата за земя между селяните и чифликчиите се водела главно в плодородните равнинни земи и край големите градски центрове и пристанища. Земите в планинските и полупланинските райони не били подходящ обект за образуване на чифлици. Поради това, както и вследствие на съпротивата на селяните тези земи след реформите получили нов държавноправен статут. Върховната собственост върху тях останала на държавата, но с разрешение на нейните органи селяните можели да я владеят, обработват, продават и предават в наследство. Това се отнасяло главно за земите в планинските и подпланинските райони на Стара планина, средните и източните райони на предпланинската част на Дунавската равнина, в Средна гора и полетата, разположени около нея, Странджа, Родопите, Западна Македония и др. Във всички тези райони селяните били в зависимост и под властта на държавата, по-точно под властта на назначените от нея чиновници.

Запазили своите земи и много селяни в равнините. Това станало предимно там, където населението в миналото изпълнявало специални повинности към държавата /войници, доганджии и пр./, където то живеело в големи и компактни села и където по-малко вълнували мюсюлмански насилници и грабители.

Реформите премахнали категорията рая със специални задължения, но жителите на подобен род селища в повечето случаи запазили своите имоти. Сега те се слели с останалото българско нечифлишко население, което е прието да се нарича раетско /от рая/. Раетското население владеело имотите си като ограничена или условна собственост, но имало право да се разпорежда с нея, ма-

кар за това да било необходимо разрешение от органите на държавната власт.

Раетското население съставлявало преобладаващата част от българското селско население. Като се вземе предвид размерът на чифлишкото земевладение във всички български земи, може да се приеме, че то съставяло 75 до 80% от общия брой българско селско население. Това население било лично свободно, владеело и работело своя /в условен смисъл/ земя, но в имуществено отношение не било еднакво.

Имущественото неравенство на раетското население се изразявало, на първо място, в това, че в някои райони имало повече и по-плодородни земи, владени от селяните, а в други — по-малко и по-неплодородни. Проучванията по този въпрос, отнасящи се за навечерието на Освободителната руско-турска война, показват, че българските раетски селяни във Видинска, Оряховска, Кулска, Ломска, Белослатинска, Свищовска, Русенска, Силистренска, Хаджиоглупазарджишка и други кази разполагали с повече и по-добра земя от селяните в Белоградчишка, Берковска, Врачанска, Орханийска /Ботевградска/, Етрополска, Тетевенска, Троянска, Ловешка, Севлиевска, Габровска, Дряновска, Тревненска, Еленска, Преславска, Шуменска и други планински и подпланински кази и райони. В това можем да се уверим от някои данни за размера на раетското земевладение в някои села на споменатите кази и райони.

В оряховските села Хайредин и Манастирище някои български селяни владеели земя /ниви, ливади, градини и пр./ в размер на 200, 300 до 400 дюнюма.[18] Същото било положението във Видинско и Кулско, а в по-малка степен и в Ломско. В Оряховска каза били включени и други богати села, които предали на държавата през 1871 г. голямо количество натурален десятък. Това говори за владеенето на селяните в тези села на големи по размер и богати земи. Такива села били: Козлодуй, предало на държавата през 1871 г. натурален десятък в размер на 14 334 кила, Селановци — 15 367, Исмаил бунар /дн. Кнежа/ — 39 547, Бреница — 17 371, Крушовица — 13 022 и др. Пресметнато в килограми, като се вземе предвид размерът на натуралния десятък 12,5% и съответно се умножи по 100, в с. Козлодуй през 1871 г. били произведени 1 340 544 кг зърнени храни. Количество, очевидно немалко.

ПОЛОЖЕНИЕТО НА БЪЛГАРСКИТЕ СЕЛЯНИ В ПЛАНИНСКИТЕ И ПОЛУПЛАНИНСКИТЕ РАЙОНИ. Селата в Белоградчишката каза, разположени по северните склонове на Западна Стара планина — Чупрене, Горни Лом, Воднянци, Мехмедовци /дн. Карбинци/, Медовница, Скомля, Костичовци, Бяла, Калугер /дн. Гранитово/, Острокапци, Калдоруб и др., — били бедни по отношение на земевладението и количеството произвеждани селскостопански продукти. В същата каза обаче имало и по-заможни села. Така например, докато в с. Горни Лом със 138 домакинства през 1871 г. бил събран натурален десятък в размер на 13 952 оки и паричен денятък от 2314 коли сено, в с. Рабиша с 89 домакинства през същата година бил събран натурален десятък в размер на 18 979 оки и паричен десятък от 1099 коли сено.[19]

Във Врачанска каза имало и други села, земята в които била малко и неплодородна. Тя била разделена на незначителни късове, които не можели да осигурят прехраната на местните жители. Селяните в с. Моравица например владеели само до 40 дюнюма обработваема земя. Най-заможният стопанин в това село владеел 41,5 дюнюма, а мнозинството не повече от 7,5 до 10—12 дюнюма.[20]

В Белоградчишка, Берковска и Врачанска каза имало десетки села, чиито жители страдали от безземие или малоземие. В с. Средогрив, Белоградчишка каза, например със 71 домакинства /62 на българи-християни, 8 на турци и 1 на циганин-мюсюлманин/ през 1871 г. 47 домакинства на българи-християни произвели зърнени храни под 1000 оки /повечето под 500 и мнозина под 200/. Пресметнато на човек по 250 оки годишно /при средно от 4 до 6 души в домакинство/, произведените храни явно не били достатъчни за изхранване на тези домакинства.[21]

Картината на земевладението и количеството на произвежданата селскостопанска продукция в Орханийско, Етрополско, Тетевенско, Троянско, Габровско, Дряновско, Еленско, Търновско /южните райони/, Преславско и Шуменско не била по-различна от тази в Белоградчишко, Берковско и Врачанско. И в тези кази и райони българските селяни страдали от безземие и малоземие и поради това се занимавали с разни занаяти, ставали сезонни и постоянни наемни работници в мюсюлманските чифлици и в стопанствата на богати турци и българи в Дунавската равнина, Лудогорието и Добруджа, занимавали се с дребна търговия по селата, били кираджии, зидари, грънчари, железари, дърводелци, работели в складовете и по пристанищата и пр. Мнозина търсели работа извън пределите на Османската империя /във Влашко, Молдова, Южна Украйна, Сърбия и др./. Лишени от достатъчно земя и от приходи, осигуряващи съществуването им, жителите на планинските и подпланинските села в споменатите кази и райони напускали завинаги родните си места и се заселвали трайно в земите около Адлие /дн. Кула/, Бяла Слатина, Луковит, Плевен, Павликени, Бяла, Русе и други места.

Особено тежко било положението на безземните и малоземните селяни в Дряновско, Габровско, Еленско и Котелско, поради което те масово мигрирали в Дунавската равнина и по други места, за да търсят сезонна и целогодишна наемна работа в промишлеността, селското стопанство, търговията и транспорта. Още от ранна пролет хиляди български селяни от споменатите кази и райони напускали своите родни места и се прибирали чак през есента, носейки скромните си „печалби".

Малко обработваема земя владеели българите-християни, а в някои случаи и мюсюлманите в селата на Преславска, Омуртагска, Шуменска, Новопазарска и други кази. Така например в с. Бехрам дере /дн. Веселиново/, Шуменско, от 60 домакинства българи-християни и 45 домакинства мюсюлмани нямало нито едно домакинство с повече от 80 дюнюма земя.[22] В с. Кулаково /дн. Долина/, Новопазарско, с 37 домакинства мюсюлмани размерът на владяната обработваема земя възлизал средно между 50 до 100 дюнюма. Същата била картината в селата Текир Мехмед и Ески Карие, Новопазарско.[23]

При изучаване на аграрния въпрос в Северна България и Добруджа прави впечатление обстоятелството, че колкото отиваме по̀ на север в Дунавската равнина, Лудогорието и Добруджа, толкова размерът на земевладенията е по-голям. И това се отнасяло както за мюсюлманското, така и за българското християнско население. Но понеже

Стара планина при Сопот, акварел, Ф. Каниц, 70-те години на XIX в. Архив на Българската академия на науките — София

последното живеело предимно в планинските и подпланинските райони, то именно страдало от безземие и малоземие. Положението на мюсюлманите, заселени главно в плодородните равнинни земи, било по-добро.

Нарастването на размера на земевладенията от юг към север и североизток се забелязва ясно, ако се мине от Стара планина към Лудогорието и Добруджа. В селата на Силистренска каза например размерът на земевладенията бил много голям — движел се средно от 100 до 200—250 дюнюма. Разбира се, и там имало селяни /мюсюлмани и българи-християни/ без земя или владеещи малко земя, но имало и богати стопани, владеещи по 300, 350, 400, даже 460 дюнюма.[24]

Подобно било положението в селата на казите Хаджиоглу Пазарджик и Бабадаг. В последната каза даже имало стопани /мюсюлмани и българи-християни/, които владеели много повече от максимума — 460 дюнюма за селата в Силистренско. Размерът на земевладенията там достигал от 600, 800 до 1040 дюнюма.[25]

В Северна и Югозападна България, а също така в Родопите и Македония картината на земевладението в общи линии е била същата както в Северна България. И там българското планинско и подпланинско население владеело недостатъчно количество и бедна земя, докато жителите на Пловдивско, Източна и Беломорска Тракия, Източна Македония, Солунско, Битолско-Прилепско, Скопско и др. владеели повече, и то плодородна земя.

От малоземие страдали българите, населяващи Западна, Средна и Източна Средна гора и полетата Ихтиманско, Долнокамарско, Златишко, Карловско, Казанлъшко и Сливенско. Същото би-

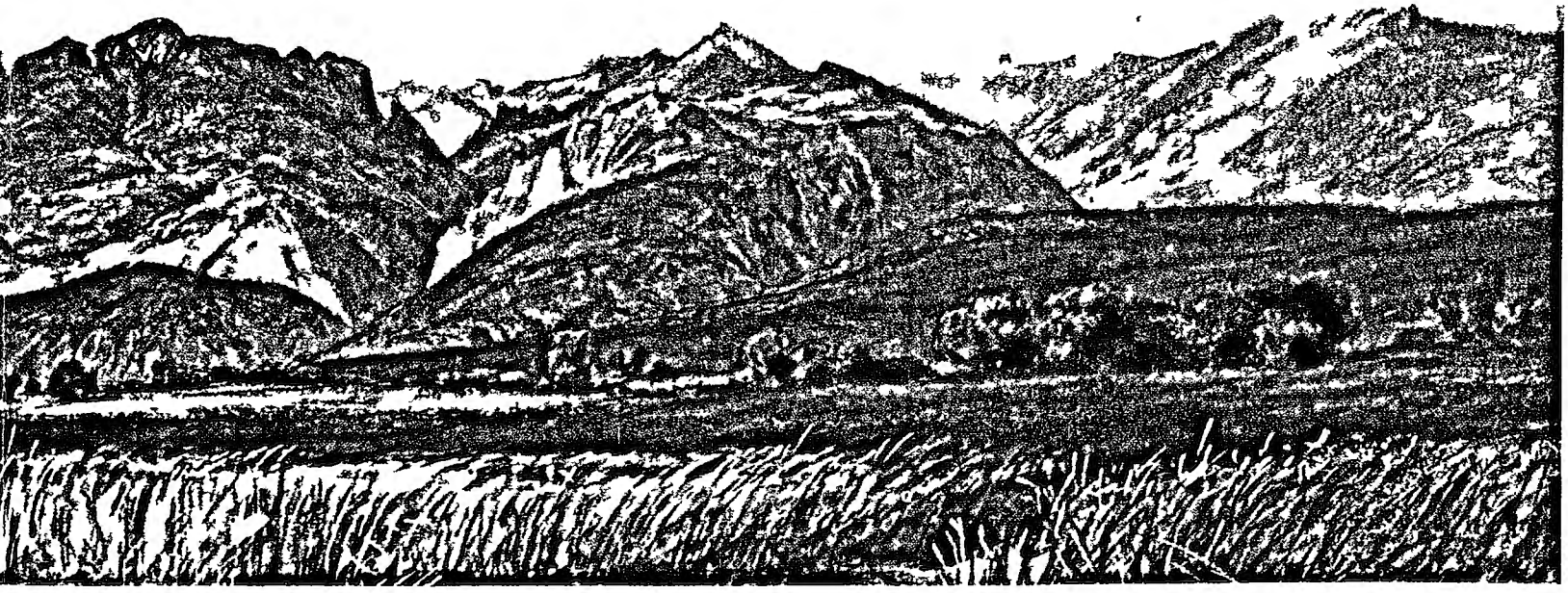

ло положението на жителите по южните скатове на Средна гора, северните склонове на Родопите и Странджа. Навсякъде в тези райони селяните, а те били предимно българи-християни, владеели малко по количество и бедна планинска или подпланинска земя. Тя не им осигурявала прехраната и поради това подобно на жителите на Старопланинието и принадлежащите към него райони гледали към равнината /в случая Тракия, наричана Овата/, където слизали да работят, да търгуват или да си доставят недостигащата им храна. Там, където имало по-хубава земя, тя била в ръцете на мюсюлманите /чифликчии и обикновени селяни/.

От малоземие страдало българското население и в Родопите. И в този район хубавата земя била в ръцете на мюсюлманите /Хасковско, Кърджалийско, Момчилградско/, а в Средните Родопи владетели на по-хубавата земя били българите-мюсюлмани /Смолянско, Златоградско, Чепинско, по течението на Арда, Въча и пр./. Поради това българите-християни в Родопите масово се спускали на работа в Пловдивска и Беломорска Тракия като занаятчии или пък откарвали там на зимна паша стадата си от дребен добитък.

В Кюстендилско и Радомирско били образувани голям брой мюсюлмански чифлици, които се запазили до Освободителната война. Българите-християни в чифлиците и в околните села били заставяни да обработват чифлишката земя като изполичари, отсечници и ратаи.[26]

Плодородната земя по р. Струма била също така в ръцете на мюсюлманите. В Мелнишко-Петричкото поле например в мюсюлманските чифлици била включена приблизително около 75% от обработваемата земя. Голям бил броят на мюсюлманските чифлици в Серско, Струмишко, Солунско, Битолско, Прилепско и др. В Разлог, Малешево, Кратовско и Западна Македония /Охридско, Дебърско, Кичевско, Крушевско и др./ българското население страдало, както и в другите планински области, от малоземие.[27]

В Македония, както и в някои райони на Западна България /Кюстендилско, Радомирско, Дупнишко /дн. Станкедимитровско/ и др./ след Кримската война се запазили в най-голяма степен феодалните отношения между чифликчиите и селяните. Освен на произволно и грубо ограбване на труда им селяните били подложени на много унижения и оскърбления.

В една дописка до в. „Македония“ се казва, че хората в Битолския санджак били убивани като „псиня“ /кучета/ без милост всеки ден по пътищата, на нивите и по градините. Селата между Битоля и Прилеп, които били предимно чифлишки, „кански пищели от лоши турци“[28].

Подобни сведения за положението на българските селяни в Битолския санджак през 60-те години се съдържат в докладите на руския вицеконсул Хитрово. В тях се съобщава, че чифлиците в земите между Солун и Битоля принадлежали изключително на мюсюлмани. „Вероятно е — пише Хитрово — да се явят още много Хатихумаюни, преди да се подобри що-годе положението на тамошните селяни, мнозинството от които са българи.“[29]

2.
Развитие на промишлеността

РАЗПРОСТРАНЕНИЕ НА БУРЖОАЗНИТЕ ОТНОШЕНИЯ В ГРАДСКОТО СТОПАНСТВО. Икономическото развитие в българските земи през 60-те и 70-те години на XIX в. намерило найпълно проявление в градското стопанство. По своята специфика тази сфера от материалното производство, въпреки че заемала относително малък дял в общия обем на българското стопанство, имала определящо значение за цялостното обществено-икономическо развитие на страната. Производителните сили в градската икономика се развивали със сравнително по-голяма динамика, а техният растеж съответно оказвал по-непосредствено въздействие при формирането и разпространението на нови, по-прогресивни буржоазно-капиталистически обществени отношения.

Железарска работилница в Троян, рисунка, Ф. Каниц, 70-те години на XIX в. Архив на Българската академия на науките — София

Кожарска работилница в Берковица, рисунка, Ф. Каниц, 70-те години на XIX в. F. Kanitz. Donau Bulgarien und der Balkan. B. II, p. 284

Както и в предходните десетилетия, промишлеността в българските земи се осъществявала предимно в рамките на занаятчийското производство. Развитието на занаятите през третата четвърт на миналия век се изразило в тяхната по-нататъшна специализация, в нарастване броя на заетите лица, в количествения ръст на продукцията, в усъвършенстване на технологията и производствения процес и пр. През този период още повече се задълбочил процесът на отделяне на занаятите от земеделието, нараснала ролята на домашния занаят в селото, възникнали редица нови отрасли на занаятчийското производство.

Същевременно в резултат от настъпилите политически и стопански промени в Османската империя след Кримската война, при създалите се нови условия в развитието на занаятчийското производство се очертали някои нови тенденции. Засиленият внос на по-евтини машинни изделия от западноевропейските напреднали страни предизвикал сътресения в местната промишленост. Конкуренцията довела до разорение много занаяти и до упадък цели занаятчийски отрасли.[30] Заедно с това обаче някои основни традиционни производства, свързани с доставките за държавни нужди и нововъзникнали занаяти, успешно се приспособили към създалите се условия и още повече укрепнали. В занаятчийското производство настъпили структурни изменения, намерили проявление в преливане на капитали от едни браншове в други. Това явление причинило известни колебания в естественото развитие на българската икономика, но същевременно довело до още по-голямо нарастване на общото промишлено производство върху основата на наемния труд и буржоазно-капиталистическия начин в организацията на производствения процес. Именно растящата тенденция на формиране и разпространение на нови буржоазни отношения в градското стопанство е основното, което отличава и характеризира развитието на българската промишленост през разглеждания период.[31]

Растящата тенденция на капиталистическото развитие в промишлеността била обусловена от няколко благоприятни предпоставки. Преди всичко за това допринесло съществуващото по онова време сравнително голямо оживление на стоково-паричните отношения. Като цяло в градската икономика се очертало широко разделение на труда. Занаятите преживявали процес на диференциация. Обособили се над 70 вида производства. Започнало и разделение на труда в рамките на отделния занаят, като производственият процес преминавал през няколко отделни фази. Например в гайтанджийството с всяка операция — пране, развлачване и предене на вълната, плетене на гайтана, подстригване, боядисване и пр. — се занимавали отделни групи специализирани работници.

Успоредно с разделението на труда в промишленото производство се извършвало и териториално разделение на труда в рамките на националното стопанство. Очертали се профилирани райони, специализирани в определен вид стопанска дейност, съобразена със съответните климатични и географски условия, суровинната база и съществуващата традиция.

Така например крайдунавските градове Русе, Видин, Свищов, Лом, Оряхово и черноморските пристанища се превърнали в средища на външнотърговския обмен, подбалканските селища Карлово, Сопот, Калофер, Пирдоп, Клисура и др. се специализирали в гайтанджийството, Сливен и Котел се прочули с абаджийството, Габрово — с железарството, Самоков — с железодобива, Трявна — с казаслъка, промишленото зографство и марангозлъка, Охрид — с кожухарството, Стара Загора — с казанджийството, Враца — с копринарството и куюмджийството, София — с преработката на

животински продукти, Търново, Ловеч, Севлиево и Етрополе — с кожухарството и т. н.

За нарастването на производителните сили и развитието на капиталистически форми и начини на производство в българската икономика допринесло и обстоятелството, че Османската империя, и българските земи включително, се оказали въвлечени по това време в орбитата на европейското капиталистическо стопанство. През 60-те и 70-те години на миналото столетие западноевропейският капитал завоювал солидни позиции в Османската империя и намерил широко поле за действие. Това обстоятелство неизбежно дало отражение и върху българското стопанство. Българските земи се превърнали в обект на допълнителна експлоатация от развитите западноевропейски страни.

Проникването на чуждия капитал в България изиграло и известна положителна роля. Строежът на железопътни линии, пристанища, телеграфни линии, промишлени предприятия и съоръжения — всичко това съдействувало за общия растеж на местните производителни сили. В такъв смисъл чуждият капитал допринесъл за постепенното разрушаване на съществуващия феодален ред в сферата на материалното производство и тласнал местните обществени отношения в посока към развитието и разпространението на по-прогресивни форми и начини в организацията на труда.

Друго важно условие за развитието на капиталистическия начин на производство през разглеждания период било натрупването на парични богатства и средства за производство в ръцете на отделни лица. Този процес протичал в българските земи в по-скромни размери и при по-своеобразни форми поради неблагоприятните условия на чуждото национално потисничество и феодалния деспотизъм. Капиталистическото натрупване се осъществявало по пътя на търговията и лихварството. Тъкмо по този начин възникнали търговско-стопанските фирми на братя Евлоги и Христо Георгиеви, братя Тъпчилещови, братя Робеви, фамилията Арие, Михаил Гюмюшгердан, хаджи Славчо Хаджипаскалев, Васил Станчев и с-ие, братя Гюрови, Цвятко Радославов и др. Процесът на първоначалното капиталистическо натрупване бил съпроводен с присъщите за това явление — жестокост, нелоялност, безскрупулност, насилие и т. н.

Паричното богатство, съсредоточено в ръцете на малка част собственици от българското общество, съставлявало съвкупния акумулиран капитал, от който поради неблагоприятните условия само една част се вливала в сферата на материалното производство, превръщайки се в промишлен капитал. Въпреки пречките и затрудненията, произтичащи от господствуващата турска феодална система, през 60-те и 70-те години относителният дял на промишления капитал нараствал прогресивно.

ПО-ВАЖНИ ОТРАСЛИ В ПРОМИШЛЕНОСТТА. Буржоазно-капиталистическият начин на производство намерил най-широко проявление и разпространение в текстилната промишленост /абаджийството и гайтанджийството/, копринарството, кожухарството, мелничарството, салханджийството, железодобива, металообработването, в производството на млечни и месни продукти, спиртоварството, строежа на плавателните съдове, оръжейното производство и пр.

През разглеждания период най-голямо развитие получило текстилното производство, особено вълненотекстилното или абаджийството. Този отрасъл процъфтявал в балканските райони, където се отглеждали повече овце и се добивала вълна в по-големи количества като основна суровина за аби и шаяци. Важни средища на абаджийството били Сливен, Котел, Копривщица, Самоков, Габрово, Панагюрище, Пирдоп, Родопският край и др. Поради отсъствието на статистики от онова време е трудно да се даде точен количествен израз на мащабите на абаджийската продукция, на броя на ангажираните лица и на броя на предприятията в този бранш. Все пак откъслечните сведения, с които разполагаме, ни позволяват да добием поне една приблизителна представа за този поминък и ролята му в общото стопанско развитие на българските земи.

Според някои данни абаджийската продукция в нашите земи достигнала такива размери, че само котленската абаджийска стока била в състояние да задоволи нуждите на пазара в цяла Гърция.[32] На Пиротския панаир през 1868 г. се продали самоковски аби за около 300 000 гроша. Българските абаджии получавали оферти и изпълнявали големи доставки на аби и шаяк за нуждите на турската армия. През 1876 г. по една подобна поръчка от Самоков били доставени 400 000 аршина шаяк на стойност 1 000 000 гроша. Панагюрските абаджии всяка година продавали на панаирите в Пирот, Ниш и Сърбия от 150 до 200 хиляди аршина бало и тънък шаяк. Освен това панагюрските абаджии изнасяли допълнително шита абаджийска стока за Цариград и Мала Азия за общо 200 000 турски лири. Подобни били и мащабите на производството в Копривщица. Годишното производство там възлизало на 150 000 оки аба за 100 000 турски лири, а наведнъж изнасяли по 20 000 тестета терлици. В Клисура местните майстори произвеждали до 130 000 аршина шаяк годишно. Натрупваната през годината абаджийска и терзийска стока се изнасяла с кервани за Анадо-

ла. Ежегодно 15 кервана се отправяли за Мала Азия. Всеки керван се състоял от по 20—30 коли, а всяка кола носела по 700—800 оки шаяк. Средно само един производител изнасял стока за около 100—300 турски лири.[33]

С производството на аби и шаяци била ангажирана голяма част от населението в абаджийските центрове. В Самоков например с тъкане на аби се занимавали 1500 души, в Копривщица и Клисура — около 2000 души, в Котел и околностите му — около 3000 души и т.н.[34]

Основната, преобладаващата част от производството на аби се извършвала от многобройните дребни абаджии по домовете им. Тяхната готова продукция обикновено се изкупувала от едри търговци или по-едри производители-манифактуристи. В повечето случаи дори самите търговци и манифактуристи раздавали необходимите суровини на дребните абаджии, като им заплащали уговорената надница на парче, а произведената готова стока оставала на тяхно разположение. По такъв начин търговците и манифактуристите се превръщали в организатори на децентрализирани или пръснати манифактури. Тази буржоазно-капиталистическа по своя характер форма на организация на труда била много разпространена и предпочитана от предприемачите, защото с малки капиталовложения им осигурявала големи печалби. Децентрализираната манифактура широко се практикувала навред в абаджийския отрасъл. Организатори на подобни манифактури станали: в Котел — търговската фирма на Васил Станчев и с-ие; в Самоков — търговската фамилия Арие; в Копривщица — т. нар. Масърска компания /търговско-промишлено дружество на Иван Маджаров, Дончо Палавеев, братя Тончо и Драган Драгийски/; в Габрово — търговецът Иван Калпазанов; в Родопския край — търговецът-предприемач М. Гюмюшгердан; в Панагюрище — манифактуристът Никола Р. Белопит; в Пловдив — абаджията-манифактурист Тодор Станчев; в Клисура — по-богатите абаджии и т.н.[35]

Освен децентрализираната манифактура, основана на домашната промишленост и дребнозанаятчийското производство, в редица градове се появили по-едри абаджийски работилници от манифактурен тип, в които се използувал наемен труд. В Самоков от съществуващите общо около 50 абаджийски дюкяна се очертали няколко с по 10—20 души наемни работници. Сред множеството абаджии в Панагюрище отделни собственици разполагали с големи усъвършенствувани, вносни станове, които произвеждали по 35 аршина шаяк дневно. Като едър абаджия-манифактурист в Панагюрище бил известен Н. Белопит, който в 1870 г. открил модерна работилница. В Клисура съществували 20 големи абаджийски работилници с по 10—20 души работници и над 1000 турски лири оборотен капитал. В Търново от наличните 50—60 абаджийски дюкяна също се откроили по-големи с по 10—20 работници. Габровският търговец и предприемач Ив. Калпазанов притежавал голяма абаджийска манифактура. В продължение на 15 години той експлоатирал труда на стотина надничари за пране, развлачване, предене на вълната и за тъкане на шаяк. В навечерието на Освобождението в Габрово имало 30 абаджийски и терзийски дюкяна. От тях по-известна била манифактурната работилница на Ц. Р. Цанков.[36] Подобни манифактурни предприятия според откъслечните данни, с които разполагаме, са съществували и в Пловдив — 7 или 8, във Варна — 5, в Русе и Шумен — по една. Без да имаме точни сведения за броя, в източниците се споменава за наличието на абаджийски манифактури също в Пирот, Дупница, Стара Загора, Казанлък, Пирдоп и други селища.[37]

Абаджийското производство било най-уредено в Сливен. Откритата там през 1835 г. фабрика от Добри Желязков продължила съществуването си и през разглеждания период, макар и като държавна собственост. В 1865 г. фабриката била преустроена и разполагала със 100 тъкачни стана и 330 души работници. В 1869 г. тя произвела 100 000 топа синьо сукно и аба.[38]

Също в Сливен през 1874 г. братя Манолови в съдружие с местни предприемачи открили друго предприятие с две предачни машини, три дарака и 20 дървени тъкачни стана. В тази манифактура се използувал трудът на 15 души наемни работници. В Сливен имало още две подобни манифактури. Едната била собственост на Саръиванови и с-ие, открита през 1870 г., а другата — на братя Калови, открита през 1874 г.[39]

Фабричното текстилно производство през разглеждания период правело първи стъпки в развитието си. В 1876 г. карловският търговец Иван Грозев построил модерна за времето си тъкачна фабрика. Тя била съоръжена с вносни машини — 3 дарака, 350 вретена и 8 тъкачни стана. Фабриката се движела от водна сила и се обслужвала от 26 работници.[40] Съществуващото по-рано тъкачно фабрично заведение на пловдивския търговец Гюмюшгердан в с. Дермен дере /дн. Първенец/, Пловдивско, през 1862 г. било оборудвано с нови машини от Австрия. Фабриката разполагала общо с 14 механични стана, а в нея работели 50—60 души.[41] Фабрични заведения на текстилната промишленост се появили и край София. През 1867 г. в с. Княжево била построена фабрика с вносни машини от Белгия и Австрия. В нея били ангажирани 100 души работници. Годишното ѝ произ-

водство достигало до 20 000 м плат. Подобно предприятие построил и Ст. Ив. Куюмджиоглу през 1874 г. в с. Владая.[42]

Текстилната промишленост през разглеждания период намерила изява и в изработката на хавлии, одеала и килими. В производството на хавлии се специализирал Пирдоп. По мащаби на продукцията градът успешно конкурирал на вътрешния пазар хавлиената промишленост на гр. Бруса в Мала Азия. Производството на хавлии се осъществявало от едно акционерно дружество от 8 души начело с местния търговец Койчо Дончев. Дружеството построило манифактурно предприятие, оборудвано с 16 стана. За мащабите на производството в това предприятие можем да съдим от оборотния му капитал, който възлизал на 2—2,5 милиона гроша годишно. В манифактурата били ангажирани 25—30 наемни работници.[43]

Селищата Чипровци, Котел и Пирдоп се очертали като центрове на килимарството. Килимарските работилници били изградени изцяло на манифактурна основа. В тях работели обикновено 15—20 жени срещу възнаграждение. Поедър собственик на килимарско предприятие бил Личо Дончев. Той открил и манифактурно предприятие за одеала, което снабдявало турската армия.

Особено важен клон на текстилната промишленост по онова време било гайтанджийството. Според някои приблизителни изчисления изобщо в българските земи имало около 9000—10 000 гайтанджийски чарка, които произвеждали годишно около 2 000 000 оки гайтан. Производството на гайтан в най-голяма степен почивало върху домашния занаят и дребното занаятчийско производство, организирано на принципа на пръснатата манифактура. И в този поминък организатори на подобни децентрализирани манифактури най-често ставали търговци-ангросисти или по-заможни гайтанджии. Главни средища на гайтанджийството били градовете Карлово, Сопот, Калофер, Казанлък, Самоков, Габрово, Пирдоп и др. Според наличните данни броят на гайтанджийските чаркове в Карлово достигал до 2000, а общото производство — 266 000 оки гайтан; в Калофер имало към 1000 чарка с обща продукция 125 000 оки; в Сопот — 700 чарка с 93 000 оки; в Габрово — 800 чарка със 120 000 оки; в Пирдоп — 800 чарка със 140 000 оки и т.н.[44]

Производството на гайтан преминавало през няколко фази, докато се стигне до изплитането му. Отначало изплитането се извършвало ръчно, но постепенно започнали да се използват специални приспособления, наречени чаркове. Самият чарк с течение на времето бил усъвършенстван. Най-напред се употребявал дървеният чарк — осмак. По-късно се появил железният чарк, който също претърпял подобрения — чарк-десетак и чарк-дванадесетак. С внедряването на железния чарк-дванадесетак се постигнал значителен технически напредък в производствения процес.

Между гайтанджиите-производители се очертали някои по-едри собственици, които притежавали голям брой чаркове и използували наемни работници. Обикновено организатори на големи гайтанджийски манифактури ставали търговци и по-заможни занаятчии. В Карлово и Сопот например имало по няколко подобни манифактури с по 20—30 чарка и от 15 до 20 души работници. В Калофер като едри гайтанджии-манифактуристи се прочули Христо Шопа и Петко Пашкуля. Организатор на гайтанджийска работилница в Габрово станал споменатият търговец Иван Калпазанов. Общият брой на работниците в неговата гайтанджийница достигнал до 16—18 души. Ежегодно Калпазанов получавал от предприятието си по 160—200 хиляди гроша печалба. Средната норма на печалбата била между 70 и 100%.

Притежатели на гайтанджийска манифактура в Габрово били братя Рашееви. Те дори замисляли да доставят от чужбина необходимите машини и съоръжения за построяването на фабрично заведение. За целта бил приготвен необходимият капитал, но инициативата им не се осъществила. В Казанлък между известните по-едри гайтанджии се споменават имената на братя Стайнови, които през 1872 г. разширили и модернизирали своята работилница за гайтан, превръщайки я в предприятие от манифактурен тип.[45]

В Самоков съществували две по-едри гайтанджийници с по 300 чарка във всяка и други три — с по 50 чарка.

Друг преуспяващ отрасъл на промишлеността през разглеждания период бил копринарството. Копринарското производство било стимулирано от интереса на италиански и френски търговци. Главни средища на копринарството и бубарството били Враца, Габрово, Търново, Стара Загора, Лясковец, Елена, Дряново, Трявна и др. В Габрово например близо една трета от населението се занимавало с отглеждане на копринени буби. Към 1860 г. в града имало около 100 долапа за точене на коприна, а годишният износ достигнал до 7000—7500 оки. През 1861 г. търговецът Ив. Димов от Габрово изнесъл наведнъж за Италия 110 оки бубено семе. Във Врачанския край се произвеждали по 10 000—12 000 оки пашкули. Копринарството осигурявало препитание на по-голяма част от населението в Лясковец, Търновския край и старозагорските села. В Елена около 700 домакинства се занимавали с производство на бубено семе, в Трявна — 450, в Дряново — 400 и т. н.[46]

Производството на бубено семе, пашкули и коприна се осъществявало на принципа на децентрализираната манифактура. Дребните производители предоставяли своята продукция на търговци-посредници, на по-заможните копринари-манифактуристи или пък доставяли готови пашкули като суровина на съществуващите фабрични заведения. Във връзка с широкия пазар и търсенето на коприна мнозина български търговци и манифактуристи организирали свои предприятия за производството ѝ. В Габрово голяма копринарска работилница, съоръжена със 100 долапа, притежавал търговецът Георги Рашеев. Към едрите копринари-манифактуристи в същия град се числели Петър Хаджи Бакал, Рачко Цанков, Дечо и Георги Хесапчиеви и др. В Търново големи манифактурни предприятия притежавали Стефан Сарафиди и хаджи Никола. Подобни копринарски филатури имало също в София, Враца, Пловдив, Одрин, Лясковец, Берковица и др. Временни, сезонни копринарски работилници често пъти организирали и чужди търговци — главно от Италия и Франция.[47]

Във връзка с копринарството се появили и фабрични предприятия. Търновският предприемач Ст. Карагьозов бил собственик на фабрика за коприна, съоръжена с 20 вносни предачни машини, движени от пара. Фабриката преработвала годишно 500 000 оки пашкули. В нея били ангажирани постоянно около 60 души наемни работници, а през активния летен сезон техният брой достигал до 300 души. Подобна фабрика съществувала и в Стара Загора, собственост на френската фирма на братя Бонал. Това фабрично заведение също било оборудвано с вносни европейски машини и се движело от пара. В него работели около 100 работници.[48]

Важно място в промишленото производство през онова време имали рударството и металообработването. Най-известен железодобивен център бил Самоков. Чуждите наблюдатели го характеризират като град „с най-добрите железарски заводи"[49]. В града и околностите му имало общо 19 мадана, които се обслужвали от специални пещи, т. нар. видни. Във видните се добивало сурово желязо, което се преработвало във вид на кюлчета. Общо в Самоково и околностите му работили 85 видни. Обикновено 4 видни обслужвали един мадан. Количеството на произведеното желязо през 1870 г. от всички пещи възлизало на 1 710 000 оки. В самоковската железодобивна промишленост работели 770 души работници. През разглеждания период маданите принадлежали на турци и евреи. Само един от тях, т. нар. Махала мина, бил собственост на българина Стамооглу.[50]

Във връзка с железодобива у нас се развивало металообработването. Най-голямо развитие то достигнало в Габрово и околните села. Броят на железарските работилници в Габровския край през 60-те години варирал между 360 и 500. В този бранш били заети около 1000 души. По-заможните железари използували като суровина вносно желязо, главно от Австрия. Някои собственици на по-едри предприятия си доставяли годишно по 100—150 центнера, други — по 300, а трети — по 500.[51] Успоредно с железарството голямо развитие получило ножарството. В Габрово съществували над 300 ножарски работилници, в които били ангажирани около 1800 души. Като едри манифактуристи в този бранш се издигнали габровските предприемачи Добреви, Манафови, Видинлиеви и др.[52]

Важно място в металообработването заемали бакърджийството и казанджийството. Най-голямо развитие това производство достигнало в Стара Загора, Карлово, Казанлък, Шумен, Търново, Прилеп и др. В Карлово имало 40 казанджийски работилници, в Прилеп — 36, в Шумен — 45—50, в Казанлък — 8 и т. н. В казанджийството също имало предприятия от манифактурен тип с по 10—12 души наемни работници. Старозагорският казанджия А. Митов основал търговска фирма, която търгувала с бакърджийска стока. Като едри казанджии-манифактуристи се изявили Пантелей Кирацов и Герчо Банков от Шумен, Васил Златев от Стара Загора, братя Станеви от Търново и др.[53]

Особено значение по онова време придобила месопреработвателната промишленост, или салханджийството. Едновременно с угояването на добитъка някои от соватчиите организирали скотобойни предприятия, в които се произвеждали големи количества месо, лой, пастърма, червиш и други животински продукти. По-големи кланици или салхани имало в София, Пазарджик, Габрово, Русе, Търново, Стара Загора, Чирпан, Ловеч, Плевен и други градове. Салханите били организирани на манифактурен принцип с прилагане на наемен труд. В една салхана обикновено работели по 30 души работници. Четирите габровски салхани преработвали годишно до 2000—2500 глави едър рогат добитък и 20 000 глави дребен добитък. За един сезон собственикът на салхана реализирал около 11 000 гроша чиста печалба, което се равнявало на 20,7% от вложения капитал.

Във връзка с животновъдството и скотобойната промишленост голямо развитие получило кожарството /табаклъкът/. Само от Търново например се изнасяли за чужбина до 200 000 обработени кожи годишно. Освен Търново важни средища на табашкото производство били градовете Севлиево, Етрополе, Габрово, Ловеч, Самоков, Со-

фия, Враца, Карлово, Пазарджик, Стара Загора, Хасково и др. Табашкият занаят бил много трудоемък, което създавало условия за широко приложение на наемен труд. Обикновено в една средно голяма кожарска работилница работили около 10—12 човека, а в по-големите — до 30. Сред кожарите се очертала ясно изразена диференциация. Средната печалба на голямото мнозинство подребни кожари достигала до 4—5 хиляди гроша, докато печалбата на едрите предприемачи надхвърляла 30—40 хиляди гроша. Като едри кожари-манифактуристи се прочули хаджи Славчо Хаджипаскалев от Търново, Димитър Мичковиц от Габрово, Тодор Комсиев и Станчо Брадинов от Цариград, Илия Денчев от Севлиево, Лазар Трифонов от Ловеч, Иван Ненков от Самоков и др. Трудно е да се уточни общият брой на кожарските работилници през този период, но според някои данни той надхвърлял 1000, от които само една част се издигнали до манифактурни предприятия.[54]

Успоредно с табаклъка процъфтявали кожухарството и обущарството. Най-известен център на кожухарския занаят бил Охрид. Там се наброявали около 150 кожухарски дюкяна, в които работели около 800 мъже и 800 жени. Между едрите производители-кожухари в Охрид по-известни били работилниците на братя Паунчеви, Пармакови, Кецкарови, Точкови и др.[55] Освен в Охрид кожухарството отбелязало успехи и в други градове — Ловеч, Габрово и др. Габрово станал известен по-специално с обущарството, или с т. нар. папукчийство. От 1855 до 1875 г. производството на различни видове обувки нараснало до 200 000 чифта, от които 4/5 били за износ. Чистата годишна печалба на габровските папукчии достигала понякога 1 милион гроша. Обущарският занаят завоювал успехи също в Самоков, Шумен, Панагюрище, Търново и други градове. В Самоков имало около 60 дюкяна с над 240 работници, които произвеждали годишно по 16 000 чифта обувки. В Шумен се наброявали 220 кундурджийски дюкяна, в Панагюрище и Търново по 20 и т. н.[56]

През разглеждания период значително развитие получили също спиртоварството, пивоварството и тютюнообработката. Голяма за времето си спиртна фабрика построили търговците братя Гюрови от Самоков. До Освобождението фабриката работила общо 3 години по 6 месеца и произвеждала до 7800 оки спирт годишно. Подобно предприятие за спирт притежавал и Янко Чанчев от Шумен. В същия град била открита и бирена фабрика от унгарски предприемач, която впоследствие станала собственост на Ради Кьорчерлиев.

В 1866 г. търновският предприемач и фабрикант Стефан Карагьозов построил спиртоварна фабрика, чието производство достигнало значителни количества. Подобни предприятия съществували още в Пловдив, Свищов, Русе, Силистра, Радомир, Бяла, София и др.[57]

Обработката на тютюна се основавала на манифактурни начала с прилагането на наемен труд. В Прилеп имало 40 работилници за рязане на тютюн, които постепенно се обединили в 5 по-големи манифактури с по 15—20 души работници. По-едрите производители в този бранш били Кусевци, Ил. Мърмев, Наум Мара, Наце Колищърков, Диме Каров и др. Голяма работилница за обработка на тютюн притежавал и търновският търговец-ангросист хаджи Славчо Хаджипаскалев. Според съществуващите данни такива тютюневи работилници са били открити в Русе — 4, в Сливен — 2, в Дупница — 1, и т. н. В 1872 г. търговецът Васил Попович построил голяма тютюнева работилница в Сливен, която преработвала дневно до 10 оки тютюн.[58]

Други отрасли били мелничарството, розоварството и маслобойната промишленост. По онова време имало голям брой мелници във връзка с развитото зърнопроизводство. Повечето от тях се движели с водна сила, но започнал строежът и на такива, които използували парата. Тези предприятия по своята специфика и количество на вложения в тях основен капитал притежавали характерните белези на промишлено-манифактурни заведения. Парни мелници съществували в Русе, Видин, Търново, с. Дервент, Свищов, Одрин и др. Обикновено тези предприятия били собственост на богати търговци на зърно. Някои от тях организирали и предприятия за производство на тестени изделия. Търговецът Ангел Попов от Търново например построил голяма работилница за макарони и фиде. Произвежданите продукти в това предприятие били продавани в Румъния и Египет.[59]

Важно значение придобило розоварството в подбалканските градове Карлово, Казанлък, Клисура, а също и в Самоков. Производството на розово масло имало манифактурен характер, при което широко бил използуван наемен труд. Само в Клисура имало 100 производители, които добивали 25—30 хиляди мускала розово масло. В този бранш се очертали едри предприемачи, между които бил търговецът Христо Христов от Казанлък.

Салчо Чомаков, виден пловдивски търговец, маслен портрет от Станислав Доспевски, 60-те години на XIX в. Национална художествена галерия — София

Никола Тъпчилещов, виден търговец в Цариград, фотография, 90-те години на XIX в. Народна библиотека „Кирил и Методий" — София

Същият през 1856 г. направил пръв опит за парно дестилиране на розовото масло. За целта той построил манифактурна работилница, просъществувала до Освобождението.[60]

Маслобойната промишленост намерила израз в производството на орехово масло или шарлаган. Особено се развило това производство в Брацигово, където възникнали няколко по-големи манифактури, в които се използувал трудът на значителен брой наемни работници. В предприятията на Дамчеви, Кехайови, Хаджийски и Попови работили по 15—20 работнички, а годишният доход на всеки собственик надминавал 12 000 гроша. Шарлаганена работилница притежавал и пловдивският предприемач М. Гюмюшгердан. Той открил и една маслобойна.[61]

Скромно място в българското градско стопанство по онова време имали също дървопреработването, химическата, оръжейната промишленост и строежът на плавателни съдове. Химическата промишленост намерила проявление в производството на сапун, вакса, кибрит, стъкло, хартия и други стоки. Независимо от конкуренцията на чуждестранния внос и в това отношение българската промишленост направила първите си крачки. Сапунджийски манифактури съществували в много градове. Разполагаме с данни за наличието на подобни предприятия в Калофер, Самоков, Видин, Ловеч и Търново.[62]

По същото време се появили и първите манифактури за получаване на кибрит и стъкло. Те просъществували кратко време и нямали особено стопанско значение. В Самоков през 1861 г. била открита работилница за стъкло, в която работили 20 души, а през 1870 г. в същия град се появило предприятие за кибрит, подобно на друго, съществувало от 1866 г. във Видин. В с. Килифарево, Търновско, търговецът Ангел Попов организирал манифактура за производство на хартия. Подобни предприятия били построени също в Пловдив и Станимака /дн. Асеновград/.[63]

Дървопреработвателната промишленост се развила предимно в крайпланинските райони. С данни за по-значителни предприятия от манифактурен тип в този бранш разполагаме за Дупница и селата Ресилово, Саморанчово, Доспей махала, Маджаре, Сапарево и др., където работели няколко дъскорезници със значителна продукция. В района на Тетевен и Троян чуждестранни предприемачи организирали дървопреработвателни предприятия, работещи за износ. Най-голямото от тях притежавал българският предприемач Тодораки Искров от с. Кричим, Пловдивско, в което работели над 100 души.

Производството на плавателни съдове, главно лодки и малки речни кораби, се осъществявало

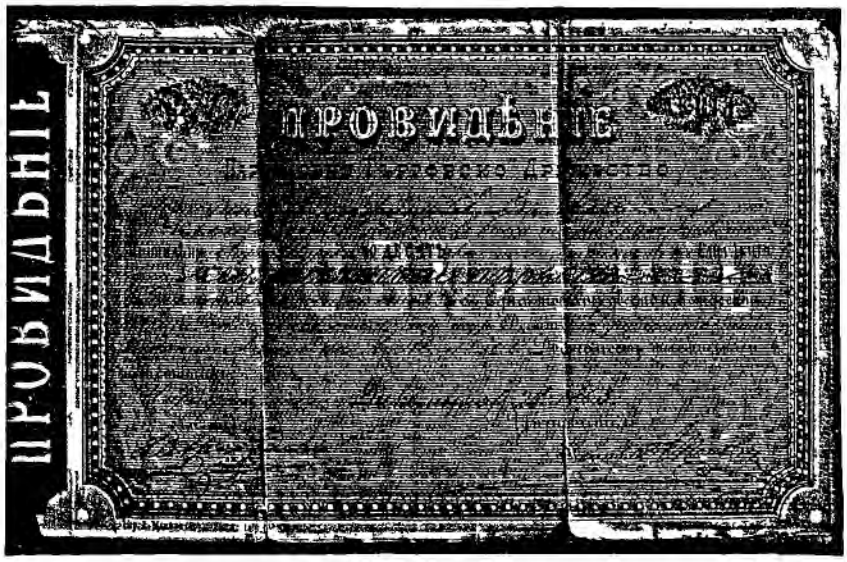

1

2

3

4

от специализирани манифактури в Русе, Свищов, Видин и Тулча. По-подробни сведения имаме за русенската работилница, принадлежаща на параходното дружество „Индарей Нехрие“, в която били заети 30 работници. Тя разполагала с необходимото оборудване, включително и с леярски цех.

В Свищов съществували 6 предприятия за изработка на гемии, във всяко от които работели по около 10 души.[64]

Оръжейната промишленост се изразила главно в изработката на барут и в тюфекчийския занаят или пушкарството. Тюфекчийството било застъпено най-вече в Сливен, Самоков и Габрово, но през разглеждания период поради конкуренцията било в упадък. В Сливен се запазили 10—20 работилници, във всяка от които работели по 7—8 души. Барутчийството обаче запазило в значителна степен предишното си значение, преустройвайки се на манифактурни основи. По-значителни предприятия за производство на селитра и барут имало в Пазарджик, Сливен, Разград и Русе. Пазарджишката барутчийница под формата на концесия била предоставена на Дуко и Георги Георгиеви. В нея намирали препитание около 100 души работници, а в русенската барутчийница — 50 души.[65]

Данните, с които разполагаме, показват, че през разглеждания период у нас имало 11 фабрични промишлени предприятия, около 500 предприятия от манифактурен тип, приравнени средно към 10 души наемни работници, и голям брой дребни занаятчийски работилници, които само в Дунавския вилает според някои сведения били около 24 500.[66]

Общият преглед на най-важните промишлени отрасли в българското градско стопанство яс-

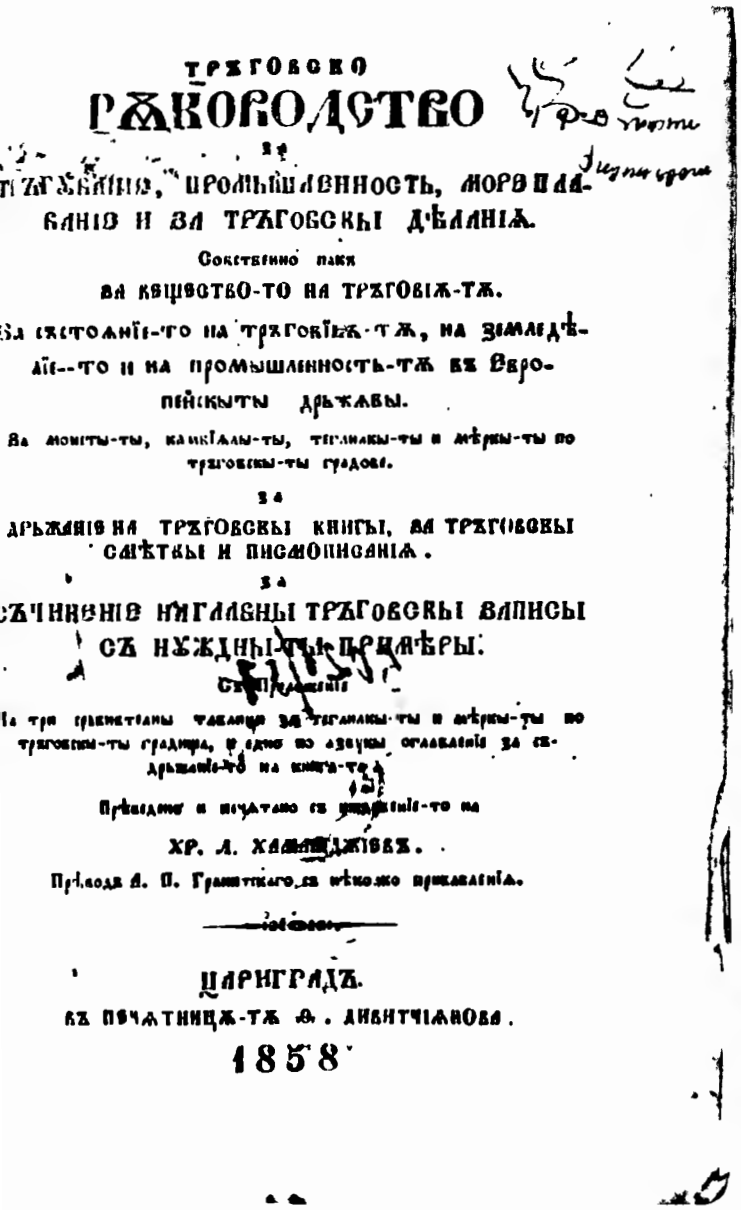

ТРЪГОВСКО
РЪКОВОДСТВО
за
ТРЪГУВАНІЕ, ПРОМЫШЛЕННОСТЬ, МОРЕПЛАВАНІЕ И ЗА ТРЪГОВСКЫ ДѢЛАНІѦ.
Собственно пакы
за вещество-то на тръговіѫ-тѫ.
За състоѧніе-то на тръговіѣѫ-тѫ, на земледѣліе-то и на промышленность-тѫ въ Европейскыты дръжавы.
За монеты-ты, камбіѧлы-ты, теглилкы-ты и мѣркы-ты по тръговскы-ты градове.
за
дръжаніе на тръговскы книгы, за тръговскы смѣткы и писмописаніѧ.
за
съчиненіе на главны тръговскы записы съ нуждны-ты примѣры.
Съ приложеніе
На три сребнетелны таблици за теглилкы-ты и мѣркы-ты по тръговскы-ты градиша, и едно по азбукы оглавленіе за съдръжаніе-то на книга-та.
Прѣведено и печатано съ изданіе-то на
ХР. Л. ХАМАНДЖІЕВЪ.
Прѣводъ А. П. Гранитскаго съ нѣколко прибавленіѧ.

ЦАРИГРАДЪ.
въ печатницѫ-тѫ Ѳ. Дивитчіѧнова.
1858

5

6

7

8

9

1. Акция от българското търговско параходно дружество „Провидение“ в Цариград, 1863 г. Окръжен исторически музей — Варна

2. Иван Грозев от Карлово, собственик на тъкачна фабрика, фотография, края на 60-те години на XIX в. Архив Христо Йонков — София

3. Хаджи Калчо Дренски, виден пловдивски търговец, маслен портрет от Георги Данчов, 70-те години на XIX в. Окръжна художествена галерия — Пловдив

4. Братя Евлоги и Христо Георгиеви, видни търговци-ангросисти в Букурещ, фотография, 70-те години на XIX в. Архив на Института по история при Българската академия на науките — София

5. „Търговско ръководство за търгуване, промишленост, мореплаване и за търговски делания“, превод на А. П. Границки, Цариград, 1858. Библиотека на Института по история при Българската академия на науките — София

6. Димитър А. Робев, виден български търговец от Македония, фотография, 1882 г. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

7. Никола А. Робев, търговец, фотография. Албум „Македония в образи“, С., 1919, с. 27

8. Никола Ценов, търговец в Браила, 70-те години на XIX в. Архив на Института по история при Българската академия на науките — София

9. Чорбаджи Рачко Цанков от Габрово, виден търговец, фотография, 70-те години на XIX в. Архив Христо Йонков — София

но показва, че в резултат на създалите се благоприятни условия /наличието на акумулирано парично богатство в ръцете на отделни собственици, съществуващия широк вътрешен и външен

пазар и евтина работна сила/ през разглеждания период в българските земи настъпил известен подем в промишленото производство. Този подем намерил израз в относителния растеж на местните производителни сили. В редица отрасли на производството се въвеждали нови уреди и машини, усъвършенствували се технологическите процеси и операции при изработката на много стоки. Освен това производителните сили нараснали по обем, т. е. разпространявали се по всички краища на българските предели.

Всички промишлени предприятия в българските земи по онова време съставлявали неделима част от българската национална промишленост. С техническите съоръжения, с квалифицирания персонал и професионалното умение на работниците, с прилаганите технически методи и усъвършенствуванията на производствените операции всички фабрики, манифактурни работилници или обикновени занаятчийски дюкяни независимо от това, дали били турска държавна собственост или притежание на чужденци, по силата на своето териториално местонахождение в българските предели били съставна част на българското стопанство, обслужвали и стимулирали развитието на местните обществени отношения.

Капиталистическите производствени отношения се проявявали в различни степени на оформеност. Очевидно най-висока степен те достигнали във фабричните предприятия независимо от това, че техният брой по това време бил съвсем незначителен. Основна форма, в която се изявили буржоазните отношения в българските земи, била манифактурата в нейните две разновидности: централизирана и разпръсната. Разпръснатата манифактура като придатък на фабриката и манифактурната работилница почивала изцяло върху т. нар. домашна промишленост и занаятчийския дюкян. Тази широко разпространена и много предпочитана форма на организация на труда преминавала от своя страна през няколко фази и степени на отношения и зависимост между работодателя и непосредствения производител.

С други думи, капиталистическият начин на производство предимно в манифактурната му фаза си пробивал път в българската промишленост под разнообразни форми. Постепенно все по-широки сфери от градското стопанство и все по-широк кръг от стокопроизводители в различните сектори на промишлеността участвували в създаващата се система на новите производствени отношения. Същевременно появата на машините и парната сила като нов енергиен източник била явен симптом на настъпващото ново време. Оттук нататък България започнала да се приобщава към модерната цивилизация.

3.
Развитие на търговията

ВЪНШНОТЪРГОВСКИ ВРЪЗКИ. След Кримската война търговията на Турция със западноевропейските капиталистически държави чувствително нараснала. Това бил един от пътищата за проникването на чуждия капитал в империята. Непосредствено след войната Англия и Франция получили големи права и привилегии за търговия с Турция и тяхното участие във външния стокообмен на империята рязко нараснало. През 1857 г. френският търговски оборот достигнал 156 000 000 франка, т. е. за три години нараснал със 73%, а английският през 1859 г. достигнал 17 696 000 лири стерлинги, т. е. за пет години нараснал със 153%.[67]

Поради отстраняването на Русия от устието на р. Дунав по Парижкия мирен договор Австрия успяла да наложи истински монопол в търговията с дунавските пристанища и земите до Стара планина. От общия търговски стокообмен на империята значителен дял се паднал на българските земи.

През разглеждания период се засилила тенденцията външната търговия да се осъществява чрез посредничеството на български търговци-ангросисти. Започнали да се издигат богати търговски фирми, които организирали в цялата страна свои клонове за изкупуване на местни стоки. Постепенно се създала широка търговска мрежа от уседнали търговци-посредници, които разполагали със свои кантори и складове в цялата страна, предимно в градовете Пловдив, Русе, Варна, Одрин, Свищов, София, Банско и др., а също и в чужбина — Виена, Лондон, Марсилия, Лайпциг и др.

Англия и Австрия /Австро-Унгария/ търсели в българските земи главно пазар за своите промишлени изделия, а Франция използувала местните пазари за набавяне на суровини.

Равносметката от външната търговия през 60-те и 70-те години на XIX в. показва, че 70% от вноса на стоките в българските земи се падал на Англия и Австрия /от 1867 г. Австро-Унгария/ и само 20—25% на Франция. Две пети от износа на селскостопански продукти обаче отивали за Франция.

Номенклатурата на чуждия внос в българските земи включвала главно сукна, конфекция, копринени, вълнени и памучни тъкани, железарски изделия, различни видове стомана, кибрит, цигарена хартия, стъкла, порцелан, прежди, кожухарски изделия, дрогерийни стоки, хартия и т. н. Листата на изнасяните стоки включвала главно суровини и земеделски продукти — зърнени хра-

ни, тютюн, кожи, вълна, животински продукти, памук, лен, бубено семе, коприна и др. Поради зависимостта на Османската империя обаче от западните държави търговията се извършвала при неравноправни условия в ущърб на местното стопанство. Така например от март 1873 г. до февруари 1874 г. според една статистика в Турция, респ. в българските земи, били внесени стоки за общо 3 960 678 лири стерлинги, а изнесени за 2 378 681 лири стерлинги. Както се вижда, търговският баланс бил пасивен. „Годишният дефицит на нашата външна търговия, отбелязва в. „Право", приблизително трябва да е 8 милиона лири стерлинги или 1 милиард гроша. Всяка година от външната търговия империята губи труд и имоти за 1 милиард гроша."[68]

Главният търговски партньор на Османската империя, включително и на българските земи, през разглеждания период била Англия. Тя не се нуждаела толкова от суровини поради огромните си колониални владения, а главно от пазари за разпространение на своята промишлена продукция.

Както и преди, пласирането на английски стоки било най-значително в районите на юг от Балкана и в югозападните български земи. От главното стоварище Солун те се разпространявали из цялата долина на Вардар, по тамошните панаири и стигали до София и Видин. Англия внасяла манифактурни и колониални стоки, химикали и значителни количества желязо, а изнасяла зърнени храни, памук и тютюн.

След Солун важни средища на английската търговия станали Кавала, Дедеагач и Одрин. Последният град се превърнал в пазар, на който се откроявала много ярко конкурентната борба между отделните държави-вносителки в Турция, които имали свои складове в Цариград. Така например през 1862 г. там били доставени английски стоки за 4,7 милиона франка, докато целият внос се оценявал на 11,5 милиона франка.[69] Османската банка открила свой клон в Одрин, ръководен от английски поданик. Той имал правото да събира различни такси от търговците и да контролира митницата.

От Одрин бил снабдяван Пловдив, където се внасяли английски памучни и вълнени тъкани, прежди, бои, метали, железарски и колониални стоки. От началото на 70-те години на английския внос се падали около 50% от общия внос в Пловдив.

От Пловдив и принадлежащите му райони били изнасяни за Англия в отделни години различни количества селскостопански изделия. Особено ценено било в Англия българското розово масло. Първата българска къща за търговия на едро с розово масло била на братя Папазоглу от Казанлък, която изнасяла редовно розово масло за английския пазар. За петте години, от 1863 до 1867 г., например били изнесени за Англия общо над 2100 кг розово масло.[70]

Важно значение добили за английската търговия и българските черноморски пристанища. Англия открила в Бургас свое вицеконсулство под ръководството на Чарлз Брофи. Чрез Бургас занаятчиите от Стара Загора, Сливен и Ямбол се снабдявали с английски калай, желязо и олово. На север от Дунава Англия водела остра конкурентна борба с Австрия и цяла Средна Европа. Английската търговия със Североизточна България започнала да се увеличава по-чувствително след построяването на жп. линията Русе—Варна в 1866 г. Англичаните доставили железните релси, локомотивите и въглищата, необходими за тази линия. Били внесени и някои селскостопански машини за русенския държавен чифлик.

След Кримската война в търговския обмен на българските земи с Англия участвували и някои български търговци, групирани в три основни центъра: Цариград, Румънските княжества и Манчестър.[71] Едрите български търговци братя Гешови, които имали кантори в Пловдив, Цариград и Виена, основали през 1865 г. клон от фирмата си в Манчестър. Освен Гешови по същото време там търгували и други българи — Йордан Вълчев Тотев, Харалампи Лефтеров, Михаил Михайлов и др.[72]

През 60-те години на XIX в. след водените неуспешни войни Австрия /Австро-Унгария/ виждала начин за излизане от вътрешната криза в укрепването на своето търговско и политическо проникване на юг към Долнодунавския басейн. Въпреки периодичните приливи и отливи в австро-турския, респективно австро-българския стокообмен през периода от Кримската война до Освобождението Австро-Унгария се наложила трайно на пазарите в българските земи.[73] Търговското влияние на дуалистичната Дунавска монархия се обуславяло от развитието на промишлеността в тази многонационална държава, от географската близост и лесния речен транспорт, осъществяван от австрийското корабоплаване. Освен това българските търговци получавали голяма част от поръчаните стоки на кредит във Виена и Пеща, които после изплащали. Начинът на кредитиране в стоки и пари допринасял за разширяването на австро-българския стокообмен.[74]

Стоките, внасяни от Австро-Унгария, не стрували много по-евтино в сравнение с английските и френските. Австрийските търговски и промишлени кръгове следели обаче чрез своите агенти и посредници в българските земи измененията на турския пазар, движението на цените, търсе-

нето и предлагането, използувайки и най-малката възможност, за да избягнат чуждата конкуренция, като нагаждали някои отрасли на своята лека промишленост към вкуса на „ориенталеца". Към края на 60-те години немските промишлени изделия прониквали в долнодунавските земи също чрез посредничеството на Австрия. Така към Балканите си пробивало път индустриалното производство на цяла Средна Европа.[75]

Австрийският внос се извършвал предимно чрез дунавските пристанища, а югозападните български земи и черноморските пристанища били снабдявани в повечето случаи през Триест с големите параходи на триесткия Лойд.[76] В сравнение с дунавските пристанища австрийският внос във Виена бил по-ограничен, въпреки че през някои години, както например през 1868 г., Австрия стояла на първо място във варненския внос и износ. Тогава тя внесла стоки за 13 031 000 франка, а изнесла за 4 110 000 франка.

Тъй като Хабсбургската империя участвувала в световната търговия с износ на зърнени храни от Унгария, тя купувала жито само когато реколтата там била лоша. Най-важните пера на австрийския износ от България оставали различните видове кожи и вълна. Затова почти целият износ на кожи от българските земи бил ориентиран за там. Оживена била и търговията с розово масло, което известни германски и австрийски фирми изнасяли чрез свои агенти от Казанлък.[77] За Виена били изпращани и дъбилни вещества за нуждите на кожарската индустрия, восък, кожи, конски косми и някои други изделия. Общо взето, листата на изнасяните за Австро-Унгария български суровини и земеделски произведения не била особено богата. Съотношението на износа към вноса се изразявало обикновено с пропорцията 1:3, понякога 1:5 и много рядко 1:7. Явно е, че българските земи били необходими на Средна Европа предимно като пазар за нейните промишлени произведения и след това като резервен доставчик на дефицитни суровини и земеделски продукти.

Характерен белег за вносната и износната търговия на българските земи с Австро-Унгария било обстоятелството, че тя се извършвала, в по-голямата си част, чрез посредничеството на български търговски фирми. По-известни били търговските къщи на хаджи Николи Минчооглу, братя Паница, братя Киселови, хаджи Славчо Хаджипаскалев, Димитър и Григор Начович, братя Ковачеви, Цв. Радославов, братя Робеви и др.

В годините след Кримската война Франция също се възползувала добре от възможностите за търговия с българските земи. Разширяването на френския внос започнало от южнобългарските земи, и по-специално от Пловдив, който играел значителна роля и в износа за Франция. Въпреки известна непълнота на статистическия материал можем да приемем, че френският внос в Пловдив стигнал за 20 години /1857—1877/ средно до 1—1,5 милиона франка годишно, докато износът го превишавал 3—4 пъти.[78] През 60-те години например френската захар се наложила напълно на пловдивския пазар. Износът оттам за Франция се състоял от значителни количества жито, памук, вълна, кожи и розово масло. Само през 1864 г. било изнесено жито за Марсилия на стойност около 2,5 милиона франка.[79] Тези сделки се осъществявали от пловдивски търговци — българи, гърци, евреи, и от агенти на френски фирми в Цариград.

Поради появилата се във Франция болест по бубеното семе производството на естествена коприна силно намаляло. Затова френските греньори и търговци започнали да доставят семе, пашкули или готова коприна от Османската империя. Готовата коприна била изпращана в Марсилия, където се продавала на много по-високи цени. През 1858 г. един килограм бубено семе струвало в България 180 франка, а в Европа то се продавало двойно по-скъпо — по 350 франка.

Френската парфюмерийна индустрия била една от големите консуматорки на българско розово масло. Над 30% от цялото годишно производство на розово масло у нас през 70-те години било изнасяно за Франция.[80]

Френското търговско влияние обхванало и Североизточна България, особено след като била построена железницата Русе—Варна. Триъгълникът Русе—Варна —Тулча заедно с румънските пристанища Браила и Галац, където живеели много българи, включително и търговци, през 70-те години на XIX в. се очертали като главни доставчици на жито и вълна за френските търговци, които успявали да пласират и свои стоки в този район въпреки силната австрийска и английска конкуренция.

Френско-българските търговски връзки се осъществявали от агенти на френските фирми, но в повечето случаи и от известни български търговски къщи, като тези на братя Христо и Евлоги Георгиеви, братя Тъпчилещови, братя Каменови, Н. М. Тошков и др.

За разлика от големите европейски държави руската търговска буржоазия нямала големи интереси и аспирации за активни търговски отношения с балканските земи. Това се дължало освен на отстраняването на Русия от Дунава още и на

Ханът на Хаджи Николи във Велико Търново, майстор Никола Фичев, 1862 г., сега Музей на занаятчийската промишленост през Възраждането

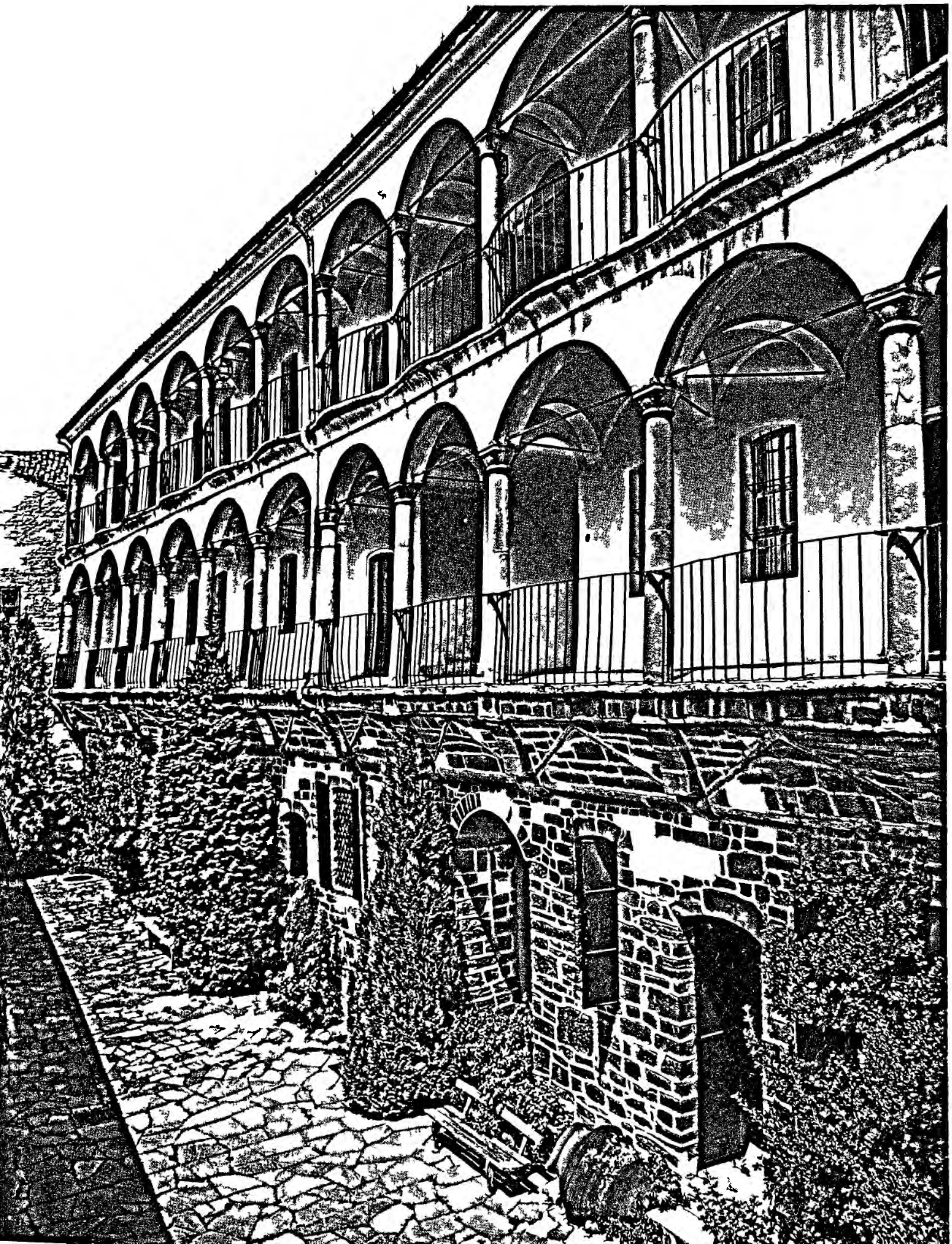

1847 ѡктовр.

Каквѡ главами касиръ вмайстръ
Лѵка Трѣвъ дкъ. заѵістѵ́р'сатъ грошъ
ѵколкутъ ѵтвща сдерс затоѵна ѡймітръ
день майміттвъ день

1847.

Каквѡ главами нена ѵенковъ вмайстръ
Іванна мітічвъ затоѵна ѡймітрвъ
день затроша см ѧтаѵідта калєврій

1858 н марта на ді 3

Каквѡ главіхмі ісенстоѵорвъ
вмайстръ Петра затоѵна затрѡ сѵ
ѵнаєврій два ѵісрта ѵалєвре а вѵ
нема

1858 мана 21.

Каквѡ главі ѵмінстеръ продана
Калфа Іслѣ адриновъ на 4. дна
ѵра
800: 2 ґалєвои

1858 мана 21

Каквѡ главава майсторъ вилєс
приновъ вѵбола навѵрвъ Калфа
1 дінъ за. 40 Калєври 2: ѵиѵрта

1858 марті 10

Каквѡ главі ґаністоръ спавчо ґанкі
Калфа стоѵіно стасновъ 1. дінъ за 40
2. ѵиѵрта калєвріи

1858 ѵнія і вы 21

Каквѡ главухме ѵманісторъ Іванна калфа
іванна ґіловъ за ґодіна грошъ 415; калєври
два ѵиѵта

1858: ѵктовріе 26

Каквѡ главихми вмайсторъ ліла ѵенъвъ
василаївовъ вѵѵіри хакъ затроші 100
ѵнва ѵиѵта калєври

1857: ѵктовріе: 26:

Каквѡ вѵмахли ѵиракъ вманісторъ
ліла ѵісновъ нікола ратновъ затвс
ѵѵтанм.

1858: ѵктовріе 26

Каквѡ главихми вманісторъ ѵісіла
стиановъ стиана маніовъ ѵірвє жейъ
за: 40: ґраш: ѵіналєври колкъта ѵ сехіре

1859, марті, і вы

Каквѡ главухме ѵітіна стоянов калфа іванн
тодоровъ за, 350, ґроша пкалєври, 2, ѵиѵта

1859: мартъ, 10

Каквѡ главухме ѵманісторъ славча ґанчовъ калфа
стоана становъ ѵірыхакъ за, 150, ґроша, 2, ѵиѵта
калєври

1859, апрілія 23

Каквѡ главухме ѵ вѵлнія ґітновъ калфа ґіліпі
валіловъ, ѵиѵрт хакъ затроша 100, калєври, 2, ѵиѵта

1859, апрілія 23

Каквѡ главухме ѵвѵлка ґітновъ калфа стоянъ
антеловъ і вѵ хакъ затроша 40, калєври, 2: ѵиѵта

1859, іанварія і, вы

вѵвѵлахме овѵлка ґітновъ ѵрахъ ґоно іванов
за ґіве ґодінъ калєвр колкото сидуре

1859, апрілія 23

Каквѡ главухме окола ґенковъ братамвѵ ангели
затроша 1350, ґроша калєври 2, ѵиѵта

1859 апріль 2. ґнєнь каквѡ вѵмахли
вманісторъ іоана ѵиракъ тѵнѵра ѵртінъ
за ґіве ґодінъ малахъ калєвр ґіліра ґроть
ѵ аплатати ліміттвриъ

сходната стопанска структура на районите в Южна Русия, които били включени в руско-българския стокообмен, с тази в българските земи. Както Русия, така и българските земи се отличавали с развито за времето си селскостопанско производство, което ги превръщало в еднакво важен доставчик на жито и селскостопански продукти на индустриална и индустриализираща се Западна и Средна Европа. Еднородната стопанска структура в двете страни дори пораждала вътрешна конкуренция между тях. Така например през неплодородни години в Новорусийския край балканските храни се изкупували много по-бързо в Западна и Средна Европа.

Все пак руско-българската търговия през този период отбелязала известни успехи. Българските търговци-ангросисти в Одеса, Букурещ, Галац и Цариград — Н. М. Тошков, В. Рашеев, братя Христо и Евлоги Георгиеви, Хр. Тъпчилещов, Ст. Арнаудов, Х. Д. Караминков и др. — били най-дейните посредници на руско-българския стокообмен. Тяхната търговска кореспонденция дава пълна представа за вида на стокооборота. Били внасяни селскостопански произведения и продукти на риболова, като кожи, чай, различни видове консервирана риба, хайвер, както и промишлени изделия — копринени тъкани, сукно, различни видове въжета, желязо, захар, восъчни свещи и др. Много голямо разпространение намирали в българските земи суздалските икони и руските църковни книги. В Русия били внасяни от българските търговци тютюн, розово масло и винен спирт, закупувани предимно в българските земи.[81]

СТРУКТУРА НА ВЪТРЕШНАТА ТЪРГОВИЯ. ПАНАИРИ. Външнотърговският стокообмен оказвал влияние върху развитието на вътрешната търговия и дейността на българските търговци, които използували редица форми, присъщи на капиталистическата търговия. Те си служели с акредитиви, полици, камбиални операции и много други средства на капиталистическата търговия, като комисионни сделки, поръчителство, съвременно двойно счетоводство и т. н.

На годишните панаири и седмичните местни пазари продължавали да се продават местни и чуждестранни стоки. Според официалния турски ал-

Кондика на златарския еснаф в Карлово от XIX в. Градски исторически музей — Карлово

Александър Попов, основател на българското търговско параходно дружество „Провидение“ в Цариград, фотография, 4.VIII.1864 г., Цариград. Военноисторически музей — Варна

Георги Золотович, виден търговец и общественик в Цариград, фотография, 70-те години на XIX в. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

манах на Одринския вилает за 1867 г. в Пловдивския и Сливенския санджак се организирали 16 поголеми панаира, които траели по една-две седмици в годината, а в 39 градове и села на Южна България ставали седмични пазари в определени дни.[82] Значителен панаир на „жива стока" се поддържал в София, където се стичали много търговци на добитък и месо. Чуждестранните наблюдатели информирали в своите донесения, че на големите панаири, особено на Узунджовския, се извършвали значителни сделки.[83]

В процеса на профилиране и райониране на промишлената и селскостопанската дейност нараснала необходимостта от по-тясно общуване и стоков обмен между различните средища и райони на българските земи. Така се изграждали все по-крепки вътрешни национални връзки.

Оживени средища на размяната и през този период продължавали да бъдат панаирите. В Южна България като общобългарски панаирни центрове се изявили Узунджово, Сливен, Татар-Пазарджик, Казанлък, Чирпан, Стара Загора, Ямбол, Карнобат. Подобни традиционни панаирни средища били обособени и в Югозападна България, по-известните от които били Неврокоп, Прилеп и Серес. В Дунавския вилает най-значителна роля като общонационални центрове на размяната играели градовете Търново, Враца, Видин, Плевен, София, Пирот, Свищов, Русе, Шумен и Варна.

След Кримската война обаче панаирите започнали да губят постепенно предишното си първоначално значение като главни средища на вътрешната търговия. С усъвършенстването на транспортните връзки се засилили търговските контакти между отделните райони и селища. Това съдействувало за утвърждаването на уседналата търговия чрез откриването на множество търговски дюкяни по градове и села и по-големи фирми в някои селища. Търговската дейност започнала да се обособява в самостоятелна професия. Търговията на едро се разграничила от търговията на дребно. Едрите търговци все по-широко използували услугите на комисионери-експедитори, професионални кираджии, гемиджии, саладжии и др. През същия период се засилила и специализацията в търговията според обекта на покупко-продажбата. От общия смесен магазин се преминавало,макар и бавно към браншови дюкяни — манифактурни, железарски, бакалски, кожухарски, галантерийни и др.

Така с развитието на капиталистическата търговия се изживявала постепенно функцията на панаирите като средища за опознаване на отделните търговци и за обмяна на стоки.

ПАРИЧНО ОБРЪЩЕНИЕ, ТРАНСПОРТ И КРЕДИТ. Характерни за развитието на търговията в Османската империя през третата четвърт на XIX в. били често настъпващите периоди на застой, на вътрешна търговска стагнация. Една от главните причини за тези вътрешни кризисни състояния била нестабилността на турските финанси и паричния курс. До освобождението на България курсът на турските монети и банкноти останал лабилен. Непостоянно било златното и сребърното им покритие. Паричното обръщение в българските земи като част от Османската империя се характеризирало с голямо разнообразие на циркулиращия монетен материал и разлика в пазарните курсове на отделните монети.[84] В обръщение били около двадесет по-често срещани турски и чуждестранни сребърни, златни и дребни медни монети. Като основна монета се използувал турският сребърен грош, в чиято стойност обикновено се изчисляли тогавашните текущи пазарни цени и доходите на отделни лица. След извършената парична реформа през 1844—1845 г. били пуснати в обръщение голямо количество нови сребърни монети, а по-късно и книжни пари /каймета/ от 30 до 1000 пиастра. Всяка следваща емисия увеличавала техния брой, а стойността им съответно спадала с 3% и повече. Наред с новите монети и каймета на пазара продължавали да циркулират дълго време монети от по-стари емисии, поради което се получавали често различия в курса на чуждите златни и сребърни монети. Едновременно циркулирали всички европейски, включително и руски пари и банкноти, което усложнявало много покупко-продажбите, движението на цените, сарафските и лихварските операции.

Като основно средство за вътрешнотърговския обмен по суша се използувал коларският превоз. За впрегатна тяга се използували предимно биволи и волове. Само за бързи превози се употребявали коне. Обикновено търговците-кираджии пътували групово, образувайки кервани от 20—30 коли. Това се налагало поради общата несигурност в империята и постоянната опасност от разбойнически нападения. Коларският превоз бил скъп и бавен. Освен това той се затруднявал от примитивните пътища, по-голямата част от които били в лошо състояние, а зимно време ставали непроходими.

Водният транспорт се осъществявал по реките Дунав и Марица и по Черно море. За превоз на товари по реките най-често се използували гемии и каици, собственост на български и турски търговци. Дунавските градове Видин, Свищов, Лом, Оряхово и Русе разполагали със специални пристанищни скели-кейове за товарене и разтоварване на стоките.

От черноморските пристанища най-голямо било варненското, което след Кримската война би-

ло преустроено. Останалите черноморски пристанища не били добре оборудвани, не разполагали нито с вълноломи, нито с кейови стени. Корабите стояли на рейд в морето, което усложнявало обработката на товарите.

Развитието на капиталистическата търговия налагало необходимостта от търговски кредит. В началото на 60-те години се появили първите кредитни акционерни дружества. През 1863 г. било основано кредитно-банково акционерно дружество Българска банка „Звезда". С кредитни операции се занимавали Българско търговско братско дружество /Цариград, 1867 г./, Безименно дружество „Бъдъщност" /Габрово, 1871 г./, Българско заемателно дружество „Напредък" /Цариград, 1871 г./, Българско търговско дружество /Тулча/ и др. През 1872 г. Българското заемателно дружество „Напредък" открило „Сарафска банка".[85] През разглеждания период според наличните данни съществували общо около 40 подобни акционерни дружества за търговско-промишлена и кредитна дейност.

Банкерско-сарафска кредитна дейност развивали и големите български търговски фирми: братя Робеви в югозападните български земи, български фирми в Цариград и най-вече братя Евлоги и Христо Георгиеви в Румъния. В техните каси се съсредоточавали влогове на български търговци, обществени средства, завещания на частни лица, които заедно с техните собствени свободни парични средства се отпускали на кредит под лихва в размер до 15%.[86] Този лихвен процент не бил особено висок, като се има предвид, че други лихвари взимали до 50% лихва.

През 1864 г. започнало създаването и на официални кредитни учреждения — т. нар. земеделски каси. Те имали за цел да подпомагат селските стопани. Капиталът на касите се образувал от продажбата на определени количества зърнени храни, събирани като специални влогови вноски от селяните. Към 1875 г. въпросните каси разполагали с капитал около 55,5 млн. гроша. Отпуснатите заеми били в размер от 100 гроша до 100 хил. гроша при 12% лихва. Касите отпускали заеми освен на селски стопани и на общините за строеж на училища, улици и мостове.

4.

Османската феодална система — пречка за развитието на българското стопанство

НАЦИОНАЛНА ДИСКРИМИНАЦИЯ. В годините след Кримската война българската икономика като цяло постигнала известни успехи в своето развитие. Възходящият процес на стопанско развитие мъчително и бавно си пробивал път, обременен от неимоверни затруднения. Стопанската дейност в българските земи непрекъснато била съпътствувана и затормоявана от ожесточена национално-религиозна дискриминация, съчетана с многобройни и постоянно растящи данъци, отсъствие на елементарна държавна протекция, финансова нестабилност, корумпирана администрация, произвол на властите, масово разбойничество и обща несигурност за стопанска дейност.

Селяните страдали извънредно много от тежките данъци и от повинностите, които трябвало да изпълняват за държавата, за местните управници и чифликчиите. Особено тежък бил натуралният десятък поради това, че се събирал с големи насилия и злоупотреби. Съгласно установената практика при събирането на този данък държавата, респективно откупвачът имал право да получи всеки десети сноп от пожънатите зърнени храни. Но фактически те събирали много по-голям процент, така че вместо 1/10 селяните давали 1/8, даже 1/5 от производството си на откупвачите.

Събирането на десятъка се отдавало на публичен търг, при което ежегодно нараствал размерът на откупа, тъй като държавата била заинтересована от получаването на повече приходи. Така в Дунавския вилает през 1866 г. били получени чрез продажба на десятъка около 53 000 000 гроша. Две години по-късно десятъкът бил продаден за 108 000 000 гроша.[87]

Селяните страдали жестоко от произволите и грабежите на местните управници и особено от назначаваните от тях полски пъдари-мюсюлмани. Управниците делели с пъдарите награбената плячка. Същевременно по селата обикаляли със свои въоръжени групи т. нар. кърагаси и заптиета, които вършели големи насилия и грабежи, съпровождани често пъти с убийства.

Всеки опит за съпротива на селяните против насилията и грабежите бил жестоко наказван за „назидание" и за всяване на страх. Така на 14 октомври 1874 г. 15 души турци /„хора на татарпазарджишките големци"/ нападнали дома на един жител на с. Поибрене, Панагюрско, наричан Даскала. На вика му се притекли на помощ неговите съседи и нападателите били прогонени. При нападението и оттеглянето си обаче те стреляли и убили пет души, а няколко били ранени. Причината за нападението било участието на Даскала в съставянето и изпращането на жалба против местния юзбашия Ахмед.[88] Подобни нападения били извършвани навред по българските земи.

Турската феодална върхушка осъществявала своето класово и национално господство в българските земи чрез държавния административен

Стопанско развитие 1856—1878 г.

- СТОЛИЦА
- АДМИНИСТРАТИВЕН ЦЕНТЪР НА ЗАВИСИМА ДЪРЖАВА
- ГРАД
- СЕЛО
- ДЪРЖАВНА ГРАНИЦА
- ГРАНИЦА НА ЗАВИСИМА ДЪРЖАВА
- ПО-ЗНАЧИТЕЛНО СРЕДИЩЕ НА ПРОМИШЛЕНА И ТЪРГОВСКА ДЕЙНОСТ
- ФАБРИЧНО ЗАВЕДЕНИЕ
- ПАРНА МЕЛНИЦА
- МАСЛОБОЙНА
- РОЗОВАРНА
- СПИРТОВАРНА

ПО-ВАЖЕН РАЙОН С РАЗВИТА МАНИФАКТУРА ЗА:

- АБИ И ШАЯК
- ГАЙТАНИ

ПО-ЗНАЧИТЕЛЕН ОТРАСЪЛ НА ПРОМИШЛЕНО ПРОИЗВОДСТВО В СЕЛИЩЕТО И НЕГОВИЯ РАЙОН НА:

- СУКНО
- АБАДЖИЙСТВО
- КИЛИМИ, КЕБЕТА И ОДЕЯЛА
- МЕСОПРЕРАБОТКА
- КОЖАРСТВО И КОЖУХАРСТВО
- ЖЕЛЯЗОПРЕРАБОТКА /НОЖАРСТВО, ТЮФЕКЧИЙСТВО И ДР./
- МЕДНИКАРСТВО И КАЗАНДЖИЙСТВО
- ГРЪНЧАРСТВО
- СВИЛОТОЧЕНЕ
- ВЪЖАРСТВО
- ТЮТЮНОПРЕРАБОТКА
- ДЪРВООБРАБОТКА И ДОБИВ НА ДЪРВЕНИ ВЪГЛИЩА, КАТРАН, БОРИНА, СМОЛА И ДР.
- КОРАБОСТРОИТЕЛСТВО
- РИБОЛОВ
- РУДОДОБИВ
- СОЛОДОБИВ
- СТРОИТЕЛСТВО /ГУРБЕТЧИЙСКО/
- РАЙОН НА ПО-РАЗВИТО ОВЦЕВЪДСТВО С МЛЕКОПРЕРАБОТКА

РАЙОН НА СПЕЦИАЛИЗИРАНО СЕЛСКОСТОПАНСКО ПРОИЗВОДСТВО НА:

- ОРИЗ
- ТЮТЮН
- ПАМУК
- ПАШКУЛИ И БУБЕНО СЕМЕ
- МАСЛОДАЙНА РОЗА
- СУСАМ
- ЛОМ ПО ЗНАЧИТЕЛЕН ПАНАИР

ПРИСТАНИЩЕ:

- МОРСКО
- РЕЧНО
- КАНТОРА НА БЪЛГАРСКИ И ЧУЖДИ ТЪРГОВЦИ
- БЪЛГАРСКО ДРУЖЕСТВО ЗА СТОПАНСКА ДЕЙНОСТ И КРЕДИТ
- 1860 ЖЕЛЕЗЕН ПЪТ С ГАРА И ГОДИНА НА ПОСТРОЯВАНЕТО МУ

ГЛАВЕН ПЪТ:

- СУХОЗЕМЕН
- МОРСКИ
- ПЛАВАТЕЛНА РЕКА

ВЪНШНА ТЪРГОВИЯ С ПО-ВАЖНИ ОТРАСЛИ НА ОБМЕНА:

ВНОС: (1)

1. ГАЛАНТЕРИЯ
2. КИНКАЛЕРИЯ
3. МАШИНИ, ПРИБОРИ И ДР.
4. ПЛАТОВЕ И ТЪКАНИ
5. ПРЕЖДА
6. КОНФЕКЦИЯ
7. МЕТАЛИЧЕСКИ СТОКИ
8. ХИМИКАЛИ
9. ЛЕКАРСТВА
10. ХАРТИЯ ЗА ПЕЧАТ, ЦИГАРИ И ДР.
11. СТЪКЛА И ПОРЦЕЛАН
12. КИБРИТ
13. СОЛ
14. ВЪЖЕТА
15. КНИГИ
16. ИКОНИ
17. ЧАЙ
18. ХАЙВЕР
19. КОЖИ

ИЗНОС: (1–12)

1. ЗЪРНЕНИ ХРАНИ
2. ЖИВОТИННСКИ ПРОИЗВЕДЕНИЯ ВЪЛНА, КОЖИ, КОНСЕРВИРАНИ МЕСА, СИРЕНА, ЯЙЦА, ЧЕРВИЩ И ДР.
3. РОЗОВО МАСЛО
4. ТЮТЮН
5. КОПРИНЕНО /БУБЕНО/ СЕМЕ
6. САПУН
7. ГАЙТАНИ
8. ВОСЪК
9. ВИНЕН СПИРТ
10. ДЪБИЛНИ ВЕЩЕСТВА
11. ЗАНАЯТЧИЙСКИ ПРОИЗВЕДЕНИЯ
12. ПАМУК
13. ЛЕН
14. АБИ

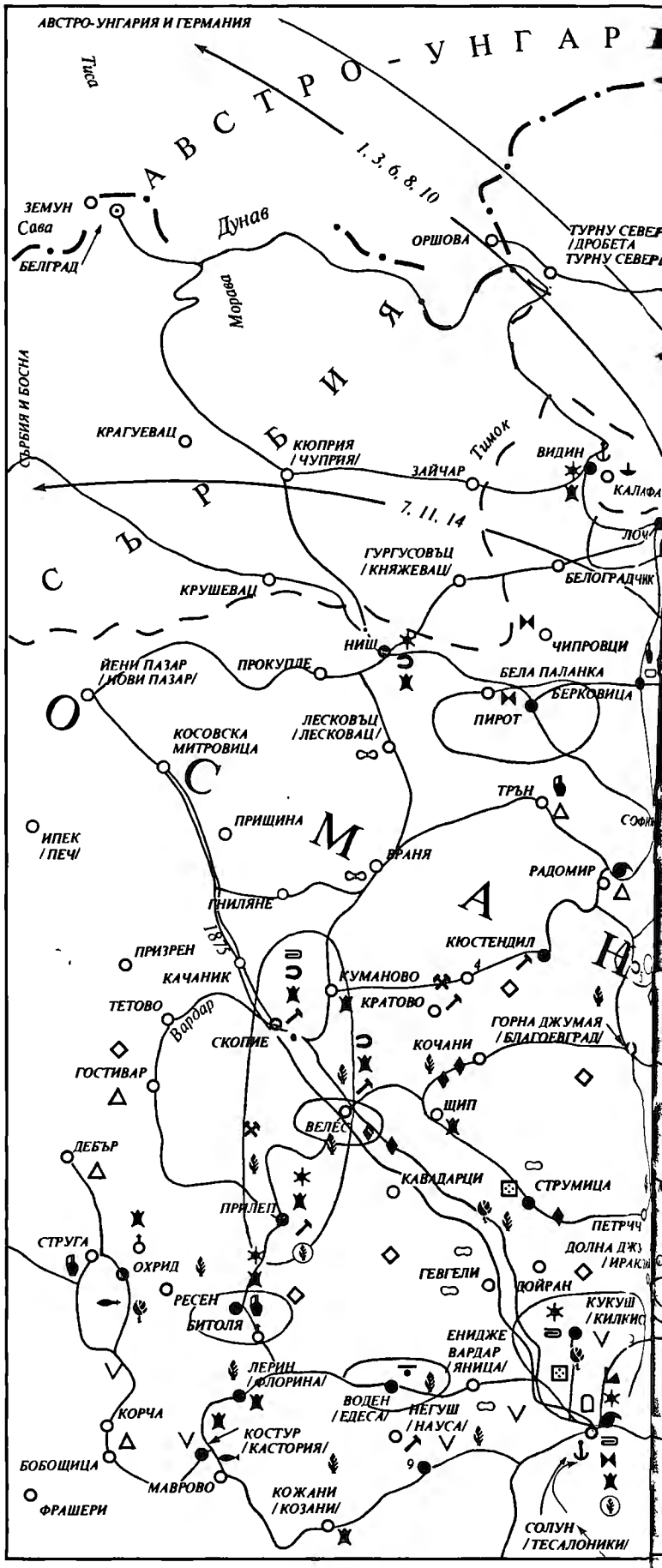

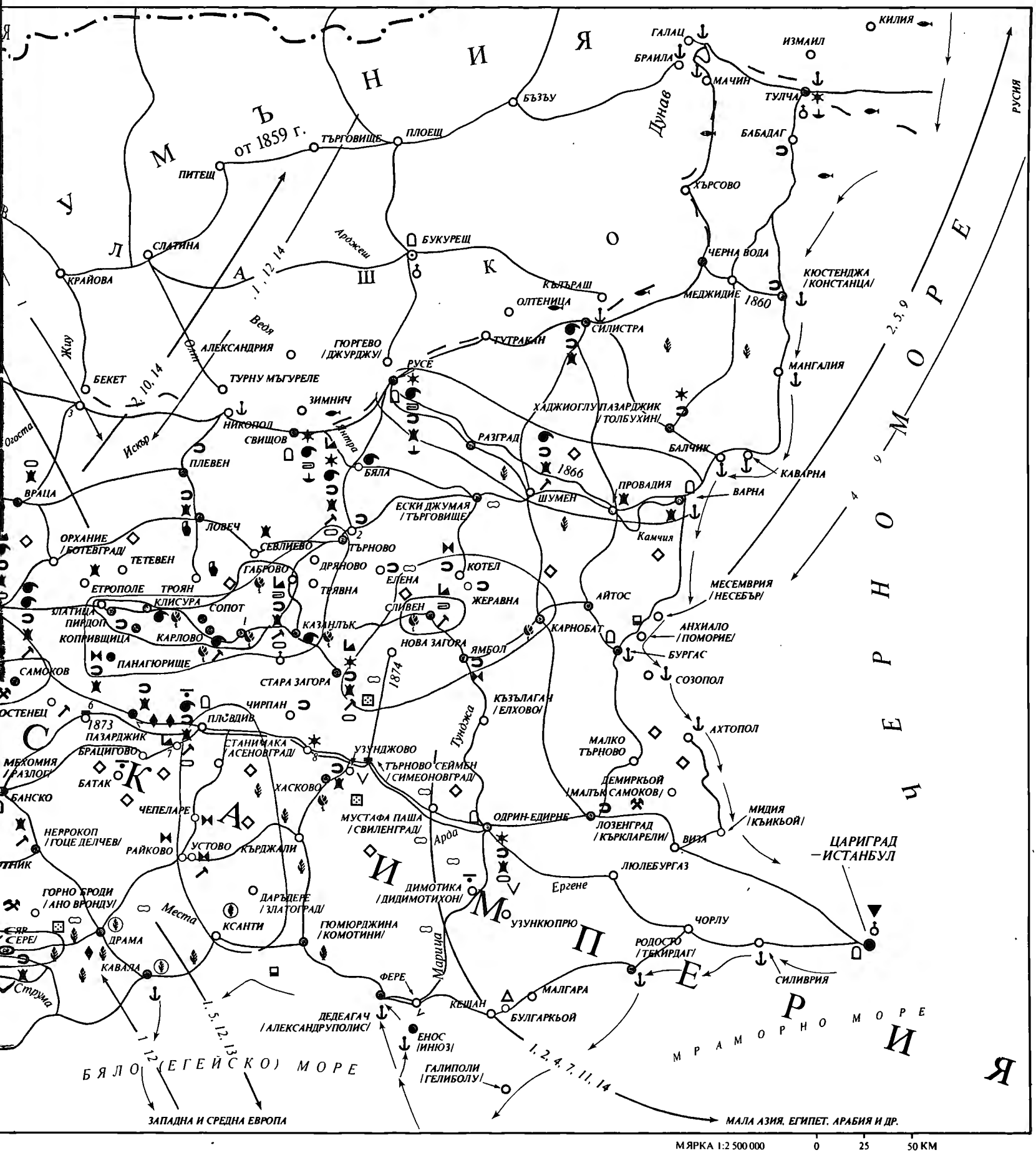

ГАЛАЦ
БРАИЛА
ИЗМАИЛ
КИЛИЯ
МАЧИН
ТУЛЧА
БАБАДАГ
РУСИЯ
БЪЗЪУ
Дунав
ПЛОЕЩ
ТЪРГОВИЩЕ
от 1859 г.
ПИТЕЩ
ХЪРСОВО
БУКУРЕЩ
Арджеш
СЛАТИНА
КРАЙОВА
ЧЕРНА ВОДА
КЮСТЕНДЖА /КОНСТАНЦА/
МЕДЖИДИЕ
1860
КЪЛЪРАШ
ОЛТЕНИЦА
СИЛИСТРА
ТУТРАКАН
Ведя
Жиу
АЛЕКСАНДРИЯ
ГЮРГЕВО /ДЖУРДЖУ/
РУСЕ
МАНГАЛИЯ
БЕКЕТ
ТУРНУ МЪГУРЕЛЕ
ЗИМНИЧ
ХАДЖИОГЛУ ПАЗАРДЖИК /ТОЛБУХИН/
НИКОПОЛ
СВИЩОВ
Янтра
РАЗГРАД
БАЛЧИК
КАВАРНА
Огоста
Искър
ПЛЕВЕН
БЯЛА
1866
ПРОВАДИЯ
ВАРНА
ВРАЦА
ШУМЕН
ЕСКИ ДЖУМАЯ /ТЪРГОВИЩЕ/
Камчия
ЛОВЕЧ
ОРХАНИЕ /БОТЕВГРАД/
СЕВЛИЕВО
ТЪРНОВО
ТЕТЕВЕН
ГАБРОВО
ДРЯНОВО
КОТЕЛ
ЕЛЕНА
ЕТРОПОЛЕ
ТРОЯН
ТРЯВНА
ЖЕРАВНА
МЕСЕМВРИЯ /НЕСЕБЪР/
АЙТОС
ЗЛАТИЦА
КЛИСУРА
СОПОТ
СЛИВЕН
ПИРДОП
КАЗАНЛЪК
КАРНОБАТ
АНХИАЛО /ПОМОРИЕ/
КОПРИВЩИЦА
КАРЛОВО
НОВА ЗАГОРА
ЯМБОЛ
БУРГАС
ПАНАГЮРИЩЕ
САМОКОВ
СТАРА ЗАГОРА
1874
СОЗОПОЛ
ЧИРПАН
КЪЗЪЛАГАН /ЕЛХОВО/
ПЛОВДИВ
1873
ПАЗАРДЖИК
Тунджа
АХТОПОЛ
СТАНИМАКА /АСЕНОВГРАД/
УЗУНДЖОВО
МАЛКО ТЪРНОВО
БРАЦИГОВО
ТЪРНОВО СЕЙМЕН /СИМЕОНОВГРАД/
МЕХОМИЯ /РАЗЛОГ/
БАТАК
ХАСКОВО
ДЕМИРКЬОЙ /МАЛЪК САМОКОВ/
БАНСКО
ЧЕПЕЛАРЕ
МУСТАФА ПАША /СВИЛЕНГРАД/
ОДРИН-ЕДИРНЕ
ЛОЗЕНГРАД /КЪРКЛАРЕЛИ/
МИДИЯ /КЪИКЬОЙ/
НЕВРОКОП /ГОЦЕ ДЕЛЧЕВ/
РАЙКОВО
УСТОВО
КЪРДЖАЛИ
Арда
ВИЗА
ЦАРИГРАД –ИСТАНБУЛ
ЛЮЛЕБУРГАЗ
ГОРНО БРОДИ /АНО ВРОНДУ/
ДАРЪДЕРЕ /ЗЛАТОГРАД/
ДИМОТИКА /ДИДИМОТИХОН/
Ергене
Места
КСАНТИ
ГЮМЮРДЖИНА /КОМОТИНИ/
УЗУНКЮПРЮ
ЧОРЛУ
СЯР /СЕРЕ/
ДРАМА
Марица
РОДОСТО /ТЕКИРДАГ/
КАВАЛА
ФЕРЕ
СИЛИВРИЯ
Струма
МАЛГАРА
КЕШАН
БУЛГАРКЬОЙ
ДЕДЕАГАЧ /АЛЕКСАНДРУПОЛИС/
ЕНОС /ИНЮЗ/
МРАМОРНО МОРЕ
БЯЛО (ЕГЕЙСКО) МОРЕ
ГАЛИПОЛИ /ГЕЛИБОЛУ/
ЗАПАДНА И СРЕДНА ЕВРОПА
МАЛА АЗИЯ, ЕГИПЕТ, АРАБИЯ И ДР.
ЧЕРНО МОРЕ
1, 12, 14
2, 10, 14
2, 5, 9
1, 5, 12, 13
1, 12
1, 2, 4, 7, 11, 14
МЯРКА 1:2 500 000
0
25
50 КМ

апарат. Чрез него тя присвоявала не само феодалната рента под формата на десятък, произтичаща от държавно-феодалната собственост върху земите, но изсмуквала посредством всевъзможни данъци и такси принаден продукт от всички производителни и търговски слоеве на населението. Феодалната рента, присвоявана във вид на десятък върху земеделските произведения и животновъдството, съставлявала най-голямата част от постъпленията в хазната. Но наред с феодалната рента управляващата феодална върхушка събирала многобройни даждия от всички видове стопанска дейност. При това от година на година тези данъци растели непрестанно. Както съобщава правителственият вестник „Дунав", от 1861 до 1868 г., т. е. за 7 години, правителствените доходи само от Дунавския вилает се увеличили с около 40%.[89]

Освен десятъка, събиран от земеделските стопани, могат да се изброят други даждия върху цялото население. Данъците били толкова много и така разнообразни, че за някои чуждестранни наблюдатели било трудно да намерят съответни названия и обозначения за тях по съществуващите данъчни номенклатури в други страни. Към най-тежките данъци спадали данъците вѐрги, с които се облагали всички притежатели на движими и недвижими имущества, и беделът, плащан само от българското население като откуп от военна повинност.

Особено голяма тежест за търговците и промишлениците бил вътрешният гюмрук — вътрешно мито за пренасянето на стоки в империята. Тази митническа такса достигала понякога до 20% от стойността на стоката. Гюмрукът възпрепятствувал сериозно свободния стокообмен в страната, ощетявал търговците и манифактуристите и възбуждал масовото им недоволство.

Данъчното бреме само по себе си било достатъчно голямо зло за всяка стопанска инициатива, но това зло многократно се увеличавало от порочната система за събиране на данъците чрез откуп от корумпирани чиновници, които си служели с груб произвол и насилие. Безброй много са примерите за провалянето на български търговско-предприемачески инициативи поради корумпираното и невежо чиновничество. За да обезпечат своята стопанска дейност, промишлениците и търговците се принуждавали да отстъпват значителна част от приходите си за подкупи на турските чиновници. По силата на своето привилегировано народностно положение в империята и при отсъствието на елементарна законност не само турските първенци, но дори и обикновени турски граждани си позволявали да отнемат по насилствен начин имуществото на немюсюлманите.

Разложената турска администрация създавала благоприятни условия за процъфтяване на разбойничеството. Повсеместните и постоянни грабежи на разбойническите шайки били истинска напаст за производителите и търговците. Българският възрожденски печат изобилствува с безброй много примери за това.

Макар да били много заинтересовани от постъпленията от производството в българските земи и от приходите от тях в държавната хазна, управляващите среди в Турция не проявявали грижи за стимулиране и защита на стопанската дейност. Мерките в това отношение имали чисто палиативен и спорадичен характер. За протекция на местното производство през този период от страна на турската власт и дума не могло да стане. Напротив, докато развитието на българската промишленост било спъвано от цялата османска система, чуждият капитал се ползувал с привилегии и необезпокоявано се разпореждал в страната, а конкуренцията на западноевропейските индустриални стоки подкопавала местната занаятчийска промишленост. Тъкмо в това се състоял паразитизмът на разложената османска феодално-деспотична държава, която безпощадно експлоатирала труда на производителите, грижейки се преди всичко за укрепване на своята власт и нейната опора — армията, и за бюрократичния апарат.

ОБОСОБЯВАНЕ НА БЪЛГАРСКОТО СТОПАНСТВО В ИМПЕРИЯТА. Въпреки всевъзможните пречки и трудности стопанското развитие през разглеждания период постигнало явен напредък. Общото селскостопанско промишлено производство за всички български области и за целия разглеждан период нараснало по обем абсолютно и относително, достигайки размери, непознати по своята големина в предишните епохи. Търговията, външна и вътрешна, се разраствала, променяйки облика и характера си. В много отрасли на икономиката проникнал, развивал се и се разпространявал нов, по-прогресивен, буржоазен начин в организацията на труда. В цялата страна се появявали едно след друго повече и по-добре оборудвани промишлени предприятия. Започнал строеж на жп. линии, пристанища и шосета, появили се дори фабрични предприятия, съоръжени със съвременни вносни машини. Влязла в действие парната сила като нов източник на механична енергия. Макар още да били рядкост, парната сила и машините въплъщавали в себе си перспективните тенденции на бъдещото развитие, станали предвестник на настъпващата нова епоха, приобщавайки България към постиженията на човешката цивилизация.

Формирането и разпространението на буржоазно-капиталистическите обществени отноше-

ния се осъществявали в остра конфликтна обстановка, в непрекъсната борба срещу националния гнет на чуждата османска феодално-деспотична система. Това, от една страна, естествено забавяло и затруднявало нормалното стопанско развитие, причинявало тежки деформации на националната икономика, пречело за естественото и пълно разгръщане на нейните възможности и за бързия напредък на капиталистическите отношения. Но, от друга страна, това неизбежно водело до постепенното обособяване на българската икономика като отделна стопанска общност в Османската империя със свой отличителен облик, със свои специфични интереси и свои пътища на развитие. Тази общност обединявала земите, населени с преобладаващо българско население в Мизия, Добруджа, Тракия и Македония.

Българската стопанска общност гравитирала върху няколко опорни точки — Пловдив, Стара Загора, Татар Пазарджик, Хасково и Одрин в Тракия; Търново, Ловеч, Свищов, Лом, Русе, Плевен, Варна, Шумен, Хаджиоглу Пазарджик и Тулча в Северна България; подбалканските градове Карлово, Калофер, Копривщица, Сопот, Сливен, Габрово и Котел; Битоля, Неврокоп, Банско, Горна Джумая /дн. Благоевград/, Скопие и Охрид в Македония. Изобщо градовете и особено споменатите центрове на отделните стопански райони образували гръбнака на изграждащата се единна икономика в българските земи. Чрез тези центрове се осъществявала връзката между стопанските дейци от околната провинция, на отделните райони с цялата страна, на цялата страна с имперския, балканския и европейския пазар. Градският жител, занимаващ се с промишленост и търговия, не се ограничавал в тесния периметър на селището и околностите му. Поле на дейността му станали всички български земи.[90]

Върху основата на напредналото разделение на труда в промишлеността и селското стопанство се извършвало естествено профилиране на отделните райони, които се специализирали в определен вид стопанска дейност. Това засилвало търговските контакти между отделните градове и области, ускорявало процесите на тяхното вътрешно сцепление, осигурявало по-интензивни пътища и трайни връзки на икономическо общуване.

Създаването на българска национална стопанска общност в рамките на империята и нейното възходящо развитие през разглеждания период послужили като определяща обективно-материална основа за размаха на българското национално-освободително движение. Българската възрожденска нация предявила по категоричен начин своите претенции за самостоятелно развитие.

ГЛАВА ТРЕТА

БЪЛГАРСКОТО ОБЩЕСТВО ПРЕЗ ТРЕТАТА ЧЕТВЪРТ НА XIX В.

1. Социална структура

ЗАДЪЛБОЧАВАНЕ НА СОЦИАЛНОТО РАЗСЛОЕНИЕ. По своя характер българското общество след Кримската война продължавало да бъде общество на прехода към капитализма. То се развивало в условията на османската феодална система, в която буржоазните отношения трудно си пробивали път. Ето защо и през този период картината на социалните отношения продължавала да бъде твърде сложна.

Значителният напредък в промишлеността, търговията и селското стопанство естествено предизвикал промени в структурата на българското общество. Наред със забогателите още по време на войната търговци, манифактуристи и предприемачи се издигнали нови заможни представители на градското стопанство. Прослойката на едрата буржоазия нараснала и станала икономически посилна. Нахлуването на по-евтини стоки от напредналите капиталистически страни и отсъствието на протекция от страна на турското правителство засегнало тежко положението на занаятчиите. Същевременно някои занаяти успешно се приспособили към създадената обстановка и продължили да се развиват. Разширяването на вътрешния пазар и нарасналият износ на селскостопански произведения предизвикали промени и сред селското население. Процесът на разслоение сред селяните се задълбочил.

В резултат на тези икономически процеси след Кримската война сравнително по-ясно се очертали социалните прослойки в българското общество. Обособили се няколко основни социални групи. На върха на социалната пирамида стояли едрите търговци, предприемачи и лихвари, част от които влагали натрупаните парични средства в организирани от тях разпръснати и централизирани манифактури или в промишлени предприятия от фабричен тип. Друга прослойка съставлявали средните и дребните търговци, занаятчиите, дребните предприемачи, посредниците в търговията със занаятчийски и селскостопански стоки. Следващата социална група били селяните, които се намирали в процес на постоянно разслоение. В тази прослойка също се очертали социални елементи, характерни за буржоазното общество.

На дъното на социалната пирамида била

градската беднота, състояща се от бедни и разорени занаятчии и търговци, от преселили се в градовете обезземлени селяни. Към тази категория спадали също наемните работници в промишлеността, търговията, транспорта, търговското животновъдство и др.

В историографията е прието едрите търговци, предприемачите и лихварите да причисляваме към едрата буржоазия, а по-дребните търговци, занаятчиите и селяните — съответно към средната и дребната градска и селска буржоазия. Естествено понятията едра, средна и дребна буржоазия крият в себе си известна условност.

Най-характерното в развитието на едрата буржоазия като социална прослойка след Кримската война било нейното количествено нарастване. Освен това тя укрепнала икономически и разширила своите международни търговски връзки. Много нейни представители се насочили към организиране на капиталистическо производство, макар това да ставало доста предпазливо. Несигурността при влагането на капитали в промишлеността я карало да отдава по-голямо предпочитание на търговско-предприемаческата и лихварската дейност.[1]

Едрата буржоазна прослойка се състояла предимно от едри търговци на местни и вносни промишлени и селскостопански стоки. Във всеки по-голям град имало по две, три и повече търговски къщи, които монополизирали търговията на едро, като поставяли в зависимост средните и дребните търговци в съседни градове и села. Те обаче не се задоволявали само с търговска дейност. Мнозина от тях се сдружавали с богати и влиятелни мюсюлмани за откупуване на търгове за събиране на натуралния десятък и други налози в дадена нахия, каза или санджак. Те се занимавали също така с лихварство и притежавали недвижими имоти — ханове, кръчми, дюкяни, маази и др., които давали под наем. Много едри търговци притежавали воденици, тепавици, маслобойни, спиртоварни, дъскорезници и други предприятия, в които работели наемни работници. Продължавали да съществуват традиционните прекупвачи на данъка за дребен добитък — бегликчиите, и търговците на жива стока — джелепите. През 60-те и 70-те години на XIX в. се оформила прослойка от едри търговци — износители на зърнени храни. Те развивали търговската си дейност в придунавските градове Видин, Лом, Свищов, Русе и Тулча. Едри търговци-българи, износители на зърнени храни, имало и в някои причерноморски и вътрешни градове, а също така в Цариград. Едрите търговци, които се специализирали в износа на зърнени храни и други селскостопански стоки, страдали от липсата на сигурност на вътрешния пазар и от външната конкуренция. Поради това с течение на времето те разширявали дейността си и в други стопански сфери.

Още в предишните десетилетия, както е известно, българи-търговци проникнали и се укрепили на цариградския пазар. Тяхната стопанска дейност там се засилила и разширила след Кримската война. В Цариград се издигнали като богати търговци и предприемачи българи от различни краища на българските земи. Такива били например братя Тъпчилещови, братя Золотович, братя Комсиеви, братя Караминкови и Д. Несторов от Калофер, братя Гешови от Карлово, А. Стоянович, Г. Моравенов и братя Джейкови от Копривщица, Д. Добрович и Ил. Неделкович от Сливен, П. Деянов от Панагюрище, Р. Мавридов от Шумен, Ст. Арнаудов от Габрово и др. Те имали кантори и търговски складове в Балкапан хан, Чорапчи хан, Бояджи хан и др. Търгували със зърнени храни, брашно, ориз, месни и млечни произведения, пашкули, вълна, кожи, аби, шаяци, гайтани и пр. Внасяли отвън и изпращали във вътрешността на страната по сухо или през Черно, Мраморно и Бяло море и по Дунава фабрични и колониални стоки.

Освен в Цариград богати български търговци и предприемачи имало и в други големи градове на Европейска Турция. Такива били Салчо Чомаков в Пловдив, братя Робеви в Битоля, братя Хаджигюрови в Самоков, хаджи Николи Минчоглу в Търново, братя Кръстич и Цвятко Радославов в Свищов, хаджи Мано в София, Страти Драсов и братя Димчеви в Ловеч, братя Пулиеви в Карлово, Пенчо Иванов в Севлиево и др.

Извън българските земи богати български търговци имало във Влашко и Молдова, Южна Украйна, Бесарабия, Сърбия, Австро-Унгария и др. Цариградски и други български търговци установили връзки и имали кантори в Лондон, Ливърпул, Марсилия и други западноевропейски градове. Най-известни и с най-широка стопанска дейност били братя Тъпчилещови, братя Робеви и братя Евлоги и Христо Георгиеви. Последните имали търговски кантори в Букурещ и Браила и били посредници в размяната на стоки между българските земи, Румъния, Австро-Унгария и Русия.

За да се види характерът на стопанската дейност, която развивали представителите на едрата българска буржоазия, и за да им се направи вярна класова характеристика, е необходимо да се приведат няколко примера. Първият се отнася до Христо Тъпчилещов, който се издигнал като едър търговец, занимаващ се с покупко-продажба на промишлени и селскостопански стоки и суровини, и играел посредническа роля във вносната и износната търговия. Едновременно с това обаче Хри-

сто Тъпчилещов откупувал сам или в съдружие с други българи или мюсюлмани правото да събира натуралния десятък, давал пари в заем, притежавал мелница край Цариград, развивал и друга стопанска дейност. Той бил свързан с османската феодална система не като земевладелец-чифликчия, а като търговец и особено като откупвач на натуралния десятък. Търговските връзки и предприемачеството му се простирали от градовете Адана и Мерсин в Мала Азия до Пирот и Ниш в Поморавието и от Дунава до Бяло и Адриатическо море. Дейността му като промишленик-капиталист била незначителна. Благосъстоянието му се изграждало чрез търговска и лихварска дейност и чрез присвояване на част от феодалната рента /натуралния десятък/.[2]

По-друга била стопанската дейност и зависимостта от османската власт на Салчо Чомаков. В средата на XIX в. той се издигнал като един от най-богатите българи в Пловдив. Но неговата стопанска дейност не била толкова търговията, колкото откупуването на правосъбирането на десятъка и закупуването на полски имоти. Сам или в съдружие с мюсюлмани той откупувал правосъбирането на десятъка в Пловдивско, Солунско, Старозагорско, Хасковско, Воденско и други райони на Европейска Турция. Давал пари под лихва и владеел големи полски имоти в Пловдивско, Ямболско и Харманлийско. Притежавал недвижими имоти /дюкяни, къщи, воденици и др./ в Пловдив, Копривщица, с. Лешниково, Харманлийско, и др. Произвеждал и търгувал с грозде, вино, ориз и други стоки.[3]

Същата характеристика се отнася и до редица други представители на едрата буржоазия.

Съществуващите специфични условия за стопанска дейност в Османската феодално-деспотична империя до голяма степен деформирали буржоазно-капиталистическия облик на тази социална прослойка, поради което е трудно понякога нейното разпознаване.

Въпреки връзките си с властта тази социална прослойка била лишена от политически права и, макар в по-малка степен, страдала от чуждестранна дискриминация. Ето защо с известни изключения едрата българска буржоазия споделяла патриотичните настроения. Тя също била заинтересована от освободителното дело, но се ограничавала предимно в сферата на легалните методи и форми на борба.

Едрата българска възрожденска буржоазия съставлявала незначителен социален слой от общия брой на населението. Но тя била икономически силна и чрез това упражнявала влияние върху развитието на възрожденския процес, насочвайки го по пътя на конформизма и компромисите.

Друго било положението на средната и дребната буржоазия. Тя била по-многочислена в сравнение с едрата търговско-предприемаческа и лихварска буржоазия. Занаятчиите и дребните търговци не били свързани с османската феодална класа. Тяхното съществуване зависело от собствения им труд, а не от сделки с предприемачи, земевладелци и висши чиновници-мюсюлмани. При това те не само не били свързани с османската феодална класа, но били потискани от нея. Върху занаятчиите и дребните търговци лежал значителен дял от държавните данъци, налози и такси, а трудът и имуществото им често били ограбвани от мюсюлмански разбойнически шайки в селищата, по пътищата, пазарите и панаирите в империята. Ето защо съвсем естествено било, че занаятчиите и дребните търговци заедно с градската беднота се проявявали като непримирими врагове на османското политическо господство и феодалната експлоатация.

В редовете на дребната буржоазия от 50-те до 70-те години на XIX в. най-голям дял съставлявали занаятчиите. Те били обединени в еснафски организации, които ограничавали до известна степен личната инициатива и стопанската дейност на отделните стокопроизводители. В подобни еснафски организации по вида на стопанската дейност били организирани и дребните търговци — бакали, продавачи на брашно, манифактуристи и пр.

Липсата на статистически данни не позволява да се нарисува подробно и точно картината на класовата структура на българското население в градовете и особено социалния състав и структура на занаятчиите и дребните търговци. Те били навсякъде, във всички градове и в много села с поразвит стопански живот. Но процентното им съотношение към останалото население и характерът на стопанската им дейност били различни. Общо за занаятчиите и дребните търговци може да се каже, че въпреки наличието на специализация в труда мнозина от тях притежавали крайградски имоти, които обработвали с труда на членовете на своите семейства или с труда на чираците, калфите и наемните работници-слуги в работилниците и дюкяните.

Най-многобройна съставна част на българското общество през разглеждания период били селяните. В своето преобладаващо мнозинство те били свободни, или т. нар. раетски селяни, които владеели и обработвали различни по големина участъци мирийска земя.

Раетските селяни живеели предимно в планинските и подпланинските райони на българските земи — Старопланинието, Средна гора, Странджа, Родопите, Западна България и Македония. Раетски селяни имало също, макар и по-малко, в

плодородните равнини и полета на Мизия, Тракия и Македония.

Характерно за мнозинството раетски селяни било, че те не се занимавали само със селскостопанска дейност /земеделие и скотовъдство/. Поради маломерността и слабото плодородие на земите, които владеели, жителите на редица раетски села във всички краища на българските земи се занимавали едновременно с различни дейности — грънчарство, зидарство, дърводобив и дърводелство, производство на катран и дървени съдове, добиване на руда и производство на желязо и железни сечива, производство на селскостопански и занаятчийски оръдия на труда, тъкачество, шивачество, производство на месни и млечни произведения и пр. Други ставали наемни работници в стопанствата и предприятията /совати, мандри, спиртоварни, маслобойни и пр./ на свои по-богати съселяни. Трети напускали родните си места и отивали на гурбет /чужбинарство/, откъдето не се завръщали с години в очакване да припечелят нещо за издръжката на своите семейства.

В османската държава имало значителни площи свободна /необработваема/ земя, където можели да се настанят малоимотните раетски селяни. Това били т. нар. мери, които се намирали предимно край големите реки и в съседство с главните имперски пътища. Разноските по придобиването на тапии за правовладение на такива земи обаче били големи, а и държавните данъци и такси — доста тежки. Поради това малоземните раетски селяни предпочитали да търсят друго препитание.

В раетските села през периода от 50-те до 70-те години на XIX в. се извършвал също процес на класово разслоение, който водел, от една страна, до образуване на малочислен слой богати селяни и, от друга, до разоряване на част от селските жители и превръщането им в селски пролетарии. Общо за българските земи може да се приеме, че през разглеждания период около 8 до 10% от раетските селяни притежавали незначително количество земя, възлизаща само на няколко дюнюма. Богатите селяни освен земя /ниви, ливади, градини, лозя, гори и др./ притежавали повече едър и дребен добитък. Въпреки имущественото неравенство обаче всички раетски селяни страдали от насилията, произволите и грабежите на османската феодална държава. Ето защо те участвували активно в националноосвободителната борба.

Друга група български селяни били чифлигарите, т. е. селяни, работещи чифлишка земя. Те били две категории. Едни от тях работели земите на чифликчиите със задължение да им дават половината от добива. Това били т. нар. изполичари, а другите се наричали отсечници или кесимджии. Кесимджиите плащали на чифликчиите отсек — предварително определено количество от добива без оглед на реколтата, която се очаквало да бъде прибрана. Изполичарството било по-разпространената форма за обработване на чифлишка земя. Отсечничеството било най-широко разпространено в Югозападна и главно в Западна България — Кюстендилско, Радомирско и др.

В чифлишките села процесите на социална диференциация между селяните били слабо изявени. Там всички селяни зависели от волята на господаря на чифлика. Освен това чифлишките селяни били изложени на постоянен грабеж, насилия и произволи. Поради зависимостта си от чифликчиите тяхното участие в националноосвободителните борби било по-ограничено.

Най-тежко било положението на онази част от българското общество през разглеждания период, която образувала градската беднота и безимотните селяни. Мъчно може да се установи, поради липса на данни, какъв процент от населението съставлявала тази социална категория, но тя не била малочислена и постоянно се увеличавала.

Градската беднота била по-многобройна в промишлено-занаятчийските селища, в които населението нямало сигурни и трайни източници за прехрана. В състава на тази социална група влизали прииждащи бедни селяни, разорени занаятчии и търговци, които били принудени да работят като надничари, слуги, сезонни работници, носачи, каруцари, пазачи и др. Броят на наемните работници в промишлените предприятия /фабрики, манифактурни работилници, воденици, тепавици и пр./, общо взето, не бил много голям. Повечето от тях работели главно в текстилните предприятия, а също в кожарските манифактури.

Според някои проучвания общият брой на наемните работници в промишлените предприятия за целия период от Кримската война до Освобождението възлизал на около 7000 души. Много от съществуващите предприятия, фабрики и манифактурни работилници обаче били нетрайни и бързо пропадали. Ето защо числото на тези работници за всеки определен момент от този период следва да се редуцира, което означава, че броят им през всяка отделна година е бил различен и значително по-малък от съвкупната бройка, макар и с определена тенденция за относително нарастване.

Освен това голяма част от работниците в манифактурните и фабричните предприятия не били непрекъснато заети през цялата година в производството. Повечето предприятия през разглеждания период имали сезонен характер. Това означава, че работниците в тях трябвало да търсят и други до-

пълнителни средства за препитание.

Ограниченото развитие на капитализма в българската промишленост през този период възпрепятствувало обособяването на наемните работници в самостоятелна класова формация. Поради това тази социална група от българското общество не играела самостоятелна роля във възрожденския процес.

Градската беднота увеличавала своите редици и чрез непрестанния поток на разорени селяни, които търсели възможности за препитание в градовете. Друга, по-малка част от разорените селяни оставали на работа в селата като наемни работници — ратаи. Ратаите постъпвали на работа както в едрите земевладения на чифликчиите, така и в стопанствата на по-богатите селяни. Според някои сведения във Вардарска Македония с ратайски труд се обработвали около 17% от земите на съществуващите там чифлици. Приблизително такъв бил процентът на приложение на ратайски труд при обработването на чифлишките земи и в останалите райони на България. Ратаите, подобно на изполичарите и кесимджиите, били изцяло зависими от волята на своите работодатели. Поради това тяхното участие в обществено-политическия живот било незначително.

През разглеждания период в българското общество се обособила интелигенцията, която се формирала от различни социални слоеве, но главно от средата на дребната и средната буржоазия. Интелигенцията се състояла предимно от учители, свещеници, чиновници и др. Нейният брой се

1

2

3

4

5

6

7

8

1. Печат на Стоженската община в Плевен, 1878 г. Архив на Българската академия на науките — София

2. Печат на Българската гражданска община в Охрид от 1869 г. Народна библиотека „Кирил и Методий" — София

3. Печат на Българската община в Прилеп от 60-те години на XIX в. Народна библиотека „Кирил и Методий" — София

4. Печат на българското народно училищно попечителство във В. Търново от 1858 г., поставен върху червен восък на Кондиката на Великотърновското училище. Народна библиотека „Кирил и Методий" — София

5. Печат на духовната казалийска община в Петрич, 1872 г. Градски исторически музей — Петрич

6. Печат на Зографския манастир „Св. Георги" в Света гора от 1681 г. Народна библиотека „Кирил и Методий" — София

7. Печат на Българската църковна община в Охрид от 1869 г. Народна библиотека „Кирил и Методий" — София

8. Старейшински печат на Трети квартал в Плевен, 1879 г. Окръжен исторически музей — Плевен

увеличил чувствително през тия години във връзка с рязко нарасналите просветни и културни нужди в резултат на значителното умножаване на образовани българи. Най-много били учителите. Наред с тях започнал да се множи броят на журналистите, писателите, читалищните дейци, писарите в общините, служителите в търговските кантори, лекарите, инженерите, аптекарите и пр.

Преобладаващата част от българската интелигенция получавала образование в местните училища или в българските емигрантски училища /например в Болград/. Мнозина следвали в руски светски и духовни училища и във военни учебни заведения. Нараснал броят на българите, завършили образование в румънски, сръбски, хърватски, чешки, гръцки и западноевропейски /най-вече френски/ училища и университети. Това им позволявало да получат високо образование и да пренасят на българска почва прогресивните идеи на съвременната европейска и световна цивилизация.

В редица градове /Белград, Цариград, Букурещ, Браила и др./ започнали да се издават български вестници, списания и книги, които съдействували за развитието на българската духовна култура.[4]

Интелигенцията била вдъхновена от родолюбиви чувства и виждала своето призвание в службата си на българската нация и нейните интереси. Със своята образованост и широк политически кръгозор тя допринасяла най-много за културното и идейно-политическото съзряване на българския народ. Неслучайно главно от нейните редове израствали ръководните дейци на българското националноосвободително движение.

2.
Промени в общинското самоуправление

РЕГЛАМЕНТИРАНЕ НА НОВ СТАТУТ НА ОБЩИНИТЕ. Промените в социално-икономическия живот на Османската империя след Кримската война дали съответно отражение върху организацията, компетенциите и дейността на българските общини. Поредицата от административни реформи, чието начало постави Хатихумаюнът, целели разширяване сферата на действие на общините и тяхното укрепване като институции, пряко подчинени на централната власт. В този смисъл законът за вилаетите от 1864 г. регламентирал новия статут на общините и определял тяхното място и роля във феодално-бюрократичната държава.

Този закон предвиждал във всяко селище да се избират двама мухтари /т. нар. чорбаджии или кметове/ за всяка религиозна общност. Право за участие в избора имал всеки османски поданик на възраст над 28 години. Той трябвало да има имоти в селището и да плаща преки данъци най-малко 50 пиастра годишно. Изборът на мухтари се произвеждал ежегодно. Той се утвърждавал от околийския началник /каймакама/. Селища, наброяващи по-малко от 20 къщи, избирали един мухтар.

Във всяко селище за всяка религиозна общност се образувал старейшински съвет, чиито членове не трябвало да бъдат по-малко от 3 и повече от 12 души. Членовете на съвета се избирали ежегодно подобно на мухтарите. Имамите и началниците на немюсюлманските религиозни общности участвували по право в старейшинските съвети. Задълженията на съветите били: да се грижат за разпределението и събирането на данъците в селището; да обсъждат въпросите за опазването на обществения ред, поддържането на пътищата, охраната на общественото здраве; да решават споровете, които възниквали между жителите, и др.

Мухтарите били агенти на властта при събирането на данъците и при изпълнението на други административни актове. Те получавали указания от властта за всичко, което се отнасяло до функциите им на общински началници, в това число и до уреждането на вътрешните работи на общините. Всяка общност отговаряла солидарно за данъчните задължения към държавата. Мухтарите и старейшините се избирали за една година, но можели да бъдат и преизбрани.

През 1870 г. бил издаден Закон за управлението на вилаетите, който между другото прецизирал правата и задълженията на мухтарите. Целта била да се поставят общините в още по-голяма зависимост от държавната власт, като се превърнат в нейни поделения. С оглед на това в закона се предвиждало учредяването на муниципални съвети в седалищата на валиите, мютесарифите и каймакамите. Техните членове се избирали от всички религиозни общности, живеещи в даден град, и мандатите им траели една година. Ръководели се от съответните административни началници. Те също упражнявали ръководство и контрол върху дейността на българските общини.[5]

Посочените реформени актове регламентирали мястото на общините в османската феодално-бюрократична система и определяли техните задължения спрямо държавата. В тях обаче не била обхваната изцяло сложната и разнообразна дейност на общините и не били регламентирани правата им като органи за уреждане на въпроси, лежащи извън сферата на взаимоотношенията им с държавата. Това наложило създаването в много селища на устави, правилници и наредби, които регламентирали дейността на местните общини.

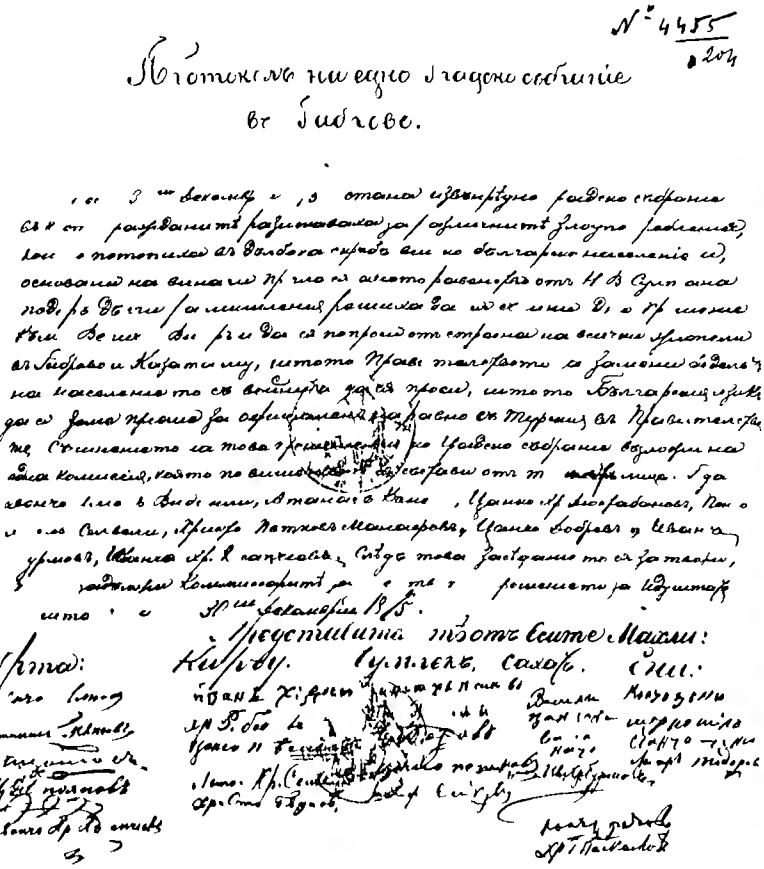

Протокол на градско събрание в Габрово, 30 декември 1875 г. Народна библиотека „Кирил и Методий" — София

Членове на Серската българска община, фотография, февруари 1873 г. Архив на Българската академия на науките — София

В местните общински устави, правилници и наредби липсвало единство. Това се дължало на обстоятелството, че при изработването им всяка община действувала самостоятелно. Общините били задължени да спазват нарежданията на Цариградската патриаршия и на органите ѝ по места, но това не се спазвало. Освен това след Кримската война в българските земи се засилила борбата против патриаршеската власт, а това довело до отхвърлянето на техните църковно-административни права.

Изработването на местни устави, правилници и наредби обикновено ставало по инициатива на представителите на търговците и занаятчиите, които се противопоставяли на ръководствата от старата генерация. Идеята за това най-често възниквала във връзка със стремежа да се упражни контрол и да се внесе ред в съществуването на общинския бюджет.

В това отношение заслужава внимание уставът на Калоферската община от 1857 г., в който били регламентирани редица положения, свързани с общинските приходо-разходи, издръжката на църквите и училищата, местния манастир и др.

ВЪТРЕШНА БОРБА ЗА РЪКОВОДСТВО НА ОБЩИНИТЕ. Промените в класовата структура на българското общество през периода от 50-те до 70-те години причинили вътрешни противоречия и конфликти в общините. Първоначално

ръководна роля в тях играели т. нар. стари чорбаджии — притежатели на недвижими имоти и носители на спекулативно-лихварския капитал. С течение на времето обаче тяхната власт била отслабена от еснафите и по-дребните търговци, които се стремели да вземат в ръцете си управлението на общините.

Старите общински управници в по-големите градове и паланки обикновено били най-богатите жители в тези селища. Мнозина държали властта си по наследство. Живеели в големи къщи, обличали се богато, държали се надменно. В градовете, където имало патриаршески владика, те съставяли неговия антураж и всячески го улеснявали в потискането и ограбването на народа. Били проводници на гъркоманията сред населението в градовете. Създаването на масово движение против патриаршеските владици след Кримската война довело неизбежно до подкопаване властта на старите чорбаджии в редица градове, като София, Търново, Русе, Видин, Сливен и др. Но освен в лицето на патриаршистките владици старите чорбаджии имали опора и от страна на османската държава, на богатите мюсюлмански чифликчии. Злоупотребявайки с общинската власт, те произволно се избирали помежду си и се налагали на народа като негови предводители.[6]

Ето защо борбата против старите общински управници станала неизбежна, придобивайки често твърде остри форми. В Панагюрище например дълго време общината била в ръцете на старите чорбаджии. Те и привържениците им вършели големи насилия и злоупотребявали при събирането на държавните данъци. Когато положението станало нетърпимо, няколко души от „младите" /занаятчии и по-дребни търговци/ решили да сложат край на чорбаджийските произволи. Те поискали да се състави комисия, която да прегледа общинските сметки, но чорбаджиите не се съгласили. Така в града започнала продължителна борба между старите чорбаджии и „партията на младите".[7]

Освен в градовете борби между старите чорбаджии и „партията на младите" се водели и в редица селски общини. Изобилни данни в това отношение има за селата Мъглиж и Габарево, Казанлъшко, Свежен, Пловдивско, Устово, Пашмаклийско /дн. Смолянско/, и мн. др.[8]

Особено нагледен пример за борбата между старите кметове и „народната партия" била Еленската община, където традициите били много силни. Там поради оплакванията на населението през 1857 г. били изпратени правителствени емисари, които се заели да проверят сметките на общината. Населението на Елена и околните колиби се разделило на две враждебни групи. В едната влизали привържениците на старите чорбаджии, а в другата — на „младите". Последните отправили обвинения против общинските управници за злоупотреба с обществени средства. Обсъждането на този въпрос ставало публично на големия и открит чардак на правителствения дом в присъствието на емисарите и ръководителите на двете групи. Населението следяло обвиненията на едните и обясненията на другите, изразявайки бурно своето отношение.

Както се вижда, наред с основното противоречие между българския народ, от една страна, и османската феодална система, от друга, в самото българско общество съществували и други второстепенни противоречия между отделните социални прослойки. Тези вътрешни противоречия намирали израз в организацията и дейността на общините, които непрекъснато се обновявали, освобождавайки се от остарелите организационни форми на общински живот. Така общините се приспособявали въпреки съпротивата на старите управници към съвременните проблеми на нацията, превръщали се в действени, пулсиращи средоточия на възрожденския процес.

3.
Демографски процеси

ОБЩ БРОЙ НА БЪЛГАРСКОТО НАСЕЛЕНИЕ. До Освобождението не било възможно точно да се установи какъв е броят на населението в Османската империя и респективно на българското население. Първите опити за преброяване били извършени през 30—40-те години на XIX в., но методиката им не била прецизна. Изобщо преброяванията, предприемани от османската държава, запазили почти през целия XIX в. своя средновековен характер, като се основавали на сведения от регистрите за данъците, които били събирани и отчитани по домакинства, като жените и децата се изключвали. Спазвало се религиозното, а не етническото деление.

Сравнително по-сполучлив опит за преброяване на населението бил направен през 1874—1875 г. Запазени са изходните преброителни регистри за Дунавския вилает и влизащите в него санджаци: Тулчански, Варненски, Русенски, Търновски, Видински, Нишки и Софийски. Данните от това преброяване показали, че броят само на немюсюлманското мъжко население възлизал на 1 314 696 души, от които 1 192 258 са посочени в самите извори като българи. Ако приемем, че броят на мъжете и жените е бил приблизително еднакъв, в такъв случай общият брой на българите християни в Дунавския вилает към 1875 г. възлизал на 2 384 516 души.[9]

В официалните годишници на Османската империя от 1874 г. /т.нар. салнамета/ за първи път са публикувани данни за населението на империята по вилаети, санджаци и кази според сведенията на Статистическото бюро при Министерството на обществените работи. Там се съобщава, че общият брой на мъжкото население над 16-годишна възраст в империята било 13 679 648 души, което означава, че цялото население над 16-годишна възраст към 1875 г. възлизало на 27 359 296 души. От него 9 440 464 души живеели в Европейска Турция. В тези статистически данни обаче не се посочва броят на отделните народности.

Преброяванията на населението в Турция не отговаряли на изискванията на демографските проучвания в европейските страни по това време. Ето защо много европейски учени — пътешественици-географи, историци, военни и други автори, полагали усилия по различни преки и косвени пътища да коригират резултатите от несъвършените опити на османската администрация за преброяване на населението общо в империята и да направят по-точни изчисления за народностното му разпределение. Тези автори са оставили богати материали за българското население през периода от 1850 до 1878 г.

От средата на XIX в. и особено след 70-те години европейската наука и общественото мнение проявявали засилен интерес към славяните и респективно към българското население в Европейска Турция. За българите и земите им, за българската история и култура започнало да се пише много. Като земи, населени с българи, се сочели областите между Дунав и Стара планина, Поморавието, Тракия и Македония. Френският учен, общественик и пътешественик Ами Буе със своите проучвания още през 40-те години твърди, че българите съставляват най-многобройната народност на Балканите, че се отличават с голямо трудолюбие, икономическа инициативност, култура и обществено чувство. Според Ами Буе българите наброявали около 4,5 млн. души, които съставлявали основната маса от населението в Мизия, Тракия и Македония.[10]

Различни автори дават различни числени данни за броя на българското население за времето между 1856 и 1878 г., като някои от тях включват и българската емиграция вън от Турция. И. Срезневски /1856/ например отбелязва, че българите наброявали 3 750 000 души; Винекел /1856/ — 3 600 000, от които 100 000 извън Турция; Фр. Реден /1856/ — 4 500 000; Х. Хьошлинг /1860/ — 4 500 000; Ф. Каниц /1864/ — 6 030 000, от които 5 670 000 православни, 300 000 мюсюлмани и 30 000 католици; Е. Енгелхард /1872/ — 4 500 000; Л. Леже /1873/ — 6 000 000; А. Будилович /1875/ — 5 123 952, от които 4 500 000 в империята, 500 000 в Румъния, 27 000 в Австро-Унгария, 97 000 в Русия; Е. Реклю /1876/ — 4 500 000, от които 4 400 000 православни, 40 000 католици, 60 000 мюсюлмани; П. Лермон /1877/ — 4 860 000; В. Теплов /1877/ — 5 119 933; М. Подгорин /1878/ — 6 000 000; К. Иречек /1878/ — 5 500 000 и т.н.[11]

От всички автори, които проучвали населението в българските земи, най-пълни изследвания направил и публикувал през 1877 г. руският дипломат В. Теплов, който познавал добре империята, вкл. и българските земи. Въз основа на данните от официалните османски преброявания от 1874—1875 г. чрез логически анализ и допълнителни съпоставки с други източници Теплов коригирал данните на османските салнамета, достигайки до сравнително по-достоверни заключения. Според него общият брой на населението в „България, Тракия и Македония" възлизал на 6 642 277 души. От тях 4 095 881 били българи християни, 671 412 — християни от чужда народност и 1 774 884 били мюсюлмани. По сведенията на Теплов извън империята имало още около 500 000 българи в Румъния, 97 032 в Русия и 26 920 в Австро-Унгария. Около 100 000 българи живеели в Цариград и околностите му, в Гърция и някои градове на Мала Азия. Към тях според него следва да прибавим и около 300 000 българи, приели ислямско вероизповедание. Следователно общият брой на българите по това време според Теплов възлизал на 5 119 933 души.[12] Като имаме предвид, че само за Дунавския вилает данните от преброяването през 1874—1875 г. свидетелстват за българско християнско население, надминаващо 2 300 000 души, цифрата, установена от В. Теплов, изглежда близка до реалната.

Числените обобщения на В. Теплов, представени с точност до единици, съдържат също определена условност. Въпреки това заключенията му за приблизителния брой на българското население по онова време, които са близки до други автори за българско население над 5 млн. докъм 5,5 млн. души, могат да се приемат за меродавни. Те се приближават най-много и до цифрите, които се дават в българския периодичен печат и в други тогавашни български източници.

МИГРАЦИОННИ ПРОЦЕСИ. Вътрешната миграция в българските земи през разглеждания период се изразила преди всичко в чувствителен прилив от селата към градовете и нарастване на тяхното население. Ясно се очертали направленията на миграционните потоци. Значителни маси се насочвали от планинските райони на Балкана към Североизточна България и Добруджа. Цариград и селищата в неговата околност привличали жителите от Средногорския край и Пловдивско. Това

бил главният път в износа на текстилната стокова продукция от Южна България към пазарите в Цариград и Мала Азия. Не разполагаме с пълни данни за миграцията във всички райони, но сведенията за някои от потоците на вътрешното преселение дават приблизителна представа за общата картина.

Миграционните движения в Североизточна България и Добруджа например увеличили българското население на градовете Варна, Провадия, Хаджиоглу Пазарджик, Силистра, Меджидие, Кюстенджа, Бабадаг, Тулча и Мачин. Спрямо общия брой на местното население на тези градове придошлите не надхвърляли 6%, но за отделни селища процентът на мигриралите бил значително по-висок. Така за Х. Пазарджик той достигал 14,5%.

Според местопроизхода им най-многочислена била групата на придошлите от Старопланинската област — 35%. Значителна била миграцията и от Тракия, по-специално от Пловдивско, Казанлък, Одрин и Лозенград — 23%, и от Македония — 15%. След това следват придошлите от Североизточна България и Добруджа — 16%, които търсели и намерили поминък извън родните си селища, но в пределите на същия район.[13] По-голямата миграция от селищата на Средна и Източна Стара планина към градовете на Североизточна България се обяснява с активните стопански връзки между двата района и създадената между тях икономическа общност във връзка с развитието на едрото скотовъдство в Добруджанската равнина и свързаните с него занаяти в балканските селища.

Разпределението на дошлите по народностен признак показва, че 73,5% от тях били българи, 17,7% — мюсюлмани, главно турци, и 8,8% от други народности. По-големият относителен дял на българите се дължал на тяхното числено превъзходство в разглежданите райони и на по-голямата им стопанска активност.

В професионално отношение най-многобройна сред придошлите била групата на заетите със занаятчийска дейност — средно 40%. Особено голям бил относителният дял на мигриралите занаятчии от Македония — 63%. Лицата, заети с търговска дейност, образували най-малобройната група сред придошлите — 11,5%, която била съставена главно от дребни манифактуристи и амбулантни търговци. Преселението на специализирана работна ръка от различни браншове било свързано с нарастващото стопанско значение на Добруджа и намерило израз в оживения трафик на дунавските пристанища и построяването на жп линията Русе—Варна.

Повече от половината от мигриралите лица, заети със селскостопанска дейност, били от Старопланинската област — овчари, градинари, жътвари. Значителен бил техният брой и от Тракия, докато придошлите земеделци от Македония били сравнително малко. Особено място сред мигриращото население заемали наемните работници, които представлявали значителен дял от 20 до 40%. Като се прибавят към тях и наемниците, заети със селскостопанска дейност, както и помощният занаятчийски и търговски персонал — калфи, чираци и други, — то тази категория образува най-многочислената група сред придошлите.

Друга своеобразна форма на вътрешната миграция било движението на голям брой жътвари, овчари и други селскостопански работници през активния сезон на селскостопанска дейност. Хиляди земеделски работници от планинските райони, както и от гъсто населените Търновска, Горноряховска, Лясковска и други околии се отправяли на т.нар. гурбет към Добруджа и Тракия. Друга, по-малка част от гурбетчиите се насочвали извън империята, търсейки работа в Румъния, Сърбия, Австро-Унгария.

ВЪНШНА ЕМИГРАЦИЯ. ЗАСЕЛВАНЕ НА ТАТАРИ И ЧЕРКЕЗИ В БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ. Външната емиграция била по-ограничена през разглеждания период и не получила такива широки размери,както в предишните десетилетия. Въпреки това преселенията на българи продължавали и през тия години поради националната дискриминация и произволите на местната администрация.

Най-значително било изселването прсз 1860—1861 г. Хиляди български семейства предимно от Северозападна България /Видинско, Белоградчишко и Ломско/, а също от Одринско, Варненско, Шуменско и Русенско, прокудени от националния гнет, се преселили в Русия.[14] Тази преселническа вълна била стимулирана както от Високата порта, така и от царското правителство, които постигнали за това споразумение помежду си. Руското правителство съзнателно поощрявало изселническото движение, целейки да привлече в рядко населените руски области трудолюбиво българско население. В замяна на това то разрешило на местните татари и черкези да напуснат царска Русия и се установят в европейските владения на Османската империя, главно в българските земи. Заселването на враждебни на Русия и християните мюсюлмани сред българите било изгодно за Турция и тя го насърчавала. Руските власти създавали различни облекчения за българските пре-

Христо Спиридонов Попнедев, търговец, член на градската община в Севлиево, със семейството си, фотография, ок. 1874 г. Архив Христо Йонков — София

селници — осигурявали им пътуването по Дунава до Крим и Южна Русия, давали им земя, къщи, средства за настаняване, гарантирали им временни данъчни привилегии.[15]

От своя страна Портата също облекчавала преселението на българите, за да настани на тяхно място мюсюлмански племена — черкези, татари, дагестанци, ногайци и др., и да укрепи мюсюлманския елемент във важните стратегически райони на империята, предимно в Дунавския вилает. Така тя се надявала да отслаби българския демографски потенциал в тези области и да предотврати разрастването на българското националноосвободително движение.

През 1860—1861 г. в българските земи били трайно настанени няколко десетки хиляди черкези от Кавказ и татари от Крим, за които турската власт полагала специални грижи, но за сметка на българите. Пристигналите в Добруджа, Видинско и др. татари например трябвало да бъдат приютени от българското население, на което било наредено да им осигури подслон и храна. Татарите получавали най-плодородните земи, които трябвало да бъдат изорани и засети принудително от български стопани, задължени същевременно да осигурят необходимия добитък и работен инвентар на пришълците.

Заселването на черкезите в българските земи се осъществявало по няколко посоки: 6000 семейства били прехвърлени през Бургас и отседнали в Тракия, 13 000 семейства — през Варна и Шумен — в Силистренско и Видинско, 12 000 семейства — в София и Ниш, останалите 10 000 семейства — в Свищовско, Никополско, Оряховско и др. Татарската колонизация била насочена към Северна България, главно в Добруджа, и към Черноморска Тракия /Карнобатско, Ямболско и Котленско/. Заселниците били освободени за няколко години от данъци, а освен това им били отпускани еднократни помощи от държавата.[16]

Заселването на татари и черкези в България възбудило силно недоволство сред българския народ. Българите гледали на тях като натрапени пришълци и крепители на турското господство. Тези неприятелски чувства били породени не само заради отнемането на най-плодородните български земи и допълнителните тегоби, свързани с настаняването на черкезите и татарите, но главно поради тяхното враждебно поведение. Голяма част от т.нар. преселници-мухаджири, отвикнали от нормална трудова дейност, търсели леки пътища за препитание. В много райони черкезки шайки вършели безнаказано постоянни грабежи на добитък и земеделски продукти, тероризирали българското население чрез заплахи и убийства. Те се превърнали в истинска напаст за местните жители и създали допълнителни затруднения на българското националноосвободително движение.

Българската общественост реагирала остро срещу голямата заплаха, което представлявало за нацията обезбългаряването на страната чрез масовото преселване на българи в Русия и заселването на тяхно място на татари и черкези. Българският възрожденски печат вдигнал истинска тревога срещу това ново национално бедствие. Особено се отличил в. „Дунавски лебед", редактиран от Г. С. Раковски, който призовавал българите да не напускат родните си огнища.[17] Ставайки изразител на всеобщото негодуване срещу преселението от 1861 г., Раковски написал и специална брошура във връзка с този въпрос. Скоро след това изселническото движение спряло.

Бележки към дял I

ГЛАВА ПЪРВА
Стр. 27/39
ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ И БЪЛГАРИТЕ СЛЕД КРИМСКАТА ВОЙНА

1. Вж. текста на Парижкия мирен договор у *Horadounghian effendi, G.* Recueil d'actes internationaux de l'Empire Ottoman. 3. Paris, 1902, 70—79.

2. *Thouvenel, L.* Trois années de la Question d'Orient. 1856—1859. Paris, 1897, p. 18 sq.

3. *Beer, A.* Die orientalische Politik Österreichs seit 1774. Prag etc., 1882, p. 380 sq.

4. *Косев, К.* Бисмарк, Източният въпрос и българското освобождение /1856—1878/. С., 1978, с. 110 сл.

5. *Бушуев, С. К.* А. М. Горчаков. М., 1961, с. 9 сл.

6. *Генов, Г.* Източният въпрос. Политическа и дипломатическа история. 2. От Парижкия конгрес /1856/ до Ньойския договор /1919/. С., 1926, с. 126 сл.

7. *Виноградов, В. Н.* Россия и объединение румынских княжеств. М., 1961, с. 48 сл.; *Чертан, Е. Е.* Русско-румынские отношения в 1859—1863 гг. Кишинев, 1968, с. 30 сл.

8. *Charles-Roux, Fr.* Alexandre II, Gortchakoff et Napoléon III. 2. Paris, 1913, p. 184.

9. *Berindei, D.* L'Union des Principautés roumaines. Bucarest, 1968, p. 181 sq.

10. *Никитин, С. А.* Очерки по истории южных славян и русско-балканских связей в 50—70-е годы XIX в. М., 1970, с. 170; *Сенкевич, И. Г.* Россия и Критское восстание 1866—1869 гг. М., 1970, с. 144.

11. *Driault, Ed. et M. Lhéritier.* Histoire diplomatique de la Grèce. 3. Paris, 1925, p. 298 sq.

12. *Зуева, Н. В. и Е. М. Шатохина.* Руските проекти за реформи в Европейска Турция от 1867 г. — В: *В чест на Хр. Христов.* С., 1976, 126—139.

13. Documents diplomatiques français. Paris, 1867, p. 152 sq; *Генов, Г.* Цит. съч., с. 199 сл.; *Дамянов, С.* Франция и българската национална рево-

люция. С., 1968, с. 97 сл.
14. *АВПР*, ф. Главный архив, П-18, 1855—1867 гг., д. 1, л. 137; ф. Канцелярия, 1867, д. 31, л. 27.
15. Пак там, ф. Посольство в Константинополе, 1867, д. 210, л. 82—84.
16. *Зуева, Н. В. и Е. М. Шатохина.* Цит. съч., с. 136.
17. *Генов, Г.* Цит. съч., с. 204 сл.
18. Записки графа Н. П. Игнатиева /1864—1874 гг./. — *ИМИД*, 1914, № 3, с. 96.
19. *АВПР*, ф. Канцелярия, 1867, д. 31, л. 270—278; д. 34, л. 121—127.
20. *Šopov, A.* Les réformes et la protection des chrétiens en Turquie. 1673—1904. Paris, 1904, 55—65.
21. *Зуева, Н. В. и Е. М. Шатохина.* Цит. съч., с. 139.
22. Сборник договоров России с другими государствами 1856—1917 гг. М., 1962, с. 124 сл.
23. *Трайков, В.* Георги Стойков Раковски. Биография. С., 1974, с. 276; Раковски и балканските народи. С., 1971, с. 360; Идеологически течения и програми в националноосвободителните движения на Балканите до 1878 г. С., 1978, 337—338; *Jakшиħ, Г. и В. Вуковиħ.* Спољна политика Србије за владе кнеза Михаила. Београд, 1963, 471—477.
24. *Новичев, А. Д.* История Турции. 4. Ч. 3. 1853—1875. Л., 1978; *Davison, R. H.* Reform in the Ottoman Empire 1856—1876. Princeton, 1963; *Димитров, Стр.* За политиката на турските либерални кръгове в навечерието на Априлското въстание. — В: *Април. въст. 1876—1966.* С., 1966, 41—50; *Шабанов, Ф. Ш.* Государственный строй и правовая система Турции в период Танзимата. Баку, 1967.
25. Хатихумаюнът е преведен на български език още веднага след обнародването му в 1856 г. По-късно включен в: *Арнаудов, Хр.* Пълно събрание на държавните закони, устави, наставления и високи заповеди на Османската империя. 1. Цариград, 1871. Има многобройни издания на различни езици.
26. *ТИБИ*, 1.
27. *Aristarchi bey, G.* Législation ottomane. 2. Constantinople, 1874, p. 7.
28. Пак там, 38—41, 42—43.
29. *Новичев, А. Д.* Очерки экономики Турции по мировой войны. М., 1937, 193—196; Новая история стран Зарубежнего востока. 2. М., 1952, с. 368.
30. *Karal, E. Z.* Osmanlı tarihi. 7. Ankara, 1956, 261—262.
31. *Арнаудов, Хр.* Цит. съч. 2. Цариград, 1872.
32. *Aristarchi bey, G.* Цит. съч. 3, с. 167; *Беров, Л.* „Източните железници" в България 1873—1908. — *ИП, 1959,* № 1, с. 86; *Стоянов, Н.* Българските държавни железници и българското народно стопанство. — *СБИД*, 37, 1938, № 8, с. 460.
33. *Aristarchi bey, G.* Цит. съч. 3, с. 167.
34. *Karal, E. Z.* Цит. съч., 256—257.
35. *Арнаудов, Хр.* Цит. съч. 2.
36. *Karal, E. Z.* Цит. съч., 256—257.
37. *Димитров, Стр.* Цит. съч., 41—50; *Maždrakova-Čavdarova, O.* L'opinion publique bulgare et le Hatti-Humaün de 1856. — *ЕН*, 7, 1975, 179—202.
38. Цариградски вестник, № 284, 285, 289, 7, 14 юли, 11 авг. 1856; Дунавски лебед, № 94, 95, 10, 17 окт. 1861; *ДБИ*, 6, 1951, 114—116; *Карапетров, П.* Сбирка от статии. С., 1898, 20—21, 70—74.
39. *Кисимов, П.* Дядо Никола. Приготовляемото в Търново въстание на 1856 г. — *БС*, 7, 1900, № 4, 220—222.
40. България, № 13, 9 юли 1862.
41. *НБКМ БИА*, ф. 49, х. Н. Х. Минчооглу, а. е. 92, 25—26, 48; Архив на Г. С. Раковски. 2. С., 1957, с. 584; Положение на българския народ под турско робство. С., 1953, 241—242.
42. *Фадеева, И. Е.* Мидхат паша. Жизнь и деятельность. М., 1977, с. 20; *Недков, Б.* Османо-турска дипломатика и палеография. 1. С., 1966, с. 67; *Тодоров-Хиндалов, Вл.* Принос към българската история. С., 1926, 35—64; *Мошин, А. Н.* Придунайская Болгария /Дунайский вилает/. Статистико-экономический очерк. — В: *Славянский сб.* 2. СПб., 1877, 367—404.
43. *Косев, Д.* Русия, Франция и българското освободително движение 1860—1869. С., 1978, с. 26.
44. *Карапетров, П.* Цит. съч., с. 88, 107, 114, 118, 200—202; Из архивата на Н. Геров. 1. С., 1911, 305—307.
45. *Гандев, Хр.* Априлското въстание. С., 1974, 67—69.
46. *Фадеева, И. Е.* Цит. съч., 24—32.

ГЛАВА ВТОРА
Стр. 39/69
ИКОНОМИЧЕСКО РАЗВИТИЕ НА БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ

1. Икономиката на България. 1. С., 1969, с. 214.
2. Пак там, с. 215.
3. *Димитров, Стр.* Чифлишкото стопанство в България през 50—70-те години на XIX в. — *ИП, 1955,* № 2, с. 13; *Христов, Хр.* Аграрните отношения в Македония през XIX и началото на XX в. С., 1964, с. 105.
4. *Левинтов, Н. Г.* Аграрные отношения в Болгарии накануне Освобождения и аграрный переворот 1877—1878 годов. — В: *Освобождение Болгарии от турецкого ига.* М., 1953, с. 154, 160
5. *Беров, Л.* Аграрното движение в Източна Румелия по време на Освобождението. — *ИП*, 1956, № 1, с. 6.
6. *Илиев, Ат.* Старозагорски окръг в народноикономическо отношение . Ст. Загора, 1885, с. 25.
7. *Беров, Л.* Цит. съч., с. 10; *Разбойников, А.* Чифлици и чифлигари в Тракия преди и след 1878 г. — *ИИИ*, 9, 1960, с. 143; *Христов, Хр.* Някои проблеми на прехода от феодализма към капитализма в историята на България. — *ИП*, 1961, № 3, с. 83.
8. *Тодоров, Н.* Нови данни за аграрните отношения у нас през 60-те години на XIX в. — *ИП*, 1958, № 5, с. 102.
9. *АИИ БАН*, Регистри на заемите на селата в Бабадашка каза. Инв. № 5479.
10. *Димитров, Стр.* За класовото разслоение сред селяните в Североизточна България през 70-те години на XIX в. — *ИИИ*, 8, 1960, с. 227.
11. *Бояновски, Д.* Анкета за чифлигарството во Прилепска околия. — *Прегл*, 1952, № 2, с. 35, твърди, че от всичко 271 чифлика в Прилепско до Балканската война за 198 не се помни кога са били образувани, 9 били създадени преди 1880 г. и 64 в периода от 1880 до 1890 г.
12. *Беров, Л.* Цит. съч., с. 21; Македония, № 9, 20 май 1870.
13. *Димитров, Стр.* Чифлишкото стопанство в България..., с. 32.
14. *Христов, Хр.* Прилагане на капиталистически начин на производство в българското селско стопанство през 60-те и 70-те години на XIX в. — *ИП*, 1964, № 1, с. 70.
15. Пак там, с. 82.
16. *Гандев, Хр.* Турски извори за аграрната история на България през Възраждането. — *ИП*, 1954, № 2, с.120.
17. *Милкова, Ф.* Поземлената собственост в българските земи през XIX в. С., 1970.
18. *Христов, Хр.* Аграрният въпрос в българската национална революция. С., 1976, с. 203.
19. *НБКМ ОО*, Турски документи от навечерието на Освободителната

война. Папка V. Тетр. II, бр. 28/56.
20. Пак там, сиг. Вц. 21/22, инв. № 4087.
21. Пак там, Папка V. Тетр. II, бр. 28/56.
22. Пак там, сиг. КГ. 43/10, инв. № 4614.
23. Пак там, сиг. Нп 2/2, инв. № 17.
24. Пак там, Регистър за земите в селата Хаджи Кьоселер, Християн армудлу, Бараджик и др. Имшетлийска нахия. Силистренска каза XIX в., сиг. Сл. 34/3, 4, 5 и сл., инв. № 3852/53, 54 сл.
25. Пак там, Регистри за земите на селата Налбант, Конказ, Хаджилар, Чукурова и Али бей, Бабадашка каза, сиг. Бд /цифрови данни липсват/, инв. № 5479.
26. *Иречек, К. и М. Сарафов.* Рапорт на комисията, изпратена в Кюстендилски окръг да изучи положението на безземлените селяни. С., 1880.
27. *Христов, Хр.* Аграрните отношения в Македония, с. 99.
28. Пак там, с. 107.
29. Пак там, с. 108.
30. *Натан, Ж.* Стопанска история на България. С., 1957, с. 192.
31. *Косев, К.* За капиталистическото развитие на българските земи през 60-те и 70-те години на XIX в. С., 1968, гл. II и III.
32. *Драганов, М.* Спомени за изгорелия град Котел. Варна, 1898, с. 39.
33. Дунав, № 312, 18 септ. 1868; *Семерджиев, Хр.* Самоков и околността му. С., 1913, с. 212; *Влайков, М.* Бележки върху икономическото положение на град Панагюрище преди и след въстанието. Пловдив, 1904, с. 18; *Попов, Хр.* Град Клисура в Априлското въстание. С., 1926, с. 9.
34. *СГОДА*, ф. № 41к, оп. 1, а. е. 367, л. 122—127; *Пранчов, Ст.* Копривщица от точка зрение историческа, социална и икономическа. Пловдив, 1886, с. 22.
35. *НБКМ БИА*, ф. № 544, Васил Станчев; *АИБ БАН*, Хроника на семейството Арие от Самоков, с. 792; *Маджаров, М.* На Божи гроб преди 60 години. — *ДК*, 28, 1927, № 34—35, с. 206; *Гандев, Хр.* Към историята на промишления капитализъм у нас през Възраждането. — *ИП*, 1956, № 4, с. 101; *Тодоров, Н.* К развитию манифактуры в Болгарии во второй четверти XIX в. — *УЗИС*, 16, 1958, 122—123; *Юрданов, Ю.* Наченки на нашата индустрия преди Освобождението. — *СБИД*, 37, 1938, № 5, с. 296.
36. *Жечев, Н.* Някои статистически данни за град Самоков от 1878 г. — *ИИИ*, 15, 1964, 407—409; *Влайков, М.* Цит. съч., 18—21.
37. *Тодоров, Н.* Социално-икономическият облик на Варна през 60-те и 70-те години на XIX в. — *ИВАД*, 14, 1963, 128—129; *Джумалиев, Г.* Град Шумен и шуменци в революционните борби преди Освобождението. Шумен, 1960, с. 60; Турция, № 7, 31 март1873; *Лазарков, Н.* Спомени из робското минало на град Дупница. Дупница, 1924, 23—25; *Илков, Д.* Принос към историята на Стара Загора. Пловдив, 1908, 101—102.
38. *Младенов, Д.* Поява на фабричен пролетариат в България. С., 1961, с. 18; *Табаков, С.* Опит за история на град Сливен. 3. Ч. 1. С., 1929, 110—112.
39. *Козаров, Г.* Добри Желязков Фабрикаджията. С., 1934, 6—7; *Николов, Г.* Труд и промишленост. 3. С., 1930, с. 312; Казанлък в миналото и днес. 3. С., 1929, с. 533; *Табаков, С.* Цит. съч. 3., с. 116; *Мишайков, Д.* Вълнените текстилни фабрики в България и техните пазари. — *СБИД*, 12, 1908, № 2—3, с. 67.
40. *Данаилов, Г.* Първата българска текстилна фабрика. — *СБИД*, 6, 1902, № 19, 568—569.
41. *Тодоров, Н.* За наемния труд в българските земи към средата на XIX в. — *ИП*, 1959, № 2, с. 13; К развитию манифактуры в Болгарии..., с. 135.
42. *Даскалов. А.* Земеделческият кредит в България от 1864 до 1913 г. С.. 1912, с. 12; *Снегаров, Ив.* Нов кодекс на Търновската митрополия. — *СбБАН*, 31, 1937, с. 155.
43. *СГОДА*, ф. 41к, оп. 1, а.е. 806, л. 106—107; *Константинов, Н.* Стопански форми и техника на индустрията в България преди Освобождението. — *СБИД*, 6, 1902, № 4, с. 462; *Стоянов, М.* Град Пирдоп в миналото и сега. С., 1941, с. 219.
44. *Сакъзов, Ив.* Развитието на градския живот и занаятите в България през XVIII и XIX век. — В: *България 1000 г.* 1. С., 1930, с. 693; *Александров, В.* Из историята на един западнал поминък. /Гайтанджийството в Карлово/. — *СБИД*, 9, 1905, № 1, с. 9; *Начов, Н.* Калофер в миналото. С., 1927, 269—270; Рапорт на комисията по изучаването на икономическото положение на населението в градовете Карлово и Сопот. С., 1883, 16; *Дадов, Ал.* Гайтанджийството в град Пирдоп. — *СБИД*, 8, 1904, № 5, с. 333; *Sakâzov, Iv.* Bulgarische Wirtschafts-Geschichte. Berlin, 1929, p. 231.
45. *Гандев, Хр.* Към историята на промишления капитализъм..., 93, 94, 106, 108; *Начов, Н.* Цит. съч., 277—278; Български индустриално-занаятчийски албум. С., 1926—1927, с. 28.
46. *Цончев, П.* Из стопанското минало на Габрово. С., 1929, 327—330; *Кичов, Т.* Бубарството и копринарството у нас. — *Орало*, 12, 1918, № 1—2, с. 16; *Паскалева, В.* За търговските връзки между Франция и българските земи от началото на XIX в. до Освобождението. — *ИП*, 1960, № 5, с. 73; *Mihov, N.* Beiträge zur Handelsgeschichte Bulgariens. 2.2. S., 1933, p. 131, 180.
47. *Гъбенски, Хр. и П. Гъбенски.* История на Габрово и габровските въстания. Габрово, 1903, с. 40; *Москов, М.* Начало на индустрията в Търново. Търново, 1926, с. 14; *Кичов, Т.* Цит. съч., с. 48; Пътеводител на град Велико Търново и околностите му. В. Търново, 1907, 42—43; *Цонев, Зв.* История на град Горна Оряховица и околностите му. В. Търново, 1932, с. 165.
48. *Кичов, Т.* Цит. съч., с. 48; *Kanitz, F.* Donau-Bulgarien und der Balkan. 3. Leipzig, 1880, p. 40; Цариградски вестник, № 369, 8 март 1858; България, № 59, 4 май 1860; *Илиев, Ат.* Старозагорски окръг в народноикономическо отношение. Ст. Загора, 1885, с. 96.
49. *Мошин, А. Н.* Придунайская Болгария /Дунайский вилает/. Статистико-экономический очерк. — В: *Славянский сб.* 2. СПб., 1877, с. 404.
50. *Семерджиев, Х.* Цит. съч., с. 198; *Марков, Хр.* Железните рудници и мадани в Самоков. — *СбНУНК*, 15, 1898, с. 269, 280; *ДБИ*, 4, с. 8; *Sakâzov, Iv.* Цит. съч., с. 234.
51. *Цончев, П.* Цит. съч., с. 205, 234, 239, 244; *ДБИ*, 2, с. 48.
52. *Симеонов, Ив. и С. Чомаков.* Ножарството в с. Нова махала /Габровско/. — *СБИД*, 14, 1910, № 1—2, с. 56; *Sakâzov, Iv.* Цит. съч., с. 236.
53. Доклад от бюрата на Пловдивската търговско-индустриална камара за икономическото състояние на района през 1895—1896 г. Пловдив, 1897, с. 20; *Бакърджиев, Г.* Кована мед. С., 1957, с. 46;
54. *НБКМ БИА*, ф. 4, а. е. 2, с. 349; *Тодоров-Хиндалов, Вл.* Принос към българската история. 3. — *ГНБ—С.*, за 1924—1925, 1926, с. 193;
55. *Снегаров, Ив.* Град Охрид. — *МкП*, 4, 1928, № 2, 85—86.
56. Ловеч и Ловчанско. 7. С., 1933, с. 45, 58—59; *Цончев, П.* Цит. съч., с. 125, 131, 167; *СГОДА*, ф. 41 к, оп. 1, а.

е. 367, л. 122—127; *Sakâzov, Iv.* Цит. съч., с. 233; *Москов, М.* Миналото и бъдещето на Велико Търново. Търново, 1910, с. 7.
57. *СГОДА*, ф. 41к, оп. 1, а. е. 800, л. 41—42; Дунав, № 138, 28 дек. 1866; № 14, 2 апр. 1865; № 55, 9 март 1865; *Москов, М.* Начало на индустрията..., с. 5, 13; *ДБИ*, 6, с. 41; *Симеонов, С.* Русе в миналото и днес. Русе, 1929, с. 44; *Илиев, Ат.* Цит. съч., с. 97.
58. *Трайчев, Г.* Цит. съч., с. 62; *Ботев, Хр.* Съчинения. 2. С., 1950, с. 452; Век, № 12, 22 март 1875; *Лазарков, Н.* Спомени от робското минало на гр. Дупница. Дупница, 1924, с. 24.
59. Дунав, № 277, 19 май 1866; № 388, 25 юни 1869; № 1007, 17 септ. 1875; № 277, 19 май 1868; *Цухлев, Д.* История на град Видин и неговата област. С., 1932, с. 431; *Москов, М.* Начало на индустрията..., с. 9, 17; *Янков, Т.* Пътеписи. 1. С., 1939, с. 60; Цариградски вестник, № 478, 9 апр. 1860; *ДБИ*, 3, с. 375; *Богоров, Ив.* Няколко дена разходка из българските места. С., 1940, с. 93.
60. *Попов, Хр.* Град Клисура в Априлското въстание. С., 1926, с. 9; Казанлък в миналото и днес. 1. С., 1912, с. 325; *ТИБИ*, 1, с. 146.
61. *Гюлеметов-Чибис, Хр.* Из миналото на Брацигово. С., 1940, с. 116; *Тодоров, Н.* К развитию манифактуры..., с. 137, 140.
62. *Начов, Н.* Цит. съч., 277—278; *СГОДА*, ф. 41к, оп. 1, а. е. 367, л. 122—127; Дунав, № 43, 22 дек. 1865; *Kanitz, F.* Цит. съч. 2, с. 18.
63. *Тодоров, Д.* Насърдчаваната индустрия и индустриалната политика в България. С., 1933, с. 5; Дунав, № 15, 9 юни 1865; № 49, 2 февр. 1866; *Младенов, Д.* Цит. съч., с. 10; Велико Търново, № 18, 17 юли 1928.
64. Дунав, № 340, 29 дек. 1868; *Ганчев, С.* Свищов. Свищов, 1929, с. 374; *Симеонов, С.* Русе в миналото и днес. Русе, 1929, с. 15; *Христов, Г.* Свищов в миналото. Свищов, 1937, с. 40; *Тодоров-Хиндалов, Вл.* Цит. съч., 191—195.
65. *Батаклиев, Ив.* Цит. съч., с. 166; *Явашев, А.* Разград, неговото археологическо и историческо минало. 1. С., 1930, с. 126; Цариградски вестник, № 239, 27 авг. 1855; *Младенов, Д.* Цит. съч., 10—13.
66. *Тодоров-Хиндалов, Вл.* Цит. съч., 189—195.
67. Стопанска история на България. С., 1981, с. 208.
68. Право, № 4, 24 март 1869.
69. *Mihov, N.* Contribution à l'histoire du commerce de la Bulgarie et la Turquie. 3. Svištov, 1950, p. 556.
70. *Глушков, Хр.* Търговията на казанлъшката фирма „Братя Папазоглу" с розово масло до Освобождението. — *ИП*, 1972, № 6, с. 49.
71. *Косев, Д., Вл. Дикулеску и В. Паскалева.* За положението и стопанската дейност на българската емиграция във Влашко през XIX в. /до Руско-турската война 1877—1878/. — В: *Бълг.-рум. връзки и отн.* 1. С., 1965, 285—373; *Глушков, Хр.* Търговските връзки на фирмата „Евлоги и Христо Георгиеви" с Англия. — *ТВТУ „КМ"*, 10, 2, 1973, 87—110.
72. *Гешов, Ив.* Възгледи и дейност. С., 1926, с. 29.
73. *Mihov, N.* Цит. съч. 2. 2, с. 481.
74. *Паскалева, В.* Икономическото проникване на Австрия /Австро-Унгария/ в българските земи от Кримската война до Освобождението. — *ИИБИ*, 7, 1957, с. 121.
75. *Паскалева, В.* Наченки на германското икономическо влияние на Балканите и в Турция през 60—70-те години на XIX в. — В: *България и европ. страни XIX—XX в.* С., 1975, с. 88.
76. *Паскалева, В.* Левантинската търговия на Триест през XVIII—XIX век /с оглед на Балканите/. — В: *Из ист. търговията бълг. земи XV—XIX в.* С., 1978, с. 229 сл.
77. Век, № 39, 5 окт. 1874.
78. *Паскалева, В.* За търговските връзки между Франция и българските земи..., 71—72.
79. Roumélie. Commerce de ses principaux marchés... — *Turquie*, №26, Sept. 1868, p. 21.
80. Commerce et production de l'essence du huile de rose dans les provinces d'Adrianople et le Phillipopolis. — *ACE*, No 28, Mai 1870, p. 79.
81. *Хаджиниколов, В.* Българо-руски стопански отношения и връзки до освобождението ни от турско иго. — *ТВИИ„КМ"*, 1, 1957, с. 90 сл.
82. *Ихчиев, Д.* Панаирите и пазарните дни в Южна България преди Освобождението. — *СБИД*, 12, 1908, № 9—10, 604—609.
83. *Михов, Н.* Принос към историята на търговията в Турция и България. 6. С., 1970, с. 330, 334, 353, 379, 395, 458.
84. *Беров, Л.* Равнище на икономическото развитие на българските земи по време на Освобождението. — *ТВИИ„КМ"*, 1979, № 1, 13—14.
85. Стопанска история на България, с. 212.
86. *Коен, Д.* Банкерската дейност на къщата „Евроги и Христо Георгиеви" в българските земи до Освобождението. — *ИП*, 1975, № 6, с. 63 сл.
87. Дунав, № 318, 9 септ. 1868.
88. Из архивата на Н. Геров. 1. С., 1911, с. 715.
89. *Косев, К.* Цит. съч., с. 143 сл.
90. *Генчев, Н.* Българското възраждане. С., 1978, 208—209.

ГЛАВА ТРЕТА
Стр. 69/80
БЪЛГАРСКОТО ОБЩЕСТВО ПРЕЗ ТРЕТАТА ЧЕТВЪРТ НА XIX В.

1. *Конобеев, В. Д.* Българското националноосвободително движение. С., 1972, с . 7; *Косев, К.* За капиталистическото развитие на българските земи през 60-те и 70-те години на XIX в. С., 1968, с. 174.
2. *НБКМ БИА*, ф. Хр. Тъпчилещов, инв. № I-23, 24, 50 и др.
3. Пак там, ф. Салчо Чомаков, а. е. 1—5.
4. *Жечев, Н.* Браила и българското културно-национално възраждане. С., 1970; *Начов, Н.* Цариград като културен център на българите до 1877 г. С., 1930; *Борщуков, Г.* История на българската журналистика 1844—1877 — 1878—1885. С., 1965.
5. *Христов, Хр.* Българските общини през Възраждането. С., 1973, с. 121.
6. Македония, № 58, 15 юни 1870.
7. Съветник, № 13, 17 юни 1864.
8. *Христов, Хр.* Цит. съч., с. 159.
9. *Тотев, А.* Демографско-исторически очерк на България. — *ГСУюф*, 65, 1, 1974, с. 195.
10. *Boué, A.* La Turquie d'Europe. Paris, 1840.
11. *Тотев, А.* Цит. съч., 198—199.
12. *Теплов, В.* Материали для статистики Болгарии, Фракии и Македонии. СПб., 1877, IX—XXVIII.
13. *Тодоров, Н.* Балканският град XV—XIX в. С., 1972, с. 348 сл.
14. Архив на Г. С. Раковски. 3. С., 1966, 637—638, 655.
15. *ДБИ*, 1, 254—255.
16. *Тодоров-Хиндалов, Вл.* Въстания и народни движения в предосвободителна България според новооткрити турски официални документи. С., 1929, с. 27, 155—156.
17. Дунавски лебед, № 53, 3 окт. 1861.

Дял II

КУЛТУРНО-НАЦИОНАЛНИ БОРБИ И ПОСТИЖЕНИЯ

Петко Рачов Славейков,
фотография, 70-те години на XIX в.
Народна библиотека
„Кирил и Методий" — София

РАЗВИТИЕ НА БЪЛГАРСКАТА ПРОСВЕТА Стр. 87/124. БОРБА ЗА САМОСТОЯТЕЛНА НАЦИОНАЛНА ЦЪРКВА Стр. 124/182. БЕЛЕЖКИ КЪМ ДЯЛ II Стр. 182/187.

ГЛАВА ПЪРВА

РАЗВИТИЕ НА БЪЛГАРСКАТА ПРОСВЕТА

1. Подем на новобългарското образование

Движението за новобългарска просвета, възникнало и добило размах през втората четвърт на XIX в., получило допълнителен тласък след Кримската война. Последиците от войната засегнали всички сфери от живота на българското общество и допринесли за ускоряването на неговото социално-икономическо развитие. Българската буржоазия все повече укрепвала и нейният стопански напредък естествено довел до възприемането на образованието като осъзната необходимост. Повишените възможности и амбиции на националната буржоазия предизвикали през войната и след нея създаването на общонационални организации вън от страната, които играли през следващия четвърт век забележителна роля в политическия и културния живот на българския народ.[1] При новите условия преклонението пред възможностите на знанието се превърнало в характерна черта на националния обществен живот, тъй като просветата носела в еднаква степен надежди и откривала перспективи пред всички социални слоеве.

Промените в международните отношения на Балканите след Кримската война също били поблагоприятни за развитието на българското образование. Главна причина за това било новото значение, което Великите сили отдавали на културно-политическата дейност в борбата за политическо влияние сред поробените християни. През този период руската външна политика специално насочила вниманието си към културно-просветната област. Това довело до чувствително разширяване на българо-руските културни връзки и особено до създаването на повече възможности за учение на българи в руските светски и духовни училища и университети.[2] От своя страна и Франция, и Австрия, и Англия търсели нови средства за влияние сред християнското население в Османската империя. Те също се ориентирали към духовната сфера и след 1856 г. започнали или поддържали /Англия/ целенасочена и активна католическа и протестантска пропаганда сред българите както в чисто религиозната област, така и чрез издаването на вестници, списания, на религиозна и учебна литература и чрез привличане на ученици в мисионерските училища, откривани в Турция.[3]

При промененатa политическа обстановка и Османската империя трябвало да демонстрира пред света промяна в отношението към своите християнски поданици. Сред останалите права, обещани с Хатихумаюна на немюсюлманските религиозни общини, било и правото да строят и поддържат училища /т. 4/; регламентирало се началното образование за всички поданици /т. 15/ и се обявявало равенство на правата им да учат в държавни училища /т. 14/.[4] По този начин Хатихумаюнът дал законна възможност на българския народ да осъществи своите способности и стремежи в учебното дело. Въпреки че при съществуващите условия в Османската империя повечето от реформите оставали без реално покритие, в новите условия те активизирали усилията на българите към национално самоопределение — една немаловажна последица от прокламираната промяна във вътрешната политика на империята.

ВИДОВЕ УЧИЛИЩА. УСТРОЙСТВО И ХАРАКТЕР. В основите си структурата на новобългарското учебно дело била изградена още до средата на века със създаването на началните, а през 40-те години и на класните училища като по-висока училищна степен. През 1855 г. вече имало над 580 училища — около три пъти повече в сравнение с 1835 г., когато било открито Габровското училище.[5] От тях класните училища били не повече от 10, а много от първоначалните имали все още килиен облик. Но тъкмо от началото на 50-те години се проявила ярко тенденцията за умножаване на новобългарските училища, която особено

се засилила след Кримската война. „Първоначалните училища по малките общини започнаха да се отварят от 1850 година, а особено след Кримската война“ — писал Йоаким Груев за Пловдивската област, но думите му могат да се отнесат за значителна част от българските земи.[6]

През третата четвърт на века сериозните преобразувания в началното обучение били резултат както от непрекъснатото увеличаване броя на училищата, така и от качествените изменения, настъпили в учебната теория и практика. Този процес обаче бил неедновременен, нееднороден и неравностоен за цялата страна. Той зависел от социално-икономическото и културното състояние на отделните български области, от степента на развитие на националноосвободителното движение там, от функционалната характеристика /според поминъка/ на селищата и от техните културно-просветни традиции, както и от някои случайни обстоятелства. Тези различия в обществените условия определяли и различията между началните училища. В повечето градски, както и в добре уредените селски училища от този тип обучението било 3—4-годишно. На някои места последните едно-две отделения били наричани „приготвителни“ според целта им да осъществяват прехода към класното училище. В по-малките села началното обучение се осъществявало най-често в две години. Въпреки чувствителните.различия в образователното равнище на градските и селските начални училища те успешно изпълнявали основното си предназначение — да увеличават непрекъснато броя на грамотните българи.

Значението на началните училища като първо и затова особено важно звено в учебното дело било добре разбирано от българската възрожденска общественост. „Искате ли да познаете силата на една държава и да видите и предскажете бъдещето ѝ — писал в. „Македония“, — разгледайте само какви са и колко са основните ѝ училища.“[7]

Повишените обществени изисквания към началните училища не останали само в сферата на препоръките и пожеланията. В края на 60-те и началото на 70-те години част от тях възприели нова, по-съвременна организация на обучение и методика на преподаване. В практиката на началните училища били внедрени класно-урочната система и т.нар. звучен метод при обучението в четене и писане. За разлика от старото изучаване на буквите по тяхното наименование /азъ, ·буки, веди и т. н./ сега се заучавали звуковете, които след това били сливани в срички и думи. Посредством този метод ограмотяването ставало значително по-бързо и по-резултатно. Макар и препоръчан още от Петър Берон, звучният метод бил разпространен в нашите училища първо от Йосиф Ковачев /1868 г. в Габрово и Щип/, последван от Райчо Каролев /в Габрово/ и Димитър Н. Благоев /в Пловдив/ — и тримата руски възпитаници.

Макар че до Освободителната война звучният метод и класно-урочната система на преподаване били въведени в сравнително малко начални училища, тези педагогически новости получили широка известност. Единствено липсата на достатъчно добре подготвени учители пречела за масовото им прилагане. С усвояването им обаче бил намерен правилният път за съвременно и ползотворно обучение в началното училище, по който то продължило развитието си и след Освобождението.

Класните училища — по-високата степен в българската образователна система — били значително по-малобройни от началните, но чрез тях се проявявали най-ярко основните педагогически възгледи на българската възрожденска интелигенция. Израз на идеята за непрекъснато развитие на българската образователна система, те давали възможност за професионална изява на най-добре подготвените български учители.

Мястото и значението на класните училища в българското учебно дело са подчертани от най-разпространеното тяхно наименование през Възраждането — Главни училища. Те били самостоятелни, отделени от основните училища, от които се различавали и по своето предназначение. Докато задачата на началното училище била да даде елементарна грамотност, в класното учениците вече били запознавани по подходящ начин с различни постижения на човешките знания в областта на обществените и природо-математическите науки. По своята същност тези училища представлявали преход от началното към гимназиалното образование.

През третата четвърт на миналия век добри класни училища имало в Габрово, Пловдив, София, Стара Загора, Шумен, Търново, Свищов, Сливен, Пазарджик, Казанлък, Калофер, Панагюрище, Копривщица, Велес, Щип, Карлово и др. С постоянното си умножаване и усъвършенстване класните училища допринасяли за повишаването на културното равнище на нацията и като я приобщавали чрез своите възпитаници към културните постижения на модерния свят, издигали националното самочувствие дори само при сравняването с училищата и културното равнище на поробителя. Това е отбелязано от много чужденци — дипломати и пътешественици. Показателно е например впечатлението на американския журналист Макгахан от училището в Сливен през 1876 г. Той останал изненадан от учебните пособия, с които си служели при преподаването местните учители: карти, различни таблици, глобуси, ас-

трономически инструменти и т. н. „Бях учуден — пише Макгахан — да видя толкова добре организирано училище, с всички модерни прибори в това отдалечено селище, в тоя почти неизвестен край на Балканите.“[8]

В началото на 70-те години на XIX в. най-разпространеният тип главно училище било трикласното. По същото време обаче в по-малките селища имало училища с по един и два класа, докато в по-големите градове те били обикновено четири- и петкласни. Своя връх българската образователна система достигнала в Габрово и Пловдив, където класните училища прераснали в гимназии със съответно 7 и 6 класа. Първата българска гимназия обаче била създадена още през 1858 г. в Болград, Бесарабия, като израз на по-големите възможности на българската емиграция. Макар и извън пределите на страната, тази гимназия имала общобългарско значение и играла важна роля в културния живот на нашия народ.

През третата четвърт на века ускореното развитие на българското общество вече изисквало не само грамотни хора с общо по характер образование, но и специално подготвени лица за развиващите се клонове на стопанския живот, особено за земеделието и търговията, за българската църква, за изкуствата и за самото учебно дело. Като преценявали обществените нужди и специфичните български особености, много представители на възрожденската интелигенция създавали подробни и аргументирани планове за откриването на различни специализирани училища във всички български области. В условията на османското владичество обаче идеите за специализирано образование били трудно осъществими. До Освобождението у нас били открити само три специализирани училища. Първото от тях — търговско училище в Свищов — било създадено от учителя и търговеца Димитър Шишманов през 1873 г., но просъществувало само една година. Причините били както в пречките, създавани от турската власт, така и трудностите около издръжката на училището, която била непосилна само за Шишманов и съмишлениците му.[9]

Останалите две специализирани училища били богословски, открити в Лясковския манастир през 1874 г. и в Самоков през 1876 г. Създадени след учредяването на Българската екзархия, те трябвало да подготвят необходимите образовани и патриотично настроени духовни пастири. Двете духовни училища просъществували без сътресения до Освобождението под закрилата и с материалната подкрепа на една официално призната от турската власт национална институция — Екзархията.[10]

Към специализираните училища можем да прибавим и училището, открито през 1869 г. в Щип от Й. Ковачев, което имало педагогически профил. Преподаваният там звучен метод привлякъл сред учениците и немалко начални учители от различни български краища. Щипското училище представлявало резултатен опит да се отговори на непрекъснато нарастващите нужди от добре подготвени начални учители и с право може да бъде наречено първо българско педагогическо училище.[11]

Липсата на официално призната българска институция с широки административни права и добри финансови възможности била главната причина повечето идеи за откриване на различни специализирани училища да останат неосъществени. След създаването на Екзархията като ръководител на българския духовен живот, в това число и на образованието, тя се насочила най-напред към реорганизиране на началното обучение. По тези причини, както и поради политическите затруднения, създадени от турските власти и някои чужди сили, не била осъществена и идеята за създаване на българско висше училище. Тя принадлежи на Васил Априлов, но конкретни опити за прилагането ѝ били правени след Кримската война, когато намерила широк отклик и одобрение сред българската общественост. През 60-те години създаването на „висше училище“, на „българска академия“, било вече „велика идея на българите“ по думите на Петко Р. Славейков. Тази идея била не само опит да се задоволят новите национални нужди, но и израз на порасналото национално самочувствие и на стремежа за самостоятелност в развитието.

От 1869 г. в различни български селища били открити т. нар. неделни или празнични училища, предназначени да ограмотяват широките слоеве от населението.

Взети от опита на западноевропейските страни и САЩ, неделните училища у нас придобили като своя отличителна черта патриотичната атмосфера, която давала облик на цялата им дейност. В тях наред с първоначалното обучение били изнасяни уроци на исторически теми, разяснявало се що е народност, що е свобода на личността и т. н. Обучението и възпитанието, което давали неделните училища, изградени на широка демократична основа, имало прогресивен и патриотичен характер и било пряко свързано с националните стремежи и борби. До Освобождението у нас били открити 49 неделни училища, от които 9 женски, и добрите резултати от тяхната дейност станали много популярни. Затова след създаването на Българската екзархия тя поела грижите за тяхната издръжка и управление.[12]

Не всички млади българи учели в родни учеб-

1

РАЗВИТИЕ НА БЪЛГАРСКАТА ПРОСВЕТА

ни заведения, особено в по-високите степени. Някои от тях продължавали образованието си в чужбина или посещавали чуждите училища в някои български селища, създавани специално за българските юноши и девойки в служба на културно-политическото проникване на отделни западни страни. Въпреки че тези училища били малобройни и не създавали сериозна конкуренция на българското учебно дело, съществуването им не оставало без следи. То се проявявало в две посоки: от една страна, създавало заплаха за религиозното, а оттам и за политическото единство на нашия народ, а, от друга — предизвиквало естествено сравнение между нашите и чуждите училища и по този начин активизирало българската културна общественост в дейността ѝ за подобряване на националната просвета.

Тези училища били главно католически и протестантски. През 1857 г. униатските католически училища били 13, през 1860 г. — вече 22, а с тези в Цариград — общо 29 католически училища. Деветнадесет от тях били дело на френски мисионери и били специално открити за българите.[13] Като особено активен център на католическата пропаганда се изявила мисията на лазаристите в Солун. Най-много католици обаче имало в Битоля, който поради това бил определен още през 1850 г. за главен вилаетски град на униатското движение.[14]

Като център на католическа пропаганда чрез училищата изпъкнал и Одрин, където през 60-те години имало три униатски училища. Сред тях първо място заела създадената през 1863 г. по инициатива и с решаващата помощ на полските емигранти Българска католическа гимназия. В тази гимназия над българските ученици не бил упражняван религиозен натиск и много от възпитаниците ѝ взели дейно участие в българския обществен живот, без да се изявяват като пропагандатори на католицизма.[15] След създаването на Българската екзархия католическите училища за-

2

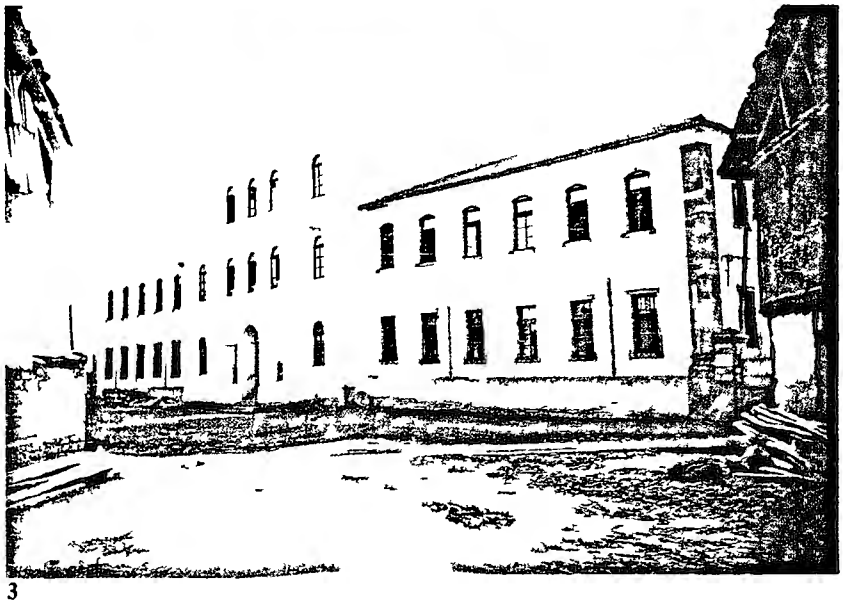

3

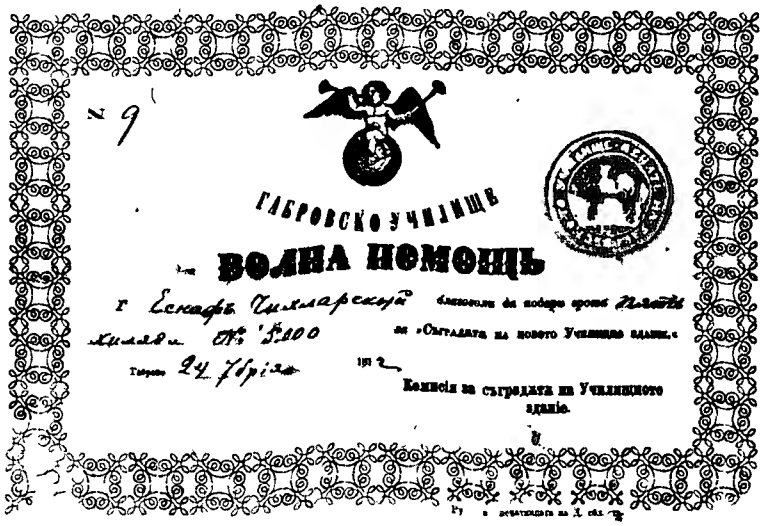

4

1. Класна стая във взаимното училище в с. Голям извор, Ловешки окръг, днес музей

2. Найден Попстоянов от Копривщица, класен учител, заедно със своите ученички, фотография, 70-те години на XIX в. Архив на Българската академия на науките — София

3. Сградата на Априловската гимназия в Габрово, фотография, края на XIX в. Народна библиотека „Кирил и Методий" — София

4. Билет за дадена доброволна помощ на сума 5000 гроша от чехларския еснаф в Габрово за строежа на Априловската гимназия, 24 септември 1872 г. Музей на образованието — Габрово

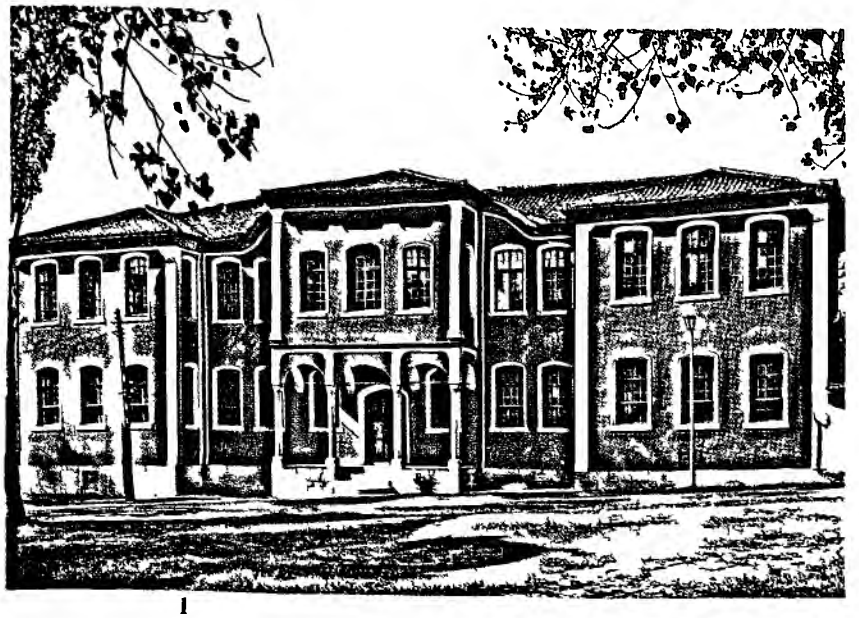

1

2

3

4

5

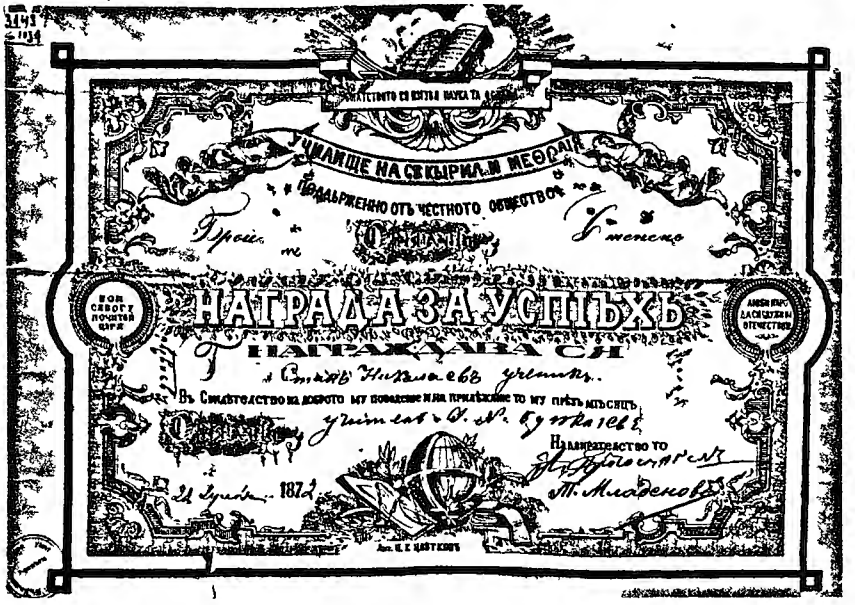

6

пазили известно значение само в малкото селища, където католицизмът бил тайно приет като религия.

Освен пропагандата на католицизма нашите земи след Кримската война станали обект и на протестантската пропаганда. Първото протестантско училище било открито в Пловдив през 1860 г., а по-късно такива училища били открити и в Стара Загора, Самоков, Банско и с. Меричлери, Чирпанско. Много български ученици привличал и известният с добрата си организация Роберт колеж в Цариград.

На север от Балкана, в Шумен и Търново, протестантските мисионери открили вечерни училища, но въпреки че те отначало събудили интерес, бързо изгубили всички свои ученици. Всъщност такава била съдбата на всички протестантски училища, от които траен живот имали само създадените през 1870 г. в Самоков мъжко и девическо училище.[16]

В по-големите български селища училищната мрежа придобила още в края на 50-те години онзи вид, който запазила почти до Освобождението, като настъпващите изменения били главно в качествено отношение. Същевременно през третата четвърт на века и особено от края на 60-те години рязко се увеличил броят на селските училища. Съществуващите данни очертават ясна, макар и непълна картина на училищната мрежа в българските земи, а именно:

Брой на селищата с български училища

Година	Селища		
	села	градове	общо
1835	175	33	208
1855	535	58	593
1860	740	67	807
1865	917	69	986
1870	1142	72	1214
1877	1435	72	1507

1. Класното училище в Карлово, открито в 1872 г., днешно състояние

2. Печат на училището в Свищов. Градски исторически музей — Свищов

3. Печат на училището „Кирил и Методий“ в с. Калипетрово от 1857 г. Окръжен исторически музей — Силистра

4. Печат на училището във Велес от 1845 г. Музей на образованието — Габрово

5. Печат на училището — Габрово от 1832 г. Музей на образованието — Габрово

6. Училищно свидетелство на ученик в училище „Кирил и Методий“ — Оряхово. Музей на образованието — Габрово

От посочените цифри се вижда, че само за около 40 години училищната мрежа се е разширила към 7,5 пъти. Тези данни не включват Северна Добруджа, Югоизточна и Егейска Тракия и Македония. Като се вземат предвид тези области, както и фактът, че в доста селища имало повече от едно училище, общият брой на българските училища до Освобождението по данните, с които разполагаме, бил около 2000. Едно училище се падало на 2000—2250 души — добър показател в сравнение с някои съседни или по-далечни европейски страни. Това съотношение обаче било различно за отделните райони в зависимост от степента и темповете на просветното им развитие.

През периода след Кримската война нарастнал броят на българските училища и сред емиграцията в Румъния и Русия. Нови училища били открити в много селища във Влашко и Молдова — Букурещ,Браила, Гюргево, Плоещ, Галац, Фокшан, Александрия, Олтеница и т. н.[17] Сравнително добре развита мрежа от училища имало и в Бесарабия около Комрат и Болград. Там български семейства живеели в 40 общини — училища имали 38 от тях. Общият брой на всички училища в Болградско през 1869 г. бил 43. Българските училища в Румъния и Русия дали също своя принос за просветния подем на българското учебно дело.

В хронологически аспект разширяването на мрежата на българското учебно дело до голяма степен съвпадало с териториално разширяващия се процес на национална консолидация. За централните части на страната учебното дело имало изяснен национален характер още в годините преди Кримската война, а промените, които търпяло след нея, били в посока на усъвършенстване и по-добра организация. В Македония, Южна Тракия и Причерноморието, т.е. в областите, където срещу българското учебно дело противодействували целенасочено чужди културно-политически домогвания, то започнало ускореното си развитие към средата на 60-те години и особено през 70-те години на миналия век. Макар че там българското училище нерядко си проправяло път с цената дори на човешки жертви, например братя Миладинови, тези български области също живеели в общия ритъм на националното Възраждане.

Постоянното разширяване на училищната мрежа през третата четвърт на миналия век имало важно значение за развитието на българската нация, още повече, че било постигнато в условията на чуждо владичество. При това след първоначалното си безучастие към културното развитие на българското население, разтревожени от видимия му напредък, властите предприели мерки за намеса в българското образование с цел да го насочат в удобна за държавата посока. Независимо от всички трудности — материални и политически, през третата четвърт на миналия век българският народ постигнал сериозни успехи в развитието на учебното дело като съществена и неделима част от националноосвободителното движение.

ИЗДРЪЖКА И УПРАВЛЕНИЕ НА НОВОБЪЛГАРСКОТО УЧИЛИЩЕ. Издръжката на училищата, както и на всяко народно дело през Възраждането, била един от основните проблеми на българския обществен живот. Лишен от държавна организация и от свобода за обществена дейност и изява, българският народ сам осигурявал необходимите и непрекъснато увеличаващи се средства за училищното дело.

Още през първата половина на XIX в. издръжката на българските училища се осъществявала чрез църковно-религиозните общини и занаятчийските организации. Дейността на първите била насочена към духовния и социалния живот на българите и поддържането на училищата влизало в техните права и задължения.[18] Занаятчийските организации заемали важно място в стопанския и обществения живот, но културно-просветната им дейност била продиктувана не от задължения, а главно от патриотичното желание да подпомагат народното дело.[19]

Тези форми за материално осигуряване на народните дела се запазили и доразвили след Кримската война. Както и преди нея църквите и манастирите оставали един от основните източници за събиране на общински приходи. Постъпленията идвали от различни религиозни служби, от дарения за църквата, както и от наеми на църковни или манастирски имоти. Но в този период на засилена обществена активност не църквата, а еснафските организации били най-здравата материална опора на българското учебно дело. Еснафите давали материална помощ като членове на съответната църковна община, а от средата на века и като хора, които вече се стремели към овладяване на управлението в създадените или създаващи се български селищни общини.

Постоянното участие на занаятчийските организации в издържането на училищата се превърнало до голяма степен в гаранция за тяхното съществуване. Занаятчиите отделяли средства за издръжка на училищата от своите еснафски каси или от лихвите на някои общи имоти, като дюкяни, ханове и др. Наред с ежегодните помощи за училищата, отпускани поред от отделните еснафски организации, били събирани и общи постъпления от всички еснафи в съответното селище, обикновено в трудни моменти за учебното дело. Например за укрепване на училищата в Карлово 17 градски еснафи си определили да им предоста-

вят за три години сумата от 30 850 гроша.[20]

Помощи за укрепване на училищата били събирани не само от еснафските организации, но и от цялото население на общината. Постъпленията били вписвани в специални тетрадки и някои от тях пазят имената на стотици дарители. В тези волни помощи участвували хора от всички социални категории, като по този начин изразявали не само отношението си към образованието, но и към новите общински инициативи. Освен средствата, отпускани от еснафските организации и църковните приходи, значителни постъпления идвали от завещанията, които богати българи правели на общината или училището — в пари и имоти. Завещанията били най-сигурните, макар и често недостатъчни източници на доходи за издръжката на училищата.

Списъкът на дарителите за българското учебно дело е огромен. Например само в един списък на дарители за търновските градски училища са отбелязани 48 имена, от които 4 на жени.[21] Десетки са дарителите и на габровското, шуменското, търновското, ловешкото, плевенското, велешкото, охридското, жеравненското и много други училища.[22] Всъщност чрез тази забележителна и характерна за възрожденската епоха патриотична изява било гарантирано съществуването на стотици български училища. Българите от всички социални слоеве подпомагали с готовност развитието на народната просвета според своите сили и възможности. И неслучайно най-големите и най-хубавите обществени сгради в българските селища били черквите и училищата — и двете строени с общински средства.

Във възрожденския процес патриотизмът постепенно изминал пътя от местното, близкото, до националното, общото. Така се разширявал кръгът на даряваните училища, като някои от благодетелите насочвали вниманието си не само към своите родни места, а и към изпитващите затруднения области на своето отечество. Разбира се, подобно отношение било пряко свързано с финансовите им възможности и било по силата на малцина по-заможни дарители, като д-р П. Берон, д-р Иван Селимински, Иван Денкоглу, М. Бенли, К. Нектариев, Христо и Евлоги Георгиеви и др. В патриотичната същност на дарителството били отразени способността и готовността на българите да следват посоката на обществения прогрес, като челното място на заможните слоеве отговаряло на водещата позиция на българската буржоазия в освободителното движение. Със своята помощ за училищата стотици заможни българи давали значителен принос за ускореното развитие на народната просвета.

Понякога ролята на дарители поемали отделни по-богати български общини, а към края на 60-те години необходимостта от осигуряване на повече средства за българските училища и подпомагането на отделни райони, застрашени от чужди културно-политически домогвания, довели до обединяване на усилията, т. е. до създаването на общонационални институции за подпомагане на тези райони. Такива били културно-просветните дружества като Българското читалище, благодетелното братство „Просвещение“ и Македонската дружина в Цариград.

Отделни училища получавали парични помощи от Русия, но по-голямо значение имали специалните разпореждания за приемане на млади българи в руските учебни заведения.[23]

Макар да съществували отделни училища, които понякога получавали парични помощи от небългарски среди, издръжката на българската просвета била изцяло народно дело. Това определяло най-съществената черта на българското образование — неговия национален характер. Същевременно прогресивно-подходният начин за събиране на задължително определяните от общината средства, както и доброволният характер на събираните помощи предопределяли друга негова важна отличителна черта — безусловния му и неизменен демократизъм.

Масовото участие на българското население в издръжката на неговите училища било неразривно свързано с още една отличителна черта на учебното дело — светския му характер. Широките маси трудово население начело с българската буржоазия още при полагане основите на новобългарското образование възприели като окончателно освобождаването му от схоластиката и догматизма на религиозното мислене. В своите нови училища, създавани и издържани с оскъдните общински средства, те виждали силата, която ще ги приобщи към постиженията на модерния свят и ще им помогне да посрещнат конкретните нужди на постоянно развиващото се стопански, културно и политически българско възрожденско общество.

Издържани от българското население, нашите училища след Кримската война били и управлявани от него в лицето на общинските избраници. Регламентирано от Хатихумаюна, както и от някои разпоредби на османската власт от по-късно време, ръководството на училищата оставало в ръцете на българските общини и представлявало една от формите на нашето самоуправление в културно-просветната област. Именно българската основа, на която се градели както издръжката, така и управлението на учебното дело, определяла независимостта му от османската власт и възможностите му за самостоятелно развитие.

Управлението на учебното дело било в пряка зависимост от развитието на българските общини, от изясняването и разграничаването на техните функции. В по-големите селища то се упражнявало първоначално в рамките на махалите, т. е. ръководството на училищата не било централизирано, а разпръснато във властта на махленските църковно-училищни настоятелства и практически се намирало главно в ръцете на местните първенци — обикновено стари чорбаджии и представители на духовната власт. По-късно обаче — от началото на 60-те години, се засилила борбата за демократизиране на общинското управление. Водели я занаятчиите и търговците — младите сили с нарастващо стопанско и обществено значение, които постепенно заемали ръководно място в обществените дела. Тази борба пряко засягала и учебното дело, неговата организация и ръководство. В малките селища, където имало по едно училище, борбата се водела за подобряване на организацията му и за привличането в управлението му на всички социални слоеве, а в градовете и по-значителните търговско-занаятчийски селища към тези изисквания се прибавял и стремежът към централизирано управление на всички училища от новото общинско управление. От социално-политическа гледна точка стълкновенията за овладяване на общинското управление били сблъсък между авторитарната традиция в управлението и демократичния подход към ръководството на обществения живот. В сферата на образованието този конфликт се проявявал не само по отношение на училищното управление, но и в действията за демократизиране и осъвременяване на учебните програми и на учебната практика. Общинските борби често се отразявали негативно върху състоянието на учебното дело, но високият авторитет на училището в обществения живот обикновено ставал причина за преодоляване на кризисните моменти.

При постоянното развитие на българското общество и при разбираната необходимост от централизирано управление на различните обществени процеси общините в по-големите градове изпъквали като водещи, като главни български общини. Макар че правата и задълженията на всяка община се отнасяли в просветната област само до собствените ѝ училища, големите общини изпъквали като водещи административни центрове и поемали грижите за ръководството на учебното дело в своята околност или дори в цялата каза /околия/. Такива били Търново, Пловдив, София, Габрово, Видин, Сливен, Русе, Охрид, Стара Загора, Силистра, Кюстендил и др.[24] Контактите между тях и техните околности в просветната област съществували още преди Кримската война, но след нея се усилили значително. По-малките градове и селата получавали от по-развитите си съседи финансова помощ, книги и учебни помагала, оттам пристигали подготвени учители и въобще съвети по устройството на училищата. Издигането на някои градски общини като признати ръководители на регионалното учебно дело проличало ясно от средата на 60-те години. То било пряко свързано с ролята им на водачи в борбата за независима българска църква, която на практика се сливала с борбата за български училища.

Въпреки напредъка в усилията за централизирано управление на българското учебно дело до 1872 г. то зависело изцяло от местните общини. Първоначално ръководството на училищата било упражнявано от смесените църковно-училищни настоятелства, а след това от специални училищни настоятелства.

След създаването на Българската екзархия като официално призната религиозна институция тя получила правото на централизирано ръководство на българското учебно дело. В Устава за управлението на Екзархията /ч. II, гл. 3, чл. 98/ като нейна първостепенна задача са посочени грижите за „развитието на образованието в българските епархии и за умствения и нравствения напредък на българите“[25]. В поредица членове от третата част на устава /чл. 108, 116, 121, 133/ били предвидени и начините за набиране на необходимите средства. В много отношения те узаконявали съществуващата практика за обща издръжка на учебното дело. Българската екзархия показала вярна ориентация към проблемите на националното образование, като ги предоставила за решаване на най-компетентните хора в тази материя — българските учители. Решителните революционни събития в страната от средата на 70-те години обаче не дали възможност за сериозни реформи и по отношение на издръжката и управлението на училищата създадените традиции продължавали да бъдат жизнени.

През третата четвърт на миналия век управлението на учебното дело се превърнало във важна част от българския обществен живот и придобило неговите най-характерни черти: засилени социални борби и стремеж към демократизъм в обществените отношения, но преди всичко — все по-силни патриотични чувства, политически убеждения и действия в името на националните права и свободи.

СЪДЪРЖАНИЕ НА ОБРАЗОВАНИЕТО. ПРОГРАМИ. Духът и особеностите на нашето учебно дело не се определяли само от неговата българска материална основа и управление. Националният му характер се изразявал и от

съдържанието на самото образование, от поставянето на ударението върху неговите конкретни нужди и цели.

До Кримската война националното в учебното съдържание се проявявало главно в изучаването на български език, също на история и география, които били застъпени в програмата на новобългарските училища. По това време обаче програмите непрекъснато се променяли, най-често в зависимост от познанията и възгледите на главния учител. Тази слабост на българското учебно дело оставала неизкоренена и в първите години след Кримската война, когато макар и значително по-обширни и относително стабилни, учебните програми не били твърдо установени. Според „Цариградски вестник" през 1858 г. само шуменското и свищовското училище били изработили постоянни учебни програми.[26] Още през следващата 1859 г. обаче, след като отбелязва, че в повечето училища българският език бил вече основен, в. „България" хвали уредбата и програмите и на софийското, пловдивското, старозагорското, търновското, свищовското, тревненското, одринското и някои други български училища.[27]

Мнението за необходимостта не само от обучение на български език, но и от сериозното му и задълбочено изучаване било всеобщо. Интересът към родния език отразявал съзнанието за изключителното значение на образованието като фактор при изграждането на човешката личност и за неразривните му връзки със семейството, с рода, с народа. Общо било и изискването за изучаване на българска история и землеописание на Европейска Турция /на българските земи/. В тези препоръки към българското училищно дело се отразявали не само стремежите за задоволяване нуждите от съвременни знания за практическата дейност на укрепващата българска буржоазия, но и необхо-

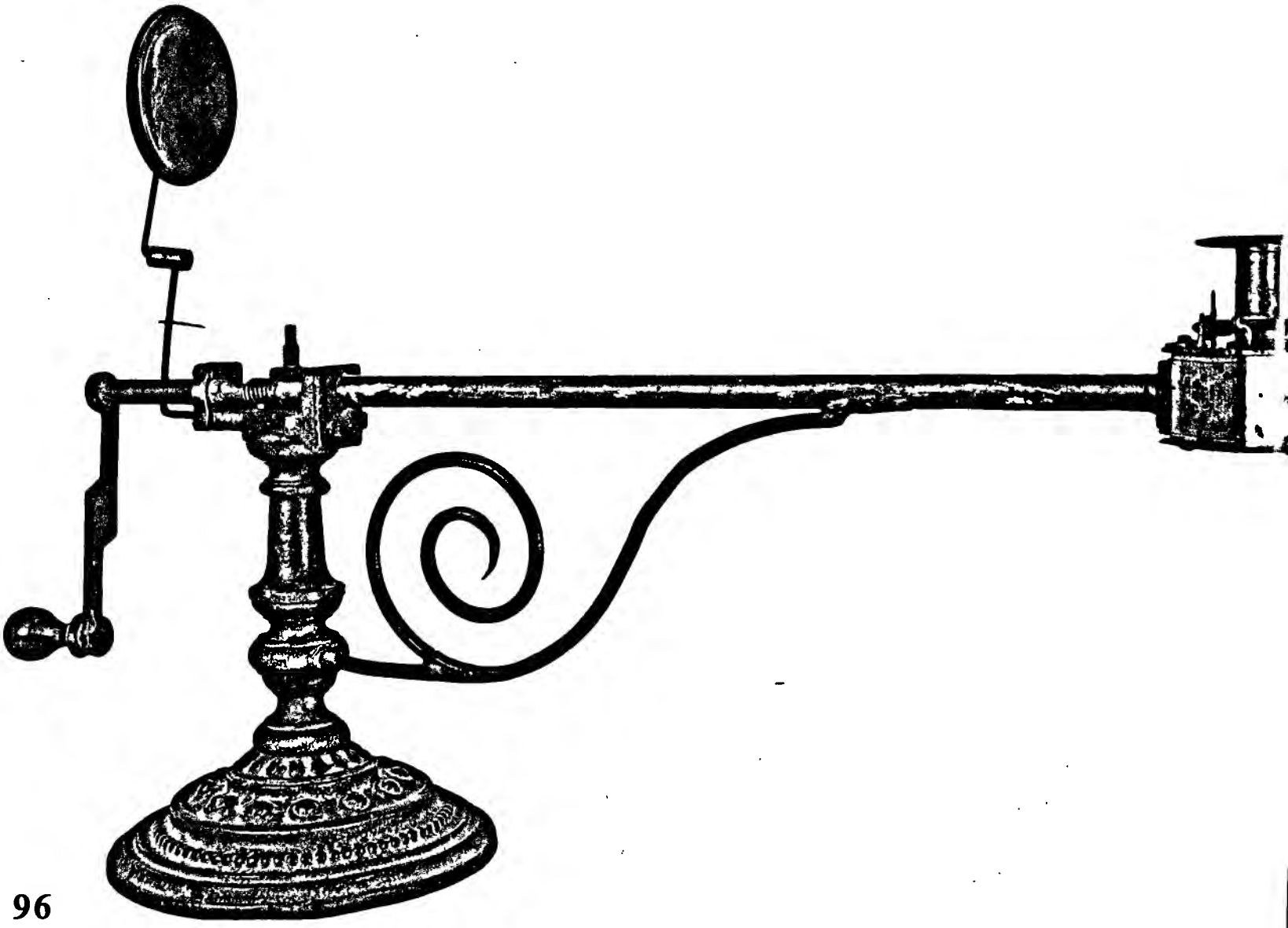

димостта от национално самопознание. Неслучайно училищата, в чиито програми не фигурирали или не били добре застъпени учебни предмети, пряко свързани с националния характер на обучението, били остро критикувани.

Характерно за българското учебно дело било многообразието на учебните програми. При липсата на централизирано управление на училищата то било резултат в най-голяма степен от разнородната подготовка на учителите, от различията в техните възгледи и предпочитания, които отразявали не само многообразието на личните вкусове, но до известна степен и разногласията сред българската интелигенция за образователните насоки, които трябвало да следва българското училище.

През третата четвърт на миналия век българското образование било напълно светско по характер с ясно изразено предпочитание към „реалните“ науки. Това отговаряло както на духа на времето, така и на специфичните български нужди: не само на осъществявания стопански напредък, но и на засилените политически тенденции в обществения живот.

Учебен планетариум от 70-те години на XIX в. Къща-музей „Христо Г. Данов“ — Пловдив

Глобус на взаимното училище в с. Голям извор, Ловешки окръг

През този период водещите личности в националната политика и култура били вече светски лица. Макар че по онова време църквата играела важна роля в обществения живот на българите, той определено придобил не религиозна, а светска окраска, която най-точно отговаряла както на социално-икономическото развитие на нашия народ, така и на стремежа му към национално освобождение.Това развитие и този стремеж налагали очистването на обществения живот от задръжките на религиозните догми и приобщаването му към законите на рационалното познание за природата, обществото и човека. Макар че в учебните програми били включени часове по свещена история, катехизис и богословие, образованието имало напълно светски характер. Светската същност на образованието била препоръчвана дори за духовните училища, за да подготвят бъдещите свещеници действително като „народни пастири“. Не липсвало и категорично отрицание на религиозните учебни предмети в светските училища, което идвало от революционните среди преди всичко в лицето на Любен Каравелов и особено на Христо Ботев.

След Кримската война в българското учебно дело се проявявали две основни тенденции: за насочването му към „реалните“ науки и към предимно хуманитарно образование с известна „класическа“ насоченост. Първата тенденция била доминиращата, докато идеите за класическо образование срещнали възражения от различни посоки. Предпочитанията към „реалното“ образование били напълно естествени, тъй като по-голямата част от българската интелигенция виждала тъкмо в него средство за отговор на действителните нужди, смятала го за силно и жизнено, за практически приложимо в живота. „Направлението в нашата наука да е както го на запад наричат реално — писал в началото на 60-те години Драган Цанков. — Езиците, науката за търговията, математиката, естествените науки и т. н. трябва да се упражняват.“[28]

Едва от края на 60-те и началото на 70-те години обаче българската интелигенция започнала да поставя сериозно въпроса, с какви видове учи-

лища трябва да се гради учебното дело и какви трябва да бъдат насоките на българското образование. Ускореното развитие на българската педагогическа мисъл се проявило тъкмо във времето, когато напредъкът на учебното дело се превърнал в един от признаците на най-динамичния период в националноосвободителното движение. На практика отделните тенденции за насочване на българското учебно дело се проявявали главно чрез учебните програми. В тях, независимо от отделните увлечения по издигането на образованието до „чистата наука“, господствували българският език, историята и географията, математиката и естествените науки, изучавали се живите чужди езици. Съществуващите спорове за мястото в учебните програми на някои предмети, като физика, химия, геометрия и др., били преди всичко за равнището, на което да се преподават, както и за възможностите и подготовката на учениците да ги усвоят трайно и резултатно. Например публикуваната в периодичния печат програма на сливенското класно училище, която предизвикала подобни спорове, показвала амбициозните усилия да следва програмите на западните реални гимназии.[29] Защищавайки своята програма, нейните създатели си послужили с известната аргументация на Хр. Г. Данов, за да обяснят защо трябва да се изучават предметите, които те приемали за нужни — граматика /матерният език/, география, анатомия, физиология, химия, инхография /рисуване/, наука за домакинството, геология и естествена история, всеобща история, българска история, история на книжовността, логика, долна математика /аритметика, алгебра и геометрия/, катехизис. Към тези учебни предмети били прибавени гимнастика и „някакъв жив език“.

Цялата възрожденска общественост проявявала подчертан интерес към съдържанието на об-

Културно и просветно развитие 1856—1878 г.

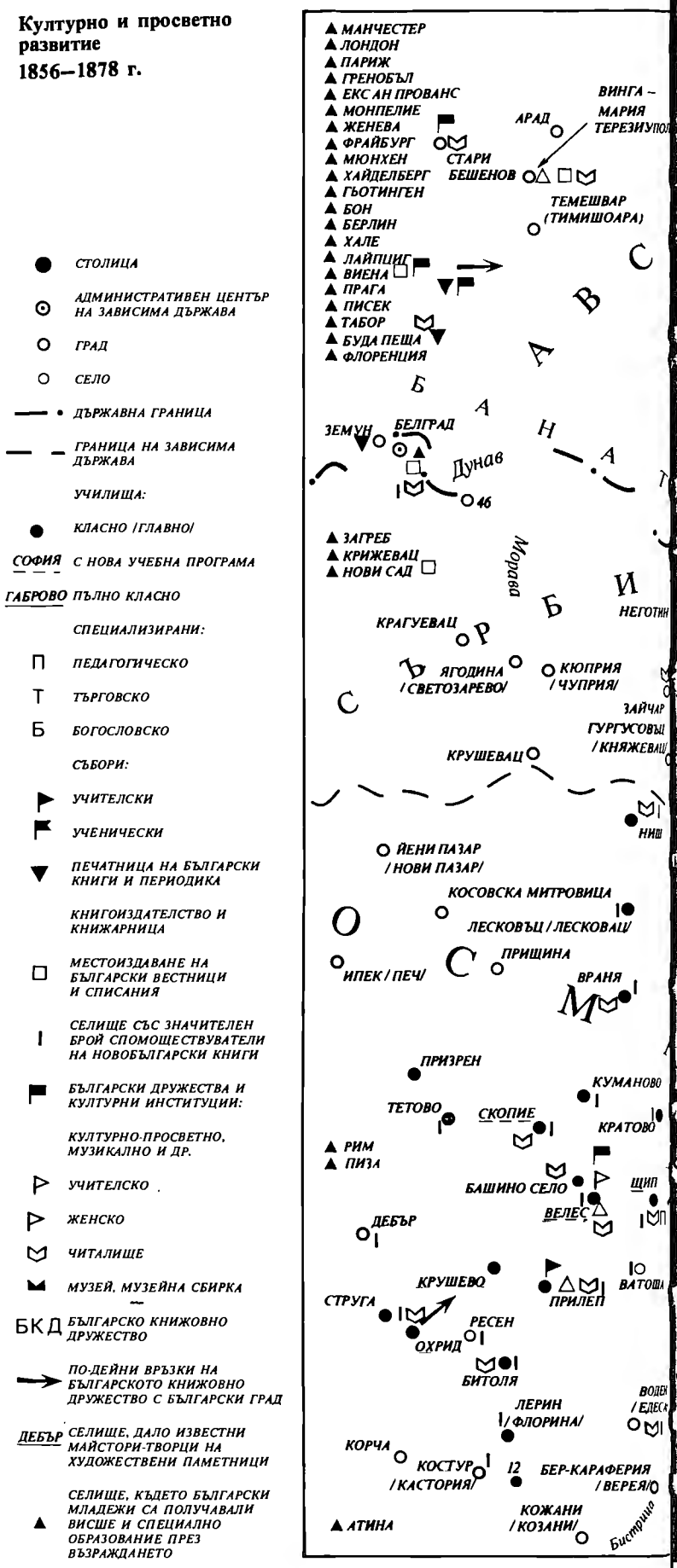

ОБЕКТИ ИЗВЕДЕНИ С ЦИФРИ:

1. ГОРНА ОРЯХОВИЦА
2. ДРЯНОВО
3. ШИПКА
4. СОПОТ
5. КЛИСУРА
6. ЕСКИ ДЖУМАЯ /ТЪРГОВИЩЕ/
7. ЕНИДЖЕ ВАРДАР /ЯНИЦА/
8. СТАРА ЗАГОРА
9. ГЮМЕНДЖЕ /ГУМЕНИЦА/
10. ПЛЕВЕНЯ /ПЕТРУСА/
11. ПРОСОЧЕН /ПИРСОПОЛИС/
12. ЕМБОРЕ /ЕМБОРИОН/
13 БРЕЗНИК
14. ОСМАН ПАЗАР /ОМУРТАГ/
15. ДУПНИЦА /СТАНКЕ ДИМИТРОВ/
16. БОБОШЕВО
17. КОРТЕН
18. ЗЛАТАРИЦА
19. ГРАДЕЦ
20. КОТЕЛ
21. МЕДВЕН
22. СМЯДОВО
23. ВЪРБИЦА
24. ЖЕРАВНА
25. ТИЧА
26. КЪЗЪЛ МУРАД /БЛАГОЕВО/
27. ЗИМНИЧ
28. АДЖАР /СВЕЖЕН/
29. РОЗОВЕЦ
30. КРИВНЯ
31. КЮЛЕВЧА
32. АЛМАЛИ
33. БЯЛА ЧЕРКВА
34. ВИДРАРЕ
35. БАНЯ
36. БЕЛОТИНЦИ
37. ЛИБЯХОВО /ИЛИНДЕН/
38. НОВО СЕЛО
39. НЕГОВАН /КСИЛОПОЛИС/
40. ПЕРУЩИЦА
41. ПАНАГЮРИЩЕ
42. СТРЕЛЧА
43. ГОЛЯМО КОНАРЕ
44. МЪГЛИЖ
45. ПАЗАРДЖИК
46. СМЕДЕРЕВО

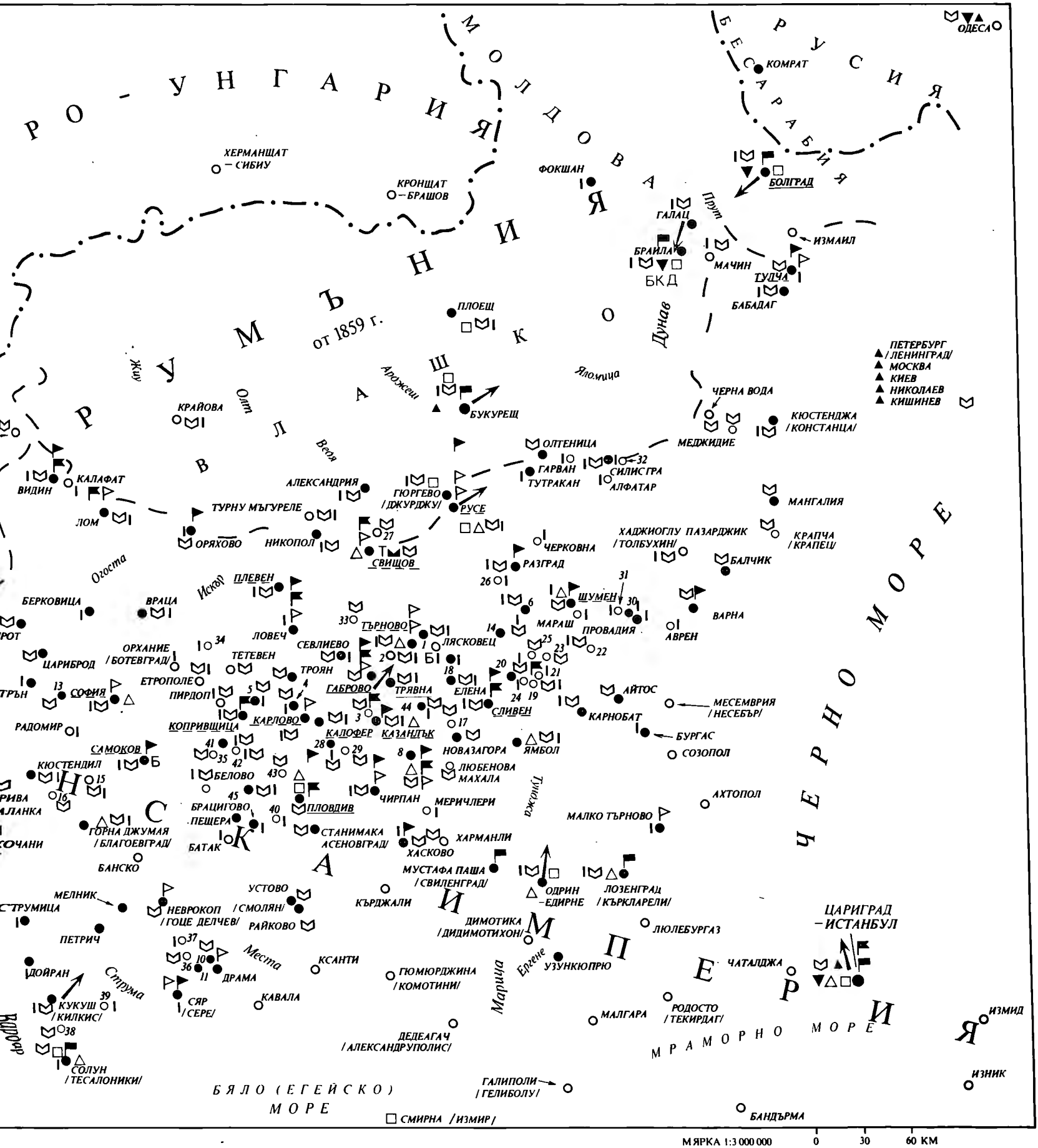

РО-УНГАРИЯ
МОЛДОВА
РУСИЯ
БЕСАРАБИЯ
ОДЕСА
КОМРАТ
ХЕРМАНЩАТ – СИБИУ
КРОНЩАТ – БРАШОВ
ФОКШАН
БОЛГРАД
ГАЛАЦ
Прут
БРАИЛА
БКД
МАЧИН
ИЗМАИЛ
ТУЛЧА
БАБАДАГ
РУМЪНИЯ
от 1859 г.
ПЛОЕЩ
Дунав
ПЕТЕРБУРГ /ЛЕНИНГРАД/
МОСКВА
КИЕВ
НИКОЛАЕВ
КИШИНЕВ
Жиу
Олт
Арджеш
Яломица
ЧЕРНА ВОДА
КРАЙОВА
БУКУРЕЩ
КЮСТЕНДЖА /КОНСТАНЦА/
МЕДЖИДИЕ
Веля
ОЛТЕНИЦА
ГАРВАН
СИЛИСТРА
ТУТРАКАН
АЛФАТАР
ВИДИН
КАЛАФАТ
АЛЕКСАНДРИЯ
ГЮРГЕВО /ДЖУРДЖУ/
РУСЕ
МАНГАЛИЯ
ЛОМ
ТУРНУ МЪГУРЕЛЕ
ОРЯХОВО
НИКОПОЛ
СВИЩОВ
ЧЕРКОВНА
ХАДЖИОГЛУ ПАЗАРДЖИК /ТОЛБУХИН/
КРАПЧА /КРАПЕЦ/
РАЗГРАД
БАЛЧИК
Огоста
Искор
ПЛЕВЕН
БЕРКОВИЦА
ВРАЦА
ШУМЕН
ВАРНА
ТЪРНОВО
МАРАШ
ПРОВАДИЯ
АВРЕН
ЛОВЕЧ
ЛЯСКОВЕЦ
ОРХАНИЕ /БОТЕВГРАД/
СЕВЛИЕВО
ЦАРИБРОД
ТЕТЕВЕН
ТРОЯН
ЕТРОПОЛЕ
ГАБРОВО
ТРЯВНА
ЕЛЕНА
АЙТОС
МЕСЕМВРИЯ /НЕСЕБЪР/
СОФИЯ
ПИРДОП
СЛИВЕН
КАРНОБАТ
РАДОМИР
КОПРИВЩИЦА
КАРЛОВО
КАЛОФЕР
КАЗАНЛЪК
БУРГАС
САМОКОВ
НОВАЗАГОРА
ЯМБОЛ
СОЗОПОЛ
КЮСТЕНДИЛ
БЕЛОВО
ЛЮБЕНОВА МАХАЛА
Тунджа
АХТОПОЛ
ЧИРПАН
МЕРИЧЛЕРИ
БРАЦИГОВО
ПЕЩЕРА
ПЛОВДИВ
МАЛКО ТЪРНОВО
ГОРНА ДЖУМАЯ /БЛАГОЕВГРАД/
СТАНИМАКА АСЕНОВГРАД/
ХАРМАНЛИ
БАТАК
ХАСКОВО
БАНСКО
МУСТАФА ПАША /СВИЛЕНГРАД/
ОДРИН – ЕДИРНЕ
ЛОЗЕНГРАД /КЪРКЛАРЕЛИ/
МЕЛНИК
УСТОВО /СМОЛЯН/
КЪРДЖАЛИ
ЦАРИГРАД – ИСТАНБУЛ
НЕВРОКОП /ГОЦЕ ДЕЛЧЕВ/
РАЙКОВО
ДИМОТИКА /ДИДИМОТИХОН/
ЛЮЛЕБУРГАЗ
ПЕТРИЧ
Места
КСАНТИ
Ергене
УЗУНКЮПРЮ
ЧАТАЛДЖА
ДОЙРАН
Струма
ДРАМА
ГЮМЮРДЖИНА /КОМОТИНИ/
Марица
КУКУШ /КИЛКИС/
СЯР /СЕРЕ/
КАВАЛА
МАЛГАРА
РОДОСТО /ТЕКИРДАГ/
ИЗМИД
Вардар
ДЕДЕАГАЧ /АЛЕКСАНДРУПОЛИС/
МРАМОРНО МОРЕ
СОЛУН /ТЕСАЛОНИКИ/
ГАЛИПОЛИ /ГЕЛИБОЛУ/
ИЗНИК
БЯЛО (ЕГЕЙСКО) МОРЕ
СМИРНА /ИЗМИР/
БАНДЪРМА
ЧЕРНО МОРЕ
МЯРКА 1:3 000 000
0
30
60 КМ

разованието в българските класни училища и в многобройните предложения най-често били посочвани като необходими български език, география, българска и всеобща история, математика, физика, химия, естествена история, астрономия, икономика, богословие, земеделие и индустрия.[30] Подобна програма предложил и Л. Каравелов, но в нея липсвало богословието. Каравелов категорично поставял на първо място българската история и география, т. е. подчертавал значението на предметите, свързани с националното самопознаване.[31]

Въпросите за съдържанието и приобщаването на българското образование към добрите съвременни образци занимавали българската интелигенция още през 60-те години. Така през 1865 г. една полемика по устройството и програмата на училищата заела централно място на страниците на в. „Турция" и в. „Време" и задълго се превърнала в обобщаващ израз на съществуващите спорове за реално обучение или за образование с хуманитарен уклон.[32] Тези и някои други полемики разкривали и поддържали непрекъснатия стремеж за развитие и модернизиране на учебното дело. Истински широка обществена основа обаче дискусиите получили в началото на 70-те години. Тъкмо тогава се наложил стремежът на българската общественост да гради своите училища по напълно съвременни образци с предпочитание към „реалното" образование заради близостта му с нуждите на развиващата се българска нация. В учебните програми все по-широко навлизал материал по математика, естествознание, физика, химия, анатомия и физиология, утвърждавали се и чуждите езици.

Усъвършенстването на българското образование и модернизирането на българския обществен живот се характеризирали със засилен интерес към света, към стопанските и културните постижения на водещите страни, към основните политически проблеми.

В това отношение след Кримската война е интересно широкото навлизане в българските училища на чуждите езици.

В началните години по традиция най-изучаван чужд език бил гръцкият. Налаган в българските училища от гръцкото духовенство и отделни учители гръцки възпитаници, той се задържал в учебните програми на някои български училища и след острото разгаряне на църковно-националната борба както заради традицията, така и заради реалната нужда от неговото знаене за търговски контакти.

Веднага след Кримската война в учебните програми на българските училища широко започнали да навлизат френският и турският език. Знането на господстващия в империята език естествено било необходимо и полезно, особено след прокламираното от Хатихумаюна равноправие на нейните поданици. Френският език също се налагал в резултат от настъпилите промени в съотношението на силите след Кримската война и засиленото икономическо и политическо влияние на Франция по това време в Европейския Югоизток. Към политическото значение на Франция се прибавял и нейният голям и признат принос в световната културна съкровищница.

Освен френския в резултат от постоянното руско влияние и нарастващия брой на учителите руски възпитаници в някои училища бил изучаван и руски език. Преподаването му обаче срещало противодействието на турските власти. Изучаването на чужди езици било свързано със стремежа на укрепващата българска буржоазия за непосредствено общуване с европейската култура, но преди всичко се определяло от нейните стопански интереси и от икономическите връзки между българските земи и Европа. Практическият подход при избора на чужди езици проличава и в постепенното въвеждане на немския език. В края на 60-те и началото на 70-те години той бил изучаван, макар и нередовно, в училищата на по-значителните търговски градове на Северна България, които търгували с Австро-Унгария, като Свищов, Видин, Търново, Габрово, Шумен и др. По предложение на някои търговци той бил преподаван във видинското неделно училище.[33]

Към характеристиката на учебните програми трябва да се прибавят и опитите да се внесат в тях учебни предмети, свързани с естетическото възпитание. След неуспеха на Н. Павлович да осъществи дългогодишната си мечта за откриване на Рисувално училище подобен опит направил и Ст. Доспевски, но той се ограничил с предложението за откриване на специален клас по рисуване към пловдивската гимназия.[34] Макар че идеята за специално художествено училище останала нереализирана, на отделни места рисуването влизало в учебните програми. Музикалното образование на учениците също било оставено на инициативата на отделни учители. Обучението по музика като отделен учебен предмет било твърде рядко, но музиката и песента присъствували в българските училища, а учители като Добри Чинтулов, Сава Доброплодни, Добри Войников, К. Кесариев и др. специално занимавали своите ученици, разучавали песни с тях.

Подобно било положението и с физическото възпитание. Пръв застъпник на идеята за физическа култура бил д-р П. Берон и неговите последователи непрекъснато се увеличавали, като физическите занимания в училищата били приема-

ни като средство за закаляване и за разнообразяване на школската монотонност. На много места игрите и разходките ставали неразделна част от училищния живот, но гимнастиката като учебен предмет била практикувана рядко. Въпреки това отделни учители успявали да превърнат физическите занимания на учениците в нещо повече от средство за физическото им укрепване, като внасяли в тях елементи на военно обучение. В съчетание с патриотичното възпитание гимнастиката подготвяла тялото и духа за революционната борба.[35]

Програмите на българските училища от този период имали общообразователен характер. Постоянното стопанско и културно развитие и успехите, постигнати в църковно-националната борба, обаче поставяли пред българското учебно дело задачата да дава и професионална подготовка. Макар че понякога учениците имали специални занимания по педагогика, земеделие, диплография и др., те не успявали да натрупат професионални знания, които да се отразят пряко върху подобряването на поминъка. Едностранчивостта на образованието обаче не била в противоречие с основните национални нужди. Българските училища действително не подготвяли за бъдещи професии, но служели на живота и подпомагали обществения напредък. Чрез тях се оформял националният език и се водела най-резултатната борба срещу чуждите асимилаторски стремежи, създавала се национална патриотична интелигенция и се подпомагал културният напредък на българския народ.

Издигането на националното културно равнище и особено създаването на националната интелигенция били тясно свързани и с друга особеност на възрожденското образование. Завършилите български и чужди училища не намирали, с малки изключения, възможност да заемат държавни служби в империята. Това било резултат от съществуващата политическа система в Османската империя. Така че повишеното културно равнище водело пряко към национално самосъзнание и стремеж към утвърждаване, а създаваната национална интелигенция естествено се превърнала в най-активна социална група, във водач на националноосвободителните борби.

Българското учебно дело от третата четвърт на миналия век има още една твърде важна особеност — то било напълно демократично по отношение на желаещите да учат. Възрожденското училище, създадено, изградено и управлявано от народа, давало открит достъп за децата от всички съсловия. В онези училища, където се заплащала някаква учебна такса, тя била съобразена с доходите на родителите. Често общините, други обществени институции или отделни лица подпомагали материално бедните ученици да получат образование или осигурявали възможност на най-способните да продължат ученето си в по-добри български училища или в чужбина.

В училищата, особено в класните, постепенно се създавала нова атмосфера — премахвали се грубостта и боят като възпитателни средства и се създавали нови отношения между учители и ученици, основани на непосредствена духовна връзка. Тези промени започнали да се чувстват по-определено от края на 60-те и особено през 70-те години. Новата атмосфера в българските училища била в съгласие с учебното съдържание и изиграла определена роля за общественото активизиране и на най-младите в българското общество. През 70-те години вече напълно определено се забелязвал стремеж сред учениците да търсят своето място в обществения живот и те го намирали в дейността на читалищата и неделните училища, в сътрудничеството на българския периодичен печат и политическите мирни и революционни борби на своя народ.

Всичко това — начинът на издръжка и управление на училищата, светският характер на обучение и демократичната основа на нашето учебно дело категорично определят неговата национална и патриотична същност. Като издигало просветното равнище на българския народ, учебното дело го приобщавало към идеите на съвременния буржоазен свят и по този начин ускорявало процесите на националноосвободителната буржоазно-демократична революция.

УЧИТЕЛСКИ СЪБОРИ. Ускореното развитие на учебното дело постоянно изисквало решаването на многобройните професионални проблеми, които стоели пред българските учители. При липсата на централизирано ръководство на училищния живот в отделните селища тези проблеми придобивали различни измерения и спъвали неговия нормален ход. Сполучлив опит за преодоляване на част от затрудненията били организираните учителски събори, най-вероятно по идея на П. Р. Славейков. Първият от тях се състоял по коледните празници на 1868 г. в Стара Загора — град с първостепенно място в историята на възрожденското училище. На съборите там /до 1870 г. по два годишно — на Коледа и Великден/ били разисквани всички въпроси, свързани с организацията на училищата, определена била тяхната структура, уеднаквени били учебните програми и била оказвана методическа помощ на селските учители. Те били задължени да съобщават на градското училищно настоятелство статистически данни за своите училища, за да се следи общото състояние и развитие на българските училища в казата. Ос-

вен това учителите трябвало да се превърнат в своеобразни посредници между селяните и българския печат — задача по-скоро политическа, събирали народни умотворения и вещественисторически паметници.[36] Още първите учителски събори показали повишените професионални изисквания към българските учители и разбирането за необходимостта от активното им участие не само в културния живот.

Скоро старозагорци били последвани от Хасково, Пловдив, Русе, Казанлък, Чирпан, Тулча, Прилеп, Габрово, Разград и Оряхово. На учителските събори в Габрово и Пловдив Р. Каролев и Д. Благоев запознавали учителите със звучния метод на преподаване. За да се избягнат възможни спекулации, пловдивският учителски съвет дал обявление в печата, че „всеки учител, усвоил звучния метод в Пловдив, трябва да има специално свидетелство"[37].

Докато в повечето гореспоменати градове били разисквани главно училищни въпроси, в Тулча и Прилеп учителските борби взели отношение към най-важните за момента в тези области обществени проблеми. В Прилеп например като отглас от състоянието на църковно-националната борба учителският събор отворил вратите си за гражданите и освен училищните били разисквани още езикови и църковни въпроси.[38] В Тулча съборът от 1871 г. бил отговор на опита на мютесарифа Исмаил бей, бивш главен секретар на Мидхат паша, да подчини българските училища в областта. Учителският събор под водачеството на Т. Икономов се противопоставил на неговите намерения рязко и решително.[39]

Очевидно още първите учителски събори си поставяли широки обществени задачи. Ето защо целият български периодичен печат оценявал високо ползата от тях. А Ботев, винаги рязък към всички обществени компромиси, смятал, че „ако българският народ не добие своята политическа независимост, няма да помогнат екзархийските съвети и училищни контроли. Единствена полза ще донесат учителските събори."[40]

След 1873 г. по инициатива на Българската екзархия били свикани учителски събори в Русе, Шумен, Варна, Пловдив, Ловеч, Самоков, Неврокоп, Сливен, Хасково, Сяр, Чирпан, Видин, Оряхово и др. Екзархията извършила значителна работа по организирането на българското учебно дело вече като официално признат от турската власт негов ръководител. Независимо от това учителите, които били инициатори за свикването на учителски събори, оставали главните действуващи лица в тях и на практика ръководели учебното дело в различните райони и след създаването на епархийските съвети.

БЪЛГАРСКОТО УЧИТЕЛСТВО — СОЦИАЛЕН ПРОИЗХОД, ОБРАЗОВАНИЕ И ОБЩЕСТВЕНО ПОЛОЖЕНИЕ. Епохата на Възраждането, и особено нейният най-динамичен заключителен период, е белязана от активното участие на българската интелигенция и на учителството конкретно във всички обществени прояви. След Кримската война учителската професия получила обществено признание и единствено давала широко поле за изява на интелектуалния потенциал на нацията. Преди всичко ясно изпъквало нейното общонародно значение. „Учителите са най-отговорни пред обществото — писал в. „Македония", — защото трябва да работят единствено в името на общата полза... Те трябва да вземат инициативата в ръцете си... Народното училище да разшири влиянието си извън училищните стени..."[41] Макар значението и влиянието на учителите в обществения живот да било осезателно и през първата половина на века, след Кримската война то нараснало забележително. Неслучайно периодичният печат бил единодушен във високата си оценка за обществената значимост на учителската професия и обикновено я придружавал с определението „свято и гордо звание", наричал я „работа без предели" и „образец във всичко".

Десетки български учители били за своите възпитаници истински духовни наставници и определили с влиянието си върху тях бъдещия им житейски път. Между най-уважаваните учители през третата четвърт на XIX в. били някои от по-старото поколение, като Ботю Петков /1815—1869/, Йордан Хаджиконстантинов — Джинот /1818—1882/, П. Р. Славейков /1827—1895/, Никола Михайловски /1818—1892/, Иван Момчилов /1819—1869/, С. Доброплодни /1820—1894/, Д. Чинтулов /1823—1886/, Никифор Попконстантинов /1824—1881/, Рашко Блъсков /1819—1884/, Сава Филаретов /1825—1863/, Й. Груев /1827—1912/ и др., както и по-млади учители, започнали професионалната си дейност през третата четвърт на века, като Георги Константинов Динков—Динката /поч. 1877/, Добри Войников /1833—1878/, Тодор Шишков /1833—1896/, Григор Пърличев /1830—1893/, Неделя Петкова /1826—1894/, Тодор Бурмов /1834—1906/, Кузман Шапкарев /1834—1899/, Бачо Киро Петров /1835—1876/, Димитър Душанов /1837—1904/, Тодор Икономов /1838—1892/, Й. Ковачев /1839—1898/, Тодор Пеев /1842—1904/, Анастасия Тошева, Анастасия Паскалева, Иван Гюзелев /1844—1916/, Р. Каролев /1846—1928/, Павел Бобеков /1852—1877/ и мн. др. През този период в българските училища работели стотици учители с известни или забравени днес имена, които доказвали на дело, че учителството е не само професия,

но и призвание.

Създаването на обществено активно учителско съсловие поставя въпроса за социалния произход на българските учители. Учителството имало своите корени във всички социални слоеве на българското общество, но най-мощни били те в буржоазните среди, пряко свързани и носители на новите явления в стопанския, културния и политическия живот. С разрастването на училищната мрежа през 70-те години постепенно се разширявала социалната основа на учителството и сред селското население, свързано с традиционния земеделски поминък.

Видното място, което заемали българските учители в обществения живот, и забележителната им роля за културното и политическото издигане на българския народ обаче невинаги отговаряли на тяхното социално положение. Тази двойственост се определяла от липсата на материална сигурност в живота им, от взаимоотношенията на учителите с местните първенци и особено с турските власти и гръцкото духовенство.

В учителските заплати съществували големи различия, които зависели от субективната преценка на общинските управници, но преди всичко били последица от различията в образованието и способностите на самите учители, от степента на развитие на отделните селища, от техните възможности и културно-просветни традиции и като цяло — от равнището на българското образование. Така мъжете получавали повече от жените, градските учители повече от селските, класните повече от началните и чуждите възпитаници повече от домашните. Разликите в заплащането на учителския труд от почти символичните възнаграждения за мнозина селски учители до значителни за времето си суми, получавани от някои градски класни учители, се запазили до Освобождението. Често явление обаче били нередовното изплащане на заплатите, затрудненията при намиране на свободно учителско място, конфликтите между учители и училищни настоятели.

Професионалните трудности, пред които били изправени българските учители, налагали създаването на професионална организация, която да брани техните права. В началото на 1871 г. Хр. Г. Данов и учителят Димитър Енчев предложили създаването на общо учителско сдружение. Тяхната идея била горещо одобрена от учителите и културната общественост, но била само частично осъществена.[42]

Характерни за учителското съсловие през Възраждането били и чувствителните различия в образованието на българските учители. Най-многобройна била групата на селските учители без специална подготовка; след тях идвали възпитаниците на известните в страната училища, които били предпочитани начални учители, но ставали и класни; върхът, учителският елит, съставяла групата класни учители с разнородно образование, в редица случаи и висше, получено в чужбина.

Подготовката на учителските кадри — една от основните грижи на българската културна общественост, била мотивирана от общоприетата теза, че истински просветен напредък може да се постигне едва след подготовката на достатъчно способни учители. Ето защо при съществуващите условия към учителите домашни възпитаници се прибавяла значителната група на чуждите възпитаници. Сред тях най-много били възпитаниците на руските светски и духовни училища и университети. До Освобождението там получили образование около 700 българи, като голяма част от тях след завръщането си в България ставали учители.[43] Чрез тях Русия подпомагала развитието на учебното дело и се превръщала в един от мостовете за приобщаване на българите към постиженията на модерния свят. Сред останалите славянски страни най-много българи — ученици и студенти, привличали Сърбия, Чехия, Хърватско. В Сърбия те били по-многобройни до края на 60-те години, след което постепенно се насочили към славянските земи в Австро-Унгария. Чехия и Хърватско се оказали близки за младите българи не само поради обществено-политическата атмосфера, определяна от чуждото господство и съпротивата срещу него, но и като етап в стремежа на българската интелигенция за пряко общуване с водещите в културната област европейски страни. Възпитаниците на чешките, сръбските и хърватските заведения надхвърляли три стотици, като десетки от тях участвували активно в изграждането на българското учебно дело.[44]

През третата четвърт на века непрекъснато се увеличавал и броят на западните възпитаници — предимно френски, американски, английски, немски и австрийски. Те получавали образование както в различните учебни заведения в самите страни, така и в откритите чужди училища в пределите на Османската империя. Втората група била далеч по-многобройна, като главна заслуга за това се падала на известните чужди училища в Цариград: френския колеж в Бебек, Галатасарайския лицей /по своята същност не правителствено, а френско училище/ и американския Роберт колеж. Независимо че до Освобождението само там учили между 300—400 българи, броят на онези от тях, които поели учителското поприще, бил далеч по-скромен. Главната причина за това е, че възпитаниците на западните учебни заведения произхождали от по-заможни семейства и имали и други възможности за обществена реализация.[45]

1

2

3

4

5

6

След Кримската война някои от българските учители получили образование и в съседните Румъния и Гърция, но техният брой бил незначителен.

Обучението в странство превръщало чуждите възпитаници не само в представителите на съответната педагогическа школа, но преди всичко в носители на културни и идейно-политически влияния, които намирали почва и израз в цялостния обществен живот. Едни ставали носители на революционната идея, други на убедената проповед в неизбежното осъществяване на обществената еволюция. Външнополитическата им ориентация ги разделяла и често ги противопоставяла едни на други, но като цяло българските учители чужди възпитаници запазвали силно и действено националното си съзнание. Полученото извън страната образование им давало едно общо предимство — те се отърсвали от изостаналостта на нрави и отживели предразсъдъци, възприемали съвременните идеи за нация и обществена активност, формирали у себе си убеждения, създавали си програми за действие и така на практика обогатявали идейно-политическия живот в българското общество. Българските възпитаници обаче също имали свое преимущество — неотклонната близост до реалните нужди на живота в страната, което, в съчетание с осъзнатата необходимост от служба на обществото, ги превръщало в опора на българското училище, особено по селата.

Първостепенната културно-просветна роля на учителите се проявявала не само по отношение на учебното дело. Те ставали инициатори за откриване на читалища и за обогатяване на живота им, разпространявали новобългарската книга и периодичния печат. От средите на учителите излезли и някои от първите български журналисти, писатели и учени, които положили основите на периодичния печат, на модерната българска литература, театър и музика. Сами двигатели на прогреса, учителите били между първите строители на новобългарската култура и с цялата си дейност — организатори и ускорители на процеса, който оформил окончателно българската нация.

Много от учителите стоели и в центъра на общинските борби. Тяхното обществено значение било ясно схващано от всички и те били търсен съюзник в социалните сблъсъци за овладяване на общинското управление. Несигурността на тяхното социално положение обаче, идеите и моралът на буржоазния свят, на който те били носители, ги правели най-често естествен съюзник на прогресивните сили в българското общество.

Забележително било участието на българските учители и във въоръжената националноосвободителна борба. Те били и сред редовите участници

в революционното движение, и сред неговите организатори, те били съзаклятници, четници, въстаници и опълченци, те били апостоли на революцията и нейни идеолози.

През разглеждания период положението на учителите се определяло от две противостоящи линии. Първата била възходяща, определена от мястото и значението им в българското общество, а втората била низходяща и се определяла от позициите им в империята. Отказвайки социалната осигуреност и покровителството на турското правителство, които биха накърнили самоуправлението на българското образование, учителите били лишени от перспектива за развитие в империята, но запазили обществения си авторитет и самостоятелност в националната сфера. Така българските учители оставали чужди на системата на държавното управление и негласно се превръщали в негов потенциален противник. Общественото положение и възможностите за преки контакти с идеите на революцията били основните причини за революционизиране на голямата част от учителите от края на 60-те години на XIX в. С всичките си прояви в обществения живот те се изявили като най-активна част на българската интелигенция. И това било естествено, защото новобългарската просвета с радикалното си отношение към всичко старо и задържащо развитието ѝ, с ярко изразения си национален характер подготвила мир-

7

8

1. Васил Манчов, учител от Свищов, фотография, 70-те години на XIX в. Архив на читалището — Свищов

2. Йосиф Ковачев, учител, въвел звучния метод на преподаване в България, фотография, 1879 г. Народна библиотека „Кирил Методий" — София

3. Георги Динков, виден учител и общественик в Македония, фотокопие от фотография от 70-те години на XIX в. Народна библиотека „Кирил и Методий" — София

4. Йорданка Филаретова, класна учителка в София, фотография, 80-те години на XIX в. Архив на Института по история при Българската академия на науките — София

5. Царева Миладинова, видна учителка, фотография, 70-те години на XIX в. Архив на Етнографския институт при Българската академия на науките — София

6. Иван Гюзелев, учител, фотография, 1875 г. Музей на образованието — Габрово

7. Йоаким Груев, виден учител, педагог и книжовник, фотография, началото на 70-те години на XIX в. Архив на Българската академия на науките — София

8. Анастасия Тошева, видна класна и гимназиална учителка, фотография, 70-те години на XIX в. Музей на образованието — Габрово

ната революция на духовете, революцията на съзнанието.

ЧЕСТВУВАНЕ ДЕЛОТО НА КИРИЛ И МЕТОДИЙ. Забележителната роля на българското учебно дело в обществения живот намерила през третата четвърт на века израз и във включването му в националната празнична система чрез изтъкването на националната просвета и училищата като наследници и продължители на великото дело на славянските първоучители — братята Кирил и Методий. За пръв път техният празник бил отбелязан в Пловдив през 1851 г., когато по идея на Найден Геров тамошното българско училище било наречено „Св. св. Кирил и Методий". Редовното му празнуване на 11 май /24 май н. ст./ започнало през 1857 г. в Пловдив, Цариград, Шумен и вероятно Лом. През следващите 3—4 години денят на солунските братя се превърнал в училищен празник за най-развитите селища във всички български области. Като общонароден празник денят на създателите на славянската азбука бил отбелязван и в Копривщица, Карлово, Калофер, Видин, Свищов, Русе, Скопие, Охрид, Битоля, Солун, Лозенград, Одрин, Варна, Тулча, Търново, София, Велес, Стара Загора, Плевен, Сливен и в още много български градове и села. Десетки български училища и черкви били наречени „Св. Кирил и Методий". По същото време празникът бил трайно възприет и от българската емиграция в Румъния и Русия, празнуван бил от българските ученици и студенти в чужбина, дори от заточениците в Диарбекир.[46]

Масовото възприемане на празника като общонационален било ярко доказателство за бързо протичащия по това време процес на национална консолидация. Характерно е, че този нов празник, превърнат в символ на жаждата у българина за просвета и наука, неизбежно се свързвал и с главните политически задачи на националната революция — националното обособяване и освобождение. Неслучайно Хр. Ботев нарекъл 11 май „празник на нашето историческо възрождение. . ., който ни напомня нашето преминало и настояще, и празник, който трябва да ни въодушевява с идеята за пълно духовно и политическо освобождение"[47]. Своята вяра в изключителното патриотично значение на празника, свързал националната просвета с делото на славянските първоучители, Ботев изразил категорично в заключителните думи на специално посветената на празника статия: „11 май скоро ще да бъде празник на нашата революция и на нашата свобода."[48]

Учителски събор в Пловдив, фотография, 1870 г. Архив на Българската академия на науките — София

2.
Педагогическа книжнина

Ускореното развитие на учебното дело налагало създаването на учебна книжнина, отговаряща на равнището и задачите на българското училище. От „Рибния буквар“ на д-р П.Берон /1824/ до Освобождението се появили — в първо издание или препечатки — над 300 учебника.[49] По-голямата част от тях били преводи или компилации от чужди учебници, но през 60-те години на XIX в. все по-ясно се проявявал стремежът за създаване на оригинална българска учебна книжнина или за приспособяването на чуждата към конкретните български нужди и особености.

Сред учебната книжнина най-значителен бил броят на букварите. Макар че едва след 1870 г. се появили първите буквари в съвременния смисъл на думата — „Буквар по нагледна и гласна метода“ от педагога Д. Благоев /1875/ и „Български буквар по звучната метода“ от Й. Ковачев /1875/, издадените до Освобождението над 60, а с препечатките над 100 буквара отразявали усилията да се обезпечи първоначалното образование и да се изгради основата на българското училище. Неслучайно твърде многобройни били и читанките /над 60 заедно с препечатките/, българските граматики /над 20/ и учебниците по математика /към 40/.

Редом с учебниците, насочени към „началата на знанието“, националният характер на българското училище намирал своеобразен израз и в създаването на учебници, насочени към националното самопознаване. До Освобождението били издадени двадесетина учебника по обща и българска история /с няколко изключения главно след Кримската война/ и около 35 учебника по география. Интересът към историческите и географските знания напълно отговарял на възхода в националното развитие, определен от стремежа за самоопределение, засилената политическа активност и стопанския напредък. Неслучайно като автори на учебници по история и география се проявили изтъкнати личности в културно-просветния и политическия живот, като П. Р. Славейков, Др. Цанков, Д. Войников, Й. Груев, Б. Петков, Р. Блъсков, Т. Шишков, Д. Душанов и др. Значително по-малък бил броят на учебниците по физика, химия, естествена история и др., което съответствувало, от една страна, на усилията за разширяване обхвата на школските знания, а, от друга, на още невисокото равнище в преподаването на предметите от областта на естествените науки. Тези учебници били в по-голямата си част преводни, макар че и в тях се забелязвал стремеж да се приближат до особеностите в развитието на българското общество.

1

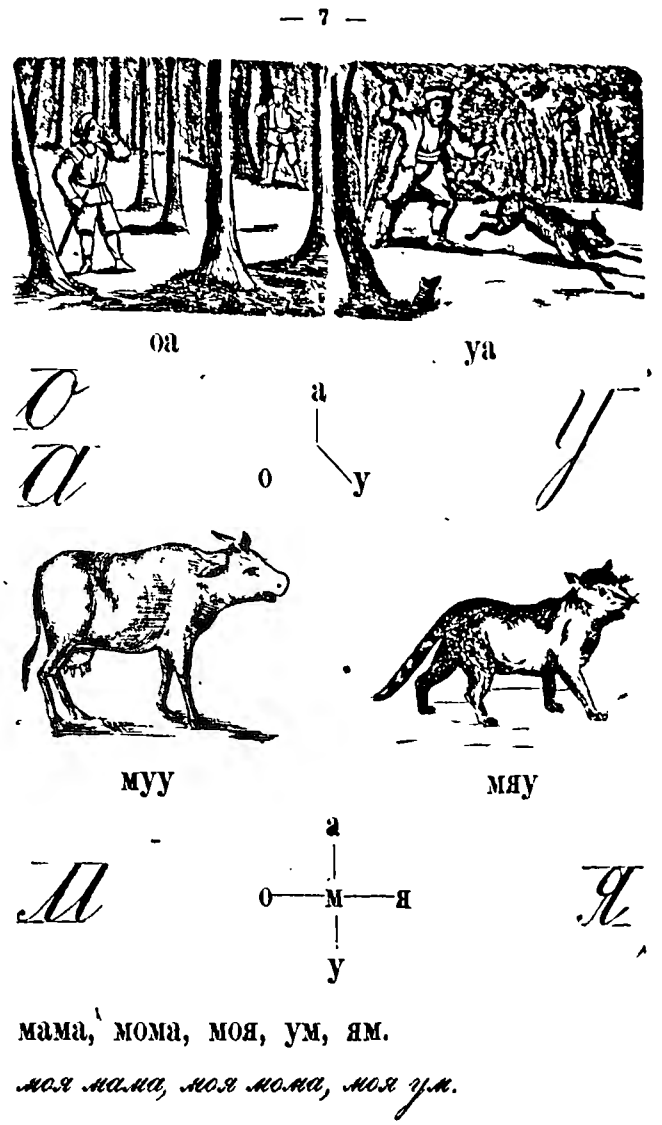

1. Страница от „Буквар по нагледната и гласна метода с 212 образа извътре“ от Д. Благоев, Виена, 1875. Музей на образованието — Габрово

2. „История Българска“, Гавриил Кръстевич, Цариград /1869/. Библиотека на Института по история при Българската академия на науките — София

3. Естествена история, В. х. Стоянов Берон, Болград, 1870. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

4. Физическа география, Д. Витанов, Прага, 1873. Музей на образованието — Габрово

5. Българска граматика, Тодор Т. Хрулев, Букурещ, 1859. Музей на образованието — Габрово

6. „Зема и небо“, Й. Груев, Виена, 1872. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

Така например Хр. Ботев превел учебник по аритметика, в който пригодил текста на задачите към българската политическа действителност и му придал революционно съдържание.

Общо след Кримската война до Освобождението били издадени 281 български учебника. По-особено място между тях заемат и няколкото учебни помагала, свързани с педагогическата теория и практика. Броят им естествено нараснал през 70-те години. Сред техните автори /след Кримската война/ са П. Р. Славейков, Кр. Попов-Мирски, Др. Манчов, П. Горбанов, Й. Ковачев и др. Педагогически указания се срещат и в самите учебници по различните учебни предмети — от буквари, читанки и аритметики до най-сериозните разработки на възрожденските педагози. В това отношение изключителна заслуга имали българските книжари и книгоиздатели, чиято дейност била схващана не толкова като търговия, колкото като работа за обществена полза. Това предопределяло преимуществото при издаването на учебна пред развлекателна книжнина. С особени заслуги в това отношение били Хр. Г. Данов и Др. Манчов, които освен като издатели се проявили и като автори на много учебници.

Сред силите, които подхранвали и активизирали просветното движение, водещо място заемал възрожденският периодичен печат. Възникнал като необходима трибуна за вече интензивния обществен живот, печатът постоянно следял и откликвал на всички проблеми около развитието на българското образование. Няма вестник или списание, които да не публикували разнообразни материали, свързани с живота на българското училище. Всъщност темата за националната просвета била най-трайната, обединяваща и неограниче-

2

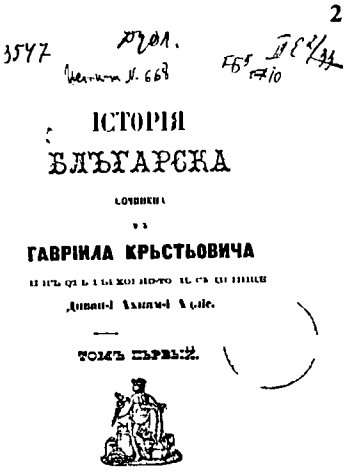
ИСТОРІЯ
БЪЛГАРСКА
СЪЧИНИЛА
ГАВРІИЛА КРЪСТЬОВИЧА
ТОМЪ ПЪРВЪ.
1860

3

ЕСТЕСТВЕННА ИСТОРІЯ
ЧАСТЬ ПЪРВА
ЗООЛОГІЯ.
МЛѢКОПОДАЙЩИ ЖИВОТНИ.
ЧЕЛОВѢКЪ.
ВАСИЛЯ Х. СТОЯНОВА-БЕРОНЪ
1870

4

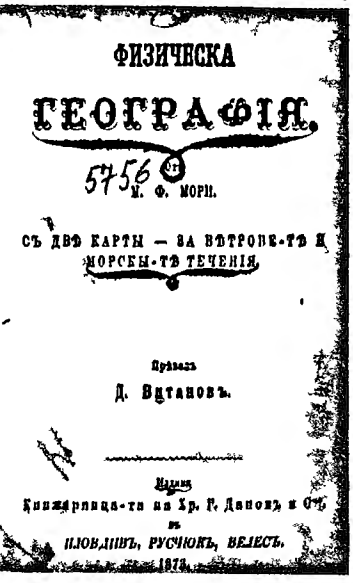
ФИЗИЧЕСКА
ГЕОГРАФІЯ.
Д. ВЪТАНОВЪ.
ПЛОВДИВЪ, РУСЧЮКЪ, ВЕЛЕСЪ.

5

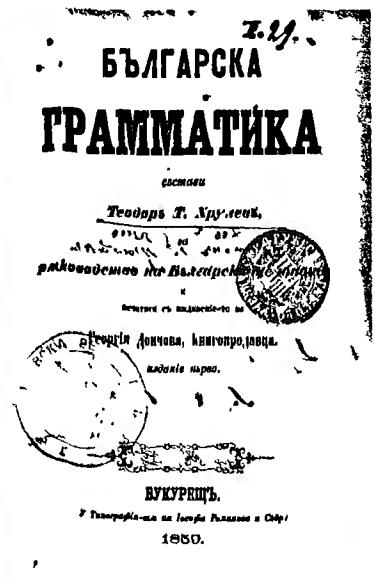
БЪЛГАРСКА
ГРАММАТИКА
Теодоръ Т. Хрулевъ,
БУКУРЕЩЪ.
1850.

6

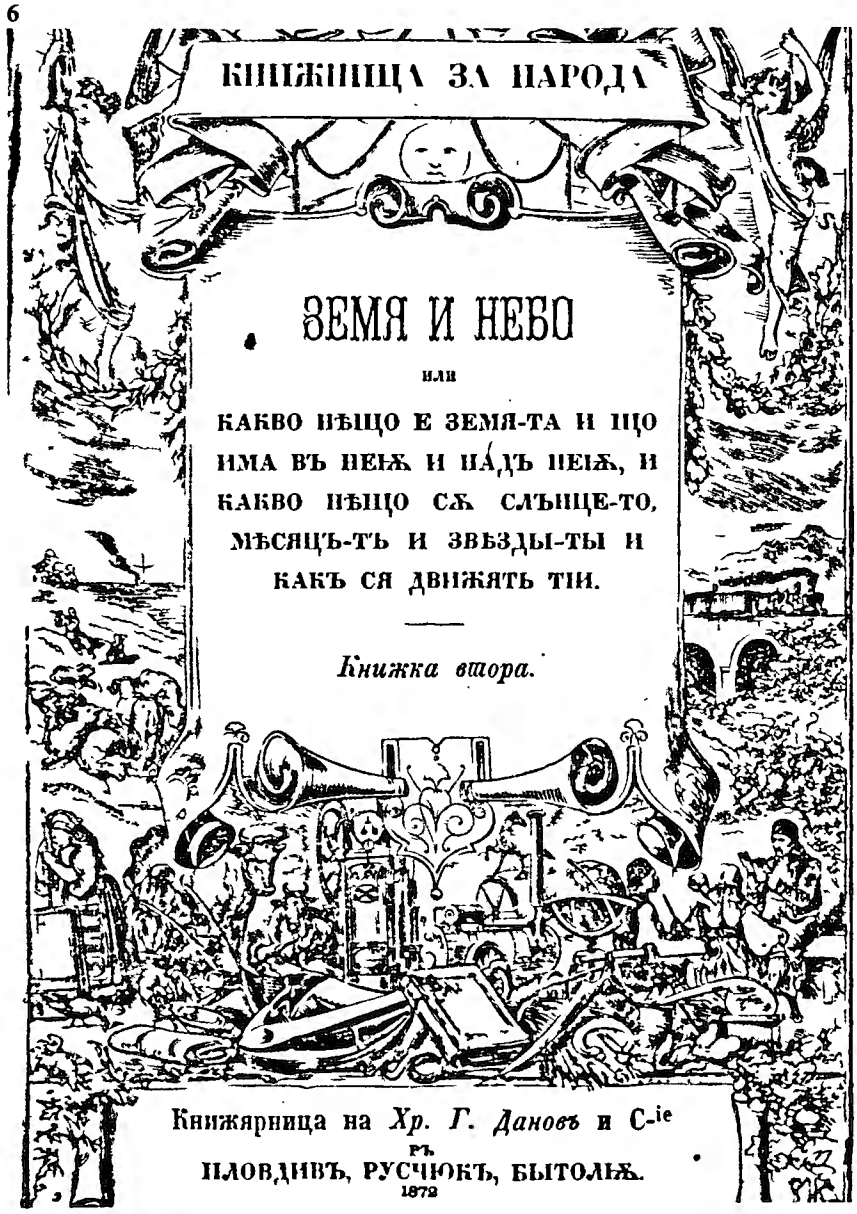
КНИЖНИЦА ЗА НАРОДА
ЗЕМЯ И НЕБО
ИЛИ
КАКВО НѢЩО Е ЗЕМЯ-ТА И ЩО ИМА ВЪ НЕЖ И НАДЪ НЕЖ, И КАКВО НѢЩО СЪ СЛЪНЦЕ-ТО, МѢСЯЦЪ-ТЪ И ЗВѢЗДЫ-ТЫ И КАКЪ СЯ ДВИЖЯТЪ ТИИ.
Книжка втора.
Книжярница на *Хр. Г. Дановъ* и С-ie
ПЛОВДИВЪ, РУСЧЮКЪ, БЫТОЛЬЖ.
1872

на по своите задачи тема в българската журналистика, тъй като чрез нея се изявявало общото мнение за необходимостта от непрекъснато просветно развитие като най-ценен национален капитал.

В българския периодичен печат били разглеждани буквално всички проблеми, свързани с развитието на учебното дело. Редом с чисто педагогическите въпроси около формата и методиката на обучение и възпитание в повечето вестници и списания съществувала постоянна хроника на училищния живот — на успехите и трудностите, които училищата изживявали като национални обществени институции. В това отношение най-известните български градски училища не били привилегировани — обект на траен интерес за печата били също и селските училища. През 70-те години на века учителите, които били най-активните сътрудници на периодичния печат, вече събирали и изпращали статистически данни за състоянието на училищата не само в тяхното, обикновено по-голямо селище, но и в неговата околност. Такива данни били публикувани за абсолютно всички части на българските земи и по този начин българската общественост могла да следи и насочва развитието на националното учебно дело.

Специално внимание било отделяно на издръжката и управлението на училищата — едно от най-важните условия за тяхното съществуване и напредък, на социалното положение на българските учители, на тяхното място и роля в обществения живот. От страниците на печата добивали публичност педагогическите идеи на българската интелигенция и се обосновавали насоките, които националното учебно дело трябвало да следва в своето развитие. Особено значение за неговото укрепване имало решителното противодействие на българските вестници и списания срещу денационализаторските намеси в националната просвета. Те информирали за чуждите и правителствените опити и намерения, разкривали тяхната същност и воювали срещу тях като изразители на волята на българския народ, готов да брани националния характер и самостоятелността на своите училища.

Значението на българското учебно дело като основна за печата тема се проявявало и чрез забележителното жанрово разнообразие на посветените й материали — като се почне от обяви, кратки информации и статистически данни и се стигне до уводни статии, пътеписи, фейлетони, стихотворения, разкази, сценки.

След Кримската война, когато на практика българският периодичен печат заживял пълнокръвен живот, малко или повече с журналистика се занимавали почти всички първенци в духовния живот на нацията. Сред многобройните автори на материали по педагогически въпроси особено активно се изявили Г. С. Раковски, П. Р. Славейков, Димитър Мутев, Илия Блъсков, Др. Цанков, Т. Бурмов, Т. Икономов, Д. Войников, Нешо Бончев, Й. Ковачев, Лазар Йовчев /Екзарх Йосиф/, Т. Шишков, Марко Балабанов, Л. Каравелов, Хр. Ботев и мн. др. При отдалечеността на тогавашните български културни центрове и трудната връзка между тях печатът единствено давал възможност за сравнително бърз обмен на културни идеи и програми, включително и предимно за развитието на учебното дело. Неслучайно П. Р. Славейков наричал училището и периодичния печат „двата крака на нашия народ", които ще го поведат по пътя на обществения прогрес.[50]

Независимо че училищните проблеми били постоянна тема на възрожденския печат, в началото на 70-те години се появили и педагогически периодични издания. Още един пример за напредъка на българското учебно дело, те били опит за създаване на специализирана педагогическа трибуна. Такива издания били „Читалище" на Ил. Р. Блъсков /1870–1876/, дъщерното списание „Градинка" /1874/, списвано също от Ил. Р. Блъсков, сп. „Ръководител на основното училище" /1874/ на Др. Цанков и библиотека-списание „Педагогическа книжица" на Петър Пъргов, от която излезли две книжки — „Училищно здравословие" /1875/ и „Списание за в училище и в къщи" /1876/. С педагогическа насоченост били и други списания — Славейковите „Пчелица" /1871/ и „Ружица" /1871/, които били първите списания съответно за деца и жени, сп. „Просвещение" /1872/ на Кост. Сапунов, „Слава" /1871/ на Т. Станчов, „Книжевен имот за децата" на Георги Живков и др.

Материалните затруднения и липсата на добре подготвени сътрудници предопределяли краткия живот на педагогическата периодика. Въпреки това, популяризирайки чуждия опит и наченките на новобългарската педагогическа мисъл, тя спомагала за развитието на учебното дело и обогатявала представите на много от българските учители за съвременната им педагогическа теория и практика.

3.
Борба против чуждите опити за противодействие срещу българското просветно дело

Изключителното значение на училището при формирането на националното съзнание било отлично разбирано както от водещите среди в българ-

ското общество, така и от всички чужди сили, преследващи определени политически цели на Балканите. Така големите европейски държави се насочили към укрепване на влиянието си чрез постоянно усилваща се активност в културно-просветната област. Някои съседни държави също превърнали учебното дело в поле на изява на културно-политическите си домогвания; отново срещу националния облик и патриотичния дух на българското училище бил насочен един от най-амбициозно замислените планове на османската власт, с който тя целяла да пресече българския национален подем. Историческата практика сочи намесата в просветното развитие на една нация като предпочитан и резултатен начин на действие за осъществяване на експанзионистичните цели по мирен път, същевременно съпротивата срещу тези действия е показателна както за степента на развитие на засегнатата нация, така и за зрелостта на класата, която я ръководи.

През третата четвърт на XIX в. националните буржоазии в младите балкански държави вече били значително укрепнали. Излизането от младенческата им възраст било съпроводено от разрастване на национализма, от прояви на културно-политически домогвания към съседните български земи. Там те превръщали учебното дело в поле за изява на своите претенции, но тяхната пропаганда срещала съпротивата на изграждащото се национално самосъзнание на българското население. Гръцките национални аспирации, които имали дълбоки корени и опора в денационализаторската политика на Цариградската патриаршия, били осъществявани под знамето на прочутата „мегали идея".[51] Първите крачки за нейното реализиране чрез действия в просветната област били направени още преди Кримската война, но истински преломен момент настъпил през 60-те години. Тогава „българският въпрос", т. е. тревожният за гръцките националисти подем в българското общество, неведнъж бил разглеждан в правителствените среди. Като противодействие срещу българското национално укрепване били създадени многобройни гръцки политико-просветни дружества, известни под името „силогоси", сред които най-важни били Цариградският и Атинският.[52] Особено активни били гръцките усилия в Южна Тракия и Македония, намиращи се в непосредствена близост с Гърция. Планомерната политика за присъединяване на тези области към Гърция била предшествувана и съпътствувана от организирана и настъпателна дейност за духовна асимилация и погърчване на тамошното българско население. Тя се провеждала под формата на укрепване на гръцкото национално самосъзнание у „българогласните гърци", както гръцките националисти наричали българите.

Макар че гръцката пропаганда била силна политически и финансово, българското учебно дело в застрашените от нея области постигнало сериозни успехи. Само в Македония до Освобождението били създадени около 250 български училища. Често пъти те си проправяли път с цената на скъпи жертви. В своята борба тракийските и македонските българи получавали общонационална морална и отчасти материална подкрепа. Тя идвала чрез печата /тук водещо място имал Славейковият в. „Македония"/, чрез даренията на различни благодетели от всички български краища — общини, читалища, отделни личности, и особено чрез дейността на специално създадените културно-просветни организации към цариградското читалище като Македонската дружина и благодетелното братство „Просвещение", а след 1874 г. и на Настоятелството на бедни училища, което разполагало с предишния фонд на Македонската дружина.[53] Отпорът срещу асимилаторските гръцки усилия в Македония и победата на българската просвета в тази област обаче били преди всичко дело на самите македонски българи.

След Кримската война към западните български покрайнини и Македония отправило поглед и предприело настъпателни антибългарски действия и сръбското правителство, водено от идеята за „възкресяване на стара Сърбия" и Душановото царство. Сърбия предявила претенциите си за хегемония сред балканските славяни още през 40-те години на века и постепенно се насочила към културната пропаганда като средство за подготовка на завоевателните си планове спрямо граничещите с нея земи. Широката и разгърната сръбска културно-политическа експанзия в споменатите български земи започнала през средата на 60-те години. През 1868 г. бил създаден специален Комитет за училища и учители в Стара Сърбия като орган на сръбската пропаганда и тя придобила целенасочен и остър характер.[54] Това предизвикало възмущението на много родолюбиви български дейци, между които учители като Й. Ковачев от Щип, Никола Шишеджиев от Враня и др., които отправили оплакване в Цариград. Сръбската пропаганда срещнала неодобрението и на някои сръбски, хърватски и черногорски органи, като вестниците „Застава", „Глас црногорца", „Обзор" /Загреб/, както и на някои английски и немски вестници. Против „нечуваните безсрамия" се обявил сърбинът Стефан Веркович. Несъгласие с шовинистичните идеи на известния идеолог на сръбския национализъм Милош Милоевич изказвали по онова време и някои сръбски учени като Стоян Новакович[55], Милан Куюнджич и др.

Съпротивата на българското население вър-

вяла по същия път, както и срещу гърцизма; от същите източници пристигала морална и материална помощ. Отразено по страниците на периодичния печат,стълкновението между българското население и сръбската пропаганда, осъществявана предимно чрез училищата, напуснала местните граници и се превърнала в стълкновение между укрепващата българска нация и водещите среди на сръбската националистическа буржоазия.

Защитата на българската култура и образование, а в перспектива и на териториалната цялост на българските земи срещу денационализаторските опити от юг и от запад ангажирала вниманието и усилията на цялата българска общественост в страната и в емиграция независимо от съществуващите по това време социална диференциация и идейно-политически различия сред нея. Единодушието на българската общественост спрямо чуждите домогвания било категорично доказателство за силата на българското национално-освободително движение и за високата степен на развитие на съзнанието за националната общност на българите. Енергичната борба против чуждите пропаганди показва и значението, и силата, които имала културната и просветната дейност като неделима част от националната революция. В средата на 70-те години, когато националистическите домогвания на шовинистичните среди в буржоазиите на съседните страни започнали да стават язва в отношенията им с българите и пречка за необходимото балканско сътрудничество срещу общия неприятел, Хр. Ботев ги нарекъл „второ начало на оная страшна, безумна и вредителска историческа борба, която доведе турците в Европа... Но види се — писал той, — че на историческите уроци държавните мъже на Сърбия, на Гърция и на Румъния не обръщат почти никакво внимание.“[56] С тези думи той изразил общото убеждение и на революционните дейци, и на привържениците на обществената еволюция.

Политиката, провеждана от Гърция и Сърбия спрямо част от българския народ в периода на национална консолидация, поставяла въпроса за реалната опасност от чуждата пропаганда. В това отношение намесата на двете балкански държави в областта на просветата и училището а и в целия живот на българското население в застрашените области значително се различавала. Предимство по време, по сила и по опасността за разрушаване на българското национално съзнание имала гръцката пропаганда. Главната причина била, че тя разполагала със своя собствена опора. Немногобройното гръцко население, както и гъркоманите били носители на гръцката културна традиция. Това прогръцки настроено население разполагало със значителни финансови възможности, към които се прибавяла постоянната организаторска, политическа и материална подкрепа на държавата и на Цариградската патриаршия. Тяхното противодействие ограничавало възможностите на българите за резултатна съпротива, а на отделни места тя била предварително обречена на неуспех поради плътното и силно настъпление на гръцката пропаганда. Въпреки това устремеността към националното си самоопределение българско население успяло да преодолее гърцизма в голямата част от застрашените области и да се запази като българско.

В същото време сръбската пропаганда била лишена от такава етническа основа, макар да използувала близостта на двата езика, за да прокарва сръбско влияние чрез изпращане на учители, учебници и други книги. От 60-те години в Македония и други български области действувала тайно сръбска агентура, пряко подчинена на правителството. Сръбската пропаганда създавала значителни затруднения пред българското население и пред развитието на българското училище и култура. Съпротивата на българите и укрепването на националното образование накарали сръбските ръководни дейци да разберат, че е невъзможно да посърбят Македония и Западните покрайнини и да разрушат българското самосъзнание на тамошното население с лозунга за сръбския етнически характер на тези области. Поради това по-късно правителствените кръгове го заменили с нов, като издигнали флага на „политическия македонизъм“.[57]

През 60-те години и турската либерална буржоазия забелязала все по-ясно задълбочаващата се разлика в културното равнище на турското и християнското население в империята.[58] Първа сериозна реакция срещу това положение, крайно неблагоприятно за турското господство, бил проектът на Мидхат паша от 1865—1866 г. за промени в народното образование в Дунавския вилает. Той отчитал както необходимостта от радикални преобразования в турското образование, така и опасността, която се криела в подема на самостоятелното българско учебно дело. Затова проектът му бил, от една страна, опит на турската либерална буржоазия да спре подема на българското образование, а, от друга страна, средство за осъществяване намеренията ѝ да изгради „единна“ османска нация от господствуващата народност и подвластната ѝ чужда нация и така да възкреси величието на империята. Положителните моменти в

„Български просветители св. Методий, св. Кирил“, цветна литография, посветена на Теофан Райнов от издателя Христо Г. Данов, Виена, 1863, отпечатана от Опенхаймер. Църковен историко-археологически музей — София

БЪЛГАРСКЫ ПРОСВѢТИТЕЛИ
СВ. МЕѲОДІИ.
ВЪ ПРЕСЛАВЪ
СВ. КИРИЛЛЪ

проекта били въвеждането на задължително начално образование, както и материалното осигуряване на училища и учители, но техният приемлив характер трябвало да прикрие същността на проекта — сливане на турските и българските училища, унищожаване самостоятелността и националния облик на българското образование и подчиняването му на управлението на държавна комисия. Предвиждало се още да бъде въведен контрол върху учебните програми и върху правото на българските учители да упражняват професията си и т. н. Всичко това можело да доведе до отнемане самостоятелността на нашето учебно дело и до постепенното му османизиране.[59]

Докато българите били единни в съпротивата си срещу културно-политическите домогвания на съседите, по отношение на турския проект съществували две позиции — на рязко противопоставяне и на одобрение. Те били резултат от ясно изразената вече социално-политическа конфронтация в българското общество. Малобройната група на поддръжниците на турския проект съставяли част от консервативно настроените чорбаджии и туркофилската интелигенция на държавна служба. В своите действия обаче те се ръководели от различни съображения. Подкрепата, която повечето от тях оказвали на проекта, не била равностойна на национално предателство, поне в субективните им намерения, а била опит учебното дело да бъде гарантирано материално и реформирането му да се извърши в съгласие с техните компромисни политически планове. Основното за тях било българското училище да се откъсне от руското влияние, а националното развитие да продължи в рамките на империята, но ориентирано към и под покровителството на западните държави.

Огромната част от българския народ в страната и в емиграция посрещнала проекта на Мидхат паша с възмущение и загриженост и му дала масов и рязък отпор. Още в началото /1866 и 1867 г./ проектът претърпял неуспех и в него били извършени промени, но той запазил същността си. По-късно /1869/ началният вариант залегнал в основата на друг проект за реорганизация на образованието — вече за цялата империя.[60] През 1870 г. бил направен опит той да бъде осъществен, макар и в регионален мащаб в Тулчанския санджак, но завършил неуспешно поради енергичната и сериозна съпротива на българската общественост, на българския народ.[61] Основната тежест в борбата за запазане самостоятелността на българското училище изнесла българската общественост вътре в страната и главно демократичните кръгове, обединени около издавания от П. Р. Славейков в Цариград в. „Македония“.[62]

Честуване на Кирил и Методий и празника на българската писменост и просвета

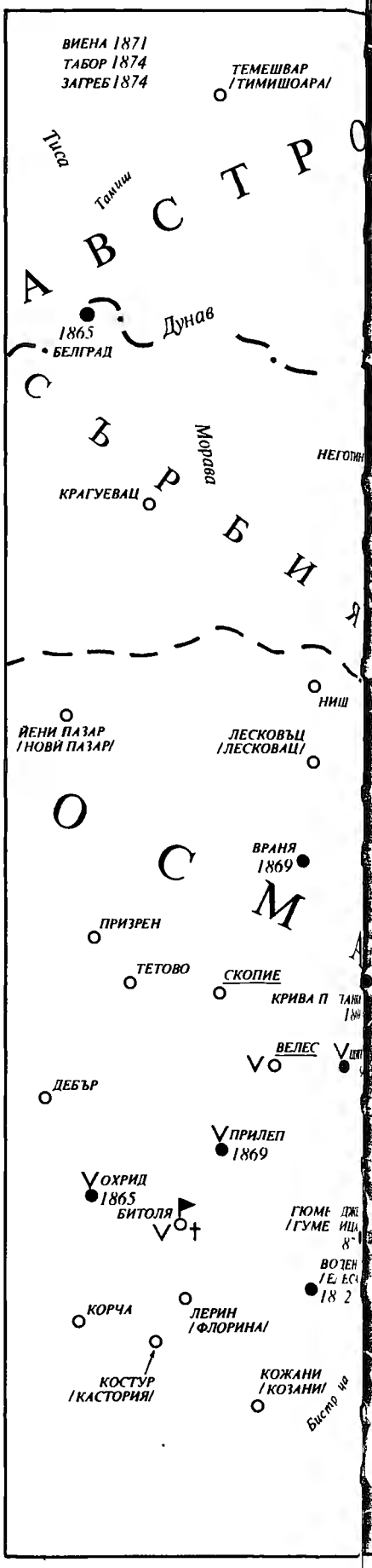

СТОЛИЦА
АДМИНИСТРАТИВЕН ЦЕНТЪР НА ЗАВИСИМА ДЪРЖАВА
ГРАД
СЕЛО
МАНАСТИР
ДЪРЖАВНА ГРАНИЦА
ГРАНИЦА НА ЗАВИСИМА ДЪРЖАВА
ПЪРВО ЧЕСТВУВАНЕ ПРЕЗ 1851 Г.
СКОПИЕ НАЙ-РАННИ ЧЕСТВУВАНИЯ ПРЕЗ 1857 – 1859 Г.
ЧЕСТВУВАНЕ СЪЧЕТАНО С ДВИЖЕНИЕТО СЛЕД АКЦИЯТА В ЦАРИГРАД НА ВЕЛИКДЕН 1860 Г.
1869 ЧЕСТВУВАНЕ МЕЖДУ 1863 – 1878 Г.
УЧИЛИЩЕ НАРЕЧЕНО НА КИРИЛ И МЕТОДИЙ
ХРАМ, ПОСВЕТЕН НА КИРИЛ И МЕТОДИЙ

ОБЕКТИ, ИЗВЕДЕНИ С ЦИФРИ:

1 ЕСКИ ДЖУМАЯ /ТЪРГОВИЩЕ/
2 КАЛИМАНЦИ
3 ЦЕРОВА КОРИЯ
4 КОТЕЛ
5 МЕДВЕН
6 СОПОТ
7 АДЖАР /СВЕЖЕН/
8 ДУПНИЦА /СТАНКЕ ДИМИТРОВ/
9 ГОРНА ДЖУМАЯ /БЛАГОЕВГРАД/

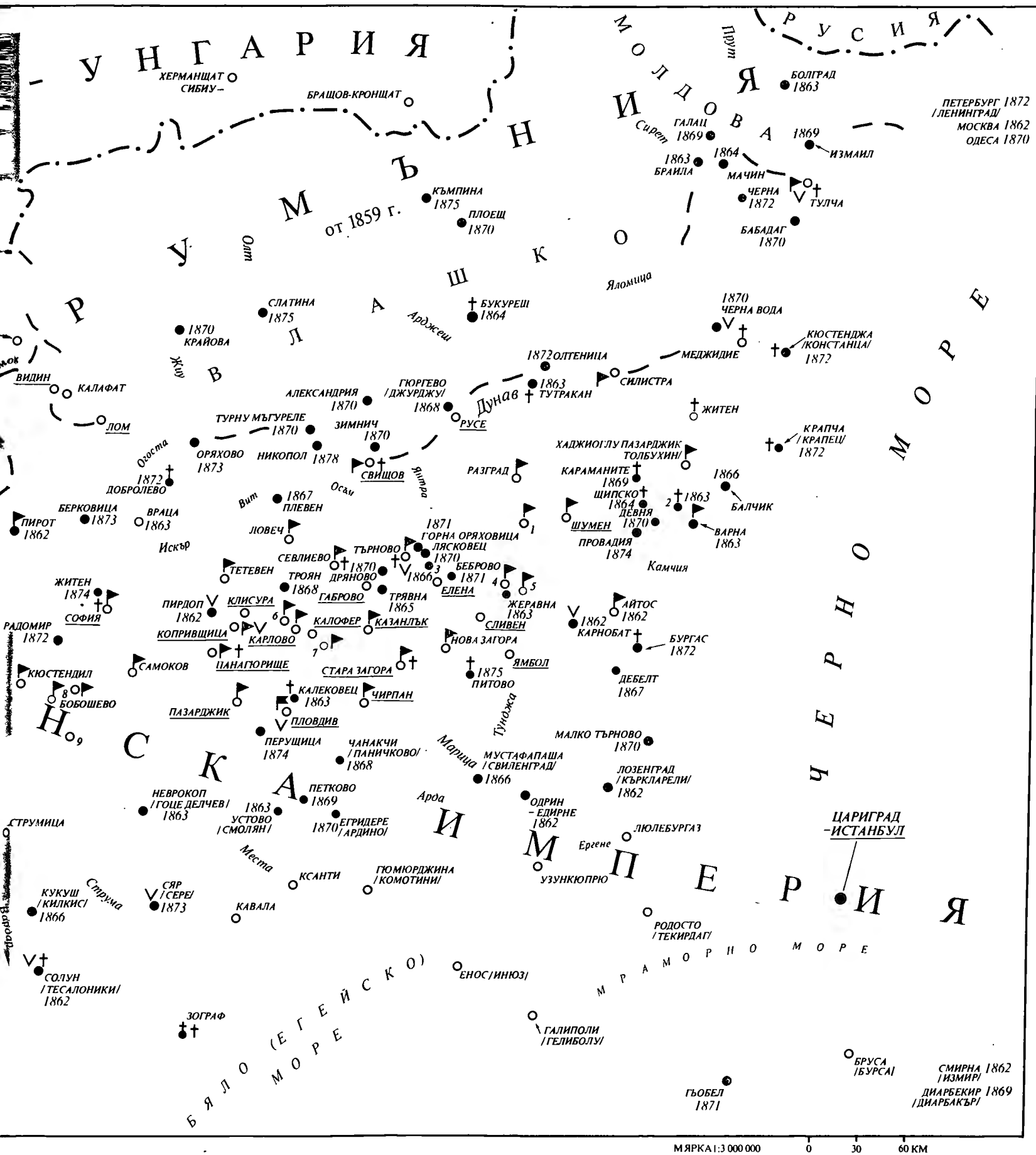
УНГАРИЯ
РУСИЯ
МОЛДОВА
Прут
ХЕРМАНЩАТ
СИБИУ
БРАЩОВ-КРОНЩАТ
БОЛГРАД 1863
ПЕТЕРБУРГ 1872 /ЛЕНИНГРАД/
МОСКВА 1862
ОДЕСА 1870
ГАЛАЦ 1869
Сирет
1869
ИЗМАИЛ
1863 БРАИЛА
1864
МАЧИН
ЧЕРНА 1872
ТУЛЧА
БАБАДАГ 1870
КЪМПИНА 1875
ПЛОЕЩ 1870
от 1859 г.
Олт
Яломица
СЛАТИНА 1875
БУКУРЕШ 1864
Арджеш
1870 ЧЕРНА ВОДА
КЮСТЕНДЖА /КОНСТАНЦА/ 1872
1870 КРАЙОВА
Жиу
ВИДИН
КАЛАФАТ
1872 ОЛТЕНИЦА
МЕДЖИДИЕ
СИЛИСТРА
1863 ТУТРАКАН
АЛЕКСАНДРИЯ 1870
ГЮРГЕВО /ДЖУРДЖУ/ 1868
Дунав
РУСЕ
ЖИТЕН
ЛОМ
ТУРНУ МЪГУРЕЛЕ 1870
ЗИМНИЧ 1870
КРАПЧА /КРАПЕЦ/ 1872
Огоста
ОРЯХОВО 1873
НИКОПОЛ 1878
ХАДЖИОГЛУ ПАЗАРДЖИК ТОЛБУХИН/
1872 ДОБРОЛЕВО
СВИЩОВ
Осъм
Янтра
РАЗГРАД
КАРАМАНИТЕ 1869
1866
БЕРКОВИЦА 1873
ВРАЦА 1863
Вит
1867 ПЛЕВЕН
ЩИПСКО 1864
1863
БАЛЧИК
ПИРОТ 1862
ЛОВЕЧ
1871 ГОРНА ОРЯХОВИЦА
ДЕВНЯ 1870
ШУМЕН
ВАРНА 1863
Искър
ЛЯСКОВЕЦ 1870
ПРОВАДИЯ 1874
СЕВЛИЕВО
ТЪРНОВО
ТЕТЕВЕН
ДРЯНОВО
1866
БЕБРОВО 1871
Камчия
ЖИТЕН 1874
ТРОЯН 1868
ГАБРОВО
ТРЯВНА 1865
ЕЛЕНА
ЖЕРАВНА 1863
АЙТОС 1862
СОФИЯ
ПИРДОП 1862
КЛИСУРА
КАЛОФЕР
КАЗАНЛЪК
СЛИВЕН
1862 КАРНОБАТ
РАДОМИР 1872
КОПРИВЩИЦА
КАРЛОВО
НОВА ЗАГОРА
БУРГАС 1872
ПАНАГЮРИЩЕ
ЯМБОЛ
САМОКОВ
СТАРА ЗАГОРА
1875 ПИТОВО
КЮСТЕНДИЛ
ДЕБЕЛТ 1867
БОБОШЕВО
КАЛЕКОВЕЦ 1863
ЧИРПАН
ПАЗАРДЖИК
ПЛОВДИВ
Тунджа
ПЕРУЩИЦА 1874
ЧАНАКЧИ /ПАНИЧКОВО/ 1868
Марица
МАЛКО ТЪРНОВО 1870
МУСТАФАПАША /СВИЛЕНГРАД/ 1866
ЛОЗЕНГРАД /КЪРКЛАРЕЛИ/ 1862
НЕВРОКОП /ГОЦЕ ДЕЛЧЕВ/ 1863
ПЕТКОВО 1869
Арда
ОДРИН - ЕДИРНЕ 1862
СТРУМИЦА
1863 УСТОВО /СМОЛЯН/
1870 ЕГРИДЕРЕ /АРДИНО/
ЛЮЛЕБУРГАЗ
ЦАРИГРАД -ИСТАНБУЛ
Ергене
Места
КСАНТИ
ГЮМЮРДЖИНА /КОМОТИНИ/
УЗУНКЮПРЮ
Струма
КУКУШ /КИЛКИС/ 1866
СЯР /СЕРЕ/ 1873
КАВАЛА
РОДОСТО /ТЕКИРДАГ/
МРАМОРНО МОРЕ
СОЛУН /ТЕСАЛОНИКИ/ 1862
ЕНОС /ИНЮЗ/
ЗОГРАФ
ГАЛИПОЛИ /ГЕЛИБОЛУ/
БЯЛО (ЕГЕЙСКО) МОРЕ
БРУСА /БУРСА/
СМИРНА 1862 /ИЗМИР/
ДИАРБЕКИР 1869 /ДИАРБАКЪР/
ГЪОБЕЛ 1871
ЧЕРНО МОРЕ
ОСМАНСКА ИМПЕРИЯ
МЯРКА 1:3 000 000
0
30
60 КМ

От края на 60-те години най-яростната критика срещу турските образователни проекти идвала от средите на революционната демокрация. Вестниците на Л. Каравелов и Хр. Ботев призовавали народа на непримирима борба в защита на националното образование и разяснявали опасностите, които криел всеки опит за посегателство срещу самостоятелното българско училище.

Различните позиции, от които българската общественост защищавала своите училища, показват доколко картината на националните и социалните борби през разглеждания период била сложна и преплетена. Въпреки сериозните идейно-политически различия между отделните групи основно и обединяващо било отношението към училището като към национален капитал с изключително значение за развитието на българската нация. Кръгът, който се борил срещу асимилаторските опити на турската власт, включвал представители от всички идейно-политически течения в българското общество с изключение на малцината туркофили. Българското училище било защитено от учителите, от интелигенцията, от буржоазията, от целия народ и неговият протест, изявен на мирното поле на просветата, имал революционизиращо значение. Провалянето на турските правителствени проекти в просветната област било голяма победа в едно стълкновение на национална почва между поробен и поробител.[63]

БЪЛГАРСКОТО УЧЕБНО ДЕЛО И НАЦИОНАЛНАТА РЕВОЛЮЦИЯ. Подемът в развитието на българското образование през третата четвърт на XIX в. довел до редица важни за нацията резултати. Учебното дело се превърнало в средство за организация на българското общество и съществено допринесло за утвърждаването сред българите на представи и способности за обществена активност и отговорност. През периода от Кримската до Освободителната война била подготвена по-голямата част от националната интелигенция, която издигнала българското културно равнище, възприела съвременните идеи за обществено устройство и норми на политически живот и оглавила българското национално-освободително движение. Чувствителното увеличаване на броя на грамотните българи, вярното осмисляне на националните нужди и интереси и стремежът за приобщаване към постиженията на модерния свят предизвикали подема в българската култура, развитието на журналистиката, литературата и изкуствата и зараждането на съвременната българска наука. Същевременно българското училище допринесло много и за социално-политическото възпитание на българския народ. То подготвило кадри за църковно-националното движение и за борбата за политическо освобождение. Решителната съпротива на българското общество срещу всички правителствени и чужди опити за възпиране на българското учебно дело и за асимилацията на части от българското население допринесла за сплотяването на нацията. Съществен принос в това отношение имало и общонационалното утвърждаване на празника на българската просвета — денят на братята Кирил и Методий. Българското учебно дело придобило решаващо значение при осъществяването на националната консолидация, като едновременно с това хвърлило мост между българското общество и модерния свят. С цялата си дейност възрожденското училище се превърнало в източник на национална енергия и в един от основните фактори за осъществяването на българската буржоазно-демократична революция.

4. Културно-просветни и обществени организации

Важна роля, мобилизираща силите на народа за подпомагане на учебното дело и за разгръщане на разнообразна културно-просветна дейност, изиграли създадените през 50—70-те години на XIX в. многобройни български читалища и обществено-културни организации. Тяхната поява и дейност били свързани с обществения и културния подем на българския народ.

Идеята за създаване на обществени организации с културно-просветна насоченост не била нова, но през 60—70-те години тя добила особена актуалност и намерила условия за осъществяването си. Породена от потребностите на развиващото се българско общество и ползуваща примера и опита на други страни и народи в това отношение, идеята за обществено-културните организации станала твърде популярна и намерила най-разнообразно проявление именно през последните две десетилетия преди Освобождението в лицето на създадените читалища, женски, учителски, ученически и други културно-просветни дружества и организации.

ЧИТАЛИЩА. Важна роля за културно-просветното развитие и издигане на българския народ през Възраждането играели читалищата. Тяхната роля е неделима част от цялостния процес на българското културно и просветно развитие. Те израснали като средища и огнища за широка културно-просветна работа сред българския народ — подкрепяли развитието на учебното дело, уреждали неделни училища, сказки и събрания, полагали грижи за женското и професионалното образование, насърчавали книгоиздаването и печата, подкрепяли литературата и театралната дейност. Бъл-

гарското читалище се изградило като масова народна организация за културно-просветна дейност, създадена на принципа на самодейността. Тази организация имала свой устав, изборно ръководство, членски състав, който плащал определен членски внос, а като главна задача и цел развивала богат организационен, културно-просветен живот в най-широк мащаб. Годината на раждането на истински народни читалища е 1856 — в Свищов, Лом и Шумен.

Основите на читалището в Свищов били положени на 30 януари 1856 г.[64], а неговите основатели били Ем. Васкидович, Д. Начович, И. Д. Станчов, А. Конкович, Ив. Радославов, В. Манчов и др. Свищовските читалищни дейци още от първите стъпки на своята организация поддържали най-тесни връзки с Раковски, който бил вече в Нови Сад, изпратили му читалищния устав, вслушвали се в неговите съвети и напътствия. Така читалището в Свищов още в началния си период свързало своята работа с високопатриотична революционна дейност. Получило подкрепата на свищовските просветни дейци, еснафи, занаятчии и родолюбиви търговци, читалището още същата година имало читалищна библиотека с над 2000 тома книги и получавало близо 30 български и чужди вестници. Не е без значение и фактът, че читалището в Свищов създало и първия музей в страната.

Второ по време на създаването си било ломското читалище /23 април 1856 г./, основано от дългогодишния учител, общественик и книжовник Кр. Стоянов — Пишурка. И това читалище намерило подкрепа у най-родолюбивите си граждани и за кратко време се развило като културно-просветна организация, чиято дейност се простирала от богатата читалищна библиотека до публичните сказки, беседи и представления. Първите театрални представления, организирани от ломското читалище, наскоро последвано от шуменското, сложили началото на българския театър.[65]

Шумен бил трети поред град, в който през лятото на 1856 г. е открито читалище. В края на 1849 г. тук намерили убежище няколкостотин унгарци и поляци, принудени да емигрират след революционните събития от 1848 г. Българското население в Шумен дало сърдечен прием на емигрантите, между които били и вождовете на революцията Лайош Кошут, Бем, Хенрик Дембицки, Клапка и др. Тази унгаро-полска емиграция направила преврат в духовния живот на шуменци.[66] А почвата за това била много подходяща. Българското население в Шумен било будно, предприемчиво. Тук се откроявала и богато надарената личност на общественика и учителя Сава Доброплодни, сложил основите на читалището в Шумен.

След Свищов, Лом и Шумен читалища започнали да се организират и от българите в Македония. В 1860 г. в Битоля било открито читалище „Съгласие", в което имало „български вестници и от други разни езици, така и една книгохранителница от български книги"[67]. Основани били читалища и в Прилеп, Велес и др., които подпомагали откриването на български училища и участвували в борбата срещу гърцизма и сърбизма.

Ярка проява в живота на читалищата било основаването на букурещкото българско читалище „Братска любов" в 1861 г. от българската революционна емиграция начело с Г. С. Раковски. Великият революционер веднага подарил 100 екземпляра от своята книга „Горски пътник" като основа за читалищна библиотека. Макар и посрещнато с ентусиазъм от букурещките българи, читалището се развивало трудно поради борбата на „старите" срещу „Братска любов", тъй като то групирало младите в българската емиграция. От 1866 г. читалището започнало своя истински живот, укрепнало и постепенно станало просветно-политически център на българската революционна емиграция въпреки трудните условия, при които работело. „Старите" от Добродетелната дружина открили второ читалище, което станало още по-голяма пречка за обединяването на емиграцията.

За периода от 1856 до 1869 г. броят на българските читалища достигнал 30. Причините за това сравнително бавно развитие трябва да се търсят в няколко посоки. След 1860 г. българската интелигенция насочила вниманието си към засилената борба за самостоятелна църква, в която читалищните дейци били на едно от челните места. Около тях се групирали революционно настроените младежи. Важна пречка за развитието на читалищата била пакостната роля на чорбаджиите и туркофилите, които недоволствували и не одобрявали пътя, по който вървят и се развиват тези народни културно-просветни организации.

Значителна роля за развитието на читалищата оказало българското читалище в Цариград, където бил центърът на църковно-националното движение. Читалището било основано през 1866 г.[68] В ръководството му влизали хаджи Мина Пашов, Г. Груев, Т. Бурмов, Ст. Брадински, Н. Бракалов, П. Р. Славейков, Ив. Найденов и др. Създаването на читалището се предхождало от опит да се открие в 1860 г. едно българско читалище в квартал „Бейоглу", от едно славянско читалище, открито през януари 1862 г. в квартал „Пера"[69] и от създаването на Българската книжовна дружина през 1864 г. Цариградското българско читалище успяло да се наложи като образец и ръководен фактор в просветната дейност на всички български читалища по това време.[70] Запазено е едно предложение на

читалището до Марин Дринов от 4 април 1869 г., с което му се предлага той да се заеме с написването на една кратка българска история, която да бъде преподавана в началните училища.[71]

Голяма заслуга на цариградското читалище е, че то започнало да издава сп. „Читалище", което изиграло ролята на централен и ръководен орган за всички български читалища. Благодарение усилията на Т. Икономов и П. Р. Славейков сп. „Читалище" се превърнало в открита трибуна на най-демократичните сили в просветителското движение на българската патриотична интелигенция през Възраждането. Голям успех за читалището бил и създаденият при него специален комитет, наречен „Македонска дружина"[72], чиято главна цел била откриването на български училища и подпомагането на създадените дотогава такива в Македония, издържането на бедни ученици и изпращането на пособия и книги за българското население.

Читалищното дело получило своето най-бързо развитие не само по числен състав, но и по дейност от 1869 г. нататък, за което спомогнали две големи събития. Първото било създаването на Вътрешната революционна организация, начело на която застанал Васил Левски. Второто събитие било учредяването на Българската екзархия, която в известна степен поела покровителството и подкрепата на много читалища.

През 1869 г. били открити читалища в Плевен, Пловдив, Казанлък, Стара Загора, Сливен, Калофер, Ямбол, Браила и други градове.[73] Първите селски читалища били основани в селата Аджар /дн. Свежен/, Пловдивско, Бяла черква, Шипка, Смядово, Мъглиж, Енина, Градец, Габарево и др. Инициатори за откриването на читалищата били будни учители и младежи, част от които били членове на местните революционни комитети. Някои селски читалища били открити с помощта на учители от съседните градове. Например на читалището в Енина помогнали учители от Стара Загора, в Градец — от учители от Котел и пр. Богата и разнообразна дейност развивало читалището в Бяла черква, дето отдавал всичките си сили даскал Бачо Киро Петров. Неговият девиз, под който преминавала дейността на читалището, бил: „Винаги се сее — за свобода семето ще да покара, когато дойде време." Селските читалища допринесли в значителна степен за културния и политическия напредък в нашите села.

Годините след учредяването на Екзархията /1870/ до 1876 г. били период на най-бърз разцвет на читалищата. През тези години били открити или подновили своята дейност десетки читалища. Културно-просветни организации от национален характер, самобитни по замисъл, по развитие и по дейност, читалищата дали своя голям принос в развитието на цялостния културен и идеен живот на българския народ през Възраждането.

КУЛТУРНО-ПРОСВЕТНА ДЕЙНОСТ НА ЧИТАЛИЩАТА. В своята широка народополезна дейност читалищата в България оказали голяма помощ на просветното дело. Читалищата у нас се появили цели две десетилетия след Габровското училище във време, когато масово се създавали нови светски учебни заведения. Но докато училищата подготвяли почвата за изграждането на читалищата, създадените вече читалища си поставяли по-широка задача — морално и материално да подпомагат училището и просветата. Със своята разнообразна дейност читалищата допълвали и разнообразявали знанията на младите и възрастните, спомагали за тяхното културно и просветно издигане. В близо 200-та читалища до Освобождението у нас почти нямало такова, което в своята дейност да няма задача и цел да подкрепя учебното дело. Много от градските финансово укрепнали читалища спомагали за откриване на училища в селата, изпращали им учебници и пособия. Някои читалища станали инициатори за свикване на учителски събори, за уеднаквяване работата на учителите, за изработване на обща училищна програма и т.н.

Читалищата оказали съществена помощ и за развитието на занаятчийското и професионалното образование, спомагали за откриването на неделни и вечерни училища. Някои читалища изпращали младежи и девойки да се учат в чужбина. Тулчанското читалище например изпратило П. Бълчанова да се учи в Пражкото женско училище, панагюрското издържало П. Бобеков да учи в Медицинското училище в Цариград, калоферското поддържало младеж, който да изучи бояджилъка, за да може да помогне на гайтанджийството, и т. н.

В своята културно-просветна дейност читалищата давали своята подкрепа и за изграждането на женски и младежки дружества. В дейността на читалищата за развитието и подпомагането на просветата читалищните дейци достигнали даже до идеята за необходимостта от български университет, инициатор за което да стане цариградското читалище.

Читалището в Браила[74] предоставило своята сграда на Българското книжовно дружество, прераснало по-късно в Българска академия на науките. Читалищата дали значителен принос и за развитието на нашата книжнина. Редица книги били издадени от отделни читалища, а повечето от спомоществователите били читалищни дейци и членове. Читалищата били ония институции, чрез които ставало най-масовото разпространение и на

периодичния ни печат.

Значителна дейност читалищата развивали чрез създадените при тях библиотеки. Създаването на библиотеки била една от главните цели и задачи на всяко читалище. Библиотеката била комплектувана от книги, вестници, списания, между които и доста чужди — руски, сръбски, турски, немски и др. В тези библиотеки пак читалищните ръководители и дейци вършели своята ползотворна работа. Често те четели групово, на глас пред множество посетители разни статии от вестници и списания и пр. Книжният фонд в библиотеките на много читалища постоянно нараствал.

След Кримската война, когато културното влияние на Русия на Балканите нараснало, руската прогресивна обществено-политическа мисъл и печат намирали все по-широко място и прием в читалищата. В едно писмо от 24 октомври 1872 г. Т. Бурмов съобщил на известния руски общественик-славянофил Нил Попов, че „кораба /т. е. пратката — б. а./ с книги за българското читалище в Цариград е получен"[75]. На 11 януари 1875 г. от името на същото читалище С. С. Бобчев удостоверил, че приел от кехаята на Руското посолство в Цариград два сандъка с руски книги за сметка на българското читалище в Цариград.[76] Освен по този път много от намиращите се в Русия българи изпращали книги от изтъкнати руски учени и писатели. В това отношение показателен бил примерът на Н. Палаузов, Сп. Палаузов, Р. Жинзифов, М. Дринов и мн. др. Читалището в Стара Загора получавало Херценовия в. „Колокол". Задгранични издания на Херцен били получавани и в редица други читалища из България.[77]

Друг вид дейност, развивана от българските читалища, била лекционната. Благодарение на тази удобна форма сказчици и лектори най-добре, пряко и непосредствено общували с народните маси. Изнасяните сказки и беседи имали най-различно общообразователно съдържание, но най-често били с тематика из българската история, за славното и героично минало или за възпитанието на децата, семейните отношения, устройството на обществото, из областта на хуманитарните и други науки. Най-редовна и активна лекционна дейност развивали читалищата в Стара Загора, Казанлък, Цариград, Габрово, Русе, Браила и Букурещ.

Едно от големите и важни постижения на читалищата през разглеждания период била тяхната театрална дейност.

Читалищните дейци, чийто социален състав бил от учители, занаятчии, еснафи, духовници и др., взели най-дейно участие в българското националноосвободително движение. Те били непримирими борци срещу гръцките фанариоти и Патриаршията. Зад фасадата на културно-просветната си легална дейност те започнали интензивна нелегална организационна работа. В. Левски, А. Кънчев, Бачо Киро, Матей Преображенски, Ст. Пешев, П. Волов и др. били инициатори и създатели на редица комитети именно под прикритието на читалищния покрив, където често кипяла бурна комитетска дейност.

Българските читалища през Възраждането играели първостепенна роля в развитието на българската национална култура. Тези близо двеста културно-просветни организации развили значителна по обем дейност за културния и политическия напредък на българския народ.

ЖЕНСКИ ДРУЖЕСТВА. Женските дружества се появили в периода на културно-националния подем на българския народ успоредно с разрастването на девическото образование и с повишаване броя на образованите българки, най-вече учителки, които станали главните инициаторки за основаването на тези дружества и ръководели тяхната дейност.

1

2

3

1. Печат на читалището в Плевен до Освобождението. Окръжен исторически музей — Плевен

2. Печат на българското читалище в Букурещ от 1861 г. Архив на Българската академия на науките — София

3. Печат на читалището в Свищов от 1869 г. Архив на читалището — Свищов

185
Инв № 6860
Б 188 152

№1 — ЗАКОНЪ

Народнаго Българско-читалище.

Общо градски хората събрани, мислейки колко е полезно да имаме за народна полза читалище, съгледаемъ за нужно, да изберемъ едно попечителство, съставлено отъ единъ предсѣдатель, шесть редовни членове и единъ наследникъ, на които да се повѣрява въ ръцѣтѣ фонда на парите, книгитѣ и нещата, ѝдито принадлежатъ на читалището какво се е събрало и колкото въ бѫдѫще ще се събератъ, за то ще постѫпватъ по слѣдующитѣ членове:

I. За предсѣдателя избираемъ Господина Александръ Е. Шишмановъ, а за первый редовный членъ Господина Іоанна Д. Станчова, за второй редовный членъ Господина Апостола Кѫнковича, за третій редовный членъ Господина Сотира Экономова, за четвертый редовный членъ Господина Цвѣтка Радославовича, за пѣтый редовный членъ Господина Іоанна Сѫжиновича, за шестый редовный членъ Господина Костаки Г. Авраамовъ, а за наследникъ да е учителя Господинъ Емиманоилъ Васкидовъ.

II. Предсѣдателя и членовете ще се събиратъ во всякъ недѣлъ въ четвертокъ въ вечеръ въ засѣданіе да приглеждатъ и да се совѣтуватъ за относящіеся за читалището потребы.

III. Ако нуждата поиска за какви и нѣкои потребы относящіеся за развитіе то народнаго образованіе, то предсѣдателя и членовете, ще се приканятъ и другій пѫтъ да се събиратъ.

IV. Когато се дѫржи засѣданіе, всякому да е свободно да влѣзува тамъ едато се дѫржи.

V. Всякій отъ членовете да си дава мислите за какъвъ да е причинъ но да има отпредъ си за основаніе народното просвѣщеніе и полѣзното за читалището когато мислитѣ. Когато мислити удвоятъ на двѣ части, то попечителството ще повика часть отъ представителите да си дадатъ мислите, и по многото гласове предсѣдателя ще се одобрява.

VI. Щомъ се съгласятъ мнѣніята на членовете, предсѣдателя ще ги одобрява рѣшительно.

VII. Когато ще се отвори засѣданіето, единъ день напредъ ще се извѣстява предсѣдателя и редовните членове отъ наследника.

VIII. Ако предсѣдателя, или нѣкой отъ редовните членове отсѫтствуа въ растояніе

Народна библиотека-Софія

За създаването на женските обществено-културни организации съществена роля изиграли и някои от видните български общественици и публицисти, като П. Р. Славейков, Л. Каравелов, М. Дринов, Т. Каблешков и др. Положително отношение към светското образование и възпитание на жените, към тяхното участие в обществения живот имали и повечето български вестници и списания, издавани и в емигрантските центрове, и в Цариград.[78]

Първото женско дружество в България било основано през 1857 г. в Лом. Инициатори за неговото създаване били местните читалищни дейци начело с възрожденския учител и книжовник Кр. Стоянов Пишурка.[79] Ломското женско дружество организирало събрания и вечеринки, изнасянето на сказки, театрални представления и т. н. Дейността му била сочена за пример на българките в другите краища на страната.[80]

През следващото десетилетие женски дружества били основани в редица градове и села — Стара Загора, Търново, Свищов, Русе, Габрово, Карлово, София, Велес, Тулча, Малко Търново и др., а така също и в много центрове на българската емиграция. Общо в годините до освобождението на България възникнали повече от 50 женски дружества, най-много в периода 1869—1872 г.[81] Дружествата, които понякога носели названието „женска община", се ръководели от настоятелството, а членовете им се делели на основатели — редовни и спомагателни.

Най-важната цел на женските дружества била да подпомогнат морално и материално образователното дело и културното развитие на българките чрез създаване и поддържане на девически училища, издръжка на учителки и на бедни ученички, изпращане на способни девойки да добият по-високо образование в други селища или в чужбина, създаване на библиотеки, откриване на неделни училища и т. н. Женските дружества полагали грижи за издигане на общокултурното равнище и нравственото извисяване на членовете си. По думите на Л. Каравелов женските дружества били свидетелство, че българският народ „показва ревност за живот, свобода, просвещение и напредък". Тяхното значение било високо оценено и от в. „Македония", който ги смятал за едно от най-хубавите постижения на българките и знак „на нашето колко-годе освестение"[82].

УЧИТЕЛСКИ И УЧЕНИЧЕСКИ ДРУЖЕСТВА. През втората половина на 60-те години на XIX в. подемът на образователното дело[83] и общественият дух и активност на просветните дейци намерили изява и в създаването на учителски дружества. Този въпрос се обсъждал в периодичния печат, като се обосновавала необходимостта от подобни организации и се публикували проектоустави за тях. Идеята се посрещнала с одобрение и били направени практически стъпки за нейното осъществяване.[84] Значителна дейност и в тази насока развили учителите в Русе и Русенско, където през пролетта на 1871 г. били сложени основите на учителското дружество. Най-голямо внимание било обърнато на подпомагането и защитата на професионалните интереси на учителите и семействата им.[85] През същата година под името „Милосърдие" било учредено учителско дружество в Чирпан.[86] Активна дейност провеждало основаното през 1873 г. серско-велешко-драмско-неврокопско учителско дружество „Просвещение" с център Неврокоп. Активни негови дейци били П. Сарафов, Сп. Прокопов, Н. Падарев и др.[87]

През 1874 г. Ст. Стамболов съставил проектоустав и подел инициативата за създаване на „взаимоспомагателна и професионално-културна организация" на учителите в Търновско.[88] Опити за основаване на учителски дружества били правени и на други места. Чрез тях прогресивните просветни дейци се стремели да подпомогнат образователното дело, да повдигнат културното и професионалното равнище на българското учителство, като активизират неговата обществена народополезна дейност.[89]

Ученическите дружества възникнали в края на 60-те и през 70-те години на миналия век. Най-напред свои дружества основали българските ученици в Цариград и Габрово, а след това и в редица още градове и села — Копривщица, Стара Загора, Сливен, Свищов, Пловдив, Ловеч, Велес, Видин, Лом, Шипка, Градец, Котленско и т. н. Младежите назовавали организациите си с хубави имена — „Братство", „Напредък", „Истина", „Росна китка", „Искра", „Здравец", „Събуждане", „Постоянство", „Добра надежда", „Наука" и др.[90] Ученически дружества съществували и в емигрантските български колонии в Русия и Румъния, а така също и сред българските ученици в Чехия, Белград и Загреб.

Основните задачи, които си поставяли ученическите дружества, били да съдействуват „за умственото и нравственото развитие"[91] на членовете си, да подпомагат бедни ученици, да откриват неделни училища и др. Дейността им се изразявала главно в изнасяне на беседи върху научно-популярни и обществени въпроси, предимно с историко-патриотична насоченост, в театрална дейност с патриотична тематика и т. н.[92]

Ученическите дружества били място, където

Страница от устава на читалището в Свищов, 30 януари 1856 г. Народна библиотека „Кирил и Методий" — София

1

2

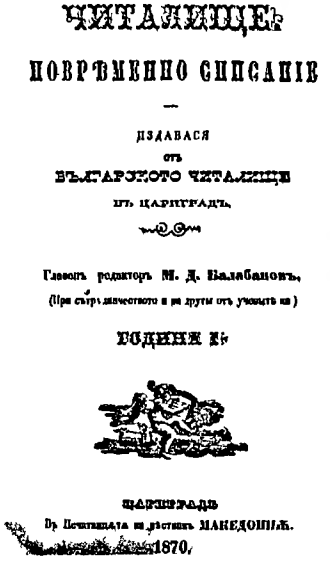

ЧИТАЛИЩЕ

ПОВРѢМЕННО СПИСАНІЕ

ИЗДАВАСЯ

отъ

БЪЛГАРСКОТО ЧИТАЛИЩЕ

ВЪ ЦАРИГРАДЪ.

Главенъ редакторъ М. Д. Балабановъ,

(При сътрудничеството и на други отъ учителя ни)

ГОДИНА I.

ЦАРИГРАДЪ

Въ Печатницата на вѣстникъ МАКЕДОНІЯ.

1870.

3

4

ИЗЛОЖЕНІЕ

НА

МАКЕДОНСКѪ-ТѪ ДРУЖИНѪ

за годишне-то събраніе на Блъгарско-то Читалище въ Цариградъ, на Врьбницѫ, 1 Априлія 1873.

Почитаеми Господіе,

Спорѣдъ распорѣжданіе-то, което ся взе въ ланско-то събраніе на това заведеніе, прьва-та работна година на Македонскѫ-тѫ Дружинѫ ся свршива днесь, и ніе, които имахмы честь да ся изберемъ дѣловодители за прѣзъ това врѣмя на тѫіѫ Дружинѫ, идемъ да испълнимъ длъжность-тѫ си: да ви дадемъ смѣткѫ за дѣловодителство-то си.

Когато въ ланско-то Ваше събраніе, като ви дадохмы изложеніе за матеріално-то състояніе на Дружинѫ-тѫ, ви показахмы голѣмы-ты мѫчнотіи, които ся срѣщать въ испълненіе-то на посланіе-то ни, ніе ни най-малко не смы были прѣувеличили положеніе-то на работы-ты. Мѫчнотіи-ты, на които ви посочихмы тогава, не само не сѫ были мечтателны, а даже сѫ надминували нашето прѣдвижданіе. Отъ опытъ видѣхмы, че въ мѣста, гдѣ-то мысляхмы да ся посрѣщнѫть непрѣодолимы мѫчнотіи въ испълненіе-то на посланіе-то ни, дѣятелность-та на опрѣдѣлены-ты учители, въ които намѣрихмы неуморимы сътрудницы, надви на всичкы-ты прѣпятствія, така чтото бьдохмы честити да видимъ старанія-та си увѣнчяны съ сполукѫ, когато на другы мѣста, въ които мысляхмы, че не трѣбува освѣнь едно подканяніе, придружено съ нѣкое спомаганіе, ніе посрѣщнахмы такъвъ опоръ отъ противъдѣйстіе, чтото при всичкы-ты ни усилія неможяхмы и до днесь да удовлѣтворимъ горящо-то желаніе на наши-ты еднородци да ся учять на матерній си языкъ. Нека си кажемъ правичкѫ-тѫ, че сами ніе не можяхмы да чякамы повече плодъ отъ тыя срѣдства, които ся дадохѫ на Дружинѫ-тѫ за испълненіе-то на важно-то ѝ посланіе, и че даже ся страхувамы, да не бы и тыя пѫпки, които врьзахѫ потъпканы-ты досега отъ Еллинизма гранки на многолиственно-то дрьво, което прѣдставлява наша-та народность въ Османскѫ-тѫ Дрьжавѫ, да останѫть неразвиты отъ недостатъкъ на хранителенъ сокъ.

5

младежите получавали първата си школовка в обществения живот. Димитър Благоев, който лично участвувал в българското ученическо дружество в Цариград, пише в спомените си: „Мнозина от нас горещо възприемахме идеята за национална общност и национално освобождение. За да можем да станем нейни агитатори и пропагандатори, ние си основахме едно ученическо дружество, една от чиито задачи бе самообразование и развитие.“[93]

ДРУГИ ОБЩЕСТВЕНО-КУЛТУРНИ ОРГАНИЗАЦИИ. В Цариград, като средище на огромна българска колония, били основани и действували през 60—70-те години на миналия век множество български обществено-културни организации и дружества или се правели опити за създаване на такива. Така например непосредствено след Кримската война, главно по инициатива на Др. Цанков, в Цариград била формирана

1. Сава Доброплодни, учител, основател на читалището в Шумен, фотография около 1879 г. Централен държавен исторически архив — София

2. Кръстьо Пишурка, учител и поет, основател на читалището в Лом, детайл от фотография, 1873 г. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

3. Списание „Читалище“, Цариград, 1870. Библиотека на Института по история при Българската академия на науките — София

4. Димитър Начович, виден търговец, един от инициаторите за основаване на читалището в Свищов, фотография, 80-те години на XIX в. Архив на читалището — Свищов

5. Изложение на Македонската дружина за годишното събрание на българското читалище в Цариград, 1 април 1873 г. Музей на образованието — Габрово

Община за българска книжнина, която започнала издаването на сп. „Български книжици“.[94] Като по-активни български обществено-културни организации в Цариград се изявили благодетелното братство „Просвещение“, печатарското дружество „Промишление“ др.[95]

Основано през 1868 г., благодетелното братство „Просвещение“ имало за задача да подпомага образованието на роден език на българите в Цариград и околностите му и най-вече на големия брой занаятчии и градинари. Братството съдействувало за откриването на училища и изпращало учители в околните цариградски квартали и близки села, населени предимно с българи, като Вланга, Татавла, Топкапия, Ортакьой и др., организирало изнасянето на сказки с научно-просветен характер и т. н.

През 60-те години на XIX в. в Кишинев възникнало Общество за разпространение на грамотността между българите, чийто устав бил утвърден през 1871 г. То си поставило за цел да работи за подготовката на учители, да подпомага българските училища и църкви, да издава книги, учебни пособия и др.[96] През същия период и живеещите във Виена български търговци основали дружество „Напредък“ със задача да помага „да се възпитават българските ученици в Тракия, Македония, Румъния и Северна България“, които се готвят за учители.[97]

По инициатива на Л. Каравелов през 1872 г. в Букурещ било основано Дружество за разпространение на полезни знания, което имало за основна задача „да съставя, препоръчва и разпространява различни полезни книги, които ще водят народа ни към истински напредък“[98]. Най-важното дело на дружеството било издаването на сп. „Знание“. То отпечатвало оригинални и преводни брошури с научно-популярен характер и чрез тях пропагандирало знания из областта на българската история и природните науки.

Представители на българската емиграция в Букурещ, между които Хр. Ботев, К. Цанков и др., участвували в учредяването и дейността на създадената през 1875 г. Славянска дружина, която съдействувала за културното сближение и развитие на славяните, живеещи в Румъния.[99]

В Солун през 1873 г. било образувано българско общество „Възрождение“. То си поставяло за цел да построи „една народна църква и едно свое училище... толкоз необходимо за напредъка на българщината в Солун частно и в Македония въобще“[100].

През 1874 г. по идея на учителя П. Станчев в Мустафа паша /дн. Свиленград/ било основано братство „Наука“ с основна задача „да се грижи за разпространяването на просвещението в околността“[101]. По същото време просветно дружество съществувало и в с. Гьокпала /дн. Михайлово, Старозагорско/, а с подобни цели били и благодетелно братство „Просвещение“ в Лозенград, дружество „Искра“ във Велес и т. н.[102]

Полезна дейност развивали и няколкото земеделскопросветни дружества. Те си поставяли за задача да съдействуват за подготовката на образовани земеделски специалисти и откриването на земеделско училище, които да бъдат в помощ на българското селско стопанство.[103]

Културно-просветните изяви намерили израз и в дейността на други организации. През 1870 г. в Русе било основано певческо дружество, а след две години бил образуван оркестър.[104] Български младежи от Браила участвували в дейността на филхармоничното дружество „Муза“, обединяващо представители на различни национални, а създаденото в същия град българско театрално дружество „Светлина“ имало творчески прояви и в други румънски градове.[105]

В периода след Кримската война читалищни и други обществено-културни дейци във Враца, Габрово и другаде положили основите на музейното дело в България. Те станали инициатори за събиране и запазване на веществени и писмени материали, свидетелствуващи за миналото на българския народ, и създали първите музейни сбирки.[106] Определена роля в тази насока играло и основаното през 1869 г. Българско книжовно дружество в Браила.

Макар в повечето случаи обществено-културните организации през Възраждането да съществували твърде кратко време и поради липса на средства и различни други пречки[107] да не могли да осъществят напълно целите, които си поставяли, все пак те играели съществена роля и изпълнявали важни функции в общонационалното обществено-културно развитие. Основателно българските дейци виждали в тези организации и институции мощен лост за развитието на културно-националния живот.

Плод на големия подем на българския народ през 50—70-те години на миналия век, тези организации съдействували за мобилизиране духовната енергия на нацията, за издигане националното самосъзнание на българския народ, на неговия патриотичен и демократичен дух, за повишаване на общокултурното му равнище.

Създаването и дейността на тези организации и институции свидетелствуват за възприемането и използуването от българската общественост на по-съвременни и ефикасни форми и структури на културно-националния живот. Много от тях /читалища, училищни настоятелства, книжовно и други дружества/ се оказали трайни и

жизнеспособни и продължили народополезната си дейност и в следосвобожденска България. С цялата си разнообразна и плодотворна работа през Възраждането, с дълбоко демократичния си и родолюбив характер те допринесли за утвърждаването на културно-националната общност на българския народ, изпълнявали прогресивна обществена мисия в служба на големите исторически задачи на времето, съдействували за полагане на демократичния характер и трайните национални традиции на българската култура и образователното дело, за запознаването и приобщаването на българската общественост към културата и постиженията на напредналите страни и народи.

ГЛАВА ВТОРА

БОРБА ЗА САМОСТОЯТЕЛНА НАЦИОНАЛНА ЦЪРКВА

1. Засилване на църковно-националното движение след Кримската война

ИСКАНЕ ЗА САМОСТОЯТЕЛНА ЦЪРКВА. Борбата на българския народ против чуждото духовно иго, преустановена през Кримската война /1853—1856/, се разгоряла с нова сила след прекратяването на военните действия и подписването на мирния договор в Париж през 1856 г. Сред найдалновидните представители на българската общественост била узряла вече идеята за решително скъсване с Цариградската гръцка патриаршия, за открито поставяне на въпроса за самостоятелна българска църковна организация. Тактиката на идеолозите и ръководителите на това общонародно легално движение била да спечелят доверието на турското правителство, да разкъсат съюза му с Патриаршията, да отбиват нейните доноси и клевети, да отслабят господството ѝ в българските епархии и да я направят по-лесно уязвима. За тази цел те търсели законна основа на борбата срещу патриаршеската власт в България, на искането за самостоятелна национална църква. Такава по-широка основа им дал обявеният от Портата реформен акт под името Хатихумаюн.[1]

Най-важното значение за развитието на българското църковно-национално движение след Кримската война имали ония параграфи на Хатихумаюна, които предвиждали провеждането на реформи в християнските и другите немюсюлмански общности /communautés/. В параграф втори на Хатихумаюна се казва: „Всяка християнска или друга немюсюлманска религиозна общност ще бъде допусната в един определен срок и със съдействието на една съставена ad hoc в нейните среди комисия да пристъпи с мое височайше позволение и под наблюдението на моята Висока порта към изследване на нейните настоящи имунитети и привилегии и да обсъди и да предложи на моята Висока порта реформи, които се налагат от прогреса на Просвещението и от времето. Правата, подарени на патриарсите и епископите на християнските общности от султан Мохамед II и неговите наследници, ще бъдат поставени в хармония с новото положение, което дават на тези общности моите благородни и благосклонни намерения."[2] В следващите параграфи се съдържат разпореждания относно премахването на всякакви църковни доходи и заменяването им с определени възнаграждения на патриарха и началниците на общностите, заплати на духовните лица според важността на поста и достойнството им, относно избирането на патриарха и пр.

В Хатихумаюна, съставен в духа на традиционното турско схващане за делението на султановите поданици според религиозната им принадлежност, не се споменава нищо за различните народности. Но за българите той е достатъчно основание да поискат от Портата признаването на отделна българска народност и отделна българска църковна организация.

Веднага след обнародването на Хатихумаюна представители на българската община в Цариград подали от името на всички българи адрес до султана със следните искания: „1. Да се позволи на българския народ да си избере, без намесване на гърците, един духовен и един светски началник, от които първият да е архиепископ, а другият да е политически български началник; 2. Българите сами да се съдят за всички граждански и углавни работи, а съдиите да се избират от народа и да се утвърждават от двамата гореказани началници; 3. В областите, в които населението е повече българско или смесено, при турския управител да се назначава и един подуправител българин" и пр.[3]

По такъв начин непосредствено след края на Кримската война борбата на българския народ за български владици в българските епархии прераствала в борба за самостоятелна национална църква. Започнала се подготовката за отхвърляне властта на Патриаршията в българските земи.

Представителите на многобройната българска община в Цариград, която поради по-благоприятното си положение в столичния град започнала след Кримската война да играе ръководна роля в църковно-националното движение, подали молбата по свой почин, без предварително съгла-

суване с другите видни представители на българската общественост по онова време. Но исканията, изложени в молбата, отговаряли напълно на схващанията, настроенията и стремежите на целия български народ, особено на младото поколение, и получили спонтанна подкрепа от всички поизтъкнати български дейци.

Искането на Цариградската българска община за самостоятелна българска църква било подкрепено енергично от Найден Геров, един от най-изтъкнатите и авторитетни дейци по онова време. Убеден твърдо в необходимостта българите да получат отделна църковно-национална организация, Геров развивал широка дейност, като се стараел да спечели на българска страна и видни руски политически и духовни ръководители. На 3 януари 1857 г. той изпратил дълго писмо от Пловдив до Стефан Тошкович, един от едрите български търговци в Одеса, в което обяснявал на одеските българи същността на исканията, изложени в петицията на Цариградската българска община до султана. Имайки предвид политиката на руското правителство в Близкия изток, Геров се стараел да покаже, че българите не са против единството на православната църква, но че не могат повече да търпят Патриаршията да се разпорежда със съдбата им и да извлича облаги, а те да понасят само тежестите. „Така, българите искат — пише Геров — да се познае /т. е. признае — б. а./ тяхната народност от правителството турско и различни области отреждат свои векили в Цариград да ходатайствуват за това. Но понеже турското правителство се разправя с всекой немюсюлмански народ чрез духовния му глава, то и българите трябва да си имат такъв глава отделно от патриарха, който се нарича глава и представител на гръцкия народ, та той /т. е. българският духовен глава — б. а./ да слугува /служи — б. а./ за посредник между правителството и българския народ. Така става потреба да си имат българите особена йерархия, независима от гръцката.“[4] Изложение със същото съдържание Геров изпратил на херсонския архиепископ Инокентий и на княз В. И. Василчиков, горещи приятели на българите.

В отговора си Тошкович изразявал пълното съгласие на одеските българи с исканията на Цариградската българска община.[5] Идеята за независима българска църква не била нещо ново за българите в Одеса и въобще в Русия. Няколко години по-рано отец Натанаил, завършил Киевската духовна академия, и известният български историк Спиридон Палаузов обосновали с исторически изследвания тази идея. С инициативата на Цариградската община се солидаризирали и българите във Влашко. Евлоги Георгиев писал от Галац на Найден Геров, за да му изкаже благодарност за усилията, които полага за сплотяване на българите в Цариград и Одеса в името на поставената задача: „Внушете и на другите наши българи пак — пише Евлоги Георгиев, — че трябва съгласно да вършим работите си и с добри основи, без таватури.“[6]

През 1857 г. Геров пътувал до Одеса и до Цариград, минал през редица градове в Северна и Южна България и навсякъде насърчавал местните дейци да се грижат за развитието на народната просвета, да се борят за самостоятелна българска църква. На 7 март 1857 г. той изпратил до директора на Азиатския департамент Егор Петрович Ковалевский подробно изложение за искането на българите да получат самостоятелна църковна организация.[7]

Пламенна пропаганда срещу чуждото духовно иго предприел и Г. С. Раковски след настаняването си в Нови Сад през 1856 г. В бележките към поемата „Горски пътник“, в статии в „Българска дневница“, в писма до своите многобройни приятели и привърженици Раковски зове българските патриоти на борба за духовното развитие на народа, за ликвидиране на патриаршеската власт в България. „Властта на гръцкото духовенство, което е причинило толкова злини на българския народ, е вече отслабнала и скоро съвсем ще бъде ликвидирана“ — писал Раковски до учителя Стефан Вълков в с. Жеравна на 19 февруари 1857 г.[8] Още в първия пробен брой на „Българска дневница“ той написал статия „България“, посветена на църковната борба и нейните задачи.[9]

МАСОВИЗИРАНЕ НА ДВИЖЕНИЕТО. Движението за самостоятелна българска църква започнало да добива все по-масов и по-организиран характер. В края на 1856 г. Цариградската община призовала българските общини в различните краища на страната да изберат и изпратят в Цариград свои представители, които да поднесат на Портата писмени прошения, снабдени с общинските печати, за самостоятелна българска църква. В началото на 1857 г. в турската столица се събрали пълномощници от Търново, Свищов, Казанлък,Стара Загора, Русе, Шумен,Сливен, Враца и Пловдив. Заедно с представителите на Цариградската община те били около 40 души. Представители на Търново били хаджи Николи Минчооглу и П. Р. Славейков, на Пловдив — Ив. Д. Гешооглу, на Враца — братя Тъпчилещови и др. От името на българските общини били поднесени на Портата около 60 прошения.[10]

Едновременно с организираната от Цариградската българска община акция пред Портата за отделянето на българската църква от Патриаршията в редица градове пламнала борбата за изгонването на гръцките владици. С особено оже-

сточение тя се водела срещу гръцките владици Неофит в Търново и Хрисант в Пловдив, едни от най-бруталните и заклети врагове на българския народ.

В Търново начело на борбата срещу Неофит застанали хаджи Николи Минчооглу, П. Р. Славейков, д-р Васил Хаджистоянов-Берон и др. В борбата били увлечени търговци, занаятчии, селяни, учители от голямата Търновска епархия. Опитният в интригите митрополит, подкрепен от някои представители на турската власт и от гърчеещи се български чорбаджии, успял да си създаде силна партия и пуснал в действие изпитаното оръжие на патриаршеските агенти — клеветата. Владиката и неговите привърженици представили борбата на българите като борба срещу турското правителство. Въпреки благоприятните сведения, дадени на Портата от Мухлис ефенди, поляк по народност, изпратен в Търново да проведе анкета, Неофит, поддържан от Патриаршията, успявал да се задържи. Българското население обаче продължавало твърдо борбата и наложило отзоваването на гръцкия владика в 1857 г.[11]

В Пловдив борбата срещу Хрисант, започнала още преди края на Кримската война, пламнала с нова сила в 1856—1857 г. Тук начело на борбата застанали пловдивски търговци. Освен от Патриаршията Хрисант бил поддържан от малобройната, но богата гръцка търговска колония начело с влиятелния сред управляващите турски среди известен капиталист Михаил Гюмюшгердан. И в този случай партията на Хрисант си послужила с клевети, като представила българите за руски агенти и бунтовници срещу Портата. В тази борба пловдивските първенци проявили твърдост и политически такт. След дълги разследвания от страна на турското правителство бил заведен съдебен процес във Висшия съвет в Цариград. Хрисант бил напълно разобличен и осъден за клевети и злоупотреби. Той станал неудобен за турското правителство и през есента на 1857 г. Патриаршията била принудена най-после да го махне от Пловдив.[12]

Победата на българите в Търново и Пловдив дала силен тласък на движението срещу гръцките владици в съседните и в по-далечни епархии. Вълната на недоволство срещу чуждото духовно иго се надигала все по-високо и се разливала по българските земи.

СЪПРОТИВАТА НА ПАТРИАРШИЯТА. Цариградският патриарх, както и другите гръцки духовни началници посрещнали обявяването на Хатихумаюна с възмущение и протести. В него те виждали посегателство върху дадените им привилегии от Мохамед II и неговите наследници. Към искането на българите за независима църква Патриаршията се отнесла със злоба и високомерно презрение.

В продължение на много векове Патриаршията била свикнала да упражнява неограничена духовна власт над българите. От българското население тя трупала, ограбвайки го, огромни богатства. За нея било немислимо да се откаже от доходите, които получавала от българските епархии, още повече, когато те, след отделянето на гръцката, сръбската и румънската православна църква, останали главни източници за уреждане на разстроените ѝ финанси. Патриаршията не можела да допусне създаването на независима българска църква и по други съображения. Тя винаги се смятала като гръцка Патриаршия на всички православни християни без оглед на народностните различия. Върху нейната политика след гръцката национална революция оказвала все по-голямо влияние „голямата идея“ /мегали идея/ на едрата гръцка буржоазия. Патриаршията все повече се превръщала в орудие на гръцката буржоазия за осъществяване на тази идея. Постигнатите успехи — погърчването на известен брой от българската заможна класа, развитието на гръцката просвета в много български градове под покровителството на гръцкото висше духовенство — я насърчавали в това направление.

При това Патриаршията била уверена в своята непоклатима мощ и в безсилието на българите. На своя страна тя имала турската феодална държава, с чийто експлоататорски апарат се била дълбоко сраснала. Тя разполагала с огромни средства и многобройни образовани кадри, докато българите нямали никаква общонационална организация, а българската интелигенция била още сравнително малобройна. И през втората половина на XIX в. Патриаршията продължавала да живее със старите си представи за българския народ. Нейната реакционна закостенялост, съединена с националистическата мегаломания на едрата гръцка буржоазия, не ѝ позволявали да прецени трезво новите сили, които се раждали в българското общество. Висшето гръцко духовенство и неговите вдъхновители вярвали, че с насилие и интриги ще успеят да задушат неукрепналата още национална българска просвета, да смажат недоволството на народа и така да осигурят тържеството на елинизма в България.

Тази реакционна и безогледна антибългарска позиция не можела да не доведе до разрив между Патриаршията и българския народ. Когато

Обръщение на българите към султана за решаване на църковния въпрос, 1861 г. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

[illegible]тека, София

оп. 116 л. 3.

[illegible] Гласъ на Българитѣ.

За Рѣшението на Восточний Вопросъ.

Ваше Императорско Величество

Султанъ Абдулъ Меджитъ Ханъ Ефенди-мусъ.

Българский народъ до сега нема Единъ Верховни Единородецъ Церковенъ началникъ, и Единъ Верховни Единородецъ Граждански началникъ, за сѫщо право и непосредствено отъ Високата Порта. Който да го управлява, да [illegible], да [illegible], и защищава Единоплеменницѣ си [illegible] и въ разни Обстоятелства. Отъ това [illegible] и Притеснения та, не само [illegible] явно никакъ да се [illegible] отъ Свободни на [illegible] Светлина на науката, и да се [illegible] на Благоустроени [illegible] Церковни Законы; но на противъ, Отъ разни [illegible], и Граждански [illegible] на Притеснения, каквото [illegible], и отъ насилия та на [illegible] на Вѣрата си; на [illegible] Земли; и [illegible] на [illegible] на другите народи, [illegible] за [illegible] Императорски [illegible] Българский народъ [illegible] и сама причина на това, чувствително разстроение, [illegible] Турски [illegible] на Българитѣ [illegible] Закони. [illegible]

[illegible]

БЪЛГАРСКЫЙ
ВѢРОИСПОВѢДЕНЪ ВЪПРОСЪ

Съ фанариоти тѣ и голѣмая мечтайна идея панелинизма.

отъ

Г. С. Раковскаго.

— Твое спасение отъ тебе зависе
— Помогни си и Богъ ще ти помогни

Българскый народь, какъ то е познато, отъ нѣколко годины насамъ събуди ся вѣкы отъ дълбокый и несвѣстный сьнь грьколудия, въ кого бѣхѫ го приспали и упойли грько-фенерское священство, еленски тѣ иступлени учители и етеристы за испьлнения на голѣмѫ тѫ имъ мечтайнѫ идеѭ Панелинизма. Тии имѣящи изобилны и разновидны срѣдства, а най-паче похытивши, съ прѣдателство, священаѭ властъ надъ Българы тѣ и надъ сичкы тѣ другы православны въ Турско народы, употрѣблѣвали сѫ сѣкогы вѣрѫ тѫ за орѫдие не само личныя си користи, нъ и за угушение и подавление на другы тѣ народности! Тии бѣхѫ успѣли до толкова въ това си прѣдприѣтие, щото въ сичкы тѣ почти Българскы Чьрковы и училища грьцкый языкъ бѣ ся въдворилъ и успѣхъ имъ бѣ почнѫлъ на много мѣста да ся чювствува явно.

CESTIUNEA
RELIGIOASA BULGARA

Cu fanarioţii şi illusoria marea idea de panellenismu.

de

G. S. Racovscy.

— De tine depândă salvarea tea
— Ajutăţi şi Domnu 'ţi va ajuta!

Naţiunea bulgară, dupe cum se scie, de câţi-va anni încoa, s'a desceptatŭ, în fine, din profundulŭ şi letargiculŭ somnŭ allŭ grecomaniei, în care o affundasse, de maĭ multŭ timpŭ, clerulŭ greco-fanariotŭ şi esaltaţiĭ professorĭ şi eteristĭ Grecĭ, apostolĭ aĭ realisăriĭ illusorieĭ mareĭ idee de panellenismŭ. Dispunêndŭ de felurite şi abundinte meḑiĭ, şi răpindŭ maĭ allessŭ, prin acte de trădare, autoritatea religiósă contra Bulgarilorŭ şi totorŭ celorŭ alţĭ populĭ ortodocsĭ din Turcia, — religiunea pentru eĭ, fu totŭ-dé-una uă armă, nu numaĭ în profitulŭ lorŭ personale, dérĕ şi spre a sugruma şi estermina celle-alte naţionalităţĭ! şi atâtŭ de multŭ reeşisserĕ în acestŭ machiavelismŭ allŭ lorŭ, că, în tóte şcólele şi ecclesiele bulgare, limba grécă se introdussese suveranemente, şi succesulŭ lorŭ, la multe locurĭ, îrcepusse a se simţi intr'unŭ modŭ evidinte.

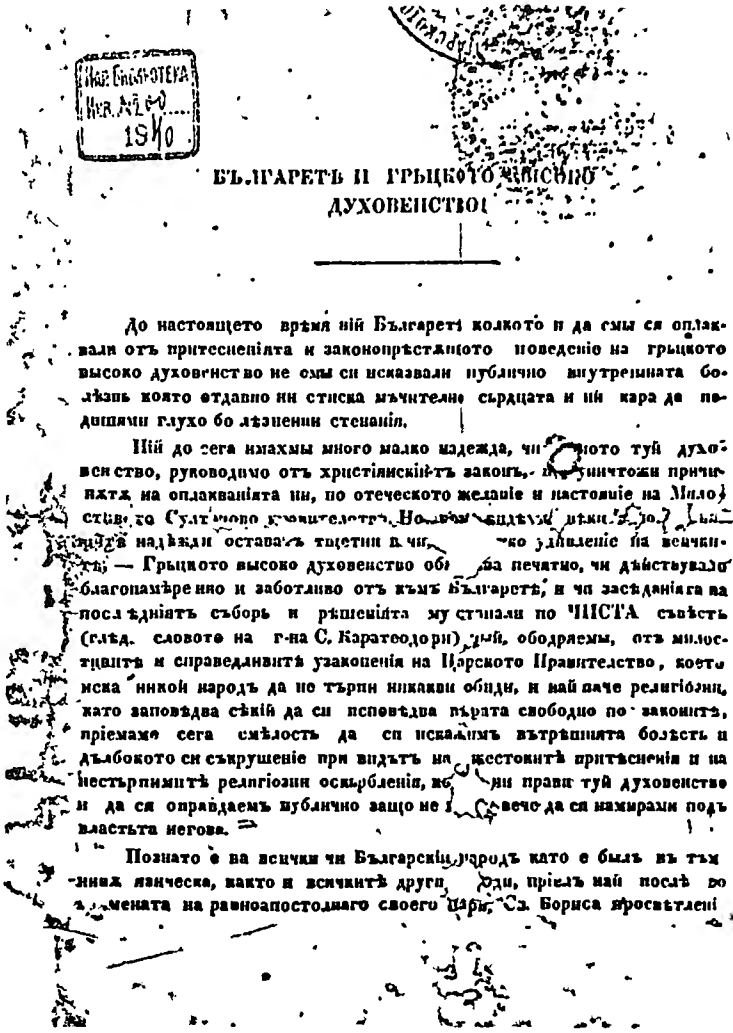

БЪЛГАРЕТѢ И ГРЬЦКОТО ВИСОКО ДУХОВЕНСТВО!

До настоящето врѣмя ній Българетѣ колкото и да смы ся оплаквали отъ притесненіята и законопрѣстѫщото поведеніе на грьцкото высоко духовенство не смы си исказвали публично внутрешната болѣзнь която отдавно ни стиска мѫчително сьрдцата и ни кара да подишами глухо болѣзненни стенанія.

Ній до сега имахмы много малко надежда, чи [illegible]ото туй духовенство, руководимо отъ христіянскій-тъ законъ, [illegible] уничтожи причинѫтѫ на оплакваніята ни, по отеческото желаніе и настояніе на Милостивото Султаново правителство. Но [illegible] надѣжди оставатъ тщетни и чи [illegible]ко удивленіе на всичкитѣ; — Грьцкото высоко духовенство об[illegible]ва печатно, чи дѣйствувало благонамѣренно и заботливо отъ къмъ Българетѣ, и чи засѣданіята на послѣдніятъ съборь и рѣшеніята му станали по ЧИСТА съвѣсть (глѣд. словото на г-на С. Каратеодори) [illegible]ый, ободряемы, отъ милостивитѣ и справедливитѣ узаконенія на Царското Правителство, което иска никой народъ да не търпи никакви обиди, и най паче религіозни, като заповѣдва сѣкій да си исповѣдва вѣрата свободно по законитѣ, пріемаме сега смѣлость да си искажимъ вътрѣшната болѣсть и дълбокото си съкрушеніе при видътъ на жестокитѣ притѣсненія и на нестърпимитѣ религіозни оскърбленія, ко[illegible]ни прави туй духовенство и да ся оправдаемъ публично защо не [illegible]вече да ся намирами подъ властьта негова.

Познато е на всички чи Българскій народъ като е былъ въ тъмнинѫ язическа, както и всичкитѣ други [illegible]оди, пріелъ най послѣ по [illegible]мената на равноапостолнаго своего [illegible] Св. Бориса просвѣтлені

„Българский вероизповеден въпрос“, Г. С. Раковски, Букурещ, 1864. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

„Българите и гръцкото високо духовенство“, Тодор Бурмов, Цариград, 1860. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

руският посланик в Цариград А. П. Бутенев, изпълнявайки предписанието на министъра на външните работи княз А. М. Горчаков, се заел да убеждава патриарха да направи някои остъпки на българите, за да се запази единството на православната църква, последният отговорил с куп явни лъжи: всичко, за което го съветвал руският посланик, било уж дадено на българите. Същевременно патриархът издал някакъв циркуляр за закриване на българските училища. Като прочел доклада на Бутенев от 7 декември 1857 г. за всичко това, Александър II написал собственоръчно: „все это немного предвещает хорошего“[13].

РЕШЕНИЯТА НА СМЕСЕНИЯ СЪБОР. Турското правителство, както и трябвало да се очаква, не задоволило искането на българските представители за независима църква. Да се разреши на българите да си създадат самостоятелна национална църковна организация, значело Портата да съдействува за сплотяването им, за укрепването на българската нация. При това в Хатихумаюна не се и споменавало за отделна българска народност и българска църква. Замисълът на неговите съставители е бил, като се нанася удар на Патриаршията, да се подкопае чрез това и влиянието на Русия в Близкия изток, но съвсем не да се засилва българското националноосвободително движение. Ето защо, без да обръща ни най-малко внимание на българските искания, турското правителство наредило на Патриаршията през ноември 1857 г. да свика събор, съставен от духовни и светски лица, който под председателството на патриарха и при наблюдението на правителствен представител да обсъди и представи в определен срок проект за реформи в духа на Хатихумаюна. Същевременно Портата съобщила на Патриаршията правилата за съставяне на събора и въпро-

сите, по които той трябвало да вземе решения и да ги представи за утвърждаване.

Правилата за избиране на представители в събора осигурили пълно надмощие на гърците. От избраните 45 представители само 3 били българи: хаджи Николи Минчооглу от Търново, Георги Стоянов Чалъкоглу от Пловдив и Илия Петров от Видин. В събора участвувал и Стефан Богориди, но не като български представител, а като висш турски чиновник. Предписаният от Портата дневен ред на събора бил също съвсем неблагоприятен за българите. Въпросите, по които съборът е трябвало да вземе решение, се отнасяли за правилата, по които да се избират патриархът и владиците, за наредбата, по която да се съставя смесеният съвет при Патриаршията, и др. За поставеното от българите искане пред Портата и изобщо за спорните въпроси между Патриаршията и българския народ в програмата на събора нямало и намек.[14]

Злата воля на Патриаршията към българите се проявила още при изборите за представители в събора. Издадените от Портата правила били неблагоприятни за българите: от четирите еялета, в които били включени българските земи според тогавашното административно деление, многобройното българско население могло да избере само по един представител. Но и при това положение привържениците на Патриаршията в България правели всевъзможни пречки на българите. В края на 1857 г. в Пловдив се получили правилата за избиране на представители на събора и пловдивският мютесариф свикал за тая цел представители на окръзите. Но гръцката партия, ръководена от Гюмюшгердан, виждайки, че в такъв случай ще бъде избран само български представител, се обявила против участието на българите в избора. Работата се затегнала и представителите на окръзите, като стояли известно време в Пловдив, се разотишли, посочвайки за пловдивски делегат живеещия в Цариград пловдивчанин Димитър Ив. Гешооглу. Веднага след отпътуването на представителите на окръзите гръцката партия свикала събрание, на което поканила и няколко българи и избрала двама делегати — гърка Димитраки Мицкуру и българина Георги С. Чалъкоглу, като се надявала, че в Цариград от двамата ще изберат гърка.[15]

Българите, разбира се, не очаквали нищо добро за себе си от такъв състав на Патриаршеския събор, но приели да участвуват в него, за да не бъдат упрекнати, от една страна, от Портата, че не са се възползували от правото, което им се дава, и, от друга страна, от Русия, че не желаят разбирателство с Патриаршията. Още при избирането на своите представители българите открито изразявали отрицателното си отношение към Патриаршеския събор, понеже били убедени, че техният глас ще бъде задушен от грамадното мнозинство гръцки представители. „Поради това — пише Геров — българите мислят да възобновят своите искания пред Портата за разрешение да имат свое духовенство, независимо от гръцкото."[16]

Докато се изберат представителите и се съберат в Цариград, минала близо една година. Патриаршеският събор се открил през октомври 1858 г. и заседанията му продължили повече от година. Гръцките делегати приели решения, с които се потвърждавала неограничената власт на Патриаршията над българския народ. На предложените от българските представители крайно умерени искания Патриаршеският събор не обърнал никакво внимание. Изобщо цялата работа на събора минала под знака на пълно пренебрежение към българския народ.[17]

Българите следели внимателно хода на разисканията и решенията на събора. Между тях и техните представители се поддържала постоянна връзка. Ръководителите на Търновската и Пловдивската община пращали инструкции на своите представители и ги насърчавали да се държат твърдо. Д-р Васил Берон с писмо от 3 август 1859 г. до хаджи Н. Минчооглу изразил увереност, че той ще изпълни задължението, което Отечеството му е възложило. „Да сте уверени — пише Берон, — че не само съвременниците Ви българи ще Ви душевно благодарят за народното това ваше добро, но и историята и ведно с нея потомците ни ще Ви са вечно благодарни."[18] Колкото повече приближавал краят на Патриаршеския събор, толкова повече нараствало възмущението на българите в неговото решение. От всички краища на България пристигали в Патриаршията и в Портата протестни изложения на българските общини. Те поддържали връзка с Цариградската българска община и протестите им били съставени в един дух. В тях се изразявало пълното недоверие към събора и се поставял въпросът за независима българска църква.[19]

Изразител на общото недоволство станал търновският представител, подкрепян и от другите двама представители. Хаджи Н. Минчооглу подал на събора протеста от Търново, подписан от ръководителите на общините в Търново, Елена, Габрово, Дряново, Лясковец и Горна Оряховица, и заявил, че няма да подпише протокола с взетите решения. Следвайки указанията от Търново и под влияние на назряващите сред младата българска партия в Цариград настроения за скъсване с Патриаршията, търновският представител заявил на събора, че българите не признават и няма да плащат дълговете на Патриаршията. Те искат свое не-

зависимо духовенство, възстановяване на Търновската патриаршия и на Охридската независима архиепископия.[20]

Решенията на Патриаршеския събор и протестите на българските общини изострили до краен предел противоречията между гърци и българи. Гръцката пропаганда в усилията си да обоснове правото на Патриаршията за духовно господство в българските земи, стигала до груби оскърбления на българския народ. Българският печат бил още слаб. „Цариградски вестник", единственият български вестник, се списвал вяло, но информирал българите за хода на работата в събора и неговите решения. От 1858 г. започнало да излиза сп. „Български книжици", а от 1859 г. се появил в. „България" на Др. Цанков, в които се подела енергична пропаганда срещу Патриаршията. Слабият все още български печат се допълвал с устната агитация на изтъкнати дейци, като П. Р. Славейков, д-р Ст. Чомаков, Димитър Миладинов, Стефан Захариев, Йоаким и Георги Груеви, от всички български народни учители, от цялата българска патриотична интелигенция.

БОРБА В ЕПАРХИИТЕ ЗА ПРЕМАХВАНЕ НА ПАТРИАРШЕСКАТА ВЛАСТ. Докато Патриаршеският събор заседавал и гръцките богословски теоретици произнасяли дълги речи за единството на „вселенската" църква, „майка" на всички православни, която уж не правела разлика между народностите и се грижела еднакво за всички, в българските епархии се разгаряла ожесточена борба между висшето гръцко духовенство и българите.

В Пловдив след отстраняването на Хрисант Патриаршията назначила за митрополит гърка Паисий. На пловдивските българи той бил известен като човек справедлив и трезвомислещ и те го приели добре. При това Паисий имал предвид съдбата на своя предшественик и още отначало като митрополит в Пловдив се стараел да се държи неутрално между двете борещи се партии — българската и гръцката.

Преди още новият митрополит да пристигне в Пловдив, между българската и гръцката партия избухнала остра борба по въпроса за четенето на български език в черквите. По времето на Хрисант българският език не се допускал в черквите. След неговото изгонване българите поискали в черквите службата да се извършва поред на гръцки и на български, като изтъквали, че те са построени от българи. Гръцката партия обаче се противопоставяла решително, като си служела и с груби предизвикателства.[21] За да не поставят новия митрополит в неудобно положение, българите се обърнали направо към Патриаршията с молба в черквите да се чете и на български език. Щом научила за това, гръцката партия изпратила изложение до патриарха, в което обвинила българите, че с искането си за български език в черквите преследват някакви политически цели.[22]

В своите великодържавни увлечения гръцката буржоазия гледала на Пловдив, един от най-големите български градове, като на своя здрава крепост срещу българското националноосвободително движение. Във връзка с искането на българите за четене на български език в черквите в атинските вестници се появили нападки и срещу Н. Геров, когото обвинявали, че в качеството си на руски вицеконсул подстрекавал българите. Яростен изразител на тези домогвания на гръцката буржоазия в Пловдив бил Георги Цукала. По-рано той бил изгонен от града, но се върнал и разпространил една брошура, в която нападал и грубо оскърбявал българите, нападал Геров и руския генерален консул в Одрин Н. Д. Ступин, хулел с най-непристойни думи митрополит Паисий, който държал страната на българите. Възмущението на българите поради отказа на патриарха да удовлетвори молбата им за четене в черквите на български език след появата на тази брошура, за която с основание се смятало, че е инспирирана от Патриаршията, стигнало до краен предел.[23] Българите решили да въведат български език в черквите въпреки забраната на патриарха. В този момент по ходатайство на руския посланик в Цариград А. Лобанов-Ростовски се получило разрешение от Патриаршията да се чете и на български. Гръцката партия обаче отказала да се подчини и предприела редица провокации срещу българите. В резултат на това станало сериозно сблъскване между българи и гърци в черквата „Св. Богородица".[24] Конфликтът се задълбочавал, всички българи се вдигнали на крак, в борбата се включили най-активно и учениците от българското училище. На 20 декември 1859 г. в черквата „Св. Богородица" при масовото стичане на народа да слуша богослужението на български език произлязла истинска битка между българите и привържениците на гръцката партия. В своя доклад до руския посланик Лобанов-Ростовски от 23 декември 1859 г. Н. Геров описва подробно развитието на конфликта, причините му и случилото се на 20 декември. Когато службата била на привършване и учениците от българското училище започнали да пеят на български език „Многая лета", някой извикал „бийте" и няколко гърци се нахвърлили върху учениците с удари. „Тогава близкостоящите българи се хвърлили срещу провокаторите и започнала битка, която продължила четвърт час... След свършването на битката в черквата останали само българи, които тогава почнали да четат и пеят по славянски и продължили това до края на

службата безпрепятствено." По време на битката един от гърците плюл в лицето на владиката, а друг посегнал да го хване за брадата и да го събори, но българите хванали и двамата злосторници и ги наказали здраво за дързостта им.[25]

Събитията в Пловдив през декември 1859 г. получили широк отглас в печата и навред в страната. Те показали още веднъж, че с Патриаршията и с нейните вдъхновители е невъзможно разбирателство и всички усилия в тази насока са напразно губене на време. Тези събития оказали силно влияние и върху бъдещото поведение на митрополит Паисий. По време на борбата между българите и гърците той се държал неутрално, но се измъчвал морално, както сам пише в обясненията си до пловдивския губернатор Азис паша, защото, от една страна, виждал очевидно справедливите искания на българите, а, от друга, като грък не се решавал да вземе открито тяхна страна.[26] По-късно той се присъединил към българската църква.

По същото време в Търново след свалянето на Неофит назначеният на негово място митрополит Григорий, също грък по произход, бил принуден да се съобразява с обстановката и първоначално се държал неутрално. Той се съгласил представители на гражданите и на всички еснафи да учредят при митрополията един „редовен събор" /т. е. съвет — б. а./, съставен от българи, който да се събира един път в седмицата под председателството на митрополита и да решава всички въпроси относно църквата, учебните заведения и други дела от граждански характер в Търновската епархия.[27] Григорий се съгласил също да потвърди протеста на българите от Търновската епархия, изпратен на 15 януари 1860 г. до Патриаршеския събор в Цариград.[28]

По такъв начин в двете големи епархии — Търновската и Пловдивската — българите спечелили победа и властта на Патриаршията в тях била фактически почти ликвидирана.

По примера на Търново и Пловдив борбата срещу чуждото висше духовенство се разширявала все повече и към началото на 1860 г. обхванала почти всички български градове и по-големи села. В Стара Загора по примера на търновци образували съвет за управление на църковните и обществените работи.[29] В Килифарево населението отказало да плаща берии /владичина/ на митрополита.[30] Във Враца и Ловеч народът се обявил против владиците, макар че били българи, но назначени от Патриаршията.[31] В Хасково, където гръкоманската партия имала още влияние, населението отказало да приеме назначения от Патриаршията владика.[32] Упорита и дълга борба водили българите в Самоков против владиката Дели Матей. Ловкият и безскрупулен владика успявал с клевети, доноси и подкупи да запази епархията си и след като бил изгонен. Завърнал се в Самоков, той бил повторно изгонен. Самоковци отказвали да приемат какъвто и да било владика, та бил той и българин, назначен от Патриаршията.[33] Срещу патриаршеските владици се надигнала съпротива на българите в Шумен, Силистра, Видин, Пирот, Враня и Одрин.[34] В борбата срещу гръцкия митрополит в Търново участвували активно градовете Габрово, Дряново, Трявна, Лясковец, Горна Оряховица и др.[35]

В Македония, където гръцкото влияние и позициите на Патриаршията били много по-силни, борбата срещу чуждото духовно иго била извънредно трудна. Особено тежко било положението на българите в главния град на еялета Битоля. Там властта на Патриаршията била поддържана фанатично от гърчеещите се власи и от турските паши. При все това в резултат на пламенната патриотична дейност на Д. Миладинов, Й. Хаджиконстантинов-Джинот и други български учители и в тази област след Кримската война борбата срещу гръцкото духовенство се засилила. С особена смелост и политическа гъвкавост действували българите в гр. Кукуш, център на Полянската епархия. Там в 1857 г. главен учител на българското училище бил Д. Миладинов.[36] В 1858 г. българите махнали гръцките църковни книги и въвели славянското богослужение. Същевременно кукушани се вдигнали срещу митрополит Мелетий и поискали да бъде назначен известният със своята хуманност и образованост българин Партений Зографски. Когато кукушани срещнали непреодолима съпротива от страна на Патриаршията, те отхвърлили нейната власт и сключили уния с католическата църква. Към православието се върнали чак след като със съдействието на руското посолство в Цариград било удовлетворено искането им да бъде назначен за владика Партений Зографски.[37] Ожесточена и дълга била борбата на българите срещу властта на Патриаршията в Охрид, Велес, Прилеп, Скопие и други градове в Македония.[38] Патриаршията и идеолозите на гръцката буржоазия смятали Македония за чисто гръцка земя, като се позовавали дори на Македонското царство на Филип II Македонски и Александър Велики. И тук обаче обективният ход на историята подготвял големи разочарования за идеолозите на „великата идея". През 60-те години на XIX в. движението против Патриаршията и за независима българска църква обхванало цяла Македония.

Борбата на българския народ срещу чуждото духовно иго от 1856 г. до началото на 1860 г. разклатила непоправимо властта на Цариградската

патриаршия в повечето български епархии. Такъв бил отговорът на българския народ на решенията на Патриаршеския събор. С ожесточаването на борбата у българите узрявала мисълта за скъсване с Патриаршията като единствено средство за премахване опасното и непоносимо чуждо духовно иго. Разривът между българския народ и Патриаршията станал неизбежен. Решенията на Патриаршеския събор, закрит на 16 февруари 1860 г., разгласени нашироко и съпроводени с оскърбителни за националното чувство на българския народ материали в гръцкия печат, ускорили разрива.

2.
Нов етап в църковно-националното движение

СКЪСВАНЕ С ПАТРИАРШИЯТА. Борбата за отхвърлянето на патриаршеската власт и за самостоятелна българска църква била общонародно движение. В него участвували всички слоеве на българското общество. Ръководна роля играели търговско-промишлената буржоазия и израсналата млада българска интелигенция.

В църковно-националното движение след Кримската война се набелязали и все по-ясно се оформяли две течения — на „младите" и на „умерените". Първите били за решителни действия, против всякакви компромиси с Патриаршията. Умерените смятали в духа на руската политика, че може с подкрепата на руската дипломация да се задоволят исканията на българите за известна църковна самостоятелност, без да се скъсва с Патриаршията. Вън от движението оставали само отделни чорбаджии-гъркомани, свързани по един или друг начин с патриаршеските владици.

Младите, както почнали да се наричат привържениците на решителни действия, изразявали настроенията и стремежите на народните маси. Г. С. Раковски и неговите многобройни последователи сред българската патриотична младеж агитирали за скъсване с Патриаршията. Разпалено работели в тази насока неговите млади последователи в Цариград — Й. Дайнелов, Ст. Буйнов и др. Изтъкнати дейци, като П. Р. Славейков, д-р Ст. Чомаков, д-р В. Берон, Ст. Захариев и др., развивали също широка агитация за отхвърляне на патриаршеската власт. Н. Геров, макар в качеството си на руски вицеконсул да се стараел да провежда добросъвестно политиката на руското правителство за помирение на българи и гърци по църковния въпрос, като български патриот имал смелостта открито да заявява на руските ръководители, че единственият изход от създаденото положение е създаването на самостоятелна българска църковна организация.[39]

Самият характер на църковно-националното движение налагал скъсване с Патриаршията. Българският народ се борел вече не само за български владици в българските епархии и други подобни искания, а за признаване на българската народност, на правото ѝ да се разпорежда сама в духовния си живот, без външна намеса, чрез създаването на самостоятелна национална църква с широкото участие на народните маси. Осъществяването на тази цел е било абсолютно невъзможно в рамките и при върховната власт на Цариградската патриаршия, ръководена от крайните националистически кръгове на гръцката буржоазия. Решенията на Патриаршеския събор накарали и привържениците на умереното течение, изразители на част от русофилската буржоазия, да се убедят в това. След закриването на събора, измамени и оскърбени, те се присъединили към привържениците за скъсване с Патриаршията.[40]

Като подготовка към този решителен акт през март 1860 г. след едно съвещание между Иларион Макариополски, хаджи Н. Минчооглу, Д. Гешооглу, Т. Бурмов, Хр. Тъпчилещов, Ив. Найденов и с одобрението на представители на еснафите и на младите — Дайнелов, Буйнов и Попов, била подадена до Портата от името на българския народ молба, с която отново искали да се разреши основаването на отделна самостоятелна българска църковна администрация. За тази цел било възложено на Т. Бурмов да напише брошурата „Българите и високото гръцко духовенство", разпространена широко и препечатана в сп. „Български книжици". В нея Бурмов обосновал необходимостта от скъсване с Патриаршията. Към края на март на едно ново съвещание, в което били привлечени П. Р. Славейков, Г. Кръстевич и други представители на Цариградската българска община, било взето окончателно решение за скъсване с Патриаршията. Обмислено било и как да се проведе този решителен акт, а именно, като се изхвърли името на патриарха по време на тържествената великденска служба в българската черква в Цариград от Иларион Макариополски.

На 3 април 1860 г. при масово стичане на българите в черквата и около нея, когато дошъл ред да се спомене името на патриарха като върховен началник на вселенската църква, Иларион по искане на събралия се народ вместо името на патриарха споменал името на султана и „всяко епископство на православните", както правели ръководителите на независимите църкви.[41] Споменаването на името на султана и съчинената по този случай хвалебна песен за него били, разбира се, маневра срещу очакваната неизбежна реакция от

страна на Патриаршията спрямо демонстрацията на българите, проведена недалеко от патриаршеския престол.

Турското правителство посрещнало съобщението за станалото на 3 април със сдържана благосклонност. За Портата важно било обстоятелството, че скъсването на българите с Патриаршията било чисто тяхна инициатива, не било внушено от Русия, даже било в разрез с нейната политика. Патриаршията, възмутена дълбоко от отхвърлянето на нейната власт, поискала веднага от Портата заточението на Иларион Макариополски и се заела с интриги да компрометира делото на българите пред представителите на великите държави. Портата обаче изчаквала развитието на събитията и отказала да удовлетвори искането на патриарха.

Отхвърлянето на патриаршеската власт чрез акта на 3 април било подготвено от борбата на българския народ срещу нейните представители в българските епархии в продължение на няколко години. Без постигнатите в тази борба резултати представителите на Цариградската община не биха се решили на такава смела постъпка. Те изпълнили едно решение на целия български народ. Затова новината за скъсването с Патриаршията била посрещната навред в България с бурна радост. От повечето български градове пристигали прошения до Портата да признае независимата българска църква. В адреси, изпращани до Иларион Макариополски, българите го признавали за началник на самостоятелната българска църква. Народът наложил в църковните служби да се изхвърли името на патриарха и да се въведе четене само на български език. Под влияние на бурния ентусиазъм, обхванал народните маси, бившият митрополит на Велес Авксентий, софийският митрополит Гедеон и пловдивският митрополит Паисий се отказали от Патриаршията и се присъединили към българската църква.

До 3 април 1860 г. българските общини и представителите в Цариград отправяли до Портата молби да разреши на българския народ независима национална църква. С демонстрацията на 3 април българите поставили пред турското правителство свършения факт — скъсването с Патриаршията. В съзнанието на българския народ чуждото духовно иго било вече завинаги отхвърлено. Занапред целта на българите била да затвърдят и разширят постигнатото и да наложат признаването и узаконяването на правото им на независима национална църква. Тази цел се оказала също много трудна. За нейното окончателно реализиране българският народ трябвало сам, със собствените си сили да преодолява противодействието на могъщи противници, да води тежка борба още цели единадесет години.

Вътрешната и международната обстановка, при която се развивало българското църковно-национално движение през годините след акцията на 3 април 1860 г., станала още по-сложна. Засегната дълбоко, Патриаршията засилила безскрупулната си борба срещу българския народ. За турското правителство българо-гръцката разпра станала един от най-важните въпроси на политиката му спрямо българите. Силно въздействие върху хода на борбата за независима българска църква оказвала политиката на великите държави. Българското църковно-национално движение попаднало във водовъртежа на противоречивите интереси на Русия, Франция, Англия и Австрия /Австро-Унгария/, всяка от които се стремяла да му даде направление съобразно със своите политически планове на Балканите и да го използува за своите цели. То станало една от най-важните съставки на Източния въпрос.

ТАКТИКАТА НА ПОРТАТА. Най-голямо влияние върху хода на българското църковно-национално движение упражнявала несъмнено политиката на турското правителство. Борбата на българския народ с Патриаршията се разигравала в най-важната провинция на Османската империя. Портата била следователно най-живо заинтересована от нейното развитие, непрекъснато играела ролята на арбитър между двете споречи страни, а в края на краищата трябвало под натиска на събитията да вземе решение по „гръцко-българската църковна разпра".

Обикновено се приема, че основната линия в политиката на турското правителство по отношение на „гръцко-българския църковен конфликт" се заключавала в принципа „разделяй и владей", т. е. да съдействува за задълбочаването и продължаването докрай на борбата между двете народности — българската и гръцката, за разпалване на взаимната им омраза и по такъв начин да си осигури властта над тях и същевременно да нанесе удар на руското влияние на Балканския полуостров.[42]

Турското правителство имало несъмнено интерес между покорените християнски народи да съществуват раздори и недоверие, а не разбирателство и солидарност за обща борба срещу османското иго. Но противоречията между българския народ и висшето гръцко духовенство, задълбочаването и ожесточаването на борбата между българи и гърци по българския църковно-национален въпрос били дело не на турското правителство, а на Патриаршията, на нейните планомерни усилия да задържи властта си в българските земи на всяка цена. В това отношение Портата не можела да направи нещо повече.

Всъщност в политиката си спрямо българ-

ското църковно-национално движение Портата имала две главни цели: първо, да съдействува за отклонение на българското движение от православната църква и ориентирането му към западните държави, за да се нанесе по такъв начин удар на руското влияние; второ, да се протака възможно най-дълго време, докогато позволяват вътрешните условия и международното положение, разрешаването на българския църковен въпрос. За турското правителство било съвършено ясно, че след ликвидирането на чуждото духовно иго българите ще насочат борбата си срещу турското господство, за политическо освобождение. Създаването на независима църковна организация щяла да събере силите на българския народ и да увеличи националната му енергия. Това Портата разбирала добре. Прошението на българските представители за независима църква в 1856 г. от името на 6 400 000 българи /а в други по-сетнешни прошения се говори от името на 7 000 000 българи/, ускореното развитие на българската просвета и появата на организирано националнореволюционно движение смущавали дълбоко турските управници. Поради това Портата полагала усилия за отслабване на българската нация с всички възможни средства, между които и съзнателното протакане на българския църковен въпрос. Тя се решила след дълги колебания да тури край на гръцко-българската църковна разпра и да задоволи искането на българите за независима църква под натиска на вътрешните и международните събития, когато по-нататъшното протакане на този въпрос ставало опасно за интересите на Турция.

ПОЗИЦИЯТА НА ФРАНЦИЯ. Близкоизточната политика на Франция и отношението ѝ към българското националноосвободително движение след Кримската война се определяли главно от съперничеството ѝ с Русия и от позицията ѝ за запазване целостта на Османската империя, в която френската буржоазия имала важни икономически и стратегически интереси.[43] След поражението на Русия в Кримската война дипломацията на Наполеон III действувала за подкопаване на руското влияние на Балканите, като нанесе удар и на основния принцип на руската близкоизточна политика — единството на православната църква в Турция. Най-ефикасно средство за постигане на тази цел управляващите среди във Втората империя виждали в активизирането на католическата пропаганда, с помощта на която разчитали да откъснат значителна част от православното население и да го привържат към Запада. Същевременно дипломацията на Наполеон III се стремяла чрез католическата пропаганда да разстрои българското националноосвободително движение, заплашващо целостта на Османската империя. Върху политиката на Наполеон III в Близкия изток оказвало влияние и католическото духовенство.

Иларион Макариополски, фотография, около 1870 г. Музей по история на София

Управляващите среди във Франция разполагали с доста сведения за положението в Европейска Турция, за населяващите я народи, за тяхното положение. В излезлите през първата половина на XIX в. трудове на видните френски учени Ами Буе, Жером-Адолф Бланки, А. Убичини и др. се съдържали доста сведения за българския народ. Много ценни сведения за българите и за техните настроения дал на френското правителство френският дипломат Проспер Буре. По нареждане на Министерството на външните работи Буре предприел през 1853 и 1854 г. пътувания в балканските страни, посетил българските градове Би-

толя, Видин, Русе, Търново и др. Своите наблюдения и размишления за българите, за тяхното положение и препоръките си за френската политика на Балканите той изложил в подробните си донесения до министерството.[44] Подемът на църковно-националното движение след Кримската война предизвикал в управляващите среди във Франция още по-голям интерес към българите. В 1861 г. излязъл трудът на Лежан върху етнографията на Европейска Турция с подробна етнографска карта за границите на българската и на другите народности в Балканския полуостров.[45] В 1860 г. Френското ориенталско дружество обнародвало интересната работа на К. Ф. Поайе „България в настоящето и бъдещето". Живял дълго време в Европейска Турция, Поайе, доктор на медицинските науки, член на редица научни дружества, запознавал френската общественост с напредъка на новобългарското образование, с развитието на българската култура, със справедливата борба на българския народ срещу фанариотското иго.[46] Нови изследвания върху страните на Европейска Турция обнародвал Убичини, в които се дават сведения за българския народ.[47] Сведения за българите се съдържат и в трудовете на Паве дьо Куртей, Ксавие Хойшлинг, Албер Дюмон и др.[48] Редовни информации получавало френското Министерство на външните работи от своите консули в българските земи.

С изключение на К. Ф. Поайе, който предвиждал бляскаво бъдеще на българския народ, френските изследователи на Европейска Турция и консулите на Франция в българските земи представяли обикновено българите като мирен и трудолюбив народ, примирен с положението си, лишен от стремежи за политическа самостоятелност, но дълбоко враждебен към висшето гръцко духовенство.

Тази оценка допадала на Франция при Наполеон III. Тя подхранвала сред управляващите кръгове, особено сред клерикалите, илюзията, че е възможно с помощта на католическата пропаганда българите, най-многобройният народ в Европейска Турция, изостанали, потиснати и лишени от всякаква организация, да минат към католическата църква, да бъдат откъснати от православна Русия и да приемат покровителството на Франция.[49]

Някои френски наблюдатели и дипломати, живели дълго време сред българите, симпатизирали на тяхната справедлива борба за духовно и политическо освобождение. Така например френският консул в Пловдив Шампоазо в общия доклад до министъра на външните работи граф Валевски от 1857 г. изказва своето мнение за правото на българите да имат независима църква и чрез нея да получат политическо освобождение. Българите са привързани към Русия, пише Шампоазо, защото от нея очакват помощ. Но ако Франция им помогне да осъществят освобождението си, те ще се привържат към нея.[50] Френският консул в Пловдив очевидно не разбирал, че освобождението на българския народ с френска помощ противоречи на основния принцип на френската политика в Близкия изток — запазване целостта на Османската империя. Скоро, при първия успех на католическата пропаганда, Шампоазо се превърнал в противник на българското църковно-национално движение.

УНИАТСКО ДВИЖЕНИЕ. Католическата пропаганда, вдъхновявана и подпомагана материално от Франция, намерила след Кримската война благоприятни условия в България поради ожесточената съпротива на Патриаршията срещу българското национално-църковно движение и отрицателното отношение на Русия към искането на българите за самостоятелна национална църква. Особено благоприятни условия за католическата пропаганда сред българите настъпили след акцията на 3 април 1860 г., когато обявяването им за независима българска църква срещнало силно противодействие от всички заинтересовани страни. При тези условия унията била не само следствие от чуждо влияние, а и тактика на българите в борбата за родна църква.

Центърът на католическата пропаганда в Европейска Турция се намирал в Цариград, седалище на католическия архиепископ Павел Брунони. Друг център на пропагандата бил Солун, където се установила мисията на лазаристите. В 1857 г. Конгрегацията открила мисия и в Никопол.[51]

Най-енергични и опитни пропагандисти на католическата църква в българските земи били мисионерите от Ордена на лазаристите. Подпомагани от Ватикана, Франция и многобройната полска емиграция на Изток, те развивали в продължение на много години широка дейност, откривали училища, опознавали добре положението на българския народ, неговите страдания и стремежи за освобождение. За да привлекат българите към католическата църква, мисионерите им обещавали мощното покровителство на папата и на Франция, която поради големите си военни заслуги за поражението на Русия в Кримската война упражнявала много силно влияние върху управляващите турски среди. Мисионерите на Ордена пропагандирали сред българската интелигенция, занаятчиите и селяните съблазнителната идея за признаване на българската независима национална църква и спасението им от насилията и злоупотребите на турската власт чрез една уния със западната католическа църква, като обещавали, че

българите ще запазят своите православни обреди и обичаи. Енергична дейност сред българите за уния с католическата църква развивал началникът на лазаристите Йожен Боре. За да бъдат поблизо и в постоянен контакт с българското население в Македония, лазаристите открили мисия и в Битоля. Широка дейност там развивал лазаристът Лепавек.[52]

Униатското движение в България започнало да взема обезпокоителни размери, когато пропагандата за уния с католическата църква била подхваната от един кръг български дейци начело с Др. Цанков, един от най-изтъкнатите дейци през Възраждането. Роден в Свищов през 1828 г. в заможно семейство с патриотични традиции, той проявил още като юноша страстно влечение към учението и любов към отечеството. След завършване на образованието си в България в 1845 г. Цанков заминал в Русия и продължил учението си в Одеса и Киев. В 1850 г. той бил принуден да се установи във Виена при брат си Антон, заможен търговец. Там той посещавал лекции в университета и с помощта на брат си издал българска граматика на немски език, която му спечелила известност сред учените среди. В австрийската столица Цанков се увличал от идеята на изтъкнати родолюбиви българи за създаване на българско книжовно дружество и решил да организира печатна база в родния си град. С материалната помощ на брат си Цанков купил печатница и в 1852 г. я пренесъл в Свищов.

След избухването на Кримската война, споделяйки надеждите на всички българи за освобождение с помощта на Русия, той се включил в работата за подготовка на въстание, ръководено от Г. С. Раковски. В края на 1854 г., когато вече се очертавало поражението на Русия, Цанков се установил в Цариград и се отдал на легална дейност за културното развитие на българския народ. Тук той заедно с други български патриоти основал „Община на българската книжнина" /1856/, печатал сп. „Български книжици" /на което е един от редакторите/, издавал алманаха „Месецослов" с кратък очерк за българската история, съставил учебник по история на България.[53] С тази си дейност Цанков става известен като един от най-енергичните и талантливи културни дейци сред българите по онова време.

Между това под влияние на неблагоприятния за Русия ход на войната у Цанков назрявало убеждението, че легалната борба на българския народ за културно развитие и духовно освобождение трябва да потърси опора и помощ от Франция, покровителка на католическата църква в Близкия изток. В Цариград той завързал връзки с полските емигранти, които го представили на началника на лазаристите Йожен Боре, с чието съдействие получил разрешение да открие печатницата си. През пролетта на 1855 г., когато вече се виждало ясно поражението на Русия, Цанков, за да спечели напълно доверието и подкрепата на лазаристите, а чрез тях и на френската дипломация, приел тайно католицизма.[54]

През март 1859 г. с материалната помощ на лазаристите Др. Цанков почнал да издава в Цариград в. „България". Със своята смела критика срещу Патриаршията и нейната антибългарска политика, със своя патриотичен патос и хубав език в. „България" допаднал на българската общественост, особено на младите. Първоначално той не пропагандирал открито унията. В него сътрудничел и П. Р. Славейков, вече познат с родолюбивата си дейност сред своите сънародници. Вестникът на Др. Цанков, „известен със своя разпален патриотизъм и чувство на негодуване, общо за много българи, от висшето гръцко духовенство — пише Н. Геров до Ступин на 19 август 1859 г. — независимо от своето вредно за православието направление, което не се одобрява от далновидните люде, се приема добре"[55].

След 3 април 1860 г. Др. Цанков предприел открита пропаганда за уния с католическата църква, критикувал яростно Патриаршията и обвинявал Русия, че не подкрепя справедливото искане на българския народ. До края на 1860 г. униатската пропаганда спечелила значителен брой привърженици сред цариградските българи — занаятчии, духовни лица, търговци.

Окуражени от бързия успех, ръководителите на униатското движение пристъпили към практически действия. На 18 декември 1860 г. привържениците на унията начело с Др. Цанков, д-р Г. Миркович, архимандрит Йосиф Соколски и архимандрит Макарий се явили при католическия архиепископ Брунони и му връчили молба до папата да признае самостоятелната българска църква и да издействува покровителството на Франция над българите. Брунони приел с радост българската делегация и същия ден в тържествена обстановка бил подписан акт за присъединяване на българската църква към католическата. Турското правителство веднага заявило, че ще признае новата българска униатска църква. За неин глава бил избран 80-годишният архимандрит Йосиф Соколски.

През март 1861 г. Соколски, придружен от началника на лазаристите Боре, от Др. Цанков и

Изложение на българите от Кратово до българската община в Цариград по църковния въпрос, 8 юни 1860 г. Народна библиотека „Кирил и Методий" — София

УХВВА
Христо П. Тъпчилешовъ
1812 1875
Калоферъ - Цариградъ

Достопочтенно обществiе на народне болгарскыя церква

— Въ Цариградъ —

[illegible]

1860: генаръ 8:

д-р Г.Миркович, пристигнал в Рим и бил ръкоположен от папата за архиепископ на българската униатска църква. След завръщането си в турската столица той бил веднага признат от турското правителство. Усилията на Портата да разстрои по такъв начин българското църковно-национално движение, да тласне българите към западните държави и да нанесе удар на руското влияние се проявили и в един друг враждебен акт. В същия ден, в който признало архиепископ Соколски за глава на униатската църква, турското правителство въз основа на едно предишно искане на Патриаршията, което бавело да изпълни, издало заповед за заточението на Иларион Макариополски и Авксентий Велешки.[56]

Бързината, с която била оформена и призната от турското правителство новата униатска църква, и големият шум, вдигнат от западната католическа пропаганда около това събитие, оказали значително влияние върху различни среди на българското общество. Към унията се присъединили или заплашвали, че ще се присъединят, българи от Пловдив и редица други градове и села.[57] Френският консул в Пловдив Шампоазо убеждавал българите, че за тях нямало друго спасение, освен да приемат унията и покровителството на Франция. Английският консул в същия град Блънт им предлагал уния с протестантската църква и покровителството на Англия, при което да запазят своите религиозни обреди.[58]

Най-голям успех католическата пропаганда имала в някои области на Македония, в които българското население било най-тежко притиснато от съюзените сили на висшето гръцко духовенство и турските феодали, където гръцката просвета и пропаганда завоювали силни позиции, а българската просвета била още слаба.[59]

Ръководители на католическата пропаганда в Македония били енергичният лазарист Лепавек и неговят помощник Касен. Под тяхното ръководство лазаристите развивали оживена агитация в градовете и селата на обширния Битолски еялет. Заедно с тях за унията агитирали и няколко български учители и свещеници. „Вий си имате вече своя самостоятелна църква, призната от папата — говорили католическите агитатори, — и ако се присъедините към нея, ще имате покровителството на Франция и Австрия, ще се избавите от преследванията и грабежите на гръцките владици и турските управници.“ При агитацията си сред селяните Лепавек и неговите сътрудници им обещавали, че ще платят данъците им, ще им отпуснат заем с ниска лихва, твърдели, че и Русия е съгласна да приемат унията.[60] Католическата пропаганда в тази област била открито насърчавана от турската власт, а и от гръцките владици, които в униатското движение съзирали възможност за разцепление и отслабване на българската народност. Когато селяните от Велешка каза се оплакали на изпратения от Портата комисар Субхи бей от тежките данъци и постоянните насилия, той казал: „Българските християни няма да бъдат спокойни дотогава, докато всички не станат католици.“[61]

В резултат на усилената дейност на католическата пропаганда в Битоля през есента на 1863 г. униатското движение внезапно почнало да взема опасни размери. Няколко села във Велешка и Струмишка каза минали изцяло към униатската църква. Руският консул М. Хитрово обяснява този успех на пропагандата не само с нейните съблазнителни обещания, но и с отчаяното положение на българските селяни. От друга страна — пише той, — „селяните, като не намират от страна на своите епископи, единствени техни законни застъпници, ни най-малко съчувствие, натоварени с данъци, неуверени нито в безопасността на своето имущество, нито даже в безопасността на живота си, подложени на всевъзможни оскърбления и преследвания, ненамиращи никъде ни защита, ни справедлив съд, по неволя се хвърляли в мрежата на католическата пропаганда като в единствено откриващо се пред тях убежище от тегнещото над тях от толкова дълго време иго“[62]. Известни успехи униатското движение имало също в Пловдив, Видин, Търново, Стара Загора, Свищов, Шумен, Скопие, Воден и други градове.[63]

Въпреки временните си успехи католическата пропаганда не могла да пусне корени в България и се оказала безсилна да отклони българския народ от избрания път на борбата за независима българска църква. Наскоро след основаването на униатската църква начело с архиепископ Соколски униатското движение претърпяло пълно поражение и постепенно започнало да заглъхва.

Срещу католическата пропаганда и униатското движение се обявили енергично най-далновидните български патриоти и руската дипломация. А огромната част от българския народ останала изобщо съвсем чужда на униатското движение. Всъщност опасността от униатското движение съвсем не била така сериозна, както изглеждала, поради вдигнатия около него голям шум. Както показал ходът на събитията, не само българите, които заплашвали, че ще минат към унията, ако не се признае обявената българска национална църква, но и повечето от тия, които приели унията, не мислели сериозно да стават католици.

Ожесточена борба против католическата пропаганда и ръководителите на униатското движение предприел Г. С. Раковски. По това време той вече се наложил като най-изтъкнат идеолог и ръководител на българското националноосвободи-

телно движение и упражнявал огромно влияние между българската младеж. От страниците на „Дунавски лебед", в писмата си до Й. Дайнелов и други млади дейци в Цариград и в България той сипел огън и жупел срещу католическата пропаганда, срещу Др. Цанков и неговия в. „България", зовел българския народ да бъде верен на „прадедната си вяра", да продължава твърдо и непоколебимо борбата за своя национална църква до победа.[64] Енергична борба срещу униатството водели Т. Бурмов и други цариградски дейци от страниците на сп. „Български книжици".

Първият голям удар на униатското движение бил нанесен от руската дипломация.

На 3 януари 1861 г., т. е. 15 дни след подписването на акта за уния с католическата църква, директорът на Азиатския департамент генерал-майор Ковалевски отправил инструкция до посолството в Цариград и до всички консули и вицеконсули в българските земи, с която ги задължавал да следят с будно внимание действията на чуждестранните пропаганди сред българите и да вземат всички мерки за поддържане у тях чувство за преданост към православието, като им внушават, че със съдействието на руското правителство ще бъдат отстранени много от неправилните действия на гръцкото духовенство и ще бъдат задоволени справедливите искания на православните християни. Следователно ще бъде непростимо тъкмо сега, казва се в инструкцията, част от българите да отстъпват от православието. „Те трябва също да разберат от вашите думи — пише Ковалевски, — че като напускат православието, славяните излагат на неизбежна опасност самата си народност, която не ще устои на враждебното чуждестранно влияние на Запада."[65]

Руската дипломация, обезпокоена от успехите на католическата пропаганда, се активизирала. Руските консули и вицеконсули почнали да изпращат подробни сведения за ходовете на пропагандата, за причините и временните ѝ успехи, давали мнение с какви средства може да ѝ се противостои. В същото време руското посолство в Цариград по съвета на Н. Геров и чрез неговото посредничество възложило на П. Р. Славейков да убеди архиепископа Йосиф Соколски да се откаже от унията. Соколски, както се вижда, разколебан в постъпката си, се съгласил. На 5 юни 1861 г. избягал в руското посолство и придружен от Славейков, с параход заминал за Одеса. По-късно Соколски се преместил в Киев, където останал до смъртта си.

Неочакваното бягство на Соколски било тежък удар над току-що провъзгласената униатска църква. Славейков успял да убеди един след друг и останалите, разколебани вече и объркани нейни ръководители да се откажат от унията. Накрая те отправили позив към българите-униати да се върнат в православната църква. Славейков убеждавал и Др. Цанков да се откаже от унията и да спре издаването на в. „България".[66] Напуснал униатската църква и Т. Икономов, млад и талантлив публицист, току-що спечелен за униатското движение.[67]

Но най-решителен и непоправим удар на униатското движение в България бил нанесен от самия български народ.

В началото на 60-те години на XIX в. процесът на формирането на българската нация бил вече твърде напреднал, българският народ бил достатъчно политически зрял, за да може правилно да отчита в какво се състоят коренните му интереси и кой е верният път на освобождението му от чуждото иго. Българите разбрали много добре, че политиката на западните държави е насочена към запазване целостта и независимостта на турската държава, следователно към увековечаване на робското им положение. Поради това католическата пропаганда и създаденото под нейно влияние униатско движение чрез обещания за покровителство от западните държави не можели да имат траен успех в България. Повечето от българите, които приемали унията, правели това не по убеждение, а като протест срещу непримиримата позиция на Патриаршията, а също и против политиката на Русия, която отказвала да подкрепи справедливата борба на българския народ за своя национална църква.

Забележително е, че навсякъде, където срещали в своите стремежи съпротивата на Патриаршията, подкрепяна от Портата, и не намерили подкрепа от руска страна, българите заплашвали с приемане на унията. Така българите в Пловдив и другите кази посрещнали с възмущение унията на някои от цариградските българи с католическата църква. Но когато узнали за решението на Патриаршията да отстрани със съдействието на Портата митрополит Паисий само защото минал на българска страна, те подали до великия везир молба да бъде оставен техният митрополит на спокойствие и заявили, че в противен случай ще последват примера на цариградските униати.[68] Тази демонстрация на пловдивчани била насочена всъщност и против политиката на Русия по българо-гръцката църковна разпра. Известният случай с българите в Кукуш, които успели да наложат искането си за български митрополит чрез една уния с католическата църква, от която веднага се отказали, щом постигнали целта си, давал основание на българите в други градове да мислят, че тази маневра може да им послужи при трудни обстоятелства.

Руските консули поради непосредствените си

контакти с българското население по-добре разбирали истинските подбуди на някои българи да минат или да заплашват, че ще минат към унията. Привързаността на българите към Русия и вярата им, че само от нея могат да очакват помощ, оставали непокътнати, но те били недоволни от равнодушието на руското правителство към стремежа им за самостоятелна българска църква. Тази мисъл в много предпазлива форма руските консули, особено Н. Геров, Хитрово, Якубовски и Ступин, се стараели да изразят в своите доклади. „Въобще — съобщава Хитрово — католицизмът едва ли може да се укрепи между българите и досега не е имало примери на минаване към него по убеждение."[69]

Франция поддържала морално и материално католическата пропаганда за присъединяване на българския народ към католицизма като средство за трайно отклоняване на руското влияние на Балканите, за вътрешното укрепване на Османската империя и френското влияние в нея. Евгений Боре уверявал френската дипломация, че унията на българите с римската църква ще бъде по-здрава крепост срещу руското влияние, отколкото шуменските и силистренските укрепления.[70] И вестта за успехите на униатското движение в България, и сключването на унията предизвикали надежди във Франция и в целия католически свят. Вярвало се, че в близко време 3 милиона българи /а ентусиазираните ги броели 6 милиона/ ще влязат в лоното на римската църква.[71] Но френската дипломация и Конгрегацията за католическа пропаганда подценявали очевидно духовните сили и политическата зрелост на българския народ. Според списъците на униатската община в Цариград броят на българите-униати възлизал едва на 14 500 души. След удара, нанесен на унията с бягството на Соколски, броят им спаднал на 2000 души.[72] Планът за покатоличването на българския народ пропаднал. Тогава дипломацията на Наполеон III се заела да подкрепя съпротивата на Патриаршията срещу българското църковно-национално движение.[73]

Униатското движение, чийто временен успех дошъл наскоро след акцията на 3 април 1860 г., внесло смущение в борбата на българския народ за независима църква. То заплашвало да предизвика разцепление сред народа тъкмо когато били необходими единство и сплотеност, насочвало част от българската млада интелигенция към нереалистични и вредни за освободителното дело планове. Независимо обаче от ролята му на една допълнителна пречка в борбата на българите за преодоляване съпротивата на Патриаршията и Портата униатското движение обективно съдействувало за раздвижване на българската интелигенция, за повишаване на политическата ѝ далновидност. Самото име „България", което Др. Цанков дал на своя вестник, било нечувана дотогава дързост, както и смелата му критика срещу патриаршеската власт възбуждала патриотични настроения сред българската младеж. Униатското движение било и един от факторите, второстепенен наистина, за постепенната еволюция на руската политика в полза на българското църковно-национално движение.

РУСИЯ И БЪЛГАРСКОТО ЦЪРКОВНО-НАЦИОНАЛНО ДВИЖЕНИЕ. Русия, чиято близкоизточна политика в продължение на много десетилетия имала за основен принцип запазване единството на православната църква, била най-много заинтересована от хода на „гръцко-българската църковна разпра" и упражнила най-силно влияние върху българското църковно-национално движение.

В политиката на Русия към българското националноосвободително движение след Кримската война се очертали две различни противоречиви в известен смисъл насоки. От една страна, руското правителство и руската помешчическо-буржоазна общественост подпомагали културното развитие на българския народ, което несъмнено съдействувало за засилване на национално-освободителното му движение. В това отношение важна роля играел Славянският комитет в Москва, основан от един кръг най-видни славянофили през 1857—1858 г.[74] От друга страна, руското правителство и Синодът на руската православна църква полагали усилия да насочат българското църковно-национално движение по линията на руската политика — да се запази единството на вселенската църква, да не се допуска създаването на национални църкви отделно от Цариградската патриаршия.

Отправеният към Портата адрес на цариградските българи в 1856 г. с искане за самостоятелна българска църква направил силно впечатление на руското правителство.[75] Министерството на външните работи отправило на 26 юли 1856 г. инструкция до генералния консул в Одрин Н. Д. Ступин и другите руски консули да действуват за „потушаването на възникналите между едноверците крамоли поради народностните им различия", да убеждават българите и гръцкото духовенство за взаимни отстъпки и разбирателство.[76]

След претърпяното тежко поражение в Кримската война Русия бавно приспособявала ди-

Троянският манастир, акварел, Ф. Каниц, 70-те години на XIX в. Архив на Българската академия на науките — София

пломатическата си дейност към новите условия в Близкия изток. По-определено отношение към разгарящата се борба между българския народ и Цариградската патриаршия руското правителство изработило към 1857 г. В една подробна записка, съставена вероятно от Синода на руската православна църква, са обосновани следните основни положения, от които трябвало да се ръководи руската политика по отношение на Цариградската патриаршия и българското църковно-национално движение: „1. Да се помага за облекчаване на тежката участ на българите, като се отделят строго законните от незаконните им искания, и да не се допуска ни най-малко нарушение на свещените права на вселенската църква." Законни искания на българите са според записката да се допуска български език в черквите и училищата им, да се назначават и български свещеници и епископи; 2. Да се води борба срещу нападките на западната пропаганда срещу Цариградската патриаршия и да се пази авторитетът на гръцката йерархия; 3. По църковните работи на Изток да не се предприема нищо мимо гръцката църковна йерархия; 4. В никакъв случай да не се иска намесата на турските власти във взаимните отношения между православните племена; 5. В никакъв случай да не се иска и да не се допускат независими и отделни от патриаршеския престол църкви в Европейска Турция.[77]

В духа на основните положения, изложени в тази записка, Александър II дал наставления на архимандрит Петър Троицки, ректор на Киевската духовна семинария, при назначаването му за настоятел на църквата в руското посолство в Цариград на 8 юни 1857 г. Но в указанията на царя, така както ги е записал архимандрит Петър, прозира едно критично отношение и към Патриаршията. „Гърците — казал царят — съвсем своеобразно разбират работите в своята църква и с това се дразнят християните от негръцко произхождение." Царят отбелязал и крайното раздразнение на българите от делата на гръцкото духовенство. В

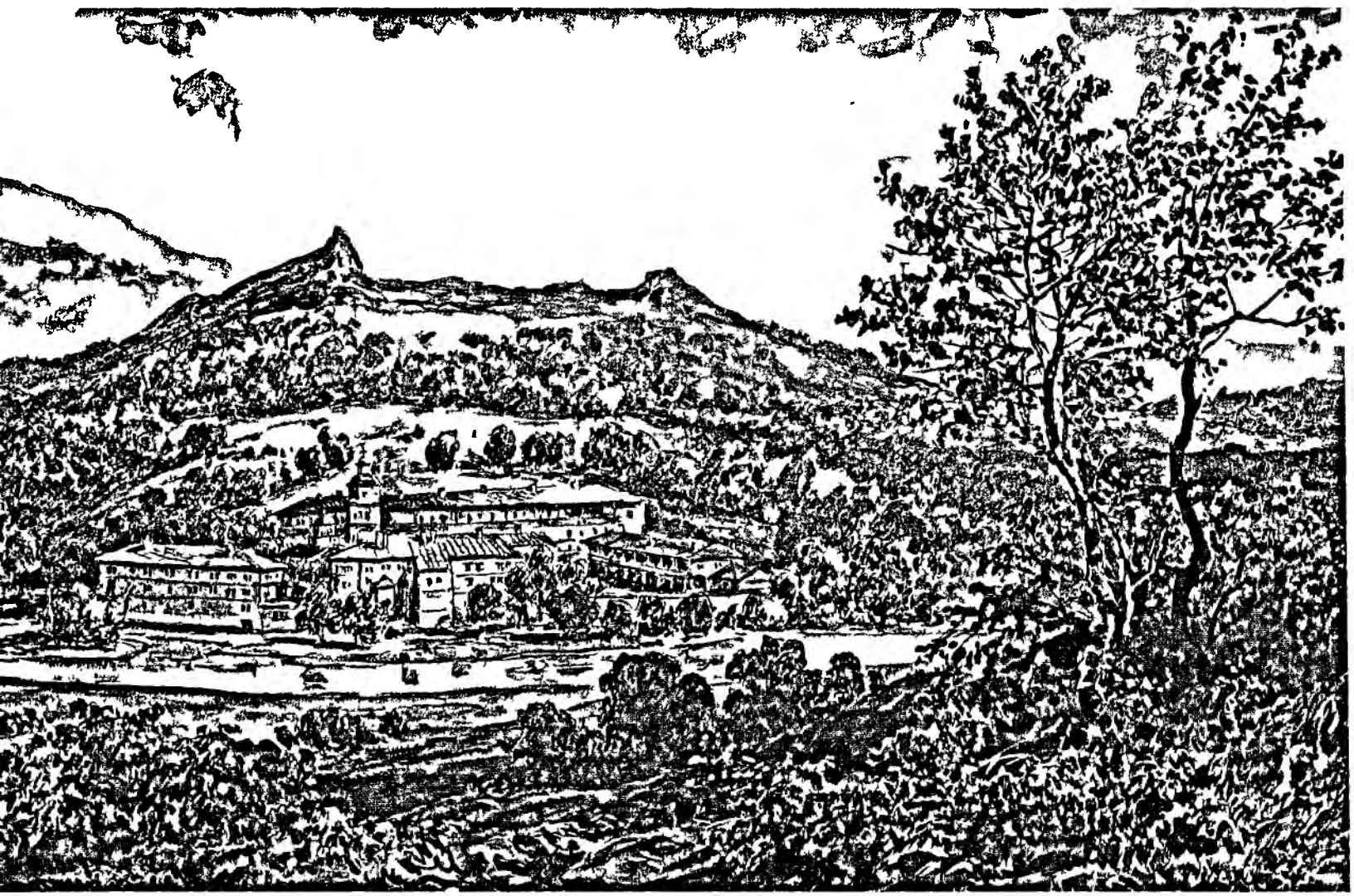

заключение Александър казал: „За мене е необходимо единство на църквата.“[78]

В този дух Александър II и княз Горчаков дали инструкции на Азиатския департамент при Министерството на външните работи и на Бутенев преди назначаването му за посланик в Цариград. От своя страна Бутенев дал подробни наставления на руските консули в България. В инструктивното си писмо до Н. Геров, назначен в 1857 г. за вицеконсул в Пловдив, Бутенев пише: „Вий не трябва да забравяте, че главната цел на нашето правителство се състои отдавна в запазване на единството и целостта на нашата православна вяра между племената, които я изповядват. Тази цел може да бъде постигната само при съвършено доверчиви и любовни отношения между духовните пастири и тяхното паство.“[79]

Консервативният дух на руската политика по отношение на българското църковно-национално движение се проявил и в употребяваната в нейните документи терминология през първите години след Кримската война. В докладите и преписката на руските дипломатически представители в България по това време се говорело обикновено за „славяни“ и „християни“ и по-рядко се отбелязва, че това са българи. Това е несъмнено традиция, останала в Русия от времето на Николай I.

С течение на времето руската политика по отношение на българското църковно-национално движение претърпяла под натиска на събитията съществени промени. Руската дипломация на Изток трябвало да се съобразява с обективния ход на събитията и да възприема все повече една реалистична насока.

Главният фактор за развитието на руската политика в реалистичен дух по отношение на борбата между българския народ и Патриаршията бил несъмнено нарастващият размах на българското църковно-национално движение. Като закономерно движение на цял един народ, обусловено от обективния ход на историята, то следвало своя определен път и никакви външни влияния не били в състояние да го отклонят от поставената цел. Не то се приспособило към руската политика, а обратно — тя била принудена постепенно да се приспособи към него и в края на краищата да признае извоюваната от българския народ независима национална църква.

Важна роля в еволюцията на руската политика в това отношение изиграли също руските консули в българските земи и посланиците на Русия в Цариград. Между тях особена заслуга имат руският вицеконсул в Пловдив и голям български патриот Найден Геров, руските консули М. А. Хитрово и Н. Ф. Якубовски /в Битоля/, М. И. Золотарев /в Одрин/, посланикът на Русия в Ца-

1

2

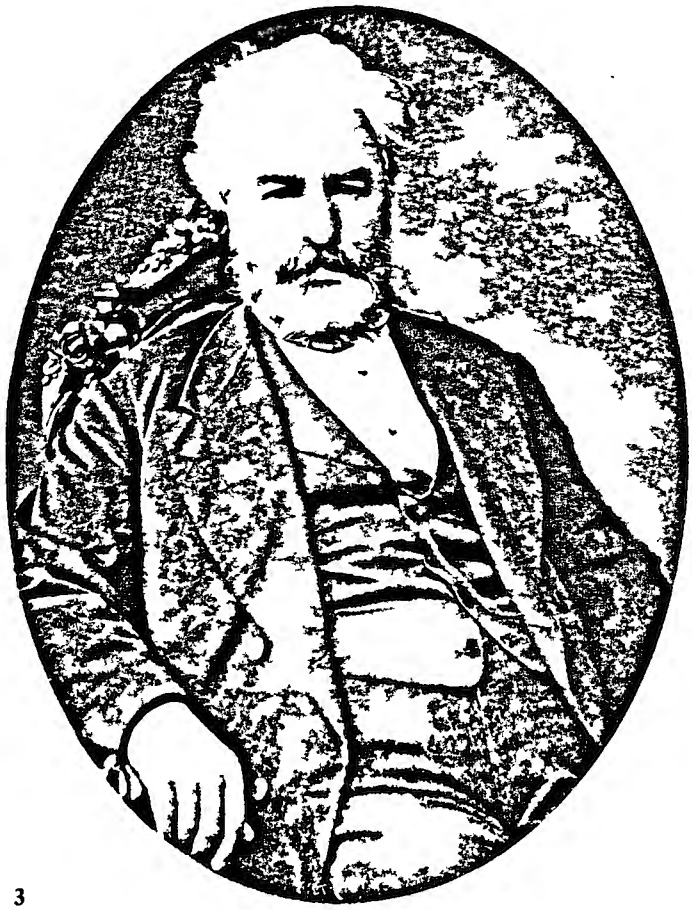

3

4

риград Лобанов-Ростовски и бележитият руски дипломат Н. П. Игнатиев, назначен в 1864 г. за посланик в Цариград.

Особено силно впечатление направила на руското правителство акцията на цариградските българи на 3 април 1860 г. С телеграма от Цариград посланикът Лобанов-Ростовски съобщава, че „враждата между гърците и българите не оставя никаква надежда за примирение". В края на декември 1860 г. в Министерството на външните работи било свикано съвещание с участието на Александър II, министри и други официални лица за обсъждане на положението в България. На съвещанието царят отново изразил мнение за запазване на единството на православието в Европейска Турция, за нормални отношения с Цариградската патриаршия.[80] Ново безпокойство предизвикало в управляващите кръгове на Русия съобщението на Лобанов-Ростовски за решението на част от цариградските българи начело с Др. Цанков да сключат уния с католическата църква и за успехите на униатското движение. По нареждане на Горчаков Азиатският департамент отправил в началото на януари 1861 г. подробни инструкции до консулите, с които ги задължавал да се стараят с всички средства да поддържат у славяните чувство на преданост към православието.[81]

Сведенията, които руското правителство получавало, все по-убедително разкривали, че в основата на разгарящата се гръцко-българска църковна разпра стои националният въпрос, стремежът на българския народ към национално самоопределение. Колкото чужда да била тази идея на руската близкоизточна политика, управляващите среди не можели в борбата за влияние на Балканите да не държат сметка за желанията на българския народ. Ето защо Азиатският департамент поставил на посолството в Цариград задача да организира събирането на нови подробни сведения за борбата между Патриаршията и българите специално в Пловдивски и Битолски санджак. На 29 декември 1860 г. Лобанов-Ростовски изпратил до

---

1. Драган Цанков, виден деец по църковния въпрос, фотография, 70-те години на XIX в. Музей по история на София

2. Тодор Бурмов, виден деец по църковния въпрос, фотография, 80-те години на XIX в. Архив на Българската академия на науките — София

3. Доктор Стоян Чомаков, виден деец по църковния въпрос, фотография, 80-те години на XIX в. Архив на Българската академия на науките — София

4. Никола Тъпчилещов, виден деец за църковна независимост, фотография, началото на 90-те години на XIX в. Народна библиотека „Кирил и Методий" — София

Н. Геров нареждане да събере и изпрати данни „за истинското положение на гръцкото духовенство и за отношението му към славяните“ в Пловдивски санджак.[82] С друго писмо от 13 февруари 1861 г. Лобанов-Ростовски, като благодари за получените сведения, поставил на Геров задача да изпрати точни данни за броя на българите, турците и гърците в санджака.[83] Такава задача Лобанов-Ростовски поставил и на консула в Битоля.

Руските консули, назначени в българските земи след Кримската война, в резултат на своите непосредствени наблюдения и контакти в поверените им райони изпращали в руското посолство в Цариград и в Азиатския департамент сведения, които опровергавали фалшивите информации, които Патриаршията и нейните агенти давали на руското правителство и на Синода на руската църква за българите, за тяхното положение и поведение. Преди всичко руските консули съобщавали за непоколебимата привързаност на българите към Русия. Народът посрещнал с голяма радост и надежда издигането на руското знаме над консулствата в Пловдив, Битоля, Видин и други градове. В Битоля гръцкият митрополит Венедикт, ненавиждан от българите заради безбройните му престъпления, осветил знамето и се държал толкова любезно, щото Хитрово помислил, че ще може бързо да го спечели за руската политика. „Използувайки добрите отношения с митрополита — докладва Хитрово в Азиатския департамент, — аз се надявам в скоро време да въведа българския език в тукашното училище, в което досега се употребява единствено гръцкият език.“[84] Хитрово обаче скоро се убедил, че целта на тази лукава любезност на митрополита била да го спечели за съюзник против българите.

Богата информация давали руските консули за националната принадлежност на християнското и нехристиянското население, за злоупотребите и насилията на гръцките владици, за положението и стремежите на българското население в районите на консулската им дейност. Особено значение за политиката на руското правителство имали докладите на Геров и Хитрово за отделните народности и числения им състав в двата еялета — Одринския и Битолския, в които най-силно се чувствувало духовното иго на Патриаршията. Още в доклада за първото си пътуване от Солун за Битоля Хитрово отбелязвал българския характер на Южна Македония. От Солун до Вардар, съобщава той, населението се състои от гърци, българи и албанци с превес на гръцкия елемент, а от Вардар до Битоля населението било изключително българско. Турското население било немногочислено.[85] От сведенията на Хитрово, а по-късно на неговия приемник Якубовски руското правителство могло да се убеди колко неверни са твърденията на гръцката пропаганда, че на юг от Стара планина нямало българи. Руските консули изпращали подробни сведения за преследването на българската просвета и на учителите от гръцките владици, за съюза им с турските власти против българите, за разгаряне борбата между гръцкото духовенство и българското население начело с градските общини.

Подробни сведения по същите въпроси изпращал от Пловдив, център на най-големия санджак на Одринския еялет, Найден Геров. Като руски вицеконсул Геров изпълнявал служебните си задължения добросъвестно, с рядка преданост и обич към Русия. Но същевременно той действувал и открито като голям български патриот. В Русия, още преди да бъде назначен за вицеконсул в Пловдив, Геров развил широка дейност — с доклади, записки, писма той запознавал руските управляващи кръгове с положението в България и с настроенията и стремежите на българския народ, с мнението на българите по църковния въпрос, предлагал да се увеличи броят на руските консулства в България като средство за засилване на руското влияние и отбиване на чуждите пропаганди. Той пръв в Русия дал и идеята за основаване на славянски комитет.[86] В докладите си като вицеконсул Геров информирал подробно и обективно Азиатския департамент за хода на българското църковно-национално движение и давал да се разбере, че само създаването на отделна национална църква може да задоволи българите.[87]

Сведения за злоупотребите на висшето гръцко духовенство, за антибългарската му дейност, за борбата на българския народ срещу патриаршеската власт изпращали редовно вицеконсулът в Солун А. Лаговски и вицеконсулът във Варна А. В. Рачински. В доклада си от март 1863 г. Лаговски известява на посланика Е. П. Новиков в Цариград, че „гърците станали най-добрите шпиони на турското правителство и неуморно следят дейността на българските патриоти“[88]. Рачински, един от най-активните дейци на Славянския комитет в Москва, още в 1858 г. пътувал по България и се запознал подробно с нуждите на училищното дело на българите и с църковно-националното им движение. След разгарянето на църковно-националното движение в цялата страна Рачински изказал мнение, че в основата на конфликта между българския народ и Патриаршията стои нейният план за елинизиране на българите. Според Рачински те няма да се успокоят, докато не бъде отстранена тази опасност чрез отделянето на българската църква от Патриаршията или чрез административни мерки, които биха осуетили честолюбивите намерения на гърците.[89]

Същевременно авторитетни представители на руската общественост се изказали в защита на справедливото дело на българския народ. В 1860 г. А. Ф. Хилфердинг обнародвал статия в „Отечественные записки", в която обосновавал правото на българите за независима национална църква. Следващата година се появила статия на Нил Попов в „Съвременные летописи" с рязка критика срещу антибългарската политика на Патриаршията и за българска самостоятелна църква. В статията си, обнародвана във в. „Москва" през 1864 г., Ив. С. Аксаков разобличавал моралното падение на висшето гръцко духовенство, сътрудничеството му с турските власти против християнския български народ и защищавал решително правото му на самостоятелна църковна организация.[90] С остра критика срещу гръцкото висше духовенство в българските епархии и с обосновка на борбата за самостоятелна българска църква излязъл и видният български историк, живеещ в Русия, Сп. Палаузов.[91]

Натрупаните изобилни сведения в Азиатския департамент за решителната борба на българския народ срещу жестоката антибългарска политика на Патриаршията, както и изказването на видни представители на руската общественост в защита на справедливото му дело показвали убедително нереалността на руската политика за запазване единството на православието начело с Цариградската патриаршия, вредата от тази политика за руските интереси на Балканите. Към средата на 60-те години на XIX в. руското правителство се ориентирало окончателно в полза на българското искане за отделна българска църква. Задачата на руската дипломация сега била това да се осъществи по пътя на преговорите с Патриаршията, без намеса на турското правителство и да не се стига до скъсване на двете църкви.

АНГЛИЯ И БЪЛГАРСКОТО ЦЪРКОВНО ДВИЖЕНИЕ. Отношението на Англия към българското църковно-национално движение след Кримската война се определяло от редица фактори. Англия, както и Франция, се стремяла преди всичко да се пречи на Русия да възстанови влиянието си в Близкия изток, да се запази целостта на Османската империя. Поради това английската дипломация заемала обикновено позиция, обратна на руската. Същевременно Англия гледала с подозрение и безпокойство на стремежите на Франция към изключително надмощие в Близкия изток, към претенцията на Наполеон III да играе главната роля във вътрешните работи на Турция, като привлече на своя страна с помощта на католическата пропаганда многобройното християнско население.[92] В борбата на българите против фанариотското духовенство английската дипломация виждала възможност за подриване единството на православната църква, на която почивала руската близкоизточна политика. От друга страна обаче, някои английски дипломати смятали, че българското църковно-национално движение е вдъхновявано от руския панславизъм.[93] Следвайки общата насока на английската близкоизточна политика и под влияние на противоречивите сведения и преценки на консулите И. А. Лонгуърт и Блънт, английският посланик в Цариград Х. Булвер възприел резервирана позиция към българското църковно-национално движение: признавал справедливото искане на българите, но отказвал да се застъпи в тяхна полза, отнесъл се скептично към обявяването на унията, съветвал Портата да се държи настрана от гръцко-българската църковна разпра. Това неутрално поведение на Булвер било одобрявано от английското Министерство на външните работи, ръководено от Дж. Ръсел.[94]

За разлика от Франция, която поддържала енергично католическата пропаганда и се надявала чрез унията да откъсне българския народ от руското влияние, английската дипломация не отдавала значение на протестантския прозелитизъм като средство за отклоняване на българите от Русия и привличането им към Англия. Наистина след Кримската война, особено след акцията на 3 април 1860 г., когато българското църковно-национално движение се натъкнало на големи трудности, някои мисионери на английската църква, като д-р Алберт Лонг и д-р Милинтен, развивали протестантска дейност в редица български градове. Резултатите от протестантската пропаганда обаче били съвсем незначителни. Английският посланик Блънт, а и министърът на външните работи Ръсел не отдавали сериозно политическо значение на тази дейност.[95] Шумното проваляне на униатското движение още повече убеждавало английската дипломация в нереалността на западната религиозна пропаганда сред българите за постигане на политически цели.

От средата на 60-те години на XIX в. настъпил пълен обрат в отношението на английската дипломация към българското църковно-национално движение. Английското правителство напуснало умерената в повечето случаи неутрална позиция и се обявило в полза на българското искане за самостоятелна национална църква. Главен фактор за този обрат в английската политика били успехите на българската национална революция през 60-те години — ускореното развитие на просветата, масовизирането на църковно-националното движение и засилването на организираната революционна борба.

Управляващите среди в Англия разполагали

още до Кримската война със сведения, че българите заемат най-важните и най-плодородни земи в Европейска Турция — Мизия, Македония и Тракия, и че са най-многобройният народ на Балканите. Още по-богата информация за границите и броя на българския народ английската общественост получила с обнародването на трудовете на такъв познавач на Европейска Турция като лорд Страндфорд Редклиф, дългогодишен посланик в Цариград, на Джорджина Макензи и Ърби, на Джеймс Бейкър и др.[96]

Английските консули донасяли на посолството в Цариград сведения за нарастването на българското националноосвободително движение. След обиколката си из много български градове консулът Чарлз Калверт съобщава: „Българите в Тракия и Македония, жени и мъже, стари и млади, са обхванати от религиозен ентусиазъм."[97] През есента на 1865 г. английското правителство възложило на двама от най-опитните дипломати — Лонгуърт и Блънт, дългогодишни консули в Европейска Турция, специална мисия да обикалят българските земи и да се запознаят подробно с настроенията и стремежите на българския народ. В своите доклади двамата консули давали сведения за големите успехи на българската национална революция и препоръчвали английската дипломация да действува пред Портата за задоволяване искането на българите за самостоятелна църква. Лонгуърт, отявлен русофоб, който по-рано се обявявал против българското църковно движение, смятайки го внушено от Русия, и преценявал изобщо българите неспособни за самостоятелна църковна организация, сега заедно с Блънт пишел: „За голяма изненада един прост народ, който доскоро се намираше в безнадеждно положение на невежество, сега е в състояние на бърз политически и религиозен прогрес. Това неизбежно ще засегне Османската империя и целия Източен въпрос."[98]

Нарастващите сили на българската национална революция в обстановката на рязко влошаване на международното положение за Турция през 1866—1869 г. заставяли английската дипломация да предприеме настойчиви съвети към Портата да разреши радикално българо-гръцката църковна разпра в полза на българския народ.[99] Целта на Англия била насочена несъмнено, като се задоволи искането им за самостоятелна църква, българите да се отклонят от пътя на въоръжената борба, да се привържат към Османската империя и да се подрови руското влияние. Друг бил въпросът, че независимо от субективните подбуди на английската дипломация получаването на независима българска църковна организация означавало ускоряване на борбата за политическо освобождение на България.

ОТНОШЕНИЕТО НА АВСТРИЯ /АВСТРО-УНГАРИЯ/. Многонационалната Хабсбургска монархия имала големи икономически интереси в Европейска Турция. След Кримската война икономическото проникване на Австрия в българските земи се разширило. Тя била заинтересована от запазването на целостта на Османската империя и заедно с Франция и Англия, дори с по-голямо усърдие от тях, действувала за задушаване на българското националнореволюционно движение.[100]

Активността на австрийската дипломация в европейските владения на Османската империя се засилила още повече след поражението на Австрия в Австро-френската война през 1859 г. и обединението на Италия в 1861 г., и особено след поражението ѝ в Австро-пруската война в 1866 г. Тогава Австрия, превърната в австроунгарска дуалистична монархия /1867/, насочила всичките си усилия към Балканите. Тя се надявала, насърчавана от Наполеон III, да играе главната роля в решаването на Източния въпрос при евентуално разпадане на Османската империя. Поради това австрийската дипломация действувала енергично както против възстановяване на руското влияние в България, така и против всяка проява на българското националноосвободително движение.

По тези съображения Австрия заела отрицателно отношение и към легалната борба на българския народ против Цариградската гръцка патриаршия, за самостоятелна българска църковна организация. В доклада си до граф Буол Шауенщайн от 30 юли 1856 г. австрийският консул в Русе Е. Рьослер съобщава като важна новина поднесената от цариградските българи петиция до Портата от името на 6 400 000 българи. Според австрийския консул обаче тази петиция била дело на външни внушения.[101] В 1861 г., когато българското църковно-национално движение се изправило пред големи трудности, цариградските българи се отнесли с молба до посолствата на великите държави да съдействуват пред турското правителство да удовлетвори искането на българския народ за самостоятелна църква. Докато посланиците на Русия и Англия се отнесли съчувствено и е известна, макар въздържана благосклонност към молбата на българите, австрийският посланик фон Прокеш отказал въобще да приеме прошението им и в гръцко-българската разпра подкрепил Патриаршията.[102]

Враждебното отношение на Австрия към борбата на българския народ за самостоятелна национална църква се проявило и в подкрепата ѝ на униатското движение, макар че в това отношение тя не развивала някаква по-значителна дей-

ност и отстъпвала на Франция главната роля за осъществяване на унията.[103]

След пропадането на унията австрийската дипломация насочила усилията си към задушаване на българското революционно движение и не проявявала особен интерес към българо-гръцката църковна разпра. Интересът на Австро-Унгария към българското църковно-национално движение нараснал едва след широкия отзвук в цяла Европа от героичния подвиг на Хаджидимитровата чета в 1868 г., когато българският народ бил ликвидирал фактически властта на Патриаршията в повечето български епархии.[104] При новата историческа обстановка австроунгарската дипломация се ориентирала в полза на българското искане за самостоятелна църква.

3.
Решаваща борба за независима българска църква и национално самоопределение

ДВЕТЕ ТЕЧЕНИЯ. Борбата на българския народ за независима църква след скъсването с Патриаршията на 3 април 1860 г. се развивала в две направления. В Цариград сред многохилядната българска колония поради противодействията, които срещнало обявяването на отделна българска църква, и под влияние на руската дипломация взело връх умереното течение, склонно към преговори с Патриаршията. В България, където народът страдал от злоупотребите, насилията и грабежите на висшето гръцко духовенство, преобладавало крайното течение. Привърженици на умереното течение били главно русофилски настроените среди на едрата търговска буржоазия в Цариград, в страната и сред емиграцията. Огромната част от народа начело с народната интелигенция била за решителни действия, за скъсване с Патриаршията и за създаване на независима българска църква.

Важна роля в идеологическата борба срещу Патриаршията и срещу чуждата пропаганда, за мобилизиране на народните маси и изясняване пътищата на борбата играел българският периодичен печат. Изразител на схващанията и дейността на умерените ръководители на движението след спирането на „Цариградски вестник“ станал в. „Съветник“, който започнал да излиза в 1863 г. под редакцията на Н. Михайловски, а после на Т. Бурмов. Същата линия на църковно-националното движение поддържал и появилият се в 1865 г. в. „Време“. Малко преди него с материалната поддръжка на турското правителство бил основан в. „Турция“, издаван от Н. Генович на български език. Продължавало съществуването си сп. „Български книжици“, в което участвували различни книжовни дейци.

Най-силно влияние за размаха на църковно-националното движение след 3 април 1860 г. оказали вестниците на Г. С. Раковски и П. Р. Славейков.

Раковски отдавал голямо значение на борбата за извоюване на независима църква, смятайки това за важна задача на българската национална революция. Във в. „Дунавски лебед“, основан в 1860 г., а след спирането му и в издавания в Букурещ в. „Бъдущност“ през 1864 г. Раковски отделял широко място на църковно-националното движение. В 1860 и 1861 г., когато в някои среди на българското общество настъпило известно униние и объркване под влияние на двуличната политика на Портата и на чуждите пропаганди, Раковски разобличавал в „Дунавски лебед“ униатското движение и Патриаршията, печатал дописки от България за решителните действия на българските патриоти против гръцките владици в някои градове, отправял призиви за решителност, твърдост и постоянство в борбата за ликвидиране на чуждото духовно иго. Влиянието на Раковски върху младите било огромно.

В Цариград през 1863 г. се появил в. „Гайда“, издаван от П. Р. Славейков. Със своя достъпен и за най-простия читател език, с веселия оптимистичен народен хумор, с критиката си срещу гръцкото духовенство и чорбаджиите в. „Гайда“ съдействувал за политическата просвета на народа, мобилизирал силите му за борба срещу Патриаршията. В 1866 г. П. Р. Славейков започнал да издава в. „Македония“, „вестник политически и филологически“. През втората половина на 60-те години в. „Македония“ станал най-ярък изразител на всенародната борба на българите в Македония, Мизия и Тракия за скъсване с Патриаршията, за създаване на българска национална църква на демократични основи.[105]

Двете течения — умереното и крайното, имали една и съща цел: освобождението на българския народ от духовното иго на Патриаршията, създаването на самостоятелна българска църква и официалното признаване на българската нация в Османската империя. Разликата между двете течения се състояла в схващанията им за пътищата и методите за постигане на целта. „Издигащата се буржоазна класа“, която стояла „начело на борбата“[106], действувала за разрешение на спора чрез преговори с Патриаршията при съдействието на Русия, чрез използуване на дипломатически средства за осъществяване на поставената цел. Крайното течение, зад което стоели градските и селските народни маси, действувало пряко и решително за ликвидиране на чуждата духовна власт в

българските епархии и тласкало напред борбата. То било решаващата сила в църковно-националното движение.

УСИЛИЯ ЗА РЕШАВАНЕ НА СПОРА ЧРЕЗ ПРЕГОВОРИ. От април 1860 г. до началото на 1867 г. цариградските българи правили редица опити да склонят Портата да признае обявената българска национална църква. В същото време турското правителство ставало все по-хладно, дори враждебно към искането на българите, с явната цел да ги тласне към унията.

В началото на 1861 г. Патриаршията, след като се ориентирала по-добре в обстановката, създадена от акцията на българите на 3 април 1860 г., предприела решително настъпление срещу българското църковно-национално движение. През февруари 1861 г. тя свикала голям църковен събор, който отлъчил от църквата Иларион, Авксентий и Паисий и поискал от Портата тяхното заточение. Същевременно Патриаршеският църковен събор излязъл с проект от 15 точки за разрешение на спора с българите. Проектът бил съставен напълно в антибългарски дух и отхвърлен от българите, а решението на събора за отлъчване на тримата български владици предизвикало буря от негодувание. Отивайки на заточение, Иларион, Авксентий и Паисий отправили към българския народ трогателен завет да не се обръща нито към унията, нито към Патриаршията, да се бори твърдо за извоюване на независима българска църква. С многобройни манифести българите в Цариград и в много български градове изразили пълната си морална подкрепа на осъдените на заточение владици.

Важен момент в развитието на църковно-националното движение след 3 април 1860 г. било организирането на постоянно представителство на българския народ в турската столица, съставено от избрани пратеници на централните общини в българските епархии. Към средата на 1861 г. в Цариград вече пристигнали представители от много епархии, снабдени с пълномощия и прошения до турското правителство. С тези молби българският народ чрез своите представители отхвърлял 15-те точки на Патриаршеския църковен събор и настоявал пред Портата да признае независимата българска църква.[107]

В Цариград се събрали тридесет представители на епархиите. Някои общини поради липса на средства упълномощили за свои представители известни постоянно живеещи в Цариград българи. Така съставеното постоянно представителство действувало пред турското правителство от името на целия български народ. Представителите поддържали постоянна връзка с общините, които ги избрали, и искали от тях инструкции. По такъв начин и в църковно-националното движение била внесена по-голяма организираност и централизация. Особено важна роля в по-нататъшната борба с Патриаршията играли представителите на Пловдив — д-р Ст.Чомаков, Салчо Чомаков и Хр. Гешов, на Враца и Севлиево — П. Р. Славейков, на Търново — хаджи Николи Минчооглу и Н. Михайловски и др. Цариградската българска община, която продължавала да играе активна роля, избрала седем представители, между които едрите търговци Хр. Тъпчилещов, Д. Гешов и др. Изобщо в постоянното представителство преобладавали едрите търговци в Цариград. От цариградските българи през този период важна роля играел и Т. Бурмов, един от видните представители на умереното течение, запознат добре с догматиката и организацията на православната църква, редактор на „Български книжици“ през 1860—1862 г. и на „Съветник“ /след Н. Михайловски/ през 1863—1864 г.

Турското правителство отказало грубо да удовлетвори молбата на българите, изразена в прошенията на представителите на различните епархии. При това положение и под влияние на руската дипломация, която, обезпокоена от униатското движение, обещавала да въздействува на Патриаршията да задоволи справедливите искания на българския народ, умереното течение сред цариградските българи взело връх. През лятото на 1861 г. представителите, без да вземат мнението на общините, поднесли на Портата програма от 8 точки, в която се излагали условията за спогодба с Патриаршията — българи да участвуват в избора на вселенския патриарх според своята численост, членовете на Патриаршеския синод да бъдат наполовина българи, наполовина гърци и пр. Тактиката на цариградските български търговци била, както се вижда, да превземат крепостта отвътре, разчитайки на преобладаващата численост на българите сред православните християни, влизащи в обсега на Цариградската патриаршия. Но този подход бил явно нереалистичен. Решаването на спора в такъв смисъл би означавало българите един ден да овладеят ръководството на Патриаршията, което за гърците било недопустимо, тъй като борбата била национална и политическа, а не църковно-религиозна.

Турското правителство, без да даде някакъв отговор, препратило молбата на българските представители в Патриаршията, която отхвърлила всички искания на българите като незаконни. Но против програмата от 8 точки и против прегово-

---

Вестник „Гайда“, год. III, бр. 2 от 15.I. 1866 г. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

рите с Патриаршията въобще се обявили и общините.[108]

Поради липса на средства повечето от представителите се разотишли и в Цариград останали само представителят на Пловдивската община д-р Ст. Чомаков и представителят на Търновската община хаджи Николи Минчооглу. Много общини наново посочили за свои представители живеещи в Цариград български търговци. В изменен състав постоянното представителство продължило да действува пред Портата от името на българския народ.

Втори опит за разрешение на църковния въпрос чрез преговори с Патриаршията при посредничеството на турското правителство бил направен във връзка със смъртта на Абдул Меджид и възкачването на султанския престол на Абдул Азис в 1861 г. Тогава бил назначен за велик везир Фуад паша. Въз основа на молбата, подадена от българските представители през март 1862 г., новият велик везир назначил една смесена българо-гръцка комисия със задача да обсъди „8-те точки“ и да направи предложения. След дълги безплодни спорове в продължение на повече от една година комисията се разтурила, без да постигне никакъв резултат.

Трети опит за решаване на спора с Патриаршията бил направен от умерената партия на цариградските българи след избирането на новия патриарх Софроний. В отговор на настойчивите молби на българите Портата поискала от новия патриарх да вземе мерки за уреждане на отношенията в църквата, като разгледа исканията на българите, изложени в програмата им от 8 точки. За помирение между двете спорещи страни настоявало и руското посолство, което съветвало патриарха да направи съществени отстъпки на българите. След дълги колебания, притиснат и от крайната гръцка националистическа партия, патриархът отговорил, че сам не може да реши спора, че за тази цел трябвало да се свика „народен“ събор при Патриаршията. За да спечели подкрепата на руското посолство, патриархът му представил подробна записка за максималните отстъпки, които може да направи на българите. Управляващият посолството Е. П. Новиков преценил тези отстъпки като „мними“ и посъветвал патриарха „повече да не се хитрува с българите“, а да се задоволят законните им искания с действителни отстъпки, тъй като работите са стигнали вече до крайно опасно за единството на православната църква положение.[109]

В края на февруари 1864 г. с разрешение на турското правителство патриархът свикал „народен“ събор при Патриаршията да вземе решение по спора с българите. В събора участвували всички бивши цариградски патриарси, патриарсите на Александрия, Ерусалим, Антиохия, владиците при Патриаршеския синод, 5 доктори по богословие и много светски лица, представители на едрата гръцка буржоазия. За да се покаже „безпристрастна“ и за да залъже българите, Патриаршията допуснала в събора да участват четирима българи — трима владици, които били смятани за предатели от българите, понеже получили назначение от Патриаршията, и едно светско лице — Гаврил Кръстевич. С този си състав, както и трябвало да се очаква, съборът се показал още по-неотстъпчив към исканията на умерената българска партия, изложени в програмата ѝ от 8 точки. В протоколите на събора не било споменато дори името „българи“, а се говорело изобщо за християни. С богословска софистика гръцките специалисти по църковно право си въобразявали, че могат да измамят българите и да убедят света в „незаконния“ характер на техните искания.

ГАЙДА.

ЛИСТЪ ЗА НАУКА И РАЗГОВОРКА.

Сеалющетеовалій-тѣ що сѣ едініть. Пісні-та и чори-тѣ що сѣ діпрепіть. Подписаніи-та ѝ послѣдніи-тѣ страніци. Цѣна: въ Турско 2 бели медж. а въ чужина 2 ѣ дінара.

ГОДИНА 3. ЦАРИГРАДЪ, 15 ЯНИУАРИЙ 1866. БРОЙ 2.

РЕДАКТОРЪ П. Р. СЛАВЕЙКОВЪ.

ДѢДО ДѢЧО
или
ПРИПОМНЯНІЯ.
А ДѢТИНСКЫЙ МИ ВЪЗРАСТЪ. *)

ЧЯСТЬ ПЪРВА
ЗДРАВІЕ НА ТѢЛО-ТО.

—)o(—

ГЛАВА ПЪРВА.

Навѣсенны-тѣ облацы на зима-та
ха ся рече раздигнали, градины-тѣ,
ны-тѣ, равнины-тѣ и дламинытѣ бѣ-
золи да ся обличатъ въ цвѣтнытѣ
прѣмѣны, и сладкопѣйнытѣ славеи
ха завращаніето на веселѣтѣ про-
нь, когато слѣдъ славословія и во-
ветъ съ тържественны обряды ся
вори въ селото ны направенното съ
тояваніето на Дѣда Дѣча училище.

Въ изложеніето на Припомнянія ни гледахъ
ото можахъ да увидіа простытѣ, лесноразу-

Нѣколко дни слѣдъ начеваніето ни
уроцытѣ Дѣдо Дѣчо като надзиратель
на училището покаваны отвъ венерьѣ
да идемъ у дома му сутрѣньтѣ рано въ
зоры, лодѣ не е самнѣла лоще, нѣщо
ни заведе отъ тамъ на расходъ нѣкалѣ.

Всица ся подвидихмы да ся събу-
димъ съ врѣме, за да не останемъ ни-
шены отъ уреседеніето на расходкытѣ
и отъ живото и благодарителното от-
дружество на Дѣда Дѣча и поворны

нителнытѣ и неначванытѣ слогъ на Дѣда Дѣча; но
трѣба да исповѣдамъ, че нѣможахъ да впечатѣ на
безлушнатѣ книгѣ въ душеросвѣтлѣ сладостьта на
разнообразнѣйшатѣ жилость на устнытѣ разговоръ на
добрыйтѣ тойзи человѣкъ.

И понеже пазѣреніето на Дѣда Дѣча бѣше троѣ-
но; сирѣчъ *Здравіето на тѣлото*, на *Сѣмѣйнитѣ* и на
сирнитѣ на туй и въ три части раздѣлихмы
ся *Припомнянія*, като турихъ най напрѣдъ тоа
което бѣхмы чули отъ него за Бога; Защото *Благо-
честіето* като считаше той стѣрѣ въ първѣ основа
на всяко добро въсѣтаніе, що въ основаніе на
настоящето и бѣдущето ни благополучіе, на Бога и
начелникъ най напрѣдъ да ни приказва.

Българите отхвърлили с възмущение постановленията на този Патриаршески събор. Неговите решения били посрещнати с голямо неудоволствие от руското посолство. Новиков преценил работата на събора като безплодна, решенията му неприемливи за българския народ. В заключение на съобщението си за резултатите от събора Новиков изказал съмнение във възможността за помирение между двете борещи се страни и увереност, че този събор ще ускори намесата на Портата, „която само е в състояние да тури безпристрастно край на този спор"[110].

Патриаршеският събор през 1864 г. показал още веднъж на българите безплодието на усилията за освобождение от чуждото духовно иго чрез преговори с Патриаршията. Той допринесъл и за по-нататъшния постепенен завой на руската политика в полза на справедливите стремежи на българския народ.

След закриването на Патриаршеския събор по-важни събития в Цариград, свързани с църковно-националното движение, били освобождението на българските владици Иларион и Авксентий от заточение през есента на 1864 г. /по-късно бил освободен и Паисий/ и погребението на Авксентий, починал в началото на 1865 г. Твърдото държание на тези трима български владици им спечелило дълбокото уважение на целия български народ. Погребението на Авксентий, при което П. Р. Славейков произнесъл дълга, вълнуваща реч, се превърнало в многохилядна манифестация на цариградските българи против властта на Патриаршията, за независима българска църква.

СЪБАРЯНЕ НА ПАТРИАРШЕСКАТА ВЛАСТ В ЕПАРХИИТЕ. Докато в Цариград умерената партия водела безплодни преговори с Патриаршията, в епархиите кипяла борба за ликвидиране на патриаршеската власт в лицето на назначените от нея владици независимо от това, гърци ли са или българи. „Младите" в Цариград и в България, както започнали да се наричат привържениците на крайното течение, били против тактиката на преговори и отстъпки, агитирали за решителни действия. Раковски съветвал да се предприемат смели действия не само срещу Патриаршията, но и срещу двуличната политика на Портата по отношение на българския църковен въпрос. Той вярвал, че младите са готови да изразят решително недоволството на българския народ чрез една демонстрация, но се съмнявал в поведението на „нашите богати първенци". „Кажете на народните представители от моя страна — пише Раковски до Йосиф Дайнелов от 7 юли 1861 г., — чи Портата ги лъже и си играй с тях къту с кукли, защото ги гледа чи са страхливи."[111] Във в. „Гайда" Славейков критикувал остро програмата от 8 точки и тактиката на преговори, разобличавал Патриаршията, която „и по материални, и по политически съображения никога няма да се съгласи да удовлетвори законните искания на българския народ"[112].

Борбата за изгонване на патриаршеските владици обхванала всички български епархии. Тя обаче не се водела с еднаква решителност навсякъде. Силата на движението в различните епархии зависела от степента на политическото съзнание на народните маси и главно от решителността и патриотизма на тия, които стоели начело на общините в епархийските центрове. Тя зависела също и от степента на съдействието, което местните турски власти оказвали на патриаршеските владици, назначавани с берати от турското правителство. На тази основа и с подкупи гръцките владици успявали да представят борбата на българския народ за независима църква като бунт срещу турската власт. Те намирали енергична подкрепа от малобройните, но богати и влиятелни пред турските власти гръцки търговски колонии в българските градски центрове. Освен това българската буржоазия в повечето случаи по места не била единна. Владиците обикновено успявали да привлекат на своя страна по няколко български чорбаджии.

Важна роля за разрастване на движението против патриаршеските владици през 1860—1866 г. изиграл примерът на някои големи градове, центрове на обширни епархии, където борбата се водела с голяма решителност и чуждото духовно иго било бързо ликвидирано.

В голямата Пловдивска епархия, след като митрополит Паисий се присъединил към обявената независима българска църква, патриаршеската власт била завинаги ликвидирана. Докато в Цариград отлъчването и заточаването на Иларион, Авксентий и Паисий предизвикало сред умерените кръгове на българската колония смущение и опасения, в Пловдив, напротив, то било посрещнато с удовлетворение, защото според пловдивчани то означавало потвърждение на скъсването с Патриаршията.[113] Преди да замине на заточение, митрополит Паисий извършил тържествена служба в черквата при масово стичане на българското население. След службата Пловдивската община свикала голямо събрание, на което бил подписан акт за отделянето от Патриаршията. „Лъжат се — пише Н. Геров в доклада си до Лобанов-Ростовски от 15 март 1861 г., имайки предвид твърденията на някои официални руски лица — тези, които мислят, че българският народ е доволен от по-

---

Вестник „Македония", год. II, бр. 3 от 16.XII.1867 г. Народна библиотека „Кирил и Методий" — София

ГОДИНА II | ЦАРИГРАДЪ, 16 ДЕКЕМВРИЙ 1867. | БРОЙ 3

Лошо нѣщо е да си помѣстя нѣкой отъ началата си когато сѫ правы

МАКЕДОНІЯ излазя за сега веднажь на недѣля-та въ сѫбота — Цѣна предплатена за година 4 бѣли меджидіе-та за въ Цариградъ, а петь за по вънъ на есякадѣ — за шесть мѣсеца 2 ½ за въ Цариградъ а за по вънъ на есякадѣ 3. — За три мѣсеца 1 ½ бѣло меджидіе за есякадѣ.

Писма не освободени отъ пощенска плата и прарчеанія за вѣстникътъ не сѫдружени съ предплата-та не ся приематъ.

МАКЕДОНІЯ.

ВѢСТНИКЪ ЗА НАРОДА

Κάλλιστον πρᾶγμα τὸ σώζειν τις ἀπὸ τὰς ἀρχάς του, ὅταν εἶναι ὀρθαί!

[illegible]

Подписка-та на сѫдмощно... става въ Цариградъ при Редактора и издателя на МАКЕДОНІЯ П. Р. Славейковъ при Одунъ-Капія Н-о 68. Статіи и писма за общеполезны работы помѣстяватъ ся безъ плата, а за частны извѣстія плащатъ ся по 2 гр редатъ, и кога ся повтори по грошъ.

Подписка на споменоставанія ставатъ и при опредѣленытѣ по ония настоятели, които и отговарятъ за вѣстникътъ.

ЗДРАВЫЙТЪ ЕГОИЗЪМЪ.

Само единъ законъ има въ свѣтътъ който извършва това дѣто да може всяка една тварь или създаніе да ся одържи особенно, тойзи законъ може да ся нарече законъ на самостоятелностьтѫ.

Тойзи законъ ся състои въ това, дѣто всяко сѫщество най напредъ себе си да люби и прѣди всичко най напредъ ище себе си да спази и на това налага отъ все силѫ.

Това може да ся нарече и егоизъмъ или себелюбіе, нещемъ да ся прѣпирамы за името, не а работата за него. Но и егоизъмъ-тъ е начало което одържава, само да бѫде егоизъмъ здравъ, тъй да речемъ нормаленъ, или правиленъ. Най добра и най хубава политика държи тази държава, която има здравъ егоизъмъ, която наистина своитѣ интересы зема за цѣль, но недохожда до тамъ щото да докара тѣзи си интересы въ противословіе съ нравственностьтѫ, правдатѫ и свободатѫ. Това нарѣчамы ный здравъ егоизъмъ, и когото цѣлъ разумный свѣтъ mutatis mutandis бы ся управлялъ по единъ такъвъ егоизъмъ, никой не бы ималъ противъ него нищо нѝ да каже нѝ да прави.

И тъй нека наречемъ любовьтѫ къмъ себе си както щемъ, — тя е прямо повече отъ всяко друго нѣщо — тя е основныйтъ законъ на природатѫ, а съ него природата, при всичкы напрѣдвания и промѣненія, до днесъ си остава онова, щото я бѣше може бы въ нарочно намѣреніе на сътвореніето.

И самъ Богъ намъ тоже казува, защото въ Св. П. саміе четемъ: "Люби ближнійтъ си както себе си," и тъй първыйтъ прѣднетъ на любовьтѫ само или за себе си, а послѣ ни за нене.

Въ народный животъ владѣятъ иститѣ законы, както и въ животъ-тъ на частныйтѣ человѣци. Това като казувамы можемъ да не приводимъ никакви доказателства, — тѣзи думи отдавна сѫ гы подтвърдили най великытѣ умове.

И тъй не кой а ... дъ прѣди всичко ище да спази себе си Каже ли нѣкой че не мисли за себе си, че всичко прави за другытѣ, за свѣтътъ, само за голѣмы идеи, и за други такивы хубавы работы — не вѣй го вѣрува, защото това е противу природатѫ, а по това е и невъзможно. Трѣба още и да ся боимъ и повече да ся пазимъ отъ такъвъ народъ: Защото подъ маскатѫ (наличникатѫ) на безграничнѫ самоотверженость или самопрѣгораваніе лежи демонътъ за разореніето на народытѣ съ това той въздига самото обожаваніе. Такъвъ народъ ся води отъ не здравъ егоизъмъ, па за това го и прикрыва. Читателитѣ ны нека отворятъ исторіятѫ, и ще намѣрятъ много и хубавы примѣры за това:

Римленитѣ тичахѫ на всякѫ странѫ не за друго но за да помогнатъ на владѣтелитѣ или на народытѣ, на притѣсненытѣ — на Гърцитѣ противу македонскытѣ царіе, на мало-азіятскытѣ владѣтели противу Митридата, на сѣверныте жрицы противу Югурта и т. н. Но исторіята е свидѣтель на хубавытѣ слѣдствія на римското великодушіе, доброжелателство и безкорыстность. Нѣмцы-тѣ ся навалили и и валятъ на Славенитѣ, Гърцитѣ на Българитѣ, но сините ли че за особенно нѣкое свое добро или за нѣкакво зло на послѣднитѣ — Боже опази, тѣ не сѫ имали и нѣматъ никакво лошо намѣреніе, тѣхното стареніе не е было освѣнъ за опазваніе на вѣратѫ и за распространеніе на просвѣщеніето, и не си ли наслаждавамы ный днесъ досыти на сладкытѣ плодове отъ прѣкрасныйтѣ и безкорыстныйтѣ трудове? Англичанитѣ не сѫ пръснали своитѣ мисіонери по цѣлъ свѣтъ, да търсятъ піяца за търговіятѫ си, нито Католическото духовенство своитѣ агенты за корысть на католицизмътъ и за вліяніето на Франціѫ не, но само „за славатѫ на Божието име “за распространеніе на истиннатѫ вѣрѫ". Но ето отъ всичко това излѣзва че както двѣ по двѣ бывать всякога четыри а не петь, така математически е вѣрна и сѫщо истина, че народъ който ся покаже че го ръководи само чувството на великытѣ идеи и на свѣтовното гражданство, е най опасныйтъ егоистъ.

Може ли Грыцкыйтъ народъ и неговата между насъ прѣдставителница грыцката черква да отрекатъ т за любовь къмъ себе си? И могатъ и правятъ го като е намѣреніето имъ да удържатъ за себе си исключителното право за управленіе на черкватѫ. На това тѣ сѫ силно наклонни, това искатъ и за това непрѣстанно викатъ: Ный ся не старайми за себе си но само за вѣратѫ, ный нещемъ нищо за грыцкатѫ народность, но всичко все за черкватѫ — па и самыйтъ плотизмъ на другытѣ единовѣрни тѣмъ народы смятрятъ тѣ като интересъ на черкватѫ, като спасително начало на православнѫ-тѫ религіѫ.

Но ный Българитѣ вече разбрахмы както ще каже всичко това, ный видѣхмы твърдѣ ясно, всичко що въ името на вѣратѫ е извършила цариградската грыцка черква, ный познавамы вече колко е корыстно за черкватѫ и спасително за насъ всичко това що сѫ извършили гърцитѣ, служители на тази черквѫ за да господаруватъ надъ насъ, и ето защо ся отрѫчамы отъ опасното безкорыстіе на нашитѣ учители и простичко но всичко провъзгласявамы, че прѣди всичко ный искамы да опазимъ своятѫ народнѫ индивидуалность, то есть съвокупностьтѫ на отличителныйтѣ сѫществены бѣлѣзы на своятѫ народность, това ный искамы и на това ся домогвамы.

Това наше исканіе и домогваніе ако и да ся прѣдстави като своекорыстно и егоистическо, въ сѫщность то не е ни най малко таквозъ; защото не е въ противорѣчіе съ все що е нравственно праведно и свободно; то е по природатѫ на здравый егоизъмъ, който ся не държи съ чуждѫ пета и пояредъ, и на който стремленіето е не да разори другытѣ народности но да наравни и да примири своятѫ екзистенціѫ съ тѣхнятѫ. А това не прѣди ни най малко ни на вѣратѫ ни на черкватѫ: напротивъ то може да ползува първата и да послужи най добрѣ на вторѫ-тѫ. Защото наистина една слабѫ нога ще я намѣсти двѣ здравы и тронностьтѫ и ще замѣни съ пъргавость, това истото може да ся каже въ отношеніе и на Държаватѫ.

А това като казуватъ Българитѣ, то ще каже че прѣди всичко тѣ искатъ да опазятъ языкъ-тъ си, защото е тамъ коренътъ на народностьтѫ имъ: додѣ живи языкъ, народностьта ни е опазена, изгубимъ ли языкътъ си изгубена е и народность-та ни. Великыйтъ Латинскый народъ ся изгуби съ изгубваніето на языкътъ си, — днесъ името на Латинцитѣ ся не чуе, ако и да не можемъ да кажемъ че тѣ несѫществуватъ но подъ другъ языкъ тѣ носятъ днесъ друго име, когато народы много по малкы, ако и да сѫ изгубили всичко друго но съ опазваніето на языкътъ си опазили сѫ и народното си име.

Языкътъ е душа на народностьтѫ, и що е тѣло безъ душа? *Индивидуално мъртво*. А що е народъ безъ языкъ? *Народно мъртвецъ*. А то ще каже че за да не бѫдемъ народно мъртвы трѣба най вече да ся стараемъ за опазваніето на языка си въ всяко отношеніе, и за неговото развитіе. Това ный не крыемъ защото беззаконно не е, и отъ домогваніе къмъ това не можемъ да ся отречемъ, защото не наноси никому неправдѫ.

БѢДНОСТЬ НА ИСТОРІЯТѪ НИ
и
изроденіе-то на много Българи.

Бѣдностьта на *Българскатѫ Исторіѫ* е крайно печална. Съчинителитѣ я желаятъ пресъхналитѣ изворы. Самъ Г. Венелинъ горко въздишалъ като чувствувалъ че могъществото, славата и просвѣщеніето на нѣкогашнѫ Българія сѫ играли важнѫ роль въ цѣлѫ Европѫ, а сега — всичко изгубено. Днесъ Българія, попаднала между невѣстни и невѣжы съсѣди, не може да издири ни най малкытѣ остатки на прѣдишното си бытіе. Едни само тъмни отломкы — найдены тукъ-тамъ — служатъ най вече за допълненіе на исторіятѫ я. По тази причинѫ и послѣднята, като ся основава на бѣдны матеріялны срѣдства, допълня съдържаніето си.

Но не само исторіята ни е бѣдна. Ный смы изгубили въ продълженіе на нѣколко епохи и по-голѣмата часть отъ народа си. Числото на Българитѣ не е было се 6 милиона. Наблюденіята доказватъ че ный смы были нѣкога много повече отъ колкото днесъ. И наистинѫ — съ врѣме — Българитѣ дѣто сѫ живѣли въ днешнѫ Унгарія, въ Юго-западнѫ Руссія, въ Банатъ, Влашко и проч. — дѣ ги днесъ и колко сѫ ??? Да ли и съ врѣме имъ е было числото толкозъ, колкото днесъ? Че и колко сега сѫществуватъ? Естественно, тѣ трѣбаше да сѫ днесъ на четь нѣколко по вышѣ; но ный видимъ съвсѣмъ противното.

Освѣнъ разнитѣ политически приключенія за умаляваніето на Българитѣ, считамъ за нужно да кажѫ че не по-малко и вѣрата е подѣйствувала. Тя е прѣ-

ПОДЛИСТНИКЪ.

(Продълженіе отъ брой 2-й.)

-нель Пеллетіеръ, първото прѣдлно мѣсто тутакси му привеселъ това. Но Пеллетіеръ, като му благодарилъ по напредъ за добринатѫ му, напомнилъ му че прѣдадательтъ, който сѫ е далъ оспинатѫ, има синъ, и че Негово Величество е былъ всякога благодаренъ отъ това семейство. А днесъ сионъ отъ това великодушіе; „Зная го това рекль, но нѣмамъ обичай да ми говорятъ така, и това е прѣвъ пѫть."

— Тогава наистинѫ познава нѣкой славянски нѣвхата на прѣдатата, когато жертвува за нея и собственный си интересъ.

Шанпіеръ.

Двѣ години напредъ като сѫдружаше обсадата на *Кале*, Англійскыйтъ кралъ Едуардъ 3-й, по толкова бѣ притѣснилъ жителитѣ, щото всякой день вече очакуваше да ся прѣдаде градътъ, а Англичанскитѣ войници бѣхѫ почнали да ся надѣятъ на здраво че слѣдъ малко ще ся свърши обсадата и ще ся вървятъ по домоветѣ си. И жителитѣ на Кале упорствуваха съ беспримѣрнѫ доблесть и великодушіе. Повредитѣ, които направихѫ неприятелитѣ на градскитѣ стѣни денѣ, тѣ ги поправяхѫ нощѣ съ неуморнѫ ревность, ако и да бѣше ся свършило вече храната имъ и да бѣхѫ принудени до употрѣбятъ за храня котатѣ, плъховитѣ още и конятъ. А друга надежда за спасеніе вече не имъ оставаше освѣнъ да направятъ послѣдно нападеніе противу обсадителитѣ. Бойтъ стана лютъ и продължителенъ, но най послѣ Едуардъ надви ги, и управительтъ на Кале Іоанъ Дебіенъ, биде плѣненъ, а другытѣ Французи ся теглихѫ въ градътъ си въ лошо положеніе.

Управленіето на работытѣ мина сега въ рѫкытѣ на Евстатія Шанпіера, мѫжь отъ простъ родъ по происхожденію но душевно благороденъ, доблестенъ и много добродѣтеленъ. Той като видѣ че градътъ Кале бѣше вече купъ отъ развалини, и че умиращитѣ отъ гладъ жители нѣмахѫ сила да държатъ оржіе още за много врѣме, рѣши да направи съ Англичанитѣ договоръ за прѣдаваніе. За това и проводи посланникъ въ Англійскый военъ станъ.

Но Едуардъ гнѣвенъ за дългото и упорното имъ противеніе, отговори че склоня да прости всичкитѣ други граждане, но съ това условіе да му прѣдадатъ шестина отъ най добритѣ и най почитнитѣ, за да ги накаже както ще. И това послѣдно рѣшеніе отъ Едуарда донесе го въ градътъ единъ отъ най знаменитытѣ Англійскитѣ юнаци, Волтеръ Мони.

Всичкы граждане като чухѫ жестокыйтъ отговоръ Едуардовъ потънахѫ въ голѣмѫ скръбь, и стоахѫ усърнали и въ мълчаніе, защото никой не отъ всичкы граждане на Кале никой несклоняваше да прѣдаде животътъ си и да ся жертвува своеволно.— Най послѣ Евстатій Шанпіеръ като възлѣзе на високо мѣсто прѣдъ събраніето говори на съгражданытѣ си така:

"Пріятели и съграждане!

Или трѣба да ся покоримъ на условіята отъ жестокыйтъ и гнѣвныйтъ нашь побѣдитель, или да прѣдадемъ чадата си, женытѣ си и дъщерята си на буйството на войницытѣ му. Познавамы добрѣ що разбира нашительтъ съ милостивытѣ си приношенія, и разбира ся че нито ще насыти отмъщеніето си. Още да ны направи помилваны, нека да ны направи достойны за помилованіе, аще найпослѣ да ни поклони животътъ, съ условіе да не съхранимъ онзи за който прѣдъ очитѣ му ся считамы недостойны. Погледнѣте около си, пріятели мой, и вгледайте ся въ тѣзи които мислите да прѣдадѣте като жертва за спасеніето си. Кого отъ тѣхъ можите да опрѣдавате за наченіе, по собата или за вимето? Има ли нѣкой тука който да не ся е борилъ за насъ, който да не ся е билъ за насъ, който да не ся е ранилъ за насъ? Въ растоянието на всичкѫ тази обсадѫ който е прѣтеглилъ бѣды и оскъ-

151

ложението си под духовното господство на гърците и че само някои го възбуждат против гръцкото духовенство. Трябва да призная също, че и аз не съм мислил, че желанието да се освободи от чуждоплеменното духовно робство е завладяло до такава степен целия народ, до неговите най-низши слоеве."[114] Добре организирана, Пловдивската община поддържала през цялото време, до разрешението на църковния въпрос, свой представител в Цариград — д-р Ст. Чомаков, и оказвала съдействие на другите градски и селски общини в епархията в борбата им срещу чуждата духовна власт.

Градовете в Пловдивска епархия -- Т. Пазарджик, Копривщица, Калофер, Карлово, Панагюрище, Чирпан и др., следвали примера на Пловдив и единодушно отхвърлили патриаршеската власт. Както в Пловдив, така и в тия градове функциите на духовната власт минали в ръцете на общините. В Пазарджик, където главна роля в църковно-националното движение играел Стефан Захариев, автор на известното ценно описание на Т.-пазарджишката каза, след известието за отлъчването на българските владици било свикано голямо събрание, на което патриархът бил отлъчен и всичките му окръжни нареждания публично изгорени. Същевременно в Т. Пазарджик в особено противна форма се изразили класовият егоизъм и подлостта на местните чорбаджии, готови да провалят народното дело. Както пише Ст. Захариев до Груев в Пловдив, борбата за освобождение от чуждото духовно иго в Пазарджик се водело само от „средните хора" и преди всичко от занаятчиите и интелигенцията.[115]

Широк отзвук във всички български краища получила решителната борба на софиянци срещу патриаршеската власт. В София след акта на 3 април 1860 г. гръцкият владика Гедеон, давайки си сметка за настроенията на българското население, се отметнал от Патриаршията, за което бил отлъчен и пратен на заточение. За да притъпи недоволството на софиянци и да си спечели между тях привърженици, Патриаршията назначила за владика в София българина Доротей. Тази маневра на Патриаршията не дала очаквания резултат. Както и в другите епархии, българите в София се обявили въобще против властта на Патриаршията и отказали да приемат назначения от нея нов владика. На път за София Доротей минал през Берковица, но населението не го допуснало да влезе в епископския дом. Щом научили за назначаването на Доротей, софиянци заключили митрополията и отказали да го приемат.

Най-после Доротей бил настанен в митрополията с полицейска сила. Тогава в София започнали бурни демонстрации, масови събрания в училищата. В знак на протест българите затворили дюкяните си. По заповед на губернатора се намесила войската и при сблъсканията паднали няколко българи тежко ранени. За да се сломи съпротивата на населението, турската власт арестувала мнозина от ръководителите и активните участници в движението. Въпреки насилията и понесените жертви борбата продължила половин година. Владиката бил напълно изолиран. В протестни изложения и жалби до пашата и до Портата софиянци заявили, че понеже са отхвърлили завинаги властта на Патриаршията, няма да допуснат в София назначени от нея владици и са готови за това да понесат всякакви страдания. Найпосле по нареждане на Портата Доротей бил махнат и с това се турило край на чуждата духовна власт в Софийска епархия.[116]

Раковски оценил високо решителността на софийските граждани и я посочвал като пример на всички българи в борбата им срещу Патриаршията. „Средецките родолюбиви българи — казва се в една от дописките — пак показаха юнашки и истинно български пример на сичките българи върху вероизповедний ни въпрос."[117]

В съседната Самоковска епархия българите продължили многогодишната борба срещу гръцкия владика Дели Матей и след 3 април 1860 г. скъсали окончателно с Патриаршията. Дели Матей се настанил в Цариград и оттам действувал чрез Патриаршията срещу самоковци.[118] Патриаршията се опитала да наложи властта си в Самоковската епархия, както и в други български епархии с една нова тактика — след смъртта на Дели Матей тя назначила за владика Иларион Ловчански, българин по произход. Самоковци обаче отказали въобще да приемат владици от Патриаршията. По такъв начин от 1860 г. до създаването на Екзархията в 1872 г. църковните въпроси в епархията се решавали от общината.[119]

В Търновската епархия, в която влизали Стара Загора, Нова Загора, Казанлък, Габрово, Севлиево, Трявна, Ловеч, Свищов, Горна Оряховица, Елена, Никопол и други големи селища, главният удар върху патриаршеската власт бил нанесен с изгонването на гръцкия митрополит Неофит Византиос в 1858 г. Назначеният от Патриаршията нов митрополит Григорий се държал примирително към българите и успял да се задържи, като използувал и враждуващите помежду си търновски чорбаджии. В 1860 г. Търново и всички градове в епархията се отказали от Патриаршията и обявили присъединяването си към новата българска църква. Централната община в Търново с председател архимандрит Теодосий, секретар учителя Н. Златарски и търговеца П. Кисимов поела управлението на епархията. По същия начин общините в другите градове на епархията взели в ръ-

цете си управлението на местните църковни, училищни и общински работи. Активно участие в борбата за българска национална църква взел Свищов, един от най-важните търговско-промишлени и културни центрове в България по онова време. Свищовци отхвърлили патриаршеската власт в лицето на търновския митрополит, като престанали да споменават името му при църковните служби и отказали да му плащат владичина. В 1861 г. Свищов изпратил свой представител в Цариград.[120]

Но митрополит Григорий, като се опирал на едната от враждуващите групи и на обстоятелството, че в Цариград представителите водели преговори с Патриаршията, продължавал да стои в Търново и дори се опитвал да упражнява митрополитските си права — да събира владичина, да издава вули за венчавки и пр. В повечето градове и селища на епархията обаче от общините проявявали по-голяма последователност и веднага скъсали с Патриаршията, отказали да изпълняват нарежданията на митрополита, да плащат владичина, да участвуват в изплащането на патриаршеския дълг и т. н.

Тази непоследователност и нерешителност на Търново, център на най-голямата българска епархия, будела негодувание в цялата страна, особено сред младите. Като посочва мъжествената борба на софиянци за пример на всички българи, Раковски критикува в „Дунавски лебед" поведението на търновци и им отправя сурови укори. Ако във всички епархии българите действуват като софиянци, пише Раковски, в България отдавна нямаше да има нито „папищаши, нито фенерци и черковният въпрос щеше да бъде решен"[121].

През 1865—1866 г. движението срещу Григорий се засилило. В началото на 1867 г. след една бурна демонстрация на търновци пред митрополията той бил принуден да напусне града и заминал за Цариград, откъдето вече не се върнал. По такъв начин разклатената патриаршеска власт в Търновската епархия била окончателно премахната.[122]

Събарянето на патриаршеската власт в Русенската епархия било съпроводено, както в Софийската, с бурни демонстрации и стълкновения, при което русенци проявили решителност и твърдост. В Русе и другите селища на епархията българите също се отказали от Патриаршията в 1860

Авксентий Велешки, детайл от фотография, началото на 60-те години на XIX в. Църковен историко-археологически музей — София

Паисий Пловдивски, детайл от фотография, началото на 60-те години на XIX в. Църковен историко-археологически музей — София

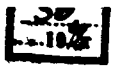

ЗАВѢТЪТЪ

къмъ Българския Народъ

отъ заточенитѣ прѣзъ 1861 г. български владици

Иларионъ Макариополски и Авксентий Велешкий.

„Възлюблени о Христѣ чада наши, вси истински Българе! Благодатъ Божия да прибѫде съ всички васъ до скончание вѣка! Знаете всички, че до сега бѣхме наедно, подвизаващи се за светото дѣло на Вѣрата и народностьта. Сега настана врѣме да се раздѣлимъ тѣлесно, а не душевно. Ние отиваме по висока заповѣдь, на заточение, защото ни прѣдставили за бунтовници на народътъ, тогава като ние бѣхме едни изпълнители на свѣтитѣ заповѣди на нашата Божествена вѣра, която Фанариотский патрикъ безсрамно тъпчи за да притеснява всичкий нашъ народъ. Съвѣстьта ни е, възлюбленний чада наши, чиста прѣдъ всесветаго Бога, и ние съ душевна радость отиваме да пострадаме за правдата и истината. Намъ не ни е мѫчно да прѣтърпимъ и самата смърть за свѣтостьта на името Божие, което се хули съ беззаконното постѫпвание на фанариотскитѣ калугери. Но нашата душевна радость ще пораства отъ день на день по-много, ако слушаме, че вие всички, въодушевени отъ любовь къмъ православната наша вѣра, постоянствовате съ твърдость, която е прилична на святото нейно име, да добие народътъ ни правдинитѣ, които ни тя заповѣдва да си искаме, безъ да се уклонявате нито на дѣсно нито на лѣво, нито къмъ фанари и, нито къмъ папищаши, нито къмъ нѣкоя друга страна. За нейното име ние страдаемъ, съ нейното име и васъ увѣщаваме да стоитѣ вѣрни на нейнитѣ свети начала. Съ тѣзи ми ли ние отиваме, съ тѣхъ желаеме и васъ пакъ да намѣримъ. Надѣждата ни е на Бога и утешението ни е отъ него Той да ни закриля, той да проводи своето Божествено утѣшение върху всички насъ, като благоволи да излѣе на насъ милостьта си чрѣзъ избраникътъ си, кроткий нашъ самодържецъ Султанъ Абдулъ-Меджита, комуто всички молитствуваме отъ все сърдце дълги и щастливи години. Цариградъ, 29-и априлий 1861. Макариополский Иларионъ, преждебивший Велешкий Авксентий".

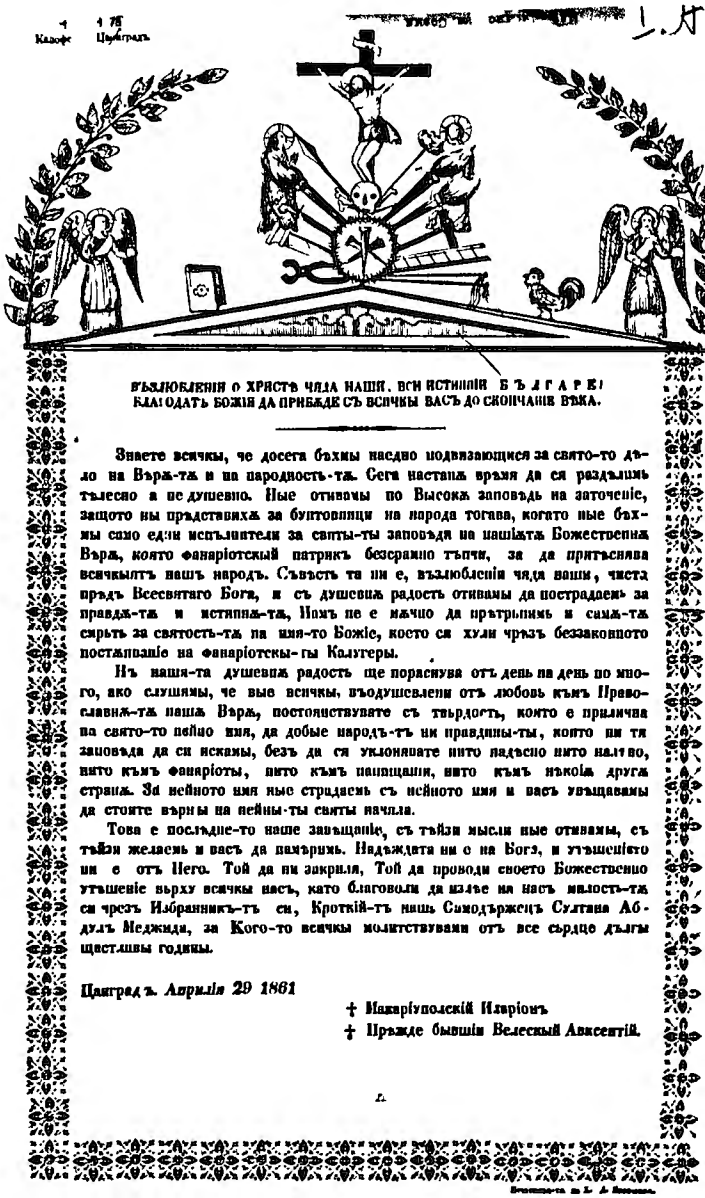

ВЪЗЛЮБЛЕНІИ О ХРИСТѢ ЧАДА НАШИ, ВСИ ИСТИННІИ БЪЛГАРЕ! БЛАГОДАТЬ БОЖІЯ ДА ПРИБѪДЕ СЪ ВСИЧКЫ ВАСЪ ДО СКОНЧАНІЕ ВѢКА.

Знаете всичкы, че досега бѣхмы наедно подвизающися за свято-то дѣло на Вѣрѫ-тѫ и на народность-тѫ. Сега настанѫ врѣмя да ся раздѣлимь тѣлесно а не душевно. Ные отивамы по Высокѫ заповѣдь на заточеніе, защото ны прѣдставихѫ за бунтовници на народа тогава, когато ные бѣхмы само едни испълнители за святы-ты заповѣди на нашіѫтѫ Божественнѫ Вѣрѫ, *която* фанаріотскый патрикъ безсрамно тъпчи, за да притѣснява всичкыятъ нашъ народъ. Съвѣсть та ни е, възлюбленіи чада наши, чиста прѣдъ Всесвятаго Бога, и съ душевнѫ радость отивамы да пострадаемъ за правдѫ-тѫ и истиннѫ-тѫ, Намъ не е мѫчно да прѣтърпимъ и самѫ-тѫ смрьть за святость-тѫ на имя-то Божіе, което ся хули чрѣзъ беззаконното постѫпваніе на фанаріотскы-ты Калугеры.

Нъ наша-та душевнѫ радость ще пораснува отъ день на день по много, ако слушамы, че вые всичкы, въодушевлени отъ любовь къмъ Православнѫ-тѫ нашѫ Вѣрѫ, постоянствувате съ твърдость, която е прилична на свято-то нейно имя, да добые народъ-тъ ни правдины-ты, които ни тя заповѣда да си искамы, безъ да ся уклонявате нито надѣсно нито налѣво, нито къмъ фанаріоты, нито къмъ папищаши, нито къмъ нѣкоіѫ другѫ странѫ. За нейното имя ные страдаемъ съ нейното имя и васъ увѣщавамы да стоите вѣрны на нейны-ты святы начала.

Това е послѣдне-то наше завѣщаніе, съ тѣйзи мысли ные отивамы, съ тѣйзи желаемъ и васъ да намѣримъ. Надѣждата ни е на Бога, и утѣшеніето ни е отъ Него. Той да ни закриля, Той да проводи своето Божественно утѣшеніе вѣрху всичкы насъ, като благоволи да излѣе на насъ милость-тѫ си чрезъ Избранникъ-тъ си, Кроткій-тъ нашъ Самодържецъ Султана Абдулъ Меджида, за Кого-то всичкы молитствувами отъ все сърдце дълги щастливы годины.

Цариградъ. *Априлія 29 1861*

† Макаріуполскій Иларіонъ
† Прѣжде бывшіи Велескый Авксентій.

Завет към българския народ през 1861 г. Иларион Макариополски и Авксентий Велешки. Архив на Българската академия на науките — София

Писмо-възвание до българския народ от Иларион Макариополски и Авксентий Велешки, 29 април 1861 г. Народна библиотека „Кирил и Методий" — София

г., възложили ръководството на църковните и училищните работи на общината и изгонили владиката Синесий от църквата. Гръцкият владика обаче упорствувал и отказал да напусне Русе. На негова страна била не само Патриаршията, но и турското правителство. До 1864 г. били получени няколко заповеди за назначаване на владиката, но русенци отказали да се подчинят. Тогава русенският управител Ариф паша повикал главния представител на общината Н. Изворов и няколко първенци в града и им заповядал да предадат общинските книги и печата на владиката, да престанат да изпълняват функциите на митрополита и за всичко да се отнасят към последния. Русенци свикали веднага събрание, което приело прошение до пашата и избрало комисия, която да го поднесе. Пашата обаче заповядал да арестуват пратениците.

Тази груба постъпка на управителя предизвикала голямо раздразнение сред българите. Дюкяните в чаршията бързо били затворени и грамадно мнозинство се отправило към конака, разбило оградата и влязло в меджилиса. Управителят поискал от началника на артилерията да разгони с оръжие събралите се, но той отказал. Пашата бил принуден да освободи арестуваните.

В същото време друга част от събралото се множество, възбудено до крайност от подлото по-

ведение на Синесий, нападнало митрополията, разбило вратите и започнало да изхвърля всичко навън — маси, столове, покривки, владишки одежди, корони и пр., всичко се намерило на улицата. Някои почнали да снемат дори и керемидите от митрополията. В това нападение участвували мъже, жени и ученици. Синесий избягал и бил принуден да живее в правителствения дом, докато най-после напуснал Русе.[123]

Във Врачанска епархия, в която влизали три кази — Плевенска, Врачанска и Оряховска, след изгонването на владиката Доротей в 1860 г. Патриаршията и тук, за да задържи властта си, прибягнала до отбелязаната вече маневра — назначила за епископ Паисий, българин по произход. Макар и българин, той бил вярно оръдие на Патриаршията, поради което българите навсякъде го отхвърляли. Най-напред той бил назначен за „наместник" на Дели Матей в Самоковска епархия, но самоковци не го допуснали да влезе в града. Паисий се опитал да се настани в Дупница, но българите и там не го приели. Тогава Патриаршията го назначила за епископ на Врачанската епархия. Обаче, преди още да тръгне за Враца, ръководителите на общината съобщили, че няма да го приемат. Имайки предвид участта на своя предшественик, Паисий се отправил за Плевен. Тъкмо по това време в София бил изгонен тамошният епископ и плевенци решили да постъпят като софиянци. Вратата на митрополията била закована и плевенци заявили, че са се отказали от Патриаршията и не могат да приемат назначени от нея владици.

Паисий бил настанен в митрополията с помощта на турската полиция. Тогава срещу него започнала дълга ожесточена борба. В движението били увлечени граждани, селяни, мъже, жени, учители и ученици. Властта на владиката била напълно разклатена. Неговите функции във Враца изпълнявала централната община начело с Никола Занкин. Свещениците извършвали църковните служби без разрешението на владиката. Упорит и дързък, Паисий отчаяно се борел за поста си, като си служил с клевети и доноси срещу съотечествениците си. Турските власти държали решително страната на владиката и за да го наложат, предприели сурови преследвания срещу ръководителите на движението. Много от тях били арестувани, измъчвани, някои заплатили с живота си. За потушаване на движението, представено от владиката като бунт срещу турското правителство, била изпратена военна част от Видин.

В същото време врачани начело с Н. Занкин и Д. Бошнаков действували за даването на владиката под съд. Непризнаван и обкръжен от народната омраза, Паисий се задържал до 1868 г., когато бил принуден да напусне епархията. Но и дотогава той фактически не разполагал с никаква духовна власт над българското население. Всички църковни дела се ръководели от общините.[124]

Във Видинската епархия гръцкият митрополит успял в началото на 60-те години да спечели напълно подкрепата на турската власт и опирайки се на нея, преследвал жестоко всеки българин, който се опитвал да изрази недоволството на народа от чуждото духовно иго. С доноси, клевети и наказания митрополитът всявал страх в населението. Всички оплаквания до Патриаршията от неговите беззакония и безобразия оставали безрезултатни. Но недоволството и омразата срещу митрополита се трупали и в 1865 г. избухнали с голяма сила. Народът нападнал митрополита в черквата и той едва успял да се спаси. Турската полиция се явила веднага в негова защита, стреляла в народа и паднали ранени. В 1868 г. видинци отправили до Патриаршията следното заявление: „Народът е така зле настроен против митрополит Паисий, щото ако не се вземат мерки за поскорошното му махване от Видин, ще се струпа от цялата епархия, ще разори до основи митрополията, ще разкъса на части Паисия и тогава Патриаршията ще бъде отговорна за всичко." Най-после гръцкият митрополит бил отзован, а на негово място Патриаршията назначила българина Антим, но видинци отказали и него да приемат. С пристигането му във Видин общината свикала събрание, на което бил подписан акт за скъсване с Патриаршията. Актът бил връчен на Антим.[125]

В Одринския еялет движението срещу патриаршеската власт било най-силно в Сливенска епархия. Начело на борбата срещу гръцкия митрополит в Сливен стояли младите български патриоти, между които такива изтъкнати дейци като поета Добри Чинтулов, прославения по-късно войвода Хаджи Димитър Асенов и мн. др. Още в края на 50-те години сливенци наложили в черквите да се чете само на български език, а когато одринският митрополит Кирил дошъл в града и се опитал да възстанови четенето на гръцки, той бил нападнат от младите и бил изгонен от черквата. След това митрополитът не се решил вече да идва в Сливен. Сливенци скъсали с Патриаршията, присъединили се към независимата българска църква, изпратили свой представител в Цариград и през всичкото време на борбата до решението на църковния въпрос църковните и училищните дела се ръководели от общината.[126] В Одрин, Лозенград, Димотика и други селища на Одринска Тракия българското население се борело за въвеждането на българскиезик в черквите, против злоупотребите на гръцките епископи. В 1861 г. българите в Одринско изпратили представител в Цариград.

В Шуменска, Кюстендилска и Ловешка епархия ликвидирането на патриаршеската власт било проведено сравнително по-леко, без големи стълкновения и жертви. През 1860 г. българите в тези епархии също скъсали с Патриаршията, изпратили свои представители в Цариград и поели чрез своите общини ръководството на църковните работи. В Пиротска епархия гръцкият митрополит бил разобличен като най-отвратителен развратник, осъден и прогонен в Цариград, а българското население заявило, че скъсва с Патриаршията и не признава властта ѝ.[127]

Ожесточена борба водели българите в Нишка епархия срещу гръцкия митрополит Калиник, ненавиждан заради грабежите и безчинствата му. В 1861 г., следвайки примера на другите епархии, народът се вдигнал масово и изгонил митрополита, който избягал в Лясковец, като оставил свой наместник. Последният се оказал не по-малко алчен и груб от митрополита, та народът изгонил и него. Начело на борбата тук застанали Бояджи Кочо, Дамуш Янаки, Дишеиз Иван, Петко Стайко, Кабал Косте, двамата млади свещеници Тоне и Младен и др. Под тяхно ръководство общината взела в свои ръце управлението на митрополията, издавала разрешения за женитби и пр., свиквала събрания, на които се приемали молби за премахването на чуждата духовна власт.[128]

Валията на Нишкия еялет Мидхат паша и другите представители на турската власт взели решително страната на Калиник. По това време, след решенията на Патриаршеския събор, Портата, за да принуди българите да приемат унията, издала строга заповед, според която те трябвало да бъдат вече доволни от направените им отстъпки и заради това по-нататък участвуващите в движението против патриаршеските владици, назначени с „височайши берат", ще бъдат наказвани.[129] В духа на това окръжно валията повикал Кочо Бояджиев /Бояджи Кочо/ и другите ръководители и им заявил — своеволията и злоупотребленията на митрополита са едно нещо, а исканията ви да му се отнемат правата е съвсем друго, никой няма право да гони владиката с берат, забраняват се свикванията на събрания за тази цел и пр.

Но българите не се подчинили. „Тия хора обаче — съобщава валията — вдигнаха цялото население от домовете му и го събраха в църквата." Там и в двора на съседното училище се събрали около 2000 души, които искали изгонването на Калиник. На първата заповед на валията да се изпратят 5—6 души да обяснят какво иска народът, Кочо Бояджиев отговорил на изпратения офицер: „Иди и кажи на пашата следното: ние не можем да му пратим 5—6 души, както той иска; ако трябва да се отиде при пашата, ще трябва да отидем всички. Ще чакаме половин час да ни се отговори." При повторната заповед на пашата, придружена със заплаха, че събранието ще се счита бунтовническо, Кочо Бояджиев заедно с още 20 души отишъл в управлението и на въпроса, защо е свикано събранието, отговорил: „Народът не иска и не признава владиката, той трябва да се махне; владиката трябва да бъде повикан и да се застави да върне на населението събраните в повече берии; да се освободят арестуваните свещеници; народът се събрал да моли правителството да изпълни тия му желания.[130]

За да смаже движението, турската власт вдигнала на крак полицията и войската. Издадена била заповед, с която се забранявали всякакви събрания. Извършени били арести. Кочо Бояджиев и двамата свещеници били изпратени в Цариград с предложение да бъдат заточени в Мала Азия.[131]

Борбата на българите за освобождение от духовното иго на Цариградската патриаршия била съпроводена с най-големи трудности в Македония. Гръцката националистическа буржоазия смятала тази област за чисто гръцка земя и полагала най-големи усилия за утвърждаването на своето духовно влияние. Димитър Миладинов характеризира положението на българите в Македония в началото на 50-те години на XIX в. като крайно тревожно. „Шестте осмини почти на Македония — пише той, — които се населяват от едноезични българи, всички се учат на елинско писмо и от елините се наричат елини... Пороят на елинския език ще стане за тукашните места неудържим, ако не се вземат силни мерки." Много са пречките за напредъка на българите в Македония, пише Миладинов, но най-голямата от тях е гръцкото духовенство.[132]

Положението в различните райони на Македония не било еднакво. Щип, Кочани, Кратово, които влизали в Кюстендилската епархия, Горна Джумая и Мехомия, спадащи към Самоковската епархия, заедно със самоковци и кюстендилци се освободили по-рано от властта на Патриаршията. Борбата против чуждото духовенство в Неврокоп била подкрепена от Пазарджик и Пловдив, особено от Ст. Захариев и д-р Ст. Чомаков.

Най-тежко било положението в големите Битолска /Пелагонийска/, Солунска, Охридска и други епархии в Македония. В Битолска епархия гръцкото духовенство начело с митрополит Венедикт, турската власт и погърчените забогатели власи образували силен фронт срещу българското население. Активно съдействие на гръцката партия оказал и гръцкият консул в Битоля. Венедикт бил надъхан с голяма омраза срещу българите. Като митрополит във Видин по-рано със своите клевети, доноси и интриги той станал причина да заги-

нат стотици български патриоти. В Битоля митрополитът прилагал същите методи. За да спечели турските управници на своя страна, той не се срамувал да играе ролята на шут пред тях, в черквата произнасял реч на турски език. Венедикт се наложил в епархията като „всесилен деспот". За да сее страх у българите, той унищожавал или пращал в турските затвори всеки, който му се противопоставял. Той клеветил Д. Миладинов и други български учители, преследвал заедно със солунския митрополит българина Партений Зографски, епископ на Кукуш.[133]

Руските консули в Битоля — Хитрово, заместникът му Тимаев и Якубовски — дават ярка картина за крайно тежкото положение на българите в Битолския еялет под чуждото духовно и политическо иго, както и за тяхната национално-освободителна борба през 1861—1866 г.

Във Воден, съобщава Хитрово, град с 9—10 хиляди жители, от които две трети българи и една трета мюсюлмани, в училищата се преподавало изключително на гръцки език.[134] Голямата част от долните слоеве на градското и цялото селско население в Битолска епархия, пише Хитрово, съставляват българи. Останалото християнско население се състои от малък брой погърчени власи, които мечтаят за възстановяване на Византийската империя. Въпреки това, продължава Хитрово, българите са крайно потиснати както в политическо, така и в духовно отношение. Общината в Битоля се намирала в ръцете на едрите търговци-гъркомани под председателството на митрополита. В главното училище се преподавало само на гръцки, в черквите не се допускал български език. Самата община се раздирала от борбите между привържениците на митрополита и неговите противници. Откритото частно българско училище в българската част на града било затворено поради интригите и клеветите на митрополита и гръцкия консул. Турските власти давали пълна подкрепа на митрополита.[135]

Същата картина рисува в докладите си заместникът на Хитрово през 1863 г. Е. Тимаев. В Македония, пише Тимаев, българите са мнозинство. Те са мнозинство в Битолския окръг и в самия град Битоля. Обаче гъркоманите, макар и да са малко на брой, поради своето богатство имат преобладаващо влияние. Под тяхно влияние са и турските власти, които действуват самостоятелно само когато имат нареждане от Портата или се намират под действието на мюсюлманския фанатизъм. В града и в окръга господствувала фанариотската партия начело с митрополита, подкрепян от гръцкия консул. Българският език в училището и черквите бил строго забранен. Митрополитът, гръцкият консул и един гръцки учител били най-големите гонители на българската народност. „Те всички — пише Тимаев — действуват против проявлението на българската народност. Българският език е най-строго изгонен от тукашните училища и черкви и българските деца са длъжни насила да получават гръцко възпитание." Тимаев с основание предполага, че гръцката партия в Битоля подпомагала католическата пропаганда, чрез която да разцепи българите, да ги отслаби и по-лесно да провежда асимилаторската си политика.[136]

Но макар и зле притискани едновременно от турските власти, от гръцкото духовенство и католическата пропаганда, българите в Битолска епархия постепенно набирали сили и също започнали борба за освобождение от чуждото духовно иго.

Под влияние на нарастващото национално-освободително движение в страната освободителните идеи започнали да проникват сред учащата се българска младеж и в Битоля. Още в 1861 г. между българските и гърчеещите се ученици избухнали схватки, в които почнали да се намесват и възрастните. От училището стълкновенията се пренесли и в черквите.[137] В Битоля се разпространявали позиви срещу митрополита. Последният се оплаквал, че учениците съставили заговор да го убият. Съпротивата срещу усилията на гръцката партия за погърчване на българската младеж се засилвала.

В края на 1865 г. българите в Битоля извоювали първата си скромна, но с важни последици победа — в централното градско училище, издържано от цялото градско население, била открита „катедра" по български език. За преподавател бил назначен Жинзифов, баща на поета Райко Жинзифов. Битолчани посрещали тази победа с голяма радост и с надежда, че в скоро време ще успеят да открият и отделно българско народно училище. Да изучават български език се записали веднага 100 ученици и успехът бил грамаден.[138]

Борбата на българите за национална просвета и за правото да се служи в черквата на български език вбесявала привържениците на митрополита. В негово отсъствие начело на преследването срещу българската просвета и култура застанал зет му „челеби" Димитраки, близък приятел на битолския управител Хюсни паша. Димитраки наредил да се изгони от Битоля българският учител Васил Манчов и уволнил един учител от гръцкото училище, който се съгласил да чете и пее в черквата „Св. Неделя" на български език. В същата черква гъркоманите извършили провокация при четенето на български език, но получили „достатъчно силен урок за това си поведение". Във връзка с провокациите на гъркоманите делегация на българите се явила в митрополията и поискала да се га-

рантира четенето на български език в черквите, да се открие ново българско училище и в централното училище да се назначи още един български учител. В противен случай, заявила делегацията, битолските българи ще последват примера на „дунавските българи“, т. е. ще се откажат от Патриаршията.[139]

В края на 1866 г., като научили, че българските общини в Щип и Велес изпратили в Цариград прошение за отделянето им от Патриаршията, българите в Битоля, от които главно се набирали средствата на общината, поискали в черквата да се въведе български език и да се открият две български училища — мъжко и девическо. В противен случай щели да последват примера на българите в другите епархии и да се отделят от Патриаршията.[140]

По такъв начин и в Битолската епархия движението срещу чуждото духовно иго се развивало бавно, но системно и назрявали условията за окончателното отхвърляне на патриаршеската власт през следващите години.

В голямата Скопска епархия, в която влизали градовете Тетово, Кратово, Паланка /дн. Криворечна паланка/, Кочани и Враня, условията били по-благоприятни. В Скопие още до Кримската война имало движение против гръцкия владика и се развивала българската просвета. Там учителствувал няколко години пламенният български патриот Йордан Хаджиконстантинов-Джинот. Гъркоманската партия начело с гръцкия владика Йоаким била сравнително слаба.

В 1860 г. под влиянието на общото движение срещу патриаршеската власт българите в Скопска епархия отказали да плащат владичина. В началото на 1861 г. народът забранил да се чете и пее в черквата на гръцки език и изхвърлил гръцките книги. С масова демонстрация, в която участвували и селяните от околните села, българите заставили изплашения владика да нареди премахването на гръцкия език от всички черкви в епархията и да смени всички свои помощници, които народът ненавиждал заради вършените от тях злоупотреби при събирането на владичината. Владиката се съгласил също приходът му от 300 000 гроша да се намали на 120 000. За да запази мястото и спокойствието си, той не пречел в цялата епархия да се откриват и развиват българските училища.

Ръководителите на движението в Скопие начело с чорбаджията Георги Карайовов принадлежали към умереното течение. Народът бил недоволен от тях и искал скъсване с Патриаршията и присъединяване към независимата българска църква. Колкото пъти обаче се поставял този въпрос, хитрият и гъвкав владика успявал с хубави думи и обещания да накара градските първенци

Борба за самостоятелна национална църква след Кримската война

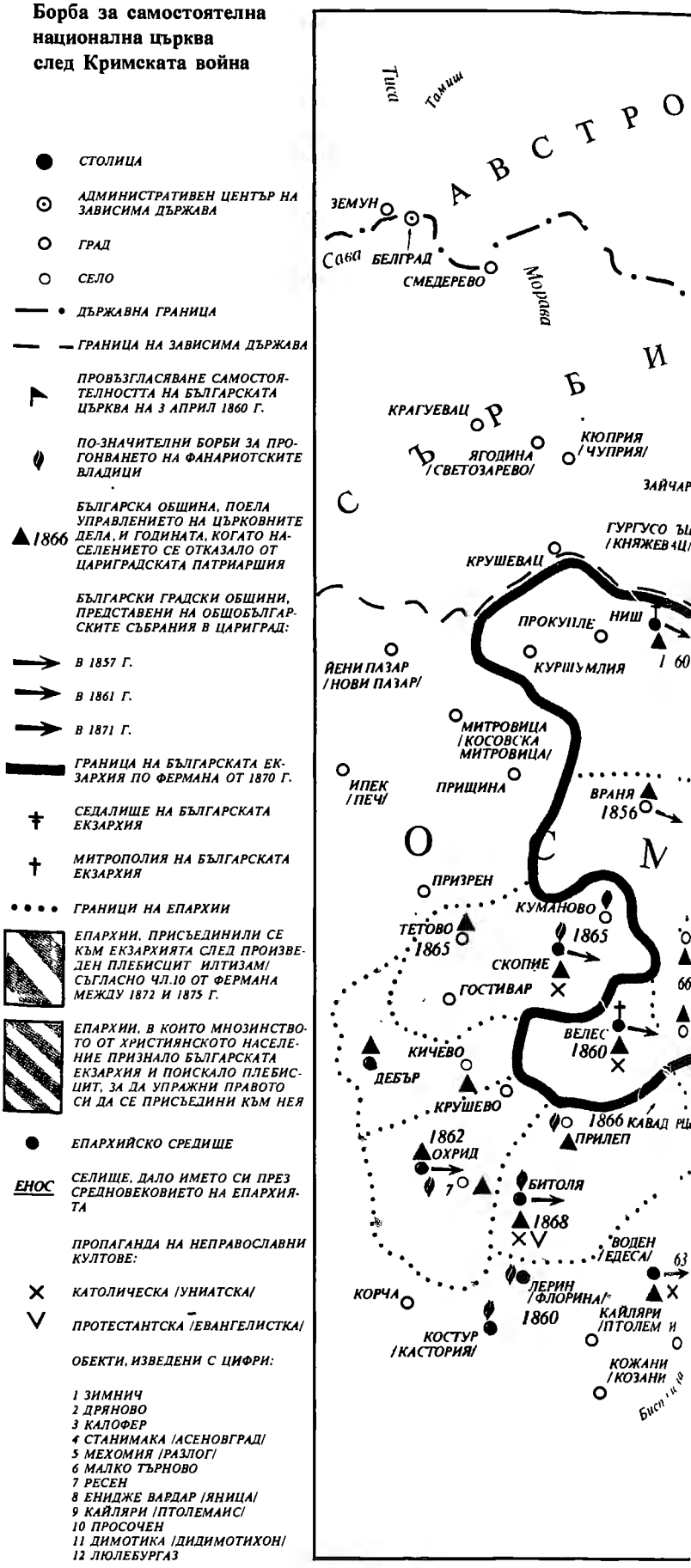

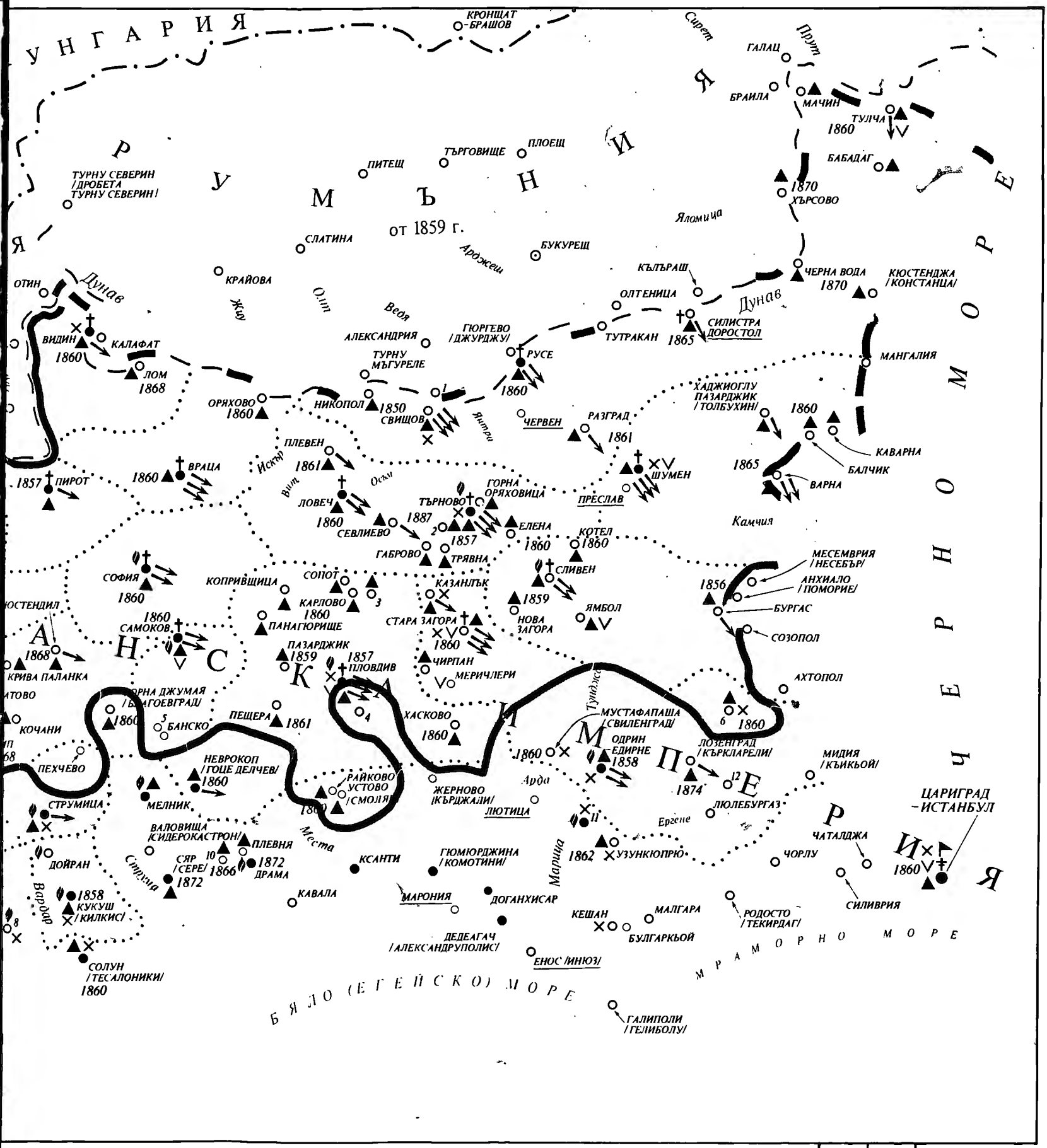

МЯРКА 1:2 800 000 0 28 56 КМ

да отстъпят. При все това властта на Патриаршията в Скопска епархия била силно разклатена. В 1865 г. Йоаким заминал в Цариград, където стоял до 1867 г., и в неговото отсъствие епархията фактически се управлявала от общините в Скопие, Тетово, Кратово, Враня и Паланка.[141]

Във Велешка епархия българите имали още по-здрави позиции в борбата срещу чуждото духовно иго. Във Велес училището било в български ръце. Тук освен Джинот учителствувал няколко години и Георги Икономов от Дупница, един от изтъкнатите учители през епохата на Възраждането. В града се създала значителна интелигенция от млади патриоти. Представителите на едрата буржоазия, която застанала начело на движението, били единни, отношенията им с местните турски големци — добри. Българската община във Велес била силна и поддържала връзка с д-р Чомаков, Авксентий Велешки и други ръководители в Цариград. При това положение гръцкият владика Антим, назначен в 1856 г., се стараел да се държи добре с българите, особено с учителя Икономов, започнал да чете в черквата на български език. Владиката дори подсказвал, че е готов, когато му дойде време, да се откаже от Патриаршията. Борбата между владиката и велешчани започнала и се водела главно по въпроса за владичината. Алчният владика не се съгласявал по никакъв начин да му се намали заплатата. Няколко пъти той напускал Велес, заминавал за Цариград и пак се връщал. Когато се върнал в 1865 г., той се почувствувал напълно изолиран.[142]

Във Велес също имало две течения в църковно-националното движение — умерено, което водело борба срещу владиката, без да иска скъсване с Патриаршията, изчаквайки събитията, и крайно, на младите, които настоявали да се отхвърли патриаршеската власт. „Днес получих известие — съобщава руският консул Якубовски в доклада си от 2 декември 1866 г., — че българите от Велешка и Щипска община изпратили в Константинопол молба за отделянето им от Гръцката патриаршия."[143] Младите настоявали за изгонването на владиката, но представителите на умереното течение се въздържали. Антим останал във Велес и в 1867 г. дори се опитал да си отмъсти, като наклеветил българите пред босненския мушир Исмаил паша, че се бунтуват против правителството. Това възмутило народа и в 1868 г. Велешката епархия се отказала от Патриаршията.[144]

Тежка и продължителна била борбата на българите в Охридска епархия срещу гръцкия митрополит Мелетий, назначен в 1860 г. въпреки обещанието на Патриаршията да назначи българин. В Охрид и в цялата епархия, към която спадали Ресен, Крушево, Преспанско и Железничка река, българската просвета напредвала, населението било с висок патриотичен дух и гръцкият митрополит бил посрещнат враждебно. Но бруталният и безскрупулен митрополит успял да си осигури подкрепата на турските власти и на битолския митрополит и предприел жестоки преследвания срещу българите и българската просвета. В 1861 г. той успял да нанесе на българското национално движение силен удар, като наложил със съдействието на битолския митрополит арестуването на Димитър Миладинов.

Огромна заслуга за пробуждането на македонските българи и разбиване на асимилаторските планове на гръцкото духовенство не само в Охридска и Битолска епархия, но и в цяла Македония имат братята Димитър и Константин Миладинови.

Димитър Миладинов е роден в Струга през 1819 г. Под влияние на широко разпространената гъркомания сред по-заможната част на българското общество по онова време младият Димитър постъпил в гръцко училище, завършил класно училище в Охрид, гръцка гимназия в Янина, усвоил добре старогръцки и новогръцки език и станал горещ привърженик на гръцката образованост. Но напредъкът на новобългарската просвета през 40-те години на XIX в. и други събития извършили дълбок прелом в душата му. Той се превърнал в пламенен патриот и мъжествен борец за българската просвета. Като учител в Прилеп, Струга, Кукуш и Охрид Д. Миладинов въвеждал български език в училищата и в църковните служби. До обяд преподавал в училището, а след обяд ограмотявал възрастните, обикалял селата и будел народното чувство сред селяните. След акцията на цариградските българи на 3 април 1860 г. Миладинов развивал широка дейност за освобождение на македонските българи от фанариотското иго, за самостоятелна българска църква. Той подготвил много ученици, които подхванали също борбата за българска култура и самостоятелна църква. Между тях особено се отличили Григор Пърличев, Кузман Шапкарев, по-малкият му брат Константин Миладинов и др.

Гръцките владици Мелетий /в Охрид/ и Венедикт /в Битоля/ следели с дълбока ненавист дейността на Д. Миладинов. С помощта на клевети и подкупи те успели да подбудят турските власти да го арестуват и хвърлят в затвора като „руски агент". На 16 февруари 1861 г. по заповед на битолския валия Д. Миладинов, окован във вериги като най-опасен враг на османската държава, бил откаран в Битоля, а оттам по нареждане на Портата бил прехвърлен в един от мрачните затвори на турската столица.

Константин Миладинов, роден около 1830 г.,

се отдал също на просветна дейност. След срещата на Д. Миладинов с известния руски учен славист Виктор Григорович в 1845 г. двамата братя започнали да събират български народни песни. В 1856 г. Константин заминал за Русия да продължи образованието си и с надежда да издаде там със съдействието на руските слависти сборника с български песни. През лятото на 1860 г. поради разклатеното си здраве и настойчивата молба на брат си да се завърне в родината К. Миладинов напуснал Русия, срещнал се в Австрия с хърватския архиепископ Щросмайер и с негова помощ бил обнародван в 1861 г. сборникът под заглавие „Български народни песни". На връщане към България, още в Белград, Константин научил за съдбата на брат си и веднага се отправил за Цариград да помогне за освобождението му. Тук той бил също арестуван и хвърлен в затвора, обвинен както и Димитър, че е „руски агент". Напразни били усилията на българската общественост, на руските дипломати Хитрово и Лобанов-Ростовски, на английските дипломати Калверт, Булвер и др. да спасят двамата братя. Поставени при изключително тежки условия в затвора, Димитър и Константин Миладинови се разболели от тифус и в началото на 1862 г. починали. Но заветните думи, изречени от Димитър Миладинов пред натъжените му сънародници, дошли да го изпратят окован във вериги в затвора в Битоля, се превърнали в знаме на непримиримата борба срещу омразното фанариотско иго. „Що така сте се уплашили, деца? . . . Аз отивам на вярна смърт, но народът български, за когото съм ратувал и за когото ще умра, няма да умре заедно с мене. Той ще

1

2

3

4

5

6

1. Стефан Захариев от Пазарджик, книжовник, общественик и самобитен учен, маслен портрет. Станислав Доспевски, 60-те години на XIX в. Национална художествена галерия — София

2. Гаврил Кръстевич, виден деец на църковната борба и книжовник, фотография, 70-те години на XIX в. Архив на Българската академия на науките — София

3. Христо Тъпчилещов, виден търговец в Цариград и деец на църковната борба, детайл от фотография / Арнаудов, М. Иларион Макариополски, митрополит Търновски 1812—1875. с., 1925/

4. Натанаил Охридски, фотография, 1878 г. Архив на Българската академия на науките — София

5. Никола Михайловски, виден учител, книжовник и деец на църковната борба, фотография, 1870 г. Народна библиотека „Кирил и Методий" — София

6. Хаджи Мано Стоянов, виден търговец и председател на българската община в София, фотография, 70-те години на XIX в. Архив на Института по история при Българската академия на науките — София

Константин Миладинов, рисунка от неизвестен художник. Народна библиотека „Кирил и Методий" — София

Димитър Миладинов, рисунка от неизвестен художник. Архив на Българската академия на науките — София

остане и подир мене и един ден ще възкръсне величествен. Тогава той ще оцени и моята кръв. Аз посях семето, а вие бъдете живи да пожънете плода му."[145]

Английският консул в Битоля Чарлс Калверт се ориентирал бързо и отлично в обстоятелствата по арестуването на Димитър Миладинов. В доклада си до посланика Булвер в Цариград от 24 юли 1861 г. Калверт пише: „...Миладинов е поскоро жертва на политико-религиозно преследване от страна на гръцкото духовенство и особено на гръцкия архиепископ в Битоля... Миладинов е български патриот, който неуморно се е трудил да освободи своите сънародници от робията на фанариотската черква, проповядвайки да я напуснат и да си основат българска народна черква. Естествено той е станал прицел, срещу който гръцкото духовенство е насочило цялата тежест на своето политическо движение. Руската пропаганда е плашилото за турските чиновници и достатъчно е гръцкото духовенство да си послужи с тоя претекст, за да причини арестуването на Миладинов."[146]

Между българската община в Охрид и митрополита започнала ожесточена борба. Чувствувайки омразата на охридчани, Мелетий се пренесъл в Ресен и оттам действувал срещу тях. В особено ожесточена фаза навлязла борбата между двете страни в 1866 г. По инициатива на охридската община било свикано събрание от градовете и селата на епархията, което приело обща молба до Патриаршията за отстраняването на митрополита. В отговор на това Мелетий наклеветил българите пред дебърския каймакамин Халил паша, че имат връзки с руското посолство в Цариград. В същото време митрополитът уволнил българския учител Диамандиев, понеже отказал да преподава в училището на гръцки.[147] Общината обаче възразила, че съгласно сключения договор Диамандиев не може да преподава на гръцки език и наложила връщането му. Мелетий уволнил втори път Диамандиев за „лошо поведение" и заставил чрез Халил паша членовете на общината да се откажат от молбата. Ожесточението от двете страни нараствало. Най-после с една нова колективна молба от цялата епархия охридчани наложили на Патриаршията да отстрани Мелетий. Но радостта на охридчани не била задълго. Патриархът изпратил двама „екзархи" /църковни следователи/ в епархията да провеждат анкета. Патриаршеските пратеници, единият от които бил племенник на митрополита, вместо анкета се заловили с рушвети и заплахи да събират подписи в полза на Мелетий. В отговор на това общината, подкрепена от населението, излязла с обвинителен акт, съдържащ 163 обвинения срещу митрополита. Притиснати от фактите „екзархите" предложили да внесат в касата на общината 40 000 гроша при условие охридчани да се помирят с митрополита.[148]

След всичко това помирение между българите и гръцкия митрополит било невъзможно. Борбата продължила. В Охридската епархия, както и в другите епархии в Македония патриаршеската власт била отхвърлена окончателно и българските общини вземали решения за самостоятелна българска църква.

В църковно-административно отношение Добруджа принадлежала към две епархии — Вар-

ненската и Силистренската. Към Варненската епархия спадали Балчик, Хаджиоглу Пазарджик /Добрич/, Каварна и Мангалия; към Силистренската — Тулча, Бабадаг, Мачин, Кюстенджа, Черна вода и др.

Във Варна гръцкият елемент, засилен от една част погърчени гагаузи, имал значително влияние и на него се опирал владиката Порфирий. Но постепенно икономическото възмогване на града привличало много българи от епархията и други места и в 1860 г. варненци образували българска община, която открила българско училище, присъединили се към движението за отделяне от Патриаршията и изпратили свой представител в Цариград.[149]

Под влияние на станалото в Цариград на 3 април 1860 г. и по примера на варненци българите в Хаджиоглу Пазарджик, Балчик и Мангалия също отхвърлили властта на Патриаршията. В Хаджиоглу Пазарджик за разгаряне на движението против чуждото духовно иго допринесли много Ив. Кършовски, учител по това време в града, руският консул във Варна Александър Викторович Рачински, голям приятел на българите, и неговият секретар, българинът Никола Даскалов.[150]

В следващите години под влияние на водените в Цариград преговори с Патриаршията чорбаджиите в градовете, принадлежащи към Варненска епархия, заели колебливо, дори примирително в известна степен отношение към митрополита.

Тласък на движението срещу патриаршеската власт дала отново Варненската община в 1866 г. По инициатива на варненци през тази година бил свикан голям народен събор с представители от цялата епархия, който приел „Привременний законник“ за управление на епархията. Варненската община била преустроена като централна и поела в духа на „Законника“ управлението на всички църковни дела, събирала владичината и пр. С изключение на 10 гагаузки села, които продължавали да признават митрополита, всички останали села, както и градовете Хаджиоглу Пазарджик, Балчик, Мангалия и Каварна, скъсали с Патриаршията и окончателно се присъединили към независимата българска църква. По такъв начин в 1866 г. патриаршеската власт във Варненска епархия била фактически ликвидирана.[151]

В Силистренска епархия движението за освобождаване от чуждото духовно иго срещало по-големи трудности. Силистренският митрополит бил в близък контакт и съюз с турските власти, които били особено бдителни към всякакви прояви на недоволство сред българското население в пограничните райони.

В Силистра, където учителят Райко Блъсков допринесъл много за повдигане на патриотичния дух у българите, движението срещу гръцкия митрополит Дионисий се надигнало още в първите две години след Кримската война. Обаче митрополитът със съдействието на турския управител Ибрахим паша успял да му нанесе удар. Р. Блъсков бил уволнен и няколко от ръководителите на движението били арестувани и хвърлени в затвора.[152]

В Тулча, който бил второ седалище на силистренския митрополит, българите проявили по-голяма инициатива в борбата срещу чуждото духовно иго. В 1860 г. те основали българската община, заставили митрополита да служи в черквата на български, а през май с. г. с едно „съгласително“, подписано от всички, обявили скъсването си с Патриаршията и присъединяване към българската църква начело с Иларион Макариопол-

ски. Примера на Тулча последвали същата година и българите в Мачин.[153]

За повдигане на патриотичния дух у българите в Тулча и Тулчански санджак работели пламенни привърженици на Г. С. Раковски начело с Димитър Тодоров, родом от сливенското село Башикьой /дн. Жеравна/. Той разпространявал поемата на Раковски „Горски пътник" и в. „Дунавски лебед". Във връзка с организирането на Първата българска легия в Белград и подготовката на въстание в България Раковски изпратил за тази цел човек и в Тулча. В началото на 1862 г. турската власт разкрила заговора, арестувала пратеника на Раковски и Д. Тодоров. При обиска в квартирата на последния между другото били намерени едно писмо от цариградския му приятел Ст. Буйнов, който му искал екземпляр от „Горски пътник", и една неизпратена дописка за „Дунавски лебед". Както в писмото, така и в дописката, написана от Тодоров, се протестирало срещу турското правителство заради покровителството му на Патриаршията и нейните владици в България и се насърчавали българите да постоянствуват в борбата срещу чуждото духовно иго, като вземат за пример софиянци.[154]

Поради напрегнатите отношения между Турция и балканските държави — Сърбия, Черна гора и Гърция, Портата обърнала сериозно внимание на заговора в Тулча. Димитър Тодоров бил откаран в Силистра, разпитан от една извънредна комисия и осъден от висшия законодателен съвет при Великото везирство на 15 години каторжен затвор в Диарбекир.[155] Този процес бил тежък удар върху развитието на църковно-националната борба в Силистренска епархия. С него трябва да се обясни главно обстоятелството, че в следващите 2—3 години в Силистренската епархия църковно-националното движение отслабнало, в него почнали да играят по-голяма роля съглашателски настроените чорбаджии и гръцкият митрополит успял да закрепи донякъде разклатената си власт.

Силен подем в Силистра и в епархията настъпва от 1865 г., когато в града пристигнал за учител Тодор Пеев, известен по-късно виден деец в националното революционно движение. По негова инициатива в Силистра била създадена от местните дейци нова българска община, която си поставила задачата да ръководи всички църковни и граждански дела в града и окръга. Селата Алмали, Калипетрово, Попина веднага се присъединили към Силистренската община и се отказали от гръцкия митрополит и Патриаршията. В Тулча българите също се надигнали отново и заявили, че няма да плащат владичина, нито пък ще участвуват в изплащането на „някакъв патриаршески дълг". Дионисий успял наистина да отстрани с интриги и клевети Т. Пеев, но да спре движението на българите в епархията за духовно освобождение не бил в състояние. И тук властта на Патриаршията била непоправимо разклатена.[156]

Борбата на българския народ за изгонването на патриаршеските владици от българските епархии през 1860—1866 г. изиграла решаваща роля за окончателното му освобождение от чуждото духовно иго, за създаване на самостоятелна българска национална църква. В продължение на седем години българският народ без ничия външна помощ, разчитайки само на собствените си сили, преодолявайки много трудности и чужди пропаганди, понасяйки огромни страдания и немалко скъпи жертви, успял да ликвидира напълно патриаршеската власт в повечето български епархии, а в останалите да я ограничи и разклати непоправимо. С този резултат трябвало да се съобразят вече всички заинтересовани от решаването на българо-гръцкия църковно-национален въпрос външни фактори и преди всичко турското правителство, от което зависело окончателното решаване на българския църковно-национален въпрос.

Със седемгодишната си борба срещу патриаршеската власт българският народ определил и единствения приемлив за него начин за решаване на българо-гръцкия църковно-национален спор — скъсване с Патриаршията и изграждане на самостоятелна българска национална църква. Патриаршията била напълно разобличена като агентура на гръцката националистическа буржоазия за осъществяване на нейните асимилаторски, великодържавни планове. Със своята зла воля и брутална антибългарска политика Патриаршията сама изострила до краен предел противоречията между нея и българския народ и съборила всички мостове за разбирателство. Българите навсякъде я наричали не Патриаршия, а „Караказан" /черен котел/, в който се приготвяли само отровни ястия за българския народ. Сред умерените среди на българската буржоазия в Цариград и в страната имало такива, които по внушение на Портата или на руската дипломация продължавали да изявяват готовност за преговори с Патриаршията. Но огромното мнозинство на народа било против всякакви преговори с Патриаршията, против всякакви компромиси, за пълна независимост на българската национална църква.

По такъв начин към 1868 г., след изгонването на патриаршеските владици и поемането на техните функции от централните градски общини, църковно-националният въпрос бил за българския народ по същество решен. Оставало турското правителство да признае реалното положение

на нещата и да го узакони. Да се върнат работите назад било вече невъзможно. Но и да се оставят те в положението, до което били стигнали, също било невъзможно.Турското правителство виждало, че трябва да се тури някакъв край на гръцко-българския национално-църковен спор. Това се налагало от държавните интереси на империята.

4.
Създаване на самостоятелна българска църква

ВЛИЯНИЕТО НА МЕЖДУНАРОДНАТА ОБСТАНОВКА. Наред с решаващата роля на фактическото ликвидиране на патриаршеската власт в българските епархии важно влияние за окончателно решение на „българо-гръцката църковна разпра" оказвало и изострянето на международната обстановка през втората половина на 60-те години на XIX в.

В 1866 г. избухнало гръцкото въстание на о-в Крит. Същата година Австрия претърпяла тежко поражение във войната с Прусия, която се издигнала като първостепенна военна сила в Европа. Това събитие предизвикало голяма тревога във Франция. Дипломацията на Наполеон III насочила главното си внимание на Запад. Възползувана от поражението на Австрия, Италия присъединила Венецианската област и не скривала симпатията си към гръцкото въстание. Изтласкана от Италия,Хабсбургската империя се устремила към разширяване на влиянието си на Балканите. Промените в международната обстановка дали възможност на Русия да засили дипломатическата си дейност на Изток. Русия насърчавала гръцкото правителство да помага на въстаниците в Крит, поради което отношенията между Турция и Гърция през 1867 г. се изострили до такава степен, че работата стигнала до скъсване на дипломатическите отношения помежду им.

През 1867 г. руската дипломация излязла с проект пред държавите, подписали Парижкия мирен договор в 1856 г., за разрешение на Източния въпрос, като се даде автономия на народите в Европейска Турция.[157] Под покровителството на Русия между Сърбия и Гърция бил сключен таен договор, към който се присъединила и Румъния, за общи действия срещу Османската империя. Към подготвената антитурска акция на балканските християнски държави се включила със съдействието на руската дипломация и огромната българска емиграция.[158]

Под влияние на двата фактора — победата на българския народ в епархиите и влошеното международно положение на Османската империя — всички заинтересовани страни били принудени, всяка съобразно интересите си, да променят отношението си или тактиката си към българското църковно-национално движение.

От западните велики държави Англия продължила политиката си да подкрепя българската борба за самостоятелна църква — линия, която тя поела още от 1860 г. в противовес на руската политика за единство на православния свят. През 1867 и особено през 1868 г. след силния отзвук от героичния подвиг на Хаджидимитровата чета в цяла Европа, английската дипломация усилено действувала пред Портата да задоволи искането на българите за отделна самостоятелна църква.[159]

През 1868 г. във връзка със засилените ѝ стремежи на Балканите Австро-Унгария започнала да проявява по-голям интерес към гръцко-българската църковна разпра и да променя отношението си към нея в полза на българите. През април същата година австроунгарското правителство изпратило за свой консул в Сърбия Вениамин Калай с подробна инструкция от министър-председателя граф Бойст и граф Гюла Андраши — министър на външните работи, как да действува за изтласкването на руското влияние в Сърбия и сред българите, за заменянето му с влиянието на Австро-Унгария. Същата година австроунгарското правителство изпратило в България известния учен Феликс Каниц да се запознае с положението на българския народ и неговите стремежи.[160] През септември 1868 г. австроунгарският посланик в Цариград, барон Прокеш, дотогава твърде индиферентен към българския църковен въпрос, информирал подробно Бойст за развитието на този въпрос и за намеренията на Портата да задоволи искането на българите. По-късно Прокеш, като съобщава за издаването на фермана за създаване на българската екзархия, обяснява и мотивите на Портата да реши въпроса в полза на българите — да ги отклони от пътя на въоръжената борба и руското влияние и да ги привърже към империята.[161]

Въоръжена със солидните сведения за българския народ, получени от Каниц, Прокеш и Калай, австроунгарската дипломация се намесила още по-активно в българския църковен въпрос, когато той след издаването на фермана бил фактически решен. Но доколкото по пътя на изграждането на самостоятелна църква българският народ трябвало да преодолява още немалки трудности, благосклонното отношение на австроунгарската дипломация имало своето положително значение.[162]

През втората половина на 60-те години Англия и Австро-Унгария, съобразно своите икономически и стратегически интереси в Осман-

ската империя, действували по отношение на българската национална борба в две направления: 1. Задушаване на въоръжената революционна борба на българския народ, отклоняването му от руското влияние и запазване целостта на Турция. В това направление заедно с тях действувала и Франция; 2. Настойчиви съвети към Портата да вземе в ръцете си решаването на българо-гръцката църковна разпра, като задоволи българите и по такъв начин ги отклони от революционната борба и ги направи лоялни поданици на империята. С това Англия и Австро-Унгария, изхождащи всяка една от свои позиции, независимо от субективните си намерения обективно съдействували за развитието на българската национална революция.

През втората половина на 60-те години управляващите кръгове в Русия окончателно възприели справедливото искане на българския народ за отделна българска църква, обхващаща всички български епархии. Руското правителство обаче действувало това да стане чрез споразумение с Цариградската патриаршия и да не се стигне до разрив между двете православни църкви.

Тежкото положение, в което се намирала Гърция след избухването на въстанието на о-в Крит, давало възможност на руската дипломация да упражнява по-голямо влияние върху гръцките управници, а чрез тях и върху Патриаршията за разбирателство с българите, като се задоволят справедливите им искания при запазване единството на православната църква. Гръцките ръководни среди давали вид, че също желаят разбирателство с българите и че са готови да им направят отстъпки. За провеждането на тази политика чрез Патриаршията през февруари 1867 г. бил избран нов патриарх Григорий VI.

Новият патриарх се заел енергично с разрешаването на българския църковен въпрос, като се стараел ловко да използува авторитета на Русия сред българите, за да им наложи такова решение, каквото в дадения момент допускала по-умерената част от гръцката буржоазия. През май 1867 г. той представил на Николай Павлович Игнатиев, новия руски посланик в турската столица, един проект, изработен от комисия при Патриаршията. Този проект всъщност не давал нищо на българите и Игнатиев го преценил като крайно незадоволителен. Тогава патриархът съобщил секретно на Игнатиев един друг проект, съставен от самия него, без знанието и одобрението на Патриаршеския синод. В този именно поверителен проект, който някои автори неоснователно наричат „знаменит", се съдържа идеята за създаване на полуавтономна българска църква, признаваща върховенството на Патриаршията.[163]

Патриархът бил във възторг от собственото си произведение, с което според него се откривал пътят за политическо освобождение на българския народ. „Аз — казал патриархът на Игнатиев — със собствените си ръце построих мост за политическата независимост на българите."[164] Игнатиев направил няколко забележки към проекта, но изобщо бил доволен от него и в телеграмата си до Азиатския департамент писал: „Ако българите са запазили макар и зърно на политическо разбиране и някаква истинска преданост към делото на православието, те би трябвало с радост да приемат тази неочаквана промяна, която, изглежда, открива пътя за решаване на въпроса, който толкова дълго време се е считал за неразрешим." Същевременно Игнатиев изказал съмнение, дали българите ще приемат проекта, и в края на телеграмата загатвал за необходимостта прославеният московски митрополит Филарет да подкрепи проекта на патриарха.[165]

В какво се заключавало „благодеянието" на патриарха за българите, се вижда както от неговия проект, така и от обясненията, които дал на въпросите, поставени му от великия везир Фуад паша. Проектът на патриарха предвиждал създаването на автономен български църковен окръг под името екзархия, в която се включвали само епархиите между Дунава и Стара планина. Същевременно проектът давал широка възможност на Патриаршията за намеса във вътрешните работи на автономната българска църква. Освен това така окастрената българска църковна област трябвало да поеме изплащането на една част от огромния патриаршески дълг, а епископите в българските епархии трябвало да участвуват в издръжката на Патриаршията с плащане на известен данък. Отгоре на всичко Григорий VI предлагал назначените от Патриаршията владици в българските епархии да запазят местата си до смъртта си, т. е. да се върнат изгонените владици. Като съобщава тия неща със следващата си телеграма, Игнатиев не без разочарование от играта на патриарха отбелязва: „Ваше сиятелство, ще благоволите да видите от предидущето, че патриархът започва да се отклонява от почвата, на която застана първоначално." Игнатиев обяснява това с натиска, упражнен върху патриарха от националистическите гръцки кръгове, които го обвинявали в измяна на „великата идея".[166]

Следователно самият патриарх не вярвал, че неговият проект в този му вид, в който го пред-

Ферман за обявяване на независимостта на Българската църква на 24 февруари 1870 г. Народна библиотека „Кирил и Методий" — София

ЮНЕСКО, София

ОБРАЗЪ НА ВИСОКЫЯ ЦАРСКЫЙ ФЕРМАНЪ.

Понеже Пората знае и, преди, отколкото можеше да Европейците, що е обр. на Нея подвластния, да можеше, да можеше сих, от тоя, на чиста-та, на господствата на Европа спорения, много полезни за достоя-ния до тяхната сигурна и обрасъвания и на благосъстоя-ния на Европейците, в тоя, поне тѣ сѣ и на обрѣ-на, на и на обрасъвания-то и на сѣ друго спокойно живѣе уверения и спокойна, и тоя спокойствие, поради на ея добрата и голяма и сѣ, начина добре предвиди на благосъстоя-то и спокойствието-то.

Господарят е разпоредилъ, много прочетен, чрѣз Ни добре знаенъ на епископа, сега обилно прочо отъ отъ отъ-то на духовен-ия, епископъ, поради православно-тѣ Българи и Гърци-то Вѣтрѣшнѣ, т. е. народи принадлежѣ на подвластните на Българската Вѣтрѣшнѣ, Епископи, Свѣщенници и Йерати отъ Вѣтрѣшнѣ-то, поне отдавна прочетени на обнар-дамото Ни, на доброто мѣ, ревниво и на отбрано на разпоредби-то и разпоредбите, много спокоя, на тоя, поради, на сѣмарство-то на благосъстоя-то и спокойствие-то.

ЧЛЕНЪ 1-й. Ще се отстрани само особлива духовна принадлежа (Ортета) подъ отдѣлнѣ наименование (ватъ) БЪЛГАРСКА ЕКСАРХИЯ, поеже ще обхваща отъ долнодунавската Вѣтрѣшнѣ и Епископъ, само и другата обл. ще, Й на тѣй отдѣлнѣ подвластности на духовенъ и разнообразно работа или и отдѣлнѣ самостоятелно на Епископъ.

ЧЛЕНЪ 2-й. Фанаръ отъ Вѣтрѣшнѣ-то на решение Ортета, подобно на тоя и той подобно, що поеже тогъ Епископъ, а Ваку по принадлежа-то подвластности-то на Българския Синодъ, подобно поеже-то на предстоятелъ.

ЧЛЕНЪ 3-й. Въ Вѣтрѣшнѣ-то духовно управление на тоя Епископъ, що на отдѣлнѣ на одинъ синодъ устроя, подобно обнаи, да и спокойствие на утвѣрдяватъ поеже и решение-то обрѣзи на принадлежащия Цариград и на подвластности и принадлежа или на подвластности на Фанаръ-то Ни Пората. Тоя устроя, що на отдѣлнѣ на одинъ синодъ, подобно да уредятъ Епископъ-ия, поеже Вѣтрѣшнѣ, поеже поеже поеже подвластности, поеже, да на тя поеже на управление на духовенъ работа и особенно на подвластно на Епископъ и на Епископъ. А поеже на подвластности Епископъ-ия, Българинъ, Синодъ или или работата на Вѣтрѣшнѣ, и той, поеже, на дадо подробно обрѣзи подвластности поеже.

ЧЛЕНЪ 4-й. Тоя Епископъ, определяемъ отъ Моя Високъ Пората, що и длъженъ отдѣлнѣ отъ подвластно-тѣ прилежа да подвластни поеже-то на Вѣтрѣшнѣ Вѣтрѣшнѣ. И прилежа да на подвластности отдѣлнѣ обрѣзи подвластности на Епископъ поеже, поеже на отдѣлнѣ да подвластности и удобрѣнѣ на Високото Ни Пората.

ЧЛЕНЪ 5-й. Въ работа поеже на отдѣлнѣ, да обнаи обнаи на поеже духовенъ управление на Епископъ, а на поеже Той прилежа и поеже поеже поеже поеже, да подвластности при Прилежащия, поеже, що и и поеже на отдѣлнѣ подвластности да подвластности поеже, а на отдѣлнѣ, да Високото Ни Пората. Частно поеже. Епископъ обнаи поеже на да доверѣ на духовенъ поеже поеже обнаи поеже, поеже подвластности на поеже прилежащия.

ЧЛЕНЪ 6-й. Въ подвластности подвластности и подвластности на работа, поеже на подвластности да прилежа-ния-то обрѣзи, Синодъ-то на Епископъ-то поеже отдѣлнѣ отъ обнаи Вѣтрѣшнѣ и да Собори на Вѣтрѣшнѣ-то, и тѣй поеже подвластности да доверѣ прилежащия поеже и на подвластности подвластности.

ЧЛЕНЪ 7-й. Синодъ-то Епископъ-то поеже отъ Вѣтрѣшнѣ Вѣтрѣшнѣ, Солунско Варо, поеже на управление поеже.

ЧЛЕНЪ 8-й. Епископъ, Архиепископъ, и Вѣтрѣшнѣ, поеже на подвластности на Вѣтрѣшнѣ Вѣтрѣшнѣ, що поеже подвластности прилежа Епископъ на Българския Епископъ, поеже и Българския Епископъ. Архиепископъ и Вѣтрѣшнѣ прилежа Епископъ на Вѣтрѣшнѣ Вѣтрѣшнѣ и поеже, да прилежащия на подвластности на Високото и на другия прилежащия поеже на подвластности поеже, на работа, на поеже отъ отдѣлнѣ духовенъ Окръгъ на поеже поеже да подвластности Синодъ, и на работата на Християнинъ, поеже на на поеже, поеже на поеже, а на поеже поеже на поеже, поеже подвластности на поеже Епископъ на поеже поеже да подвластности.

ЧЛЕНЪ 9-й. Поеже поеже Йерусалимскѣ на Фанаръ Поеже, подвластности отъ Йерусалимска Вѣтрѣшнѣ, а поеже управлението на Йерусалимска Вѣтрѣшнѣ, тѣй и подвластности на на поеже поеже Българския Поеже, поеже отъ Епископъ Българска Пората на поеже подвластности на Българския Епископъ, на поеже подвластности Епископъ поеже стоя поеже, що от с подвластности да доверѣ на Солунската Ни и на прилежащия на решение Поеже, а тѣй или поеже на поеже по-горѣ поеже доверѣ туй по отдѣлнѣ, или доверѣ на поеже туй, на подвластности на поеже обрѣзи на отъ отдѣлнѣ на подвластности прилежа, на поеже на поеже случая на подвластности Йерусалимскѣ, Александрийскѣ и Антиохийскѣ Вѣтрѣшнѣ.

ЧЛЕНЪ 10-й. Вѣтрѣшнѣ Окръгъ на тоя България Епископъ отъ Епископъ Ругчукъ, Силистренска, Шуменска, Търновска, Сливенска, Ямболска, Видинска, Виделска, Плевенска, Ловчанска, Сливенска, Велеска, Пловдивска, Самоковска Самоковска и поеже Солунска особна, подвластности поеже между Варо и Костенецъ на приблизително на поеже поеже на на Българ, и особна, граничи Варо. Ахъло и Мехомбия, и особна приблизителъ отъ на поеже Сливенска и особна граничи. Филипе и Сливенска поеже на селата Бучаково, Велина, Арнаутлий, Пиперка, Ново-село, Лесково, Ахъло, Бочково, Бѣлковска, и поеже граничи Бочковски, Св Богородица, Св. Варвара и Св. Георгий. Малашево Св. Богородица поеже на Филипе или и да на ядно на Българска-та Епископия, здѣсь отъ изтокъ-тѣ на тоя поеже, що не поеже да на подвластности на Българската Порта в Епископия, що бѣлаго поеже; А подвластность-тѣ на тоя що се уредятъ между Вѣтрѣшнѣ-та и Епископъ-ия отдѣлнѣ подвластности обнаи.

Освѣнъ поеже подвластности и подвластности поеже, що прилежащия поеже на другия поеже отъ подвластности или поеже-поеже подвластности поеже на другия на работа да на подвластности на Българската Епископия, а поеже поеже на подвластности поеже на Епископъ-ия, а поеже поеже на подвластности поеже на поеже на доверѣ. Но поеже поеже на на на стоя поеже на поеже горѣ, отъ подвластно и отъ поеже на отъ поеже на поеже на дѣлго трогане, поеже на поеже поеже отъ поеже прилежа на прилежа да отъ поеже подвластности и поеже поеже между поеже-тѣ, поеже поеже поеже на бѣлаго поеже доверѣ и на на доверѣ.

ЧЛЕНЪ 11-й. Пората-та на Министри-тѣ, поеже на поеже отъ прилежа на Българската Епископия, а на доверѣ отъ Вѣтрѣшнѣ-та на доверѣ, поеже Бочково, що на отъ поеже и на доверѣ.

Горѣпоменатите точки поеже на подвластности на поеже поеже и на дѣлго страна и отъ поеже отъ прилежащия решение, уредени отъ Високо Високо Царство, Й отъ сега поеже на до отъ горѣ за прилежа и до отъ отъ поеже на поеже на, прилежа отъ Високо Високо Порта, а и обнаи отъ поеже подвластности Ни Царский Фермани.

6 Зилхидже 1276.

● صورت فرمان طغرا ●

حالت دولت علیه‌مزده مالی وحوالی اولان بلاد اهالی‌سنه صادف ـ ایدی وذاتجه
سائر جهتلره دخی اجرا ایدی وسرع وریلر بلاد وعشائرلرده واقع اولان اولجهی وجهله
حسن گیدیشی وهب اوزره اولدقلری حالده اقلیم ملک ودین صدمه مواجه‌سندن
محفوظ وحصول حفظ مصروف اولان مساعی موافقه نظامنامه‌سی مستلزم حصه‌سنی بعد
اولدیغی مرتبه مطوت ایدیلری اجنبی حالی حفظ حرمتی اولمشدر

ایشت خوشال حیات سایه‌سی اولمق پسندیده دیو بلاد مختلفه‌ی ایچون وطنی ملتجی
بولان اهالی‌نک مشرف درجه کامیه بولمالرندن مبنی اهالی مسعودیه‌سنه دخی بو اسلوب
وکیفیت نک مصرحه‌سی ایله‌ایشت حسودلرندن خوفلی نکبت دن خلاص اولمالری موجب
تأسیر اولمشدر بو یاپیلمسی حالی حفظ حرمتی ایچون مساگرت وسعادت شخصی ایچون
اوزره قرار گیر اولان مواد‌کی پیوستانی ذکر اولنور شو‌یله‌که

اولا ذریعه‌سنده اولان مسعودیلرک و مسعودیلر ایله سائر سنی عشائری شامل و بلغر
اکثریتی خواه‌ایله سنون ایچون اوزره بو‌ایله خصوصیت وسعه تکلیف اولنوب مسعودیلرک
اد وبه امور حضرت ریاستلری یلکه اکثریت‌سی موجب حضور

کاپانه‌ده مذکور بولان مجلس مزکورده اکثریت حوالی سائر اولوب مالی
مسعودیه‌سنک بولنمق سنی بلغر مجلس وکالتنه وکیلی سائر مادمشدر

لکن اشبو کلیات اولان بیانات ریاستلری دولت علیه‌مزده اهالی‌سی وظیفه حرص
بلغرستی وحرمانه اولوب‌دوشی کلیات خواهش نیت واصول مسعودیه‌سنه موافق اولمی
لازم کلدیغی تخصیص بر کلمات ایله تبیین اولوب امور قلندیغی اولمالری امور دینیه‌ده
واخصوص مسعودیلرک واکثریت اهالی‌سی مسعودیه بلغر یق طرفندن محفوظ بدن
طوره‌یه وبلغرلر اسلامه بر گونه مخالط اولمقسی آیین اسلامیت‌سنه یاپلمق وکاکلوح
اهالی اولمیدی کی بلغر مجلس‌سی کبی بلغر مسعودیه اهالی ایچون دخی بیچه اکثر
مسکلان صعوبتلری بر گل اعطا ایلمشکو

وهاشو اکثریت بر بلغرلرک مسعودیه اولوب مستقل طریقه‌سی تاوکلمالری نظاما
یاپلمه‌ی اولمق وکاکلوح خلقلری کو بنلرک مسعودیه‌سنه وسعه تکلیف وریلمسی قبل الاجرا اولمق
علمه مشترای وحوالی مرحمت اولمشدر

نظاما اکثریت دائره‌سی مسعودیه‌نک مجلس حوالی اولوب کندوسنک مقتضا
وقتونا توسعه مرحمت اولیمی حسوماته خوش بدن طوغری به عائدی حکومت
واولوالامر یاپ یاپیلمق لازم اولوب اولوب یاپلمه میتده یولمق وهاشو
ویرلیجک یکرلک اهالیه اصدار قلنمشدر

نظاما اولوب طوغی منفعت بلغر اولوب انتشار وتنظیم سزای ایچاب ایدن مصالح
خدکو اکثریت خیالیتو دوسی طریق عودی وحاجت متی بولمالرنه مرحمت ایدیلمکدن

ایدیلمکدر

نظاما اکثریت سنه دوسی کلیاتیه اشتغال اولنان دهی خدمتی دوسلت
بلغرلنکدن طلب ایدیلمکدر

کذا دوسلت بلغرلنکدنه تاج اولان یتیوس ویلی مسیوس وتنه یولدار
بلغر اکثریتلری داخلنده و بلغر یتیوس و بلغر یتیوس و سب یولداری استیول
بلغرلنکدن اولان اکثریتلری بلا منع مرور وصول ایدوب امور وصالح وتصلری
ایچون ولایتلر مرکز دوسا تر حکومت عظمانه تابع اولمق اینکه نظاما اولوق سط
یی طرکتدی دائره‌دوسلرلری خلقدنه سیتو دولر جمع وداخل اولمدوسا تیسلری
اولیل خریستیانلرک ایشلریه مداخله وتعاقری یه اولمک یمیوستک اتی ایلتمزین
ایراری آیین ایدیلمکدر

کذا طرف قاضی قضی شریف یاپلمقده‌ی قضی شریف طرفنکنه مربوط
اولوق قضی بصریتک تحت نظارتنه اولیجی مکلوبه عمل مزبوره دوکان نظر
یاپلمقده‌سی حوالیسنک بلغر کلیاتی دوسلر اکثریتنه تابع اولمقدن بری
الیه اقتضا ایدکه دوسا دنه کلوب مد کور یاپلمقده اثبات مأذون اولوب کندوسی
کرک یوسه عرز بالاکتسا یوایلکتوکرک پیوانه و شهادتنه ایراق آیی تقدیم‌سنده
قضی شریف وکاتبیه واقعاکه بلغر بلغر بلغر مالرنه تابع اولدقری قوا یتکلیه
متعلق ایدیلمکدر

عاشر اشو بلغر اکثریتلری دائره‌سی حاجتی دولتجه وسنه وتنقی وطرزی
وصوره ویرلیسوقه دوردن ویتیز وتهر کو یدوکو متیل و حطر ویلیا و ولوه
شهر یه مسکو شهیه شهر یه سیدسا خدمه کاتی اولوب اهالی‌سی بلغر
اولیلن تقریبا یکری عدد قرا داخل ویلیق ولوه واحیول وسوری قصبه‌لرندن ماعدا
اهلیه جنابی وساحلنده بولنان کویلرده ماعدا اون یول قصبه‌سی وقضی قلعه شهری
الیه استانبولا قصبه‌سی وقوفاتا ووبیا واوزنیدوکوی و یاکیا وتوروسلی ولاخو واوزغلق
واحنوو ویلاستیچه قریه‌لرندن و بلیتو و ایوس اکرکوی وایوس ایسکوی وایوس یوکی
متعدد قصبه‌لرده ماعدا قلعه مربولیلکلرندن عبارت اولوب قضی طلمشهرنده واقع یاکیه‌کلیسی
دی یلغار اکثریتلری داخل اولمق ایسه‌سنه محلا مرقومه اهالیسندن بلغرکلیسا
واکثریتلری تاج اولیق اختیار مروجه‌سنه عائد اولمقدر ویوک تفصیلاتی
بلغرلنکدن الیه اکثریتلری قبول ایدیلمه‌یوب توقیفا تحریر قلنمشدر

ثانی اشو تعداد وتنبیه اولنان مخالفین بشه یوزلرنه اولیوتوقی مدعیه بولنی اهالیسنک
عودی واخذوه اقلی تشتی امور دولتیه‌لرنده بلغر اکثریتلری تاج اولیق قبول
وبودی یاشمق کات وسیلی اولوبدیه تجویز اولنوب لکن یوسیوبن اهالیت یرتوق
مشروح حالت وضع اولنیسه تشتک اتفاق واتفاقیه اولمه‌سی بوسیله‌ایله
اهالی یه بر گونه صلح وشقاق خوشوکه یالنشلر اولدیغی صاقه اولمشلر تاتوا
سؤال وصف ایدیلمشدر

اصلی عاشر بلغر اکثریتلری حدودی داخلنده اولوسوقوتین مدعیه موافق
صورتده‌سی خلقلری بولنان تشتلرک اصل کافی اکثریتلری حادی وسری موتیه‌سی
یالنده تحریر و بیل اولمق موافق طریقک تعدیلات سرو عدل‌سه کافی و خلاصات مکتوبه
واصلی تاج کوندکلری زمانه دولت علیه‌مزده دی یلغیب صلاری دستورلی
طوتیه‌دی خلاصه‌سی حدود وکاتب اولیسی حسوسه اولمق سنم‌دی ایلدیسی اهالی
اشو مرسل عریضه اصدار اولنمدر عمرا فی الیوم اشبو عریضه‌نک تحریر
سنه ستة وثلثین ومائتین والف

Изготовено отъ Експедиция НРАВО.

ЮНЕСКО

ставили на Игнатиев, може да се осъществи, ако българите биха го приели. Гръцката националистическа буржоазия не се отказвала от своите великодържавни блянове. В 1867—1868 г. по време на Критското въстание тя търсела помощ от Русия и преговаряла със Сърбия и Румъния за съюз против Турция, но в сметките ѝ при евентуална победа и разпределение на европейските владения на Османската империя за българска държава не ставало и дума. Гръцката буржоазия пропагандирала идеята за разпределение на европейските владения на Турция между Гърция, Сърбия и Румъния.[167] Проектът на Григорий VI отразявал несъмнено колебливите схващания на някои поумерени среди на гръцката буржоазия, склонни към известни минимални отстъпки, но същевременно целял да злепостави българите пред руската православна църква, ако не го приемат. Стара хитра тактика на Патриаршията била да представя най-незначителните, в повечето случаи фиктивни отстъпки на българите като пълно задоволяване на техните искания, за да покаже, че те се борят срещу нея, защото са лоши, непослушни християни и се намират под влияние на враговете на „вселенската" църква.[168]

В случая проектът на Григорий VI бил представен пред руската православна църква като пълно задоволяване на българските искания, следователно Патриаршията е изпълнила добросъвестно желанието на Русия за разбирателство между двата православни народа — гръцкия и българския.

Ръководителите на българското църковно-национално движение схванали добре отрицателното впечатление, което ще се създаде в Русия за българите, като отхвърлят проекта на патриарха, и побързали да информират московския митрополит за истинското положение на нещата. През първата половина на ноември 1867 г. Н. Геров успял чрез директора на Азиатския департамент и оберпрокурора на Синода да устрои среща на българите Христо Георгиев и Г. Шопов с московския митрополит Филарет. Първоначално Филарет казал на българите, че получил сведения за проекта на патриарха и ги посъветвал да го приемат. Но когато Геров дал точна информация за съдържанието на проекта, Филарет останал удивен. „Те казват — пише Филарет до оберпрокурора на Синода, — че съставената от патриарха област обхващала само половината от българското население. Може ли да се иска съгласие с това, щото българският народ да бъде разсечен на две половини,

Български църковен събор в Цариград, 1871 г., фотография, 1871 г. Архив на Института по история при Българската академия на науките — София

щото на едната половина да бъдат дадени някои облекчения, а другата да остане в тия, наистина непоносими трудности, от които целият този народ се сили да се освободи? Ако показанията на двамата българи и на консула са верни, то трябва да се удивляваме как се е решил Вселенският патриарх да предложи такъв проект."[169]

Българският народ отхвърлил решително проекта на Григорий VI, но не поради подстрекателствата на турското правителство, както обяснява Игнатиев, а защото бил насочен против коренните интереси на българската нация, целял нейното разпокъсване и отслабване. Задачата на църковно-националното движение била пълното и окончателното премахване на чуждото духовно иго и по този въпрос разбирателството с Патриаршията било невъзможно. Със своята борба българите били осъществили вече в повечето епархии тази задача, а в останалите били на път да я решат и смятали, че Портата е длъжна да даде окончателно разрешение на спора и затова се обръщали към нея.

Забележително е, че с изключение на някои от ръководителите на църковно-националното движение, като д-р Чомаков и др., които, било по внушения на Портата, било по тактически съображения осъждали Критското въстание, българският народ не само симпатизирал на героичната борба на гръцките въстаници, но и с въоръжената си борба през 1867 и 1868 г. бил вече в тяхна помощ, а малък български отряд се сражавал заедно с тях срещу турската войска.[170] След избухването на Критското въстание П. Р. Славейков обнародвал една хубава статия, в която подчертавал, че българският народ уважава всички народи и техните права; омразата срещу Патриаршията не е омраза към гръцкия народ.[171]

ДВАТА ПРОЕКТА НА ПОРТАТА. Турското правителство, ръководено от двамата най-видни турски държавници по онова време, Фуад паша и Али паша, наблюдавало внимателно развитието на българската просвета и особено на църковно-националното движение. След създаването на сръбската, гръцката и румънската държава българите оставали най-многобройният народ в европейските владения на Турция и тяхното поведение добивало за нея първостепенно значение. Портата гледала, разбира се, враждебно на българското движение за самостоятелна национална църква, защото разбирала неговия политически характер, значението му за сплотяване и укрепване силите на българската нация. Портата обаче не можела нито да го спре, нито да го отклони. В борбата на българите срещу Патриаршията турските власти съвсем не били неутрални, а навсякъде поддържали нейните владици под предлог, че те са султански чиновници, назначени с берати и фермани. Но с разгарянето на борбата срещу гръцките владици Портата виждала, че недоволството на народа започва да се пренася срещу турската власт, която ги подкрепяла в безчинствата и грабежите. Патриаршията ставала неизгоден съюзник и в турските управляващи среди се оформяло убеждението да се задоволят църковно-националните искания на българите, за да се отклонят от революционната борба. Основание за такава надежда давало поведението на редица представители на българската либерална буржоазия, които открито изразявали враждебното си отношение към революционната борба, а някои от тях били известни като последователни туркофили.[172] За оформянето на това убеждение играело роля и едно друго обстоятелство — българското църковно-национално движение възникнало и се развивало самостоятелно и не съвпадало с политиката на Русия за запазване единството на православната църква под върховенството на патриарха. А Портата се стараела да използува всяка възможност за намаляване на руското влияние сред християните в Турция.

Още в 1865 г., когато за турските управляващи кръгове ставало ясно, че Патриаршията няма вече власт над българския народ и не може да бъде използувана като оръдие да го държи в покорност, Портата давала обещания на българските представители, че ще задоволи исканията им. „Разделянето на гръцката и българската църква — казал още тогава великият везир на Игнатиев — не съставлява невъзможно предположение в бъдеще."[173]

Събитията през 1866—1869 г. заставили Портата да ускори изпълнението на обещанията си.[174] Преминаването на българските чети през 1867—1868 г. и особено четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа, било най-ярко доказателство за засилването на революционните настроения сред българския народ, за участието на българската емиграция в общия план на балканските народи срещу Турция. Българският буржоазно-либерален печат в Цариград осъдил българските чети, но в същото време в него се издигали гласове на недоволство от играта на Портата с българския църковно-национален въпрос.[175]

След дълги колебания през октомври 1868 г. турското правителство изпратило в Патриаршията два проекта за разрешение на българо-гръцкия църковно-национален въпрос, от които тя трябвало да избере единия. В съпроводителното писмо /тескере/, с което се изпращали проектите, решението на Портата се мотивирало със създаденото фактическо положение /„понеже българският народ от няколко време се отдели от духовното уп-

равление на гръцката църква и горещо желае да се сдобие с духовни началници от родът му"/ и с необходимостта да се тури „колкото е възможно поскоро край на работата". Двата проекта, твърде сходни по същество, дават право на българите да създадат самостоятелна църковна организация, която обхващала цялото българско население в империята.[176]

Патриаршията и стоящите зад нея гръцки националистически среди решително отхвърлили и двата проекта. Патриархът развивал трескава дейност — свиквал заседания на Синода, предлагал свикване на вселенски събор, пращал възражения до Портата. Между гръцкия и българския печат в Цариград избухнала ожесточена словесна борба, в която и двете страни се позовавали на църковните канони, „на тези нещастни канони — както иронично забелязва Игнатиев, — които никой не съблюдава".

Известието за двата проекта на турското правителство дало нов тласък на движението за изгонване на патриаршеските владици от епархиите, в които все още се задържали. Радостната новина била съобщена с окръжно писмо на представителите в Цариград до всички български общини. С особен възторг тя била посрещната в Македония, където позициите на патриаршеските владици, поддържани дотогава безрезервно от местните турски власти, били най-силни.

Българите във Велес първи се вдигнали против владиката Антим, заставили го да напусне митрополията и да заплати 100 000 гроша, част от които били надвзети при събиране на владичината, а останалите за неплатен наем за живеене в митрополитския дом.[177] След велешани и охридските българи се вдигнали срещу тамошния владика Мелетий. Охридчани заедно с всички свещеници свикали събор през септември 1869 г. „и обявили, че не признават нито владиката, нито патриаршията" и че се присъединяват към българския „свещеноначалник" в Цариград. За ръководене на църковните работи била съставена община от 12 души. Мелетий се възползувал от близките си връзки с охридския каймакамин, който не признал съставената община, заплашил охридчани и съобщил за „незаконната" им постъпка на дебърския мютесариф. Последният също обвинил охридчани в противозаконни действия и започнал да упражнява натиск върху общината. Тогава охридчани се отнесли по телеграфа до генерал-губернатора в Солун. Оттам бил изпратен отговор с телеграма до мютесарифа да не се меси в спора на българите с владиката и този отговор да се прочете в Меджилиса в присъствието на българите. Съобщавайки всичко това на Игнатиев, руският консул в Битоля Якубовски отбелязва: „Сега от тукашните епархии остават само Леринската, Дебърската и Костурската, които не са последвали примера на другите епархии."[178] Населението в тия епархии, добавя консулът, е също българско и желае да се присъедини към българската църква.

Най-голяма съпротива продължавала да оказва патриаршеската власт в Битолска епархия, където много години се разпореждал „всемогъщият деспот" митрополит Венедикт. Неговият наследник митрополит Партений и гъркоманската партия, ожесточени от двата проекта на Портата, се опитали да минат в настъпление срещу българите — митрополитът заявил, че не признава никаква българска община в Битоля, поискал от мютесарифа да изгони българските свещеници и да му предаде черквата „Св. Неделя", в която се служело на български. В отговор на дръзките претенции на митрополита българската община свикала събрание и обявила, че не признава Патриаршията и нейните владици.

Борбата се разгоряла и в другите градове на епархията — Прилеп, Крушево, Ресен и др. Движението против властта на Патриаршията бързо нараствало и обхванало селата в Битолска епархия, които с изключение на няколко влашки села били български. Едно след друго те се присъединявали към българската община. Митрополитът и гъркоманската партия по стар навик се обърнали отново към битолския мютесариф с искане да им предаде черквата „Св. Неделя" и да накаже бъл-

Първият Български свети синод в Цариград, фотография, 1871 г. От ляво на дясно Иларион Макариополски, Натанаил Охридски, Екзарх Антим I, Иларион Ловчански. Църковен историко-археологически музей — София

гарските „бунтовници“. Той обаче, съобразно с решението на Портата, се задоволил само да препраща оплакванията им на солунския генерал-губернатор, който наредил на битолските власти да не се месят в работите на християните.[179] Останали без подкрепата на турската власт, гъркоманите се оказали безсилни да се противопоставят на българското движение за независима църква. В такова положение се задържали работите в Битолска епархия до обнародването на фермана за създаване на българска екзархия.

След обявяването на двата проекта на Портата бил направен последен опит за разрешение на спора, без да се скъсва напълно с Патриаршията. За турското правителство било несъмнено по-изгодно въпросът да се реши с нейното съгласие, за да не се отблъсва тя напълно с оглед на използуването ѝ в бъдеще като оръдие против българите. Руската дипломация също поставяла исканията им да се задоволят, като се запази единството на православната църква в Турция. При това положение в началото на 1869 г. Портата назначила смесена гръцко-българска комисия със задача да състави нов проект, който да задоволява уж както българите, така и Патриаршията. В състава на комисията както от гръцка, така и от българска страна били назначени гърци и българи, заемащи високи длъжности при турското правителство, следователно изпълняващи неговите нареждания. Заседанията на комисията се председателствували от великия везир Али паша. Главен представител в комисията от българска страна бил Гаврил Кръстевич. Новият проект, изработен под ръководството на Портата въз основа на предишните два проекта, представлявал първообразът на фермана за създаване на Българската екзархия.

Първоначално патриархът отхвърлил новия проект и работата на комисията въобще, защото били уж в противоречие с църковните канони. Но като се убедил, че турското правителство е решило вече да тури край на спора, Григорий VI се съгласил да внесе проекта в Патриаршеския синод за обсъждане. Всъщност целта на Патриаршията била да протака работите, докато се създаде благоприятна обстановка за проваляне на проекта. Патриаршеският синод формулирал в забележките си към проекта такива положения, които били неприемливи за българската страна. От своя страна гръцката националистическа буржоазия се обявила решително и против минималните отстъпки на Патриаршията.

Портата обаче смятала по-нататъшното протакане вредно на нейните интереси. Нареждането ѝ до провинциалните турски власти през 1869 г. да не се месят в борбата между гръцките владици и българското население показвало, че тя е решила твърдо да сложи край на българския църковно-национален въпрос. От друга страна, руската дипломация била възприела вече българското схващане — въпросът за създаване на самостоятелна българска църква да се реши от турското правителство. За тази важна промяна в отношението на Русия към българското църковно-национално движение освен създаденото вече фактическо положение в българските епархии и упоритата неотстъпчивост на Патриаршията влияние оказало и силното охлаждане на отношенията между Русия и Гърция след потушаването на Критското въстание.

ПОБЕДАТА НА БЪЛГАРСКИЯ НАРОД. Многогодишната тежка борба на българския народ за освобождаване от чуждото духовно иго завършила с голяма победа. Най-после, на 28 февруари 1870 г., турското правителство издало ферман за създаване на отделна самостоятелна българска църква под името „Българска екзархия“.[180]

Във фермана в 11 члена са изложени основните положения, върху които трябвало да бъде изградена българската екзархия, и са определени митрополиите, епископиите и „някои други места“, които ще влизат в нейната област. Според членове 1—5 на фермана българската църква ще се управлява самостоятелно от един постоянен Синод под председателството на „по-горния“ от митрополитите, който ще носи титлата екзарх въз основа на устав, който ще се утвърждава от турското правителство. Уставът трябвало да обезпечи управлението на Екзархията, избирането на епископите и екзарха без всякакво непосредствено или посредствено намесване от страна на патриарха. Екзархът ще се назначава със султански берат, ще има право по граждански дела да се отнася до местните власти на Високата порта и ще иска да се издават берати на „духовни лица около него“, т. е. на владиците.

В чл. 10 на фермана е определен обхватът на Екзархията. В нея влизат Русенската, Силистренската, Шуменската, Търновската, Софийската, Врачанската, Ловешката, Видинската, Нишката, Пиротската, Кюстендилската, Самоковската, Велешката, Варненската епархия /без града Варна и без двадесетте близки села, които се намират между този град и Кюстенджа/, Сливенският санджак /без градовете Анхиало и Месемврия/, Созополската каза /без крайморските села/, Пловдивската епархия /без Пловдив, Станимака /дн. Асеновград/ и още девет села и четири манастира, между които и Бачковския/. От Пловдив в Екзархията

Антим I, първи български екзарх, фотография, 1876 г. Архив на Българската академия на науките — София

влизала само махалата „Св. Богородица“. В края на чл. 10 се казва: „Освен изброените по-горе и поименувани места, ще се позволява да се подчиняват на Българската екзархия по духовните си дела и на всички ония места, жителите на които, всичките, или поне двете им третини, би поискали това, стига да се докаже действителността им.“

Както се вижда, Портата признава, че имало още „места“ с българско население, но умишлено оставила тяхното присъединяване към Екзархията за по-късно време, и то условно — ако всички или 2/3 от жителите пожелаят и ако се докаже, че действително е така. В същото време на Патриаршията се оставят всички градове и села в епархията на Екзархията, в които има гръцко или гъркоманско население, макар то да съставлява незначително малцинство.

При определяне границите на Екзархията в чл. 10 турското правителство се ръководело несъмнено от желанието си да не дава окончателно решение на териториалния въпрос, който разделял най-дълбоко двете борещи се страни. По такъв начин Портата създавала условия за продължаване на раздорите между българи и гърци. Но при решаването на този въпрос тя се е ръководела и от други съображения. Турското правителство не желаело да отблъсне напълно Патриаршията. При окончателното редактиране на чл. 10 то приело искането на Патриаршията, изразено в бележките ѝ към проекта на фермана, за изключването на Воденската, Мъгленската, Поленинската /Кукушката/, Скопската и Струмишката епархия и други кази и селища с българско население под предлог, че уж „и до днес се намират в съглашение и хармония с Патриаршията“[181].

От друга страна, Портата, която пристъпила към решаването на българския църковно-национален въпрос неохотно и го решила, защото това се налагало от държавните интереси на Турция, не желаела всички българи да се обединят в една голяма църковно-национална организация, тъй като разбирала нейното значение за по-нататъшните стремежи на българския народ за национално освобождение. Съобщавайки за издаването на фермана, Игнатиев пише: „За Али паша не е скрито значението на едно правителствено разпореждане, което създава една нова националност, досега лишена като цялост от всички граждански и политически права. Великият везир признава, че това е едно дело, което ще има последици в бъдеще, е важен жалон, забит от неговата ръка по пътя на националните искания“ на българите.[182] Руската дипломация била доволна от решението на Портата. След като възприел българското схващане за разрешение на църковно-националния въпрос, Игнатиев упражнявал натиск върху Портата и съветвал българите как да действуват, за да я накарат да не отлага повече издаването на фермана.[183]

Българският народ посрещнал фермана с бурна радост. За пръв път турското правителство било принудено да признае с един официален държавен документ българската нация, правото ѝ да се обособи и създаде отделна църковно-национална организация в Османската империя. Представителите на всички течения в българското националноосвободително движение преценили правилно значението на извоюваната победа като здрава позиция за преминаване към крайната цел на българската национална революция — борбата за политическо и социално освобождение. „Ний се бориме с два неприятеля — пише Л. Каравелов в „Програмата на БРК“, — единият неприятел наш е турското правителство, а другият — гръцкото духовенство... Единът наш неприятел погибна, настанал е ред и за другия.“[184]

Така разбирали значението на българската победа също Патриаршията и Портата и всяка от тях полагала усилия след издаването на фермана да забави прилагането му или да го провали.

УЧРЕДЯВАНЕ НА ЕКЗАРХИЯТА. Веднага след обявяването на фермана неофициално съществуващият български Временен съвет в Цариград свикал на 8 март със съгласието на Портата събрание с участието на 40 души. Събранието избрало десет души, които заедно с пребиваващите в турската столица петима български владици образували Временен смесен съвет със задача да изработи проектоустав на Екзархията и да ръководи екзархийските работи до избирането на екзарх.

При изработването на проектоустава между двете течения — „млади“ и „стари“, се завързала ожесточена борба. Представителите на умереното течение /„старите“/, някои от които били висши турски чиновници, се стараели да внесат консервативен дух в устройството на Екзархията. Борбата се пренесла и в печата. Чрез в. „Македония“ „младите“ водели борба за демократична организация на българската църква. Поради съпротивата на „старите“ проектоуставът бил изработен едва в края на септември 1870 г.

През това време в епархиите се провеждали събрания за избирането на представител в Народния събор, който трябвало да обсъди и приеме проектоустава и да избере екзарх. За участие в събора се готвели не само споменатите във фермана епархии, а и тия, които не се споменавали, но съгласно чл. 10 имали право да се присъединят към Екзархията, ако 2/3 от населението е съгласно. Това се отнасяло главно за българските епархии в Македония, които преднамерено, с изключение на Велешката, не били отбелязани във фермана.

В началото на март 1870 г. в Битоля, Охрид, Тиквеш и други места, щом се получило съобщение за фермана, българските общини започнали да събират подписи за присъединяване на тамошните епархии към Екзархията. На 28 май с. г. българската община в Битоля събрала вече 7000 подписа и оставало да се съберат още 1000, за да се изпълни изискваните от фермана 2/3 от населението. В Охридска епархия били събрани много повече от необходимите 2/3 въпреки пречките на преспанския митрополит и призренския управител.

В Тиквеш българите приготвили адреси за присъединяването им към Българската екзархия.[185] „Дейността на българите — съобщава Якубовски от Битоля, — насочена за присъединяване към Българската екзархия, продължава навсякъде и вече се подготвят адреси не само тук, но и в Леринска и Кърчовска епархия; така че всички епархии, в които мнозинството е българско, ще се присъединят, както се вижда, окончателно към Българския екзархат."[186]

В началото на 1871 г. с разрешение на турското правителство бил свикан Народният събор. В него участвували членовете на Временния смесен съвет и 35 представители на епархиите. Съборът бил открит тържествено на 23 февруари.[187]

Преди откриването на събора се състояли пет подготвителни заседания, на които били обсъдени и решени някои важни процедурни въпроси. Най-важният от тях бил да се допуснат ли до участие в работата на Народния събор представителите на ония епархии в Македония и Тракия, които не са споменати във фермана и поради това не били получили официална покана. Този въпрос бил обстойно разгледан на третото подготвително заседание. В своята реч Г. Кръстевич обосновал правото на представителите от македонските епархии да участвуват на събора. Македонските българи, казал Кръстевич, участвуваха в борбата още в началото и имат право сега да си кажат мнението за устройството на Екзархията, в която и те ще влязат. „Как да не ги приемеш сега — настоявал той, — като са дошли? Да ги изпъдим ли? Не! Народът ще ни похвали. Те са българи, затова трябва да ги приемем. Самото им дохождане показва, че са българи и че искат да са българи; ако ни каже някой, че не са българи, ний ще кажем: ето ги, нà ги."[188] Съборът приел всички избрани от народа представители на непоканените официално епархии. От тяхно име благодарност изказал представителят на Битоля, Тодор Ив. Кусевич.[189] Що се отнася до Битоля и Охрид, казал техният представител, владиката Панарет, тези две епархии имат вече събрани необходимите 2/3 от населението и следователно са признати от правителството.[190]

Споровете в Смесения съвет при изработване на проектоустава се пренесли и в Народния събор. Главният спор бил по въпроса за назначаването на екзарха и владиците. „Старите" защищавали залегналото в проектоустава положение за пожизнено избиран екзарх. „Младите" били решително против този „монархически" принцип и настоявали екзархът да се избира за четири години. В събора надделели „младите" и техните схващания залегнали в устава на новата българска църква. При обсъждането на устава особено активна роля играл Г. Кръстевич, запознат добре с църковното право. На 14 май 1871 г. съборът приел устава и го представил на турското правителство за утвърждаване. Същевременно били посочени кандидатите за екзарх и съборът поискал от правителството разрешение да се пристъпи към избирането му. Портата обаче отклонила това искане под предлог, че преди да бъде утвърден, уставът трябва да бъде проучен. След двумесечно безрезултатно чакане съборът бил закрит.

В работата по изграждане на Екзархията след изработването на устава настъпил застой. Българският народ трябвало да изнесе още една борба за запазване непокътнато извоюваното право.

Както се очаквало, Патриаршията отхвърлила фермана и целият гръцки печат открил срещу него, срещу българите и Русия ожесточен огън. Патриархът обявил фермана за противен на каноните на православната църква и заявил, че не признава нито българи, нито българска църква.

В борбата отново се вплела руската дипломация, която се стараела да помогне за помиряване на двете страни, за да не се стигне до пълно скъсване между Патриаршията и новата българска църква. Турското правителство използувало това положение и почнало да протака работите под предлог, че новият велик везир Махмуд Недим паша трябвало да се запознае с въпроса. По настояване на Игнатиев и Портата между Патриаршията и представителите на умереното течение начело с Г. Кръстевич, Иванчо Хаджипенчович и др. започнали преговори за помирение чрез взаимни отстъпки. За тази цел бил поставен въпросът за изменение на фермана. В управляващите турски кръгове се появили обвинения срещу бившия велик везир Али паша, че е дал много големи права на българите.

По време на тази малка криза, възникнала в заключителния етап на църковно-националния въпрос, българският народ проявил политически реализъм, твърдост и далновидност в защитата на придобитото с много борби право. Ръководителите на демократичното течение, което изразявало волята на огромната част на народа, се обявили

против всякакви преговори с Патриаршията. За всички било ясно, че патриархът действува в съгласие с цариградските гръцки банкери и главно с управляващата в гръцкото кралство буржоазия и затова неговите евентуални „отстъпки" нямат никаква стойност. А целта на гръцката буржоазия била не помирение с българите, а ново заплитане на българския църковно-национален въпрос и провалянето на фермана.

Българският народ приел и защищавал твърдо фермана такъв, какъвто е, макар с неговия чл. 10 да се оставяли вън от Екзархията епархии с компактно българско население. Българският печат в Цариград начело с редактирания от П. Р. Славейков в. „Македония" се обявил решително срещу каквото и да било изменение на фермана. От всички български епархии се изпращали протести, щом се заговорило за промяна. Но застоят в работата по изграждане на Екзархията и пазарлъците, които се водели зад гърба му в продължение на повече от половин година, започнали да дразнят и вълнуват българския народ. В печата се отправяли обвинения срещу Портата, че задържа изпълнението на султанския ферман.

Край на това нетърпимо положение бил сложен с една смела демонстрация на цариградските българи, организирана от „младите". На 5 януари 1872 г. една група от 50 души занаятчии, работници и дребни търговци, ръководени от Славейков, Чомаков и др., заставили трима български владици — Панарет Пловдивски, Иларион Ловчански и Иларион Макариополски — да служат в българската черква на празника Богоявление въпреки забраната на патриарха. В отговор на това турското правителство изпълнило искането на Патриаршията да заточи тримата владици. Тогава цариградските българи устроили многохилядна протестна демонстрация и поискали от Портата да освободи заточените владици. Великият везир обещал, че уставът ще бъде скоро утвърден, владиците ще бъдат освободени, и наредил на Временния смесен съвет да пристъпи към избирането на екзарх.

На 16 февруари 1872 г. за екзарх бил избран видинският митрополит Антим и започнало назначаването на митрополити и епископи в българските епархии. Към Екзархията почнали да се присъединяват българските епархии в Македония, които не били споменати във фермана, но имали права да се възползуват от неговия чл. 10. В Битолска и Охридска епархия бил произведен плебисцит веднага след издаването на фермана и техните представители участвували в Народния събор в Цариград. На 12 февруари 1872 г. българите от Скопска епархия поискали от турското правителство да се разреши и на тях да се възползуват от чл. 10 на фермана.[191] При проведения плебисцит от всичките 8698 християнски къщи 8131 поискали да минат към Българската екзархия и само 567 — да останат под властта на Патриаршията. Въз основа на тези резултати Скопската епархия се присъединила също към Екзархията.[192] С молба до Портата от 22 февруари 1872 г. към Екзархията пожелали да се присъединят и солунските българи.[193]

СХИЗМАТА. Обхваната от безсилна злоба и подтиквана от гръцките шовинистични кръгове, Патриаршията не желаела по никакъв начин да се помири със създаването на българска самостоятелна църква и търсела начин да ѝ нанесе удар. В отношенията между двете църкви отново се намесили заинтересовани страни. Руската дипломация положила усилия да помири двете православни църкви и да предотврати пълното скъсване помежду им. Портата, поддържана от австроунгарската дипломация, поощрявала Патриаршията към разрив, виждайки в това средство за продължаване и задълбочаване на борбата между гърци и българи. На свикания голям гръцки събор на 16 септември 1872 г. Патриаршията обявила българската църква,българския екзарх и всички българи, които се присъединили към нея, за схизматици, т. е. отстъпници от православната вяра.

Схизмата нанесла действително известна вреда на българското националноосвободително движение. Патриаршията запазила властта си в някои български епархии, неприсъединени още към Българската екзархия. Но българският народ посрещнал спокойно този враждебен акт на Патриаршията. Изграждането на Екзархията завършило с пълен успех.[194] Присъединяването към нея и на останалите български епархии било въпрос на време.

БЪЛГАРСКАТА ЕКЗАРХИЯ ДО 1878 Г. Пред новооснованата Българска екзархия стоели за решение трудни задачи. Започнала борба против опитите на Високата порта за отменянето на чл. 8, за осуетяване на възможността Патриаршията да изпраща свои владици из българските епархии. Започнало настаняването на българското духовенство по всички епархии, създаден бил и специален отдел по просветата, който работел за по-нататъшното изграждане и уреждане на училищната мрежа.

Българската екзархия трябвало да се справи и с появили се вътрешни затруднения, дължащи се на борбата между демократическото народно крило и консервативната група, водени от Григо-

Короната на екзарх Антим I. Национален исторически музей — София

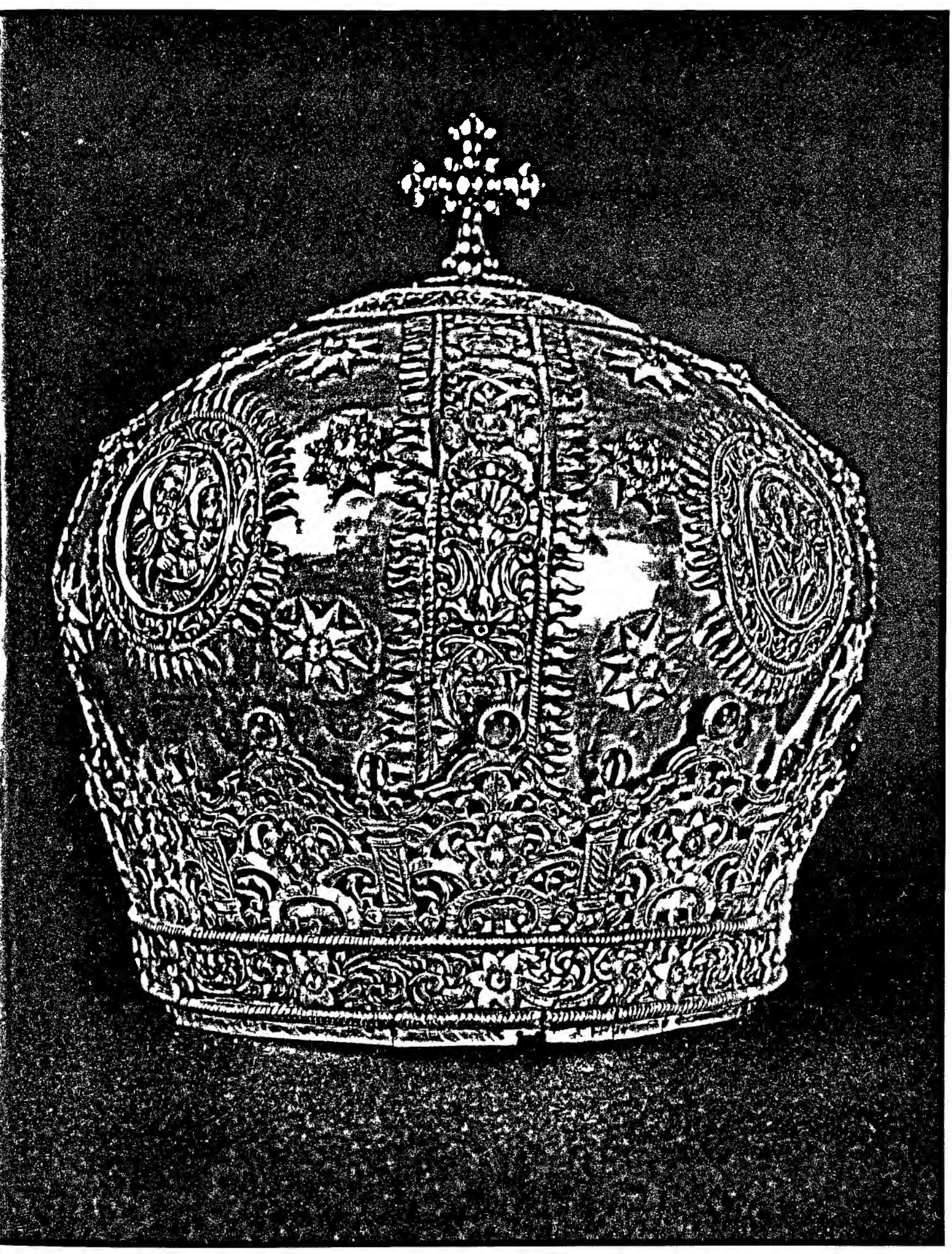

ПАМЯТНИКЪ

за освобождението на Българскѫтѫ Цьрквѫ отъ Грьцѣ Вселенскѫ Патриархиѭ слѣдъ петнадесятгодишнѫ борѣѫ

Вьрвый Екзархъ Българскыи АНТИМЪ Видинскый получ Императорск Бератъ на 3 Априлий 1872 г. издаденъ въ царствованието Султанъ Абдулъ Азисъ Хана за да утвърди отдѣл Българскѫ Цьрковнѫ Иерархиѭ възобновена и утвърдена по

рий Доростоло — Червенски, Иванчо Пенчович и др. Усилия били положени и за ликвидирането на новите опити на унията да привлече привърженици най-вече в Македония и Одринско. Постоянно внимание Екзархията отделяла на въпросите за провеждане съгласно чл. 10 на фермана на истилями /народни допитвания/ в Дебърска, Кукушка, Струмишка и други епархии, за окончателното уреждане на въпроса за постоянното седалище на Екзархията в Цариград и т. н.

Особено тежко било положението на Българската екзархия през бурното време след 1876 г. Екзархията съдействувала за разследване деянията на местните турски власти и на фанатизирани тълпи, участвували в зверствата против българското население. Твърдо били отбивани опитите на Високата порта да наложи на екзарх Антим да подпише верноподанически адреси до новия султан. Мемоар в защита на българските интереси бил представен и на Цариградската посланическа конференция.

Като наблюдавала тази дейност на екзарх Антим, Високата порта се стремяла да го премахне от поста му. На 17 април 1877 г. той бил уволнен и три месеца по-късно изпратен на заточение в Анкара. На 14 април 1877 г. за нов екзарх бил избран Йосиф, по онова време ловешки владика. Така при непрекъснати затруднения Българската екзархия се развивала до Руско-турската освободителна война — 1877—1878 г.

5.
Формиране, утвърждаване и граници на българската нация

УСЛОВИЯ И ФАКТОРИ. Прерастването на народностите в нации е закономерен исторически процес, който протича в преходния период от феодализма към капитализма. Нацията е продукт на победния ход на буржоазните отношения, на буржоазно-демократическата революция, на освобождаващото се от веригите на феодалната система буржоазно общество. За отделните народности обаче този процес, в зависимост от специфичните условия и действуващите сили, се развивал по различен начин, с различна скорост и се проявявал в различни форми.

Условията, при които започнало и се развивало формирането на българската нация, били едни от най-тежките, каквито историята на човечеството познава. Османските завоеватели в продължение на близо пет века нанасяли непрекъснато тежки удари на българската народност — масови отвличания на млади българки и българи в робство, масово насилствено помохамеданчване, откъсване на мъжки деца от родителите им, за да ги превърнат във фанатизирани бойци в еничарския корпус, всекидневни единични потурчвания, масово заселване на черкези, татари и други размирни мюсюлмански племена в плодородните български земи. В същото време огромни потоци от български семейства, доведени до крайно отчаяние и търсещи спасение, напускали родните си земи и се заселвали в близки или далечни християнски страни — Румъния, Русия, Сърбия и др. Всичко това било системно провеждана политика на завоевателите с цел да се отслаби и смаже съпротивителната сила на българската народност, лишена от елементарни човешки права, подложена на национална и религиозна дискриминация.

Тежки удари понасяла българската народност през петвековното чуждо иго и от Цариградската гръцка патриаршия, под чиято духовна власт попаднала след унищожаването на Търновската патриаршия. В по-ново време духовното иго на Цариградската патриаршия станало не по-малко опасно за българската народност от турското, когато висшето гръцко духовенство, подпомагано и вдъхновявано от агресивната гръцка буржоазия, започнало системна дейност за асимилиране на по-заможните слоеве на българския народ в името на т. нар. по-късно „мегали идея", т. е. включването на българските земи в бъдещата гръцка империя след разпадането на Османската империя. Голямата опасност за българската народност от асимилаторските домогвания на Цариградската гръцка патриаршия произтичала главно от две обстоятелства: първо, българите принадлежали към православната църква, българи и гърци имали еднакво вероизповедание; второ, докато турските асимилатори си служели с примитивните средства на грубото физическо насилие, фанариотските владици и гръцката буржоазна пропаганда се опирали на по-високата гръцка образованост и имали зад себе си огромното наследство на древната и средновековната гръцка наука и култура.

До XVIII в. обективното историческо развитие било, общо взето, благоприятно за асимилаторските домогвания на политическите и на духовните поробители. Дотогава съпротивата на българския народ била стихийна, неорганизирана, свързана с политиката на една или друга християнска държава и пр. От XVIII в. нещата започнали да се променят в полза на българската народност, против чуждите асимилаторски планове. През XVIII в. обективният ход на историята под-

Паметник за освобождението на Българската църква от Гръцката вселенска патриаршия, литография, Н. Павлович, 1872 г. Църковен историко-археологически музей — София

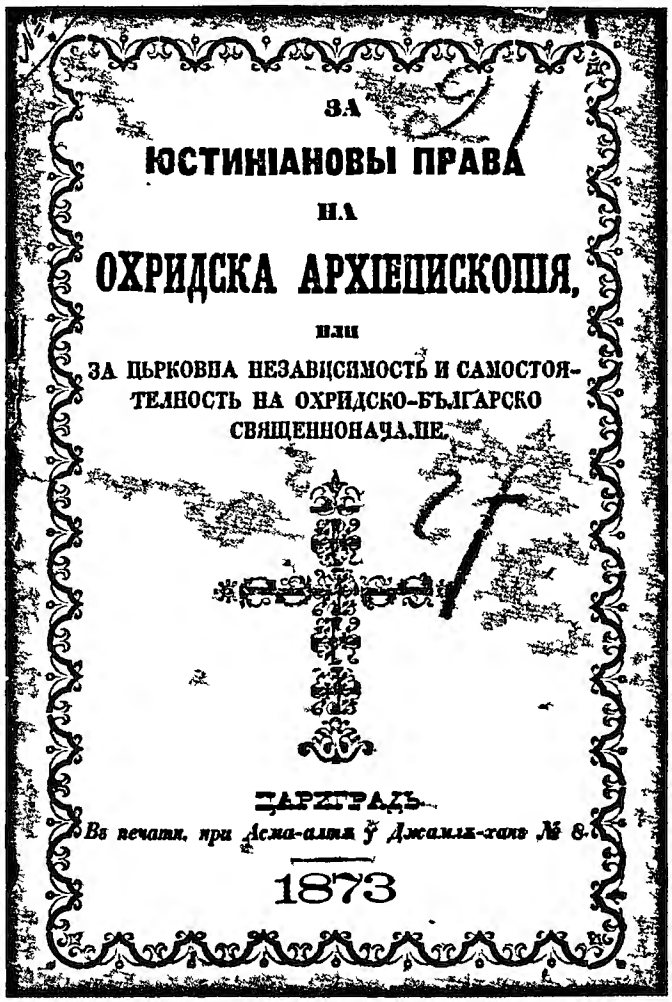
ЗА
ЮСТИНІАНОВЫ ПРАВА
НА
ОХРИДСКА АРХІЕПИСКОПІЯ,
ИЛИ
ЗА ЦЪРКОВНА НЕЗАВИСИМОСТЬ И САМОСТОЯТЕЛНОСТЬ НА ОХРИДСКО-БЪЛГАРСКО СВЯЩЕННОНАЧАЛИЕ.
ЦАРИГРАДЪ.
Въ печатн. при Асма-алтѧ ў Джамлѫ-ханъ № 8.
1873

„За Юстиниановите права на Охридската архиепископия, или за църковна независимост и самостоятелност на Охридско-българското началие", от Натанаил Зографски /Цариград, 1873 г./ Народна библиотека „Кирил и Методий" — София

готвил условията за възникване на българско националноосвободително движение, което оттогава насетне се развивало, нараствало непрекъснато и идвало към своя връх — победата на българската национална революция. А това означавало, че през XVIII в. вече започнал, макар още едва видимо, процесът на преминаването на българската народност към по-висока историчесак категория — нацията.

Много са факторите за формирането и утвърждаването на българската нация.Няколко от тях обаче имат решаващо и определящо значение.

Първият основен фактор се заключава в зараждането и развитието на капиталистически отношения в недрата на разложената турска феодална система, в зараждането и развитието на буржоазни отношения в българското общество и формирането на българска буржоазна класа. Този процес започва през XVIII в. и се задълбочава в следващото столетие.[195] Да се отрича зараждането на буржоазни отношения, на буржоазна класа и на единен вътрешен пазар в България през XVIII в. поради зародишната степен на този процес, а и поради недостатъчната все още научна информация по този въпрос, значи да се отрича закономерното появяване на първата програма на българската национална революция. Във връзка с този въпрос заслужава да се отбележи едно важно известие, съдържащо се в първото салнаме /алманах, годишник/, издадено от турското правителство в 1847 г. В първата част на този официален документ се дават сведения за „обикновените" и „големите панаири" в Османската империя. От споменатите там двадесет и седем панаира 20 се падат на българските земи.[196] Тези панаири възникнали несъмнено не в 1847 г., а десетилетия преди това. За някои от тях, например Узунджовския, се знае, че бил голям център не само на вътрешната, но и на международната търговия още през XVIII в. Вторият важен фактор се заключава в ония творчески сили, които се развили в българската народност през вековете на самостоятелната българска средновековна държава и които чакали благоприятни условия, за да се проявят. Благодарение на тях българската народност могла да преодолее огромни трудности, да се превърне в модерна нация и да достигне високи върхове на културата и демократичната мисъл още при чуждото иго.

Третият и решаващ фактор — това е борбата за национална просвета и култура, за независима българска църковна организация и за социално и политическо освобождение. Това е следователно самата българска национална и буржоазно-демократична революция.

Борбата за национална просвета и култура и борбата за независима църква вървели ръка за ръка. Това е борба с мирни средства, „мирната" българска национална революция, в която постепенно била въвлечена цялата българска нация.

Училищата подготвили кадрите за революцията. От тях се сформирала българската народна интелигенция. Тя създала периодичния печат като най-мощно оръжие за мобилизиране и революционизиране на народните маси, сътворила безсмъртни културни ценности и внесла революционно-демократична идеология в освободителното движение на народа. От училищата излязла идеята за чествуване деня на славянските просветители Кирил и Методий като празник на българската просвета и той бързо се превърнал в първия общонароден български национален празник. В хода на тази широка културна революция се

формирал българският литературен език, мощен фактор за сплотяването на българската народност в единна нация.

Църковно-националното движение изиграло огромна роля за окончателното утвърждаване на българската нация още преди освобождаването ѝ от османско иго. Движението за самостоятелна българска църква е най-масовото движение, в него вземат участие всички слоеве на българския народ, българите от всички краища на България и от многобройната българска емиграция. То било национално-политическо движение за признаването и утвърждаването на българската нация в Османската империя. „Църковната борба — пише Д.Благоев — беше национална политическа борба не само по това, че имаше за цел признаването на българската националност в Турция, но и по това, че в нея бе въвлечена цялата нация, цялата българска народност."[197]

С издаването на фермана за отделна българска църковна организация турското правителство било принудено за пръв път след петвековното си господство в България да признае официално съществуването на българската нация като отделна национална единица в империята. С учредяването на Българската екзархия била създадена българска национална духовна организация, пръв официален представител на българската нация пред турското правителство.

Борбата за национална просвета и култура и борбата за национална църковна организация се водели с мирни средства. Но борбата съвсем не била „мирна". Враговете на българския народ — управляващата турска феодално-бюрократическа върхушка и фанариотското духовенство — виждали добре в тази борба смъртна опасност за своето господство и образували съюз срещу българския народ. В тази „мирна" революция българският народ дал много скъпи жертви. В статията си „Решен ли е черковният въпрос" Христо Ботев пише: „В тази борба много праведни и големи жертви претърпя нашият народ, много добри патриоти, големи пламенни деятели в делото на възраждането и образованието, много мъченици за любовта към ближния измряха в турските тъмници и в заточение, гонени и убивани тайно и явно."[198]

Прерастването на въоръжената борба срещу османските поробители в организирано националнореволюционно движение след Кримската война задълбочи процеса на сплотяването и утвърждаването на българската нация. Г. С. Раковски пръв започнал широка открита пропаганда на революционните идеи и изработил конкретен план за политическото освобождение на България и за възстановяване на българската държава чрез въоръжено общонародно въстание. Неговият най-велик последовател Васил Левски създал Вътрешната революционна организация, която постепенно обхванала всички краища на България и подготвила народа за решителна въоръжена борба. На дневен ред бил поставен вече въпросът за формата и устройството на бъдещата българска независима национална държава.

ГРАНИЦИ НА БЪЛГАРСКАТА НАЦИЯ. Поради извънредно важното ѝ икономическо и стратегическо положение Европейска Турция е била предмет на изследвания и описания от пътешественици, дипломати и учени, изпращани от заинтересованите големи европейски християнски държави — Франция, Англия, Австрия, Русия, Прусия, Германия. Броят на изследванията, посветени на Европейска Турция, на географското ѝ положение, на нейната икономика и вътрешно развитие, на народностите, които я населявали, и др., нараства непрекъснато от XVII в. насам. Най-много и богати по съдържание са трудовете, обнародвани през XIX в., особено през втората му половина. В тях е отделено място и за българската народност, определят се нейните етнически граници и се правят опити за установяване броя на българското население. От този грамаден брой описания и изследвания тук е възможно да се отбележат само трудовете на някои най-известни и авторитетни учени и да се цитират съвсем накратко мненията им по разглеждания въпрос.

В своите обширни изследвания върху Европейска Турция, обнародвани в четири тома, френският учен Ами Буе определя по следния начин границите на българската народност през 40-те години на XIX в.: „Българите заемат България[199], Долна Мизия, по-голямата част от Горна Мизия и съставляват главното ядро на населението в Македония."[200] След Ами Буе продължителни изследвания върху Европейска Турция прави френският публицист А. Убичини. „Между народите от славянска раса, преки поданици на Портата — пише Убичини, — българите заемат първо място. Разделени на две части от Балкана, те допират Черно море и морето на Тракия при Бургас и Солун, простират се на запад до Албания и Сърбия, а на север — по протежението на Дунав от Фети Ислям / Feti islam / до Силистра."[201] В 1861 г. френският учен Г. Лежан обнародвал на френски и немски език своя труд „Етнография на Европейска Турция" с приложение на една „Етнографска карта на Европейска Турция и на автономните васални държави". Той използувал трудовете на Пуквил, Шафарик, Лик /Leake/, Йохмус / Jochmus/, Ами Буе, когото цени най-много, и сам предприел през 1857 и 1858 г. пътувания в Европейска Турция, където имал възможност да събира сведения от български учители, гръцки даскали и други

източници. За главен критерий при определяне границите на отделните народности Лежан вземал техния език и националното им самосъзнание. За границите на българската нация Лежан пише: „Днес тази раса е очертана почти от Дунав, Тимок и от линията, която минава през градовете Ниш, Призрен, Охрид, Костур, Няуса, Солун, Одрин и Созопол, Черно море, Бургас, Сливен, Разград. Вън от този периметър съществуват предни постове или останки от българската раса между албанците, власите, гърците и в Бесарабия."[202]

Англичанките Макензи и Ърби предприели в 1862–1863 г. научна експедиция в Европейска Турция за изучаване на народностите в нейната славянска провинция. В техния труд, обнародван в 1867 г. и снабден с подробна етнографска карта, Македония, Тракия и Мизия са включени в границите на българската народност.[203] Дълго време е изучавал народностите в Европейска Турция Джеймс Бейкър. Според него българите още в VI и VII в. са „покрили територията от Дунав до Егейско море, от Албания до Черно море и са останали там до днешна дата", т. е. до 1877 г., когато е обнародван трудът на Бейкър.[204]

През втората половина на 60-те години на XIX в. унгарският учен Феликс Каниц, който пътувал в българските земи, дава в своя труд „Дунавска България и Балканите" подробни описания за историята, културата, икономиката и пр. на българския народ. „Въпреки турското нашествие — пише Каниц — славянобългарското население е загубило малко терен от настаняването си в Балканския полуостров. То живее в компактни маси от сръбската граница до Янтра, до българска Морава и до средното течение на Марица, в този район то е смесено рядко с чужди елементи. Освен това то заема западната част на Балкана и, смесено с албанци, турци, гърци, се простира на запад от Марица до Охридското езеро и достига моретата до Варна и Солун."[205]

Всички споменати тук автори, а и много други също авторитетни изследователи, независимо от различията в подробностите, единодушно определят Македония, Тракия и Мизия /Дунавска България/ като области, населени компактно с българско население по онова време.

Най-точно и авторитетно очертание на границите на българската нация даде самият български народ с борбата си за самостоятелна национална църковна организация, за национално самоопределение. Той принуди след дълга и тежка борба турското правителство да признае приблизително границите на българската нация, като разреши с един официален документ епархиите в Мизия, Тракия и Македония, в които 2/3 от християнското население е българско, да се присъединят чрез плебисцит към Българската екзархия.

Победата на борбата за националното самоопределение в лицето на Българската екзархия подготвила българската нация за решителна борба за освобождение от османско иго. „Отделянето и признаването на българската националност — пише Д. Благоев — съставляваше първа крачка към политическо освобождение."[206]

С многолетната си въоръжена борба за политическо освобождение, в която даде неизброими жертви и понесе огромни страдания, българският народ наложи на великите държави да признаят официално на Цариградската посланическа конференция в 1878 г. Мизия, Тракия и Македония като български области, в които трябва да се възкреси държавният живот на българската нация.

Бележки към дял II

ГЛАВА ПЪРВА
Стр. 87/124
РАЗВИТИЕ НА БЪЛГАРСКАТА ПРОСВЕТА

1. *Генчев, Н.* Одеското българско настоятелство. — *ГСУфиф*, 64, 3, ч. 1, 1972, 99–222; *Димитров, М.* Комитетът на „Старите" — Добродетелната дружина. — В: *България 1000 г.* 1. С., 1930, 737–779.
2. *Генчев, Н.* Българската национална просвета и Русия след Кримската война. — *ГСУиф*, 66, 1975, 295–373; *Косев, Д.* Отражение на Кримската война в България. — *ИП*, 1946/1947, № 2, 183–200.
3. *Стоянов, М.* Начало на протестантската пропаганда в България. — *ИИИ*, 14–15, 1964, с. 46; *Генчев, Н.* Франция, католицизмът в Ориента и в България през 40-те и 50-те г. на XIX в. — В: *България и европ. страни XIX–XX в.* С., 1975, с. 63; Франция в българското духовно възраждане. С., 1979.
4. *Арнаудов, Хр.* Пълно събрание на държавните закони, устави, наставления и високи заповеди на Османската империя. 1. Цариград, 1871.
5. Статистика на училищата в Княжество България през учебната 1897/8 г. 1. С., 1899. Последните проучвания дават основание да приемем, че броят на училищата е бил по-голям от посочения в статистиката.
6. *Груев, Й.* Българските училища по Пловдивска област. — *Лет*, 1, 1909, с. 81.
7. Македония, № 79, 1870.
8. *Макгахан, Я.* Биография, доку-

менти и материали. С., 1977, с. 163.
9. *Шишманов, Ив.* Първото българско търговско училище на Д. Е. Шишманов в Свищов. — *УПр*, 8, 1903, № 4, 349—358.
10. История на образованието и педагогическата мисъл в България. 1. С., 1975, 290—292.
11. *НБКМ БИА*, ф. 111, Й. Ковачев, а. е. 349; *Обрешков, О.* Подготовка на учителски кадри у нас в миналото. С., 1967, с. 10.
12. *Кирил патриарх Български.* Екзарх Антим I. С., 1956, с. 683; *Дончев, Д. и Р. Георгиева.* Неделните училища в България през Възраждането. — *ИНИИО*, 25, 1972, 141—183.
13. *Генчев, Н.* Франция и българското духовно възраждане, 101—137.
14. *Кирил патриарх Български.* Католическата пропаганда сред българите през втората половина на XIX в. /1859—1865/. С., 1962, с. 96.
15. *Дончев, Д.* 100 г. от създаването на българска гимназия в Одрин. — *Учит. дело*, № 85, 29 окт. 1963.
16. *Стоянов, М.* Цит. съч., 45—65.
17. За подобни училища пише *Siupiur, E.* Relații literare româno-bulgara în perioada 1878—1918. București, 1980, p. 12.
18. Подробно у *Христов, Хр.* Българските общини през Възраждането. С., 1973.
19. *Стоянов, К.* Българските еснафи през турското робство. — *ГВТУ-В.*, 16, 1942/1943, 1—103.
20. *НБКМ БИА*, II А 7744.
21. Пак там, II А 2404.
22. *Блъсков, Ил.* Материали по историята на нашето Възраждане. Шумен, 1907, 49—50; *НБКМ БИА*, II А 2348, II В 1875, II В 10290, II А 6192; *Трифонов, Ю.* История на града Плевен до Освободителната война. С., 1933, 208—209, 235; *Каролев, Р.* Историята на Габровското училище. С., 1926, с. 29.
23. *Генчев, Н.* Българската национална просвета и Русия..., 299—312; *Селищев, А. М.* В Кукуше 50-х годах XIX в. — *МкП*, 8, 1933, № 1, с. 1 сл.; *Тонев, В.* А. Рачински и учебното дело в България след Кримската война. — В: *В памет на М. Димитров.* С., 1974, 269—286; *Плетньов, Г.* Руското консулство в Търново /1862—1865/. — *ИП*, 1973, № 1, 55—62.
24. *Христов, Хр.* Цит. съч., с. 150 сл.
25. Устав за управлението на Българската екзархия. Цариград, 1874.
26. Цариградски вестник, № 390, 1858.
27. България, № 36, 1859.
28. България, № 9, 1862.
29. Право, № 2—4, 1872.
30. Право, №2, 1872.
31. Свобода, № 32, 1872.
32. Турция, №16—23, 1865; Время, №5, 1865; *Жечев, Т.* Тодор Икономов. С., 1975, 55—56.
33. Право, № 42, 1872; *НБКМ БИА*, II А 1700 и II А 1727.
34. Съветник, №37, 1864; Гайда, № 18, 1864; Право, № 25 и 35, 1874.
35. *Берон, П.* Буквар с различни поучения. Букурещ, 1824, с. 20; История на образованието... 1, 295—300.
36. *Веженов, Ст.* Читалищно общество в Железник. — *Читалище*, 1, 1870, № 6, с. 171; За училищата в Железничанска каза. — *Читалище*, 1, 1870, № 6, с. 174. По-подробно за учителските събори вж. *Тонев, В.* Учителските събори през Възраждането. — В: *България 1300. Институции и държавна традиция.* 2. С., 1982.
37. *Ванков, Н.* История на учебното дело в България. Ловеч, 1903, 157—168.
38. Право, № 29, 1870; *Мусевич, П.* Първият български учителски събор по вилаетите. — *Новини*, № 54, 1894.
39. *НБКМ БИА*, ф. 19, а. е. 1; Турция, № 35, 1871.
40. Независимост, № 24, 1874.
41. Македония, № 33, 1871.
42. По-подробно за учителите вж. *Димитров, А.* Българското учителство през третата четвърт на XIX век. — В: *Пробл. Бълг. възраждане.* С., 1981, 206—247; Напредък, № 53, 1875; Век, № 18, 1874; № 3, 1875; *НБКМ БИА*, II А 3409, 3210, 3412.
43. *Степанова, Л. И.* Вклад России в подготовку болгарской интеллигенции в 50—70-х гг. XIX в. Кишинев, 1981, с. 159; *Генчев, Н.* Българската национална просвета и Русия..., с. 371.
44. *Берковски, П.* Из възпоминанията ми. Ловеч, 1894, с. 2 сл.; *НБКМ БИА*, II А 8301, 8302, 8304; *Хавранкова, Р.* Чешки културни дейци в България преди Освобождението. — В: *В чест на Д. Косев.* С., 1974, с. 211; *Топузов, Ив.* Земеделските училища в Табор и Крижевац и развитието на българското земеделие. С., 1959; *Жечев, Н.* Болгарская ученическо-студенческая колония в Загребе в 70-х годах XIX века. — *ЕН*, 8, 1978, 233—253; *Radkova, R.* Les pays slaves et l'instruction des Bulgares dans la période de la Renaissance bulgare. — *ЕН*, 8, 1978, 63—74; Dějiny československo-bulharských vztahů. Praha, 1980.
45. *Генчев, Н.* Франция и българското духовно възраждане; *Илчев, Ив.* Роберт колеж и формирането на българската интелигенция. — *ИП*, 1981, № 1, 50—62; *Уошбърн, Дж.* Петдесет години в Цариград. С., 1980, с. 156.
46. Азбучен списък-хронология на празника дава *Йонков, Хр.* Празникът на Кирил и Методий по време на Българското възраждане. — *ИИИ*, 14—15, 1964, 411—428.
47. Знаме, № 15, 9 май 1875.
48. Пак там.
49. История на образованието...1, с. 342 сл.
50. Македония, № 46, 1869.
51. *Данова, Н.* Националният въпрос в гръцките политически програми през XIX в. С., 1980.
52. *Ников, П.* Възраждане на българския народ. Църковно-национални борби и постижения. С., 1971, с. 182; *Данова, Н.* Цит. съч., с. 471.
53. Уставът му е публикуван в: Ръководител на основното училище, № 16, 1876.
54. *Ристић, Ј.* Спољашни одношаји Србије. 3. Београд, 1901, 278—279.
55. *ГСУД*, 38, 1873, с. 331, 334, 342, 346, 347, 348.
56. Знаме, № 12, 1875.
57. *Генчев, Н.* Поглед върху просветното движение в Македония през XIX в. до 1878 г. — В: *Пламъкът на Солунския светилник.* С., 1970, с. 32. Общо за просветата вж. и *Ванчев, Й.* Новобългарската просвета в Македония през Възраждането /до 1878 г./. С., 1982.
58. *Желтяков, А. и Ю. Петросян.* История просвещения в Турции. М., 1965, 36—37.
59. Турция, № 31, 1866; *Haydar Midchat Bey.* The Life of Midchat pasha. London, 1903; *Карапетров, П.* Мидхат паша и опитите му да потурчи българските училища. — *БС*, 5, 1898; *Крачунов, Кр.* Турската държава и българските училища. — *П*, 5, 1910, № 8; *Антонов, Н.* По отоманизирането на българските училища. — *УПр*, 16, 1911, № 4; *Плетньов, Г.* Съпротивата на българския народ против османизацията на народните училища в Дунавския вилает. — *ТВТУ „КМ"*, 12, 3, 1976, 105—165.
60. *Желтяков, А. и Ю. Петросян.* Цит. съч., с. 38.
61. *Тонев, В.* Добруджа през Възраждането. Варна, 1973, с. 80.
62. *Косев, Д.* П. Р. Славейков — обществена и политическа дейност. 1. — *ГСУифф*, 43, 1947, 1—185; *Жечев, Т.*

Цит. съч.
63. По-подробно за съпротивата срещу чуждите културно-политически домогвания вж. *Димитров, А.* Опити за денационализация на българското учебно дело през 50—70-те години на XIX в. и съпротивата срещу тях. — В: *Бълг. нация през Възраждането*. С., 1980, 361—383.
64. *Джамбазки, Хр.* Основаване на първото българско читалище. — В: *100 г. нар. ч-ще — Свищов*. Свищов, 1958, с. 7; 100 години народно читалище в Свищов. 1856—1956. Свищов, 1958.
65. *Дамянов, С.* Ломският край през Възраждането. С., 1967; 100 години културен живот в Лом. С., 1961.
66. *Чилингиров, Ст.* Маджари и поляци в Шумен. Шумен, 1941, с. 67.
67. България, № 63, 8 юли 1860.
68. *Начов, Н.* Цариград като културен център на българите до 1877 г. — *СбБАН*, 19, 1925, 53—63.
69. *АВПР*, ф. Канцелярия Константинополь, 1862, д. 28, л. 29, 30, 31, 35.
70. *Вазов, Ив.* Спомени и документи. С., 1930, с. 40.
71. *НБКМ БИА*, ф. 111, а. е. 337, л. 1—10.
72. *Начов, Н.* Цит. съч., с. 60 сл.
73. *Чилингиров, Ст.* Българските читалища преди Освобождението. С., 1930; *Кондарев, Н., Ст. Сираков и П. Чолов*. Народните читалища преди Освобождението. С., 1972, с. 42 сл.
74. *Жечев, Н.* Браила и българското културно-национално възраждане. С., 1970, 116—120.
75. *ГБЛ ОР*, ф. Н. П., п. 22, д. 23.
76. *АВПР*, Посольство Константинополь, д. 3410, л. 4.
77. Цариградски вестник, №16, 15 апр. 1861.
78. *Паскалева, В.* Българката през Възраждането. С., 1964; *Василева, Б.* Български женски организации през Възраждането. — *ГСУиф*, 70, 1980, 263—295.
79. *Дамянова, Е.* Женското движение в Лом. — В: *100 години култ. живот в Лом*. С., 1961, 289—291.
80. Македония, № 13, 22 февр. 1869.
81. *Василева, Б.* Цит. съч., 291—294.
82. Свобода, № 1, 7 ноем. 1869; Македония, № 35, 26 юли 1869; № 39, 22 авг. 1869.
83. История на образованието...1, с. 300 сл.
84. Летоструй или къщний календар за 1871 г., с. 180; Турция, № 2 и 3, 27 февр., 6 март 1871; Македония, № 12, 23 март 1871 и др.
85. Турция, № 2, 3 и 9, 27 февр., 6 март и 17 апр. 1871.
86. Право, № 8, 19 апр. 1871.
87. Напредък, № 53, 2 авг. 1873; Просветно дело в Неврокоп /Гоце Делчев/ и Неврокопско през Възраждането. Сб. С., 1979.
88. *Бурмов, Ал.* Ст. Стамболов — пръв ратник за учителско сдружаване у нас. — *П*, 5, 1939, №4, с. 436 сл.
89. Ботевият вестник „Знаме" съобщава, че учителското дружество в Свищов, „на което целта е да издаде нови и, разбира се, по-добри учебници за българските училища, е започнало вече своето дело", вж. Знаме, № 4, 5 ян. 1875.
90. *Жечев, Н.* Някои данни за българските ученически дружества през Възраждането. — *ИИБЛв*, 3, 1959, 281—299; *Кирова, Е.* Ученическите дружества и техните библиотеки в епохата на Възраждането. — *ГСУфиф*, 64, 1961, 283—319.
91. Устав на българската ученическа дружина „Братска обич" в Цариград. Цариград, 1874, с. 4.
92. *Пухлев, Р.* Ученически дружества и ученически литературни беседи. — В: *Юб. сб. 25 г. първия випуск Април. гимн.* Пловдив, 1900, с. 74.
93. *Благоев, Д.* Кратки бележки из моя живот. С., 1960, с. 11.
94. *Арнаудов, М.* Българското книжовно дружество в Браила. С., 1966, 17—22, 25—31.
95. *Начов, Н.* Цит. съч., с. 53 сл.
96. *ПСпБКД*, 4, 1871, 126—130.
97. *НБКМ БИА*, II В 10133; Знание, 1875, №20—21, 31 окт., 330—332.
98. Устав на Дружеството за разпространение на полезни знания. Букурещ, 1872, чл. 2.
99. *Жечев, Н.* „Славянская дружина" в Бухаресте (1875—1877 гг.). — *ЕН*, 6, 1973, 143—151.
100. Право, прит. към № 8, 7 май 1873; вж. и *Снегаров, Ив.* Солун в българската духовна култура. С., 1937, с. 88 сл.
101. Напредък, № 12, 19 окт. 1874; № 14, 2 ноем. 1874; № 20, 14 дек. 1874 и др.
102. Левант Таймс, № 28, 27 юли 1874; Век, № 21, 6 юли 1874; *НБКМ БИА*, ф. 174, а. е. 4, л. 48—49.
103. *Топузов, Ив. и Ив. Сарафов.* Първите стъпки на земеделската просвета в България. Пловдив, 1971, 115—127; Ступан, № 11—12, 1 юни 1875; Знаме, № 15, 9 май 1875.
104. *Великовски, П.* Културен живот в Русе през Възраждането. — *ИНМ—Р.*, 1, 1964, 67—68. Опити за организиране на хор в Свищов през 60-те години правил учителят Янко Мустаков, който добил музикално образование в Букурещ. *Ганчев, Ст.* Свищов. Свищов, 1929, с. 125.
105. Дунавска зора, № 46, 29 окт. 1869; Български глас, № 25, 9 окт. 1876; *НБКМ БИА*, II Д 1348.
106. *Радонов, Здр.* Интересът към българските старини през Възраждането и създаването на първите музейни сбирки. — *ИБИД*, 28, 1972, 67—88.
107. Показателна в това отношение е критиката, която П. Р. Славейков прави в: *Читалище*, № 8, 15 апр. 1874.

ГЛАВА ВТОРА
Стр. 124/182
БОРБА ЗА САМОСТОЯТЕЛНА НАЦИОНАЛНА ЦЪРКВА

1. Подробно за съдържанието и значението на Хатихумаюна вж. дял първи, глава първа на настоящия том.
2. *Engelhart, Ed.* La Turquie et le Tanzimat ou histoire des réformes dans l'Empire Ottoman. Paris, 1882, p. 264.
3. Адрес и мемоар до Султана. — *Мс*, 1895, с. 912; *Начов, Н.* Цариград като културен център на българите до 1877 г. — СбБАН, 19, 1925, с. 24.
4. Из архивата на Н. Геров. 2. С., 1914, 404—405.
5. Пак там, 411—412.
6. Пак там, 1, 1911, с. 96.
7. *Петров, Н. И.* Начало греко-болгарской распри и возрождения болгарской народности. Киев, 1886, 39—40.
8. Архив на Г. С. Раковски. 1. С., 1952, с. 81.
9. Дневница, проб. брой, 4 апр. 1857.
10. *Петров, Н. И.* Цит. съч., с. 61; *Ников, П.* Възраждане на българския народ. Църковно-национални борби и постижения. С., 1971, с. 122; *Славейков, П. Р.* Български притчи. С., 1972, с. 36.
11. *Берон, В.х.С.* Археологически и исторически изследвания. Търново, 1886, с. 427 сл.; *Славейков, П. Р.* Цит. съч., 36—37; *Косев, Д.* П. Р. Славейков. Обществена и политическа дейност. 1. — *ГСУифф*, 43, 1947, 63—64; Из архивата на Н. Геров. 2, с. 10.
12. *ДБИ*, 3, 357—361, доклади на

валията на Одринския еялет; Из архивата на Н. Геров. 2, 409—416; *Ников, П.* Цит. съч., 131—133; *Бурмов, Т.* Българо-гръцката църковна распра. С., 1902, с. 47 сл.
13. *Петров, Н. И.* Цит. съч., 66—67.
14. *Бурмов, Т.* Цит. съч., 57—60; *Ников, П.* Цит. съч., с. 143; *Шопов, Ат.* Д-р Стоян Чомаков, живот, дейност и архива. С., 1919, с. 32.
15. *ДБИ*, 1, с. 51, 53—54, доклади на Н. Геров до руския консул Н. Д. Ступин в Одрин от 5 до 14 март 1858 г. Но понеже от единия еялет /Македония/ поради пречките на гръцките владици не бил избран представител, то за делегат от Пловдив бил утвърден Чалъкоглу, защото иначе в Синода биха останали само двама български представители.
16. Пак там, с. 51.
17. *Бурмов, Т.* Цит. съч., 60—68.
18. *Попгеоргиев, Й.* Материали по църковната борба. — *СбНУНК*, 22—23, 1906/1907, с. 50.
19. Пак там, 52—53, 56—57.
20. Български книжици, №21, 1859.
21. *ДБИ*, 1, 45—47, доклад на Н. Геров до Ступин, 25 ян. 1858 г.
22. Пак там, 48—49, 52, доклад на Н. Геров до Ступин от 12 февр. и 7 март 1858 г.
23. Пак там, 79—80, доклад на Н. Геров до Ступин от 3 март 1859 г.
24. Пак там, 104—108.
25. Пак там, 111—113. Вж. и *Грев, Й.* Моите спомени. Пловдив, 1906.
26. *ДБИ*, 1, 105—106.
27. *Попгеоргиев, Й.* Материали..., с. 49.
28. Пак там, 52—53.
29. *Ников, П.* Цит. съч., с. 130.
30. *Попгеоргиев, Й.* Село Килифарево и манастирът му „Св. Богородица". — *ПСпБКД*, 67, 1907, 427—447.
31. *Иванов, Г.* Ловеч в борбата за независима църква. — *ИИД*, 5, 1922, 155—162; *Попгеоргиев, Й.* Град Враца. — *СбНУНК*, 20, 1904, 1—75.
32. *Ников, П.* Цит. съч., с. 133.
33. *Семерджиев, Хр.* Самоков и околността му. С., 1913.
34. *Ников, П.* Цит. съч., 133—137.
35. *Радивоев, М.* Време и живот на Търновския митрополит Иларион Макриополски. С., 1912, 90—91; Цариградски вестник, 17 ян. 1857; *Минев, Д.* Град Лясковец, минало, сегашно състояние и дейци. Варна, 1944, 141—143; *Чолов, П.* История на град Дряново. С., 1969, 101—103.
36. *Миладинов, Д. и К. Миладинов.* Преписка. С., 1964, с. 57 сл.
37. *Влахов, Т.* Кукуш и неговото минало. С., 1969, 74—83.
38. *Шапкарев, К.* Документи по Възраждането. Нови документи по владишкия въпрос в Охрид през 1859—1861. — *СбНУНК*, 16—17, 1900.
39. *ДБИ*, 1, 32—34, доклад на Н. Геров от 11 авг. 1859 г. до Ступин.
40. *Бурмов, Т.* Цит. съч., с. 85.
41. *Ников, П.* Цит. съч., с. 148 сл.; *Бурмов, Т.* Цит. съч., с. 96 сл.
42. *Ников, П.* Цит. съч., 184—186. Такова обяснение дава за първи път руският посланик в Цариград Н. П. Игнатиев. Не трябва да се допусне — пише Н. П. Игнатиев — спорът между българи и гърци да мине в ръцете на Портата, „която до сега се е старала само да засилва раздора" и „която следва тази основна политика, че да разделяш, значи да властвуваш"; *Кирил патриарх Български.* Граф Н. П. Игнатиев и българският църковен въпрос. С., 1958, 206—207, телеграма на Н. П. Игнатиев от 26 ян./7 февр./ 1865 г.
43. *Паскалева, В.* За търговските връзки между Франция и българските земи от началото на XIX в. до Освобождението. — *ИП*, 1960, № 5, 53—84; *Дамянов, С.* Франция и българската национална революция. С., 1968, с. 11, 49.
44. *Дамянов, С.* Цит. съч., 80—93.
45. *Lejean, G.* Ethnographie de la Turquie d'Europe. Gotha, 1861, с прил. на подробна етногр. карта на Европейска Турция и на васалните ѝ княжества.
46. *Poyet, C. F.* La Bulgarie dans le présent et l'avenir. Paris, 1865.
47. *Ubicini, A.* Les Serbes de Turquie, études historiques, statistiques... Paris, 1865: *Ubicini, A. et P. de Courteille.* Etat présent de l'Empire Ottomane... Paris, 1876.
48. *Dumont, A.* Le Balkan et l'Adriatique: Les Bulgares et les Albanais... Paris, 1875; *Heuschling, X.* L'Empire de Turquie. Bruxelles etc., 1860.
49. *Ubicini, A. et P. de Courteille.* Цит . съч.
50. *Дамянов, С.* Цит. съч., 105—107.
51. *Кирил патриарх Български.* Цит. съч., 93—94.
52. Пак там.
53. *Widerszal, L.* Bulgarski Ruch Narodowy, 1856—1872. Warszawa, 1937, p. 109. Подробно за живота и дейността на Драган Цанков до 1878 г. вж. *Ковачева, М.* Драган Цанков, общественик, политик, дипломат /до 1878 г./. С., 1982. 278 с.
54. *Кирил патриарх Български.* Цит. съч., 105—107.
55. *ДБИ*, 1, 92—94.
56. Владиците Гедеон и Паисий, които се присъединили към независимата българска църква, като гърци били преди това заточени от Патриаршията.
57. *ДБИ*, 1, 190—254.
58. Пак там, 252—254.
59. *АВПР*, ф. Посолство в Константинополе, 1862, д. 1116, с. 1765—1776, доклад на Хитрово до Лобанов-Ростовски, Битоля, 22 авг. 1862.
60. Пак там, с. 1886—1893, доклад на Тимаев до Новиков, Битоля, 20 юни 1863 г.
61. Пак там, с. 1901—1903, доклад на Тимаев до Новиков, Битоля, 17 юли 1863.
62. Пак там, с. 1923, доклад на Хитрово до Новиков, Битоля, 24 септ. 1863.
63. *Кирил патриарх Български.* Цит. съч., 221—252.
64. Г. С. Раковски. Възгледи, дейност и живот. 1. С., 1964, 111—150.
65. *ДБИ*, 1, 189—190. В инструкцията не се споменават „българите". За Азиатския департамент българите са само православни славяни. Това говори за влияние на славянофилското течение в Азиатския департамент.
66. *Косев, Д.* Цит. съч., 68—70.
67. *Жечев, Т.* Българският Великден или страстите български. С., 1975, 200—203.
68. *ДБИ*, 1, 190—191, доклад на Н. Геров до Лобанов-Ростовски от 4 ян. 1861 г.
69. *АВПР*, ф. Посолство в Константинополе, 1863, д. 1417, с. 1964.
70. *Кирил партиарх Български.* Цит. съч., с. 108.
71. *Ubicini, A. et P. de Courteille.* Цит. съч., с. 229.
72. Пак там, с. 230.
73. *Дамянов, С.* Цит. съч., с. 111.
74. *Никитин, С. А.* Славянские комитети в России в 1858—1876 годах. М., 1960, 33—34, 93—116.
75. *ЦГИА*, ф. 651, оп. 1, д. 448, л. 11—12.
76. *АВПР*, ф. Главный архив 1—9, 1830—1868, л. 9, 1008—1009.
77. *Петров, Н. И.* Цит. съч., 40—42.
78. Пак там, с. 43.
79. *ДБИ*, 1, с. 98.
80. *Лилуашвили, К. С.* Национально-освободительная борьба болгарского народа против фанариотского ига и Россия. Тбилиси, 1978, с. 71.

81. Пак там, 96—97.
82. *ДБИ*, 1, с. 138.
83. Пак там, с. 222.
84. *АВПР*, ф. Посольство в Константинополе, 1861, д. 1415, с. 1394 — 1401.
85. Пак там, с. 1361—1366.
86. *Никитин, С. А.* Цит. съч., с. 17 сл.
87. Подробно вж. *Косев, Д.* П. Р. Славейков..., с. 17 сл.
88. *Лилуашвили, К. С.* Цит. съч., 114—115.
89. Пак там, с. 117.
90. Пак там, с. 73, 126, 119.
91. *Палаузов, С.* Краткий ответ от народной православной болгарской церкви в Константинополе. СПб., 1861.
92. *Ников, П.* Цит. съч., 170—171.
93. *Widerszal, L.* Цит. съч., 135—136.
94. Пак там, с. 136.
95. Пак там, 137—139.
96. *Leo, M.* La Bulgarie et son peuple sous la domination ottomane, tels que les ont vus les voyageurs anglo-saxons (1586—1878). S., 1949, 14—15, 202—203, 207—208.
97. *Пантев, А.* Англия и българският църковен въпрос /1860—1870/.— В: *В чест на Д. Косев.* С., 1974, с. 146.
98. Пак там, 148—149.
99. Пак там, с. 150 сл.
100. *Паскалева, В.* Политиката на Австрия (Австро-Унгария) и българското националноосвободително движение от Кримската война до Освобождението. — *ИИБЛв*, 3, 1959, 93—137.
101. *ДБИ*, 6, с. 115.
102. Пак там, 5, 61—62, доклад на барон фон Прокеш от 5 май 1861 г.
103. *Ников, П.* Цит. съч., с. 169.
104. *ДБИ*, 5, 97—98, 103—105, доклади на фон Прокеш до граф Бойте от 15 септ. 1868, от 22 апр. 1870 и др.
105. Още от началото, когато почнал да излиза в „Съветник", Славейков, поканен от редактора да му сътрудничи, отказал, понеже вестникът бил много умерен, отивал „някак слабо и халтаво", бил „тъмен и невразумителен", „сух и постен като боб на опарки". Славейков бил уверен, че статиите му няма да се приемат, защото не могъл да се съобразява с „началото" на вестника. „Като зема да пиша — казва Славейков — виждам, че ми е много мъчно да бъда умерен. То се види от една страна да е „алашма" /навик, б. м./, но от друга е и дълбоко убеждение", вж. *НБКМ БИА*, II В 6770, пап. 68.
106. *Благоев, Д.* Принос към историята на социализма в България. С., 1976, 39—40.
107. *Бурмов, Т.* Цит. съч., 207—208; *Ников, П.* Цит. съч., с. 200 сл.
108. На запитването на севлиевския представител П. Р. Славейков съгласна ли е общината да се действува за спогодба с Патриаршията, севлиевци дали отрицателен отговор, вж. *НБКМ БИА*, пап. 119, II В 10284, писмо на Севлиевската община от 25 юли 1861 г.
109. *Кирил патриарх Български.* Цит. съч., с. 201, доклад на Е. П. Новиков до А. М. Горчаков от 17/29 февр. 1864.
110. Пак там, 204—206, телеграма на Е. П. Новиков от 23 юли /5 авг./ 1864 г.
111. Архив на Г. С. Раковски. 1, с. 253, 284.
112. *Косев, Д.* Цит. съч., 142—143.
113. *ДБИ*, 1, 232—236.
114. Пак там, 240—241.
115. *Батаклиев, Ив.* Град Татар Пазарджик. С., 1923, 237—246, документ № 60.
116. Дунавски лебед, № 38—39, 1861.
117. Пак там, № 62, 1861.
118. Дели Матей участвувал в „народните" събори на Патриаршията за решаването на българския църковен въпрос.
119. *Семерджиев, Хр.* Цит. съч.; *ДБИ*, 1, 141—142.
120. *Христов, Г. п.* Свищов в миналото /86—1877/. Свищов, 1937, 99—106.
121. Дунавски лебед, № 62, 1861.
122. *Димитров, Г.* Княжество България в историко-географско и етнографско отношение. 1. С., 1894, 428—431; *Ганев, Н.* Страници от историята на град Севлиево. 1. В. Търново, 1925, 52—56; *Попгеоргиев, Й.* Материали по църковната борба. — *СбНУНК*, 24, 1908, с.1, 3, 14, 31—32 и др.
123. *Димитров, Г.* Цит. съч., 400—406.
124. *Трифонов, Й.* История на града Плевен до освободителната епоха. С., 1933, 221—234.
125. *Цухлев, Д.* История на града Видин и неговата област. С., 1932, 530—540.
126. *Табаков, С.* Опит за история на град Сливен. 2. С., 1924, 440—457.
127. *Димитров, Г.* Цит. съч., 348—350; *ДБИ*, 1, с. 142.
128. *ДБИ*, 3, с. 427.
129. Пак там, 403—404, 407—408, окръжно до валиите на Русе, Видин, Ниш, Битоля, Одрин и до мютесарифите на София, Пловдив, Търново и Сливен.
130. Пак там, 428—429.
131. Пак там, 384—385.
132. Минало, 1, 1904, № 1, 37—45, писмо на Д. Миладинов до Ал. Екзарх от 20 авг. 1852 г.
133. *АВПР*, ф. Посольство в Константинополе, 1861, д. 1415, с. 1544—1547; д. 1416, 1862 г., 1608—1622, с. 1765—1776, доклади на Хитрово до Лобанов-Ростовски от края на 1861 и началото на 1862 г.
134. Пак там, ф. Посольство в Константинополе, 1861, д. 1415, с. 1450—1471.
135. Пак там, д. 1415, с. 1487—1503, доклад на Хитрово до Лобанов-Ростовски.
136. Пак там, т. 1417, с. 1874—1885, доклади на Тимаев до Новиков.
137. Пак там, 1862, д. 1416, с. 1608—1622, доклад на Хитрово до Лобанов-Ростовски.
138. Пак там, 1866, д. 1420, с. 2287—2289, 2337—2340, доклад на Н. Якубовски до Н. П. Игнатиев.
139. Пак там, 1866, д. 1420, с. 2290—2293, 2808—2811, 2337—2340, доклади на Н. Якубовски до Н. П. Игнатиев.
140. Пак там, 1866, д. 1420, с. 2384—2386.
141. *Кънчов, В.* Избрани произведения. 2. С., 1970, с. 155.
142. Пак там, с. 246 сл.
143. *АВПР*, ф. Константинопол, 1866, д. 1420, с. 2384, 2386.
144. *Кънчов, В.* Цит. съч., с. 234 сл.
145. *Хаджов, Ив.* Братя Димитър и Константин Миладинови. С., 1944, с. 14.
146. *Миладинов, Д. и К. Миладинов.* Цит. съч., с. 221.
147. *АВПР*, ф. Посольство в Константинополе, 1866, д. 1420, с. 2328—2331.
148. Пак там, 1866, д. 1420, с. 2334—2336, 2341—2342, 2371—2375.
149. *Ников, П.* Цит. съч., 232—233.
150. *Тонев, В.* Добруджа през Възраждането. Варна, 1973, 146—148.
151. *Ников, П.* Цит. съч., 233—234; *Тонев, В.* Цит. съч., 155—156.
152. *Тонев, В.* Цит. съч., 143—145.
153. Пак там, с. 149.
154. *ДБИ*, 3, 444—446.
155. Пак там.
156. *Тонев, В.* Цит. съч., с. 144 сл., 173 сл.
157. *Зуева, Н. В. и Е. М. Шатохи-*

на. Руските проекти за реформи в Европейска Турция от 1867 г. — В: *В чест на Хр. Христов*. С., 1976, 129—139.
158. Подробно за подготвената коалиция на балканските християнски страни за общи действия срещу Османската империя вж. *Косев, Д.* Русия, Франция и българското освободително движение. 1860—1869. С., 1978, 33—61 и цит. там лит.
159. *Пантев, А.* Цит. съч., 150—152.
160. *Јакшић, Г. и В. Вучковић*. Спољна политика Србије за владе кнеза Михаила. Београд, 1963, 461—462; *Seton-Watson, R. W.* Les relations de l'Autriche-Hongrie et de la Serbie entre 1868—1874. — *MSl*, 1926, No 2.
161. *ДБИ*, 5, 97—98.
162. Пак там, 103—106 сл.
163. *Ников, П.* Цит. съч., 352—356.
164. *Кирил патриарх Български*. Цит. съч., 241—245, доклад на Н. П. Игнатиев от 2/14 май 1867.
165. Пак там.
166. Пак там, 245—247, доклад на Н. П. Игнатиев от 27 юни 1867.
167. Les Etats Unis d'Europe, 1870, No 7, juillet, p. 60.
168. Мнението за българите като лоши, непокорни християни, които тормозят Патриаршията с невъзможни искания, било широко разпространено сред руското православно духовенство, очевидно под влияние на патриаршеската пропаганда. Вж. *Петров, Н. И.* Цит. съч., с. 60, 62—63.
169. *Кирил патриарх Български*. Цит. съч., 248—250, писмо на Филарет до граф Д. А. Толстой от 14 ноем. 1867 г.
170. *Карапетров, П.* Две исторически обяснения. — *БС*, 4, 1896, № 4, с. 587.
171. Гайда, № 15, 1 авг. 1866.
172. Общо взето, така обяснява и Прокеш мотивите на турското правителство да пристъпи към решаването на българо-гръцката църковна разпра, като задоволи българските искания, вж. *ДБИ*, 5, с. 104.
173. *Кирил патриарх Български*. Цит. съч., 210—211, телеграма на Н. П. Игнатиев от 9/21 март 1865.
174. *Lhéritier, M.* Le Traité d'alliance secret entre la Grèce et la Serbie /1867—1868/. — *REN*, 1924; *Никитин, С. А.* Цит. съч., 153—154; *Косев, Д.* Цит. съч., с. 34 сл.
175. Македония, № 36, 5 авг. 1867, статията „Не стигат ли 11 години" и др.; *Бурмов, Т.* Цит. съч., 355—356.
176. *Бурмов, Т.* Цит. съч., 364—367.
177. *АВПР*, ф. Посолство в Константинополе, 1869, д. 1423, с. 2702—2705, доклад на Н. Якубовски до Н. П. Игнатиев от 6 ян. 1869.
178. Пак там, 1869, д. 1423, с. 2756—2758.
179. Пак там, 1869, д. 1423, с. 2762—2765, 2766—2768, 2769—2771, доклади на Н. Якубовски до Н. П. Игнатиев от 2 ноем., 4 ноем. и 12 дек. 1869.
180. Този важен документ бил обнародван в българската цариградска преса и е цитиран изцяло в редица издания по-късно, вж. *Бурмов, Т.* Цит. съч., 439—442; *Ников, П.* Цит. съч., 307—310, и др.
181. *Бурмов, Т.* Цит. съч. с. 435. Всъщност още преди издаването на фермана патриаршеският владика в Охридска епархия бил изгонен и заминал за Цариград, а в Битолска епархия българите заявили, че не признават Патриаршията.
182. *Кирил патриарх Български*. Цит. съч., с. 299.
183. Пак там, 297—300.
184. Свобода, № 46, 14 окт. 1870, програма на Б. Р. К.
185. *АВПР*, ф. Посолство в Константинополе, 1870, д. 1424, с. 2796, 2814—2817, доклади на Н. Якубовски от март и май 1870.
186. Пак там, с. 2818, доклад на Н. Якубовски от 4 юли 1870.
187. Протоколи на Българския народен събор в Цариград през 1871 г. С., 1911, с. 1; *Ников, П.* Цит. съч., с. 315 сл.
188. Протоколи. . . , с. XVII.
189. Пак там, с. XVIII.
190. Пак там, с. XIV.
191. *ДБИ*, 3, с. 482.
192. Пак там, 4, 22—23.
193. Пак там, 3, с. 481.
194. *Ников, П.* Цит. съч., 356—372.
195. Паисий Хилендарски и неговата епоха. С., 1962.
196. *Bianchi.* Notice sur le premier annuaire /Salnamé/ impériale de l'Empire Ottoman, publié à Constantinople pour l'année de l'Hégire 1263 /1847/. — *JA*, 4 sér., 10, 1847, p. 182.
197. *Благоев, Д.* Цит. съч., 39—40.
198. *Ботев, Хр.* Съчинения. 1. С., 1950, с. 52.
199. Дълго време до Освобождението западните писатели и дипломати под „България" са разбирали Търновското царство при завоюването му от турците. Вж. *Ubicini, A. et P. de Courteille.* Цит. съч.
200. *Boué, A.* La Turquie de l'Europe ou observations sur la géographie, la géologie, l'histoire naturelle, la statistique, l'agriculture, les mœurs, l'archéologie. 2. Paris, 1840, p. 5.
201. *Ubicini, A.* Lettres sur la Turquie ou tableau statistique, religieux, politique etc. 2. Les Raias, Paris, 1854, p. 174.
202. *Lejean, G.* Цит. съч., p. 116.
203. *Mackenzie, G. M. et A. P. Irby.* The Turks, the Greeks and the Slavons. Travels in the Slavonic Provinces of Turkey in Europe. London, 1867.
204. *Leo, M.* Цит. съч., с. 32, 201.
205. *Kanitz, F.* Bulgarien und der Balkan. Historisch geographisch ethnographische Reisestudien in den Jahren 1860—1875. 1. Leipzig, 1875, p. 40.
206. *Благоев, Д.* Цит. съч., с. 40.

Дял III

БОРБИ ЗА ПОЛИТИЧЕСКО ОСВОБОЖДЕНИЕ ДО 1875 Г.

Знаме на четата на Стефан Караджа.
Военноисторически музей — София

СЪЗДАВАНЕ НА НАЦИОНАЛНОРЕВОЛЮЦИОННА ИДЕОЛОГИЯ Стр. 191/229. ДВИЖЕНИЕ ЗА ПОЛИТИЧЕСКО ОСВОБОЖДЕНИЕ ПРЕЗ 1866–1869 Г. Стр. 229/262. НОВ ЕТАП НА НАЦИОНАЛНО-ОСВОБОДИТЕЛНОТО ДВИЖЕНИЕ. ВЪТРЕШНА РЕВОЛЮЦИОННА ОРГАНИЗАЦИЯ Стр. 262/338. БЕЛЕЖКИ КЪМ ДЯЛ III Стр. 238/248.

ГЛАВА ПЪРВА

СЪЗДАВАНЕ НА НАЦИОНАЛНОРЕВОЛЮЦИОННА ИДЕОЛОГИЯ

1. Политически центрове и групировки на едрата българска буржоазия

След Кримската война борбите за политическо освобождение на българския народ навлезли в нов етап. Поражението на Русия и неизгодният за нея Парижки мирен договор създали нова международна обстановка на Балканите и изострили Източния въпрос. Започнал процес на усилено търсене на нови пътища за постигане на стоящите пред българския народ исторически задачи. Обществено-политическата мисъл се развивала бързо. За това способствували общият подем във възрожденския процес,успехите на българската национална просвета, израстването на българска интелигенция и разрастващата се борба за църковна самостоятелност. Всичко това създавало обективни предпоставки за повишаване активността на всички слоеве от българското общество, за развитието на политическата мисъл и за формирането на програми за освободителното движение. Укрепвали главните български политически центрове, които продължавали да бъдат извън България.

ЦАРИГРАДСКАТА БЪЛГАРСКА КОЛОНИЯ – ПОЛИТИЧЕСКИ ГРУПИРОВКИ. Към средата на 50-те години на XIX в. вече ясно се очертало първостепенното значение за българската нация на Цариград като легално средище на политическата дейност. То се оформило на основата на многолюдната колония сънародници, живеещи постоянно или установили се временно на работа, стекли се в столицата от всички краища на българските земи. Пъстрата в социално отношение цариградска българска колония достигнала 40 000–50 000 души.[1] Основната маса били занаятчиите, обединени в своите еснафски организации. Голям бил броят и на временните работници, намерили препитание в големия град и околностите му. Между тях имало строители, хлебари, млекари, градинари, общи работници. Но в стопанската дейност и в народните дела на българите в Цариград тон давали няколко семейства от търговско-промишлените среди. Между по-известните търговски къщи били тези на Христо и Никола Тъпчилещови, братя Чалъкови, Гешови, Тодор и Христо Комсиеви, Николи х. Минчооглу, Христо Д. Караминков, Станчо Брадинов, Ст. Арнаудов и син и пр. Търговско-финансовите им сделки в една или друга степен ги свързвали с органите на властта, пред които с течение на времето те добили определена тежест. Повечето от тях умело използували своето влияние пред правителството или пред отделни висши сановници, за да подкрепят една или друга инициатива на своите сънародници в културно-просветната област и особено в църковната борба.

Живо участие в обществения живот на цариградската българска колония и в общонародните почини вземали занаятчиите, произхождащи повечето от Средногорието и югозападните български краища. Техните еснафски сдружения неведнъж скрепявали с печатите си народни изложения до Високата порта и първомайсторите им авторитетно подпомагали акциите на българската община в Цариград, организирали демонстрации в столицата и били масовата опора на църковната борба и на други национални акции. През 50–70-те години общината играела ръководна роля за сплотяване на силите в църковната борба и учебното дело, изпълнявала и други задачи на общонароден орган.[2] В началото на 60-те години в Цариград била създадена и българска униатска община, чийто капу-кехая, представител пред правителството бил официално утвърден.

Изключително важна след 1870 г. била ролята на Българската екзархия, единствената узаконена и призната от властта национална институция. Нейните ръководни органи се изграждали също в имперската столица.[3] С това обществено-

организационната дейност на българите в Цариград се разширявала и придобивала общобългарско значение.

В хода на църковната борба и след учредяването на Екзархията се обогатил политическият опит на българските обществени дейци, които българският народ избирал за свои пълномощници, изпращани от епархии, кази или общини. Укрепвало народното представителство, което играело важна и активна роля в общонационалната борба за църковна и културна самостоятелност. Наред с него в столицата се оформила група от български първенци, привлечени от властта на високи постове или назначени в новосъздадените съвети и натоварени да застъпват интересите на християнските поданици. По едната и по другата линия преките политически контакти на българите с османските управляващи среди бързо се разширявали и на дело отхвърлили посредничеството на Вселенската патриаршия във взаимоотношенията с Портата. Трудният за предишните десетилетия достъп на български представители до Високата порта, до великия везир и министрите се превърнал в обичайна практика.

Условията, при които действували в Цариград българските родолюбци, били сложни. От една страна, те се намирали непосредствено под бдителния поглед на Високата порта и турската полиция, изпитвали ударите на цензурата, срещали на всяка стъпка откритата или тайната съпротива на Патриаршията и гръцката буржоазия, сблъсквали се с дипломатическите машинации и подстрекателства на различни държави. От друга страна, съсредоточените в столицата чужди дипломатически представителства, многолюдните и влиятелни колонии от чужденци, ползуващите се със значителни привилегии чужди публицисти, издаващи свои вестници, допринасяли в Цариград да владее „по-европейска“ атмосфера, да има по-голяма свобода на действие.

В столицата на Османската империя бил съсредоточен голям брой представители на българската интелигенция — публицисти, учители, висши духовници, лекари, преводачи, чиновници в различни държавни ведомства, писари в търговски кантори, български младежи, учещи се в държавното военномедицинско училище, в чуждестранните учебни заведения: лицея в Бебек, френско-турския държавен лицей на Галата-Сарай и Роберт колеж.

За облика и ролята на българския политически център в Цариград от решаващо значение било обстоятелството, че тук се издавали всички легални български вестници и списания и около една трета от българските възрожденски книги. Национално значение получили и ред други институции и дружества, които възникнали в Цариград, като българското читалище и Общината на българската книжнина, които създали свои печатни органи /сп. „Читалище“ и „Български книжици“/, българското печатарско дружество „Промишление“, благодетелното братство „Просвещение“, Македонската дружина и др. Те развили широка културно-просветна и народополезна дейност.

Всичко това издигало значението на българската цариградска колония в обществено-политическия живот на нацията и превърнало през 50—70-те години на XIX в. Цариград във важно средоточие на български политически дейци. Между тях били Иларион Макариополски, Александър Екзарх, Гавраил Кръстевич, д-р Стоян Чомаков, П. Р. Славейков, Антим I, Тодор Бурмов, Драган Цанков, Н. Сапунов, Захарий Струмски, Николи х. Минчооглу, Димитър Гешов, Гаврил Моравенов, Георги Золотович, Христо Арнаудов, Авксентий Велешки, Марко Балабанов, Иван Найденов и др.

Всички прослойки на българската колония в Цариград участвували активно в различните прояви на освободителното движение след Кримската война. Обединени в голямата си част от родолюбивото желание за освобождението на България, те се отличавали по разбиранията си за пътищата към желаната цел.

Твърде силна и многобройна била либерално-буржоазната групировка сред българската колония в Цариград. На най-левия ѝ фланг стояли родолюбци с демократични убеждения, симпатизиращи на националнореволюционното движение, като П. Р. Славейков, Ив. Говедаров, Стефан Илич и пр., всеки от които изминал сложен идеен път. В Цариград имало и привърженици на революционните идеи, но тяхната дейност сред сънародниците им била затруднена.

Най-влиятелната група в българската цариградска колония обаче обединявала едробуржоазните среди, които стояли на еволюционистки позиции. Те ограничавали своите действия в легалната сфера, разчитали на преговори, на отстъпки от страна на султанската администрация, стремели се да спечелят благосклонността на дипломатическите представители на Великите сили и на други влиятелни чужденци. Продължителното насочване на усилията по този път на политическо лавиране и идейните тежнения на тази част от българските политически дейци към консерватизма имали своите корени в социално-икономическия просперитет на тънкия, но силен икономически слой на едрата българска буржоазия, която намерила с течение на годините сравнително стабилно място в османската стопанска структура и била

заинтересована да запази своето място на обширния имперски пазар.[4]

Сред едробуржоазната групировка се отделял и открито туркофилски кръг, който обаче бил и си останал малоброен. Туркофилството не могло да пусне дълбоки корени в българския обществено-политически живот. По-широко разпространение имала илюзията за мирно разрешаване на българския въпрос по пътя на административната автономия и дуализма с Турция.

Разрешаването на българския въпрос се свързвало с намесата на Великите сили,било на Русия, било на западните ѝ противници. Консервативната едробуржоазна групировка в Цариград отхвърляла революционната борба на народа като път към свободата на България. Тези разбирания на богатите цариградски българи били изразени в тежненията им към умерени политически концепции за решаване на българския национален въпрос с помощта на една или друга европейска държава. Така Др. Цанков заедно с последователите си смятал, че помощта на Франция може да бъде особено благоприятна за българското освобождение, стига да се привлече нейното внимание и интерес чрез униатското движение. Надеждите на друга, по-малка група българи в Цариград били насочени към Англия и към евентуалната намеса на тази Велика сила в полза на българите. Изразител на тази група бил д-р Ст. Чомаков.[5] Прозападните тенденции сред българските политически среди били насърчавани и от полската емиграция в Цариград от кръга на княз Ад. Чарториски, която се ползувала със значително влияние пред Високата порта.

Сред българите в Цариград се чувствували последиците от целенасоченото политическо въз действие на управляващите среди в Турция и от влиянието на западните капиталистически държави. Консервативната групировка на българите в Цариград имала опора и сред едробуржоазната прослойка в страната. Със съглашателство с турската власт и с външнополитическа ориентация на Запад се отличавали и възгледите на Никола Генович — редактора на единствения туркофилски, в същност правителствен вестник „Турция". Но само отделни дейци тръгнали по пътя на съглашателството с османската власт. Мнозинството от цариградските български водачи, макар и със значителни нюанси в идейните възгледи и политическото си поведение, не останали чужди на историческата задача за национално освобождение. Те възприели еволюционизма, просветителството като своя политическа идеология, като теория, че българският народ, облегнат на независимата църковна йерархия, постепенно ще се образова и ще напредне в материалното си благосъстояние и така по мирен път ще надмине във всяко отношение турската господствуваща нация. Тогава ще бъде поставен и въпросът за българското освобождение.[6] Опасявайки се от революционните трусове, привържениците на еволюционното течение приемали въоръжените прояви в най-добрия случай като повод за дипломатическа намеса на някоя от големите европейски държави.

Приносът на основния кръг цариградски политически дейци в освободителното движение на нашия народ бил почти изцяло в легалната сфера: първо, в борбата за духовно-църковна самостоятелност, културно-национално самоопределение и просветен възход; второ, в усилията за опазване единството на нацията, против религиозното разцепление, против дейността на чуждите пропаганди в българските земи; и, трето, в организирания натиск върху правителството за защита и разширяване на гражданските и политическите права на българската общност в империята. Цариградският български център има несъмнени заслуги за подкрепа на освободителното движение в Македония и Южна Тракия, поставено при особено тежки условия поради целенасочената антибългарска дейност на Патриаршията, а по-късно и на гръцката държава, и на сръбското правителство.

Специфичните условия в османската деспотично-бюрократична и теократична държава, ограничаващи до минимум възможностите за легални политически действия на немюсюлманите, предопределяли необходимостта българският народ да създаде свои политически центрове в емиграция.

ДОБРОДЕТЕЛНА ДРУЖИНА. ПОЛИТИЧЕСКИ ЦЕНТЪР НА ЕДРАТА БУРЖОАЗИЯ В БУКУРЕЩ. През последните две десетилетия на чуждото владичество политическият кипеж и инициативите на българската емиграция за освобождение се съсредоточили в няколко политически центъра, най-важните от които били Букурещ, Белград и Одеса. Съществен дял за мобилизиране на силите имали и емигрантските средища в Браила, Галац, Гюргево, Плоещ, Болград и пр.[7]

През този период редовете на българската политическа емиграция се попълвали с нови бегълци, търсещи спасение от турските преследвания. Икономическият и социалният гнет също имали за последица увеличаване броя на прокудените зад граница българи. Усилвал се и притокът на сезонни работници-гурбетчии към съседните страни. Тези неспокойни елементи се вливали в многолюдните български емигрантски колонии. От техните среди се излъчвали участниците в четите, доброволческите отряди и другите форми на въ-

1

2

Одесское
Болгарское
Настоятельство

№ 274
«16» Декабря 1870 г.
Одесса.

3 4

5

1. Васил Рашеев от Габрово, виден търговец в Одеса, основател на Одеското българско настоятелство, фотография, около 1865 г. Народна библиотека „Кирил и Методий" — София

2. Митрополит Панарет Рашев от В. Търново, български митрополит в Букурещ и деец на Добродетелиата дружина, фотография. Архив на Института по история при Българската академия на науките — София

3. Част от бланка-писмо на Одеското българско настоятелство, 16 декември 1870 г. Народиа библиотека „Кирил и Методий" — София

4. Марин Бенли от Шумен, търговец и арендатор в Румъния, деец иа Добродетелната дружина в Букурещ, копие от маслен портрет. Национален исторически музей — София

5. Николай Христов Палаузов от Габрово, виден търговец в Одеса, основател на Българското настоятелство в града, фотография от 70-те години на XIX в. Народна библиотека „Кирил и Методий" — София

6. Христо Георгиев от Карлово, крупен търговец в Румъния, водач на идейно течение от българската емиграция, обединена около Добродетелна дружина в Букурещ, фотография. Архив на Института по история при Българската академия на науките — София

оръжена борба.

В социално отношение българската емиграция във Влашко, Молдова, Сърбия и Южна Русия също не била единна. Най-важна роля в стопанския живот и в национално-политическите инициативи и тук играела едрата търговска буржоазия. Във всички събития и перипетии на борбата за национално освобождение едробуржоазната групировка, особено в Румъния и Русия, вземала дейно участие.

Първите трайни политически организации на българската буржоазия във Влашко и Русия —

Добродетелната дружина и Одеското българско настоятелство,възникнали в навечерието на Кримската война. Идеята на техните създатели била да се преодолее организационната разпокъсаност на освободителното движение и емигрантската буржоазия да съдействува за изтръгване на родината от оковите на османското владичество. Разбирането, че политическите стъпки на народа трябва да бъдат подчинени на общо ръководство, се зародило още в първото българско политическо общество, организирано в Букурещ около Софроний Врачански в началото на XIX в. /1806–1810/.[8]

При новите условия Букурещ отново излязъл на преден план като задгранично средище. Първоначално възникнала т. нар. Епитропия — политическа групировка на едрата българска емигрантска буржоазия, функционираща от края на 1852 до март 1854 г., когато била официално призната от руското правителство и преустроена под името Средоточно попечителство. Попечителството имало ръководство от 7 души. Още в тази ранна фаза главната политическа фигура бил богатият търговец Христо Георгиев.

Средоточното попечителство в Букурещ имало поделения в Браила, Галац, Плоещ и др. и заедно с тях полагало енергични усилия да възглави доброволческото движение сред българите в помощ на руската армия.[9] Организацията в Букурещ отначало не разграничавала своите функции от тези на Одеското настоятелство и предвиждала съвместни действия: „В случай на мирни преговори или договори на Русия и Турция, те, съобразявайки се с обстоятелствата, ще молят от името на народа неговите права, възможното облекчение на неговото политическо съществуване и пр.“[10] Неочакваната развръзка на военния конфликт осуетила тези намерения и работата за известно време заглъхнала.

Попечителството се активизирало отново в началото на 60-те години, когато международната обстановка и революционният подем на Балканите предвещавали по-благоприятни възможности за поставяне на българския въпрос. От началото на 1862 г. организацията започнала да се нарича Добродетелна дружина. Тя е известна още и с названието Комитет на старите. Ръководна роля в нея играели братята Хр. и Евл. Георгиеви. Дейни членове били още д-р Георги Атанасович, Ив. Хаджибакалоглу, владиката Панарет Рашев, д-р Петър Протич, Михаил Колони, Маринчо Бенли и др. Въпреки името и устава си на благотворителна организация целите и дейността на Добродетелната дружина били главно политически. Тя обединявала състоятелните, с консервативни възгледи кръгове на българската емиграция в Румъния с външнополитическа ориентация към Русия. Сред съмишлениците ѝ имало едри търговци, предприемачи, откупвачи на данъци, собственици и наематели на чифлици-мошии.

6

В политическата си дейност Добродетелната дружина имала амбицията да изразява интересите на българския народ и да бъде негово официално представителство пред чуждите държави. Тя поддържала постоянни контакти с руското правителство, водила преговори със Сръбското княжество /1867/, отправила изложение по българския въпрос до международната конференция в Париж /ян. 1869 г./ и играла твърде активна роля при изпращането на българската делегация в Европа през 1876 г.

Добродетелната дружина въплъщавала стремежите на едрата емигрантска буржоазия да възглави българското освободително движение и да му въздействува в желаната от нея насока. Най-

близко до тази си цел организацията била през 1866—1867 г., когато, опирайки се на руската дипломация, се раздвижила и подпомогнала някои революционни прояви. Но различията в разбиранията за пътя към свободата на България между революционното течение и Добродетелната дружина имала дълбоки класови основания и не били преодолени чак до освобождението на България.[11] Фактически от 1869 г., когато „българските нотабили" изпратили изложение до конференцията на посланиците в Париж с искане да се даде автономия на българския народ в рамките на Османската империя, Добродетелната дружина се отдръпнала от надигащото се революционно движение.[12] Най-съществен принос към националните усилия за възстановяването на българската независимост Добродетелната дружина имала в пропагандирането на българските освободителни стремежи пред външния свят и главно в засилване интереса на управляващите и славянофилските кръгове в Русия към българския въпрос.

ОДЕСКО БЪЛГАРСКО НАСТОЯТЕЛСТВО. През 50—70-те години на XIX в. успоредно с Добродетелната дружина действувало и Одеското българско настоятелство — другата организация с по-продължителен живот, която изразявала стремежа на българската едра буржоазия да се наложи като ръководна сила сред емиграцията.

Българската колония в Одеса заела едно от първите места сред емиграцията и в политическото, и в културното развитие на нашия народ. В този черноморски град на Южна Русия, важен стопански, военностратегически и обществено-културен център, отрано се утановили български търговци, стичали се преселници и политически емигранти от България, идвали български младежи, за да учат в местните гимназии и в духовната семинария. В Одеса се формирал един от емигрантските центрове на българската просвета. В течение на няколко десетилетия тук развивали неуморна обществена и културна дейност Васил Априлов, Николай Ст. Палаузов, Николай Хр. Палаузов, Николай Миронович Тошков, Стефан Д. Тошкович, Василий Николаевич Рашеев и мн. др. За по-продължително или за по-кратко време тук пребивавали и други видни дейци — Иван Кишелски, Г. С. Раковски, Натанаил Охридски, Н. Геров, Мина Пашов. Одеските българи били в течение на събитията в Турция благодарение на редовната параходна връзка между Одеса и Цариград.

През 50—70-те години Одеса се издигнала като трето по значимост след Букурещ и Белград политическо средище на българската емиграция. Одеското българско настоятелство /по-нататък ОБН/ възникнало по време на Кримската война във връзка с желанието на българите, преселени в Южна Русия, да създадат доброволчески отряди, които да се сражават заедно с руската армия за освобождението на своя народ. Учредителното събрание /2 февр. 1854 г./ избрало настоятелство, в което влезли най-видните и богати български търговци в Одеса: Стефан Д. Тошкович, Н. Хр. Палаузов, Н. М. Тошков и Константин Н. Палаузов. Наред с оживената дейност по организиране на доброволческото движение между българите настоятелството популяризирало българската кауза сред руското общество.[13]

Както Добродетелната дружина, и Одеското настоятелство залагало на успеха на Русия във военния конфликт с Турция и нейните съюзници.[14] Одеското настоятелство се стремяло да стане най-авторитетна ръководна организация на всички сънародници, живеещи в Южна Русия, Бесарабия и Дунавските княжества, но неговото влияние било най-силно в Русия. Букурещ запазил предимството си като политически център на българската емиграция поради близостта до България.[15]

Дейците на Одеското настоятелство проявили голяма настойчивост да уредят статута на създадената организация и да разширят нейните политически и културни задачи. Но петербургското правителство направило съществени промени в предложения устав, които целели да превърнат ОБН в дружество за частна благотворителност под близко правителствено наблюдение и с ограничени възможности за ръководство и политически действия сред своите сънародници. Императорският указ от 28 май 1858 г. утвърдил организацията под названието „Настоятелство на одеските българи, събиращо дарения в империята за бедните български православни църкви и училища". Стеснените цели на ОБН не удовлетворявали нейните учредители. „Настоятелството е утвърдено — пише Стефан Тошкович, — но не такова, каквото го искахме с устав и име. Ще функционира негласно и ще получава инструкции от генерал-губернатора и архиепископа-попечител."[16] Не успял и опитът на одеските българи да спечелят славянофилите в Москва, които също се въздържали да вземат под свое покровителство дейността на настоятелството. Съществували известни различия и сред българите за характера и задачите на организацията.

При тези обстоятелства ОБН се оформило след 1858 г. като благотворително сдружение,

Географска карта на Европейска Турция от В. Д. Стоянов, издадена в Прага, 1863 г. Народна библиотека „Кирил и Методий" — София

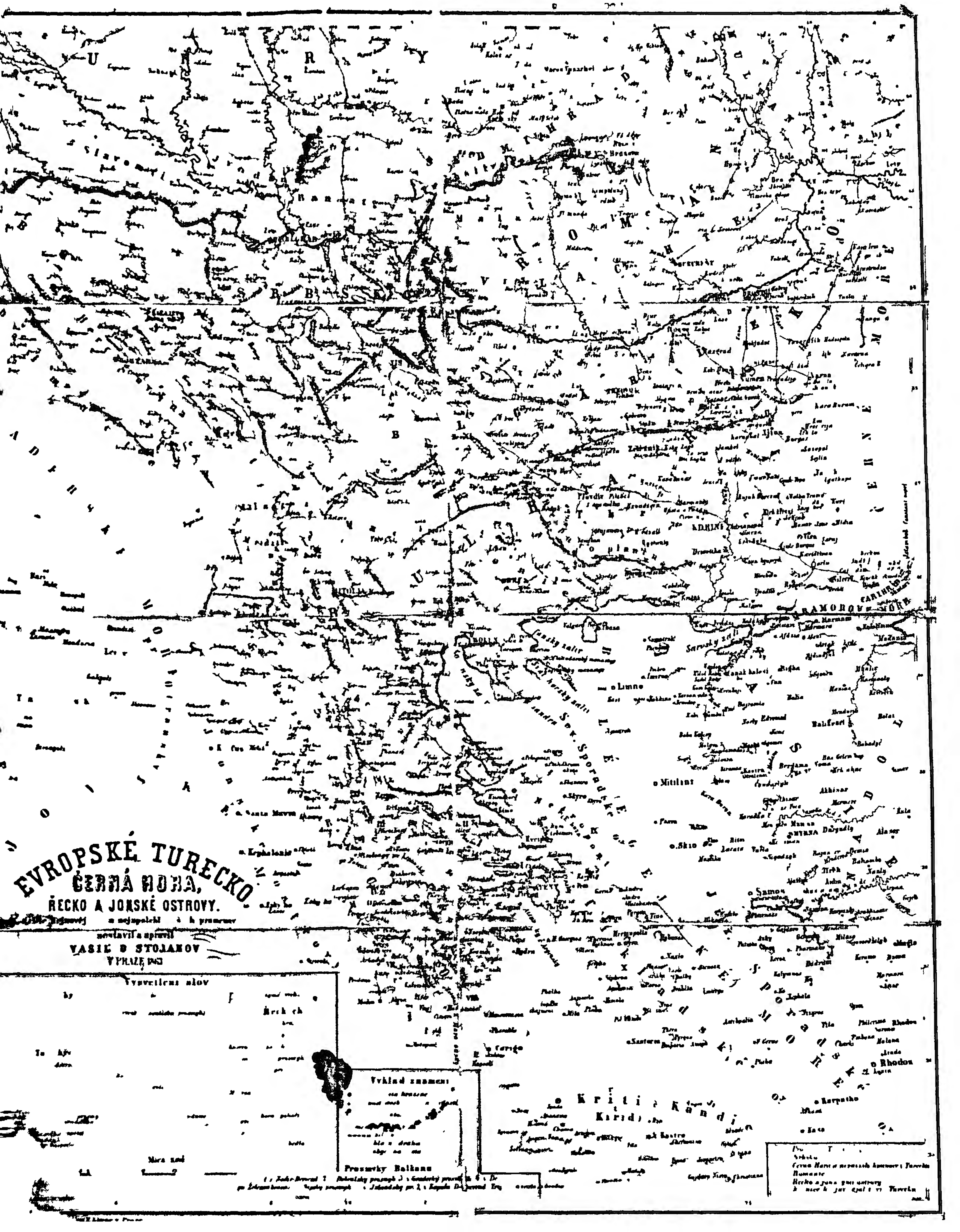
EVROPSKÉ TURECKO,
ČERNÁ HORA,
ŘECKO A JONSKÉ OSTROVY.
VASIL D. STOJANOV
Vysvětlení slov
Vklad znamení
Průsmyky Balkanu
ČERNÉ MOŘE
MRAMOROVÉ MOŘE
Limno
Mitilini
Samos
Rhodos
Santorin
Kriti
Karpatho

ориентирано главно към културна дейност и обвързано в голяма степен с политиката на Русия, с чийто курс трябвало по необходимост да се съобразява. Когато след Кримската война Русия се насочила преди всичко към подпомагане на училищата, църквите, частната благотворителност, разпространението на книжнината, а българите от страната правели настойчиви постъпки за приемане на младежи в руските учебни заведения, Одеското настоятелство се заело енергично с тази задача.

Сред подбраните и подпомогнати да следват в Русия български младежи били мнозина изтъкнати политически и културни дейци, като Нешо Бончев, Константин Миладинов, Тодор Бурмов, Васил Друмев, Райко Жинзифов, Сава Филаретов, Сава Муткуров и др.[17] Те били вдъхновени от желанието да помогнат за развитието на българската просвета. Един от първите български младежи, учили в Русия по инициатива на настоятелството още през 1858 г. — К. Миладинов от Струга, пише, че искал да се подготви за учител по български език, тъй като Македония била изостанала от Горна България.[18] Настоятелството съдействувало и за снабдяването на училищата в България с учебна литература, а на българските църкви — със славянски богослужебни книги. Дейността му допринесла много за поддържане и укрепване на българо-руските културни връзки. ОБН има съществен дял и за създаването на Българското книжовно дружество.

Независимо от официалния си статут и приетата благотворителна и културна насоченост на дейността си Одеското настоятелство не се отказало изцяло от своите първоначални политически амбиции и на практика в една или друга форма то или отделни негови членове участвували в редица инициативи на българската емиграция, които излизали далеч от рамките на културно-просветната сфера. Н. Хр. Палаузов изпращал изложения до високопоставени лица сред управляващите кръгове в Русия, в които настоявал за енергични мерки за поддържане и разширяване на руското политическо и културно влияние в родината му като опора на българите под османска власт. Той препоръчвал да се открият нови руски консулства и агентства в Тулча, Варна, Търново, София, Русе, Сливен, Битоля, Пловдив, Охрид, Солун и да се създават улеснения за придобиване на руско поданство от българските търговци, да се засилват търговските връзки между Русия и нашите земи и пр.[19] Одеското настоятелство положило значителни усилия да запознава руските управляващи среди с българите и се стремяло да повлияе за активизиране на руската политика по българския въпрос.

Дейците му поддържали общобългарската патриотична позиция по църковно-националната борба и се стараели да убедят правителствените, славянофилските и църковните кръгове в Русия в основателността на българските искания за самостоятелност от Цариградската патриаршия. Одеските дейци полагали енергични усилия да въздействуват на руския Синод да се откаже от линията си за запазване единството на православието. Усилията им не останали без отглас въпреки трудностите, които срещали.

Част от дейците на Одеското настоятелство споделяли патриотичния устрем на масата на българската емиграция в Русия и на засилващото се революционно движение за политическо освобождение. В повечето случаи, тайно от руските власти, а в някои моменти и с тяхно съгласие, Одеското настоятелство участвувало в най-важните акции на политическата ни емиграция. В центъра на всички подобни инициативи и прояви на Одеското настоятелство неизменно стоял Николай Миронович Тошков, авторитетен и богат търговец, който се проявил като горещ родолюбец и общественик. Неговата материална и морална подкрепа имала неведнъж решаващо значение за българските революционери. Връзки с революционното крило поддържали и В. Рашеев, Мина Пашов и други одески патриоти.

Българският революционен лагер също търсел съдействието на Одеското настоятелство. Пръв Г. Раковски установил с него тесни контакти и въпреки известни търкания с ръководството му по повод преселението на българи в Южна Русия и някои частни въпроси той съумял да приобщи част от одеските дейци към своите революционни начинания, включително и при подготовката на Първата българска легия. През 1867 г. ОБН се намесило активно в широко замислената революционна акция. По-късно от одеските дейци се формирала група, която се свързала с ТЦБК и подкрепила неговата дейност и издаването на в. „Народност".

БРЦК също установил връзки с одеските дейци — Л. Каравелов от Букурещ, а В. Левски чрез Филип Тотю, пребиваващ тогава в Одеса. Представител на настоятелството бил поканен да участвува в общото събрание на БРЦК в Букурещ /1872/. Одеското настоятелство се ангажирало и с новите инициативи на БРЦК през 1873 г., а през 1875 г. подкрепило мисията на Христо Ботев в Южна Русия във връзка с подготвяното въстание в България. Още по-активно действувало ОБН през 1876 г., когато Одеса се превръща в център на революционната емиграция от Русия, като събира средства, оръжие и хора за предстоящата акция за освобождение на отечеството. След разгрома на

Априлското въстание настоятелството организирало помощна акция в полза на пострадалите и емигриралите на руска земя сънародници, участвувало в работата на БЦБО и в доброволческото движение сред българите по време на сръбско-турската война и в подготовката на българския народ за предстоящата освободителна война.[20]

Възникналите през 50–60-те години политически центрове на едробуржоазната прослойка от българската емиграция в Букурещ, Одеса и Цариград отразявали оживлението в обществено-политическия живот на нацията. Съществуването на тези средища улеснило постепенното разграничаване на няколко идейни течения, всяко от които имало свои виждания за пътищата, по които ще се постигнат освобождението, прогресът и добруването на нацията.[21]

Еволюционистичните политически концепции отлагали за неопределено време въпроса за националното освобождение, а тенденцията за компромиси /туркофилски или дуалистични/ с османската господствуваща върхушка създавала напразни надежди за мирно уреждане на българския въпрос в рамките на Османската империя.

Но действителността показвала, че е необходима решителна борба за премахване на чуждото владичество и за пълно политическо освобождение. Това налагало народните сили да бъдат сплотени за общонационална въоръжена борба под знамето на революционна политическа идеология, която да даде правилна насока на народния стремеж за освобождение.[22] През 50-те и 60-те години на XIX в. се формирали революционните политически центрове, отначало в Белград, а след това и в Букурещ, като Букурещкият революционен център запазил първостепенната си роля чак до освобождението на България.

Най-съществен дял за изработване на стратегия и цялостна идейна програма за извоюване на независимостта на България имало революционно-демократичното течение в българското освободително движение. С името на неговия основоположник Г. С. Раковски е свързан новият етап в развитието на българската обществено-политическа мисъл и на революционното движение.

2.
Георги Стойков Раковски. Идейно-политическа програма на българското революционно движение

Краят на Кримската война заварил Г. С. Раковски с богат обществен и революционен опит. От началото на 40-те години той е участвувал в националноосвободителните прояви. Като един от ръководителите на Браилския бунт от 1842 г. той получил и първата си смъртна присъда. След това се озовал във Франция, където имал възможност да наблюдава гражданския и политическия живот в една свободна страна, преживяла само преди няколко десетилетия буржоазната революция. След завръщането си в родината той се включил с цялата си енергия в църковната борба. По време на политическото раздвижване на българите във връзка с Кримската война Раковски изградил Тайно общество — политическа организация за ръководство на народната борба, събрал чета и с нея няколко месеца бродил из Балкана. Всичко това обогатило жизнения опит и политическия кръгозор на неуморния революционер.

Преследван от Портата като опасен враг на империята, Раковски бил принуден да се укрива, а в началото на 1855 г. преминал Дунава и поел тежкия път на политически емигрант. До края на живота си той не се завръща повече в родината. Като изчаквал по-благоприятно време, Раковски прекарал близо година в Синещ, недалеч от Букурещ. Там той подготвил втората редакция на започнатия още в Котел „Горски пътник“ и други ръкописи. След края на войната заедно с всички сънародници Раковски бил дълбоко разочарован, че въпреки големите жертви Парижкият мирен договор не донесъл на българите никаква промяна. Политическият извод, който направил Раковски, бил ясен и категоричен: „Открита борба с турското правителство чрез пресата и сабята.“

През следващите години възгледите на Раковски се обогатявали и еволюирали постепенно в процеса на кипящата обществено-политическа дейност.[23] Те намерили отражение в разнообразните му творби, в пламенната му публицистика и в оживената преписка, а най-вече в подготвените от него програмни документи: двата плана за освобождение на България от 1858 и 1861 г., Статута на Привременното българско началство в Белград от 1862 г. и Привременния закон за народните горски чети за 1867-о лято.

Още от първия момент, когато животът на Раковски се вплел в освободителното движение, идейното му изграждане протекло в непосредствена близост и общуване с най-широки народни слоеве. Всестранното познаване на положението на българите под османска власт и пламенната обич към род и родина станали непресъхващ извор за демократизма и непоклатимата вяра на Раковски в революционните възможности на народните маси. Слял съществуването си с нуждите, страданията и стремежите на своя народ, той живеел с неговите радости и мъки, с неговите болки и успехи. Любовта към отечеството според Раков-

ГОРСКІЙ ПЪТНИКЪ

ПОВѢСТВИТЕЛЬНЪ СПИСЪ

отъ

Г. С. РАКОВСКАГО.

СПИСАНЪ ВЪ ЛѢТО 1856.

ПЕЧАТАНЪ ЖЕ ВЪ ЛѢТО 1857.

У НОВЫЙ САДЪ 1857.

Въ книгопечатница Др. Дан. Медаковича.

ГОДИНА 1. Февруарии 7 го 1861. БРОЙ 20.

ДУНАВСКЫИ ЛЕБЕДЪ

LE SYGNE DU DANUBE.

ГРАЖДАНСКЫ, ЛЮБОСЛОВНЫ И ЗАБАВНЫ

ВѢСТНИКЪ.

Издава се единъ пать въ Седмица.

БЪЛГАРСКЫИ ВЪПРОСЪ.

QUESTION BULGARE.

„Горски пътник“, революционна поема от Г. С. Раковски, начална страница, Нови Сад, 1857 г. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

„Дунавски лебед“, вестник, редактиран и издаван от Г. С. Раковски в Белград, бр. 1 от 1 септември 1860 г. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

ски „превъзходи сичките световни добрини и тя е най-утешителната мисъл на човека на тойзи свят“. Неразривната връзка с народа допринесла за превръщането на пламенния котленец в историческа личност, която най-ярко изразявала прогресивните обществени тенденции през един преломен етап от развитието на българската нация. Изучаването и обобщаването на дотогавашния опит във вековната освободителна борба на българите били задача, която непрекъснато занимавала неговия буден ум. Практическият опит от борбите на българския народ и неговите освободителни прояви станали първият източник за идейно-теоретични обобщения на Раковски.

Оформянето на Г. С. Раковски като политически деец и идеолог обаче не протичало само под влиянието на специфичните български условия, а и под въздействието на бурната епоха, когато мощни националноосвободителни и социални движения разтърсвали Европа. Българската емиграция, струпана в многохилядни колонии или пръснатa по десетки европейски градове, откликвала на всички международни събития и търсела пътища да бъде полезна на изстрадалото си отечество. Политически емигрант до края на живота си, Раковски събирал като във фокус вълненията на прокудените от непоносимия гнет сънародници. В подължение на повече от двадесет години той бил почти непрекъснато във водовъртежа на политическите замисли и бунтовните начинания на Балканите. Изпълненият с превратности жизнен път неведнъж го поставял рамо до рамо в съвместни почини с борци за национална независимост и социални правдини — гърци, сърби, черногорци, румънци, италианци, поляци, руси. Тези контакти с чуждия революционен опит насочвали погледа му и като публицист към актуалните въпроси, които вълнували европейските рево-

люционни движения и организации. При тези условия досегът му като идеолог, революционер-практик и общественик-публицист със съвременното националноосвободително и революционно движение в Европа станал вторият решаващ фактор за окончателното формиране на неговата идеология. Процесът на последователно разширяване на политическия му кръгозор намерил израз в богатото му идейно наследство.

В търсене на възможности за отпечатване на подготвените трудове през втората половина на 1856 г. след кратък престой в Белград Раковски се прехвърлил в Нови Сад /Войводина/, където се отдал на усилена публицистична дейност.

ОБОСНОВКА НА НАЦИОНАЛНАТА РЕВОЛЮЦИЯ КАТО ПЪТ КЪМ СВОБОДАТА. В този голям сръбски културен и политически център, намиращ се тогава в пределите на Австрия, българският родолюбец влиза в допир с прогресивни южнославянски публицисти и общественици.[24] Подпомогнат от известния публицист д-р Данило Медакович, Раковски сам се изявява като талантлив журналист. Отначало сътрудничи с материали за България на редактирания от Медакович в. „Сръбски дневник", а по-късно създава и свой печатен орган „Българска дневница" /април—ноември 1857 г./. В Нови Сад Раковски вниква по-добре в положението и сложните взаимоотношения на южнославянските народи, разпокъсани в различни държави — под турска и австрийска власт — и в полунезависимите княжества Сърбия и Черна гора. Влизайки в кръга на видни сръбски общественици, той си спечелва авторитет като задълбочен познавач на сложния Източен въпрос и на живота в Европейска Турция и се проявява като прогресивен публицист интернационалист, въодушевен от идеите за революционно единодействие на южнославянските народи в борбата срещу общия враг.[25]

В Нови Сад Раковски обнародвал и първия си печатен труд „Предвестник Горскаго пътника". Съдържанието на малката книга се различавало рязко от всичко, което българинът е могъл да прочете дотогава за същността на деспотичната султанска власт и потисничеството над българите. Но най-силно въздействие върху съвременниците му упражнявали призивите на Раковски за решителна въоръжена борба за политическо освобождение:

Братя мили българи, време векн дойде
четеровековно турско иго юначки да съкрушим,
отечество мило, предраго, храборно
да с'освободим!

Тези стихове звучели като революционен манифест. Те, и особено поемата „Горски пътник", били изучавани от цяло едно поколение, възпитавали у него готовност за борба в името на народната свобода.

Първият вестник на Раковски „Българска дневница" разкрил силата на неговото перо и демократичните му възгледи. Въпреки строгата австрийска цензура с разнообразни материали вестникът разкрил гнилостта на османския феодален режим и безсилието на султанското правителство.[26] Същевременно настоявал за разрешение на българския църковен въпрос, разобличавал фанариотските злоупотреби в съдружие с османската администрация.

В Нови Сад Раковски довършил и своята знаменита поема „Горски пътник", която бележи поврат в развитието на българската политическа мисъл и литература.[27] За първи път открито главен герой е борецът за политическо освобождение, главната тема — непосилното османско господство, произволът на турските управници и призивите на автора към народа за решителна революционна борба. Въоръжената борба е определена като единствен изход от вековните страдания на народа и средство за пълно ликвидиране на османското владичество в България. Раковски прави заедно с това равносметка на дотогавашния опит на хайдутството и другите форми на въоръжен отпор срещу поробителите и посочва, че всички сили трябва да се сплотят и да се поведе решителна общонародна борба за свобода.

С „Горски пътник" Раковски сочи не само революционната тактика и стратегия на народната борба, но преценява реалистично и международната обстановка, политиката на западноевропейските сили, които преследват свои цели в Близкия изток. Същевременно той си дава сметка, че Русия — великата славянска страна — единствена не желае запазването целостта на Османската империя и е спомогнала най-много за разгромяване силите ѝ и за освобождаването на сърби, гърци и румънци.

Убеден привърженик на революционното действие, Раковски смятал, че народът трябва да бъде призован на оръжие само тогава, когато има сериозни изгледи за успех. Поради това през 1857 г. заедно с други български родолюбци Раковски настоял и успял да преустанови една ненавременна въстаническа акция, замислена от Иван Кулин, отец Пантелеймон, Петър Ранов и други български дейци в Белград, за която в България нямало условия и подготовка, а била подклаждана от сръбски среди във връзка с вътрешните борби в Сърбия. С това Раковски проявил политическа зрелост, въздържаност от необмислени действия и познаване на истинското положение в страната и чужбина.

Принуден да работи за родината си вън от

нея, Раковски поддържал връзки със сънародниците си в страната и с емигрантите. Те му изпращали сведения за положението на народа и разпространявали вестника и произведенията му. Неговите действия били следени внимателно от османските власти. Високата порта почувствувала силата на въздействието на идеите, разпространявани от Раковски, и взела бързи мерки да ликвидира вестника и да спре действията на редактора. По нейно искане австрийското правителство спряло „Българска дневница". Само решителните протести на Раковски допринесли той да не бъде предаден на турските власти, а само да бъде експулсиран от Австрия във Влашко.

Озовал се в Галац, неуморният родолюбец се заел да създаде българска книжовна община, българска печатница и училище в града, като потърсил съдействие от княжеския наместник на Молдова Никола Конаки-Богориди, някогашен негов съученик от Цариград и внук на Софроний Врачански. Същевременно Раковски подпомогнал бесарабските българи да получат разрешение за учредяване на българска гимназия в Болград. В разгара на новите си начинания обаче Раковски бил принуден отново да се спасява, понеже османското правителство изискало от княз Конаки-Богориди да го арестува и да го препрати в Цариград. Раковски побързал да напусне Галац и се отправил към „благословенная земля России", както пише сам в едно писмо от онова време.[28] През Кубей той се озовал в Одеса.

Г. С. РАКОВСКИ В ОДЕСА. Посрещнат радушно от одеската българска колония и настанен в дома на щедрия благодетел Н. М. Тошков, Раковски се отдал на усилена книжовна работа. Одеският период от живота му се характеризирал с изключителна плодовитост.[29] Тук той завършил своя „Показалец" — разгърната програма за етнографско проучване на обичаите и обредите на българите; работил върху „Изступлений дервиш или източний въпрос", който отразява виждания та му по положението в Османската империя и разобличава близкоизточната политика на западните държави; върху „Ключ българскаго язика" — филологическо проучване; „Неколико речи о Асеню Первому..." и други свои съчинения.

Смес от исторически, етнографски, фолклорни и езикови изследвания, тези трудове целели да докажат славното минало и историческите постижения на България и давали допълнителни аргументи в борбата за възстановяване на самостоятелната българска държава.[30] Те свидетелствували за широките познания на Раковски в различни научни области и разбирането му за обществената роля и въздействие на науката. И макар че невсички заключения на автора са напълно издържани научно, трудовете му се приемали с огромен интерес и удовлетворение, окриляли националното самосъзнание на българите, вдъхвали им самочувствие и вяра в бъдещето и с това играели голяма роля в идеологическо и психологическо отношение.

И в Одеса Раковски продължавал да полага усилия да организира издаването на нов български вестник. Тук той се свързал с прогресивни дейци, представители на революционното движение в царска Русия, запознал се също със задграничните издания и с идеите на Александър Херцен и неговите съратници.[31]

Всичките занимания на Раковски били подчинени на мисълта за съдбата и бъдещето на отечеството, за чието освобождение по време на пребиваването си в Одеса той съставил и конкретен план.

ПЛАН ЗА ОСВОБОЖДЕНИЕ НА БЪЛГАРИЯ ОТ 1858 Г. Този програмен документ бил замислен от Раковски през лятото на 1858 г., когато събитията на Балканите давали надежда за разрастване на националноосвободителното движение срещу османското господство на полуострова. Поводът за тези надежди бил черногорско-турският конфликт и историческата битка при Грахово на 1 май 1858 г., където черногорците заедно с въстаналите херцеговинци нанесли тежко поражение на турската войска. Великите сили, и преди всичко Русия и Франция, се намесили в този конфликт.

Планът за освобождение на България от 1858 г. започвал с „Позив към родолюбци българи за освобождения Българии" и кратка конкретна програма, разделена на две части. Основните насоки на предварителната организационна работа за въстанието били набелязвани в първата част на плана, а втората била посветена на начина за провеждане на самото въстание в България.[32] В Позива Раковски обобщава главните си разбирания за революцията и заявява категорично: „Мечом са българи своя свобода изгубили, мечом пак трябва да я добият!" Раковски чертаел освободителната борба, която предстояло да се води като общонародно дело. Той призовавал богатите да съдействуват със своята материална помощ, учените — с трудовете, способните да носят оръжие — с жертвата на своя живот.

За изпълнение на разнообразните задачи планът предвиждал да бъде учредено Благотворно българско общество с център в Одеса. От негово име сред българската емиграция трябвало да се

Позив към българския народ за въстание от Г. С. Раковски, 1862 г. Народна библиотека „Кирил и Методий" — София

1156 Инв. № 7770. II Б 660/52

Мили братия българи!

1. Що е нашийтъ животъ въ
товъ робство? Не е ли всекидне
ня тежки тегоби? Кой ми-
ля добриня имамы отъ
това мъчно османско иго?
По-добрѣ, братия, сторичн мило-
минутна смъртъ, а не дол-
говечнъ робски животъ
подъ тия [illegible] вечни Турски
мъчения!

2. Тии сѫ изгубили военни[illegible]
[illegible] ся дали въ разслабъ
разпуснатость. Тии сѫ загро-
омаль и нѣмжатъ сребро и
злато; тии не могжтъ въ
[illegible] нужда да сѫбе-
рятъ на едно мѣсто зна-
чително число войници. При-

предприеме събиране на доброволни спомоществования за народното дело, които да възлязат на около 100 000 сребърни рубли. Като ръководно средище в Одеса щяла да функционира Тайна канцелария. В нейна помощ двама „дописатели“ /в същност организатори/ във Влашко и Молдова щели да поддържат връзката с България. Проектирало се още да бъдат изпратени двама „пълномощни“ българи в Петербург и Париж, които да следят политиката на европейските правителства, да поддържат връзки с официалните кръгове и да поставят пред тях българския въпрос. В навечерието на въстанието други двама дейци трябвало да се отправят с военна и дипломатическа мисия за Сърбия, Черна гора и Гърция, за да се договорят с тези балкански страни, след това да определят момента за вдигане на въстание в България и незабавно да изпратят в родината напечатани „подбудителни“ писма.

Подготвителната работа вътре в страната съгласно плана се ограничавала с прехвърлянето на тайни пропагандатори, които в непродължително време да разгласят вестта за въстание и да организират внасянето на оръжие и барут. Ръководството на тази дейност се съсредоточавало в ръцете на „дописателите“ в двете румънски княжества.

Във втория раздел на плана Раковски проектирал народното въстание да пламне едновременно и да се разрасне в цяла България, като първоначално обхване Северна България. Стара планина трябвало да се превърне в база на въстаническите сили. Със започване на въоръжените действия в България трябвало да се създаде „временно правление“ и да се изпратят прокламации до руското и френското правителство, с които да се разясни целта на българското въстание: „да ся реши и наша бъдъщност и ми да живееми под равноправност и под наши народни закони“. Основните военно-политически въпроси, само загатнати тук, намерили по-нататък разработване в следващите планове на Раковски.

Планът за освобождение на България от 1858 г. е първата общонационална програма за освобождение на България. В нея пътят на революцията е определен като единствена възможност за решаване на българския национален въпрос и за възстановяване на самостоятелната българска държава. Тя имала значителни последици и силно въздействие за хода на българското освободително движение.[33] Три съществени нови момента изпъкват в този първи програмен документ на революционното течение: идеята за учредяване вън от България на единен ръководен център на революционната борба, замисълът за предварително материално осигуряване на въоръжената акция и прозряната необходимост от задружни действия със съседните балкански народи, борещи се за освобождение или за пълна политическа независимост. Планът от 1858 г. отразява убеждението на Раковски, към което той се придържал и в практическата си дейност — въстанието на българския народ да се предхожда и съпътствува от сериозна дипломатическа подготовка и да се използват благоприятните външнополитически фактори.

Уреждането на черногорско-турския конфликт чрез намеса на Великите сили и настъпилото временно затишие на Балканите възпрепятствували Раковски и неговите съмишленици да предприемат веднага стъпки за подготовка на въстание в България. Положени били обаче немалко усилия в духа на набелязаните задачи в първия раздел на плана от 1858 г., главно за популяризирането на българската национална кауза. Този план оказал влияние върху революционната практика през 1861—1862 г., когато действително възникнал първият ръководен център — Привременното българско началство, съсредоточени били значителни суми за нуждите на въоръженото въстание и били направени практически стъпки за спечелване на стратегически съюзници в не-

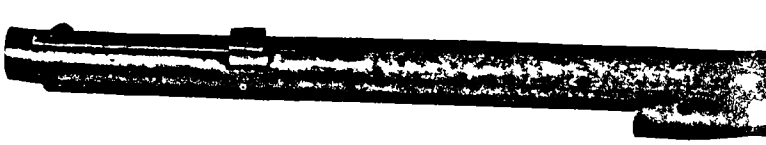

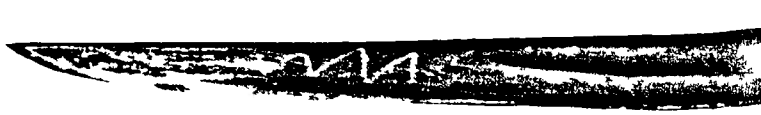

1. Пистолет на Г. С. Раковски с кремъчно запалване. Градски исторически музей — Свищов

2. Пушка на Г. С. Раковски с капсулно запалване. Военноисторически музей — София

3. Войнишки нож на Г. С. Раковски. Военноисторически музей — София

посилната борба на българския народ срещу Османската империя.

РЕВОЛЮЦИОННА ДЕЙНОСТ НА РАКОВСКИ В БЕЛГРАД. В края на 50-те и началото на 60-те години в Сърбия настъпили важни промени. От престола бил свален княз Александър Карагеоргевич, на власт дошъл отново княз Милош Обренович, известен с енергичния си характер, а след смъртта му — неговият син Михаил. Новото правителство започнало да провежда активна вътрешна и външна политика, насочена към укрепване на княжеската власт, към изменение на конституцията, към опити за засилване на сръбската войска и освобождаване на крепостите в Сърбия от турските гарнизони. Високата порта се противопоставяла решително, вследствие на което отношенията със Сърбия постепенно се влошавали.

Връщането на Обреновичите на престола отстранило силното влияние на Австрия в живота на княжеството и сложило начало на енергична борба за ограничаване властта на султана-сюзерен и за издигане политическата роля на Сърбия на Балканите. Под девиза „Балканите за балканските народи" сръбското правителство започнало да търси сътрудничеството на свободните балкански държави и на народите, които още били под турска власт, в това число и българите. Поведени били преговори с Гърция, с Румъния, активизирала се организацията на И. Гарашанин за поддържане на контакти и контрол на революционните движения из различните области на европейската част на Османската империя.[34] Новата насока в политиката на Сърбия спрямо Турция създавала по-благоприятни условия за дейността на Раковски, който търсел пътища за взаимодействие с останалите балкански народи в борбата срещу все още силната Османска империя. Големият опит и влиянието, което Раковски имал сред сънародниците си, карали сръбските държавници да гледат на него като на желан партньор в предстоящата борба срещу общия неприятел. Следващите няколко години от живота на големия българин протекли в съвместни действия със сърбите.[35]

Пристигнал в Белград през март 1860 г., Раковски се свързал с българските емигранти из Сърбия и влязъл в широка кореспонденция със своите сънародници в България или в емиграция. Тук той започнал да печата готовите си трудове: „Неколико речи о Асеню Первому...", „Глас едного българина", „Български за независимо им свещенство днес възбуден въпрос. . ." и др. Най-значителното му дело от това време е издаването на в. „Дунавски лебед", който излизал в Белград от 1 септември 1860 до 21 декември 1861 г. и се утвърдил като авторитетен печатен орган в Европейския Югоизток. Ориентиран в европейската политика, показал журналистически дарби, Раковски изградил вестник, какъвто българите дотогава нямали. „Дунавски лебед" станал първият печатен орган на българското революционно движение.

В. „ДУНАВСКИ ЛЕБЕД". Отначало Г. С. Раковски държал умерен тон спрямо турските власти във вестника си, като се стремял той да може да прониква свободно в пределите на Османската империя. Като се основавал на действията на Великите сили за реформи в Турция и изтъквал до-

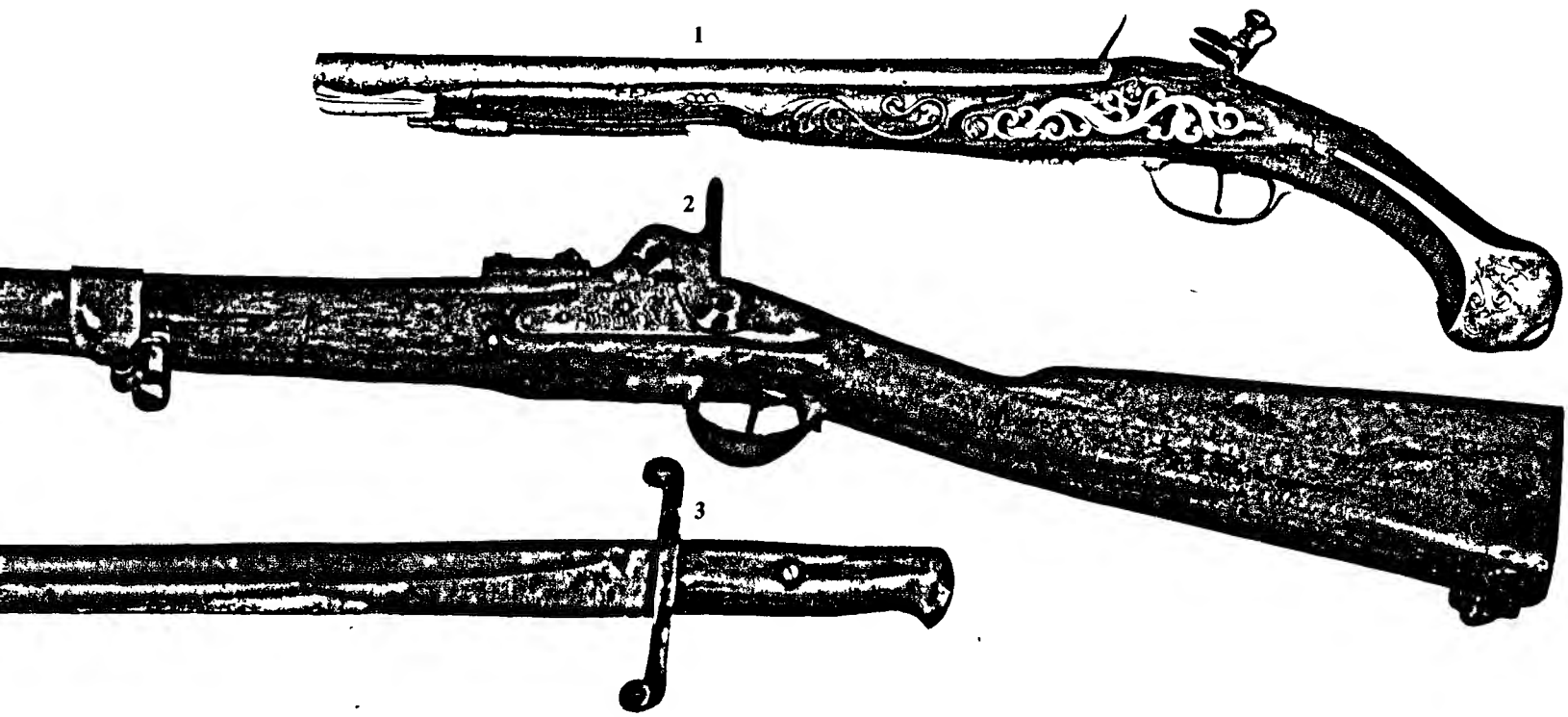

пълнителни аргументи, Раковски настоявал Високата порта да задоволи легалните искания на българския народ. Не след дълго обаче Раковски започнал все по-открито и страстно да воюва против всички, които пречели на борбата на народа или заплашвали неговото единство: султанска администрация, фанариотска йерархия, български чорбаджии, чужди пропаганди. В „Дунавски лебед" революционно-демократичните възгледи на Раковски са отразени в широта, в разностранното си съдържание. Нямало опасност за народа, която да не е коментирана от българския родолюбец, да не е анализирана, да не бъдат посочени пътищата за преодоляването ѝ. Раковски поместил например във вестника много материали, в които сочел вредата от започналото преселение на българите от Видинско, Ломско и Одринско в Русия. С публицистичното си перо той успял да убеди множина да не напускат родината.[36]

В „Дунавски лебед" намерили широко отражение и външнополитическото положение в Европа, отношенията между големите държави, политиката им по Източния въпрос и подемът на националноосвободителните движения на Балканите, а също в Италия, Полша и пр.[37] Начинът, по който големият родолюбец списвал „Дунавски лебед", и идеите, застъпвани в него, спомогнали Раковски да стане признат вожд на революционно настроените кръгове, обединителна фигура на всички, които милеели за съдбата на своя народ и виждали във въоръжената борба неговото спасение. Към Белград били отправяни стотици писма и дописки, редакцията на вестника станала истински център, обединително звено в народната борба.

Раковски сложил началото на националната пропаганда зад граница, като издавал „Дунавски лебед" и на френски език. Това допринесло вестникът да стане търсен и популярен както в съседните, така и в големите европейски страни. Истината за стремежите на българската нация прониквала в европейските политически среди.[38]

Чрез редакционни статии и коментар към обнародваните дописки, с цялата насоченост на „Дунавски лебед" Г. С. Раковски давал израз на революционната идеология. На страниците на вестника била отразена непримиримостта към деспотичната Османска империя, към икономическия, политическия и духовния гнет над българите и другите поробени народи. Разкрито било окаяното състояние на многонационалната държава на султана, неизбежното ѝ разпадане и заинтересоваността на големите европейски държави да се възползуват от слабостите на Турция. Раковски разбирал, че освобождението на родината е вплетено в сложния Източен въпрос, но бил убеден, че то можело да бъде дело само на нейните храбри синове, че без революционна борба народът няма да получи свободата си.[39] Той все по-определено внушавал на читателите си: днес „острая сабя" и „остри баюнети" решават всичко, а не „дипломатское перо".

Раковски сочел крайната цел — извоюване на политическа независимост, възстановяване на българската държава и революционния път за нейното постигане, но наред с това той виждал българското възраждане в неговото единство и многостранност като всеобхващащ обновителен процес, като синтез от мирни културно-просветни, легално-политически и революционни задачи.[40] Една от историческите му заслуги е и в това, че без да подценява никоя от тези обективни задачи, той подхождал към тях от революционни позиции и ги подчинявал в своята програма и практическа дейност на основната стратегическа задача, стояща пред българския народ.

Идеите за решителна въоръжена борба за политическо освобождение и за независима българска църква, пропагандирани в „Дунавски лебед", намирали отглас и в чуждия печат, където били препечатвани статии от вестника.

Като политически деец Г. С. Раковски правилно преценявал какво огромно значение имала борбата срещу Цариградската патриаршия. Раковски виждал в църковното движение преди всичко средство за укрепване единството и за отприщване политическата енергия на народните маси. В противовес на либералната буржоазия, която възлагала твърде големи надежди на бъдещата църковна самостоятелност и настоявала едва след окончателното ѝ придобиване да се мисли за политически планове, Раковски бил готов всеки момент съобразно с обстановката „да затвори листа на църковния въпрос" и да поеме по-прекия революционен път срещу главния враг — османското феодално господство.

В цялото си творчество Раковски сочи като главна причина за страданията на българите и изостаналостта на страната чуждото османско владичество,[41] ретроградността на феодалните институции, привилегиите на господствуващите и безправието на българите. Той вниква в регресивния характер не само на османската система, но на деспотизма, абсолютизма и остарелия феодален строй въобще и е техен последователен противник. Като публицист открито пропагандира тези идеи: „Робството и абсолютизма днес нигде не ся търпи вече, свобода ся бори навред и иска да ся признай природно ѝ начало." Подобно на Джузепе Гарибалди той приветствувал задружната борба на всичките угнетени народи.[42]

С разчупване на феодалните окови на османското владичество и със създаването на своя на-

ционална държава българският народ според Раковски щял да си осигури възможност за бърз напредък и истинско икономическо процъфтяване. Обективно това означавало да се разчисти пътят за свободно капиталистическо развитие на страната. Ратувайки за премахване на феодалните отношения и за прогресивни за времето икономически форми, Раковски съчетавал това с мечтите си за справедливо устройство на обществото и за премахване на социалния гнет.[43] Той се обявявал и против пагубната „странна експлоатация" — икономическото проникване на напреднали западни капиталистически държави в българските земи — и настоявал за самостоятелно „народно развитие". Залога за бъдещото добруване на българския народ Раковски виждал в липсата на съсловно деление, в запазването на някои патриархални черти на селския бит, на селската задруга и община. Сред българските селяни по неговите думи владеел „дух равности", „свободний дух", без привилегии и отличителни титли за никого.[44]

Свидетел на острия социално-политически конфликт около провеждането на аграрната реформа в Русия, Раковски изказвал многократно последователно демократичния си възглед за незабавното и пълно социално освобождение на селяните.[45] Раковски смятал премахването на унизителната лична зависимост и на социалния гнет на собствениците /помешчици, господари, чокои/ за историческа необходимост, дух „днешного века"[46]. Той също неведнъж се спирал на положението на българските занаятчии, загрижен от първите признаци на западане на част от тях поради конкуренцията на чуждестранните стоки.

Социалният мотив в схващанията на Раковски изпъква и в отношението му към българските чорбаджии. Бъдещият революционер изпитал сам още на млади години властта и ненавистта на котленските чорбаджии, а поведението им спрямо народа и борбите му затвърдили убеждението му, че те са крепители на османското владичество. В публицистиката си той неведнъж бичува тези „стараго духа чорбаджии" — отстъпници от своя род, наричайки ги „еничари" и грабители. По негова преценка в освободителната борба те са били и са истинска пречка и трябва да бъдат изключвани от българската народност.[47]

По-различно било отношението на Раковски към представителите на българската възрожденска буржоазия. Сам произхождащ от заможно семейство и известно време занимавал се с търговска дейност, той поддържал оживени връзки с много от богатите търговци сред емиграцията и в Цариград. Осъзнал, че без материални средства е невъзможно да сполучи никое голямо народно начинание, Раковски се стремял с изключителна настойчивост да събуди съчувствието на българската буржоазия. В началото на 60-те години на няколко пъти той постигнал значителен успех при събиране на спомоществования. Наред с другите обективни предпоставки помогнала и необикновената гъвкавост на Раковски, който поставял на преден план като повод за събиране на пари главно прояви, които можели да спечелят щедростта на едрите търговци — борбата с униатството, акцията за спиране изселването на българското население, културно-просветни инициативи. При все това той многократно се сблъсквал с нерешителността и скъперничеството на едрата българска емигрантска буржоазия.

Представата на Раковски за бъдещата форма на управление след извоюване на българската независимост се избистряла и постепенно се обогатявала. В неговите съчинения копнежът му за демократично устройство намирал израз в своеобразна идеализация на средновековна България, но заедно с това политическите идеи на новото време определяли възгледите му за бъдещето на свободната българска държава.

Убеден враг на абсолютичните монархии, Раковски се изявявал като привърженик на „новото народно право". Според него било настъпило време, когато „всеки народ има право да се освободи от насилия и мъчителство и да избере себе владетеля чрез общая народна воля"[48]. По повод избирателната реформа в Румъния Раковски поместил в своя вестник ярки публицистични материали в полза на всеобщото гласоподаване, за премахване на болярската група в парламента, изказал увереност, че тези предварителни реформи ще спомогнат за решаването на жизнения аграрен въпрос. Раковски свързвал предпочитанията си с онази държавна форма, където „закони обезпечават личная свобода народов", самото правителство се грижи за „свободний живот" на своите поданици, където има широки представителни учреждения, достъпни за всички обществени слоеве, а са ликвидирани класовите и съсловни привилегии и господствува „равноправност".

Важно място в идейната програма на Раковски заемали международните проблеми на българската национална революция. Пръв от българските възрожденски дейци той направил цялостна задълбочена преценка на политиката на Великите сили и на съседните балкански народи спрямо Османската империя от гледна точка на революционната идеология.[49] Опознавайки международните отношения, той все по-трезво анализирал политиката на големите държави по Източния въпрос. Като се противопоставял с всички сили на католическата и протестантската пропаганда в

България, Раковски разяснявал на българските читатели опасността от засилване на западното политическо влияние в Турция. В същото време, сблъсквайки се с някои грешки на царската дипломация — позицията ѝ по църковния конфликт и по въпроса за изселването на българи в Крим, Раковски критикувал и руския царизъм. Независимо от това, преценявайки изключителното значение на руската близкоизточна политика за промяна в статуквото на Балканите, Раковски виждал в Русия естествен стратегически съюзник и покровител на българския народ и неизменно се стремял да съдействува за правилното насочване и активизиране на нейната политика.

Една от ярките страни в идеологията на Раковски е неговият интернационализъм, органично свързан с пламенното му родолюбие, симпатиите му към борбите на близки и далечни народи за свобода и независимост. Още в първите му стъпки на публицистичното поле въстанието на сипаите в Индия през 1857 г. предизвикало неговото съчувствие.[50] В началото на 60-те години, присъединявайки се към прогресивния европейски печат, Раковски с нескрит възторг запознавал българите с революционните походи на Дж. Гарибалди, с окръжаващите го републиканци и смятал, че у тях е надеждата за обединението на Италия и за демократичното ѝ преустройство.

Раковски дълбоко осъзнал взаимната обусловеност между събитията и свързвал успеха на италианското движение с борбите на унгарци, хървати и другите подвластни на Хабсбургската империя народи и с организирането на балканските народи в задружен фронт против Османската империя. Той споделял идеите за обща борба срещу всички реакционни сили, „защищающи монархическое право". Преценката на българския революционер за международната обстановка и перспективи в началото на 60-те години при съпоставка с писаното по този повод от А. И. Херцен в „Колокол" показва идейно сходство.[51]

От позицията на революционен демократ Раковски отразявал по страниците на „Дунавски лебед" и революционната обстановка в Русия в началото на 60-те години. Във вестника той изразил симпатиите си към „младаго духа руси" и публикувал материали за руското революционно движение. Там отпечатал и откъс от нелегалната прокламация „Великорус 1".[52] Разграничавайки официална Русия от руския народ, той се солидаризирал със „свободожелателната партия" в Русия в нейната борба срещу самодържавно-крепостническия режим. Наред с това Раковски посвещавал немалко внимание и на борбите на полския народ за независимост.

Интернационалните схващания на Раковски се проявявали и в преценката на сложните взаимоотношения между унгарците и славянските народи в Австрийската империя. Той се възхищавал от пламенния патриотизъм и от организационната дейност на унгарските революционери през 1848 г., но заедно с това бил убеден, че желаният успех и истинската свобода за унгарците ще дойдат едва когато те се „споразумеят с народите, кои са намират под иста власт и съдбина с тях". Тези и други примери разкриват, че Раковски се придържал към принципа на взаимно зачитане правата и интересите на отделните народи и подкрепял идеята за революционен съюз на народите на демократична основа.[53]

Публицистичните материали, принадлежащи на перото на Раковски, които са посветени на съвременното му националноосвободително и революционно движение в света, свидетелствуват за изострена наблюдателност, широка осведоменост, борчески демократични виждания. В основното си идейно съдържание те били съзвучни с публицистиката на А. И. Херцен, Николай А. Добролюбов и Николай Г. Чернишевски. Видени в тяхната естествена еволюция, възгледите на Г. Раковски го представят като родоначалник на революционния демократизъм в българското националноосвободително движение. С цялата си кипяща пропагандна дейност той подпомага процеса на приобщаване на българската обществено-политическа мисъл към постиженията на своето време, а сам се откроява като един от бележитите прогресивни политически дейци на епохата, рожба на сложните условия в Европейския Югоизток.

От демократични идейни позиции Раковски решава и основните проблеми на българското националноосвободително движение. На такива позиции той стои не само като публицист и теоретик, но и като революционен организатор-практик.

ПЛАНЪТ НА РАКОВСКИ ЗА БЪЛГАРСКОТО ВЪСТАНИЕ ОТ 1861 Г. Идейното израстване на Раковски намерило отражение в изработения към края на 1861 г. нов План за освобождение на България. В началото на плана Раковски изтъква, че „народният дух" навсякъде е подготвен за въстание против турците. Купували се оръжие и барут, в много селища били съставени тайни комитети, които разпространявали сред народа идеята за въстание. Предстоящата решителна революционна акция в България е обрисувана по следния начин: Един добре въоръжен полк от 1000 души, конници и артилеристи, снаб-

Георги Стойков Раковски, фотография от 1867 г., Букурещ. Народна библиотека „Кирил и Методий" — София

ден с необходимото снаряжение и с два планински топа, ще нахлуе от Сърбия в българските земи. Този полк, формиран от български борци, обучени във военното изкуство, ще има задачата с бърз марш по билото на Стана планина да достигне Търново, като по пътя си „подигне на оръжие сичките села и ся умножава сяка минута". Настъплението ще продължи на изток до Черно море.

Както в плана от 1858 г., така и тук главният стратегически удар бил насочен в Северна България, като се предвиждало да бъде пресечен достъпът на турски войски от Южна България чрез завладяване на планинските проходи и да бъдат установени връзки със Сърбия и Румъния. След като се вдигне населението в балканските и подбалканските градчета и села, въстанието трябвало да се разрасне от Северна България във всички български краища, включително и в Македония, „защото и тамошните места са разбудени и не щат остана мирни"[54].

Общият брой на въстаниците според предвижданията на Раковски щял да достигне до 500 000 души. От тях около 100 000 щели да разполагат или да се снабдят в хода на сраженията с огнестрелно оръжие. Върховното ръководство на въстанието Раковски възлагал на Привременно началство, което ще се намира в съседна Сърбия. За командуването на военните действия решаваща дума имал главният войвода и организираното „временно правление" на обхванатата от въстанието територия. Раковски изисквал да се „респектува чест, вяра и имот" на мирното турско население и да се преследват само онези, които с оръжие се противопоставят на българската освободителна армия. Въстаниците ще разчитат не на числено превъзходство над врага и на по-добро въоръжение, а на изненада, инициатива, на познаване на местностите и всестранната подкрепа от българското население. Въоръжената борба на българския народ по необходимост ще има облика на партизанска война, като ползува опита на хайдушките дружини. „Главното правило ще бъде хайдушки горски боюве" — пише Раковски. Това е ръководният му тактически принцип в плана от 1861 г. Но той замислял общонародно въстание, съществено различаващо се от дотогавашните действия на хайдушките дружини. Нещо повече — той изрично предвиждал тези дружини да се присъединят към въстаническото ядро и да бъдат подчинени на общия замисъл и план на борбата за пълно освобождение на България.

В този план Раковски набелязал основните отправни положения на стратегията и тактиката на подготвяното въоръжено въстание. За първи път тук била доказана необходимостта от изграждане на въстанически въоръжени сили, които се разделяли на два вида — вътрешни и външни. Ядрото на външните сили, създадени на територията на някоя от съседните страни, е полкът от 1000 души с военна подготовка, стройна организация и подбран команден кадър. Наред с този полк се предвиждало във въоръжената борба да участват и българските емигранти: от Румъния да бъдат прехвърлени няколко „легиона" /чети/ начело с български офицери измежду опитните във военно дело българи, служили в руската или румънската армия; да бъдат мобилизирани и всички бивши доброволци, участвували в Кримската война; очаквало се и идването на доброволци-българи от Гърция.[55]

Бъдещата масова опора на въстанието Раковски виждал в участието на широките народни слоеве. Тяхното тежко положение и постоянното им недоволство вдъхвали у него непоколебима вяра, че на „първи призив" те ще се стекат и ще попълнят редиците на въстаническата армия. За това през последната година са работили споменатите тайни комитети, наричани още патриотични дружинки. Тук за първи път е отразена в програмен документ идеята за създаване на организирани революционни комитети вътре в страната. Но тяхната цел в замислите на Раковски е била предимно пропагандна. Подготовката на народа за въстание още не била тяхна основна задача.

Главното внимание на Раковски, а по-късно и организационните му грижи били насочени преди всичко към подготвяне на външните въоръжени сили, в които виждал ядрото на революционната армия и средство за отстояване самостоятелността на българското освободително движение. Самата идея на Раковски — да се сформира и обучи вън от страната един български полк за нуждите на революцията — отговаря на равнището на съвременната му революционна практика. През май 1860 г. прогресивна Европа следяла със затаен дъх славния поход на „хилядата" гарибалдийци към Сицилия, а през 1861 г. полската революционна емиграция, мобилизирайки няколко стотици храбри патриоти, създала своя военна школа в Италия, ръководена от популярния генерал Л. Мерославски и от Ю. Висоцки. Родоначалникът на българската революционна идеология, имайки предвид българските условия и революционна практика, несъмнено е почерпал от опита на италианските и полските борци за свобода.

В плана от 1861 г. Раковски свързал освободителната акция в България с активната външна политика на Сърбия спрямо Турция поради убеждението си, че трябва да се използува настъпилото „благовремие" и съвпадението в интересите на двата съседни народа. На дневен ред тогава стоял въпросът за освобождението на Босна и Херцего-

вина, както и на части от Гърция и станала популярна идеята за обща акция на балканските народи, жадуващи да ликвидират завинаги зависимостта си от султанското правителство. Учредяването на ръководния център — Привременното началство — и формирането на българската легия на сръбска територия, както и тесните връзки с правителствените среди на княжеството криели обаче опасност българското освободително дело да бъде поставено в зависимост от чужда политика. По това време Сърбия чертаела освен задачи за освобождение и обединение на сръбските области под турска власт и планове за присъединяване на чужди, включително и български земи. Това правело плана на Раковски уязвим и довело скоро него и привържениците му до разочарования.

Планът за освобождение на България от 1861 г. обогатил политическата мисъл преди всичко със задълбочената постановка на военностратегическите и тактическите въпроси на българската национална революция. Тук намерило място новото схващане на Раковски за разгръщане на масово въоръжено въстание.[56] За разлика от поемата „Горски пътник" тук на съществуващите хайдушки дружини е определено скромно и подчинено място, което отговаряло на техните действителни възможности при обстановката в началото на 60-те години. Те трябвало да бъдат само част от ударната сила на революционната армия, която да се състои от сформирания и прехвърлен от чужбина полк и от предвидените чети, съставени в Румъния, включващи и доброволците, пръснати в Русия, Влашко, Гърция. Раковски си представял сега въстанието като организирана и съгласувана широка акция, в която масово да участват българските селяни и занаятчии, едва ли не цялото боеспособно население. Поради тежестта, която отдавал на сформираните вън от България въстанически сили — полка и четите, тактиката му се определя като четническа, за да се подчертае основното различие с наложилите се по-късно тактически възгледи в освободителната борба. В. Левски и неговите последователи — организатори на Априлското въстание — сложили вече ударението върху изграждането на масова въстаническа армия в страната, като за основа им служила вътрешната революционна организация. По времето на Раковски обаче обективните условия за подобна тактика не били назрели.

Четническата тактика на Раковски определи-

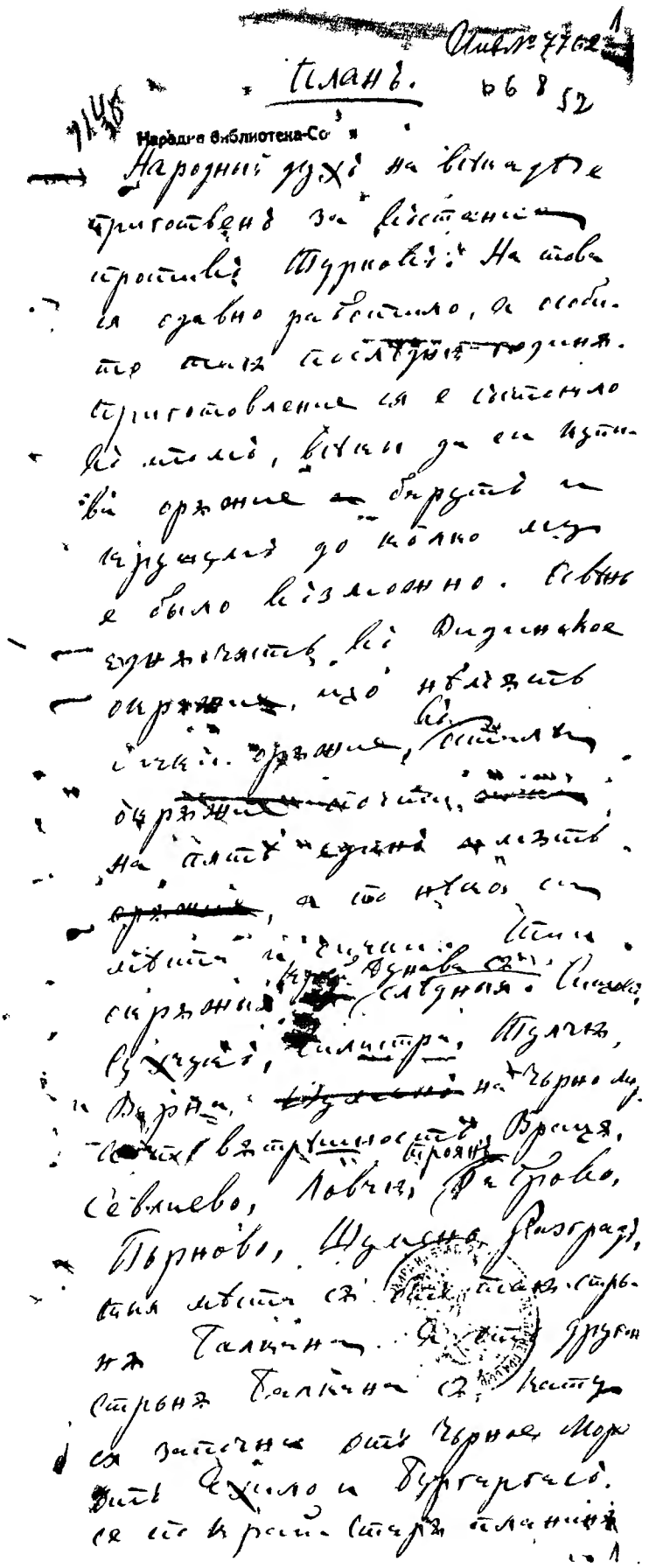

План за освобождение на България от Г. С. Раковски, края на 1861 г., начална страница. Народна библиотека „Кирил и Методий" — София

ла облика и дала името на следващия период от българското националнореволюционно движение до 1868 г. Това не означава, че като идеолог Раковски свеждал националноосвободителното движение до съгласувана акция на отделни чети. Напротив, плановете от 1858 и 1861 г. показват, че макар да разчитал на минаването на чети в България, той се стремял да ги обедини във въстаническа армия и да подчини техните действия на плана за масово общонационално въстание, който при това е съобразен с международната обстановка и с постигната договореност с други борещи се за национално освобождение народи на Балканите.

Планът от 1861 г. с неговите принципно нови идеи, разгледан във взаимовръзка с предначертанията от 1858 г., разкрива идейната еволюция на своя създател. Той развил и обосновал стратегията и тактиката на българското националнореволюционно движение, посочил крайната цел и средствата за освобождението на България, а същевременно положил големи усилия на практика да изведе българското революционно движение на нов път.

ПРОЕКТИ ЗА ОРГАНИЗИРАНЕ НА НАЦИОНАЛНООСВОБОДИТЕЛНАТА БОРБА НА ИВ. КИШЕЛСКИ И Л. КАРАВЕЛОВ. За осъзнаване историческите задачи на времето, стоящи пред българския народ, дял имали и други политически мислещи сънародници. Сред тях изпъква видният деец на българската емиграция, намиращият се на руска военна служба българин Иван Попкиров Кишелски. През 1856 г. той съставил програма, в която предвиждал да се започне системна работа за просвещаване на българския народ, за да се осъзнае от всекиго дълга към „общото отечествено благо“, и да се осигурят необходимите материални средства с оглед на крайната цел – духовното и политическото освобождение.

Тези идеи на Кишелски са изложени в два документа: „Искренний и полезний глас отечества заради образованието и напредването българско“ и „Проект на безсмертното общество“.[57] От особено значение бил вторият проект, който изисквал всеки достоен българин според способностите и възможностите си да участвува в общата подготовка и борба за национално освобождение. Сърцевината на замисъла била да се създаде широко разклонена организация с участието на всички обществени слоеве на българския народ. Изключвали се само чорбаджиите от „турската партия“, които „ся противят на сичките общополезни за Болгарията поставлени порядки“.

За изпълнение на културно-просветните и политическите цели на организацията се предвиждало да се съсредоточат значителни средства в общонародна каса, да се пропагандира българската кауза пред европейските правителства, да бъдат подготвени българи, които да проникнат в османския държавен апарат и в подробности да познават политиката на Турция. Предвиждало се и реорганизиране на хайдушките дружини като ударен отряд на въоръжената борба, но разгръщането ѝ се очертавало като далечна перспектива.

„Проектът на безсмертното общество“ като документ представлява буржоазно-демократична платформа. Той отразява възгледите на либерално настроените кръгове на българската емиграция и цели да им осигури ръководството на нацията в стремежа за постигане на политическа независимост. Създаването на този план, макар и останал без практическо приложение, потвърждава, че Раковски не бил сам в своите идейни търсения, че обществено-политическото развитие по това време водело към избистряне на вижданията за пътищата и средствата за постигане на националните въжделения.

В началото на 60-те години, тъкмо по времето, когато Раковски подготвил Плана за освобождение на България от 1861 г., младият Любен Каравелов /1834–1879/ също се вълнувал от въпросите за насоката и организацията на българското националноосвободително движение.[58] Роден в Копривщица, той учил в Русия и там се запознал и с официалната политика на голямата славянска държава, и със славянофилските теории и практика спрямо борещите се за свободата си славянски народи, и с руската революционно-демократична мисъл в страната и зад граница, с европейските политически течения и организации на националните революционни движения. Каравелов се оформил като журналист, писател и политически мислител с ясно определени симпатии към руските революционно-демократични идеи. Той изработил свои възгледи за българското освободително движение, които в това време свързвал най-тясно с идеологията и дейността на Раковски. В Русия публикувал повестите си „Войвода“, „Неда“, „Сирото семейство“, в които описал живота и страданията на народа си и въоръжената му борба срещу поробителя. Тук написал и труда си „Памятники народного быта болгар“ и започнал активна журналистическа дейност в руския периодичен печат.[59] Централна тема на публицистиката му било положението и освободителните борби на българите и другите южнославянски народи. Системно и целенасочено Л. Каравелов запознавал руската общественост с действителните въжделения на сънародниците си и допринесъл твърде много за заинтересоването ѝ от българския въпрос и с назряващата национална рево-

люция в България. С това той се разграничил от славянофилските идеи и техните разбирания за нуждите и желанията на православните братя в Турция. Още тогава Каравелов отстоявал ясно и недвусмислено убеждението си, съзвучно с убежденията на Раковски, че българите не могат да очакват нищо от Турция и обещаваните реформи. Той отхвърлил също така прокламираните дипломатически съобръжения за поддържане целостта на Османската империя като средство за запазване на европейското равновесие. По това време той осъзнал и определил с присъщата си категоричност правото на всяка националност в Турция да „придобие за себе си самостоятелно съществуване".

Л. Каравелов следял отблизо напрегнатите събития на Балканите в началото на 60-те години и заедно с революционното течение очаквал българите да се вдигнат на борба в общо въстание на южните славяни след черногорско-турския конфликт. В „Санктпетербургские ведомости" той печата прокламацията „Глас към Европа", която определила националната задача на българите и другите поробени народи и издигнала революцията като единствен път към свободата. Политиката на Европа, която покровителствувала тираните, т. е. Османската империя, била подложена на унищожителна критика.

При това Л. Каравелов запознал чуждата общественост чрез руския печат със значението и популярността на дейността на Раковски сред българите. В статията „Българската журналистика" Каравелов изразил възторженото си отношение към „Дунавски лебед" като „защитник на народните права и интереси" и написал истинска апология за неговия редактор. Тази апология за вожда на българското революционно движение свидетелствува както за единомислието на по-младия му събрат и приемник в развитието на идеологията и практиката на това движение, така и за политическата зрелост на младия Каравелов. Той не се поколебал, макар че пребивавал в Русия, да се противопостави на преселението на българите и на мнението на славянофилите по този въпрос, да защити позицията на Раковски, като я обяснил с родолюбивите му подбуди, към които сам добавил нови аргументи, все в духа на разбиранията на Раковски.

Колко близко до пламенния вожд на българската революция бил навлизащият в освободителното движение Каравелов, показва и неговият първи програмен документ, писан тъкмо през есента на 1861 г. с участието на руския революционер-демократ Иван Гаврилович Прижов, „С какво може да се помогне на българите?". Това е проект за създаване на българска централизирана организация в Белград, където по това време действувал Раковски. Проектираното Дружество на българското движение трябвало да бъде, както изрично се казва в проекта, от типа на нелегалните емигрантски организации на други национални и революционни движения — като унгарската, създадена през 1848 г. от Лайош Кошут и Д. Клапка в Торино, и като руската на А. Херцен в Лондон.

Крайната цел и политическата същност на Дружеството на българското движение, замислена от Л. Каравелов, е „да вдигне българския народ" и да го приобщи към „всеобщото политическо движение" на другите славянски народи за национално освобождение, и то във връзка с борбите на италианците начело с Гарибалди.

Заедно с това Каравелов предвиждал то да развива легална, открита работа за подготовка на българска интелигенция, за централизирано ръководство на образованието на българите, които отиват да учат, главно в Русия, като това става по предварително обмислен план, който дружеството да осъществява с оглед на главната цел — борбата за политическо освобождение — и с оглед на бъдещите нужди на свободното отечество.[60]

Каравеловият проект за централизирано ръководство на българското освободително движение, за българска политика при подготовката на образовани младежи, които да участвуват не само в просветата на народа, но и в политическото му освобождение, се доближава в политическата си страна до замислите на Раковски. Каравелов съвсем определено подчертавал единството между проектираното от него дружество и идеите и дейността на Раковски. Той предвиждал „Дунавски лебед" да бъде орган и на Дружеството на българското движение. Проектът-програма „С какво може да се помогне на българите?" е също така и нов документиран опит на българските революционери да свържат освободителните борби на своя народ с националните и социалните движения в Европа и да се възползуват от организационния опит на най-напредничавите национални движения на съвремието — руското, италианското и унгарското, като същевременно го осмислят творчески с оглед на българските условия и национални задачи.

Плановете на Раковски, проектите на Каравелов и Кишелски били симптоми за настъпващия подем в българската политическа мисъл и в революционното движение. Но през 60-те години именно Раковски довел до плодоносен завършек продължителния процес на изграждане на национално-революционната идеология, чието начало се кореняло в предходните етапи на българското национално-освободително движение.

Идейно-политическият подем, олицетворен от Г. С. Раковски, съдействувал за ускоряването на обективния революционен процес в България още през 1861—1862 г. Г. С. Раковски и неговите съратници имали решаващ дял за мобилизирането на българската патриотична младеж, за умножаване и революционно сплотяване на привържениците на революционните действия.

3. Подготовка на въстание в България през 1861—1862 г.

РЕВОЛЮЦИОННИ НАСТРОЕНИЯ И ПРОПАГАНДА СРЕД БЪЛГАРИТЕ. През 1861 г. в българските земи настъпил нов революционен подем. Силно влияние оказвало общото брожение в Европейския Югоизток и надигащата се вълна от националноосвободителни движения в цяла Европа. Революционен кипеж разтърсвал Османската империя, Австрия, Русия. В центъра на вниманието били италианското освободително движение и тенденцията то да се разрасне в общоевропейски конфликт. Широко разпространение получили идеята и опитите за съгласувана акция на всички народи, заинтересовани от събарянето на Османската и Хабсбургската империя. Всичко това раздвижвало демократичните сили и емиграцията в много страни и импулсирало борците за свобода, включително и българските. Но за засилването на революционната активност на българския народ още по-решаващо значение имали събитията вътре в страната.

През 1860—1862 г. масовите народни акции, свързани с църковно-националното движение, достигат кулминационната си точка. По това време общонационалната борба за църковна самостоятелност обхванала всички български земи, увлякла широки народни слоеве както в градовете, така и в селата. Великденската акция от 1860 г. и отхвърлянето на материалната и моралната зависимост от Цариградската патриаршия нанесли непоправим удар върху единия от двата вековни угнетители. Натрупаният опит в продължителната борба за признаване правото на българите да имат своя самостоятелна църква и порасналото национално самочувствие и самосъзнание естествено насочили вниманието на широките маси към главната задача — извоюването на политическа независимост.

Освен този важен социално-психологически момент за обществено-политическото оживление в България оказвали влияние и други фактори. По това време от две страни надвиснала опасност за единството на българската нация: заплахата от религиозно разцепление вследствие униатското движение и засилването на чуждите верски пропаганди и преселението на големи групи българско население от Северозападна България в Русия и Сърбия. Положението на българския народ се утежнило неимоверно и поради острата финансова криза, изживявана от Османската империя, и тежките за българите последици от настаняването на татари и черкези в европейските ѝ провинции. При тази обстановка Г. С. Раковски и неговите съратници възприели курс към въстание.

Наред с откритата революционна пропаганда чрез в. „Дунавски лебед“ през пролетта на 1861 г. Раковски започнал преписка с патриоти от всички краища на родината за организирането на въоръжена борба срещу поробителите. При съществуващите условия в България призивите за въстание бързо намирали отклик. Върху обективния революционен процес силно въздействие оказвала разностранната идейна подготовка, извършена от „Дунавски лебед“. Младежта — особено занаятчиите, дребните търговци, интелигенцията, жадно четяла всеки брой и се въодушевявала от пламенното слово на „българския Гарибалди“. Мнението на Раковски, че не бива да се изчаква да бъде решен църковният въпрос, а да се пристъпи към извоюване на политическата независимост като единствен спасителен път за България, печелело все повече привърженици. Много от тях давали израз на революционните си настроения, като настоявали „да се затвори лист религиозному вопросу“. Някои споделяли, че „друго нищо не може възспре преселението, освен въстание“, и подчертавали, „че и в най-простий селянин владее дух на въстание против правителството“.

Настроението и на значителна част от средната буржоазия било борческо. Тя болезнено чувствувала на гърба си последиците от финансовата криза, а в същото време тежко преживявала разочарованието от протакането на църковния въпрос и особено надвисналата опасност от религиозно разцепление на българския народ и изселването на българите.[61]

Тези обективни предпоставки способствували за ускоряването на революционния подем в България. През годините на Кримската война и след нея в различни селища спонтанно възниквали патриотични групи и свободолюбиви дружинки, повечето от които нямали постоянен състав и организационен облик. Тяхната поява станала характерно явление — израз на стремежа към сплотяване на борческите сили в духа на идеите, пропагандирани от Раковски. Това били споменатите в плана от 1861 г. „тайни комитети“, каквито според оскъдните сведения съществували в Търново,

Свищов, Пловдив, Сливен, Казанлък и други градове. Повече се знае само за Дружината на верните приятели в Цариград, която се оформила окончателно през лятото на 1861 г. Още преди това българските младежи в Балкапан — Цариград четели „Горски пътник“ и пеели на тайните си сбирки бунтовните песни на Добри Чинтулов. През 1860—1861 г. те се свързали непосредствено с Раковски и започнали да изпълняват поставяните от него задачи. Най-активни между цариградските младежи били Стоян Буйнов и Стоил Балкански от Калофер, Стефан Илич от Пазарджик, Мина Пашов от Сливен и др.[62]

Дружината в Цариград и другите групи подпомагали проникването на революционната пропаганда във вътрешността на страната. Те не само разпространявали „Дунавски лебед“, но и пишели и разпращали подбудителни писма до доверени приятели, на които внушавали идеята за близко въстание. Към края на 1861 г. в тясна връзка с революционния център в Белград начело с Раковски те предприели агитационни обиколки из страната, съдействували на общите акции за събиране на пари и привличане на доброволци за легията, която подготвял Раковски. В резултат на тази дейност от различни селища на България били спечелени и изпратени младежи за Първата легия в Белград, като част от тях били прехвърлени през Цариград и Одеса, а други с параход до Галац и оттам по Дунава за Белград. За подготовката на въстание немалка дейност развивал и патриотичният кръг от съмишленици на Раковски в Браила, който също пропагандирал чрез писма и агитационни обиколки. Неговата активност се проявила най-ярко при събирането на материални средства.

През 1861—1862 г. с пропагандна цел кръстосвали България неколцина пълномощници на Раковски, изпратени от Белград: Стефан Ряпов, Никола Кисьов, хаджи Ставри Койнов, Христо Станчев и др. Раковски и неговите пратеници създавали връзка с действуващите хайдушки дружини в страната. Те полагали големи усилия да отклонят селските маси в Северозападна България от намерението им за преселение в Русия и да ги спечелят за революционното дело.[63]

Подготовката за въстание в общи линии вървяла съобразно набелязания в края на 1861 г. План за освобождение на България. Главните гри-

Войводата Ильо Марков, фотография около 1867 г. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

Иван Попхристов Кършовски, писар на четата на Панайот Хитов, фотография, 1867 г. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

жи били насочени към създаването и обучаването на българска революционна войска вън от империята, откъдето да се прехвърли в родината в определения за въстание ден. Тази изключително тежка задача била свързана със значителни материални разходи и предварителна дипломатическа дейност. Главен вдъхновител и организатор на акцията бил Г. С. Раковски, по това време вече утвърден и признат ръководител на борчески настроената българска емиграция и на националнореволюционното движение.

ПЪРВА БЪЛГАРСКА ЛЕГИЯ В БЕЛГРАД. През 1862 г. се очертал военен конфликт между Сърбия и Турция. Това подтикнало българските родолюбци да ускорят приготовленията. От своя страна княз Михаил Обренович преценявал, че едно въстание в Босна, Херцеговина и България би облекчило извънредно много действията на Сърбия и пряката ѝ задача да освободи крепостите си от турските гарнизони. С оглед на това той търсел помощта на българските и на други революционери. Поради своето географско и военностратегическо положение България заемала важно място в проекта на сръбското държавно ръководство да активизира революционните настроения в съседните области под османска власт, където да се вдигнат едновременно въстания и да направят по-отстъпчива Високата порта.

Като далновиден политик, правилно ориентиращ се в международната обстановка, Г. Раковски не се поколебал да използва стеклите се обстоятелства. През пролетта на 1862 г. той учредил единен ръководен център на движението — Привременното българско началство в Белград, а през юни 1862 г. написал неговия статут /устав/. Председател на началството бил самият Раковски, а негови членове — д-р Рашко Петров, Димитър Павлович, Иван Касабов, Сава Иванович и Иван Грудов. Привлечените лица с изключение на последните двама, които били търговци, принадлежали към младата българска интелигенция. Инициатор и главна движеща фигура в новоучреденото ръководен орган бил Г. Раковски, който чрез „Щатута" бил утвърден за всеобщ български военачалник и войвода и за всеобщ граждански представител на България пред чуждите държави.[64] Макар че функционирало значително порано, едва след юни 1862 г. Привременното началство добило облика на представителен орган, застъпващ интересите на българското освободително дело и главен организатор на революционната акция. С това бил направен важен опит за създаване на централно ръководство на националнореволюционното движение. По това време Раковски започнал преговори със сръбското правителство. Резултатът бил обнадеждаващ. Получено било негласно разрешение от Сърбия за свикване на български доброволци на сръбска територия и за формиране на проектираната от Раковски българска военна част, която тук да бъде обучена и въоръжена. Така била създадена Първата българска легия в Белград.[65] Раковски обещал активно участие на българските доброволци в една евентуална сръбско-турска война.

Същевременно Раковски засилил тайните си връзки за съгласуване на действията с видни представители на борческите среди в Черна гора и Босна, а също с италиански и полски борци за свобода. Той водил преговори с известния черногорски войвода Джура Матанович, с италианския революционер Марко Антонио Канини, а Иван Кулин се свързал с босненските водачи.[66] Чрез тази разностранна дейност била направена сериозна крачка напред за преодоляване на дотогавашната изолираност на българското революционно движение.

Дипломатическата подготовка, извършена от Раковски и съмишлениците му преди въстанието, целяла както осигуряване подкрепата на официалните среди на заинтересованите съседни държави, така и постигането на единодействие с революционните сили.

Не по-малко неуморен труд струвало осигуряването на необходимите материални средства за въоръжената акция. Благодарение настойчивостта на ръководения от Раковски център много заможни търговци склонили да отделят средства за народното дело. Значителни суми внесли или обещали да внесат българските колонии в Браила, Одеса и Цариград. В една от запазените разписки са вписани 300 жълтици вноска от българите — граждани „втора класа" от Браила. Направен бил също опит да бъде спечелен за парична помощ и Никола Конаки-Богороди, бивш княжески наместник на Молдова, живеещ по това време във Виена.[67]

Общо взето, акцията за събиране на пари през 1861—1862 г. била сравнително успешна. Според някои съвременници събраната сума възлизала на около 7000—10 000 минца. Г. Раковски и неговите съратници успели да подтикнат към съдействие една част от едрата българска буржоазия. За склонността ѝ към материални жертви в този момент допринесли международната обстановка и критичното положение в родината. Поголямата част от обещаните суми обаче не постъпили.

Позив към българския народ за въстание от Г. С. Раковски, 1 август 1862 г. с подписа му, литографня. Архив на Българската академия на науките — София

Мили Браття Българи!

Време дойде вече и ние да свършим нашето то що не наши от Мъчителите невярни Турци! Що е нашето Животе въ тови безчестно робство? Не е ли всекидневна мъчка тортура? Нали ние добрите мислим подъ тови лоши Отоманско Владичество? По-добре, браття, да ни е сладка смъртта за свобода смъртъ, а не доброволно робски живеенє подъ тъзи безсловесни Турски мерки!

Славейте, браття на оружие мало и голямо за нашата мила свобода и изкупление отъ Турците то Царство вече пропадна! Тия сѫ вече изгубили всякакви духъ, тия сѫ се въ разсипа и разкошности, тия сѫ усиранени и долнени, имали вече сребро и злато, тъй що то число, сравнително съ насъ, е нищожно; тия не можеле въ единъ нападъ да съберат на едно мъсто значително число войнства. Пратете да бде нашата Брусовска та и Черноорска та война, дъ нищо не можеле да спрат тъй силна брания. Що стоиме Българи! Да ли чекаме? Европа и цѣло просвѣщение сѫ разположени да подпомагат за нашата свобода, не трябе ние да чакаме и да покажеме ли сме въ състояние достойни за свобода. Трябе да покажеме ли въ нашите тъй жестоко сиромашка Българска Кръвта и ли мъжи тъй нужда ли сме свободни постанем! Турци сами пропадат, явно падение си и готвят се отъ тъй ръка удар да бегат въ Азия.

Едно всеобщо и силно удари на решето нашата славна Руска Императрица и тъй ръка отъ Кръвнаго Мусулмани отъ нашите тъй страдания! Да Кажем, браття, вече да свършим безчестие, грабителства, убийства и тъй нъ унижения отъ Турската тъй звѣрска невярность? Ето вече Балканите, Пирина въ общъ запалени; Нашите тъй единородни и единовярни браття и сестри Храбри Черногорци и Сърби, силни на дружно Храбро и подвижно сражение, стъкнали и тръгнали обущи не приятелъ Стара Кръвника Турчина! Може ли да бде и за наше по-добро дно благовремие отъ тъй лека никой не мислим ли свобода сѫ добива безъ кръвъ и безъ изтребленъ звѣрства! Лека никой не чека другъ да ни освободи; Нашата та свобода отъ наши давнеи! Лека вече запалим дивечко въ сърце то си за свята безгрешна кръвъ — Свобода или Смрътъ — и сѫ пламенъ мечъ да кръвъ въ общо то наше подъ знамена на нашата Българска Лъвъ; а Божия всемогъща дясница нали ще помогне.

Народний Войвода
Г. С. Раковски

1. Августа 1862

В резултат на широката акция на Раковски за привличане на доброволци за подготвяния на сръбска територия революционен отряд към Белград се стекли стотици младежи от всички краища на отечеството и от средите на българската емиграция от Влашко, Молдова и Русия. Съставът на доброволците бил пъстър: учащи се като Васил Друмев, Димитър Попгеоргиев и др., които пристигнали от Одеса; български студенти от Виена като Димитър Павлович; Спас Иванов и голяма група от учащи се в Сърбия българчета, измежду които изпъкват Петър Бонев и Иван Касабов; бивши хайдути и войводи — Илю Марков, Стефан Караджа, Христо Македонски, Димитър Николов Захралията, Манол Наков, Спиро Джеров, Стоян Георгиев. Внушителна била групата на български младежи, произхождаща от градовете във вътрешността на страната, синове на занаятчии и търговци. Между тях били Васил Иванов /Левски/, Иван Попхристов Кършовски, Тома Пантелеев, Христо Иванов /Книговезеца, Големия/, Матей Петров /Преображенски/ и т. н. Към доброволците се присъединили и българи — сезонни работници и бежанци, идещи от северозападните области и Македония.

По това време българските бежанци в пограничните области на Сърбия и населението в Северозападна България представлявали неспокоен елемент, който постоянно тревожел турската власт. С никакви мерки тя не можела да уталожи напрегнатото положение в тези области. Под въздействието на революционната пропаганда на Г. Раковски и неговите пратеници в страната част от бежанците поели пътя на въоръжената борба. Съществували предпоставки от тези области да се разшири притокът на доброволци, готови да грабнат оръжие в ръка за освобождението на България, но турските власти бдели за преминаването на турско-сръбската граница. Част от българите, които вече се намирали в Сърбия, не можели да се снабдят с необходимите средства, за да стигнат в столицата, и изчаквали в погранични градчета помощ и нареждания от Раковски и обявяването на многоочакваната война с Турция.[68]

Ходът на събитията не позволил на всички групи български доброволци да се включат в организираните от революционния център въоръжени отряди. Такава участ имал съставеният и възглавяван от Ив. Кулин отряд от български преселници в граничните източни краища на Сърбия, който възнамерявал да се присъедини към поделенията на българската легия в Крагуевац.[69] Освен краткото време, недостига на средства и неизбежните слабости в организацията за тази разпокъсаност на силите допринесла и предпазливостта на сръбското правителство, опасяващо се от международни усложнения и от недоволството на Великите сили, ако бъде създадено голямо формирование от български доброволци.[70]

При тези условия в сформираната от Раковски и призната от княжеското правителство Първа българска легия влезли далеч не всички стекли се в Сърбия български доброволци. Първоначално формирането достигнало 500—600 души, но скоро от него се отделила по-голямата част, възглавявана от известния войвода Илю Марков. Тях сръбските власти след известно време изпратили в Крагуевац, по-близо до границата. Под прякото командуване на Раковски в Белград останали 100—120 легисти.

Записалите се в легията младежи били организирани като военен отряд и били въоръжени, получили униформено облекло и спазвали строга военна дисциплина. Отличителен знак на униформата било лъвчето на калпаците, стъпило върху турско знаме. Събраните от Раковски народни пари обаче били недостатъчни за издръжката на бойците, а и въпросът за въоръжението и екипирането на всички легисти не бил разрешен напълно. Подпомогнати от сръбски инструктори, младежите усилено усвоявали стрелковото изкуство. Раковски разчитал, че когато назрее удобният момент, създаденият военен отряд съгласно с плана му ще се насочи към родината и ще стане ядрото на готвеното въстание. Но събитията в Белград взели неочакван ход. На 3/15 юни турски низами убили в Белград сръбски младеж. Инцидентът довел до въоръжена схватка. Намесили се Великите сили. На дипломатическите постъпки на Сърбия за крепостите Турция отговорила на 5/17 юни 1862 г. с артилерийска бомбардировка на Белград. Започнали въоръжени сблъсквания с турския гарнизон.[71] В помощ на сръбските части и мирното население участниците в Първата българска легия се сражавали на най-напрегнатите и опасни сектори.[72] Те проявили отлични бойни качества и храброст в сраженията при Варош капия и Байракли джамия и спечелили слава за легията.

По време на обсадата на Белградската крепост една мисъл въодушевявала българските доброволци — и тези, които се сражавали под българско знаме по улиците на столицата, и съсредоточените в близост до границата, и онези, които все още били пръснати на малки групи, — мисълта, че назряващата война между Сърбия и Турция ще ускори осъществяването на плана за освобождение на България.

ОПИТ ЗА ВЪСТАНИЕ В ТЪРНОВСКО-ГАБРОВСКИЯ РАЙОН /1862/. Новият ръководен орган — Привременното началство — продължил усилено да подготвя почвата в България

за въстание, като насърчавал групите от съмишленици на Раковски.

Освен в граничните на Сърбия райони най-силно било брожението в Търновско, Габровско и Сливенско. Съгласно плана главният удар на прехвърления от Сърбия въстанически полк трябвало да бъде насочен към тези райони. Поради това на тях било отделено особено внимание като изходна база на бъдещото масово въстание. В решаващия момент тук били изпратени от ръководния център специални пълномощници — хаджи Ставри Койнов и Иван Панов Карапанчев, — и двамата с военна подготовка и опит. Първият бил капитан от българските доброволчески отряди през Кримската война, а вторият — офицер от руската армия.

С посредничеството на Н. М. Тошков от Одеса Иван Панов се свързал със съратника на Раковски Стоил Балкански по време на неговата мисия в Русия. Въодушевен негов последовател, Панов напуснал военната служба, за да се посвети на освободителното дело. Панов се озовал в Белград и оттам се прехвърлил в родината. През юни и началото на юли той обходил Сливенско, пропагандирайки идеята за въстание, но скоро бил арестуван. По-голяма дейност успял да разгърне хаджи Ставри Койнов в Търновско и Габровско. Предрешен като търговец на бубено семе, той тайно обиколил няколко пъти района. В Търново основната група съучастници били занаятчии, дребни търговци, учители. Привлечени били и заможни хора.[73] В Габрово душа на приготвленията били учителят Никола Стефанов и Коста Ефтимов, загинал по-късно като участник в четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа.[74]

Вестта за бомбардирането на Белград от турците и за започналите сражения послужила като сигнал за действие. В очакване въоръженият отряд на Раковски да потегли от Сърбия по Стара планина, революционните дейци от Търновско и Габровско решили да тръгнат на 14 юни 1862 г. към Балкана. Но по-заможните търновски съзаклятници държали да се изчака обявяването на сръбско-турската война. Това разколебало част от дейците и на уречения ден не излезли всички. Търновските младежи, предвождани от хаджи Ставри, сформирали чета от около 70 души. По името на войводата движението в Търновско през 1862 г. било наречено от съвременниците „Хаджиставрева буна". На 14 юни търновската чета се отправила към Габровския Балкан. Очаквани били още чети от Габрово, Котел и Сливен. В Сливенския Балкан с малка чета обикалял Панайот Хитов, който бил във връзка с Раковски. В това време турската власт от Габрово, насочена от своите шпиони, започнала арести. Малка част от въстаниците в града успели да излязат, предвождани от Н. Стефанов и К. Ефтимов. Габровските въстаници, както и неколцината излезли в Балкана сливенски въстаници обаче били в невъзможност да се съединят с търновските си другари поради засилените турски военни части. Споразумението за общи действия между тях не могло да се изпълни.[75]

Съсредоточените нови турски табори войска и башибозук парализирали по-нататъшните революционни действия. Изолирани и преследвани, четниците не след дълго били принудени да се разпръснат на малки групи с надеждата да се укрият. Повечето от въстаниците били заловени. Извършени били арести и в други райони на страната. Голям бил броят на изпратените през 1862 г. българи на заточение в Диарбекир, Кютая и затворените в Цариградската терсана. Известни са имената на над 30 души от тях. През 1862 г. мнозина революционни дейци поели пътя на политически емигранти, тъй като били застрашени от преследванията на властта.

Преждевременното въстание в Търновско-Габровския район през 1862 г., което било замислено като част от общия план на Раковски, се оказало ограничено по размери независимо от широкия териториален обсег на приготвленията. На границата между два етапа в националноосвободителната борба този въстанически опит носел много от слабостите на предишните въоръжени прояви. За неговия неуспех повлияли преди всичко краткотрайната и недостатъчна подготовка вътре в страната и неблагоприятният обрат в международната обстановка.

Разтревожени от сръбско-турския конфликт, от военните приготовления на Сърбия, от стичането на доброволци от съседните земи в Белград и замислите за въстание, Великите сили и Турция взели бързи мерки. Свикана била посланическа конференция в Канлиджи. Но и по време на дипломатическите преговори положението в Белград било напрегнато. Кипящата дейност на българската революционна емиграция в Сърбия също продължила. Духовете не били успокоени и за да бъде готов да действува при подходящи обстоятелства, Раковски написал Позив към българите за въстание /1 август 1862 г./, който бил литографиран в много екземпляри, за да бъде разпръснат из българските земи, след като българската военна част навлезе в страната. В това възвание българите се приканвали да се вдигнат на борба и покажат, че са достойни за свободата си. „Нека никой не чака от другиго да го освободи — подчертава Раковски. — Нашата свобода от нас зависи!" С меч в ръката, със „святата възторгна реч свобода или смърт!" българинът трябва да

върви към бойното поле.

Междувременно конференцията в Канлиджи приключила своята работа. Под обединения натиск на Турция, Англия и Австрия, въпреки опитите на Русия и Франция да подкрепят Сърбия конфликтът завършил с омиротворение. По искане на Портата било решено да бъдат разпуснати сръбската народна войска и доброволческите части, съставени от чужденци в Сърбия. Въпросът за освобождаване на крепостите от турските гарнизони останал нерешен. Княз Михаил не приел да разпусне създадената от него народна войска, но отстъпил за доброволческите части и се съгласил те да бъдат разформировани. Опитът на Раковски да запази легията и да я изтегли по-близо до турската граница с намерението в удобен момент да я прехвърли в България не успял.[76] В началото на септември 1862 г. българската легия била разпусната. При променената обстановка след конференцията и компромиса на Сърбия очакваната война и въстанията в България и в други южнославянски области били осуетени. Раковски известил съмишлениците си, че замислената въстаническа акция се отлага.[77]

Националноосвободително движение 1856–1869 г.

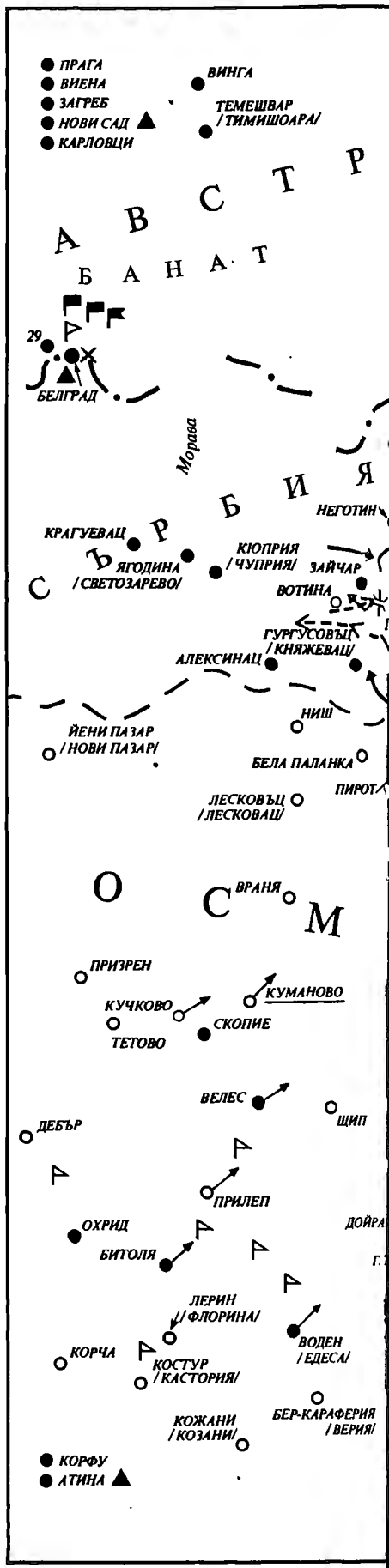

- СТОЛИЦА
- АДМИНИСТРАТИВЕН ЦЕНТЪР НА ЗАВИСИМА ДЪРЖАВА
- ГРАД
- СЕЛО
- ДЪРЖАВНА ГРАНИЦА
- ГРАНИЦА НА ЗАВИСИМА ДЪРЖАВА

БЪЛГАРСКИ ПОЛИТИЧЕСКИ СРЕДИЩА:

- ДОБРОДЕТЕЛНА ДРУЖИНА /ОТ КРАЯ НА 1852 Г. „ЕПИТРОПИЯ", ОТ МАРТ 1854 ДО НАЧАЛОТО НА 1862 Г. – „СРЕДОТОЧНО ПОПЕЧИТЕЛСТВО"/
- ОДЕСКО-БЪЛГАРСКО НАСТОЯТЕЛСТВО /ОТ 1854 Г./
- ПРИВРЕМЕННО БЪЛГАРСКО НАЧАЛСТВО /ОТ 1862 Г./
- ТАЕН ЦЕНТРАЛЕН БЪЛГАРСКИ КОМИТЕТ /ОТ 1866 Г./
- ВЪРХОВНО БЪЛГАРСКО ТАЙНО ГРАЖДАНСКО НАЧАЛСТВО /ОТ 1867 Г./
- БЪЛГАРСКИ КОМИТЕТ /ОТ 1867 Г./
- БЪЛГАРСКО ОБЩЕСТВО /ОТ 1868 Г./
- ПО-ЗНАЧИТЕЛЕН КЛОН НА ТЦБК
- СЕЛИЩЕ, С КОЕТО ГЕОРГИ С. РАКОВСКИ ПОДДЪРЖАЛ РЕВОЛЮЦИОННИ ВРЪЗКИ
- СРЕДИЩЕ, КЪДЕТО ДЕЙСТВУВАЛ Г. С. РАКОВСКИ

- ПЪРВА БЪЛГАРСКА ЛЕГИЯ ОТ 1862 Г.
- ВЪСТАНИЧЕСКИ ОТРЯДИ ПРЕЗ 1862 Г. НАЧЕЛО С ХАДЖИ СТАВРИ И НИКОЛА СТЕФАНОВ

БОЕН ПЪТ НА РЕВОЛЮЦИОННИТЕ ЧЕТИ НАЧЕЛО С:

- ПАНАЙОТ ХИТОВ И КОСТА ВОЕВОДА /ОТ 1864 Г./
- СТОЯН ЛЮЦКАНОВ /СЪС ЗНАМЕНОСЕЦ ХАДЖИ ДИМИТЪР, ОТ 1864 Г./
- ЖЕЛЮ ЧЕРНЕВ /ОТ 1865 Г./
- ХРИСТО МАКЕДОНСКИ /ОТ 1864 Г./

РАЙОН НА ДЕЙСТВИЕ НА ЧЕТИТЕ НА:

- СТОЯН И ГЕОРГИ КАПИТАНСКИ /ОТ 1863 Г./
- ПАНАЙОТ ХИТОВ /ОТ 1863 Г./ И ВАСИЛ ГЛАВАНАШКИ /ОТ 1864 Г./

ХАЙДУШКИ ЧЕТИ НАЧЕЛО С:

- КАПИТАН ПЕТКО КИРЯКОВ
- АНГЕЛ ВОЙВОДА
- ДРУГИ МЕСТНИ ВОЙВОДИ
- БУНТ В 1865 Г. НА БЪЛГАРИ-ХРИСТИЯНИ И МОХАМЕДАНИ СРЕЩУ ЕКСПЛОАТАЦИЯТА НА ГЮМЮШГЕРДАН

- ВТОРА БЪЛГАРСКА ЛЕГИЯ ОТ 1867/68 Г.

ДРУЖИНА НА ХАДЖИ ДИМИТЪР И СТЕФАН КАРАДЖА ОТ 1868 Г.:

- БОЕН ПЪТ
- РОДНО МЯСТО НА ЧЕТНИК
- КОТЕЛ СЕЛИЩЕ, ДАЛО ПОВЕЧЕ БОЙЦИ В ДРУЖИНАТА
- ПО-ЗНАЧИТЕЛНО СРАЖЕНИЕ НА ЧЕТИТЕ С ТУРСКИ ПОТЕРИ

ОБЕКТИ, ИЗВЕДЕНИ С ЦИФРИ:

1. РАКОВИШКИ МАНАСТИР
2. КАМЕНА РИКСА
3. ГОЛЯМА КУТЛОВИЦА /МИХАЙЛОВГРАД/
4. ЧИПРОВЦИ
5. ЗИМНИЧ
6. ГОРНА СТУДЕНА
7. ЛЕТНИЦА
8. ВЪРБОВКА
9. ПАТРЕШ
10. ВИШОВГРАД
11. ГОРНА ОРЯХОВИЦА
12. КАЛЕЙЦА
13. ДРЯНОВО И С. ГАНЧОВЕЦ
14. КИЛИФАРЕВО И ЦЕРОВА КОРИЯ
15. ЯЛОВО
16. ЕТЪРЪТ
17. БЕБРОВО
18. БУЗЛУДЖА
19. ШИПКА
20. ГОРНО САХРАНЕ И ДОЛНО САХРАНЕ
21. ГАБАРЕВО
22. КАЛОФЕР
23. КАРЛОВО
24. СОПОТ
25. МИТИРИЗОВО /В. ЛЕВСКИ/
26. КЛИСУРА
27. КОЧМАЛАРЕ /ОТЕЦ ПАИСИЕВО/
28. БРЕСТОВО
29. ЗЕМУН
30. ВАЛОВИЩА /СИДЕРОКАСТРОН/
31. МАХАЛАТА /ПЕЛОВО/

БОЕН ПЪТ НА РЕВОЛЮЦИОННИТЕ ЧЕТИ ПРЕЗ 1867 Г. НАЧЕЛО С:

- ПАНАЙОТ ХИТОВ И ЖЕЛЮ ЧЕРНЕВ /СЪС ЗНАМЕНОСЕЦ ВАСИЛ ЛЕВСКИ/
- ФИЛИП ТОТЮ
- В. ГАНЧЕВ ПЛЕВНЕЛИЯТА
- МАНОЛ РЕИЗ
- ИВ. КУЛИН, ЕРЕМИЯ БЪЛГАРОВ И Н. ПЕШОВ /ЗАЙЧАРСКА ЧЕТА/
- НИКОЛА ВОЙВОДОВ /СЪС ЗНАМЕНОСЕЦ ЦВЕТКО ПАВЛОВИЧ/

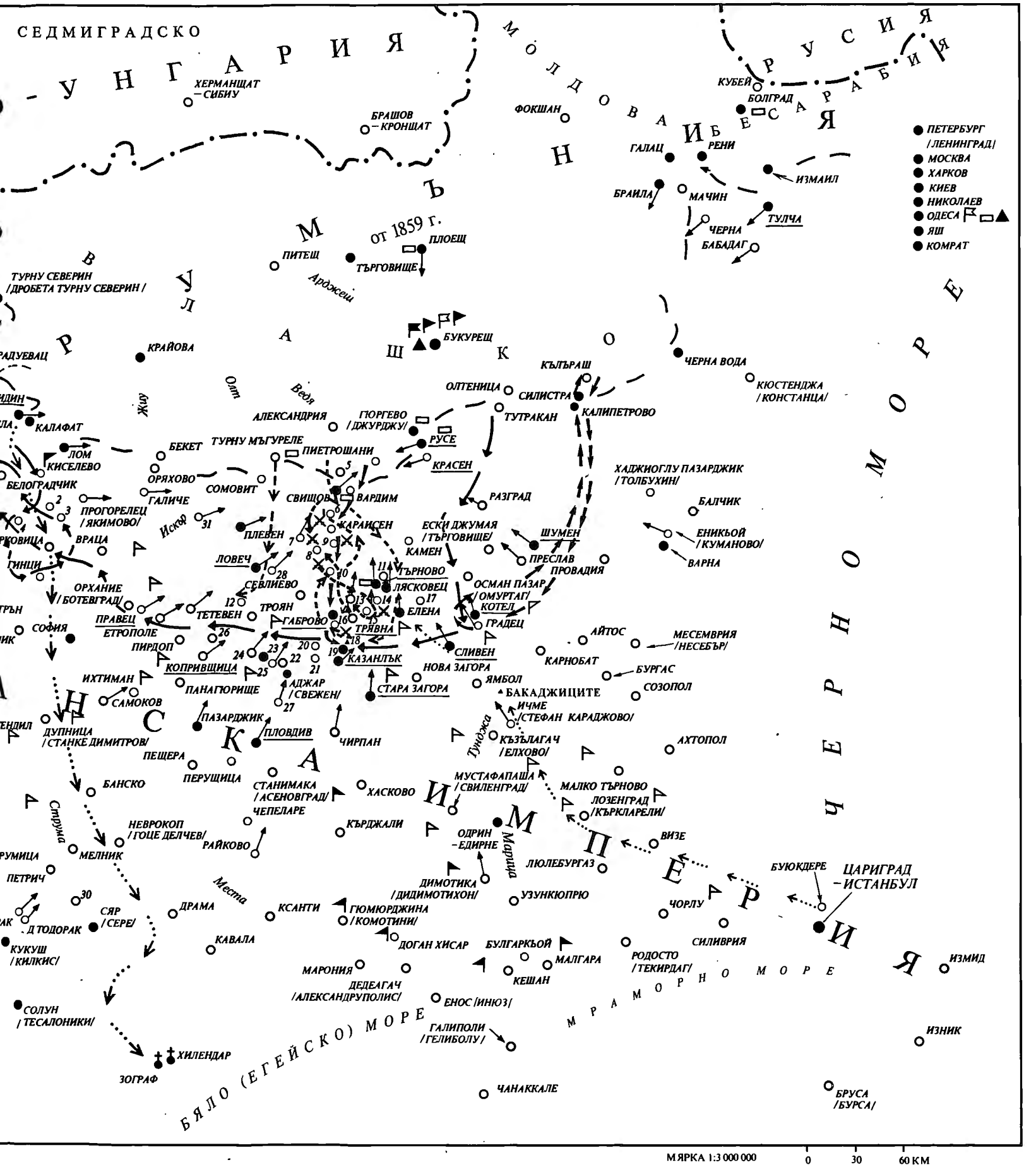

СЕДМИГРАДСКО
-УНГАРИЯ
ХЕРМАНЩАТ
-СИБИУ
БРАШОВ
-КРОНЩАТ
МОЛДОВА
ФОКШАН
РУСИЯ
БЕСАРАБИЯ
КУБЕЙ
БОЛГРАД
ГАЛАЦ
РЕНИ
ИЗМАИЛ
БРАИЛА
МАЧИН
ТУЛЧА
ЧЕРНА
БАБАДАГ
ПЕТЕРБУРГ
/ЛЕНИНГРАД/
МОСКВА
ХАРКОВ
КИЕВ
НИКОЛАЕВ
ОДЕСА
ЯШ
КОМРАТ
ВЪНШНИЯ
от 1859 г.
ПЛОЕЩ
ПИТЕЩ
ТЪРГОВИЩЕ
Арджеш
ТУРНУ СЕВЕРИН
/ДРОБЕТА ТУРНУ СЕВЕРИН/
РУМЪНИЯ
БУКУРЕЩ
КРАЙОВА
ЧЕРНА ВОДА
КЪЛЪРАШ
КЮСТЕНДЖА
/КОНСТАНЦА/
ОЛТЕНИЦА
СИЛИСТРА
КАЛИПЕТРОВО
ТУТРАКАН
Олт
Ведя
Жиу
АЛЕКСАНДРИЯ
ГЮРГЕВО
/ДЖУРДЖУ/
РУСЕ
КАЛАФАТ
ЛОМ
КИСЕЛЕВО
БЕКЕТ
ТУРНУ МЪГУРЕЛЕ
ПИЕТРОШАНИ
КРАСЕН
ХАДЖИОГЛУ ПАЗАРДЖИК
/ТОЛБУХИН/
БЕЛОГРАДЧИК
ОРЯХОВО
СОМОВИТ
СВИЩОВ
ВАРДИМ
РАЗГРАД
БАЛЧИК
ПРОГОРЕЛЕЦ
/ЯКИМОВО/
ГАЛИЧЕ
Искър
ПЛЕВЕН
КАРАИСЕН
ЕСКИ ДЖУМАЯ
/ТЪРГОВИЩЕ/
ШУМЕН
ЕНИКЬОЙ
/КУМАНОВО/
ВРАЦА
КАМЕН
ПРЕСЛАВ
ВАРНА
ГИНЦИ
ЛОВЕЧ
ТЪРНОВО
ПРОВАДИЯ
ОРХАНИЕ
/БОТЕВГРАД/
СЕВЛИЕВО
ЛЯСКОВЕЦ
ОСМАН ПАЗАР
/ОМУРТАГ/
ТРЪН
ПРАВЕЦ
ТЕТЕВЕН
ТРОЯН
ЕЛЕНА
КОТЕЛ
СОФИЯ
ЕТРОПОЛЕ
ГАБРОВО
ТРЯВНА
ГРАДЕЦ
АЙТОС
МЕСЕМВРИЯ
/НЕСЕБЪР/
ПИРДОП
СЛИВЕН
КАРНОБАТ
КОПРИВЩИЦА
КАЗАНЛЪК
НОВА ЗАГОРА
БУРГАС
ИХТИМАН
ПАНАГЮРИЩЕ
АДЖАР
/СВЕЖЕН/
СТАРА ЗАГОРА
ЯМБОЛ
БАКАДЖИЦИТЕ
СОЗОПОЛ
САМОКОВ
ИЧМЕ
/СТЕФАН КАРАДЖОВО/
ПАЗАРДЖИК
ДУПНИЦА
/СТАНКЕ ДИМИТРОВ/
ПЛОВДИВ
ЧИРПАН
Тунджа
КЪЗЪЛАГАЧ
/ЕЛХОВО/
АХТОПОЛ
ПЕЩЕРА
ПЕРУЩИЦА
МУСТАФАПАША
/СВИЛЕНГРАД/
БАНСКО
СТАНИМАКА
/АСЕНОВГРАД/
ХАСКОВО
МАЛКО ТЪРНОВО
ЛОЗЕНГРАД
/КЪРКЛАРЕЛИ/
ЧЕПЕЛАРЕ
Струма
НЕВРОКОП
/ГОЦЕ ДЕЛЧЕВ/
КЪРДЖАЛИ
ОДРИН
-ЕДИРНЕ
Марица
ВИЗЕ
РУМИЦА
МЕЛНИК
РАЙКОВО
ЛЮЛЕБУРГАЗ
БУЮКДЕРЕ
ЦАРИГРАД
-ИСТАНБУЛ
ПЕТРИЧ
Места
ДИМОТИКА
/ДИДИМОТИХОН/
УЗУНКЮПРЮ
ЧОРЛУ
СЯР
/СЕРЕ/
ДРАМА
КСАНТИ
ГЮМЮРДЖИНА
/КОМОТИНИ/
Д ТОДОРАК
КУКУШ
/КИЛКИС/
КАВАЛА
ДОГАН ХИСАР
БУЛГАРКЬОЙ
МАЛГАРА
СИЛИВРИЯ
РОДОСТО
/ТЕКИРДАГ/
ИЗМИД
МАРОНИЯ
КЕШАН
ДЕДЕАГАЧ
/АЛЕКСАНДРУПОЛИС/
ЕНОС /ИНЮЗ/
МРАМОРНО МОРЕ
СОЛУН
/ТЕСАЛОНИКИ/
ГАЛИПОЛИ
/ГЕЛИБОЛУ/
ИЗНИК
ХИЛЕНДАР
ЗОГРАФ
БЯЛО (ЕГЕЙСКО) МОРЕ
ЧАНАККАЛЕ
БРУСА
/БУРСА/
ЧЕРНО МОРЕ
МЯРКА 1:3 000 000
0
30
60 КМ

Войводата Цеко Петков, фотография, 1878 г. Архив на Българската академия на науките — София

Българските доброволци били принудени да се пръснат. Повечето останали без всякакви средства и документи, а срещали и спънки от страна на сръбските власти. Този неочакван обрат огорчил дълбоко българските доброволци и хвърлил задълго сянка на недоверие към официална Сърбия, чиято политика вдъхвала дотогава надежди за подкрепа у съседните южнославянски народи.

Независимо от краткотрайното си съществуване Първата българска легия изпълнила предназначението си на школа за придобиване на военен и политически опит. Значението ѝ не се изчерпва с бойната закалка и военните знания, придобити от участниците. Широк бил отзвукът от героизма и жертвите на българските доброволци. Благодарение настойчивостта на Раковски и неговите съратници Първата легия се сражавала под българско национално име и българско знаме. Това събудило интереса на дипломатическите представители на силите и изявило политическата зрелост и стремежите на българския народ към политическо освобождение.[78] Легията от 1862 г. популяризирала боевите качества на българите, които по думите на Раковски показали пред Европа, че са „храбри и неустрашими юнаци“ и не са загубили „стария си военен дух“. Първата легия оставила същевременно един горчив, но важен политически урок за българите, че помощта, обещавана от Сърбия за борбата им за национална свобода, е несигурна. Неуспешният опит за повдигане на масово народно въстание в България през 1862 г. показал също така необходимостта от подобра подготовка, съгласуваност и организация.

Опитът от бурните 1861—1862 г. дава силен тласък на революционния процес в България. Създаването на единен ръководен център, полагането на основите на българската революционна войска, широтата на акцията за събиране на материални средства и на доброволческото движение — всички свързани и с теоретичните постижения на Раковски — показват растящото влияние на идеите за целенасочена въоръжена борба с общонационален обхват и с цел постигане на политическа независимост по революционен път.

4. Българското освободително движение през 1863—1865 г.

ОПИТИ ЗА ПОСТИГАНЕ НА ЕДИНОДЕЙСТВИЕ МЕЖДУ ОСВОБОДИТЕЛНИТЕ ДВИЖЕНИЯ НА БАЛКАНСКИТЕ НАРОДИ. След 1861—1862 г. революционната пропаганда на Раковски и неговите съмишленици продължавала да печели нови привърженици на идеята за извоюване на политическата независимост с оръжие в ръка чрез организирана целенасочена борба. Обективните условия обаче не позволявали да се предприеме веднага нова широка въоръжена акция в общонационален мащаб. Но въпреки временното затишие през 1863—1865 г. българските революционни дейци продължавали своята работа.

След разпускането на Първата българска легия Г. Раковски участвувал в няколко акции, свързани с по-нататъшните задачи на освободителното дело на българите и на другите южни славяни. Първата от тях била свързана с пренасянето на

оръжие, отпуснато от Русия за Сърбия и за народните движения. Раковски съдействувал енергично на тази важна акция, преценявайки реалистично, че снабдяването на Сърбия с оръжие има огромно значение за подготвяната от нея война с Турция, а също така и за замисляното въстание на българите и другите борещи се за свобода народи. През декември 1862 г. заедно със свои сътрудници, пръснати в крайдунавските градове, той осигурил придвижването на пратката оръжие, идващо през Румъния. Задачата била сложна и рискована, понеже Австрия следяла зорко връзките на Русия с балканските страни, а водният път по Дунава бил контролиран от Турция. За участие в акцията били привлечени и някои българи, свързани с Добродетелната дружина. Те помагали за пренасянето на оръжието от руската граница до Крайова, откъдето хората на Раковски се грижели за опасната пратка до турската граница.[79]

През 1863 г. именитият български революционен ръководител играел първостепенна роля и в опитите за установяване на единодействие и разбирателство между балканските народи. Същевременно той полагал титанични усилия за правилна външнополитическа ориентация и за утвърждаване на самостоятелна външнополитическа линия на българското националнореволюционно движение. Той разбирал, че българското освободително движение е част от Източния въпрос, че не може да се развива изолирано от него и от борбите на другите балкански народи, а трябва да държи сметка за развитието на международните отношения и да се възползува от благоприятните моменти, от честите кризи на Изток в интерес на българите. Поради това българите според Раковски трябвало да се включват във всяка акция, която можела да съдействува за тяхното освободително дело.[80]

Тези си убеждения вождът на българската революция проявил и на дело. Сърбия се стремяла да подобри отношенията си и да уговори обща акция с Черна гора и Гърция срещу Османската империя и да организира сърбите в Босна и по Военната граница. Сътрудничеството на българите продължавало да ѝ бъде необходимо за осъществяване на плановете ѝ за национално обединение на сърбите. За пратеник в Черна гора и Гърция сръбското правителство се спряло на Раковски.[81] Изтъкнат вече български революционер, Раковски спечелил известност и авторитет не само сред сънародниците си, но и сред обществеността на другите балкански страни. Високо образован, владеещ гръцки език и свързан с борческите и демократичните кръгове, българският патриот имал качествата да изпълни дипломатическата мисия за спечелване на Гърция за съвместна освободителна акция на Балканите. Раковски от своя страна смятал сътрудничеството с другите балкански народи за необходимо за успеха на българското освободително дело. Той заминал за Атина през март 1863 г. На път за гръцката столица спрял в Цетина, където разговарял с черногорския княз и срещнал у него готовност за общи действия с българите.

В този момент Г. С. Раковски бил официален пратеник на Сърбия и негласен довереник на Черна гора, но при изпълнението на възложените му от тях дипломатически задачи той бил неизменно и преди всичко български патриот, който се ръководел от интересите на народа си. По онова време Раковски вярвал дълбоко в необходимостта от задружна борба на балканските народи, за да могат да постигнат с общи сили своите освободителни цели.

В Атина Раковски се свързал с видни тогавашни общественици и повел преговори, в които също проявил блестящи качества на дипломат. Положението в Гърция обаче не било благоприятно за постигане на съгласие за общи действия. Крал Отон бил свален от престола, страната се намирала в междуцарствие, а противоречията между отделните политически партии хвърлили страната в състояние на анархия. Опитната английска дипломация се стремяла да спечели Гърция, като ѝ обещавала отстъпването на Йонийските острови, владение тогава на Англия. Сред определени обществени среди имало силни противославянски настроения, умело подклаждани от привържениците на гръцката „мегали идея“ и плановете за възстановяване на Византийската империя чрез присъединяване на българските земи до Балкана и Македония. Тази обстановка предварително обричала на неуспех деликатната дипломатическа мисия на Раковски. След близо тримесечни усилия българският патриот бил принуден да се завърне в Белград.[82]

След завръщането си от Гърция Раковски бил разколебан във вярата си, че може да се стигне до сътрудничество с тази страна, където „мегали идея“ оказвала така силно въздействие. Изживял значителни разочарования, той се убедил, че при великодържавната политика на управляващите българо-гръцкият съюз е невъзможен. В Атина той научил и за тайните сръбско-гръцки преговори в края на 1861 г., водени от И. Гарашанин и Маркос Рениерис за общи действия и в случай на успех — за разделяне между двете държави на български земи.

Опитът от отношенията със Сърбия и от преговорите в Гърция дал възможност на Раковски да опознае отблизо хегемонистичните тенденции в политиката на княз Михаил Обренович и Гараша-

нин и на гръцкото правителство. Той разбрал, че домогванията на двете балкански държави към български земи и към контрол над българското освободително движение са сериозна пречка за равноправни българо-сръбски и българо-гръцки отношения.

Като привърженик на правото за самоопределение и взаимно зачитане на правата на народите Раковски предупреждавал за опасните за българите и балканското сътрудничество тенденции във външната политика на управляващите кръгове в двете страни. Плод от политическия опит от отношенията на българите с Гърция и Сърбия са книгата му „Български вероизповеден въпрос и голямая мечтайна идея панелинизма", издадена през 1864 г. в Букурещ, и трите варианта на недовършената брошура за политиката на Сърбия под заглавие „Сръбската политика относително на българите или мечтайний покрит пансърбизм в Турска Европа" /I вариант или „Политическите отношения Сръбскаго княжьства с България в днешните времена" II вариант/. Тук Раковски разкрива политическите цели на Патриаршията и гръцката държава да наложи чрез църквата и чрез териториални завоевания на български земи своите намерения за възстановяване на Византийската империя и неосъществимите претенции на Сърбия да си осигури хегемония на Балканите, като присъедини и значителни български земи. Всички балкански народи са заинтересовани да действуват с общи сили срещу Турция, но това може да стане само на основата на „братски искрен и любовен съюз". Раковски не се отказал и в следващите години да пропагандира идеите за общи действия и съюз между балканските народи срещу общия враг, но при условие, че са основани на равноправие, на взаимно уважение и при запазване самостоятелността на българите и другите участници.[83] Разочарован от възможностите за сътрудничество със Сърбия и Гърция, той преценил, че за българите е по-благоприятно да търсят съюзник в лицето на Румъния.

РАКОВСКИ В РУМЪНИЯ. В. „БЪДУЩНОСТ". В началото на септември 1863 г. Раковски се установил в Букурещ. Започнал нов период от бурния му живот, запълнен отново с усилия да организира народните сили в борбата за свобода. В същото време румънският народ водел усилена борба за изграждане на единна държава, за извоюване на пълна независимост. В страната се разгоряла остра политическа схватка между реакционните сили и привържениците на прогресивни реформи. Раковски не останал неутрален, настрани от политическия живот. Скоро той установил близки връзки с учени, държавници, публицисти, обществени и военни дейци.[84] Допадал му курсът на княз Куза, насочен към отвоюване на самостоятелност от Високата порта, както и прогресивните реформи, проектирани от неговото правителство. Подкрепян от голямото мнозинство от българите, живеещи в Румъния, Раковски чрез печата взел страната на демократичните сили в румънското общество, настояващи за преобразования. Българската революционна емиграция естествено гравитирала към радикално-демократичните тежнения на княз Куза, Михаил Когълничану и техните поддръжници и им давала подкрепа в борбата против реакционните консервативни и десно-либерални кръгове.

Българският родолюбец преценявал, че тези насоки в политиката на княза и правителството са благоприятни за българската кауза и могат да бъдат използувани, поради което се заел да пропагандира сближаването на румънци и българи. Той започнал да издава нов народен печатен орган на български и румънски език — вестник със символичното име „Бъдущност". Дейността на Раковски в Румъния и появата на вестника били посрещнати с радост от революционната емиграция и дейците в страната. „Бъдущност" обаче се натъкнал на противодействието на „старите" около Добродетелната дружина начело с Хр. Георгиев. Едрата русофилска буржоазия не споделяла одобрителната позиция на революционните дейци към княз Куза. Още при отпечатването на обявата за новия вестник турското правителство забранило разпространяването му в България, което стреснало и заможните търговци от страната, боещи се да не се компрометират пред властта.[85]

Така новият вестник на Раковски станал повод да се очертаят още по-ясно идейните различия на класова основа между едрата българска буржоазия и революционната емиграция. Свързани с едрите румънски земевладелци с класови и икономически интереси, богатите букурещки българи естествено не приемали начинанието на Раковски. Поради тяхното противодействие „Бъдущност" започнал да излиза едва след няколкомесечни усилия и отначало редакторът се въздържал от намеса в разгорялата се обществено-политическа борба в Румъния. От брой осми Раковски обаче изоставил тази линия и взел страната на тези, които настоявали да се посегне върху привилегиите на земевладелците, притежатели на богатствата на страната. „Старите" успели да наложат спирането на вестника. Пропаднал и следващият опит на Раковски да издава друг вестник — „Бранител", който бил спрян след първия си брой. През 1864—1865 г. неуморимият българин подготвил и издал и първия и единствен брой от отдавна замисленото списание „Българска старина".

По това време Раковски окончателно се раз-

делил с кръга около Добродетелната дружина. Дълбоките идейни различия се затвърдили след 1864 г. „Старите“ открито се противопоставяли на революционно-демократичното крило сред българската емиграция начело с Раковски, на замислите за въстание и на цялата дейност на Раковски. Неговото разочарование било така дълбоко, че той нарекъл хората от Добродетелната дружина „спекуланти с народното име“.

Независимо от непродължителния живот на своите вестници, с изключение на в. „Дунавски лебед“, Раковски оставил трайна следа в историята на българската политическа мисъл и сложил началото на революционната ни журналистика, на пропагандата на българската национална революция чрез печата.[86]

Вестниците „Бъдущност“ /1864/ и „Бранител“ /1864/ станали трибуна за пропагандиране на братството между българския и румънския народ. Издигнал се като една от големите фигури на общобалканския живот, чрез тези вестници Раковски сам започнал да влияе върху насоките за търсене на балканското единство.[87] Неговият в. „Бъдущност“ е един от малкото вестници в Европейския Югоизток, които пропагандирали тясно сътрудничество между балканските народи с програма за братски съюз между равноправни партньори в името на общата идея — справедливо решаване на Източния въпрос в полза на народите. На неговите страници Раковски поставял като условие за съюз с другите народи равноправните и открити отношения: „Нашето начяло всякоги е било да почитами и уважавами сичките народности и да правиме съюз с тях, когато са тии искрени и праведни, т. е. когато признават взаимната си длъжност с нас.“[88]

Последователен патриот и интернационалист, Раковски защищавал страстно с публицистичното си перо интересите на българския народ, разкривал увлеченията на гръцката буржоазия по „мегали идея“ и давал отпор на сръбските шовинистични нападки и домогвания. Верен на схващанията си, той се стремял към обективност и преодоляване на всевъзможните пречки по пътя на взаимното разбирателство. Демократичната общественост в другите балкански страни оценила огромните усилия на българския публицист да повлияе на народите от Европейския Югоизток да влязат в „правий път съседства и братства“. Създали се благоприятни условия за засилване на международните връзки на българската революционна емиграция. Започнало интензивно общуване с революционни представители на съседни и по-далечни народи.

ПРЕХВЪРЛЯНЕ НА ЧЕТИ В БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ 1864—1865 г. Под въздействието на революционните идеи на Г. Раковски хайдушкото движение постепенно променяло характера си и било разглеждано вече като средство за поддържане на духа на българския народ в очакване на общонародното въстание. През годините на временно затишие продължили да действуват малки хайдушки чети из Балкана, прехвърляни от Румъния и Сърбия. Но сега хайдутите и войводите започнали да осмислят действията си като част от общонационалното освободително движение и да се наричат с гордост „политически хайдути“. Макар по същество малките чети да запазвали характера си на стихиен изблик на народното недоволство, съзнанието на участниците в тях се променяло. В писмо до Раковски от 1864 г. известните войводи П. Хитов и Стоян Люцканов /Теньо Папазоглу/ изразяват политическата еволюция на хайдутството: „Будущността... не треба от другиго да я чакаме, а от нас си... Сега веч видиме, че ако ни[е] сами не станим, излъгани сме и никога не ще да си изпълним надеждите.“[89]

Дори сред патриотите извън революционното движение хайдутството придобивало нов смисъл. Така Н. Геров смятал, че трябва да се разгърне „хайдушка война“ по предварителен план. Хайдушките чети трябвало да бъдат оръдие на народното възмездие над особено проявени угнетители — местни турски управници и разбойници, а заедно с това да подкрепят населението за противодействие на събирането на данъците и злоупотребите на властите и в крайна сметка да създават постоянни затруднения на османското правителство.[90]

При това състояние на духовете в годините след неуспеха на революционната акция от 1861—1862 г. в България се прехвърляли неголеми чети, които изпълнявали предимно задачи от разузнавателен и наказателен характер. В тях участвували както опитни и прославени войводи, така и по-млади родолюбци, чиито имена са свързани с по-нататъшното развитие на освободителното движение. През 1864 г. в България преминали следните чети: на Христо Македонски и Петър Стоянов, на Ст. Люцканов със знаменосец Хаджи Димитър, на Димитър Николов Заралията, а през 1865 г. — четата на Желю войвода. Техният състав се движел между 12—20 души.

Първата чета минала Дунава недалеч от Видин и се отправила към Софийско. След това кръстосвала из берковските планини и Рила. В защита на селяните ликвидирала един прочут разбойник, който тероризирал населението. Зимата част от четниците прекарали по домовете си, а останалите — в Зографския манастир /в Света гора/ и на другата пролет се завърнали в Румъния.[91]

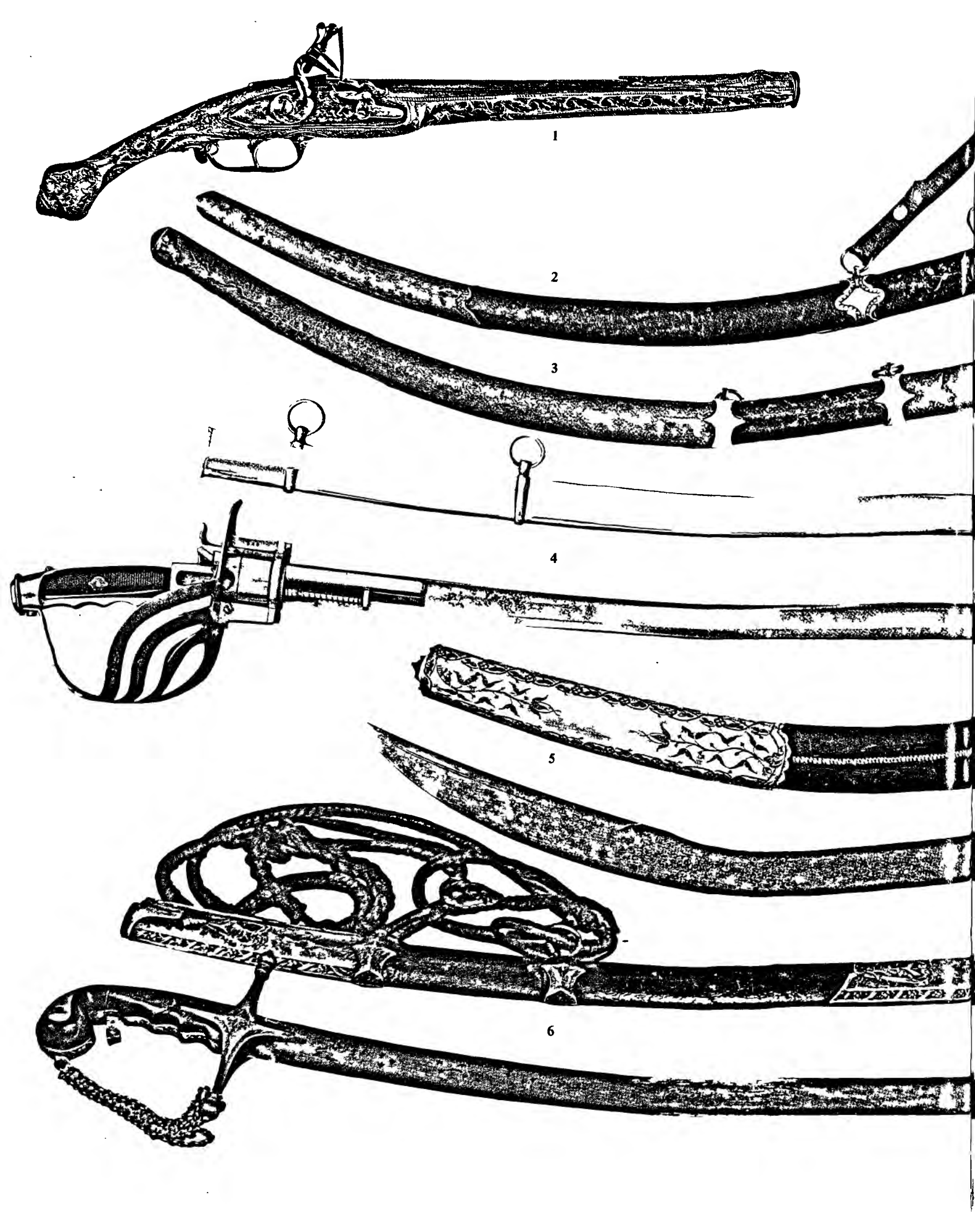
1
2
3
4
5
6

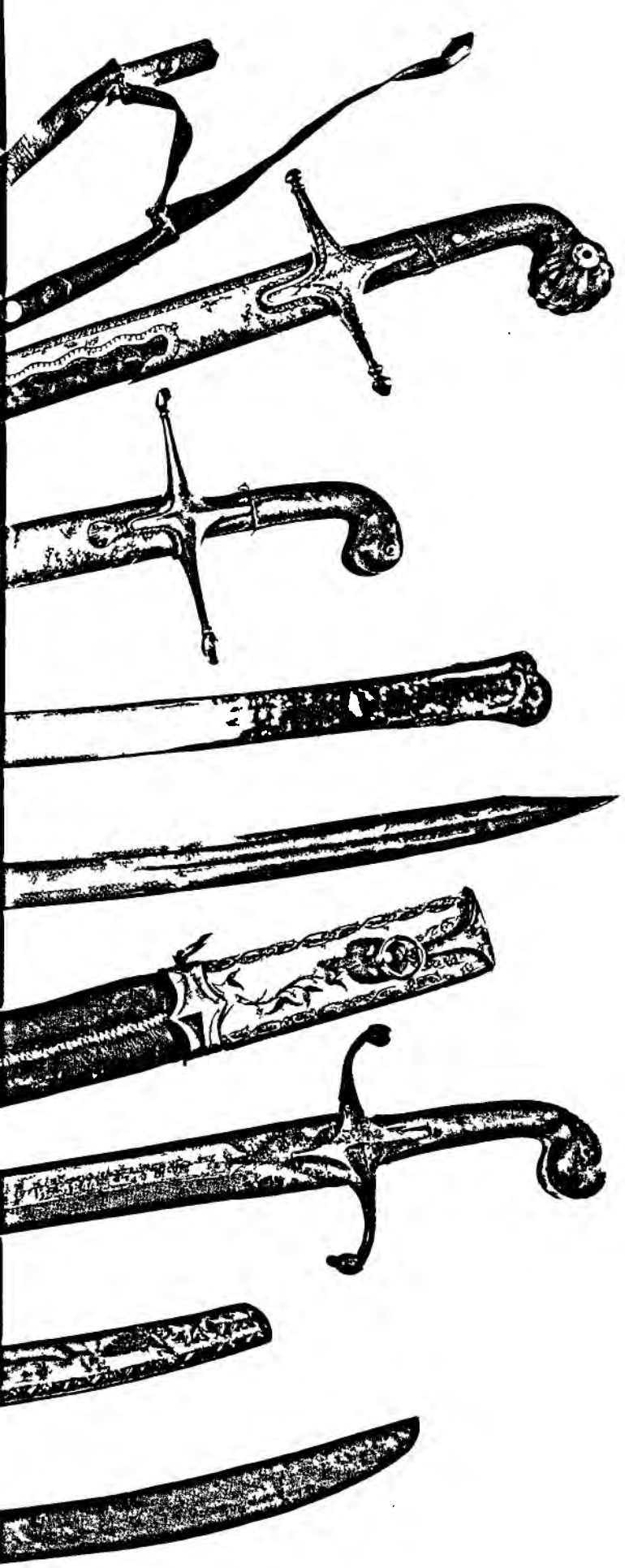

В четата на Ст. Люцканов освен Хаджи Димитър участвували още Стефан Караджа, Никола Странджата, Божидар Запрянов, Иван Пеев Узуна и др. Те преминали по Петровден при Свищов на родна земя и се отправили към Търновско. Но замислената от тях наказателна акция не успяла и след тримесечни обиколки, съпроводени с много опасности, те се озовали отново на север от Дунава.[92] Четата на Желю войвода се прехвърлила в района на Силистра и през Делиормана се отправила за Котленския Балкан. Обходила Сливенско, Габровско и през август отново се явила в Силистренско и тайно с каик се прехвърлила през Дунава в гр. Калараш.[93]

Няколко малки чети от български емигранти преминали и откъм Сърбия. Главен техен вдъхновител и инициатор през 1863—1864 г. бил Иван Кулин, установил се по това време в Зайчар. С негово съдействие сформирали четите си войводите Стоян и Герго Капитански /18 души, 1863 г./ и Васил Главиняшки /15 души, 1864 г./. Действията на двете чети обхванали Видинско, Белоградчишко и Ломско. Там те запалили няколко чифлика на турски бейове, които експлоатирали безмилостно българските селяни, ликвидирали няколко злосторници и един самозабравил се чорбаджия. Появата на тези защитници на българското население безпокоела бейовете-чифликчии и местните власти. След сражения с турски потери, загубвайки някои от другарите си, четниците се оттеглили през границата.[94]

През 1864 г. тайно от сръбските власти се прехвърлила недалеч от Зайчар още една чета — на Коста войвода и П. Хитов. След като през 1862 г. и до есента на 1863 г. Хитов се подвизавал със своя дружина в Източна Стара планина и се прехвърлил в Сърбия с момчетата си, през следващата пролет отново събрал четници сред българите в Крагуевац и Белград и заедно със стария хайдутин войводата Коста преминал в Берковско и

1. Пистолет с кремъчно запалване на войводата Ильо Марков. Военноисторически музей — София

2. Сабя на войводата Ильо Марков. Военноисторически музей — София

3. Сабя на войводата Ильо Марков. Военноисторически музей — София

4. Сабя-пистолет на войводата Стефан Караджа, около 1866 г. Притежание на Георги Желев — Силистра.

5. Сабя на войводата Желю Чернев. Военноисторически музей — София

6. Сабя на войводата Иван Кулин. Военноисторически музей — София

Пиротско, където се борели срещу провинени спрямо българите турци.[95] Освен споменатите действували и други чети, съставени от български хъшове, за които има оскъдни сведения. Те навлизали в територията на империята, създавайки огнища на неспокойствие както в пограничните, така и в средищните области.

През 1865 г. стихийното недоволство на българското население се проявило в една по-значителна проява — бунта на родопското население против известните експлоататори Гюмюшгерданите — манифактуристи и доставчици на турското правителство. Този бунт, макар и бързо потушен, разкрил остротата на социалните конфликти.[96] Жестоката експлоатация тежала на социално онеправданите слоеве от българи-християни и българи с мохамеданско вероизповедание, които се надигнали задружно против местните феодали и техните съдружници и отказвали да плащат десятък и да се подчиняват на органите на властта.

В същото време в дебрите на Стара планина, Средногорието, Рила, Родопите, Пирин, Малешево, Доспат и пр. продължавали да се появяват ту тук, ту там отделни сформирани на място хайдушки чети. Между най-прочутите войводи народни закрилници били Ангел войвода, Петко Киряков и др. Особена популярност добила продължителната борба на П. Киряков и дружината му срещу турските насилия в Гюмюрджинско, Ференско, Ксантийско, Маронийско, Еноско. През 1864 г. например той водил редица сполучливи сражения с преследващите го многобройни потери.

Нападайки злосторниците и закриляйки онеправданите, Петко войвода спечелил обичта и поддръжката на цялото българско население и съчувствието на голяма част от гръцкото и турското население.[97] Общо взето, действуващите в българските земи хайдушки дружини през 1863—1866 г. били малобройни и проявите им — малко ефикасни. Тази форма на въоръжена борба очевидно губела първоначалното си значение. Мнозина от бившите хайдути вече преминали в редовете на политическата емиграция в Сърбия и Румъния, сближавали се с Раковски и се вдъхновявали от идеите му. Ръководителят на национално-революционното движение и неговите най-близки съратници оказвали съдействие при подготовката на четите, прехвърляни откъм Румъния и Сърбия. Самите войводи също търсели и се придържали към съветите на Раковски.[98] По този начин малобройните и на пръв поглед некоординирани в действията си чети от 1863—1865 г. отговаряли на една обща тенденция — да се поддържа борческият дух на българския народ.

ГЛАВА ВТОРА

ДВИЖЕНИЕ ЗА ПОЛИТИЧЕСКО ОСВОБОЖДЕНИЕ ПРЕЗ 1866—1869 Г.

1. Проекти и инициативи за разрешаване на българския въпрос

РЕВОЛЮЦИОНЕН ПОДЕМ НА БАЛКАНИТЕ ПРЕЗ 1866—1869 г. Освободителните борби на балканските народи срещу османското владичество от началото на 60-те години не били още заглъхнали напълно, когато в Османската империя избухнала нова криза. През 1866 г. Високата порта била изправена пред нови вътрешни и външнополитически затруднения, които започнали с Критското въстание и продължили няколко години с различна интензивност и сила. Намесили се европейските държави-гарантки. Англия и Австрия били враждебни към въстанието и към очертаващото се ново революционно възбуждение на Балканите. Русия поддържала критяните и Гърция. Позицията на Франция била двойствена, но в редица случаи — солидарна или близка до тази на Русия.[1]

В подкрепа на критските въстаници се обявили европейската демократична общественост и балканските народи. На бунтовния остров се стичали доброволци от континентална Гърция, от други балкански области и гарибалдийци от Италия. И сред българските революционери, независимо от острата борба срещу Цариградската патриаршия и гръцкото духовно влияние, борбата на критяните намерила съчувствие. В чуждите доброволчески части, които се сражавали срещу турците на о-в Крит, имало и българи.[2] Колко нежелателна била тази солидарност на българите за Високата порта и нейните европейски поддръжници, свидетелствува фактът, че тя предизвикала съставянето на фалшиви адреси от името на българския народ срещу Критското въстание.[3]

Наред с революционните действия на о-в Крит Високата порта имала и други политически усложнения. През февруари 1866 г. в Румъния бил извършен династически преврат, при който княз Куза бил свален от престола. Протестите на Високата порта били последвани от военни приготовления, които заплашвали с турско-румънски въоръжен конфликт. Със съдействието на Прусия и Франция на румънския престол бил доведен княз

Карл Хоенцолерн.[4]

През есента на 1866 г. сръбското правителство поставило отново пред Високата порта въпроса за освобождението на сръбските крепости от турските гарнизони. Първоначалната неотстъпчивост на Турция била заменена от готовност това искане да бъде удовлетворено.[5] Решаваща роля за разрешението на този въпрос, който предизвиквал неколкократно дипломатически и въоръжени конфликти между Турция и Сърбия, изиграли два фактора. Първият от тях бил активизирането на българското революционно движение и на освободителните борби на другите южнославянски народи. Във връзка с това княз Михаил Обренович замислял военна акция срещу Турция за освобождаване крепостите и на сръбските области, които се намирали още под турска власт, при едновременни въстания в България, Босна и Херцеговина, които Сърбия да подкрепи, като сключи и съюзи с Гърция, Румъния и Черна гора. Вторият фактор бил нежеланието на Великите сили, преди всичко на Англия и Франция, да допуснат разгарянето на революционното движение в България и другите области и избухването на въоръжен конфликт между Сърбия и Турция. Под настойчивите съвети на английската и френската дипломация Високата порта предпочела да направи доброволно минимална отстъпка с освобождаването на сръбските крепости от останалите там турски гарнизони, за да предотврати по-голямата опасност от въстания и война.[6]

Тактическият ход на западноевропейските държави-гарантки за целостта на Османската империя успял, но само частично. Наистина след отстъпването на крепостите Михаил Обренович и неговият пръв министър И. Гарашанин, без да престават да подкрепят за известно време революционното движение в България и неосвободените сръбски области, не се решили на голяма акция срещу Турция. Постепенно при все повече засилващото се влияние на Австро-Унгария[7] Сърбия отстъпила от прокламираната от княз Михаил национална политика и от обещанията му да подкрепи революционното движение.

Но Турция и западноевропейските държави били излъгани в очакванията си, че с отстъпването на сръбските крепости ще бъде прекратен революционният подем в българското освободително движение. Дълбоките противоречия между българския народ и Турция и недоволството му от експлоатацията, ограбването, варварския режим и безправието вече били осъзнати от оформилата се и изявила стремежа си за самостоятелност българска нация като нетърпимо положение и пречка за развитието ѝ. Поради това усилията и опитите ѝ за разрешаване на българския национален въпрос били неизбежни.

С напредъка в развитието на капиталистическите отношения и с израстването на българската буржоазия борбата за отхвърляне на чуждото политическо владичество и за създаването на условия за свободно икономическо, политическо и културно развитие на страната придобивала първостепенно значение. Всички социални среди и политически групировки били единодушни за крайната цел и перспектива — възстановяването на българската държава.[8] Но социалните различия и интереси в раждащото се буржоазно общество водели до различни виждания за пътищата към тази общонационална цел, за средствата и методите на борба и за характера на бъдещата българска държава. Тези различия изиграли определяща роля при формирането на политическите течения и програми в българското националноосвободително движение през разглеждания период и в хода на борбата за освобождение.[9]

Немаловажно значение за идейното разграничаване на политическите течения имали международната обстановка на Балканите и в Европа и политиката на Великите сили по Източния въпрос. Още в началото на века и особено през 40-те години на XIX в. българите разбрали, че балканските освободителни движения, включително и българското, зависят от интересите на Великите сили към съдбата на Османската империя, от техните противоречия на Балканите и от стремежа на всяка една от тях да си осигури влияние в Турция, а заедно с това и сред българите. Становището на европейските държави по Източния въпрос и взаимоотношенията им с Турция давали непосредствено отражение в позициите им към българското освободително движение и поради това обективно се превръщали във важен фактор за насоката, развитието и перспективите на това движение.[10]

ПРЕГОВОРИ НА ДОБРОДЕТЕЛНАТА ДРУЖИНА СЪС СЪРБИЯ ЗА ЮГОСЛАВЯНСКО ЦАРСТВО. През втората половина на 60-те години се активизирали създадените по време на Кримската война политически центрове на едрата българска буржоазия в Румъния и Русия — Добродетелната дружина и Одеското българско настоятелство. Те се ръководели в политическите си прояви от убеждението, че при съществуващата обстановка в Турция и при заинтересоваността на Русия да засили влиянието си на Проливите и на Балканите, българското освободително движение трябва да чертае своите планове в тясна връзка с политиката на Русия спрямо Османската империя.[11] Русофилската групировка сред емигрантската буржоазия играла твърде дейна роля в годините на революционния подем през 1866—1869

г. Очакванията, че Русия, заинтересована от отслабването на Турция, ще съдействува за освобождението на подвластните ѝ народи в европейските провинции, имали основания. Но превръщането на тези очаквания в политическа доктрина и подчиняването на българското освобождение на политиката на царска Русия криело и опасни последици за българите.

Русия се намесила активно в балканските събития, защото подемът в българското и другите южнославянски национални движения имал за нея важно значение. Руската дипломация подкрепила идеята Сърбия да стане средоточие на освободителните движения. Надявайки се, че в лицето на княз Мих. Обренович и И. Гарашанин, както и поради симпатиите на сръбския народ към нея Русия се ползува със сигурно влияние в княжеството, царското правителство насърчавало намеренията на Сърбия да стане „Пиемонт на Балканите".[12] В същото време то дало на Добродетелната дружина да разбере, че смята за подходящо тя да влезе в преговори със сръбските държавни ръководители.

През есента и зимата на 1866 г. членовете на Добродетелната дружина заедно със сръбския дипломатически агент в Букурещ Коста Магазинович при знанието и съдействието на руските дипломати в Букурещ, Цариград и Пловдив /Н. Геров/ изработили „Програма за политически отношения на сърбо-българите /българо-сърбите/ или на тяхното сърдечно отношение" с дата 14 януари 1867 г. Предвиждало се българският и сръбският народ да създадат обща държава начело с династията на Обреновичите, която да се нарече „Българо-Сърбия" или „Сърбо-България", да се управлява от правителство с участието на сърби и българи и от общо народно събрание — скупщина, която да се състои от депутати — избрани представители на двата народа.

За Сърбия било благоприятно наред с договорите, сключени или подготвяни между нея, от една страна, и Гърция, Черна гора и Румъния, от друга, да има споразумение за общи действия и с българите, за да го използува за своите цели в подходящ момент.[13] Докато зад интересите на Сръбското княжество стояла неговата държавно-административна и военна сила, българите били представлявани само от една от българските политически групировки — Добродетелната дружина, изразителка на интересите и разбиранията на едрата русофилска буржоазия. В преговорите със Сърбия и в проектите си за национално освобождение Добродетелната дружина залагала на подкрепата на Русия, но позициите на царското правителство спрямо българите се определяли от общата му южнославянска и балканска политика

Етнографска карта на Ами Буе, 1847 г. Д. Ризов. Българите в техните исторически, етнографски и политически граници, Берлин, 1917, с. 26

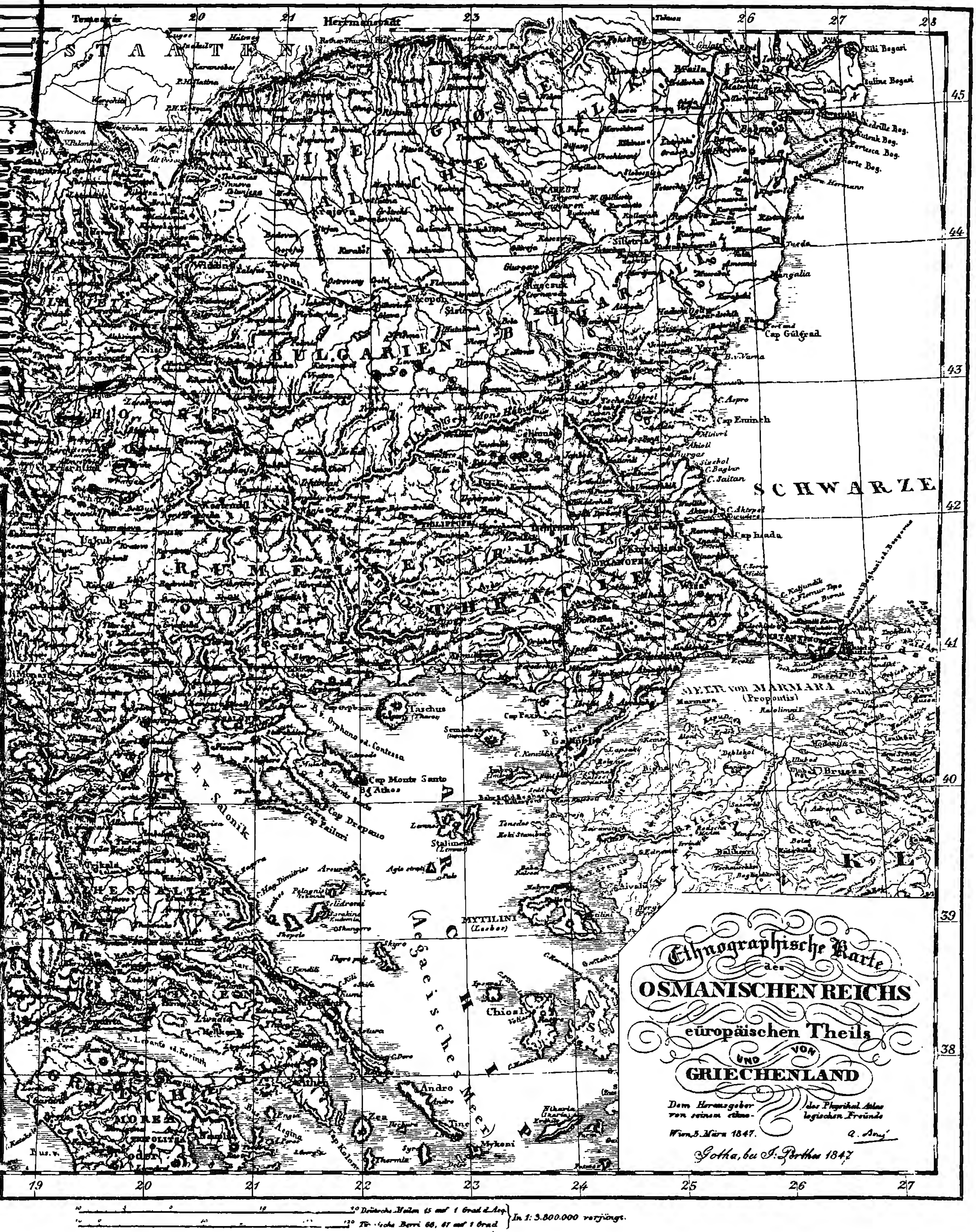
Ethnographische Karte des
OSMANISCHEN REICHS
europäischen Theils
und von
GRIECHENLAND
Dem Herausgeber des Physikal. Atlas von seinem ethnologischen Freunde
Wien, 3. März 1847.
A. Boué
Gotha, bei J. Perthes 1847
SCHWARZE
MEER von MARMARA
(Propontis)
Aegaeisches Meer
BULGARIEN
Hermannstadt
Cap Emineh
Cap Gülgrad
C. Aspro
C. Saitan
Cap Iniada
Taschus
Cap Monte Santo
Athos
Cap Drepano
Cap Pailuri
Stalimene
MYTILINI
Chios
Andro
Tine
Zea
Mykoni
Kili Bogasi
Sulina Bogasi
Gallipoli
Salonik
Larissa
MOREA
Deutsche Meilen 15 auf 1 Grad d. Aeq.
In 1: 3.800.000 verjüngt.

и в крайна сметка от интересите на Русия на Изток в тясна зависимост от международната обстановка и взаимоотношенията ѝ с другите сили и Турция.

Програмата за политическите отношения на сърбо-българите, подписана от Хр. Георгиев, д-р Г. Атанасович, митрополит Панарет Рашев и др., била изпратена на сръбското правителство. Министър-председателят И. Гарашанин, който не вярвал във възможностите на българското освободително движение и смятал акцията на Добродетелната дружина за изолирана, отговорил, че правителството му поддържа идеята „за сътрудничество... и за постигане на общо освобождение според възможностите, а въпросът за бъдещата политическа организация на двете страни" следва да се остави за след победата им. Между Добродетелната дружина и сръбското правителство били установени тесни връзки. В Белград бил изпратен специален представител на дружината — В. Мустаков. Въз основа на опита си от организацията за национална пропаганда в неосвободените сръбски и други южнославянски области и в духа на задачите ѝ Гарашанин препоръчал на Добродетелната дружина да създаде мрежа от свои агенти в България и да изисква от тях сведения за настроенията на населението, да поддържа духа му и да популяризира идеята за обединението на сърби и българи в една държава.[14]

Добродетелната дружина не откликнала особено радушно на предложението на Гарашанин, не потърсила опора в революционното течение, което изразявало коренните интереси и стремежи на българския народ, а ограничила усилията си в средите на едрата емигрантска буржоазия. През април 1867 г. тя свикала богатите българи,[15] произхождащи от различни градове на България, които живеели в Румъния и Одеса, със задача да обмислят по какъв начин би било възможно „да се сближим със сръбското правителство и си приготвим българското освобождение, тъй като Русия ни показа, че само чрез Сърбия ще бъде възможна помощта ѝ, тъй като пряката нейна помощ би възбудила цяла Европа против нея". В Букурещ се събрали около 70—80 души българи от различни места. Наред с букурещките българи присъствували и видни съмишленици на Добродетелната дружина от Браила, Галац, Исмаил и Одеса.[16]

След като разисквало обстойно проекта от 14 януари и обстоятелствата за споразумение със Сърбия, събранието приело нов документ за съединение на двата народа в обща държава. Протоколът от решенията на събранието, също като програмата, не определял пътищата към свободата, а само декларирал, че трябва да се създаде обща държава под название Югославянско царство, което да се състои от „Сръбско и Българско".

Сръбското княжество се стремяло към хегемония на Балканите. То водило през 1861 и 1867 г. тайни преговори с Гърция, в които се предвиждала подялба на български земи, като Сърбия претендирала за Македония и за земите до р. Искър. Тези претенции заплашвали националните интереси и бъдещето на България. Ето защо участниците в събранието от април 1867 г. изрично посочили в решенията си, че Българско ще „обема областите България, Тракия и Македония". Монархията била избрана като държавна форма, а за владетел на Югославянското царство отново се приемал сръбският княз Михаил Обренович с право на наследство. Събранието обаче подчертало принципа на равноправие на двата народа в управлението на общата държава, като поставило условие общото правителство и Народното събрание да се състоят от представители на двата народа, а административният апарат в двете части на държавата да има национален състав, отговарящ на населението, съответно сръбски и български. Обединяването в една държава да стане на принципа на зачитане на националността, езика и традициите на сърби и българи: всяка страна да запази „своето си наречие за официално" в управлението, училището и в църковните епархии; в знамето на общото царство да фигурират държавните знаци на България и Сърбия. За господстваща религия се признава православието при свобода на вероизповеданието и ръководството на религиозните работи от независим Синод, съставян от двете племена, а църковната йерархия по места — в зависимост от населението на съответните епархии.

Протоколът бил скрепен с подписите на 35 души от участниците в събранието. Важно решение на събранието от 7 април е избирането на настоятелство, което било натоварено да работи от името на българския народ „за достигнуването на тая любородна цел". Настоятелството се състояло от седем членове: Хр. Георгиев, д-р Георги Атанасович, Михаил Колони, д-р Димитър Протич, Стефан Иванов, Георги Николопуло и д-р Димитър Гикулеску, все видни членове на Добродетелната дружина.

В заключение на протокола се посочвало, че съглашението влизало в сила след подписването му от сръбското правителство. Към сръбската страна се предявявало също така искане да се задължи „да принесе всяка вещественa и нравствена помощ за достигнуването на общата цел". При това инициативата се запазвала за настоятелството, което ще поиска тази помощ, когато „бла-

горазсъди според обстоятелствата, че е нужна"[17].

Както се вижда, събранието от 7 април одобрило идеята за постигане на освобождението на България чрез създаването на двунационално Югославянско царство, като поставило изисквания за запазване националната цялост на българските земи и за равноправие на българите със сърбите в общата държава с изключение на монархическата власт.

Протоколът бил изпратен чрез К. Магазинович до белградското правителство. С писмо от 22 май 1867 г. до настоятелството на Добродетелната дружина И. Гарашанин изразил своето и на правителството си съгласие „напълно и основно с предложените точки", добавяйки, че остава „да се споразумеем и договорим по-късно по подробностите"[18]. Но споразумението съгласно протокола на българското събрание не било официално потвърдено и подписано и следователно не получило законна и задължителна форма за сръбското правителство.

Причините за въздържаността на Сърбия били няколко. Тя не желаела да се обвързва с договор, който да ѝ наложи определени задължения към българите. Споменаването в протокола на Тракия и Македония като български области, за чиято бъдеща подялба сръбското и гръцкото правителство още от 1861 — 1862 г. водели преговори, я карало да се въздържа. Сръбското княжество се стремяло да си осигури политическото ръководство на националноосвободителното движение на балканските или поне на южнославянските народи, макар че далеч не било готово във военно отношение не само за материална подкрепа на евентуални въстания в Босна, Херцеговина и България, но и за въоръжен конфликт с Турция.[19] Не било стабилно и международното положение на княжеството. Разрешаването на въпроса за сръбските крепости по дипломатически път тъкмо през пролетта на 1867 г. отлагало военните намерения на правителството за неопределено време. Френската, английската и австрийската дипломация упражнявали натиск върху него да следва мирна политика.[20]

Макар че споразумението между сръбското правителство и Добродетелната дружина не било подписано от сръбска страна, отношенията между тях и дейността им през 1867—1868 г. се развивали на основата на фактическа договореност за съвместни действия, насочени към разрешаване на българските и сръбските национални задачи. Княз Мих. Обренович приел през май 1867 г. в Белград пребиваващите там двама представители на българското настоятелство Г. Шопов и М. Колони. Князът изразил задоволството си от протокола и готовност за продължаване на общите действия.

Г. Шопов и М. Колони настоявали договорът да бъде подписан незабавно, за да влезе в сила. Сръбското правителство обаче отново отлагало това и пак изисквало от Добродетелната дружина да работи в България, да събира средства и да държи в готовност българския народ, без обаче да допуска преминаването на малки чети, преди да дойде моментът за общо въстание на Балканския полуостров, т.е. преди Сърбия да бъде готова за такова въстание.[21]

По своята същина инициативата на Добродетелната дружина за споразумение със Сърбия и за създаване на Югославянско царство означавала опит за решаване на българския национален въпрос по пътя на дипломатически преговори и с помощта на една от освободените балкански държави при негласната, но активна подкрепа на Русия. В края на 1866 г. и първата половина на 1867 г. руската дипломация смятала, че преговорите и съюзът между балканските държави, особено между Сърбия и Гърция, са необходимо условие за успеха на замисляната военна акция. Тя поддържала и българо-сръбското сближаване.[22] Русия насърчавала създаването на балкански съюз, като се надявала, че ще осигури влиянието си в него.[23] Но тя залагала преди всичко на княз М. Обренович и И. Гарашанин, а те се придържали във външната си политика към известното „Начертание", ръководно начало в което било осигуряването на хегемонията на Сърбия над южнославянските и балканските народи чрез балансирането между Великите сили и териториално разширение на княжеството за сметка на български и други земи.[24] Така че всъщност Сърбия не била надежден политически съюзник за Русия.

Освен това Сръбското княжество не било готово да воюва. След като руските висши офицери, изпратени там, констатирали недобрата му военна подготовка, руската дипломация преценила още през лятото на 1867 г., че за военна и въстаническа акция на Балканите може да се мисли едва през пролетта на 1868 г. Русите осведомили за това и Добродетелната дружина.[25] Но Игнатиев имал съображения българите да покажат своята готовност за въоръжена борба. През зимата и пролетта на 1867 г. привържениците на Раковски извършвали усилена подготовка за преминаване на чети в България.

Добродетелната дружина подкрепила изпращането на четите на П. Хитов и Ф. Тотю, подготвени под ръководството на Г. С. Раковски, и отпуснала известни средства за тях, като предвиждала те да не вдигат въстание, а само да преминат по Стара планина и да демонстрират недоволството на българския народ и освободителните му

стремежи. Едрата емигрантска буржоазия около Добродетелната дружина дала, макар и частична подкрепа на революционното движение, преценявайки реалистично, че преминаването на четите в България ще улесни успеха на руските дипломатически действия в полза на българите и ще подпомогне евентуалното благоприятно решаване на въпроса за освобождението на България.

Проектите за българо-сръбска държава напомнят дуалистичните идеи за създаване на двуили повече национални държави, които станали популярни във връзка с превръщането на Хабсбургската империя в дуалистична монархия. Проектът на Добродетелната дружина се различавал съществено от тях по един основен момент — съюзът трябвало да стане на равноправни начала, и то между два народа, близки по произход, език, историческа съдба и с еднакви национални задачи по отношение на общия поробител. По-късно Добродетелната дружина отстъпила от българо-сръбската програма и също преминала на позициите за дуализъм с Турция.

ТАЕН ЦЕНТРАЛЕН БЪЛГАРСКИ КОМИТЕТ. ИДЕИ И ДЕЙНОСТ. През втората половина на 60-те години се активизирали и емигрантските кръгове на по-младата генерация на българската буржоазия в Румъния — търговци и интелигенти, израснали след Кримската война, които не били укрепили достатъчно своето материално състояние и чувствували всички неизгоди на неравноправното и зависимо положение на българския народ от османската администрация. Политическата им платформа съдържала двойствените тенденции на социалната групировка, от която произхождали — стремеж към независимо национално съществуване и към радикално решаване на българския въпрос по революционен път и, от друга страна, склонност към компромиси и комбинации било с външна сила, било с господствуващата турска държава.

Тази прослойка от българската емигрантска буржоазия най-напред получила политическа поддръжка от страна на румънците, връзките ѝ с които довели и до основаването на Тайния комитет. Детронирането на княз Ал. Куза през февруари 1866 г., което първоначално предизвикало значително вътрешно и външнополитическо напрежение и опасения от турско нападение, дало отражение и в българо-румънските отношения.

Ръководителите на Тайния румънски комитет, който изиграл решителна роля в свалянето на княза, принадлежели към либералната партия на „червените“ /К. Росети, Й. Братияну и др./. Тя имала прозападна политическа насока, като била ориентирана преди всичко към Франция. Заедно с това ръководителите на тази партия били свързани с националните движения в Европа и били благосклонни към борбите на италианците, поляците, южните славяни и гърците. Комитетът подготвял румънския народ за отпор на евентуално турско нападение. Замислено било да се организират доброволчески части, в които наред с румънци да участвуват български, полски емигранти и др.[26]

Ръководителите на румънския комитет се обърнали към Ив. Касабов и към други участници в освободителното движение от 50—60-те години.[27] В резултат от преговорите бил създаден Таен съзаклят български комитет. Предвиждало се той, със съдействието на румънския, да организира въстание в България. За целта бил подготвен акт за сътрудничество под заглавие „Свещена коалиция между румънците и българите“. В този документ е фиксирано споразумението за взаимопомощ срещу общия неприятел Турция на българи и румънци, поддържана и пропагандирана и от Раковски. Представители на двата народа в коалицията били: от българска страна — Централният български комитет в Букурещ в състав Ив. Касабов, Димитър Диамандиев, Хараламби Сяров, Стефан Ряпов, Иван Адженов и Атанас Андреев, а от румънска — Румънският комитет, представляван от Константин Чокърлан, Григорие Серурие и Евгени Карада. Предвиждало се да бъдат създадени още два български централни комитета — един във вътрешността на България и друг от българската емиграция в Сърбия. Трите комитета трябвало „да приготвят духовете за едно общо въстание в България“, което да бъде обявено по предварително споразумение „тогава, когато избухне въстанието в съседните земи, т.е. в Румъния, Сърбия, Черна гора, Херцеговина, Епир и Албания“. Връзката между българите и другите съседни народи трябвало да поддържа Румънският таен комитет, който се задължавал също да подкрепи българското въстание „с парични средства, оръжие и муниции, обмундирование и друга материална и морална помощ“.

Централните български комитети в Букурещ, България и Сърбия трябвало да основат местни комитети, да изпращат пропагандатори, а също така да прехвърлят чети в Балкана, които да „държат неприятелските сили и гарнизони в постоянно безпокойство“. След успешното въстание в България и другите балкански страни според Свещената коалиция всички те, конституирани като „автономни и независими държави“, щели да се обединят в конфедерация с тенденция тя да се опира на Франция, а не на Русия.[28]

Плановете на Свещената коалиция между румъните и българите не влезли в действие, тъй като с избирането на Карл Хоенцолерн за княз на Румъния отпаднала и непосредствената опасност

тя да бъде нападната от страна на Турция. Но този документ има значение като програма на част от емиграцията за организирана дейност на българите за подготовка на въстание в отечеството им едновременно с въстание в съседните балкански страни. Тактическата линия, възприета от тях, била опора на Румъния и на Франция при съчетаване на българските национални задачи с тези на свободните и борещите се за свобода балкански народи. Подобно на Добродетелната дружина дейците около Ив. Касабов поставяли българското освободително движение в зависимост от политическите задачи на друга страна — Румъния и от Румънския таен комитет.

Основните организационни и програмни положения на Свещената коалиция били използувани с известни промени от същия кръг български дейци, които започнали самостоятелна работа. През май 1866 г. те основали в Букурещ Таен централен български комитет (ТЦБК) и изготвили „Основно законоположение на народните тайни комитети".[29] Тайният комитет си поставил за цел „освобождението на отечеството... с кой да е начин и средство, т. е. чрез възстановление на Българското царство самостоятелно, под зависимост на Портата или чрез конфедерация (съюз) със съседни народи". Централният комитет се смятал представител на българския народ с право да издава от негово име адреси, позиви и брошури и да го представя пред външния свят чрез свои пълномощници, да води преговори и да сключва договори с европейските правителства и с чужди политически организации.

Основното законоположение определяло централизирана организационна структура на тайните комитети. Общото ръководство се осъществявало от Централния комитет, на който трябвало да бъдат подчинени главните комитети, по един за вътрешността на България и в страните, където имало многобройна българска емиграция — Румъния, Сърбия и Русия. От своя страна главните комитети щели да насочват работата на второстепенните, или спомагателните комитети и да ръководят дейността им. За всички комитети се предвиждало ръководство от председател, касиер и деловодител.

Членовете на ТЦБК се приемали след полагане на специална клетва и с тайнствена церемония, напомняща тази на италианските нелегални организации. Главните и спомагателните комитети имали задачата да пропагандират идеята за освобождение сред народа и да го подготвят за светата цел с нравствени и материални средства, както и да събират и доставят сведения на Централния комитет за състоянието на народа и страната. Пристъпилите разпорежданията на Законоположението членове подлежали на наказание от таен трибунал при Централния комитет.

В комитета съществували две групи — умерена и радикална, между които имало не само различия, но и противоречия по важни политически и организационни въпроси на освободителното движение. Липсата на вътрешно идейно единство обуславяла непоследователността в програмните документи и в дейността на комитета и в различните етапи от съществуването му сближавала ТЦБК, отделните му дейци и неговите прояви и с Добродетелната дружина, и с революционното течение в българското освободително движение.

Основателите на ТЦБК започнали практическа работа по изграждане на организацията. Те съставили десет отделения в Букурещ, всяко от които имало свой десетар, създали комитети в Гюргево, Браила и в други емигрантски центрове. Заедно с това изпратили Ат. Андреев в България, за да спечели родолюбците в Търново, където решили да основат Централен комитет за България. Поделения на Тайния комитет имало в Русе, Свищов, Търново, Шумен и други градове, а в редица селища били създадени групи от привърженици.[30] Комитет-поделение на ТЦБК бил създаден и от средите на членовете на Одеското българско настоятелство. Той осигурил средства за издаването на вестника на ТЦБК „Народност".

Едновременно с тази насока в дейността на ТЦБК се проявила и другата умерена тенденция, която намерила израз в брошурата „България пред Европа" /дек. 1866 г./ и в Мемоара до султана и Великите сили /март 1867 г./. Техен автор бил Пандели Кисимов, търговец в Плоещ, емигрирал след Търновското въстание от 1862 г., „привърженик на руската политика" и свързан с Добродетелната дружина.[31] За известно време той действувал в ТЦБК от позиции, близки до тези на дружината, към която скоро се върнал. През 1869 г. станал редактор на политическия ѝ орган в. „Отечество", където в много статии повтарял и развивал идеите, залегнали в „България пред Европа" и в Мемоара, и пропагандирал дуализъм между българите и Турция.

И други членове на ТЦБК от умереното крило имали връзки със „старите". Такъв бил например Божидар Запрянов, който осведомявал Н. Геров за дейността на комитета. Чрез последния било получено съдействие за разпространението в България на споменатата брошура на П. Кисимов и на Мемоара от руската дипломатическа мрежа.[32]

Това сътрудничество, което наглед е необяснимо поради враждебността, установила се между Добродетелната дружина и ТЦБК, се дължало на идейната близост на групата около П. Кисимов с Добродетелната дружина и на целена-

1

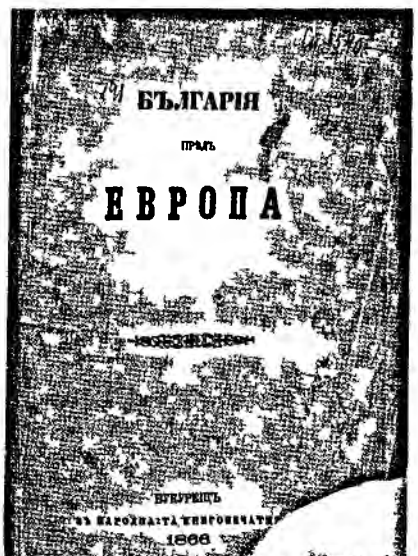

2

НАРОДНОСТЬ

NATIONALITATE

ТЕЛЕГРАФИЧЕСКИ ДЕПЕШИ ОТЪ РУМЪНИЯ

КОИ СЪ НАЧАЛАТА НА ЗАПАДЪ ЗА ВЪСТОКЪ?

BULGARIA

DEPESE TELEGRAFICE

CARI SUNT PRINCIPIURILE OCCIDENTE LUI IN ORIENTE?

QUESTIUNEA ORIENTALĂ

3

ДВИЖЕНИЕ ЗА ПОЛИТИЧЕСКО ОСВОБОЖДЕНИЕ ПРЕЗ 1866–1869 Г.

сочените усилия на „старите“ Тайният комитет да бъде обезвреден отвътре. Първоначалната прозападна ориентация на създателите на ТЦБК чрез връзките им с румънските либерали и замисълът за въстание в България, несъгласувано с Русия, трябвало да бъдат преодолени по мнението на Геров, като самият той и „старите“ поддържат контакти с комитета и го подпомагат материално. По този начин трябвало да успеят „в разсъждения за сигурно постигане на целта“ да убедят членовете на Тайния комитет „в несъстоятелността на плановете им, в необходимостта да се чака поблагоприятно време“.

Руската дипломация в Петербург, Цариград и Букурещ също проявявала открито заинтересоваността си от дейността на Тайния комитет и от това неговите връзки с румънците да бъдат пресечени още в зародиша им. Неколкократните посещения на Н. Геров през 1866 и 1867 г. в Букурещ за проучване замислите на комитета и за въздействие върху членовете му били подкрепени от Н. П. Игнатиев. Важен аргумент против ТЦБК били подозренията на руската дипломация, че има контакти с полската емиграция на Балканите и в Цариград, както и с партията на „червените“, смятана в Петербург за революционна и враждебна на Русия.[33]

Чрез Н. Геров и други свои привърженици Добродетелната дружина успяла да въздействува на умерената група в ТЦБК да се въздържи от опити за организиране на въстание в България. Това не било трудно както поради авторитета на българина на руска дипломатическа служба, така и поради социалната разнородност и идейната нестабилност на повече участници в комитета. Като успели да влязат чрез свои хора в работите на ТЦБК, „старите“ заедно с руската дипломация нанесли сериозен удар на политическите сили извън Добродетелната дружина и на желанието на по-радикалната група в ТЦБК да съдействува на революционните акции през 1867 г.

С това и с помощта, която оказала за изпращането на четите на П. Хитов и Ф. Тотю, Добродетелната дружина до голяма степен успяла да си

---

1. Иван Касабов от Лясковец, юрист, обществено-политически деец и публицист, един от ръководителите на Тайния централен български комитет, фотография, ок. 70-те години на XIX в. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

2. „България пред Европа“ /Пандели Кисимов/, Букурещ, 1866. Народна библиотека „Кирил Методий“ — София

3. В. „Народност“, 1868 г., орган на Тайния централен български комитет в Букурещ. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

осигури политическото ръководство на освободителното и революционното движение през 1867 г.

Първият документ, който направил широко известен Тайния централен български комитет, била брошурата на П. Кисимов „България пред Европа", която той предложил на комитета, за да я издаде от свое име.[34] Този документ, добре написан и обоснован, поставя българския национален въпрос на вниманието на европейската общественост.[35] В брошурата се критикува остро политиката на западните сили по Източния въпрос, неоснователният им страх от руското влияние на Балканите и специално отрицателното им отношение спрямо освободителните стремежи на българите. Доказва се, че нито Хатихумаюнът, нито новите преобразования в Османската империя са донесли облекчение на съдбата на българския народ.

Авторът на брошурата привежда доказателства, че напредъкът на българите е невъзможен под османско владичество. Поради това през последните тридесет години те са се вдигали на въоръжена борба за политическо освобождение. Ако големите европейски държави не искат да последват нови български бунтове и въстания, трябва да дадат „свобода и на отечеството на българите, както я имат днес сърбите и румъните". Симпатиите на християнските народи към Русия се дължат на полезните за тях резултати от нейната политика и от войни срещу Османската империя, но те имат свои национални задачи и стремежи. Българският народ, като всеки народ, има „своята книжовност, своята народна история, своя народен бит, отделни от всяка друга славянска породица, има и своя отделна бъдъщност".

Показателно е противопоставянето на Русия и западните държави и критиката именно към последните заедно с признаване на заслугите на Русия за освобождението на балканските християни. Българският църковен въпрос, разгледан също в брошурата, е представен в национално-политическия му смисъл. Заедно с това обаче при изясняването на особеностите и перспективите му намираме твърдение за католическата опасност, за заинтересоваността на Турция от раздори между българи и гърци, поради което тя „доброволно никога няма да даде край на тоя въпрос", т. е. аргументи, които руската дипломация използувала по същото време в усилията си да наложи компромисно решение на българо-гръцкия църковен спор.

Тези моменти от „България пред Европа" не се покриват с прозападния вариант на ТЦБК при споразумението им с румънските политически дейци за въстание в България. Напротив — брошурата се доближава до другата тенденция в българското освободително движение, характерна за едробуржоазната русофилска групировка около Добродетелната дружина.

В същото време руското правителство подготвяло свои проекти за реформи в Османската империя, които предвиждали на българите и другите християнски народи да се даде автономия. Канцлерът княз Горчаков и посланикът в Цариград Н. П. Игнатиев подготвяли проекти и от своя страна поискали от Н. Геров да изложи своите съображения и виждания за реформи в България. Чрез Геров българската емиграция била осведомена за тези проекти. Новата международна обстановка през 1866—1867 г. и вътрешните затруднения на империята подхранвали надеждите на българската буржоазия от двете ѝ крила, че едно българско искане за автономия може да има успех или най-малкото да постави и българския въпрос на дневен ред. Израз на тези надежди дали Мемоарът на ТЦБК и други документи, отправени от емигрантската буржоазия до европейските правителства и Високата порта.

Мемоарът, или „Припомнюване", до султана станал известен на дипломатите в Цариград и на правителствата им през март 1867 г. Комитетът го изпратил на Портата и султана чрез свой човек — Христо Сариев /Гълъб войвода/. Със специални обръщения ТЦБК отправил Мемоара до френския император Наполеон III, до руския — Александър II, до пруския крал и канцлера Бисмарк и редакциите на големите европейски и турски вестници. Освен френската версия, предназначена за Турция и Европа, бил отпечатан и текст на български език, който бил разпространен сред емиграцията и в страната.[36] Така този документ станал широко известен, а заедно с него и наличието на Таен централен български комитет, който чертаел програма за бъдещето на българския народ и издигал искания пред султана и европейските правителства за държавно-административна самостоятелност на българите в рамките на империята. Мемоарът предизвикал коментари в политическите среди, тъй като се появил в същото време, когато Франция и Русия предлагали на Портата да разгледа резултатите от Хатихумаюна и да предприеме нови реформи в рамките на този султански акт или в смисъл на автономия за християните в империята.

Главната задача, която си поставил ТЦБК с издаването на Мемоара, не била толкова да убеди султана доброволно да удовлетвори исканията, изложени в него, колкото да постави българския въпрос пред Великите сили и им внуши, че за да запазят така желаните от тях мир и цялост на Османската империя, трябва да принудят турското правителство да промени статута на българа-

рите на основата на турско-български дуализъм.[37]

Мемоарът напомня славното минало на българския народ и коренните промени, които се готвят в Европейския Изток. Декларирайки многословно верността и предаността на българите към султана, комитетът категорично заявява: „Със системата, която е днес в действие, в разните ветви на управлението, не само никакъв напредък не е възможен, но даже нещастното наше отечество ся още унижава и върви към явна пропаст... Единственото средство да ся превари опасността, която грози империята, и да ся реши въсточния въпрос в полза на целостта на империята и на нейното възрождение", е според Мемоара да се даде на българите политическа и религиозна самостоятелност в една дуалистична турско-българска държава под скиптъра на султана, който да прибави към своята титла и тази на цар на българите.

Изложени са основните начала на желаната българска автономия. Вътре в Османската империя да се създаде Българско царство със свое народно правителство, войска и Народно събрание, съставени само от българи, като народните представители биват избирани по „вишегласие" без намеса на Високата порта. Административното управление на българските земи да бъде възглавено от наместник на султана — християнин, избран от Народното събрание и одобрен от султана. Наместникът трябвало да има фактически функции на държавен глава, в чиито ръце да се поверят управлението, изпълнителната и съдебната власт, както и върховното командуване на българската войска. Народното събрание да изработва законите и контролира изпълнението им. Войската да се състои и командува само от българи, а знамето на Българското царство да носи от едната страна герба на султана, а от другата — този на българските царе — лъва. Царството да плаща годишен данък на империята. Вътрешното устройство на царството било замислено в либерален дух: самоуправление на общините, свобода на печата, събранията и личността, неприкосновеност на имуществото, веротърпимост при господство на източноправославната религия.

В особен раздел се разглежда устройството на самостоятелната българска църква, независима от Цариградската патриаршия, чиито претенции и господство над българите са остро порицани като несправедливи и в противоречие с историческата традиция.

С цел да упражни натиск върху султана и европейските му крепители за приемане на исканията на българите ТЦБК отправя тактически заплахи до тях, че „ако за зла чест гласът му /на българския народ — б. р./ остане без отзив, страшната отговорност за следствията, които биха могли да произлязат, ще падне връх онези, които биха зели в презрение законните желания на един цял народ верен, предан и покорен", т. е. този народ ще потърси други, вече революционни средства и ще се съюзи със съседите си, които водят въоръжена борба за разрушаването на империята. Същевременно било отбелязано, че Гърция и Сърбия се стремят да разширят земите си за сметка на българските земи.

Българската версия на Мемоара е придружена от обръщение към българския народ, в което ТЦБК го призовава да подкрепи исканията за самостоятелно българско царство под скиптъра на султана и да издигне глас в своя защита, за да покаже на света, че е още жив и е достоен наследник на славната българска държава от времето на хан Крум, княз Борис и Асеновци.

Програмата на българското освободително движение, начертана от ТЦБК с Мемоара, сложила центъра на тежестта му вън от самия български народ. Усилията на българите били насочени към въздействие върху правителствата на Великите сили за получаване на автономия в Османската империя. За разлика от Г. С. Раковски Мемоарът приемал евентуалното въстание само като средство за натиск върху дипломацията за разрешаването на българския въпрос.

ТЦБК не изразил открито предпочитание към нито една от Великите сили. Той отправил своя програмен документ и до Франция, и до Русия, и до Прусия, като в обръщението си до тях изтъквал различни съображения, имащи значение за съответната Велика сила.[38]

Мемоарът предизвикал значителна, и отрицателна, и положителна, реакция сред емиграцията и вътре в страната. Тя била различна за различните политически групировки.

Ръководителят и идеологът на българското революционно движение Г. С. Раковски в Букурещ и излизащият на историческата сцена на освободителните борби на българите революционер Л. Каравелов в Белград остро разкритикували и отхвърлили идеята за автономия в границите на Османската империя, нереализуемата перспектива за дуализъм на турците и българите и илюзиите за решаване на българския национален въпрос доброволно и по мирен път от правителствата на Великите сили.

Остър отпор по други съображения бил даден на Мемоара и от страна на ръководителите на църковната борба в Цариград Ст. Чомаков и Ил. Макариополски, които публикували отворено писмо срещу идеите на Мемоара, определяйки го като „бунтовнишко обявление", а политическата автономия на българите, макар и под сюзерен-

ството на султана, порицали като „бунтовнишки учреждения". Те отхвърляли също така необходимостта от нелегална организация, като Тайния комитет, и политическите задачи, които той си поставял, защото се опасявали, че исканията на ТЦБК ще предизвикат недоволството на Високата порта и ще попречат на усилията им да я спечелят за даване самостоятелност на българската църква.[39]

Идеите, застъпени в Мемоара, били схващани от мнозинството участници в освободителното движение, включително и от онези, принадлежащи към революционното течение, не толкова като манифест за компромисно решение на българския въпрос, колкото като заплаха срещу султанското правителство, че българите са готови с оръжие в ръка да се борят за свободата си.[40]

Но умерената група в ТЦБК нямала намерение да насърчава революционните очаквания и стремежи на народните маси. Нарастващият революционен подем сред българите предизвикал спорове между двете групи в ТЦБК, в които взела връх умерената група. Резултатът бил издаденото от името на комитета „Обявление към българския народ", в което той потвърждавал прокламирания от Мемоара дуализъм и искания за автономия под сюзеренството на султана. Нещо повече, тя изрично се разграничила от революционната перспектива и от обвиненията, че комитетът работи за изпращане на чети в България.[41] С това умерената групировка в ТЦБК определила ясно позициите си. Обявлението на ТЦБК се появило в началото на май 1867 г., когато в Румъния и в Сърбия след преминаването на П. Хитов се извършвала усилена подготовка на нови български чети. То породило растящо недоволство срещу поведението на ТЦБК, който като организация не само не взел участие във формирането и изпращането на четите на П. Хитов, Ф. Тотю и др., но отстъпил и от намеците за въоръжена борба в Мемоара.

Добродетелната дружина се отнасяла снизходително към брошурата „България пред Европа" и към Мемоара като средство за въздействие върху Европа в полза на българите и насърчавала компромисните тенденции в ТЦБК съзнателно и последователно.[42] Освен хора като П. Кисимов Хр. Георгиев спечелил и други дейци на Тайния комитет. Такъв бил Гр. Начович, един от най-активните дейци на Свищовския комитет — поделение на ТЦБК. Със средства на Добродетелната дружина той издал анонимно през лятото на 1867 г. брошурата „Апел до великите сили гарантки" в защита на българския народ и с изобличителен материал за неравноправното му положение в Турция и за жестоката разправа на „реформатора" Мидхат паша с българските борци за свобода.[43] Политическото искане и тук било автономията на България, а подкрепата на силите-гарантки — средство за постигането ѝ.[44] По характера си Апелът, написан от Начович, не се отличавал съществено от Мемоара.

Преговорите на Добродетелната дружина със сръбското правителство отново активизирали румънските либерали, за които българското революционно движение било резерв в отношенията с Турция. Те пак се обърнали към ТЦБК с предложение за българо-румънски съюз със същата цел, както и преди — освобождение от османско владичество. Този път в течение на преговорите бил и княз Карл. През май 1867 г. Тайният комитет се занимал с предложенията от румънска страна да предостави на българите „всички средства за освобождение, като оръжие, военни припаси, пари и пр.", както и с поставените условия: 1. Българите да „се откажат от съчувствие към русите" и 2. „Да не се съединяват със сърбите". Подобни условия поставил пред ТЦБК и френският консул в Букурещ барон д'Аврил в неочакваното си предложение за съдействие на българите от страна на Франция. Н. Геров, който присъствувал на разисканията на ТЦБК, се постарал да убеди членовете на комитета в неискреността и ненавременността на румънските предложения и в преимуществата от споразумение със Сърбия. Новите преговори на комитета с румънците били осуетени.[45]

Добродетелната дружина била недоволна и от формирането на група сред одеските българи, която подкрепяла ТЦБК. Във връзка с това Н. Геров се озовал в Одеса, където присъединилите се към ТЦБК революционни дейци и някои участници в Одеското настоятелство споделяли вижданията за по-решителни действия на комитета.[46] Руският консул в Пловдив успял да ги разубеди да не работят заедно с Тайния комитет. През юни 1867 г. Хр. Георгиев вече със задоволство констатира, че „можаха одесчаните да се разумеят и да си поправят грешките барем занапред"[47]. Но макар и придружени с конфликти, отношенията на одеските българи с ТЦБК и подкрепата им за вестника „Народност" продължили.

Поради вътрешната си разединеност и при прякото въздействие на Добродетелната дружина ТЦБК се оказал вън от ръководството на българското революционно движение през 1867 г.[48] „Старите" съумели да вземат връх.

Именно като борба за надмощие в ръководството на българското освободително движение схващала противоречията между двете български организации и руската дипломация. „Много неща ще зависят от това, кой от двата комитета в критичната минута ще увлече след себе си масата от

народа и ще притежава повече материални средства“ — твърдял руският консул в Букурещ Офенберг и настоявал пред своето правителство да „окаже материална подкрепа на Главния български комитет /т. е. на Добродетелната дружина/ пред вид неминуемостта на движението в България“. Това щяло да бъде в интересите на Русия и да послужи за „отстраняване от участие в народното дело на чуждите влияния и разрушителните принципи, които имат за свой орган Тайния комитет“[49].

Опасенията на руската дипломация и на „старите“ от наличието на тенденции и хора в ТЦБК, склонни към „разрушителните“, т.е. революционните принципи, не били без основание. В преговорите си с румънските либерали в началото на 1866 г. групата около Ив. Касабов приела въоръженото въстание на българския народ с подкрепата на Румъния и съвместно с другите балкански народи. Подготовката и организирането на силите на народа за въоръжена борба фигурирали като задача и в Основно законоположение на самостоятелния ТЦБК. Самият Касабов, в началото на 60-те години привърженик и помощник на Раковски в Белград, проявявал отрано голям интерес към революционните борби на съседните и другите европейски народи за национално освобождение.[50] Тези негови предпочитания не се покривали с идеите на П. Кисимов и другите „умерени“ в ТЦБК. В Сърбия и Румъния той се запознал с италианското и полското освободително движение, с позициите на Русия и на руската революционна общественост по Източния въпрос. Касабов бил привлечен особено от идеите на Джузепе Мацини и Дж. Гарибалди за националното движение в Италия и за демократичното решаване на националните въпроси в Европа.[51]

Ив. Касабов започнал да говори за революцията като път към свободата още от началото на 1868 г. в първите си статии във в. „Народност“, за самостоятелна борба на народа за освобождение като условие да се получи подкрепа и от страна на големите държави.[52] Заедно с по-радикалната група дейци от ТЦБК Касабов застанал на противоположни позиции в сравнение с умерената, която наложила през 1867 г. Тайният комитет да не подкрепи четническото движение.

Различията във възгледите на двете групи в ТЦБК отразявал и политическият орган на ТЦБК в. „Народност“, който носил чертите на двойственост, противоречивост и непоследователност. От неговите страници били пропагандирани и дуалистичните идеи, и революционните методи на борба за освобождение, четническото движение и необходимостта от организиране силите на народа за общо въстание. Вестникът повел полемика с Добродетелната дружина за външнополитическата ориентация на освободителното движение и отправил остри критики срещу неискреното поведение на сръбското правителство спрямо българското освободително движение във връзка с легията в Белград, без да се отказва от идеите за задружна борба на народите срещу общия неприятел и за балканска федерация.

Различията вътре в ТЦБК довели до разпадането му към средата на 1868 г. Умерената група преминала към Добродетелната дружина, а порадикалните дейци се групирали в Българското общество — организационна формация на „младите“ в Румъния. Освен това около Ив. Касабов бил създаден кръг, който приел името Млада България по подобие на съществуващите в Италия, Полша, Русия и другаде разклонения на мацинистката организация Млада Европа. Подкрепата, която тази група дала на българското революционно движение, интересът и връзките ѝ с революционните и националните движения в Европа, макар и временно, привличали революционната емиграция, особено след смъртта на Раковски през октомври 1867 г. Близки до тази група емигранти участвували във Втората българска легия и в четата на Стефан Караджа и Хаджи Димитър. За известно време в нейни среди се движели и В. Левски и Любен Каравелов.

Въпреки непоследователността на политическата му програма и тактика и липсата на единомислие в редовете му ТЦБК бил етап в развитието на идеята за организация на националните сили. Онези от неговите дейци, които познавали развитието на националните движения в Европа и имали непосредствен контакт с тях чрез румънците, италианците и поляците в Румъния, съумели да извлекат от опита им поуки за българското освободително движение. Стройната комитетска организация, начертана от ТЦБК, със задачи да ръководи борбата за освобождение зад граница и в страната продължавала растящата тенденция в българското революционно движение за централизиране на ръководството му. Комитетската структура и ръководството ѝ, възприети от Тайния комитет, развивали идеята за революционна организация с два центъра — сред емиграцията в чужбина и в страната. Но ТЦБК не успял да създаде на дело здрава организация, нито разбирал значението на вътрешната организация. Най-слабата негова страна била политическата му непоследователност и разединеност. Като преходна организация на една междинна прослойка на българската буржоазия комитетът носел всичките илюзии и противоречия на социалната среда, която го родила.

2.
Революционни освободителни акции на българския народ през първата половина на 1867 г.

Още през първите месеци на 1866 г. се забелязвало нарастване на революционните настроения сред българите. Тези настроения се засилвали все повече и повече след избухването на въстанието на о-в Крит и Австро-пруската война. До цариградските дипломатически среди и Високата порта достигали сведения за растящото недоволство на населението покрай Дунава, в Одринско и Югозападна България. Портата започнала придвижване на своите войски в българските земи с оглед опасността от въстание. Засилвали се вълнението сред българската емиграция в Дунавските княжества и готовността ѝ да подеме нови опити за въоръжена борба за свобода.

ВЪРХОВНО БЪЛГАРСКО ТАЙНО ГРАЖДАНСКО НАЧАЛСТВО. НОВИ РЕВОЛЮЦИОННИ ПРИГОТОВЛЕНИЯ НА РАКОВСКИ. В тази обстановка Г. С. Раковски отново започнал да мисли за осъществяване на своите планове за въстание и да събира съмишлениците си. Но организирането на четите изисквало средства, които винаги липсвали на революционното движение. Главната грижа на Раковски било събирането на пари сред емиграцията. Добродетелната дружина била враждебна на плановете му и той се обърнал към одеския родолюбец Н. М. Тошков, но и той не му предоставил необходимите 10 хиляди рубли за подготовката на четите.

Раковски преценявал трезво, че Русия ще подкрепи не самостоятелните революционни акции на българите, а само съвместните им действия със Сърбия; собственият му опит от сътрудничеството със сръбското правителство и отстъпването на крепостите от Портата обаче го правели скептичен. Той с основание предвиждал, че след тази придобивка Сърбия ще отложи намеренията си за война с Турция и не ще изпълни обещанията за подкрепа на южнославянските освободителни движения, особено на българското, както и станало.[53] В Румъния имало по-благоприятни условия за разгръщане на българското революционно движение, но Раковски не приел румънските предложения за създаване на български доброволчески части в помощ на румънската армия и обвързването на революционните действия на българите с Румъния. Той смятал, че те трябва със свои сили да използуват създалата се ситуация на Балканите и в Европа.

Големият революционер се стремял да сплоти отново най-изтъкнатите дейци на революционното течение за подготовка на нова четническа акция. От края на 1866 г. той събрал в мошията на Никола Балкански в Циганка известни войводи и хъшове — П. Хитов, Ф. Тотю, Х. Димитър, Ст. Караджа, Ив. Кършовски, Хр. Македонски и др. Заедно с тях в края на 1866 г. „подир едно дълго и зряло размишление" Раковски създал нов ръководен орган на българското революционно движение: Върховно българско тайно гражданско начал-ство в състав от седем души с председател самия Раковски.[54] Върховното началство имало за главна задача да организира и изпрати в България чети по Стара планина, които да формират народна войска, и заедно с това да централизира и насочва цялото революционно движение на българския народ.

Дългогодишният опит на Г. С. Раковски като идеолог и вожд на българската революция го довел до заключението, че четническото движение не трябва да бъде оставяно да се развива стихийно. Върховното началство било онзи организационен център, който в замислите на неговия създател трябвало да свърже в общо революционно движение инициативите на родолюбците, които желаели да преминат с чети Дунава и да се борят за свободата на отечеството. Така идеята за Върховното тайно гражданско начал-ство довеждала до логичен край продължителната организаторска дейност на Раковски, който дал ново съдържание и съзнателна насоченост на хайдушкото движение, превръщайки го от израз на стихиен протест в революционна борба с определена политическа цел. Все по същото време Раковски пишел последния си, останал незавършен труд — „Българските хайдути", в който обяснява произхода, причините за появата и характера на хайдутството, прерастването му в четническо движение и съзнанието на съвременните българи за историческата необходимост османското владичество да бъде премахнато.

Заедно с това Раковски изработил „Привременен закон за народните горски чети за 1867 лято", който носи дата 1 януари 1867 г. и бил приет от Върховното началство.[55] В него била определена структурата на ръководството на четите, чийто върховен орган е началството. То подсигурявало и снабдявало с оръжие четите. Общото ръководство на революцията трябвало да се осъществява от Върховното българско тайно гражданско началство начело с Раковски, а военното — от главния войвода, подчинен на гражданското начал-ство. За такъв бил определен П. Хитов. Останалите войводи били разпределени в три категории — първостепенни, второстепенни и тре-

1

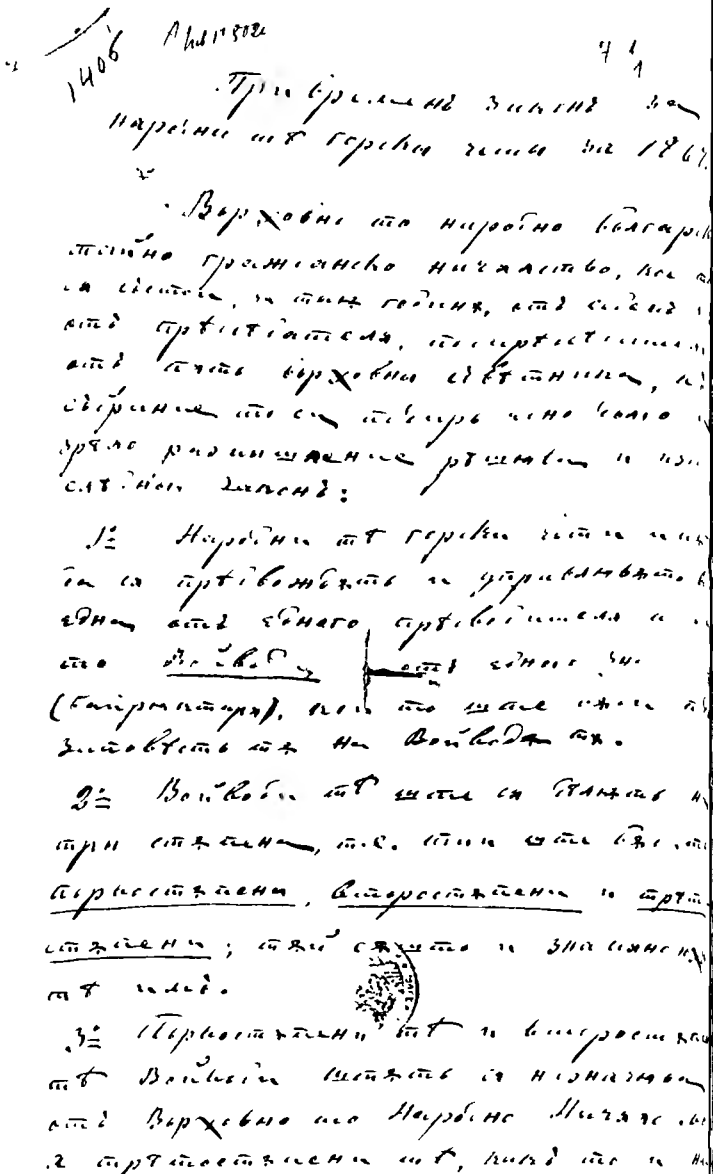

2

тостепенни. Първи помощници на войводите били знаменосците. Първостепенните и второстепенните войводи съставяли четите и пред тях четниците полагали клетва. Стройната система, предвидена от Раковски, трябвало да сплоти четническото движение в обща народна революционна войска, чиито действия да бъдат направлявани от едно централно военно и гражданско ръководство.

Законът за народните горски чети от 1867 г. обобщавал и доразвивал революционния опит и практика на Раковски и на цялото освободително движение до това време. Освен пълното изясняване на идеята за централизиране на ръководството на четническата борба и за общо ръководство на революцията в този план е залегнало и друго съществено ново положение. Раковски изрично предписвал в четите да бъдат приемани само българи. Поучен от опита си, той изрично определил Върховното началство като самостоятелен ръководен орган на революционното движение и въстаническите действия.[56]

От есента на 1866 г. Г. С. Раковски се заел с осъществяването на новите си планове и с подготовката на въоръжената борба. Той смятал, че

1. Войводата Панайот Хитов, фотография, Белград, 1867 г. Архив на Българската академия на науките — София

2. „Привременъ законъ за народните горски чети за 1867 л-то" от Г. С. Раковски. Народна библиотека „Кирил и Методий" — София

3. Войводата Филип Тотю, фотография. Архив на Института по история при Българската академия на науките — София

трябва „да гледаме баре 1000 юнаци да въоръжим“. Войводите и хъшовете, събрани в Циганка, започнали под негово ръководство да подготвят предстоящата революционна акция. Те леели куршуми, правели фишеци и обучавали за бойни действия бъдещите четници.[57] Раковски обикалял българските емигрантски центрове, за да търси финансова подкрепа и да сплотява силите на сънародниците си.[58] Четническото движение през 1867 г. в общи линии следвало структурата, която била начертана в Закона на Раковски от 1 януари с. г. В маршрутите и действията на отделните чети,преминали в България или направили опит за това през 1867 г., също се забелязва една предварителна координираност по общ план, към което се стремял Раковски — явление, непознато дотогава в четническото движение.[59]

Привременният закон за народните горски чети не бил единственият документ, с който Раковски искал да внесе по-добра организация на революционните сили през 1867 г. В хода на подготовката на четите през пролетта на с. г. той съставил „Закон за българското народно въстание, по който ще се управлява българската народна войска в 1867 г.“ и запознал с него своите привърженици.[60] Законът доразвивал плана на Върховното началство от 1 януари 1867 г., като се придържал с малки изключения към основните принципи, залегнали в него. Той чертаел перспективата четническите действия да прераснат във въстание в България. С оглед на това четите по Стара планина трябвало да следват предварителен план за взаимодействие и организация като „българска народна войска“. Войската се разделяла на пет отделения. Първото образувало „средоточието“ ѝ, т. е. централния отряд начело с главния войвода и щаба на въстанието, а останалите чети /две източни и две западни начело с второстепенни войводи/ трябвало, като стигнат от различни точки Балкана, да се обединят със средоточното отделение. Законът съдържал редица тактически положения, които определяли начина на действие на четите, и разпореждания за вътрешния ред и дисциплината във войската.

БЪЛГАРСКИЯТ КОМИТЕТ В БЕЛГРАД. НАЧАЛО НА РЕВОЛЮЦИОННАТА ДЕЙНОСТ НА Л. КАРАВЕЛОВ. През 1867 г. в Белград било създадено ново организационно средище на българската революционна емиграция. Негов инициатор и ръководител бил Любен Каравелов, който пристигнал в Сръбското княжество, воден от желанието си да вземе пряко участие в българското освободително движение. Оформен идейно в Русия и възприел свободолюбивите възгледи на руските революционери-демократи, запознал се с напредничавите национални и

3

социални течения в Европа, той направил изводи за своя народ от опита на украинското, полското, италианското, южнославянските и другите балкански движения за национално освобождение. Още в Русия Каравелов поддържал връзки както с руски и полски революционери, така и с представители на лявото крило в Обединената сръбска Омладина начело със Светозар Маркович, по-късно родоначалник на социализма в Сърбия и ръководител на революционното течение в сръбското движение за национално освобождение и обединение.[61]

В началото на 1867 г., когато българското революционно движение преживявало подем и емиграцията в Румъния и Русия подготвяла изпращането на чети в България, Л. Каравелов пристъпил към реализиране на убежденията си, изразени още в проекта му от 1861—1862 г. за създаване на организационен и политически център за ръковод-

ство на борбите на българите за свобода. Приет с възторг от българските емигранти и учащи се в сръбската столица, Л. Каравелов навлязъл веднага в атмосферата на разпалените им патриотични желания да вземат участие в четническото движение. Той групирал около себе си известни опитни войводи, като Ив. Кулин, дядо Ильо и Цеко Петков, и млади родолюбци, готови да отдадат живота си за отечеството, като Найден Пешов Попанинов и Еремия Петров Българов. Заедно с тях през май — юни 1867 г. той основал Български комитет в Белград, който се състоял от 12 души. По това време в духа на разбиранията на Раковски за четническото движение Каравелов смятал, че четите от доброволци, прехвърлени отвън, ще прераснат във въстаническа армия, към която ще се присъедини народът в страната. Той обръщал особено внимание на емиграцията като потенциална сила на българското въстание. „Това е цяла армия — пише той, — която с ожесточение ще се бие с турците."[62]

Организационните възгледи на Л. Каравелов от 1867 г. намерили отражение в устава на Българския комитет, който той изработил за подготвената от него голяма чета от български емигранти в Сърбия. Уставът е озаглавен „Закон и наредба" и се състои от 17 точки. Главно изискване към желаещите да постъпят в четата било „секи да бъде верен син и избавител на отечеството си и да не рече нито една дума за чин и големство". В редовете на четата трябвало да владее „любов, съгласие и послушност". Който наруши тези правила — „убива се". Четниците били длъжни да пазят дейността по набирането на доброволци, по организирането и преминаването на четата в дълбока тайна, да се подчиняват на дисциплината, да имат строго морално поведение. Най-високи били изискванията към старейшината и членовете на комитета: те не трябвало да се отличават от редовите доброволци нито по облекло и въоръжение, нито в поведението си, а били длъжни всякога „да припкат напред за всяка обща добрина".

Организацията и политическото ръководство на четата били поверени на Българския комитет в Белград. Той определял плана за действията на четата и отделните четници и им давал необходимите нареждания, той събирал средствата за подготовката на четата и ги разпределял според нуждите. Никой от доброволците нямал право да тръгне сам с малка или голяма чета, „доде на земе позволение от отборът" и „дорде не получи план и нареда" от него.[63]

Законът и наредбата, изработени от Л. Каравелов, показват по-нататъшното развитие на възгледите му за принципите на организация на българското освободително движение и свидетелстват за съзряването и разпространението на идеята за централизираното му ръководство. Главното начало и в този документ, както в Привременния закон на Раковски, било централизираното ръководство на четническото движение. Войводите, които ще командуват четите и участниците в тях, били подчинени на политическия орган на движението — Българския комитет. Избавлението на отечеството, интересите на България над всичко друго трябвало да вдъхновяват и ръководят родолюбците, наредили се под знамената на четата.

През пролетта на 1867 г. Русия подкрепяла освободителните движения на Балканите, от Сърбия се очаквало да започне война срещу Турция, а сред балканските народи революционните движения били в подем. Тази международна обстановка определила отношението на българите към двете славянски държави и народи. Към участниците в четата се поставяло изискване да бъдат дружни „със всички съседни държави и Русия, а със Сърбия дружно и относно /споразумно/ за всичко".

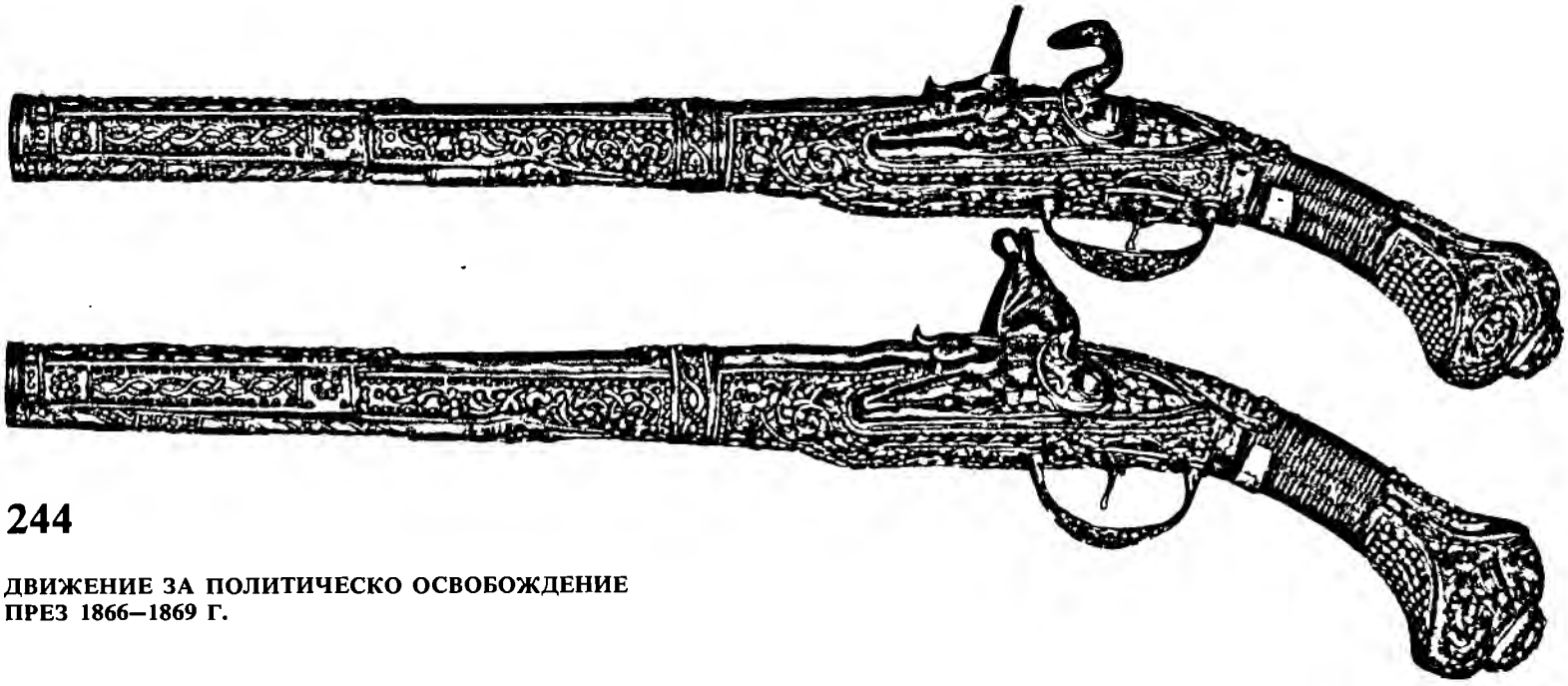

Л. Каравелов положил усилия още по време на пребиваването си в Белград да създаде политически вестник, но това не му се удало.[64] Той използувал руските и сръбските вестници, за да запознава обществеността с българското освободително движение да пропагандира революционния път на борба за политическо освобождение. На 1 юни 1867 г. той издал „Прокламация" до българския народ, с която го призовавал да се вдигне на оръжие: „Вместо пари /данъци на държавата — б. а./ покажете на турците нож и куршум; вместо дружба заставете ги да изригнат онази кръв, която те са изсмукали от жилите на нашите бащи и майки, от жилите на нашите братя и сестри, която и днес изсмукват от нас самите." Прокламацията завършвала с революционния лозунг „Свобода или смърт!"[65]

По идеи, организационни възгледи и подготовката на широка четническа акция сред българската емиграция в Сърбия Българският комитет в Белград начело с Л. Каравелов стоял най-близко от всички други български организации до Раковски и неговата дейност през 1867 г. Комитетът и неговият председател се заели енергично да организират голяма българска чета, която да навлезе в Стара планина от запад.

ЧЕТИТЕ НА П. ХИТОВ И Ф. ТОТЮ. В българското революционно движение, ръководено от Г. С. Раковски, се намесили и други сили. Международната обстановка създавала условия и за едробуржоазната русофилска групировка сред емиграцията да пристъпи към изпълнение на своите тактически планове за освобождението на отечеството.[66]

Като изяви на недоволството на българския народ четите можели да създадат допълнителни затруднения на Турция и да улеснят Русия в исканията ѝ за реформи. Революционните настроения в България и замислите на емиграцията за изпращане на чети през Дунава и през сръбската граница били известни в Петербург от докладите на руските дипломати. Министърът на външните работи княз А. М. Горчаков обаче бил убеден, че преждевременните, изолирани действия на отделните балкански народи ще доведат само „до безполезно проливане на кръв и влошаване на положението им". Царската дипломация била склонна да подкрепи съюза на балканските монархии под покровителството на Русия, но със Сърбия като стожер на обединението на силите и на евентуални революционни действия на Балканите.[67]

Поради това руските дипломати дали на Добродетелната дружина да разбере, че Русия не ще се противопостави на български революционни прояви, съгласувани със Сърбия.[68] Русофилската едробуржоазна групировка сред емиграцията в Румъния и Русия насочила вниманието си към революционните акции, подготвяни самостоятелно от Раковски и съмишлениците му. И радикалната група в ТЦБК, макар и непоследователно, също включвала въстанието във възможните пътища към свободата на България със или без участие на Румъния. Но руската дипломация и Добродетелната дружина били на различни становища от революционните сили по въпроса за ролята и задачите на четите. Според дипломатите четите трябвало да преминат в България след споразумение със Сърбия единствено „за да възбудят националното чувство, да приучат част от младото поколение към военното дело и да изразят недоволството /на българите/ от терора"[69], докато Върховното началство предвиждало самостоятелно четническо движение, създаване на народна войска и народно въстание. Сръбското правителство още през февруари 1867 г. решило, че след освобождаването на крепостите подготовката за война с Турция трябва да продължи, макар военният конфликт да се отложи за по-подходящ момент.[70]

Въпросът за четите бил разискван на събранието през април 1867 г., свикано от Добродетелната дружина за приемане на проекта за Югославянското царство в присъствието на П. Хитов и Н. Балкански. Последните двама поискали средства за въоръжаване на 44 чети от по 25 души — 10 през 1867 г. и 34 през 1868 г., или общо за 1100 души, т. е. двамата привърженици на Раковски се придържали в тези си искания към решението на Върховното началство да се изпратят с чети около 1000 родолюбци.[71] Както съобщава руският консул в Букурещ барон Офенберг, веднага след събранието „най-нетърпеливите поискали формирането на въстанически чети в планините, за да ускорят развоя на движението и докажат съществуването на нацията, докато мнозинството желае ходът на събитията в България да бъде поставен в зависимост от решенията, които ще вземе сръбското правителство"[72]. Одеските представители били склонни за по-решителни и широки действия. Н. М. Тошков настоявал за ръководител на четническото движение да бъде поканен неговият инициатор и идеолог Раковски, но Хр. Георгиев категорично се противопоставил на това, както и на искането на представителите на революционното движение за изпращане на голям брой чети.[73] Мнението на Добродетелната дружина било, че „народната маса не трябва да бъде въвлечена в каквито и да е действия до решителната минута",

Пистолети с кремъчно запалване на войводата Панайот Хитов. Военноисторически музей — София

било солидарно с Офенберг, който поддържал, че четите „трябвало да се ограничат с единични нападения. . ., без да придават явно на действията си политическо значение“.[74]

В духа на тези разбирания били дадени ограничени средства. Първоначално се проектирало с тях да се изпратят 3 от подготвяните чети под общото командуване на П. Хитов с войводи П. Хитов, Ф. Тотю и Желио Чернев. По-късно четата на Желио била присъединена към тази на П. Хитов.[75] Добродетелната дружина използувала вече извършеното от Раковски и Върховното началство и изпратила четите на П. Хитов и Ф. Тотю с изрични нареждания да не влизат в открит бой с турците и да не вдигат народа на бунт.[76]

Но четническото движение било навлязло в нова фаза на своето развитие, а участниците в четите се вдъхновявали от революционните идеи и планове на Раковски.[77] Участниците в четническите акции от пролетта на 1867 г., макар тя да била частично финансирана и зависима от Добродетелната дружина,[78] направили опит да я осъществят в духа на революционните замисли на Раковски.[79]

Четата на П. Хитов се състояла от 30 души с подвойвода Ж. Чернев, знаменосец Васил Левски и писар Иван Кършовски.[80] Четниците произхождали от различни краища на българските земи и повечето от тях били вече участвували в различни хайдушки чети или други изяви на националноосвободителното движение. Така Вълко Янчев хайдутувал из българските планини още преди Кримската война, Димитър Дишлийски, другар на Хаджи Димитър, също участвувал в хайдушки дружини, Иван Тодоров бил един от членовете на Първата българска легия, Илия Господинов — Гунчо войвода, повел чета по Стара планина през първата половина на 60-те години. Трендафил Андреев, стар хайдутин, бил известен между хъшовете на Румъния, Христо Дряновски бил един от най-дейните революционери в Тулча.[81] Пламенни родолюбци, четниците на П. Хитов прегърнали от дълги години мечтата за освобождение на България.

Четата преминала Дунава на 28 април близо до Тутракан, прекосила Делиорман, Разградския и Османпазарския край със значително турско население, но успяла да мине незабелязана и на 13 май достигнала Котленския край. След кратък отдих войводата потеглил с част от четата към Сливенско, а друга част останала над Котел, за да приеме желаещите да тръгнат с нея момчета от вътрешността на страната, които били преследвани от турските власти.

На 28 май четата на П. Хитов, установена в Сливенския Балкан, разгледала и допълнила „Закона за българското народно въстание, по който да се управлява българската народна войска в 1867 г.“[82]. В съгласие с проектите на Раковски за разгръщане на по-широко четническо движение четата продължавала да приема групи доброволци. Към първоначалния състав от 30 четници се присъединили още 17 души. Пратеници на войводата до различни селища имали задача да предупреждават сънародниците си да се готвят за въстание, а Желю войвода бил изпратен с група четници да установи връзка с Ф. Тотю. Но П. Хитов се въздържал да зачисли по-голям брой родолюбци, тъй като повечето от тях не били въоръжени, а четата не можела да им предостави оръжие и муниции.

Настроението на българите в областите, през които минавала Хитовата чета, било борческо, та войводата изпратил до Букурещ и Пловдив писма, в които съобщавал, „че не може да се удържи народът“. Наистина освен от непосредствени впечатления на четниците това било засвидетелствувано от хора от Пловдив, Ямбол, Сливен, Карнобат, Стара Загора и други места, които искали съгласието на войводата да вдигнат въстание. Но за общо въстание липсвало оръжие и предварителна организация и затова П. Хитов бил принуден да отклонява настойчивите желания на патриотите. Сливенци например предлагали да нападнат града и искали разрешение от войводата, който обаче не можел лековерно да се съгласи с такова начинание.[83]

Четата начело с войводата Ф. Тотю в състав от 25 души четници с писар Константин Иванов Хаджипаков и знаменосец Никола Странджата трябвало да мине на 23 април, но се прехвърлила в България при Свищов на 17 май. И в четата на Тотю участвували проявени родолюбци, повечето емигранти, произхождащи от различни български краища — седмина от Свищов, по трима души от Търново и Тиквеш, по двама от Казанлъшко, Старозагорско и София, по един от Плевен, Ловешко, Пиротско, Велес, Сопот и др. Край Свищов няколко души от тамошния комитет, поделение на ТЦБК, очаквали четата.

Подобно на революционно настроените родолюбци на много места в България и зад граница появата на Тайния комитет и неговата дейност били схващани и в Свищов като признак, че се подготвя въоръжена борба против поробителя като продължение на революционните проекти на Раковски. Ето защо, макар и създаден от дейци на Тайния комитет, Свищовският комитет установил връзка с хората около Върховното началство и се подготвил да вземе участие в организираните от него чети. Отлагането деня на прехвърлянето на четата на Ф. Тотю предопределило нейната съдба, тъй като турските власти вече били разтревожени

Сражение на четата на Филип Тотю при Върбовка, Великотърновски окръг, на 14 май 1867 г., литография. Народна библиотека „Кирил и Методий" — София

от сведенията, че по Стара планина се движи Хитовата чета. Веднага след слизането ѝ на българския бряг Филип Тотювата чета била посрещната от турски части. Останал неосъществен планът за подсилване на четата с групата от Свищов. Някои от свищовските младежи били заловени от турците, а други преминали в Румъния. В града били предприети преследвания и арести. В сражение при с. Върбовка на четата бил нанесен тежък удар. Войводата със спасилите се четници се изтеглил в Стара планина, но в Тревненския Балкан при с. Ялово отново бил нападнат. Турците заловили писаря на четата К. Ив. Хаджипаков.[84] При това положение изпратеният от П. Хитов Желю войвода не могъл да установи връзката между П. Хитов и Ф. Тотю, бил нападнат от неприятелски части и се завърнал с тежки загуби.

Малобройните чети на П. Хитов и Ф. Тотю били предварително осъдени на неуспех. Първата се изтеглила на запад по Стара планина и преминала на сръбска територия, а повечето от оцелелите Тотюви четници заедно с войводата преминали в Румъния. Но появата на тези две чети в България предизвикала тревога в империята и привлякла вниманието на европейската дипломация и общественост към българския народ. В разгара на Критското въстание и другите събития на Балканите и наскоро след разпространението на брошурата „България пред Европа" и Мемоара на ТЦБК четите придобили смисъл на важен революционен акт, с който българите зая-

вили нежеланието си да живеят повече под османско владичество. В дипломатическите среди и в европейския печат се заговорило за революция в България и за несигурността на султанската власт в най-голямата и най-важната по стопанското и стратегическото си значение провинция на Европейска Турция.[85]

При това тревожните събития в България продължавали. Мидхат паша предприел преследвания и жесток терор в Дунавския вилает, което засилило революционното брожение сред българите и отрицателните впечатления в Европа от турския режим на управление. Заедно с това нови чети от български родолюбци предприели опити да преминат в България.

ДРУГИ БЪЛГАРСКИ ЧЕТИ ПРЕЗ 1867 г. Въпреки указанията на Добродетелната дружина и съображенията на руското и сръбското правителство революционните сили не се отказали да действуват в духа на плана на Г. С. Раковски. Четата на П. Хитов трябвало да изпълнява ролята на централен отряд, към който да се присъединят останалите чети. От Балкана и след като преминал в Сърбия, той поддържал връзки с Добродетелната дружина и изпращал известия на Раковски. Съгласно плана четата се установила продължително време в Централна Стара планина, откъдето търсела връзки с Ф. Тотю и населението, т. е. изпълнявала предначертанията на Раковски и Върховното началство да създаде „средоточие" на народната войска.

През пролетта и лятото на 1867 г. българската революционна емиграция предприела редица опити за изпращане на нови чети в Балкана, които да се присъединят към четата на главния войвода. Стефан Караджа, който се движел в кръга на Раковски и Върховното българско тайно гражданско началство, подготвял своя чета още от зимата на 1866—1867 г. През пролетта той събрал в Олтеница 68 души четници, част от които отделил, поставил ѝ за войвода Димитър Топалов и му дал указания да премине Дунава със задача да се присъедини към четата на П. Хитов. Стефан Караджа взел участие и във формирането на чета в Тулчанско с войводи по първоначалния план Цонко Кънев и Желю. В последния момент обаче били включени в състава на Хитовата чета. Тулчанци, които били в споразумение с Раковски от зимата на 1866 г., трябвало да влязат в източното „средоточно" отделение на народната войска и да се присъединят към четата на Хитов. Очаквайки тулчанската чета, П. Хитов оставил в Котленския Балкан Ц. Кънев, който да се свърже с нея и да я доведе при неговата чета.[86] Турските власти обаче разбрали за приготовленията в Тулчанско, заловили някои от главните дейци и осуетили плана. Пратеникът на Хитов бил посрещнат от турските потери и едва успял да се спаси и завърне при Хитов с няколко от своите момчета.[87]

Българските емигранти-революционери в Румъния подготвяли през пролетта на 1867 г. чета в Турну Мъгуреле, която трябвало да мине при Сомовит. Нейни ръководители били Васил Ганчев Плевенлията и Тодор Ковачев Ходжата, които събрали около 35 души. След дипломатическия шум, който се вдигнал около прехвърлянето на П. Хитов и Ф. Тотю от Румъния в България, румънското правителство узнало за намеренията на В. Ганчев и взело мерки срещу преминаването му.[88]

Освен четите на П. Хитов и Ф. Тотю за прехвърляне се подготвяли и други чети. Две от тях били подкрепяни пряко от руския посланик в Цариград Н. П. Игнатиев със съдействието на В. Караконовски и други българи в турската столица. С материална подкрепа на руското посолство в Цариград били въоръжени около 50 души български родолюбци, които желаели да преминат с чета в България. Към средата на май тази чета тръгнала от Буюкдере край Цариград за Бакаджик, но не успяла да разгърне успешни действия.[89] Подобна инициатива имал и руският консул във Варна Н. Даскалов, българин по произход, който подпомогнал патриотичната група от млади българи в черноморския град да формират четата.[90] Нейни пратеници се явили при П. Хитов, за да уговорят присъединяването на варненската чета, но развоят на събитията след поражението на Тотю осуетил плана им. П. Хитов приел само четиримата варненски пратеници.

И други руски дипломати се интересували от настроенията в България и от подготвяните четнически акции. Така например В. Нягин бил на мнение, че „революционерите трябва да действуват едновременно от три страни — откъм Сърбия, през Добруджа и по устието на р. Камчия между Варна и Месемврия"[91]. От своя страна пратеникът на Московския славянски комитет Н. Н. Раевски, който пребивавал в Румъния точно по време на усилената подготовка за преминаването на четите на П. Хитов и Ф. Тотю и влязъл във връзка с кръга около Раковски, отправил до Славянския комитет свой проект за разгръщане на четническото движение по Стара планина,[92] който се доближавал до плана на Върховното началство и особено до Закона за българското народно въстание.

Най-значителната революционна инициатива на българската емиграция след четите, под-

Знаме на четата на Филип Тотю. Военноисторически музей — София

СВОБОДА или СМЪРТЬ
во свода
ф. тото

готвяни от Румъния, било формирането на Зайчарската чета на сръбска територия и опитът ѝ да премине в България. Българският комитет в Белград под ръководството на Л. Каравелов вербувал доброволци за четата сред многобройната българска емиграция и местното българско население в граничните райони на Сърбия. За военачалници били определени опитният във въстаническите и четническите движения Ив. Кулин и получилите военно образование Е. Петров Българов и Н. Пешов Попанинов. Само в Белград се записали 370 души. В Княжевацко, Неготинско и Зайчарско, където българският елемент бил подсилен от емиграцията след селските бунтове от 40-те и 50-те години на XIX в., изявили желание да вземат участие в четата още много българи, така че към края на юни общият брой на доброволците достигнал към 600 души. Войводите се заели с въоръжаване на четниците, които постепенно се съсредоточавали в Зайчарско. Планът им бил да преминат границата и в Балкана да се съединят с четите на Хитов и Ф. Тотю. Каравелов предприел обиколка по източната сръбска граница, установил връзки и с българското население в Нишкия край, което също смятал да привлече в четническата акция.

Успешните приготовления на българската революционна емиграция в Сърбия обаче срещнали съпротивата на сръбското правителство, макар местните власти да оказвали съдействие на българите. Министър-председателят И. Гарашанин не смятал момента за удобен за изпращане на чета и особено през Сърбия не само поради това, че княжеството не било готово да започне война срещу Турция, но най-вече поради нежеланието си да допусне по-голяма самостоятелна акция на българите. Правителството се опитало да разколебае Българския комитет да изпрати чета в Стара планина. Комитетът обаче решил въпреки несъгласието на Сърбия да осъществи своите замисли. На 2 юли 1867 г. част от четата преминала сръбско-турската граница от Зайчар през Връшка чука и се свързала с монасите от манастира край с. Раковица, Кулско, с които Българският комитет имал от по-рано споразумение. От Белград било разпоредено събраните край Зайчар доброволци да бъдат незабавно разпръснати, а онези, които преминали границата, да бъдат върнати. Така и станало. Зайчарската чета била разпиляна, голяма група от преминалите при Връшка чука били върнати и арестувани от сръбските власти заедно с войводите им Ив. Кулин, Е. Петров и Н. Пешов. По този начин сръбското правителство сложило край на тази инициатива на българската революционна емиграция. Постъпката на сръбското правителство била посрещната с открито възмущение от страна на българите и от напредничавата сръбска общественост. Още преди преминаването на четата и особено след арестуването на четниците Л. Каравелов остро критикувал поведението на сръбското правителство. Омладината в Сърбия и Войводина заклеймила гневно поведението на княза и неговите министри.[93]

Формирането на голямата българска чета на сръбска територия и опитът ѝ да се присъедини към другите чети били коментирани нашироко в дипломатическите среди. Сръбското правителство, крайно недоволно от самоволните действия на Българския комитет, изправило пред съда заловените четници и засилило недоверието си към Л. Каравелов, когото след няколко месеца екстернирало от Сърбия.

В тясна връзка и по предварителна договореност с българската емиграция в Сърбия се намирала още една чета, организирана в Румъния от Никола Войводов и Цветко Павлович. В нея влезли емигранти и група от свищовските младежи, неуспели да се включат в Тотювата чета. Тази чета трябвало да премине при Радуевац в Сърбия и оттам да тръгне по Стара планина с цел да се съедини със Зайчарската чета, а заедно с нея да подкрепи от запад П. Хитов. Но на път за Радуевац войводата Н. Войводов и знаменосецът на четата Цв. Павлович били открити от турците на кораба „Германия“ и загинали в сражение с тях. Четниците, които се движели към определения пункт по суша, останали без ръководство и по този начин бил осуетен и този опит за прехвърляне на българска чета и за разширяване на четническото движение по Балкана.[94]

Гибелта на Н. Войводов и Цв. Павлович била посрещната с покруса и възмущение от българите и им спечелила славата на народни мъченици. Отгласът на това събитие в печата и в дипломатическите кръгове разширил убеждението, че българите не желаят да живеят под османска власт, засилил антитурските настроения сред европейската общественост и донесъл дипломатически усложнения за Османската империя.

Освен споменатите чети, подготвяни през 1867 г., има сведения за проекти за още няколко чети — на Курти от с. Червена вода, Русенско, Живко от Ямбол и др. В планините се събирали групи родолюбиви младежи, които очаквали да се свържат с четите, преминали от Румъния и Сърбия, и да вземат участие в борбата. Възбуждението в България било значително и създавало благоприятна обстановка за разгръщане на по-широко народно движение, но липсата на оръжие и предварителна вътрешна организация не дали възможност за прерастване на народното недоволство в масова рволюционна борба.

Веднага след разбиването на Тотювата чета управителят на Дунавския вилает Мидхат паша предприел жестоки гонения, арести и убийства над заподозрените и заловените участници в движението, както и над мирното население. При състоянието на българското революционно движение, което нямало централизирана организация и дейно средище зад граница, което да поддържа здрави организационни връзки с всички краища на страната, репресиите на турските власти смазвали революционния подем на масите и не позволявали разгръщането на широко народно движение едновременно с четите.[95]

Макар и да имало ограничени размери и да не постигнало непосредствени резултати, четническото движение от 1867 г. съдействувало за повишаване на националния дух. Заедно с това то показало на европейската общественост, че българският народ не само не е доволен от своето положение, както твърдели турските държавници, но че той се стреми към национално освобождение и търси пътищата за постигането му. Многобройните инициативи за формиране на революционните четнически отряди потвърждавали, че идеята на Раковски да вдигне на борба около хиляда въоръжени българи от емиграцията и в страната имала реална основа в българското освободително движение. Съпротивата на българската едра буржоазия в Румъния да подкрепи материално в тяхната цялост замислите на Върховното българско тайно гражданско началство и на неговия създател, както и намерението на Русия да насърчи едно ограничено по размери българско движение с оглед на своята политика за налагане на реформи в Европейска Турция се отразили неблагоприятно на размаха на българското четническо движение.

Сърбия не оказала съдействие на четите, които нарушавали намеренията ѝ да държи под свой контрол българското освободително движение и да го насочва съобразно своите планове. Изявата на стремежа на българския народ към национално освобождение чрез четите влизала в противоречие с претенциите на Сърбия да стане център и представител на борещите се балкански народи.[96]

Четническото движение от 1867 г. имало

Никола Хаджикръстев Върбанов — Войводов от Враца, войвода на чета, убит на австрийския кораб „Германия“ на 8 август 1867 г., фотография. Архив на Българската академия на науките — София

Цвятко Павлович от Белград, знаменосец на четата на Никола Войводов, убит заедно с него на кораба „Германия“ на 8 август 1867 г., фотография. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

значителен отглас сред европейската дипломация. То било коментирано като признак за изявата на българските искания за политическа свобода не само в средите на руската общественост, но и в дипломатическите кръгове на Франция, Англия и Австрия и пр. Срещу Румъния и Сърбия именно през лятото и есента на 1867 г., т. е. след появата на българските чети, била подета остра кампания. На двете балкански правителства се вменявало във вина, че са допуснали формирането на български чети на тяхна територия и са улеснили по този начин възможността българите да предизвикат нови затруднения на Турция, и то в момент, когато тя още не можела да се справи с Критското въстание. При наличието на революционно огнище на о-в Крит западните сили -- Англия, Франция и Австрия — не желаели да допуснат разгарянето на нов революционен пожар в България. Те не били в състояние обаче да спрат революционния подем сред българския народ.

3.
Националноосвободителното движение в края на 1867 и през 1868 г.

ВТОРАТА БЪЛГАРСКА ЛЕГИЯ В БЕЛГРАД. Неуспехът на четническата акция от пролетта и лятото на 1867 г. не успокоил духовете сред емиграцията в Румъния и Сърбия, нито общото възбуждение в България. Репресиите на турските власти спрямо заловените четници и желаещите да се присъединят към четите засилили още повече недоволството на българите, а дипломатическият шум, предизвикан от варварската разправа с участниците в революционното движение, подхранвал надежди, че Европа не ще остане безразлична към съдбата на българския народ.

Революционната емиграция в Сърбия и Румъния не се отказала от замислите си да формира и изпрати нови чети. През това време Добродетелната дружина продължавала преговорите със сръбското правителство и с Русия,[97] които дали съгласие в Белград да бъде създадено военно училище за млади българи, босненци, херцеговинци, за да се подготвят командири за бъдещото въстание. Българската емиграция, и най-вече тази в Одеса, действувала настойчиво пред руското правителство да предостави оръжие за подготвяната въоръжена акция. Русия отпуснала искания от Сръбското княжество заем с изричното указание той да осигури финансова помощ на „всички нуждаещи се от нея", включително и на българите. Предвиждало се също Русия да достави оръжие за българите чрез Сърбия. Н. М. Тошков от Одеския комитет заедно с други българи имал важен дял в уреждането на въпроса за отпускането на оръжието и усилията то да бъде изпратено.[98]

Княз Михаил наредил доброволците — българи, босненци и херцеговинци — да бъдат приети на обучение в т. нар. Артилерийска школа в Белград — висша военна академия за подготовка на кадрови офицери. При тези условия в споразумение с руското консулство в Букурещ и със сръбското правителство Добродетелната дружина съобщила на революционната емиграция за организирането на българска легия в Белград, където бързо започнали да се стичат доброволци. Младият и образован свищовец Григор Д. Начович бил натоварен от дружината с прехвърлянето им в Сърбия. Там вече били четниците на П. Хитов, Ф. Тотю и свищовските младежи, които се били подготвили да се присъединят към Тотювата чета. С приемането, настаняването и постъпването на българските доброволци във военното училище се занимавал П. Хитов с помощници известните войводи Цеко и Ильо.[99]

Доброволците за българската легия започнали да се събират в Белград през септември 1867 г. Най-напред били зачислени групата свищовски младежи и участниците в четата на Хитов. Набирането на младежи за военно обучение продължило и през следващите месеци до края на годината, дори и през януари 1868 г. Според образованието си те постъпвали във военната школа, ако имали образование, или в части на редовната сръбска войска, ако били неграмотни. В българската легия в Белград се преподавали в съкратен курс основните военни дисциплини, които влизали в програмата на Военната академия. Разпределените в редовната армия доброволци трябвало да усвоят военни навици, първоначални военни знания и дисциплина като редови войници. Общият брой на зачислените в легията и сръбската армия българи надминавал 200. Те очаквали твърде много от военното си обучение, в което виждали привлекателната за тях перспектива на близко, още през идващата пролет на 1868 г., въстание. Фактът, че Сърбия допуснала организирането на своя територия на българска военна школа със съгласието и помощта на Русия, засилвал увереността, че желаното въстание ще бъде подкрепено от двете държави. В същност голямата част от легистите нямали реална представа за набелязващите се нови тенденции в руската и сръбската политика и били въодушевени единствено от патриотичните си чувства.

Състоянието на българското революционно движение след смъртта на Г. С. Раковски /9 октомври 1867 г./ и екстернирането на Л. Каравелов от Сърбия определило една съществена особеност

на Втората българска легия в Белград, която имала важни и неблагоприятни последици. Легията фактически била лишена от свое политическо ръководство. Между легистите нямало достатъчно подготвен и едновременно авторитетен човек, нито революционна организация, които да застанат начело на българските доброволци. Добродетелната дружина, която ръководела набирането на хора за легията и поддържала връзки със Сърбия и Русия, приемала революционните действия в България като средство за натиск върху Турция и европейската дипломация за разрешаване на българския национален въпрос. В същото време Сърбия поверила политическото ръководство на легията на най-изтъкнатия сръбски държавник от онова време И. Гарашанин и верния му сътрудник А. Николич, а военното — на министъра на войната Миливое Блазнавац, чиято проавстрийска ориентация и противодействие на една война на Сърбия срещу Османската империя и на въстания в съседните области на княжеството вече се проявявали.

В такава обстановка започнала работата на военната школа за българи и други южни славяни при сръбската Военна академия. На участниците в легията преподавали висши офицери, които обучавали възпитаниците на академията. След кратка предварителна подготовка започнало преподаването на теоретически военни дисциплини, които влизали в програмата на редовните слушатели във Военната академия: фортификация, полска и лагерна служба, военни правила, четни правила, хладно и огнестрелно оръжие, вътрешна служба, землеописание /в същност етническа демография/ на Балканите. Водели се практически занятия по стрелба, фехтовка, езда и пр. Част от сръбските офицери, опитни преподаватели в тази школа, се заели с обучението на бъдещите командири на българското въстание с готовност и въодушевление, защото мнозина от тях принадлежали към ентусиазираните привърженици на решителни военни действия на Сърбия срещу Турция при общи действия на въстаналите народи срещу общия неприятел. Участниците в легията получили нови униформи на сръбския стрелкови батальон и били поставени при добри условия на живот и учение.

В началната фаза от работата на легията и българските слушатели, и сръбските преподаватели били обединени от общо желание за бърза и добра подготовка на участниците във военната школа.[100]

Легията била командувана непосредствено от капитан Йован Драгашевич, когото наскоро заместил поручик Йеврем Маркович, участник в полското въстание от 1863 г. и брат на сръбския социалист Светозар Маркович. В ръководството на легията за известно време бил и капитан Джока Влайкович, популярен сръбски патриот-омладинец, с когото българите имали връзки през 60-те и 70-те години на XIX в. С особена популярност между преподавателите се ползувал В. Илич, който изнасял лекции по фортификация, а Й. Маркович, макар и твърде строг командир, бил уважаван заради солидната подготовка, която давал на слушателите си по полската и лагерната служба.[101]

Участниците във Втората българска легия в Белград се занимавали усилено, вдъхновени от съзнанието, че изпълняват важен патриотичен дълг, и от надеждата, че работите са „основани на доста добър темел". „Ние напредвахме юнашки — си спомня участникът в легията Михаил Греков, — защото целта ни беше да изучим военното изкуство колкото се може по-скоро."[102] Успешно преминали първите изпити през ноември и декември 1867 г., а на военния парад през януари 1868 г. легистите получили специална похвала от княз Михаил. Към средата на януари 21 участници в легията получили подофицерски чинове — капрал, поднаредник и наредник, а още 30 души били избрани, за да бъдат произведени. Между произведените българи били братята Тома и Петър Пантелееви, Христо Дряновски, М. Греков, Георги Матев, Петър Иванов, Иван Цанков, Ив. Хр. Кършовски и др.

С това завършил първият етап от историята на Втората българска легия в Белград. Българските доброволци получили възможност да изучават военната наука в области, които им били пряко необходими за командуване на очакваното българско въстание, привиквали към войнишка дисциплина, усвоявали основните практически умения на военната служба. Половин година по-късно в четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа част от бившите легисти приложили на практика получените военни знания в сраженията срещу турските войски.

Към края на януари 1868 г. обаче в отношението на сръбското правителство към легията настъпили промени, които предизвикали справедливото недоволство на легистите: влошен бил режимът за преподаване, за преподаватели били изпратени неподходящи офицери, които се държали грубо и враждебно към българските доброволци. Главната причина за нарастващото възмущение на легистите били националистическите великосръбски прояви на някои от преподавателите. В лекциите си капитан Й. Драгашевич твърдял, че земите до Плевен и Търново са населени със сърби. Според него сръбски били по население и Хърватско, Словения, Далмация и др.

Младежите, които постъпили в легията, во-

дени от горещи патриотични чувства, възприели опита на сръбския офицер да причисли голяма част от Западна България към сръбските земи като претенции, неоснователни и обидни за българския народ.[103] Те реагирали остро и се усъмнили в намеренията на сръбското правителство, още повече, че слуховете за тайните сръбско-гръцки преговори за съюз и подялба на българските земи след евентуална обща война срещу Турция упорито се разпространявали. Пръв между българските родолюбци още през май 1867 г. Л. Каравелов с възмущение писал за това във в. „Голос". Предупреждавайки, че преговорите на двете държави за подялба на Тракия и Македония са плод на политиката им, „убийствена не само за българите, но и за сърбите и гърците", той ги окачествил като недостойна сделка за сметка на българския народ, „който е по-многочислен от сърбите и гърците". Същевременно Каравелов уличил И. Гарашанин, че е участвувал в сделката в пълно противоречие с правата на народите и с началата на взаимно зачитане и равноправие.[104]

Националистичните претенции на Сърбия към български земи се проявили и по отношение на участниците в легията, предизвикали силно раздразнение и недоволство у тях и разпалили желанието им час по-скоро да осъществят намерението си, с което дошли в Белград — да преминат с чети в отечеството си, за да се сражават с турците. Сръбските командири предприели нови, още построги и груби мерки, които разпалвали все повече и повече недоволството на българските родолюбци.

Важна причина за влошеното отношение на Сърбия към легията била също промяната в нейната политика към Русия и засилването на австрийското влияние. Руско-сръбските отношения в края на 1867 и в началото на 1868 г. навлезли в кризисно състояние. Австро-Унгария обещавала на Сърбия да я подкрепи за присъединяването на Босна и Херцеговина към княжеството по мирен път. За сръбското правителство станали нежелателни въстанията в България и в другите южнославянски области и сръбско-турската война, а заедно с това и българската легия в Белград.[105]

Българските легисти постепенно се убедили, че Сърбия се е отказала да воюва срещу Турция и да подкрепи революционната акция на поробените народи, включително и въоръжаването на български чети, които да преминат в България. „Най-главната причина, която развали четата /т. е. легията/ — пише П. Хитов в спомените си, — бе убеждението, че няма да бъде бой с турците... Тия момчета би останали още година или две, ако би им дали дума, че ще да се захване война с Турция и че трябва да се приготви, щото е нужно."[106]

Добродетелната дружина направила опит да убеди участниците в легията, че българите са заинтересовани да използуват дадената им възможност да получат военна подготовка и поради това трябва да бъдат по-въздържани в отношенията си със сръбските си началници, а пред сръбското правителство направила постъпки за смекчаване на режима и зачитане достойнството на легистите, за да се преодолеят възникналите конфликти. Но и в двете насоки дружината не постигнала успех. Срещите и разговорите на Хр. Георгиев, Г. Шопов и Н. Геров в Белград и на М. Колони и В. Мустаков завършили безрезултатно. Сръбските държавници обещали привидно да вземат мерки за подобряване положението и обучението на легистите, но и след това нищо не се променило. Напротив, конфликтът се задълбочавал все повече и повече и легията започнала да се разпада.[107]

В това време в Белград се озовал и Ив. Кишелски като пратеник на Добродетелната дружина, но същевременно и с мисия да се запознае на място с насоката на политиката на новото сръбско правителство и отношението му към Русия и българските легисти. От срещите му с неговите сънародници в легията и със сръбските им командири се потвърдили причините за конфликта и охлаждането на Сърбия към Русия. По съвета на Кишелски българските доброволци изготвили писмено изложение, в което били засвидетелствувани факти за положението в българската легия и исканията за подобряване преподаването, режима и състава на слушателите.

Разговорите на Ив. Кишелски с доброволците и със сръбските ръководители затвърдили неговото убеждение, че българите трябва да се откажат от сътрудничеството със Сърбия. Той съставил проект за по-тясно свързване на българските действия с Русия без посредничеството на Сърбия и го предложил на Азиатския департамент и на Добродетелната дружина. В новия проект се предвиждало: на стремежа на Сърбия към лавиране между Русия и Австро-Унгария да се противопостави по-активна политика на руското правителство спрямо българите, като се създаде Върховен съвет за българските работи в състав Ив. Кишелски, Хр. Георгиев и Г. Шопов, а на Добродетелната дружина да се придаде „по-голямо значение и самостоятелност". Кишелски искал да използува влошаването на сръбско-руските отношения за пренасяне центъра на руската балканска политика върху българите и за засилване съдействието на Русия на българското освободително движение.[108] Проектът на Кишелски не получил практическа реализация през 1868—1869 г., но отговарял на определилото се разочарование на бъл-

гарите от претенциите на Сърбия да заема ръководна позиция на Балканите и на желанието им сами да отстояват своите искания пред Русия.

През март и април 1868 г. мерките на военния министър Блазнавац срещу недоволните и проявяващи непокорство легисти ставали все по-груби. Група участници в легията били затворени, на друга група бил нанесен публично побой. Легистите били възбудени до крайност, тъй като били засегнати националните и човешките им чувства. Те се убедили, че сръбското правителство цели разпускането на легията. През април и май голямата част от тях напуснали Белград и се отправили за Румъния. Към края на юни и началото на юли 1868 г. легията била окончателно ликвидирана.[109]

Завършила печално и с крах на очакванията за съдействие от страна на Сърбия, инициативата за военно обучение на млади българи в Белград имала важно значение за българското освободително движение и българо-сръбските отношения. Независимо от всичко чрез Втората българска легия в Белград голям брой български патриоти получили системно военно образование и подготовка. Това бил най-значителният опит до създаването на Българското опълчение за военна подготовка на командири за българското въстание. Още по-съществено било политическото отражение на легията. Доброволците и емиграцията в непродължителен срок преминали много сериозна политическа школа. Те могли да се убедят, че очакваната помощ за българската революция от Сърбия се определя от собствените ѝ политически интереси. Проявеният великосръбски национализъм и отказът на сръбското правителство от първоначалния план всели дълбоко и основателно недоверие у българите към политиката на Сърбия спрямо освободителното им движение. Горчивият опит от Втората българска легия станал важен фактор за съзряване на революционното движение.

От своя страна Русия естествено разглеждала българските стремежи към политическо освобождение от позициите на общата си политика по Източния въпрос и във връзка с отношенията си с Османската империя и с другите Велики сили.

Втората българска легия съдействувала за задълбочаване на различията в политическите групировки сред българската емиграция. Добродетелната дружина, която подкрепила по свои и руски съображения четите през 1867 г. и легията през 1867—1868 г., изявила своята политическа линия. Двете течения били обединени от общия стремеж — освобождението на отечеството, но тактиката на дружината се различавала съществено от тази на привържениците на революцията като главен път към свободата. Ръководното участие на едрата русофилска буржоазия в освободителните акции на революционното течение се оказало последният опит за общи действия на двете течения. Но социалните, политическите и тактическите различия между тях и в това краткотрайно единодействие били значителни. Тези различия се задълбочили още повече през лятото на 1868 г. във връзка с четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа.

ЧЕТАТА НА ХАДЖИ ДИМИТЪР И СТЕФАН КАРАДЖА. Революционните настроения сред българската емиграция през 1867—1868 г. и очакванията, че след като получат военна подготовка в белградската легия, младежите ще преминат с чети в България, създавали силно раздвижване сред българските патриоти оттатък Дунава. Още преди разпускането на легията Стефан Караджа и други участници се отправили за Румъния с намерение да организират чети. Средства за подготовката на четите били предоставени от Българското общество, създадено от „младите“ в противовес на Добродетелната дружина с благотворителни и просветни задачи.[110] Поради липсата на революционен организационен център обаче обществото за известно време имало и политически функции. То се ръководело от 7 души и приело демократични начала на дейност, „извлечени тъкмо от духа на българския народ“[111]. По състава си Българското общество не било еднородно. В неговото ръководство участвували хора като Д. Ценович и Ив. Касабов, а също така и лица, свър-

Родната къща на Хаджи Димитър — Сливен

зани в миналото със „старите“, но разочаровани от тях. Обществото подпомагало материално издаването на в. „Народност“ и отпускало средства на революционери, а по-късно подкрепяло революционното движение.[112]

Най-значителната революционна проява на Българското общество през 1868 г. било изпращането на четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа. Важна роля за съдействието на обществото в тази четническа акция изиграл Ив. Касабов. Той подкрепял недоволството на легистите от отлагането на въстанието и желанието на войводите Хаджи Димитър и Стефан Караджа и на другите родолюбци да тръгнат на бой с турците.[113] В. „Народност“ станал изразител на възмущението от поведението на Сърбия. Там били публикувани серия статии под заглавие „Братството на сърбите с българите“.[114]

Завърналите се в Румъния през пролетта на 1868 г. легисти образували ядрото на четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа. По замисъла на организаторите ѝ и настроенията на участниците в нея тя продължавала революционната тактика на Раковски и осъществявала неговите възгледи.

Политическите цели и задачите, които емиграцията чертаела за осъществяването им чрез четата, са отразени в прокламацията към българския народ от името на привременното правителство в Балкана /6 юли 1868 г./. Тя била съставена и отпечатана от Ив. Касабов. Прокламацията призовавала българския народ да последва четата и да въстане. „Времето е дошло — се казва там — и ни тика да си дирим нашите права.“ Посочена е ясно целта на въоръжената борба на българите — да извоюват „народните правдини и человеческата свобода“[115].

Касабов снабдил четата с още два документа, които изяснявали целите ѝ — Адрес до посланиците на Великите сили в Цариград и Мемоар до султана, преведени на френски език,— и двата от името на Българското привременно правителство в Балкана и подпечатани с неговия печат. Тези документи трябвало да предизвикат вниманието на европейските правителства към четите и съдействието им за промяна на положението на българския народ. „Целта на българското въстание — се казва в Адреса — е да отнеме само в собствените си ръце вътрешното управление на общото отечество България и да се сдобие с едно независимо народно правителство, подобно на съседните държави: Румъния и Сърбия.“ В Мемоара до султана, макар отново да се изразява лоялността на българите към султана и искането той да даде доброволно самостоятелност на българите, е посочена също и алтернативата четническото движение да прерасне във въстание: „Всичкият народ ще бъде принуден да залови оръжието и да последва нашия пример.“[116]

Идеите, залегнали в Прокламацията до българския народ, в Адреса до Великите сили и Мемоара до султана, и участието на Българското общество, включително на бивши членове на ТЦБК от радикалната група, в подготовката и изпращането на четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа свидетелствували за засилване на революционните тенденции в средите на българската емиграция в Румъния. И част от дейците на ТЦБК сега поставили на преден план въоръжената борба като средство за въздействие върху турското правителство и европейската дипломация и участвували в събирането на средства за подготовката на четата. Прогласяването на исканията на българите за самостоятелна държава от типа на

Сърбия и Румъния от името на привременното правителство в Балкана говорело, от друга страна, че Българското общество възприело традицията на Г. С. Раковски, който предвиждал едно привременно правителство да ръководи народните работи и въстанието.

Подготовката на нова четническа акция не останала в тайна от Добродетелната дружина. В новата обстановка, когато Критското въстание отивало към своя край, а Русия възприела политика на омиротворяване на Балканите и отлагала подкрепата си на освободителните движения на народите за по-благоприятна за нея международна ситуация, членовете на дружината знаели, че тя не ще бъде благосклонна към нови български опити за въстание.[117] Поради това Хр. и Евл. Георгиеви и техните съмишленици смятали изпращането на чети и замислите за въстание за несвоевременни и отказали да подкрепят материално формирането на четата. Но скоро те се убедили, че въпреки несъгласието им четата ще намери средства и ще осъществи своя поход.[118]

Становището на „старите" против новата четническа акция се споделяло и поддържало от руската дипломация.[119] Вестта за подготовката на българската чета достигнала и до дипломатическите представители на другите европейски държави в Румъния. Те предприели кампания срещу румънското правителство заради съдействието, оказвано на българските революционни акции. Атака подели също и опозиционните консервативни среди в Румъния.[120] Сведения за революционните планове на българската емиграция достигнали и до Високата порта. Обстановката, при която се извършвала подготовката на четническата акция през лятото на 1868 г., била далеч по-неблагоприятна, отколкото през 1867 г. Но патриотичният порив на революционната младеж, очакваща с нетърпение мига, когато ще стъпи на българска земя, достигнал такава степен, че не било възможно да бъде спрян.

Войводите Хаджи Димитър от Сливен, чиито двама братя се сражавали в подкрепа на критяните, а най-малкият участвувал в четата и загинал, и Стефан Караджа от с. Ичме /дн. Стефан Караджово, Ямболско/, преселен в Тулча, потомък на два славни рода — Бимбеловци и Узуновци, започват още от ранна младост въоръжена борба и участието си в революционното движение в Румъния като последователи на Г.С. Раковски.[121] Знаменосецът Дим. Захралията от с. Карабурун (дн. Знаменосец, Старозагорско) участвувал в първата легия и водил хайдушки чети по Балкана. Високо военно образование и офицерски чин в Русия получил писарят Иван Христович от Габрово.

По своя състав четата била една от най-големите български чети. Известни са имената на 127 души, от които от Северна България, включително и Добруджа — 63 души, от Тракия — 53 души, от Македония — 9 души, и от българската емиграция в Румъния — 2 души. Голяма била групата на бившите участници в Първа и Втора българска легия, където получили военна подготовка. Между четниците били Нено Маринов от Карловско, Коста Ефтимов от Габрово и Спиро Джеров от Битоля, сражавали се под знамето на Гарибал-

Войводата Хаджи Димитър Асенов от Сливен, фотография, ок. 1866 г., Букурещ. Архив на читалището — Свищов

Войводата Стефан Караджа от Ичме, Ямболски окръг, фотография, ок. 1867 г., Белград. Архив на Института по история при Българската академия на науките — София

ди и на о-в Крит, известни войводи и участници в чети, като Хр. Македонски от Кукушко, Хр. Дряновски от Дряново, Ст. Орешков и Хр. Патрев от с. Шипка и др. Най-големият процент от четниците били по социален произход дребни и средни селяни, занаятчии и търговци. Преобладавали млади хора: с изключение на двадесетина души участниците в четата били под 30 години, повечето от които били до 25 години, а неколцина не били навършили 20 години. Млади били и двамата войводи — на 28 години, а писарят бил на 24 години.[122]

Събрала цвета на българската революционна младеж, вдъхновена от любов към отечеството си, от пламенно желание да допринесе за неговото поскорошно освобождение, четата тръгнала от румънския бряг на Дунава край село Петрушан, недалеч от Гюргево. Тук четниците положили тържествено клетва и преминали Дунава при с. Вардим /Свищовско/ край устието на р. Янтра. На 6 юли 1868 г. те потеглили към Балкана, където можели да водят по-успешна борба срещу турците, но преди да го достигнат, турските власти, вече известени за това, взели мерки и още в началото на похода си българските родолюбци трябвало да влязат в сражение.

В лозята край с. Караисен четата влязла в бой с турските военни части, които продължил повече от 5 часа. По-нататък, преследвани от турците, четниците водили нови тежки сражения в Карапановата кория, в местността Дълги дол в полите на Стара планина, край с. Вишовград /близо до Бяла черква/ и в гората Канлъдере в Балкана. Междувременно турските власти изпратили срещу четата значителни военни части от Дунавския и Одринския вилает и един полк от Цариград и поставили на бойна нога гарнизоните в София, Пловдив и Одрин. Изправени срещу далеч превъзхождащия ги по брой и въоръжение противник, българските родолюбци се сражавали самоотвержено и давали скъпи жертви. Четата се разделила на три групи, за да може с комбинирани действия срещу противника да се добере до високите върхове на планините, и се насочила към вр. Бузлуджа. Но тежките жертви, гладът и жаждата изчерпвали силите на четниците. Особено изтощителна била битката при Канлъдере, където Стефан Караджа бил ранен и заловен от турците. Откаран в Търново и после в Русе, смелият войвода починал от раните си, но макар и мъртъв, бил качен на бесилото.[123]

Второто сражение на четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа на 8 юли 1868 г., литография. Национална художествена галерия — София

A doua lupta a insurgentilorŭ bulgari cu trupele turcesce sub commanda Voevodilorŭ Haggi Dimitrie şi Stefan Karagea in padurea luĭ Panu Voinov uă jumătate hora departe de padurea luĭ Ruşul-Beĭ
8 Iul 1868

Le second combat des insurgents bulgares avec les troupes turques sous le commendement des voevodes Hagi Dimitrie et Stefan Karagea dans la forêt de Panou Voinov, demi heure de distance de la forêt de Rouchid Bei
8 Juillet 1868

Загубила много от бойците си, една от групите, водена от Хаджи Димитър, успяла да достигне до Бузлуджа. Тук тридесетина четници дали последния бой на неприятеля, наброяващ повече от 700 души редовна войска и потери, които нападнали борците от две страни. Под вр. Бузлуджа четниците водили докрай сражение със съзнанието, че борбата и гибелта им ще ускорят деня на свободата на родината им. Повечето от бойците загинали. Тук намерил героичната си смърт и войводата Хаджи Димитър. Други групи четници в голямата си част също били избити или заловени в сражение с турците. Арестуваните били жестоко изтезавани и сетне осъдени на смърт или на заточение в Диарбекир, където прекарали в затворите до Руско-турската война, а оцелелите от тях се завърнали в освободеното отечество едва през 1879 г.

Героичният поход на четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа, смелостта на шепата българи, дръзнали да се сражават с многократно превишаващия ги по брой, сила и въоръжение неприятел, и откритите заявления на подложените на разпити четници, че са тръгнали да пролеят кръвта си за освобождението на България, знаейки, че животът им е обречен, предизвикали възхищението и дълбоката признателност на българския народ.

Подвигът на четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа и отзвукът му сред народа и обществеността в Европа променили и отношението на членовете на Добродетелната дружина. По думите на Хр. Георгиев „предприятието това стана съвсем без наше знание. . ., биле бяхме и противни, както ния, тъй и Б. /барон Офенберг — б. р./, но нямаше кой да слуша. . . Но като нещо станало, мисля, че е добре да се задържи.“ Ако това станело и към четата се присъединели нови участници от страната, „старите“ смятали, че трябва да се потърси помощ от Русия, а и самите те щели да намерят „леснина“ за средствата. От своя страна Н. Геров като български родолюбец се вълнувал от това, че „българите от четата са се били с голямо юначество“, но не допускал, че може да се разчита на външна подкрепа, както и станало. Политическият момент не бил благоприятен за такава подкрепа.[124]

Четата била използувана като повод за нови жестоки репресии и терор над българското население. Макар че преминаването ѝ не било последвано от въстание в страната, турските власти взели екстрени мерки да не допуснат каквато и да е проява на вълнение и съпротива в българските земи.

Прокламацията, Адресът и Мемоарът, които носела и разпространила четата, станали известни на европейската дипломация, а безстрашното поведение на четниците предизвикало многобройни слухове за нови чети или вълнения в България. Дипломатическите представители на западноевропейските държави предприели настойчиви постъпки пред румънското правителство и кампания срещу българското освободително движение. Англия, Франция и Австро-Унгария се опасявали от разрастване на българското революционно движение, което можело да задълбочи кризата в Османската империя. Те продължавали да отстояват целостта ѝ и нейното владичество над българите и другите балкански народи, не желаейки да допускат промяна на съотношението на силите и засилване влиянието на Русия.[125] Западноевропейските държави насърчавали Портата да вземе строги мерки срещу българите и по други причини. Четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа, една от последните прояви на революционната криза на Балканите, била нежелателна за тях поради предстоящите дипломатически преговори по Критския въпрос. Особено враждебна на българското четническо движение била официална Франция. Нейната дипломация активно действувала както пряко срещу него, така и против правителството на румънските либерали, които допуснали преминаването на Хаджидимитровата чета и съдействували на българските революционери.[126]

Като продължение и героичен връх на българското движение за политическо освобождение през 1867—1868 г. четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа изиграла важна роля за засилване на интереса и симпатиите на демократичната общественост в европейските страни към българския народ и към неговите борби срещу чуждото владичество. Макар че европейският печат разпространявал преувеличени или неверни сведения и тълкувания за четата и нейните действия в Стара планина, общественото мнение било повлияно в полза на българската национална кауза. Авторитетни руски, френски, австрийски, немски, белгийски и други вестници коментирали четническото движение в България. „Свободата — пишел в. „La Question d'Orient“ , излизащ в Белгия — е дърво, което дава плод само на тези, които са го посадили със свои ръце и които са го поливали със своята пот и кръв.“ Особено активна подкрепа на четите дала румънската демократична общественост.

Участници във Втората българска легия в Белград. На първия ред третият от ляво на дясно Васил Левски, фотография, Белград, 1867 г. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

За българския народ героичният поход на четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа имал значение на ярка изява на стремежите му към свободно съществуване. Четата станала олицетворение на революционните методи на борба и придобила легендарен характер в народното съзнание. Няколко години след гибелта на двамата войводи — чак до началото на 1871 г. — българският и чуждият печат известявали, че Хаджи Димитър води чети по Балкана, че към него се стичат родолюбци и той се готви отново да застане начело на революционната борба на народа си за освобождението на отечеството.

Народната признателност и преклонение към подвига на четата намерили веднага отзвук в публицистиката и в художествената литература. През 1871 г. Л. Каравелов публикувал в „Свобода" стихотворения, посветени на Хаджи Димитър, Стефан Караджа и Иванчо Христович, и написал драмата „Хаджи Димитър Ясенов", които отразяват и възторга от подвига на четата, и размислите и политическите изводи, които направило революционното движение от нейния неуспех и от факта, че народът не се вдигнал на въстание по нейния призив. Четата вдъхновила Христо Ботев, който през 1871 г. отпечатал в „Дума на българските емигранти" статията „Петрошан", посветена на четата. Нейният подвиг е възпят в ненадминатото му стихотворение „Хаджи Димитър". Гениалното перо на Ботев превърна този подвиг в поетичен символ на саможертвата за родината не само на българите, но и на всеки патриот, отдал живота си в борбата за свобода.

Гибелта на четата и обстоятелството, че тя не била последвана от масово въстание на народа, имали важно значение за развитието на българ-

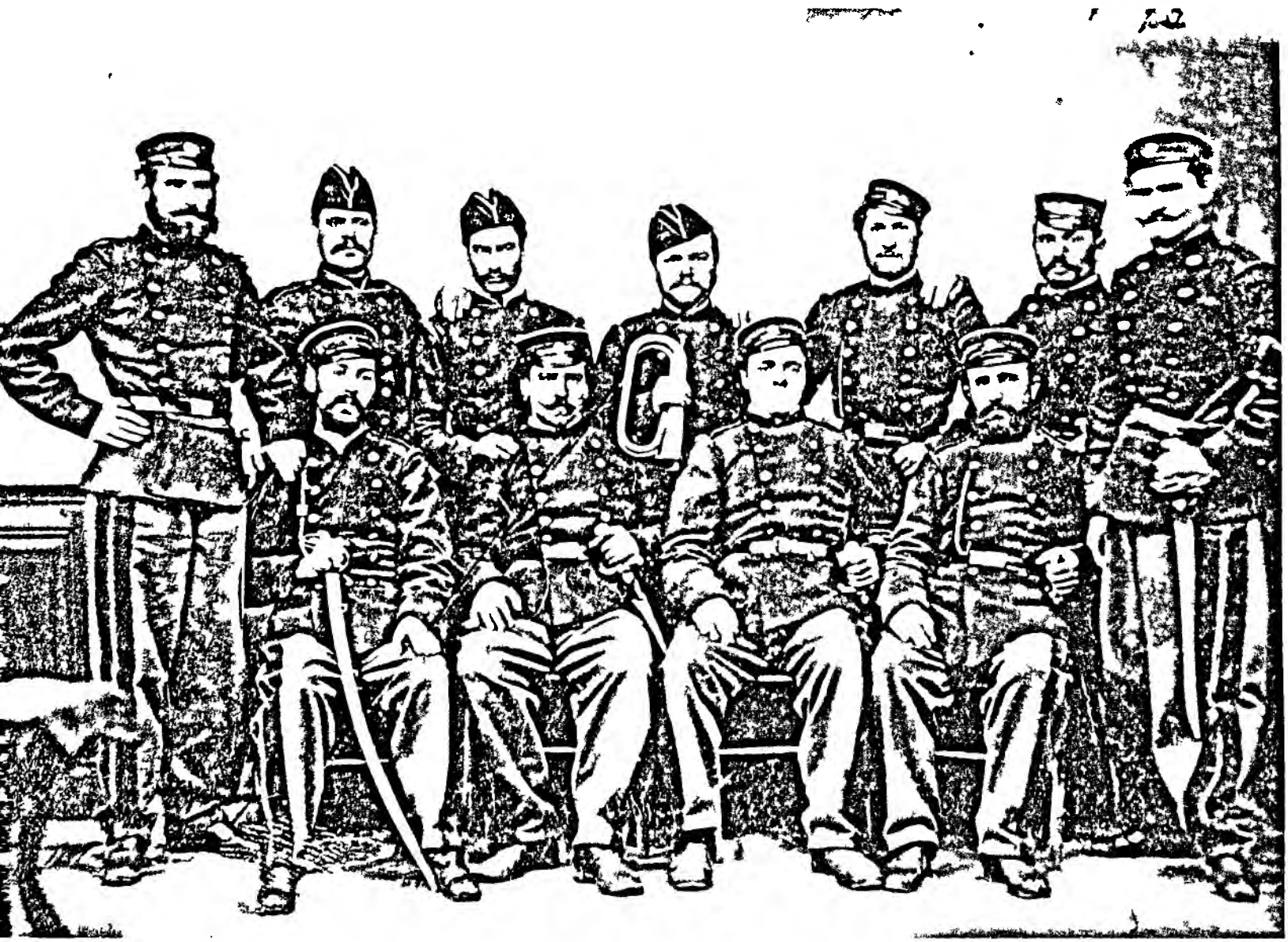

ското революционно движение. Нейният неуспех да вдигне народа поставил с голяма острота пред българските революционери основните въпроси на българската национална революция и ги насочили към търсене на нови средства и начини на борба за постигане на политическо освобождение на България. Приключил един етап от българското освободително движение и се създали предпоставки за осмислянето на стратегията и тактиката и за определяне на новите пътища на революционното движение.

ГЛАВА ТРЕТА

НОВ ЕТАП НА НАЦИОНАЛНО-ОСВОБОДИТЕЛНОТО ДВИЖЕНИЕ. ВЪТРЕШНА РЕВОЛЮЦИОННА ОРГАНИЗАЦИЯ

1.

Васил Левски. Начало на вътрешната революционна организация

РЕВОЛЮЦИОННАТА ДЕЙНОСТ НА В. ЛЕВСКИ ДО 1869 г. Васил Иванов Кунчев[1] е роден на 6 юли 1837 г. в Карлово. Той рано загубил баща си и станал послушник на вуйчо си Василий, хилендарски монах, с надеждата, че това ще му даде възможност да получи образование в Русия. Но Василий не изпълнил обещанието си и след трите отделения, завършени в карловското взаимно училище, В. Кунчев успял да учи за известно време в старозагорското класно училище и в школата за свещеници. По настояване на вуйчо си той приел монашеството и през 1859 г. станал дякон под името Игнатий. Положението на народа и недоволството му, подемът на революционното движение в началото на 60-те години го вдъхновявали много повече от религиозните му задължения. „. . .Аз съм посветил себе си на отечеството си — пише той по-късно — още от /18/61-во /лято/ да му служа до смърт и да работя по народната воля.“[2] По това време до него достигнали призивите на Г. С. Раковски към родолюбците в страната за въоръжена борба срещу поробителите и вести за тайните му приготовления за Първата българска легия в Белград.

В началото на март 1862 г., след като хвърлил расото и скъсал с мирната дейност на духовник, В. Кунчев се отправил за Белград и постъпил в Първата българска легия. Той участвувал в сраженията на белградската крепост, запознал се с Раковски и с известни войводи и участници в хайдушки дружини и чети и поел трудния път на революционера. В кръга на Раковски и неговите привърженици борбата за народна свобода станала за Левски висша цел, смисъл и съдържание на живота му, добила ясна и конкретна насоченост. Легията утвърдила влиянието на Раковски, разгънала и осъществила неговия тактически план за действие и дала насока на собствените стремежи на Левски. За него, както и за учителя му в революционната борба организирането на по-големи чети, които под единно ръководство да повдигнат народа на въстание, било в момента най-надеждното средство за постигане на тъй желаната цел.

След разтурянето на легията Левски се отправил за Пловдив, но бил арестуван и затворен за три месеца. Две години учителствувал в близкото до родния му град с. Войнягово, а през март 1866 г. отишъл в Добруджа, където станал учител в с. Еникьой. По-близо до границата, той се надявал да се свърже с Раковски и да се запознае с неговите по-нататъшни планове.За тази цел, както се вижда от първото му запазено писмо, той отишъл и в Яш и оттам молил Раковски да му съобщи „заради търговиите /т. е. революционните дела/ как отиват днес и как ще бъдат занапред“. Годините на учителствуване не отишли напразно. Работата му на народен учител, в която той проявил качества на добър възпитател, му помогнала да се запознае още по-добре със стремежите и надеждите на широките народни маси.

Но това е времето на новата революционна вълна и през февруари или март 1867 г. Левски заминал за Румъния, за да влее усилията си в общите приготовления и да вземе участие в четата на П. Хитов. Тук той бил определен за знаменосец по изричното настояване на Раковски. Направеният избор бил израз на доверие и чест. Походът из Балкана бил школа за издръжливост и дисциплина. В това отношение той бил пръв. Преминал заедно с четата трудностите и разочарованието от неуспеха на четническата акция. В. Левски се озовал заедно с четата на Хитов в Сърбия и постъпил във Втората българска легия в Белград, за да получи военна подготовка за очакваното въстание през 1868 г. Там усърдно изучавал теоретическите предмети и държал първенство във военните занятия, но се разболял тежко и прекъснал следването си.

При разтурянето на легията заедно с другите български доброволци през лятото на 1868 г. В. Левски бил обхванат от желанието да отиде във Влашко и оттам в България, за да предупреди и подготви познатите си, на които ще се разчита за

предстоящите нахлувания на чети. Той поставял все още центъра на тежестта върху четите и смятал, че при съгласувани действия отвън и отвътре е възможно за кратко време да се подготви едно по-скорошно и по-голямо въстание.[3] Затова той търсил съдействието на Н. Геров, но „старите" не се отзовали на призивите на бившия знаменосец.[4]

В. Левски правил равносметка на освободителното дело през 1867—1868 г. и търсил причините за неговите неуспехи. През март 1868 г. той вече имал свои планове за по-нататъшното му развитие и установил мястото си в борбата за политическа свобода. Споделяйки вълненията и мислите си със своя войвода П. Хитов, Левски определил пътя, който ще следва до края на живота си, без отдих и отклонение: „Но пак Ви моля и познавам за най-искрен и пръв любимец български — пише той на Хитов — да дойдете при мене или да Ви пиша какво аз мисля да права и ще го направа, ако рече бог..., за което ако и спечеля, печеля за цял народ, ако изгубя — губа само мене си."[5]

Макар още да споделял четническата тактика на Раковски, Левски вече заживял с мисълта за необходимостта от предварително организиране на народа по села и градове, за да бъде готов да подкрепи четите, които ще минат в България през 1868 г. Тази мисъл той ще развие в нова идея за подготовката на българската национална революция чрез създаване на вътрешна революционна организация и ще посвети всички свои сили за осъществяването на тази идея като условие за успеха на борбата за национално освобождение.

Участието на В. Левски във Втората българска легия имало и други важни последици за развитието му като политически мислител и революционер. Към общото разочарование на българските доброволци от неискрената политика на сръбското правителство и отношението му към освободителното движение на българите се прибавили и лични впечатления. Левски се отправил в Зайчарско, където очаквал да дойдат група бивши легисти и други родолюбци. Той започнал да подготвя чета от българите в този край, като ги учел „да умират за българщината си, че им е отечество" и им показвал „по кой начин да се земат за оръжие и как да преминат границата". Но приготовленията станали известни на сръбските власти и те арестували Левски.[6] Това го убедило още повече, че българите не бива да разчитат на Сърбия, и засилило породеното недоверие към нейната политика спрямо българите. Така се положили основите на по-нататъшното му твърдо убеждение, че българският народ трябва да разчита преди всичко на себе си, а не на външни сили, да се подготви за въстание и тогава да преговаря за общи действия с други страни.

В Румъния, където отишъл в края на август, В. Левски продължил да действува за осъществяване на плановете си за нова революционна акция, която смятал да подготви предварително в България. Той споделял настроенията и вижданията на „младите" и намерил морална и материална подкрепа от техните организации — читалището „Братска любов" и Българското общество в Букурещ. Левски успял да спечели за своите намерения революционно настроената емиграция, която била убедена, че четата на Хаджи Димитър продължава да се сражава из българските планини, и приела идеите на Дякона като продължение на освободителното дело от 1867—1868 г.[7]

Към това време се отнася запознаването и дружбата на В. Левски с Христо Ботев. Сведения за този момент от живота на двамата дейци дава сам Ботев в писмо до Киро Тулешков: „Живея на самия край на Букурещ в една ветърничава воденица заедно с моя съотечественик Васил Дякона. За препитанието ни не питай, защото едвам на два или три деня намираме хляб да си уталожим глада... Приятелят ми Левски, с когото живеем, е нечут характер. Когато ние се намираме в най-критическо положение, то той и тогава си е такъв весел, както и когато се намираме в най-добро положение. Студ, дърво и камък се пука, гладни от два или три деня, а той пее и [в]се весел. Вечер, дордето ще легнем — той пее; сутрин щом си отвори очите, пак пее. Колкото да се намираш в отчаяност, той ще те развесели и ще те накара да забравиш [в]сичките си тъги и страдания. Приятно е човеку да живее с подобни личности."[8]

Несъмнено не само гладът и неволята на тежкия изгнанически живот сближили Левски и Ботев. Над тях витаел образът на поробената и измъчена родина, мисълта и готовността да посветят живота си на българската революция, на освобождението на народа си. Ботев е отпечатал вече първите си стихове и фейлетони. Левски ще се отправи за България, за да организира народа за въоръжена борба.

СЪЗДАВАНЕ НА РЕВОЛЮЦИОННИ КОМИТЕТИ В БЪЛГАРИЯ. Българското общество предоставило на В. Левски средства, за да извърши своята първа обиколка из Българско. Тя продължила от 11 декември 1868 до 24 февруари 1869 г. Навсякъде Левски разговарял със свои доверени хора и познати, за да ги спечели за делото. Срещата му с цариградските българи — Стефан Илич, Киро Попов, д-р Христо Стамболски — оставила трайни впечатления у тях. Тук въпреки материалните затруднения, които съпътствували цялата му дейност, Левски не приел предложената му сума, за да събере сведения за положението и настроенията на българския народ. Лицето, кое-

КЪМЪ БЪЛГАРСКИ НАРОДЪ.

Българине! Сичко онова което бѣше най свято, най мило и драго на твой злощастенъ родъ, днесъ е осквърнено потѫпкано, поразено Тв ята свята вѣра страда, съ твоето щастіе бѣснѣй паша ся располага, твоята честь отъ сурова сила ся гази, въ твоята бѫща усойна зѫми отрови домородіето ти, дѣцата ти; много чадати вечъ заразени съ смьртоносного си дѫхание заразающитѣ души; бѣснѣе това клѣто чудовище като нигде на свѣта Охъ! ты горко усѣщашь това, тѫжнѣй Българине! Нъ пакъ тв нгѣ сълзи, твойти тѫжби, твойтѣ молби нѣкакъ ти не помагать, защото сѫ глухи за твоитѣ неисказани тамъ тѣглида, дѣто бы могли твоята сѫдба да поправѭть. Горчивятъ опытъ ти учи, щото на нищо да ся ненадѣваш отъ султанитѣ и неговитѣ лъжливи съвѣтници!

Сѣки народъ заслуж а сѫдбата която сподѣля. Само робътъ ся остави доброволно на своята сѫдба Покажете, о българи, че не сте сътворени само да робувате, покажете че сте достойни сынове на вашитѣ славни бащи, покажете, че въ вашитѣ жили тѣче още по нѣкоѭ капчица отъ Крумовій и Симеоновій народъ!

Станете братя Българи! хванете коси ножове, сопи и отмѫстете си и избавете ся отъ срамотното робство!

Облѣгнете ся само въ себе си и въ вашата с ла, седемь милиона народъ сте, портата е растрѣперена, слаба, уналомощена; вашитѣ братія к ито съ васъ страдаѭть толкосъ вѣкове ще ви помогнѭть да смажите на клѣтата зѫми клѣтата глава, В евышній Б гъ, отмѫстителятъ на потѫпканитѣ народи ще отмѫсти и васъ! —

А вій бр ти на М х медовата вѣра, дѣ сѫ вашитѣ правдини съ които ся наслажданате? -- Дѣ е ваш й имотъ който сте ни ли? — Какво сте прид били като проливате всякоги непрѣстанно кръвь? И вій сте, брат и пого ни, излъгани както и вій. Сич що сте имали нѣкогашь, е измрѣло въ безправедната дрьжава, дѣто владѣятъ на силата и сила, власть и заповѣдь, а не право и праведи сть, начяло и праведно понятіе.

Б гъ е осждилъ васъ и насъ, и вій невидиме друго въ васъ, освѣнъ едни братія които съ насъ живѣѭть по ни го отъ ч ери вѣкове въ сѫщото отечество, които тѣглѭть съ насъ заедно едни и сѫщи мъки. Вій Българитѣ пода и ви орѣсьвата си ржка Религі зни смѣтки не щемь да водимъ съ васъ. Блазѣ на онозоз, който е щастливъ къ вѣрата си. Идете, братя, по обичая си въ вашитѣ джамія, молете ся Богу по вашій начинъ, — Това нищо неще ви прѣчи да бѫдите ра поправени въ свободна Българ я.

Вѣ ата спасява душята; а дрьжавата по [illegible] душеви то сѫ сиг, нъ е за[illegible] въ [illegible] и утвьрждава политич кото и граждапс ото право на ѣки гражданинъ безъ разлика.

Брат и Мюсулмани! въ свободна България ина мѣсто за синца ни. Оныи, които ви карать да пробивате съ смьрт носного ржжіе нашатѣ гѫрди, на нашитѣ жени и на нашитѣ дѣца, тѣ сѫ вашитѣ и нашитѣ непріятели. Тѣ ано иск ть да господ рувать, да сучѫть вашѫта и нашата кръвь! — Хайде и вій станете съ насъ за вашата и нашата в б да!

А ты пакъ Хри іанско Европо д поети да ся освободимъ и вій; по много отъ тебе не искам. Бѫди праведна и чел вѣчна, недѣй възмутава чел вѣческата съвѣсть помагающицъ на вій гнѫсната тиранія подъ които страдаѭть отъ толкосъ ст лѣтія невинитѣ народи, които като бѫдѫть освободени ще ти бѫдѫть отъ по голѣма полза, отъ к якото гнилата дрьжава която само твоята милость и твоитѣ пари я нед пущать да ся руши

Братія Българи! дрьъоствени прочее скочете в ички на оръж е противъ вашитѣ столѣтни огнетатели. Доста сте сълзи проливали, ето сега е врѣме годно Чакайте само на прьвій знакъ който ще ви ся даде отъ наша Стара Планина, пакъ тогава н а п р ѣ д ъ! — На рѣшителнитѣ и Б гъ помага а щастливата бѫдушность ще да ви задоволи за сичкитѣ мѫки и жъртви к ито сего, послѣдній пѫть ще принесете прѣдъ жъртвенника на О т е ч е с т в о т о и н а с в о б о д а т а с в о б о д а!

С ара-Планина, Априлия 1869

Отъ привръменото правителство въ Балкана

НОВ ЕТАП НА НАЦИОНАЛНООСВОБОДИТЕЛНОТО ДВИЖЕНИЕ. ВЪТРЕШНА РЕВОЛЮЦИОННА ОРГАНИЗАЦИЯ

то искало да го спечели за това, му било препоръчано от одеските българи. То се оказало чужд агент.[9] Този случай разкрива основателната недоверчивост на Левски към чуждата помощ и проявяващото се изискване за спазване на строга конспиративност в голямото дело.

От турската столица В. Левски се отправил към Тракия и Северна България. През първата си обиколка той посетил Перущица, Пловдив, Карлово, Сопот, Казанлък, Сливен, Търново, Ловеч, Плевен и Никопол.[10]

Обиколката и срещите със съмишленици и с народа по градове и села, където владеело силно недоволство и революционното брожение продължавало, обнадеждили Левски, че в непродължителен срок може да бъде обявено въстание. И той се завърнал в Румъния, за да запознае „младите" с впечатленията си от настроенията на народа и да се снабди с прокламации и пълномощни документи за по-нататъшната своя дейност. За това отново му дошли на помощ Българското общество и участвуващите в него бивши членове на ТЦБК — Ив. Касабов, Теофил Райнов, Данаил Х. Попов, Т. Ковачев и др. Те снабдили Левски с „лозинки" /пароли/ и пълномощни писма, необходими за връзките в България. Касабов съставил и отпечатал Прокламация до българския народ, също както тази за четата на Х. Димитър от името на Привременното правителство на Балкана, символизиращо революционната власт и ръководството на борбата.[11]

Прокламацията призовавала българския народ да се вдигне „на оръжие" срещу вековните си угнетители. Знакът за въстание щял да се даде от Стара планина. Припомняли се страданията на българите и славното им минало. „Станете, братя българи! Хванете коси, ножове, снопи и отмъстете ся и избавете ся от срамотното робство. Облегнете ся само в себе си и в своята сила!". Прокламацията завършвала с призив за борба и жертва „пред жъртвеника на отечеството и на златната свобода!". Отделено било място и за турския народ, за когото се заявявало, че „в свободна България" ще има равни религиозни и политически права с българите.[12]

В. Левски посетил емигрантските центрове в Румъния все във връзка с предстоящата си работа в България и на 1 май 1869 г. от Никопол започнал втората си обиколка. В продължение на четири месеца[13] той обикалял страната и образувал първите комитети, които стават опора в по-нататъшната му дейност, и сложил началото на вътрешната революционна организация в България.

Първия комитет в страната Левски създал в началото на май в Плевен. Чрез Данаил Хр. Попов, търговец в Турну Мъгуреле, Левски се свързал с неговия брат Анастас Попхинов и други плевенци, които станали членове на комитета — Симеон Коцев, Никола Гуранов, Тодор Хинков, Христаки Домусчиев, Йото Михалчев, Ангел Мръвков, Парашкев Хаджидимитров, Анастас Попхинов, Христо Пиронков, Атанас Костов и Иван Хаджипаков.

Левски продължил своя път през Ловеч и Троян за Южна България. Според условията той създавал на едни места комитети, на други — групи, другаде подтиквал родолюбците да работят чрез читалищата. В Ловеч се представил за „търговец на едър добитък" и отседнал в къщата на поп Лукан, баща на Марин Поплуканов и Величка Хашнова. В къщата на Иван Драсов бил създаден Ловешкият революционен комитет с участието на Марин Поплуканов, Анастас Цочов Хитров, Цв. Хаджипавлов, Пано Агопа Бояджи Драганов, Христо Йовков, Ив. Колев, Христо Цонев Латинеца, поп Кръстьо, Димитър Пъшков, Гечо Сирков, Никола Сирков. Тук били също Ан. Попхинов от Плевен и Васил Йонков от Гложене. За ръководители ловчанци избрали Ив. Драсов, М. Поплуканов, поп Кръстьо, Ан. Ц. Хитров и Д. Пъшков. През 1869 г. Левски посетил и Троян, запознал се с по-будните младежи, които въвеждал в делото, и ги подтикнал да основат читалище.

През май 1869 г. бил учреден Карловският комитет, в който влезли Васил Платнаров, Петър Попов, Иван Каратопраклиев, Ботьо Иванов, Драгни Якимов, Васил Караиванов, Ст. Странски, Георги Савов /Минката/, Илия Миланов и Ник. Гичев. За касиер бил избран В. Караиванов, за секретар — Ил. Миланов, а за завеждащ кореспонденцията В. Платнаров. По това време Левски се озовал и в Калофер, където на срещата в дома на Ив. Г. Мархолев присъствували Н. Д. Стоянов, Хр. К. Брадинов, д-р Д. Николич и Ив. Ат. Фетваджиев. Събраните калоферци разговаряли като съмишленици, но за образуването на комитет още не се говорело.

Към 23—24 май Левски бил в Пловдив, където с група младежи поставил началото на революционната организация в града с участието на братя Търневи, Д. Матевски, Ан. Балтов, К. Доганов, Гр. Попбожков, Душко Хаджидеков, Андон Фесчията, Андон Книговезеца и Нягол Ханджията. Н. Геров, който имал сведения за обиколката на Левски и в други градове, се отнесъл въздържано и недоверчиво. За това съдействували инфор-

Позив към българския народ от „Привременото правителство в Балкана", с който Васил Левски започва своите обиколки из България, отпечатан в Букурещ, април 1869 г. Архив на Българската академия на науките — София

мациите на Хр. Георгиев, че Левски е напълно свързан с „младите“ сред емиграцията, и опасенията на двамата да не би тази обиколка да предизвика нежелателни за „старите“ революционни прояви в страната.

По същото време били положени основите и на местния комитет в Перушица, където учителствувал Петър Бонев, другар на Левски от Първата легия. В комитета били привлечени близки другари и съмишленици на П. Бонев: Георги и Атанас Тилеви, К. Хаджитанков, Калофер Спасов, Рашко Куртев, Дафо Гичев, Н. Иванов /Колокман/ и др.

Левски посетил и Пазарджик, където П. Бонев също имал връзки. На второто събрание в дома на Михо Стефанов бил основан местен комитет, в който влезли хора от всички махали: Г. и Ст. Консулови, М. Величков, Ст. Акрабов, П. Хадживеличков, хаджи Рашко Хаджиилиев, П. Димов, Козма Поптомов, Н. и Ив. Ръжанкови, Ноно Атанасов и П. Минчев. За председател бил избран Г. Консулов, а за секретар — М. Стефанов.

Левски използувал познанството си с иконописеца Георги Данчов от Чирпан, за да сложи и тук началото на местен комитет. В него влизали: поп Д. Коларов, Г. Данчов — Зографина, М. Хаджистамов, Бончо Хаджисавов, Пенчо Минарето, Ив. Късабаджака, Жеко Касапина, Хаджи Теодосий Праматарина, Ив. Янакиев, Д.Караорманеца и др.

Все по това време Левски създал революционната организация и в Стара Загора, като привлякъл в комитета Н. Ганчев, Пенчо Хаджиславов, П. Иванов, Г. Коларов, Ст. Иванчев, Теньо Милошев, Ст. Сливков, Господин Михайловски, братя Д. и Г. Дечеви, братя Жекови, Сл. Ламбуров и Наньо Тодоров.

Крайната точка при тази му обиколка бил Сливен, където имал приятели и предани на делото дейци начело със Сава Райнов. Между основателите на местния комитет били Ив. П. Тодоров, Г. П. Тодоров и Сава Райнов. По-късно в комитета влезли Таньо Стоянов, К. Г. Колев, Сава Геренов, Ив. В. Ханджиев, М. Икономов, А. Узунов и М. Греков.

През Ловеч и Плевен Левски се завърнал в Никопол, на 26 август минал Дунава при Турну Мъгуреле и през Александрия се отправил за Букурещ.[14]

Втората обиколка на Левски през пролетта и лятото на 1869 г., когато отново пътувал от град на град и от село на село из България, го убедила, че преминаването на чети и въстанието, за което през март мислел, че ще може да бъде вдигнато твърде скоро, биха били само нов революционен изблик без резултати. След оптимистичните съобщения до „младите“ в Румъния от края на първата си обиколка, че въстанието е предстоящо, към края на май 1869 г. той вече ги предупредил, че то не ще бъде възможно през пролетта. След завръщането си в Румъния бил твърдо убеден, че е необходимо да се извърши по-голяма подготовка на народа в страната, а въстанието да се остави за следващата пролет.[15]

Втората обиколка на В. Левски в България допринесла у него да се доразвие убеждението, че трябва да се работи предварително сред народа преди изпращането на въоръжени чети отвън, които да вдигнат въстание. Срещите с голям брой родолюбци му дали възможност да вникне в реалното положение и трезво да прецени, че за да постигне желания успех, борбата за освобождение трябва да има солидна организационна основа вътре в България, че патриотичните инициативи на българската революционна емиграция не са в състояние да доведат до масово участие на народа в революцията. Така у Левски съзряла идеята за продължителна подготовка на въстанието вътре в страната от революционни комитети, свързани организационно помежду си, които да работят предварително за осъществяване на голямата цел — освобождението на България.

Създаването на вътрешна революционна организация за подготовка на българския народ било обективна необходимост за българското освободително движение. Неговото развитие и натрупаният опит, особено през 1867—1868 г., го насочвали към това. Идеята за предварителна подготовка вътре в страната назрявала постепенно. Най-напред я обосновал Г. С. Раковски, който смятал, че преди навлизането на въоръжени отряди отвън е нужно народът да бъде предупреден, за да е готов да се присъедини към тях. През 1861—1862 г. и особено през 1867 г. той започнал да осъществява тази си идея.[16] Добродетелната дружина разисквала необходимостта от проучване на положението и настроенията в страната и създаването на опорни точки за въстанието във връзка с преговорите за общи действия със Сърбия. Тайният централен комитет приел организационна структура от комитети сред емиграцията и вътре в България и създал комитети в няколко български градове.[17]

Но всички тези опити да бъдат организирани силите на народа все още не достигали до разбирането, че тежестта на подготовката на въстанието трябва да се пренесе вътре в България и че за това е необходимо да се създаде нова орга-

Васил Левски, фотография, 1870 г. Окръжен исторически музей — В. Търново

A 8107

Народа

На Работниците за освобождение на българскиятъ народъ.

Подбуда и Цель.

Подбуда — Тиранството, безсловѣщината и самата дѣртявна система на Турското Правителство на Бѣлканскиятъ Полуостровъ, Цель — съ одна обща Революция даса направи коренно преобразуване на сегашната дѣртявна деспотско-тиранска система и даса замени съ демократска Република (Народно управление) на сѣщото Това мѣсто, което ся нашите прѣдоди съ силата на Орѣжието и съ своята свята кръвъ отъ купили, въ което днесъ безсловѣчно бесненятъ турски кесадтие и снигари и въ което владеи правото на силата даса подигни храмъ на Истинната и правата Свобода, и Турскиятъ Гордатлякъ дадъ мѣсто на сѣчѣнието братевете и съвѣршенното равенство между всичкити Народности, Бѣлгари, Турци, Евреи и пр. щѣтъ бѣдятъ равноправни въ сѣко отношение дѣло въ вѣра дѣло въ Народность дѣло въ Грамотно отношение дѣло въ какъвото дѣло, всички щѣтъ спадатъ подъ единъ Общъ Законъ, които подвишеглашето тѣ всичкити Народности и щеса щедре.

За извѣршеванието на таквази Революция нужнися 1.) уредение, 2.) Пари 3.) Хора 4.) Орѣжие и други воини поверѣди.

Задаса приготвати всичкити тези, и даса извѣрши самата Революция, народинаса хора щорани посѣчалашето на по голѣмата чѣсть на Б. Народъ, и съставиха Централенъ Бѣлгарски Революционеренъ Комитетъ.

Централнiятъ Бѣлгарски Революционеренъ Комитетъ.

Пребиванието на Ц. Б. Р. Комитетъ е въ Бѣлгарско

низационна структура — мрежа от комитети, които да се нагърбят със задачата да подготвят българския народ за решителната борба за освобождение. Историческата стъпка към осъзнаването и осъществяването на тази назряла необходимост на българската национална революция направил В. Левски с основаването на комитети в България през 1869 г. Оттук започнало безсмъртното му дело, с което той създал нова епоха в продължителните борби на народа си за политическо освобождение и го повел по нов път. Така Левски се издигнал на височината на велик организатор и политически мислител, на вожд и идеолог на освободителното движение.

2.
Дейност на емиграцията в Румъния. Любен Каравелов

ПРОШЕНИЕ ДО КОНФЕРЕНЦИЯТА В ПАРИЖ. Революционната криза на Балканите от 1866—1868 г. приключила безуспешно не само за българския народ, но и за критяните. През януари 1869 г. в Париж била свикана международна конференция по Критския въпрос, която отхвърлила искането на Гърция бунтовният остров да бъде присъединен към нея и решила той да остане под турска власт. Портата отново обещала да подобри управлението на о-в Крит.[18]

До Парижката конференция било изпратено изложение и от името на българите, подготвено от Добродетелната дружина под заглавие „Българският народ пред конференцията в Париж". То било подписано от 54 души „български нотабили" и отпечатано на френски език в отделна брошура.[19] Това изложение пледирало за създаването на автономна българска държава под върховенството на султана, начело на която да стоят управител и Народно събрание. Добродетелната дружина предлагала двукамарна система с народно представителство. С това и с претенцията, че изложението или Прошението, както станало известно, е дело на българските „нотабили", дружината изразявала консервативните си възгледи за бъдещото управление на България и за ръководната роля на едрата буржоазия в него. Този документ не бил разгледан от Парижката мирна конференция, но станал широко известен, тъй като бил разпратен до държавите-участнички в нея и до големите европейски вестници. Така той придобил значението на акт, който поставял пред европейската дипломация българския национален въпрос и търсел неговото решение по мирен път.

С Прошението до Парижката конференция Добродетелната дружина преминала от позициите на българо-сръбски дуализъм, какъвто предвиждала с идеята и преговорите си със Сърбия за Югославянско царство, към идеята за административна автономия на България, а не към проекта за турско-български дуализъм на Тайния комитет.[20] Докато в Мемоара е заложена идеята за подкрепа от западните сили в името на запазване на целостта на Османската империя, то Прошението на Добродетелната дружина е съставено очевидно съобразно с проекта на руската дипломация от 1867 г. за административна автономия на християнските народи под турска власт като път за пълното им освобождение.[21]

„МЛАДИТЕ" ПРОТИВ ДОБРОДЕТЕЛНАТА ДРУЖИНА. Мнозинството от емиграцията изразило недоволството си от инициативата на Добродетелната дружина и от съдържанието на документа, представен от нея на Великите сили.

На страниците на в. „Народност", който почнал отново да излиза под редакцията на Ив. Касабов с материалната помощ на Българското общество,[22] „младите" повели остра кампания срещу Добродетелната дружина. Те отхвърляли нейната претенция да представя пред Парижката конференция българския народ и неговите желания и изтъквали противоречието между демократизма на българското общество, липсата на аристокрация и изразеното в Прошението самочувствие на „старите", че те са първенците на народа. „Младите" се обявявали и против консервативната двукамарна система на управление и обвързаността на инициативата на „старите" с политиката на Русия.[23]

Най-остра и последователна била критиката на „младите" срещу политическата линия на Добродетелната дружина от кръга, в който главна фигура бил Хр. Ботев и който издавал от началото на февруари 1869 г. в Букурещ сатиричния вестник „Тъпан". Той осмивал дуализма с Турция, прокламиран в Прошението на „старите", самочувствието им на първенци и ръководители на нацията и бъдещето ѝ, консервативните им възгледи за политическата структура на свободна България. Особено остро и саркастично „Тъпан" изобличавал връзките на Добродетелната дружина с руската дипломация и възгледите ѝ, че българското освободително движение трябва да се съобразява с политиката на царска Русия.

Едновременно с това „Тъпан" продължавал и доразвивал интереса и уважението на българското революционно движение към руските демок-

„Нареда за освобождението на българския народ" от В. Левски, 1871 г. Народна библиотека „Кирил и Методий" — София

ратични сили, за което допринесли Раковски и Каравелов в публицистиката и дейността си през 60-те години. На царска Русия и нейната реакционна вътрешна политика и непоследователността на поведението ѝ по Източния въпрос и освободителните движения в Турция „Тъпан", и преди всичко Хр. Ботев, противопоставяли революционните сили в руското общество и в емиграция. „Да живее руският народ и бъдеща свободна Русия!" — пише Ботев. Открити симпатии изразила групата около „Тъпан" и към полското и другите европейски национални и революционни движения.

Идейното съдържание на вестника е илюстрирано с талантливите политически карикатури на полския революционер Хенрик Дембицки.[24] На страниците на в. „Тъпан" младият Хр. Ботев навлизал активно и ярко в българската революционна журналистика и заедно с това в дейността и идейно-политическия живот на революционната емиграция в Румъния.[25]

ДЕЛЕГАЦИЯ НА „МЛАДИТЕ" ПРИ ЕВРОПЕЙСКИ РЕВОЛЮЦИОНЕРИ. Недоволството от политиката на Добродетелната дружина и борбата срещу претенциите ѝ да ръководи народните работи обединявали дейци сред емиграцията в Румъния с различни разбирания — либерали, радикали и революционери. С названието „млади" те се разграничавали от консервативните привърженици на Добродетелната дружина /Комитета на „старите"/. Под влияние на пропагандираните от италианския революционер Дж. Мацини идеи за създаване на една общност — Млада Европа, в която трябвало да влязат отделните национални революционни секции — Млада Италия, Млада Полша, Млада Русия и т. н., Ив. Касабов започнал да отстоява чрез в. „Народност" идеята за Млада България. Още през октомври 1868 г. в уводна статия на „Народност" се изтъква, че италианският народ, който дълго време страдал под чуждия деспотизъм, най-добре разбирал страданията на българския народ и желаел искрено да му помогне. През първата половина на 1869 г. Касабов започва все по-често да пише в „Народност" за Млада България. Редакцията дори заявила, че „Народност" е орган на „благонадеждната Млада България"[26]. Идеята на Касабов за Млада България споделяли и някои други дейци, като Димитър Ценов /Ценович/, Теофан Райнов, Киряк Цанков, Иван Кършовски и др.[27]

Трайна организация обаче не била създадена. С названието Млада България се означавал кръгът на „младите", противници на политиката на Добродетелната дружина. Сред тях били и революционери и привърженици на Мемоара. Идейните различия сред „младите" са отразени и в органа на Млада България, в. „Народност".[28] Единственото организирано средище на „младите" било читалище „Братска любов", основано от Г. Раковски. Тук те се събирали и разисквали вълнуващите ги въпроси на българското освободително движение. От името на „Братска любов" била изпратена и делегация при именитите ръководители на италианското и руското революционно движение — Джузепе Мацини, Александър И. Херцен и Михаил Александрович Бакунин.

Като революционни демократи-интернационалисти те проявявали интерес и симпатии към славянските и балканските освободителни движения и ги подкрепяли морално в своя емигрантски печат. Така във в. „Колокол" на Херцен било съобщено за Мемоара на ТЦБК.[29] „Младите" от бившия ТЦБК, групирани в читалище „Братска любов", сметнали за необходимо да ги запознаят с българското освободително движение и да чуят съветите им.

Пратениците на „младите" били Т. Райнов и Райчо Гръблев, дейни участници в освободителното движение през 60-те години. Райнов бил един от българските доброволци в отрядите на Гарибалди.[30] Л. Каравелов, който още от Русия имал връзки с руското революционно движение и бил известен на руските революционери, се възхищавал от борбата на Мацини и Гарибалди и участвувал дейно в изпращането на определените делегати. Той ги снабдил с препоръчително писмо до Херцен.[31]

Пратениците на Млада България се срещнали с А. И. Херцен, М. И. Бакунин и Дж. Мацини и били приети радушно от тях. На съветите на Бакунин да водят борба не само за национално освобождение, а и за социалистическо преустройство те отговорили, че националното освобождение е най-главната задача на българите и че поради това социализмът още не може да пусне дълбоки корени сред тях. За въстанието Бакунин им обещал парична помощ от европейските революционери и препоръчал да предприемат събиране на средства за набавяне на оръжие, като не се колебаят да прибягват и до революционен терор. Делегатите се запознали и със С. Г. Нечаев.

Дж. Мацини се отнесъл с разбиране и симпатии към българското национално движение. Обвеян от славата на италиански и общоевропейски революционер, инициатор на различни революционни планове и движения, той проявявал особено внимание към освободителните борби на славянските народи в Турция, Австрия и Русия.[32] Мацини изказал солидарността си със стремежа на българите да отхвърлят тираничния турски режим и да извоюват националната си самостоятелност. Той препоръчал на българските представи-

тели да създадат организационни ядра в градовете и селата за революционна пропаганда и подготовка на народа за въстание. Изтъквал им също голямото значение на печата за разпространение на революционните идеи сред народа, както и изпращането на апостоли в страната, които да проповядват революцията.

Мацини преценявал българските чети като важен признак за слабостта на Османската империя. Той препоръчал българите да държат Портата в непрекъснато напрежение чрез чети в Балкана, като я изтощават морално и материално, и да правят известни на Европа желанията и усилията си за отхвърляне на турското владичество. В духа на идеите си за революционното европейско сътрудничество и за общите задачи на народите, които се намират под властта на едни и същи потисници, Мацини съветвал българските представители да поддържат добри отношения със съседните балкански народи.[33]

Българските пратеници и приятелите им сред емиграцията в Румъния останали особено доволни от срещата си с Дж. Мацини. В благодарственото писмо, подписано от името на читалище „Братска любов" от юли 1869 г., те изтъкват демократичния характер на българския народ, отсъствието на аристократическо съсловие в неговата среда, съобщават за действията на чети в България /каквито по това време вече нямало/ и за стремежа на българите за свобода. Като главно дело на „младите" авторите на писмото посочват създаването на книжовното дружество /une société littéraire /, на което отдават голямо значение. Същевременно те не пропускат да съобщят, че единствени неприятели на демократичното начало и народните стремежи са „нотабилите" в Букурещ, тясно свързани с руската политика и дипломация. Своите възгледи и планове авторите на писмото характеризират като радикални и републикански, но заедно с това изтъкват, че в България сред народа може да се пропагандира и да се работи в името на дуалистичните идеи, изложени в Мемоара.[34]

Срещата на българската делегация с Мацини, Бакунин и Херцен, от които се очаквала подкрепа на освободителното дело на българския народ, имала значение за запознаването им по-непосредствено със състоянието на българското освободително движение, за по-тясното му свързване с европейското революционно движение. Но със своите съвети тримата прочути в цяла Европа по онова време революционни дейци, незапознати достатъчно с положението на българския народ и със задачите на българската национална революция, не са могли да внесат нещо ново за нейното развитие. Техните съвети не получили практическо приложение в българското националнореволюционно движение. В лицето на Левски то отивало към много по-висок етап в сравнение с препоръките им, дадени на българската делегация.

Л. КАРАВЕЛОВ В БУКУРЕЩ. ПОЛИТИЧЕСКИ ВЪЗГЛЕДИ. През 1869 г. в живота на българската емиграция в Румъния станали важни събития. През април в Букурещ пристигнал Л. Каравелов, който бил освободен от пещенския затвор, където бил хвърлен заедно с Вл. Йованович — един от изтъкнатите дейци на Омладината — по настояване на сръбското правителство във връзка с убийството на княз М. Обренович.

Още преди идването си в Румъния Каравелов поддържал връзки с Касабов. Като редактор на в. „Народност" Касабов печата в подлистник повестта на Каравелов „Атаман". В броя на „Народност" от 9 март 1869 г. Касабов обнародва статията на Каравелов „Мои братя", написана на 1 януари същата година в пещенския затвор. Със своята свежест и богато съдържание тази статия, написана на хубав български език и с боен тон, направила силно впечатление на „младите". В нея веднага се вижда големият писател и публицист.

В статията си „Мои братя", с която се представил пред българската емиграция в Румъния, Каравелов изложил основните си политически възгледи. Първо той посочил значението на просветата, силата на знанието и съгласието за напредъка на българския народ. След това Каравелов отхвърлил рязко идеята за турско-българска дуалистична държава. Турците в условията на деспотизма и религиозния фанатизъм са, пише Каравелов, неспособни за развитие. Той поддържал идеята за съюз между българите, сърбите, румънците и гърците, но при пълно равенство и взаимно уважение. Държавното устройство на Швейцария и на САЩ той смятал за най-добро. В статията си той издигнал лозунга: Свобода лична, свобода народна, свобода пълна. Където има такава свобода, пише Каравелов, там няма недоволство и противоречия.[35]

Политическите възгледи, изложени в статията „Мои братя", която има програмен характер, Каравелов развива по-нататък в многобройните си статии във в. „Свобода" и изобщо в политическата си пропаганда.

В публицистиката си преди появата на в. „Свобода" Л. Каравелов разглеждал най-важните въпроси на революцията — по кой път да вървят българите и какви цели да си поставят в борбата за освобождение, какъв да бъде характерът на свободната българска държава, къде да търсят те своите съюзници и при какви условия да действуват заедно с тях. Каравелов, който отдавна следял и познавал националните движения в Европа и

ГОДИНА I. Букурещъ, 26-й Ноемврия, 1869 г. БРОЙ IV.

Цѣната на вѣстника:

Въ Румъния за година е 20 франка;
За половина година..... 12 „
За Българско за год... 26 „
Въ Австрия и Сърбия.. 24 „
Въ Русия..... 30 „

Писма не освободени отъ пощенските разноски са не приемятъ.

СВОБОДА

Писма, дописки

и цѣната на вѣстника ще са провождатъ до г-на Д. Ценовича при когото ще става и подписката за вѣстника.

За предплатата на вѣстника отговаря г-нъ Н. Г. Поповичъ.

Поръчки за вѣстникътъ, и придружени съ цѣната, са не приемятъ.

ВѢСТНИКЪ ПОЛИТИЧЕСКИ И КНИЖЕВНИ

Излиза единъ пѫтъ крѣзъ недѣлята, — въ Срѣда.

БУКУРЕЩЪ, 25. Ноемврия.

На Балканскиятъ полуостровъ живѣятъ петъ народности, които сѫ назначени отъ самата природа да разрушатъ гнилата Турска империя и, на нейните развалини, да основатъ нѣколко млади господарства. Тия народности сѫ: бѫлгарете, сѫрбете, ромѫните, грѫците и арнаутете, които и до днесъ още преклоняватъ колѣна предъ турската народность. Едни изъ тия народи сѫ сѫвсѣмъ подчинени на полумесѣцътъ, а други иматъ свои отдѣлни господарства, но признаватъ султанътъ за главенъ владетель и плащатъ му данокъ. Сичките тия народности искатъ да живѣятъ самостоятелно, желаятъ да работатъ сами за себѣ си и за своето народно развитие, желаятъ лична и национална свобода, съ една дума, желаятъ да са нарѣкатъ *народъ* и да иматъ свой народни исторически животъ. И така цѣльта на сичките християнски народи въ Турция е една и интересите общи, но разбрале ли сѫ тия християне своето назначение? Опредѣлиле ли сѫ тие своиятъ пѫтъ по който трѣба да вѫрватъ за да достигнатъ до своите цѣли? Извѫршватъ ли тие сичко, щото са изисква отъ тѣхъ за това велико дѣло, т. е. за освобождението на Балканскиятъ полуостровъ? Ще видимъ по-долу.

Цѣльта на бѫлгарете, сѫрбете и ромѫните е една: тие искатъ, работатъ, желаятъ и мислятъ да са освободатъ отъ турскиятъ яремъ и да живѣятъ самостоятелно: бѫлгаринътъ — бѫлгарски, сѫрбинътъ — сѫрбски, ромѫнътъ — ромѫнски, т. е. сѣки изъ тия народности да има своя домашна история, своя народна свобода или свой народни животъ — цѣльта е ясна. Колкото за арнаутите, ние можемъ да кажемъ само това, че тая народность нито е захванала да живѣе, нито пакъ има нѣкое начало, по което са отличава единъ народъ, т. е. тя нѣма още никакво народно или човѣческо стремление. За грѫците ние трѣба да поговоримъ по-обширно.

Какво желаятъ грѫците? какви сѫ тѣхните намѣрения и тѣхните стремления? — Желаятъ да вѫрнатъ старото; да добиятъ това, което не е тѣхно; да бѫдатъ сами свободни, а сѫсѣдите имъ да признаятъ тѣхното господство и да са откажатъ отъ своите народни права, съ една дума, желаятъ да возобновятъ Византийската империя. Ние мислимъ, че едно господарство или една империя са сѫставлява отъ народъ, а когато тоя народъ не сѫществува, то тая империя остая празна мечта. Но намъ щатъ отговоратъ, че Тракия, Македония, Епиръ и Тесалия сѫ населени съ народъ, а тоя народъ трѣба да сѫстави империята. Но сичкиятъ народъ въ тия области грѫцки ли е? Ние, а и самите грѫци, твѫрде добре познаваме, че въ Тракия и Македония грѫцкото население е твѫрде рѣдко, а едно господарство, което е сѫкрѣпено изъ парчета, то не може, въ сегашните времена, да живѣе, — и самата Турска империя умира отъ сѫщата болѣсть. И така грѫците тѫрсатъ за себѣ си свобода за да могатъ да тѫчатъ другите народности и да бѫдатъ господаре на чуждиятъ имотъ, а тоя народъ, който не желае свобода другиму, той и самъ не е достоенъ да бѫде свободенъ. Трѣба ли на сила да накарваме нѣколко милиона чужди люде да признаятъ нашето господство, когато и сами не желаемъ да са покоряваме другиму? Народъ, който желае да бѫде свободенъ, той трѣба да е безпристрастенъ: да тѫрси своето и да не иска чуждото. Днесъ нѣматъ значение ни историческо, ни каноническо, ни монархическо право, а народното и човѣческото. Сѣки народъ трѣба да бѫде свободенъ и да живѣе по своята воля, както и сѣки човѣкъ. Ние чѣсто слушаме, че грѫците ни обвиняватъ въ пристрастие и фанатизмъ, чѣсто ни казватъ, че ние заборавяме, заради частите свои работи, общите интереси и викаме противъ сичкиятъ грѫцки народъ, когато сѫ намъ криви само фанарйотите. Но това не е истина. Ние не познаваме ни единъ бѫлгаринъ, който да са не сѫзнава, че грѫцкиятъ народъ нѣма нищо общо съ потурчените фанарйоте, а ако и да се е намѣрилъ до сега нѣкой, който да окрилява сичките грѫци, то не е той кривъ, а грѫцката журналистика, която твѫрде чѣсто опрвдава фанарйотите и тѣхните злоупотрѣбления, и съ това вреди на бѫлгарските народни интереси. Само тогава грѫците могатъ да ни нарѣкатъ фанатици, когато тие сѫ чисти отъ тая страна, а ние виждамъ, че тие сѫ 99 пѫти по-фанатици отъ насъ. Че бѫлгарете не чувствуватъ никаква ненависть противъ грѫцкиятъ народъ, то свидѣтелствуватъ бѫлгарските юнаци, които си сѫ проливале толкова пѫти грѫмта за грѫцкото освобождение. А ако бѫлгарете ненавиждатъ фанарйотете, то тие на това иматъ пѫлно право, и ако да бѫдеха самите грѫци на нашето мѣсто, то и тие щеха да постѫпватъ така сѫщо, както постѫпватъ днесъ и бѫлгарете. Повторяваме, бѫлгарете никога не щатъ да мѣшатъ грѫцкиятъ народъ съ фанарйотите, но и грѫците трѣба да бѫдатъ по-безпристрастни и по-правдолюбиви, и пека бѫдатъ увѣрени, че щатъ намѣратъ у бѫлгарете и братство и приятелство. Сѣкиму свое — това е бѫлгарската девиза. Това, щото сме и ние и грѫците проживѣле, ни показва какви сме биле, що сме днесъ и по какви причини сме дошле до сегашното положение. Трѣба отъ сега да сме осторожни, защото живѣемъ въ XIX

положението на Балканите, изтъквал, че българите, сърбите, черногорците, хърватите и румънците трябва да си подадат ръка, за да извоюват с общи сили свободата си. Веднага обаче той изяснявал как разбира тази общност: „Ние желаем пълна свобода и затова не щем да ни се покоряват и да ни робуват други, и така също не щем и ние да се покоряваме и да робуваме другиму... Ние своето не даваме и чуждото не щем; който желае да вземе чуждо, той не ще и свобода, той не е свободен човек, а деспот."[36]

Л. Каравелов възприел страстната непримиримост към всяко политическо, социално и национално потисничество, а също така възгледите за дълга на интелигенцията към народа и за обществената роля на литературата и изкуството, които изповядвали руските революционери-демократи и прогресивни писатели В. Г. Белински, А. И. Херцен, Н. Г. Чернишевски, Н. А. Добролюбов, Д. И. Писарев, Т. Шевченко, Марко Вовчок, Н. И. Гогол и др. през 60—70-те години на XIX в.[37] Той познавал европейските национални движения, особено се интересувал от борбите на италианския и балканските народи, от организациите им, от задачите и ролята на емиграцията и емигрантските центрове. Но българският родолюбец осмислил творчески идеите и опита на националните движения в другите страни, като ги подчинил на задачите и особеностите на българското революционно движение.[38] Чуждия опит той свързал с дотогавашните революционни борби на народа си от времето на Раковски и със собствения си политически опит от 60-те години — проекта за Българско дружество от 1861—1862 г. с тайни революционни задачи и Българския комитет в Белград от 1867 г., за който подготвил Закон и наредба и организирал голямата зайчарска чета.

Така с десетгодишния си опит на публицист, писател и политически деец, със солидни познания и ориентация в международните отношения по Източния въпрос, познавайки революционните идеи и движения в Русия, на Балканите и в Европа, със собствени виждания и опит за създаване на централизирана организация и с революционни убеждения, възприети от Раковски и развити и обогатени от самия него, през втората половина на 1869 г. Л. Каравелов станал авторитетна личност сред „младите" в българската емиграция в Румъния.

Възгледите на Л. Каравелов станали причина той да влезе в остър конфликт с членовете на Добродетелната дружина още в началните стъпки на дейността си в Румъния. Отдавна, от 1862 г., той правел опити да издава политически вестник, но му липсвали средства. Сега в Букурещ приел предложението на Добродетелната дружина да редактира вестника, който тя подготвяла, като се надявал, че ще му даде насока, отговаряща на собствените му революционни убеждения. Така „младите" и Каравелов направили последен опит да преодолеят противоречията между двете групировки сред емиграцията и „да бъде общо братско примирение" в името на желаното освобождение на народа. Но „старите" не се отзовали на този опит за обединяване на силите. Те се отнасяли твърде предпазливо към Каравелов и имали намерение да контролират редактора чрез специална комисия. Още в самото начало на подготовката за вестника хората на Добродетелната дружина възразили на предлаганото от Каравелов название „Свобода" и нарекли своя орган „Отечество". Написаното от него програмно Обявление за вестника било променено от „старите" в смисъл, който бил неприемлив за възторжения почитател на революционните методи на борба и на общността на народите в тази борба. Конфликтът завършил с излизането на Л. Каравелов от редакцията и определянето на П. Кисимов за редактор на в. „Отечество".[39]

Този случай задълбочил противоречията между „стари" и „млади" сред емиграцията в Румъния. Заедно с това той направил Каравелов главната фигура в борбата между двете групировки и привлякъл задълго омразата на русофилската буржоазия и подозренията на руската царска дипломация върху него.[40] Привържениците на Млада България сред емиграцията в Румъния и издаваните там български вестници „Народност", „Тъпан" и „Дунавска зора" излезли веднага в защита на Каравелов.[41] И в случая с в. „Отечество" Л. Каравелов и „младите" всъщност се противопоставили на стремежа на Добродетелната дружина да държи в свои ръце контрола на освободителното движение и да му наложи своите политически виждания.[42]

ПОДГОТОВКА ЗА ИЗДАВАНЕ НА РЕВОЛЮЦИОНЕН ВЕСТНИК. След разрива си със „старите" Л. Каравелов не се отказал от убеждението си, че революционното течение трябва да издава свой политически вестник. През лятото на 1869 г., за да набави средства, той организирал събирането на пари срещу акции, които разпространявал сред сънародниците си в българските емигрантски центрове в Румъния. Със същата цел се отправил в Одеса, за да преговаря с тамошните българи, повечето от които също не приемали пре-

В. „Свобода", орган на БРЦК, редактиран и издаван от Любен Каравелов. Започнал да излиза на 7 ноември 1869 г. в Букурещ. Народна библиотека „Кирил и Методий" — София

тенциите на Добродетелната дружина да възглави и направлява Книжовното дружество и да оперира в търговските си сделки с неговите капитали, както тя правела с фондовете за народни цели от суми, завещани от български родолюбци. Каравелов намерил съдействие у някои от одеските българи /едрия търговец Н. М. Тошков, В. Рашеев и др./, които и дотогава подпомагали отделни инициативи на „младите" в Румъния.[43]

Замисленият от Л. Каравелов политически вестник идвал да отговори на една назряла необходимост на революционното движение, което нямало свой орган. Статиите, които бъдещият му редактор публикувал по това време в българския и сръбския печат, показвали, че той е достигнал до важни изводи за българското освободително движение, които трябвало да бъдат пропагандирани и проведени в практиката на революционното движение. Групата на „младите" в Румъния прегърнала с отзивчивост усилията на Каравелов да подеме издаването на нов вестник.[44] Д. Ценович и Н. Попович подкрепили и материално вестника в най-трудния момент на неговото начало.[45]

Така станала възможна появата на редактирания от Каравелов в. „Свобода", който изиграл огромна роля за развитието и разпространението на революционните идеи сред емиграцията и българския народ. В. „Свобода", чийто първи брой излязъл на 7 ноември 1869 г., станал трибуна на революционното движение и орган на БРЦК.

ПРОГРАМА НА БРК И „БЪЛГАРСКИ ГЛАС. ОТ БРЦК" /1870/. Като редактор на в. „Свобода" Каравелов проявил огромна енергия и голям талант на публицист. Неговите блестящи статии, написани с дълбоко познаване на европейската политика и култура, пропити със страстни призиви за борба срещу чуждото варварско иго, се посрещали с възторг от младите сред емиграцията и в България. С пропагандата на революционните идеи чрез страниците на в. „Свобода" Каравелов се утвърдил като най-авторитетна личност сред революционно настроената българска интелигенция.

Навлизането на българското национално-революционно движение в нов, по-висок етап, ознаменувано със създаването на първите революционни комитети в България от Левски и с издаването на в. „Свобода", съвпадало с подема на работническото революционно движение начело с Първия интернационал и с изостряне на политическата обстановка в Европа. Събитията очертавали наближаването на военен конфликт между Франция и Прусия.

Каравелов, който винаги свързвал възможността за освобождение на България по пътя на въоръжената борба с европейската демократична революция и с приготовленията на съседните християнски народи за война срещу Турция, следял внимателно развитието на събитията. Като редактор на „Свобода" той установил особено близки връзки с основаната в Женева през 1867 г. Международна лига за мир и свобода, в която освен представители на пацифистично настроената либерална буржоазия участвували Джузепе Гарибалди, М. А. Бакунин, Виктор Юго, Бозак Ханке и други изтъкнати по онова време революционни демократи. Под влияние на Гарибалди, Бозак Ханке и другите революционни демократи Лигата провъзгласила правото на поляците и на народите под турско иго за въоръжено въстание, а в програмата ѝ за проектирания четвърти конгрес през септември 1870 г. залегнало решение за „независимост на Румъния, България, Сърбия, Босна, Хърватско, Гърция и пр.". Каравелов получавал органа на Лигата в. „Европейски съединени щати" и сп. „Народное дело", основано от Бакунин, Н. И. Жуковски, С. Нечаев и няколко последователи на Н. О. Чернишевски начело с Н. И. Утин, и чрез тях следял дейността на Лигата. През март 1870 г. той препечатал във в. „Свобода" цялата програма на Лигата, приета на конгреса ѝ през есента на 1869 г.[46] В началото на юли 1870 г. в редакцията на „Свобода" се получило „поверително писмо" от Централния комитет на Лигата, което Каравелов с една бележка „Отговор" изпратил до читателите на вестника заедно с броя му от 1 юли 1870.[47] В писмото си Централният комитет излагал отново накратко „принципите на свободата и независимостта на всички народи", от които се ръководи Лигата, и отправил апел към източните народи да участват по-активно в нейната дейност. Препоръчвало се на представителите на източните народи да си съставят „народен комитет", да изпращат на Централния комитет своите програми, сведения за страданията на народа и други материали, които ще бъдат използувани за доклада пред следващия конгрес на Лигата.[48]

В отговор на отправената му покана с „поверителното писмо" Каравелов съставил Програмата на БРК и я изпратил в редакцията на „Народное дело", която я обнародвала с дата 1 август 1870 г. с малки, но доста съществени редакционни поправки.[49] Оригиналният текст на програмата, обнародван от Каравелов във в. „Свобода" през октомври с.г., има следното съдържание: „Ние се бориме с два неприятеля: единът неприятел наш е политически, турското правителство; а другият —

Любен Каравелов, фотография, ок. 1876 г., Букурещ. Народна библиотека „Кирил и Методий" — София

духовни, гръцкото духовенство.

Турското правителство с своите башибозуци и гръцкото духовенство с своите попове и калугери убиват в българският народ сяко прогресивно движение, сяко народно и човеческо проявление, които способствуват на народът да добие по-добар свободен живот.

Известно е сякому, че гръцките калугери, попове и архиереи, с помощта на Али-паша, турският велики везир, до скоро време затваряха българските и босанските школи и пращаха техните учители в Деари-бекир на заточение. Но българският народ възстана против тия духовни харсъзе и изгони ги из своята страна без шумотевици и без кръвопролития.

Единът наш неприятел погибна, настанал е ред и за другият.

Нашата свещена обязанност се състои сега само в това: да очистиме своята земя от правителственната, чиновническа нечистота и да обезпечиме своята народна, политическа и обществена свобода.

Българският народ е народ демократически; той не е разделен на секти, той няма посреди себе си аристократически величия, тоя за нищо ненужни обществени елемент, и за това ние желаем да видиме в своето отечество избираемо правителство, което да изпълнява волята на самия народ.

Ние желаеме да живеем с сичките наши съседи дружественно, а особено с сърбете и ромънете, които отчасти съчувствоват на нашите стремления, и желаеме да съставиме с тях „южно-славянска" или „Дунавска федерация из свободни земи".

Ние желаеме, щото тая земя, която е населена с българе, да са управлява български, т. е. съобразно с нравите, обичаите и характерът на българският народ; а тия земи, които са населени с ромъне, с сърбе и гърци, да са управляват съобразно с характерът на румънският, сръбският и гръцкият народи. Нека сяка народност, както и секи човек, учува своята свобода и да са управлява по своята собственна воля.Но в това също време ние желаем да съставиме между себе си и между нашите родствени народи и съседи едно цяло, какавъто е Швейцарският съюз.

Ние не желаеме чуждото, т. е. е това, щото не е наше; но не желаеме да дадеме и другиму своето.

Ние нямаме претензии на историческо, на каноническо, на коронованно и на религиозно право, а за това оставяме на самият народ да реши своята съдба и да се яви в кой отдел на съюзът желае той да са присъедини: с сръбският ли, с българският ли, с ромънският ли или с гръцкият, — следователно у нас не можат и да бъдат въпроси за границите.

Ние желаеме за себе си свобода народна, свобода лична, и свобода религиозна, с една дума, свобода човеческа, и за това желаеме такава съща свобода и на нашите приятели и съседи. Ние не желаеме да владееме над другите, за това и не дозволяваме да ни владеят и другите!

Ние ще да употребиме против турското правителство такива също мирни средства, каквито бяха употребени против гръцкото духовенство; само в най-крайни случай ние ще да употребиме против тях оружие, огън и нож!

Ние не щеме да работиме ни с едно деспотическо правителство, ако това правителство да бъде съставенно даже из нашите рождени братя; наши съюзници трябва да бъдат само поробените и измъченните от тешки трудове и от сиромашия народи, каквито сме и ние сами.

Ние причисляваме нашите чорбаджие в числото на нашите врагове и ще да ги приследуваме — на сякъде и сякога!"[50]

Този документ с важно значение в по-нататъшното развитие на българското националнореволюционно движение е синтез на революционно-демократичните идеи, които Каравелов пропагандирал преди това със статията си „Мои братя" и обнародваните в „Свобода" материали. Тактиката за „мирни средства" на борба против турското правителство е съобразена очевидно с духа на Лигата за мир и свобода в Женева, където е изпратена Програмата на БРК.

След поражението на Франция във Френско-пруската война и падането на Наполеон III, в обстановката на настъпилото голямо международно напрежение и на големи надежди на европейската демокрация за събарянето на реакционните режими във всички страни Каравелов обнародвал пламенната си брошура „Български глас. От БРЦК", пропита с революционен патос. В нея той развива по-подробно възгледите, залегнали в Програмата на БРК, но вместо „мирни средства" вече зове за непосредствена подготовка на въоръжена борба. Каравелов бил убеден, че е настъпил съдбоносният час за освобождението на България, и издига лозунга: „Ние искаме сичко или нищо", „или сега, или никога"[51]. Брошурата „Български глас", във втората част на която се разглежда -въпросът, как да се води борбата за окончателното решение на църковно-националния въпрос, завършва с бойния зов: „Хайдете, мили братя, напред за нашето свято и право дело; Хайдете да изтребиме злото и да очистиме нашата земя с огън и нож от страшното варварство и от фанариотския разврат. Напред!"[52]

Около Каравелов след установяването му в Букурещ и решението му да издава вестник в духа на своята формирана вече революционна идео-

логия се групирала революционната емиграция в Румъния. Създаден бил нов център за пропаганда на революционно-демократическите идеи. От негово име под названието БРК и БРЦК Каравелов обнародвал своите програмни документи. Не от този център обаче, за състава на който няма сведения, излиза инициативата за изграждане на широка вътрешна революционна организация. Не той я създава и ръководи.

Своите основни идеи за задачите и характера на българската национална революция, залегнали в Програмата на БРК и в „Български глас", Каравелов развил подробно и допълнил с многобройните си статии във в. „Свобода".

В центъра на неговата публицистика стои идеята за революцията като единствено верен път за освобождението на България от чуждото иго. Революцията, подчертавал Каравелов, е историческа необходимост за политическото освобождение както за всички народи под чужда власт, така, и особено, за българите. „Свободата се не харизва, а взима" — пише Каравелов, — защото никъде управляващите не са отстъпвали и не отстъпват властта си. „Ако другите народи са достигнали своята свобода с кръв, то българите трябва да я пролеят деветдесет и девет пъти повече." Като анализира във всеки брой на „Свобода" положението на българския народ под чужда власт, характера на тази власт и заинтересоваността на повечето европейски държави от запазване целостта на Османската империя, Л. Каравелов определя лаконично и силно революционната борба като единствен път за освобождението на България: „Революция, революция и революция е нашето спасение и повече нищо."[53]

Запознат добре с политиката на големите държави към българското освободително движение, към революционните борби на народите изобщо и със същността на тяхната вътрешна и външна политика, Каравелов смята, че „народната революция", която българският народ подготвя, е необходимо условие и за въздействие върху отношението на Великите сили към съдбата му. „Българското име ще да се спомене на европейските конференции само тогава, когато българският народ забие на Балкана своя байрак и когато всеки българин извика с пълен глас: „И аз съм човек и желая да живея свободно като човек."[54]

В Програмата на БРК и в статиите в „Свобода" е отделено място на важния за всяка революция въпрос — кои могат да бъдат съюзниците на българския народ в борбата му. Опирайки се на фактите от съвременната му действителност, Каравелов определя като възможни съюзници на борещия се български народ не „деспотическите правителства", а „поробените и измъчените от тежки трудове и от сиромашията народи, каквито сме и ние". С балканските народи, които имат общи неприятели в лицето на Турция и Австрия и общи интереси с българите, „ние желаем да живеем... дружествено", се изтъква в Програмата на БРК .

В програмата си и в „Свобода" Каравелов изразява своето демократично схващане и по въпроса за социалния и политическия характер на българската държава след Освобождението. Тя трябва да бъде устроена съобразно с демократичния облик на българския народ, който „няма посреди себе си аристократически величия, тоя за нищо ненужен елемент". Чорбаджиите, станали в народното съзнание символ на експлоататорите от българска страна и на съглашателство с турската власт, са причислени към враговете на народа. Оттук следва искането, залегнало в програмата за демократично управление на възобновената българска държава: „Ние желаем да видим в своето отечество избираемо правителство, което да изпълнява волята на самия народ."

В редица статии в „Свобода" и в „Български глас" е разкрито съдържанието на желаното демократично управление по волята на народа. То трябва да бъде републиканско при зачитане на гражданските свободи и равноправието на всички жители на свободна България. „ Монархията — пише Каравелов — е съзаклятие против благосъстоянието народно и против неговата свобода." Българският народ се стреми да извоюва свободата си, „а не да промени един тиранин на други, един деспот на други". Поради това българите не трябва да чакат помощ от европейските монарси и деспоти, „които държат и своите собствени поданици под желязна ръкавица", а да се надяват само на собствените си сили и на братята си по съдба в други страни. „От френския пролетарий, от италианския бандит, от испанския пират, от руския мужик и от черногорския юнак трябва да се очаква свобода и напредък, а не от Вилхелма и Франца Йосифа."[55]

За образец на политическото устройство на бъдещата българска държава Каравелов посочва най-демократичните държави по онова време — Швейцария и Съединените щати. Две особености на тези държави го привличат: републиканското им управление и федеративното им устройство на равноправни начала. „Южнославянската" и „Дунавската федерация на свободни земи" според Програмата на БРК и редица статии в „Свобода" трябва да осигурят „дружествените отношения между българите и съседните им народи, които да образуват едно цяло, каквото е Швейцарския съюз", който е съставен от различни народи и чрез

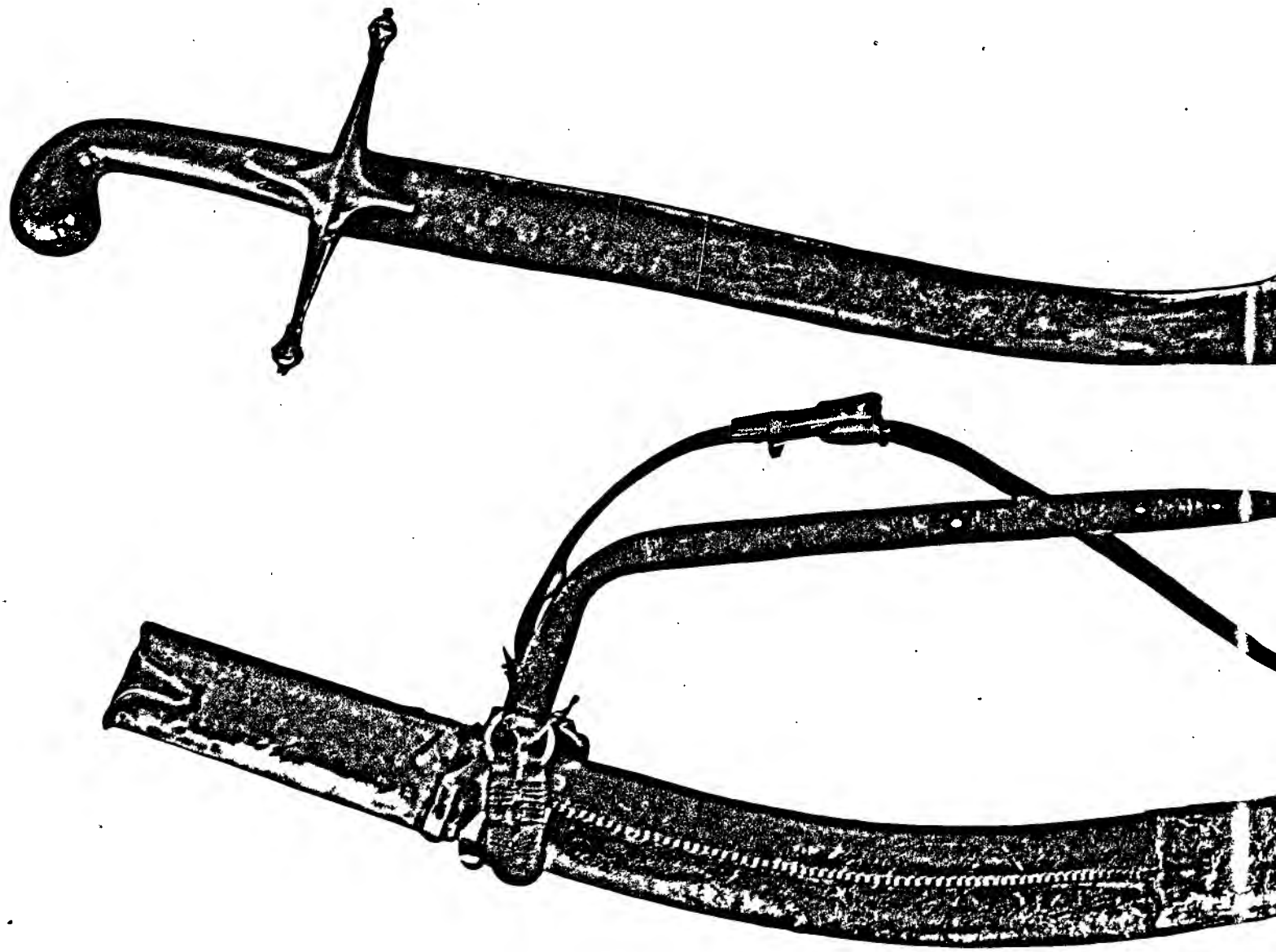

който ще се въдвори „мир, свобода и равенство". Федеративната общност ще се състои от държавици, изградени на националния принцип, а всяка от тях ще има „свое управление, свои закони, свое съдопроизводство, с една дума своя автономия", като те бъдат свързани с „един върховен парламент". При това във всеки дял от общата държава ръководното начало да бъде народовласт. „Истинският суверен и истинският самодържец — пише Каравелов — не може да бъде никой други, освен самият народ, който трябва да даде сичко на своята държава, според волята си."[56]

В своята публицистика Каравелов многократно подчертава, че борбата си за освобождение българският народ трябва да разчита на собствените си сили, а не на дипломатическото съдействие на великите европейски държави. Отричайки монархията и тиранические държавни системи, той посочва опасността за България от тях и преди, и след Освобождението. Поради това, като призовава сънародниците си да отхвърлят турското владичество, добавя „и европейското тутарство" като пречка за прогреса на народа си и издига искане за независимост на бъдещата свободна българска държава.[57]

ВАСИЛ ЛЕВСКИ И ЕМИГРАЦИЯТА. Такава дейност развивала революционната емиграция, докато Левски извършвал втората си обиколка ѝ по време на едногодишния му престой във Влашко след нея.

В. Левски дошъл в Букурещ след втората си обиколка с определен план за изграждане на широка вътрешна революционна организация въз основа на демократическия централизъм при строга конспиративна дисциплина. Той бил дълбоко убеден, че центърът на революционното движение трябва да се пренесе изцяло в България и там трябва да се намира ръководството на орга-

Сабя на Васил Левски. Музей „Васил Левски" — Ловеч

низацията. На изказаното от П. Хитов мнение, че най-важното било народът да се подготви „извътре", Левски отговаря: „А вас питаме: народ да се приготви за бой сам може ли да се приготви, или трябва главатарите му повече и по-сигурно да го приготвят като трябва и всеки ден да се намират между него, да държат ред и тишина /т. е. дисциплина, б. а./, йоще ако би се случило и някакво издайство в неприятелски ръце, да го вземат назад."[58] Левски ценял високообразованите български революционери и печатната революционна пропаганда като мощно средство за мобилизиране на народните маси, но бил дълбоко убеден, че главната задача на революционното движение е създаването на вътрешна, снабдена с оръжие организация, способна да подготви, да вдигне народа за въстание и да го ръководи до победа. Въоръжен с опита, който придобил като байрактар в четата на П. Хитов и по време на двете си обиколки в България, Левски разбирал добре огромните трудности и опасности, които ще се срещнат при изграждане на вътрешната революционна организация. Тази работа, преценявал Левски, могат да извършат само дейци, готови всеки момент да умрат за отечеството си. „Такива младежи имаме — пише Левски на Данаил Хр. Попов,—които познавам отчасти, дето сме учили заедно с тях в Сърбия, а всичките искат ли да умрат за Българско, то не мога да кажа."[59]

С такива мисли за по-нататъшното развитие на националнореволюционното движение се явил Левски пред революционната емиграция след втората си обиколка в България. Своя план за бъдещата работа той представил като общо мнение на народа в България и положил големи усилия да убеди емиграцията в неговата правилност и необходимост. Левски обаче не срещнал разбиране от страна на изтъкнатите по това време дейци сред емиграцията. Това се вижда ясно от писмата му до редица емигрантски дейци,които продължавали да смятат, че те са призвани да ръководят революционното движение. „Приятелю — пише Левски на Райчо Попхристов в Плоещ, — питаш ме познавам ли те? Как не! И вази, и г-на Панайота, Райнов, Живков, Кършовски, Д. Ценов, Каравелов и пр. и пр.; нали дойдох нарочно из Българско да ви представя народното мнение на простият и на ученият ни народ в Българско? Върху което цяла година мнения давахме. Нали сте вие горните? Помните ли всичките си думи, които аз ги имам и забелязани и срещу които съм противостоял? Като са поразгледате в миналото от краят /т. е. от началото/ в работите си досега във Влашко, кой с кого се е турял на работа, па от кой ден до кой ден е вървяло като жаба през угар."[60]

Емигрантските дейци, включително и Каравелов, се отнесли с недоверие към плана на Левски. Напразни останали усилията му да ги убеждава в продължение на цяла година в правотата на предложения от него нов път на революционното движение. Между Левски и емигрантските дейци се очертали дълбоки различия по въпроса за организационното състояние на революционното движение и неговото бъдещо развитие. Левски направил сурова критика на дотогавашната дейност на емигрантските дейци като ръководители на революционното движение, на нежеланието им да се включат на революционна работа в България. „Аз при тия комедии — пише Левски — в година време донейде стоях да гледам и казах ви /на емигрантите/ няколко пъти: нямаме хора във Влашко."[61]

Не само Каравелов, но и редица други емиг-

рантски дейци през 1869 и началото на 1870 г. били убедени вече в необходимостта от вътрешна революционна организация, от подготовката „извътре" на народа за въоръжено въстание. Това убеждение се налагало от дотогавашния опит: неуспеха на Г. С. Раковски да създаде българска войска на чужда територия и от неуспеха на четите през 1868 г. да предизвикат въстание на народа. Българският народ, пише Д. Ценович на Ив. Кишелски, трябва да разчита за своето освобождение от турско иго само на своите сили. Както можа да отхвърли чуждото духовно иго без ничия помощ, така той може да се освободи и от турско владичество сам, защото Турция е прогнила държава. „Само една добра организация — пише Ценович — и сичко би било свършено за кратко време." Но за това, добавя той, са необходими много средства, а българските чорбаджии са скъперници.[62] В отговор Кишелски му пише, че за политическото освобождение на България е необходима здрава организация и дълга подготовка — по-дълга от тая за премахване на чуждото духовно иго. Нужни са също много средства и оръжие. Сражавал съм се, пише Кишелски, 15 години отвъд Дунава, при Силистра и в Кавказ и зная що е бой.[63]

Ала съзнавайки необходимостта от организиране на народа, никой от емигрантските дейци не е имал представа и ясен, конкретен план за създаване на вътрешна революционна организация, как и кой ще я създаде. У тях необходимостта от организиране на народа оставала като пожелание. Отговаряйки на обвиненията на емигрантите, Левски пише: „Бележките ми в писмото си йоще: как смея да правя програма и печат, с който да разполагам в Българско, без да се споразумея с всичките членове в делото. Я кажете ми с две думи, че и ний сме готови да ви кажем отпосле из едно гърло, с по-многото гласове из Българско: с кои членове в делото? Във Влашко ли, които се днес показвате и колко ли сте души?... Вчера не! Било е и вчера, но само с думи."[64]

Разочарован от емигрантските дейци, В. Левски напуска в края на май 1870 г. Букурещ и се връща в България да изпълни своя план. В писмо до своя приятел Ив. Кършовски, като припомня и на него за отрицателното отношение на емигрантите към плана за вътрешна организация, Левски пише: „Брате, тамкашните ви работи, като ме смутиха и за мен друго нямаше какво, защото аз там между всички ви бях най-простият и с думи не можахме да се разберем. Тогава моят път беше да си се върна в Българско и да си работим както ни стига умът, че от вас комуто се хареса да върви с нас, той ще ни се обади и ний ще го приемем."[65]

Велик организатор на революцията, Левски разбирал най-добре необходимостта от сплотяване на всички революционни сили на народа и за тази цел бил готов да започне преговори с емигрантските дейци, но при условие да се зачита демократическият централизъм в организацията и да се спазва строго революционната дисциплина. Левски доказвал също, че ръководството на революционната организация трябва да бъде в България.

Васил Левски, на когото народът дал името Апостол, пръв стигнал до историческото решение да се пристъпи към изграждане на широка революционна организация във всички български земи и пръв се заловил с цялата си енергия и легендарно безстрашие да я създаде. Заедно с това той организирал първия Централен революционен комитет вътре в България като ръководен орган на вътрешната революционна организация. С това Левски извършил коренен прелом в развитието на българското национално-демократично революционно движение.[66]

3.
Изграждане и укрепване на вътрешната революционна организация

ВАСИЛ ЛЕВСКИ – ЛИЧНОСТ И ИДЕИ. В. Левски се отличавал с необикновена сила и обаятелност на характера, с легендарна смелост и всеотдайност, със строга взискателност към себе си и към другите. Всичко това допринасяло за успеха на подетото от него дело. Навсякъде, където минел по работите на БРЦК и пропагандирал революцията, той успявал да привлече съмишленици и съратници. Но Левски печелел умовете и сърцата на сънародниците си най-вече с горещия си патриотизъм и със силата на своите революционни идеи, с перспективите, които чертаел за освобождението на народа и бъдещия живот на свободна България.

Не разполагаме с подробни документални сведения за идейното развитие на Левски през 1869—1870 г., но в неговата кореспонденция от 1871—1872 г. и най-вече в проектоустава на БРЦК в България са отразени вече изградените у него възгледи за българската национална революция. Дейността му по създаването на вътрешната организация също разкрива неговите идеи.

Три основни схващания вдъхновявали ми-

Писмо от Васил Левски до Панайот Хитов, 10 май 1871 г. Народна библиотека „Кирил и Методий" — София

ЦА8612. 5/167 2 1 V

Българско 1871 10. Маія.

Г-нъ Панаіоте! Въ Букурещъ

Писмототи отъ 14 Апр получихгу на 8 Маія;
въ съдрѣтяніетому нищо ни разбрахъ, отъ каквотоса на-
дявахми чи щени явити без друго мнежетоси, па и как-
во работити, и додесте изработили точно, и истин-
но? то не! Пис итѣ. чимиса радвате на работити-
ми катома и съвѣтоватѣ даса варда да неби на правилъ
някаква погрѣшка, защото времената ни носатъ сега по-
грѣшки? каксими разбралъ работити, чимиса радвашъ
тяй сляпо? и какъ разбирашъ времето! въ Влашко, и Сѣр-
бія, или въ Българско? за дета времето ни носило сега
погрѣшки? а кое за въ Българско? то времетое въ насъ, и ній
сме въ ремѣто; то насъ обряща, и ній него обрящами;
а колкото за извънъ Българско, днесъ! ни давами ухотоси
на никакви техни обѣщания, пѣкъ дани уплашѣтъ, ~~ни~~
ниймъ вадимъ очити. щемъ дадемъ ухо, ще имъ напра-
вимъ едно Митани, ще имъ заплачимъ іощи ведняшъ
и ще свѣршимъ за сякоги, и ако подпишѣтъ, ~~ще подпи-~~
шимъ и нія? нъ чякъ тогава, когатоса видимъ чимо-
жимъ да остоимъ срещу злото имъ, кое то, а ко би
ни направили. а една година щяло по кясно да бяди!
ни са знай, панѣка и да бяди, да ни отивами іоще кой
знай колко назадъ. Вайводо и Браме Панаіоте!
Нисмелиса лъгали, и колко пяти? отъ тія хора, на кои
тоса надяватъ іоще някой и другъ, отъ нашите Бъл-
гари? Нисмели биле чякъ до сега тяхна машина да си
правятъ работи, каквото и іоще някой и други, има да-

сълта на Левски и го ръководели в цялата му работа като идеолог и политически деец: любов към народа и вяра в неговите сили; култ към свободата и дълбока увереност, че освободеното отечество ще има най-съвършена обществена и политическа уредба. Още от първите му стъпки в революционното движение до последния миг от живота му ръководно начало за Левски била дълбоката и неизменна обич към отечеството, готовността му да служи „до смърт" и стремежът му да работи „по народната воля".

Безграничната любов към народа и дълбоката увереност в силите и възможностите му да извоюва свободата си разкриват силата и дълбочината на патриотизма на Левски. Той изхождал от високото съзнание за дълг и отговорност пред своя народ и затова последователно настоявал родолюбието да се прояви в дела: революционните дейци да работят за сплотяване на народните сили, за организирането и насочването им към решителната борба. Това била за комитетските членове една от първите задачи: „Всичко се състои според нас в нашите задружни сили. Против тях не може противостоя и най-силната стихия. Защото туй дело е дело на народното освобождение, дело българско." По друг повод той ще повтори и доуточни тази си мисъл: „Възобновяването на нашата славна /преди/ държава, отървяването ни от проклетите агаряни, за да си добие първата чест и слава нашето мило отечество Българско /и/ най-после да бъдем равни с другите европейски народи, зависи от нашите собствени задружни сили."[67]

В борбата за свобода трябвало да участвува целият народ. Затова Левски се обръщал и към чорбаджиите, разчитайки да пробуди и у тях националното чувство и да ги спечели за общонародното дело. Когато опитите му не успели, той пристъпил към революционен терор, за да набави необходимите средства за подготовката на революцията. И с възмущение порицавал егоизма на онези богати българи, за които личното благополучие е по-важно, отколкото съдбата на народа им. „Гледайте, че ще бъдете отговорни и пред народа, и пред бога... Решавайте се по-скоро или с нас и всичкият народ, или против нас и нашите желания. С една дума „свобода" или да ви пратим при черните души."[68]

Пред дълга към народа и в борбата за неговата свобода според Левски нямало място за егоизъм, за дребнави амбиции и суетна гордост. Над всичко той поставял отечеството и освобождението му: „Ния сме жъдни да видим Отечеството Свободно, па ако щът ма нареди да паса и патките... Аз не гледам на днешните ми страдания и оскъдности в сичко, нито катадневното ми преследване от полицията от град в град, по селата и кърщата, па и от самите изродици български... Аз сам са обещал на Отечеството си жъртва за освобождението му, а не да бъда кой знай какъв... Какво искам повече, като гледам отечеството си, чи ми е свободно? Такова нали ми е предначертанието ми днес за него? Не да видя себе си, ее, на голям чин, но да умра, братко. Това трябва на всеки работник български; да даваме таквоз предначертание..."[69]

Разбиранията на В. Левски за народната революция и големите задължения на дейците по освободителното дело, за дисциплината в организацията, за високата съзнателност на нейните членове, за чистотата и проверката на хората поразяват със своята дълбочина и реализъм. Понесъл идеята за обща и повсеместна революция, изпълнен с безгранична любов към своя изстрадал народ, той виждал само един път за неговото избавление: „свобода чиста или смърт". Свободата е върховно благо за човека и народите. „Днешний век е век на свободата и равноправността на всичките народности; днес всякой притеснен и потиснат, всякой, който носи жалостното и срамното име роб, напънал с всичките си сили — и нравствени и физически —... да разкъса веригите робски и да отстрани от себе си далече името роб; иска свободно да живее и да се наслаждава с природата божия, да бъде человек... И ние търсиме случай да разкъсаме робските тези вериги..., да подигнеме несъборим Храм на правата свобода и да дадеме всякому своето."[70]

„Пред олтаря на чистата свобода" и най-голямата жертва е малка. За да издигне „храмът на истината и правата свобода" — заявява Левски, — трябва преди всичко да се събори „деспотско-тиранската система" на потисника с нейната „безчеловещина", която се опира на „правото на силата". Изпълнен с вяра в силите на народа да извоюва своята свобода, Левски идеализирал бъдещето на освободеното отечество, което си го представял като една съвършена и мощна страна, която, както той се изразява, „ще гърми най-бляскаво като едничка държава в цяла Европа". Левски вярвал, че едновременно с борбата за политическа свобода с „един труд" ще се осъществи и нов съвършен обществен строй, олицетворяван от „святата и чиста" „демократска република", разбирана от него като „народно правление" с участие на народа в решаването на държавните дела и с политика в интерес на народа.[71] „Време е с един труд да спечелим онова, което са търсили и търсят братя французи, т. е. млада Франция, млада Русия и пр. Колко скъпо и с какви загуби?... Брат брата, син баща, баща сина си да убие! Сега е време да преварим това зло — втора

борба?“ Народната революция трябвало да извърши „коренно преобразование“, като не само разруши турската феодална обществена и политическа система, но заедно с това да избави завинаги народа от ново робство и от всяка социална несправедливост.[72]

Велик реалист и опитен политик, Левски винаги поставял на първо място интересите на българския народ. Той се стремял да осигури независимост на освободителното движение и на свободното отечество в бъдеще. Разяснявал на революционните дейци, че към преговори с други държави за общи действия против Турция или за помощ трябва да се пристъпи едва когато революционната организация извърши необходимата подготовка и бъде способна да действува самостоятелно. Левски не отричал изобщо необходимостта българите да търсят съюзници, защото разбирал, че ако едновременно с българското въстание започнат действия сърби, черногорци, румънци и др., свободата ще бъде извоювана с по-малко жертви и трудности. Но българите трябва да предприемат стъпки за общи действия, след като са извършили необходимата подготовка на народа за въстание.[73]

Всеотдаен и безкористен, осветен от революционно-демократичната идеология, неговият патриотизъм съдържал заедно с любовта към българското отечество и уважение към всички други народи. Въпреки вековните страдания на българите от турското владичество Левски смятал, че в свободна България и турците трябва да имат равни права с всички други граждани. „Ние не гоним турския народ, ни вярата им, а царят и неговите закони — пише той, — с една дума, турското правителство, което варварски владее не само нас, но и самия турчин.“[74]

Пламенно родолюбие, последователна революционност и мечти за „свята и чиста република“, самопожертвователност в борбата за свобода и вяра в силите на народа, непримиримост към чуждото владичество и към всички врагове на българските интереси и зачитане правата на другите народи се съчетавали у В. Левски със силата на неговата изключителна личност и качествата му на идеолог, организатор и ръководител на революционното движение и правели убедителни високите му изисквания към комитетските дейци и към всеки българин. Последователната му революционна идеология, изграденото въз основа на собствения му опит и опита на цялото движение становище, че българското въстание може и трябва да се подготви вътре в страната и за него да бъде спечелен и организиран народът, вдъхновявали всеотдайната му работа. Той съзнавал ясно трудностите, които стоели на пътя му към свободата, и с необикновена решителност се заел да преобрази политическото съзнание на българския народ и да превърне недоволството и стремежа към свобода в организирана сила.

Левски бил уверен, че народът, изстрадал и жадуващ свободата, е в състояние да даде нова насока на битието си в духа на времето. Затова дългът на революционните дейци и на БРЦК според него се състоял именно в това — българите да осъзнаят силата си и да се сплотят, за да постигнат великата цел и да извършат коренно преобразование в съдбата на отечеството. „Времето е в нас и ние сме във времето — пише Левски на П. Хитов, — то нас обръща и ний него обръщаме.“[75] От върха на това диалектическо прозрение за ролята на революционните идеи и дейци всеотдайната му работа из България придобива големия смисъл на историческо дело, осъзнато и реализирано от него като върховно усилие на всеки българин поотделно и на целия народ да сложи напълно и завинаги край на вековното чуждо владичество и да даде нов, свободен ход на живота и развитието на България.

ОСНОВАВАНЕ НА НОВИ КОМИТЕТИ. След връщането си в България до края на 1870 г. Левски изградил нови революционни комитети в редица градове и села, подготвил условията за основаване на комитети в други и укрепил вече създадените революционни ядра. През Русе и Свищов той се отправил за Ловеч, Търново, Габрово, Тетевен, Етрополе и София и после се прехвърлил в Тракия.[76]

По разположението си Русе бил удобен пункт за връзка между комитетите в България и емиграцията в Румъния. Тук имало група революционно настроени младежи, но комитетът започнал да действува енергично по-късно — през 1871 г., когато А. Кънчев се завърнал в България. В него участвували Никола Обретенов, Тома Кърджиев, Ради Иванов, Георги Икономов, Иларион Драгостинов и др. Родолюбците в Свищов подпомагали дейно работата на Левски, но при посещението му през 1870 г. революционната младеж била разпръсната от турците — в емиграция или на заточение — поради участието си в освободителното движение през 1867—1868 г. През Ловеч, където създал комитет още предишната година, Левски се отправил за Търново. Там разговарял за революционната работа в България с известните родолюбци, негови приятели и съмишленици, Христо Иванов — Големия и отец Матей Преображенски — Миткалото, които натоварил със задачи на вътрешната организация. За делото били спечелени и други родолюбци в Търново. В Горна Оряховица Петър Арнаудов, братята Сидер и Вичо Грънчарови и още мнозина възприели рево-

люционната идея. Оттук Левски се отправил за Долна Оряховица, Лясковец, Трявна, Поликраище, Елена, Дряново и главните села в Търновско. Особено дейно се заели с комитетската работа лясковчани.

Придружен от М. Поплуканов, Сава Младенов и Васил Йонков, Левски отишъл в Тетевенско. Обстоятелството, че се придружава от тетевенци и от хора, добре известни в Тетевен, е характерно за неговите организационни похвати. На учредителното събрание в дома на братята Станьо и Станчо Хадживанови в комитета влезли хаджи Станьо Станев, Петко Милев, Иван Петков, Дочо Мръвков, Иван Фурнаджиев, Марко Йончев, Васил Пупешков, Иван Ибришимов и Лальо Пеев. Към тези първи дейци по-късно се присъединили още двадесетина тетевенци. Тук наред с интелигенцията, дребните търговци и занаятчиите в революционното движение се включили и някои по-заможни и влиятелни търговци. През втората половина на 1870 г. Левски обиколил селата Голям извор и Видраре в Тетевенско и градовете Етрополе, Орхание и София.[77]

В Етрополе Левски отишъл придружен от известния в този край поп Георги Тутмаников, между приятелите и близките на когото търсил първите привърженици на революционната организация. За председател на комитета етрополци избирали своя главен учител — Тодор Пеев, за касиер — Илия Н. Правчанов, а за секретар — Илия Д. Вълчев. В комитета влезли още поп Кръстьо и младият Хрисант — игумен в манастира. След това Левски се отправил за Орхание и основал комитет, който до началото на 1872 г. приел 16 членове, между които Гаврил Брънчев, Велчо и Ташо Шунтови, Марин Николов, Божко Божилов, Васил Наков Драганчовски, Мито Петков Бояджията, Васил Бушаранов и др. За председател на комитета бил избран Васил Петров, а за касиер — Петко Николов.[78]

По това време Левски създал и комитета в София, в който влезли Христо Стоянов /председател/, Христо Ковачев /секретар/, Димитър Ножаров /касиер/, Димитър Трайков, Ст. Малинов и други софиянци. През тази обиколка Левски установил вероятно и първите си връзки с някои села в Софийско: Костинброд, Биримирци, Шияковци — манастира, чийто игумен Генадий му бил приятел. По-късно Генадий се преместил в Драгалевския манастир и също участвувал в революционната организация.

При обиколката си в Южна България Левски посетил родния си град Карлово и околните селища, основал комитети в Панагюрище и Копривщица. В Панагюрския комитет влизали Иван Попдудеков, Найден С. Дринов и Г. Н. Манев, а по-късно броят на членовете се увеличил. Селата около Панагюрище — Стрелча, Поибрене, Мечка, Лесичево и Попинци — също били посетени от Левски. Той създал революционни ядра и там. Известни са някои от дейците в Стрелча — Бойчо Петров, Иван Евстатиев — свещеник, Недялко Стойнов, който бил пребит в пазарджишкия затвор, без да издаде никого, и др. Местният комитет в Копривщица бил формиран от Н. Клисаров, архимандрит Кесарий, Цоко Будинов, Ив. Доганов, Петко Бояджиев и Васил Спицерина. Левски посетил Копривщица още няколко пъти.[79]

До средата на 1871 г. комитетската мрежа била изградена в Северна България и Тракия. Комитетите там започнали системна работа за спечелване на привърженици, за събиране на средства за закупуване на пушки, привеждали в известност наличните годни да носят оръжие родолюбци и т. н. съгласно указанията на Левски. „Повечето места от България и Тракия са готови на първо повикване — съобщава той на плоешките и гюргевските дейци на 20 юни 1871 г., — пък за от Македония наредено е да се свърши и там, но сега до някое време оставяме, та се туряме в пътят, от гдето по-напред с парите да се сдобием."[80] По-късно Левски смятал да изпрати в Македония дошлия в България като негов помощник Д. Общи, но неговата недисциплинираност и неграмотност го въздържали.

Във вътрешните и в емигрантските комитети имало много македонски българи, чрез които, както и чрез „Свобода" и другите революционни издания идеите на БРЦК прониквали и в югозападните български области. Софийският и Врачанският комитет поддържали връзки с българските родолюбци там. Чрез членовете си Д. Ножаров от Неврокоп и Хр. Ковачев Софийският комитет подготвял почвата за създаване на комитети в Македония и разпространявал идеите на БРЦК. С помощта на Хр. Ковачев през 1871 г. във Воденско била формирана група от петнадесетина души начело с хаджи Ташо. Групата действувала всъщност като частен комитет, събрала около 200 лири и започнала да купува и складира на тайни места барут, олово и други потребности за въоръжение.

Д. Ножаров, който често пътувал по търговските си работи из Македония, разпространявал там брошурата „Български глас" и печатаното заплашително писмо до богатите българи. Той доверил и на Ст. Веркович в Сяр съществуването и дейността на БРЦК и плановете за изпращането на Д. Общи в Македония. Ножаров не бил осведомен, че Веркович, който подкрепял борбата на българите срещу елинизаторската дейност на гърците, изпълнявал и задачи на тайната сръбска правителствена националистическа организация.

Когато дейците на Ловешкия ЦК узнали за инициативата на Ножаров, му наредили да прекъсне връзките си с Веркович.[81]

Въпреки този инцидент В. Левски полагал усилия за разширяването на вътрешната организация в Македония и подготвял условията за това. През късното лято на 1872 г. за там трябвало да замине Т. Пеев, след като получи пълномощно писмо, устава на БРЦК, прокламации, квитанции и др. През септември с. г. малко преди обира на турската поща В. Левски наредил на група членове на ЧБРК във Враца, които заминали за Рилския манастир, да създадат средище за революционна дейност в Македония. Те успели да спечелят част от братството начело с игумена на манастира. Разкритията след нападението на пощата преустановили за известно време, както и в другите български земи, започнатата революционна работа в Македония.[82]

СОЦИАЛЕН СЪСТАВ НА ОРГАНИЗАЦИЯТА. Организаторската дейност на Левски в България бързо напредвала. До края на 1870 г. в много български селища — градове и села — били създадени комитети. В други места Левски подготвял условия за основаване на комитети или формирал от надеждни хора революционни групи, които също били опора за вътрешната организация. По-нататъшната дейност на Левски през 1871 и 1872 г. разширила мрежата от поделенията на БРЦК в България. Броят на комитетите и групите се увеличил няколко пъти, така че към края на 1872 г. действували повече от 100 революционни комитета и почти толкова групи в различни села и градове с около 1200 членове.

По социалния си състав членовете на вътрешната организация били главно дребни занаятчии и търговци /1/3 от общия брой членове при 1/4 градски комитети от общия брой комитети/; селяните били също 1/3 от общия брой членове /при 2/3 селски от всички комитети/ и интелигенция /около 1/4 от общия членски състав/. В комитетите и групите участвували и известен процент представители на средната буржоазия. В ръководството на комитетите най-многобройни били интелигентите /главно учители/, дребните занаятчии и търговци /общо около 80% от всички/, а селяните комитетски членове били значително по-малко /около 17% от общия брой/.[83]

РЪКОВОДЕН ОРГАН НА ОРГАНИЗАЦИЯТА. Едновременно с разширяването на организацията Левски създал и нейния ръководен орган — Централния комитет в България. Левски избрал за столица на вътрешната революционна организация Ловеч като удобен пункт на пътя между Северна и Южна България, осигуряващ сравнително бързи връзки и с емиграцията в Румъния.[84]

Ръководството на вътрешната организация Левски нарекъл „Привременно правителство в Българско“, продължавайки революционната традиция, установена от Раковски и използувана от четата на Х. Димитър през 1868 г. и от самия Левски в прокламациите, разпространявани от него при втората му обиколка през пролетта на 1869 г. За нуждите на своята дейност Левски писал на революционните дейци във Влашко да поръчат печат за организацията. Той бил получен в България през юни 1871 г. и носел надпис „I отделение от БРЦК . Привременно правителство в България“ с лъвче в средата.

Добавката „I отделение от БРЦК“ принадлежала на дейците в Румъния и отразявала общото съгласие за обединение на силите в една обща революционна организация. Когато получил печата, Левски го намерил „във всичко добър само лъвът няма корона“ и добавя „ако е сбъркано, трябва друг да се поръча“. Той настоявал печатът на БРЦК в България да има корона, възприемайки я като символ на суверенността на българската държава. С печата на Привременното правителство — „I отделение от БРЦК“ — били подпечатвани писмата на В. Левски, прокламациите, разписките и други документи, изпращани от Ловешкия централен комитет.

Велик организатор и вожд на революцията, Левски бил готов да сътрудничи с всички, които желаят искрено да работят за освободителното дело съгласно с начертания от него план и приел в името на обединяването на революционните сили добавките, направени от емигрантските дейци в текста на печата.[85]

Създаването на Централен комитет в България било изключително важна стъпка в укрепването на вътрешната комитетска организация. С това Левски осигурявал организационно работата си по подготовката на въстанието в страната. Ловешкият комитет го подпомагал в поддържането на връзките и с емиграцията. Под постоянните грижи на Левски БРЦК в България взел в свои ръце ръководството на дейността на вътрешните комитети, обсъждал въпроси, поставени от тях, и вземал отношение към инициативите на емигрантските дейци на БРЦК. Всъщност Левски разглеждал БРЦК в България като върховно ръководство на революционното движение с общонационални функции. Ръководната и направляващата сила започнала да действува вътре в България, сред самия народ.

Левски полагал много усилия, за да убеждава емигрантските дейци, че интересите на подготвяната революция изискват те да се съобразяват със задачите на вътрешната организация.

1

2

3

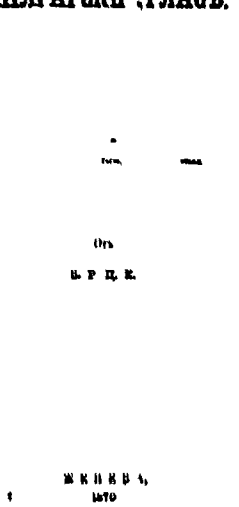

4

5

Твърдо и последователно той изисквал от външните дейци да не предприемат никакви стъпки, без да вземат разрешение от БРЦК в България.

През 1871 и 1872 г., с изключение на два и половина месеца, прекарани в Букурещ във връзка с общото събрание на БРЦК, В. Левски неуморно обикалял страната. При невероятно трудни условия „под байонетите неприятелски“, както сам пише, той изграждал и укрепвал мрежата на революционните комитети и създал организираната сила в България, която трябвало да осъществи най-важната национална задача — политическото освобождение на народа.

ОРГАНИЗАЦИОННА ДЕЙНОСТ И ВРЪЗКИ МЕЖДУ КОМИТЕТИТЕ НА БРЦК. През февруари 1871 г. Левски установил в Турну Мъгуреле пункт за връзки между вътрешните комитети и с емигрантските дейци и натоварил с тази работа дългогодишния участник в революционното движение Данаил Хр. Попов.[86] Той получавал и препращал кореспонденцията между Левски или Ловешкия комитет и емигрантски дейци в Румъния, Русия и Сърбия. През Турну Мъгуреле минавали в двете посоки пратениците на вътрешните и емигрантските дейци. Д. Хр. Попов препращал в България издаваните в Румъния материали за нуждите на вътрешната организация — в. „Свобода“, „Български глас“ и други издания, прокламации, квитанции, — препредавал сведения и съобщения. Той организирал и тайното пренасяне на закупуваното оръжие през Дунава. В тази работа често били използувани доверени лица, помалко подозрителни за турците. Предавателният пункт в България бил в Плевен, където братът на Д. Хр. Попов — Ан. Попхинов — бил натоварен да доставя във и от Ловеч изпращаните писма, мате-

риали, оръжие и пр. От есента на 1871 г. в тази работа дейно участвувал Русенският комитет. Връзките между Левски, Ловешкия комитет и вътрешните му поделения, както и между тях и емигрантските дейци се осъществявали от специални лица, упълномощавани от Левски.

По нареждане на Левски при Д. Хр. Попов се събирала цялата тайна кореспонденция на БРЦК от и за България. Българските родолюбци от различните места извън България, които участвували или били готови да участвуват в работата на БРЦК, имали право да се запознаят с архива, пазен при Д. Хр. Попов, или да получат писмена информация от последния, за да се осведомят за вътрешната организация, за принципите, по които тя действувала, и да се придържат към тях в предстоящата си работа.[87]

По този начин Левски се стремял с доказателствата на извършеното от него да приобщи българската революционна емиграция към общонационалната задача, която изпълнявал — пренасянето на центъра на подготовката на въстанието сред българския народ и подчиняването на емигрантските инициативи за въоръжена акция отвън

6

7

8

9

на революционните задачи вътре в страната. В този смисъл той убеждавал да действуват известните войводи П. Хитов в Белград и Ф. Тотю в Одеса, както и дейците от Плоешкия и Гюргевския комитет Г. Живков, Ив. Кършовски, Р. Попов, Т. Райнов. „Слезте вий съдействениците, в Т. Мъгурели при г-н Данаила Хр. Попов — Наш човек е, и разглеждайте всичко, щото желаете да чуете от нас из Българско. . . — пише Левски на последната група дейци. — Но всичко с внимание гледайте, като четете от нас в писмата ни.“ Той призовавал войводите и емигрантите, принадлежащи към революционното течение, да се върнат в България и да заработят заедно с него за подготовката на народа за революцията.[88]

На богатите българи в страната и вън от нея, които нито по убеждения, нито поради положението си били склонни да вземат непосредствено

1. Данаил Христов Попов от Плевеи, търговец в Турну Мъгуреле — Румъния, близък другар и съратник иа В. Левски, фотография, 1869 г. Архив на Института по история при Българската академия на науките — София

2. Димитър Ценович от Свищов, търговец в Румъния, член на БРЦК, фотография, ок.1870 г. Архив на Института по история при Българската академия на науките — София

3. Киряк Цанков от Свищов, учител, член на БРЦК, фотография. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

4. Брошурата „Български глас“ от Л. Каравелов. Букурещ, 1870 г. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

5. Писмо на БРЦК до богатите българи, 10 март 1871 г. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

6. Христо Иванов Големия от Ловеч, близък другар на Левски и деец на Вътрешната революционна организация, фотография, ок. 1890 г. Архив на Българската академия на науките — София

7. Отец Матей Преображенски от Ново село, Великотърновски окръг, монах, сподвижник на В. Левски, рисунка в „Илюстрация — Светлина“, год. XV, кн. 2, 1905, с. 16. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

8. Марин Поплуканов от Ловеч, член на Ловешкия революционен комитет, фотография, Диарбекир, 1873 г. Архив на Института по история при Българската академия на науките — София

9. Иван Драсов от Ловеч, секретар на Ловешкия революционен комитет, фотография, ок. 1870 г. Архив на Българската академия на науките — София

участие в трудната нелегална дейност и в революцията, БРЦК предлагал да подпомогнат делото за освобождението на България с парични средства. Във връзка с това Левски съставил през февруари 1871 г. позив до имотните българи и го изпратил на Л. Каравелов, който го отпечатал през март с. г. В позива, издаден от името на „Привременното правителство в България — I отделение на БРЦК", се казва:„Ние желаеме да се освободиме изпод турското иго и да бъдем хора... Но за да извършиме това велико дело, нам са потребни две неща: хора и пари. Хора ние имаме, а пари нямаме... И така ние предлагаме и вам да пожертвувате веднаж за всякога, щото можете и колкото можете... Щастливи са ония наши народолюбци, които повдигнат ръка за своята свобода — техните имена ще да се славят вечно, а страшливите, изедниците и хладнокръвните ще бъдат проклети вовеки веков." Всеки, дал средства за народната цел, щял да получи квитанция от Привременното правителство.[89]

В. Левски изисквал да се спазва строго конспирацията от вътрешните дейци и от участниците в канала за прехвърляне на кореспонденцията от Плевен през Никопол и други дунавски селища за Турну Мъгуреле. Неговите пратеници получавали таен знак и парола /„лозинка"/ за връзка с нареждане да не съобщават никому, нито за тях, нито за каквото и да било от дейността си.[90] Особено строго Левски спазвал и изисквал конспирацията в дейността на вътрешната революционна организация. Той възпитавал у дейците на частните комитети чувство за отговорност пред великото дело за освобождението на народа, което налагало цялата дейност да се извършва тайно, участниците в нея да се познават и да са осведомени за работата си само в своя район и за онова, което било преценено за необходимо от Ловешкия централен комитет и от самия Левски.

С цел комитетите и дейците да бъдат предпазени от разкриване за тях били определени псевдоними. Левски използувал отначало имената Вълчо Драгньов, Драгойчо, Драгомирчо и др. През февруари 1871 г. емигрантските дейци променили дотогавашните псевдоними с турски имена. Левски имал различни псевдоними, но си служел най-често с Аслан Дервишоглу /в превод — Левски Дяконът/ или Аслан Дервишоглу Кърджалъ, Афъз ага и др. Д. Хр. Попов в Турну Мъгуреле се подписвал като Азис Рушидоглу Небоолу, Л. Каравелов в Букурещ — като Кара Мустафа, Ив. Кършовски в Гюргево — като Узун Моратооглу. Свои конспиративни названия имали и комитетите в България: Ловешкият комитет бил означаван с Муратооглу, Алилаа Селвели и др., Сливенският се наричал Стамболу Мехмед ефенди, Троянският — хаджи Асланаа, Орханийският — Елес Джутов, Старозагорският — Едирнели Афъзаа, комитетът в с. Голям извор — Сюлейман Дауд и т. н.

Спазването на изискванията на конспирацията било важно и абсолютно необходимо условие за изграждането на комитетската мрежа, дейността на БРЦК в България и връзките му с революционната емиграция извън страната.

Пренасянето на тежестта на подготовката на въоръжената борба в страната изисквало цялата дейност на привържениците на революционното течение, където и да се намирали те, да се подчинява на предначертанията на вътрешната организация. Поради това, след като разширил и укрепил комитетската мрежа, Левски се заел да утвърди ръководната роля на вътрешната организация.

Левски поддържал връзки с емиграцията като ръководител на БРЦК в България и като изразител на общото мнение /„на вишегласието"/ на дейците в Българско. „БРЦК е в Българско, дето ще се пролива кръв" — подчертава той. „Най-малко нещо кога намерите за добре да извършите там — пише Левски през юни 1871 г. на емигрантските дейци в Плоещ — то по-напред да ни явите да го разгледаме и ние, каквото и ний сме длъжни да съобщим нашето вам... Мисля и надявам се да вървите по народното ни вишегласие, което е назначено вече така: БРЦК е в България, който докато не подпише, не вършим."[91]

Ръководен от убеждението си, че въстанието може да разчита на успех, ако се подготви и извърши вътре в страната, Левски основателно изисквал от емигрантските дейци и след постигането на съгласие за обща работа да не предприемат действия без разрешение от БРЦК в България. Той призовавал войводите П. Хитов и Ф. Тотю да „вървят по нашето Българско мнение и сърце" и да не предприемат на своя глава задължения от името на българския народ, а да осведомяват предварително Централния комитет в България и да действуват в съгласие с неговите решения.[92]

В. Левски ценял високо революционната пропаганда, извършвана от Л. Каравелов като редактор на „Свобода", както пише в дописката си до вестника от януари 1871 г., и го уважавал „като чисти свободен вестникар български". Той смятал голямо и важно постижение за революционното движение и народа издаването на свободен вестник, който да защищава правата на българския на-

Самоубийството на Ангел Кънчев на пристанището в Русе на 5 март 1872 г., рисунка Хенрик Дембицки, издал Недялко Пандурски. Национална художествена галерия — София

род, да представя „народното ни мнение пред света, че ние. . .искаме да бъдем свободни с пълна свобода в земята ни, там дето живее българинът: в България, Тракия и Македония“[93]. Поради това Левски разпространявал „Свобода“ в България чрез частните комитети, които го четели с възторг и искали да го получават редовно, както и други революционни материали, издавани от Каравелов. Знаейки постоянните финансови затруднения на Каравелов, Левски се грижел да му осигури годишни абонаменти за „Свобода“ и в България.

Левски смятал, че революционната пропаганда ще има много по-голяма сила, ако „Свобода“ се издава в България, и подготвял за тази цел необходимите условия. „Скоро ще го викнем да се провикне със „Свобода“ за нас по нашето мнение в Българско“ — заръчва той на Д. Хр. Попов да съобщи на Л. Каравелов в края на юли 1871 г.[94]

Нова мощна струя в революционната пропаганда внесъл Хр. Ботев от средата на 1871 г. с издавания от него в. „Дума на българските емигранти“.

ПОМОЩНИЦИ НА ЛЕВСКИ. С нарастването на вътрешната революционна организация нараствала и се усложнявала работата по нейното ръководене. Левски чувствувал нужда от помощници. Обаче емигрантските дейци, които изявили желание да работят заедно с вътрешната организация, не се решавали да дойдат в България. През втората половина на 1871 г. негови помощници се съгласили да станат Димитър Общи и младият Ангел Кънчев. Те били препратени от П. Хитов при Левски чрез Д. Хр. Попов.

Ангел Кънчев /1850—1872/, родом от Трявна, получил военна подготовка в Белградската артилерийска школа и учил в Табор /Чехия/. Още в Сърбия и Чехия той поддържал връзки с българското революционно движение, вдъхновен от патриотични чувства и готовност да отдаде силите и познанията си за извоюване на свободата. В България пристигнал през август 1871 г. и активно заработил в подкрепа на Левски, убеден, че пътят, избран от него за подготовката на революцията, е най-правилният. А. Кънчев бил горещ, искрен и всеотдаен родолюбец и високообразован революционер. Това го правело напълно подходящ за истински помощник на Левски. Той станал бързо любимец на комитетските дейци и допринесъл за успеха на делото. Д. Общи, който дотогава участвувал в четническото движение, бил доброволец в отрядите на Гарибалди и във въстанието на о-в Крит, отличавал се с решителност и храброст, но бил неграмотен и със склонност към самоволни действия. Общи бил одобрен за помощник от Ловешкия комитет въпреки несъгласието на Левски.[95]

През октомври и ноември 1871 г. В. Левски предприел заедно с двамата си помощници голяма обиколка, за да ги представи на местните комитети и да им покаже начина, по който трябва да действуват. Той обаче не ги допускал още да участвуват в събранията, а като опитен и предвидлив ръководител ги приучвал на дисциплина и проверявал качествата им. Тримата тръгнали от Ловеч и посетили Троян, Сопот, Карлово, Клисура, Копривщица, Панагюрище, Пазарджик, Пловдив, Чирпан, Стара и Нова Загора, Сливен, Котел и се прехвърлили към Лясковец, Търново, Габрово, Елена и Севлиево.[96]

В последните дни на ноември и в първите на декември в Ловеч било свикано заседание на Централния комитет. Тук Д. Общи, подкрепен от повечето членове на комитета, поискал на него и А. Кънчев да бъдат определени райони, където да действуват като самостоятелни пълномощници. Въпреки възраженията на Левски, че „няма разрешение да обикаляме поотделно“, заседанието наложило двамата помощници да работят самостоятелно в различни райони. Д. Общи бил упълномощен да действува в района от Тетевен до София, А. Кънчев — по Дунавското крайбрежие. За Пазарджишко и Пловдивско били определени Васил Гложенеца и Сава Младенов. За Левски събранието решило да остане в Ловеч и да ръководи цялата работа.[97]

Заедно с Д. Общи той предприел нова обиколка, вече само из района, в който трябвало да действува помощникът му: Тетевен и тетевенските села Гложене, Извор, Видраре, Джурова махала, Етрополе, Правец и Орхание. Оттам отишли в София. Навсякъде Левски организирал комитетски събрания, като Общи участвувал само в тези в Правец и Орхание. Едва след тази обиколка през януари 1872 г. Общи получил пълномощно и започнал самостоятелна работа из селищата в Тетевенско, Етрополско и Орханийско, където Левски бил създал комитети. Главната му задача била да събира пари за закупуване оръжие за членовете на организацията.[98]

През януари и А. Кънчев бил изпратен на самостоятелна обиколка из Разградско, за да създава комитети там, където още не съществували. Той поддържал тесни връзки с Русенския комитет. В началото на март 1872 г. Левски отново изпратил А. Кънчев с важни задачи в Румъния. На русенското пристанище турските власти го открили и за да не попадне жив в ръцете им, той се самоубил. Смъртта му била посрещната с болка от революционната организация. „Колкото направи, остави името си безсмъртно! — писал Левски.—За честните хора е такава смърт.“[99]

Работата на вътрешната организация изисквала постоянни грижи за поддържането на единството и дисциплината на комитетите и техните членове. В. Левски успял да възпита комитетските дейци и организацията като цяло в такъв дух, но трябвало да се справя и с прояви на своеволие и нарушаване на революционната дисциплина у отделни дейци. Д. Общи създавал постоянни затруднения, не спазвал конспирацията, дисциплината и нарежданията на Левски. Усилията на ръководителя на вътрешната организация да го вразуми с убеждение и критика не помогнали. Друг подобен случай имало с А. Попхинов, член на комитета в Плевен. Той също нарушил конспирацията. Забраната на Левски да чете тайната кореспонденция на организацията Хинов схванал като обида и израз на недоверие, не разбрал правилно критиката и постепенно се оттеглил от работа.[100]

ПРОЕКТОУСТАВ НА ВЪТРЕШНАТА РЕВОЛЮЦИОННА ОРГАНИЗАЦИЯ. С изграждането и укрепването на вътрешната комитетска организация станало наложително идеологията, организационната структура и дейността на БРЦК да бъдат регламентирани от един ръководен документ, по думите на Левски „закон", който да определя целите и задачите на националната революция, правата и задълженията на БРЦК и правата и задълженията на членовете. Това било необходимо и за да се сложи ред в комитетската организация, да се предотвратят своеволните действия, а принципите, върху които Левски изградил вътрешната революционна организация, да станат закон, задължителен за всички.[101]

Не разполагаме с точни сведения, кога и как е изработен проектоуставът на БРЦК.

Първите известни ни свидетелства за възгледите на Левски по програмните въпроси датират от януари 1871 г., когато в писмото си до Каравелов, отпечатано като дописка във в. „Свобода", той формулирал главната цел на революционното движение: „да съсипим, казвам, гнилата и беззаконната държава" и „да съзидаме друга много трайна по новото зидание". Тук той определил и републиканската, и демократичната форма на управление: „Ще имаме едно знаме, на което ще пиши: свята и чиста република." Тя ще бъде основана на „пълна свобода в земята ни" и ще обхваща земите, „дето живее българинът — в България, Тракия и Македония". Левски изрично посочвал, че всички други народности ще имат равни права с българите, включително и турците, „ако са покорат на горните свети закони"[102].

Левски нарекъл изработения от него проектоустав „Нареда до работниците за освобождението на българския народ". Наредата, която Левски наричал и „закон", е програма и устав на вътрешната революционна организация. Левски правилно разбирал, че в един устав на организацията трябва преди всичко да се посочат нейната идеология, задачите ѝ и средствата за осъществяването им, т. е. програмата ѝ. В нея той изложил в синтезиран вид основните си идеи за целите и средствата на българската национална демократическа революция — „с една обща революция да са направи коренно преобразувание на сегашната държавна деспотско-тиранска система и да са замени с демократска република /народно управление/ на същото това място, което са нашите прадеди със силата на оръжието и със своята свята кръв откупили, в което днес безчеловечно беснеят турски кесаджии и еничери и в което владей правото на силата, да са подигне храм на истинната и правата Свобода и турският чиорбаджалък да даде място на съгласието, братството и съвършенното равенство между всичките народности. Българи, турци, евреи и пр. щът бъдът равноправни в сяко отношение, било в вяра, било в народност, било в гражданско отношение, било в каквото било — всички щът спадат под един общ закон, който по вишегласието от всичките народности ще са избере."[103]

С програмната част на „Нареда до работниците за освобождението на българския народ" В. Левски издига идеологията на българската национално-демократическа революция до най-високия ѝ връх.

След изработването на проектоустава Левски организирал широкото му обсъждане. Преписи от проектоустава били разпратени до частните комитети в страната. По време на голямата си двумесечна обиколка през есента на 1871 г. заедно с Ан. Кънчев и Д. Общи Левски запознавал комитетите с проектоустава и вземал мнението им по него. Левски предвиждал Централният комитет да разгледа всички направени бележки и да приеме проектоустава „по вишегласието на всичките членове и най-повече ще гледа вишегласието в Българско" и след това да бъде отпечатан.[104]

Народното обсъждане на „закона" на БРЦК от революционните комитети и дейците в България и сред емиграцията било първо по рода си в българското освободително движение. То приобщило към най-висшите постижения на българската революционна мисъл широките маси на политически активната част от българския народ, която виждала във въоръжената борба единствения път за избавление на отечеството от чуждото владичество, за възстановяването на държавната и националната независимост на България. То спомогнало за идеологическото им израстване и за осъзнаването на дълга им за постигане на свободата. И в този случай В. Левски проявил изклю-

чителни качества на революционен вожд. Неговата прозорливост за необходимостта и важността на това обсъждане и за осмисляне на задачите, формите и организацията на предстоящата борба имала важни политически резултати с трайно значение. Наред с усвояването на програмните и тактическите възгледи на организацията, в която членували, революционните дейци имали възможност да изкажат свои съображения за основния закон на революционната организация и да участвуват непосредствено в приемането на тези изисквания и положения, които трябвало да изпълняват при подготовката и извършването на революцията.

Във втората част на проектоустава била определена ролята на БРЦК в организацията, организационната структура, правата и задълженията на комитетите и членовете. БРЦК бил онази политическа сила, която трябвало да запали жаждата за свобода сред масите, да обедини народа и след като го подготви за решителна борба, да проведе самата революция.

Проектоуставът изрично постановявал, че БРЦК е в Българско — „навсякъде и нийде" и държи в свои ръце ръководството на подготовката на въстанието. „Никой от българските войводи или чорбаджии няма право да представлява българският народ" и никой нямал право без знанието на ЦК да съставя революционни комитети, да издава прокламации към народа, да води преговори от името на българите с други народи или да обявява въстание. Проектоуставът бил в сила до началото на революцията, когато войводите и ЦК ще изработят нов военен закон.[105]

В проектоустава били посочени необходимите средства за осъществяване на националната революция: организация, хора, пари, оръжие и „други бойни потреби". Първата и най-важна задача се падала на БРЦК, който трябвало да осигури подготовката в ръководството на революцията. Левски разработил в подробности организационната структура на БРЦК, правата и задълженията на комитетите, на тайната полиция, тайната поща и войводите. Посочено било също така как трябва да бъдат приемани нови революционни работници, регламентирано било спазването на строга конспирация и дисциплина от всички членове. В специален раздел,озаглавен „Наказателен закон",били определени санкциите при нарушаване на програмата, разпорежданията и изискванията на устава. „Наказателният закон" предвиждал смъртно наказание за всеки, който „презре и отхвърли предначертаната държавна система, демократска република". Дълбоко убеден революционер, последователен демократ и републиканец, Левски отнасял към враговете на избраната от него форма на управление не само привържениците на „деспотско-тиранската система", но и тия на „конституционните", очевидно конституционно-монархичните режими.

Наложилата се от условията практика на БРЦК в България да осъществява чрез доверени

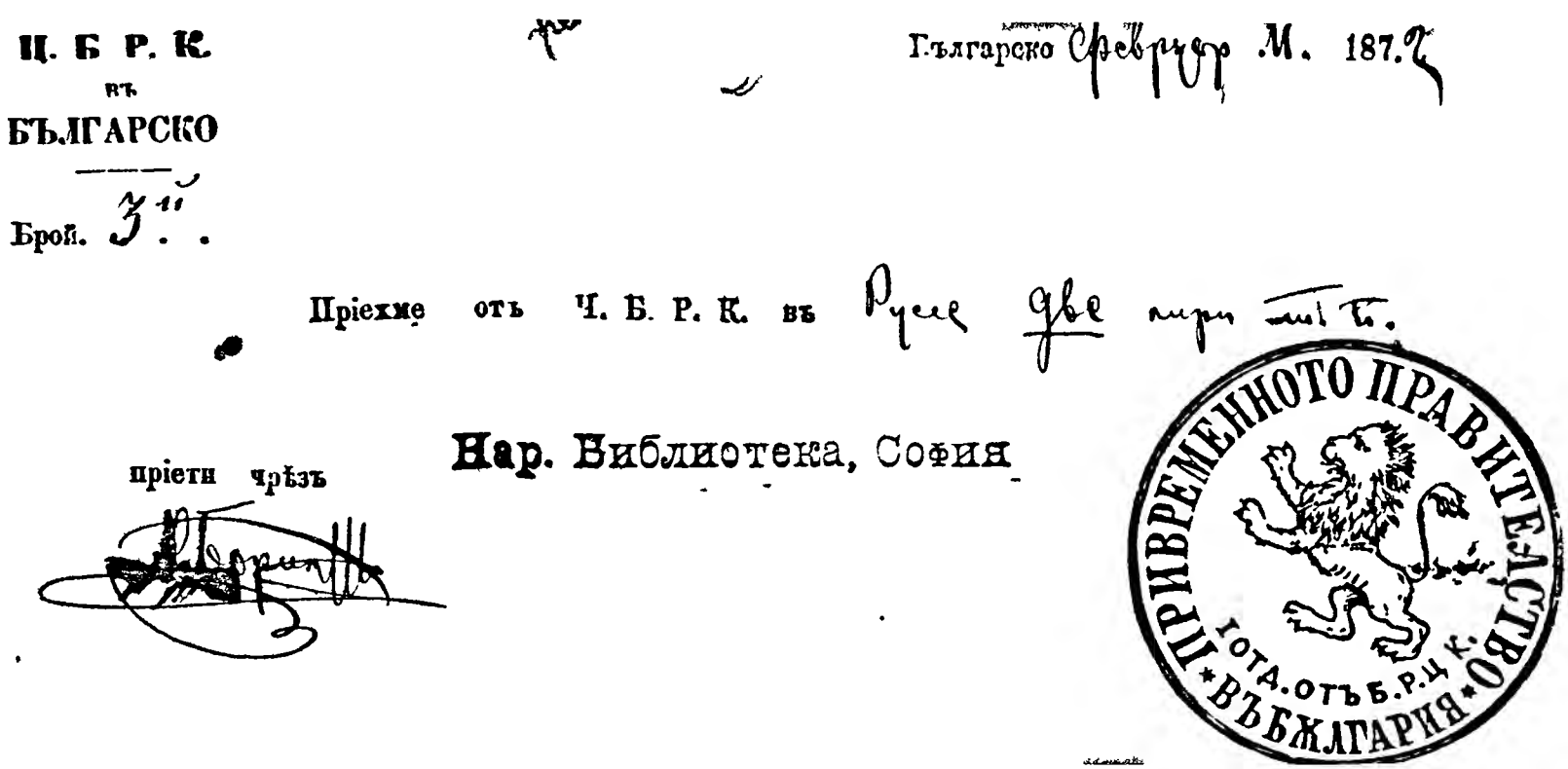

НОВ ЕТАП НА НАЦИОНАЛНООСВОБОДИТЕЛНОТО ДВИЖЕНИЕ. ВЪТРЕШНА РЕВОЛЮЦИОННА ОРГАНИЗАЦИЯ

пратеници връзките между комитетите в страната, от една страна, и Д. Хр. Попов и емигрантските дейци, от друга, също била регламентирана в проектоустава в специален раздел за „тайната поща". Там се посочвало, че тя „зависи и се управлява направо от Ц[ентралния] ком[итет]", а броят на сътрудниците в нея се определял от нуждите на организацията.[106]

Централният комитет трябвало да създаде според проектоустава своя надзорен и контролен орган — тайната полиция, която да е същевременно негова „извършителна власт". Членовете ѝ да са известни само на него и да действуват из цялата страна. Задачите на тайната полиция били „да нагледва тайно делата на ревулуционерните работници в града си", да проверява „точността и верността на тайната поща", да следи турските шпиони и полиция и да осведомява за всичко това Централния комитет. По заповед на Централния комитет тайната полиция трябвало да изпълнява наказанията на престъпилите разпорежданията на устава, а също и смъртните, издадени от ЦК. Наказуеми със смърт били всички простъпки: ако член на комитета или външен човек издаде тайните на БРЦК на неприятеля, на чуждо правителство или пречи на работата; ако някой отхвърли демократската република и състави партии за деспотско-тиранска или монархическа система; ако на своя глава вдигне бунт, без да зачита БРЦК. Смъртно наказание очаквало и членовете на тайната полиция, ако откажели да изпълнят заповед на ЦК, членовете на тайната поща и други лица, ако дръзнели да отворят писмата на организацията. Със смърт се предвиждало да бъдат наказвани и комитетските касиери, ако злоупотребят и наймалка част от запазените от тях пари или съобщат за касата на комитета някому.

За членове на ръководствата на комитетите в случай, че злоупотребят със служебната си власт, се допускало при пръв случай да бъдат отстранени от длъжност, при втори случай — да изложат писмено грешките си, а ако не сторят това — да бъдат наказани със смърт. Само един член от закона предвиждал по-меко наказание — отстраняване — в случай, че в пияно състояние някой изкаже нещо от работата.[107]

Строгостта на „Наказателния закон" в проектоустава свидетелствува за стремежа на Левски да осигури спазването на дисциплината, зачитането на програмните и уставните положения и боеспособността на организацията.

Разписка на БРЦК за получени суми от революционния комитет в Русе, 11 февруари 1872 г. Народна библиотека „Кирил и Методий" — София

Революционният проектоустав на БРЦК е едно изключително дело. Той разкрива широкия замах на една прозорлива мисъл и ясен поглед на един голям народен водач. В основата на неговата хармонична постройка лежи вярата в организираната мощ на народа и идеята за обща национална революция като единствено средство в историческата борба на народа за свобода.

ПОДГОТОВКАТА НА ВЪТРЕШНАТА ОРГАНИЗАЦИЯ ЗА ВЪСТАНИЕ. С изграждането на вътрешната революционна организация и на нейното ръководство — Централния комитет в Ловеч — вътре в страната била създадена организираната политическа сила, необходима за подготовката на освободителна революция на българския народ. Главните усилия на БРЦК сега били насочени към практическата работа за осигуряване на материалните и политическите условия за нейното успешно извършване: въоръжаване, пълно сплотяване на силите около БРЦК, използуване на подходящ момент в международните отношения и в националноосвободителните движения на другите балкански народи.

През 1871 и 1872 г. В. Левски заедно с дейците на вътрешната революционна организация извършвал стъпка по стъпка подготовката на народа за въстание. Той се ръководел от убеждението, което твърдо провеждал, че трябва да се направи всичко възможно „поне толкова да се приготвим, колкото е нужно да се предвиди една добра сетнина в предприятието ни"[108]. Левски разяснявал, че не трябва да се прибързва с обявяването на въстание, преди да е набавено оръжие и да е извършено известно обучение, преди да е направена равносметка за възможните въоръжени участници и за снабдяването на въстаниците от околните селища, за разположението и количеството на турските сили във всеки район. Установяването на собствените и противниковите сили влизало в постоянните задачи на комитетите, които той изисквал от тях да изпълняват. То било включено и в проектоустава в специален раздел — „Длъжността на чясните Б[ългарски] Р[еволюционни] комитети". Те били длъжни да съобщават на ЦК броя на селищата в района им, броя на българите и на населението от други народности; „Колко има български юнаци, способни да носят оръжие и колко са готови за първи позив", с колко и какво оръжие разполагат, има ли в района на дадения комитет хора, годни за войводи, и къде се намират, колко и какви зърнени храни, добитък и фураж могат да бъдат събрани при въстанието.

Най-важното изискване за предстоящото въстание било сплотяването на всички революционни сили и подчиняването им на общия план на БРЦК и преди всичко на състоянието на

подготовката на народа вътре в страната.[109]

Левски последователно изисквал от всички дейци да вземат мнението на вътрешната организация, т. е. на БРЦК в България, за инициативи, които засягали бъдещето на българския народ. Левски остро критикувал Ф. Тотю, задето на своя глава приканил силистренци да се подготвят за въстание през лятото на 1871 г. въпреки изричното становище на Левски, че въпросът за всяко въстание трябва да бъде решен от общото събрание на БРЦК. По същия начин той се противопоставил и на бившия си войвода П. Хитов, който писал без знанието на Левски до сливенци да се готвят да излязат в Балкана. Левски му заявил категорично, че ако желае да работи заедно с БРЦК, трябва да представи предварително своето мнение за плановете си, защото в противен случай не ще има подкрепа на Привременното правителство.[110]

Опасявайки се от прибързани действия на някои емигранти, които искали да формират чети и да преминат с тях в България през пролетта и лятото на 1871 г., Левски взел мерки да не се допуска излишно и ненавременно разпиляване на силите, преди да е извършена достатъчна подго-

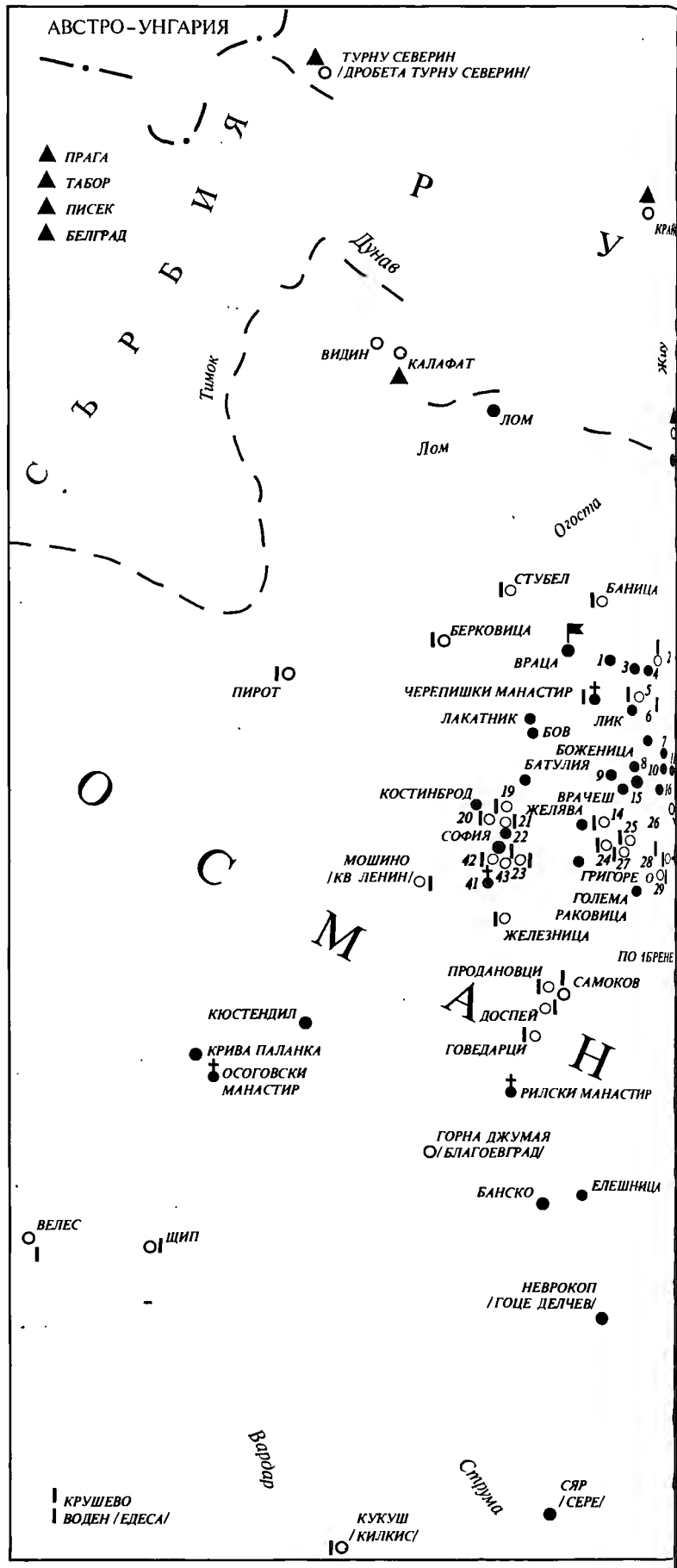

АДМИНИСТРАТИВЕН ЦЕНТЪР НА ЗАВИСИМА ДЪРЖАВА

ГРАД

СЕЛО

ДЪРЖАВНА ГРАНИЦА

ГРАНИЦА НА ЗАВИСИМА ДЪРЖАВА

КОМИТЕТ И СРЕДИЩЕ НА БЪЛГАРСКАТА РЕВОЛЮЦИОННА ОРГАНИЗАЦИЯ ОТ 1869 ДО 1875 Г.

ОКРЪЖЕН РЕВОЛЮЦИОНЕН КОМИТЕТ, ОРГАНИЗИРАН ОТ ВАСИЛ ЛЕВСКИ ПРЕЗ 1872 Г.

ПУНКТ ЗА ВРЪЗКА МЕЖДУ ВЪТРЕШНОТО СРЕДИЩЕ И ДЕЙЦИТЕ В ЕМИГРАЦИЯ

ЧАСТЕН РЕВОЛЮЦИОНЕН КОМИТЕТ НА БРЦК, ОРГАНИЗИРАН ОТ В. ЛЕВСКИ ИЛИ ОТ НЕГОВ ЗАМЕСТНИК В:

ГРАД

СЕЛО

МАНАСТИР

РЕВОЛЮЦИОННА ГРУПА НА БРЦК В БЪЛГАРИЯ

СРЕДИЩЕН КОМИТЕТ НА БРЦК В БЪЛГАРИЯ

ОТ 1869 ДО 1872 Г.

СЛЕД 1873 Г.

СРЕДИЩЕ НА БЪЛГАРСКАТА РЕВОЛЮЦИОННА ЕМИГРАЦИЯ ОТ 1869 ДО 1875 Г.

СЕЛИЩА С КОМИТЕТ И СЪМИШЛЕНИЦИ И ДРУГИ ОБЕКТИ, ИЗВЕДЕНИ С ЦИФРИ

1 ДОЛНА КРЕМЕНА
2 ДОЛНА БЕШОВИЦА
3 ВЛАШКО СЕЛО /ЦАРЕВЕЦ/
4 СТАРО СЕЛО
5 ОСЛЕН КРИВОДОЛ
6 СИНЬО БЪРДО
7 ВИДРАРЕ
8 СКРАВЕНА
9 ЛИТАКОВО
10 ОСИКОВИЦА
11 ДЖУРОВО
12 КАЛУГЕРОВО
13 ГЛОЖЕНЕ
14 ЧУРЕК
15 ОРХАНИЕ /БОТЕВГРАД/
16 ПРАВЕЦ
17 БРУСЕН
18 ЛОПЯН
19 КУМАРИЦА И ТРЕБИЧ /НОВИ ИСКЪР/
20 МИРОВЯНЕ
21 ОБРАДОВЦИ /КВ. БЕНКОВСКИ/
22 БИРИМИРЦИ
23 ГОРУБЛЯНЕ КВ. ГОРУБЛЯНЕ/
24 НЕГУШЕВО
25 ТАШКЕСЕН /САРАНЦИ/
26 АРАБАКОНАШКИ ПРОХОД
27 ЧЕКАНЧЕВО
28 ДОЛНО КАМАРЦИ
29 СМОЛСКО
30 МЕЧКА /ОБОРИЩЕ/
31 АРАПОВО /КВ. СУШИЦА
32 КЬОСЕ МУРАТОВО /БРАТАНИЦА/
33 ЛЕИДЕРЕ /ВЕТРЕН ДОЛ/
34 ПАТАЛЕНИЦА
35 ЦРЪНЧА
36 САЛАДИНОВО /ОГНЯНОВО/
37 ДОГАНОВО /МАЛО КОНАРЕ/
38 ЦАЛАПИЦА
39 КАРНОФОЛЯ /ВОЙСИЛ/
40 БАТКУНСКИ МАНАСТИР
41 ДРАГАЛЕВСКИ МАНАСТИР
42 ДРАГАЛЕВЦИ /КВ. ДРАГАЛЕВЦИ/
43 ДЪРВЕНИЦА /КВ. ДЪРВЕНИЦА/
44 ТЪРНОВОСЕЙМЕН /СИМЕОНОВГРАД/

Дейност на Българския революционен централен комитет до 1875 г.

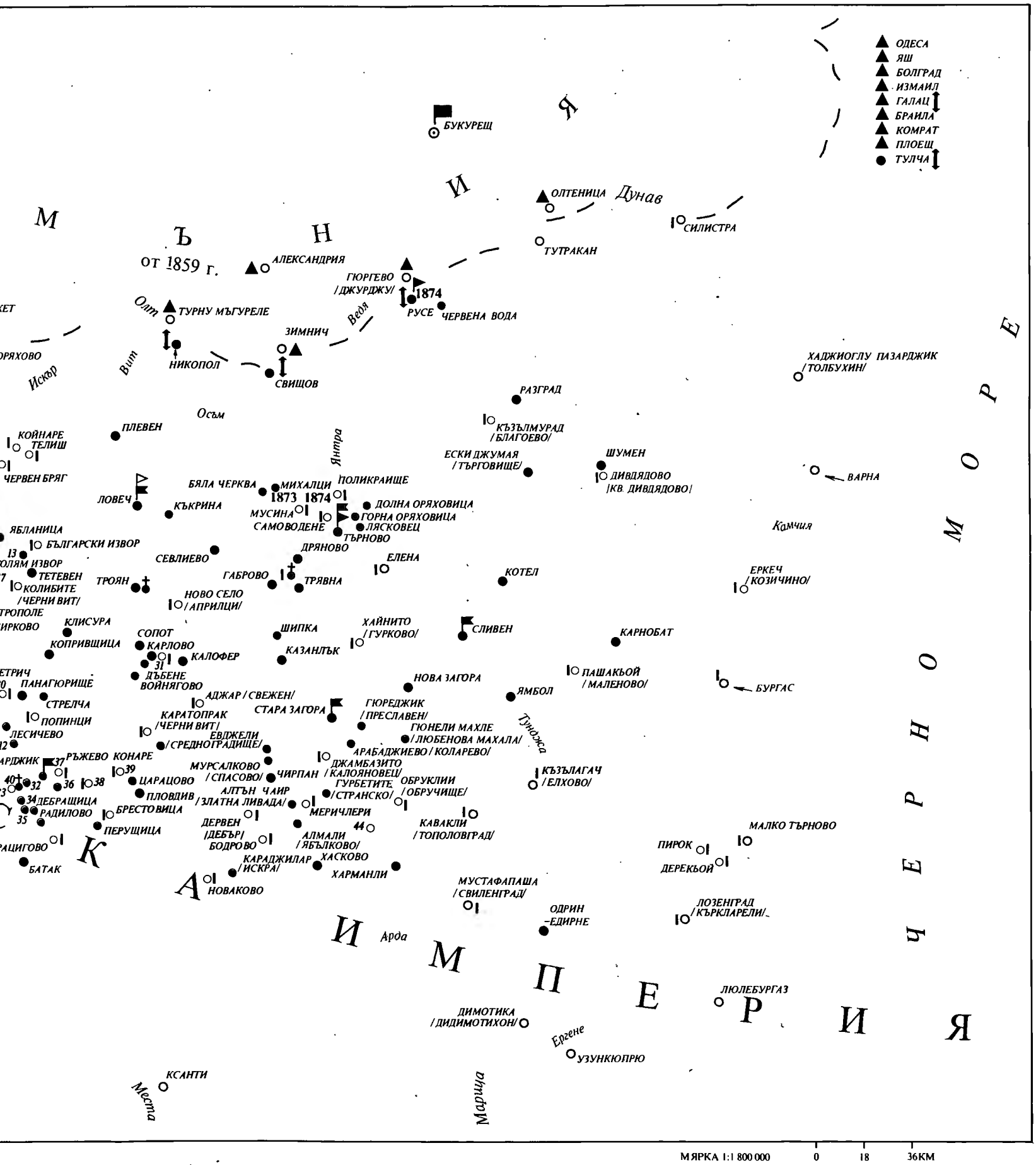
ОДЕСА
ЯШ
БОЛГРАД
ИЗМАИЛ
ГАЛАЦ
БРАИЛА
КОМРАТ
ПЛОЕШ
ТУЛЧА
БУКУРЕЩ
ОЛТЕНИЦА
Дунав
СИЛИСТРА
ТУТРАКАН
М Ъ Н И Я
от 1859 г.
АЛЕКСАНДРИЯ
ГЮРГЕВО
/ДЖУРДЖУ/
1874
РУСЕ
ЧЕРВЕНА ВОДА
Олт
ТУРНУ МЪГУРЕЛЕ
Веля
ЗИМНИЧ
НИКОПОЛ
Вит
Искар
СВИЩОВ
ХАДЖИОГЛУ ПАЗАРДЖИК
/ТОЛБУХИН/
РАЗГРАД
Осъм
ПЛЕВЕН
КЪЗЪЛМУРАД
/БЛАГОЕВО/
Янтра
КОЙНАРЕ
ТЕЛИШ
ЕСКИ ДЖУМАЯ
/ТЪРГОВИЩЕ/
ШУМЕН
ЧЕРВЕН БРЯГ
ДИВДЯДОВО
/КВ. ДИВДЯДОВО/
ВАРНА
БЯЛА ЧЕРКВА
МИХАЛЦИ
ПОЛИКРАИЩЕ
ЛОВЕЧ
1873
1874
КЪКРИНА
ДОЛНА ОРЯХОВИЦА
МУСИНА
ГОРНА ОРЯХОВИЦА
САМОВОДЕНЕ
ЛЯСКОВЕЦ
ТЪРНОВО
Камчия
ЯБЛАНИЦА
БЪЛГАРСКИ ИЗВОР
ДРЯНОВО
СЕВЛИЕВО
ЕЛЕНА
ТЕТЕВЕН
КОЛИБИТЕ
/ЧЕРНИ ВИТ/
ТРОЯН
ГАБРОВО
ТРЯВНА
КОТЕЛ
ЕРКЕЧ
/КОЗИЧИНО/
НОВО СЕЛО
/АПРИЛЦИ/
КЛИСУРА
СОПОТ
ШИПКА
ХАЙНИТО
/ГУРКОВО/
СЛИВЕН
КАРНОБАТ
КОПРИВЩИЦА
КАРЛОВО
КАЗАНЛЪК
КАЛОФЕР
ДЪБЕНЕ
ВОЙНЯГОВО
ПАНАГЮРИЩЕ
НОВА ЗАГОРА
ПАШАКЬОЙ
/МАЛЕНОВО/
БУРГАС
АДЖАР / СВЕЖЕН/
ЯМБОЛ
СТРЕЛЧА
КАРАТОПРАК
/ЧЕРНИ ВИТ/
СТАРА ЗАГОРА
ГЮРЕДЖИК
/ПРЕСЛАВЕН/
ПОПИНЦИ
ЕВДЖЕЛИ
/СРЕДНОГРАДИЩЕ/
ГЮНЕЛИ МАХЛЕ
/ЛЮБЕНОВА МАХАЛА/
Тунджа
ЛЕСИЧЕВО
АРАБАДЖИЕВО / КОЛАРЕВО/
РЪЖЕВО
КОНАРЕ
МУРСАЛКОВО
/СПАСОВО/
ЧИРПАН
ДЖАМБАЗИТО
/КАЛОЯНОВЕЦ/
КЪЗЪЛАГАЧ
/ЕЛХОВО/
ЦАРАЦОВО
ПЛОВДИВ
АЛТЪН ЧАИР
/ЗЛАТНА ЛИВАДА/
ГУРБЕТИТЕ
/СТРАНСКО/
ОБРУКЛИИ
/ОБРУЧИЩЕ/
ДЕБРАЩИЦА
РАДИЛОВО
БРЕСТОВИЦА
МЕРИЧЛЕРИ
ПЕРУЩИЦА
ДЕРВЕН
/ДЕБЪР/
БОДРОВО
АЛМАЛИ
/ЯБЪЛКОВО/
КАВАКЛИ
/ТОПОЛОВГРАД/
МАЛКО ТЪРНОВО
ПИРОК
ДЕРЕКЬОЙ
БАТАК
КАРАДЖИЛАР
/ИСКРА/
ХАСКОВО
ХАРМАНЛИ
НОВАКОВО
МУСТАФАПАША
/СВИЛЕНГРАД/
ЛОЗЕНГРАД
/КЪРКЛАРЕЛИ/
ОДРИН
-ЕДИРНЕ
Арда
К А И М П Е Р И Я
Ч Е Р Н О М О Р Е
ЛЮЛЕБУРГАЗ
ДИМОТИКА
/ДИДИМОТИХОН/
Ергене
УЗУНКЮПРЮ
КСАНТИ
Места
Марица
МЯРКА 1:1 800 000
0
18
36КМ

товка за въстанието в България, и наредил на Д. Хр. Попов в Турну Мъгуреле и на Ловешкия комитет да следят и предотвратят подобни опити: „Да бдите да не би се случило някои хъшове да съставят някоя чета, че да преминат за в Българско. Това да ви е за първа длъжност." Левски се безпокоял също така да не би Одеският комитет /където е Ф. Тотю/ да се уговори с Плоещкия за преминаването на чети, „като ни гледат донейде, че все се готвим и пак няма ничто"[111].

В. Левски замислял въстанието в общонационален мащаб БРЦК създал революционни комитети в Мизия и Тракия, имал опорни точки и привърженици в Македония и Добруджа, които подготвяли народа за въстание. Предвиждало се военното ръководство на въстаническите действия да се възложи на войводите, които да бъдат определени по преценка на БРЦК и с функции, различни от привичните за четническото движение. По предвижданията на Левски те трябвало да застанат начело на въстанието като военни командири, а политическото и цялото военно ръководство да остане в ръцете на БРЦК. За да предпази делото от ненавременно и прибързано обявяване на въстание, за онези, които биха се опитали без знанието и съгласието на БРЦК да сторят това, Левски предвиждал да бъдат наказани — отначало с предупреждение, а в случай, че не се подчинят — със смърт.[112]

Въпросът, как и кога да се проведе въстанието, занимавал членовете и съмишлениците на БРЦК. Ръководителите на организацията трябвало да държат сметка за обстоятелството, че при всички случаи неприятелят разполага с по-голяма сила, и да възприемат подходяща тактика. Съгласно четническите традиции Ф. Тотю смятал лятото за най-подходящо време за въстание. Левски, напротив, бил на друго мнение — че зимният сезон дава повече преимущества, защото тогава бързо и лесно могат да бъдат пресечени пътищата на турската войска, а пехотата и артилерията се придвижват бавно, снабдяването с храни е трудно. Това ще позволи на въстаниците да завземат селища и райони и се укрепят в тях, опирайки се на комитетската организация. Настъпателната тактика според Левски щяла да осигури успеха на революцията, а зимните условия щели да благоприятствуват „на благовремие да нападаме", за да бъде инициативата в ръцете на въстаниците — „само ако ден напред от неприятеля се съвземем".[113]

Във връзка с подготовката на народа за въстанието Левски призовал войводите П. Хитов и Ф. Тотю, както и бивши участници във Втората българска легия и получили военна подготовка там, да се завърнат в отечеството си и да заработят за военното обучение, а по-късно да осигурят командуването на народа. За запознаване на членовете на революционната организация с основните правила на военното дело той настоявал да бъдат преведени на български и издадени руски или сръбски учебници по фортификация и войнишки правила заедно с илюстрациите. Още преди октомври 1870 г. Каравелов подготвял за печат брошура по военно дело, но издаването ѝ се забавило поради липса на средства.[114]

Левски и Каравелов полагали грижи и за специална подготовка на командири за въстанието. Отначало те предложили на Ив. Кишелски да помогне младите българи, които пристигат в Русия, да постъпят във военни училища, но Кишелски не се заел с тази задача. Вътрешните и емигрантските дейци изискали от Ф. Тотю сведения за условията за приемане и учение в неотдавна откритото Одеско военно училище. Левски съобщил тези сведения на местните комитети и им поставил задача да изберат подходящи младежи, които да бъдат изпратени за военно обучение. През декември 1871 г. Левски вече препоръчал едно момче, което заминало през Румъния за Одеса.[115]

Поради изключителните условия на османския режим много трудно било снабдяването с оръжие. Това било една от главните грижи на БРЦК и най-вече на Левски, който знаел колко оскъдно и разнородно е оръжието, с което разполагали членовете на вътрешната организация. Първоначално ръководителите на БРЦК се обърнали към одеските българи с надежда, че ще може да бъде използувано оръжието, складирано за българите в Одеса. Ф. Тотю давал оптимистични надежди за това, но Левски реалистично преценявал, че „отгде и как ще ги пренесам /пушките/, това ни е май мъчничко", и наредил чрез Д. Хр. Попов „Одеският комитет йоще да не мести оттам оръжието на никде" поради затрудненията, които предвиждал, че ще се явят от страна на румънското правителство.

Критично се отнесъл Левски и към обещанията, дадени от сръбското правителство на П. Хитов, че ще предостави пушки за българското въстание. Той смятал, че дори тези обещания да бъдат изпълнени, ще има трудности с пренасянето. За най-подходящо той намирал да се закупи еднотипно оръжие. През май 1871 г. Левски проектирал до септември с. г. БРЦК да събере пари за 100 000 пушки, които да бъдат пренесени тайно в различни пунктове из България. През 1871 г. и особено през 1872 г. той организирал усилено снабдяването с оръжие, като наредил на членовете на вътрешната организация да внесат определена сума за лично оръжие.[116]

Но най-трудният въпрос си оставал набавянето на достатъчно средства както за въоръжаването, така и за другите нужди на организацията. Членовете на БРЦК, в голямата си част малоимотни или безимотни, можели да осигурят незначителна част от необходимите средства. През пролетта на 1871 г. Левски насочил усилията на БРЦК, на първо място, към осигуряване на пари. „От днес ще ни е работата да търсим парите" — пише той през април 1871 г. За целта Левски отправил през май 1871 г. писма до познати му чорбаджии и други богати българи в Карлово, Плевен, Сливен и другаде, с които ги призовавал да подкрепят материално народното дело. Използувано в България и вън от нея било и печатното обръщение от името на Привременното правителство до богати българи, но резултатите били обезкуражителни. „Предложил съм на някои други от чорбаджиите от най-добрите, но много мъчно щат пожертвуват" — заключава с горест Левски, след като обръщенията на БРЦК към тях не дали очаквания ефект. Не били обнадеждаващи и резултатите от акцията на емигрантските дейци на БРЦК сред богатите българи извън страната. „Чорбаджиите спират живота на всичкият ни народ... В чорбаджиите, казваме, стои тишината на всичкия народ... — пише Левски до един богат българин.— Чакахме ви да усетите горещите сълзи на бедния народ, който е вече в крайно тегло. То не! Вие му пиете йоще кръвта и предавате го на мръсния мъчител."[117]

Поведението на едрата буржоазия към общонационалното дело за освобождението на България независимо от единичните изключения затруднило твърде много осъществяването на една от най-важните страни на подготовката на въстанието — въоръжаването на народа. Като цяло тази прослойка от българската буржоазия останала настрана от революционната борба за политическото освобождение на народа. Революционните дейци и ръководителите на БРЦК с основание остро порицавали егоизма на богатите си сънародници.

4.
Връзките на Л. Каравелов и други емигрантски дейци с революционните движения в Европа през 1870—1872 г.

Връзките, които революционната емиграция поддържала с представители на европейското революционно и демократично движение през 1869 г., продължили и през 1870—1872 г. Особено близки идейни и практически връзки били създадени с руското революционно движение, чието влияние върху младото поколение от българската интелигенция се улеснявало от обстоятелството, че голяма част от нея получавала образование и се формирала политически в Русия. Запознали се с руската революционно-демократична мисъл и движение, осмислили ги през призмата на българските национални задачи и действителност, българските революционери намерили родствени тям страни в революционно-демократичната идеология по три основни въпроса: непримиримостта към всяка тирания, революционните методи на борба и общността на интересите на всички народи и партии, борещи се за социална, национална и политическа свобода.[118] Срещите на българските делегати с Херцен и Бакунин и връзките, които дейците на „Млада България" установили с руски и полски революционери през 1869 г., сложили началото на по-близки и непосредствени взаимоотношения.

През лятото и есента на същата година през Румъния минал С. Г. Нечаев и се срещал с Л. Каравелов и други от букурещките дейци на „младата партия", както и с Хр. Ботев в Измаил. В писмо до Н. Огарьов и М. Бакунин Нечаев характеризирал вярно двете групировки в българското освободително движение и подчертал, че „младата партия" работи много сериозно и организира тайно подготовката на революцията. Нечаев водил преговори за сътрудничество с българските революционери главно за прехвърлянето на руска задгранична литература с тяхна помощ през Румъния. Той предложил също така българските революционери да препечатват в Румъния руски нелегални издания. Подобна инициатива дошла и от друг руски революционер — Н. Ф. Меледин. Той установил връзки с Л. Каравелов, Хр. Ботев и други български революционни дейци в Букурещ, Браила, Галац, Измаил и Болград и се отнасял с голяма симпатия към освободителната борба на българите. Заедно със своите български приятели Меледин замислял основаването на обща печатница за издаване на руски и български пропагандни материали.

Макар че не всички инициативи за сътрудничество се осъществили, сами по себе си те са свидетелство за близките връзки и солидарността на революционните дейци от двете славянски страни.За българското освободително движение те имали значение, доколкото го въвеждали в съвременните му европейски прогресивни движения, към които българските революционери се отнасяли с разбиране и солидарност и им оказвали съдействие, особено на нелегалната дейност на руските

задгранични дейци. С помощта на българите били разпространявани съчиненията на Херцен и на други руски революционни мислители в Румъния и на Балканите. С. Г. Нечаев заминал за Русия с паспорт на българин и с препоръчително писмо от Л. Каравелов до стария му приятел И. Г. Прижов.[119]

Руските революционери оказвали морална подкрепа и популяризирали българското революционно движение в прогресивни среди в Европа. В началото на 1870 г. М. А. Бакунин поместил във френското издание на „Колокол" на Нечаев и Огарьов писмо, в което засягал и борбите на българите за освобождение от османско владичество и техните емигрантски организации. Той давал за пример на другите славянски народи под чужда власт българските революционери, които „търсят своето основание и спасение в революцията и революционната солидарност на всички народи, славянски и неславянски, а не в съюз с реакцията, не в дипломатическите комбинации". В писмо до Н. И. Жуковски М. А. Бакунин нарича Л. Каравелов „прекрасният българин". Бакунин не успял обаче да спечели българския революционер за анархистическите си идеи и за участие на БРЦК в анархистката славянска секция на Интернационала.

Познавайки добре условията и задачите на българския народ, Каравелов имал свои вече установени възгледи за българската национална революция, за стратегията и тактиката на БРЦК. Като политик-реалист той не споделял и крайното становище на Бакунин за абсолютно отрицателната роля на Русия в българското и другите балкански освободителни движения и за помощта, която тя може да им окаже.[120]

В това отношение по-близки до вижданията на Каравелов били Н. П. Огарьов и А. И. Херцен. Подобно на българските революционери те били убедени, че основното условие за освобождението на народите е собствената им борба. „Народите могат да се освободят само сами, със своето разбиране и движение" — пише Огарьов. И в същото време те обективно преценявали, че при съществуващата ситуация единствено Русия може да съдействува на освободителните движения. По този въпрос те влезли в остър спор с Бакунин. „Ти не може да не виждаш. . . — пише му Огарьов, — че рано или късно Русия и само Русия /защото няма никой друг/ ще дойде на помощ за освобождението на славяните."[121]

Българските революционери получавали не само морална подкрепа от руската емиграция, но и практическо съдействие за публикуването на първата програма на БРК в задграничното руско издание „Народное дело", издавано през 1870 г. от Е. Утин, деец от новото революционно поколение, което се приближавало до I Интернационал.

Българските революционери проявявали постоянен интерес и солидарност към националните движения на италианците, поляците, украинците, чехите, южните славяни в Австроунгарската империя и неосвободените балкански народи в Османската империя. Настъпателната тактика на Мацини и Гарибалди и победният ход на италианското освободително и обединително движение се ползували с голяма популярност сред българските революционери, които им вдъхвали увереност, че въпреки всички затруднения и съпротивата на Великите сили решимостта и самоотвержеността на народа да извоюва свободата си в края на краищата ще се увенчаят с успех. Интересът и симпатиите на прославените италиански революционери, изразявани и в публични обръщения, към стремежа на балканските народи да отхвърлят османското владичество давали на борбата на българите морална опора сред прогресивното обществено мнение в Европа.[122]

В края на 60-те и началото на 70-те години полската революционна организация „Обединена полска емиграция", която имала свои поделения в Румъния и Цариград, освен по свои собствени съображения под влияние и на досега си с дейците на българското освободително движение внесла съществени корекции в отношенията си към това движение и се отказала от дългогодишната полска практика на съюз с Турция. Видни нейни представители, като Я. Домбровски, загинал през 1871 г. на барикадите на Парижката комуна, и З. Милковски, автор на много литературни и публицистични произведения, посветени на България, популяризирали и подкрепяли борбата на българския народ за духовно и политическо освобождение.

В чешкия печат все по-често и нашироко били засягани със симпатия положението на българите и националните им въжделения.[123]

Взаимен интерес и разбиране съществували между дейците на българското революционно движение и на сръбската прогресивна организация „Обединена сръбска омладина". Вестниците на Омладината „Застава", издавана от Св. Милетич в Нови Сад, „Раденик" — първият социалистически вестник в Сърбия, издаван от Св. Маркович в Белград, „Црногорац", излизащ в Цетина под редакцията на С. Попович, и др. публикували често материали за българите. От своя страна българският революционен печат нашироко информирал читателите си за националните движения на близки и по-далечни народи и за политическите групировки и техните възгледи.[124] Каравелов осведомил чрез в. „Свобода" читателите си за дей-

ността на международната буржоазно-демократична организация „Лига за мир и свобода“, която през 1870 г. му отправила покана за участие на българските борци за свобода в нея и в конгресите ѝ.

Макар да си поставяла главно пацифистични задачи, в тази организация била оформена една силна групировка от революционни демократи, които издигнали програма за освобождение на потиснатите нации в Средна и Югоизточна Европа по пътя на въоръженото въстание, за извоюване на независими национални държави, между тях и България. Тя се обявявала против политиката на Великите сили, против господството над други народи и против войната като средство за разрешаване на взаимоотношенията между държавите и народите. „Лигата за мир и свобода“ издигнала и защищавала идеята за дружески отношения между народите в Европа и обединението им в „Съединени европейски щати“. Прогресивните тенденции в тази организация със седалище в Швейцария привличали вниманието и участието на много европейски авторитетни революционери и демократи, като Гарибалди, Херцен, Огарьов, Юго и др. По-късно „Лигата за мир и свобода“ излязла в решителна защита на българите след Априлското въстание, свикала конгрес, посветен на освободителните борби на Балканите, и отправила обръщение до Цариградската конференция в подкрепа на техните и специално на българските искания.[125]

По такъв начин чрез контактите си с националните, революционните и демократичните движения в другите страни българските революционери направили известен българския въпрос за прогресивните сили в Европа, извели българското революционноосвободително движение от националната му затвореност и го свързали с международната революционна и демократична общественост на своето време.

ФРЕНСКО-ПРУСКАТА ВОЙНА, ПАРИЖКАТА КОМУНА И БЪЛГАРИТЕ. Събитията през 1870 и 1871 г., които разтърсили европейския континент, имали важно значение за Турция, националноосвободителните движения на балканските народи и Източния въпрос. С двете си победни войни срещу Австрия /1866/ и Франция /1870/ Прусия нанесла удар на две от най-мощните европейски държави, които в течение на столетия упражнявали силно влияние върху политиката на Турция и върху съдбата на балканските народи. Поражението на Френската империя отнело на Турция една от най-енергичните ѝ поддръжници и радетелки за запазване на нейната цялост. Австрия загубила своето първо място в немския свят, а териториалните ѝ загуби, предизвикани от освобождението на Италия, ограничили политическата ѝ мощ. Тя насочила вниманието си към Балканите.

1

2

3

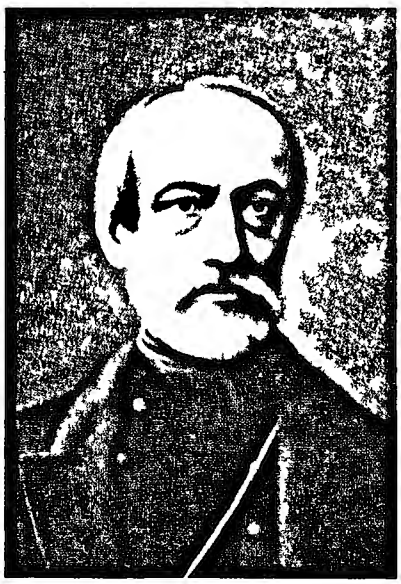

4

1. А. И. Херцен, маслен портрет. Държавен исторически музей — Москва

2. М. П. Бакунин, фотография. Музей на руската литература — Пушкински дом — Ленинград

3. Джузепе Гарибалди, фотография. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

4. Джузепе Мацини, фотография. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

Всичко това довело до съществени промени в съотношението на силите в европейската политика и в ролята им по Източния въпрос. В него

се появил нов фактор — обединена Германия, която, без още да можела непосредствено да се възползува от наследството на Турция, вече активно започнала да се вмесва в антагонистичните отношения между силите. Много значителни били промените в международната обстановка за Русия. Отслабването на Австрия и Франция създало благоприятни условия за ревизирането на ограничителните за нея разпореждания на Парижкия мирен договор и за отменянето на унизителните клаузи за Черно море, които оставяли незащитена южната ѝ морска граница. Това развързало ръцете на Русия както за самоотбраната, така и за активизирането на политиката ѝ на Балканите. Но в сложната обстановка, в която руското правителство постигало отменянето на разпорежданията на Парижкия мирен договор за Черно море, то смятало за наложително да си осигури чувствително подобряване на отношенията с Турция. Още в писмото до султана във връзка с нотата на Горчаков изрично се изтъквало, че „Русия няма намерение да повдига Източния въпрос". Горчаков наредил на посланика Н. П. Игнатиев „да търси доверието на Портата към Русия"[126].

Макар и временна, тази промяна в руско-турските отношения имала важно значение за българското и за другите балкански освободителни движения, тъй като укрепила и направила още по-категорично отрицателното становище на Русия от 1869 г. към всякакви революционни акции на Балканите. Но преди още тази насока на руската политика да стане ясна, европейските събития и отменянето на организацията за Русия събудили у българите и другите балкански народи надежда, че ще бъде поставен и въпросът за бъдещето на Балканите. Толкова по-голямо било разочарованието им, когато успехът на руското правителство бил последван от новата тактика на временно подобряване с Турция.[127]

Във в. „Свобода" Л. Каравелов се отнесъл съчувствено към обединението на Германия като исторически необходимо и оправдано, но най-много го интересували промените в международната обстановка и значението им за българското националнореволюционно движение. Той веднага схванал, че катастрофалният за Франция край на войната ще подкопае влиянието ѝ в Източния въпрос и ще укрепи ролята на Русия на Балканите. От Френската република той очаквал да възроди прогресивните традиции на страната и да стане „приятел, който всячески ще да ни съчувствува в нашите предприятия. Французкия народ иска свобода, свобода искаме и ние!" Поради това Каравелов язвително критикувал компромисните позиции на Тиер и Жюл Фавр и тяснобуржоазната реакционна политика на републиката.[128]

Заедно с правилната преценка за значението, което имало поражението на Франция за бъдещето на Османската империя и за освободителните стремежи на народите, революционните дейци проявили политическа прозорливост и още преди края на войната си дали сметка, че Германия, чието обединение приветствували, воюва с Франция с цел да спечели не само престиж в Европа, но и да се разшири териториално.[129]

И едробуржоазните политически групировки в българското общество не можели да останат безразлични към важните европейски събития през 1870—1871 г. и последиците от тях за Източния въпрос и за българите. В техните позиции се забелязвала двойственост. От една страна, те разбирали, че с поражението на Франция отслабват позициите на поддръжниците на Турция. В същото време едрата българска буржоазия не скривала симпатиите си към монархическата форма на управление и страха си от засилването на демократизма в Европа, което неизбежно допринасяло за популярността на революционните и републиканските идеи сред българите. Само туркофилските среди посрещнали промените в международните отношения с видимо недоволство.[130]

Така Френско-пруската война изявила и изострила политическата диференциация в българското общество. Единствено революционната партия начело с БРЦК преценила, че се създава благоприятна обстановка за въстание. Това заключение се засилило още повече в резултат на Парижката комуна и на общото революционно надигане и възбуждане в Европа и на Балканите. Като пръв революционен опит на работническата класа да вземе властта и да извърши социалистически преобразования на обществото Комуната поляризирала много по-остро и дълбоко позициите на политическите групировки сред българския народ както по отношение на революционните събития във Франция, така и по въпроса за пътищата за осъществяване на българската свобода.

Българската революционна емиграция и привържениците на БРЦК в страната възприели Парижката комуна с възторг и дали определено подкрепа на комунарите като борци за справедлива народна кауза. Голяма роля за това играел революционният печат — в. „Свобода" и появилият се в разгара на гражданската война във Франция първи вестник на Хр. Ботев „Дума на българските емигранти". Л. Каравелов изтъквал народния характер на революционните събития в Париж още от първите сведения за тях. Френският народ е „сит на стария режим" — отбелязва той — и поради това въпреки многобройните жертви, които е давал във войната, поведе „трагична борба срещу вътрешния враг". И за това вината носи прави-

телството, а не народните маси, които желаят да „извоюват своето благосъстояние“ и истинска свобода, истинска демократична република, която „да се грижи за всичкия народ и да го защищава“.

Л. Каравелов приветствувал Парижката комуна, защото тя била дело на „нисшия клас на народа, така нареченият пролетариат“, който е въстанал срещу „богатите класи“, против „титулованата и паричната аристокрация и против буржоазията, между които има много собственици на фабрики и заводи“. Преобразованията, които извършвала Комуната, „имат социалистическо-комунистически характер“ и Каравелов ги посрещал като справедливо решение в полза на народа. Той споделял напълно принципа „на парижките социалисти“, възприети от програмата на Бабьоф — „който работи, той ще яде, който не работи, нека умира от глад“, — и добавял, че този принцип е най-остро атакуван от „тунеядците и деспотите“, които са свикнали да не правят нищо, а да живеят в разкош.

Гражданската война във Франция била тежко изпитание за народа. В този смисъл Л. Каравелов отбелязал и отрицателните последствия на новата френска революция, но веднага добавял, че не осъжда френския народ, защото чрез страданията и жертвите на народа революцията ще сложи край и на монархизма, и на Тиеровата република. Нейната победа би разтърсила целия свят и би прочистила атмосферата във Франция и Европа. Заедно с това той защищавал борбата на парижките комунари от клеветите за „жестокостите“ на революцията и изтъквал революционизиращото въздействие на Парижката комуна в Италия, Испания и Германия и подкрепата, която ѝ дават революционните и демократичните среди в различни страни по света. Но Парижката комуна като велик революционен акт на народните маси имала според Л. Каравелов друг много важен смисъл за поробените народи в Османската империя. Те трябвало „да си вземат пример от саможертвата, която правят французите“ и да проведат решителна борба, да не разчитат на никоя Велика сила, а да се обединят и да решат сами съдбата си, която само по този начин може да бъде щастлива.[131] Без да прави изводи за социалистически преобразования в България, Каравелов изразил във връзка с Комуната своите възгледи против експлоатацията на бедните от богатите, против едрата собственост, за правото на народа да експроприира богатствата, натрупани чрез експлоатацията му, и за установяване на трудова обществена собственост и на справедлив ред в обществото. Тези възгледи не били социалистически, но те несъмнено показали, че острата и ядовита критика на Каравелов срещу българските чорбаджии като общо понятие за богатите и експлоататорите имала подълбоко съдържание и носела елементи на социална утопия, присъщи на революционния демократизъм.[132]

5.
Христо Ботев. По-висок етап в развитието на националнореволюционната идеология

УЧЕНИЧЕСТВО И ИДЕЙНО СЪЗРЯВАНЕ. По време и във връзка с Парижката комуна в българското революционно движение се изявили наченките на утопичносоциалистически възгледи, предвестници на социалистическата мисъл и на идеите за комунистическо бъдеще на България. Те са свързани с името и идеите на Хр. Ботев.

Христо Ботев е роден в Калофер на 25 декември 1847 г. /6 януари 1848 г. н. с./ в семейството на заслужилия възрожденец, учител, книжовник и обществен деец Ботьо Петков, който завършил Одеската семинария и се запознал с руската литература. През целия си живот като учител в Кало-

Родната къща на Христо Ботев в Калофер

фер и Карлово той се вдъхновявал от горещо родолюбиво желание да служи на своя народ и да помогне за напредъка на българското образование и национална култура. Б. Петков оказал значително влияние върху развитието на своя първороден син Христо. Не по-малка била ролята на майката Иванка Дрянкова-Петкова, към която Христо Ботев запазил нежна привързаност до края на живота си.

През 1863 г. Ботев завършил трикласното училище в Калофер и още там чел класиците на руската литература. Със съдействието на Н. Геров даскал Ботьо успял да изпрати своя син в Русия като стипендиант във II одеска гимназия. Тук Ботев се срещнал с противоречивата действителност в царска Русия. Съсловните различия, учебната система и полицейският режим в гимназията възмущавали младия българин. Той намерил други пътища, за да задоволи жаждата си за знания: напуснал гимназията и по думите на съученика му Г. Смилов — главоломно се впуснал „в четене на книги от съвременни поети и публицисти, което го обхващаше цял". Най-силно го увличало творчеството на А. И. Херцен и Н. Г. Чернишевски.[134]

Идеите и дейността на великите руски революционери-демократи въздействували благотворно за идейното формиране на младия Ботев. Той споделял с приятелите си възторга си от „Что делать" на Чернишевски и ги увличал да се запознаят с идеите на руската революционна демокрация.[135] В тази атмосфера Хр. Ботев израснал като революционер, поет и политически мислител. От руски източници той се запознал и със социалистическото учение в ранната му утопическа форма и замечтал за общество на социална свобода и справедливост и в поробената си родина. В Одеса Хр. Ботев търсил смисъла и предназначението на живота си, тук получил първите си подтици за обществена дейност и постепенно изградил революционните си възгледи. Донесъл от родината си мечтата за политическото ѝ освобождение, в Русия той осмислил тази мечта, политически я превърнал в революционно-демократична идеология и в съдържание на живота си. В Русия свързал стремежите си за национално освобождение с перспективите за социална справедливост и за социалистическото преустройство на българското общество и на човешкото общество изобщо. Тук започнал и поетическото си творчество. Първото му отпечатано стихотворение „Майце си" е писано в Одеса и публикувано по-късно от П. Р. Славейков във в. „Гайда". Дълбоко единно като замисъл и изпълнение, то поразява със зрелостта и художествената си завършеност.

Хр. Ботев останал в Одеса още около една година, следвал в Историко-филологическия факултет на Университета и направил първите си стъпки на сближение с напредничави дейци в Русия, свързани с революционното движение.[136] Дълбоко и силно въздействие върху него оказало познанството му с участниците в полското освободително движение и въстанието през 1863 г. Ботев почувствувал мощния патриотичен порив на полския народ, решимостта му да извоюва политическата си свобода.

В края на октомври 1866 г. Ботев станал за няколко месеца учител в българското село Задунаевка в Бесарабия. Младият учител обучавал не само децата, но и възрастните на грамотност, интересувал се от народните обичаи, беседвал с хората и имал много другари. Единодушни са съвременниците, когато разказват за физическата сила на Ботев, за неговата красота и мъжественост, за жизнерадостния му дух и неговата любов към знанието. Поклонник на Чернишевски и неговите герои, той живеел суров живот: „никаква постелка, а голи дъски; кавказката му бурка /плътно наметало/ беше постелка и завивка".

В началото на 1867 г. Ботев напуснал учителското си място и се завърнал в Калофер. Тук той заместил болния си баща в учителската му работа и развивал обществена и пропагандна дейност, говорил открито за решителна борба против османското владичество и българските чорбаджии и започнал да извежда младежите на военни упражнения. Той „дойде от Русия — разказва неговият съгражданин Ст. Хаджигендов — съвършено изменен. Говореше, че трябва да се освободим. Той разправяше, че трябва да се приготвяме... да имаме дух... и тогава Русия може да дойде на помощ. Често говореше за социализъм... Младежта го слушаше с внимание и почнахме да се готвим". Забележителната му реч на празника на Кирил и Методий оставила дълбоки следи у всички съвременници. „Речта му била гръмотевица, порой, който всичко събаря и унищожава. Всички присъствуващи се смаяли." Тази ярка изява не само поразила съвременниците със силата и смелостта си, но показала, че от Русия той се завърнал с непоколебими убеждения на родолюбец и революционер, докоснал се до най-прогресивните идеи на времето — социалистическите.[137]

Ботев не могъл да се задържи задълго в Калофер и в края на ноември 1867 г. бил вече в Букурещ с намерения да търси средства, за да продължи образованието си. Но получената от Добродетелната дружина помощ му дала възможност да стигне едва до Браила.[138] Това го принудило да постъпи на работа в печатницата на Д. Паничкив. В Браила Ботев се запознал с революционната емиграция, тук се срещнал с хайдутите и хъшовете, и

то в навечерието на приготовленията на четата на Х. Димитър и Ст. Караджа. Той изживял революционния възторг на тази бурна година не като мълчалив съзерцател, а като активен деец в разразилите се събития: станал секретар на Жельо войвода и се приготвял през лятото на 1868 г. да премине с неговата чета в България. Обстоятелствата осуетили прехвърлянето ѝ, но тогава Ботев създал своите чудни стихотворения „Хайдути" и „На прощаване", пропити с хайдушка романтика, с патоса, надеждите и героиката на революционната борба.

Ботев постъпил в Медицинското училище в Букурещ, но неуспешният му опит да получи помощ от Хр. Георгиев и Н. Геров го принудил да напусне следването, оставайки в най-бедствено положение. Запустялата вятърна мелница край Букурещ единствено му давала подслон през зимата. Тук той се срещнал с другия великан на националната революция — В. Левски — и заедно в тясна дружба делили тежката неволя на изгнаническия живот. Левски го пленил със своя „нечут характер" и с жизнеността си. За себе си Ботев пише: „При всичко това критическо положение аз пак не си губя дързостта и си не изменявам честното слово."[139] Той бил принуден отново да търси учителско място. С посредничеството на Хр. Георгиев в началото на февруари 1869 г. станал учител в Александрия, а след това до март 1871 г. — учителствувал в Измаил.

ИДЕОЛОГИЯ И РЕВОЛЮЦИОННА ПРОПАГАНДА. Отначало Ботев сътрудничил на в. „Тъпан", а по-късно на „Свобода", където публикувал стихотворенията „Към брата си", „Елегия" и „Делба". Последното е посветено на Л. Каравелов, с когото вече се сближил и намерил общност в идеите и стремежите си. През юни 1871 г. Ботев започнал да издава в. „Дума на българските емигранти". С обогатен жизнен опит, разширил и задълбочил познанията си, Ботев чувствувал духовна необходимост от позициите на един нов светоглед да направи своите идеи достояние на съотечествениците си.

Парижката комуна го въодушевила като велико събитие на времето и в освободителните борби на народите. Комуната била за него епохално събитие не само в историята на Франция, но и на цялото човечество. Той вече познавал някои съчинения на К. Маркс и Фр. Енгелс, включително и „Комунистически манифест", а чрез руската революционно-демократична литература възприел утопичносоциалистическите идеи. И макар историческите условия в България да поставяли на първо място националното освобождение на народа, а социалната действителност в родината му още да не била родила класата на бъдещето — пролетариата, Ботев търсил перспективите на комунизма и в българското развитие.[140]

Вдъхновен от Парижката комуна, той виждал в нея предзнаменование за бъдещето на своя народ и на цялото човечество и написал „Символ-верую на българската комуна". Това е първият документ, който разкрива социалистическите му възгледи и мечти, и същевременно първият предвестник на социализма в България. „Символ-верую" е тържествен химн за справедлив обществен строй, който отразява историческия оптимизъм на Ботев, неговия интернационализъм и несъкрушимата му вяра в крайната победа на комунизма по пътя на социалната революция. „Символ-верую" и утопичносоциалистическите идеи, пропагандирани от страниците на „Дума на българските емигранти", сложили и началото на социалистическата мисъл в България. Величието на Хр. Ботев като революционер и идеолог се състои в прозрението му, че общите тенденции в развитието на обществото не ще отминат България и че за българския народ социалистическите преобразования ще донесат истинския справедлив обществен ред. „Символ-верую на българската комуна" е заедно с това доказателство за вярата на Ботев в човешкия прогрес, в силата на разума и в доброто начало у човека.

Социалистическите идеи на Хр. Ботев бележат върха на българската революционна мисъл през Възраждането, чертаят националното освобождение на България по пътя на безкомпромисната въоръжена борба и перспективите на социалистическото преустройство като по-висок идеал за народа и за комунистическото бъдеще на хората по цялото земно кълбо. Хр. Ботев дал найярък израз, обогатен от социалистическите идеи, на българската националнореволюционна идеология, чиито творци осмислят освобождението на България като историческа необходимост за нацията и за общото развитие на човечеството по пътя на прогреса и усъвършенствуване на обществото и живота на всички народи по света.

Пълният текст на „Символ-верую на българската комуна" гласи:

„Вярвам в единната обща сила на человеческий род на земното кълбо, за да твори добро.

И в единний комунистически ред на обществото, спасител на всички народи от вековни тегла и мъки чрез братски труд, свобода и равенство.

И в светлия животворящ дух на разума, укрепляващ сърцата и душите на всички хора за сполуката и тържеството на комунизма чрез революция.

И в единното и неделимо отечество на всички хора и обща собственост върху всички имоти.

Изповядвам единний светлий комунизъм, по-

правител недъзите на обществото.

Чакам събуждането на народа и бъдещий комунистически строй на целия свят."[141]

Христо Ботев не се задоволил само да състави програмния документ на „Българската комуна". От името на българите той изпратил братски и сърдечен поздрав до комитета на Комуната в Париж. През април 1871 г. заедно със съмишленика си Велико Попов образувал българска комуна в Галац и комунистически групи от български емигранти-революционери в някои румънски градове. Заедно с други български и някои руски революционери той развил пламенна пропаганда на комунистическите идеи на Парижката комуна. З. Стоянов разказва: „Тие ходили от кафене на кафене и други публични заведения, гдето се събирали българе..., за да проповядват и разясняват, че комунарите са спасители на човечеството, за сиромасите, робите и др." Пропагандната и практическата революционна дейност на Ботев довела до арестуването му от властите във Фокшан по думите на К. Тулешков като „комунист".[142]

В „Дума на българските емигранти" Ботев излязъл в публична и пламенна защита на Парижката комуна, с възхвала на комунистическото учение и героизма на неговите привърженици. В статията си „Смешен плач" Ботев се изявява в цялата творческа мощ на своя гений. Той осмива гневно нетърпимостта и злобата срещу комунизма и комунарите на реакционните сили в Европа и на враждебната на революцията българска журналистика. За тях бойният призив на парижките комунари „свобода или смърт", „хляб или куршум" са разбойнически думи. Смешен е за Ботев „плачът" на европейския и българския просветителски печат за страданията, които донесла на Франция Комуната, защото той е дълбоко убеден в историческия смисъл и справедливостта на идеалите на въстаналия народ, за нов обществен и политически строй. Борбата се води за осъществяването на „велика идея", на „висока цел", чиято необходимост ще бъде потвърдена от бъдещето. „Християнството има своите мъченици... има ги и революцията... ще ги има и социализмът, който иска да направи човека повече от син божи и гражданин — не идеал, а същ човек... Християнството, революцията и социализмът — монархията, конституцията и републиката — те са си фактове и епохи исторически, кои ще отрече само тоя ум, който не признава прогреса на човечеството."[143]

Силната и ярка защита на Парижката комуна и блясъкът на словото на Ботевия гений в „Символ-верую на българската комуна" и в „Смешен плач" са изключително явление не само за нашата, но и за световната литература и публицистика в защита и утвърждаване на идеите и подвига на комунарите.[144]

Възприел още в Русия идеите за социалистическото бъдеще на света и вдъхновен от Парижката комуна, през 1871 г. Хр. Ботев чертаел комунистическото бъдеще на България. В програмната статия на „Дума на българските емигранти" и в статията „Народът вчера, днес и утре" той свързал целите за национално освобождение с перспективата за социално равенство и справедливо устройство на обществото в свободна България. Народът трябвало да води борба едновременно и за националното, и за социалното си освобождение, а „не да променим едно робство с друго". Въпросите за необходимостта от радикално социално преустройство в духа на утопическия социализъм заедно с националното освобождение зазвучали за пръв път в революционното движение на българите през бурната 1871 г.

„Дума" бил според редактора му „прав и законен наследник на класическия ни хайдутин", който е опазил „завещаната борба с всичките му /на народа/ социални стремления, които са едни от най-хубавите черти на народния ни характер". Ботев ясно виждал класовите разслоения във възрожденското общество и в по-далечното минало на България и категорично се обявил в защита на народа: „Българинът... каквато омраза храни против турчина — пише той, — такава /може и по-дълбока като е по-вета/ и към чорбаджията и духовенството." В „Дума" Ботев направил безпощадна характеристика на социалната и политическата роля на чорбаджийството и разкрил съображенията на феодалния поробител да го издигне като привилегировано съсловие в „някаква си многолика аристокрация, някакви си наполеоновски експлоататори и шпиони", чието господство било реална опасност за бъдещето на народа. Той определил чорбаджиите като социална група, която поставя богатството си пред националните интереси. Той поставил наред с чорбаджиите и висшето духовенство, което, макар и българско, не било свободно от пороците на църквата и социалната йерархия. Богатите българи и висшето духовенство поради това според Ботев носят „на шия ключовете на народните окови"[145].

Отношението на Ботев към висшето духовенство се определяло и от неговото схващане за реакционното съдържание на религията, което обосновано разкривал. Той изразил отрицателното си отношение към него от позициите на

Христо Ботев, фотография, Букурещ, 1875 г. Архив на Института по история при Българската академия на науките — София

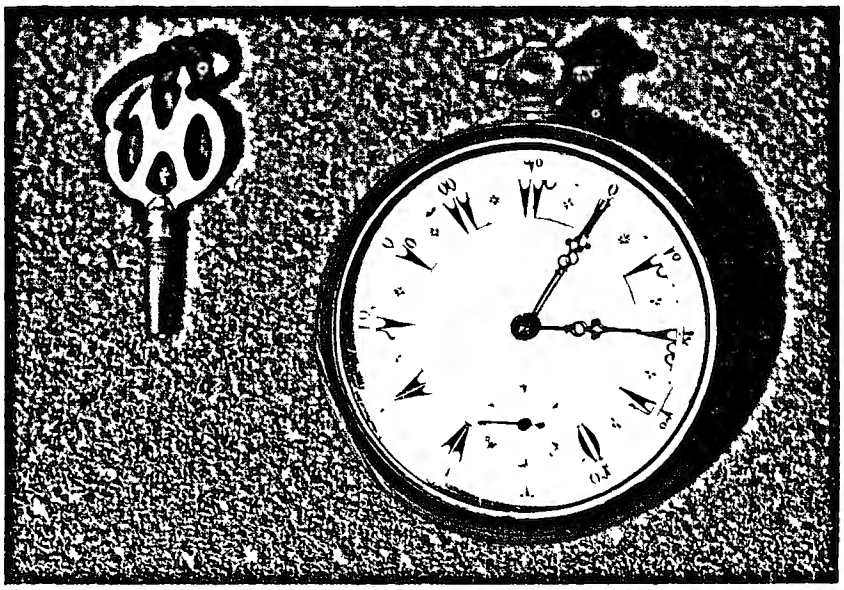

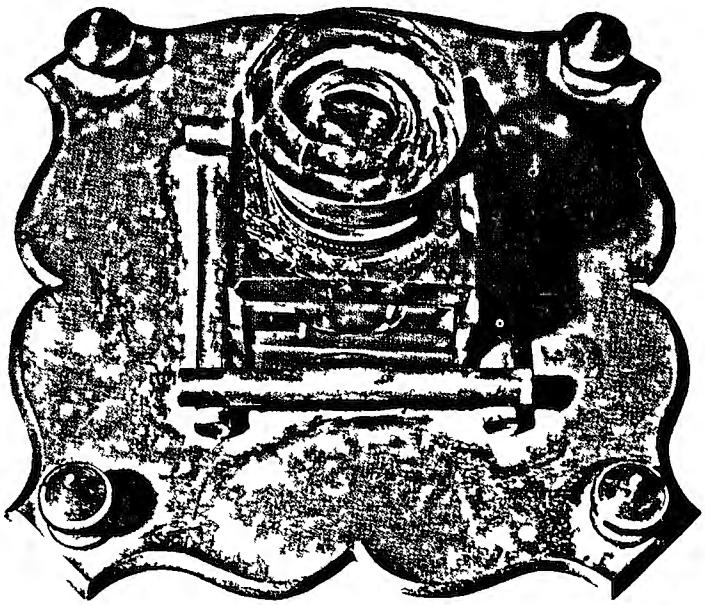

Часовникът на Христо Ботев. Къща-музей „Христо Ботев" — Калофер

Мастилницата на Христо Ботев. Къща-музей „Христо Ботев" — Калофер

атеизма и интересите на народа. Борбата за църковна независимост в своята първоначална фаза е била „борба за живот и смърт" и е имала изключително важно значение за българския народ. Хр. Ботев разбирал историческото значение на борбата за самостоятелна българска национална църква и учредяването на Българската екзархия, но смятал, че с тази победа не се решава българският национален въпрос. Във връзка с особеностите на църковно-националния въпрос Ботев развил мисълта за вечния прогрес на човешкото общество, за борбата на противоположностите като причина за развитието, като път за търсене на истината и за извоюване на свободата: „В тая борба е смехът и плачът, доброто и злото, в нея е прогресът човешки."[146]

Главната историческа задача на българите била да премахнат чуждото владичество. Хр. Ботев разглеждал османската система, нейните особености, вътрешните противоречия и неизбежната ѝ гибел като част от общочовешкото развитие и виждал „корена на злото" в турската социално-политическа система, която пречела на Турция да се възроди и да живее, в съществуващия обществен ред, който „допуща да има султани и капиталисти". Той именно бил „изворът на страданията и на турците, и на българите". Ботев намирал общност на интересите на всички народи: „Всеки, който мрази своето скотско положение и желае да се избави от него, е наш приятел, наш брат." Като привел във в. „Дума" прокламацията на БРЦК от юли 1871 г., Ботев се солидаризирал с нейните призиви към народа: „Пълна свобода или смърт юнашка!" Революционните идеи, застъпени в нея, са „програма на нашето народно дело". Другаде той писал: „Царят на Турция е ножът и нашето спасение е революцията!!!" Народът винаги се е борел срещу потисниците, дал е достатъчно доказателства, че е решен да пролее кръвта си за своята свобода. В „Дума на българските емигранти" Ботев поместил статията „Петрушан", където припомнил подвига на четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа. На този подвиг той посвещава и безсмъртното си стихотворение „Хаджи Димитър", за да превърне борбата и саможертвата за свободата на народа в символ на величието на човека и гражданина. В „Петрушан" Ботев направил не само възторжена апология на българските родолюбци-емигранти, но и политически анализ на освободителното движение от времето на четническото движение през 1867—1868 г., на вътрешните сили и ролята им в него и на резултатите от саможертвата на Хаджидимитровите четници. В нея той виждал предзнаменование за близката революция и за освобождението на България: „Те измряха, но тяхната смърт беше огромен удар за Турция, огромен и за нашето отечество — на първата извести падането, на втората — възраждането." Народът „видя и усети силата си"[147].

Въпросът за бъдещето на народа, за освобождението му и за пътя на по-нататъшното му обществено-политическо развитие дълбоко вълнувал Ботев. Народната революция била единствен изход за политическото освобождение от деспотизма, от „иго нечуто в историята на никой на-

род". Тя трябвало да стане заедно с това „радикален преврат... триумфални врата" към светлото бъдеще. За да се осигури това бъдеще обаче, борбата трябвало да прерасне в социална революция, която ще освободи угнетените и поробени народни маси от господстващия социален строй и ще даде простор за развитието на „народните начала", присъщи на българите. Те се намират в общественото им самоуправление, което е възникнало естествено и съществува в живота им. Бъдеща свободна — национално и социално — България трябвало да се опре именно на тези „народни начала". Това били според Хр. Ботев зародишите на справедливия обществен ред. Те били „в неговите общини без всякаква централизация, в неговите еснафски дружества, мъжки, женски и детски".

„Нашият народ има свой особен живот, особен характер, особена физиономия, която го отличава като народ — дайте му да се развива по народните си начала и ще видите каква част от обществения живот ще развие той." Българският народ е опазил своите „начала", защото при всички страдания и насилия на поробителите се е „затворил от турчина в къщи с челядта си" със своите юнашки песни, със своя бит и обичай, а „щом варваринът е погазвал огнището му, хващал е бащина сабя, братова пушка" и с „дружина вярна и сговорна отивал е в Стара планина да мъсти за обиди от турци и чорбаджии, да им отнема грабено имане и да пази село от сиромаси".[148]

Вярата, че патриархалните и свободолюбиви традиции на народа и демократичният характер на българското общество са достатъчно солидна основа за социалистическото му устройство, била утопична, но тя била свидетелство, че Ботев търси опорен елемент и у българския народ за комунистическото бъдеще на човечеството, за което замечтал и за което Парижката комуна дала първия сигнал. Той идеализирал общината и обществените организации с тяхното самоуправление в духа на утопичните идеи на руските революционери-демократи и главно на А. И. Херцен за ролята на руската община и социалистическото бъдеще на Русия. За Ботев общината била най-съвършената форма на обществена организация, висшата точка в социалната и политическата еволюция, която той очертал така: абсолютна монархия, конституционна монархия, република, община. Всяка степен на организация е постигната с борба на народа, защото „няма предел умът човешки" и неспирен е прогресът в развитието на обществото.[149]

Хр. Ботев бил убеден, че условията за освобождение са вече назрели. Те се коренели преди всичко в убийствената робска действителност, в която „и камъкът би се стопил" и която е довела народа до последния предел на човешкото търпение. „За това ний трябва да се сплотим, и да мислим, да думаме и да работим..., работа, подземна работа, за да се приготви едно народно общо въстание... за освобождението на нашето злочестиво отечество."[150]

През месеците, в които в. „Свобода" престанал временно да излиза, „Дума на българските емигранти" бил единствена трибуна на национално-революционното движение. Със своя вестник Хр. Ботев дал мощен тласък на революционната пропаганда, издигнал идеологията на българската национална демократическа революция до най-високия ѝ връх.

6.
Васил Левски и преговорите на емигрантските дейци със Сърбия и Черна гора за едновременно въстание през 1871—1872 г.

Поражението на Франция във Френско-пруската война в 1870 г., падането на „всемирния деспот" от власт /както Каравелов наричал Наполеон III/, обявяването на Парижката комуна и други събития предизвикали силно раздвижване сред управляващите кръгове на другите велики държави, пробудили надежди в ръководните кръгове на национално-революционните движения за скорошно освобождение. Италия се възползувала от падането на Наполеон III и армията ѝ веднага влязла в Рим, обявен за столица на обединеното италианско кралство.

На 19 октомври 1870 г. руското правителство отправило нота до правителствата на великите държави, с която поискало отменяването само на най-унизителните за Русия постановления на Парижкия договор от 1856 г. След дълги преговори при силната съпротива на Англия и Австро-Унгария на 17 януари 1871 г. със съдействието на Бисмарк била свикана в Лондон конференция. На 13 март 1871 г. бил подписан договор, според който неутрализацията на Черно море била премахната и Русия получавала право да строи по своите черноморски брегове крепости, арсенали и бойни кораби. Това ѝ давало възможност да се подготви за пълното отхвърляне на Парижкия договор. Но дотогава Русия, още слаба във военно отношение, желаела да не се повдига Източният въпрос, да се пази мирът на Балканите и Европа, да се поддържат мирни отношения с Турция.

Противниците на Русия — Австро-Унгария и

Англия, — напротив, били заинтересовани от повдигането на Източния въпрос в нейно отсъствие, за да я дискредитират пред балканските народи. Австро-Унгария след поражението си през австро-пруската война в 1866 г. и загубата на владенията си в Италия насочила своите интереси с подкрепата на Наполеон III към Балканите. След поражението на Франция претенциите на Австро-Унгария да играе главна роля в решаването на Източния въпрос, като изтласка Русия от този район, се засилили. За тази цел австроунгарското правителство се стараело да използува княжество Сърбия.

Сърбия, още преди убийството на Михаил Обренович в 1868 г., а след неговата смърт начело с регентите М. Блазавац и Й. Ристич, се ориентирала открито към западните противници на Русия, особено към Австро-Унгария. С покровителството и подкрепата на Австро-Унгария управляващата сръбска буржоазия се стремяла да осъществи задачите на своята национална политика. В дадения момент сръбското правителство се надявало с австроунгарска подкрепа да присъедини Босна и Херцеговина по дипломатически път.

Сръбските държавни ръководители наблюдавали раздвижването сред революционната българска емиграция в Румъния, пламенните призиви на Каравелов за незабавна въоръжена борба /„Български глас; от БРЦК", статиите му в „Свобода", в които издига лозунг „Сега или никога" и пр./ и допускали, че едно въоръжено избухване в България, Босна и Херцеговина може да послужи като повод да поставят въпроса за присъединяване на последните две области към Сърбия. С такава цел белградското правителство установило контакти и започнало преговори с изтъкнати представители на българската революционна емиграция.

С писмо от 14 декември 1870 г. близкият до правителството Ал. Василевич поканил Д. Ценович да дойде в Белград, за да разговарят за общи политически действия на сърбите и българите. В писмото си Василевич споменава и за Каравелов, очевидно като най-изтъкнат представител на революционната емиграция.[151] Преди да изпратят Ценович в Белград за преговори със сръбското правителство, емигрантските дейци, групирани около Каравелов, решили да разберат чрез Иван Кишелски, висш офицер в руската армия, какво е отношението на Русия към събитията, и да го поканят да дойде в Букурещ. Тази задача била възложена на Ценович. Той съобщил на Кишелски мнението на емигрантските революционери, според които Турция е прогнила държава и с едно въоръжено въстание „всичко би било свършено за кратко време"[152]. В своя отговор от 25 декември 1870 г. Кишелски отговорил, че според него както Сърбия и Гърция били освободени с външна, т. е. с руска помощ,с нея ще се освободи и България. Със собствени сили, пише той, може да се освободи поскоро Китай, отколкото България, защото за това са необходими големи средства и оръжие. Но когато се започне нещо сериозно, завършва Кишелски, той е готов да даде като български патриот своя принос в борбата за освобождение на България.[153] Същевременно друго лице от българите в Одеса, където пребивавал Кишелски, обяснява на Ценович същността на руската политика, която станала „по-мъдра", и съветва букурещките дейци да не се надяват на сръбското правителство, което съвсем не се грижи за българските интереси, а преследва своите егоистични цели. С Каравелов поддържал кореспонденция и защитавал в „Свобода", но го съветвал да не ругае Русия и руската политика.[154]

Въпреки отрицателното отношение на одеските българи Л. Каравелов пропагандирал усилено своите схващания за скорошна въоръжена акция срещу Турция в съюз със Сърбия и Черна гора. „Ние мислиме — пише Каравелов, — че тогава само ще да имаме успех за нашите предприятия, когато войвода Вукалович се съедини с Черна гора, княз Никола с Милетич /Светозар/, Милетич — с България, а България — със Сърбия. Който човек иска общото добро на своето отечество, то не трябва да съществуват частни интереси и лична гордост."[155]

В отговор на поканата, отправена от сръбското правителство до Ценович, емигрантските дейци се събрали през март 1871 г. и решили да изпратят свой човек в Белград за преговори. На 21 март с. г. Ценович, определен за пратеник, бил вече в Белград и получил покана от Радивой Милойкович, министър-председател и министър на финансите, на обяд. Ценович имал среща и със Светозар Милетич.[156]

Осведомен за преговорите на дейците, групирани около Каравелов, със сръбското правителство и с представителите на сръбската Омладина, Ив. Кишелски отправил на 29 април с. г. до Ценович дълго писмо, с което се опитал да убеди букурещките дейци, че политиката им на съюз със Сърбия няма да донесе полза за българите. Да дойда лично в Букурещ, пише Кишелски, не мога, за да не повлека подозрение на себе си и на руската политика. Да си дам оставката и тогава да дойда, пак не мога, защото по мое мнение не виждам да е подготвено нещо сериозно от българска страна. Раздвижването сред сърбите, пише Кишелски, движението в Сърбия е всецяло под влияние на Австро-Унгария. Желая на сърбите всичко хубаво като на братя, пише Кишелски, но за българите от

това, което се готви заедно със Сърбия, няма нищо добро да излезе, те ще бъдат използувани като оръдия за целите на сръбската политика. Защото Блазнавац е такъв враг на Русия и на българското освободително движение, каквито са Бойт и Андраши. „В тази работа — пише Кишелски — Русия не може да приеме никакво участие. Вижда се, че за това и бързат англо-австро-венгерците заедно с Блазнавац." Тяхната цел е да изолират Русия от южните славяни. „На всеки случай — завършва Кишелски — кажете на Каравелова да не бърза, под чуждо наушание да попържа Русия; в своите, той, против Русия поругания сякога може да сполучи, но никога неще да може да избрише онова, което е против нея написал?"[157]

През пролетта на 1871 г. и Л. Каравелов заминал за Белград, за да купи печатница за в. „Свобода", което и направил със сръбска парична помощ. По време на дългия си престой в Сърбия той се срещал в Белград и Нови Сад с дейци на Омладината — Светозар Маркович и Светозар Милетич, стари негови познати още от 1867—1868 г. С тях той се споразумял за сътрудничество и обща борба на сръбските и българските революционери в готвещото се въоръжено въстание.[158] Милетич, Маркович и неговият брат Йеврем, бивш офицер, създали Дружина за сръбско освобождение и обединение и Главен комитет за освобождение на сърбите и съобщили своя план на Блазнавац.[159] При срещите си с Каравелов и Ценович Милетич ги запознал с проектите на Омладината за въстание с участието на българите. Като имал предвид предпазливото и въздържано поведение на сръбското правителство, което естествено се бояло да не бъде обвинено в подбуждане на размирици и нарушаване на мира, Милетич уверявал Каравелов, че като започне въстанието, Сърбия ще се намеси. „Ако чакаме инициативата на правителството — пишел Милетич, — по всяка вероятност има много да чакаме. Като започнем въстанието и правителствата на Сърбия и Черна гора ще бъдат принудени да се присъединят. . . Русия не ще посмее да държи страната на турчина."[160]

Пренасяйки центъра на революционното движение в България, В. Левски разчитал преди всичко на силите на българския народ, а не на външната помощ. Създателят на въоръжената революционна организация бил против прибързани въоръжени действия. Той бил за въстание, подготвено продължително и системно под ръководството на вътрешната революционна организация, обхващаща всички български земи, дисциплинирана и добре въоръжена. Същевременно като опитен стратег на революционното движение Левски виждал в единодействието на българския народ с другите заинтересовани балкански народи възможност за по-сигурна и по-лесна победа на освободителното дело, но единодействие на равноправни начала. При това той се съобразявал и с хода на събитията и не е могъл да допусне, че ако съседните народи въстанат или избухне война срещу Турция, българският народ да остане пасивен, макар че подготовката му за въстание е още незавършена.

Тези разбирания на Левски за стратегията и тактиката на българската национална революция определят неговото отношение към преговорите на емигрантските дейци със Сърбия и Черна гора за едновременно въстание през 1871—1872 г.

Отдаден всецяло на работата по изграждане на вътрешната революционна организация, Левски не е могъл да се осведомява подробно за това, което става вън от България. Под влияние на буйната революционна пропаганда на в. „Свобода", на писаното от Каравелов за единодействие на Омладината, Сърбия, Черна гора и българите, на предизвиканата в Турция тревога от нотата на руския канцлер княз Горчаков за денонсиране на унизителните за Русия клаузи на Парижкия мирен договор от 1856 г. Левски останал с убеждение, че предстои в скоро време избухване на въстание в Босна и Херцеговина с подкрепата на Сърбия и Черна гора. Поради това в писмото си дописка до в. „Свобода" от януари 1871 г. Левски пише на Каравелов: „Бай редакторе, чрез вестника си, или както знаете за по-добре, питаме братята ни сърби ще ли ни подадат ръка против общият ни враг в едно време или не? Нека ни кажат искрено, та да знаем какво да работим и ний и тий, щото да не проливаме много кръв."[161] Към дописката, която публикувал в „Свобода" в преработен вид, при което вмъкнал и свои разбирания, Каравелов сметнал за необходимо да сложи следната бележка за Левски: „Желаеме ви щастие, но в това също време ви съветваме да говорите малко, а да работите много."[162] С това Каравелов изразявал известно подценяване на дейността, провеждана от Левски, смятайки го поспособен за практическа работа, но не и да решава политическите въпроси на революционното движение и да дава съвети на емиграцията, как да действува в преговорите със Сърбия. Каравелов смятал себе си за главен ръководител и представител на революционното движение и подценяването на Левски изразил и по друг начин. През всичкото време на преговорите със Сърбия Каравелов не намерил възможност да се споразумее с Левски чрез писма, използувайки организираната връзка в Турну Мъгуреле, а в грубо нарушение на революционната тайна два пъти го викал да дойде в Букурещ с обявления във в. „Свобода". Това накарало Левски, въпреки уважението му към го-

лемия писателски и публицистичен талант на Каравелов, да пише на Данаил Хр. Попов: „Кажете на Каравелова, мола гу последний път братски да ни ма вика вече чрез вестника си, защото ще поверувам на някои си на думите, които ми казват: Брате Левски! Без да са усетиш Каравелов ще да та предаде.“[163]

За решението на емигрантските дейци начело с Каравелов през март 1871 г. да изпратят Ценович в Белград за преговори със сръбското правителство Левски научил едва през април. На Левски не е било съобщено нито за това решение, нито за лицата, определени да преговарят. На 11 април той пише на Д. Хр. Попов: „Събрали сте се и намерили сте за нужно да се проводят троица души до сръбското правителство, щото да се разберем щем ли в едно време ния и тия, кой с каквото може да избием господарят си, който ни е заял и иска му се да ни дояде с жени, с деца и с всичкият ни имот или не.“ Левски е смятал очевидно, че изпращането на делегация в Белград става по инициатива на емигрантските дейци, а не по покана на сръбското правителство, и затова пише: „Ако тия не щат, то нас няма кой да ни спре.“ „Господа и братя еднодружний — пише той по-нататък — и ний от Българско подписваме това, което сте намерили за добро. Па и хората ни, които ще бъдат за там определени, и тримата да бъдат хора с най-добри качества от всяка страна. То е така и нека бъде; само [че] засега не може. Чак тогава, когато съберем и четиритях краища на Българско в едно и направим прописът си, та да видим какво имаме пред нази, че тогава да пратим в Сърбия е лесно. И тяхната работа е с две думи да се извърши, ако сръбското правителство отговори истинно; ако ли мисли то с комедии да достигне целта си, т. е. с лъжи и предателства, като вече ще узнае добре от хората ни нашата работа, па тогава ще отсвирюваме, срещу което се мъчно приварюва.“ Като посочва за пример нечестното отношение на сръбското правителство към българските революционери през 1862—1868 г., Левски пише: „Че ако сръбското правителство не е вече таквоз, каквото е било досега срещу нази, тогава ще им простим всичките погрешки и сме вече братя.“ Но и в такъв случай българската страна трябва да преговаря, след като бъде подготвена „извътре“, т. е. да разполага с реална, въоръжена сила, а на сръбското правителство да се вярва, когато то започне действително военни действия.[164]

Все по това време /средата на април/ Левски получил писмо от Филип Тотю, който, като изразявал желание да работи с вътрешните революционни дейци, правил и „две главни предложения“ — първото, да се съберат подписи, снабдени с печати от цяла България, с което да се помоли руският император да помогне за освобождението на българския народ; второто, кога да се проведе въстанието — зимно или лятно време. „За първото — отговаря Левски, — което вий ни предлагате и искате го по-скоро, та чрез Н. М. Тошкова да помолиме негово високо императорско величество за помощ, на която сте уверени, че без друго ще ни помогне? Дай боже да помогне и да подпише бар за нашата република, ако техните републиканци гони и наказва до смърт в окната.“ Изразявайки отрицателното си отношение към реакционния руски царизъм, Левски като стратег на българската национална революция е разбирал, че неин

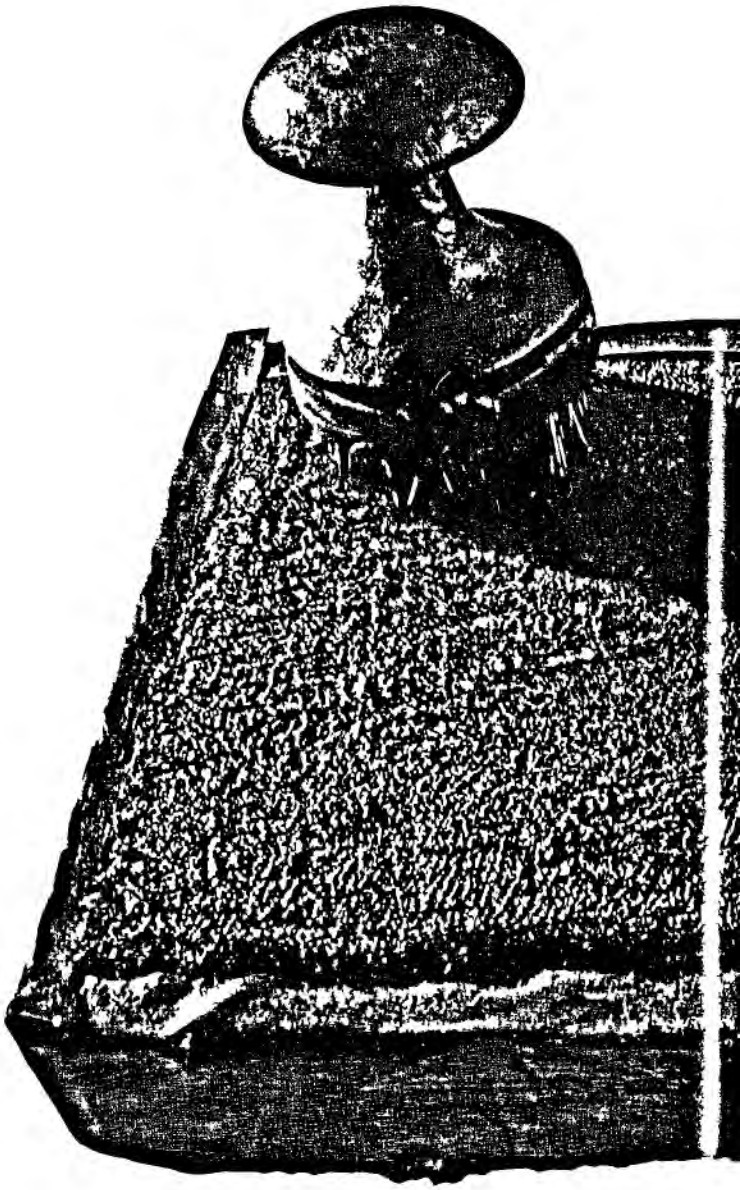

Печатничката на Васил Левски за фалшиви тескерета /паспорти/. Музей „Васил Левски“ — Ловеч

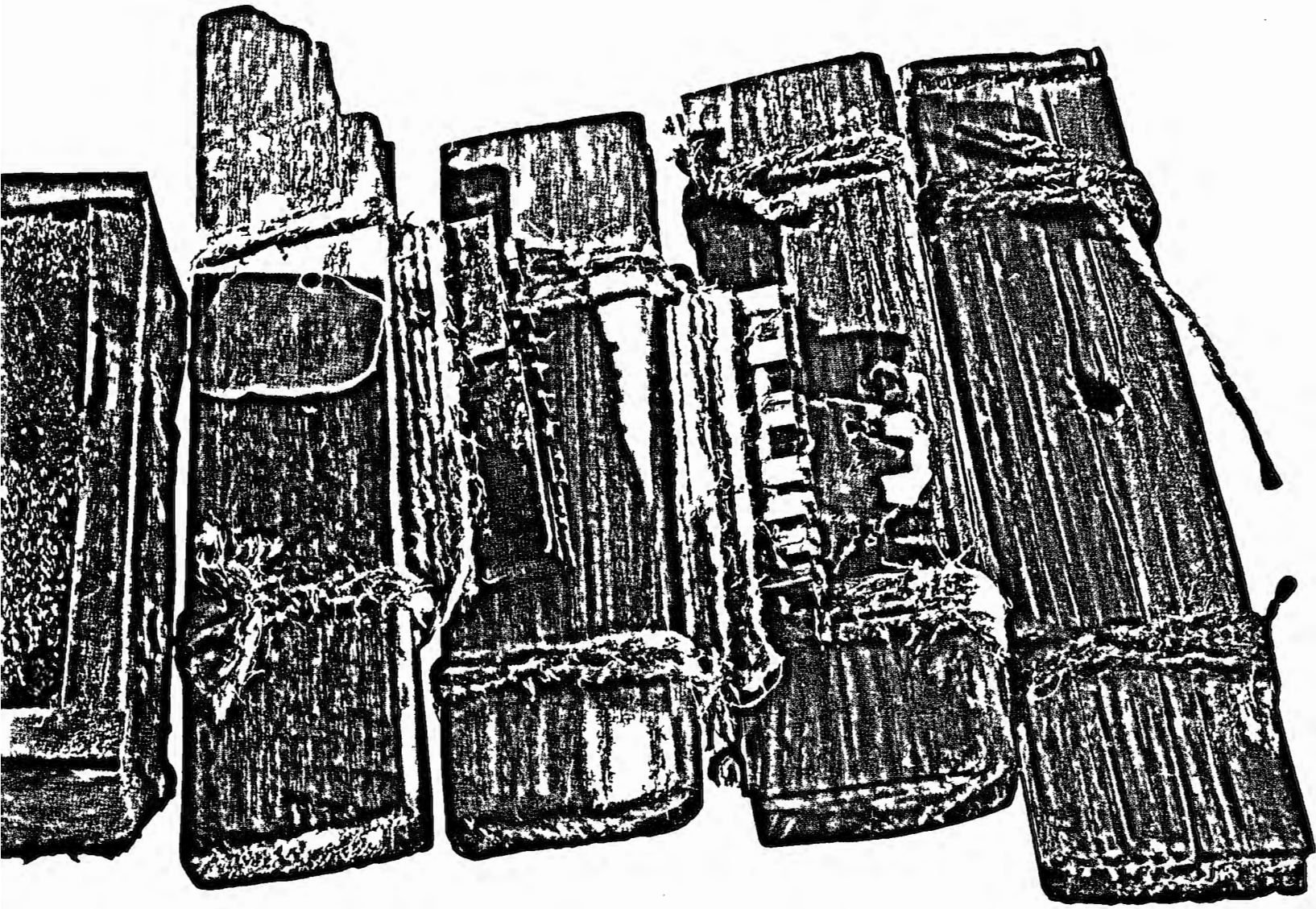

естествен съюзник е Русия, че българският народ е вярвал и вярва в нейната помощ, и затова веднага добавя: „Брате, тук за тоя ми предмет да не падате в съмнение, че аз противостоя на мнението ви. Не! Но няма и да ви отговарям, докато се не забележат именно кои са и отде са тамкашните ни родолюбци, които дават глас на тоя най-деликатен и важен предмет, който е като център на всичките други наредби; защото като се предложи, води всичките други след себе си и в ръцете сме на прегледвачът."[165]

Левски вярва в помощта на Русия, току-що отхвърлила унизителните за нея ограничения в Черно море /„Брате ний не отказваме помощта и от дявола"/, но от писмото на Филип Тотю не могъл да разбере кои родолюбци в Одеса се заемат с тази акция пред руското правителство и в каква форма, при какви условия ще се иска тази помощ. Всъщност Левски уважавал и ценял Филип Тотю като храбър боец, но не се доверявал на неговата информация, че Русия е готова „без друго" да помогне на едно въстание в България. Филип Тотю бил политически слабо подготвен, нямал такова влияние сред одеските българи и не е могъл да схване правилно политиката на Русия в дадения момент. Левски очаквал да получи верни сведения за нейните намерения спрямо Турция от Ив. Кишелски. За тази цел Левски му писал писмо и с нетърпение чакал отговор. В две писма до Данаил Хр. Попов /на 11 април и на 30 април/ той пише: „Никакво писмо от Кишелски досега нямам", „Какво – от г-н Кишелски никакъв отговор? Да не бъде му пропаднало писмото?"[166]

Всъщност както Кишелски, така и друг един

от одеските български патриоти обяснили с писмата си до Ценович защо Русия няма намерение да воюва в дадения момент срещу Турция и защо е против преговорите на българските дейци в Румъния със сръбското правителство. Но това не е било съобщено на Левски.

След Ценович и Каравелов в Белград се озовал и Панайот Хитов, определен също от емигрантските дейци да преговаря със сръбското правителство. Понеже Сърбия нито е имала намерение, нито е била подготвена да води война срещу Турция, а могла само да използува евентуално избухването на въстание в България, Босна и Херцеговина, то Блазнавац и Ристич насочили Хитов към поп Перо Матанович и други видни омладински дейци.[167] Хитов, който знаел нещо за дейността на Левски в България и мислел да използува бившия си байрактар за захващане на действия съгласно споразумението си със сърбите, му съобщил на 17 април в твърде мъглява форма за своите планове. Хитов съобщава, че ходил в Сърбия, върнал се в Букурещ, щял пак да отиде в Белград, после пак да се върне в Румъния и оттам щял да дойде в Стара планина. Същевременно той съветвал Левски да внимава, понеже „времето във Влашко и Сърбия, в Българско... носело сега погрешки".

Левски уважавал и почитал дълбоко своя бивш началник, но сега бил възмутен от поведението му. „Писмото ти от 17 април — пише Левски до Хитов на 10 май — получих го на 8 майя. В съдържанието му нищо не разбрах." Левски разбрал само това, че Хитов ходил и пак щял да ходи в Сърбия да води преговори със сръбското правителство, и му отговорил така: „Днес не даваме ухото си на никакви техни обещания." Ако сърбите предлагат съюз на българите, те ще го приемат, „но чак тогава, когато се видим, че можем да устоим срещу злото им, което би ни направили". „Войводо и брате Панайоте, не сме ли се лъгали и колко пъти от тия хора, на които се надяват йоще някой и друг от нашите българи? Не сме ли били чак до сега тяхна машина да си правят работи каквито искат и йоще някои и други да им мекеруват за жалост." Левски се противопоставя решително срещу своеволните действия на Хитов и го призовава да отиде в Турну Мъгуреле при Данаил Хр. Попов, да се запознае от него какво и как се работи в България и да се присъедини към вътрешната революционна организация. „Та там — пише му Левски — като чист българин и умен войвода гледай ти ли трябва да вървиш по народното вишегласие, както е избрано, или милиони хора след една глава."[168]

П. Хитов обаче не се вслушал в предупрежденията и съветите на Левски, заминал отново за Сърбия и през лятото на 1871 г. подписал договор с черногорския войвода Матанович за едновременно въстание в България, Босна, Херцеговина и Албания.[169]

През есента на 1871 г. по инициатива на Главния комитет за освобождение на сърбите в Турция с център в гр. Крагуевац се подновили преговорите с българските емигрантски дейци в Румъния за едновременно въстание. От българска страна за делегат бил определен Д. Ценович. Въстанието било определено за пролетта на 1872 г. Според сведенията, които получил Левски, сърбите и черногорците се готвели усилено и могли да изпреварят българите със започване на въстанието. Левски, който дотогава се отнасял отрицателно към преговорите на емигрантските дейци със сръбското правителство поради недоверието си към него, сега, когато подготовката на въстанието се провеждала от сръбските и черногорските революционери, погледнал сериозно на работата. Левски се боял дори да не би въстанието на сърбите и черногорците да започне и да завари българския народ неподготвен за събитията. Поради това той дал нареждане на частните революционни комитети да усилят подготовката си за въоръжената борба. „Според писмата, черногорските юнаци — пише Левски до членовете на революционния комитет в Карлово на 16 януари 1872 г. — ни питат: в какво сме готови, та да им назначим денят, в който да се почне в едно и също време. Наший отговор беше тъй: „Братя, още в малко, има да се приготвим и ще ви явим. Следователно, трябва бързане, защото в много не сме приготвени, а хората като гледат, че мързеливо работим, няма да ни чакат... Предвижда ни се и че ще ни преварят наедно със сърбите... Ако ли пък ни преварят горните, за които казахме, и се захванеше бой с турците и то ще е за нас честита случка и за неизпущане време. В такъв случай Ц. Комитет ще употреби всичките си сили по-скоро да даде ред на всичките частни комитети за революция, защото инак сме загубени во веки веков."[170]

Сведенията за решителна подготовка на сръбския Главен комитет за въстание в близко време Левски е получавал очевидно от емигрантските дейци в Румъния, с които той започнал през втората подовина на 1871 г. преговори за обединение на българските революционни сили и било вече постигнато съгласие общото събрание за тази цел да се състои в Румъния, а не в България. Обаче оказало се, че тия сведения на емигрантските дейци са безпочвени. Плановете на сръбския Главен комитет и на черногорския войвода Матанович за едновременно въстание на сърбите, черногорците и българите зависели напълно от сръбското правителство. Съобразявайки се с между-

народната обстановка, то отказало да отпусне обещаните материални средства и оръжие на Омладината и с това проектът ѝ за въстание бил осуетен.[171]

7.
Общо събрание на БРЦК /април – май 1872 г./. Програма и устав на БРЦК

ОБЩОТО СЪБРАНИЕ НА БРЦК В БУКУРЕЩ. Най-значителното събитие в живота на революционната организация след създаването ѝ е общото събрание от представителите на местните комитети в България и чужбина. Свикването на общо събрание се налагало от състоянието на българското революционно движение, което се издигнало на нов етап със създаването на вътрешната организация и израстването ѝ като основна сила в борбата за политическо освобождение.

Най-важни били вътрешните задачи на БРЦК, които трябвало да бъдат решени. Преди всичко необходимо било да се направи равносметка на извършеното, комитетите да дадат отчет пред представители на всички поделения на БРЦК за постигнатото в България и сред емиграцията, да се приемат обща програма и устав на организацията с участието на вътрешните дейци и представители на емиграцията, да се обединят всички революционни сили за единна борба.

Левски подготвил много внимателно участието на вътрешните комитети за общото събрание. В подробни писма той им наредил да съставят отчетите за дейността си, да дадат сведенията за броя на членовете си, за наличното оръжие и готовността на населението за въстание. „Ще явим работите ни как вървят в Българско и върху това ще вземем мнението на нашите братя там“ – пише Левски. Местните комитети трябвало да изберат подходящи и достойни свои представители на събранието, да осигурят средства за изпращането им и ги снабдят с пълномощно. Заедно с конкретните указания за отчетите на комитетите Левски посочвал и важните въпроси, които ще има да решава общото събрание на БРЦК във връзка с подготвяното въстание „според обстоятелствата и общото положение в Европа“[172].

Организаторската прозорливост и изключителната съобразителност на Левски се проявили във всички подробности около подготовката на събранието: избор и качества на комитетските делегати, изработване на подробни доклади за дейността на всеки комитет, снабдяване с пълномощия и други книжа, които те трябвало да носят със себе си, план за срещата им в Румъния, предпазни мерки, за да остане общото събрание в пълна тайна, и т. н.

Първоначално Левски смятал общото събрание да се проведе в България, като емигрантските дейци дойдат тайно в страната, където били повечето комитети и работници и се подготвяло въстанието. През втората половина на 1871 г. обаче се стигнало до споразумение между него и емигрантските дейци събранието да бъде свикано в Румъния.[173]

На 18 март 1872 г. с окръжно до комитетите Л. Каравелов ги уведомил: „В едно от заседанията се реши, щото на 20 идущий априлий да стане общо събрание... Затова и вие със секи начин ще гледате да пратите един представител.“ На събранието „щели да се разглеждат и турят в ред от голяма важност работи“ и представителите на ЧРБК трябвало да бъдат готови „да дадат мнение“ по тях.[174]

В. Левски заминал за Букурещ двадесетина дни преди откриването на събранието. На 29 април в дома на Каравелов било открито първото заседание на общото събрание. Присъствували 25 представители на вътрешните и емигрантските комитети. Понеже невсички комитети успели да изпратят делегати, някои от тях били упълномощени да представляват по няколко комитета. Вътрешната организация била представена с два пъти повече гласове – 33 срещу 17 на емиграцията. В. Левски идвал с пълномощия от комитетите в Карлово, Стара Загора и Сливен; М. Поплуканов – от Ловешкия и Троянския комитет; Т. Пеев представял Софийския, Орханийския и Етрополския комитет и тези в селата Правец, Осиковица, Джурово, Голям извор и Врачеш; В. Йонков бил представител на Тетевен, Видраре и Гложене; М. Цонзаров – на Търново и Лясковец; Киро С. Котелски – на Сливенско и Ил. Драгостинов – на Русе. Л. Каравелов бил упълномощен за представител от ЧБРК в Крайова, Т. Северин и Калафат, а Д. Ценович – от Букурещкия комитет, а Болград, Гюргево, Плоещ, Александрия, Зимнич, Браила, Т. Мъгуреле, Галац изпратили на събранието следните представители: хаджи Иван Иванов, Димитър Ив. Горов, Райчо Гръблев, Илия Широков, Венко Наботков и Т. Алтънов, и двамата от Зимнич, Павел Икономов, Г. Карловски и Г. Манафов от Галац. Петър Йорданов бил изпратен от революционните дейци в Бекет.

На първото заседание била избрана комисия от четири души – Л. Каравелов, К. Цанков, В. Левски и Т. Пеев, която да състави програмата на революционната организация и да прегледа проектоустава, изработен от Левски. Всъщност работата била подготвена предварително, защото на

второто заседание комисията докладвала програмата и устава, а в следващите заседания участниците дали своите бележки за ръководните документи на БРЦК; одобрили ги „по вишегласие“ и решили те да бъдат отпечатани. На последното, петото заседание на 4 май събранието приело „оставката на досегашния Централен комитет“ и избрало с „единогласното одобрение на всички представители“ Л. Каравелов за „главно лице“ в БРЦК, т. е. за председател на новия Централен комитет. Събранието упълномощило съгласно приетия устав председателя „да избере и другите членове“. За подпредседател бил определен К. Цанков, за секретар Олимпий Панов, за касиер Д. Ценович и за членове П. Хитов и В. Левски. За „главен апостол на цяла България, Тракия и Македония“ бил определен Левски. Той получил широки пълномощия от БРЦК „да действува навсякъде при българите... за нашата народна работа, която се отнася до освобождението на милото ни отечество България“[175].

В краткия протокол от общото събрание, явно по конспиративни съображения, не са предадени същността и подробностите в разисквания по програмата и устава, не е споменато упълномощаването на Левски, нито са дадени сведения за другите разглеждани въпроси — състоянието на комитетското дело в България, извършеното по подготовката на въстанието до този момент, и за мненията, изказани по главния въпрос за перспективите на революцията. Но тези въпроси явно са били разисквани с оглед подготовката на въстанието. Преди събранието и след завръщането си в България Левски поставил на първо място между задачите в страната подготовката за въстание и във връзка с това — събирането на пари за въоръжение и спешното обучаване на военни командири.

Много важен момент на общото събрание било приемането на програмата и устава на БРЦК. Програмата от 1872 г.[176] се основавала на първата програма на БРК, публикувана в „Народное дело“ и „Свобода“ през 1870 г., програмните революционни възгледи, утвърдени в брошурата „Български глас“ и във в. „Свобода“. Повечето от десетте члена на Програмата на БРЦК от 1872 г. до голяма степен съвпадали с положенията в Програмата на БРК, но били направени редакционни поправки и съществени допълнения. Добавен бил текст /чл. 10/ за отношението на българските революционери към турците, който съвпада по съдържание с принципното положение в „Наредата“ и със заплашителните писма на Левски до богати българи. Идеята за обща национална революция като единствен път към свободата намерила пълно отражение в програмата: „БРЦК има за цел да освободи България чрез Революция, морална и с оръжие“ — гласи чл. 1 от програмата. Определени били и средствата за постигането на тази цел: „пропаганда, печат, оръжие, огън, смърт и пр.“ /чл. 2/.

Бъдещата форма за управление не се посочвала по тактически съображения и се оставяла да бъде определена, когато българското освобождение стане „дело свършено“. От няколко члена на програмата обаче става ясно, че в бъдеща България се предвиждало демократично устройство, „свобода народна, свобода лична и свобода религиозна“, равноправие на всички народности, включително и на гърците, за които е отделен специален член /чл. 9/, ако „се откажат от своите досегашни панелинистични цели и претенции“. Подчертавало се, че българите не въстават „против турския народ, но против турското правителство и ония турци, които го подкрепят и бранят“. Всички народи, които „съчувствуват на нашето свещено и честно дело“, са „приятели“ на българския народ.

С всички съседни народи българите желаели да живеят „дружествено, а особено със сърбите, румъните и черногорците, които отчасти съчувствуват на нашите стремления и желаем да съставим с тях федерация из свободни земи“.

В приетата от общото събрание програма се определяли ясно и категорично правата и изискванията на българите в отношенията им с други народи: земята, „населена с българи, да се управлява български, т. е. съобразно с нравите, обичаите и характерът на българския народ“, и то „да се управлява по своята собствена воля“, а всеки човек и народ да запази свободата си. Същите права се признавали и на другите народи. Изрично се потвърждавало отново: „Ние не желаем чуждото, т. е. това, щото не е наше, но не желаеме да дадеме своето другиму“ /чл. 4 и 5/. „Свобода народна, свобода лична и свобода религиозна“ — това желаели българите за себе си и смятали, че същото право на свобода имат и другите народи, но с условие, че не се стремят да завладеят български земи. В програмата си БРЦК заявявал: „Ние не желаеме да владееме над другите, затова и не позволяваме да ни владеят и другите.“ Подтекстът за претенциите на съседните балкански държави към български земи тук е напълно ясен и обясним, като се има предвид политиката на тези държави към българите през 60-те и 70-те години на XIX в.

Отношението към социалната и политическата роля на чорбаджиите, „които пречат на народната ни цел“, също фигурирало в програмата: те били причислени към „враговете и противниците“ на освободителното движение.

Приетият от събранието устав на БРЦК по

същество се основавал на проектоустава на В. Левски от 1871 г., като били направени редица редакционни поправки. Състои се от девет глави: „I. Цел; II. Устройство; III. Правителство; IV. Длъжности на правителството и на всякой революционен работник; V. Пари — средства за революцията; VI. Хора; VII. Оръжия и други дребни потребици; VIII. Заради приманието на нови революционерни работници и войводи; IX. За наказанията." Към това са прибавени: „Нужно проглашение" за правата на Централния комитет и „Забележка", която обяснява, че приетият „по общото съгласие" устав е в сила „до захващанието на революцията", когато ще бъде заместен „с друг военен закон, който войводите със съгласието на Централния комитет ще наредят". Допускало се при необходимост промяна на някои членове от програмата, и то „пак с общото съгласие на Централния и частните комитети".

Местопребиваването на Централния комитет оставало в тайна. Той бил „навсякъде и нигде". Добавката към същия член е съществена: всеки член на ЦК можел да го представя навсякъде при условие, че е упълномощен със специално писмо /гл. II, чл. 2/. На Централния комитет били определени функции на Привременно правителство с права да ръководи борбата за политическо освобождение и „да приготви и довърши революцията"; да пропагандира сред народа „идеите за бунт", да осигури всичко необходимо за него, да изработи военния план и назначи военните ръководители и да ръководи въоръженото въстание. Централният комитет избирал и ръководил тайната полиция и единствен той издавал смъртни присъди за провинените. Само ЦК имал външнополитически права и функции: да влиза в споразумение с други народи, „които имат същите цели и да сключва съюзи с тях".

Централният и частните комитети се състояли от председател, подпредседател, касиер и членове /гл. III, чл. 1/, изискването към които било да бъдат родолюбиви и некомпрометирани пред народа българи, хора „решителни, тайни и постоянни" /гл. II, чл. 1/. Правата и отговорността, определени на председателя на ЦК, били големи. „Първото лице" в комитета избирало другите членове и отговаряло за всичко, извършено за подготовката и хода на революцията. Председателят на ЦК се избирал „по вишегласие от упълномощените лица от ЧРБ комитети". Освен изборността уставът предвиждал и постоянен контрол на ЧРБК над дейността на ЦК — от тях се съставя комисия, „която ще нагледва работите на ЦК", а ако стане нужда, може да „избира и назначава нови членове".

Както в проектоустава, така и в приетия от общото събрание устав били подробно разработени правата и задълженията на Централния и местните комитети, на революционните работници, на новите членове на организацията, на тайната полиция и поща и на войводите. Общо за всички било строгото изискване организацията да се пази в тайна. Приемането на нови членове трябвало да става внимателно. Те ще полагат клетва за вярност към революцията. Задачите на войводите били формулирани така: да прегледат позициите, отбранителните точки и изработят фортификационни планове за укрепването им; да очертаят операционните и комуникационните линии; да направят военния план на революцията и подготвят военния закон за нея „и най-после да дигнат народните байраци и да прогласят народната свобода" /гл. IV, чл. 21/.

Всички дейци в БРЦК — от председателя до членовете — били длъжни да спазват строго програмата и устава, а при нарушение на задълженията щели да бъдат наказвани в зависимост от простъпките си, включително и със смърт.

Уважението на правата на всички нации, присъщо на БРЦК, намерило израз и в раздела за наказанията: „Ако някой очерни народната ни свобода с нарушаването на правото на други народности, също като нас страждущи", ще бъде наказан със смърт /гл. IX, чл. 6/.

На събранието в Букурещ дейността на В. Левски получила всеобщо признание; то определило широките пълномощия, които му били дадени за ръководството на вътрешната организация. В „Упълномощие", издадено му от Централния комитет, се казва, че Левски „представлява Българския централен революционен комитет във всичко и действията му са неограничени, разбира се, по пределите на устава", във всичко, което се отнася „до освобождението на милото ни Отечество България!"[177] Общото събрание официално утвърдило ръководната роля на В. Левски в България и му предоставило цялата власт на Централния комитет за действие във вътрешната организация съгласно устава, включително и за наказанията на членове на ЧРБК или врагове и предатели. На практика при възникването на несъгласия между Левски и някои дейци в страната и при нарушение на дисциплината въпросът се отнасял за решение в БРЦК в Букурещ.

Приетият през 1872 г. устав на БРЦК осигурявал чрез гл. I „Цел", гл. II „Устройство", гл. III „Правителство" и в „Нужно проглашение" съсредоточаването на най-важните решения за революцията в ръцете на Централния комитет: никой освен него нямал право „да даде знак за общонародно въстание", да издава прокламации и „да бъни народа"; никой от войводите или чорбаджиите

5 15

Уставъ на

Бълг. Рев. Центр. лет. Голм. и

Народн. библиотека-Софи

Цѣль.

1) Бълг. Рев. Цен. Ком. ма в р кама с сич
ката власть на но привременно рави л
ство. Тфи° трѣбва пр отве и овѣрши
люци т съ и мор лни м т и
ни срѣдств. Тои добиц с у аша
га: да рас с дем л т ѣв н
нар чр прога кол п
не ко и : ѣ ма р
ти, у и .

2) Бълг. Рев. Ком. ави спора у ѣ . с ру
те народи сѣсѣдн ш ле н ко
имамъ такива ѣ .

3). Бълг. Рев. Цен. Ком. ост ви вс к ше
нужни потрѣбиц и извѣриванието н
революцията, п у ѣтъ
риямно т. . искро н ни тъ в ни
планъ, на начува н
(оивод), улѣснява съ с ко ср во о
ванието дава на народа нужни н с
ни з .

Глава II ра.

У рой во.

1). Лито Центр. Бълг. Р. Комит ъ, яка
и сѣ ой частенъ са лѣзнѣ ѣ некомпро
метирани прѣдъ р ѣ н ро ъ бл
рѣ о ю ц, рѣши е н, них и по

2). М сто прѣбиваниет на гга ски
ев Ком. е неивѣстно. на вс у и нигдѣ;
то и всѣкои членъ отъ Бълг. Ц нп.

„няма право да представлява българския народ пред другите народности и да прави с тях уговори сам, без знанието на Центр[алния] комитет". „Никой няма право да съставлява други революционен комитет без знанието на тоя Революционерен централен български комитет."[178]

Между проектоустава от 1871 г. и приетия от общото събрание съществува една основна разлика. Докато в проекта на Левски изрично е казано, че „пребиваването на БРЦК е в Българско", но няма да се знае „в кой град е", уставът от 1872 г., а и практиката след общото събрание показват, че комисията за изработване на програмно-уставния документ на БРЦК и представителите на комитетите определят ръководството на организацията да бъде в Букурещ, като в същото време цялата работа в България отново е поверена на Левски.

Програмата и уставът на БРЦК, приети от общото събрание, завършили един важен процес на изработване на идеологическите и организационните му основи. Този документ станал закон за всички членове на революционната организация. Комитетите го разучавали и разяснявали, а старите и новопостъпващите членове полагали клетва, че ще спазват разпорежданията му.

Програмата и уставът на БРЦК утвърдили комитетската организация в България и вън от нея като революционна сила със своя вътрешна структура, регламентирали взаимоотношенията на поделенията и необходимото строго подчинение на Централния комитет по най-важните въпроси на подготовката на въстанието, организацията на силите и извършването на революцията.

РЕВОЛЮЦИОННАТА ОРГАНИЗАЦИЯ СЛЕД ОБЩОТО СЪБРАНИЕ. В. ЛЕВСКИ СЪЗДАВА ОКРЪЖНИ РЕВОЛЮЦИОННИ КОМИТЕТИ. В. Левски останал в Румъния до края на юни. Той положил писмена клетва, че приема „всичките длъжности", възложени му от ЦК, и дадените му пълномощия, че се съгласява „във всичко и с действията на другите членове на ЦК", пред които отговаря за действията си по устава, и се заклева „пред нашето отечество България" да изпълнява задълженията си.[179]

Централният комитет разпратил на 14 юни 1872 г. „окръжно писмо" до частните революционни комитети, в което съобщава решенията на събранието и задължава членовете на организацията да изучат устава, приет „по вишегласие", и да изпълняват „буквално неговите заповеди". В писмото се съобщавало също така, че комитетите трябва да се подчиняват както досега на В. Левски: „Лицето, което беше упълномощено досега от ЦРК, се упълномощава и занапред да продължава своите обязаности." Нему се поверявал новият печат на БРЦК, като продължавал да важи и „вехтият печат". Левски или изпратен от него човек трябвало да направи отчет пред комитетите за събранието и да им даде наставления съгласно неговите решения.[180]

В края на юни Левски напуснал Букурещ и през Олтеница, Гюргево и Турну Мъгуреле, където се срещнал с местните българи, се отправил за България. На 1 юли той преминал Дунава при Оряхово и поел пътя за Ловеч.

Първата грижа на Левски след завръщането му била да изпрати устава на БРЦК на всички комитети с указание да организират работата си в съгласие с разпоредбите му, да си изработят печати и с тях да подпечатват документите и пр.[181]

Главните указания на Левски се отнасяли до усилената практическа подготовка на въстанието, която навлязла в решителна фаза. БРЦК обсъждал въпроса за въоръжаването на организацията и във връзка с това Л. Каравелов и Д. Ценович в Букурещ, които се грижели за снабдяването с оръжие на революционната организация се договорили с една фирма да достави пушки. Каравелов наредил на комитетите да съберат пари и да направят поръчки за необходимото им количество оръжие. В. Левски подготвил хора и подходящ начин за пренасянето му. Главното затруднение обаче оставало липсата на средства. Една от възможностите, която разисквали членовете на Централния комитет, била отново да „се намерят родолюбиви, богати" българи, които да дадат пари за закупуване на оръжие, а след получаването на пушките от членовете на организацията да им се възстановят похарчените средства.[182]

Веднага след завръщането си в България Левски се заел с много важната работа за осигуряване средства за оръжие. Той възложил на частните комитети да събират пари от всички членове на организацията, за да бъде закупено еднотипно оръжие за всеки от тях — „иглинячка пушка". Този тип пушки били прегледани и одобрени и щели да бъдат доставени общо за всички заедно с фишеците. Революционните дейци трябвало сами да си направят куршуми. Но нуждата от средства била толкова голяма, че Левски се принудил отново да прибегне до революционен терор. В една такава акция участвувал самият той, но тя завършила неуспешно и привлякла вниманието на турските власти. Станало ясно, че този начин за набавяне на средства крие сериозни опасности за разкриване на организацията.[183]

Предстояли и важни организационни задачи.

Ръкописен оригинален екземпляр на устава на БРЦК от 1872 г., приложен към протокола на общото събрание. Народна библиотека „Кирил и Методий" — София

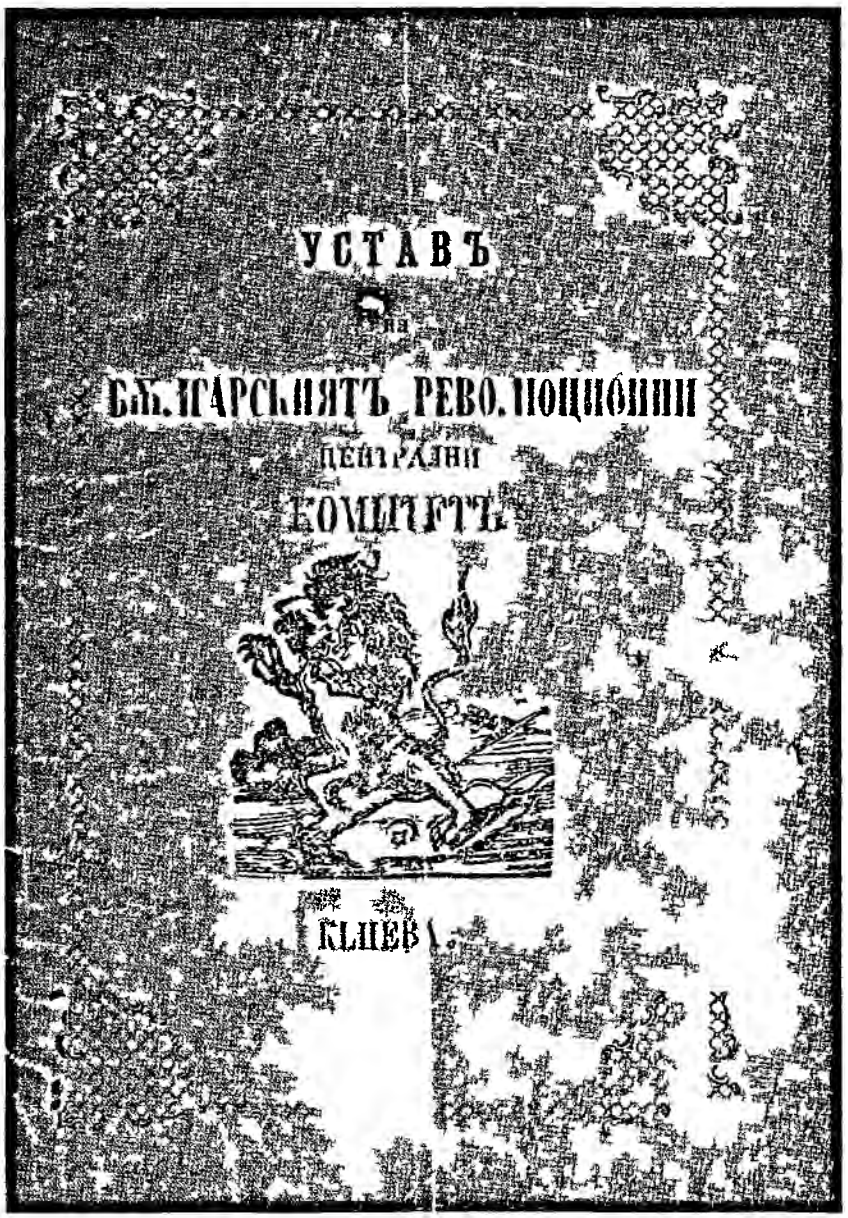

Устав на БРЦК, Букурещ, 1870 г. Народна библиотека „Кирил и Методий" — София

Баба Тонка Обретенова от Русе, фотография, към 90-те години на XIX в. Народна библиотека „Кирил и Методий" — София

Необходимо било бъдещата работа да се съобрази с решенията на общото събрание на БРЦК и да се извърши преустройство на разрасналата се дейност на вътрешната организация. Замисленото от Левски общо събрание на комитетите в България не се състояло.

Но от края на лятото и през есента на 1872 г. започнало преустройство на вътрешната организация. Разширената революционна мрежа, усложняването на задачите и дейността изисквали известна децентрализация в ръководството на комитетите, което ставало невъзможно за един човек. Използуването на помощници било свързано с трудности и средства, винаги оскъдни за БРЦК, а и Димитър Общи се оказал неподходящ за самостоятелна работа. Поради всичко това В. Левски решил да групира силите на комитетите в даден район, като създаде „окръжни центрове", с които да работи, а те да ръководят околните селища.[184]

В трудни условия през септември, октомври и ноември 1872 г. той успял да организира революционни центрове в няколко района. Орханийско, Тетевенско и Етрополско образували една общност със седалище в с. Голям извор. Пазарджик бил център на комитетите в Пловдивско и Пазарджишко. Стара Загора била център на района, обхващащ Старозагорско, Новозагорско, Чирпанско и Казанлъшко. В Сливен бил окръжният център, на който се подчинявал освен Сливенския край още и районът на север чак до Тулча. Последния окръжен център Левски създал в Ловешко. Характер на революционен окръг имало Търново, с който били свързани Лясковец, Севлиево, Трявна и др. Всички нови организационни единици имали определени отговорни лица.

По такъв начин революционните окръзи поели част от организационните функции на Левски, като последният запазил основните си задачи и права, определени от устава. Кореспонденцията и указанията на Левски от това време вече били насочени към окръжните центрове. „Централният комитет — обяснява той на комитетите — с всичките речени места /в територията на окръга/ ще взема и дава чрез окръжния център за всичко, следователно и всеки един, за каквото и да иска да се отнесе до Централния революционен комитет, нека се отнесе чрез окръжния център."[185]

Левски не се отказал напълно от практиката да възлага някои организационни задачи на пълномощници вътре в окръзите и при нужда упълномощавал отделни лица. Така за част от големия Сливенски окръжен център определил за пълномощник Йордан Стоянов; Хр. Иванов получил правомощия да действува в района на Търновски окръг. На М. Цветков били дадени по-широки права във Врачанско.[186]

За подготовката на въстанието В. Левски започнал да изгражда и система от военни ръководители при комитетите. Тяхната работа трябвало да се състои във военно обучение, осигуряване на въоръжението и пр. и да предшествува и подготви идването на войводите за военно ръководство на въстанието.

По време на общото събрание бил разискван и въпросът да бъдат изпратени революционни

работници за военно обучение в Сърбия. БРЦК водил преговори за това с брата на Св. Маркович Й. Маркович, висш офицер и един от ръководителите на тайната сръбска революционна организация Главен комитет за освобождение на сърбите. След завръщането си в България В. Левски изпратил на 25 юли писмо до Централния комитет в Букурещ с молба да направи постъпки пред сръбското правителство да бъдат приети българи във Военното училище в Белград, за да получат по-добра военна подготовка. „Ний се нуждаем от водители народни за бойното поле — пише Левски — и молиме ги да ни дадат място във Войнишкото училище за 150—200 души." Едновременно той осведомил частните комитети за това и им възложил да представят подходящи хора. Мнозина били желаещите, които с нетърпение очаквали разрешението да заминат на военно обучение. Все във връзка със задачите за подготовка на комитетските дейци за въстание Л. Каравелов отпечатал книга с практически правила за военните действия. Й. Маркович от своя страна трябвало да изпрати сръбски учебници по военно дело, за които Левски настоявал.[187]

Със създаването на окръжни центрове, на статута на военните ръководители и грижите за военно обучение на 150—200 революционни дейци В. Левски подготвял през последните месеци от дейността си условията за повишаване бойната готовност на революционната организация за предстоящото въстание. Обстоятелствата, които настъпили твърде скоро в живота на организацията, обаче осуетили пълноценното осъществяване на неговите замисли.

В. ЛЕВСКИ ПРОТИВ ДЕЗОРГАНИЗАТОРСКИТЕ ПРОЯВИ НА ДИМИТЪР ОБЩИ. Градивната работа на В. Левски и във вътрешната организация за осъществяване решенията на общото събрание на БРЦК и за усилена подготовка на въстанието срещала сериозни пречки от страна на Д. Общи. Той използувал отсъствието на Левски от България, за да укрепи своята самостоятелност. Сепаративните стремежи на Общи прераснали през лятото и есента на 1872 г. в сериозна опасност за революционното движение.

Още в първото си писмо до Л. Каравелов след своето завръщане в България Левски изразил недоволството си от проявите на своя помощник и основателната си тревога, че с недисциплинираността и своеволията си в думи и дела Д. Общи става вреден за организацията. „Ще го извадим из службите му поради неспособностите му" — заключава твърдо Левски. С лекомислените си приказки и действия Общи не само внасял дезорганизация, но възбудил и подозрителността на турските власти, които правели опити да се доберат чрез него до организацията. Д. Общи отказал да се яви на подготвеното от Левски събрание на вътрешните комитети, за да бъде преценено поведението му. Той не се подчинявал на повелите на устава и не изпълнявал заповедите на Левски. Нещо повече. Общи започнал дезорганизаторска дейност: правел опити да откъсне комитети и дейци от ръководството на Левски и създавал настроения срещу него.[188]

Левски водел борбата срещу дезорганизаторските прояви на Д. Общи спокойно и настойчиво, със справедливо негодуване, но с желание да бъдат отстранени раздорите, за да не се спъва работата и да не се пилеят силите поради интриги, глупаво самолюбие и безотговорност. „Бай Д[имитър], че е заслужил в много неща смърт, така е — пише той на Д. Хр. Попов, — но прощават му се на простотията му досега. Ако да

беше учен, не можех да потъпча закона и трябва да [го] изпълня. Бай Димитър не е предател, но неразбран, горделив и говори за работи от себе [си], без да знай къде водят; а устата му колкото го препоръчват, не излиза от хиляда една." Но усилията му да вразуми Д. Общи и Ан. Попхинов, също критикуван от Левски, не дали резултати. Тогава Левски се обърнал към Централния комитет в Букурещ с молба да се произнесе по възникналия конфликт във вътрешната организация.[189]

Председателят Л. Каравелов и другите членове на комитета, запознати със затрудненията, създавани на Левски от Д. Общи, получили и нови свидетелства за задълбочаването на опасността. Те подкрепили изцяло становището на Левски и упълномощили специален пратеник Георги Фердинанд /Йордан Стоянов/, който да съобщи решението на ЦК: В. Левски да предупреди Общи за последен път да спазва дисциплината и да се придържа към изискванията на устава, а ако той отново не се подчини, към него да се приложи съгласно устава смъртно наказание. На две разширени събрания в Тетевен пратеникът на Централния комитет изразил недоволството на ръководителите на БРЦК от поведението на Д. Общи и Ан. Попхинов и прочел писмото на ЦК, с което той потвърждава пълномощията на Левски и порицавал разцепническите действия на двамата.[190]

8.
Разкриване на революционната организация

НАПАДЕНИЕТО НА ТУРСКАТА ПОЩА ПРИ АРАБАКОНАК. Въпреки усилията на Левски и намесата на Централния комитет Д. Общи продължил да действува на своя глава. С цел да достави средства за организацията той замислил нападение на турската поща в Арабаконашкия проход. Левски изрично забранил на Общи да предприема тази рискована акция,[191] но той и този път не се подчинил.

На 22 септември Д. Общи завардил с малка чета теснините на Арабаконашкия проход, нападнал турската поща и успял да вземе носените от нея пари. Отначало властта била заблудена и до 15 октомври усилията ѝ да разкрие авторите на обира не дали резултат. Скоро обаче турските власти влезли в дирите на нападателите. Някои от арестуваните, които подпомогнали обира на хазната, били подложени на мъчения и направили първите разкрития. Последвали нови арести. На 26 октомври бил арестуван и Общи, който разкрил както обира, така и онова, което знаел за вътрешната организация. Това въвличало все нови и нови рево-

1

2

3

люционни дейци, много от които властите заловили и с жестоки мъчения и изтезания изтръгвали признания от тях.

Веднага след първите известия за арестите В. Левски предупредил хората на организацията, които имали връзки с арестуваните, да укрият комитетските архиви и да вземат предпазни мерки за себе си. Но въпреки това арестите продължавали и обхванали много селища в Орханийско и Тетевенско. Мрежата на организацията в тоя район била разкъсана.[192]

На 30 октомври в Ловеч били арестувани двама от членовете на комитета — Дим. Пъшков и М. Поплуканов. Те отричали всичко и не признавали своето участие в революционното дело. Разследването продължило усилено и през ноември броят на арестуваните нараствал непрекъснато. Мазхар паша разпоредил управителят в Ловеч да изпрати в София поп Кръстьо Тодоров, свещеник при църквата в Ловеч и касиер на комитета, „за да бъде разпитан по някои въпроси". Веднага след разпита той бил освободен.[193]

Масовите арести продължили до края на ноември. Разкритията се разширявали все повече. Първоначално турското правителство искало да представи случая като криминално престъпление, а заловените — като обикновени разбойници. Това накарало арестуваните революционни дейци да изтъкнат политическите причини за обира и да покажат освободителните стремежи на българите пред властите и пред общественото мнение в Европа. За турското правителство и европейските дипломати станало ясно, че „българският заговор" засяга най-жизнените интереси на Османската империя. Заедно с обстоятелствата около обира била разкрита самата революционна организация. Станало това, от което Левски се опасявал най-много. „Бунтовническият комитет — съобщава министърът на вътрешните работи на дунавския валия — биде изкаран наяве с арестуването на похитителите на държавното съкровище наблизо до Орханийската каза."[194]

Първоначално следствието се водело в Орхание от нарочно изпратен следовател, а след първите сензационни разкрития за комитетската организация — в София от комисия, възглавявана от областния управител Мазхар паша. Накрая със султанско ираде по решение на Министерския съвет бил назначен извънреден съд. Очевидно в Цариград били разтревожени от разкритията за съществуването на голяма революционна освободителна организация в България. За членове на извънредния съд били изпратени видни представители на държавата: генерал Али Саиб паша — бивш министър на полицията, майор Шакир бей — приближен на Мидхат паша. По обясними политически съображения Портата назначила за член на съда и един българин — Иванчо Пенчович, на турска държавна служба.

Турските власти се бояли не само от външнополитическия отзвук на делото, но и от българското население и вземали мерки „да не се допусне, щото въпросът ненужно да се раздуха и разшири вън от определените рамки и с това да се развълнуват духовете на населението". Министърът на вътрешните работи предвиждал да използва срещу българите „военна сила при подобни обстоятелства" и дал „нужните инструкции до началника на Втория корпус Абди паша да бъде готов при всяко поискване на помощ".[195]

РЕВОЛЮЦИОННАТА ОРГАНИЗАЦИЯ СЛЕД АРЕСТИТЕ НА РЕВОЛЮЦИОННИ ДЕЙЦИ. По време на обира на хазната и арестите на революционни дейци В. Левски обикалял страната и изграждал окръжните центрове и нови комитети. През октомври той бил в Пловдив, после отишъл в Хасково, където основал местен комитет със съдействието на учителя Петър Берковски, негов приятел от Белград. В Стара Загора и Сливен Левски формирал окръжни центрове под ръководството на частните комитети в тези градове. Според спомените на местни дейци той узнал за станалите разкрития и извършените арести при посещението си в Котел и през нощта напуснал града. През Сливен и Стара Загора, където го намерил пратеникът на Търновския окръжен център, Левски отишъл в Пазарджик. Оттук, по-близо до София, той кроял планове да организира освобождаването на задържаните комитетски хора, но мисълта, че по този начин може да навреди на революцията /„на голямата работа, която е вече решила да се види на видело"/, както и невярната информация, че арестуваните с изключение на участниците в обира на пощата ще бъдат скоро пуснати на свобода, го възпрели от това му намерение. Същевременно Левски изпратил нарочен човек в София и Голям извор, който да събере подробни и точни сведения за станалото и да му донесе в Ловеч писмен отговор. Пратеникът обаче не можал докрай да изпълни възложената му мисия и не отишъл нито в Голям извор, нито в Ловеч.

Левски бил предупреден от комитета в Ловеч да не отива там, но за него по-важно от опас-

1. Девическият метох в Сопот, където се намира скривалището на В. Левски

2. Къщата на Георги Стойков в Голям извор, където е основан местният революционен комитет, днес музей

3. Къщата на Христо Цонев Латинеца в Ловеч, в която се е укривал Левски

ността за живота му било да вземе мерки за ограничаване на разкритията в организацията, да прибере архива на Централния комитет и да провери дошлите до него тревожни вести, че между дейците, запознати с работите на Ловешкия комитет, има човек, който е свързан с турските власти.[196]

В критичната обстановка, създадена в организацията и страната, В. Левски напрегнато и твърдо следвал работата си. Давайки си ясна сметка за тежкия удар, нанесен на организацията, той последователно пишел и действувал, за да повдига духа, да мобилизира силите и да ги подготви за въстание в недалечно време. Той преценявал спокойно и реалистично обстановката и полагал всички сили организацията да излезе здрава от изпитанията и да се подготви усилено за деня на народната революция. „Запрените — запрени, а другите трябва да мислят, че са полагали клетва... Занапред дързост!" — пише той на комитетските дейци и отправя нареждания до окръжните центрове да събират пари за оръжие, да вземат мерки за опазване на организацията, като засилят конспирацията и дисциплината, променят тайните си названия и направят равносметка за наличните хора, които могат да участвуват във въстанието, и т. н.[197]

Загриженост и тревога обхванали цялата вътрешна и емигрантска организация. Комитетите се осведомявали взаимно за последиците от нападението на турската поща, за разширяващите се арести, за турските разследвания и за поведението на задържаните революционни дейци, за умножения шпионски апарат както в страната, така и във Влашко сред българската емиграция. Окръжните и местните комитети поддържали връзка с Левски, изпълнявали неговите нареждания, събирали средства за закупуване на пушки и ги изпращали или предавали на Левски. Въпреки крайно тежките обстоятелства тъкмо след обира започнали да живеят и действуват окръжните организации, да се изграждат връзките между центровете и комитетите в принадлежащите към тях селища и от окръжните центрове към Левски и ЦК в Букурещ.[198]

Л. Каравелов и другите емигрантски членове на Централния комитет също посрещнали известията за разкриването на революционната организация и многобройните арести с голяма загриженост, разбирайки, че ударът, който предизвикало нападението на турската поща, не само ще струва много жертви на движението, но ще създаде политически и организационни затруднения, ще се отрази зле на подготовката на въстание. След получените известия за залавянето на Д. Общи и многобройните арести непосредствената реакция на Каравелов била същата както у Левски — да се вземат мерки за спасяване на задържаните революционни дейци. „Употребете всичките си сили, за да вземете от турските ръце затворниците, защото инак ще бъде всичко предадено" — му пише Каравелов. Още след залавянето на Д. Общи Каравелов поставил въпроса за необходимите изводи, които БРЦК трябва да направи при новосъздалата се ситуация, и поискал мнението на Левски „как стои работата и какъв ред трябва да вземе занапред". Той смятал за необходимо те двамата да се срещнат, за да преценят положението и възможностите за насрочване на въстанието.[199]

В същото време събитията в България се развивали с голяма бързина. В първите дни на ноември Каравелов стигнал до заключението, че „обстоятелствата изискуват без друго кураж от наша страна и повдигане на революцията", и на 2 ноември 1872 г. изпратил бързо известие на Левски за това, като подчертал, „че трябва да се върви на бой, без да губим ни минута".[200] Едновременно той съобщил на редица емигранти в Румъния да бъдат готови „да заминат отсреща". Едно негово запазено писмо до гюргевските дейци разкрива по-подробно съображенията му: арестите са дали възможност на турското правителство да узнае за БРЦК и подготовката на революцията, да залови програмните документи и част от кореспонденцията на организацията и да влезе по следите на дейността ѝ. Едно нещо само оставало: „То са няколко хиляди юнаци, които имаме в България." Родолюбците извън България трябвало да се организират и да преминат Дунава, за да подпомогнат въстанието, а народът, който знае, че без заповед на БРЦК не трябва да предприема нищо, като получи нареждане от Левски, също ще започне революцията.

Според Каравелов „да се върви решително на бой" било необходимо по няколко важни причини. Ако не започне народната революция, „нашите неприятели ще мъчат, ще съдят и наказуват светът не като политически престъпници, а като прости хайдути". Освен това самият народ ще загуби доверие в БРЦК, ако той не го призове на въстание в този критичен момент. На трето място, европейската общественост не ще се вмеси в полза на българите, ако те не поведат открита борба за политическо освобождение. Каравелов напомнил за силния отзвук на българското революционно движение през 1867—1868 г., „когато българското оръжие се прослави чрез малцина юнаци и без народното съчувствие". Сега революционното движение в страната е много по-добре организирано, „работата ще е много по-силна, по-велика... — почти в цяла България съществуват комитети". Освен това Каравелов се надявал,

че като започне въстанието в България, от Сърбия и Черна гора ще дойде помощ за българите.[201]

Веднага след като получил краткото писмо от Букурещ от 2 ноември с призива „трябва да се върви на бой, без да губим ни минута", В. Левски, който бил в Стара Загора, събрал членовете на окръжния център, запознал ги с мнението на ЦК и им разяснил своето, а именно, че не смята незабавното въстание за възможно и че то трябва да се отложи поне за една година. Старозагорци приели становището на Левски и го съобщили на членовете на ЦК в Букурещ. Заедно с това „по заповед на Аслан Дервишоглу", т. е. на Левски, те съобщили на сливенци за заседанието и мнението си, съгласно с това на Левски, и им препоръчали и те да отговарят на Каравелов в същия смисъл. И сливенци му писали съгласно указанията на Левски, че в момента въстанието не е възможно.[202]

Съображенията на Левски, както са изразени в писмото на старозагорци /вероятно от 22 ноември 1872 г./ и на сливенци от 24 ноември 1872 г., се определяли от незавършената подготовка на въоръжението и на народа. Междувременно, докато обикалял Тракия, после на път към Ловеч, с намерение да замине оттам за Букурещ, в становището му настъпила известна промяна. По всяка вероятност той получил от Букурещ известия, които го уверили, че външнополитическите обстоятелства са благоприятни за скорошно въстание.[203]

В писмата си от 12 декември до революционния център в Голям извор и до пълномощника в Търново Хр. Иванов Левски вече предвиждал скорошно въстание — до „някой месец и друг" и наредил, че във връзка с това се налага въоръжаването да се извършва бързо, „защото силно ни принуждава вънкашното обстоятелство без друго да вървим на бой и минута да не се губи... Ето времето се вече решава: близко е да докажем душманину, че българинът не ще бъде вече роб, а свободен." Заедно с това поръчва да се съобщи навсякъде и на всички усилено да се готвят за революцията. Все на 12 декември и в последното си писмо, което отправя до Ловешкия комитет, той говори за „твърде скорошно въстание". Тук изрично било подчертано: „Според уставът... докато не се видим, че можем сами да си изтъчем платното, няма да се дава глас за въстание! А сега излазя друго!" То се налага от ненадейното стечение на вътрешните и външните обстоятелства и от опасенията „да не се случат и други орханийски подобни работи" и в ръцете на врага да попаднат дейците, които трябва да поведат революцията.[204]

При създалото се положение спешно се налагало да се съберат в Букурещ членовете на ЦК и дадат „по-добър ред на това въстание". Левски уреждал неотложните работи в България, за да отиде в Румъния. „Аз вече отвождам да се срещна с другите членове на ЦК" — съобщава той в писмото до ловчанци. От Троянско, където останал около две седмици в една тайна комитетска къща, Левски продължавал да изпраща нареждания и пратеници до окръжните центрове и подготвял заминаването си за Букурещ. „Ний членовете на Централния комитет събираме се да определим вече време за общо народно въстание" — пише той и отново настоява всички дейци да осигурят оръжие и муниции и да са готови за революцията, „защото вдигнем ли вече народните байраци, дотам е всичкото приуготовление!", „защото идва решителният миг".[205]

Голяма загриженост предизвикало у Левски състоянието на Ловешкия комитет. Към дейците на този комитет, който бил предпочетен от него за база на дейността му, Левски имал особени основания да предявява строги изисквания и да преценява строго някои негови грешки. В последното си писмо до Ловеч от 12 декември той припомня с дълбоко огорчение за организационното разстройване на комитета и за тежката му отговорност. Членовете на Ловешкия комитет решили през 1871 г. въпреки несъгласието на Левски Д. Общи да бъде одобрен за самостоятелен работник и организатор, но не си давали достатъчно сметка за поведението му и вредата, която нанасял на освободителното дело още преди Арабаконашкото нападение, и не се вслушвали в критиките и предупрежденията на Левски. При създалата се обстановка ръководителят на вътрешната организация призовал ловчанци към постоянство, смелост и вярност към положената революционна клетва и към усилена подготовка за приближаващото въстание.[206]

Състоянието, в което Левски заварил работите в Ловеч, се оказало още по-тревожно. Поради арестите на негови членове комитетът фактически престанал да работи, а загадъчното поведение на поп Кръстьо, който бил арестуван и наскоро пуснат на свобода от турците, смущавало верните на делото сподвижници. Да се стегнат редовете на организацията и да се заздрави комитетът било невъзможно. Напразни останали и намеренията на Левски да се срещне с поп Кръстьо. При това положение той прибрал архива на комитета, зашил го в самара на коня си и на 26 декември 1872 г. напуснал Ловеч.

В. ЛЕВСКИ ПРЕД ТУРСКИЯ СЪД. ГИБЕЛ И БЕЗСМЪРТИЕ. Придружен от Никола Цвятков, В. Левски пристигнал привечер по тъмно в с. Кърчина. Тук те останали да пренощуват в комитетското ханче на Христо Цонев Латинеца. Рано в зори обаче ханчето било обградено от голяма по-

теря. След героична и неравна борба, ранен в ухото, неуловимият Левски паднал в ръцете на турците. Турските власти били разпратили неговата снимка из страната и той не успял да скрие самоличността си, която отначало прикривал, надявайки се, че ще може да се отскубне от ръцете на врага. От Ловеч го отвели в Търново, откъдето не след дълго, охраняван от голям конвой, бил откаран в София.[207]

Вестта за неговото залавяне се разнесла из България и сред емиграцията. Впечатлението било поразяващо. Мъка и отчаяние завладели революционните дейци. Бързо станало известно, че поп Кръстьо е предал Левски. Към мъката се прибавило гневното възмущение на родолюбците. „Злокобна новина ни порази и обезуми — пише Ив. Андонов. — Ние всички плакахме с горчиви сълзи до забрава."[208] Комитетските дейци замисляли да освободят със сила водача на народната революция, като разчитали, че той ще бъде откаран в Цариград. От своя страна революционната емиграция също търсела начини за спасяването на Левски. Някои от видните вътрешни дейци, като Ив. Драсов и Т. Пеев, смятали, че при започналите разкрития трябва да се прибегне до последното средство, с което разполага организацията: да се вдигне народът на въстание.[209]

Бързият развой на събитията разбил всички надежди и осуетил намеренията и опитите за спасяване на Левски. Съдът бил приключил вече своята работа с другите арестувани, когато той бил доведен в София. Следствието вече било установило неговата ръководна роля в организацията, някои от маршрутите и връзките му в страната и извън нея. Първата грижа на съдебните власти била да го изолират от останалите съзаклятници. На 5 януари 1873 г. Левски застанал лице срещу лице със своите съдии, които го посрещнали с нескривано любопитство. Посред мъртвата тишина на залата той отговарял спокойно и уверено: „Занятието ми е да облекчавам положението на българите и аз обикалях, за да им давам упование." Той очевидно е мислил дълго за този съдбовен час и твърдо следвал линия врагът да не научи от него повече, отколкото вече знаел. Той бил уверен, че делото не ще загине с неговата смърт. Други ще продължат борбата и ще я изведат до победа.

След направените разкрития положението на Левски било безизходно. Съдът обаче се надявал без особени усилия да научи начините и пътищата, по които той е работил за осъществяване на поставената си цел, да разкрие мрежата на революционната организация в цялата страна и найсетне да съобщи и имената на другите членове от Централния комитет. Но тези надежди не се оправдали.

В. Левски останал докрая верен на себе си и на своето дело. Със свойствената си съобразителност той избрал достойно и твърдо поведение, което изненадало съда. Левски не отричал положението си на водач, но разкрил организаторската си работа, без да признае, че познава участниците в нея. Представил се за изпълнител на волята на Централния комитет извън България и за неосведомен по същество за съдържанието на работата, която е извършвал. Избраната от Левски тактика пред съда произтичала от неговото съзнание за дълг и отговорност пред делото. Само необикновената сила на духа и изключителните качества на неговия ум били в състояние да преодолеят толкова много трудности, и то с такова изумително умение. Благодарение на тая своя позиция Левски съумял да спаси почти всичко, което още можело да се спаси.

Поведението на Левски принудило съда да го изправи на очни ставки с вече разпитваните съзаклятници и да му доказва установените факти. Но той съумял да използува умело и това, като се осведомявал докъде са стигнали разкритията и кои комитети са засегнати. Така получил възможност да признава постепенно онова, което е вече установено. И сега той продължил да поема върховната отговорност за революционната дейност върху себе си. Неразкритото той премълчавал. Революционните комитети в останалата част на страната и техните ръководни членове останали тайна за турските власти и били запазени от разгром.[210]

Турският съд не успял да се добере до търсените нишки на цялата комитетска организация, но известните му факти и държането на Левски били достатъчни, за да стигне до заключението, че той е „водителят и организаторът на бунта", който „е подстрекавал поданиците на султана към въоръжено въстание срещу държавата" и да го осъди на смърт. Председателят на съда Али Саиб паша уведомил на 14 януари 1873 г. великия везир за това.В мотивировката към смъртната присъда се изтъква: „Именуемият Дякон Васил е натоварен от страна на комитета във Влашко да подбужда и бунтува България. Той се очерта като компетентна и централна личност, която е подбуждала населението да образува комитети, които да се готвят да въстанат с оръжие в ръка против османската държава. Той е разширявал кръга на бунтовническата си дейност и на всякакви други действия и е бил председател на всичките комитетски организации."[211]

Турското правителство се занимало спешно с въпроса за дейността и присъдата на Левски и великият везир с писмен доклад от 21 януари поискал от султана „да издаде ферман за наказване

със смърт на тоя бунтовник". На следния ден, 22 януари, султанът подписал фермана, с който потвърдил смъртната присъда на Левски.

Месец преди това съдът издал смъртна присъда за Д. Общи и той бил обесен. Останалите арестувани революционни дейци от Орхание, от селата Видраре, Голям извор и други селища били осъдени на вечно или продължително заточение или на дългогодишен затвор.

Запазил докрай самообладание, В. Левски отишъл спокоен и горд на бесилката. Велик в живота, той останал непоколебим и смел пред смъртта. Тя не смутила неговия дух нито в един момент на трудния му път. Не го смутила и сега, когато била единствен и последен изход.

На 6 февруари /18 февруари н. ст./ 1873 г. Васил Левски увиснал на бесилката край София.

Неговото име, светлият пример на живота и великото му дело са безсмъртни. Левски живее в съзнанието на поколенията с всеотдайната си любов към народа, с беззаветната си преданост на революцията и на свободата, със своята цялостна личност, с героичния подвиг на своя живот.

9.
Революционното движение през 1873—1875 г.

РЕВОЛЮЦИОННАТА ОРГАНИЗАЦИЯ СЛЕД ГИБЕЛТА НА В. ЛЕВСКИ. Разкритията, направени от турските власти на част от комитетската мрежа, арестите и присъдите на мнозина от найдейните членове и най-вече гибелта на Васил Левски нанесли тежък удар на революционната организация. За известно време комитетите в България били поставени в много тежки условия за работа както поради преследванията на властите, така и поради разстройството на цялата дейност. Между помощниците и най-близките сътрудници на Левски в страната нямало личност, достатъчно авторитетна и опитна, за да поеме ръководството на революционните комитети и поне отчасти да е в състояние да продължи делото, което той създал и възглавявал в течение на повече от три години.

Румънските власти, обвинени във връзка с процеса срещу Левски и неговите сподвижници, че са допуснали на своя територия функционирането на българска революционна организация с освободителни идеи, станали предпазливи. Те предупредили Л. Каравелов да напусне временно Румъния и да се скрие, тъй като турското правителство поискало той да му бъде предаден. Носели се слухове, че Портата имала сведения за 36 души български емигранти в Румъния, участници в работата на БРЦК, за които също настоявала да бъдат екстернирани в Турция, за да бъдат съдени за делата си.[212]

При това положение Каравелов преустановил временно издаването на в. „Свобода". В началото на декември той напуснал Букурещ и отишъл в Белград, където останал и през януари 1873 г.[213] Наред с необходимостта да избегне екстернирането си от Румъния Л. Каравелов имал и други не по-малко важни съображения. П. Хитов в Белград оставал най-авторитетният и опитен в борбата член на БРЦК, с когото трябвало да обсъдят какви мерки да се вземат за преодоляване на разстройството в организацията. Те се споразумели П. Хитов да се премести в Букурещ и там да се свика общо събрание за обсъждане на положението и по-нататъшните насоки на дейността.[214] През втората половина на януари в Белград пристигнал пратеник на Търновския комитет /вероятно отец Матей Преображенски/.

След арестите на дейците в Ловеч, още приживе на Левски, търновските дейци поели функциите на средищно звено за комитетската организация. Пратеникът носел писма до П. Хитов, Л. Каравелов и сръбското правителство. Търновци изтъквали, че въпреки разкритията и дадените жертви те не ще изоставят делото, че са се заели да продължат започнатото: „Никога няма да се оставим, а ще се трудим, додето е топла най-малката капка кръв в жилите ни, но напред и пак напред." Тъй като турците научили някои факти за организацията, Търновският комитет променил „законите" и „знаците". Той изказвал готовност да подготви въстание за лятото на 1873 г., ако войводата П. Хитов е готов да „отвори знамената, и то ако има Сърбия бой". В противен случай те щели да продължат подготовката на народа.[215]

Л. Каравелов и П. Хитов изразили пред търновския пратеник неодобрението си, че комитетът предприема стъпка пред Сърбия. Те знаели, че сръбското правителство ни най-малко не е склонно да започне война или да подкрепи народите, ако те започнат въстание било в България, било в Босна и Херцеговина. Търновският пратеник предал изложението до сръбското правителство на министъра на външните работи — Йов. Ристич, но не получил от него желания отговор. Напротив, Ристич определено заявил, че българите нямат основание да се надяват на подкрепа, защото „тази работа е много мъчна и сега не е времето ѝ", че Русия няма намерение за решителни действия срещу Турция, а Сърбия и Черна гора без Русия „сами не могат се завзе". Търновци имали намерение също така да представят от името на българския народ изложение до дипломатическите представители на Великите сили.[216]

Макар да възразил заедно с Каравелов на

инициативите на Търновския комитет, П. Хитов в писмения си отговор до него изразил готовност да поеме ръководството, ако го призоват на „отчаяна борба непременно", като смятал, че е достатъчно три-четири революционни средища в България да се споразумеят, „тъй щото в 10 дни да станат на оружие 10 хиляди души" и да вдигнат въстание напролет. Заедно с това войводата потвърдил, че от Сърбия нищо не може да се очаква и че трябва да се съберат на общо събрание в Букурещ и там да обмислят всички въпроси. П. Хитов активизирал връзките си не само с търновци, но и с други революционни дейци и комитети в страната. Така той създал в Белград наред с Букурещкия и втори, паралелно действуващ център.[217]

През това време останалите в Букурещ членове на БРЦК — К. Цанков и Д. Ценович, към които се присъединил емигриралият Т. Пеев — полагали усилия да продължат работата на организацията и подготовката на въстание. Те се стремели да укрепят връзките между емиграцията, предприели отново опити за събиране на пари и взели мерки за осигуряване на команден кадър за въоръжената борба. За изпълнение на тези задачи Т. Пеев бил упълномощен и изпратен да обиколи емигрантските центрове в Румъния, Бесарабия и Южна Русия. Особено важна била мисията му при Ф. Тотю, с когото трябвало да говори по народните работи и да му връчи устава на БРЦК, като го убеди, че трябва да действува съобразно с него. Войводата трябвало да отговори писмено на Централния комитет готов ли е да се отзове, когато го повикат за работа.[218]

Л. Каравелов се завърнал в Букурещ в началото на февруари и възобновил издаването на органа на БРЦК със същата програма и съдържание, но под ново заглавие — „Независимост". Въпреки големите матерални затруднения и вътрешните проблеми на организацията след гибелта на Левски той продължил в течение на още близо две години да отстоява от страниците на „Независимост" идеите на БРЦК.

Необходимостта от концентриране на силите и съобразяване на предстоящата дейност с новите обстоятелства се чувствувала все по-остро. На 18 март 1873 г. Търновският комитет свикал събрание на вътрешните дейци, за да бъдат обсъдени належащите задачи за укрепване на организацията. На това събрание били представени само шест комитета, но разискваните въпроси имали общонационално значение. Приети били новите названия на революционните комитети, което било първото условие, за да може дейността да продължи, без опасност да бъде разкрита от турците. За разлика от предишните псевдоними, които били турски имена, сега комитетите били наречени с имената на български ханове, царе и духовници /Търново е „Асен", Котел — „Софроний", Сопот — „Самуил", Шумен — „Крум" и пр./. Решено било поради трудните условия в страната вместо в България общото /„главното"/ събрание на БРЦК да стане в Букурещ, като търновци се задължават да осведомят всички комитети.[219]

В същото време /1 март/ членовете на ЦК в Букурещ също обсъдили въпроса за свикването на общо събрание в румънската столица и определили това да стане през април — май с. г., като на него бъдат поканени за участие вътрешните и емигрантските комитети. Търновският и Русенският комитет били натоварени да осигурят присъствието на делегатите от България и да пренесат в Румъния архива на Ловешкия комитет.

През март ЦК взел и друго важно решение — да упълномощи ново лице, което да продължи дейността на Левски в България — и определил Атанас Узунов за един от „мисионерите" на БРЦК за България. Узунов, учител в Сливен и деен член на тамошния комитет, познавал характера на работата, тъй като Сливенският окръжен център му бил възложил да поддържа връзките с Търновския и Старозагорския. От началото на април Ат. Узунов започнал дейността си. Той обикалял местните комитети в Южна България и възстановявал връзките помежду им, ободрявал унилите и се стараел да следва пътя на Левски. Доброто начало на работата на Ат. Узунов като заместник на Левски, макар и с по-ограничени пълномощия, твърде скоро било пресечено. При опит за изпълнение на смъртната присъда на хасковския чорбаджия — гъркомана хаджи Ставри — Узунов бил заловен от турците, даден под съд и изпратен на заточение в Диарбекир заедно с още 22 души — членове и съмишленици на Хасковския и други комитети.[220]

Така първият опит на БРЦК да намери заместник на Левски, който да продължи дейността му във вътрешната революционна организация, завършил с неуспех и с нов удар срещу нея. Последвалите няколко нови опита през 1873 г. и началото на 1874 г. за намиране на подходящи дейци за работа в България не дали трайни резултати. Търновският комитет продължил да изпълнява функциите на централен за страната. Активни усилия за възстановяване живота на организацията полагали и членовете на Русенския комитет. Необходимостта от една ръководна фигура обаче си оставала.

През есента на 1874 г. за организатор на цялата комитетска дейност в България бил определен Стефан Стамболов, току-що завърнал се в родния си град Търново поради изключването му от Одеската духовна семинария. В Русия Стамбо-

лов бил свързан с руски революционни кръжоци. Той развил енергична работа в течение на 3—4 месеца в Търновско и в Тракия, но турците влезли в дирите му и по-нататъшната му дейност станала невъзможна. През Цариград и Одеса той се прехвърлил в Букурещ.[221]

Въпреки трудностите БРЦК полагал грижи и за комитетите извън България. Централният комитет в Букурещ упълномощил П. Хитов да обиколи емигрантските комитети във Влашко и Русия, да провери състоянието им и да им предаде наставленията на БРЦК за по-нататъшна дейност при новите обстоятелства.

Търновският комитет от своя страна също дал пълномощно на войводата да убеди българите в Русия да продължат да оказват съдействие на освободителното дело. Търновци настоявали сънародниците им да изпратят един българин с военноинженерна подготовка, снабден със съответната „рекомандация", който да обиколи България и определи подходящите позиции за въстаническите действия, а също — „кой род на войнишкия ред" би трябвало да се използува във въстанието. На второ място, българите в Русия трябвало да изпратят в Букурещ 4000 револвера, които после да бъдат прехвърлени в страната. Важно предложение от политическо естество съдържало третото искане на търновци: в Одеса да се създаде център за връзка с революционната организация, който да участвува в работата ѝ под ръководството на Централния комитет, да има право да сключва заеми за българското освободително движение и най-после да издаде закони и наредби, съобразени

1

2

3

4

5

6

1. Михаил Георгиев Греков от с. Дермендере, Бесарабия, председател на Окръжния революционен комитет в Сливен, фотография, 1880 г. Народна библиотека „Кирил и Методий" — София

2. Атанас Цветков Узунов от Одрин, учител, революционер, фотография. Архив на Института по история при Българската академия на науките — София

3. Никола Тихов Обретенов от Русе, член на революционния комитет в Русе и деец на БРЦК, фотография, 1871 г. Народна библиотека „Кирил и Методий" — София

4. Тодор Пеев от Етрополе, учител, обществен деец, участник в общото събрание на БРЦК в 1872 г., фотография. Архив на Института по история при Българската академия на науките — София

5. Олимпий /Гълъб/ Панов от Болград, Бесарабия, член на БРЦК в Букурещ, фотография, 1875 г. Народна библиотека „Кирил и Методий" — София

6. Стоян Велков Софийски, от Желява, Софийски окръг, революционер и войвода на чета, загинал в 1873 г., фотография. Окръжен исторически архив — Русе

„с целите и потребностите народни“[222]. Идеята за създаване на одески български център или по-скоро за признаване на правото на одеските българи, свързани с БРЦК, да играят ръководна роля сред емигрантите в Русия и заедно с това в цялата организация вероятно произхождала не само и не толкова от Търновския комитет, а по-скоро от одеските българи.

П. Хитов посетил Влашко и Русия през пролетта на 1873 г. Появата на прославения войвода в емигрантските революционни комитети имала важно морално значение за тях като доказателство, че БРЦК продължава да живее и като подтик за по-нататъшната им дейност. Придружен от Стоян Софийски, той посетил редица румънски градове — Плоещ, Браила, Галац и Болград, а оттам през Кубей и Акерман стигнал в Одеса и навсякъде се срещал с местните революционни дейци. Най-обнадежден бил от болградските българи.[223]

През пролетта на 1873 г. от името на Централния комитет Л. Каравелов съобщил за подготвяното общо събрание на комитетите в Сливен, Ямбол, Видин, София, Пирот, Ниш, Пловдив и Велес, както и на емигрантските дейци и натоварил Русенския комитет чрез Н. Обретенов да уведоми другите вътрешни комитети. Всички трябвало да изпратят свои пълномощни представители.

Събранието се състояло на 11 и 12 май 1873 г. То се занимало с налагащите се промени в начина на действие при новите обстоятелства. Събранието прегледало сметките на БРЦК и констатирало тежкото му финансово състояние. От конспиративни съображения протокол на събранието не бил воден, но на екземпляр от устава от 1872 г. е отбелязано и подписано от участниците, че на събранието те са приели „досегашният ред“ на дейността да се измени: „Нашите дела отиват занапред тайни.“[224]

Събранието от 11 и 12 май вероятно е било запознато с извършеното от П. Хитов в българските емигрантски центрове в Румъния и Русия през март и април 1873 г. Растящото влияние на войводата и големите трудности в дейността на комитетската организация възвръщали дейците към идеята въстанието да почне с четническа акция. През 1873 г. Ст. Софийски и И. С. Горски минали с неголяма чета в България, но били разбити лесно. Въпреки това Русенският комитет, определен през 1874 г. за централен, се обърнал към П. Хитов с предложение да организира чети от български емигранти, „защото това велико дело пак с чети ще се почне“. В същия дух русенци щели да пишат и на Ф. Тотю. Те били убедени, че авторитетът на двамата прославени войводи ще въздействува на народа, като възнамерявали вътре в страната да организират чети и извършат подготовка за въстанието.[225]

През пролетта на 1874 г. П. Хитов с поръчения от Русенския и Търновския комитет отново извършил обиколка из българските емигрантски колонии в Румъния и Русия със задача преди всичко да събере така необходимите средства и да установи може ли да се разчита на съдействие от страна на Русия. И тази му мисия нямала голям успех.

Наскоро след завръщането си П. Хитов натоварил Ив. Драсов, по това време студент в Чехия, да продължи през летните месеци връзката с комитетите в румънските градове. В Александрия, Зимнич, Плоещ, Браила, Галац и други градове

ГОДИНА IV. БУКУРЕЩЪ, 27. ОКТОМВРИЯ 1873. БРОЙ 2.

НЕЗАВИСИМОСТЪ.

ВѢСТНИКЪ ПОЛИТИЧЕСКИ И КНИЖЕВНИ.

«Независимость» излѣзе веднажъ прѣзъ недѣлята (въ Сѣбота). Цѣната: въ Румъния за година е 24 франка, за ½ година 14 ор. Въ Българско за година 26 франка, въ Австрия и Сърбия 25 франка. Писма, доноси и пѣнята на вѣстникъ ще са проваждатъ до редакцията Страда Берглуй Номеръ 33, въ което ще стоя и подписвата на вѣстникъ. Писма неплатени са не приемать. За обявления са чекъ-а рѣдъ 30 бана.

БУКУРЕЩЪ, *26. Октомврия.*

Босанските произшествия са произвѣле негодование по цѣла Европа. Великите сили са захванаде вече да са убѣждаватъ, че съществованието на гнилата турска империя е немислимо; че християнските подданници на султанътъ нѣмать вече юнашки сили и тарпѣние да влѣкатъ тѣшкото мохамеданско иго; най-послѣ, че восточнийтъ вопросъ трѣба да са рѣши колкото са може по-скоро. „Съществованието на турската империя е немислимо,“ говори англійскийтъ вѣстникъ „Таймсъ“. Другъ единъ англійски вѣстникъ „Дели Нюсъ“, който е единъ отъ най-популярните англійски вѣстници, говори за тая империя така: „Нашата дипломация трѣба да разбере, че англійскийтъ народъ никога вече нѣма да добие желание да продава англійска кръвъ и да хвърли англійски пари за „неотъ“ на останалите; ние не желаеме вече да поддържаме гнилийтъ престолъ на цариградските султане: найпослѣ, ние нѣмаме вече воля да помагаме на мохамеданското правителство да угнѣтява християнските народи и народности, които са наричатъ турска раи“. Другъ единъ англійски вѣстникъ говори за сѣщиятъ предметъ слѣдующето: „Ние желаеме да одържиме турската империя за това, защото бѣхме убѣдени, че нейното съществование е необходимо и за насъ; но заблужденията почти никога не могатъ да са продължатъ дълго време. Днесъ ние сме дошле до такова убѣждение, че горепазванната империя не може да са одържи и че нейното падение е необходимо не само за правилното развитие на християнските народности на балканскийтъ полуостровъ, но и собственно за насъ. Нека историческите сѣдби на балканскийтъ полуостровъ вървятъ по своитѣ естественѣ пѣти. Полумертвото са не лѣчи, а мертвото и гнилото са зарази въ земята, за да не зарази въздухътъ и да не утрови младото и зеленото“. Мнѣнията на горепазваните три вѣстника ни доказватъ още веднажъ, че християнските народности, които населяватъ балканскийтъ полуостровъ, са достигнали до такова критическо положение, че ако не е вече за тѣхъ, то за Европа е вече крайно необходимо да ги ослободатъ отъ ужасното турско иго. Въ такива критически минути са оставятъ на страна сичките ситни вопроси и сичките незначителни препирни. Тие нѣколко рѣда ние говоримe не само за благотерете, но и на сарбете, романете и гръцките. Австро-маджарските вѣстници нападатъ на турското правителство още по-жестоко. Даже и „Н. С. Пресса“, която има обичай да защищава турците и тѣхното господство даже и въ тие минути, ни разсказва, че турските държавни мѫже нѣматъ ни господарственни достойнства, ни дѫлбокъ умъ, ни човѣшки понятие. За турскийтъ меморандумъ, който е испроводенъ отъ Цариградъ до великите сили за босанските дѣла, виенскийтъ вѣстникъ говори така: „Тоя меморандумъ е твърде безсмисленъ, доста глупавъ и доволно смѣшенъ“. „Спев. Цайт.“ говори, че Австро-Унгария нѣма да допусли на в. порта да си играе съ единого й съ другото и че отношенията между тие двѣ господарства трѣба да са очистатъ. „Портата, говори „Унгар. Кореспон.“, са старае съ сичките си сили да подкопае своето собственно господарство и да произведе на востокъ необходимата катастрофа. Турция са бои отъ русско-австрийското приятелство, слѣдователно нея са иска да възвоцуча востокъ и да даде край на това приятелство“. Тоя вѣстникъ продължава, че Австро-Унгария никога вече нѣма да измѣни своите приятелски отношения къмъ християнските подданници на в. порта. „Ако портата, говори той, продължи и за напредъ спорта до сегашна политика, то тя ще да ускори своето собственно падение“. „Д. Цейтунгъ“ така сѫщо говори, че Австрия, която владѣе надъ петъ милиона южни славяне, трѣба да защищава славянските племена и на балканскийтъ полуостровъ. Друго-яче са не може. „Благоразумната и зрѣлата политика, говори тоя вѣстникъ, е длъжна да оцѣни народните стрѣмления на южните славяне и да приповдне тѣхната бѫдѫщность“. Турция не е вече за животъ. Нѣмскийтъ учени мѫжъ Густавъ Рашъ, който познава твърде добре и турското правителство, и турските държавници, и турскийтъ народъ, и християнските племена, които са наричатъ южни-славяне и които са показале доволно способности развителна напрегна, колкото трѣба да са отдѣже колкото са може по-скоро и да са хвърли отъ Азия. Восточнийтъ вопросъ трѣба да са рѣши. Сичка Европа вади твърде ясно, че отъ турската империя не може да бѫде нищо добро и нищо полезно. Ако западна Европа да не би са боялa отъ онѣ послѣдствия, които могатъ да произлѣзатъ послѣ падението на тая гнила империя, то нейната сѫдба би са рѣшила още въ началото на деветнайсетото столѣтие. „И наистина, кой ще да бѫде наслѣдникъ на турската империя?“ пита г. Густавъ Рашъ, и отговаря: „Англия и Франция, — които желаятъ да увардатъ своите търговски интереси на балканскийтъ полуостровъ, — са боятъ отъ Россия, която, по тѣхните думи, желае да распространи своите владѣния до Босфоръ. Тие двѣ държави са стараятъ да опитомятъ турското племе, да преобразатъ вѣнтската империя и да одержатъ европейското равновѣсие“. Чегато сѫдбата на Европа и щастието на европейците зависятъ само отъ съществованието на деревнитѣ и отъ благоденствието на Дели-Ахмеда! „Разбира са, че ако Европа е имала желание да са наслѫждава отъ съществованието на турската империя, продължила г. Рашъ, то тя си е съставила и понятия за положението на тая империя! Старите европейски дипломати на разказвала, че турското племе е способно за животъ и че християнското население на тая империя не е за нищо и за никакво. „Тие християнски племена са слѣпо орудие на Россия“, говорѣха тие кротковидни дипломати. Не може човѣкъ и да повѣрва, че горепазваните дипломати са биле до толкова глупави, до толкова невѣжествени и до толкова безсовѣстни лѫжци! Голѣма срамота!“ По-доле г. Рашъ говори, че Европа не трѣба и да мисли за бѫдѫщността на балканскийтъ полуостровъ, защото тоя полуостровъ има свои умни, енергически и способни наслѣдници. По негового мнѣние, тие наслѣдници са славянските племена, които са наричатъ южни-славяне и които са показале доволно способности

В. „Независимост“, продължение на в. „Свобода“, след спирането му от румънските власти по искане на османското правителство. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

НОВ ЕТАП НА НАЦИОНАЛНООСВОБОДИТЕЛНОТО ДВИЖЕНИЕ. ВЪТРЕШНА РЕВОЛЮЦИОННА ОРГАНИЗАЦИЯ

Драсов намерил „живи българи", макар и немного на брой, но готови да работят за делото. „Мисията ми ся одобри отвред" — съобщава той на П. Хитов. Един от въпросите, които били разисквани, бил отново този за общо събрание на дейците от Румъния и България, което всички смятали за необходимо.[226]

Централният комитет в Букурещ взел решение да се свика събрание, като съобщил на частните комитети. То се състояло на 20 и 21 август 1874 г. отново в Букурещ с по-добро представителство от предишното: 9 души от Румъния, 3 от България и 1 от Чехия. Вътрешните и емигрантските дейци си давали сметка, че е необходимо всички комитети да вземат участие при разискването на важните въпроси за революцията. Поради това на събранието през август бил избран временен централен комитет в състав: Л Каравелов, К. Цанков, О. Панов и Т. Пеев, със задача да подготви общо събрание през декември, да поддържа връзките между ЦК и комитетите в страната и извън нея и да направи отново усилия да събере пари във Влашко.

Русенският комитет бил упълномощен да работи за активизиране на съществуващите комитети и за създаване на нови, както и да осигури участието на техни представители на предстоящото събрание. Русенци получили указания за начина, по който да действуват и да бъдат съставяни ръководствата на комитетите с цел да не се „възбужда никакво подозрение от страна на нашите врагове". Председателите на комитетите трябвало да избират членовете, които от своя страна да привличат други. По същата верижна система председателят на частния комитет трябвало да определя председателите на новосъздадените комитети, а те от своя страна — да избират членовете. На събранието присъствувал и Ст. Стамболов, който наскоро след това поел важните задачи за възстановяване на редовните връзки между вътрешните комитети и за основаване на нови.[227]

В края на декември 1874 г. в Букурещ отново се събрали, този път значителен брой вътрешни и емигрантски представители. Главният въпрос, който бил разискван на това събрание, бил за организацията на предстоящата дейност и за необходимите промени в устава. Отделните комитети имали свои предложения за тези промени. Трудността да се намери подходящ заместник на В. Левски, който да ръководи цялата работа на вътрешните комитети, и опитът от бързото разкриване на Ат. Узунов и Ст. Стамболов карали повечето от вътрешните дейци да се противопоставят на мнението на Каравелов и Иван Адженов „да се възстанови положението от времето на Левски, като се избере едно пълновластно лице из България", което да се споразумява с комитетите, да основава комитети и да държи в свои ръце всички политически, административни и финансови функции на Централния комитет. Към противниците на това мнение бил и Ботев. Различията по този важен въпрос направили невъзможно решаването му и той бил отложен за следващото събрание. На временна комисия с членове Л. Каравелов, К. Цанков, Ив. Адженов, Т. Пантелеев /който отстъпил мястото си на Хр. Ботев/ и един представител от България било възложено да ръководи работите до следващото общо събрание.[228]

В резултат на усилията на вътрешните и външните дейци през годините след смъртта на Левски дейността на БРЦК в България и сред емиграцията не престанала. Търновският, Русенският и някои други комитети проявявали инициативност и енергия за възстановяване живота и работата на организацията. В емигрантските комитети се появили нови дейци. Влиянието на БРЦК се разпространило и в други страни освен Румъния. Така например Ив. Драсов успял да спечели нови привърженици на революцията сред българските ученици и студенти в Чехия.[229]

Заедно с това и сред емиграцията, и в България трудният момент, който преживявала организацията, предизвиквал и неблагоприятни явления — взаимни обвинения, подозрителност, временно или по-трайно отдръпване на някои дейци от работа и пр.

Важна пречка за възстановяване на живота на комитетската организация, на всекидневната ѝ дейност и особено на подготовката за революция оставала липсата на средства и нарасналите трудности за набавянето им. Ив. Драсов дава вярна характеристика за положението: „Вам са известни от много време — пише той на П. Хитов през юли 1873 г. — мислите на нашите чорбаджии, т.е. богатите, братко, паричките си обичат повече от бога и от себе си, а камо ли от отечеството си? С една дума никаква надежда от тях. Аз съм от много време убеден. . . , че едничката ни надежда е на средната ръка и на сиромасите, с тях братко, да ся държим, защото и с тях и за тях имаме работа."[230]

Надеждите на комитетските дейци били насочени главно към емигрантските комитети и богатите българи в Румъния и Русия. Така през есента на 1874 г. М. Греков успял да осигури 20 лири от Болградския комитет, а Русенският комитет очаквал да получи от Влашко 20 лири, за да може да изпълни възложените му задачи.[231]

Извънредно тежко било материалното положение на печатния орган на БРЦК — в. „Независимост". През 1873—1874 г. Л. Каравелов на ня-

колко пъти се оказвал в невъзможност да продължи издаването му. С големи усилия успявал да закрепи вестника с помощи, събирани от съмишленици на БРЦК в Румъния, от български студенти в Чехия, от отделни родолюбци. Ив. Драсов, на когото Каравелов писал няколко писма за помощ, пише със загриженост на П. Хитов: „Аз мисля, че тоя нужен за нас челяк, трябва да ся подпомогне, зачтото ако и той спре вестникът и ако се откаже от работа, пак зло. Дали Ви там не можете да ме събра и помогна с нещо?“[232] Единичните суми, които получавал от дейците или комитетите, били ограничени, абонатите не плащали редовно и Каравелов не бил в състояние да продължава издаването на „Независимост“[233] и през октомври той прекратил издаването на вестника. Прощалните думи към читателите ясно показват дълбокото огорчение, с което той се решил на тази стъпка: „Аз съм принуден от самите обстоятелства да напусна своите занятия... В продължение на последните пет години аз се борих за българските интереси енергично и оставям публицистичното поле с чиста съвест и със спокойно сърце.“ Като се надявал, че времето и безпристрастната критика ще преценят обективно извършеното от него, Каравелов заключава горестно: „Журналистиката е тежка и неблагодарна длъжност.“[234]

Последните думи на редактора на „Свобода“ и „Независимост“ свидетелстват, че освен финансовите затруднения и други съществени обстоятелства причинили прекратяването на неговата политическа публицистична дейност. Острата му критика срещу Добродетелната дружина и просветителството на българското освободително движение в защита на революционната идеология на БРЦК създали недоволство у противниците на революционните методи на борба, а в по-голямата си част те имали силни социални позиции и възможности за влияние. Гибелта на Левски покрусила дълбоко Каравелов. Той разбирал най-добре колко голяма загуба е претърпяло революционното движение. В редовете на БРЦК настъпило временно униние и разстройство на дотогавашната дейност. Най-остро чувствувал това Каравелов, който срещал големи трудности в усилията си да укрепи работата на БРЦК. „Няма хора, няма с кого да работиш“ — писал той на Ив. Драсов, малко преди да преустанови издаването на „Независимост“, и споделил огорчението си от поведението на П. Хитов, който „работи на своя глава“.[235]

За спирането на в. „Независимост“ обаче изиграва роля и друго едно важно обстоятелство. Л. Каравелов поддържал връзки с ръководни сръбски политически дейци. С тяхно съдействие ежегодно той получавал материални средства за издаване на вестника. Водената от в. „Независи-

Етнографска карта на Балканския полуостров от Х. Киперт, 1876 г. Д. Ризов. Българите в техните исторически, етнографически и политически граници. Берлин, 1917

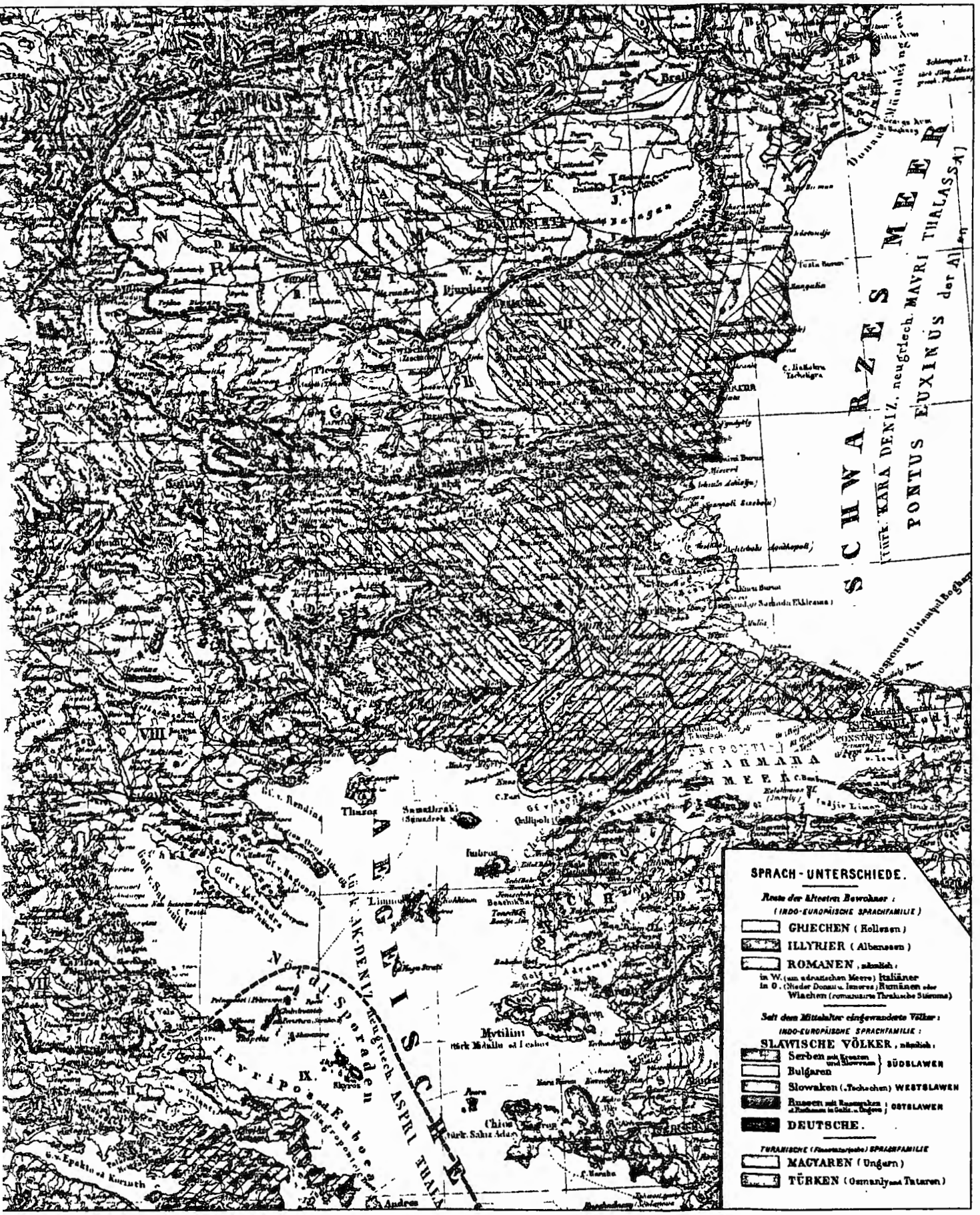
SCHWARZES MEER
türk. KARA DENIZ, neugriech. MAVRI THALASSA
PONTUS EUXINUS der Alten
Bosporus (Istanbul Boghaz)
MARMARA MEER
Thasos
Samothraki (Samadrek)
Gallipoli
Lemnos
Mytilini
Chios
Andros
Euripos od. Euboea
Sporaden
türk. Sakiz Adasi
Golf v. Salonik
Golf v. Kassandra
Golf v. Athos
Golf v. Rendina
Golf v. Volo
Golf v. Adramyti
Golf v. Smyrna
Golf v. Kolokythia
Golf v. Korinth
Golf v. Nafplion
Golf v. Kalamata
Golf v. Koron
Golf v. Navarino
Golf v. Patras
Golf v. Arta
Golf v. Prevesa
Golf v. Valona
Golf v. Kotor
Golf v. Fiume
Golf v. Triest
Golf v. Venedig
Golf v. Genua
Golf v. Neapel
Golf v. Salerno
Golf v. Tarent
Golf v. Taranto
Golf v. Sirte
Golf v. Gabes
Golf v. Tunis
Golf v. Hammamet
Golf v. Algier
Golf v. Oran
Golf v. Cadiz
Golf v. Valencia
Golf v. Lion
Golf v. Genua
Golf v. Neapel
Golf v. Salerno
Golf v. Tarent
Golf v. Taranto
Golf v. Sirte
Golf v. Gabes
Golf v. Tunis
Golf v. Hammamet
Golf v. Algier
Golf v. Oran
Golf v. Cadiz
Golf v. Valencia
Golf v. Lion
SPRACH-UNTERSCHIEDE.
Reste der ältesten Bewohner:
(INDO-EUROPÄISCHE SPRACHFAMILIE)
GRIECHEN (Hellenen)
ILLYRIER (Albanesen)
ROMANEN, nämlich:
in W. (am adriatischen Meere) Italiäner
in O. (Nieder Donau u. Innere) Rumänen oder Wlachen (romanisirte Thrakische Stämme)
Seit dem Mittelalter eingewanderte Völker:
INDO-EUROPÄISCHE SPRACHFAMILIE:
SLAWISCHE VÖLKER, nämlich:
Serben mit Kroaten und Slowenen
Bulgaren
SÜDSLAWEN
Slowaken (Tschechen) WESTSLAWEN
Russen mit Ruthenen
OSTSLAWEN
DEUTSCHE.
TURANISCHE (Finnenstämme) SPRACHFAMILIE
MAGYAREN (Ungarn)
TÜRKEN (Osmanlys und Tataren)

мост“ революционна пропаганда сред българите отначало отговаряла на противотурската политика на сръбското правителство. С течение на времето обаче настъпило подобрение в сръбско-турските отношения и революционният дух на вестника не се покривал със сръбската държавна политика. Освен това чрез в. „Независимост“ Л. Каравелов възпитавал твърде много българите в дух на национална свобода и независимост, което не се харесвало в Белград. Оттук дошло и спирането на помощта за в. „Независимост“.

Спирането на революционния орган било много сериозна загуба за БРЦК и освободителното дело. От януари 1875 г. Л. Каравелов започнал да издава сп. „Знание“, чиито задачи били да разпространява сред народа полезни знания из областта на естествените и обществените науки. „Знание“ било издавано от Дружеството за разпространение на полезни знания, замислено отдавна от Каравелов като легална организация за пропаганда на прогресивни идеи и познания. В неговото ръководство влязъл търговецът Дим. Хадживасилев, известен с щедрата си благотворителност за българската култура и образование. В Предисловието към първия брой на „Знание“ Каравелов съобщил намеренията си в програмата на замисленото от него списание. Той заявил, че се отказва от политическите въпроси, но продължава да служи на своя народ. Вместо към революция за политическо освобождение пропагандата му сега била насочена към умовете чрез наука, чрез познание.[236]

По съдържанието си сп. „Знание“ давало богати възможности на българите да се запознаят със съвременната напредничава наука, да придобият знания за природата и обществото. Списанието на Каравелов било най-доброто възрожденско научно-популярно списание. В него Каравелов отстоявал материалистическите, естетическите и моралните принципи на революционния демократизъм и продължавал да пропагандира идеи, насочени против потисничеството на личността и на народа. Чрез Дружеството за разпространение на полезни знания и чрез „Знание“ Каравелов поддържал връзки с емиграцията и с родолюбци в страната. Списанието и другите издания на дружеството се четели с голям интерес в България.[237]

Появата обаче на научно-популярно издание вместо революционните политически вестници „Свобода“ и „Независимост“, а също невероятната и неприемлива за съвременниците декларация на Каравелов, че той, страстният трибун на революцията, се отказва от политическата пропаганда, били възприети с растящо недоволство и възмущение от дейците на БРЦК. Голямата част от революционната емиграция измежду по-младите начело с Хр. Ботев остро порицала постъпката на Каравелов. Между тях настъпил остър конфликт, който през пролетта на 1875 г. стигнал до пълен разрив.

10. Христо Ботев начело на българското революционно движение

НОВ ОРГАН НА РЕВОЛЮЦИОННАТА ПРОПАГАНДА. С политическата си дейност и с поетическото си творчество Ботев вече получил широка известност, която само за няколко години го извела до първите редици на българската емиграция. Той се установил в Букурещ към средата на юли 1872 г. [238] Познат на Каравелов, който високо ценял неговия талант и го смятал за „човек с блестящи способности“, Ботев скоро след пристигането си в румънската столица бил привлечен като сътрудник в издаването на „Свобода“, впоследствие на „Независимост“. Започнал период на толкова тясно сътрудничество, че авторството на отделните материали, поместени във вестника, понякога не може да се разграничи.

Дейността на Христо Ботев през тези години не се ограничавала само в сътрудничеството при списването на „Свобода“ и „Независимост“. Едновременно с това той редактирал и сатиричния вестник „Будилник“. Идеята за издаването на този вестник възникнала значително по-рано. Първият брой се появил на 1 май 1874 г. Задачата му била разкрита и на изрисуваната заглавка на вестника: биещата камбана възвестявала настъпването на новия свободен живот, олицетворен от изгряващото слънце, от изобилието на светлина, от пробудилите се, изпълнени с надежда хора. Останалата половина на заглавката, мрачна и тъмна, едва осветена от полумесеца, символизирала отиващия си свят на робството. Подобна заглавка вече представлявала цяла програма, която вестникът следвал в трите запазени броя. Сатирата на Ботев бичувала на широк фронт личности, факти и събития. Основната насоченост била срещу феодалното господство на поробителя и неговите крепители у нас и в чужбина. Пътят, който се сочел, бил този на безпощадна революционна борба за свобода, път на народна революция. Интересни били и поместените карикатури, дело на полския емигрант Хенрик Дембицки, приятел на Ботев и на революционерите от кръга му. Тези карикатури били по всяка вероятност идейно и текстово внушение от Ботев. Ботев поел защитата на револю-

ционните идеи и продължил подготовката на въоръжената борба за политическо освобождение на българския народ.

В. „Знаме“, от който излезли 27 броя, бил списван почти изцяло от Ботев. Идеите, застъпвани последователно на неговите страници, разкриват най-пълно революционните и философско-социологическите възгледи на Ботев.[239]

Още в началото той поместил статия, в която се спрял върху насоките на Каравеловото „Знание“, така както били замислени от дотогавашния редактор на „Свобода“ и „Независимост“. Ботев предупреждавал, че „дивият, варварският и безчовечният турски ярем“ е довел българския народ до толкова тежко положение,„щото мнозина от нашите, може би искрени патриоти, са дошли до робското и несъвременното вече убеждение, че и на нашия народ преди всичко е потребно да се даде наука и образование, знания и развитие, пък тогава вече да се мисли за неговото политическо освобождение“. След като пояснил, че при създадения от османското робство режим не е възможно никакво съществуване, никакъв прогрес, Ботев ясно посочил, че „единственото спасение на нашия народ се състои в революцията“[240].

По въпроса за пътя, по който трябва да се развива българското националноосвободително движение, между Ботев и Каравелов възникнали дълбоки различия. Ботев защищавал страстно революцията като единствено верен път за освобождението на България от чуждо иго и водел борба срещу просветителството като идеология.

В бр. 7 на „Знаме“ Ботев подчертавал, че докато не се освободи, никой народ не може да се просвещава. „А при сичко това — пишел той — ние виждаме, че нашите предводители, пастири и учители, имат съвсем противоположно мнение за своя народ. Тие са се обесили на неговата шия в името на науката, на образованието и на неговите даже свещени исторически и човешки права, ласкаят го с някакъв напредък в просвещението и в цивилизацията /в робството и в теглилата/ и мислят, че с това тие решават задачата на неговото бъдеще политическо съществуване.“ Ботев не отричал, че е необходима наука и образование, но „гладният се не учи, вързаният се не възпитава и битият не може да пее“[241].

Ботев не бил против образованието. Въпреки че бил погълнат от революционната борба, той не изоставил и въпросите на просветата. В разгара на най-усилената си публицистична и революционна работа, като отчел незавидното положение на българското училище в Букурещ, което се нуждаело не само от материални средства, а и от „много други помощи — трябва воля, съчувствие и пропаганда по българските махали“, — Ботев изявил готовност да вземе „един какъв да е предмет в училището“ и ходил да преподава „без никакво възнаграждение“.[242] Все по същото време Ботев се занимавал и с преводаческа дейност. Още през 1873 г. той намерил време да преведе от руски учебника „Уроци за първите четири аритметически правила и за счетовете“ от Михайлов. При превода Ботев се постарал не да превежда дословно, а да намери чисто български конструкции, вмъквал български особености, които оживявали текста и го приближавали до българския читател. При това някои от задачите били изменени по начин, който дава и определен идейно-политически смисъл на превода; в тях мисълта на ученика била насочена не само към аритметическите действия, но и към несносното политическо положение на народа.

Извън тези просветни занимания Ботев се заел и с двата си най-значителни превода: „За славянското произхождение на дунавските българи“ от Д. Иловайски и драмата „Кремуций Корд“ от Н. Костомаров. С тези две издания Ботев отново служил на вижданията си: да спомогне за укрепване на националното самосъзнание на народа, да усили решимостта му за борба. Подчинен на тези виждания бил неговият превод на „Кремуций Корд“. „Тая книга описва общественият разврат в Рим по времето на тиранина Тиберия и е твърде интересна и поучителна за всеки народ“ — четем в поместеното в бр. 15 от 9 май 1875 г. на в. „Знаме“ обявление. В нея се изобличавали беззаконието и жестокостта на Тиберий, т. е. на властелина, възвел в закон произвола. Чрез представяне на мрачното минало драмата карала читателя да се замисли върху съдбата на собственото си отечество.

Както се вижда, Ботев не бил против просветната дейност и в това отношение той нямал различия с Каравелов. За него въпросът бил кое трябва да стои на първо място — просвещението или революционната дейност. Същевременно той влагал определен идейно-политически заряд в своята просветителска дейност, подчинявал я изцяло на нуждите на революционната борба, която според него трябвало да стои на първо място. По този именно основен въпрос Ботев и Каравелов се отдалечавали един от друг и застанали на противоположни позиции. Ботев изразявал стремежите на широките народни маси, за които революцията била единствен изход от избавление. Разривът изострил отношенията между двамата дейци и достигнал своя връх към средата на март 1875 г. Като последица от него начело на революционното течение сред емиграцията застанал Ботев. Идеите му намерили широко отражение във в. „Знаме“, който се превърнал в главна опора и обединяващ център на революционното движение.

ГОДИНА I. БУКУРЕЩЪ, 9. МАИЯ 1875. БРОЙ 15.

ЦѢНАТА НА ВѢСТНИКЪТЪ.
Въ Румания на година . . . . . 14 франка.
За полугодие год. . . . . 8 „
Въ България и въ Сърбия . . . 17½ „
Въ Австрия . . . . . 16 „
Пощи пощенски се не приемать.

ЗНАМЕ

ПИСМА, ДОПИСКИ
и пѣнята на вѣстникътъ ще ме се изпращатъ до редакцията Калеа Виргулуй нумеро 6, въ която ще да стоя и подписалото се вѣстникътъ
За обявленія се плаща на рѣдъ 30 бана.

вѣстникъ политически и книжевни.

Излазя веднашъ презъ недѣлятa — въ Петокъ.

Въ Букурещъ, както и друга година, 11 Маия, т. е. деньтъ на нашите равноапостоли братия св. Кирила и Методия, ще да се празднува съ особенно тържество. Утрешта ще да има тържественна служба въ българската черкова св. Кирилъ и Методия, а вечерта часътъ по 7 и половина угощение въ градината Опперъ. Призоваватъ се сичките българе отъ столицата да присъствуватъ утрешта на божественната служба, а вечерта да заповѣдатъ на банкетъ. Билетите за угощение са намирятъ за продаванъ у г-на Ив. Кавалджиева. Цената имъ е 7 франка единъ.

(Сообщено.)

БУКУРЕЩЪ, 8. Маия.

Въ историята на сичките почти европейски народи са срѣщатъ такива личности, на които дѣятелностьта е имала общечовѣчески характеръ и за това, по своето всемирно значение, заслужва почитъ и уважение отъ страната на сѣки единъ човѣкъ, който не е до толкова безсовѣстенъ, за да каже: „азъ исчезнихъ вече длъжностьта си камъ отечеството, което ми е родило, и не дължа вече нищо на човѣчеството, което ми е дало срѣдства да живѣя.“ И въ историята на нашиятъ потъпканъ и поробенъ днесъ народъ са срѣщатъ страници, въ които българскиятъ геній е записалъ такива важни и знаменити събития, които ни даватъ право да са гордѣемъ, че и ние сме внесле нѣкога си нѣщо въ историята на общечовѣческиятъ напредокъ, и които, разбира се, трѣба да възбуждатъ почетъ и уважение не само въ душата въ нашето младо поколение, но на сѣки честенъ, искренъ и признателенъ славянинъ. Едно отъ тие събития, безъ съмнение, е кръщението на българскиятъ народъ, т. е. приемането на онова хуманно човѣческо учение, което отъ една страна ако и да принесе звѣно съ себѣ си изъ Византия заразата на нашето политическо паденіе, но отъ друга страна турна начало на оная знаменита въ старо време славянска култура, за която споменъ днесъ сближаватъ и въодушевяватъ съ взаимни симпатіи почти сичките славянски племена. Днесъ почти сичкиятъ славянски миръ празднува деньтъ 11 Маия и днесъ сѣ славянинъ въздига честь и хвала на двамата ни солунски братія Кирила и Методия. Тѣ съ тѣнните, които съ записали знаменитото событіе въ нашата бурна исторія и тие съ представителите предъ богъ на славянскиятъ братъ, равноправенъ и свободенъ днесъ. Като българе и проповѣдници на свободата, на братството и на сближението между славянете, наша дължность е да видиме какво значение има, и трѣба да има, за наше деньтъ, въ който ние празднуваме памятьта на нашите равноапостоли братія. За насъ не е важно до толкова тѣкущото значение въ историята на християнството и на православната восточна черкова, за това ние оставяме въ миръ и покой епохата на тѣхната дѣятелность и обѣрщаме са камъ съвременното значение на праздникъть 11 Маия. Въ продлъжението на страшните и нечуваните исторически страдания на нашиятъ народъ, памятьта на Кирила и Методия са избѣрса изъ мнѣнѣте на фанариотскиятъ черкова и достигна до такова забвение, до какъвто бѣше достигнало и съществуванието на българскиятъ народъ. Нѣма повече отъ 20 години, отъ както тая памятъ са подновя иново чрезъ борбата, която имаше между българскиятъ и гръцкиятъ елементъ и която направи 11 Маия праздникъ за побѣда надъ православно-разбойническиятъ разратъ, праздникъ за освобождението ни отъ фанариотскиятъ дѣспотски тиране и праздникъ за нашето историческо възрождение. Така 11 Маия стана праздникъ народенъ, праздникъ, който ни напомня нашето минало и настояще, и праздникъ, който трѣба да ни въодушевява съ идеята за пълно духовно и политическо освобождение. Но какъ празднуваме ние тая знаменитъ и священъ за насъ праздникъ? Ето статъ тече толкова години, отъ както ние сме сѫмкнали отъ шеите си фанариотскиятъ яремъ, и отъ както живѣеме самостоятелно въ черковно отношение; а сѫбираме са да празднуваме памятьта на това освобождение само за това, за да са попаниемъ, понаѣдемъ и повеселимъ и за да покажемъ, че отъ 365 дена въ годината ние само тая день посвѣщаваме на народитъ си и само въ тая день бинаме патриоти. Да! патриоти сме ние, дордето сме писни, народни сме дордето робътъ ни още съ какво да ни храни! У насъ на тая праздникъ патриотите четатъ слова и рѣчи, разказватъ за заслугите и дѣлата на свѣтите мѫже, предаватъ и изчетатъ историческите и съвременните истини, играятъ народни игри, пѣятъ „народни“ пѣсни, пиятъ, ѣдатъ и са веселятъ; а въ това сѫщо време, предъ тѣжките и безчовѣчните страдания на народътъ, дивятъ тостове за здравето на

ПОДЛИСТНИКЪ.

КЪРДЖАЛИ.

Кърджали ималъ още очите си вирѣни въ сѣнѣта на Селима,—която са мѣрвала или привръчно или навстия, като че тя е дъгата на неговото спасение, — когато вѣкинавъ си тихъ гласъ са обадилъ като изъ земята: „Кърджали, Кърджали!“ — Българскиятъ момакъ са пробудилъ и погледалъ около себѣ си. — Нищо са не виждало, но гласътъ пакъ повторилъ: „Кърджали, Кърджали!“ — Той станалъ и гледа; още нѣколко мѫртви тѣла лѣжатъ; бутналъ единого съ краякътъ си — не живѣе, други — вече истинали; но когато са приближилъ до третиятъ, той шепналъ:

„Кърджали, запази ми животътъ, азъ ти са заклинамъ, че ще ти бѫда признателенъ.“

„Ти ли си, Михалаки, какво та пакъ срѣща злиятъ духъ съ мене?“

„Сега бѫди ти мохамеданинъ, стани паша, азъ отъ пътъ ти нѣма да та отклона, само ми спаси животътъ.“

„Варви слѣдъ мене!“ — Михалаки пargаво станалъ и съ движението на тѣлото си показалъ, че е съвършенно здравъ. — „Арнаутино, ти не си раненъ?“

„Нито единъ мечъ не ма е закачилъ; но исках по-добре да ма заклѣчатъ въ Дунавътъ, отъ колкото да ма затворятъ и утрѣ да ма набиятъ на колъ.“ — И вървѣе презъ дворьтъ, когато еничарете са вѫрщале за останалите мѫртви тѣла. Еничарете като познали новиятъ ага не казале ни дума, и тие безпечно излѣзле изъ вратите на дворецътъ. По срѣдъ градътъ Михалаки запрѣлъ Кърджали: „Ти ни измами, ималъ би случай да си отмѫста; но ти ми за наши животъ, а азъ ти са заклѣхъ, че ще ти бѫда признателенъ. Арнаутинътъ Михалаки знаю да дѫржи клѣтва. Ако ти потрѣбватъ нѣкога минути, на които да можешъ да са облѣгнешъ повече, отъ колкото ние на твоите, кажи само дума на нашата арнаутка Ферика, и Михалаки тутакъ си ще дойде да исплати волята ти.“ Михалаки казалъ и изчезналъ задъ кюшето на кѫщата. За докачителните думи други пѫтъ Кърджали би отговрилъ съ ножътъ си, но тогава той преглѣтналъ горчивото унижение и вѫрналъ са въ дворецътъ.

На другиятъ день рано съ изгрѣванието на слѫнцето биле наказани съ смѫрть сѫзаклѣтниците албанци, а Кърджали получилъ отъ самиятъ паша за споменъ червенъ фесъ съ златно пискюче, бѣла чалма отъ кашмирски тифтикъ и червена шуба, подплатена съ кожи отъ горски мишки; знакове на достойнство и почитание въ очите на мюслюманете, знакове на подлость въ очите на християнете.

Маидинъ ага има подъ заповѣдьта си петстотинъ сѫщи и мюсуни конници, послушни на неговата заповѣдь. Той би можалъ да са опита да сѫбори отоманскиятъ яремъ и да разбика славянските и дацеките племена, за да тръгне къ пътъ на свободата, но за това нито помишлява: той люби Селима, той не ще да размѫти съ страхъ нейто спокойствие; той би повѣрилъ животъ си на мамливата сѫдба за единъ нѣженъ погледъ на черното око на дѫщерята на Мехмеда; за нея той заборавилъ хубавите блѫнувания за старата славянска свобода, за нея той покрива съ мюслюмански кожухъ образчето на божата майка; той са би отказалъ и отъ Христовата вѣра и прославявалъ би съ душа и съ уста лѫжливиятъ пророкъ, само ако кажеше Селима: „Азъ така искамъ“ защото словото „искамъ“ въ устата на любовницата е за любовникътъ законъ на вѣрата, слово божие.

Колелото на годината са вѫрти, нови месеци, нови недѣли, нови дни блѣскатъ на неговътъ обрачъ; то са обѫрща съ измѣнение и съ измѣнение живѣе; но въ сѫрцето на Кърджали и въ сѫдбата не происхожда никакво промѣнение. Той люби, както е любилъ и по-напредъ, припуска конътъ си, както го е припу-

Хр. Ботев продължил да отстоява развиваните дотогава възгледи на БРЦК за революцията като „единственото спасение на нашия народ", за това, че Източният въпрос ще бъде решен не от дипломатите, а от подвластните на Турция народи и че българският народ, трудолюбив и способен за политически живот, „ще да изяви своето съществуване и ще потърси своята изгубена и потъпкана свобода". Той призовавал сънародниците си към решителна борба с увереност в силата на стремежа към свобода, който вдъхновявал народа за велика саможертва. Защото „няма власт над оная глава, която е готова да се отдели от плещите си в името на свободата и за благото на цялото човечество". На българския народ като най-многоброен в Европейска Турция принадлежала първостепенната роля в решаването на Източния въпрос.[243]

Във в. „Знаме" Ботев разглеждал бъдещето на България през призмата на новите, утопичносоциалистически идеи, които прегърнал не само като теория, а и като даващи отговор за перспективите на развитието на собствения му народ и отношенията му с другите страни и народи. Въпреки социалната изостаналост на българската действителност от онова време той имал правилни схващания за същността на капитализма като обществен строй. Без да отрича предимствата му пред феодализма, той разобличил неговите недъзи и предвидил неизбежната му гибел, като подчертал, че и в Америка „милиони хора живеят в оковите на сиромашията и под натиска на капитала, но ние не можем да сравняваме Турция с нито една от европейските държави и не можем да помислим, че тя ще бъде някога в състояние да се възроди". Затова той поддържал, че „трябва понапред да се изкорени злото", т. е. да се премахне „онзи анормален обществен ред, който създава безмерно богати и безмерно сиромаси люде. . . Моят рецепт е въстание против днешния обществен строй. Съсипете тая йерархия в човечеството и вие ще да видите, че ще да се уничтожат причините на вашите страдания." Тогава ще стане възможен „разумният и братският съюз между народите", който единствен може „да унищожи теглилата, сиромашията и паразитите на човеческия род и само тоя съюз е в състояние да въдвори истинна свобода, братство, равенство и щастие на земното кълбо".[244]

Като чертае идеала на бъдещето обаче, Хр. Ботев нито за миг не забравял, че българският народ се намира под натиска на едно такова „несносно и безчовечно иго, което не му позволява да се развива нито в умствено, нито в нравствено, нито в материално отношение" и че премахването на турското владичество е историческа задача, която народът с въоръжена борба трябва да реши по най-радикален начин. Той се връщал към изминатите етапи на революционното движение, като свързвал етапа на организираното движение със заслугите и ролята на Раковски, „тоя незабравен за нас мъж", който пръв издигнал „напълно изработена идея" и „ясно начертана програма" за освобождението на България по революционен път. Вторият етап, олицетворен от делото на В. Левски и създаването на „цяла мрежа революционни комитети" сред самия народ, преодолявал заблуждението на движението от началото на 60-те години. В забележителното си стихотворение „Обесването на Васил Левски" и от страниците на в. „Знаме" Ботев определил историческата роля на Левски и го смятал за една от онези личности, „които по своята активност и самоотверженост са апостоли редки на революцията, не само в нашия народ, но и в другите по-напреднали народи". Тази преценка за развитието на българското революционно движение нямала самоцелен характер. Тя обосновала съвременния етап, който ще бъде „всеобща българска революция на Балканския полуостров и дано в него се заключава победата на правото, на истината и на свободата". Хр. Ботев изтъквал съображения в полза на една комбинирана тактика, която да предвиди както въстанието на народа в страната, така и прехвърлянето на чети.[245] Убеждението, че тази тактика ще има най-добър резултат, явно не било само на Ботев. Неслучайно в проектите за въстание през 1875 и 1876 г. четите били съществен елемент на българското революционно движение.

Развил забележителна дейност, показал широк поглед и способност за ориентиране в политическата обстановка, Ботев поддържал връзки и с редица чужди революционери— най-вече руски. Още в началото на 70-те години той се сближил с Н. Ф. Меледин, който живеел в Румъния под името Александър Флореску. Чрез него Ботев влязъл във връзка с редица руски дейци от Одеса, дори се готвел да отиде в голямото руско черноморско пристанище, за да установи непосредствено сътрудничество. Ползотворни били отношенията на Ботев също с Константин Кац, руски революционер-народник, който през есента на 1874 г. избягал в Румъния, преименувал се на Добруджяну-Геря и станал основател и теоретик на Румънската социалистическа партия. Ботев се сближил и с Николай Зубку-Кодряну, по произход от едно кишиневско село, следвал в Петербург, където ста-

В. „Знаме", редактиран и издаван от Христо Ботев в Букурещ от 1874 г. Народна библиотека „Кирил и Методий" — София

нал социалист. Един от най-близките приятели на Ботев по онова време бил д-р Николай Константинович Судзиловски-Русел, с когото се познавал още от Русия. Судзиловски-Русел развил по-късно широка дейност в Румъния и станал един от пионерите на социализма в страната.[246]

УСИЛИЯ ЗА ЗАЗДРАВЯВАНЕ НА РЕВОЛЮЦИОННАТА ОРГАНИЗАЦИЯ И НЕЙНОТО РЪКОВОДСТВО. Избран от общото събрание на 20—21 август 1874 г. във Временния централен комитет, Ботев вече участвувал дейно в ръководенето на революционните борби. През декември същата година той се противопоставил на предложението на Каравелов да се избере „едно пълновластно лице из България" с широки права при ръководенето на революционната борба. Въпреки че преустановил революционната пропаганда, Каравелов не се отказал от политическа дейност и запазил позициите си в Централния комитет и председателството на комитета, избран от общото събрание на БРЦК през декември 1874 г. Това усложнило още повече отношенията в организацията. Конфликтът между Каравелов и малобройните му привърженици, от една страна, и между него и Христо Ботев, от друга, с голяма част от емиграцията и от вътрешните дейци се задълбочавал. От края на 1874 г. Ботев станал притегателен център за по-младото поколение емигранти. Чрез вестника си „Знаме" и с политическата си дейност той поел защитата на революционните идеи и подготовката на въоръжената борба за политическо освобождение на българския народ.

Това състояние на работите правело още по-голяма необходимостта от едно общо събрание. Разединението, което настъпило в първата половина на 1875 г., било много опасно. След първоначалната реакция на недоволство от поведението на Л. Каравелов за емигрантските дейци станала ясна вредата от разногласията.[247] Привържениците на БРЦК от различни градове на Румъния, Бесарабия и др. настоявали Ботев и Каравелов да подобрят отношенията си и да намерят отново обща основа за работа в полза на освободителното дело. Ив. Драсов от Прага, Ол. Панов от Париж, Петър Мишайков от Т. Мъгуреле, М. Паничарски, Н. Минков, Ив. Иванов, М. Мумджиев от Болград, Ат. Хитов, Д. Н. Радинов и други дейци с тревога ги призовавали да се помирят. Загрижеността на дейците идвала от вредата, която конфликтът нанасял върху цялото движение. „Сега не му е времето" — пишат болградчани. Помирението, колкото и да е трудно, се налагало и за двамата, „защото много обезкуражава дейците" — подчертава Д. Н. Радинов. „Моля ви се в името на народната ни свобода... да работите изедно, за да можем да дадем сериозен подтик на народното ни движение" — настоявал П. Мишайков.[248]

Но и тези настоятелни призиви не помогнали. Пропаднал и починът да се свика ново общо събрание на БРЦК през март 1875 г. Каравелов, който все още стоял начело на комисията, избрана на събранието от 27 декември 1874 г., осуетил свикването му. Не са известни причините, поради които Каравелов отложил или осуетил проектираното за март ново общо събрание на организацията, но очевидно той не се отказал от политическата си дейност и държал да запази ръководното си място в организацията. Със своето поведение обаче Каравелов пречел на дейността на БРЦК и затруднявал хода на националнореволюционното движение. Ботев бил недоволен от това състояние на нещата. Той отразил мислите и чувствата си в писмо до Драсов: „Аз по-скоро ще да обвиня себе си, нежели емиграцията, която при добро направление би направила действително големи работи. Причината на този сън са лицата, които са се завзели да я ръководят, а в действителност я люлеят, за да не се събуди. Не само не работим за прогреса на делото, но и гледаме даже да го убием."[249]

Ботев заедно със Стамболов и Ив. Драсов предприели редица съгласувани действия сред емиграцията и в страната, за да се постигне единство и да се даде нов подтик на революционното движение, като се стегнат вътрешните комитети. За тази цел се замисляло изпращането на пълномощник на ЦК в България. Ст. Стамболов, по това време в Одеса, препоръчвал на дейците в Букурещ младия българин Петков /по всяка вероятност псевдоним на Ив. П. Семерджиев/, който като студент в Русия познавал нелегалната дейност на руските революционери и бил подходящ за „апостол в България".

В Букурещ Петков пристигнал с готов план за революционна дейност. Планът предвиждал да се основе „чисто народна печатница", която да печата брошури, книги, прокламации и друга революционна литература и да организира кръг от сътрудници, които да доставят постоянна информация за положението на народа; връзките между емигрантските комитети следвало да се поддържат от специално определен пропагандист, а в България да се изпращат различни хора, които да работят за подготовката на духовете; вътрешните дейци, заподозрени от властите, трябвало да се прехвърлят в Румъния и да бъдат на разположение на БРЦК.[250] Планът на Петков, подготвен

Печатарската преса на Христо Ботев. Къща-музей „Христо Ботев" — Калофер

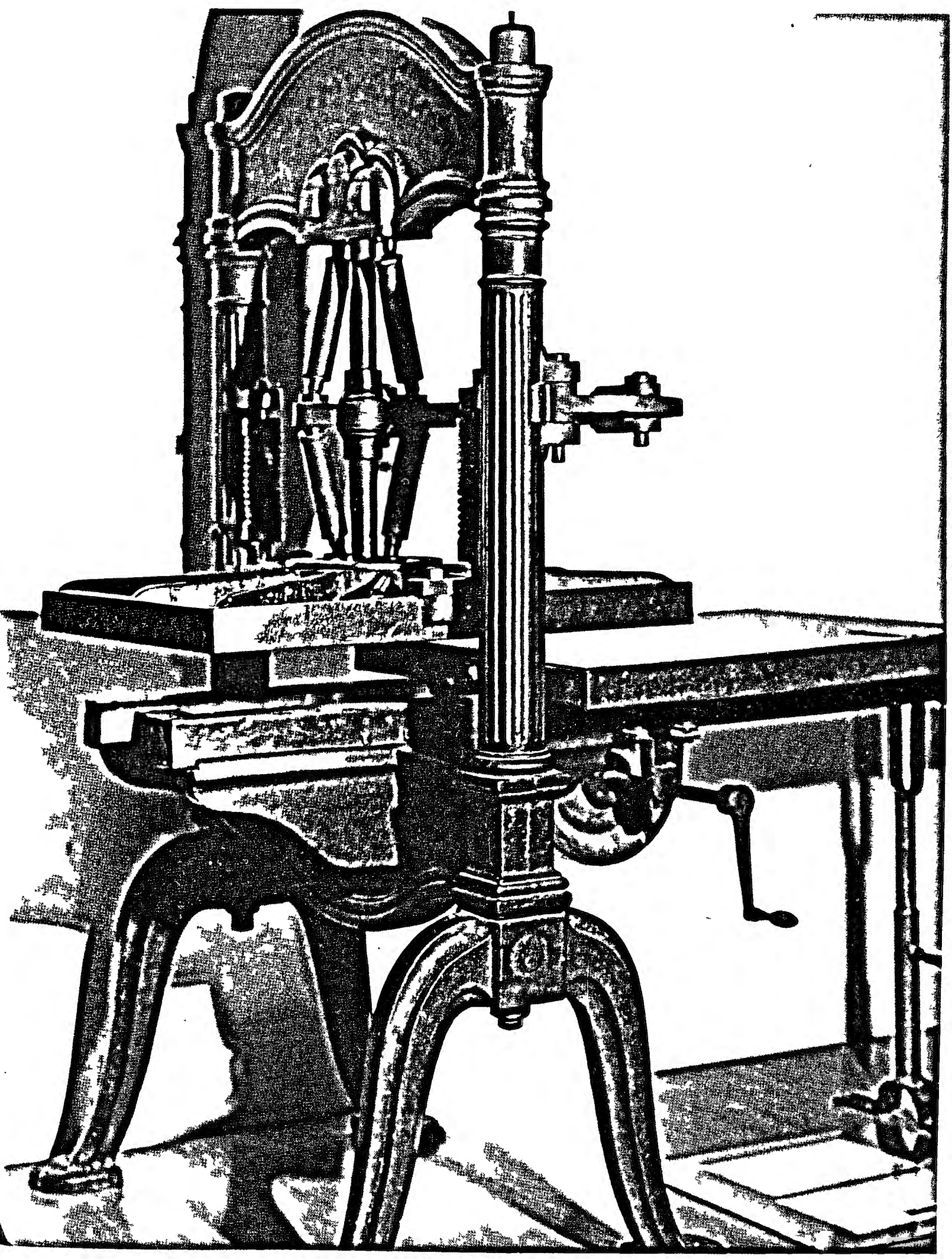

със знанието на Ст. Стамболов, не бил реализиран, но той бил още едно свидетелство за това, че в движението идвало младо поколение революционери със свои виждания за него.

През лятото на 1875 г. на Балканите назрявали нови събития. Избухнало голямо въстание в Херцеговина, което по-късно обхванало и Босна. При създалата се обстановка БРЦК свикал спешно по инициатива на Ботев през август 1875 г. ново общо събрание, за да се предприемат бързи мерки във връзка със започващата нова криза в Османската империя.

Бележки към дял III

ГЛАВА ПЪРВА
Стр. 191/229
СЪЗДАВАНЕ НА НАЦИОНАЛНОРЕВОЛЮЦИОННА ИДЕОЛОГИЯ

1. *Начов, Н.* Цариград като културен център на българите до 1877 г. — *СбБАН*, 19, 1925, 5—114; *АВПР*, ф. Славянского стола, д. 8613, л. 12, записка на К. Петкович, 1853; *Карапетров, П.* Сбирка от статии. С., 1898.
2. *Христов, Хр.* Българските общини през Възраждането. С., 1973, 124—125, 150, 163—164.
3. *Маркова, З.* Българската екзархия — завоевание на утвърждаващата се нация. — *ИП*, 1980, № 4, 3—19.
4. *Шарова, Кр.* Българското националнореволюционно движение и едрата буржоазия. — *ИП*, 1977, № 2, 71—80; *Данова, Н.* Националният въпрос в гръцките политически програми през XIX век. С., 1980, с. 64, 126, 181—183.
5. *Шопов, А.* Д-р Стоян Чомаков. Живот, дейност и архива. С., 1919; *Генчев, Н.* Франция в българското духовно възраждане. С., 1979, 137—151; Българско възраждане. С., 1981, с. 200, 226.
6. *Бурмов, Ал.* Избрани произведения. 3. С., 1976, с. 261.
7. *Жечев, Н.* Българските емигрантски центрове в Румъния и културно-националното възраждане на българския народ. — В: *Бълг. нация през Възраждането.* С., 1980, 300—336; Браила и българското културно-национално възраждане. С., 1970.
8. *Конобеев, В. Д.* Българското националноосвободително движение. С., 1972, 348—357.
9. *Димитров, М.* Българската добродетелна дружина. — *БИБ*, 3, 1930, № 4, 165—198; Комитетът на „старите" — Добродетелната дружина. — В: *България 1000 г.* 1. С., 1930, 737—779; *Коледаров, П.* Към предисторията на „Добродетелната дружина". — *ИИИ*, 16—17, 1966, 385—405.
10. Письма к М. Погодину из славянских земель. Вып. 3. М., 1880, 724—726.
11. *Шарова, Кр.* Българското националноосвободително движение и едрата буржоазия, 71—80; Втората българска легия в Белград /1867—1868/. — В: *В памет на М. Димитров.* С., 1974, 445—504; Българската национална акция в Европа след Априлското въстание и Русия. — В: *Освобождението на България и руската общественост.* С., 1977, 197—262.
12. *Генчев, Н.* Българско възраждане, 226—229.
13. *Барсов, Н.* Тридцатилетие деятельности Одесского болгарского настоятельства. Одесса, 1895; *Генчев, Н.* Одеското българско настоятелство. — *ГСУфиф*, 64, 3, ч. 1, 1972, 99—122.
14. *Конобеев, В. Д.* Национально-освободительное движение в Болгарии в 1853—1854 гг. — *УЗИС*, 29, 1965, 134—177.
15. *НБКМ БИА*, II В 10185, писмо на Н. Геров до Е. Георгиев.
16. Из архивата на Н. Геров, 2. С., 1914, с. 418.
17. *НБКМ БИА*, ф. 113, а. е. 3, л, 54—56, писма на княз А. Лобанов-Ростовски до Н. Палаузов, 28 окт. 1858 и 6 февр. 1860; *Генчев, Н. и Й. Калудова.* Записки относно мерките по образованието на славяните в Русия от 1865 г. — *ИДА*, 20, 1970, 121—173.
18. *Миладинов, Д. и К. Миладинов.* Преписка. С., 1964, с. 126.
19. *ЦДИА* КМФ №2, оп. 1, а. е. 53 =*ЦГИА* Ленинград, ф. 651, оп.-1, д. 442, 443, 445, 450, 453; *ЦДИА*, ф. 113, а. е. 4, л. 50—51.
20. *Бурмов, Ал.* Избрани произведения. 3, 55—56, 83—84, 254, 253; *Генчев, Н.* Българско възраждане, 230—234.
21. *Христов, Хр.* Идейные течения и программы болгарского национально-освободительного движения. — *ЕН*, 4, 1968, 11—29.
22. *Шарова, Кр.* Проблеми на Българското възраждане. — В: *Пробл. Бълг. възраждане.* С., 1981, с. 10, 18—19.
23. Подробно за идейния път на Раковски вж. *Косев, Д.* Идеологията на Г. С. Раковски. — В: *Г. С. Раковски. Възгледи, дейност и живот.* 1. С., 1964, 9—40; *Христов, Хр.* Раковски и българската национална революция. — *ИП*, 1968, № 1, 48—67; *Трайков, В.* Раковски и балканските народи. С., 1971; Г. С. Раковски. Биография. С., 1974; *Маждракова-Чавдарова, О.* Националноосвободителното и революционното движение в Европа през погледа на Г. Раковски според „Дунавски лебед" /1860—1861/. — *ИП*, 1970, № 3, 72—88.
24. *Милутинович, К.* Г. С. Раковски в Нови Сад /1856—1857/. — В: *Г. С. Раковски. Възгледи, дейност и живот.* 1. С., 1964, 319—382.
25. *Трайков, В.* Раковски и балканските народи, 43—58; *Маждракова-Чавдарова, О.* Идея революционного сотрудничества между славянскими народами в публицистике Г. С. Раковского /1857—1864/. — *ЕН*, 8, 1978, 211—232.
26. *Борщуков, Г.* Журналистиката на Г. С. Раковски. 1. От най-ранните прояви на Раковски като публицист и журналист до края на „Бълг. дневница". — *ГСУфиф*, 57, 1, 1963, 203—228; *Трайков, В.* Създател на българската революционна публицистика /Г. С. Раковски/. — В: *Върхове на българската журналистика.* 1. С., 1976, 91—134.
27. *Шептунов, И. М.* Първата българска революционна поема „Горски пътник" на Г. С. Раковски.— В: *Г. С. Раковски. Възгледи, дейност и живот.* 1. С., 1964, 221—273.
28. Архив на Г. С. Раковски. 1. С., 1952, 489—494, писмо на Г. Раковски до Ив. С. Иванов от март 1858 г.; *Бурмов, Ал.* Към революционната дейност на Г. С. Раковски през 1856—1857. — *ИБИД*, 27, 1969, 74—81.

29. *Генов, Ц.* За дейността на Г. С. Раковски в Одеса. — В: *Сб. в памет на Ал. Бурмов.* С., 1973, 225—229.
30. *Христов, Хр.* Раковски като историограф. — В: *Г. С. Раковски. Възгледи, дейност и живот.* 1. С., 1964, с. 163; *Конобеев, В. Д.* Българското националноосвободително движение, 404—424.
31. Архив на Г. С. Раковски. 2. С., 1958, 292—297; *Велчев, В.* Раковски и Херцен. — *ЕЛ*, 1971, № 4, 7—20.
32. Архив на Г. С. Раковски. 1, 361—363.
33. *Косев, Д.* Идеологията на Г. С. Раковски, 30—32; *Христов, Хр.* Раковски и българската национална революция, 48—67; *Маждракова-Чавдарова, О.* Планът на Г. С. Раковски за освобождението на България от 1858 г. — *В*, 1974, № 2; *Трайков, В.* Г. С. Раковски, 154—156.
34. *Јакшић, Г. и В. Вучковић.* Спољна политика Србије за владе кнеза Михаила. Београд, 1963.
35. *Трайков, В.* Раковски и балканските народи, 43—184; *Игнятович, Дж.* Г. С. Раковски в Белград /1860—1863/. — В: *Г. С. Раковски. Възгледи, дейност и живот.* 1. С., 1964, 383—438.
36. *Митев, Й.* Г. С. Раковски и емигрирането на българи в Русия през 1861 г. — *ВИС*, 1970, № 3, с. 4 сл.
37. *Маждракова-Чавдарова, О.* Националноосвободителното и революционното движение..., 72—88.
38. *Трайков, В.* Г. С. Раковски — създател на българската национална пропаганда в чужбина. — В: *Сб. в памет на А. Бурмов.* С., 1973, 208—223.
39. *Шишманов, Ив.* Раковски като политик. — В кн. му: *Избр. съч.* 1. С., 1965, 333—350; *Косев, Д.* Г. С. Раковски за външната политика на чуждестранните държави и на българското националноосвободително движение. — *СпБАН*, 1971, № 3—4, 75—86.
40. *Генчев, Н.* Г.С. Раковски и българската възрожденска просвета. — В: *Сб. в памет А. Бурмов.* С., 1973, 175—191; *Трайков, В.* Г. С. Раковски и борбата с елинизма в Тракия и Македония /50-те — 60-те години на XIX в./. — В: *В памет на М. Димитров.* С., 1974, 163—180.
41. *Раковски, Г. С.* Изтуплений дервиш или Въсточний въпрос [писано в Одеса, 1858]. — В кн. му: *Съчинения.* С., 1922.
42. Дунавски лебед, № 54, 10 окт. 1861.
43. *Натан, Ж.* Г. С. Раковски за икономическото развитие на България. — В: *Г. С. Раковски. Възгледи, дейност и живот.* 1. С., 1964, 41—58.
44. *Раковски, Г. С.* Показалец... Одеса, 1859, 26—40, 51—61, 93—97.
45. Дунавски лебед, № 25, 14 март 1861; № 38, 21 юни 1861. Срв. „Колокол" газета А. И. Герцена и Н. П. Огарева. Вольная русская типография 1857—1868. Лондон—Женева. Факсимильное изд. Вып. 4. М., 1962, № 101, 15 юни 1861.
46. Дунавски лебед, № 15, 20 дек. 1860.
47. Българска дневница, № 10, 26 авг. 1857.
48. Дунавски лебед, № 10, 15 ноем. 1860.
49. *Шишманов, Ив.* Раковски като политик. — В кн. му: *Избр. съч.* 1. С., 1965, 333—350; *Косев, Д.* Г. С. Раковски за външната политика..., 31—54; *Трайков, В.* Раковски и балканските народи; *Kosev, D.* Le mouvement national révolutionnaire bulgare et les milieux démocratiques d'Occident pendant le troisième quart du XIXe s. /1856—1876/. — *ЕН*, 1, 1960, 321—344; *Тодоров, Н.* Раковски като дипломат. — *МО*, 1973, № 3, 94—101; *Генчев, Н.* Г. С. Раковски и външнополитическите проблеми на българската национална революция. — В: *В памет на М. Димитров.* С., 1974, 141—162; *Маждракова-Чавдарова, О.* Националноосвободителното и революционното движение..., 72—88; Идея революционного сотрудничества..., 211—232.
50. Българска дневница, № 6, 30 юли 1857; № 14, 25 септ. 1857.
51. *Велчев, В.* Раковски и Херцен, 7—20; *Маждракова-Чавдарова, О.* Г. С. Раковски за революционната обстановка в Русия през 1860—1861 г. — В: *В памет на М. Димитров.* С., 1974, 181—199; Отзвукът сред българите от първата общоруска революционна обстановка /1859—1861/. — *В*, 1980, № 3, 23—31.
52. Дунавски лебед, № 53, 3 окт. 1861.
53. *Маждракова-Чавдарова, О.* Идея революционного сотрудничества..., 211—232.
54. Архив на Г. С. Раковски. 1, 377—380.
55. *Златев, Зл.* Г. С. Раковски — военно-революционни възгледи и дейност. — *ВИС*, 1956, № 3, 3—17; *Гацов, Н.* Г. С. Раковски — военен теоретик и организатор. — В: *Г. С. Раковски. Възгледи, дейност и живот.* 1. С., 1964, 67—78; *Трайков, В.* Приносът на Г. С. Раковски за организиране на въоръжените сили на българския народ. — *ВИС*, 1982, № 2, 21—34.
56. *Трайков, В.* Г. С. Раковски, 235—236; *Маждракова-Чавдарова, О.* Г. С. Раковски — основоположник на българското национално-революционно движение и бележит военен деец и мислител. — — В: *Военна подготовка и провеждане на Априлското въстание 1876.* С., 1976, 24—29.
57. *Шашко, Ф.* Проект за „Образованието и напредването българско" на Иван Кишелски от 1856 г. — *ИДА*, 22, 1972, 131—150; Иван Кишелски и неговият „Проект за Безсмертното общество". — *ИП*, 1972, № 3, 98—111.
58. *Шарова, Кр.* Л. Каравелов и българското освободително движение 1860—1867 г. С., 1970, с. 25 сл.
59. *Каравелов, Л.* Публицистиката на Л. Каравелов. 1. С., 1957, с. 84, 87, 93, 94, 97; 2. С., 1965, 110—111.
60. *Шарова, Кр.* Л. Каравелов..., с. 40 сл., 48 сл.
61. Архив на Г. С. Раковски. 3. С., 1966, с. 641, 766, 768, 899.
62. Пак там, 3, с. 639; 1, с. 192, 238, 275; *Стамболски, Хр.* Автобиография, дневници и спомени.1. С., 1927, 22—23, 34, 83—84, 150—151, 160—164.
63. Архив на Г. С. Раковски. 3, 888—890; *Трайков, В.* Документи за Раковски в български, гръцки, румънски и италиански архиви. — В: *Г. С. Раковски. Възгледи, дейност и живот.* 2. С., 1968, с. 37, 43—46; *Косев, Д.* Г. С. Раковски за външната политика..., 52—53.
64. Архив на Г. С. Раковски. 1, с. 392; *Страшимиров, Д.* Комитетското десетилетие /епоха на комитите/ 1866—1876. — В: *България 1000 г.* 1. С., 1930, 810—826.
65. *Трайков, В.* Раковски и балканските народи, 43—123 и цит. там лит.; *Игнятович, Дж.* Цит. съч., 383—432.
66. Архив на Г. С. Раковски. 3, с. 588; 4, 36—37, 92—93; *Милев, Н.* Раковски в спомените на един италианец. — *Слънце*, 2, 1921, № 2, 205—220; *Widerszal, L.* Bułgarski ruch narodowy /1856—1872/. Warszawa, 1937, p. 207.
67. *Касабов, Ив.* Моите спомени от възраждането на България с революционни идеи. С., 1905, с. 22, 26—27; *ДБИ*, 5, с. 65; *Ников, Н.* Към биографията на Георги С. Раковски. — В: *Сб. Л. Милетич.* С., 1933, с. 392 сл.; *Трайков, В.* Спомени на съвременници за Г. С. Раковски. — В: *Г. С. Раковски. Възгледи, дейност и живот.* 2. С., 1968, с. 386, 490, 494; Документи за Раковски..., 57—58.

68. *Македонски, Хр.* Записки 1852—1877. С., 1973, 29—40; *Страшимиров, Д.* Васил Левски. 1. С., 1929, 618—620; *ДБИ*, 3, с. 401, 409, 439—440, 442; Архив на Г. С. Раковски. 3, с. 779.
69. *Стојанчевић*, Вл. Учешће јужнословенских добровољца у догађајима око бомбардовања Београда 1862. — *ГМГБ*, 9—10, 1962/1963, с. 259; *Кузманов, П.* Кнез Иван Кулин. С., 1971, 165—174, 180—181.
70. *Страшимиров, Д.* Комитетско десетилетие..., 814—849; Васил Левски, 618—620; *Касабов, Ив.* Цит. съч., с. 359; *Македонски, Хр.* Цит. съч., с.35; *Дойнов, Д.* Г. С. Раковски и националноосвободителното движение в Югозападна България. — В: *Сб. в памет А. Бурмов.* С., 1973, с. 199 сл.
71. За обстановката в Белград вж. *Јакшић, Г. и В. Вучковић.* Цит. съч., 111—113; *Ристић, Ј.* Спољашни односај Србије новијега времена. 2. 1860—1868. Београд, 1887, 84—120.
72. Архив на Г. С. Раковски. 4. С., 1969, 81—113; 1, 397—401; *Тилева, В.* Спомените на Христо Иванов Големия. — *ИБИД*, 28, 1972, 398—402; *Трайков, В.* Спомени на съвременници..., с. 474; Г. С. Раковски, 237—261.
73. *Тонев, В.* Няколко документа за въстанията в Търновския край през 1862 и 1876 г. — *ИОИМ—ВТ.*, 5, 1972, 215—225; *Улунян, А.* Из истории национально-освободительного движения в Болгарии 60—70-х годах XIX в. — *ИИИ*, 20, 1968, 255—257; *Кисимов, П.* Исторически работи. 4. С., 1903, 1—32; *Симидов, Ф.* Христаки Х. Николов. — *ПО*, 1, 1898, № 4-5-6, 11—15.
74. *Гъбенски, Хр. и П. Гъбенски.* История на града Габрово и габровските въстания. Габрово, 1903, 100—105; *Маждракова-Чавдарова, О.* Въстанието на Дядо Никола — 1856 г. Габровци в революционната акция — 1862 г. — В: *История на Габрово.* С., 1980, 110—113.
75. *Маждракова-Чавдарова, О.* Хаджи Ставри. — В: *Бележити българи.* 2. С., 1968, 163—171.
76. *Игнятович, Дж.* Цит. съч., с. 416.
77. *Хитов, П.* Моето пътуване по Стара планина. С., 1940, 32—39.
78. Notes on the Southslavonic Countries in Austria and Turkey in Europe. London etc., 1865.
79. Подробно у *Trajkov, V.* Le transfert par territoire roumain d'armes russes destinées à la Serbie /oct.-déc. 1862/. Le rôle des Bulgares. — *EB*, 1970, No 2, 90—97 и цит. там лит.
80. *Косев, Д.* Г. С. Раковски за външната политика..., 31—54.
81. *Трайков, В.* Раковски и балканските народи, 359—372.
82. Пак там, с. 503; *Трайков, В.* Г. С. Раковски и славяните. — *СФ*, 14, 1973, 67—77; Г. С. Раковски. Биография.
83. *Маждракова-Чавдарова, О.* Идея революционного сотрудничества..., 216—232.
84. *Трайков, В.* Раковски и балканските народи, 185—313.
85. Г. С. Раковски. Възгледи, дейност и живот. 2. С., 1968, 365—370.
86. *Борщуков, Г.* Новото и особеното в журналистиката на Г. С. Раковски. — В: *Г. С. Раковски. Възгледи, дейност и живот.* 1. С., 1964, 79—109; *Трайков, В.* Създател на българската революционна публицистика, 91—134.
87. *Трайков, В.* Раковски и балканските народи, с. 503.
88. Бъдущност, № 4, 29 март 1864.
89. Архив на Г. С. Раковски. 4, с. 352.
90. *Попов, Нил.* Из истории славянского благотворительного комитета в Москве. Первое пятилетие /1858—1862/. М., 1871, 116—119; Из архивата на Н. Геров. 2. С., 1914, с. 355, 359, 669—670; *Никитин, С. А.* Славянские комитеты в России в 1858—1876 годах. М., 1960, 145—146.
91. *Македонски, Хр.* Цит. съч., 17—39; *Възвъзова-Каратеодорова, К.* Документи от войводата Хаджи Димитър във връзка с предвожданите от него чети през 1864 и 1868 г. — *ИДА*, 3, 1959, 154—162; *Седев, М.* Димитър Заарадията. С., 1968.
92. *Възвъзова-Каратеодорова, К.* Цит. съч., 154—162; *Кършовски, Ив.* Из миналото. 2.С., 1929, 143—145; *Бурмов, Ал.* Христо Ботев през погледа на съвременниците си. С., 1945, с. 51, Спомени на Д. Паничков; Из архивата на Н. Геров. 1, 593—594.
93. *Жечев, Н.* Материали за четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа. — *ИДА*, 15, 1968, 151—156; *Домусчиев, Н.* Стафан Караджа. Ямбол, 1968, 30—36.
94. *Димитров, Г.* Княжество България. 2. Пловдив, 1896, 272—273; Архив на Г. С. Раковски. 4, с. 106, 108, 110; *Дамянов, С.* Ломският край през Възраждането. С., 1967, 206—207.
95. *Косев, К.* Панайот Хитов. Живот и революционна дейност. С., 1963, 17—19; *Чолпанов, Б.* Организация и бойна техника на българските народни чети. — *ИВИНД*, 9, 1970, с. 106 сл.
96. Из архивата на Н. Геров. 1, с. 83, 636; 2, с. 254; *Маринов, П.* Един неотбелязан в историята бунт в Родопите през 1865 г. — *ИП*, 1951/1952, № 4—5, 463—469; *Маринов, П.* Още за Родопския бент през 1856 г. — *ИП*, 1956, № 5, 80—83; *Немски, Н.* Нови данни за експлоатацията на населението в Пловдивския край през XIX в. — *ГМП*, 4, 1965; Из миналото на мохамеданите в Родопите. С., 1958, с. 97.
97. Петко Войвода /1844—1900/. С., 1954, 30—35, 148—152.
98. Архив на Г. С. Раковски. 4, 226—227, 298.

ГЛАВА ВТОРА

Стр. 229/262

ДВИЖЕНИЕ ЗА ПОЛИТИЧЕСКО ОСВОБОЖДЕНИЕ ПРЕЗ 1866—1869 г.

1. *Сенкевич, И. Г.* Россия и Критское восстание 1866—1869 гг. М., 1970.
2. *Данова, Н.* Критското въстание през 1866—1869 г. и българската общественост. — *ИП*, 1971, № 6, с. 33 сл.; *Шарова, Кр.* Българското освободително движение през 1866—1868 г. и балканските събития. — В: *I Конгр. БИД. София, 1970.* 1. С., 1972, с. 481 сл.
3. *Карапетров, П.* Сбирка от статии. С., 1898, 266—268.
4. *Велики, К.* Румъния и българското революционно движение /1850—1878/. С., 1982, с. 54 сл.
5. *Јакшић, Г. и В. Вучковић.* Спољна политика Србије за владе кнеза Михаила. Београд, 1963, с. 295 сл.
6. Пак там, гл. III.
7. *Seton-Watson, R. W.* Les relations de l'Autriche-Hongrie et de la Serbie entre 1868 et 1874. — *MSl*, 1926, No 2, p. 2 sq.; *Никитин, С. А.* Дипломатические отношения России с южными славянами в 60-х годах XIX в. — В: *Слав. сб.* 1. М., 1948, 285—286.
8. *Косев, Д.* Мисли по дискусията за ролята на българската буржоазия в националноосвободителното движение. — *ИП*, 1977, № 1, с. 133 сл.
9. *Шарова, Кр.* Българското национално-революционно движение и едрата буржоазия. — *ИП*, 1977, № 2, 71—80; Научни резултати от дискусията за ролята на буржоазията в българското освободително движение и предстоящи изследователски задачи. — *ИП*, 1978, № 1, 93—102.
10. *Косев, К.* Към въпроса за действието и взаимодействието на вътрешните и външните фактори в Българското националноосвободително движение през Възраждането. — В: *В чест на Хр. Христов.* С., 1976, с. 44 сл.

11. *Димитров, М.* Комитетът на „Старите" — Добродетелната дружина. — В: *България 1000 г.* 1. С., 1930, 737—779; *Косев, Д.* П. Р. Славейков. Обществена и политическа дейност. 1. — *ГСУифф*, 43, 1947; *Игнятович, Дж.* Договор княза Михаила с Добродетельной дружиной и некоторие события 1867—1868 гг. — In: *I Congr. int. étud. balk. et sud-est europ. Sofia, 1966. Act.* 4. S., 1969, 169—183; *Генчев, Н.* Одеското българско настоятелство. — *ГСУфиф*, 64, 3, 1972, 99—222.

12. Записки графа Н. П. Игнатьева. — *ИВ*, 135, 1914, № 1, с. 58, 63; *Косев, Д.* Русия, Франция и българското освободително движение 1860—1869. С., 1978, с. 35; *Зуева, Н.* Российская дипломатия и болгарское национально-освободительное движение в 1867 г. — В: *История и культура Болгарии.* М., 1981, с. 164 сл.

13. *Димитров. М.* Цит. съч., с. 761 сл.; *Игнятович, Дж.* Цит. съч., с. 171 сл.; *Јакшић, Г. и В. Вучковић*. Цит. съч., 315—342, 363—368; *Djordjevic, D.* Projects for the Federation of South-East Europe in the 1860's and 1870's. — *Balc*, l, 1970, 119—145.

14. Н. Шишкин — Белград до Азиатския департамент — Петербург, 11 февр. 1867, вж. *Косев, Д.* Русия, Франция..., с. 182; *Димитров, М.* Цит. съч., с. 762; *Јакшић, Г. и В. Вучковић*. Цит. съч., 366—367. Към цитираното донесение на руския консул в Белград на Н. Шишкин е приложен текстът на Програмата на Добродетелната дружина от 14 ян. 1867 г. на френски език, вж. *Косев, Д.* Русия, Франция..., 183—184.

15. Из архивата на Н. Геров. 1. С., 1911, 271—272; *Игнятович, Дж.* Цит. съч., 172—173; *Косев, Д.* Русия, Франция..., с. 38 сл.

16. *Димитров, М.* Цит. съч., 762—764; *Пирочанац, М. С.* Књаз Михаило и заједничка радња балканских народа. Београд, 1895, с. 37; *Гешов, Ив.* Евлогий Георгиев. Черти из живота и документи из архивата му. — *ПСпБКД*, 61, 1901, с. 7 сл.

17. *Димитров, М.* Цит. съч., 765—766; *Орешков, П.* Руска държавна преписка по нашето освободително движение 1866—1868 г. — *СпБАН*, 52, 1935, с. 266; *Косев, Д.* Русия, Франция...

18. *Улунян, А. А.* Из истории национально-освободительного движения в Болгарии 60—70-х годов XIX в. /По донесениям русских дипломатов/. — *ИИИ*, 20, с. 272; *Гешов, Ив.* Цит. съч., 13—14; *Јакшић, Г. и В. Вучковић*. Цит. съч., с. 368, 476, 517.

19. *Никитин, С. А.* Цит. съч., с. 285 сл.

20. Пак там, с. 287; *Алексић, Љ.* Став Француске према Србије за време друге владе кнеза Милоша и Михаила /1858—1868/. Београд, 1957, с. 129, 141—143; *Косев, Д.* Русия, Франция..., с. 42.

21. *ДБИ*, 1, с. 439, 271—272; *Улунян, А. А.* Цит. съч., с. 274, № 16.

22. *Никитин, С. А.* Цит. съч., 284—285.

23. *Јакшић, Г. и В. Вучковић*. Цит. съч., 304—305, 365, 433.

24. *Косев, Д.* Русия, Франция..., с. 40.

25. *ДБИ*, 1, с. 273.

26. *Косев, Д.* Към историята на революционното движение в България. С., 1958, с. 103; *Бурмов, Ал.* Българското националнореволюционно движение и българската емиграционна буржоазия. — *ИП*, 1961, № 5, с. 34.

27. *Velichi, C.* Relațiile româno-turce în perioada februarie — iulie 1866. Infanțarea Comitetului central bulgar de la București și legăturele acestiuia cu guvernul român. — *StRI*, 16, 1963, No 4, p. 847; *Трайков, В.* Г. С. Раковски. Биография. С., 1974, 321—322.

28. *Касабов, Ив.* Моите спомени от възраждането на България с революционни идеи. С., 1905, с. 51 сл.; *Бурмов, Ал.* Таен централен български комитет. Образуване... — *ИП*, 1960, № 2, 41—65.

29. К. Велики въз основа на румънски сведения доказва, че ТЦБК е основан през май, а не през март, както се смяташе. *Велики, К.* Румъния и българското революционно движение за национално освобождение /1850—1878/. С., 1982; *Бурмов, Ал.* Таен централен български комитет. Образуване..., 54—59; *Трайков, В.* Г. С. Раковски, с. 329. „Основното законоположение" е публикувано в: Народност, № 11, 23 ноем. 1867 и от *Касабов, Ив.* Цит. съч., 64—66, и др.

30. *НБКМ БИА*, ф. 116, а. е.3, л. 20—23, ф. 154, а. е. 4, л. 11—12; *Касабов, Ив.* Цит. съч., 64—66; *Бурмов, Ал.* Таен централен български комитет. Образуване..., 59—60; *Велики, К.* Румъния и българското революционно движение..., с. 60.

31. *Косев, Д.* Към историята..., с. 22.

32. *ДБИ*, 1, с. 591, 593, 595, 598.

33. Пак там, с. 268, 273, 744—745; *Widerszal, L.* Bułgarski ruch narodowy 1856—1872. Warszawa, 1937, 211—212, 215—216.

34. Брошурата „La Bulgarie devant l'Europe" е публикувана в български превод у *Кисимов, П.* Исторически работи. 3. С., 1901.

35. Пак там.

36. Пак там, с. 23; *НБКМ БИА*, ф. 5, а. е. 6; *Бурмов, Ал.* Таен централен български комитет. Втори период... — *ИП*, 1960, № 3, с. 66.

37. *Косев, Д.* Към историята..., с. 13.

38. *Червенков, Н.* Внешнеполитическая ориентация ТЦБК. — В: *Балканские страны в новое и новейшее время.* Кишинев, 1977, 44—45 сл.

39. *Карапетров, П.* Цит. съч., 281—283.

40. Дунавска зора, № 10, 15 ян. 1868.

41. *Кисимов, П.* Цит. съч., с. 82.

42. *ДБИ*, 1, 741—745.

43. Брошурата е на френски език: Appel aux Grandes Puissances Garantes, juin 28, 1867, s. l., s. a. 17 p.

44. *Бурмов, Ал.* Избрани произведения. 3. С., 1976, 275—278.

45. Пак там, 2, с. 93.

46. *Забунов, Ив.* Болгарский комитет в Одесса в 1867—1868 г. — В: *100-л. освобождения Болгарии от турецкого ига.* М., 1978, с. 95 сл.

47. *ДБИ*, 1, с. 271.

48. *Косев, Д.* Към историята..., 22—23.

49. *Улунян, А. А.* Из истории..., с. 274.

50. Ив. Касабов превел книгата на Л. Ранке за сръбското въстание и драмата на Фр. Шилер „Разбойници". Свобода, № 13, 29 ян. 1870.

51. *Гандев, Хр.* Васил Левски. С., 1946, с. 35 сл.

52. Народност, № 12, 17, 18, 1 ян., 3 и 15 февр. 1868.

53. *НБКМ БИА*, II В 8422, л. 58—59, 61—62, мемоарни бележки на П. Хитов.

54. *Бурмов, Ал.* Четническото движение в България през 1867 г. — В кн. му: *Избр. произв.* 2, с. 111 сл.; *Трайков, В.* Г. С. Раковски.

55. Архив на Г. С. Раковски. 1. С., 1952, с. 433; *Бурмов, Ал.* Четническото движение..., 114—115.

56. *Трайков, В.* Г. С. Раковски, 351—353.

57. *НБКМ БИА*, II В 8422; *Македонски, Хр.* Записки. С., 1896, с. 38.

58. *Бурмов, Ал.* Четническото движение..., с. 116; *Зуева, Н. В.* Цит. съч., с. 167.

59. *Трайков, В.* Г. С. Раковски, 335—336.

60. *Кършовски, П.* Из миналото на гр. Елена. 1. С., 1928, с. 286; *Шарова,*

Кр. Л. Каравелов и българското освободително движение. С., 1970, с. 214 сл.; *Трайков, В.* Г. С. Раковски, 343–344.

61. *Шарова, Кр.* Л. Каравелов..., гл. 1.

62. *Каравелов, Л.* Публицистиката на Л. Каравелов. 1. С., 1957, с. 169, 290.

63. *ДАСРС*, МУД, П, бр. XII, 26 1/2 – 1868. „Законът и наредбата" е издирен и публикуван от *Шарова, Кр.* Л. Каравелов..., 181–182; вж. и *Кузманов, П.* Документи за четата на Иван Кулин през 1867 г. – *ВИС*, 1969, № 1, 58–79.

64. *Шарова, Кр.* Л. Каравелов..., с. 283, 295 сл.

65. *Каравелов, Л.* Цит. съч. 1, 246–247.

66. *Сенкевич, И. Г.* Цит. съч.; *Киняпина, Н. С.* Външната политика на Русия през XIX в. С., 1980, 280–281; *Зуева, Н. В и Е. М. Шатохина.* Руските проекти за реформи в Европейска Турция от 1867 г. – В: *В чест на Хр. Христов.* С., 1976, 129–139.

67. *Зуева, Н. В.* Цит. съч., с. 165.

68. *Косев, Д.* Русия, Франция..., с. 35 сл.

69. *Улунян, А. А.* Из истории..., с. 274, 278–281, 283.

70. *Косев, Д.* Русия, Франция..., прил. с. 184, № 29.

71. *Шарова, Кр.* Л. Каравелов..., с. 197 сл.

72. *Косев, Д.* Русия, Франция..., с. 202.

73. *НБКМ БИА*, II А 8422, мемоарни бележки на П. Хитов; *Адженов, Ив.* Записки от живота на Г. С. Раковски. 3. С., 1895, с. 66.

74. *Улунян, А. А.* Из истории..., с. 273.

75. *Кършовски, П.* Цит. съч. 2, с. 287; *Бурмов,, Ал.* Четническото движение..., с. 121.

76. *Бурмов, Ал.* Четническото движение..., 120–122.

77. Пак там, с. 125 сл.

78. *ДБИ*, 1, с. 272.

79. *Кършовски, П.* Цит. съч. 2, с. 286; *Бурмов, Ал.* Четническото движение..., с. 122.

80. *Косев, К.* Панайот Хитов. С., 1963, с. 23 сл.; *Великов, Ст. и Н. Ферманджиев.* Панайот Хитовата чета от 1867 г. – В: *В памет на М. Димитров.* С., 1974, с. 311 сл.

81. *Великов, Ст. и Н. Ферманджиев.* Цит. съч., с. 317 сл.

82. *Кършовски, П.* Цит. съч. 2, 149–150.

83. *Хитов, П.* Моето пътуване по Стара планина и животопис на някои български стари и нови войводи. Изд. под ред. на Л. Каравелов. С., 1934, 50–53.

84. *Бурмов, Ал.* Четническото движение..., 87–88.

85. *Зуева, Н. В.* Цит. съч., 172–173.

86. *Кършовски, П.* Цит. съч. 2, с. 323; *Косев, К.* Панайот Хитов, 31–32; *Шарова, Кр.* Л. Каравелов..., с. 233 сл.

87. *Бурмов, Ал.* Четническото движение..., с. 127; *Миятев, П.* Един турски документ за комитетско движение в Северна Добруджа през 1867–1868 г. – *ИИБИ*, 3–4, 1951, 367–410.

88. *Бурмов, Ал.* Четническото движение..., с. 127; *Атанасова, М.* В. Ганчев – Плевнелията. – В: *Плевенският край през Възраждането.* Плевен, 1966, с. 38.

89. *ДБИ*, 2, с. 287.

90. *Кършовски, П.* Цит. съч. 1, с. 205; *Бурмов, Ал.* Четническото движение..., с. 125.

91. *Улунян, А. А.* Из истории..., 278–282; *Тонев, В.* Към въпроса за участието на Варненския край в революционните борби преди Освобождението. – *ИВАД*, 14, 1963, 108–109.

92. Проектът и двете докладни записки на Н. Н. Раевски са публикувани у: *Дойнов, Д.* Двама руски офицери за българското националнореволюционно движение през 1867–1870 г. – *ВИС*, 1966, № 5–6, с. 69 сл.

93. *Шарова, Кр.* Л. Каравелов..., с. 167 сл., 256 сл.

94. Пак там, с. 220 сл.

95. *Димитров, Г.* Княжество България. 2. Пловдив, 1896, 268–269; *Улунян, А. А.* Из истории..., с. 247.

96. *Косев, Д.* Русия, Франция..., с. 45.

97. *ДБИ*, 1, 272–273, 275–276; *Шарова, Кр.* Втората българска легия в Белград /1867–1868/.– В: *В памет на М. Димитров.* С., 1974, 445–503.

98. *Косев, Д.* Русия, Франция..., 46–48; *Зуева, Н. В.* Цит. съч., с. 174 сл.; *Забунов, И. Д.* Цит. съч., с. 101.

99. *Шарова Кр.* Втората българска легия..., 457–458.

100. Пак там, с. 461 сл., 464–465, 466–471.

101. Пак там, 468–469; *NM A*, AR XXIXa, poz. V. Stojanova; *Страшимиров, Д.* Васил Левски. 1. С., 1929, с. 403.

102. *Чакъров, Ст.* Материали за новата българска история. – *ИС*, 9, 1899, № 4–5, 17–18.

103. *Шарова, Кр.* Втората българска легия..., 470–475.

104. *Каравелов, Л.* Цит. съч. 1, с. 232.

105. *Шарова, Кр.* Втората българска легия..., 501–502, 483–484, 479; *Косев, Д.* Русия, Франция..., с. 53.

106. *Хитов, П.* Цит. съч., с. 100; *НБКМ БИА*, II В 1021.

107. *Шарова, Кр.* Втората българска легия..., с. 481, 489 сл.; *ДБИ*, 1, 275–276, 278; *Косев, Д.* Русия, Франция..., с. 53 сл.

108. *Улунян, А. А.* Документы об участии болгар в Крымской войне и в национально-освободительной борьбе в 60–70-ые годы XIX в. – В: *В памет на М. Димитров.* С., 1974, 746–748; *Шарова, Кр.* Втората българска легия..., с. 482 сл., 491 сл.

109. *Шарова, Кр.* Втората българска легия..., 99–100.

110. *Бурмов, Ал.* Хаджи Димитровата чета и Българското общество в Букурещ. – *ОП*, 9, 1938, № 1, с. 26 сл.

111. Народност, № 37, 8 юли 1868.

112. *Бурмов, Ал.* Български революционен централен комитет. С., 1943, с. 34, 35–38.

113. *Касабов, Ив.* Цит. съч., 102–103.

114. Народност, № 29–33, 18, 28 май, 6, 20, 28 юни, 7 юли 1868.

115. Пак там, № 36, 28 юли 1868.

116. Пак там, № 36–38, 28 юли, 18 и 25 авг. 1868; *Касабов, Ив.* Цит. съч., 109–118.

117. *Улунян, А.А.* Из истории..., 283–284, записка на Н. П. Стремоухов до Г. Г. Офенберг, 13 ноем. 1867.

118. *ДБИ*, 1, с. 281; *Касабов, Ив.* Цит. съч., с. 105.

119. *Касабов, Ив.* Цит. съч., с. 106; *Димитров, М.* Цит. съч., с. 774.

120. *Diculescu, V.* Rumänien und die Frage der bulgarischen Freischafen 1866–1868. *RESEE*, I, 1963, No 3-4, p. 463 sq.; *Йонеску-Нишков, Т.* За отношението на румънската общественост към българското националноосвободително движение през 70-те години на XIX в. – В: *Бълг.-рум. връзки и отн.* 1. С., 1965, с. 373 сл.; *Капитанов, Хр.* Отзвукът в Румъния от преминаването на четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа. – *ИНБ„КМ"*, 9, 1969, 35–107; *Велики, К.* Четата на Хаджи Димитър и румънското обществено мнение. – В: *В памет на М. Димитров.* С., 1974, 343–370.

121. *Стоянов, З.* Четите в България на Филип Тотя, Хаджи Димитра и Стефан Караджа. Пловдив, 1885; *Жечев, Н.* Материали за четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа. – *ИДА*, 15, 1968, 139–175.

122. *Маркова, З.* Четата на Хаджи

Димитър и Стефан Караджа. С., 1967, с. 36, 127–148.
123. *Жечев, Н.* Цит. съч., 160–161; *Стоянов, З.* Цит. съч., с. 97 сл.; *Маркова, З.* Цит. съч.
124. *ДБИ*, 1, 284–286.
125. *Монеджикова, А.* Четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа в английски дипломатически документи. – *ИИБЛв*, 2, 1956; *Цветкова, Б.* Френски дипломатически документи за българското национално-революционно движение през 1867–1868 г. и четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа. – *ИДА*, 11, 1966, 145–167; Австрийският ежедневен печат от 1868 г. за четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа. – *ИНБ„КМ“*, 9, 1969, 109–127; *Възвъзова-Каратеодорова, К.* Сведения за четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа в парижките ежедневници от 1868 г. – *ИНБ„КМ“*, 9, 1969, 129–145; *Буссе, Н. В.* Русские газеты о чете Хаджи Димитра и Стефана Караджа. – *ИНБ„КМ“*, 9, 1969, 71–83; *Капитанов, Хр.* Цит. съч.
126. *Косев, Д.* Русия, Франция..., с. 76 сл.
127. *Велики, К.* Четата на Хаджи Димитър..., 343–370; Румъния и българското революционно движение..., с. 111 сл.

ГЛАВА ТРЕТА
Стр. 262/338
НОВ ЕТАП НА НАЦИОНАЛНО-ОСВОБОДИТЕЛНОТО ДВИЖЕНИЕ. ВЪТРЕШНА РЕВОЛЮЦИОННА ОРГАНИЗАЦИЯ

1. Подробно за младите години и началната дейност на В. Левски вж. *Унджиев, Ив.* Васил Левски. Биография. С., 1967, с. 33 сл.
2. Васил Левски. Документално наследство. С., 1973, с. 213.
3. *Бурмов, Ал.* В. Левски и началната история на БРЦК. – В кн. му: *Избр. произв.* 2. С., 1974, 167–186; *Унджиев, Ив.* Цит. съч.; *Бурмов, Ал.* Български революционен централен комитет /1868–1877/. – В кн. му: *Избр. произв.* 3. С., 1976, с. 21.
4. Васил Левски. Документално наследство, с. 59; *ДБИ*, 1, 296–297.
5. Васил Левски. Документално наследство, с. 61.
6. *Страшимиров, Д.* Васил Левски. Живот, дело, извори. 1. С., 1929, с. 23, 668; *Тилева, В.* Спомени на Христо Иванов – Големия. – *ИБИД*, 29, 1974, с. 383.
7. *Бурмов, Ал.* БРЦК..., 21–22; *Унджиев, Ив.* Цит. съч., 110–112.
8. *Ботев, Хр.* Съчинения. 1. С., 1958, 476–477.
9. *Стамболски, Хр.* Автобиография, дневници, спомени. 1. /1852–1868/. С., 1927, 40–41.
10. *Унджиев, Ив.* Цит. съч., с. 118.
11. *Бурмов, Ал.* БРЦК..., 22–23; *Унджиев, Ив.* Цит. съч., с. 119 сл.
12. *Страшимиров, Д.* Цит. съч., 434–436; *ДБИ*, 1, с. 296.
13. За втората обиколка на В. Левски вж. *Унджиев, Ив.* Цит. съч., с. 124 сл.
14. Пак там, 129–130; *Бурмов, Ал.* БРЦК..., с. 23.
15. *Страшимиров, Д.* Цит. съч., 432–434, 449.
16. Пак там, 12–13.
17. *Бурмов, Ал.* БРЦК..., с. 10, 12.
18. *Киняпина, Н. С.* Външната политика на Русия през XIX век. С., 1980, с. 294.
19. Suppliques de la Bulgarie à la Conférence de Paris. Paris, 1869.
20. *Косев, Д.* Към историята на революционното движение в България през 1867–1871 г. С., 1958, с. 24.
21. *Зуева, Н. В. и Е. М. Шатохина.* Русские проекты реформ в Европейской Турции в 1867 г. – *БИ*, 2, 1976, 107–115.
22. „Българското общество“, основано от Ив. Касабов с подкрепата на К. А. Россети, И. Голеско, Й. Братяно и румънското правителство като културно-просветна и благотворителна организация, имало също подобно на Добродетелната дружина политически цели, но за разлика от нея била ориентирана към западните велики сили. В „Обществото“ влизали и бивши членове на Добродетелната дружина, недоволни от нейното ръководство. *Велики, К.* Румънското освободително движение и освободителните борби на българската емиграция /1750–1870/. – В: *Сб. в памет А. Бурмов.* С., 1973, с. 240.
23. Народност, № 10–15, 18–19, 10 ян. 9, 16, 23 февр., 28, 30 март 1869; № 25, 18 май 1869.
24. *Боршуков, Г.* История на българската журналистика 1844–1877. 1878–1885. С., 1976.
25. *Державин, К.* Христо Ботев. М., 1962, с. 88 сл.; *Унджиев, Ив. и Цв. Унджиева.* Христо Ботев. Живот и дело. С., 1975.
26. Народност, № 42, 14 окт. 1868; № 19, 30 март 1869.
27. *Бурмов, Ал.* БРЦК..., 18–20; *Гандев, Хр.* Васил Левски. С., 1946, с. 20.
28. *Косев, Д.* Цит. съч., 29–30.
29. *Поглубко, К. А.* Очерки истории болгаро-российских революционных связей. Кишинев, 1973, с. 136.
30. *Славчев, Н.* Теофан Райнов като революционер и възрожденец. С., 1940, с. 5 сл.; *Гандев, Хр.* Цит. съч., с. 39 сл.
31. *Димитров, М.* Любен Каравелов. С., 1959, с. 185; *Арнаудов, М.* Любен Каравелов. С., 1972, с. 318 сл.
32. *Гандев, Хр.* Цит. съч., с. 24 сл.
33. *НБКМ БИА*, II А 7372, спомени на Д. Ценович.
34. *Страшимиров, Д.* Цит. съч., 442–443.
35. Народност, № 16, 9 март 1869; *Каравелов, Л.* Публицистиката на Л. Каравелов. 1. С., 1958, с. 502, 507, 510–511, 523–524.
36. Пак там, 509–510.
37. *Воробьев, Л. В.* Любен Каравелов. М., 1980, гл. II, § 2, гл. IV, § 2, 3.
38. *Шарова, Кр.* Проблеми на Българското възраждане. – В: *Пробл. Бълг. възраждане.* С., 1981, с. 23 сл.
39. *ДБИ*, 1, 293–296; *Кисимов, П.* Исторически работи. 2. С., 1900, с. 55; *Димитров, М.* Любен Каравелов.
40. *Каравелов, Л.* Събрани съчинения. 9. С., 1968, 508–509; *Димитров, М.* Любен Каравелов, 213–214; *Арнаудов, М.* Цит. съч. с. 307 сл.; *Бачински, А. Д.* Нови данни за пребиваването на Любен Каравелов в Русия през 1869 г. – *ИП*, 1961, № 5, с. 79 сл.; *Забунов, Ив.* Нови материали за Л. Каравелов. – В: *Бълг. възраждане и Русия.* С., 1981, 503–522.
41. *Арнаудов, М.* Цит. съч., с. 307.
42. *Каравелов, Л.* Събрани съчинения. 7. С., 1967, 68–73.
43. *Бачински, А. Д.* Цит. съч., 81–82.
44. *Димитриев, Д.* К изучению Л. Каравелова. – *ТИС*, 1, 1932, 136–140; *Леков, Д.* Нови данни за връзките на Каравелов, Друмев и Жинзифов с Българското книжовно дружество. – *ЛМ*, 1969, № 4; *НБКМ БИА*, II А 7273, спомени на Д. Ценович; *Забунов, Ив.* Цит. съч., с. 505.
45. *Арнаудов, М.* Цит. съч., с. 331; Свобода, № 1, 7 ноем. 1869; № 7, 25 дек. 1871.
46. Свобода, № 21, 27 март 1870.
47. *Косев, Д.* Цит. съч., 100–101.
48. *Шелудко, Д.* Любен Каравелов, Васил Левски и началото на Българския революционен централен комитет. – *ИИБЛв*, 1, 1954, 97–138; *Ко-*

сев, Д. Цит. съч., 94–108.

49. Народное дело /Женева/. 2, 1870, № 6–7. След излизането на Бакунин от редакцията на списанието и от „Лигата" дейците около „Народное дело" начело с Утин също се отделили от нея и се превърнали в руска секция на Интернационала.

50. Свобода, № 46, 14 окт. 1870.

51. Пак там, № 48, 4 ноем. 1870.

52. Български глас. От БРЦК. Женева, 1870.

53. *Каравелов, Л.* Събрани съчинения. 7, 182–185; Свобода, № 31, 32, 10 юни 1870 и 27 юни 1870; *Кондарев, Н.* Идеологията на Любен Каравелов. С., 1979, 119–146.

54. *Каравелов, Л.* Събрани съчинения. 7, с. 213, 237, 246; Свобода, № 42, 49, 51, 16 септ., 11 ноем., 2 дек. 1870; Български глас..., 3–4, 7–8.

55. Български глас..., с. 17.

56. Пак там.

57. *Каравелов, Л.* Събрани съчинения. 7, 191–193; Свобода, № 35, 22 юни 1870.

58. Васил Левски. Документално наследство, с. 118.

59. Пак там, с. 71.

60. Пак там, с. 102.

61. Пак там.

62. *НБКМ БИА,* II А 7804, ф. Д. Ценович.

63. Пак там, II А 7305, ф. Д. Ценович.

64. Васил Левски. Документално наследство, 102–103.

65. Пак там, 100–101.

66. В историческата литература отдавна се води научна дискусия по въпроса от кого, кога и къде е основан БРЦК като ръководен орган на вътрешната революционна организация до свикването на Общото събрание през април-май 1872 г. Този въпрос има важно научно значение. Той е найтясно свързан с големия въпрос за ролята на Васил Левски, от една страна, и на революционните дейци сред емиграцията начело с Любен Каравелов – от друга, в създаването на вътрешната революционна организация и на нейния ръководен орган до Общото събрание. В дискусията се оформиха две схващания.

Според първото – БРЦК е основан от Л. Каравелов, В. Левски, Д. Ценович и други емигрантски революционни дейци в Букурещ през есента на 1869 г. Някои историци уточняват следния състав на този Централен комитет: Л. Каравелов, В. Левски, Д. Ценович, Ив. Кършовски, Георги Живков, Теофан Райнов, Иван Касабов. От името на така съставения БРЦК неговият председател Л. Каравелов обнародва „Програмата на БРК" и „Български глас", от негово име и под негово ръководство Левски отива в България да изгражда вътрешната революционна организация. Там той създава също Централен комитет, най-напред под името „Привременно българско правителство в България", а по-късно – БРЦК в Българско, което дава основание на някои автори да говорят за „двувластие" в организацията.

В подкрепа на това схващане се посочват следните факти и съображения.

Още в края на 1869 г. и в началото на 1870 г. във в. „Свобода" се появява названието „Букурещки комитет", „Български комитет", „Български революционен комитет". През април и юли 1870 г. в същия вестник са отпечатани две важни статии, едната от които е подписана „БРЦК в България", а другата е адресирана „До Българския революционен комитет в България". С дата 1 август с. г. в руското задгранично издание „Народное дело" била публикувана „Програмата на Българския революционен комитет", написана от Л. Каравелов. Тя е препечатана по-късно във в. „Свобода". През септември 1870 г. Л. Каравелов и Т. Райнов поздравили с телеграма Омладинската скупщина в Нови Сад от името на „Българския комитет в Букурещ".

Названието „Български революционен комитет" и „Български комитет" се появява още няколко пъти в статиите на Л. Каравелов и дописки от различни лица и селища до средата на октомври 1870 г., когато излязъл „Български глас. От БРЦК" – вторият програмен документ на комитета. Тогава той бил вече преименуван в „Български революционен централен комитет", с което название е останал в българската история. Занапред от името на БРЦК били подписвани революционните прокламации, заплашителните писма до богати българи, бланки, квитанции и други документи на вътрешната организация. Това име стои на печата на вътрешната организация. След появата на „Български глас" с „БРЦК" била означавана действуващата от двете страни на Дунава българска революционна организация. В. Левски възприел същото наименование като вече утвърдено и за Централния комитет в България. БРЦК е названието на организацията, за която е съставен Уставопроектът от 1871 г., разгледан от вътрешните и външните дейци. БРЦК фигурира в протокола на Общото събрание през април–май 1872 г. и в Устава, одобрен от вътрешните и емигрантските представители като ръководен документ за революционната организация.

Посочените и други сведения от кореспонденцията на В. Левски и Ив. Драсов с емиграцията дават известни основания да се приеме, че от есента на 1869 г., вероятно през октомври, преди излизането на в. „Свобода", който Каравелов нарича орган на „младобългарската партия, която сега се образува", в Букурещ вече съществувала нова революционна организация, която през лятото на 1870 г. публикувала своята програма и чиито възгледи били изразявани на страниците на в. „Свобода".

Това схващане се поддържа от следните изследователи: Ал. Бурмов /Българският революционен централен комитет /1868–1876/. С., 1943; Съществувал ли е БРЦК в Букурещ през 1869–1872 г. – *ИП,* 1961; Формиране на Левски като революционер. – В: *Велик и безсмъртен.* Пловдив, 1963; Любен Каравелов и създаването на Българския революционен централен комитет в Букурещ. – *ИИИ,* 14–15, 1964; Борба за идейно-революционна чистота на БРЦК в Букурещ /1869–1871/ – *ИИИ,* 16–17, 1966/, Н. Кондарев /Идеологията на Любен Каравелов. С., 1957; 2. доп. изд. С., 1979; Към въпроса за революционното движение в България през 1867–1871. С., 1962/, Ив. Унджиев /Васил Левски. Биография. С., 1967/, М. Арнаудов /Любен Каравелов. С., 1972, 307–308/, Л. С. Ерихонов /Любен Каравелов и руското общество. – В: *Руското общество и българската литература.* С., 1967, 5–231/, Л. В. Воробьев /Любен Каравелов. М., 1963; Любен Каравелов. М., 1980; на бълг. ез. С.,1985/, Дж. Игнятович /Любен Каравелов и сръбското общество. Ниш, 1969/, Кр. Шарова /Любен Каравелов и българското освободително движение 1860–1867. С., 1970; Любен Каравелов и революцията. – В: *Копривщица.* С., 1980, 70–93; Любен Каравелов [и БРЦК] 1869–1870. – *В,* 1984, № 6; Любен Каравелов в историята на българското възраждане. – *ВИС,* 1985, № 1/.

Според второто схващане в Букурещ не е основан през есента на 1869 г. БРЦК от Л. Каравелов, В. Левски, Д. Ценович и други емигрантски дейци като ръководен орган на вътрешната революционна организация. Такъв комитет в Букурещ до Общото събрание през май 1872 г. не е съществувал. Ре-

шението за създаване на вътрешна революционна организация принадлежи на Левски, а не на комитета в Букурещ. Левски създава в България Централен комитет като единствен ръководен орган на вътрешната революционна организация до Общото събрание.

Това схващане се аргументира със следните по-важни съображения и факти, които се съдържат главно в документалното наследство на Васил Левски.

Както е известно, няма документи за основаването на БРЦК в Букурещ през есента на 1869 г. Никои от лицата /Д. Ценович, Ив. Кършовски, Т. Райнов, Г. Живков, Ив. Касабов/, за които се твърди, че са основатели на такъв комитет, не си спомнят да са участвували в такова важно дело. Обнародването на „Програмата" на Каравелов и на други изявления във в. „Свобода" от името на БРК или БРЦК не може да бъде доказателство за съществуването на такъв комитет. Това обстоятелство е по-скоро доказателство за несъществуването на БРЦК в Букурещ. Ако бе основан централен революционен комитет в Румъния, за да се изгради и ръководи вътрешната революционна организация, елементарна конспиративна съобразителност би наложила да не разкрива публично съществуването си. Както е известно, дори консервативният Комитет на „старите" е бил принуден да се изявява като благотворителна организация под името „Добродетелна дружина". ТЦБК, създаден със съгласието на румънското правителство, също не се е изявявал публично до разтурянето му.

Центърът, създаден около редакцията на в. „Свобода" под ръководството на Каравелов, не е имал за задача да изгражда вътрешна революционна организация в България и да я ръководи. Няма доказателства предполагаемият БРЦК в Букурещ да е участвувал в нейното изграждане. Известно време емигрантските революционни дейци не са имали дори представа за дейността на Левски за създаване на вътрешна революционна организация.

За изясняване на въпроса за БРЦК в Букурещ, за ръководния орган на вътрешната революционна организация въобще най-голяма доказателствена сила имат несъмнено документите, оставени от нейния създател В. Левски. Той изрично подчертава, че не е участвувал в основаването на Централен революционен комитет в Румъния и че отива в България да изгражда вътрешна революционна организация не като пратеник на такъв Централен комитет, а по своя инициатива и дълбоко убеждение. Създаденият в България Централен комитет, подчертава многократно Левски, е единственият ръководен орган на вътрешната революционна организация, без разрешението на която никой не може да предприеме каквото и да било относно делото на революцията в страната. В устава на вътрешната революционна организация, изработен от Левски, се подчертава, че Централният й комитет е в България. В архивата на Левски няма каквато и да било следа за кореспонденция с предполагаемия БРЦК в Букурещ. Левски кореспондира с Каравелов, Кършовски, Живков, П. Хитов и с други дейци сред емиграцията като с отделни лица, към които се обръща за една или друга услуга срещу заплащане и т. н. В архивата на Левски не се споменава изобщо, нито веднъж за БРЦК в Букурещ до Общото събрание в 1872 г.

В Протокола на Общото събрание през април-май 1872 г. е записано, че революционната организация има само един Централен комитет — създадения от Левски в България. Това схващане се поддържа от следните историци: М. Димитров /Любен Каравелов. Биография. С., 1959, 222—230. Той смята БРЦК в Букурещ, с чието име Каравелов си служи, „дружество за пропаганда на дадена политическа програма", а не орган за ръководене на революционната организация/, Д. Шелудко /Л. Каравелов, В. Левски и началото на Българския революционен централен комитет. — *ИИБЛв*, 1, 1954, 97—138/, Д. Косев /Към историята на революционното движение в България през 1867—1871. С., 1958; БРЦК в Букурещ, Васил Левски и вътрешната революционна организация. — *ИП*, 1973, № 3, 73—106/, С. И. Сидельников. Книга, повдигаща принципни въпроси на националноосвободителното движение на българския народ от края на 60-те и началото на 70-те г. на XIX в. — *ИП*, 1960, № 6; Борьба течений в первом Болгарском революционном центральном комитете. Харьков, 1962. Сиделников приема редакцията на „Свобода" за БРЦК в Букурещ/, Т. Абаджиев /Още по въпроса, дали е съществувал БРЦК в Букурещ. — *ИП*, 1982, № 6, 82—98/ и др.

В такова състояние се намира научната дискусия по важния въпрос: съществувал ли е БРЦК начело с Каравелов като ръководен орган на вътрешната революционна организация от есента на 1869 г. до Общото събрание през 1872 г. Но независимо от понататъшното развитие на този научен спор неоспоримо остава следното: инициативата за пренасяне центъра на българското националнореволюционно движение в България, за създаване на широка, дисциплинирана, боеспособна вътрешна революционна организация принадлежи на В. Левски. Той е нейният главен създател и двигател, той основава Вътрешния Централен комитет, който я ръководи до Общото събрание.

67. Васил Левски. Документално наследство, с. 120, 150.

68. Пак там, 88—89.

69. Пак там, с. 75.

70. Пак там, с.120.

71. Пак там, 110—111.

72. Пак там, с. 67.

73. Пак там, с. 67, 79, 82, 92, 105.

74. Пак там, с. 86, 111.

75. Пак там, с. 92.

76. Подробно за дейността на Левски след завръщането му в България вж. *Бурмов, Ал.* Избрани произведения. 2. С., 1974, 183—184; 3. С., 1976, 25—26; *Унджиев, Ив.* Цит. съч., с. 160 сл.

77. *Унджиев, Ив.* Цит. съч., 169—170 сл.

78. Пак там, с. 172.

79. Пак там, 172—173, 175.

80. Васил Левски. Документално наследство, с. 103.

81. *Костенцов, М.* Към историята на нашето духовно възраждане. Спомени от моето книжарство. — *СпБАН*, 26, 1923, 166—168; *Шумков, Ив.* Патриотически и насърчителни разкази. С., 1907, 232—326; *Дойнов, Д.* Национално-революционните борби в Югозападна България през 60-те и 70-те години на XIX в. С., 1976, 74—81; *Райкова, А.* Стефан Веркович и българите. Доклади до сръбското правителство /1868—1875/. С., 1978, 175—176, 253—255, 214, 219; *Страшимиров, Д.* Цит. съч., с. 362, 366, 368.

82. История на град Враца. 1. С., 1976, 325—327; Васил Левски. Документално наследство, 70—71.

83. Приведените статистически данни са извлечени от С. И. Сиделников от наличната документация и спомени. Колкото и условна да е точността им, все пак те дават известна представа за вътрешната революционна организация, вж. *Сидельников, С. И.* Болгарский революционный центральный

комитет /1869—1872/. Харьков, 1970. с. 104, 159, 166, 171, 174.

84. *Унджиев, Ив.* Цит. съч., с. 167.

85. Васил Левски. Документално наследство, с. 103, 106.

86. Пак там, с. 70, 71, 74, 83—84.

87. Пак там, 81—82, 92, 102, 103.

88. Пак там, с. 85 сл., 120—121.

89. Пак там, 72—73, 76—78, 86, 90, 93—97, 120—121.

90. Пак там, 70—71, 84.

91. Пак там, с. 102, 103.

92. Пак там, с. 92, 118, 135.

93. Пак там, с. 67.

94. *Ботев, Хр.* Съчинения. 1. С., 1950, 1—82, 66—67, 109.

95. Васил Левски. Документално наследство, с. 117, 160—163, 242, 256—258; *Бурмов, Ал.* Избрани произведения. 3, с. 28; *Унджиев, Ив.* Цит. съч., с. 229 сл.

96. Васил Левски. Документално наследство, с. 242; Васил Левски и неговите сподвижници пред турския съд. С., 1952, 88—90.

97. Васил Левски и неговите сподвижници. . . , 104—106, 123.

98. Пак там, с. 106.

99. Васил Левски. Документално наследство, с. 163.По-подробно за живота и дейността на А. Кънчев вж. Ангел Кънчев. 120 г. от рождението му. С., 1970.

100. *Бурмов, Ал.* Избрани произведения. 3, с. 28, 42 сл.; *Унджиев, Ив.* Цит съч., с. 228, 272, 220—222.

101. *Бурмов, Ал.* Избрани произведения. 3, 28—29; *Унджиев, Ив.* Цит. съч., с. 188 сл.

102. Васил Левски. Документално наследство, 67—68.

103. Пак там, 110—111.

104. Пак там, 116—117.

105. Пак там, с. 115.

106. Пак там, 114—115.

107. Пак там, 113—116.

108. Пак там, с. 118.

109. Пак там, с. 79.

110. Пак там, 81—82, 92, 118, 119, 135; *Страшимиров, Д.* Цит. съч., с. 338.

111. Васил Левски. Документално наследство, с. 84, 107, 118, 119.

112. Пак там, с. 79, 110, 114—115.

113. Пак там, 74—75.

114. Пак там, с. 71, 83, 84, 99, 118.

115. Пак там, с. 118.

116. *Страшимиров, Д.* Цит. съч., 481—482; Васил Левски. Документално наследство, 71—80, 98.

117. Васил Левски. Документално наследство, 96—97, 106, 110.

118. *Поглубко, К. А.* Очерки истории. . . , гл. II; *Гросул, В. Я.* Российские революционери в Юго-Восточной Европе /1859—1874/. Кишинев, 1973, 371—372; *Шарова, Кр.* Херцен и българската интелигенция. — *ИП*, 1983, № 1, 49—63.

119. *Поглубко, К. А.* Очерки истории. . . , с. 144 сл.; *Гросул, В. Я.* Российские революционеры. . . , с. 459; *Воробьев, Л. В.* Любен Каравелов, 280—282.

120. *Поглубко, К. А.* Основные предпоставки и направления болгаро-российских революционных связей 50—60-х годов XIX в. — В: *100-л. освобождения Болгарии от османского ига (1878—1978).* М., 1978, 43—44; *Воробьев, Л. В.* Любен Каравелов, с. 231, 291 сл.

121. *Рудницкая, Е. Л.* Французский „Колокол" А. И. Герцена и Н. П. Огарева. — *ВИ*, 1981, № 7, с. 26; Колокол, № 6, 9 май 1870, с. 9; Литературное наследство. 63. М., 1956, с. 153 сл.; *Гросул, В. Я.* Балканский вопрос по взглядах Н. П. Огарева и Н. А. Серно-Соловьевича. — В: *100-л. освобождения Болгарии от османского ига /1878—1978/.* М., 1978, 47—48.

122. *Kosev, D.* L'Unita d'Italia e il movimento di revolutione in Bulgaria nella seconda meta del XIX s. — In: *Problemi dell'Unita d'Italia.* Roma, 1962, 201—206; *Šarova, Kr.* Il diciannovesimo secolo e le relazioni bulgaro-italiane. — In: *Relazioni storiche e culturali fra Italia e la Bulgaria.* Napoli, 1982, 213—229.

123. *Šarova, Kr.* L'Union des émigrés polonais (ZEP) et le mouvement de libération dans les Balkans. — *EB*, 1973, № 6, 117—142; *Бехиньова, В. и В. Чейхан.* Чешкият въпрос в Каравеловите вестници „Свобода" и „Независимост". — В: *Чехословакия и България.* С., 1963, 131—172.

124. *Шарова, Кр.* Болгарское освободительное движение и другие южнославянские народы в 1870—1872 г. — *ЕН*, 4, 1968, 83—108. Революционните вестници „Свобода", „Независимост", „Знаме" съдържат изобилна информация за освободителните движения в южнославянските страни.

125. *Косев, Д.* Цит. съч., с. 95 сл.; *Христова, Д.* Международната лига за мир и свобода в защита на българското националноосвободително движение. — *ИП*, 1983, № 6, с. 38.

126. Вж. новите обобщаващи съчинения по въпроса: *Киняпина, Н. С.* Цит. съч., 305—333; Восточный вопрос во внешней политике России — конец XVIII — начало XX в. М., 1978, 152—192; *АВПР*, ф. Канцелярия, д. 37, 1870, л. 44, 262, цит. по *Киняпина, Н. С.* Цит. съч., с. 213, 318.

127. Македония, № 74, 17 авг. 1870; № 7, 16 февр. 1871; *ДБИ*, 1, с. 550; *Šarova, Kr.* La guerre franco-allemande et le mouvement de libération des Slaves du Sud. — *ЕН*, 2, 1965, 207—224.

128. Свобода, № 43—46, 49 и 52, 23, 30 септ., 7, 14 окт., 11 ноем., 16 дек. 1870; № 46, 14 септ. 1870; № 43—45, 23, 30 септ., 7 окт. 1870, № 11, 13 март 1871.

129. Пак там, № 42, 44, 46, 16, 30 септ., 14 окт. 1870; *Петров, К.* Пруско-френската война. Русе, 1880.

130. Право, № 26, 27, 24 и 3 авг. 1870; № 38, 30 ноем. 1871; Отечество, № 52, 54, 55, 21 авг., 5, 12 септ. 1870; Турция, № 26, 28, 29, 32, 41, 43, 45, 46, 15, 29 авг., 15, 26 септ., 28 ноем., 12, 24 дек. 1870, 2 ян. 1871.

131. Свобода, № 11—14, 13, 20, 27 март, 3 апр. 1871; Либертатя, № 11, 15, 15 март, 16 апр. 1871.

132. Съветският учен Л. В. Воробьов характеризира социалните възгледи на Л. Каравелов като „неразвит утопически социализъм". Вж. *Воробьев, Л. В.* Любен Каравелов, с. 396, 398 сл.

133. Литературата за живота, идеите, поетическото и журналистическото творчество на Ботев е изобилна. Вж. *Унджиев, Ив. и Цв. Унджиева.* Цит. съч. и цит. там лит.

134. *Бурмов, Ал.* Христо Ботев през погледа на съвременниците си. С., 1945, с. 10, 8.

135. Пак там, с. 98.

136. *Димитров, М.* Христо Ботев. С., 1948, с. 24; *Воробьев, Л. В.* Христо Ботев. М., 1953, с. 38.

137. *Бурмов, Ал.* Христо Ботев и неговата чета. С., 1974, с. 516, 546—547, 563.

138. Из архивата на Н. Геров. 1. С., 1911, с. 41.

139. *Ботев, Хр.* Събрани съчинения. 3. С., 1976, с. 201.

140. Д. Благоев пръв дава характеристика на Хр. Ботев като представител на ново, социално-утопическо течение в българското освободително движение. По-късно идеологията на Ботев е изследвана от Г. Бакалов, Т. Павлов, Ж. Натан, М. Димитров, К. Державин, Л. Воробьов и много други български и съветски автори.

141. Текстът на „Символ-верую на българската комуна" е запазен от сподвижника на Ботев Велико Попов, другар в „комунистическите подвиги" на великия революционер през 1871—1872 г. и предаден от него на М. Димитров. Публикуван е от *Бакалов,*

Г. Хр. Ботев. С., 1934, и след това в различните издания на Ботевите съчинения.

142. *Стоянов, З.* Христо Ботев. Опит за биография. Русе, 1891, 159–160; *ЦДИА*, ф. 820, оп. 1, а. е. 14, л. 24, 26–27.

143. Дума на българските емигранти, № 2, 25 юни 1871.

144. *Топенчаров, Вл.* Хр. Ботев като журналист. – В: *Хр. Ботев. Сб.* С., 1949, с. 198; *Заславский, Д.* Христо Ботев, публицист и сатирик. – В: *Ботев, Хр.* Публицистика. М., 1952, с. 24; *Шарова, Кр.* Отзвукът на Парижката комуна сред южните славяни. – *ИИИ*, 16–17, 1966, 357–360.

145. *Ботев, Хр.* Събрани съчинения. 2. С., 1976, с. 10, 11, 17, 31–32.

146. Пак там, 30–32.

147. Пак там, с. 25, 23, 28.

148. Пак там, 10–18.

149. Пак там, с. 30.

150. Пак там, с. 11.

151. *НБКМ БИА*, II А 7302, ф. Д. Ценович.

152. Пак там, II А 7304, ф. Д. Ценович.

153. Пак там, II А 7305, ф. Д. Ценович.

154. Пак там, II А 7303, ф. Д. Ценович.

155. Свобода, № 48, 4 ноем. 1870.

156. *НБКМ БИА*, II А 7310, ф. Д. Ценович.

157. Пак там, II А 7311, ф. Д. Ценович.

158. Раденик, № 26, 31 авг. 1871; Црногорац, № 30, 4 авг. 1871.

159. *Димитров, М.* Любен Каравелов, 228–229.

160. *Шарова, Кр.* Припреме за устанак у Бугарско 1870–1872 и Ујединена Омладина Српска. – В: *Уједињена Омладина Српска*. Нови Сад, 1968, 483–485; *НБКМ БИА*, II А 7372, спомени на Д. Ценович.

161. Васил Левски. Документално наследство, 67–68.

162. Свобода, № 7, 13 февр. 1871.

163. *Страшимиров, Д.* Цит. съч., с. 86. В същото писмо Левски съобщава, че повикването му чрез в. „Свобода" вдигнало на крак турската полиция и шпионите ѝ.

164. Васил Левски. Документално наследство, с. 79.

165. Пак там, 81–82.

166. Пак там, 80–84.

167. *НБКМ БИА*, II А 8413, 8421, мемоарни бележки на П. Хитов.

168. Васил Левски. Документално наследство, с. 92.

169. Пак там, 138–139.

170. Подробности за плана на Омладината и преговорите ѝ за въстание вж. в документалните издания: *Страшимиров, Д.* Цит. съч.; Уједињена Омладина Српска и њено доба /1860–1875/. Грађа из совјетских архива. Нови Сад, 1977; *Петровић, Н.* Св. Милетић и Народна странка. Грађа 1860–1885. 2. Ср. Карловци, 1969. Вж. също изследванията: *Бурмов, Ал.* Избрани прозведения. 3. с. 26 сл.; *Петровић, Н.* Св. Милетић. Београд, 1958; *Димитров, М.* Л. Каравелов; *Кондратьева, В. Н.* Из истории попытки организации восстания в Герцеговине 1872 г. – *УЗИС*, 28, 1964, 147–148.

171. *Димитров, М.* Л. Каравелов, с. 226 сл.

172. Васил Левски. Документално наследство, 146–147, 158, 164 и др.

173. Пак там, с. 103, 134, 135.

174. *Страшимиров, Д.* Цит. съч., с. 343; *Бурмов, Ал.* Избрани произведения. 2, с. 264; *Унджиев, Ив.* Цит. съч., 255–256.

175. *Страшимиров, Д.* Цит. съч., с. 552; *Бурмов, Ал.* Избрани произведения. 3, 34–36; *Унджиев, Ив.* Цит. съч., 257–259.

176. Приетите от Общото събрание Програма и Устав са отпечатани веднага след събранието в отделна брошура с червени корици и изправен лъв на нея под заглавие „Устав на БРЦК" /всъщност в Букурещ/, 1872 г.".

177. *Страшимиров, Д.* Цит. съч., с. 352; *Унджиев, Ив.* Цит. съч., с. 263.

178. Васил Левски. Документално наследство, с. 176.

179. Пак там, с. 181.

180. *Страшимиров, Д.* Цит. съч., с. 553; *Унджиев, Ив.* Цит. съч., с. 264.

181. Васил Левски. Документално наследство, 189–192; *Бурмов, Ал.* БРЦК..., 37–38; *Унджиев, Ив.* Цит. съч., с. 266 сл.

182. *Страшимиров, Д.* Цит. съч., с. 635; Васил Левски. Документално наследство, 189–190.

183. Васил Левски. Документално наследство, с. 208; *Унджиев, Ив.* Цит. съч., 270–271.

184. *Бурмов, Ал.* Избрани произведения. 3, с. 38 сл.; *Унджиев, Ив.* Цит. съч., с. 291 сл.

185. Васил Левски. Документално наследство, с. 196, 199, 215, 221, 225, 227, 234, 237, 238, 239, 240.

186. Пак там, с. 196, 205, 231.

187. Пак там, с. 193, 203, 208.

188. Пак там, с. 199, 210, 212, 214, 216–219, 242; *Бурмов, Ал.* БРЦК..., с. 42 сл., *Унджиев, Ив.* Цит. съч., с. 224 сл.

189. Васил Левски. Документално наследство, с. 210, 213, 216.

190. *Бурмов, Ал.* БРЦК..., 1–13; Васил Левски и неговите сподвижници..., с. 125, 157; *Страшимиров, Д.* Цит. съч., с. 637.

191. Васил Левски. Документално наследство, с. 243.

192. *Бурмов, Ал.* БРЦК..., 44–45; *Унджиев, Ив.* Цит. съч., с. 286 сл.; Васил Левски. Документално наследство, 240–243.

193. *Дорев, П.* Преди залавянето на Левски. – *Зора*, № 3142, 22 дек. 1929.

194. Васил Левски и неговите сподвижници..., с. 15.

195. *Дорев, П.* Преди залавянето на Левски; *Страшимиров, Д.* Цит. съч., 565–567.

196. Васил Левски. Документално наследство, с. 238, 241, 243.

197. Пак там, с. 228, 229, 231, 239, 243.

198. Пак там, с. 228, 231.

199. *Страшимиров, Д.* Цит. съч., с. 383, 384.

200. Пак там, с. 385.

201. Пак там, с. 571, 385.

202. Пак там, с. 187, 189; Васил Левски. Документално наследство, с. 239, 240.

203. Васил Левски. Документално наследство, с. 243.

204. Пак там, с. 243.

205. Пак там, с. 234, 239, 241.

206. Пак там, с. 241, 243.

207. *Унджиев, Ив.* Цит. съч., 306–325.

208. *Андонов, Ив.* Из спомените ми от турско време. 1. Пловдив, 1927, с. 32.

209. *Страшимиров, Д.* Цит. съч., 190–191.

210. *Унджиев, Ив.* Цит. съч., 335–355.

211. Васил Левски и неговите сподвижници..., с. 255; *Дорев, П.* Обесването на В. Левски. – *Зора*, № 3143, 23 дек. 1929. Несъстоятелно е твърдението на З. Стоянов, че „щом чул решението на комисията, че ще бъде обесен..., ударил главата си в каменната стена и се повалил на земята безчувствен", вж. *Стоянов, З.* Васил Левски. Пловдив, 1884, с. 120.

212. *Страшимиров, Д.* Цит. съч., с. 597; *Димитров, М.* Л. Каравелов, с. 211.

213. Уједињена Омладина Српска и њено доба, 302–303; *Игнятович, Дж.* Л. Каравелов и сръбското об-

щество. Ниш, 1969, с. 257.

214. *Страшимиров, Д.* Цит. съч., 597–598.

215. Архив на Възраждането. 1. С., 1908, 280–281.

216. *Страшимиров, Д.* Цит. съч., с. 599.

217. *Бурмов, Ал.* БРЦК..., 49–50; *Берон, В. х. С.* Археологически и исторически изследвания. Търново, 1886, с. 316 сл.; *Игнятович, Дж.* Цит. съч., с. 267; *Страшимиров, Д.* Цит. съч., 598–599.

218. *Бурмов, Ал.* БРЦК..., 54–55.

219. Пак там, 50–55.

220. Пак там, 52–54.

221. Пак там, 53–54, 59–60, 63–67.

222. Пак там, с. 56; Архив на Възраждането. 1, 282–283.

223. *Страшимиров, Д.* Цит. съч., с. 667, 669.

224. Архив на Възраждането. 1, 112–113; *Берон, В. х. С.* Цит. съч., с. 314; *Бурмов, Ал.* БРЦК..., 57–58.

225. *Бурмов, Ал.* БРЦК..., с. 58; *Страшимиров, Д.* Цит. съч., 120–121.

226. Подробно за дейността на П. Хитов през 1873–1875 г. вж. *Косев, К.* Панайот Хитов. С., 1963, с. 112 сл.

227. *Бурмов, Ал.* БРЦК..., 62–63.

228. Пак там, с. 66.

229. Архив на Възраждането. 1, с. 190, 196.

230. Пак там, с. 193.

231. *Бурмов, Ал.* БРЦК..., с. 62, 63.

232. Архив на Възраждането. 1, 199–200, 204.

233. *Каравелов, Л.* Публицистиката... 1, 605–606, 611; *Игнятович, Дж.* Цит. съч., с. 269.

234. Независимост, № 52, 12 окт. 1874.

235. *Каравелов, Л.* Публицистиката... 1, с. 611.

236. *Воробьев, Л. В.* Любен Каравелов, 546–547.

237. Знание, № 1, 15 ян. 1875. За идейното съдържание на „Знание" вж. *Эрихонов, Л. С.* Любен Каравелов в журнале „Знание". – *ИИИ*, 16–17, 1966; Руското общество и българската литература. С., 1967, 219–220; *Леков, Д.* Любен Каравелов. С., 1977, 88–119. За задачите на „Дружеството" и дейността на Каравелов чрез него вж. *Велева, М.* Дружество за разпространение на полезни знания. – В: *България 1300. Институции и държавна традиция.* 2. С., 1982, с. 507, 520, 586.

238. Въпросът за причините, поради които Каравелов преустановява революционната пропаганда и преминава към популяризация на научни знания, и оттук за конфликта между него и Ботев е един от недостатъчно документираните и поради това дискусионни въпроси в литературата, посветена на живота и делото му. Оскъдна е документацията за обективно изясняване на реалните причини. Безспорни са обаче както фактът, че пропагандата на полезни знания чрез списанието била коренно противоположна на революционното политическо съдържание на „Свобода" и „Независимост", така и фактът, че Л. Каравелов продължил политическата си дейност през 1875–1876 г. Той взел участие в подготовката на Априлското въстание, на българските доброволчески части в Сръбско-турската и Руско-турската война. За съществуващата литература и мненията по двата въпроса вж. *Арнаудов, М.* Цит. съч. 452–480; *Унджиев, Ив. и Цв. Унджиева.* Цит. съч., 451–454, 459, 462.

239. *Унджиев, Ив. и Цв. Унджиева.* Цит. съч., с. 317.

240. Пак там, с. 565.

241. *Ботев, Хр.* Събрани съчинения. 2. С., 1971, 108–111.

242. *Жечев, Н.* Документи за Христо Ботев и Ботевото семейство. – *ИДА*, 9, 1965, с. 122.

243. *Ботев, Хр.* Събрани съчинения. 2, с. 96, 98.

244. Пак там, с. 128, 153, 593, 595.

245. Пак там, с. 180, 181, 188, 190.

246. След Освобождението Судзиловски-Русел работи като хирург в Пловдив, Източна Румелия, а оттам отива в Сан Франциско, откъдето се преселва на Хавайските острови, вж. *Унджиев, Ив. и Цв. Унджиева.* Цит. съч., с. 611.

247. Пак там, с. 565 сл.

248. *НБКМ БИА*, ф. 5, л. 66–67, 72, 76; а. е. 6, с. 1–2, 7–8.

249. *Ботев, Хр.* Събрани съчинения. 2, с. 492; 1, с. 491.

250. Сведения за предложенията на Петков дава Ботев в писмо до Ив. Драсов от 12 апр. 1875 г., вж. *Ботев, Хр.* Събрани съчинения. 1, 495–496; за Петков-Семерджиев вж. *Маждракова-Чавдарова, О.* За идейно-политическата подготовка и последователност на Априлското въстание. – *ИП*, 1976, № 1, с. 14.

Дял IV

ИЗТОЧНАТА КРИЗА, АПРИЛСКОТО ВЪСТАНИЕ 1876 Г. И РУСКО – ТУРСКАТА ОСВОБОДИТЕЛНА ВОЙНА

Позлатено лъвче от калпак
на участник
в Априлското въстание 1876 г.
Градски исторически
музей – Панагюрище

ИЗТОЧНАТА КРИЗА И БЪЛГАРИТЕ Стр. 353/361. АПРИЛСКОТО ВЪСТАНИЕ ПРЕЗ 1876 Г. Стр. 361/413. БЪЛГАРСКОТО ОСВОБОДИТЕЛНО ДВИЖЕНИЕ СЛЕД АПРИЛСКОТО ВЪСТАНИЕ Стр. 413/431. РУСКО-ТУРСКАТА ВОЙНА И ОСВОБОЖДЕНИЕТО НА БЪЛГАРИЯ /1877–1878/ Стр. 431/458. САНСТЕФАНСКИ МИРЕН ДОГОВОР И БЕРЛИНСКИ КОНГРЕС Стр. 458/476. БЕЛЕЖКИ КЪМ ДЯЛ IV Стр. 476/485.

ГЛАВА ПЪРВА

ИЗТОЧНАТА КРИЗА И БЪЛГАРИТЕ

1. Въстанието в Херцеговина и Босна и българската общественост

В средата на 70-те години на XIX в. национално-освободителното движение на народите в Европейския Югоизток навлязло в решителен етап. Трудностите, които Високата порта срещала при потушаването на движението, активизирали дейността на европейската дипломация. Възникналите в Османската империя усложнения прераснали в международен конфликт, известен под името Източна криза, която продължила повече от три години.

Същността на този етап от Източната криза била в настъпилата вече пълна непримиримост между балканските народи и османската феодално-бюрократична върхушка. Като следвали собствените си интереси и цели в Европейска Турция, Великите сили се намесвали активно в балканските проблеми и допълнително усложнявали обстановката. Само Русия, чиито интереси обективно съвпадали с въжделенията на балканските народи, се застъпвала за тяхното самоуправление и съдействувала да се сдобият и да утвърдят политическата си независимост.

Източната криза започнала с въстанието в Херцеговина и Босна през лятото на 1875 г. Непосредствен повод за възобновяване на въоръжената борба в метежните западни предели на Балканския полуостров било решението на османската власт да увеличи отново данъците, въпреки че населението било застрашено от глад вследствие на неплодородната година. Дълбоките причини за въстанието обаче се криели в насилническата политика на Високата порта, в изострените национални и социални противоречия в империята.

Първи се вдигнали на въоръжена борба през юни 1875 г. селяните в Южна Херцеговина в съседство с Далмация. Движението бързо се разраснало, в него се включили и черногорски чети.

През август бунтовният пожар обхванал и Босна. Черна гора начело с княз Никола започнала открито да подпомага въстанието. Първите опити на Високата порта да го разгроми завършили с несполука. Към Хърватско /при Црни потоци/ бил създаден силно укрепен въстанически лагер. Свободната въстаническа територия постепенно се разширявала.[1] Въстанието обхванало отдалечени от столицата на империята и от главните турски крепости райони. Това позволило въстаническите сили да устоят по-дълго време срещу изпратените от Портата войски. Освен това непосредствено в тила на въстаниците била благоприятно разположената Австро-Унгария, претендираща за тези области и заинтересована от тяхното откъсване от османската власт. Независимо от колебанията на сръбското правителство доброволци от Сърбия начело с Мичо Любибратич се притекли на помощ на въстаналите. Всички тези обстоятелства наред с юначеството на въстаниците осигурили продължителност на въстанието в Босна и Херцеговина.

В негова подкрепа освен в Сърбия възникнало и широко доброволческо движение в Хърватско и Словения. От Русия и Италия също започнали да приждат стотици доброволци, готови да се сражават за освобождението на балканските народи. Значителни средства за подпомагане на населението от въстаналите райони събрали и изпратили славянските комитети в Москва и Петербург, както и организираният в Париж по инициатива на сръбския митрополит Михаил и на хърватския епископ Щросмайер международен комитет.[2] Подкрепата на западната демократична общественост за въстанието в Херцеговина и Босна намерила израз в дейността на подобни комитети също в Англия, Швейцария и други страни.[3]

Въстаническото движение на Балканския полуостров станало причина да се раздвижат и ев-

ропейските правителства. По инициатива на Русия през август 1875 г. била предприета първата дипломатическа стъпка на силите за мирно разрешение на кризата чрез осъществяване на по-ефикасни реформи в духа на руския проект от 1867 г. за предоставяне административна автономия на балканските народи. Когато Англия отказала да се присъедини към колективната постъпка под предлог, че се оронвал „престижът" на султана, Русия, Германия и Австро-Унгария предложили на Портата техните консули от Европейска Турция да се заемат с посредническа мисия с цел да се постигне помирение между воюващите страни. Към предложението се присъединили и Франция, и Италия. Акцията на консулите обаче завършила с неуспех. Проектираните реформи се оказали твърде илюзорни, за да можело да се разчита, че въстаниците ще ги приемат. Обещанията на Портата за съблюдаване на религиозната свобода, за променяне системата на откупуване на данъците и т. н. не били съпроводени от никакви гаранции за осъществяването им, тъй като в тях липсвал най-важният пункт, в името на който въстаниците се вдигали на борба — за самоуправлението.[4]

Героичната борба на въстаниците в Херцеговина и Босна предизвикала силно раздвижване на духовете в България.[5] Въстанието било посрещнато с истински ентусиазъм като предвестник на настъпващи големи събития на Балканския полуостров.

Известието за въстанието предизвикало възторг у българската революционна емиграция в Румъния и Русия. То било възприето от революционните ръководители като сигнал за ускоряване на подготовката за въстание в България. Най-видният представител на революционната ни демокрация Хр. Ботев, който стоял тогава начело на революционната партия, писал във в. „Знаме": „Кое южнославянско сърце няма да затупа при тоя сигнал на революцията? Кой юнак няма да засучи мустакът си и да се хване за своя ръждясал ятаган? Кой българин, кой патриотин няма да се замисли и да попита себе си: „Какво трябва ние да правиме?" Великият бунтовник настоявал решително: „...Единственият изход от това грозно положение, в което се намира народът, е революцията, и то революция народна, незабавна, отчаяна; революция, която да изчисти Балканския полуостров... от сичко онова, което може да вреди на истинните наши стремления за пълна и абсолютна човеческа свобода."[6]

Като призовавал народа на бунт против вековния поробител, Ботев смятал, че по този начин Млада България ще откликне достойно на започналата вече въоръжена борба на „раята" в най-западните османски владения на Балканския полуостров. „Сега е време — писал той — да извикаме народът на въстание и като разделиме силите на общия враг, да помогнем и на себе си, и на своите братя!..."[7] В неговите планове за обединяване усилията на въстаналите народи важно място заемала надеждата, че Сърбия и Черна гора също щели да се вдигнат и европейските правителства ще бъдат изправени пред свършен факт.

Проявите на солидарност на българския народ с въстаниците в Босна и Херцеговина се изразили и в събирането на „волни помощи". Българското човеколюбиво настоятелство предало значителни суми на сръбския дипломатически представител в Букурещ с молба да ги предостави на въстаналите братя в Босна и Херцеговина.[8]

2.
Българското въстание през септември 1875 г.

РЕШЕНИЕ НА БРЦК ЗА ПОДГОТОВКА НА ВЪСТАНИЕ. Въстанието в Херцеговина и Босна, активизирането на европейската дипломация по Източния въпрос и все по-настойчивото застъпничество на Русия за разширяване правата на балканските християни, пъшкащи под османска власт, предизвикали нов подем на българското националнореволюционно движение. Този подем се изразил в подготовка и опит за вдигане на общо въстание в България през 1875 г., влязъл в българската история под името „Старозагорско въстание".

Инициатори за подготовката на въстанието през 1875 г. били дейците на БРЦК начело с Хр. Ботев.[9] В края на април в Букурещ пристигнал Ст. Стамболов, а малко по-късно и Ив. Драсов, които застанали на страната на Ботевата група и усилили влиянието ѝ сред революционната емиграция. Усилията на Хр. Ботев и неговите съратници, на първо място, се насочили към организационно укрепване на БРЦК. Те смятали, че се налага да бъде разгледано вътрешното състояние на организацията и да бъдат отстранени Л. Каравелов и неговата група от ръководството на БРЦК. За целта според Ботев и Драсов трябвало да се свика общо събрание в Букурещ, на което да бъдат обсъдени положението на Балканите и въпросът за обявяване на въстание в България и „да се разгледат подробно сичките наши народни работи, минали и настоящи, за да можем по-умно да работим за бъдещите"[10].

Писмо на БРК — Букурещ, 1 октомври 1875 г. Народна библиотека „Кирил и Методий" — София

Инв. № 10016. Инв. № 7344. II А 7344

Букурещъ, 187.. 8 [illegible]

БЪЛГАРСКИ РЕВОЛЮЦИОНЕНЪ
КОМИТЕТЪ
въ Букурещъ.

№

Въстанието въ Българско се парамонра
ло въ помание на войводи. Понеже г-нъ
Пан Жишовъ не пъ мина въ опредѣленото време
въ Ѣлгарско, и понеже остана излъганъ въ
увѣреннето си, че ще му помогнатъ Сѣроите
слѣдователно и той самъ по неизвѣстни
намъ причини отлага сега премини
ванието си отъ Сѣрбиза. Понеже Станболовъ и
[illegible] войводи
не е возможно да е подиже бунтъ и
за тоя са дошле нарочно то ние сѣбратите
[illegible] съ власието на Ф. Тошъ да
[illegible] Ф. Попъ съ Станболова и другъ нѣкол
ко [illegible] молиди въ Ѣлгарско и ако
[illegible] съ сѣгувствието на народъ да
[illegible] бунтъ за тая дѣло са опредѣ
лиха 100 лири [illegible] ще са сѣбератъ
отъ Гюрево, Александрия и Т. Нагурем
Букурещъ 175 [illegible] Н. Драсовъ
Сѣтолория 1 С. Станболовъ [illegible]
Д. И. Горов
[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible]

Изградена била комисия по подготовката на събранието, която изпратила писма до емигрантските комитети. На 30 юли БРЦК издал възвание „До всички наши приятели в България". Свикването на събранието в Букурещ било улеснено от войводата П. Хитов, който от своя страна с писма подканил комитетите във Влашко да подкрепят идеята. На пристигналия в края на юли 1875 г. в Букурещ Н. Обретенов Ботев, Стамболов и Драсов възложили да уреди въпроса за представителството на комитетите от вътрешността на страната на общото събрание. Обретенов се върнал в България, носейки проект за пълномощно писмо, което следвало да се одобри, и възванието на БРЦК. Пълномощното писмо било одобрено от Търновския революционен комитет, по това време централен по отношение на частните комитети в България, и чрез Обретенов било изпратено обратно до комисията в Букурещ, а възванието, преписано от местните комитети, било разпространено в страната.[11]

При подготовката на събранието Ботев, Драсов и Стамболов трябвало да преодолеят колебанията на представителите на ред комитети във Влашко. Но главната трудност те срещали в противодействието на представителите на едрата буржоазия, групирани около комитета на „старите", които не откликнали на опитите на революционното течение да обедини силите на емиграцията за съвместна дейност в името на освобождението на България.

Комисията успяла да подготви общо събрание на БРЦК, което се състояло на 12 август 1875 г. в Букурещ. За председател на събранието бил избран ползуващият се с авторитет и доверие войвода П. Хитов. Присъствували общо 15 души — представители на комитетите във Влашко, членове на БРЦК и само един представител на комитетите от вътрешността на страната — упълномощеният Н. Обретенов. Свикването на събранието било успех за крайното революционно крило на БРЦК, но по своя състав то не могло да се превърне в един по-широк форум и да има напълно представителен характер.

Главният въпрос, обсъждан от събранието на 12 август, бил подготвянето на въстание в родината, като се използува възникналата благоприятна обстановка на Балканите. „Неизбежно нужно е — е отбелязано в протокола, подписан от всички делегати — при днешното сгодно време да прогласим всеобщо въстание в Българско."[12]

При разискванията бил набелязан общ план за провеждане на въстанието. Основните му положения, залегнали в протокола, били съобщени на комитетите с печатно окръжно на БРЦК от 23 август 1875 г. Определени били и „няколко лица — апостоли, които ще минат тайно или явно в Българско, за да подготвят бунта". Тези апостоли по спомени на участници в събранието били Н. Обретенов, Ст. Стамболов, Таньо Стоянов, Михаил Сарафов, П. Волов, Сава Танасов, Тома Хитров и др. На основата на изградените от Левски революционни окръзи сега на всеки от апостолите бил отреден определен район. В плана се предвиждало група революционери да подпалят от няколко страни Цариград, за да се предизвика смут сред управляващите и така да бъде улеснено въстанието. С тази задача били натоварени Стоян Заимов, бивш заточеник в Диарбекир, който успял да избяга и да се озове във Влашко, и още няколко емигранти, между които и Георги Бенковски.[13]

Общото събрание на 12 август избрало и нов петчленен състав на БРЦК: Ив. Драсов, Хр. Ботев, Драгоя Шопов /касиер/, д-р Христо Чобанов и Д. Ценович. На тях било възложено да ръководят цялостно работите на организацията. Длъжностите председател и секретар били сметнати за излишни, понеже се държало особено на колективното ръководство. Впоследствие обаче това се отразило неблагоприятно върху организацията. След приключване на събранието новоизбраният БРЦК и преди всичко неговите най-изтъкнати членове Ботев и Драсов развили трескава дейност за подготовката на въстанието. Хр. Ботев, снабден с пълномощно от комитета и с препоръка от П. Хитов, заминал за Русия, където обходил Одеса, Кишинев и Николаев и се свързал с много дейци на тамошната българска емиграция. Ботев получил известни средства, успял да убеди няколко българи, офицери на руска служба, да си подадат оставките, за да се включат в националнореволюционната борба, свързал се и с войводата Ф. Тотю, който също обещал да участвува във въстанието.[14] Мисията на Хр. Ботев в Русия го отклонила за известно време от ръководството на БРЦК. През това време в комитета били привлечени К. Цанков и Иван Кавалджиев.

Изпълнено било и решението на общото събрание да бъде изпратена делегация за преговори със сръбското правителство, за да узнае намеренията му спрямо Турция и да постигне договореност за съгласуване на действията и за помощ на българското въстание. С това били натоварени войводата П. Хитов, Д. Ценович и Васил Кулев. В Белград делегацията на БРЦК била посрещната резервирано. Сърбия все още не била готова за война с Турция и затова се стремяла да забави българското въстание и да го използува в по-благоприятен за себе си момент.[15] Връзките между сръбски официални среди и българите продължили и чрез емигрантските дейци Калчо Пасков, Спас Соколов, Георги Живков, Цеко Петков и др.

Междувременно и партията на „старите“ с цел да поеме сама инициативата и ръководството на преговорите влязла във връзка със сръбския дипломатически представител в Букурещ М. Петрониевич и също изпратила спешно в Белград владиката Панарет Рашев. Но при създалото се положение в Сърбия не дали резултати нито преговорите на пратениците на БРЦК, нито на представителя на „старите“.

Поради срещаните спънки от различни страни и в отсъствие на Хр. Ботев БРЦК в Букурещ не бил в състояние да изпълни поетите задължения за набавянето на пари и оръжие и да осигури повече опитни войводи за нуждите на комитетите в България. И останалите две задачи — подготовката на чети и подпалването на Цариград — не били изпълнени. БРЦК организирал още едно събрание. Той издал прокламации за въстание до българското население и отделно — прокламация на турски език, адресирана до мюсюлманите в Европейска Турция, с която давал израз на демократичните убеждения на своите идеолози и целял да бъде привлечено мирното турско население, като му се разясни, че предстоящото въстание е насочено само срещу правителството и неговите крепители.[16]

ПОДГОТОВКА ВЪВ ВЪТРЕШНОСТТА НА СТРАНАТА. СТАРОЗАГОРСКОТО ВЪСТАНИЕ. Непосредствената подготовка на въстанието от 1875 г. във вътрешността на страната била краткотрайна — не повече от един месец. Определените от БРЦК апостоли по различен път достигнали всеки до своя район. Обретенов се озовал в Русе и започнал оттук апостолската си мисия. В края на август той предприел обиколка в Шуменско и Варненско.[17] В Търновско се озовал М. Сарафов, а за Троянско и Ловешко като апостоли заминали Панайот Волов и Т. Хитров. Последните, както и някои от останалите апостоли, се натъкнали на неочаквани затруднения и преследвания от властта и били принудени скоро да преустановят дейността си.

Един от главните центрове на въстанието, определен от събранието на БРЦК от 12 август, бил Търновски окръг. Веднага след като узнал взетите в Букурещ решения, Търновският комитет под председателството на Иван Хаджидимитров започнал работа по изпълнението им. Освен комитетите в своя обсег той насърчавал и тези в Троян и Габрово, понеже този планински район бил предвиден за главно съсредоточно място на въстаниците. За целта в балканските села бил изпратен с апостолска мисия Христо Караминков — Бунито. Въпреки положените грижи в Търновско, Габровско, Троянско и Ловешко подготовката не била задоволителна. „Нашите хора почти напол нямат пушки и колкото имат и те никакви“ — пише Ив. Хаджидимитров преди обявяване на въстанието.

Едновременно с приготовленията в Русенско, Шуменско и Търновско енергична въстаническа подготовка се провеждала и в Старозагорско. На Старозагорския революционен окръг се възлагали големи надежди като на един от най-активните центрове на комитетската организация в България в периода след гибелта на В. Левски. Веднага след общото събрание на БРЦК определеният за този окръг апостол Ст. Стамболов потеглил за местоназначението си, като минал по море от Румъния за Цариград и на 29 август бил в Стара Загора. Стамболов заварил комитетската организация в разгара на подготвителните работи за въстанието. „Всичка Тракия — докладвал незабавно той до БРЦК в Букурещ — е във военно настроение. Всеки си купува оръжие и припаси. По градовете, дето има да се продават револвери, пушки, куршуми — нищо не останало.“[18]

Тази предварителна подготовка в Старозагорско се дължала на инициативата на местните комитетски работници начело със съратниците на Левски: Кольо Ганчев, Хр. Шиваров, Михаил и Георги Жекови. До началото на септември Старозагорският комитет успял да възобнови връзките си с местните революционни комитети, разпратил възванието на БРЦК по селата, заел се с проверка на броя на съзаклятниците и годното оръжие и ги подканял да се започне усилена военнотехническа подготовка — набавяне на оръжие, упражнения в стрелба и пр.

С пристигането си Стамболов свикал комитетските дейци на събрание, съобщил им решенията на БРЦК и настоял за по-скорошно приключване на приготовленията и обявяване на въстанието: „Сега, след няколко дни, без отлагане.“[19] Това усилило още повече напрежението. Старозагорските дейци се заловили за денонощна работа. Една от най-главните задачи на Старозагорския комитет в този момент била да приведат цялата организация на бойна нога.[20] В селата се изпращали агитатори — „двигатели“, за да упражнят контрол по подготовката и да дадат нужните напътствия, т. е. определяла им се ролята на местни апостоли. В същото време за Стара Загора се отправили и някои революционери, служители по жп. линията Цариград—Белово, Георги Икономов, Захари Стоянов, Н. Станчев, Ст. Гергьов и др., които повдигали духа на местните дейци и подпомагали апостола Стамболов.

Подготовката се разгърнала в селищата на Старозагорско, Казанлъшко и Новозагорско. Едновременно били взети мерки да бъдат обхванати и по-далечни райони — Чирпанско, Хасковско,

1

2

3

4

5

6

Пловдивско. Наред с успеха в разпространението на идеята за въстание още през този период в старозагорската революционна организация настъпило разногласие. З. Стоянов, участник в събитията, отбелязва, че „чорбаджийското тяло" препятствувало вдигането на бунт. Някои от революционните дейци смятали, че въстанието е преждевременно и че няма шансове за реалната му подкрепа от Русия и Сърбия. Други преценявали, че есенният сезон е неблагоприятен за борбата.[21]

Против прибързаното вдигане на въстание се обявили отделни комитетски дейци и в Троянско, в Пловдив, а в самото му навечерие — и в Търново. Част от съмишлениците, застанали на тези позиции, някога работели заедно с Левски и като познавали състоянието на приготовленията и най-вече липсата на оръжие, се опасявали, че едно преждевременно въстание не ще доведе до желания успех.

Известно влияние за това състояние на духовете сред българското общество във вътрешността на страната и сред емиграцията давала политическата линия на Русия по въпроса за движението на българите. Нейната позиция станала известна на емиграцията в Румъния и оттам на дейците в страната. С телеграма от 1/13 септември 1875 г. посланикът в Цариград Н. П. Игнатиев наредил категорично на руския генерален консул в Букурещ: „Изяснете на българите безумието и вредата от опитите, обречени на не-

1. Кольо Ганчев, председател на Окръжния революционен комитет в Стара Загора, обесен на 19 май 1876 г., фотография. Народна библиотека „Кирил и Методий" — София

2. Господин Михайловски от Стара Загора, член на местния революционен комитет, участник в Старозагорското въстание 1875 г., обесен на 19 май 1876 г., фотография. Архив на Института по история при Българската академия на науките — София

3. Тома Кърджиев, член на революционния комитет в Русе, организатор на Червеноводската чета и участник във въстанието 1875 г., фотография. Народна библиотека „Кирил и Методий" — София

4. Върбан Йорданов от Шумен, войвода на Червеноводската чета в 1875 г., убит на 26 септември 1875 г., фотография. Народна библиотека „Кирил и Методий" — София

5. Георги Жеков от Стара Загора, участник в Старозагорското въстание, загинал между 18 и 20 септември 1875 г., детайл от фотография. Народна библиотека „Кирил и Методий" — София

6. Михаил Жеков, брат на Г. Жеков, участник в Старозагорското въстание 1875 г., загинал между 18 и 20 септември 1875 г., детайл от фотография. Народна библиотека „Кирил и Методий" — София

успех... Обстоятелствата сега са неблагоприятни. Нека запазят средства и кръв за друга минута. Действувайте незабавно за предпазване от нещастието."[22]

Въпреки съществуващите различия в редовете на българските революционни сили, при отрицателната позиция на едрата буржоазия към въстанието и при сложна международна обстановка революционните ръководители в Стара Загора пристъпили към изпълнение на решението на БРЦК.

На 16 септември — деня, определен от Търновския революционен комитет за начало на движението, били изпратени по куриери прокламации за обявяване на въстанието и били потвърдени разпорежданията за формиране на селските чети и съсредоточаването им през нощта на определените пунктове пред Стара Загора. От къщата на братя Жекови, превърната от няколко дни в таен въстанически щаб, потеглили с развято знаме и с бунтовническия марш /по стихове на Ст. Стамболов/ „Не щеме ний богатство, не щеме ний пари, но искаме свобода, човешки правдини!" около 20 души революционери. Начело с апостола Стамболов те се отправили за общия сборен пункт Чадър могила. Преди това била положена революционна клетва и единодушно били избрани сливенецът Г. Икономов за войвода, а Койчо Георгиев за знаменосец.

Дружината забила знамето на Чадър могила и очаквала пристигането на четите от селата и излизането на останалите комитетски хора от града. Но в предварителната уговорка на ръководителите не била постигната пълна съгласуваност относно общия сигнал за действие на няколкото сборни пункта. Въстанически групи, някои от които доста големи, се събрали на различни места, но помежду им не била установена връзка. Въстаниците на Чадър могила чакали напусто до разсъмване и след като се убедили, че овладяването на Стара Загора е пропаднало, потеглили за с. Хаинито /дн. Гурково/, вярвайки, че ще го сварят разбунтувано. Обстановката и тук не отговаряла на очакванията. Оказали се изолирани, участниците в старозагорската чета трябвало да търсят пътища за спасение, като се разпръснат. Стамболов, придружен от хаинченина Стоян Груйчев, потеглил към Търново и в края на месеца се озовал в Румъния; З. Стоянов и Г. Икономов под защитата на униформите си от барон Хиршовата линия решили да тръгнат към Нова Загора и Одрин, Георги Апостолов — към Бургас, а останалите — по селата и родните си места в Старозагорско.[23]

Трагична била съдбата на братя Михаил и Георги Жекови — едни от най-всеотдайните и последователни участници в революционната подготовка. На 18 септември двамата братя били обградени от потеря в една плевня в с. Елхово. Двамата родолюбци отказали да се предадат на врага и с отчаяна храброст започнали неравна борба. Плевнята била подпалена, Михаил, преди това ранен, бил убит и изгорял вътре, а залп от куршуми повалил по-малкия брат на прага. Саможертвата на братя Жекови ги превърнала в едни от най-обаятелните герои на Старозагорското въстание от 1875 г.

В нощта на 16 срещу 17 септември, когато излязла старозагорската чета, по-голяма активност проявили селяните от околните села, подтикнати от „двигателите", изпратени от Стара Загора. Броят на селските въстаници, готови да вземат участие във въоръжената борба, бил значителен. В навечерието на въстанието били формирани и потеглили за Стара Загора следните чети: ахиевска — от с. Ахиево /дн. Бъдеще/ в състав от 48 души под предводителството на Минко Минев; караджалийска чета от 100 души от селата Караджали /дн. Сърнево/, Голямо Дуванджии /дн. Пшеничево/ и Гюнели махале /дн. Любенова махала/ с ръководител Христо Шиваров; сейменска чета — около 80 души начело с Димитър Паскалев от с. Сеймен /дн. Мирово/; чета от с. Джамбазито /дн. Калояновец/ с около 100 души и обруклийска чета начело с юначния Руси Кънев — от 51 души от с. Обруклии /дн. Обручище/. Съдбата на почти всички чети била една и съща — те потеглили и се съсредоточили, макар някои със значително закъснение, през нощта срещу 17 септември около Стара Загора. Но уговореният сигнал — запалване на конака — не бил даден, нямало и въстание в града и те побързали да се върнат по селата си.[24] Едновременно с тези чети към Стара Загора се отправили чети и от чирпанските села — от с. Каратерзилери /дн. Гита/ — до 180 души начело с войводата Христо Коев Бабата. Създадени били въоръжени групи и в селата Бозагач /дн. Брястово/, Конаре, Кортен, Новозагорско, и др.

В решаващия момент в Стара Загора не се създала очакваната обстановка. Веднага след първите известия за началото на въстанието няколко старозагорски чорбаджии се явили в конака и предизвестили властта за готвения бунт. Това довело до бързото парализиране на революционните сили в града. Впоследствие двама от заловените съзаклятници направили признания и за замесените в комитетското дело българи. Турската власт се добрала до разклоненията на революционната организация и предприела незабавно арести и разследвания. След първия неуспех вече не могло да се разчита на съживяване и инициатива за нова революционна проява. Над 600 заподозрени жители на Стара Загора и околните се-

ла били хвърлени в затвора. Арести били извършени също в Чирпанско и Хасковско. Създадена била специална следствена комисия с участие и на местни чорбаджии. Властта изискала да бъдат арестувани и докарани в Стара Загора и някои уличени в съучастие в бунтовното дело българи чак от Търново и Русе.

Наред с изключително енергичните мерки за задушаване на въстанието и за предотвратяване на други подобни опити Високата порта се стремяла на всяка цена да омаловажи политическия характер и значение на българското движение, за да не предизвика то интереса и намесата на Великите сили. Под давление на Русия и по-специално поради застъпничеството на Н. П. Игнатиев властите станали по-снизходителни. За това спомогнали и българските цариградски вестници и възбуденото обществено мнение в цяла България.[25] Тези политически съображения на Портата повлияли за известно смекчаване на първоначалната линия спрямо въстаниците. В резултат голямата част от задържаните били освободени. Пловдивският апелативен съд осъдил около 60 души на различни срокове затвор, а седем души, между които К. Ганчев — на смърт. Смъртните присъди били изпълнени едва след като избухнало Априлското въстание.

ВЪСТАНИЧЕСКИ ПРОЯВИ В ШУМЕНСКО И РУСЕНСКО. През есента на 1875 г. освен в Старозагорско опити за въстание били направени и в Шуменско и Русенско. До началото на 1875 г. начело на шуменската комитетска организация, наброяваща около 400 души, стоял изтъкнатият революционер, учителят П. Волов. След като Волов емигрирал, ръководството на комитета било преустроено и той бил заместен от своя близък помощник Атанас Стойков. В периода до септември комитетът съсредоточил своите усилия за набавяне на оръжие, барут и други военни принадлежности.

Н. Обретенов, а по-късно и Иларион Драгостинов посетили Шумен и дали указания на местния революционен комитет за бъдещото въстание. Съгласно предварителния план от Шумен и Шуменско трябвало да се организира голяма чета, която да потегли и да се съедини в Балкана с въстаниците от Котленско и Сливенско. На 13 септември 1875 г. куриер от Русенския комитет донесъл съобщение за обявяване на въстанието. Шуменските ръководители незабавно взели мерки за мобилизиране на революционните сили в града и околността и за изпълнение на повелята на БРЦК. Част от членовете и някои десетници обаче в решителния момент се разколебали. Само най-твърдите и последователни членове на комитета и няколко смели младежи не отстъпили от решението. Те образували чета от около 20 души начело с Ат. Стойков и се отправили за сборния пункт в с. Драгоево, а оттам — към с. Върбица и Котел. Надеждата, че селата наоколо са вече разбунтувани, се оказала напразна. В Котел те узнали от комитетски човек, че е дошло нареждане за отлагане на въстанието. При това положение шуменските въстаници били принудени да укрият оръжието си и всеки поединично да търси спасение.[26]

Междувременно властта задържала по подозрение няколко шуменски младежи, предприела арести и в Преслав, и по селата Драгоево и Дивдядово. През ноември 1875 г. съдът в Русе осъдил осем от заловените в района въстаници, между които и Ат. Стойков, на заточение до живот в гр. Мосул /Ирак/.[27]

Третото огнище на въстаническата подготовка и действие през есента на 1875 г. било в с. Червена вода, Русенско. Там също била формирана революционна чета от местните сили. По предварителния план на БРЦК в този район трябвало да премине и една чета от Румъния, предвождана от Ф. Тотю, но войводата не осъществил този план. Въстаническата подготовка в Червена вода вървяла много добре под ръководството на учителите Тома Кърджиев и Велко Абаджиев. Местният революционен комитет „Каран" събрал средства за закупуване на оръжие и извършил агитационна дейност. В началото на септември населението в селото живеело изцяло под знака на предстоящото въстание. Русенските комитетски дейци подпомагали и насърчавали приготвленията. В дома на баба Тонка Обретенова, както пише З. Стоянов, „по това време се работело деятелно, като в арсенал". Дъщеря ѝ Петрана Обретенова извезала знаме за Червеноводската чета.

Неблагоприятното развитие на събитията — напразното очакване на четата от Румъния и особено арестуването на Т. Кърджиев и други съзаклятници — попречило въстанието в района да бъде масово. Само една малка чета от 17 въстаници начело с войводата Върбан Йорданов потеглили към Търново и Балкана. По пътя те се уверили, че общо въстание в България няма и се разпръснали. Войводата се укрил в с. Широково, но тук бил предаден и след юначна съпротива — убит. Част от останалите четници от Червеноводската чета избягали в Румъния, а онези, които били арестувани и подложени на разпит, отричали, че са въстаници, и били освободени.[28] С революционната дейност в тези три огнища на въстанието и с подготовката на местни чети в доста селища на трите района завършил опитът на БРЦК да вдигне общо въстание в България през есента на 1875 г.

Въпреки неуспеха си въстаническото движение през 1875 г. в България имало съществено значение за освободителното дело на българския народ. Преди всичко то наред с въстанието в Херцеговина и Босна изострило вътрешните противоречия в Османската империя и подтикнало Портата да обяви през октомври — декември 1875 г. нови реформи и известни данъчни облекчения, с които целяла да избегне надвисналата катастрофа.[29] Въстанието в българските земи, най-близки до сърцето на империята Цариград, за нея било симптом и начало на бъдещи усложнения. То изострило вниманието и на Великите сили и преди всичко на Русия към брожението сред българския народ като важна съставка в сложния Източен въпрос. Но най-голямото значение на въстанието от 1875 г. е историческият урок и поука, които БРЦК и революционните дейци извлекли за подготовката и организацията на следващото най-масово въоръжено надигане на българския народ срещу османското владичество — Априлското въстание.

ГЛАВА ВТОРА

АПРИЛСКОТО ВЪСТАНИЕ ПРЕЗ 1876 Г.

1. Гюргевски революционен комитет и неговите решения

ОСНОВАВАНЕ НА НОВ РЪКОВОДЕН ОРГАН В ГЮРГЕВО. След неуспеха на въстанието от септември 1875 г. в редовете на БРЦК в Букурещ настъпило разединение. Избраното на 12 август ръководство, макар в повечето случаи по независещи от него причини, не могло да се справи с много от предварително набелязаните задачи по подготовката на въстанието. Предприетите от него стъпки били затруднени особено от липсата на парични средства. Отрицателно повлияли и съществуващите идейни различия сред емиграцията и специално недоверието в успеха, на което неведнъж се натъквала в работата си групата на Хр. Ботев. Сам комитетът подценил необходимостта от по-продължителна подготовка. За неговите членове несполуката на движението в България била тежък удар.

Вследствие на всичко това на 30 септември 1875 г. Хр. Ботев, който до този момент бил начело на БРЦК и развивал трескава дейност за изпълнение на решенията, си подал оставката и спрял издаването на в. „Знаме". Относно причините за излизането си от комитета Ботев съобщава само, че неговите схващания не се приели от другарите му и че между тях се породило недоверие. Всъщност главната причина била несъгласието на Ботев да се правят „частични въстания", т. е. да се предприемат въстанически опити без солидна подготовка и въоръжение. Някои други членове на комитета също го напуснали.

На организираното на 1 октомври събрание — една от последните прояви на БРЦК в Букурещ — от стария състав присъствували само Ив. Драсов и Д. Ценович. Пред тях и повиканите войводи току-що пристигналите от България апостоли Ст. Стамболов и Н. Обретенов разказвали за положението в родината и причините за парализиране на въстанието. След излизането на Ботев и други членове от състава му БРЦК не бил в състояние да очертае вярна перспектива за бъдещото развитие на революционното движение и не могъл да изпълнява функциите си на организационен център.[1] При тези обстоятелства възникнала идеята за учредяване на нов ръководен орган, който да възглави революционните сили. Условията благоприятствували тази инициатива.

Независимо от извънредните мерки на турската власт в България не настъпило униние. Революционният подем както в страната, така и сред емиграцията не спадал. Пратеници на вътрешните комитети преминали нарочно във Влашко и уверили емиграцията в борческото състояние на духовете в страната. Тези уверения съвпадали с впечатленията на Ст. Заимов и Иваница Данчев, които ходили във Враца и преценили, че „условията за работа през пролетта са добри". По същото време Н. Обретенов писал на майка си „Байракът, ако е уварден, гледайте да го вземете и крийте дрехи и оръжие, които ще трябват напролет, както и да е, ний не ще оставим Турция на мира — или ще измрем всинца, или ще освободим България."[2]

Народното недоволство наистина било голямо. То се засилвало от икономическата криза и от изстъпленията на турската власт. След въстанията в Херцеговина, Босна и България през 1875 г. в джамиите се проповядвал поход срещу „неверниците", което довело до изостряне на отношенията между мюсюлманското и българското население.[3]

Необичайният подем и напрежението сред българската емиграция били забелязани и от някои чужди дипломати. Руският генерален консул в Русе Ив. Крилов правдиво характеризира течението, възглавявано от Хр. Ботев, като българска партия на действието.[4] Революционерите, които решили да основат нов централен комитет и през пролетта на 1876 г. да вдигнат въстание, излизали от „течението" на Ботев и изразявали поли-

2

1 3

тическите стремежи на народните маси, на „кипящата младеж“. Между тях били неколцина от наскоро завърналите се в България апостоли — агитатори и организатори на въстанието през септември 1875 г., които се установили в крайдунавския град Гюргево.

Първи пристигнали в Гюргево П. Волов, Н. Обретенов, брат му Георги Обретенов и Ст. Заимов. Към тях наскоро се присъединили Г. Бенковски и Ив. Данчев. В кратко време броят на събралите се тук български революционни емигранти станал 16—17 души. Градът бил предпочетен от тях като намиращ се най-близо и тясно свързан с родината. В него имало многобройна българска колония, съществувал и таен комитетски канал към Русе за прехвърляне на хора, революционна поща и оръжие.

Пристигналите в Гюргево емигранти още от

1. Втора страница от писмо на членовете на Гюргевския комитет до Т. Пеев и П. Икономов в Браила — 10 декември 1875 г. Архив на Българската академия на науките — София

2. Димитър Горов, фабрикант и търговец в Гюргево, деен член на българската революционна емиграция, фотография, направена към 1870 г. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

3. Иван Хаджидимитров от Стара Загора, председател на Окръжния революционен комитет във Велико Търново, член на Гюргевския комитет в 1875—1876 г., фотография. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

4. Организатори на Априлското въстание в 1876 г., от ляво на дясно — седналите: Захари Стоянов и Никола Обретенов, правите: Стефан Стамболов и Стоян Заимов, фотография от 1880 г. Русе. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

5. Христо Караминков-Бунито от Велико Търново, член на

4

5

6

7

8

Гюргевския революционен комитет, помощник-апостол в I революционен окръг и участник в четата на поп Харитон Халачев, фотография. Народна библиотека „Кирил и Методий" — София

6. Георги Икономов от Сливен, член на Гюргевския революционен комитет и помощник-апостол в IV революционен окръг през 1876 г., загинал на 26 май 1876 г., детайл от фотография. Архив на Института по история при Българската академия на науките — София

7. Янко Ангелов от Велико Търново, пълномощник иа Гюргевския революционен комитет, фотография от началото на 80-те години на XIX в. Народна библиотека „Кирил и Методий" — София

8. Иваница Данчов от Свищов, член на Гюргевския революционен комитет и участник в четата на Христо Ботев, 1876 г., фотография от 1876 г. Архив на Института по история при Българската академия на науките — София

самото начало били улеснени много от предания на революционната организация Димитър Горов, родом от гр. Пещера, живеещ от много години в Гюргево, където се занимавал с производство и търговия на сапун и свещи. Заедно с търговеца Иван Стоянов, който също неведнъж правел материални жертви за народното дело, Д. Горов намерил за групата новодошли сънародници една къща в края на града. В тази къща, наречена от новите ѝ обитатели „казарма", били положени основите на Гюргевския комитет.

На 11 ноември в Гюргево пристигнали Ст. Стамболов и Ил. Драгостинов, които до това време се бавели в Букурещ с надежда да се оправят делата на замрелия БРЦК. След тяхното идване новият комитет бил съставен и под председателството на Стамболов започнал своите заседания. В него влезли: Ст. Стамболов, П. Волов, Ст. Заи-

мов,Ив. Хаджидимитров, Ил.Драгостинов, Г. Икономов, Никола Мартинов—Червеноводеца, Тодор Петков — Чорбаджи, Г. Апостолов, Н. Обретенов и Христо Караминков — Бунито. Без изключение това били дейци, минали през изпитанията от септември 1875 г. и запазили увереността си, че народният дух не е угаснал и има възможност за нов, по-успешен въстанически опит през пролетта.

Новопривлечените, нямащи пълномощия от 1875 г. техни другари — Г. Бенковски, Ив. Данчев, юнкерите от Одеското военно училище Г. Обретенов и Георги Измирлиев — Македончето, а също и Никола Славков, Тодор Кирков и др. — били допускани само на определени заседания. По този начин били съпричастни в делата на новосъздадения комитет. По конспиративни съображения заседанията се провеждали съвършено тайно, като дори протоколи не се водели.[5]

Гюргевските дейци живеели задружно на комунални начала. В разбиранията си се придържали към принципа за децентрализация и колективно ръководство в подготовката на националната революция. Както отбелязва Ил. Драгостинов, те не смятали създаденото ръководно тяло за „комитет над комитетите в татковината ни", въпреки че се чувствували тясно свързани с вътрешната революционна организация и действували като нейни представители. Разочаровани от търканията между отделните групировки на емиграцията и кризата в БРЦК в Букурещ, гюргевските дейци намерили за целесъобразно да държат в тайна от членовете на бившия Централен комитет своите намерения. Впоследствие било направено изключение само за Хр. Ботев, Т. Пеев и неколцина изпитани емигрантски революционери и войводи, които трябвало да бъдат привлечени за нуждите на замисленото ново въстание.[6]

Заседанията продължили от 11—12 ноември докъм средата на декември 1875 г. Сведенията за решенията на Гюргевския комитет са твърде оскъдни. По важните въпроси ставали горещи разисквания. В едно апостолите били напълно единодушни — да се вдигне въстание през пролетта независимо от недостига на оръжие. Точна дата не била определена, говорело се за началото на май — между 1 и 11 май.[7] При извънредни обстоятелства въстанието можело да бъде обявено и преждевременно.

Първата и главна задача на Гюргевския комтет била да изработи единен план за въстание в България. За целта страната била разделена на революционни окръзи, в които да действуват апостоли, за да се подготви идейно-политически, организационно и военно въстанието. Проектирало се да бъдат създадени пет окръга: I — Търновски; II — Сливенски; III — Врачански; IV — Пловдивски и V — Софийски.[8] Фактически поради стеклите се обстоятелства били учредени и останали да действуват само споменатите първи четири окръга. За главен апостол на Софийски революционен окръг, който включвал и югозападните български земи /Македония/, бил определен Н. Обретенов с помощник Н. Славков. Работите в окръга обаче се развили неблагоприятно. Почти веднага след преминаването му на родна земя пристигналият първи в окръга Н. Славков бил заловен в с. Калугерово, Орханийско, от турската полиция и изпратен в затвора в София. Н. Обретенов, току-що включил се в работа, още на територията на Врачански окръг също бил заподозрян и принуден да се върне обратно във Влашко.[9] След тези несполуки повишената бдителност на властта с основание породила опасения от провал у революционните дейци. Въпреки това в хода на приготовленията апостолите и във Врачански, и в Пловдивски окръг не изпускали предвид и югозападните български земи. Главният апостол на Врачански окръг Ст. Заимов се водил „двигател на бунта в Западна България". Решенията на Оборищенското събрание и някои точки в плана на IV /Пловдивски/ революционен окръг показват стремеж на неговото ръководство да разшири обсега на своите действия и към територите, причислени първоначално в очертанията на Софийски окръг. А във възванието, съставено в Панагюрище и разпространено в навечерието на въстанието, изрично се казвало, че въстанието се обявява в „България[Мизия], Тракия и Македония"[10].

За ръководители на окръзите Гюргевският комитет определил: на I /Търновски/ окръг — апостол Ст. Стамболов с помощници Хр. Караминков — Бунито и Г. Измирлиев — Македончето; II /Сливенски/ окръг — апостол Ил. Драгостинов с помощници Г. Икономов, Г. Обретенов и Стоил войвода; III /Врачански/ окръг — апостол Ст. Заимов с помощник Г. Апостолов; IV /Пловдивски/ окръг — апостол П. Волов с помощник Г. Бенковски. По-късно в хода на подготовката броят на помощник-апостолите в I и IV окръг бил увеличен, но не достигнал набелязаните предварително 25 души.

При разисканията на Гюргевския комитет в общи линии били очертани и границите на учредените оперативни окръзи: Търновски революционен окръг обхващал територията от Трявна, Габрово, Казанлък, Троян до Свищов, като западната граница включвала Ловешко, а източната — Бяла иЕлена. Русе, Шумен, Разград и др. също влизали в обсега му; Сливенски революционен окръг се ограничил в Ямболско, Карнобатско, Сливенско, Котелско, Бургаско и района на Хасекията в Странджа планина; Врачански революционен ок-

ръг обхващал районите от Лом и Оряхово на север до Кутловица /дн. Михайловград/ на запад, Берковско и Врачанско на юг и Луковитско и Плевенско на изток; Пловдивски революционен окръг включвал земите от Стара планина до масива Доспат и Пирин планина на юг, от Ихтиман и Златица до Калофер и Аджар /дн. Свежен/ на изток. Към този окръг спадали и селищата северно от Чирпан и по линията Пловдив—Одрин.

В част от останалите вън от очертанията на новосъздадените окръзи територии впоследствие били извършени също приготовления. Окръжният комитет на IV окръг например полагал грижи и за някои райони на Софийско. С IV окръг се свързали и дейците, готвещи въстанието в Югозападна България /Банско, Разлога, Разловци и др./ От своя страна комитетски дейци от София насърчили организационната и пропагандната работа в Радомир и околията, а също в Солун, където група революционни съмишленици станали инициатори за подготовка на въстанието в Малешевско и Пиянечко. Подчиненият на I окръг Русенски комитет наред с преките си задачи подпомогнал приготовленията в Провадийско, Варненско и др. На практика териториалният обсег на дейността на апостолите в зависимост от условията претърпял някои промени. Макар и в различна степен, в подготвителния етап брожението обхванало значителни територии от българските земи, но при създалата се обстановка само част от районите и селищата, където се извършвали приготовленията, могли да се присъединят към огнищата на въстанието.

ПЛАН НА ГЮРГЕВСКИЯ КОМИТЕТ ЗА ВЪСТАНИЕ. Замисълът за въстание в България през пролетта на 1876 г. предизвикал бурни разисквания в Гюргевския комитет. Обсъждани били както вътрешните, така и международните условия за успех на предстоящата въоръжена акция. Гюргевските дейци имали предвид задълбочаването на Източната криза, засилващия се революционен подем на балканските народи, все по-активното застъпничество на Русия в тяхна полза, вярвали в разразяването на назряващия отдавна военен конфликт между Сърбия и Черна гора, от една страна, и Османската империя, от друга. Всички признаци им вдъхвали увереност, че българското въстание през пролетта не ще бъде изолирано, а ще се влее в общия антиосмански фронт, ще бъде облекчено от тази благоприятна международна обстановка, а и само ще изостри още повече Източния въпрос.[11] Във връзка с всичко това, наблягайки на вътрешните сили и пристъпвайки към тяхното мобилизиране, Гюргевският комитет предвиждал значително по размах и продължително по време народно въстание с постигане на известни успехи от въстаниците на бойното поле. Едва при такива условия можело да се разчита на евентуална намеса и подкрепа на европейската и предимно на руската дипломация.

Сведенията за набелязания в Гюргево конкретен план за провеждане на въстанието в България са оскъдни, тъй като не са водени протоколи. Един от основателите на Гюргевския комитет и главен апостол на Сливенския революционен окръг — Драгостинов — отбелязва, че комитетът начертал „един общ план, по който да [се] свържат всички страни, а освен това и места за снабдяване [с] оръжия и други потребности"[12]. Предвиждало се да бъдат обхванати повечето краища, където живеел българският народ, като първоначално въстанието се разрази в планинските райони, в които щяла да се създаде и свободна територия с въстаническа власт. Планът предвиждал въстанието да обхване целия Старопланински масив, Средна гора, Пирин, Западните Родопи, Странджа и други планински райони. В освободените селища трябвало да бъде създадена революционна власт, а важните балкански проходи да бъдат завзети и затворени.[13]

Така Гюргевският комитет възприел стратегическия принцип за общобългарско въстание, създаване на свободна територия и въстаническо правителство в планинските райони. В тях имало по-добри условия за продължителна отбрана, за по-голяма маневреност на въстаническите отряди. В тях противникът, който имал огромно превъзходство, неминуемо щял да бъде затруднен да действува и маневрира с редовни войски, както и да използува артилерия и конница. Предвиждало се въстаниците да се съсредоточат в 24 стратегически точки, предварително уточнени от Гюргевския комитет.[14]

На отделните окръзи се отреждала самостоятелна роля в провеждането на въстанието, като се изисквало да поддържат помежду си постоянна връзка.[15] Стремежът да се постигне единно ръководство на революционните сили намерил израз в по-особените функции и задачи на Търновския революционен окръг, определен за първи сред останалите окръзи. Съображенията за това били преди всичко близостта на Румъния и емигрантските центрове, а също сравнително гъстата и добре функционираща комитетска мрежа. За всеки окръг се вземали предвид особеностите на районите за действие — наличието на мюсюлманско население и черкезки села, близостта на турски крепости и гарнизони, съществуващите комуникации и пр. За да се предизвика смут у врага, се предвиждало да бъдат запалени някои градове, като Одрин, Пловдив, Пазарджик, София, Търново, Русе, Шумен и др. Със същата цел било замислено пре-

късване на телеграфните връзки и на жп. линиите Варна — Русе и Белово — Одрин. Вярвало се, че пожарите същевременно ще стимулират българското население да въстане и да се отправи към Балкана. При това били гарантирани животът, честта и имуществото на мюсюлманското население, което не окаже съпротива на въстаниците.

Гюргевският комитет поставял центъра на тежестта върху подготовката на въстанието вътре в страната и разчитал на собствените сили на вдигналия се на оръжие народ. Предначертанията му не изключвали и преминаването на чети, сформирани от емиграцията, но уреждането на този въпрос било оставено за по-късно, след утвърждаване на делото в родината. Наблягало се на събирането на парични средства от всеки окръг за набавяне на оръжие, като Гюргевският комитет се надявал и полагал усилия чрез своите пълномощници, останали в Румъния, да осигури от чужбина по-голяма доставка на оръжие.

Ръководителите се стремели към изграждане на въстаническа армия, като във всички революционни окръзи била възприета десетична система. Най-малката организационна единица — от 10 въстаници — се влива в петдесетни и стотни, командувани съответно от петдесетници и стотници. А там, където се окажели достатъчен брой въстаници, се предвиждали и по-големи формирования — хиляди, начело с хилядник.

За всестранната подготовка на въстанието в страната гюргевските апостоли разчитали преди всичко на съществуващите местни революционни комитети, но успоредно с това предвиждали обновяването на състава им, както и създаването на нови комитетски звена там, където било възможно. По този начин Гюргевският комитет се изявил като пряк продължител на делото на БРЦК. Той обмислил и изработил цялостен план за подготовката и воденето на предстоящото въстание на основата на дотогавашния революционен и организационен опит.

Към края на декември 1875 г. избраните апостоли — членове на Гюргевския комитет, започнали нелегално да се прехвърлят в България, за да се заемат с изпълнението на взетите решения.

В Гюргево като представители останали Ив. Хаджидимитров, Д. Горов и учителят Янко Ангелов.[16] В следващите месеци тримата разгърнали енергична дейност по поддържане на връзките между апостолите от вътрешността на страната с българската емиграция. По поръчение на окръжните комитети те привлекли и улеснили минаването на набелязаните военни ръководители на въстанието офицери и войводи, подпомагали пратеници на отделните окръзи, натоварени със закупуването на оръжие, изпълнявали конкретни поръчки на окръжните дейци. По-късно в Гюргево се установили и някои от заподозрените забягнали от вътрешността революционери, които също се включили в работата.

Независимо от активността на оставените в Румъния представители те нямали права на организационно тяло. Поради това след преминаването на апостолите в България Гюргевският комитет фактически престанал да бъде команден център на националната революция. Обстоятелството, че неговите създатели станали главни организатори на въстанието в родината, обаче помогнало Гюргевският комитет да се прояви като най-действения ръководен орган на българската революционна партия.

В същото време кипежът сред българската революционна емиграция в Румъния, Русия и Сърбия не преставал. Много политически дейци работели неуморно за активизиране на българските емигрантски комитети, но усилията били разнопосочни. Членовете на разпадналия се БРЦК в Букурещ Ив. Драсов и Д. Ценович продължили да действуват от негово име. Между другото с тях се свързал полковник Ив. Кишелски, който се готвел да събере българи „волонтири" в Русия и Влашко и да премине „в Балкана".

В първите дни на март 1876 г. Рафаил Атанасов, Петър Мишайков, Павел Калянджиев и др. свикали в Браила събрание на представители от редица емигрантски комитети, на което се обмислял въпросът за „святото дело", т. е. за въстание в България. Решено било българските комитети в по-големите градове на Румъния и Русия да пристъпят към събиране на средства и да въоръжат по една чета начело с опитни войводи, които да се прехвърлят в България.[17] Някои от набелязаните войводи, като Поп Харитон, дядо Никола Хаинченина /Вираноолу/ и др., междувременно се поставили на разположение на Гюргевския комитет и преминали Дунава, без да дочакат изпълнението на решенията на Браилското събрание.

Не всички участници в това събрание били обаче последователни в революционните си инициативи. П. Мишайков и Р. Атанасов смятали, че под натиска на Русия Високата порта ще проведе реформи и българите ще получат правата си, стига в страната да не бъде предизвикан „някакъв бунт". В тази насока те били повлияни от становището на някои среди от българската едробуржоазна групировка в Цариград.[18]

Събранието в Браила обсъждало и въпроса за възможното съдействие от страна на Сърбия по снабдяването с оръжие.[19] Възложено било на Трифон Панов от Одеския комитет да влезе във връзка с представителите на сръбското правителство, намиращи се в Букурещ. Предвид на изострените

отношения с Турция по това време Сърбия търсела пътища за преговори и споразумение с българската емиграция. Сръбските пратеници се срещнали с Л. Каравелов, К. Цанков и Т. Панов, а също с Евл. Георгиев и др. от „старите", но до споразумение не се стигнало.[20] Неуморно действувал и Хр. Ботев, насочил се главно към решаващия въпрос за набавяне на оръжие и привличане на военни специалисти.[21]

В следващите месеци, когато слуховете за започналите сериозни приготовления за въстание в България ставали все по-упорити и се превърнали в увереност за предстоящи събития, част от революционно настроените емигранти заживели с мисълта, че най-правилно е да се поставят в услуга на „отсрещните братя българи" и започнали да улесняват техните представители в Гюргево или да преминават в родината. Между тях били Хр. Ботев, Т. Пеев, Петър Пармаков, поп Харитон Халачев и др.[22] Така Гюргевският комитет с целенасочените си енергични действия респектирал различните групировки сред емиграцията и апостолите му се наложили като единствени ръководители на подготвяното въстание в България.

2.
Подготовка на въстанието в революционните окръзи

ТЪРНОВСКИ РЕВОЛЮЦИОНЕН ОКРЪГ. Избраните от Гюргевския комитет апостоли и помощник-апостоли съзнавали, че времето за подготовка на въстанието е твърде ограничено и веднага след като уредили най-неотложните въпроси в Румъния, започнали по един, по двама да преминават в България. Те били снабдени с паспорти от чужди държави или с турски тескерета. По застъпничество на Хр. Ботев няколко такива паспорта издало сръбското представителство в Букурещ.[23] Въпреки че имали документи, повечето от апостолите предпочитали да минат Дунава нелегално, като се възползували от неговото замръзване или се прехвърлили по комитетските „канали" при Оряхово, Свищов, Русе и пр.

Главният апостол на Търновски революционен окръг Ст. Стамболов минал в България през февруари 1876 г., защото важни дела го задържали в Румъния. След като свършили заседанията в Гюргево, той отишъл в Букурещ, където се срещнал с Хр. Ботев и други представители на българската революционна емиграция, взел мерки за закупуване на оръжие. Пръв за Търново заминал Г. Измирлиев — Македончето, след него там се озовали Ст. Стамболов и Хр. Караминков — Бунито. По съображения за безопасност апостолите на Търновски революционен окръг избрали за център на окръга Горна Оряховица.[24]

Новото средище на I революционен окръг оправдало надеждите. Скоро тук окръжният комитет начело с главния апостол и неговите помощници и привлечените опитни революционери Иван Панов Семерджиев, братя Вичо и Сидер Грънчарови, Никола Кабакчиев, Христо Донев и др. разгърнал трескава нелегална дейност. Организирани били събрания, давали се инструкции, събирали се статистически данни, обсъждали се военнотехническите планове. В Г. Оряховица постоянно пристигали дейци и куриери от селищата на окръга, а също от други окръзи, използувайки дните на ежеседмичния пазар, за да останат незабелязани за турската полиция.[25] Търновският окръжен комитет цялостно ръководил работата на окръга. Наред с това главният апостол и неговите помощници влагали немалко енергия и амбиции, за да изпълнят поетите задължения като първи окръг, до когото се допитвали останалите. По нареждане на Стамболов бил изработен специален печат с текст „Български революц[ионен] централен комитет. I-ый округ". На практика се стигнало до известно разширяване на задачите на Търновски революционен окръг, но това положение продължило само през подготвителния период. Търновските дейци се нагърбили с функции по поддържане на комитетските канали за връзка с българската емиграция в Румъния /специално с пълномощниците на Гюргевския комитет/, осъществявали също връзката с останалите три окръга и посредничели между тях. От търновци излязла и инициативата за свикване на общо събрание с участие на апостоли от четирите окръга и други замисли, които надхвърляли рамките на територията на Търновски окръг.[26]

От януари до април 1876 г. дейността на Търновския окръжен комитет, както и на останалите три окръга се развила в няколко насоки: обща организационна подготовка, агитационна работа и военнотехническа подготовка, която започнала със събиране на пари и продължила с постъпки за закупуване на оръжие и боеприпаси и мобилизиране на наличните сили.

Окръжният център в Г. Оряховица положил големи грижи и за привличане на команден кадър — военни инструктори, офицери и войводи за бъдещото въоръжено въстание. В резултат на разпореждане на I окръг се озовали: българинът, офицер от руската армия, П. Пармаков, войводите поп Харитон Халачев, Н. Хаинченина, Тодор Кирков и още неколцина опитни революционери, завърнали се от емиграция, между които имало членове на Гюргевския комитет. Т. Кирков потърсил съдействието на Хр. Ботев и тогава преминал.

След като организирал нелегалното им прехвърляне през Дунава, окръжният комитет настанил емигрантите на безопасни места. Съблюдавало се разпределението да отговаря на нуждата от опитни във военно отношение кадри за различните райони. Хр. Иванов — Големия /помощник-апостол/ се отправил към Троян, Никола Мартинов Червеноводеца и Димитър Атанасов Русчуклийчето — към с. Михалци, Търновско, Т. Кирков — към Ловешко и пр.

Помощник-апостолите Хр. Караминков и Г. Измирлиев и някои членове на окръжния комитет, като Ив. Панов Семерджиев, В. Грънчаров и Никола Кабакчиев, обикаляли селата и градовете с революционни задачи.[27] Ст. Стамболов също посетил някои села, но не си позволил свободно движение поради компрометирането си пред властта от есента на 1875 г. Освен в Г. Оряховица най-често пребивавал у сигурните си ятаци в с. Самоводене. С оглед на агитационните обиколки окръгът бил разделен на райони, но не се спазвало строго разграничение в работата, понеже станало ясно, че появяването на повече апостоли силно повдигало духа и увеличавало броя на съзаклятниците. Основната цел на обиколките била да се активизират и попълнят с нови членове съществуващите в повечето селища още от времето на Левски местни комитети, върху които всъщност паднала главната тежест по приготовленията за въстание.

В работата се включили много всеотдайни местни комитетски дейци: Христо Донев и Н. Кабакчиев /Търново/, Цаньо Захариев /Трявна/, Марин Станчев /Лясковец/, Минко Радославов и Йордан Кършовски /Елена/, Бачо Киро Петров /Бяла черква/, Аврам Петков /Мусина/, Никола Дабев, Кольо Пачников и др. /Ново село, дн. квартал в гр. Априлци/, Филю Радев /с. Кръвеник/, Ив. Панов Семерджиев, братя Грънчарови и др. /Г. Оряховица/, Иван Марковски /Троян/, Стефан Пешев и Йонко Карагьозов /Севлиево и околията/, Христо Топузанов, Яким Цанков, Гаврил Кръстников, Георги Бочаров, Тотьо Хаджидосев, Пенчо Постомпиров и др. /Габрово/, Радко Радославов /Дряново/. В Севлиевско работил като нелегален участникът в Старозагорското и Херцеговинското въстание Дончо Фесчиев от Сопот, а в с. Михалципи района — учителят от Търново Тодор Лефтеров и пр.

През 1876 г. набавянето на парични средства

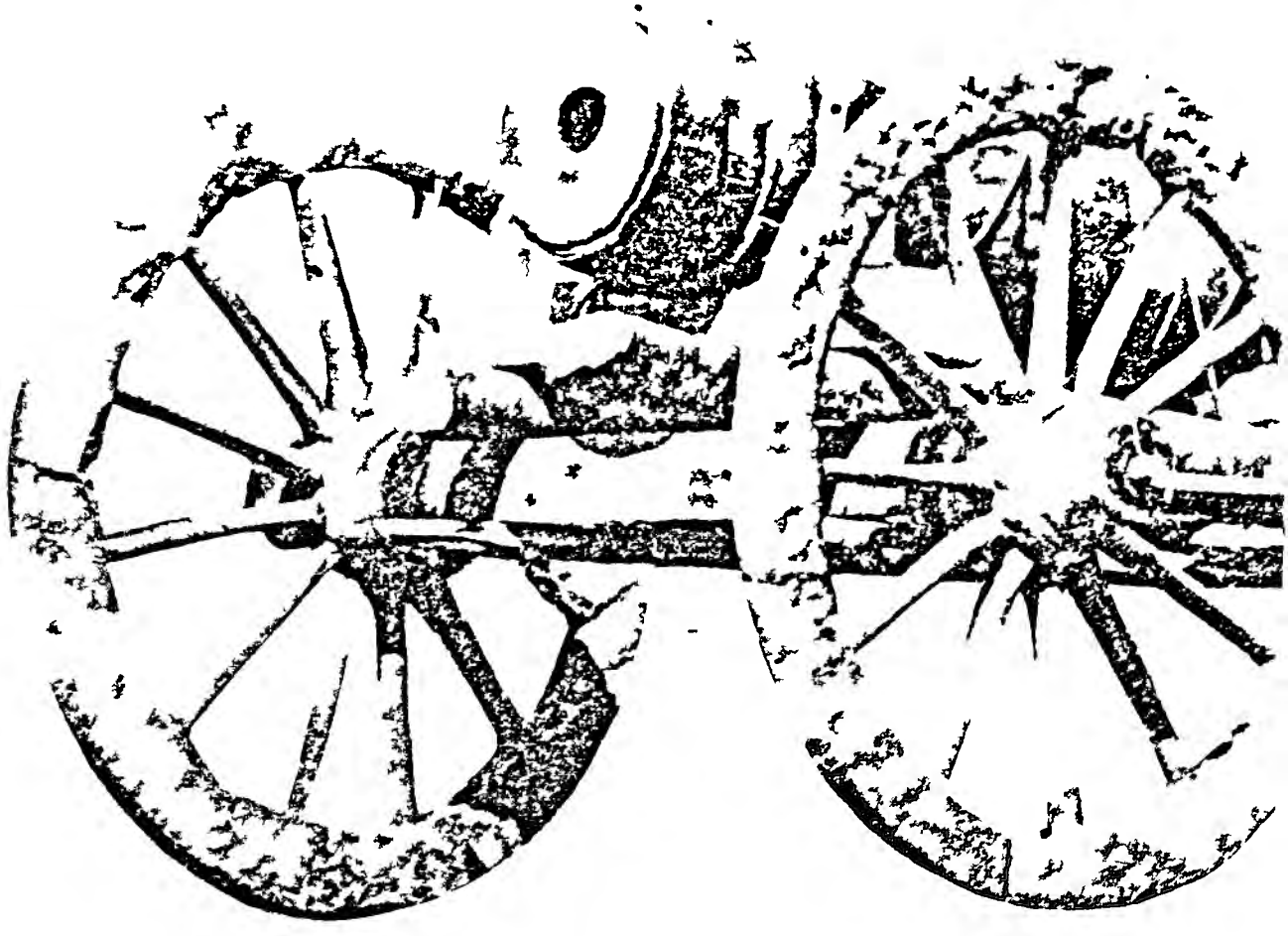

в Търновски окръг, както и в останалите три окръга ставало само от вътрешни източници: чрез доброволни вноски от членовете на революционната организация, чрез сключване на заеми от земеделската каса или от частни лица. Някои селяни жертвували воловете си и нанизите на жените си, за да си купят оръжие.[28] Отделни по-заможни съзаклятници дали значителни суми: Стефан Стойновски — 12 000 гроша.[29] От събраните в касата на местните комитети средства била предоставена една значителна сума на окръжното ръководство. То натоварило С. Грънчаров да отиде в Румъния, където да закупи с народните пари пушки, револвери, барут, куршуми, аптечни материали, компаси, бинокли и пр.[30] Затрудненията около тази централна доставка на оръжие и материали били големи. Все пак част от нея била изпълнена. Верни комитетски хора поели риска за прехвърлянето на отделните пратки през Дунава. Няколко такива пратки предимно с револвери пристигнали през Русе до предназначението си. През Свищов било пренесено известно количество барут и патрони.[31] Освен „тежкия търговец" от Г. Оряховица С. Грънчаров в Гюргево и Букурещ търсели помощта на Д. Горов, Ив. Хаджидимитров и Я. Ангелов и пратеници от останалите окръзи, натоварени с подобни трудни поръчения. Главните пратки от закупеното оръжие обаче закъснели и били конфискувани от властта.

При набавянето на оръжие не били пренебрегнати и възможностите вътре в страната. Местни майстори поправяли кремъклии пушки, правели хладно оръжие. В определени къщи тайно се леели куршуми. Барут бил купуван контрабандно от работилницата за барут в Троян и от други места. В Ново село били приготвени два дървени топа. В Г. Оряховица, Ново село, Дряновския манастир, Батошевския манастир и др. било складирано оръжие, известно количество барут и хранителни припаси. Извършвали се тайно и военни упражнения.[32]

Подготовката обаче вървяла неравномерно. Някои райони апостолите от I окръг не успели да посетят лично. Такова било положението в Североизточна България, но независимо от това местните революционни кадри в Шумен, Разград, Търговищко, Провадийско, Варненско, Тулчанско проявили немалка активност. Поради наличието на военни крепости и гарнизони и значителния мюсюлмански елемент организаторите на Априлското въстание отреждали на този край по-особена роля в предстоящата борба. В тези райони трябвало да се формира една голяма чета, която да се придвижи на юг и да разстрои тила на врага.[33] На местните съзаклятници се възлагали главно спомагателни функции по подпалването на някои градове, по прекъсването на телеграфните връзки, жп. линията и пр.

В процеса на обмисляне на въоръжените действия Търновският окръжен комитет отстъпил от идеята за масово въстание. В полските райони според плана на търновци се давало предпочитание на сформирането на чети от боеспособни мъже, без да се вдига цялото българско население. Съобразно с генералния план на Гюргевския комитет след провъзгласяване на въстанието главните въстанически сили от Търновски революционен окръг трябвало да се концентрират в Тревненския и Габровския Балкан, след което да завардят Хаинбоазкия /дн. Проход на републиката/, Шипченския и Троянския проход, както и по-малките проходи и по такъв начин да отрежат достъпа на турска войска в Северна България. По възможност трябвало да бъдат завзети Търново, Дряно-

Дървен топ на въстаници от Априлското въстание 1876 г., пленен от турските власти и откаран в Одрин и след това в Цариград, детайл от фотография от 1876 г. Архив на Института по история при Българската академия на науките — София

во, Габрово, Елена, Троян и др. Предвиждало се в следващия етап въстанието да се разпростре в подстъпите на Балкана, а по-късно и в равнинните райони, където да бъде улеснено от преминаването на български чети от Румъния, които да внесат по-голямо количество оръжие.[34]

Планът за концентриране на силите в Балкана и овладяване на проходите бил най-общ, уточняването на който било важна задача на търновските апостоли. За да бъде съставен конкретен план за действие, било насрочено окръжно събрание за 24—25 април. Тайната поща еведомила комитетите в Ловеч, Севлиево, Трявна, Габрово, Дряново, Търново, търновските села и пр., че те трябва да изпратят поне по един свой представител, който „да познава добре силите ви и духа на народонаселението"[35]. Междувременно избухнало въстанието в Копривщица и Панагюрище. Приготовленията в Търновски революционен окръг били в разгара си, но съвсем не били приключили. Ръководството на окръга, преценявайки това, възнамерявало да отложи за малко по-късна дата обявяването на въстанието. Събитията в Южна България обаче довели до рязък обрат в обстановката, а заедно с нея се променили планът и възможностите за действие.

2 СЛИВЕНСКИ РЕВОЛЮЦИОНЕН ОКРЪГ

Аналогично протекла подготвителната работа и във II /Сливенски/ революционен окръг. Там също бързали и разчитали на възобновяването на старите революционни комитети, на борческото настроение на младежта. Ил. Драгостинов и помощникът му Г. Обретенов преминали от Румъния в България и по различни пътища в началото на март 1876 г. се озовали в Сливен. Преди тях в окръга пристигнали помощник-апостолите Г. Икономов и Стоил войвода. Първата задача на Г. Икономов била сформирането на окръжен революционен комитет. В обновения състав влезли Нено Господинов, Димитър Кукумявков, Петър Каракостов, Георги Киряков и наскоро завърналият се от Влашко Андон Кутев. Както и по времето на Левски, читалищата в отделни селища били използувани за прикриване на революционните дела. В подготовката се включили някои сливенци, участници в Старозагорското въстание.[36]

Старанията на ръководството били насочени към снабдяване с модерно оръжие от чужбина. Един представител на Котленския революционен комитет с такава цел се обърнал към полковник Ив. Кишелски, намиращ се тогава в Одеса.[37] Но на практика въстаниците в окръга нямали достъп дори до оръжието, произведено в сливенските пушкарски работилници, което било стара система /с кремъчен механизъм/, защото турската власт издала разпореждания да не се продават пушки, куршуми и барут на българите. Тези мерки поставили революционерите от Сливенски окръг в още по-неизгодно положение относно въоръжението. Отделни пратки с оръжие били доставени от Бургас и Одрин, изработени били чанти и емблеми за въстаниците.[38]

Стоил войвода, подпомогнат от Кондьо Кавръков, Михаил Гаджалов и други доверени комитетски хора, изградили един „лагер" в Стара планина в местността Куш бунар, където били пренесени храна, оръжие и боеприпаси. Лагерът станал същевременно убежище на заподозрените от властта сливенски дейци. Резултатна организационно-политическа работа в Странджанско извършил видният революционер поп Сава Катрафилов. Заедно с работещия в Бургас Стоян Шивачев те обхванали много от българските селища в района на Хасекията и гр. Малко Търново.[39]

Поради опасност от разкриване след първите си успешни стъпки в Сливен по организиране на окръжния комитет Г. Икономов, който бил сливенец, преценил, че по-безпрепятствено може да бъде полезен за делото другаде и препоръчал на негово място „да дойде офицерин". Идването на юнкера Г. Обретенов било следствие от това искане. А самият Икономов, улеснен от търновските ръководители, през април 1876 г. заминал за Панагюрище и там действувал като помощник-апостол. Организационната работа в Сливенски окръг продължила. Някои от новооснованите или възобновени комитети, като тези в Нейково, Жеравна, Медвен, Градец, Карнобат, Ямбол и др., били особено активни. Най-близки съратници на апостолите и тук обикновено ставали местните комитетски работници, спечелени за делото от В. Левски или по време на подготовката на въстанието в 1875 г.[40]

Пристигането на Ил. Драгостинов в Сливен дало нов тласък на приготовленията. На устроеното комитетско събрание той настоял с енергични мерки да се увеличи броят на съзаклятниците, да се ускори работата по доставка на оръжие. Апостолите и най-активните местни революционери се отдали с жар на работата и числото на съмишлениците им значително нараснало, шиели се униформи, леели се куршуми, изработвали се въстанически чанти и пр. Не били преодолени обаче тактическите различия между апостолите и някои местни комитетски дейци, които се възпротивили на плана за опожаряване на Сливен. Въпреки че Драгостинов настоявал за масово въстание, в окръга надделяло становището да се приложи четническа тактика.[41] Предварително очертаните граници на окръга в хода на приготовленията всъщност били стеснени.

С пропагандните си обиколки из селата се от-

личил Г. Обретенов, наречен от другарите му „селски апостол“. Неуморим бил и Ил. Драгостинов, който установил връзка и насърчил за работа учителя Пенчо Черковски и Петър Иванов от Карнобат. В една от своите обиколки Драгостинов посетил Ямбол, в чийто комитет влизали все енергични революционери — Никола Попиванов, Киро Икономов, Атанас Кратунов, Димитър Стефанов и др. начело с избрания още в 1873 г. председател Георги Дражев. Комитетът в Котел, който функционирал непрекъснато още от времето на Левски, също се активизирал. Негов председател бил Петър Жейнов, жеравненец. На карнобатчани било наредено, като се даде знак за въстание, да тръгнат за Котленския Балкан.[42]

В първите дни на април в Сливен било устроено ново комитетско събрание, като апостолите и техните най-близки сътрудници разпределили районите за агитация. Целта била да се спечелят за въстанието селата от Сливенско и Котелско. На 4 април Ил. Драгостинов се обърнал със специално възвание до сънародниците си: „Братя българи — пишел главният апостол, — пълномощниците от страна на БРЦК, които ще ви се представят, да ги приемете като братя... Понеже денят за всеобщото българско въстание е наближил и не е далеч, затова братска длъжност ни зове да ви поканим да се приготвите да участвувате в общата борба.“[43]

ВРАЧАНСКИ РЕВОЛЮЦИОНЕН ОКРЪГ

Подготвителната работа в III /Врачански/ революционен окръг започнала отрано. През октомври 1875 г., когато във Враца пристигнали „на разузнаване“ Ст. Заимов и Ив. Данчев, водени от Мито Хаджимицов, старият революционен комитет бил възобновен. Освен председателя Мито Анков в новия състав влезли Ангел Д. Йоцов, Стефанаки Савов, Мито Цвятков, поп Коста Боюклийски и др. Новопривлечените комитетски работници положили клетва. Започнала агитация за въстание в града и околните селища. На много места апостолите намирали почвата подготвена, но в немалко села населението било наплашено от турските репресии.[44]

През март 1876 г., вече като главен апостол, Ст. Заимов пристигнал във Враца през Оряхово и започнал работа. Обиколил градовете Оряхово, Лом, Берковица, Бяла Слатина, посетил и София.[45] Помощникът му Г. Апостолов заминал за Берковица. Н. Обретенов, желаейки да поеме задачите си като апостол на Софийски революционен окръг, се отправил за с. Голям извор, Орханийско. В този край обаче обстановката била неблагоприятна — комитетската мрежа не била възстановена още от времето на „Арабаконашкото приключение“ /1872/, когато от Орханийско били заточени над 60 души. Отрицателни последици имало и залавянето на помощник-апостола Н. Славков, след което възникнала реална опасност от нови арести. Решено било Н. Обретенов да се върне в Румъния, за да действува за сформирането на чета.[46] Не след дълго го последвал и Г. Апостолов. Заимов останал сам, но имал съдействието на врачанските комитетски дейци, макар че някои членове на комитета и тук проявили колебание. Във Враца броят на „оглашените“ нараснал на около 600 души. Събирали се усилено средства, леели се куршуми.[47] За да се снабдят със средства, врачани решили да закупят на кредит голямо количество лой и пастърма, които да продадат в Румъния. С тази работа се заели Ив. Данчев и М. Цвятков. Начинанието успяло. Със спечелените пари били закупени пушки, револвери и др. Засиленият контрол на граничните пунктове по

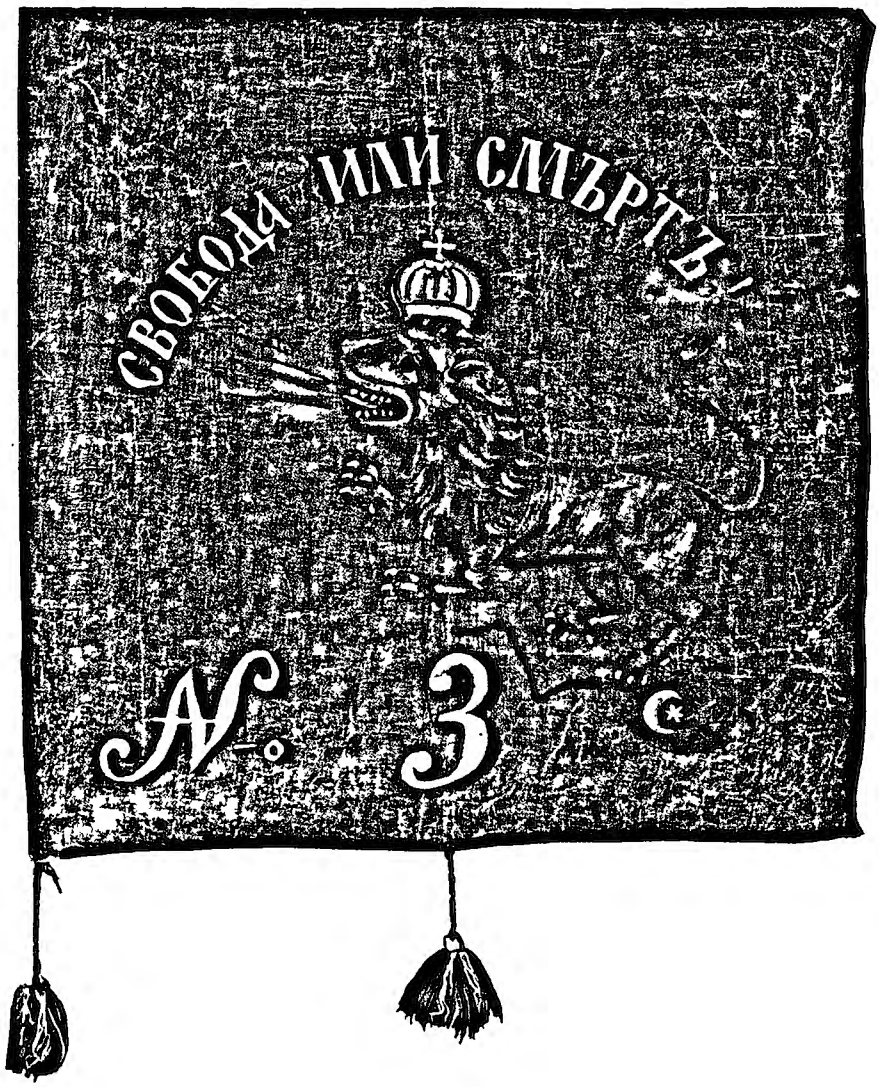

Въстаническо знаме № 3 на панагюрските въстаници в 1876 г. Градски исторически музей — Панагюрище

Дунава създавал обаче неимоверни трудности. Поради това част от средствата били предоставени за въоръжаване на Ботевата чета, като се разчитало тя да внесе оръжие за въстаниците от окръга.[48]

Планът на врачани предвиждал във всеки от петте квартала на Враца да се образува по една чета. Ръководството на окръга изработило един „Закон за всичките бунтовници", в който се определяли длъжностите на четоводците, десетниците и четниците. На 22 април /4 май/ Заимов издал заповед съзаклятниците да се готвят „за бунт на 11 май" /23 май/.[49] Още в подготвителния период ръководителите на III революционен окръг възприели четническата тактика. Ст. Заимов сам се подписвал „първи четник" и „двигател на въстанието". При това освен готвените във Враца и други селища отряди врачанските дейци свързвали обявяването на въстанието с преминаване на чета от Румъния.

ПЛОВДИВСКИ /ПАНАГЮРСКИ/, РЕВОЛЮЦИОНЕН ОКРЪГ. В изпълнение на решенията на Гюргевския комитет към IV /Пловдивски/ окръг се отправили П. Волов и Г. Бенковски. След като преминали благополучно замръзналия Дунав през януари 1876 г., улеснени от верни комитетски хора, те достигнали до Пловдивско, където веднага започнали подготвителна работа.[50] В края на януари П. Волов отпътувал за Одрин и на връщане довел от Харманли З. Стоянов, който след Старозагорското въстание живеел нелегално. Снабден от Волов с пълномощно на помощник-апостол в окръга, З. Стоянов се включил в работата.[51] Тодор Каблешков също бил определен за помощник-апостол и за отговорник на селищата на изток от Копривщица. Към тях се присъединил по-късно и пристигналият от Сливен Г. Икономов.

Дошлите в IV революционен окръг енергични организатори били решени независимо от трудностите да подготвят и обявят „общо въстание". При това те намерили тук редица бележити местни революционери: Никола Караджов, Хр. Попов, Петър Павурджиев /Клисура/, Цоко Будин, Петко Бояджиев, Тодор Каблешков, Найден Попстоянов, Танчо Шабанов /Копривщица/, Васил Платнаров /Карлово/, Васил Петлешков /Брацигово/, Кочо Чистеменски, Димитър Свещаров, Димитър Матевски, Георги и Христо Търневи /Пловдив/, Иван Соколов, Михо Стефанов, Никола Ръжанков, Яков Матакиев, Константин Величков /Пазарджик/, Петър Горанов, братя Трендафилови, Тодор Попнейчев /Батак/, Петър Бонев и Спас Гинев /Перущица/, Павел Бобеков, Тодор Влайков, Найден Дринов, Петър Щърбанов, Искрьо Мачев, Симеон Хаджикирилов /Панагюрище/, Мильо Блатов, Сава Евстатиев /Стрелча/, поп Грую Бански /с. Баня/, Иван Арабаджията /Царацово/, Гене Телийски /Церово/, поп Михаил Радулов /Белово/ и др.

След като посетили Пловдив, П. Волов и Г. Бенковски преценили, че трябва да установят средището на окръжния комитет в някое балканско селище, където по-спокойно може да се разгърне нелегална дейност. Изборът паднал на Панагюрище — естествен център на околните селища. Местният революционен комитет бил един от най-старите и най-активните в района. Освен това двама панагюрски революционери, Филип Щърбанов и Кръстьо Гешанов, били назначени от турската власт за векили /пълномощници/,[52] което дало възможност общината в Панагюрище, както и в някои други селища, да бъде използувана, за да се улесни и прикрива подготвителната работа. Сред горещите родолюбци в района Волов и Бенковски се почувствували в стихията си и започнали денонощна работа. В Панагюрище бил сформиран „Подготвителен комитет". В селата били възстановени старите или образувани нови революционни комитети. Особено ползотворна била агитацията на Бенковски сред селяните. Енергичен и неуморим, надарен с качества на ръководител, той влияел непосредствено върху селските маси и бързо ги печелел за делото. Още при първите обиколки изпъкнали организаторският талант, твърдият му характер и способността да изисква от другите. От своя страна П. Волов проявил неуморна ревност, съчетана с принципност и умение да убеждава и сплотява кадрите. Апостолската мисия поставила на изпитание двамата съратници и тъй като техните качества взаимно се допълвали, това се отразило благоприятно върху хода на подготовката. Определеният първоначално за помощник-апостол Бенковски се утвърдил и бил признат наред с главния апостол за революционен водач на въстанието в IV окръг.[53]

Апостолите и техните помощници работили без строго разпределение в различни райони — Волов в долината на Марица, като ходил от Т. Пазарджик /Пазарджик/ до Одрин, посетил Батак и селищата на юг и изток от Панагюрище до селата Аджар и Шипка; Бенковски държал селата в долината на Тополница и в Ихтиманска Средна гора, правел събрания в Пазарджик, Пещера, Брацигово, Перущица и др.; Каблешков агитирал в Копривщица, Карлово, Сопот и околните села; З. Стоянов — в селата на Пловдивски санджак: Бойково, Дедово /Дядово/, Сотир, Дермендере и др. Въпреки трескавата дейност на апостолите някои райони от окръга останали непосетени, като селищата на изток от Абрашларе /дн. Брезово/ и Аджар, макар че и там имало отделни комитети, работещи още от времето на Левски. Поради повишената бдителност на властта организационна-

та работа на апостолите в Пловдив била сериозно затруднена.

Обхванат бил и Банско-Разложкият край. На едно комитетско събрание в Пазарджик /февруари 1876 г./ в присъствието на П. Волов и Г. Бенковски бил натоварен с мисия да работи като агитатор и организатор в Разложко Кузман Поптомов, предан революционен деец от Голямо Белово, член на Пазарджишкия комитет. Средище на подготовката в района станало с. Долно Драгалище. Там и в района на Разлог работел Георги Николов Чолаков, който по-късно бил делегат на Оборищенското събрание. Предвиждало се ратниците от Разложкия край да се съсредоточат в Батак.

Известна подготвителна работа била извършена и в Горноджумайско. В някои селища, намиращи се далеч от главните центрове на IV окръг, също започнало раздвижване. Увлечени от общия революционен подем, български дейци започнали работа в Малешевско и Пиянечко с център с. Разловци, Пиянечко.[54] Там работели видните революционери поп Стоян Разловски и Димитър Попгеоргиев, които били във връзка със солунските комитетски работници, учителката Неделя Петкова от Сопот, дъщеря ѝ Станислава и пратениците „от брега на Дунав" /гюргевските апостоли/.

И за IV революционен окръг въпросът за въоръжението бил един от най-трудните. Средствата се събирали най-вече чрез доброволни вноски на съзаклятниците, като бил създаден „общ фонд" за набавяне на оръжие за окръга. Комитетите чрез свои пратеници предприели опити да си закупят оръжие от Цариград и от чужбина. Проектът да бъде получено оръжие със съдействието на Врачанския окръжен комитет, който поддържал по-тесни връзки с Румъния, също се оказал неизпълним.

Разпореждането на Гюргевския комитет било всеки въстаник да има пушка с 300 патрона, револвер със 150 патрона, сабя, въстаническо облекло, определено количество сухари и пр. На практика нещата се променили. В с. Хисаря например съзаклятниците си приготвили по 80 патрона, като доставили барут от Троянско.[55] Тъй като се предполагало, че в IV окръг ще се наберат 73 500 въстаници, били взети мерки за осигуряване на храна и медикаменти за ранените.

Барутът се доставял обикновено от турци-контрабандисти и нерядко се оказвал негоден. Местни майстори тайно изработвали саби и поправяли огнестрелното оръжие. В няколко селища били направени и черешови топове. В Панагюрище дървените оръдия били над дузина, в Клисура — 8. Освен тях било изработено едно бронзово оръдие в Батак, а в Стрелча, Копривщица и Старо Ново село /дн. Новосел/ — медни оръдия от „лулите" на казаните за варене на ракия и розово масло. На местните пазари се закупували револвери, а по възможност и пушки, но в най-добрия случай това били кремъклийки.[56] В много селища българските оръжейни майстори, железари, медникари, колари и др. били ангажирани денонощно в изработване и поправка на оръжието, а обущарите и шивачите приготвяли дрехи, цървули, калпаци и др. за въстаниците. В шивачницата на панагюрския майстор Деян Белишки било ушито голямо количество униформени дрехи. Главното знаме на панагюрци извезала учителката Райна Попгеоргиева Футекова, в Клисура се проявили учителките Ганка Найденова и Зюмбюла Попстефанова, в Копривщица — Евлампия Векилова и Танчо Шабанов. Изготвени били и различни емблеми — лъвчета, кръстове и др.[57]

В IV революционен окръг нямало военни специалисти с образование, придобито във военни училища. Известни военни познания имали П. Бобеков от Военномедицинското училище в Цариград, в което следвал, Ив. Соколов и П. Бонев — от участието си в белградските легии и няколко българи, бивши участници в Казак-алая*, включили се в подготовката на въстанието.

Постепенно българското население в Средногорието, Тракия и северните поли на Родопите заживяло с мисълта и грижите за близкото въстание. Духът на хората се променил, настъпило въодушевление и вяра в успеха. В много селища стопанската работа била занемарена и българите всецяло били погълнати от революционните приготовления. Проповедите и примерът на П. Волов, Г. Бенковски и другите апостоли, незнаещи сън и почивка, подклаждали борческите настроения и довели до общ подем.

СЪБРАНИЕТО В ОБОРИЩЕ. Когато подготовката била в разгара си, апостолите на IV окръг замислили да организират нелегално събрание на избрани от „частните комитети" представители, на което да се обсъдят и решат основните въпроси относно военното и политическото ръководство на въстанието. За да не се събуди бдителността на властта, събранието било свикано в гористата местност Оборище, недалеч от с. Мечка /дн. Оборище/. Делегатите и охраната започнали да се събират от 10/22 април. На 14/26 април 1876 г. веднага след пристигането на Бенковски събранието било открито.

Присъствували 64 редовни комитетски представители, без апостолите и секретаря на събранието Тома Георгиев. Имало и значителен брой съзаклятници, които били охрана /главно пана-

*Казак-алай — военна формация от християни в Османската империя, създадена от полския емигрант Михаил Чайковски /Садък паша/.

гюрци, стрелчанци и меченци/. Представени били 55 селища.[58] Някои от представителите били върнати в Панагюрище, понеже взискателният Бенковски намерил документите им за нередовни.

На Оборищенското събрание станали бурни разисквания. Обсъдени били въпросите за времето и начина, по който ще се обяви въстанието, за отношението към мюсюлманското население и пр. Поставен бил от Бенковски въпросът за гласуване на пълномощия на апостолите. Като изхождал от интересите на делото и предвиждал необходимостта от централизирано и здраво ръководство на въстанието, Бенковски поискал делегатите да дадат право на апостолите сами да вдигнат въстанието, да назначават войводи, да отдават разпоредби съобразно цялостния план в окръга. Част от делегатите, имайки пред вид демократичните принципи във вътрешната революционна организация, изказали противоположно становище — те се опасявали чрез съсредоточаване ръководството в ръцете на отделните лица да не се стигне до единовластие. Тогава П. Волов произнесъл кратка, но аргументирана реч и убедил присъствуващите в необходимостта от пълномощията в хода на въстанието, когато е нужен централизъм и единоначалие. Революционните делегати на събранието в Оборище стигнали до съгласие и по този въпрос. Исканото пълномощно било съгласувано и подписано от всички. Обсъдена била и тактиката, към която трябвало да се придържат въстаниците. Решено било в окръга да се вдигне въстание с участието на цялото българско население. За център на въстанието в окръга било утвърдено Панагюрище, където започнал заседанията си избраният главен военен съвет.

След закриване на събранието в Оборище поради проливния дъжд избраната комисия под председателството на Г. Бенковски на 15—17 април заседавала в Панагюрище. Решено било въстанието да бъде обявено на 1/13 май 1876 г., като комитетите се уведомят 5 дни по-рано. Но при извънредни обстоятелства то можело да се обяви и предварително. На 25 април П. Бобеков бил избран за хилядник на панагюрските въстаници.[59]

Комисията изработила и план за въстанието в окръга, по силата на който то трябвало да бъде повсеместно, като се предвиждало създаване на укрепени лагери на въстаниците в планинските райони, а в някои селища, които били естествено укрепени, било прието да се води борба на място. Относно начина за организиране на въоръжените

Местността „Оборище" с паметника, където е заседавало събранието на представителите на комитетите на IV революционен окръг, 14—16 април 1876 г.

сили на въстанието, както и в другите революционни окръзи по внушение на апостолите било решено да се образуват „въстанически чети от изключително българските села". Поради невъзможност да бъдат завзети Пловдив, Пазарджик, София и др. те трябвало да бъдат опожарени, както и някои селища, които можели да попречат на делото. На българското население трябвало да се окаже военна помощ с чети. Животът на мирното турско население се гарантирал. Протоколът от 17 април 1876 г. бил подписан от 10 души комисари и от апостолите П. Волов, Г. Бенковски и Г. Икономов.[60]

За Пловдивски окръг от особено значение като база на въстаниците били Средна гора и Родопите. Предполагало се, че пространството от Разлога, Траянови врата до Калофер и от Гълъбец до Доспат ще се превърне в един укрепен район на борещия се за свобода народ.[61] Поддържана била връзка с Търновски и Врачански окръг, но възможностите за съгласуване на някои общи въпроси чрез пратеници и куриери били твърде ограничени поради повишената бдителност на властта.

3.
Обявяване и ход на Априлското въстание

ВЪСТАНИЕТО В IV РЕВОЛЮЦИОНЕН ОКРЪГ. Още през първите месеци на 1876 г. до османското правителство достигнали откъслечни сведения за брожение и замислен бунт от българите.[62] Но едва след Оборищенското събрание то се добрало до по-точни данни. За това помогнало предателството на Ненко Стоянов Терзийски от с. Балдьово /дн. Росен/, за когото е установено, че бил завербуван от Али бей от Пазарджик. След като присъствувал на събранието според някои като делегат, той незабавно отишъл да уведоми властта в Пазарджик и Пловдив. Пловдивският мютесариф Азис паша, който лично го разпитал, изпратил доклад до правителството за всичко научено относно решенията на Оборище. Тъй като полицията имала вече сведения и за председателя на Копривщенския революционен комитет Тодор Каблешков, получено било нареждане да се вземат мерки най-напред срещу Копривщица и Панагюрище, които се очертавали като центрове на революционната дейност.

В Панагюрище бил изпратен пазарджишкият кърсердар Ахмед ага с 20 конни заптиета, а в Копривщица — пловдивският кърсердар Неджиб ага с 14 души. Пръв на 19 април пристигнал Неджиб ага. Като опитен полицай той веднага поискал да арестува с хитрост Т. Каблешков, но не успял. Местният комитет доловил голямата опасност. Обстановката се усложнявала от поведението на част от копривщенските чорбаджии, консервативно настроени и верни на властта, които държали да се предотвратят всякакви размирици. Неджиб ага упорствувал в намерението си „да сложи ръка" на набелязаните 7 души революционери. Притиснат от обстоятелствата, революционният комитет в Копривщица се събрал спешно на заседание и взел решение да се обяви въстанието.

В дома на Т. Каблешков се събрали 28 от най-верните съзаклятници начело с Георги Тиханек и Георги Каменарчето. Каблешков дал нареждане да се ударят църковните камбани. На 20 април /2 май/ към 10 часа сутринта с възгласи „Да живее България!" въоръжените съзаклятници, разделени на две групи, се отправили към конака и го нападнали. Г. Тиханек гръмнал „първата пушка" срещу едно заптие. След като мюдюрът и няколко заптиета били убити, конакът бил превзет, но Неджиб ага и конните заптиета успели да забягнат към Клисура.

Възбудени и ликуващи хора изпълнили улиците. Всички способни да носят оръжие копривщенци се стекли под знамето, носено от Танчо Шабанов.[63] Помощник-апостолът Каблешков изготвил писмо до Панагюрище. За истинността му в края бил нарисуван с кръв кръст, за което било наречено „кърваво писмо".[64] В него се съобщавало на апостолите в IV революционен окръг, че поради настъпилите извънредни обстоятелства въстанието в Копривщица е обявено и знамето на революцията — развято. „Кървавото писмо" завършвало с думите: „Затова, братя, ако вие сте истински патриоти и желаете свободата на народа и отечеството, то последвайте незабавно нашият пример не само в Панагюрище, но разгласете и в целия окръг... Копривщица, 20 април 1876 г." „Кървавото писмо" било подписано от Т. Каблешков и от председателя на Клисурския комитет Никола Караджов, който допълнил, че заминава за Клисура да стори същото. Веднага бързи куриери — Петко Разложков и Събо Загорчинов — потеглили за Панагюрище. Съзнавайки историческото значение на започнатото в Копривщица дело и спазвайки-предварителното изискване за незабавна съгласуваност, Т. Каблешков изпратил известие и до апостолите в I, II и III революционен окръг.[65]

Апостолите и панагюрските комисари, получавайки „кървавото писмо", взели решение да се вдигне незабавно въстание в целия окръг. Енергичните разпореждания на П. Волов, Г. Бенковски, Г. Икономов, П. Бобеков и др. правилно насочили съзаклятниците при общото вълнение към

организирани действия. В 4 часа след обяд на 20 април в Панагюрище П. Волов обявил въстанието с изстрел от своята пушка „Винчестер". Апостолите били готови за „крайния случай" — преждевременното обявяване на въстанието. Те знаели за предстоящото идване на Ахмед ага в Панагюрище и за неговото искане да бъде настанен със своите заптиета в хана на Найден Дринов. А тъй като този хан бил превърнат от революционния комитет в склад за оръжие и муниции, Бенковски наредил в случай, че полицейският началник се опита да „лови някого от града — да се вдигне въстанието"[66]. В това време пристигнала вестта за събитията в Копривщица.

Група панагюрски въстаници начело с апостолите и хилядника П. Бобеков нападнали конака. Изненадан, полицейският началник не оказал съпротива, но успял да избяга и първи съобщил в Пазарджик за бунта в Панагюрище. Идващият в града нов мюдюр бил посрещнат от въстаниците и убит, както и няколко заптиета и юшурджии. Обратно към Пазарджик побягнали и Ахмед ага, и придружаващите го заптиета.

Камбаните тревожно биели. П. Бобеков на кон обиколил Панагюрище и свикал съзаклятниците. На площада се събрали около 800 души с униформа и оръжие. Бобеков отдал военни почести на Бенковски и заклел въстаниците пред развятото знаме. Взети били мерки за отбраната на града. Пратеникът на Пазарджишкия комитет Ив. Соколов, който се намирал в Панагюрище, бил назначен за комендант.

Първата задача на апостолите и Панагюрския комитет била да създадат революционна власт. За целта бил изграден Военен съвет, който бил наречен Българско привременно правителство в Средна гора. В него влезли П. Бобеков — председател, Н. Дринов, С. Хаджикирилов, Ф. Щърбанов, П. Щърбанов, И. Мачев, Захари Койчев, Т. Влайков, Марин Шишков Юруков, Кр. Гешанов, Иван Джуджев и Петко Мачев. Временното правителство се настанило в къщата на Хаджилукови, която започнали да наричат Правителствен дом. Тези действия на въстаническото ръководство били израз на вековния стремеж към възстановяване на българската държава, проява на разбирането за държавна тра-

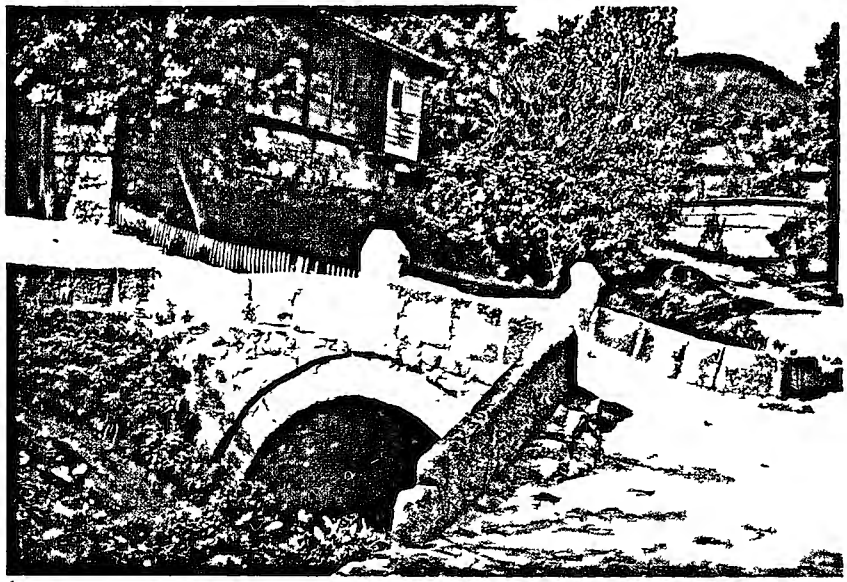

1

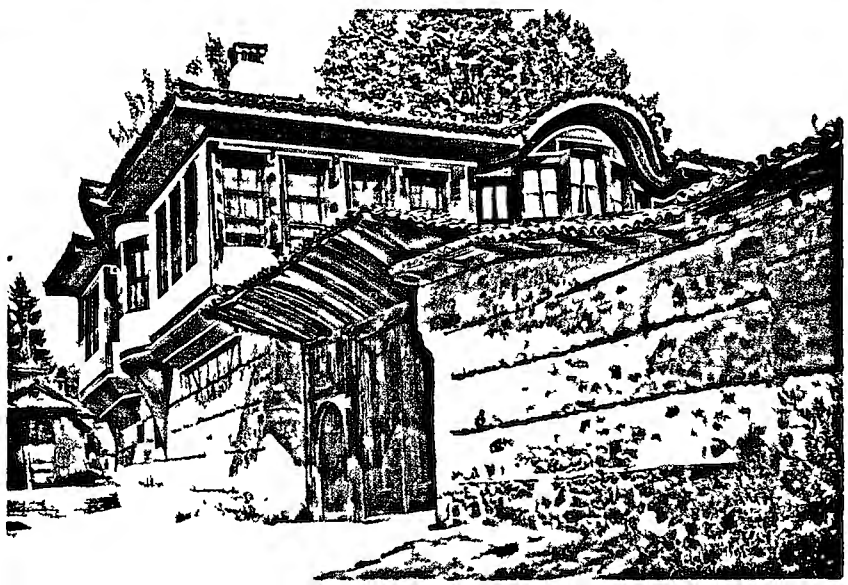

2

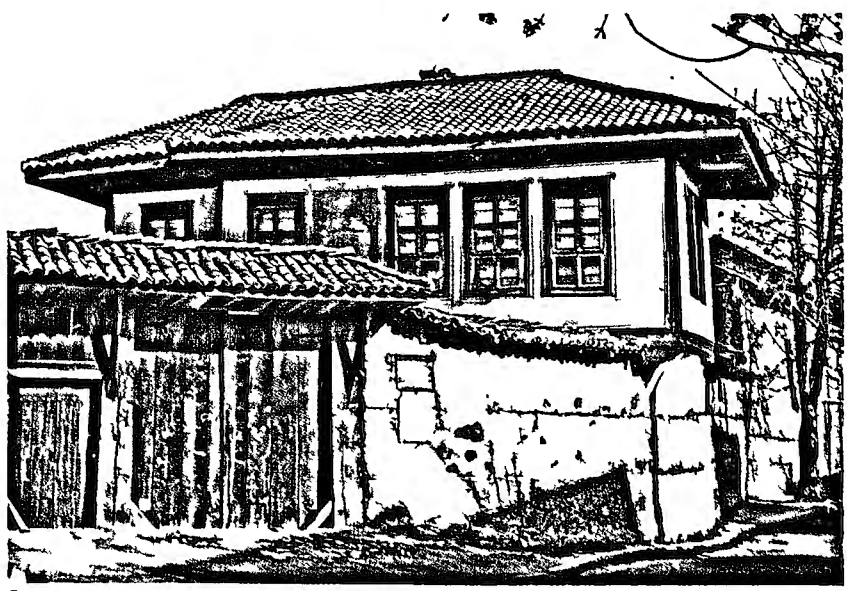

3

1. Мостчето, наречено „Първа пушка", на което е даден първият въстанически изстрел в Априлското въстание на 20 април 1876 г. от Георги Тиханек в Копривщица

2. Родната къща на Тодор Каблешков в Копривщица

3. Къщата на Иван Тутев в Панагюрище, където е било взето решение за обявяване на Априлското въстание в 1876 г.

диция у борците за национална свобода.

Бенковски давал заповеди и разпореждания. На селата било наредено да въстанат, като се препоръчвало да „заведат в гората жените, децата и всичките неспособни да носят оръжие“ или пък да ги отведат в Панагюрище и Копривщица.[67] Повечето въстанали села последвали тези препоръки. В отделни селища, като с. Мечка, обаче, въпреки че населението въстанало масово, то не изоставило селото си.

До по-големите селища на окръга било разпратено изготвеното от специалната комисия Възвание, подписано от „българските апостоли в Тракия“, в което се призовава: „Братя Българи, дойде краят на зверската тирания, която от пет века насам търпим под османска насилническа власт... Настъпва денят на народното въстание на всички българи в България, Тракия и Македония. Всеки честен българин, в жилите на когото тече чиста българска кръв, тъй както тя е текла и в жилите на нашите царе от старо време — Крум, Симеон, Борис и Асен, трябва да въстане с оръжие в ръка, та с първия ни още удар да зашеметим врага... О, българино, докажи, че си жив, че знаеш да цениш свободата си... Бъди смел и храбър. Бий се безстрашно срещу врага, но не отказвай великодушието си към падналите в плен. От днес, от името на нашия народ, ние обявяваме пред целия цивилизован свят: Пълна свобода или смърт! Напред, напред, братя, бог е с нас!“ В забележка към Възванието се съобщавало, че въстанието е избухнало внезапно.[68]

От Възванието се вижда, че ръководителите на IV революционен окръг са обявили въстанието във всички български земи в името на националната кауза, за възстановяване на българската държава. Затова една от първите мерки, които въстаническото ръководство в IV окръг взело, била да уведоми другите революционни окръзи за обявяване на въстанието и да ги подкани и те да извършат същото с надежда да се постигне единодействие в цялата страна. Характерен е и призивът за благородното отношение към пленниците, което е в духа на демократичния принцип за разграничаване на мирното мюсюлманско население от турското правителство, неговата армия и подкрепящите го социални сили.

Още на 20 април въстанали Мечка, Поибрене и други села западно от Панагюрище. Съгласно разпоредбите на Бенковски селяните ликвидирали най-напред пъдарите, в чието лице виждали представители на потисническата власт и с които ежедневно се сблъсквали. Бенковски смятал, че по този начин у селяните ще изчезне всякакво колебание и те смело ще започнат въоръжената борба.

По-сложна била обстановката в селищата със смесено българско и мюсюлманско население. Такъв бил случаят със с. Стрелча. Там освен българите имало турска и татарска махала, при това техните жители били добре въоръжени и настроени фанатично спрямо християните. Местният революционен комитет начело с Мильо Балтов, Иван Балтов, С. Евстатиев, Енчо Фингаров, поп Бойчо и др. вдигнал българите на въстание още привечер на 20 април. Мюсюлманите обаче се укрепили зад яките стени на джамията и започнали успешно да отбиват атаките на въстаниците.[69]

По своето разположение с. Стрелча била съединително звено между Панагюрище и Копривщица и нейното присъединяване към освободената въстаническа територия било особено важно. Като преценил това, Военният съвет в Панагюрище изпратил в помощ на стрелчани чета, командувана от стотника Иван Хорчев /Орчо, Ворчо войвода/. С нея тръгнали П. Волов и Г. Икономов, определени да вдигнат на оръжие източния сектор на окръга. Помощ на стрелчани изпратила и Копривщица. Двудневните боеве на четата заедно със стрелчанските въстаници не успели да сломят вражеската съпротива. Срещу Стрелча се съсредоточили в това време многобройни башибозушки орди, съставени от турци, черкези и татари от околните села, които успели да освободят обсадените стрелчански турци. Този първи неуспех на въстаниците открил по-късно възможност оттук да минат главните сили на редовната войска към Панагюрище.

Същевременно въстанали селищата на юг и югоизток от Стрелча — Старо Ново село, Елешница, Синджирлии /Веригово, дн. кв. на Хисаря/, Герен /дн. Беловица/, Крастово /дн. Красново/, Строево, Паничери, Айваджик /дн. Дюлево/, Дуванли, Царацово, Калагларе /дн. Долно Левски/ и др. Начело на въстанието стояли Иван Арабаджията, Г. Търнев, Генчо Динчов и др. Повечето от въстаниците се събирали в Старо Ново село и на 23 април пристигнали в Копривщица.[70]

Масови размери взело въстанието и западно, и югозападно от Панагюрище — в селата Мечка, Мухово, Поибрене, Бъта, Попинци, Петрич, Щърково, Карамусал /дн. Виноградец/, Лесичево, Церово, Калугерово, Славовица, Раковица, Смолско и др., а по-късно в района на с. Ветрен, Гара Белово, Сестримо и др.

Важна роля за разширяване обсега на въстанието изиграл създаденият от Г. Бенковски въоръжен конен отряд — Хвърковатата чета. С одобрението на Военния съвет тази чета от подбрани бойци изпълнявала организационни и бойни задачи, кръстосвайки неспирно различни райони. Помощник на Бенковски станал З. Стоянов, знаменосец — Крайчо Самоходов, а секретари — То-

ма Георгиев и Тодор Белопитов. Появяването ѝ по селата предизвиквало възторг. На много места тя намирала селяните въстанали или готови да въстанат и ги насърчавала към действие. Още на 22 април Хвърковатата чета на Бенковски се отправила за с. Петрич, за да помогне на въстаналите селяни в най-северната част на окръга. Тя укрепила бойния им дух, вдигнала на оръжие нови села и в сраженията дала пример на мъжество и героизъм, увличайки и местните въстаници.[71]

При отиването на Хвърковатата чета в района на Гара Белово и близките села българите вече били въстанали. Жп. линията и телеграфът били прекъснати, железопътният мост между Саран бей /дн. Септември/ и Гара Белово бил разрушен, а жп.станцията Белово — подпалена.[72] Към четата се присъединили няколко чуждестранни работници и служители далматинци и един немец — Албрехт, а също и група българи, между които и Тодор Хайдутина от Разлог.

Жителите на вдигнатите на оръжие села Церово, Карамусал, Калугерово, Лесичево, Мухово, Славовица, Сртхарман и Дерехарман /дн. Горно и Долно Вършило/ и др. съгласно със съставения на Оборище план се събрали на лагер край вр. Новаковец и Градището в Еледжишкия дял на Ихтиманска Средна гора.

Още на 20 април под ръководството на местния революционен комитет начело с учителя Н. Караджов се вдигнало населението в Клисура. Клисурци създали въстаническа организация и взели мерки по отбраната на града. На 23 април там пристигнали с чета П. Волов и Г. Икономов, но на следващия ден трябвало да се отправят за Копривщица. Клисура била оставена на собствените си сили.

На 20 април и в Пазарджик комитетските работници узнали, че е даден сигнал за въстание в средището на окръга. До вечерта били уведомени и някои от комитетите на селищата на юг от р. Марица — Пещера, Брацигово и др. В. Петлешков изпратил две Възвания на пещерския комитетски ръководител Стоян Попов — едното за Пещера, а другото за Батак. Турците заловили едно от Възванията и работата се разнищила. Пещера не въстанала, но в Батак научили по други пътища и въстанали на 22 април.[73] В самия Пазарджик комитетът се готвел за действие, но предварителният план се провалил поради струпаните войски — редифи и доброволци /башибозук/.[74]

На 21 април 1876 г. В. Петлешков пристигнал в Брацигово и съзаклятниците, които го чакали, веднага обявили въстанието, а перущенци се вдигнали на оръжие на Гергьовден, 23 април. Въстанието обхванало и българските села около Брацигово, Батак и Перущица и добило масов характер. Големите административни центрове Пловдив и Пазарджик обаче останали като острови сред вдигналите се на въоръжена борба селища на Средна гора и Родопите, за което повлияли преди всичко съсредоточените в тях войскови части. Въпреки намеренията си въстаниците не успели да прекъснат дори жп. линията и по този начин правителството запазило възможността да изпраща нови войски срещу тях.

Когато в Пловдив се получило „кървавото писмо", Д. Свещаров, О. Иванов, К. Чистеменски и други комитетски работници направили опит да вдигнат съмишлениците си и запалили няколко дюкяна, между които и този на Кочо.[75] Като не успели в града, те се отправили към други селища: К. Чистеменски — за Перущица, О. Иванов — за Дедово, Бойково и др. Г. Търнев, член на революционния комитет в Пловдив, отишъл в с. Царацово и тук заедно с Иван Арабаджията и Иван Божилов вдигнали селото на оръжие. Въстаналите царацовци увлекли с. Строево, а керваните на двете села се слели с керваните на селата Елешница, Герен, Красново, Синджирлии, Айваджик и др. Според плана започнало придвижването на населението от тези пловдивски села към Средногорието. Храбрият Г. Търнев водил успешно кервана към Копривщица, като по пътя въоръжените селяни отблъснали множество връхлитания на башибозуците. На 25—26 април керванът благополучно пристигнал в копривщенския лагер.[76]

В Стрямската долина предварителните обиколки на П. Волов и Т. Каблешков имали добър отзвук, но поради някои неблагоприятни обстоятелства в Карлово вестта за въстанието закъсняла. В Калофер, с. Аджар и Мраченик, които също били определени за въстанически центрове, подобно на Карлово не получили навреме известие за въстанието.[77]

В същото време карловският управител Тосун бей научил за събитията от Неджиб ага, мобилизирал многобройни башибозуци и започнал да противодействува — завардил пътищата и заедно с шайките се отдал на убийства и грабежи. Това била и главната причина за проваляне на въстанието в района.

В селищата на Банско-Разложката котловина подготвяното въстание също било осуетено още в зародиш поради залавянето на участника в Оборищенското събрание Г. Чолаков и последвалите арести в Банско и Разлог, които съвпадали с пристигането на вестта за бойните действия в Средногорието.[78]

В Панагюрище в това време действувал Военният съвет. Ив. Соколов и П. Бобеков организирали изграждането на землени укрепления на пазарджишкия, мечанския и златишкия път с ог-

лед отбраната на града. На позициите били изкарани черешови топове. В Панагюрище освен местните жители се намирали още около 300 въстаници от близки и по-далечни села, дошли заедно със своите семейства. Всички тези бойци и техните семейства трябвало да се изхранват, да се снабдяват с муниции, облекло и пр. Създаденото интенданство се справяло добре с тази нелека задача, организирани били общи кухни в града и на позициите.

На 22 април /4 май/ станало тържествено освещаване на „главното знаме", извезано от Райна Попгеоргиева. Церемонията се извършила в т. нар. Правителствен дом от поп Груйо Бански и десетина други свещеници. След освещаването Р. Попгеоргиева, която някои започнали да наричат Райна княгиня, понесла на кон въстаническото знаме на тържественото шествие из града.[79] След това знамето било побито на Правителствения дом. Наред с двете главни знамена Иван Зографина и жена му Цвята приготвили 12 по-малки знамена.[80] След първите възторжени дни, които имали характер на общонароден празник, настъпили тежки моменти.

Високата порта била крайно обезпокоена от събитията в България. След Босненско-Херцеговинското въстание вдигането на българите на въоръжена борба било за нея тежък удар. Покровителите ѝ също били разтревожени. Английският посланик в Цариград Хенри Елият я съветвал да потуши въстанието, „без да подбира средства"[81]. Турското правителство дало нареждане да се образуват големи добре въоръжени башибозушки отряди и да се съсредоточат срещу въстаниците.[82] От Цариград, Одрин, Ниш и др. пристигнали и редовни войски /низами/. Френският посланик граф Франсоа дьо Бургоан уведомил своето правителство още на 22 април 1876 г., че поради вълненията на българите в Пловдивско „се изпращат части от Константинопол в България"[83].

Срещу Панагюрище били насочени войски от Цариград, Одрин, Пловдив и др., командувани от военния комендант на Одринския вилает Хафъз паша — около 4000 редовна войска:пехота, кавалерия и артилерия. С тях вървели няколко хиляди башибозуци. Според официалните турски източници в Пловдив имало 5500 души войска, в София — 6150, а в Одрин — 8450.[84]

Военното командуване в Панагюрище очаквало нападение откъм пазарджишкото шосе и там били изградени землени укрепления /окопи/. Но след като Хафъз паша завладял Стрелча, станало ясно, че Панагюрище ще бъде нападнато по стрелчанския път. Ив. Соколов и П. Бобеков заповядали да се правят окопи откъм Черяшка река и прехвърли част от въстаниците на застрашения участък. Силите на въстаниците и на врага били неравни. В този критичен момент панагюрци поискали помощ от Хвърковатата чета. Съгласно схващането на Бенковски, който вярвал във възможността да се разшири още въстанието, конната чета трябвало да продължи своята основна задача — да обикаля „по всички въстанали и невъстанали села"[85]. Поради това от нея била отделена и се върнала в града само група конници начело с Ив. Хорчев. В Панагюрище се събрали всичко около 1000 души въстаници, въоръжени с кремъклийки пушки и маждраци.

Райна Попгеоргиева, учителка от Панагюрище, ушила и извезала главното въстаническо знаме на панагюрци в 1876 г., фотография. Архив на Института по история при Българската академия на науките — София

След падането на Стрелча турският командуващ настъпил срещу Панагюрище. Преди да започне бойни действия, той изпратил две писма, с които приканвал въстаниците „да сложат оръжие". В съгласие с членовете на Временното правителство П. Бобеков скъсал писмата.[86] Всички смятали, че в името на националната свобода борбата трябва да продължи.

П. Бобеков и Ив. Соколов приложили тактиката на активна отбрана. С малки сили те нападнали войските на Хафъз паша при Стрелча /26 април/ и постигнали частичен успех. Той показал високия боен дух на въстаниците. Но поради липсата на военен опит нови нападения не били предприети. Междувременно турското командуване разузнало, че в Панагюрище „няма московци". Стрелбата на българите също показала, че те не разполагат с далекобойни пушки, а голяма част от куршумите им били ръчна направа. Съзнавайки предимствата на въоръжението и числеността на своите сили, турският щаб започнал решително настъпление срещу Панагюрище на 30 април /12 май/.

Поради своята малочисленост въстаниците не могли да създадат една непрекъсната отбранителна позиция. А турското командуване хвърлило своите главни сили не по самия стрелчански път, а по успоредните гребени на възвишението, което се спуща към Панагюрище. Важна въстаническа позиция имало на височините Балабанова кория, Маньово бърдо, Света Петка и Каменица. Артилерията на въстаниците била на височините на Маньово бърдо и Кукла, но изстрелите от черешовите топове не оказали нужния ефект, понеже снарядите им представлявали безвзривни гюлета /кантарски топузи/. Както на турската артилерия, така и на кавалерията въстаниците не могли да противопоставят своя. Вр. Висок, който имал първостепенно значение, бил превзет от турците, които се стремели да обхванат Панагюрище и от запад, за да не позволят на населението да се изтегли в планината.

В тези съдбоносни часове П. Бобеков обикалял позициите и давал своите разпореждания да се отбранява всяка педя земя. В неравния бой въстаниците проявили изключителна храброст. На вр. Кукла четата на Ив. Хорчев се сражавала до последния куршум. На височината Спасовден въстаниците начело с Димо Диманов Ружин се били с отчаяна храброст, докато били посечени от врага.

В покрайнините на Панагюрище въстаниците също започнали отчаян бой за всяка къща, за всяка улица. Бранителите, между които с изключителната си храброст се отличили Стоян Пъков и Рад Тусчийски, стреляли, докато имали фишеци, и загивали, пазейки своя град.[87] Тяхната самопожертвователна борба дала възможност на по-голямата част от жените и децата да напуснат града и да потърсят спасение в горите.

След обед на 30 април турската редовна войска завзела Панагюрище и започнала кланета, грабежи и палежи. След нея влезли и башибозуците, които дооплячкосали и разорили града.

При настъпващата катастрофа някои от въстаническите ръководители, като П. Щърбанов, се самоубили, за да не попадат в ръцете на врага. Уловените живи въстаници, както и пленените жени и девойки, които не били убити, претърпели гаври и мъчения. Някои от тях издъхнали в затвора, други били осъдени на смърт. Столицата на въстанала България била облята в кръв и превърната в пепелище. Въпреки че панагюрските въстаници се отнесли истински хуманно спрямо турските пленници, победителите вършели точно противното — колели и убивали, без да щадят дори жени, старци и деца. От Панагюрище били откарани като „плячка" около 30 000 глави добитък. Грозни злодеяния били извършени и в панагюрските села, много от които били опожарени.

Същевременно били застрашени и други два важни центъра на въстанието — Копривщица и Клисура. Необявяването на въстанието в Карлово, Сопот, Калофер и долината на р. Стряма имало тежки последици за Клисура. Срещу нея действувала само нередовна войска, но многобройна, набрана предимно от турските села в Стрямската долина начело с карловския предводител Тосун бей.

Още на 26 април /8 май/ два башибозушки разезда били посрещнати и разпръснати от клисурци и това доста ги окуражило. Същия ден обаче Тосун бей настъпил със своите многочислени орди — 2000 души с 25 знамена. Клисурци се сражавали храбро на позициите. Пуснали в действие и своята артилерия от черешови топчета при Зли дол, но врагът взел надмощие. В боя се отличил един от въстаническите ръководители — Нейчо Калъчев. По-късно закипял бой на живот и смърт и в крайните къщи на градчето. След влизането на войската Клисура била ограбена и опожарена до основи.[88] Избити били стотици хора, предимно жени и деца. Други доброволно предпочели смъртта. Такъв пример дала Ана Козинарова, която пожертвувала децата си и себе си, хвърляйки се заедно с тях в един кладенец, за да не попаднат в плен.

В последния момент на клисурци пристигнала помощ една конна чета, съставена от стрелчани и копривщенци начело с П. Волов, но градчето било в пламъци. Заедно с отряда на Волов заминали за Копривщица и част от спасилите се клисурски въстаници.

Преценявайки критичната обстановка, Военният съвет в Копривщица начело с П. Волов, Г. Икономов, Т. Каблешков, Найден Попстоянов и др. предприел нов опит да се подтикнат към въстание Карлово, Сопот и други селища. Изпратеният в района конен отряд, предвождан от Волов, обаче бил принуден скоро да се върне обратно поради многобройните башибозушки банди, които сковали всякаква бунтовна проява на българите.[89] С това съдбата на селището, в което гръмнала първата пушка, била решена. От всички страни Копривщица била заградена от вражески сили. От юг гърмяла артилерията на Хафъз паша срещу Панагюрище, на изток горяла Клисура, от север напирали турци от Златишко. Военният съвет решил населението да се изтегли в горите, за да се спаси от клане, а въстаниците да се придвижат към Стара планина. Копривщенските чорбаджии обаче, които поначало били против въстанието, замислили друг план — да предадат на турската власт водачите на бунта и така да измолят спасението на града. Заговорът им в началото успял — с помощта на няколко селяни, недоволни от сполетелите ги нещастия, на 29 април те заловили и арестували въстаническите ръководители. Опитът за контрареволюционен преврат бил осуетен само благодарение на пристигналите в Копривщица П. Бобеков, Ив. Хорчев и други водачи на Панагюрското въстание, между които и стрелчанци. Те освободили затворените си другари.

При създалата се обстановка панагюрските дейци и освободените революционери побързали да се оттеглят. Сформираната малка чета се стремяла да достигне Стара планина и да премине в Търновски революционен окръг. По пътя, водейки престрелки с многобройни потери, четата се разпръснала. П. Волов и Г. Икономов се удавили при опита си да преплуват р. Янтра при гр. Бяла, Т. Каблешков бил заловен и за да остане верен на клетвата си, се самоубил в Габровското полицейско управление. Само П. Бобеков — председателят на Привременното правителство, стотникът Манчо Манев от Панагюрище и Христо Драганов — командир на отделение от Клисура, достигнали с. Самоводене, където били укрити и оттам след известно време прехвърлени по комитетския канал през Свищов във Влашко.[90]

На 1/13 май край Копривщица пристигнала войска — около 5000 души низами и башибозуци и „градецът се предал"[91]. За да се избегне опожаряването му, първенците събрали огромен „откуп" в злато за командирите на „императорския аскер" и на башибозука. Това не попречило градът да бъде оплячкосан и повечето от замесените във въстанието да бъдат убити или изпратени в затворите.

Селските въстаници, съсредоточили се в с. Петрич, дали героичен отпор на турските части, но след падането на Панагюрище положението им било безнадеждно. Още на 23—25 април при с. Петрич се водели боеве. Заедно с въстаналите селяни, на които липсвал всякакъв боен опит, се сражавала и Хвърковатата чета на Бенковски, която им вдъхвала смелост и организирала отбраната. Черешовата батарея от три топа също била използувана. С общи усилия настъпващите откъм Златица башибозуци и черкези били разбити и прогонени, но не задълго. На 26 април, след като четата на Бенковски потеглила към друг застрашен район, въстаниците край с. Петрич трябвало да отстъпят пред числения превес на башибозушките отряди.[92]

Тежки боеве водели и въстаниците на Еледжик, вр. Новаковец и Градището, където бил създаден въстанически лагер. Гористата и трудно достъпна местност улеснявала отбраната на съсредоточилите се там въстаници от близките села. Въстанието се ръководело от избрания Военен съвет от 11 души начело с Г. Телийски от Церово и Теофил Бойков от Калугерово. В лагера били въведени строг ред и дисциплина. Провеждали се военни учения, направени били окопи и укрепления, построени били оръжейни работилници и подслони за хората, взети били мерки и за продоволствието. Двете посещения на Бенковски и неговата чета още повече повдигнали бойния дух. Въстаниците успешно отбили няколко черкезки нападения. На 1 май срещу укрепения лагер на Еледжик откъм Ихтиман настъпили редовни войски около 3000 души, прехвърлени чак от Ниш, под командуването на Хасан паша. Към тях се присъединили черкези и башибозуци. Атакувани от три страни, въстаниците се сражавали героично, въпреки че общата численост на неприятеля надхвърлила 7000 души. Ръководейки защитата до последния момент, Г. Телийски паднал убит заедно с най-храбрите бранители. Лагерът бил разгромен.[93]

В следващите дни почти всички въстанали села наоколо последвали участта му. Започнала безмилостна сеч, грабеж на добитък и покъщнина.[94] Част от жителите успели да се укрият в горите. Групи заловени въстаници били изпратени за следствие в София, а други към Пазарджик и Пловдив. На юг от Белово турските редовни и нередовни войски също извършили кланета.[95]

По това време Хвърковатата чета се отправила към вр. Лисец над Панагюрище, откъдето видяла димящите му развалини. Както отбелязва

Георги Бенковски, вожд на въстанието в IV революционен окръг през 1876 г., фотография. Народна библиотека „Кирил и Методий" — София

1

2

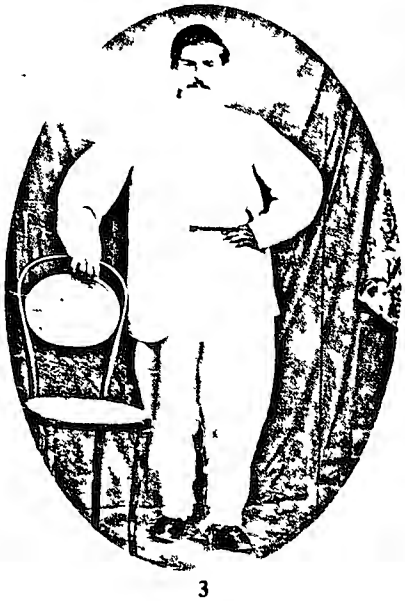
3

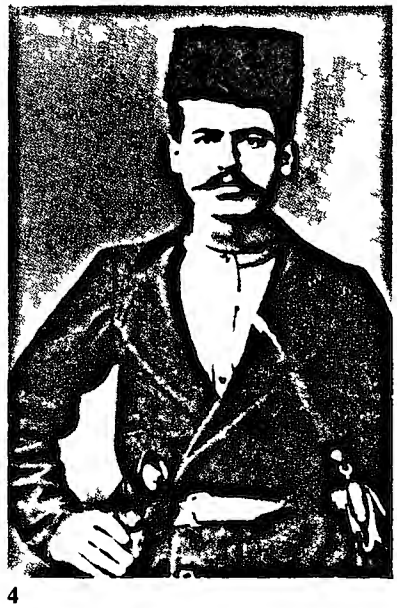
4

5

6

Захари Стоянов, пред гледката на горящите селища развълнуваният Бенковски заявил: „Моята цел е постигната вече! В сърцето на тиранина аз отворих такава люта рана, която никога няма да заздравей."

Четата се спуснала в Златишко, където заварила българското население пръснато да търси спасение от башибозука. Поради крайно неблагоприятната обстановка войводата решил четата да се разформирова. Щабът на Бенковски и присъединилите се в Белово чужденци продължили на север и достигнали Стара планина.[96] Част от четниците успели да се укрият, мнозина били избити, а други заловени и съдени. След много изпитания, придружен само от З. Стоянов, отец Кирил и Стефо Далматинеца, Бенковски се озовал в Тетевенско. На 12 май в местността Костина поради предателство им била устроена засада. Енергичният и талантлив организатор и вожд на въстанието Г. Бенковски загинал. З. Стоянов по една случайност се спасил, а двамата им другари били пленени.

В някои села на Софийско и Орханийско също имало бунтовни прояви и била установена връзка с ръководството на IV революционен окръг. Това дало повод да бъдат извършени големи репресии от турската войска, при което най-много пострадали селата Горна Раковица и Вакарел. От терора не могли да убягнат дори чуждестранните инженери и работници, строящи линията Ихтиман — Белово.[97]

В Перущица „кървавото писмо" пристигнало на Гергьовден — 23 април/5май. Революционният комитет без всякакво колебание решил да обяви въстание.[98] Години наред в Перущица работел като учител видният революционер, участник в Първата българска легия и съратник на Левски Петър Бонев и комитетските дейци имали готовност за действие. Въстанало и съседното село Брестовица. Под влияние на местните чорбаджии брестовчани не се съединили с перущенци и наскоро прекратили борбата.

В Перущица било избрано въстаническо ръководство начело с П. Бонев, С. Гинев и пристигналия от Пловдив К. Чистеменски. Незабавно те пристъпили към организиране на отбраната, като мобилизирали населението да прави землени укрепления и барикади от коли и камъни. Възприета била тактиката на кръгова отбрана. Оформени били 6 участъка, в чиято защита се включили около 600 въстаници, между които и над 50 жени.[99] Оръжието им се състояло от кремъклийки пушки и един черешов топ.

Башибозушки отряди, предвождани от братята на Ахмед ага Тъмръшлията — Адил и Исмаил, започнали да връхлитат срещу Перущица.

Дошла и редовна войска под командуването на Рашид паша и още башибозуци от Рупчоска нахия. Първите атаки на врага били отбити със значителни загуби от негова страна. В боевете паднали обаче и много пламенни революционери, между тях и водачът на въстанието П. Бонев. Врагът имал огромно числено превъзходство, снабден бил и с артилерия. Боевете се пренесли в градчето, като се водели за всяка улица, за всяка къща. Част от жените и децата се пръснали по полето, но повечето били избити. В черквата „Св. Архангел Михаил" и в намиращите се в съседство две къщи и училище се събрали последните оцелели ратници заедно с множество жени и деца. Борбата се водела на живот и смърт. На 1/13 май ратниците били принудени да се приберат в черквата. Обсадени, измъчвани от жажда, те водели отчаян бой. Когато положението станало безизходно, по примера на К. Чистеменски и С. Гинев много въстаници решили да изпълнят в буквалния смисъл девиза „Свобода или смърт". Те убили своите деца и жените си, които също предпочели смъртта пред позора, а след това сложили край на живота си.[100]

7

8

1. Георги Измирлиев, член на Гюргевския революционен комитет и помощник главен апостол на I революционен окръг, обесен на 26 май 1876 г., фотография. Народна библиотека „Кирил и Методий" — София

2. Тодор Кирков от Ловеч, помощник-войвода на Тревненската чета в 1876 г., обесен на 24 юни 1876 г., фотография от 1876 г. Народна библиотека „Кирил и Методий" — София

3. Цанко Дюстабанов от Габрово, войвода на Габровската чета в 1876 г., обесен на 15 юни 1876 г., фотография. Народна библиотека „Кирил и Методий" — София

4. Стефан Иванов Пешев от Севлиево, председател на революционния комитет в града през 1875—1876 г., обесен на 25 юни 1876 г., фотография. Народна библиотека „Кирил и Методий" — София

5. Захари Стоянов, апостол в IV революционен окръг, фотография. Народна библиотека „Кирил и Методий" — София

6. Тодор Каблешков, водач на въстанието в Копривщица, самоубил се ок. 2 юни 1876 г., фотография, собственост на Райна Каблешкова — Пловдив

7. Стефан Стамболов, член на Гюргевския революционен комитет и главен апостол на I революционен окръг в 1876 г., фотография, към 1880 г. Архив на Института по история при Българската академия на науките — София

8. Иларион Драгостинов, член на Гюргевския революционен комитет и главен апостол на II революционен окръг, загинал на 8 май 1876 г., фотография от 1876 г. Архив на Института по история при Българската академия на науките — София

1

2

Тази саможертва, последвана от мнозина, била трагичният и величав епилог на защитата на Перущица.

След това редовните войски и башибозукът започнали кланета, палежи и отвличане на жени и девойки. Перущица — едно от цветущите български селища, представлявало купища от димящи развалини. Изключителната храброст, проявена от перущенци, показала категоричната непримиримост на българите към турската власт. В рапорт на т. нар. Изпитателна комисия на Високата порта се казва, че „най-буйните революционери" на въстанието в България били от Перущица.[101] За подвига на перущенци заговорили в цяла Европа.

На 25 април въстанали и селата Бойково, Сотир и Дедово, Рупчоска нахия. Почвата в района била подготвена от местния ръководител Григор Аргиров и от обиколките на З. Стоянов. По време на въстанието тук дошъл от Пловдив О. Иванов. Съпротивата на вдигналите се на борба селяни скоро била сломена от башибозуците.[102]

Съгласно предварителния план в Батак — старо революционно гнездо, трябвало да се съсредоточат въстаниците от около 30 селища от Западните Родопи /Доспат/, Разлог и даже тези около Брацигово. Този план не се осъществил, но батачани сами поели пътя на борбата.[103] Въстанието било обявено на 22 април / 4 май с голям ентусиазъм от Петър Горанов, Ангел Трендафилов, Тодор Попнейчев и др. Определени били командирите — петстотници, стотници, петдесетници и пр. Броят на въстаниците достигнал 1100 души, макар че не всички имали оръжие.По височините около селището били направени окопи. На позициите въстаниците изкарали и готовия дървен топ. Същевременно батачани направили опит да се споразумеят с мюсюлманите, живеещи в съседните села.

Пратеници на българите с мохамеданско вероизповедание от селата Ракитово, Дорково, Костандово и Корова /дн. Драгиново/ се срещнали с представители на въстаниците. От името на революционния съвет последните разяснили, че са се вдигнали против правителството и няма да закачат мирните мюсюлмани. Въстаническите пратеници поставили само условие никой да не пречи на християните от селата със смесено население, като Ракитово и Каменица, да се изтеглят и съберат в Батак. Българите с мохамеданско вероизповедание приели условието, но се намесили турските властници и извършили мобилизация на всички мюсюлмани. Така въпреки успешното начало мерките на властта провалили опита за разбирателство между братята по кръв българи-християни и българи-мохамедани.[104] Не успели да се из-

теглят в Батак и българите от смесените села. Пристигащите башибозушки отряди, бързо увеличаващи своята численост, застрашавали всички християни с кървава разправа, а селата с опожаряване.

Отбраната на Батак била трудно осъществима. Поради това П. Горанов предложил и революционният съвет приел жените и децата да се изнесат в гората и там да се охраняват, но решението не било изпълнено. Изпратени били хора в Панагюрище да съгласуват плана за отбраната и да получат помощ.[105] При стеклите се обстоятелства обаче батачани трябвало да се бият сами.

По това време Ахмед ага Барутанлията, феодал и полицейски началник, събрал голяма въоръжена сила с командири запасни офицери и я повел срещу Батак. Дошла и редовна войска. Батачани отхвърлили предложението на Ахмед ага да се предадат и отблъснали първите нападения на врага.

3

4

5

6

7

8

---

1. Стоян Заимов, член на Гюргевския революционен комитет и главен апостол на III революционен окръг, заточен в Мала Азия през 1876 г., фотография. Архив на Института по история при Българската академия на науките — София

2. Панайот Волов, член на Гюргевския революционен комитет и главен апостол на IV революционен окръг, загинал на 26 май 1876 г., фотография. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

3. Никола Славков от Свищов, член на Гюргевския революционен комитет, фотография. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

4. Стефанаки Савов от Враца, член на Врачанския революционен комитет и участник в четата на Христо Ботев в 1876 г., фотография. Архив на внука му Стефан Савов от София

5. Стоил Вучков — Стоил войвода, ръководител на чета в Сливенски революционен окръг, загинал на 12 май 1876 г., детайл от фотография. Архив на Института по история при Българската академия на науките — София

6. Андон Кутев от Сливен, член на местния революционен комитет, обесен на 30 юни 1876 г., фотография. Архив на Института по история при Българската академия на науките — София

7. Георги Обретенов от Русе, член на Гюргевския революционен комитет и помощник главен апостол на II революционен окръг, загинал на 8 май 1876 г., фотография. Архив на Института по история при Българската академия на науките — София

8. Таньо Стоянов Куртев от Сливен, сподвижник на В. Левски и войвода на чета в 1876 г., загинал на 27 май 1876 г., фотография от 1876 г. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

На 30 април се завързал ожесточен бой, в който участвували и жени. Въстаниците обаче трудно можели да устоят срещу многократно по-силния противник.

Уплашени от опасността, някои от чорбаджиите започнали капитулантски действия. Те настоявали въстаниците да се върнат в селището, за да обяснят пред властта действията си като самоотбрана срещу евентуални нападения на башибозуците. Няколко въстанически отряда, водени от П. Горанов, Ст. Трендафилов и др., продължили да отблъсват вражеските атаки на позициите. Щабът на Ахмед ага се намирал на Петрово бърдо, над самия Батак. На 1/13 май бой се водил и в покрайнините на селището. Групи въстаници се оттеглили в отделни къщи и продължили отбраната на живот и смърт. Когато положението станало неудържимо, П. Горанов дал нареждане въстаниците да излязат в гората заедно с жените и децата. Опитът за изтегляне обаче завършил с неуспех. Първи влезли в Батак турците от с. Енимахала /Гарваново/ и започнали клане.

Първенците, или „благоразумните", водели преговори с Ахмед ага и той се заклел, че ако батачани предадат оръжието си, никому не ще стори зло. Истинското му намерение било с подлост да превземе Батак и да отмъсти за близо стотината паднали в боевете мюсюлмани. Когато батачани предали оръжието си, аскерът започнал сеч. Няколкостотин души, в това число и деца, укрили се в зданието на училището, били изклани.[106] Част от въстаниците, които се усъмнили в обещанието на башибозушкия предводител и скрили оръжието си, повели бой, докато могли да държат пушката или ножа.

Най-отчаяна съпротива оказали събралите се в черквата „Св. Неделя" и в черковния двор мъже, жени и деца. Заловените били подложени на безмилостна сеч — върху специални трупи /дръвници/. Никой не бил пощаден освен някои момчета, определени за потурчване , и момите, взети за харемите на турските първенци. В този момент майки хвърляли децата си в реката, а момичетата дръзко предизвиквали победителите да ги убият, за да не станат робини. Кървавата трагедия на батачани била резултат от разпаления фанатизъм от софти и ходжи и разкрила ожесточението на господствуващата феодална класа към въстаналите българи. След 5/17 май Батак представлявал купчина развалини, както изтъкват по-късно чуждите журналисти и анкетьори, които го посетили. Макгахан писал: „От всички жестокости, безумия и престъпления, извършени някога от турците, клането в Батак е между най-страшните."[107]

Въстанието взело масови размери и в района на Брацигово. Градчето било център на занаятчийската и манифактурна промишленост. Там В. Левски основал твърде рано революционен комитет. Подготвителната работа през 1876 г. в Брацигово и в околните села се водела системно, а неин водач бил бележитият революционер В. Петлешков. Върналият се от Панагюрище Петлешков сам обявил въстанието в Брацигово на 21 април / 3 май.[108]

Масовото въстание в Брацигово било последвано и в околните села: Радилово, Жребичко, Бяга, Ясъкория /дн. Равногор/, Козарско, Аликочово /дн. Капитан Димитриево/, Кричим, Дедово, Бойково и др. В Брацигово, като въстанически център, се събрали около 1330 въстаници, от тях 732 души били брациговци. Повечето от половината имали пушки. Разполагали и с 11 брястови и черешови топа.[109] Направени били барикади и окопи. В помощ на В. Петлешков неуморно действували Георги Ангелиев, Лазар Илиев, Иван Ганчев, Никола Боянов, Ангел Арнаудов, поп Сокол и др., някои от които били представители на селските комитети.[110]

При започване на боевете били отбити нападенията на башибозушките части при с. Аликочово. Въстаническото ръководство влязло във връзка с Батак. Имало решение брациговските въстаници да се съсредоточат там, но условията не позволили този план да се изпълни. На 30 април /12 май 1876 г. в Брацигово се водил ожесточен бой с башибозука /около 2700 души/, който бил отблъснат със значителни загуби за него. След разгрома на Батак тук дошла и част от ордата на Ахмед ага Барутанлията. Силите на врага продължили да нарастват и достигнали 18 000 души.[111] Брациговци продължили героично да се сражават. На 5/17 май Брацигово било обградено от всички страни. Редовните турски войски били командувани от пристигналите тук Хасан паша и Решид паша — първия, след като потушил въстанието в Ихтиманска Средна гора, втория — след разгрома на Перущица. Въпреки че сред първенците на градчето зреела мисълта за спиране на съпротивата, въстаническото ръководство начело с В. Петлешков продължавало борбата. На 6/18 май, когато никаква надежда не останала, нито имало муниции, при Хасан паша бил изпратен парламентьор — дядо Мильо, който заявил, че Брацигово се предава. Благодарение на дадения голям „откуп" селището не било опожарено, но последвали убийства, включително и на жени и деца, както в града, така и в околните села. В. Петлешков бил заловен, но успял да погълне отрова. Подложен на нечовешки изтезания — поставен между два огъня, за да се изтръгнат от него признания, той поел цялата отговорност върху себе си с думите: „Сиромашта няма никакъв грях,

няма никой друг." По пътя за Пловдив отровата започнала да действува. Петлешков бил доубит от заптиетата. Над 250 въстаници от Брацигово и околните села били осъдени и изпратени на заточение. Австрийският вицеконсул в Пловдив докладвал на посолството си в Цариград, че „Брацигово е най-дълго защищаващо се селище"[112]. Това било признато и от турското командуване.

ВЪСТАНИЕТО В ТЪРНОВСКИ ОКРЪГ. Преждевременното обявяване на въстанието в Панагюрски окръг изненадало ръководителите на останалите окръзи и ги принудило също да призоват народа на оръжие.

Апостолите на Търновски революционен окръг получили „кървавото писмо" със закъснение. В същото време турската власт в Търново още на 21 април по телеграфа била предизвестена за въстанието в Панагюрище и мютесарифът от своя страна изискал съответни мерки от административните и полицейските органи. Обстановката с всеки час ставала все по-напрегната. Получени били поверителни нареждания от правителстото за извънредна бдителност, за мобилизиране и раздаване на оръжие на нередовните войници. Фактически властите в цялата страна били вдигнати на бойна нога по повод събитията в Пловдивско и Пазарджишко.

Полицията в Търново, както и в други градове започнала арести и ненадейни обиски. В Г. Оряховица бил арестуван Маньо Тодоров, потърсен бил и членът на окръжния комитет Иван Панов Семерджиев. Независимо от тези обезпокоителни признаци Търновският окръжен комитет решил да проведе насроченото окръжно събрание, делегатите за което били вече на път. То се състояло в Г. Оряховица през нощта на 25 срещу 26 април при пълна конспиративност. Присъствували пълномощниците на окръжното ръководство и на местните комитети, които успели да се промъкнат, без да събудят подозрението на турската полиция. Съставът не бил пълен поради арестуването на някои от пратениците по пътя. Едва тук повечето делегати узнали с положителност за преждевременното обявяване на въстанието в IV революционен окръг.

В няколкото изпълнени с напрежение часове събранието обсъдило създалото се положение и внесло най-наложителните уточнения и промени в плана. По вишегласие било решено въстанието в Търновски окръг да се обяви на 28 април.[113] Ст. Стамболов, който не присъствувал на събранието, дал съгласието си. Делегатите, повечето вече търсени от полицията, тайно напуснали средището на окръга и се отправили към определените им райони, за да приведат решението в дело. Властта обаче била по следите на съзаклятниците и на всяка цена искала да осуети въстанието. Извънредните ѝ мерки затруднили пренасянето на оръжие. Изпратените от Русе за Г. Оряховица 30 каруци със скрито в тях оръжие не достигнали предназначението си, явно били конфискувани от властта. На 27 април / 9 май в Г. Оряховица били заловени Ив. Панов Семерджиев, Г. Измирлиев — Македончето и др. в момент, когато разпределяли оръжие. Арестувани били общо около 30 души[114]

Жителите на Г. Оряховица обаче реагирали енергично. Под звъна на църковната камбана събралото се множество от граждани, предимно жени, водени от Елена Грънчарова, потеглили за Търново. Те поискали да бъдат освободени арестуваните и мютесарифът да спре безчинствата на башибозуците.[115] Тази демонстрация показала силното недоволство на народа, но не предотвратила ударите на властта върху революционните комитети в Търново, Г. Оряховица, Дряново, Лясковец, Севлиево и много други селища.

На връщане от окръжното събрание в родния му край бил заловен председателят на Севлиевския комитет Стефан Пешев. В Севлиево били арестувани и неколцина други революционери. Тези, които успели да избягнат погрома, решили да действуват в балканските села.[116] В ръцете на полицията попаднали и двама сливенски дейци, у които било намерено оръжие. Това дало допълнителен повод за нови обиски в Търново. Центърът на окръга и източният район фактически били парализирани. Опитът на революционните съмишленици в Търново да предизвикат пожар в града не успял.

В Троян извънредните мерки на властта и арестите също попречили в решителния момент да се мобилизират предвижданите въстанически сили, макар че в това старо средище на вътрешната комитетска организация приготовленията за въстание през пролетта на 1876 г. били оживени. Подобно било положението и в други райони на окръга.

Главният апостол Ст. Стамболов се укривал в с. Самоводене, откъдето се надявал да улесни координирането на въоръжените действия в различните райони, но не взел непосредствено участие в борбата и по-късно емигрирал в Румъния. На практика централно ръководство липсвало и инициативата изцяло преминала в ръцете на революционните комитети по местата, където се отправили делегатите на окръжното събрание и придружилите ги сътрудници, изпратени в тяхна помощ от окръжния комитет.

Въстанието в Търновски окръг най-напред било обявено в търновските села Бяла черква, Михалци, Мусина, Дичин, Вишовград и Голямо Яларе /дн. Русаля/. От времето на Левски рево-

люционното дело имало горещи привърженици в този район, често спохождан от верния съратник на Апостола отец Матей Преображенски, а след смъртта му в 1875 г. насърчаван от членове на Търновския комитет. Години наред из тези села учителствувал бележитият революционер Бачо Киро Петров. От 1873 г. в с. Михалци бил учител високо образованият Тодор Лефтеров. В навечерието на въстанието успоредно с военнотехническите приготовления те и другите местни дейци на вътрешната революционна организация продължили умело да използуват училището, читалищата и театъра за разпалване на борческия и патриотичния дух на населението.

На 26 април / 8 май в чисто българското село Мусина, където условията позволявали по-голяма свобода на действие и където имало също активен местен комитет, пристигнали изпратените от окръжния център ръководители: войводата поп Харитон, районният агитатор помощник-апостолът Хр. Караминков — Бунито, а след тях офицерът, завършил Военното училище в Одеса, П. Пармаков и членът на Търновския комитет Христо Донев. В с. Мусина те били подпомогнати от Аврам Петков, Христо Трифонов, Недялко Генов и други верни работници. На устроеното съвещание местните дейци с въодушевление одобрили становището за въстание в подкрепа на братята на юг от Балкана. Съгласно указанията на окръжното ръководство било решено да се мобилизират боеспособните мъже, без да се вдига останалото население, а сформираната чета да се отправи към Балкана.

На 28 април на сборния пункт в с. Мусина се явили въстаниците от споменатите села. Най-многобройна била дружината от с. Бяла черква, предвождана от Бачо Киро Петров. В това село със смесено българско и турско население от 150 български къщи излезли 101 въстаници. От няколко семейства излезли по двама братя, а едно семейство дало четирима въстаници. В останалите села Михалци, Мусина, Дичин и пр. въстанието също увлякло значителен брой борци, предимно младежи. Общо с присъединилите се от с. Балван махала /дн. Ветринци/ въстаници четата достигнала 192 души. Начело на сформираната сборна чета застанал поп Харитон Халачев, за военен ръководител бил избран П. Пармаков, а за знаменосец Димитър Атанасов — Русчуклийчето. Във Военния съвет освен изпратените от окръга дейци били избрани 14 местни революционери, между които Бачо Киро, поп Гаврил Трифонов, Васил Неделчев, Иван Марангозов, Т. Лефтеров, поп Стефан Трифонов, А. Петков, Петър Драганов и др. Сред тях най-голямо влияние за морално-политическия дух на въстаниците наред с войводата и военния командир имал Бачо Киро — организаторът и ръководителят на белочерковци — ядрото на четата.[117]

По пътя към Габровския Балкан четата отседнала за кратък отдих в Дряновския манастир „Св. Архангел Михаил", но тук била застигната от турски части и принудена да приеме боя. Пътят ѝ към позициите в Балкана бил отрязан. В следва-

Бачо Киро Петров от Бяла черква, Великотърновски окръг, учител, един от организаторите на четата на поп Харитон в 1876 г., обесен на 28 май 1876 г., фотография. Народна библиотека „Кирил и Методий" — София

Поп Харитон Халачев от Габрово, войвода на чета, сражавала се в Дряновския манастир през 1876 г., загинал на 8 май 1876 г., фотография. Архив на Института по история при Българската академия на науките — София

щите дни разположеният в тесен пролом Дряновски манастир, обграден от три страни с отвесни скали, бил превърнат в крепост на въстаниците. Каменните зидове на сградите били пригодени за дълга отбрана. Четата разполагала и с достатъчно муниции, въпреки че оръжието на повечето бойци било старо. Девет дни — от 29 април до 7 май — следвали нападенията на редовни и нередовни войски, първоначално идващи от Търново, Габрово и Елена. Намеренията на четата да установи връзка със съзаклятниците от околните селища и да разкъса обръча били обречени на неуспех. В близкото Дряново революционният комитет попаднал под ударите на властта в навечерието на събитията. Разквартирована била и войскова част, което поставило в невъзможност оцелелите съзаклятници да окажат помощ на обсадените въстаници.

В първите престрелки войводата поп Харитон енергично насърчавал четниците и давайки пример, ги увличал в битката. На 1 май обаче поради невнимание се взривил барут в една от манастирските стаи, при което той бил тежко обгорен и ослепял. В този критичен момент щабът направил всичко да не допусне смут и униние. Командуването поел П. Пармаков. Борбата продължила въпреки усилващия се натиск на противника. Чрез дряновските чорбаджии турците изпратили две писмени предложения до обкръжените четници да сложат оръжие.[118] На 5/17 май пристигнали нови войскови части от Варна, Шумен и Русе с две крупови оръдия. Командуването поел Фазлъ паша — командир на Втора ордия /армия/. Вражеските сили достигнали до 11 000 души. Когато оръдията били насочени срещу манастира, Фазлъ паша пратил ултиматум до обсадените да се предадат и след новия отказ турските атаки били подновени. Въстаниците дали отчаян отпор. Но след като снарядите предизвикали пожар в манастира, положението им станало неудържимо.

Щабът решил през нощта на 7 срещу 8 май да направи излаз. При него били дадени много жертви, паднал убит и П. Пармаков. Няколко групи въстаници успели да преминат вражия обръч, но в следващите дни били преследвани и една по една унищожени. Две трети от въстаниците загинали с пушка в ръка, 47 души се спасили. Между последните бил Бачо Киро, който по-късно бил заловен и предаден на съд.

Деветдневната епична борба и на този въстанически отряд, който не надхвърлял 200 души, потвърдила морално-политическата устойчивост, високия боен дух и нравствената възвишеност на въстаналия български народ. Защитниците на Дряновския манастир дори пред явната смъртна заплаха в писмения си отговор заявили, че се борят не против мирното турско население, а за да заставят правителството да признае българите като народ. Превземането на тази крепост на бунта в Северна България било преценено от турска страна като изключително важна победа и Фазлъ паша бил награден с „благодарствена мазбата“[119] След като разгромил Попхаритоновата чета и превърнал манастира в развалина, Фазлъ паша със своите табори заминал за Тревненско и Габровско, където вече пламнали нови въстанически огнища.

В Габрово съобщението за събитията в Южна България и последните указания на окръжния център донесъл Асен Каменов, изпратен като представител на габровци на окръжното събрание на Търновски революционен окръг. Комитетът в Габрово незабавно бил осведомен от Цанко Дюстабанов, чиновник в управлението, и за появата на въстаници в Дряновския манастир. Рево-

ЦЕНТЪР НА ЗАВИСИМА ДЪРЖАВА

ГРАД

СЕЛО

ДЪРЖАВНА ГРАНИЦА

ГРАНИЦА НА ЗАВИСИМА ДЪРЖАВА

БЪЛГАРСКИ ПОЛИТИЧЕСКИ СРЕДИЩА:

БРЦК

ГЮРГЕВСКИ КОМИТЕТ

БЪЛГАРСКО ЦЕНТРАЛНО ЧОВЕКОЛЮБИВО ОБЩЕСТВО

ДОБРОДЕТЕЛНА ДРУЖИНА

ОДЕСКО БЪЛГАРСКО НАСТОЯТЕЛСТВО

ВЪСТАНИЕ ПРЕЗ СЕПТЕМВРИ 1875 Г.:

РАЙОН НА РЕВОЛЮЦИОННА АГИТАЦИЯ

ВЪСТАНИЧЕСКА ГРУПА И НЕЙНОТО ДВИЖЕНИЕ

ЗНАЧИТЕЛНО СРАЖЕНИЕ

АПРИЛСКО ВЪСТАНИЕ ОТ 1876 Г.:

ОБСЕГ НА РЕВОЛЮЦИОННАТА АГИТАЦИЯ И ПОДГОТОВКА /ПО РЕВОЛЮЦИОННИ ОКРЪЗИ/

ВРАЦА III ГРАД, ОПРЕДЕЛЕН ЗА СРЕДИЩЕ НА РЕВОЛЮЦИОНЕН ОКРЪГ И ПОРЕДЕН НОМЕР

СЕДАЛИЩЕ НА РЕВОЛЮЦИОНЕН ОКРЪГ

РАЙОН НА МАСОВА ВЪОРЪЖЕНА БОРБА

РЕВОЛЮЦИОННО НАРОДНО СЪБРАНИЕ

ОБЯВЯВАНЕ НА ВЪСТАНИЕТО

СЪСРЕДОТОЧИЕ НА ОРГАНИЗИРАНА И ПРОДЪЛЖИТЕЛНА СЪПРОТИВА

БОЕН ПЪТ НА:

ХВЪРКОВАТАТА ЧЕТА НА Г. БЕНКОВСКИ

ВЪСТАНИЧЕСКИ ОТРЯДИ И ЧЕТИ

БОТЕВАТА ЧЕТА

ЧЕТА, ВОДЕНА ОТ ТАНЮ СТОЯНОВ

ЧЕТА, ВОДЕНА ОТ СИДЕР ГРЪНЧАРОВ

СЕЛИЩЕ, ДАЛО БОЙЦИ В БОТЕВАТА ЧЕТА

ПО-ЗНАЧИТЕЛНО СРАЖЕНИЕ

ЧЕТА НА КАП. П. КИРЯКОВ

РЕВОЛЮЦИОННИ ПРОЯВИ

ИЗВЪНРЕДНИ СЪДИЛИЩА ЗА ЗАЛОВЕНИ ВЪСТАНИЦИ

УЧАСТИЕ НА БЪЛГАРИ ДОБРОВОЛЦИ В СРЪБСКО-ТУРСКАТА ВОЙНА ПРЕЗ 1876 Г.:

СЪСРЕДОТОЧАВАНЕ НА БЪЛГАРСКИ ДОБРОВОЛЦИ

БОЕН ПЪТ НА ОТРЯДИ И ЧЕТИ /ОТ КРАЯ НА АВГУСТ 1876 Г. „РУСКО-БЪЛГАРСКА ДОБРОВОЛЧЕСКА БРИГАДА"/:

НАЧЕЛО С П. ХИТОВ, Ф. ТОТЮ, ИЛЮ МАРКОВ, ХР. МАКЕДОНСКИ, Н. ПОПНИНОВ, СИМО СОКОЛОВ И ДР.

КОМАНДУВАНА ОТ МАЙОР Н. А. КИРЧЕВ

ИЗТЕГЛЯНЕ НА БЪЛГАРСКИТЕ ДОБРОВОЛЦИ /ДО РАЗФОРМИРОВАНЕТО НА БРИГАДАТА НА 4 АПРИЛ 1877 Г./, ЧАСТ ОТ КОИТО ПОСТЪПВАТ В БЪЛГАРСКОТО ОПЪЛЧЕНИЕ ПРЕЗ РУСКО-ТУРСКАТА ОСВОБОДИТЕЛНА ВОЙНА 1877 Г.

ПО-ЗНАЧИТЕЛНО СРАЖЕНИЕ

ОБЕКТИ, ИЗВЕДЕНИ С ЦИФРИ:

1 НОВО СЕЛО
2 ФЛОРЕНТИН
3 ТУРНУ СЕВЕРИН /ДРОБЕТА ТУРНУ СЕВЕРИН/
4 КНЯЖЕВАЦ
5 КАДЪБОАЗ /БЕЛОГРАДЧИШКИ ПР./
6 САЛАШ
7 БЕЛОГРАДЧИК
8 ВР. БАБИН ЗУБ
9 ЧИПРОВЦИ
10 ВРЪШКА ЧУКА
11 ГОРНА КРЕМЕНА
12 КАМАРАТА
13 РУСКА БЕЛА
14 ЗАНОЖЕНЕ /ДРУЖЕВО/
15 ЗАНОГЕ
16 ОРХАНИЕ /БОТЕВГРАД/
17 БЯЛА СЛАТИНА
18 ДЕЛИГРАД
19 АЛЕКСИНАЦ
20 МАН. СВ. СТЕФАН
21 ЗИМНИЧ
22 ХЛЕБАРОВО
23 ДИЧИН
24 МИХАЛЦИ
25 МУСИНА
26 ГАБРОВО
27 БАТОШЕВО
28 КРЪВЕНИК
29 ВЪРБОВО
30 ПОЖАРЕВО
31 ГЕРГЕВЕЦ
32 НЕЙКОВО
33 /СЪРНЕВО/
34 /БЪДЕЩЕ/
35 /ГИТА/
36 КАЗАНЛЪК
37 ДОЛНО САХРАНЕ
38 КАЛОФЕР
39 ЗЛАТИЦА
40 ПИРДОП
41 КАРЛОВО
42 РАВНА
43 ЕТРОПОЛЕ
44 ПРАВЕЦ
45 ГЕРМАН
46 ЛОЗЕН
47 СТРЕЛЧА
48 МЕЧКА
49 ОБОРИЩЕ
50 ПЕТРИЧ
51 СМОЛСКО
52 МИРКОВО
53 ДОЛНО КАМАРЦИ
54 ГАЙТАНИНОВО
55 ГОЛЯМА РАКОВИЦА
56 /ЕЛИН ПЕЛИН/
57 ОТЕЦ ПАИСИЕВО
58 СТАРО Н. СЕЛО /СТАРОСЕЛ/
59 ПАЗАРДЖИК
60 /КАП. ДИМИТРИЕВО/
61 БЯГА
62 МИТРОШИНЦИ
63 БАЛТА БЕРИЛОВЕЦ
64 ЕСКИ ДЖУМАЯ /ТЪРГОВИЩЕ/
65 КУТЛОВИЦА

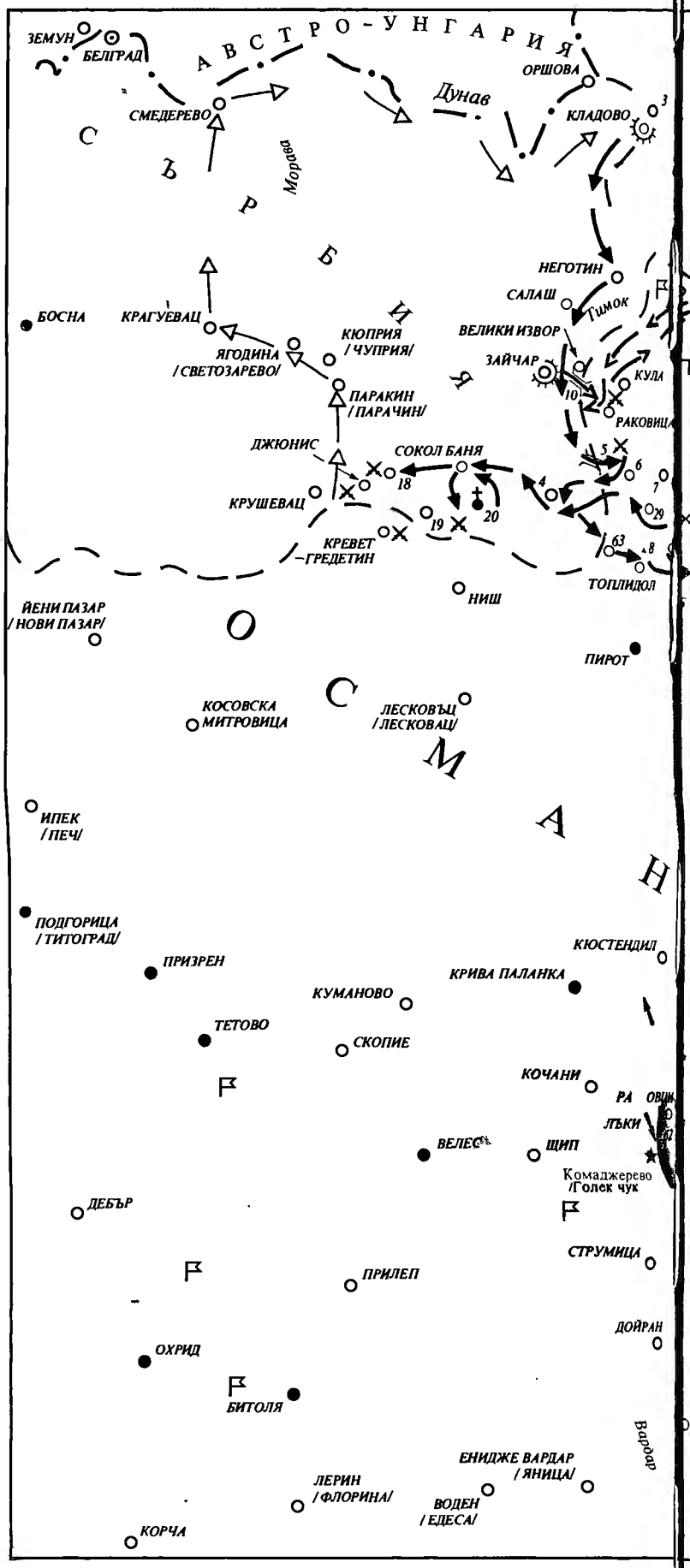

Въстанията през 1875—1876 г. и участието на българските доброволци в Сръбско-турската война 1876 г.

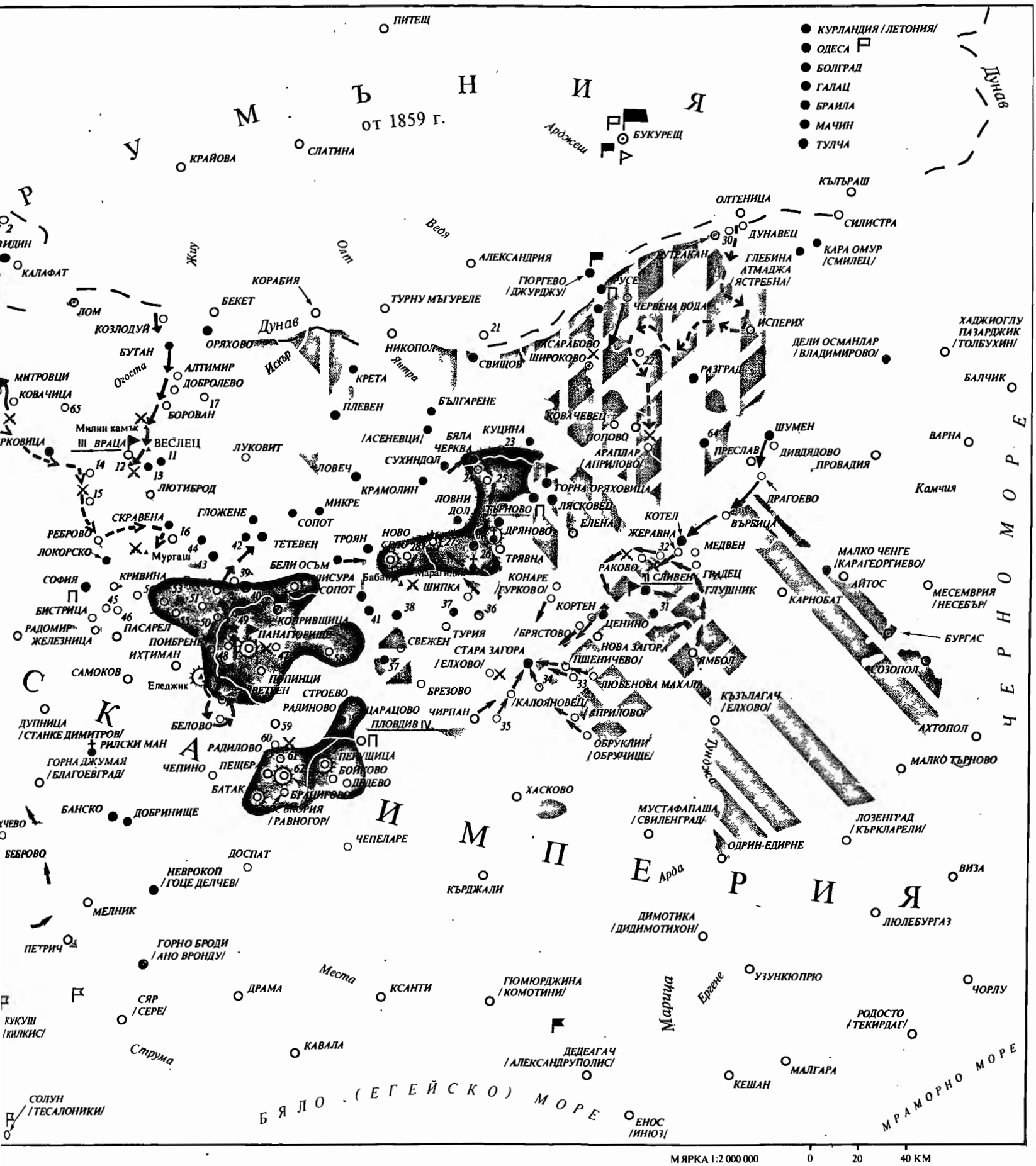
РУМЪНИЯ
от 1859 г.
СКАМПЕРИЯ
ЧЕРНО МОРЕ
БЯЛО (ЕГЕЙСКО) МОРЕ
МРАМОРНО МОРЕ
Дунав
Ардженш
Жиу
Олт
Веда
Искър
Янтра
Огоста
Марица
Тунджа
Арда
Места
Струма
Ерегене
КУРЛАНДИЯ /ЛЕТОНИЯ/
ОДЕСА
БОЛГРАД
ГАЛАЦ
БРАИЛА
МАЧИН
ТУЛЧА
ПИТЕЩ
БУКУРЕЩ
КРАЙОВА
СЛАТИНА
КЪЛЪРАШ
ОЛТЕНИЦА
СИЛИСТРА
ДУНАВЕЦ
КАРА ОМУР /СМИЛЕЦ/
ГЛЕБИНА
АТМАДЖА /ЯСТРЕБНА/
ВИДИН
КАЛАФАТ
ЛОМ
КОЗЛОДУЙ
БУТАН
АЛТИМИР
ДОБРОЛЕВО
БОРОВАН
МИТРОВЦИ
КОВАЧИЦА
Милин камък
III ВРАЦА
ВЕСЛЕЦ
ЛЮТИБРОД
РЕБРОВО
ЛОКОРСКО
СКРАВЕНА
Мургаш
СОФИЯ
БИСТРИЦА
РАДОМИР
ЖЕЛЕЗНИЦА
ПАСАРЕЛ
ИХТИМАН
САМОКОВ
Еледжик
ДУПНИЦА /СТАНКЕ ДИМИТРОВ/
РИЛСКИ МАН
ГОРНА ДЖУМАЯ /БЛАГОЕВГРАД/
БАНСКО
ДОБРИНИЩЕ
БЕБРОВО
МЕЛНИК
ПЕТРИЧ
СЯР /СЕРЕ/
КУКУШ /КИЛКИС/
СОЛУН /ТЕСАЛОНИКИ/
КОРАБИЯ
БЕКЕТ
ОРЯХОВО
ЛУКОВИТ
ЛОВЕЧ
ГЛОЖЕНЕ
МИКРЕ
СОПОТ
ТЕТЕВЕН
БЕЛИ ОСЪМ
КРИВИНА
ПОИБРЕНЕ
ПОПИНЦИ
ВЕТРЕН
БЕЛОВО
РАДИЛОВО
ЧЕПИНО
ПЕЩЕРА
БАТАК
ДОСПАТ
НЕВРОКОП /ГОЦЕ ДЕЛЧЕВ/
ГОРНО БРОДИ /АНО ВРОНДУ/
СЯР /СЕРЕ/
ДРАМА
КАВАЛА
АЛЕКСАНДРИЯ
ТУРНУ МЪГУРЕЛЕ
НИКОПОЛ
КРЕТА
ПЛЕВЕН
БЪЛГАРЕНЕ
/АСЕНЕВЦИ/
БЯЛА ЧЕРКВА
КУЦИНА
СУХИНДОЛ
КРАМОЛИН
ЛОВНИ ДОЛ
ТЪРНОВО
ДРЯНОВО
ТРОЯН
НОВО СЕЛО
ТРЯВНА
ШИПКА
КОНАРЕ /ГУРКОВО/
ТУРИЯ
СВЕЖЕН
СТАРА ЗАГОРА /ЕЛХОВО/
БРЕЗОВО
СТРОЕВО
РАДИНОВО
ЦАРАЦОВО
ПЛОВДИВ IV
ЧИРПАН
ПЕЩЕРА
БОЙКОВО
ДЕЛЕВО
БРАЦИГОВО
ВЕЛИКИЯ /РАВНОГОР/
ЧЕПЕЛАРЕ
КЪРДЖАЛИ
ХАСКОВО
ГЮРГЕВО /ДЖУРДЖУ/
РУСЕ
ЧЕРВЕНА ВОДА
ИСПЕРИХ
ДЕЛИ ОСМАНЛАР /ВЛАДИМИРОВО/
ХАДЖИОГЛУ ПАЗАРДЖИК /ТОЛБУХИН/
БАЛЧИК
ВАРНА
ШУМЕН
ПРЕСЛАВ
ДИВДЯДОВО
ПРОВАДИЯ
Камчия
ДРАГОЕВО
ВЪРБИЦА
МАЛКО ЧЕНГЕ /КАРАГЕОРГИЕВО/
АЙТОС
МЕСЕМВРИЯ /НЕСЕБЪР/
БУРГАС
СОЗОПОЛ
АХТОПОЛ
МАЛКО ТЪРНОВО
ЛОЗЕНГРАД /КЪРКЛАРЕЛИ/
ВИЗА
ЛЮЛЕБУРГАЗ
УЗУНКЮПРЮ
ЧОРЛУ
РОДОСТО /ТЕКИРДАГ/
МАЛГАРА
КЕШАН
ЕНОС /ИНЮЗ/
ДЕДЕАГАЧ /АЛЕКСАНДРУПОЛИС/
ГЮМЮРДЖИНА /КОМОТИНИ/
ДИМОТИКА /ДИДИМОТИХОН/
МУСТАФАПАША /СВИЛЕНГРАД/
ОДРИН-ЕДИРНЕ
ГОРНА ОРЯХОВИЦА
ЛЯСКОВЕЦ
ЕЛЕНА
КОТЕЛ
ЖЕРАВНА
МЕДВЕН
РАКОВО
СЛИВЕН
ГРАДЕЦ
ГЛУШНИК
КАРНОБАТ
КОРТЕН
ЦЕНИНО
/БРЯСТОВО/
НОВА ЗАГОРА /ПШЕНИЧЕВО/
ЯМБОЛ
ЛЮБЕНОВА МАХАЛА
КЪЗЪЛАГАЧ /ЕЛХОВО/
/КАЛОЯНОВЕЦ/
АПРИЛОВО
ОБРУКЛИЙ /ОБРУЧИЩЕ/
ВАСАРБОВО
ШИРОКОВО
СВИЩОВ
РАЗГРАД
КОВАЧЕВЕЦ
ПОПОВО
АРАПЛАР /АПРИЛОВО/
ЛОВЕЧ
ЛЮТИБРОД
ЛОКОРСКО
ЕЛИСУРА
СОПОТ
Баба
ШИПКА
ПАНАГЮРИЩЕ
КОПРИВЩИЦА
ПЕЩЕРА
БОЙКОВО
ДЕЛЕВО
БРАЦИГОВО
ВЕЛИКИЯ /РАВНОГОР/
ЧЕПЕЛАРЕ
ДОСПАТ
ГОРНО БРОДИ /АНО ВРОНДУ/
ДРАМА
КСАНТИ
КАВАЛА
ДЕДЕАГАЧ /АЛЕКСАНДРУПОЛИС/
ЕНОС /ИНЮЗ/
МЯРКА 1:2 000 000
0
20
40 КМ

люционните дейци в града пристъпили към непосредствено мобилизиране на кадрите. Начело на въстаниците застанал Ц. Дюстабанов. На 30 април /12 май се провело съвещание на революционния комитет. Решено било на 1 май да се обяви въстание, като първоначално се сформира въоръжена чета, която да излезе в Балкана, а след това при възможност да се нападне и завземе градът. През нощта група съзаклятници начело с определения за войвода Ц. Дюстабанов се събрали южно от града и потеглили през с. Етъра и Новата махала /дн. квартал Априлово/, призовавайки нови бойци в редовете си.[120]

Съгласно разпорежданията на 1/13 май в Соколския манастир край Габрово се събрали 219 души, от които половината били от Габрово, а останалите от околните села. Много въстаници имало от с. Новата махала, където под звъна на

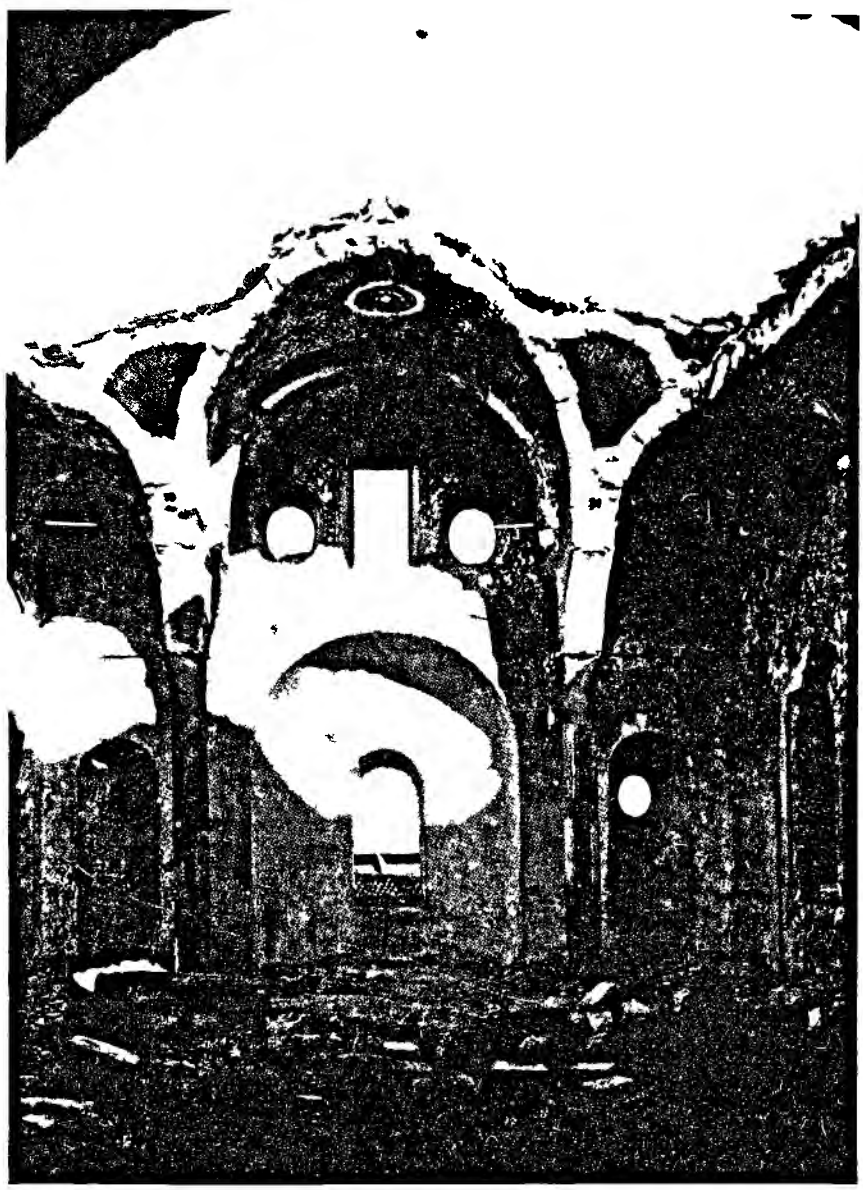

АПРИЛСКОТО ВЪСТАНИЕ ПРЕЗ 1876 Г.

църковната камбана повечето селяни се хванали за оръжието. Впоследствие от колибарските махали, а и от Габрово се присъединили още въстаници и габровската чета достигнала 800 души, но съставът ѝ не бил постоянен.[121] Четата имала знаме с извезан на него девиз „Свобода или смърт". В щаба освен войводите влезли и 8 подвойводи, първият от които бил Георги Бочаров /същевременно и секретар на четата/, а останалите — Тотю Иванов Хаджидосев, Пенчо Постомпиров, Христо Конкилев, Михаил Гетьов, Данаил Бурмов, Христо Партинков и Никола Кавалов.

Искането на някои габровски съзаклятници четата да влезе в града и да завземе властта не било възприето от командуването.[122] Ц. Дюстабанов смятал, че трябва да се освободят повече планински села, в които въстаниците да се задържат колкото се може по-дълго време.[123] Прието било становището на войводата и четата се отправила на запад — към Севлиевско, като се разделила на две отделения. Движейки се по различни пътища, за да вдигнат на крак повече селяни, отделенията на Ц. Дюстабанов и на Г. Бочаров достигнали Батошево.

В това време селата Кръвеник и Ново село /дн. квартал на гр. Априлци/ били вече „под оръжие". Упоритата подготвителна работа, извършена от Севлиевския революционен комитет и местните революционни дейци, дала своите резултати — тук бил образуван нов район на масово въстание. Известията за събитията в Средногорието и за решенията на окръжното събрание в Г. Оряховица накарали ръководителите в района на Новоселска нахия още преди идването на Габровската чета да оповестят въстанието. При това те изпълнили решението на Гюргевския комитет да вдигнат цялото боеспособно население на въоръжена борба и да създадат свободна територия. Въстанието било обявено най-напред на 1/13 май в с. Кръвеник от Фильо Радев и сина му Христо, в момент, когато група заптиета започнала обиски и надвиснала опасност от арести.[124] Селяните били свикани на събрание сред вековната гора под вр. Бабан и след пламенните речи на предводителите бунтовното знаме било развято при общо въодушевление. От Кръвеник веднага излезли на позициите около 250 ратници. При голям подем било оповестено и въстанието в Ново село. Ярък пример е излизането на петима изтъкнати революционери от една къща в Ново село — братята Аврам и Иван Драганови, Стояна Ив. Драганов-

Църквата „Св. Архангел" в Перущица, разрушена при потушаване на Априлското въстание в 1876 г., фотография от 1900 г. Народна библиотека „Кирил и Методий" — София

ска, Илия Ив. Драганов /знаменосец/ и техния племенник Васил Попиванов, също знаменосец.

Населението на с. Батошево било също на бойна нога и на 3 май, когато пристигнали Ц. Дюстабанов и Г. Бочаров, въстанието било обявено. Движението обхванало и околните села и махали. В тях също се вдигнали всички способни да носят оръжие.[125] В Троянско въстанието било осуетено поради предприетите от властта арести и идването на многоброен башибозук,[126] но оттам се придвижила към района на Ново село неголяма чета начело с Хр. Иванов — Големия. Създадената в Новоселска нахия въстаническа власт действувала енергично. Укрепени били Граднишкият и Дебневският боаз с повалени вековни буки, въстаниците заели позиции в боазите и по урвите от двете страни, където разположили и своите дървени топове, изготвени в Ново село. В организирането на отбраната на Новоселската котловина и в последвалите сражения се отличили много местни дейци, между които Ф. Радев, Хр. Филев, Никола Дабев, Радион Попмихов, Аврам Драганов, Велчо Ночев, Кольо и Нанко Пачникови, Драгньо Стойчев и др. Те били улеснени от пристигналите севлиевци, които се спасили от арест — Йонко Карагьозов, Ботьо Илиев, Никифор Симеонов и др., както и от нелегално работещия тук от по-рано Дончо Фесчиев.

Първоначално въстаниците водели успешни боеве. Батошевци, подпомогнати от габровските четници начело с Г. Бочаров, отбили яростните атаки на многобройните башибозушки части. Въпреки лошото си въоръжение въстаниците взели връх със своята изключителна храброст. Сред най-смелите защитници били Ив. Тасев и Ив. Дянков. На 6 май дошла редовна войска, конни черкези и още башибозук и Батошево било превзето. Настъпили критични дни и за Кръвеник. Под командуването на Г. Бочаров, Н. Симеонов, Ф. Радев и др. всички въстаници се били храбро, но не могли дълго да удържат атаките на настъпващите с 40 знамена турски части. На 9/12 май с. Кръвеник и Граднишкият боаз били овладени от турците. Само част от въстаниците успели да се оттеглят в Балкана и продължили борбата.

Около Ново село боевете ставали все по-ожесточени. Ц. Дюстабанов, Й. Карагьозов, Хр. Иванов — Големия и други предводители умело командували боя. На 8 май в Ново село пристигнали и Тотю Хаджидосев, и Г. Бочаров с момчетата си. Черешовите топове също били използувани. Въстаниците се били до последен куршум. С храбростта си се отличил ковачът Кольо Тодоров, който преди това правел саби за въстаниците, и Стояна Драгановска, която, стреляйки, задържала група турци при Дебневския боаз, за да се изтеглят в планината бягащите семейства. На 10 май Ново село било превзето от врага и опожарено. Десетдневната борба на въстаниците в Севлиевско и на Габровската чета е сломена.

Оттеглилите се по̀ на юг въстанически групи, водени от Ц. Дюстабанов, Ф. Радев, Г. Бочаров и Д. Фесчиев, се отправили към вр. Марагидик /дн. Русалка/, като продължили да оказват съпротива. Последните боеве се водели на 11 май в местността Рани бунар. Балканът бил заснежен. Това улеснявало турците да преследват по дирите въстаническите групи и да ги доунищожават. Ц. Дюстабанов бил ранен и впоследствие заловен в с. Бойновци, Габровско, изправен пред извънредния съд в Търново и осъден на смърт. Подобна била съдбата на почти всички въстанически ръководители, които не паднали в боевете.

В Новоселския район башибозуците и черкезите извършили тежки злодеяния и над мирното население. Жени и деца били избивани или отвличани. Опожарени били много черкви, манастири и училища. В Новоселския девически метох били убити игуменката и няколко монахини. Разграбено било имуществото, селскостопанският инвентар и почти целият добитък на българите в много севлиевски, габровски, троянски, ловешки села.

Друг въстанически център в I революционен окръг била Трявна, където от времето на Левски и А. Кънчев кипяла комитетска дейност. През пролетта на 1876 г. Трявна била посетена няколко пъти от помощник-апостола Г. Измирлиев — Македончето, като го придружавал Цаньо Н. Шишков. Подготвителната работа в града ръководили Цаньо и Кънчо Захариеви, Симеон Цонев, Петър Генчев, Васил Михалев и др. Набавени били барут и оръжие, било ушито знаме.

На 5/17 май тревненските съзаклятници развели знамето на площада и с Ботевата песен „Не плачи, майко, не тъжи“ призовали народа на въстание. Събралата се първоначално малка чета потеглила за колибите Ганюв хан, където ги чакали определените за Тревненската чета предводители, прехвърлени от Влашко по настояване на Търновския окръжен център. Това били помощник-апостолът Тодор Кирков от Ловеч, Христо Патрев и Станьо Гъдев от с. Шипка, Казанлъшко. Т. Кирков и Хр. Патрев се върнали с четата в Трявна, за да наберат нови четници, и отново побили знамето на площада. В това време Ст. Гъдев изпълнявал същата задача из околните колиби. Появата на предводителите и настойчивите усилия на местните дейци повлияли да се присъединяват нови борци от града и селата. Нараснала на около 50 души, четата се отправила от Трявна за с. Новата махала, Габровско, но съставът ѝ не се запазил докрая.[127] В Новата махала населението пос-

рещнало дружината с биене на черковната камбана. Хр. Патрев бил избран за войвода, за негови помощници — Т. Кирков и Ст. Гъдев, а за знаменосец — Симеон Цонев. Ръководителите решили да започнат борбата с малкото сили, с които разполагат, като имат за база Новата махала и четата обхожда села, махали и колиби — Боженци, Генчовци, Балани, Жълтеш и др.

Първите боеве с башибозушки части били успешни. Особено ожесточен бил боят на 11/23 май в местността Чукара, недалеч от Новата махала. Дошла и редовна войска, но и нейната атака била отблъсната. Боят траял от пладне до вечерта. Едва когато четата била обхваната от три страни, войводата дал заповед за отстъпление. В сблъсквания с потерите отделните групи от четата били унищожени. Хр. Патрев се придвижил към Котленския Балкан, където бил предаден и загинал в престрелка. При подобни обстоятелства бил заловен и Т.Кирков в Еленско и изпратен на съд в Търново.[128] Ст. Гъдев успял да се прехвърли във Влашко.

След ликвидирането на Тревненската чета турците извършили масови убийства и палежи в района. Фазлъ паша искал да разори и Трявна, но с голям откуп, събран от първенците, градът бил спасен.[129]

Въстанието в Търновски революционен окръг било жестоко потушено, но то имало важно отражение върху революционните събития през 1876 г. и техните политически последици.[130] Чутовната храброст на въстаниците от Дряновския манастир и в района на Ново село показала непримиримостта към турското владичество и имала широк отзвук в чужбина.

Пред турския съд водачите на въстанието от-

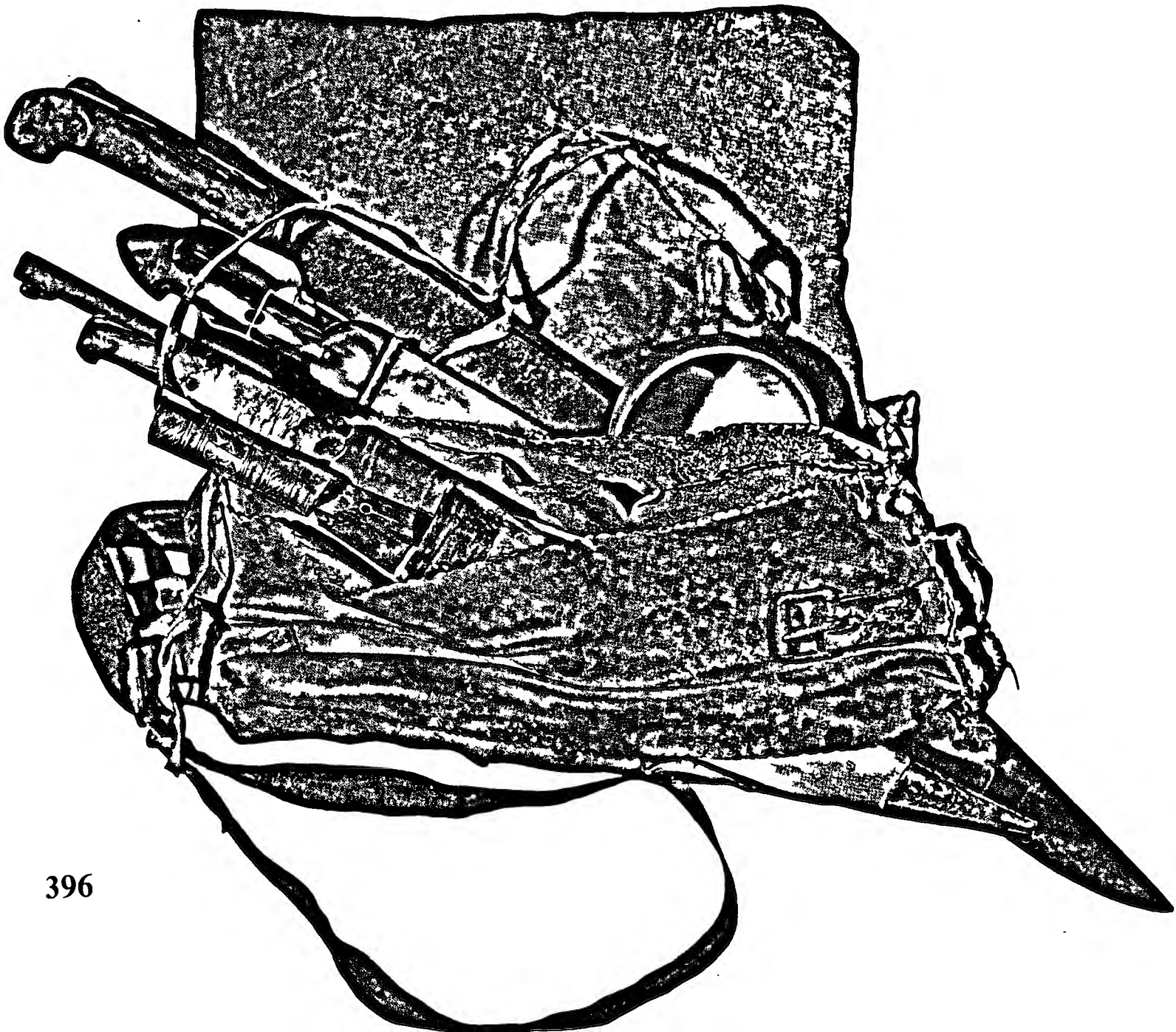

стоявали революционните си убеждения. Дюстабанов заявил на съдиите, че българите въстанали, защото „си искат земята". Г. Измирлиев — Македончето, качвайки се на бесилото, произнесъл пред събраното множество на площада лозунга на италианските революционери гарибалдийци: „Как сладко е да се умре за отечеството!" Бачо Киро прекъснал защитника си и пред смаяните съдии отхвърлил възможността да бъде спасен. В импровизирани стихове на турски език той с гордост се нарекъл „комита" и така със самопожертвователността си показал още веднъж нравственото величие на българските революционери. През юни и началото на юли смъртните присъди, издадени от Търновския извънреден съд, били изпълнени. Бачо Киро, Ц. Дюстабанов, Еким Цанков, Ив. Панов Семерджиев и др. били обесени в Търново, Г. Измирлиев — Македончето — в Г. Оряховица, Ст. Пешев, Й. Карагьозов, Христо Филев Радев, Ив. Преснаков, Никола Дабев, Радион Попмихов и др. — в Севлиево, Т. Кирков — в Ловеч и пр.

ВЪСТАНИЕ В СЛИВЕНСКИ РЕВОЛЮЦИОНЕН ОКРЪГ. Въстанието във II /Сливенски/ окръг протекло при още по-неблагоприятни обстоятелства. Подготовката и тук не била завършена, когато започнали обиски и арести на комитетски дейци в Сливен, Ямбол и други селища. Вследствие залавянето на едно тайно писмо на Ил. Драгостинов до Ст. Стамболов и задържането на куриера на Сливенския комитет турската полиция била на крак. Когато дошло известие за въстанието в Панагюрище от Г. Икономов с призив сливенци да последват примера, комитетът в Сливен свикал тайно съвещание. Преди неговите решения обаче да бъдат изпълнени, последвал арест на председателя Н. Господинов.[131] В Сливен пристигнали и нови войскови и полицейски части.

По следите на четата на Стоил войвода в Балкана тръгнала турска потеря. Устройвайки й засада, четниците успели да я разпръснат и да убият предводителя. Мюсюлманското население в Сливен, на което в същото време властта раздавала оръжие за борба с въстаниците, се настроило още по-зле. Това оказало отрицателно въздействие върху духа на по-неустойчивите съмишленици. За разколебаването им допринесла и вестта, донесена от току-що дошлия от Влашко Димитър Топалов, който убеждавал сливенските революционери да изчакат преминаването на готвените от Букурещкия комитет чети начело с Ив. Кишелски. От тези „указания" от Букурещ се повлияли и някои членове на Сливенския комитет. Всъщност, въпреки че информациите му отразявали проектите на известни емигрантски среди, Д. Топалов действувал на своя глава и Ил. Драгостинов бил принуден да вземе мерки срещу неговата агитация и разколебаването на част от записалите се да излязат в Балкана въстаници.[132] Последиците от всички тези неблагоприятни обстоятелства обаче не могли да бъдат преодолени.

На 1/14 май в Ямбол председателят на местния революционен комитет Г. Дражев съгласно с указанията на окръжния център дал знак за въстание. В Ямбол обаче също владеел смут сред съзаклятниците поради предприетите от властта обиски и арести. Около Г. Дражев се озовали най-решителните родолюбци. Малката чета, снабдена със знаме, потеглила към определения сборен пункт в Балкана. По пътя се присъединили отделни въстаници, между които и телеграфистът от градската т.-п. станция Ив. Цанков. На следващия ден друга група от ямболски съзаклятници се придвижила към Балкана, но без опитен водач не успяла да се съедини с четата и се разпръснала.[133]

На 3/15 май вечерта Ил. Драгостинов, Г. Обретенов и А. Кутев обявили въстанието в Сливен. Броят на озовалите се техни съратници обаче далеч не бил според очакванията — едва надхвърлил 10 души. Те се събрали в градината на Н. Господинов в квартал Клуцохор, изровили скритото там оръжие, въоръжили се и облекли въстанически дрехи, след което се отправили към лагера на Стоил войвода. След много премеждия там дошли и ямболските четници начело с Г. Дражев. Въстаническото ръководство очаквало няколко дни в лагера в Куш бунар нови ратници от Сливен, но такива не дошли. По думите на един съвременник и участник във въстанието Сливен бил „заграден" от турска войска.[134] Пътищата към Балкана били завардени чрез кордон от постове около града. Успели да излязат само поединично въстаници от селата. По силата на обстоятелствата ръководството на окръга възприело четническата тактика.

Във въстаническия лагер Стоил Вучков бил утвърден за войвода, за негови помощници били определени Ил. Драгостинов и Г. Обретенов, а за знаменосец — Стефан Серткостов. В щаба влязъл и Г. Дражев. На 7 май пред кръстосаните сабя и пушка четниците се заклели, целувайки развятото знаме. След този ритуал и напътствията на войводата ръководителите на въстаниците решили да осъществят набелязания план, като обиколят и вдигнат на въстание балканските села в Котленския край. На 8/20 май четата влязла в с. Нейково, Котленско. Нейковци начело с Ради Мухтаров /Дели Ради/ въстанали. Селският свещеник отслужил молебен. Към четата се присъединили 24 ду-

Силях с хладно оръжие. Градски исторически музей — Панагюрище

ши, които положили клетва пред знамето. В с. Жеравна населението също я посрещнало радушно и нови 17 души попълнили редовете ѝ. Четата вече брояла 72 души.[135]

Появата на въстаническа чета в околностите на Сливен предизвикала засилване на извънредните мерки на властта. По следите ѝ били изпратени съгледвачи, а също редовна и нередовна войска. Издадени били заповеди и за сформиране на потери от доброволци мюсюлмани от казата. Падналият неочаквано сняг улеснил преследването на четата.

Въстаническото ръководство се стремяло да вдигне на оръжие още Котел, Градец, Катунище и Медвен, чиито революционни комитети били твърде дейни. Като най-близка цел се предвиждало завземането на Котел, за да се създаде по-широка основа за действие в Котленския Балкан.[136] Този план бил осуетен поради пристигането на 9 май в Жеравна на войскова част от редовни войници. По нареждане на мютесарифа на Търново към Котел потеглили войски от Осман пазар, Ески Джумая и Разград. От Сливен и Карнобат също били изпратени части, предимно башибозуци. Заповед за разгромяването на четата дал и валията на Одрин.[137]

Първия тежък бой четата водила на 10 май при с. Нейково, където се върнала, за да вземе храна. Турското командуване разполагало с кавалерия и добре въоръжена пехота. Въпреки че била нападната от три страни, четата устояла на врага. С точната си стрелба Г. Обретенов и Ил. Драгостинов всели суматоха сред турците, а Стоил войвода, макар и ранен, продължил да командува. Четниците отстъпили към с. Кипилово, но редовна и нередовна войска ги следвала по стъпките, оставени в снега. При крайно тежки условия, проявявайки изключителна храброст, въстаниците нанесли нови загуби на врага в завързалия се отново бой над с. Раково. Там военният инструктор Г. Обретенов смело прикривал другарите си, а когато бил тежко ранен, за да не попадне в ръцете на противника и спази клетвата, погълнал отрова. В ожесточения бой повечето от четниците загинали.[138] Останалите продължили да се придвижват, водени от Ил. Драгостинов и повторно ранения Стоил войвода.

В местността Вратника, след като оказали отчаяна съпротива, загинали главният апостол на Сливенски окръг и няколко от другарите му. Врагът дал немалко жертви и турските командири останали поразени от фанатичната храброст на четниците. При опит да снабди оцелелите си другари с храна в Голямо Шивачево А. Кутев бил предаден на турците. Стоил войвода, Г. Дражев и трима техни другари, укрили се в гората до с. Икисча /дн. Близнец/, на 13/25 май били обградени и заловени от потеря. По пътя за Сливен войводата бил обезглавен заради дръзкия му отказ да върви вързан по-нататък. Останалите четници били предадени на следствие. Някои от тях били обесени. Други от арестуваните комитетски дейци в Сливен, Ямбол, Карнобат и пр., както и в останалите окръзи избягнали смъртна присъда само благодарение на дадената под натиска на европейската общественост амнистия, като мнозина били пратени на заточение.

Подготовка за въстание била извършена и в голямото и богато село Бояджик, Сливенско, център на нахия. В селото функционирал комитет начело със свещениците Желязко и Господин. Набавено било оръжие, барут и било направено едно черешово топче.[139] При започването на въстаническите действия в окръга бояджичани били нащрек. Синът на поп Желязко — Кольо Попов — заминал да търси четата в Сливенския Балкан заедно с двама въстаници. На 11 май с. Бояджик било нападнато от черкези и турци, но българите се въоръжили и ги прогонили. След неуспешен опит да навлезе с башибозуци в селото ямболският каймакам съобщил в Сливен, че българите в Бояджик са се разбунтували. На 17 май от Сливен пристигнал Шевкет паша с войска и артилерия. Отказвайки да изслуша обясненията на селяните, защо са взели оръжие, свирепият военачалник, подтикван от башибозушките главатари, заповядал да се нападне селото. Незабавно с. Бояджик било предадено на „огън и меч". Митрополит Серафим Сливенски докладвал на Екзархията за злодеянията. С риск за живота си той се застъпил пред властта и спасил от разгром седем села в Сливенско, Ямболско и Новозагорско. В докладите на английския консул в Бургас Чарлз Брофи също се разкрива истината за престъплението на Шевкет паша. Там се отбелязва, че жителите на Бояджик, включително жени, старци и деца, били поголовно изклани, а добитъкът и имуществото им разграбени.[140] По данните на същия консул в целия Сливенски санджак и чак до Бургас, а също и към Свиленград от турска страна били извършени грозни ексцесии.

ВЪСТАНИЧЕСКИ ОПИТИ ВЪВ ВРАЦА И В ЮГОЗАПАДНА БЪЛГАРИЯ. Известието за преждевременното обявяване на въстанието в Южна България пристигнало със закъснение — едва на 24 април във Врачански окръг, понеже куриерът, изпратен от Копривщица за Враца с „кървавото писмо", попаднал в ръцете на турската полиция. Скоро дошли сведения и за присъединяването на Търновски окръг към братята на юг от Балкана. Комитетските ръководители във Враца обаче се придържали към датата 11/23 май като

начална дата на въстанието и не взели мерки за неговото ускоряване. У главния апостол Ст. Заимов и неговите близки съратници надделяло схващането, че моментът не е благоприятен за вдигане на въстаническото знаме. За това повлияло идването в града на турска войскова част. Първоначалният проект на местните дейци да се набави оръжие от турския гарнизон, като бъде разгромен, бил изоставен, а въстаническите действия — отложени до деня, когато на територията на окръга премине очакваната от Румъния чета, която трябвало да пренесе оръжие.[141] Врачанският комитет бил в пряка връзка с Димитър Тодоров и Мито Цвятков — близки съратници на Ботев — в подготовка на четата.

Така ръководството на III революционен окръг подценило собствените си сили и с това фактически проиграло въстанието. На 17/30 май врачани вече знаели, че Ботевата чета е слязла при Козлодуй. Окръжният комитет трябвало да реши да обяви въстание, въпреки че оръжие не достигало. От селата Долна и Горна Кремена се предвиждало да се съберат значителен брой ратници и да пристигнат във Враца. Останалите селски въстаници трябвало да се присъединят към врачани на вр. Веслец и всички да се съединят с четата на Ботев. На 18/30 май ръководителите начело със Ст. Заимов се събрали в черквата „Възнесение". Тук била сформирана първата чета и развято въстаническото знаме. Запалени били няколко здания. Сформирането на втората проектирана чета обаче закъсняло.[142] На 19 май идващите селски въстаници донесли вестта, че към града се придвижва многобройна войска. При тази обстановка въстаниците се пръснали, без да окажат съпротива. Властта извършила арести. Убити били 34 души. Населението било подложено на терор, който не престанал и след разгромяването на Ботевата чета. На 23 май в града влязъл с войска и полковник Хасан бей, който „усмирил" Копривщица. Той продължил арестите.

Само срещу голям откуп градът бил спасен от опожаряване. Между арестуваните били много комитетски работници от окръга, които били съдени в Русе, Видин и др.

Въстание пламнало и в Източна Македония с център с. Разловци, Пиянечко. Тук години наред работили комитетските дейци Димитър Попгеоргиев /Беровски/ и неговите братя, поп Стоян Разловски и др. Още в края на 1875 г. групата революционни дейци в Солун, в която влизали Димитър, Костадин, Алекси и Иван Попгеоргиеви, поп Петър Солунски, учителката Неделя Петкова и дъщеря ѝ Славка Караиванова, братя Еврови и др., усилено привличала нови съмишленици, набавяла пари и закупувала оръжие. На изработеното знаме била написана дата „8 май". През март 1876 г. в Солун пристигнал известният в Софийско комитетски работник, някогашен съратник на Левски, отец Генадий, който поощрил солунската революционна група, осведомил ги за хода на приготвленията и им открил, че общото въстание в страната ще избухне през май. Наред с подготвителната работа в Солун започнала въоръжена подготовка и в Малешевско и Пиянечко. Тя се ръководела от поп Стоян от с. Разловци, което станало средище на движението. Установена била връзка с Кюстендил, откъдето било доставено олово и барут, а оръжие — от Пехчево. През април след идването на Д. Попгеоргиев и Константин Карчев, които донесли оръжие от Солун, на планината Голак се събрали на съвещание съзаклятници от околните села и набелязали план за действие, предвиждащ образуването на голяма чета, която да завземе Царево село /дн. Делчево/, Берово и Пехчево, като бъдат разбунтувани Малешевска, Радовишка, Струмишка, Петричка и Мелнишка околия.[143]

На 7 май в с. Разловци пристигнали данъчни чиновници и полиция. Във връзка с общите извънредни мерки в България турските власти направили опит да арестуват няколко заподозрени лица измежду съзаклятниците. Това дало повод да се вземе решение за незабавно започване на въстанието. На 8/20 май около 60 души въстаници нападнали заптиетата и завзели с. Разловци. Веднага били изгорени данъчните регистри. Жените и децата били настанени в лагер в планината, а въстаническата чета се отправила към Малешевско.[144] В с. Лъки, Кочанско, към нея се присъединили нови четници.

Скоро в района на въстанието пристигнали башибозуци и редовна войска и блокирали пътищата. Четата водела боеве с преследващите я части. Голяма част от въстаниците били избити, други — заловени и изпратени в затворите или на заточение. Само неколцина се укрили, достигайки Петричко и Мелнишко. Между спасилите се ръководители на Разловското въстание бил Д. Попгеоргиев, който преминал в нелегалност с няколко другари, а по време на Освободителната война сформирал чета и действувал в тила на турците.[145] Английският консул в Одрин Блънт и австроунгарският консул в Солун Густав фон Киари уведомили своите правителства за българското въстание в Малешевско, Пиянечко и в с. Разловци, ръководено от „български комитет"[146].

Революционни прояви имали българите и в други райони на Македония.[147] Вълната от репресии след Априлското въстание, която заляла централните части на България, също не отминала югозападните български области. Башибозушки

банди и турски войскови части започнали повсеместни грабежи и убийства в Неврокопско, Демирхисарско, Серско, Малешевско, Кочанско, Щипско, Радовишко, Струмишко, Джумайско, Пиянец. Жертва на мюсюлмански фанатизъм станали не само „комити", но и жени и деца. Населението отправило протести до представителите на Великите сили.[148]

Във връзка с Априлското въстание активизирал действията си в Западна Тракия и Родопите и капитан Петко Киряков, въпреки че опитът му да се свърже пряко с апостолите в Панагюрище не успял. По време на въстанието и особено след потушаването му дружината на Петко войвода успешно защищавала българите от погроми. В районите, където тя действувала, властите не могли безнаказано да вършат злодеяния.[149]

4.
Четите на Христо Ботев, Таньо Стоянов и Сидер Грънчаров

СФОРМИРАНЕТО НА БОТЕВАТА ЧЕТА И БОЙНИЯТ Й ПЪТ. В месеците, когато в четирите окръга в страната кипели приготовления за въстание, българската революционна емиграция също била обхваната от подем и живеела с вярата, че е ударил часът за освобождение на отечеството. Убедеността и готовността за саможертва в името на своя народ намерили най-ярък израз в неуморната дейност на Хр. Ботев през този период. Излизането му от БРЦК в Букурещ не означавало за него оттегляне от революционното дело. Той бил между първите емигрантски дейци, посветени в намеренията на гюргевските апостоли да организират въстание през пролетта на 1876 г.[150]

Без сам да участвува в новия ръководен орган в Гюргево, още през февруари 1876 г. Ботев присъединил усилията си към общото дело по подготовката на националната революция. Той предприел стъпки за осигуряване моралната подкрепа на Русия.[151] От друга страна, той се стремял да привлече за съдействие руските революционни емигранти, които симпатизирали на въоръжената борба на българския народ. Във връзка с това по негово поръчение близкият му приятел д-р Н. Судзиловски — Русел водил преговори със социалистите в Женева и с кръга около в. „Вперед" в Лондон.[152]

Същевременно Ботев енергично се заел с доставката на оръжие и със сформирането на чета от български емигранти, която да премине в родината в подкрепа на въстанието. На 12 февруари той писал на Т. Пеев: „Въпросите решени, целта

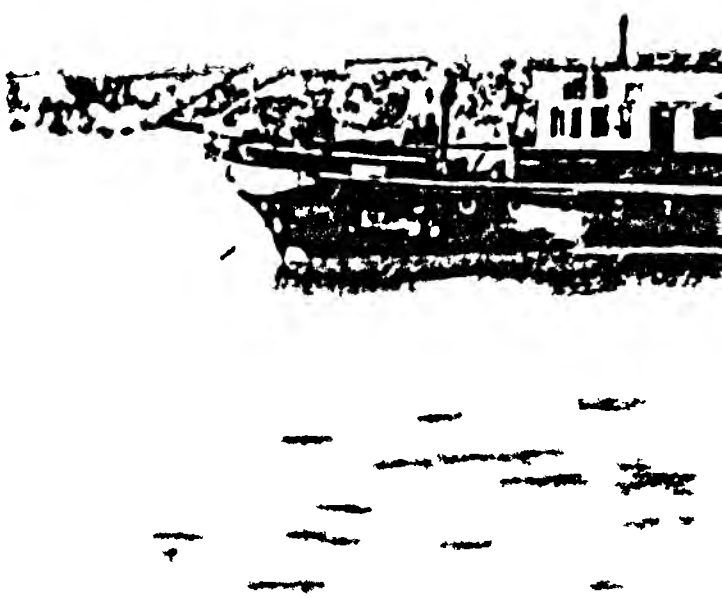

обозначена, времето и разстоянието определени, следователно тука се не иска молитва, а мотика." Привърженик на „комбинираната тактика", изискваща съчетаване на въстанието вътре в страната с изпращане на чети отвън, която през 1875 г. обосновал, Ботев трескаво работел за набиране на доброволци, за набавяне на средства и оръжие за замислената чета. В тези си намерения той бил улеснен от Н. Обретенов и Г. Апостолов след завръщането им обратно в Румъния поради невъзможността да действуват като апостоли в страната. В съгласие със Ст. Заимов, който възлагал големи надежди на минаването на чета през Дунава за успешно започване на въоръжените действия във Врачански окръг, Обретенов и Апостолов се заели да подготвят такъв отряд. Първоначално за войвода бил поканен П. Хитов , а по-късно и Ф. Тотю, но те имали други планове.

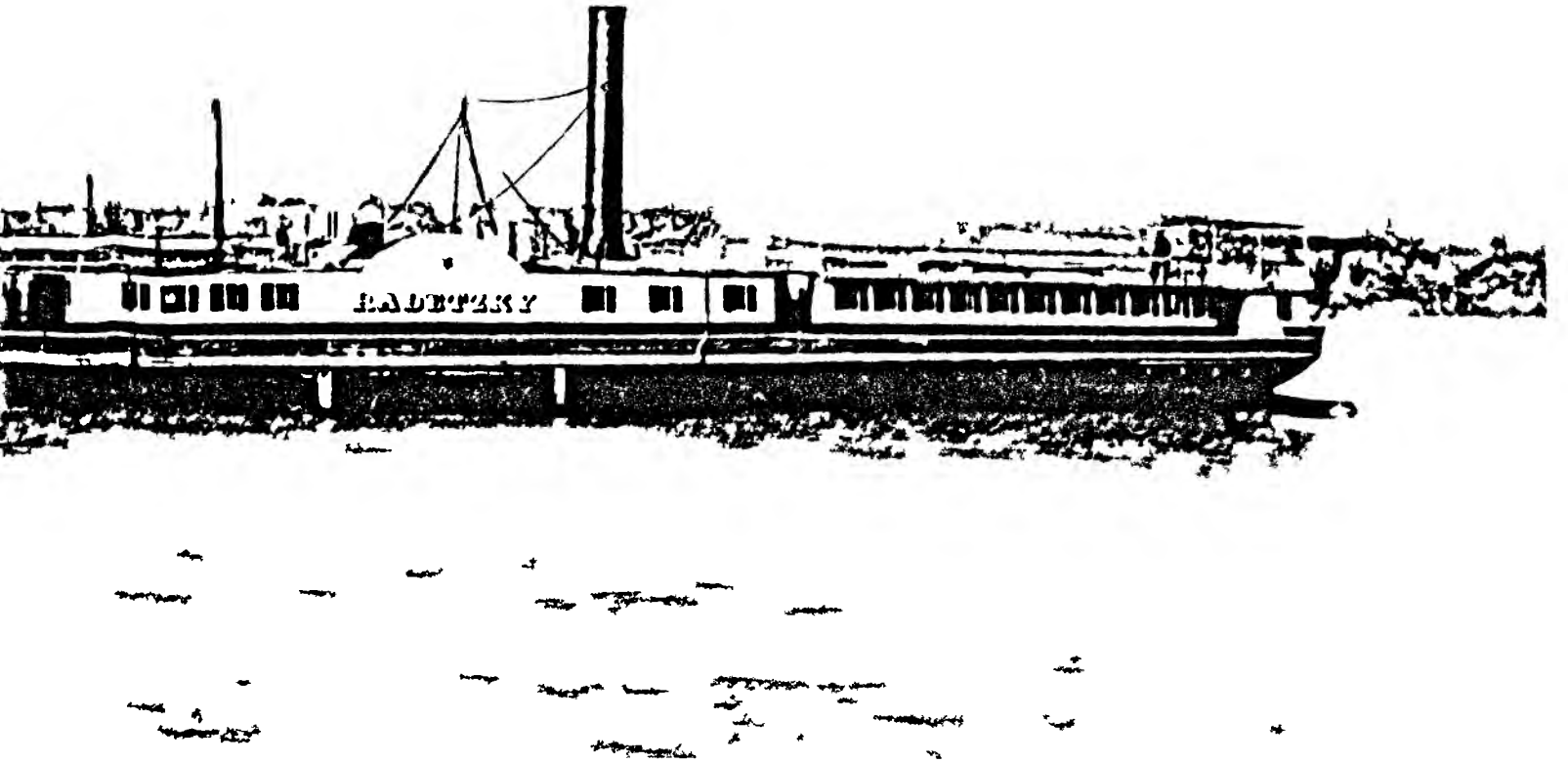

Корабът „Радецки“, с който четата на Христо Ботев дебаркира на Козлодуйския бряг. Пощенска карта. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

На 10 април се стигнало до споразумение между Ботев и действуващите като представители на Врачански окръг Г. Апостолов и Н. Обретенов да обединят занапред усилията си за подготвяне на четата, която да премине в България един месец по-късно, на 11 май, когато се проектирало да въстане Враца. Четата трябвало да бъде предвождана от някой от опитните войводи, а ако те откажат, воеводството да поеме Ботев. По настояване на Ботев трябвало да се организира още една чета, която да премине в Североизточна България.

Проблемът за набирането на средства за въоръжаването, екипирането и издръжката на четниците бил изключително труден. По този въпрос Ботев постигнал споразумение с К. Цанков от „Българското човеколюбиво настоятелство“, което само̀ възнамерявало да прати чета в България.[153] Средства за въоръжаване на четата били дадени и от един богат русин.[154] Известни суми предоставил Врачански окръг, настоявайки четата да внесе оръжие и за неговите бойци.

След като бил решен въпросът за сформиране на обединена чета, към нея се влели още „двайсетина момчета“, с които троянският революционер Димитър Икономов възнамерявал да премине Дунава в помощ на въстанието. Към обединената чета се присъединил и поп С. Катрафилов с група четници.

При съблюдаване на пълна тайна бил разработен подробен план за прехвърляне на четата на българска земя. Поради възникналите труд-

1

2

3

4

5

ности то било насрочено за 16/28 май 1876 г. Идеята за преминаването на Дунава чрез завладяване на чужд параход занимавала още през 1875 г. няколко български революционери, между които изпъква Д. Икономов, но Хр. Ботев разработил конкретния план за превземането на „Радецки" и за цялостното организиране на акцията.[155] В това отношение Ботев се възползувал и от опита на международното революционно движение.

Четниците били разделени на групи в няколко дунавски пристанища — Гюргево, Зимнич, Турну Мъгуреле, Корабия и Бекет. За да не предизвикат подозрение при качването на парахода, те трябвало да се представят за земеделски работници, а оръжието си да натоварят скрито в сандъци, декларирайки го като градинарски сечива. Тези предпазни мерки се налагали, за да не се привлече вниманието на турското разузнаване и поради придържане на румънското правителство към неутралитет и опасенията му от международни усложнения.[156]

Едновременно с неуморната работа по организиране на четата Ботев започнал да издава и нов революционен орган — в. „Нова България". Първият брой, който единствен излязъл под негова редакция, се появил на 5/17 май. В уводна статия великият революционер приветствувал въстанието в България. „Захваща се вече драмата на Балканския полуостров. Многословният Восточен въпрос, който до вчера се мислеше за непроменим на политическата сцена на Европа, стъпи в своя трети акт и няма вече съмнение, че той. . . ще се изкара до краят." С възхищение Ботев пише за надигането на „мъжественият седеммилионен български народ" и призовава съотечествениците си да подкрепят въстаналите братя. В бр. 1 на „Нова

България“ било напечатано и съставеното от Н. Живков възвание „На бой“, което било разпространено на парахода „Радецки“ като хвърчащ лист, а впоследствие препечатано в много чуждестранни вестници.

Сръбското правителство, което се готвело да обяви война на Турция, живо се интересувало от акциите на българските революционери-емигранти начело с Ботев и чрез своя дипломатически агент в Букурещ съветвало четата да премине без отлагане.[157]

На 13 май Ботев отпътувал от Букурещ за Гюргево, изпратен от близки приятели, между които Н. Судзиловски и Добруджану — Геря. В Гюргево той бил подпомогнат от Янко Ангелов, Д. Горов и брат си Стефан да уреди някои последни въпроси. На 16/28 май Хр. Ботев се качил на гюргевското пристанище на австрийския пътнически параход „Радецки“ заедно с част от четниците, облечени като работници-градинари, отправящи се уж за Кладово и Турну Северин. Останалите групи четници, чакащи на други румънски пристанища, получили условни телеграми да се качат на съ-

6

7

8

9

щия параход. До този момент тайната била запазена и успехът гарантиран. Ботев писал на своите другари в Букурещ: „. . . радостта ми няма граници, като си наумя, че „Моята молитва“ се сбъдва“. Чрез Д. Горов, който придружил четата до Бекет, на 17 май Ботев изпратил текст на телеграма до „Journal de Genève“ и „La République Française“, за да извести, че „двеста души български юнаци“ са завладели парахода „Радецки“ и отиват на помощ на своите въстанали братя българи, и да призове съчувствието на световната общественост. От палубата Ботев отправил и последните прощални писма — до приятелите в Букурещ и до съпругата си Венета. Освен Ботев като пътници в I класа на различни пристанища се качили някои от помощниците му — подпоручик Никола Войновски /военен комендант на четата/, Никола Симов Куруто /знаменосец/, Н. Обретенов

1. Георги Матев от Свищов, член на щаба на Ботевата чета, загинал ок. 18 май 1876 г., фотография от 1876 г. Архив на читалището в Свищов

2. Димитър Икономов от Троян, учител, член на щаба на Ботевата чета, фотография. Архив на Института по история при Българската академия на науките — София

3. Спас Соколов от Тулча, учител, член на щаба на Ботевата чета, фотография от 1876 г. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

4. Георги Апостолов от Стара Загора, член на Гюргевския революционен комитет и на щаба на Ботевата чета, убит на 21 май 1876 г., фотография. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

5. Никола Симов Куруто от Търговище, знаменосец на четата на Христо Ботев, убит на 18 май 1876 г., фотография. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

6. Давид Тодоров от Враца, търговец, член на щаба на Ботевата чета, убит на 18 срещу 19 май 1876 г., фотография. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

7. Петър Ванков от Свищов, учител, член на щаба на Ботевата чета, фотография от 1874 г. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

8. Сава Илиев Младенов, съратник на В. Левски, участник в четата на Христо Ботев, загинал на 26 май 1876 г., фотография от 1876 г. Архив на Христо Йонков в София

9. Сава Пенев от Велико Търново, търговец, участник в четата на Христо Ботев, фотография. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

/интендант/, и членовете на щаба: Давид Тодоров, Г. Апостолов, поп С. Катрафилов, С. Соколов, Д. Икономов, Петър Ванков, Георги Матев и Петър Йорданов.

Броят на четниците заедно с щаба и присъединилите се по-късно във вътрешността на страната бил 205 души. В Ботевата чета влезли освен професионални революционери работници, занаятчии, интелигенти, ратаи, селяни, търговци.[158] Те идели от редовете на българската емиграция, като произхождали от всички краища на българските земи. Имало един единствен чужденец — Арует Загрин от Латвия, известен под името Теофан Раданович.

Към пладне на 17 май, когато параходът наближил Козлодуй, Ботев дал сигнал с корн, при което четниците за няколко минути се въоръжили и облекли скритите си въстанически дрехи. Във войводска униформа Ботев се явил пред капитан Дагоберт Енглендер и от името на въстаниците настоял парахода да дебаркира на българския бряг, като му връчил писмен ултиматум на френски език, в който се изяснявали причините за завладяването на кораба. Капитанът, макар формално да се противопоставил, симпатизирал на българите, както и матросите, повечето от които били славяни. Преди да слезе на брега, четата се разделила приятелски с капитана, екипажа и останалите пътници.[159]

Мястото за дебаркиране — няколко километра западно от Козлодуй — било определено с оглед въстаниците да не се натъкнат на погранични постове, но били забелязани от турски войници, а край селото и от черкези и макар четата да ги разпръснала със стрелба, те побързали да уведомят за появата на „комити". След като Ботев произнесъл кратко пламенно слово, четниците целунали родната земя и поп С. Катрафилов ги заклел пред развятото знаме, ушито от Петрана Обретенова, и кръстосаните саби на войводата и Н. Войновски. Четата се строила по взводове и потеглила на път. В селото към нея се присъединил козлодуйският учител Младен Павлов от Видин и Георги Кантарджийски от Оряхово. Получени били и нужните коне и коли за обоза.[160]

Без бавене четата се отправила към Врачанския Балкан, като прекъснала телеграфните жици. Пътят ѝ минавал през селата Бутан, Добролево, Борован, Баница и др. В Бутан към четата се присъединили осем души, между които 5 бутанци, 1 врачанин и 2 тетевенци.[161] Приближавайки се към Враца, четата очаквала да бъде посрещната от врачанските въстаници. Още от първия момент обаче тя трябвало да води престрелки и боеве с потери. За това допринесли извънредната бдителност, въведена от властта по повод въстанието в България, и получените сведения, че се проектира преминаване на чета в района на Оряхово.[162] Във Видин лично началникът на гарнизона разпитал капитан Енглендер за принудителното спиране на „Радецки" в Козлодуй и дал разпореждане за преследване и разгромяване на четниците.

Преминаването на Ботевата чета през Дунава по такъв дързък начин привлякло вниманието на обществеността в чужбина, което било особено нежелателно за турското правителство и то взело изключителни мерки срещу четата. Освен многобройни черкезки конници и други башибозушки отряди за ликвидирането ѝ незабавно била изпратена и редовна войска, снабдена с оръдия.

На 18/30 май, след като отблъснала черкезките нападения край с. Баница, четата заела южния склон на възвишението Милин камък. Турците я нападнали от три посоки и целия ден се водел ожесточен бой. Умело командувани от Ботев и Войновски, четниците се сражавали самоотвержено. Атаките на многобройния противник — редовни войски, черкези и др. — били отблъснати със загуби за него, но численото му превъзходство и докараните две малки оръдия изиграли своята роля. Около 30 четници били убити и ранени. Знаменосецът Н. Симов — Куруто и поп Сава загинали, а Перо Симеонов — Македонеца и мнозина други били ранени.

За да изведат четата от вражеския обръч, Ботев и Войновски използували падналия мрак и с ловка маневра изтеглили дружината на юг към възвишението Веслец и Врачанския Балкан. В престрелка паднали нови жертви, между тях и близките съратници на войводата — Давид Тодоров и капитан А. Загрин. В трудния поход в тъмнината няколко четници се изгубили и попаднали във вражи ръце.

На Веслец четниците прекарали 19 май, като се потегнали, отпочинали и нахранили с донесената от българи овчари храна. Щабът полагал усилия да изясни положението в центъра на III революционен окръг. Поради усложнената обстановка и мудността на местните ръководители обаче и този ден четата напразно очаквала оттам подкрепление или известие; не се потвърдил и слухът, че 200 души селяни от врачанските села през нощта се готвят да се присъединят към четата. След като командуването се убедило, че въстанието във Враца е осуетено, войводата дал заповед преди разсъмване четата да се изкачи във Врачанския Балкан. Походът бил изключително труден.

На 20 май / 1 юни четата осъмнала на Таушã-

Прощално писмо на Христо Ботев от кораба „Радецки". Народна библиотека „Кирил и Методий" — София

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА

Мила ми Венедо, Димитре и Иванке

Простете ма, че аз Ви не казах кадѣ отивам

нов, а когто имам кому Вас ма накора

да направа 7 ча. Аз знаях, че Вие ще да плачете

вашите сълзи ся много скъпи за мене...

— Венедо, си ся моя жена и [illegible] да ма [illegible]

[illegible] ѣ [illegible] ѣ сичко. Аз са мола на

[illegible] си да да не оставятъ и [illegible]

а а поддержатъ. Тоя ще да ма [illegible]

[illegible] обичѣя, [illegible] ще да [illegible] най-честите

[illegible] свѣтъ. [illegible] утра, [illegible] знай, че послѣ

[illegible] си [illegible] обичалъ най много [illegible],

[illegible] Иванка и помни [illegible]

[illegible]

7 Июня 18[illegible]

Радецки

ница, след което се изтеглила към вр. Вола и билото на Царева ливада и оттам преминала към върховете Камарата, Купена, Околчица. Преследвани от черкези, башибозуци и редовна войска, четниците не успели дори да отдъхнат. При създадената обстановка те трябвало да се отбраняват от три страни. Котловината Йолковица, която се държала от четниците, им служела за маневриране. Турците заели насрещните зъбери — Царева ливада, Вола и др. Те имали огромно числено превъзходство и модерно оръжие. Редовните войници били снабдени с пушки „Мартини", а част от черкезите разполагали дори с дългобойни пушки „Винчестер". Боят кипял през целия ден. Четниците се сражавали без отдих, хвърляйки се в контраатаки с викове „Да живее България!". Макар и измъчвани от жажда и горещина, по командата на войводата или на Войновски те се прехвърляли на застрашените участъци. Ботев командувал западните позиции на отбраната, а Войновски — източните. Ожесточените атаки на врага и опитите му да обходи четата завършили с неуспех. Загубите от турска страна били значителни.[163]

Малко преди залез слънце турската тръба свирила „отбой". Сигнал „отбой" дал и Ботев. Изнурените четници се спуснали към Крушевския извор в северния склон на Купена да утолят жаждата си. Ботев и част от щаба се спрели на югоизточния скат на вр. Камарата до една скала над котловината Йолковица, за да обсъдят положението на четата, останала със съвсем малко муниции и без хляб. Преди да се вземе решение, каква посока тя трябва да поеме, след като в този район няма въстание, настъпило неочаквано трагично събитие — гибелта на Ботев. Войводата се

АПРИЛСКОТО ВЪСТАНИЕ ПРЕЗ 1876 Г.

изправил да види какво става с четниците и в този момент бил прострелян в сърцето от неприятелски куршум. Предполага се, че скрит в гората черкезин е дебнел и е стрелял от засада по отличаващия се с униформата си войвода. Ботев паднал, без да каже дума, и издъхнал в ръцете на Г. Апостолов и Н. Обретенов. Неочакваната гибел на войводата поразила другарите му. Те прибрали знаците и вещите, отличаващи го като предводител, за да не попаднат у врага, покрили тялото му с клончета от цъфнала шипка и потресени, се простили със загиналия войвода.[164]

Смъртта на Ботев била непоправим морален удар за четата. Но щабът не паднал духом. Вечерта на 20 май / 1 юни четата тръгнала на югоизток с цел да излезе от обръча, да настигне групата на Войновски, откъсната по време на сражението, и да се придвижи към предполагаемите въстанически средища в Троянския Балкан и Тракия. Късно вечерта основните сили на четата се събрали, направена била проверка и за заместник на Ботев бил избран Н. Войновски. След това четата отново потеглила на път.

На следващия ден край придошлата р. Искър при с. Лютиброд пътят ѝ бил преграден от турска войска, башибозук и черкези. Четата била разделена на три отделения под командуването на Н. Войновски, Г. Апостолов и Д. Икономов. Войновски успял да изтегли отделението си от височините над Рашов дол в южна посока и достигнал до околностите на с. Зверино. Междувременно врагът изненадал другите две отделения при опита им да преминат реката и те трябвало да приемат неравния бой. Той се водил в продължение на няколко часа на 21 май в Рашов дол срещу Лютиброд. Там загинал Г. Апостолов и 10 четници, отбранявайки се до последен куршум. Същия ден сутринта в кратка схватка загинал и П. Симеонов — Македонеца. След боя при Рашов дол врагът започнал да нанася все по-тежки удари върху четата.[165] В този бой се губят следите на знамето. Предполага се, че е било заровено в земята, за да не бъде взето от врага.[166]

На 24 май отделението на Войновски и присъединилите се към него четници достигнали до Орхание, но походът им из планината бил затруднен от постоянните преследвания, непрекъснатия дъжд, глада и умората. В следващите дни тази и другите групи Ботеви четници продължили да водят престрелки, при които били разпокъсани и разпръснати. Някои от тях се придвижили до Троянския Балкан. Повечето от четниците загинали, други били пленени и само десетина души успели да се укрият и по-късно да се прехвърлят във Влашко.

Седмици наред потерите разнасяли набучени на кол главите на убитите четници да плашат българите и да получат парична награда от властта. С гибелта на Войновски на 13 юни и залавянето на групата на Н. Обретенов, Сава Пенев, Димитър Тодоров -- Димитрото на 17 юни, както и на другите пръснати групи Ботевата чета била напълно ликвидирана. Властта започнала съдебна разправа със заловените четници. Завършил славният боен път и на този въоръжен отряд. От Козлодуйския бряг до Околчица и Рашов дол той изминал близо 100 км в непрекъснати схватки и боеве. Отзвукът от мъжествената борба и политическото значение на Ботевата чета ѝ отреждат особено важно място в историята на Априлското въстание.

ЧЕТАТА НА ТАНЬО СТОЯНОВ. Едновременно с Ботевата чета в България преминала една по-малка чета, предвождана от Таньо Стоянов Куртев /Таньо войвода/ от Сливен, съратник на Левски, виден участник в националнореволюционното движение. Първоначално Т. Стоянов бил във връзка с П. Хитов, на когото през април писал в Белград, че ще премине със своя чета в отечеството, като подканял него и дядо Жельо да сторят същото. Намерението на Таньо войвода да се отзове в помощ на въстанието в България било подкрепено от Хр. Ботев, Н. Обретенов и представителя на Гюргевския комитет Я. Ангелов.

Организирането и въоръжаването на четата станало със съдействието на българските революционни комитети в Турну Мъгуреле и Олтеница, като последният град бил избран за изходна точка на четата.[167] Енергичните усилия на войводата Таньо Стоянов за снабдяване с оръжие били подпомогнати от П. Мишайков от Т. Мъгуреле, а председателят на комитета в Олтеница Ат. Чернев се уговорил със съмишленици от Тутракан да улеснят прехвърлянето на четата през Дунава. Самият войвода поддържал връзка със Сливенския революционен комитет и възнамерявал да се притече на помощ на сливенските въстаници.

Между организаторите на двете емигрантски чети — Хр. Ботев и Т. Стоянов — имало съгласуваност. Общият замисъл бил да се подсили въстанието едновременно в Западна и Източна Стара планина и да се разединят силите на турците. Т. Стоянов слязъл на българския бряг на р. Дунав на 16 срещу 17 май, а Ботев — по обяд на 17 май.

Четата на Т. Стоянов брояла около 20 души и дебаркирала с каик източно от Тутракан край с. Български косуй /дн. Пожарево, Силистренски ок-

Местността Милин камък , фотография от 1900 г. Архив на Института по история при Българската академия на науките — София

ръг/. Тя носела от Т. Мъгуреле знаме с надпис „Свобода или смърт". Подобно на Ботевата чета нейните участници били емигранти, произхождащи от различни селища от трите части на България — Македония, Тракия и Мизия. Освен войводата в четата изпъквали неговият помощник Стефан Николов — бивш хайдутин от Лудогорието, знаменосецът Велко Данчев от с. Ердуванлийски чифлик /дн. Радево, присъединено към Нова Загора/, бивш четник в четата на Желю Чернев, Цонко Балкански от Котел и Иван Абрашев — Охридалията.

Пътят на четата от Тутракан към Сливенския Балкан минавал през Лудогорието край турски и смесени българо-турски села. А през втората половина на май местните власти и в най-отдалечените селца били нащрек. Четата скоро била открита и по следите ѝ тръгнали потери. При тази обстановка задачата, която си поставял войводата — да привлече нови въстаници от Разградско и Ескиджумайско, да се свърже с въстаници в Шуменско и да се отправи към Сливенския Балкан, била осъдена на неуспех. Минавайки край Исперих, четата установила връзка с местни революционери от Разградско, където Търновският окръжен център бил извършил известна подготовка. Въпреки това очакванията за присъединяване на въстаници от с. Хърсово, Караарнаут /дн. Голям извор/ и Дикилиташ /дн. Побит камък/ останали напразни. Изпратеният в последното село Ст. Николов, най-добре познаващ района, попаднал в ръцете на властта. Опитът за освобождаването му не сполучил, което затруднило придвижването на четата по набелязания маршрут. Край с. Хлебарово, Разградско, и Костанденец, Русенско, и след това по билото между Малкия и Черния Лом тя достигнала Търговищко.

На 25 май четата водила бой с потеря в района между с. Хайдар /дн. Кардам/ и Попово. Едва измъкнала се от противника, тя продължила пътя си, но на следващия ден при с. Аязлар /дн. Светлен, Поповско/ отново била нападната.

Четниците умело се отскубнали от преследването и успели да достигнат до гористия и скалист хълм Керчан баир край с. Араплар /дн. Априлово, Поповско/, където заели удобни позиции и водели бой през целия ден. След като нанесла на турците значителни загуби, през нощта четата се промъкнала през тяхното разположение, но не успяла да се отдалечи много. На 27 май / 8 юни, докато четниците почивали на хълма Куш тепе, пътят им бил отрязан от многобройна потеря, подсилена от стотина конници редовна войска. Въпреки отчаяната си съпротива четата била разгромена и разпръсната. В ръкопашен бой под Керчан баир, край една воденица на р. Черни Лом, загинал войводата, съсичайки няколко противника, преди да падне убит. Останалите четници били избити или заловени.[168]

Бойният поход на четата от Тутракан през Лудогорието и Поломието до Керчан баир /около 200 км/ бил истински подвиг. Решителността и жертвоготовността на малкия отряд изумили дори врага. Храбростта на войводата и четниците била изключителна. Самият факт за появяването на чета в Североизточна България разтревожил турската власт. За разгромяването ѝ се грижело вилаетското управление в Русе.

ЧЕТАТА НА СИДЕР ГРЪНЧАРОВ. Сред българската емиграция имало приготовления за преминаване и на други чети, но неблагоприятният развой на събитията в България попречил за осъществяването на повечето от тези начинания. Някои от тях се сливат с освободителните прояви на българите по време на Сръбско-турската война /1876/.

С действията на българските доброволчески отряди в Сърбия е свързано въстаническото брожение в най-северозападния район на Видинския край. В редица села на района била извършена подготовка и въпреки арестите през май в края на юни, когато българската доброволческа чета начело с Тодор Велков достигнала до Ново село, Видинско, селяните се вдигнали на оръжие. След настъплението на турските войски въстаниците били разбити, а селата Брегово, Гъмзово и др., където действували местни революционни комитети, били опожарени.

Една от последните прояви на въстаническата въоръжена борба, свързана с Априлското въстание и заедно с това със събитията по време на Сръбско-турската война, били действията на четата на Сидер Грънчаров от Горна Оряховица. От януари до април 1876 г. С. Грънчаров действувал в Румъния като пратеник на Търновския революционен окръг — грижел се за набавяне и прехвърляне на оръжие, организирал тайно преминаване в България на войводите поп Харитон, Н. Хаинченина и др., подпомагал Ботевата чета. След това се озовал сред българските емигранти, отправили се в Сърбия с надежда да действуват оттам за освобождението на отечеството. С. Грънчаров се включил в сформираната доброволческа чета на Ф. Тотю, която заедно с други български доброволчески чети взела дейно участие във военните действия на сръбската армия срещу Турция. Когато доброволческите отряди на Ф. Тотю и П. Хитов навлезли в Чипровския Балкан и последвало разпореждане на сръбското командуване за връщането им обратно, на 12 юли 1876 г. петдесетина въстаници начело със С. Грънчаров се отделили от отряда на Ф. Тотю и потеглили към вът-

решността на България. Намерението на С. Грънчаров и другарите му било да подпомогнат въстанието в родината, като се съединят с четата на Хр. Ботев, за която се носели слухове сред емиграцията, че още действува в Северозападна България. По пътя си по билото на Балкана до Петрохан четата на Сидер войвода водила няколко боя с турски и черкезки потери. Още във Врачанския Балкан тя узнала за разбиването и разпръскването на Ботевата чета, но продължила пътя си и достигнала до Орханийско. Броят на убитите, пленените и загубилите се четници растял. Накрая потвърдилата се вест за неуспеха на въстанието принудила останалите въстаници да се разделят над с. Чурек, за да потърсят спасение на малки групи. Войводата паднал в неравен бой с врага на 31 юли.[169]

Съдбата на пръсналите се четници не била по-различна от тази на всички „комити", заловени тогава в Балкана — част от тях били избити на място, други — заловени, съдени и отправени на заточение. Действията на четата на С. Грънчаров през втората половина на юли 1876 г. били последна проява на въоръжената освободителна борба на българския народ, началният сигнал за която било гръмването на първата пушка в Копривщица на 20 април с. г.

След разгрома на въстанието започнала съдебна разправа с хилядите заловени въстаници и заподозрените комитетски съмишленици. Високата порта предпочитала да продължи кървавата саморазправа с участниците в революцията, но за пред външния свят трябвало да се покаже, че Турция е правова държава и „нарушителите на реда и тишината" се разследват и съдят съгласно законите. За тази цел в Пловдив, Одрин, Търново, Русе, Видин, София и други градове били съставени извънредни съдилища. Те били възглавявани от турски юристи и администратори, като преднамерено в състава на съдебните заседатели били включвани и български първенци. Апелите на тези български членове на съдилищата „за милост" към подсъдимите обикновено не били вземани предвид. Присъдите не подлежали на обжалване и осъдените на смърт обикновено били обесвани.[170] Голям брой въстаници, между които и повечето уловени Ботеви четници, били изпратени на заточение в крепостта Сен Жан д'Акр /дн. Акя/ в Мала Азия, други — на о-в Родос, о-в Кипър, в Анкара и пр.

Пред извънредните турски съдилища и пред бесилките българските революционери се държали с достойнство, като мнозина от тях използували трибуната на съда, за да защитят публично справедливата борба на българския народ и неговата освободителна кауза.

На 18/30 май 1876 г. в Цариград бил извършен държавен преврат — султан Абдул Азиз бил свален, а на престола се възкачил Мурад V. Властта преминала в ръцете на „новите османи" начело с Мидхат паша, Мехмед Руджи паша и др. Новото правителство вдигнало пропаганден шум, че идва в името на либерални преобразования и реформи в полза както на мюсюлмани, така и на християни. Но изстъпленията и терорът на турските власти продължавали във всички български краища, включително и в райони, където не избухнало въстание.

Поради протестите на международната прогресивна общественост на 30 юли от името на султана била обявена амнистия на въстаналите поданици с изключение на предводителите и активните участници. През август екзекуциите на осъдените на смърт най-сетне били спрени и част от затворените по политически причини българи били пуснати. Вълната от репресии и своеволия отчасти намаляла, но далеч не била преустановена и през есента на 1876 г.

5.
Характер и значение на въстанието

Априлското въстание било потушено, въстаническите сили — разгромени с „огън и меч", а населението в българските земи — подложено на нечувани зверства и терор. Условията, при които то избухнало, обясняват военното поражение на въстаниците. Апостолите и местните революционни съмишленици трябвало да действуват през подготвителния период и по време на самото въстание при крайно неблагоприятна обстановка. От всички балкански страни, изпитали османския гнет, в България като вътрешна провинция на Османската империя най-тежко се чувствувал султанският деспотизъм. Някои български области били колонизирани целенасочено от инородно мюсюлманско население, в други се чувствували отрицателните последици от насилствените помохамеданчвания. През последното десетилетие българите преднамерено били разделени в различни вилаети и подложени на засилващ се контрол на административно-полицейския апарат на османската държава. Поради това българските революционери извършили пропагандната и организаторската си работа под постоянната заплаха да бъдат разкрити от турската полиция или заподозрени от местните управници и поддържащото ги мюсюлманско население. При това подготовката била краткотрайна и недостатъчна.

Гюргевският централен комитет държал на всяка цена през пролетта на 1876 г. в България да

Знаме на горнооряховските въстаници. Военноисторически музей — София

бъде обявено въстание, дори в случай, че не бъде възможно да се достави необходимото оръжие. Той бързал да използува благоприятното обстоятелство, че известни военни контингенти на Турция били ангажирани във връзка с въстанието в Херцеговина и Босна и съсредоточени за усилване на турските гарнизони срещу Сърбия. За съжаление очакваният военен конфликт между Сърбия и Турция избухнал по-късно, а през април — май 1876 г. българският народ трябвало да противостои сам на основните сили на противника.

В обсега на организационно-подготвителната работа гюргевските дейци не успели да включат значителни територии, а и голяма част от обхванатите райони в решителния момент не могли да се вдигнат, което било в ущърб на делото.

Отрицателно отражение имало и саморазпущането на Гюргевския комитет и възприетият децентралистичен принцип, поради който не бил създаден единен ръководен център на въстанието вътре в страната. Този подход на гюргевските апостоли, макар до голяма степен да бил предопределен от съществуващите условия, попречил да се постигнат съгласувани и общо ръководени действия. Апостолите на окръзите организирали самостоятелно работата си по подготовката, като само в някои случаи се съветвали помежду си и с ръководителите на I революционен окръг. В хода на въстанието извънредните мерки на властта пресекли и последните възможности за взаимни връзки между революционните дейци на отделни райони и селища.

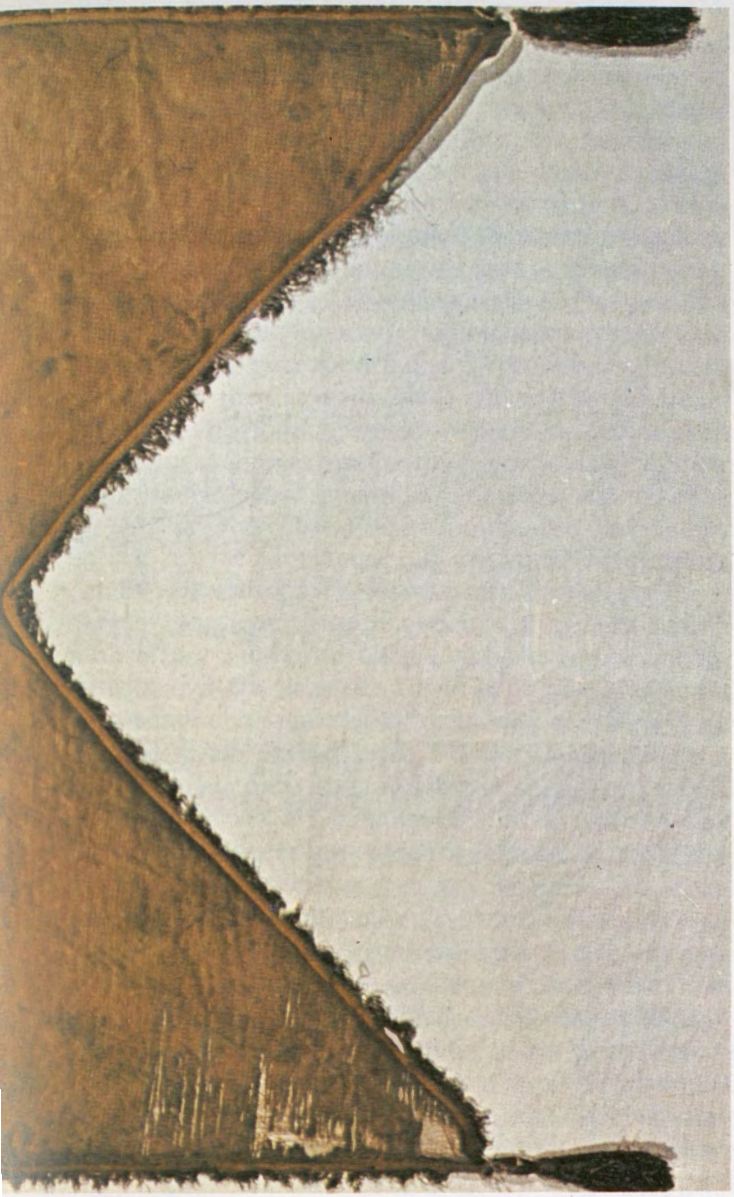

Неблагоприятни последици имало и преждевременното обявяване на въстанието в Пловдивски революционен окръг, вследствие на което приготовленията не били привършени. Получили със закъснение вестта за въстанието, останалите окръзи били поставени в твърде неизгодно положение. Турското правителство, осведомено своевременно, взело инициативата в свои ръце и предприело извънредни и бързи военни и административни мерки за ограничаване на бунта. При новосъздадените обстоятелства било напълно изключено да се осъществи единство в действията на четирите революционни окръга, а това дало възможност на властта да разгроми въстаническите центрове поотделно, да предотврати разширяването на движението и да се справи по-бързо с опасността.

Гюргевските дейци и окръжните ръководители положили неимоверни усилия за набавяне от чужбина на модерно оръжие, но те били малко резултатни. Освен ограничените средства и недобрата координираност за нелегалното внасяне на оръжие попречил и усиленият митнически контрол, повишената бдителност по границата, полицейското наблюдение по пътищата и пр. Ето защо въпреки всичко сторено военноорганизационната подготовка през 1876 г. не отговаряла на изискванията, поставени по-рано от В. Левски — въоръжената борба започнала без необходимото количество оръжие и боеприпаси. На практика ръководителите възприели тактиката на отбраната във въстаналите селища, а в повечето райони — образуване на чети. Макар в плана на революционните окръзи да се предвиждало завладяване на оръжейни складове, обезоръжаване на гарнизони, опожаряване на някои градове и пр., тези решения не били изпълнени.

За изхода на въстанието особено повлияли стратегическото положение на България и крайното неравенство в съотношението на силите. Българските земи били в непосредствена близост с имперската столица Цариград. Това улеснило Високата порта да хвърли големи войскови сили, за да потуши въстанието. През 1875 г. след изостряне на Източната криза Портата разположила нови гарнизони в някои български градове. В 1876 г. в районите на въстанието били прехвърлени войски чак от Мала Азия и Цариград, раздадено било оръжие и на многочислени башибозушки орди, включително и черкези, командувани от запасни офицери. С тях почти винаги действувала и редовна войска. Управляващата османска върхушка, заинтересована от спасяване на империята, раздухала сред мюсюлманите верския фанатизъм и ги тласкала към „свещена война“ срещу „гяурите“. Турската войска била не само по-многобройна, но и несравнимо по-добре въоръжена от въстаническите сили. Водила се в истинския смисъл на думата неравна борба.[171] При това Османската империя имала подкрепата на английското консервативно правителство и косвената поддръжка на някои други велики държави.

По отношение на преценката на вътрешната и международната обстановка в българското националноосвободително движение нямало единство. Едни от политическите дейци, стремящи се към отхвърляне на чуждонационалния гнет, смятали в 1875—1876 г., че е възможно чрез външен натиск /на Русия и други страни/ Портата да даде на българския народ автономия, или пък свързвали българската национална революция с една бъдеща война на Сърбия и Черна гора срещу Турция. Според тях едно въстание през пролетта на 1876 г. било ненавременно. Други дейци, принадлежащи към бившия БРЦК /Д. Ценович, Ив.

Драсов и др./, проектирали въстанието да бъде съчетано с преминаване на български доброволчески отряди, сформирани в Русия и Румъния, и затова настоявали то да бъде обявено по-късно — когато това стане възможно.

Българската едра буржоазия била заинтересована от успеха на националната революция. Наред с патриотичните си подбуди и класово-икономически интереси тя се ръководела и от съзнанието, че в бъдеща свободна България ще играе ръководна роля. Но една, макар и малка група от тази буржоазия с център Цариград била за мирна революция, за „просветителство" и нейните водачи Никола Михайловски, д-р Ст. Чомаков, митрополит Григорий Доростоло-Червенски и др. се обявили против въоръженото въстание и повлияли в тази насока върху някои буржоазни представители от вътрешността.[172]

По своя замисъл и размах Априлското въстание е общобългарско. Неслучайно с Възванието, съставено в Панагюрище в навечерието на събитията, апостолите призовават всички сънародници и обявяват въстание в „България [Мизия], Тракия и Македония". Дори недостатъчното време за подготовка и крайно неблагоприятните условия, при които то протича, не попречили революционната вълна да се разпространи и в по-отдалечени краища, като Пиянечко. Въстанието имало истински народен характер. Там, където било по-добре подготвено, то обхванало широките народни слоеве, като само малцина чорбаджии останали настрана от общия ентусиазъм. Масово било въстанието в редица селища в Пловдивски и Търновски революционен окръг, а също и в Пиянечкия край. В Ботевата чета, четата на Т. Стоянов и другите въстанически отряди от 1876 г. се включили българи, произхождащи от селища от всички краища на българските земи, което потвърждава общия стремеж на нацията към извоюване на политическа независимост на отечеството.

Априлското въстание е върхната точка на националната революция. Социално-класовото съдържание на тази революция била борбата за събаряне на властта на господствуващата турска феодална класа, за отхвърляне гнета на османската държава, цялата нейна политическа система и всичките ѝ крепители, в това число и тънката туркофилска прослойка в българското общество. Основната задача на националната революция била да бъде отхвърлено чуждото владичество и да бъде възстановена самостоятелната българска държава. По силата на историческата закономерност тя щяла да бъде буржоазна държава, т. е. да утвърди властта на българската буржоазна класа, която през този възходящ период от своето развитие играела прогресивна роля. Ето защо революцията имала национален буржоазно-демократичен характер.[173]

В Априлското въстание взели участие всички класи и съсловия от българското общество, които били заинтересовани от събарянето на османския феодално-деспотичен режим: градските занаятчии и търговци, селячеството и зараждащият се пролетариат /предпролетариат/. Особено активна била народната интелигенция. Селячеството било най-многобройното съсловие, участвуващо в националната революция. Носещи най-тежки феодални повинности и облагания, отрудените, страдащи от малоземие български селяни виждали в националното освобождение единствена възможност за решаване и на аграрния въпрос — чрез прогонване на турските бейове и чифликчии. Буржоазната революция трябвало да доведе до премахване основата на феодалния строй в българските земи — върховната собственост на османската държава върху земята, за да се превърнат всичките селяни в действителни собственици на земята. По този начин национално-буржоазната революция трябвало да изпълни задачите и на аграрна революция.[174] Премахването на османската феодална система било необходимо условие за развитието на капитализма в града и затова дребните и средните занаятчии и търговци също взели масово участие във въстанието.

Ръководителите на въстанието в своето мнозинство били под идейното влияние на революционно-демократичната мисъл, която отразявала въжделенията на дребната буржоазия и пролетаризиращите се слоеве в селото и града. Много от комитетските работници, участници във въоръжената борба през 1876 г., мечтаели за „народно управление", за „демократска република". Като изразител на най-прогресивната част от българския народ те се борили за извоюване наред с политическата независимост и на демократични права и свободи за народа.

Изключителният героизъм на въстаниците, високият им боен дух, жертвоготовността, демократичните им принципи и идеи и безупречното поведение спрямо мирното мюсюлманско население — всички тези особености на българското въстание, наред с дадените хиляди жертви, допринесли за спечелване симпатиите на чуждата общественост. Поради това независимо от военното поражение на въстаниците те нанесли непоправим удар върху престижа на султанската държава и успели да разклатят устоите на феодално-деспотичния режим на Османската империя в българските земи. Априлското въстание имало огромни положителни последици за бъдещето на българската нация.

Изключително важен резултат от въоръжената борба на българите през 1876 г. било акти-

визирането на симпатиите и решимостта на руския народ да помогне със силата на оръжието за българското освобождение. Така подвизите на въстаниците в Панагюрище, Клисура, Перущица, Брацигово, Батак, вр. Еледжик, Дряновския манастир, Ново село, Кръвеник, Батошево и пр. под девиза „Свобода или смърт" и героичните боеве на Ботевата чета и другите въоръжени отряди срещу многократно по-силен противник имали за българския народ съдбовни политически последици.

ГЛАВА ТРЕТА

БЪЛГАРСКОТО ОСВОБОДИТЕЛНО ДВИЖЕНИЕ СЛЕД АПРИЛСКОТО ВЪСТАНИЕ

1. Международен отзвук на Априлското въстание

АНКЕТНИ КОМИСИИ ЗА РАЗСЛЕДВАНЕ. Справедливата и мъжествена борба на българския народ по време на Априлското въстание и неизмеримите страдания, които той понася при неговото кърваво потушаване в името на своите възвишени цели, предизвикват силен отзвук и горещо съчувствие в много страни.[1] При първите вести в България пристигат чуждестранни кореспонденти на някои авторитетни вестници. Техните съобщения наред с българските изложения и докладите на дипломатическите представители в Турция подтикнали правителствата на Великите сили да отправят специални анкетни комисии за разследване положението в пострадалите български села и градове.

За да запази престижа си пред външния свят, османското правителство побързало да изпрати свои анкетьори, внушавайки им да оправдаят турските безчинства, но и те разкрили доста нежелани от Портата факти. Още по-малко можела да бъде скрита истината от чуждестранните анкетьори. Пострадалите селища в Пловдивско пръв обходил управляващият руското консулство в Одрин княз Алексей Церетелев. В началото на юли към него се присъединили кореспондентът от френския вестник „Фигаро" Иван дьо Вестин и немският консул от Пловдив. По-късно оформилата се нова международна анкетна комисия от А. Церетелев и Юджин Скайлер — генерален консул при американското посолство в Цариград, придружени от К. Шнайдер и Дж. Макгахан — кореспонденти на немски и английски вестници, и от българина преводач П. Димитров, предприела цялостна обиколка и разследване. Сведенията на споменатите анкетьори за положението в Пловдивски, Сливенски и Търновски окръг били обективни, те съдържали покъртителни данни за страданията на българите и повлияли много за правилното осведомяване на изпратилите ги официални среди и общо на чуждата общественост.

Значителни последици имала и английската анкета, предприета от одринския вицеконсул на Англия Х. Дюпюи и У. Беринг, втори секретар при английското посолство в Цариград. Тази анкетна комисия също посетила значителна част от пострадалите селища в Южна и Северна България през юли — август 1876 г., но някъде минавала набързо, обкръжена от местни турски управници, които се мъчели да замаскират следите от разорението, да прикрият броя на невинно загиналите българи и най-вече собствената си вина за безчинствата. Въпреки туркофилските убеждения на Дюпюи и Беринг цифрите в техните доклади, макар и непълни, давали представа за извършените над българите жестокости.

Подробни и особено точни сведения за събитията в различните краища на страната донесло разследването, предприето от Българската екзархия чрез упълномощения от нея анкетьор Ат. Шопов.

Чуждестранните комисии въпреки някои различия в изнесените резултати, обусловени от политиката на техните правителства спрямо Турция, потвърдили изцяло първоначалните съобщения, че османската власт не само е потушила въоръжената съпротива на въстаниците с многочислената редовна и нередовна войска, но е насърчила поголовните кланета, палежи, обири и отвличане на млади жени, девойки и деца. Броят на убитите и изчезналите българи според обективните изчисления възлизал на около 30 хиляди души, стотици били опожарените и ограбените селища, училища, черкви, манастири. В същото време международните комисии не открили нито една убита турска жена или дете. С тези факти дори докладите на откритията туркофил Беринг опровергавали версиите на османското правителство, целящо да злепостави българските въстаници и да отхвърли вината си.[2]

Когато страшните изстъпления над българския народ станали известни, те породили дълбоко възмущение сред световната общественост и дали подтик на мощно протестно движение. Няколкостотин чуждестранни вестници и списания поместили повече от три хиляди статии, дописки, телеграми и други информационни и публици-

стични материали, засягащи въстанието в България през пролетта на 1876 г.[3]

Този силен отзвук наред с някои обстоятелства от международния живот наложил българския въпрос като централен в Източната криза и в дипломатическите преговори между европейските държави.[4]

ПРОТЕСТНО ДВИЖЕНИЕ В ЗАПАДНА ЕВРОПА И САЩ В ПОДКРЕПА НА БЪЛГАРИТЕ. Една от страните, в които българското въстание намерило разнообразен и продължителен отзвук и дало значителни отражения в обществения и политическия живот, била Англия.[5] Вълненията сред английската общественост се засилили особено много, когато в. „Дейли Нюз" започнал да обнародва дописките на Дж.Макгахан, обходил заедно с княз А. Церетелев и Ю. Скайлер местата на въстанието.

Невероятните факти, до които се добрал Макгахан, го разтърсили дълбоко. „Дойдох — пише той — напълно безпристрастен и с намерение да бъда справедлив... Боя се, че престанах да бъда безпристрастен и положително вече не съм хладнокръвен... Има факти, при вида на които кръвта гневно закипява в жилите... неща толкова позорни, че окото отказва да ги гледа, умът да ги обсъжда..." Покъртителна е картината, която Макгахан разкрил за разорението на Батак и на други центрове на въстанието. „Навред ужаси, ужаси и само ужаси!" — възкликва той.[6]

Резултатите от анкетата, изнесени от Макгахан, се оказали разобличителни за Високата порта. По този повод недоволството от политиката на английското консервативно правителство на Дизраели — Биконсфилд, защищаващо целостта на Османската империя, вземало все по-големи размери сред английската общественост. В цяла Англия се устройвали многобройни митинги, на които били гласувани повече от 500 резолюции в подкрепа на българския народ, изготвяли се петиции до правителството, събирали се помощи за пострадалите българи и т. н. Към протестното движение се присъединили видни общественици, учени, писатели и пр. Между тях били ученият Е. Фримън, писателят Оскар Уайлд, великият естествоизпитател Чарлз Дарвин, дъщерята на Карл Маркс Елеонора и нейният съпруг Едуард Евелинг, писателят-утопист, член на Първия интернационал Уйлям Морис, епископ Фрейзър, общественикът Дж. Брайт и др. Симпатиите на обществеността към освободителната борба на българите дали нов стимул на водача на опозиционната либерална партия Уйлям Гладстон за атаки срещу правителството на Дизраели. Брошурите, които Гладстон написал: „Българските ужаси и Източният въпрос" и „Уроци по клане", имали широк отзвук в Англия и редица други страни. Със събирането на материални помощи за пострадалото българско население се заели леди Странгфорд и други обществени дейци. Дори в Нова Зеландия били провеждани акции от такъв характер.[7]

В протестното движение в Англия участвували не само демократичната буржоазна общественост и интелектуалците, но и работническата класа. Различни професионални съюзи и работнически организации се обявили в защита на потиснатите балкански народи и се противопоставили след това на опитите на правителството да вмъкне страната във война за защита на Турция. Масовото обществено движение, породено от събитията около Априлското въстание и разисканията върху „българския въпрос", било в Англия „най-голямо по мащаби и значение в света, без да смятаме Русия". То дало тласък на тенденциите за постепенна преоценка на английската политика спрямо Османската империя, неутрализирало антируските действия в самата Англия и повлияло върху британската стратегия в балканския и близкоизточния район.[8]

Много френски вестници също поместили сведения за въстанието в България и се обявявали против извършените жестокости над българския народ.[9] Изтъкнати публицисти, като Емил Жирарден, Ив. дьо Вестин, Камий Пельотан, Франсоа Бианкони и др., се обявили в подкрепа на каузата на българския народ. „Трябва да се свърши с целостта на Османската империя — писал Ем. Жирарден. — Колкото по-скоро стане това, толкова по-добре ще бъде."[10] Събитията, свързани с Априлското въстание, намерили отражение и в творчеството на бележития френски писател Жул Верн. Кулминационен момент в общественото движение във Франция представлявал знаменитият призив на великия писател-хуманист Виктор Юго от 29 август 1876 г., обнародван във в. „Льо Рапел". Този апел бил голяма морална подкрепа на освободителните стремежи на българския и другите балкански народи.

Априлското въстание предизвикало масово движение и съчувствие и в прогресивните обществени среди в Италия, чийто народ също дълги години воювал за националното си освобождение и обединение. Бурни многохилядни митинги в защита на България се състояли в Рим, Милано, Торино и др. В тези акции участвували активно работници, студенти, общественици, а печатът осъждал насилията над българите и подкрепял искането им за свобода и независимост.[11] Симпатиите на италианския народ към освободителната борба на българите намерили най-ярък израз в отношението на националния герой на Италия

Дж. Гарибалди, който в писмо от 10 октомври 1876 г. до български емигранти в Букурещ заявил: „Италианският народ има към вашия народ симпатии, заслужени поради неговите злощастия и неговия героизъм. Аз скърбя, че не мога лично да участвувам във вашите боеве. Пожелавам ви постоянство в светата ваша мисия.“[12]

Отзвукът на Априлското въстание достигнал и до САЩ, където печатът изразил възмущението на обществеността от извършените жестокости при потушаване на въстанието в България. Освен материалите от мисията на Скайлер били обнародвани редакционни статии с апели южните славяни да бъдат оставени свободно да решават съдбата си.[13]

Печатът в Германия също публикувал множество материали за положението на българския народ под османска власт, за непримиримите противоречия между него и Високата порта и чрез това дал основание за остро осъждане на насилията и позорния режим в Османската империя.[14]

В защита на подвластните на султана балкански народи се застъпила и Международната лига за мир и свобода със седалище в Женева. Печатният ѝ орган „Les Etats-unis d'Europe“ последователно отстоявал законното право на българския народ наред с херцеговинци и босненци да получи национална свобода и независимост. Освен това тази международна организация осъдила със специална резолюция Турция за извършените изстъпления в България и изпратила официално писмо-послание до Цариградската конференция, в което най-голямо внимание се отделяло на българския въпрос. Проявена била грижа за бъдещата политическа съдба на България, както и на останалите славянски провинции на империята.[15] Априлското въстание имало жив отклик и в Белгия и Швейцария.[16] Само авторитетният женевски вестник „Journal de Genève“ обнародвал през

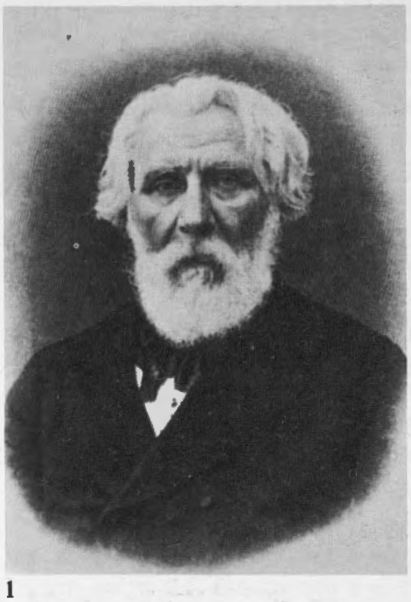

1

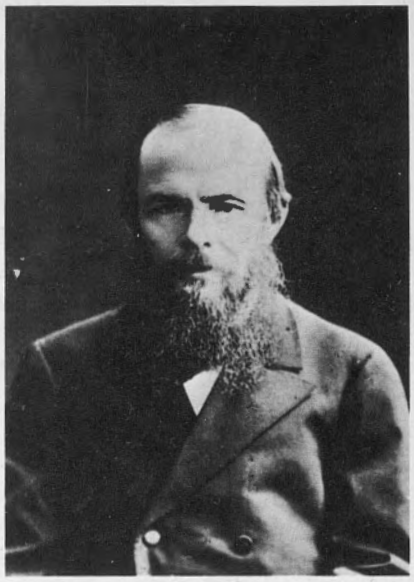

2

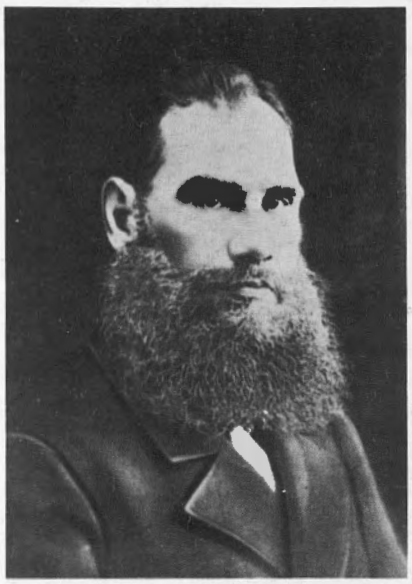

3

4

5

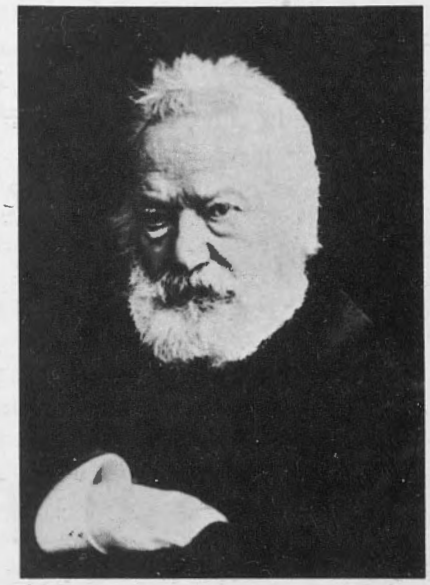

6

1. Иван Тургенев, литография. Музей на руската литература — Пушкински дом — Лениград

2. Фьодор Достоевски, фотография. Музей на руската литература — Пушкински дом — Ленинград

3. Лев Н. Толстой, фотография. Музей на руската литература — Пушкински дом — Ленинград

4. Уйлям Гладстон, гравюра. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

5. Юджин Скайлер, фотография. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

6. Виктор Юго, фотография. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

1876 г. над 90 кореспонденции, отразяващи Априлското въстание и българските стремежи към независимост.[17]

Печатът в Испания и преди всичко мадридският също отразил Априлското въстание в България и неговите последици, като осъдил „чудовищната политика на зле разбрано европейско равновесие". В защита на българския народ се обявили видни общественици, дипломати и публицисти, като Емилио Кастелар, Енрике Дюпюи де Лом и др. Те основателно изтъквали, че „българският въпрос се издигна като един от основните в Източния въпрос"[18].

Независимо от антиславянските прояви в раздираната от остри национални и класови противоречия Австро-Унгария българското въстание от 1876 г. намерило отражение в десетки печатни органи във Виена и Будапеща. Особен интерес предизвикал походът на Ботевата чета, използувала за дебаркирането си на родния бряг австрийския кораб „Радецки". В тези дни отново дал израз на своята убеденост в правотата на освободителната кауза на българите видният унгарски учен и пътешественик Феликс Каниц.[19] Унгарските работници също проявили солидарност с борбата на българите.

Много по-силен бил отзвукът от Априлското въстание сред славянските народи в Австро-Унгария, чиито национални стремежи се натъквали на съпротивата на Хабсбургската монархия. Симпатиите на обществеността в Чехия и Словакия били напълно на страната на въстаналия български народ.[20] Органът на работническото и социалистическото движение в Чехия в „Будоуцност" с възхищение писал за героизма на въстаналите южнославянски народи.[21] В подкрепа на борещия се „славянски юг" се издавали листовки, организирали се акции за събиране на помощи и пр. Настроенията, които вълнували чешката общественост по повод събитията в България, намерили израз и в дневника на младия учен-славист К. Иречек. Освободителната борба на българския народ и на другите южни славяни дала отражение и в творчеството на писатели и художници като Сватоплук Чех, Елишка Краснохорска, Ян Хербен, Йозеф Мукаржовски, Прокоп Хохолоушек и др.[22]

Българското въстание намерило значителен отзвук и сред полската общественост. Полският печат отделил много място както за вестите от България, така и за отбелязване акциите в Европа в подкрепа на българите.[23]

Органически свързано с освободителните движения, разтърсващи Балканския полуостров от 1875—1876 г., Априлското въстание имало особено силно отражение в съседните на България държави.[24] Те били най-много заинтересовани от отслабването на Османската империя, макар отношението на правителствата им към българските въстанически прояви да било често недоброжелателно в зависимост от собствените им интереси в Източния въпрос и външнополитическия им курс в конкретния исторически момент. Продължителните вълнения в Херцеговина и Босна отново тласкали официална Сърбия към по-решителна политика спрямо Турция. На водените през пролетта на 1876 г. преговори с представители на българската революционна емиграция се поставял въпросът за прехвърляне на чети откъм Сърбия, което се свързало с обявяване на война на Турция от

ТУРСКИТИ ЗВЪРСТВА ВЪ БАТАКЪ.

(*Изъ писмата на благородний и човѣколюбивий дописникъ на* **„Дейли Нюсъ"** *I. А. Макъ-Гахана.*

Т.-Пазарджикъ, 2-й августъ, 1876 г.

Слѣдъ испращанието на вчерашното ми писмо, азъ видѣхъ най-страшни работи на свѣтътъ. Всичко, каквото се е казало до сега за Турцитѣ, вѣровамъ го; така и всичко, каквото може да се каже за тѣхъ отъ сега, е за вѣрование. Вици се, има въ звѣрствата на свѣтътъ е една точка, отъ която по-нататъкъ не може да се иде, и тамъ сравнение, прѣсмѣтание и мѣрение не може да бъде; Турци ги дори и тая точка са надминали. Пътятъ е затворенъ отъ планини на страшни работи, задъ тѣхъ неможешъ да видишъ, на и нито желае човѣкъ да отиде. Човѣкъ вижда за безполезно да продължава да мѣри тия планини, осѣща, че е врѣме да се врѣшта назадъ, и че доста нѣщото е видѣлъ.

Нека да кажа сега, какво съмъ видѣлъ въ **Батакъ.** Прѣди да излѣземъ отъ Пещера турската власть малко ни помъчи, защото г-нъ Скайлеръ нерачи да земе съ себе си службашътъ, който бѣше отреденъ отъ пазарджишкий каймакаминъ да ни придружи до Батакъ. Той заповѣда на селянетѣ да ни кажатъ, че нѣма **коне.** (Ми тукъ трѣбоваше да оставимъ колатѣ и да замиемъ съ **коне**). Нъ при всичкото имъ упорствуване, селянетѣ като да желаяха да отидемъ, та заговъ и ни донесоха коне, които бѣха съ самаре, нъ ми имъ се помолихми да ни донесоха и сѣдла на другото срѣщо; тии съ това като да искаха да се подиграятъ съ заповѣдьта на мюдюринътъ. — Качихми се на конетѣ и потеглихми за въ Батакъ. Утринъта бѣхми забиколени отъ сѣнитѣ селяне, които бѣха и сиротѣ, или ни се струваше, че са сѣнитѣ ги, защото приказванетѣ имъ бѣше тако-речи сѣнтото. Ми нѣмаше друго какво да правимъ, освѣнъ да ги слушамъ изцѣло съ голѣма жалба, защото, ако речеше човѣкъ да слушна злочестинитѣ и теглилата на всякото отдѣлно, трѣбоваше да сѣдимъ тамъ нѣкои недѣли. Както и да е ми, имъ се врекохми, че щомъ се завърнемъ въ Цариградъ, щѣ се поразкажемъ колкото ни е отъ-ръки да имъ помогнемъ. Нъ увы! дипломатическата ни помощь е гвърдѣ бавна. Докдѣ посланницитѣ въ Цариградъ промѣнятъ ноти и комуникации, докдѣ се покаетъ на-гостѣ единъ другъ, докдѣ направятъ прѣдставленията на Портата и да добиятъ обѣщанията, които свѣтътъ вече не вѣрова, тия сиромаси трѣбова да умратъ отъ гладъ. Мнозина отъ тѣхъ се възползоваха отъ тоя случай и рѣшиха да дойдатъ съ насъ до Батакъ да обидатъ съсѣдитѣ си кѣщи. А други хванаха юзитѣ на конетѣ ни, та ни пиратъ да ни приказватъ конестинитѣ си: единъ женъ улови коньтъ ми, и сиромъ го държаше да ми покаже строшенатѣ си рѣка, която бѣше при нѣго съ куршумъ и не бѣше вече кадърнъ за работа, и това е, казваше, мъжъ болка: мъжътъ ми убиха, и нѣколко малки дѣца са обѣгнали на тая строшена рѣка и се влѣкатъ слѣдъ мене, дѣто отида. Тия думи тѣ ги казаха на единъ езикъ, който много приличаше на рус-

Страница от дописка на Дженюъриъс Макгахан, обнародвана във в. „Дейли нюз", 1876 г. Архив на Българската академия на науките — София

страна на сръбското правителство. Поради това избухването на Априлското въстание и последвалите събития в България предизвикали жив интерес сред официалните кръгове в Сърбия. Сръбският народ в княжеството, сърбите във Войводина, в Черна гора и най-вече демократичните кръгове от привърженици на идеята за взаимодействие и задружна борба на балканските народи посрещали с открита симпатия и съчувствие българското въстание и страданията на народа.

Много сръбски, хърватски, черногорски, словенски и др. вестници популяризирали въстаническите прояви в България, изтъкнати общественици изразили и положителното си отношение към борбата на българския народ. Словенският поет Антон Ашкерц написал цикъл поеми „Рапсодии на българския гуслар" — една малка епопея на освободителните борби на българския народ.[25] В съседна Гърция също с неотслабващо внимание бил следен ходът на Априлското въстание. Българската емиграция в тази страна предприела опити за организиране на чета, която да нахлуе в Османската империя.[26] Гръцкият печат информирал за събитията и за отношението на Европа, но в някои от информациите се подценявали обхватът и значението на българското въстание под влияние на правителствената политика, която тълкувала освободителното движение на южнославянските народи като застрашаващо гръцките великодържавни интереси.

Ярко изразено съчувствие и морална подкрепа освободителната борба на българите намерила сред румънския народ, сред който живеела и работела многохилядна българска емиграция. Румънският печат осъждал единодушно турските жестокости в България и изразявал солидарност с българите, апелирал за подпомагането им. Видни румънски художници и поети, като Теодор Аман, Николае Скуртеску и др., създали вълнуващи произведения по повод самоотвержената борба и страданията на българите през паметната 1876 г.[27]

ОТЗВУК И ОБЩЕСТВЕНО ДВИЖЕНИЕ В РУСИЯ В ПОДКРЕПА НА БЪЛГАРИТЕ. Най-дълбок отзвук и решителна подкрепа борбите на българския народ за национално освобождение намерили в Русия. Там се разгърнало с най-голяма сила и мощ общественото движение в защита на българския народ.[28] Огромна вълна на възмущение против изстъпленията на башибозуците и турските власти заляла великата славянска страна. Всички слоеве на населението изразявали симпатиите и съчувствието си към българите и настоявали за решителна намеса за облекчаване на тяхната участ. Така в Русия се формирало по думите на Марин Дринов „едно чудно движение, едно от ония движения, които са обхващали целия руски народ само в най-великите моменти от неговия живот". Работници, служители и селяни от различни краища на необятна Русия събирали материални помощи, отделяли средства и изразявали решимостта си да помогнат на поробения български народ.

Събитията в България намерили горещ отзвук в средите на руската интелигенция. Страданията на българския народ развълнували дълбоко гениалните руски писатели Л. Н. Толстой и Ф. Д. Достоевски, великия химик Д. И. Менделеев, художниците И. Н. Крамской, К. Е. Маковски, В. Д. Поленов, скулптора М. М. Антоколский, критика В. В. Стасов, изтъкнати учени, като И. М. Сеченов, Н. В. Склифософски, И. Мечников, С. М. Соловьов, В. И. Григорович и мн. др. Темата за трагичната съдба на българския народ отново зазвучала в произведенията на И. С. Тургенев, в поезията на Я. П. Полонски и в творчеството на други писатели и публицисти.

Широка дейност в полза на българското освободително движение разгръщали и славянските благотворителни комитети, които дотогава поддържали предимно въстаналите херцеговинци и черногорци с материални средства, оръжие, военни специалисти, доброволци и пр. Мисълта да се отиде в балканските страни и да се участвува в борбата на южните славяни срещу техните поробители обхванала голям брой руски младежи.

Настроенията и атмосферата на руската общественост по това време са сполучливо обрисувани в сп. „Отечественные записки", издавано от кръга на Н. А. Некрасов и М. Е. Салтиков-Шчедрин: „Никой у нас в Русия — пише в една от статиите — не мисли за друго, не иска да слуша за друго, не може да говори, не желае да чете нищо друго освен известията за това, което става отвъд Дунава. . ."[29] А в друга статия се казва: „Русия. . . не може да остави славяните без помощ. . ., тя ще бъде задължена да изпълни своя дълг. . ., а да го отклони от себе си под предлог на едни или други възможни последици тя даже няма право."[30]

В руския печат се засилвали гласовете, настояващи за по-активна намеса, за по-действена материална и морална поддръжка на южните славяни. „Ако пред нас се постави дилемата: война или ново поробване на славяните, ново повторение на това българско клане, от което потрепера сърцето на целия цивилизован свят — пише прогресивното списание „Дело", — то ние от цялата си душа, ненавиждаща пошлия шовинизъм, без колебание ще кажем: да, война!"[31]

Вълната от протести срещу изстъпленията над българския народ и акциите, изразяващи подкрепа и съчувствие към тяхната освободителна борба, взели широки размери в Украйна, Арме-

ния, Грузия и други райони на страната.[32] Изобщо въпросът за активното подпомагане на българите се разисквал оживено във всички среди на руското общество, отношение към него взели всички социални слоеве и обществено-политически течения. В Русия се формирало мощно обществено движение, което въздействувало върху правителствените кръгове за преодоляване на колебанията и за пристъпване към по-решителни действия спрямо Високата порта по повод на българския въпрос.

Себеотрицанието, което българският народ проявил в масовата въстаническа борба през 1876 г., и огромните жертви и страдания, които той понесъл в името на освобождението си от чуждото иго, пробудили съчувствието и хуманизма на световната общественост, развълнували съзнанието на широките народни слоеве в много страни, спечелили за българската кауза искрени приятели. Априлското въстание дало повод да заговорят за българския народ, за неговата многовековна история и култура и за неговото право на свобода и независимост бележити представители на човечеството. Въстанието „направи въпроса за съдбата на българския народ популярен и политически актуален в демократичните и либералните кръгове на световната общественост"[33]. На фона на бруталната и жестока разправа на султанската власт — крепител на един деспотичен и ретрограден режим — освободителната борба на българския народ, водена в името на справедливи исторически цели, спечелила пълна морална победа.[34]

Априлското въстание показало по убедителен начин пред целия цивилизован свят, че „българската нация е узряла за независимост и е решена да я извоюва с цената на всякакви жертви"[35]. Като задълбочило извънредно много кризата в Османската империя, въстанието раздвижило и дипломатическите канцеларии, принудило правителствата на големите европейски държави да поставят на разглеждане българския въпрос, направило невъзможно съществуващото дотогава „статукво" на Балканския полуостров. По такъв начин целта на инициаторите и ръководителите на въстанието — да наложат разглеждането и решаването на българския въпрос — била всъщност постигната.

Позицията на защитниците на Високата порта и на целостта на Османската империя станала крайно непопулярна. Мощното обществено движение в различните страни било сериозна преграда срещу замислите на реакционните правителства да оправдаят и подкрепят Високата порта. То същевременно подготвило общественото мнение да възприеме като логична и оправдана стъпка след изчерпване на мирните и дипломатически средства войната, започната от Русия за освобождението на българския народ. Така Априлското въстание дало морално право и дълбоки политически и дипломатически основания на Русия да обяви война на Турция.[36]

2. Българският народ в защита на националните си интереси

Жестокото потушаване на Априлското въстание от османската власт не сломило българското националноосвободително движение. Продължаващият терор в българските земи задълбочил още повече пропастта между султанското правителство и всички социални слоеве на българския народ с изключение на нищожната група туркофили от средите на едрата българска буржоазия. Въпросът за освобождението на България от османско владичество — главната национална задача мобилизирала силите на народа за защита на националните интереси и стремежи. Освен вътрешнополитическите условия за разгръщане на националноосвободителното движение след юни 1876 г. важна роля имал широкият международен отзвук от събитията и най-вече масовото движение на съчувствие в Русия към въстаналите, което пробуждало надежди за скорошната ѝ и решителна намеса в Източната криза.

Още в хода на Априлското въстание и особено след него българите във вътрешността на страната и в емиграция подели редица инициативи за разясняване истинските цели на българските борби пред европейските правителства и общественост. Тези инициативи прераснали в общонационална акция за предизвикване интереса на Европа към българския въпрос. Те били свързани и с дипломатическия натиск на Русия и други сили за въздействие върху Високата порта в полза на въстаналото население в Босна, Херцеговина и България, със сръбско-турската война и перспективата за руско-турска война.[37]

Непосредствено след разгрома на Априлското въстание изпъкнали две главни задачи: от една страна — материално подпомагане на хилядите пострадали, останали без покрив и прехрана българи от въстаналите и разорени области и, от друга — запознаване на обществеността в чужбина с жестокостите, извършени от османската власт спрямо българския народ, за който е невъзможно вече да остане с предишния си политически статут. Движението за защита на българските национални интереси отбелязало нова фаза с решение-

то да се изпрати българска делегация в европейските столици към средата на юни 1876 г.

БЪЛГАРСКА ДЕЛЕГАЦИЯ В ЕВРОПА. В този критичен момент цариградският кръг на българската буржоазия, свързан с Екзархията, действувал със загриженост за съдбата на нацията и солидарно с партията на „старите" в Букурещ, чийто организационен център от началото на юли станало т. нар. Българско человеколюбиво настоятелство /БЧН/ под председателството на митрополит Панарет Рашев и с фактически ръководител Евл. Георгиев. Идеята за изпращане на представителна делегация в Европа се реализирала от българската колония в Цариград. Новата стъпка била предприета с дейното участие на Н. Геров и с одобрението и съдействието на Евл. Георгиев в Букурещ, който напътствувал пълномощниците и организирал осигуряването на материалната им издръжка.

Избраните делегати Драган Цанков и Марко Балабанов — известни публицисти и обществени дейци — били натоварени с мисията да представят на правителствата на Великите сили изложение за страданията на българския народ под османско владичество и по време на Априлското въстание и да заявят стремежа му да живее и да се развива самостоятелно.[38] В началото на август 1876 г., като държали в пълна тайна подготовката на делегацията и без да намесват Екзархията като институция поради нейната уязвимост от страна на Високата порта и Цариградската патриаршия, инициаторите успели да отправят двамата делегати от османската столица за Европа.

През лятото и есента на 1876 г. Др. Цанков и М. Балабанов посетили последователно Англия, където се задържали най-дълго, Франция, Германия, Италия, Русия и Австро-Унгария и водили официални разговори с ръководни държавници и видни общественици. За да бъде приета делегацията като упълномощен представител на българския народ и изразител на неговите желания, подкрепа оказало Българското человеколюбиво настоятелство, а също родолюбци от вътрешността на страната, които я снабдили с пълномощни писма.[39]

Делегатите изработили меморандум и брошура „България", в които обосновавали искането за автономия на България и народно правителство. В духа на инструкциите на изпращащите ги кръгове М. Балабанов и Др. Цанков се съобразявали и с позицията на държавите и дипломатите в посетените столици, когато повдигали въпроса за бъдещето на България и пледирали за автономия. Тяхната програма се различавала от исканията на революционното течение за възстановяване на независимата българска държава.[40] Въпреки следваната умерена линия българската делегация била най-значителният и резултатен от всички опити на българите през XIX в. да заинтересуват европейската общественост от своята съдба.

В момента, когато общественото мнение в Европа било силно възбудено, когато положението в България и необходимостта от промяната на това положение привлекли интереса на различни среди в славянски и неславянски страни в Европа върху българския въпрос, дейността на двамата българи в Лондон, Манчестер, Бирмингам, Париж, Рим, Берлин, Виена, Петербург и Москва имала изключително важно значение. Те били приети като официални представители на своя народ от император Александър II, от лорд Дерби, лорд Ръсел, граф Ю. Андраши, княз А.М. Горчаков и пр.

Присъствието и дейността на българските пратеници във Великобритания например, където те участвували в многобройни митинги в полза на българите, придобили чрез печата широка известност. Техните политически срещи в Англия добавили нови аргументи и подпомогнали опозицията срещу правителството на Биконсфилд и неговата открита протурска позиция по отношение на Априлското въстание и стремежа на българите да извоюват свободата си. Пребиваването и политическите разговори на делегатите в другите столици също затвърдявали убеждението, че българите не само са жертва на мюсюлманския фанатизъм, но са нация с политическо бъдеще.[41]

Едновременно с мисията на българските делегати в Европа продължавала подетата от българската емиграция кампания в печата в подкрепа на Априлското въстание и в защита на националните искания. Българските вестници и многобройните кореспонденции в чуждия печат, изпращани от български дописници, осветлявали общественото мнение в Европа и всъщност доказвали, че Великите сили нямат морално право да поддържат статуквото и мира на Изток, които българите и другите подвластни на Турция народи заплащат с цената на физическо унищожение на хиляди хора и опустошение на земите им. Освен чрез печатна пропаганда организациите на българската емиграция оказвали подкрепа на националната кауза и чрез изпращането на десетки апели и изложения до представителите на Великите сили и до видни чужденци. Между тези документи са: „Обръщение до Александър II", „Възвание към християнството", „Възвание до цялото човечество", апел на френски език до редакциите на главните европейски вестници, благодарствени адреси до славянските комитети и отделни техни представители, до доблестни западноевропейски политици, общественици и писатели, като У. Гладстон,

1

лорд-мера на Лондон Котън, В. Юго, Дж. Гарибалди и пр.

Чрез тази разностранна дейност в защита на националните интереси българският народ участвувал непосредствено и енергично в извършващата се еволюция в общественото мнение по Източния въпрос и в политиката на Великите сили спрямо Турция в напрегнатия период в международните отношения през лятото и есента на 1876 г.

СЪЗДАВАНЕ И ДЕЙНОСТ НА БЪЛГАРСКОТО БЛАГОТВОРИТЕЛНО ОБЩЕСТВО И НА БЪЛГАРСКОТО ЧЕЛОВЕКОЛЮБИВО НАСТОЯТЕЛСТВО В БУКУРЕЩ. Българската дипломатическа акция пред Европа през лятото и есента на 1876 г. изиграла важна роля за излизането на българския въпрос на преден план в Източната криза, но тя станала възможна благодарение на Априлското въстание, на жертвите, дадени от народа в него. Благоприятните резултати от нея се дължели в най-голяма степен на факта, че революционното течение не преустановило своята активност и след поражението на въстанието. Новите прояви на решимост на българския народ за въоръжена борба не останали скрити от погледа на европейската дипломация. Намерението за ново въстание, сформирането на доброволчески отряди от българи и участието им в Сръбско-турската война създавали атмосфера на възбуждение и политическа активност в средите на българската емиграция, което било явен признак, че революционната обстановка в България не е преминала.

Усилията на българите в споменатите насоки още повече стимулирали засиления интерес на дипломатическите среди, правителствата и обществеността в различни страни към българския въпрос и допринесли за ускоряване на еволюцията на руската политика по Източната криза — от мирния вариант към разрешаване на проблема по пътя на война с Турция.

Националноосвободителното движение след Априлското въстание се отличавало с голямата си широта и участието в него на всички социални слоеве и политически групировки. При новата обстановка, възникнала вследствие избухването на националната революция, както и все по-благосклонното отношение на Русия към българския въпрос, едрата русофилска буржоазия се раздвижила. Богатите българи извън страната, насочвани както и преди от партията на „старите", взели присърце акцията за материално подпомагане на пострадалите сънародници, давали известни средства и на българските доброволци в сръбско-турската война, главно след тяхното завръщане, и особено дейно подпомагали желаещите да встъпят в Опълчението. Неуспешни останали обаче опитите да бъде убедена партията на „старите" в необходимостта от обединяване на усилията с революционното крило на емиграцията. Двете течения създали поотделно нови свои организации.

Революционните сили реорганизирали и активизирали дейността си съобразно новите условия. Те станали инициатори за продължаване на въоръжената борба и организирали доброволческото движение сред българите за участие в Сръбско-турската война, замисляли планове за подготовката на ново въстание. Настъпила промяна и в отношението на революционното течение към Русия, чиято въздържана политика спрямо Турция неговите представители по-рано критикували. Сега широкото движение в подкрепа на българите сред руската общественост и постепенната промяна в официалната линия на царското правителство в полза на войната срещу Турция създавали нова обстановка и революционните дейци правилно преценили обективния ход на събитията. „Старите" от своя страна следвали своята линия и засилили дейността си предвид очакваната Руско-турска война.

Така, водени от различни съображения, по силата на обстоятелствата и двете политически групировки в българското освободително движение в месеците до обявяване на Руско-турската война се ориентирали към по-близко сътрудничество с Русия. Общият стремеж към решителна промяна в положението на българския народ с близка перспектива за възстановяване на политическата независимост на България и широко разпространената надежда, че тя ще се реализира с руска помощ, били обединителни моменти в действията на двете групировки. Независимо че не били коорди-

нирани и практически свързани помежду си по обективния си характер и резултати, инициативите на революционната емиграция и на едробуржоазната русофилска групировка за защита интересите на българския народ придобивали смисъл на общонационална акция пред Русия и европейската общественост, която имала значителни и благоприятни последици за развитието на събитията през 1876—1878 г. в Европейския Югоизток.

В идейно и организационно отношение между двете основни крила на емиграцията не могло да се постигне единодействие. Тенденцията, кой да вземе превес в ръководството на национално-освободителното движение, намерила израз в развитието и взаимоотношенията на двете най-активни през този период емигрантски организации — Българското человеколюбиво настоятелство /БЧН/ и Българското централно благотворително общество /БЦБО/. И двете организации си поставяли политически задачи, но ги прикривали под благотворителни цели, за да се избягнат усложнения, понеже Портата оказвала упорит натиск върху румънското правителство да предприеме ограничителни мерки против българските емигранти.

Българското человеколюбиво настоятелство /БЧН/ било основано от революционните дейци през 1875 г. Този организационен център под председателството на К. Цанков, дългогодишен член на БРЦК, изпратил по време на Априлското въстание апели до руския император и до славянските комитети, като изразил надеждата, че едноплеменна Русия ще се притече на помощ на многострадалния български народ. Наред с това първоначално БЧН си поставяло за задача да окаже помощ на въстанието в България чрез изпращане на чети откъм Румъния и откъм Сърбия и пристъпило към събиране на средства и привличане на четници. Част от средствата били предадени на Ботевата чета, на която БЧН съдействувало всестранно. По-късно настоятелството, влизайки във връзка с пристигналия в Букурещ представител на Петербургския славянски благотворителен комитет Н. А. Киреев и с генерал М. Г. Черняев в Сърбия, засилило организационните си усилия по набиране на българи-доброволци за Сръбско-турската война.[42] Постепенно обаче се стигнало до основна промяна в състава на настоятелството, а ръководството му преминало в ръцете на „старите". Тогава БЧН поело идейно-политическата линия на Добродетелната дружина. Най-активните членове на БЧН заедно с други патриоти учредили на 10 юли 1876 г. своя политическа организация — Българското централно благотворително общество /БЦБО/.

От този момент нататък, въпреки че БЧН

2

3

1. Членове на Българското централно благотворително общество в Букурещ, 1876 г. Личат: на първия ред седнал в средата Киряк Цанков, на втория ред вдясно — Стефан Стамболов и Иван Вазов, на третия ред прави — Петър Енчев и Олимпи Панов, фотография. Народна библиотека „Кирил и Методий" — София

2. Драган Цанков, фотография от 1876 г. Народна библиотека „Кирил и Методий" — София

3. Марко Балабанов, фотография от 1876 г. Народна библиотека „Кирил и Методий" — София

начело с Панарет Рашев играело немалка роля в последвалите инициативи на българската емиграция, новата организация БЦБО взела в свои ръце ръководството на основните политико-организационни задачи от национален характер. Този новосъздаден център на борчески настроената българска емиграция се превърнал в централен орган на българското освободително дело и по същество ставал пряк наследник на БРЦК.[43] Формално БЦБО се обявило за благотворителна организация. Обществото създало свои клонове — благотворителни дружества — в румънските градове с български колонии. Но и централното, и местните дружества, включващи в състава си членове на българските революционни комитети зад границата, се ръководели от възгледите на БРЦК. Техните задачи и функции били чисто политически.

В ръководството на БЦБО влезли К. Цанков /председател/, Петър Енчев /секретар/ и двамата бивши членове на БРЦК — Ив. Грудов /подпредседател/ и Г. А. Григоров /касиер/. За почетен председател бил избран Вл. Йонин, пратеник на

славянските благотворителни комитети в Москва и в Петербург, пристигнал в Букурещ в края на юни 1876 г., наскоро след като Сърбия обявила война, с мисия да прецени влиянието на българските емигрантски организации и да подпомогне парично готвените български доброволчески отряди за Сърбия. Според внушенията на Вл. Йонин новият български ръководен орган трябвало да обедини в своите редове и „старите", но и неговите опити да осъществи това на дело не успели. Не намерили почва и амбициите на „старите" да си осигурят влияние в БЦБО и някои от техните съмишленици го напуснали. В хода на бързо менящата се обстановка сред ръководителите и членовете на БЦБО превес взели привърженициите на революционните действия. През август те били подсилени с привлечените нови участници — Г. Золотов, Ангел Рунта, Ив. Вазов, Д. П. Иванов и Ол. Панов, а по-късно от Ст. Стамболов и П. Хр. Висковски.[43]

Най-енергичните дейци на БЦБО настоявали за подготовка на въстание в родината въпреки възраженията на едробуржоазните среди и нежеланието им да подкрепят въоръжената борба на народа. БЦБО и поделенията му започнали работа за възстановяване на връзките с революционните съмишленици във вътрешността на страната. Проектите за въстание имали почва и поради все така изострената обстановка на Балканите. Назряващата война между Сърбия и Турция пораждала спонтанен стремеж сред борчески настроената българска емиграция да подкрепи с оръжие евентуалната война на сръбския народ срещу общия враг с надежда, че по този начин ще подпомогне освобождението и на собственото си отечество.

БЪЛГАРСКО УЧАСТИЕ В СРЪБСКО-ТУРСКАТА ВОЙНА. Въстанията на Херцеговина, Босна и България довели до въвличането на Сърбия и Черна гора в Сръбско-турската война, обявена на 18 юли 1876 г.[44] Главният театър на военните действия бил Моравският и Тимошкият. Скоро след започване на войната Тимошко-моравската армия била съединена под командуването на пристигналия в Сърбия генерал М. Г. Черняев. Съгласно изработения стратегически план съсредоточените около Алексинац главни сили следвало да настъпят по направление на Ниш и София и след като получат очакваната поддръжка от страна на въстаналото българско население, да продължат настъплението си към Цариград. Генерал М. Г. Черняев отправил прокламация до българите, в която се казвало: „...Ставайте всички българи като един човек, вече е настанал часа да сразиме неприятеля и от робството му да се избавиме. Ставайте братя... нашето дело е свято."[45]

Още в навечерието на войната и особено след нейното избухване към Сърбия и Черна гора се отправили стотици български доброволци. При пряката материална помощ на славянските комитети в Русия числото на доброволците в Сърбия бързо нараснало. БЦБО се заело с формирането на български доброволчески отряди в подкрепа на сръбската армия, като проектирало те да навлязат в българската територия и да вдигнат народа на въстание. Сръбското правителство било заинтересовано от увеличаване броя на доброволците и насърчавало българските участници. Като основен пункт за съсредоточаването им бил избран гр. Кладово — старата крепост „Фетислям", където на доброволците се предоставяло оръжие и всичко необходимо. Важна роля в организирането на българските доброволци играели Л. Каравелов, Петко Каравелов и Г. Живков, както и нарочно изпратените в Сърбия представители на БЦБО — П. Енчев и П. Мишайков. На Моравския и Тимошкия фронт заедно със сръбските войски настъпили и българските чети на П. Хитов, Ф. Тотю, С. Соколов, Хр. Македонски, Тодор Велков, капитан Кръстьо, Ильо войвода, Найден Пешев Попанинов и Цеко Петков.[46]

Първоначално военната организация на четите била по същество хайдушка. От името на всички войводи бил изработен устав — Закон на българските доброволчески войници, който бил утвърден от генерал М.Г.Черняев на 2 юли 1876 г. на вр. Бабина глава. За главен войвода бил назначен П. Хитов. Българските чети преминали границата в различни райони. Четата на Т. Велков съвместно с отряд от черногорци достигнала Ново село, Видинско, където селяните се дигнали на въстание, но скоро била пресрещната от турски части и разбита. Съединените чети на П. Хитов, Ф. Тотю, Хр. Македонски, Н. Попанинов и С. Соколов достигнали до Чипровския манастир и Берковско. Независимо от първоначалните си успехи обаче те се върнали назад, тъй като получили заповед от сръбското командуване, което решило да ги насочи в посока Бабина глава — Бела Паланка, за да прекъснат пътя Ниш — Пирот. Сформираната нова чета на С. Грънчаров настъпила по билото на Балкана на изток с намерение да се присъедини към българските въстаници. След упорити сражения тя била окончателно разгромена в района на Мургаш. Най-силно впечатление направил боят при с. Раковица, Кулско, където смесеният сръбско-български отряд начело с майор Н. А. Киряев се сражавал храбро, но бил разбит. Самият Киряев паднал убит на бойното поле.

От началото на юли 1876 г. сръбската армия срещала все по-силен отпор от страна на турските

военни части. Войната станала отбранителна за Сърбия. Нейните войски отстъпили Княжевац и Зайчар след тежки боеве, в които участвували руските и българските доброволци. По това време започнала да се осъществява нова организация на въоръжените сили. Още от самото начало организаторите на българското доброволческо движение се стремели българските доброволци да бъдат обособени в отделни военни части. Това искане било обосновано и във в. „Възраждане", издаван от Т. Пеев в Браила. То обаче срещнало съпротивата на сръбските власти. Едва след като генерал Черняев подкрепил настоятелното искане на БЦБО, към средата на септември 1876 г. въпросът бил разрешен благоприятно за българите.[47]

Съгласно новата организация се пристъпило към формиране на руско-българска доброволческа бригада с командир полковник Н. Медведовски. Един след друг били създадени два български батальона, чийто състав достигнал 1500 души. За офицери били назначавани руси и българи — руски военни възпитаници. Командуването на първия български отряд във формация батальон поел капитан Филипович-Зандриг, а на втория български батальон — капитан Райчо Николов. Същевременно войводите П. Хитов, Желю войвода, Хр. Македонски и др. били изпратени в различни места, за да набират нови доброволци и ги насочват към Делиград.

На 1 септември 1876 г. Н. Медведовски уведомил с писмо Петербургския славянски комитет, че има готови нови батальони. Пет дни по-късно руско-българската доброволческа бригада била доведена до 4 батальона, като „трите от тях имали български знамена", а общо личният състав на бригадата достигнал 3500 души. На 8 септември била положена тържествена клетва. Доброволците-въстаници се заклели „във вярност на делото за освобождението на Родината". В Делиград се водило усилено обучение на доброволците.

На 16 септември 1876 г. на височината на брега на Морава Кревет—Гредетин се водили боеве с участието на руско-българската доброволческа бригада. Позицията, отбранявана от сърби, черногорци, руси и българи, била нападната от 80-хилядна турска армия, водена лично от главнокомандващия Абдул Керим паша. Както личи от преписката на подполковник А. М. Милорадович със Славянския комитет в Петербург, назначен за командир на руско-българската доброволческа бригада след раняването на полковник Медведовски, след изпитанията при Кревет—Гредетин боевото настроение на доброволците било превъзходно. Сам полковник Хорватович, в чието подчинение се намирала бригадата, изказал пред генерал Черняев задоволството си от нейната храброст и бойни успехи. От своя страна генерал Черняев се обърнал с молба до сръбския министър на външните работи Й. Ристич да извести представителите на БЦБО в Белград да изпратят още 2000 българи-доброволци. Впоследствие генерал Черняев в своята кореспонденция с БЦБО изразил становището си, че ще може да организира „един български отряд /дивизия/ от 10 000 души"[48].

Московският славянски комитет закупил от Прусия специално за българските доброволци стрелково и артилерийско въоръжение — 12 крупови оръдия и 20 000 пушки система „Шаспо". От Русия същевременно били изпратени шинели, кожуси, ботуши и хранителни припаси.

На 12 октомври 1876 г. при посещението си в Петербург представителите на БЦБО К. Цанков и П. Наботков уверявали ръководството на Славянския комитет, че броят на българите, желаещи да се сражават, е голям и че е възможно да бъдат организирани още няколко хиляди българи, намиращи се в Румъния. Те трябвало да навлязат от север в България в тила на турската армия.

Междувременно в развоя на Сръбско-турската война настъпил обрат. В редица сражения — при Крушевац, Джунис и др. — сръбската армия претърпяла поражения. Ставало ясно, че Сърбия ще загуби войната срещу многобройната и добре

Печат на Българското централно благотворително общество в Букурещ, 1876 г. Архив на Българската академия на науките — София

въоръжена армия на Турция. Руско-българската доброволческа бригада участвувала в тежките сражения, а при Джунис прикривала отстъплението на сръбската армия. Сърбия и Турция сключили примирие. Българите започнали да напускат доброволческата бригада. Със заповед на генерал Черняев от 24 октомври във връзка със сключването на примирието се разпореждало да бъде формирана доброволческа дивизия с щаб в Смедерево и командир полковник А. П. Меженинов. Във втора бригада дивизията, командувана от подполковник А. М. Милорадович, се числели и руско-българските батальони: 7-и — на майор К. Б. Чиляев, и 8-и — на подполковник Горбатовски /по-късно майор Сангайло/. След като презимувала в Крагуевац, през февруари 1877 г. бригадата била преместена в Смедерево и оттам в Кладово, където в намален състав е била окончателно разформирована на 4 април с. г.

За своето участие в Сръбско-турската война от 1876 г. българските доброволци получили заслужена похвала и мнозина от тях били наградени с орден „Таково". В боевете загинали повече от 1700 българи.[49] Тези жертви обаче не могли да послужат при съществуващите условия за подкрепа на българските национални интереси. Доброволците нямали възможност да действуват самостоятелно и да се насочат към България, каквото било желанието и очакването на българите. По съображения на сръбското правителство българските доброволци били пръснати първоначално по 200—300 души в различни сръбски части, а и след реорганизацията действували изцяло под командването и съобразно със сръбските планове за водене на войната. Към това се прибавяло и недоброто отношение на низшите сръбски командни чинове към доброволците, което се влошило след неуспешния за Сърбия обрат във военните действия. Обучението и бойният опит на българските доброволци обаче не отишли напразно. Голяма част от доброволците се влели впоследствие в редовете на Българското опълчение. Само на 16 април 1877 г. майор П. Ф. Миних довел в Плоещ, където се формирало Опълчението, 600 души български доброволци от бившата руско-българска бригада в Сърбия.[50]

Участието на българите в Сръбско-турската война било продължение на въоръжената борба на народа през април—май 1876 г. — етап от националните усилия за освобождение на България. Българските доброволци, както и доброволците от Русия и други страни укрепили взаимната връзка между славянските народи. Макар войната да завършила с победа на Турция, участието на българите в нея показало още веднъж на европейската дипломация и общественост, че те не желаят да понасят повече османското господство и се стремят с всички сили към своето освобождение и независимост. Отзвукът на сръбско-турската война и на участието на български доброволци в нея бил особено силен в Русия.

3.
Българският въпрос на Цариградската конференция

ДИПЛОМАТИЧЕСКИ НАТИСК НА РУСИЯ ЗА СВИКВАНЕ НА МЕЖДУНАРОДНА КОНФЕРЕНЦИЯ. Въоръжените националноосвободителни движения на Балканите през 1875—1876 г., изострянки вътрешната криза в Турция и превръщайки Източния въпрос в централен въпрос на европейската политика, принудили руското правителство да излезе от състоянието на пасивно изчакване и невмешателство. След поражението си в Кримската война Русия се въздържала от активна намеса в събитията на Балканите и Близкия изток. И по-късно, след като страната възстановила мощта си, царското правителство продължило да се отнася с неодобрение към методите на националнореволюционната борба на угнетените от Османската империя народи.

В периода след Парижкия мир /1856/ канцлерът А. М. Горчаков, насочвайки руската близкоизточна политика, спазвал два основни принципа: първо — при решаването на Източния въпрос Русия да действува общо с т. нар. сили-гарантки, второ — да пази съюза си с Германия и Австро-Унгария /Съюза на тримата императори/, като търси разбирателство по балканските въпроси с Австро-Унгария.

В управляващите, а и в близките до правителството на Русия среди обаче съществували значителни различия в отношението към Източния въпрос. Посланикът в Цариград Н. П. Игнатиев бил привърженик на по-активна политика, както и славянофилите, които разчитали на симпатиите на руския народ към едноплеменните му южни славяни. Против тази политика били реакционното дворянство и част от либералното течение, изразяващо интересите на руската търговска, банкерска и промишлена буржоазия.

Събитията на Балканите през 1875—1876 г., макар и развиващи се в нежелан от царското правителство момент, и последвалото ги широко обществено движение за оказване на помощ на бо-

Четвърти българо-руски доброволчески батальон в Сърбия, участвувал в Сръбско-турската война 1876 г., фотография от 1876 г. Народна библиотека „Кирил и Методий" — София

рещите се за свобода южни славяни изисквали намесата на Русия и руската дипломация се раздвижила.

На 8 юли 1876 г. в Райхщад /дн. Закупи, ЧССР/ се състояла среща на Александър II с австроунгарския император Франц Йосиф. Съставените впоследствие две записки — от Горчаков и от Андраши — потвърдили принципа за невмешателство във вътрешните работи на Османската империя, но само „в настоящия момент". Ако развитието на събитията наложело да се наруши този принцип, правителствата на двете империи се задължавали да действуват съвместно и по взаимна договореност. На срещата било постигнато съгласие да се запази териториалната цялост на Сърбия в случай на неин неуспех в избухналата сръбско-турска война. Предвиждало се България, Румъния и Албания да се провъзгласят за независими княжества по руската версия или за автономни провинции на Османската империя по австроунгарската, част от Херцеговина да се придаде към Черна гора, а останалата част заедно с Босна да се анексира от Австро-Унгария.[51]

Руското правителство първоначално продължавало да търси пътища за мирно уреждане на Източната криза в единодействие с другите сили-гарантки. В началото на август 1876 г. канцлерът Горчаков повдигнал въпроса за свикване конференция на външните им министри, но отговорът на Англия и Австро-Унгария се забавил. Въпросите според руското правителство не търпели отлагане и поради това на 3 и 4 октомври в Ливадия /на Кримския полуостров/ се състояло съвещание, на което се разисквало какво да се предприеме в случай на разрив с Турция. Избухването на войната се поставяло в зависимост от изхода

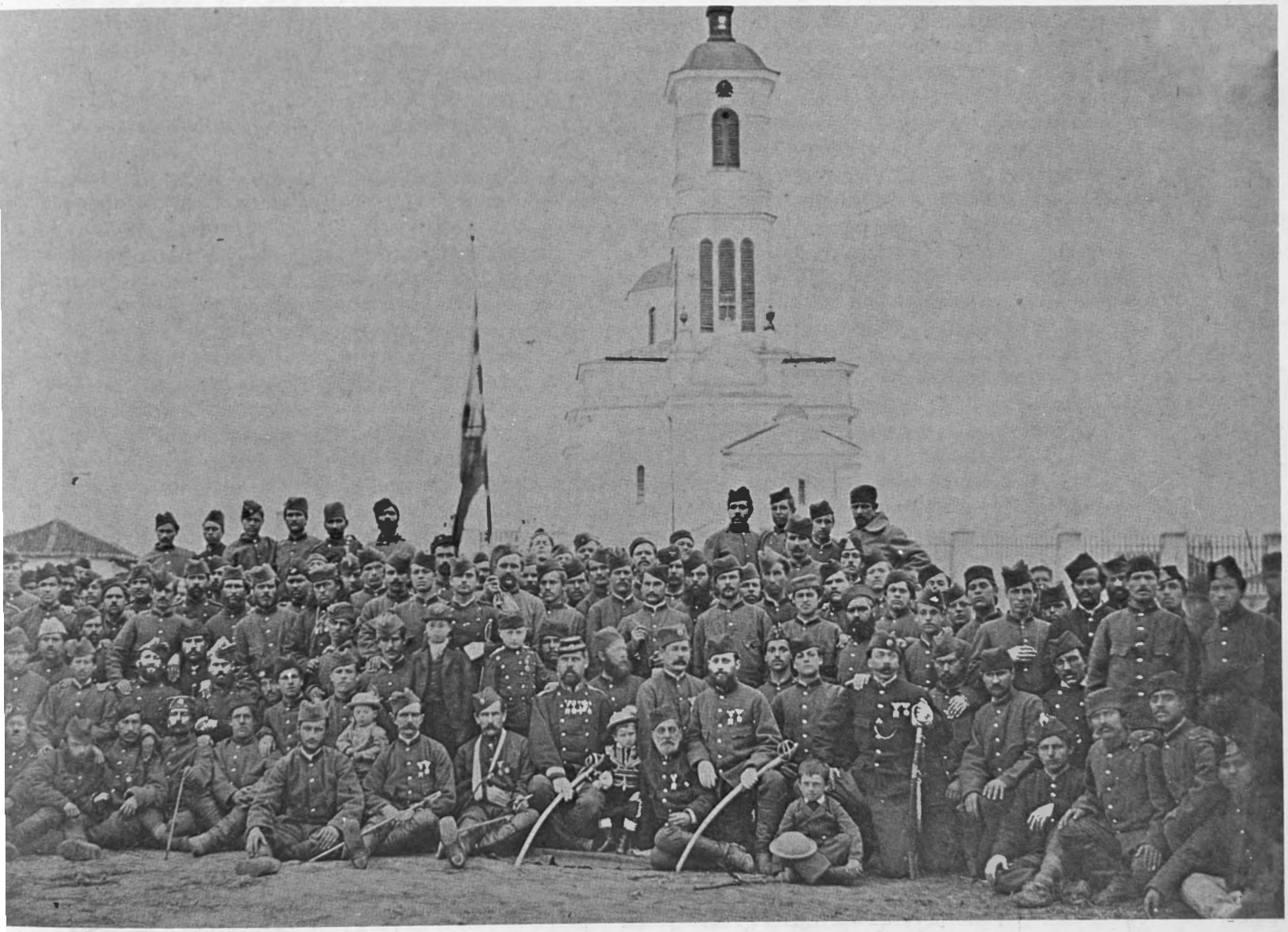

на дипломатическите преговори.

Междувременно събитията наложили на Русия да направи още една крачка в ангажирането си на Балканите. На 31 август в Цариград бил извършен преврат и на престола се възкачил Абдул Хамид II. Сръбско-турската война допринесла да се надигне още повече вълната на мюсюлмански фанатизъм. В критичния момент, когато сръбските войски били разбити при Крушевац и турците се готвели за поход към Белград, руското правителство се намесило, за да спаси Сърбия от разгром. Н. П. Игнатиев връчил на Високата порта ултиматум за незабавно сключване на примирие. Портата приела ултиматума, но още на другия ден започнала трескава подготовка за война с Русия. И в Русия била обявена частична мобилизация.[52]

Руските военни мерки и продължаващата националноосвободителна борба на Балканите ускорили вземането на решение за свикване на посланическа конференция в турската столица. Английският министър-председател Дизраели и кралица Виктория били недоволни от активизирането на Русия и дали съгласието си да бъде свикана в Цариград конференция с участието на представители на силите-гарантки и Турция. За представители на Англия на конференцията били определени министърът на колониите Р. А. С. Солсбъри и посланикът в Цариград Х. Елиът. Солсбъри получил специално писмо от кралица Виктория, в което се настоявало да се осуети установяването на руско надмощие в Близкия изток, като не се допусне окупация на никаква територия на Османската империя. „Английската чест и интереси" според кралицата в никакъв случай не трябвало „да бъдат пожертвувани" заради извършените над българите жестокости.[53]

На път за Цариград Солсбъри бил снабден с подробна инструкция за трите основни цели на Англия на конференцията: 1. Запазване независимостта и териториалната цялост на Османската империя; 2. Отхвърляне на всяко предимство и на всяка териториална придобивка за коя да е Велика сила и 3. Възстановяване на мира на основата на статуквото по отношение на Сърбия и Черна гора и въвеждане на система от местна административна автономия в Босна, Херцеговина и България. Преди заминаването си Солсбъри посетил столиците на големите западноевропейски държави и водил официални разговори относно намиране изход от Източната криза.

На Цариградската конференция освен английските пълномощници Солсбъри и Елиът участвували пълномощници на Австро-Унгария — граф Зичи и барон Каличе, на Германия — барон Вертер, на Франция — граф Бургониг /Бургоан/ и граф Шодорди, и на Италия — граф Л. Корти. Руският пълномощник бил граф Игнатиев. Високата порта определила за свои представители Савфет паша и Едхем паша.

Насрочването на Цариградската конференция предизвикало оживление сред българите и дало тласък на продължаваща борба за национално освобождение.

СВИКВАНЕ НА НАРОДЕН СЪБОР ОТ БЦБО И ИЗРАБОТВАНЕ НА БЪЛГАРСКА ПОЛИТИЧЕСКА ПРОГРАМА. Патриотите вътре в страната и в емиграция внимателно следели съобщенията за преговорите между правителствата на Великите сили и не скривали радостта си от предстоящото разглеждане на българския въпрос по инициатива на Русия. След дадените кървави жертви и претърпените тежки страдания и материални загуби у българския народ зреело убеждението, че е пред прага на своето освобождение от чужда власт.[54]

За българските патриоти още повече изпъкнала като актуална и жизнено важна задачата да разкрият пред представителите на Великите сили и пред европейската общественост стремежа на своя народ да добие независимост, да обосноват и изложат национална програма за решаване на българския въпрос.[55] Турските власти скалъпвали специални „благодарствени" адреси, за да заблудят общественото мнение, че българите са доволни от положението си и се обявяват против свикването на Цариградската конференция. Но българското население във всички български земи оказвало отпор на замислите на Високата порта. Докладите на консулите и вицеконсулите на тези сили, както и кореспонденциите на европейските вестници също разкривали картината на бедственото положение на народа след Априлското въстание и продължаващите издевателства и грабежи.[56]

Извънредните военни и полицейски мерки, въведени по повод Априлското въстание, целели да сломят волята на българския народ за борба и на първо време патриотите в страната били поставени в невъзможност да действуват с революционни средства. Въпреки терора опазилите се от репресиите комитетски съмишленици наред с други прослойки от българския народ най-последователно се противопоставяли на вътрешнополитическия курс на османското правителство и отстоявали интересите на нацията в настъпилото критично време.

За раздвижването и мобилизирането на разпръснатите членове и съчувственици на вътрешната революционна организация особено допринесло със своите инициативи БЦБО. Съдействувал му Русенският революционен комитет, определен за централен в страната.[57] Изборът не бил случаен. Комитетът в Русе не преустановил дей-

ността си дори в най-тежките дни след въстанието. Опазен бил основният му състав: Петрана Обретенова, Г. Петкович, Н. Табаков, Т. Чунчулов и др. Те поддържали важния конспиративен канал Русе—Гюргево за връзка с емиграцията. Благодарение на това от вътрешността продължавали да се прехвърлят дописки със сведения за събитията в България. През ноември 1876 г. с посредничеството на русенци БЦБО получило официални пълномощия да представлява освен емиграцията и комитетските съмишленици от вътрешността на страната.

Една от първите задачи и внушения, които БЦБО прави на Русенския революционен комитет след издигането му като централен за вътрешността, било да се организира изпращането на протести и обръщения от населението. Чрез руския консул в града В. Кожевников бил отправен специален адрес до руското правителство /5/17 ноември 1876 г./, в който се разкривали надеждите на българския народ за избавление от чуждия гнет с помощта на Русия и се осъждало поведението на турското правителство спрямо християните и неговата реформена програма. Подобни изложения, подписани от стотици българи от Търново, Свищов, Шумен, Варна, Тулча, Русе и др., били адресирани и до представителите на Великите сили на Цариградската конференция.

През есента на 1876 г. сред българската общественост се оформили две основни искания за статута на нацията в бъдеще: едното предвиждало възстановяване на българската държава като напълно независима от Турция, а другото — създаване на автономно, но подчинено на султана княжество. Първото искане изразявало възгледите на революционно-демократичното и радикално-демократичното течение в българското общество, а второто — на либерално-буржоазните елементи.

Идеята за политическа автономия на България била прокарана в Мемоара, представен от Др. Цанков и М. Балабанов до правителствата на Великите сили, и в две изложения, връчени на пълномощниците на силите-гарантки при откриването на Цариградската конференция, озаглавени „Желанията на българите“ и „Желанията на българската нация“.[58]

Съкровените народни въжделения за пълна политическа свобода и независимост на България спрямо султанската власт намерили израз в някои изложения, съставени въпреки репресиите вътре в страната. Такъв характер има изложението на българите от Т. Пазарджик и казата му от 1 октомври 1876 г., адресирано до Др. Цанков и М. Балабанов. Повече от една трета от подписалите го 100 души били членове и съмишленици на вътрешната комитетска организация, повечето участници в подготовката на Априлското въстание. Съставителите на документа заявяват недвусмислено, че единственият „цяр“ за българските страдания е унищожаването на чуждата власт в нашите земи: „Само избавлението ни от турското управление и поверяването на съдбата ни занапред на едно народно правителство може да изцели глъбоките народни рани...“[59]

Програмните национални искания за пълна политическа независимост били обосновани найдобре и получили международна гласност чрез решенията на т. нар. Н а р о д е н с ъ б о р, свикан от БЦБО в Букурещ и председателствуван от Вл. Йонин.

От 18 до 22 ноември 1876 г. продължили заседанията на делегатите от местните комитети на БЦБО в Браила, Болград, Олтеница, Александрия, Бузъу и др. с участието и на пълномощен делегат на вътрешната революционна организация. Главната работа на събора се състояла в обсъждане и приемане на политическа програма за решаване на българския национален въпрос. Още преди свикването на събора ръководителите на БЦБО дали израз на радикалните си и демократични убеждения: „Никакви реформи не са достатъчни да поправят злото — се казва в едно писмо на БЦБО от 10 ноември. — Ние сме твърдо решени да искаме нашата пълна независимост.“ БЦБО отхвърляло по категоричен начин проектите за прокарване на реформи в Турция и за даване на политическа автономия на българския народ под контрола на султана. По програмата било взето предварително становището на българите в страната чрез Русенския централен комитет и свързаните с него комитетски звена, за което спомогнал пратеникът на русенци Д. В. Хранов. Идеята за пълна политическа независимост на България била възприета от всички делегати и изработената от БЦБО програма — одобрена.[60]

В програмата се иска възобновяване на българската държава от България /Мизия/, Тракия и Македония, в които преобладаващият народностен елемент е българският. Възобновената държава да се управлява самостоятелно и независимо въз основа на конституция, изработена от избрано от народа законодателно тяло. Законите да се съставят в духа на конституцията и съобразно нуждите на народа. Да бъде осигурено равенство при ползуването на политическите и гражданските права за всички народности в страната; пълна свобода на съвестта; задължителна военна служба; общо просвещение на всички граждани. За да се тури в действие програмата и се предотврати ново кръвопролитие, в заключението се иска военна окупация на Турция, по време на която да се състави и поеме функциите си привременно бъл-

гарско правителство.[61]

След приемането ѝ от Народния събор Политическата програма, придружена от един мемоар на френски език, била отправена на 1 декември 1876 г. до пълномощниците на великите държави, пристигнали в Цариград за предстоящата международна конференция. След закриването на събора БЦБО продължило енергичната си работа в полза на българската освободителна кауза, като водело печатна пропаганда, превръщайки в свой орган учредения от Хр. Ботев в. „Нова България".

ЦАРИГРАДСКА ПОСЛАНИЧЕСКА КОНФЕРЕНЦИЯ. Официалното откриване на Цариградската конференция било предшествувано от двустранни разговори между английския и руския пълномощник, състояли се от 30 ноември до 10 декември 1876 г. При тях граф Игнатиев запознал Солсбъри с изработения от княз Церетелев и Юджин Скайлер проект за създаване на автономна българска държава, понеже смятал, че този документ може да послужи за основа на разисканията по българския въпрос.

В проекта се предвиждало България да се организира като автономна провинция на Османската империя, включваща в себе си Дунавския вилает заедно със Софийския санджак, Пловдивския и Сливенския санджак от Одринския вилает и българските райони в Македония — съответните санджаци от Солунски и Битолски вилает. Набелязани били основни положения по административното управление на провинцията, устройството на правосъдието, вероизповеданието, просветата, финансите и въоръжените сили, като се осигурявали значителни права за самоуправление на българското население.[62]

Първият английски пълномощник, след като проучил представения му от Игнатиев проект, изказал своите възражения: България трябвало да се раздели на две части, за да не се наруши вътрешното равновесие на Турция; провинциалният генерален управител да бъде избран не измежду местните жители, а от управляващите дворове на второстепенните европейски държави.

Английският проект, съобщен на предварителните двустранни срещи, бил коренно различен от проекта на Церетелев и Скайлер. В него идеята за „омиротворяване" на разбунтуваните области се свързала с прокарването на ограничени реформи или с вземането на административни мерки.[63] В разбиранията на двамата английски делегати на конференцията Солсбъри и Елиът имало съществени различия, които се дължели на липса на единство в разбиранията на английската буржоазия и на самото правителство по въпроса за решаването на Източната криза.[64] За разлика от Елиът Солсбъри пристигнал в Цариград под впечатление на дълбокото възмущение на английската общественост от политиката на английското правителство за покровителство на Турция и бил убеден, че е наложително в империята да се прокарат реформи, които да защитят интересите на християнските поданици на султана.

От 11 декември 1876 г. започнали предварителни заседания в отсъствието на турските представители. Граф Игнатиев внесъл за разглеждане няколко важни за българския въпрос материали и документи, осветляващи ексцесиите в Пловдивски, Сливенски, Търновски санджак, в Македония, а също и няколко български колективни изложения до конференцията. Внесена била за обсъждане и изработената чрез взаимни отстъпки от ръководителите на руската и английската делегация програма за възстановяване на мира след сръбско-турската война. Наред с другите въпроси подробно бил разискван въпросът, дали България да бъде единна или да бъде разделена на две области. Игнатиев настоявал за единството ѝ и представил цялостно изложение с обобщени възражения против разделянето на България като необосновано и неправилно.[65]

Избрани били две комисии — едната за изучаване организацията на автономната област Босна и Херцеговина, а другата за България. Представените карти от граф Игнатиев с нанесени граници на автономните области претърпели промени. По настояване на Солсбъри източната и южната граница на западната област били отдръпнати на запад и на север, за да се отдалечат от морския бряг. По този начин от нея били изключени районите на градовете Воден, Кукуш и Дойран.[66]

Заседанията продължили и в остра борба между представителите главно на Русия и Англия бил изработен цялостен и съгласуван план за възстановяване на мира между Турция, от една страна, и Сърбия и Черна гора, от друга, и за прокарване на реформи в Босна, Херцеговина и България. Съгласно плана Черна гора получавала част от земите на Южна Херцеговина и Северна Албания; Сърбия запазвала предвоенните си граници с малка поправка откъм р. Дрина; Босна и по-голямата част от Херцеговина се съединявали в една област с един главен управител.

За България планът предвиждал разделянето ѝ на две области — източна със столица Търново и западна със столица София. В източната област влизали санджаците Търновски, Русенски, Тулчански, Варненски, Сливенски, Пловдивски /без казите Султанери и Ахъчелеби в Родопите/ и казите Кърккли-скийска /Лозенградска/, Мустафапашовска /Свиленградска/ и Къзлагачка /Елховска/ от Одринския санджак. В западната област били включени санджаците Софийски, Видински,

Участници в Цариградската посланическа конференция 1876 г. На първия ред в средата са сър Хенри Елиът и граф Николай Игнатиев, фотография от 1876 г. Народна библиотека „Кирил и Методий" — София

Нишки, Скопски, Битолски /без две южни кази/, три северни кази на Серски санджак и казите Струмишка, Велешка, Тиквешка и Костурска.[67]

Главният управител на всяка област трябвало да бъде назначаван от Високата порта със съгласието на силите-гарантки. Той можело да бъде турски поданик или чужденец, но християнин. Предвиждало се във всяка област да има областно събрание, избирано от всички жители над 25 години, имащи определено имущество и плащащи за него данък. На областното събрание се давало право да избира за срок от четири години административна комисия с функции на постоянен съвет при главния управител. Тридесет процента от приходите на двете области трябвало да се внасят в общата държавна каса. Предвиждало се още: да бъде изработен правилник за организиране на правосъдието; да се гарантират свободата на вероизповеданието и правото на всяка община сама да урежда своите религиозни и училищни дела; редовната турска армия да се съсредоточи в крепостите и по-големите градове, като освен нея се създаде милиция от християни и мюсюлмани пропорционално на общия им брой с офицери, назначавани от главния управител, а висшите — от султана; в областите да се организира и жандармерия, изпълняваща полицейски функции; заселените в европейските владения на империята черкези да бъдат прехвърлени в Мала Азия.

На 21 декември 1876 г. изработеният от

предварителната конференция план бил връчен на Високата порта. Предложението за образуване на две автономни български области било изключително важен международен акт, с който не само се признавало съществуването на българската нация, но се очертавали и границите, в които живеело предимно българско население. Научната и политическата стойност на този акт се увеличава от обстоятелството, че обсегът на двете области почти напълно съвпадал с границите на Българската екзархия, определени при решаването на българския църковен въпрос. При това, като използувала етническото разпределение за очертаване на политическите граници, Цариградската конференция утвърдила този нов принцип. Въпреки значителните различия по другите обсъждани въпроси във вижданията на пълномощниците на силите-гарантки границите на двете български области били приети единодушно.

ОПОВЕСТЯВАНЕ НА ОСМАНСКАТА КОНСТИТУЦИЯ — 1876 Г. Междувременно обаче в политическия живот на Османската империя настъпили съществени промени. През есента на 1876 г. партията на новите османи /младотурците/ се възползувала от недоволството на народните маси и засилила агитацията си за въвеждане в Турция на конституционно-монархическо управление. С това новите османи се надявали да внесат успокоение сред борещите се за своето национално освобождение подвластни народи и да отклонят намесата на Великите сили при уреждане на вътрешното положение на страната.

Начело на движението за конституционно-парламентарни реформи стоял Мидхат паша, бивш валия в Русе /1864—1868/ и в Солун /1873/, заемащ и други висши държавни длъжности. На 19 декември Мидхат паша бил назначен за велик везир. По негова инициатива било решено на 23 декември 1876 г., в деня, когато се откривала официално Цариградската конференция, в Турция да бъде оповестена конституция.[68] Този акт бил победа на Обществото на новите османи и общо на турския буржоазен либерализъм в борбата срещу султанския абсолютизъм и дворцовата феодално-административна върхушка. Оповестяването на конституцията било същевременно важна маневра на Портата за политическо разрешаване на кризата, стъпка за търсене на „ефикасен" лек за раздираната от вътрешни противоречия империя.

Османската конституция провъзгласявала ред буржоазни свободи и предвиждала създаването на двустепенен парламент, състоящ се от сенат и камара /палата/ на депутатите. В нея се декларирали лична свобода и равенство на всички поданици без разлика във вероизповеданието; безопасност на собствеността, неприкосновеност на жилището; пропорционално разпределение на данъците; свобода на печата; публичност и независимост на съда и пр. Заедно с това конституцията обявявала всички поданици за „османци" независимо от вероизповеданието /чл. VIII/, а самата империя — за неделимо цяло, което при никакви условия не може да бъде разделено /чл. I/.[69] По този начин османският законодател се стремял да увековечи господството на турците над угнетените народи в империята, без да удовлетвори дори най-умерените искания на българите. Чрез парламентарната система на пръв поглед се разширявал достъпът на немюсюлмани, респективно на българи, до управлението на страната. В новосъздадената камара и сенат впоследствие се появили и български представители, без обаче това да измени по същество политико-правния статут на българския народ.

Състоянието на османското общество не позволило на все още слабите обуржоазили се прослойки в него да изведат страната от дълбоката криза. Препятствията пред буржоазно-реформаторското течение в Турция не намалели. Парламентът и конституцията продължили да съществуват до края на Руско-турската война /1878/, без обаче да допринесат ни най-малко в благоприятен смисъл за подобряване положението на немюсюлманите.[70]

Въпреки прогресивните си страни конституцията носела сериозна опасност за българския народ поради преднамереното скриване на националния въпрос, по който „новите османи", общо взето, се солидаризирали с феодално-клерикалната опозиция.

Българите посрещнали новите конституционни обещания и последвалите ги „преобразования" без всякакви илюзии. Най-прозорливите български политически дейци съзирали наред с другите мотиви на правителството и целта му да нанесе удар върху единството и върху самото съществуване на българската нация. Конституцията от 1876 г. по думите на един емигрантски деец застрашавала българите, защото „приготовлява конечното унищожение на името, на езика и на вярата им, които са основите на една народност и иска да ги претопи на османлии!"[71]

Провъзгласяването на конституцията наред със задачата да вдигне шум пред Европа, че в Турция се слага край на всякаква дискриминация и се започват преобразования в либерален дух, целяло непосредствено да осуети и провали работата на международната конференция. Тези подбуди проличали ясно в предприетата кампания от Портата за осигуряване чрез насилия и фалшификации на „благодарствени адреси" от български първенци по повод „дарената" на всички поданици конститу-

ция. Поради писмените протести и контраизложения, подготвени от българска страна и изпратени до конференцията въпреки терора, на Портата не се удало да въведе в заблуждение нито пълномощниците на конференцията, нито външния свят относно положението на българския народ.[72]

Правителствената кампания, в центъра на която било оповестяването на конституцията от 1876 г., обаче имала други благоприятни за Турция резултати — спомогнала за обезсилването на изключително важните за българския народ предварителни решения на Цариградската конференция.

На първото редовно заседание на конференцията в указания ден турският пълномощник Савфет паша прочел дълго изложение, с което отхвърлил изработения от силите план. Не тежкото положение на християните, а чуждата пропаганда според него била причина за вълненията в империята и турското правителство само е изпълнило дълга си, като е взело мерки против бунтовниците в България. Тъй като предстои основно реорганизиране на империята чрез въвеждане на конституция и парламент, предлаганият от европейските държави план за реформи е ненужен. След прочитането на изложението топовни гърмежи оповестили прокламирането на конституцията.

Пълномощниците на силите-гарантки не били изненадани от отказа на Високата порта да приеме изработения план. Всички те с изключение на Елият били убедени, че въпреки това конференцията трябва да продължи работата си. Възраженията на Портата и представеният от нейните пълномощници контрапроект за реформи били обсъдени на следващите заседания, но без положителен резултат. Турското правителство отказало да приеме изработения от конференцията план и след срещите на Солсбъри с Мидхат паша и със султана.[73]

Главната причина за пропадането на Цариградската конференция се криела в политиката на английското правителство за покровителство на Турция. Въпреки проявената от Солсбъри солидарност при изработването на плана за реформи от предварителната конференция английският кабинет отказал да даде съгласие за прилагане на принудителни мерки за приемане на предложенията на конференцията. Това насърчило турското правителство да се противопоставя на проекта, опирайки се и на неофициални обещания за оказване на подкрепа в случай на война с Русия. Неслучайно турският посланик в Лондон след избухването на Руско-турската война писал: „Вашата страна /Англия/ ни въвлече във война, като ни заблуди с надежда за материална подкрепа.“[74] За неотстъпчивостта на турското правителство допринесли и очакванията му, че единството на силите-гарантки ще се разпадне в случай на военен конфликт с Русия.

Отхвърлянето на предложенията на посланическата конференция било улеснено и от обстановката в Турция след идването на власт на младотурците. В някои среди на Западна Европа се създали илюзии за нова възможност да се преодолее кризата в империята чрез прокарване отгоре на система от реформи, които биха закрепили вътрешното ѝ положение. Самите младотурци се блазнели от надеждата за укрепване на държавата чрез обявяване на всички имперски поданици за членове на единна „османска нация“.

След неуспеха на Цариградската конференция пълномощниците на силите-гарантки напуснали Цариград. При тези обстоятелства убеждението, че Руско-турската война е неизбежна, си пробивало път сред руските управляващи среди.

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА

РУСКО-ТУРСКАТА ВОЙНА И ОСВОБОЖДЕНИЕТО НА БЪЛГАРИЯ /1877–1878/

1. Обявяване и ход на войната

ДИПЛОМАТИЧЕСКА ПОДГОТОВКА НА ВОЙНАТА. Още преди свикването на Цариградската конференция, след споразумението с Австро-Унгария в Райхщад за единодействие по Източния въпрос, руското правителство, подтиквано от общественото мнение в Русия, започнало да отстъпва от позициите на ненамеса в събитията на Балканите. В управляващите среди започнало усилено да се говори за обявяване на война на Османската империя.[1] Преговорите с Виена продължили. Първоначално те се водели без знанието на третия член на Съюза на тримата императори — Германия. През декември 1876 г. германското правителство било уведомено и с негово посредничество постигането на разбирателство било ускорено.[2]

На 15 януари 1877 г. в Будапеща била подписана тайна конвенция, съгласно която Австро-Унгария поела задължението в случай на руско-турска война да пази „доброжелателен неутралитет“ и да окаже дипломатическо съдействие на Русия.[3]

След Цариградската конференция руските управляващи среди продължили да се колебаят от-

носно политиката, която трябва да се следва при решаването на Източния въпрос. Канцлерът А. М. Горчаков се опасявал, че е възможно в случай на руско-турска война да се образува съюз, насочен против Русия. Поради това той предлагал да бъде демобилизирана руската армия, свикана частично под знамената през есента на 1876 г. На това се противопоставяли военният министър Д. А. Милютин и Н. П. Игнатиев, който след приключването на Цариградската конференция се завърнал в Петербург.[4]

Наскоро събитията в Цариград взели курс, който потвърдил, че положението на християните се влошава. Мидхат паша бил свален от власт и за велик везир бил назначен Едхем паша. Това било стъпка към отказване от реформите на младотурците. За известно време била запазена конституцията, обаче Парламентът бил разтурен и била възстановена неограничената власт на султана.[5] Репресиите на Абдул Хамид и дворцовата върхушка против борещите се за свобода народи продължили с още по-голяма сила. На 14 април 1877 г. по настояване на Високата порта бил свален от екзархийския престол и изпратен на заточение в Мала Азия първият български екзарх Антим I. Повод бил отказът му да заяви официално, както искало турското правителство, че българските представители М. Балабанов и Др. Цанков не са упълномощени за своята мисия в Европа от българския народ.[6] Целяло се да бъде пресечена самоотвержената дейност на екзарха и групираните около него родолюбци Тодор Бурмов, Ив. Ев. Гешов, Методий Кусевич и др. след Априлското въстание и по време на Цариградската конференция, насочена да привлече съчувствието на дипломацията към българския въпрос.

Реакционната феодална класа и мюсюлманското духовенство в Цариград ускорили и подготовката за война. Войнолюбивата политика на Високата порта била насърчавана от поведението на английското правителство. В тронната реч на кралицата пред английския парламент, свикан през февруари 1877 г., се изтъквало, че целта на английската политика по Източния въпрос е запазването на мира, което означавало противопоставяне на евентуална руска военна намеса. Сред членовете на английския кабинет обаче нямало единство. Докато министър-председателят Дизраели държал за запазване на териториалната цялост на Османската империя, министърът на външните работи Дерби осъдил отказа на Високата порта да приеме проекта за реформи на Цариградската конференция и заявил, че Турция не трябва да очаква подкрепа от Англия, ако поведението ѝ я въвлече във война с други страни. Вътрешните разногласия обаче не попречили на английското правителство да назначи за посланик в Цариград туркофила Хенри Лейард и да изпрати английски офицери за оказване помощ на турската армия в подготовката ѝ за война против Русия. Под тяхното ръководство били предприети мерки за засилване отбраната на Босфора и Дарданелите. Към края на 1876 г. в турската армия имало на служба 70 английски офицери и няколкостотин моряци.[7]

Руското правителство предприело нови стъпки за сломяване съпротивата на Турция чрез колективни действия на Великите сили. С мисия в този дух бил натоварен граф Игнатиев, който през март 1877 г. посетил столиците на Германия, Англия и Австро-Унгария. При срещата с Бисмарк проличал стремежът на германския канцлер да насърчи Русия в обявяването на война против Турция. Наред с другите съображения целта на Бис-

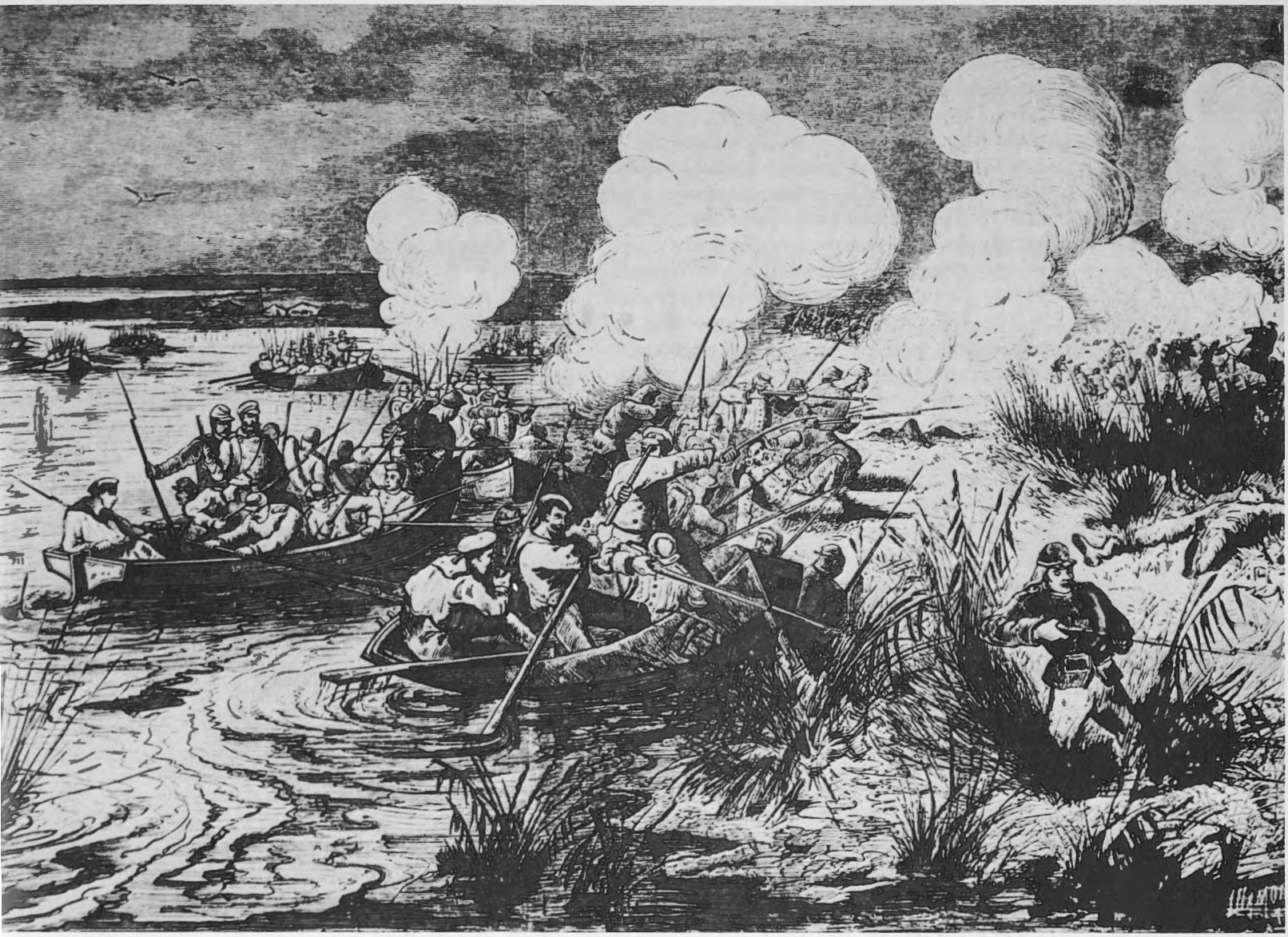

Император Александър II, литография. Музей на руската литература – Пушкински дом – Ленинград

Руските войски преминават Дунава при Галац, гравюра от С. Шамота по рисунка на Н. Каразин. Илюстрованная хроника войны, № 25, 1877, с. 196

марк била да бъде лишена Франция от руска подкрепа при евентуален нов военен конфликт между Германия и Франция.[8] В Лондон Игнатиев успешно придвижил преговорите за подписване на общ протокол на Великите сили, с който да се иска Високата порта да изпълни проекта за реформи на Цариградската конференция. За да се избегне избухването на руско-турска война, английското правителство одобрило тази идея, но настояло Русия и Турция да поемат задължение за демобилизиране на своите армии.[9]

Във Виена междувременно била подписана втора допълнителна тайна конвенция между Австро-Унгария и Русия, датирана като първата – 15 януари 1877 г. С нея Австро-Унгария добила съгласието на Русия да анексира Босна и Херцеговина с изключение на частта, разположена между Сърбия и Черна гора. Австро-Унгария от своя страна дала съгласието си да се възстанови руската власт над Южна Бесарабия, отнета ѝ с Парижкия договор от 1856 г.[10] България, Албания и „остатъкът от Румелия“ се предвиждало да бъдат организирани като независими държави, обаче съгласно чл. 3 на конвенцията се изключвало образуването на голяма славянска или друга държава на Балканите. Цариград с малка окологрaдска територия се обявявал за свободен град.[11] Решенията, засягащи България, противоречали на предложенията, направени от граф Игнатиев на

предварителните заседания на Цариградската конференция за създаване на единно българско княжество. Вероятно поради това той не бил уведомен за подписването на конвенцията, която била израз на компромисната политика, провеждана от руското министерство на външните работи.

Преговорите между Великите сили за предприемане на нова стъпка пред Високата порта завършили на 31 март 1877 г. с подписване на т. нар. Лондонски протокол. В него се настоявало Високата порта да прокара препоръчваните от Великите сили-гарантки реформи и да осигури спокойствието и благосъстоянието на християнското население в империята. Протоколът бил връчен на Портата заедно с декларацията на руския посланик в Лондон граф П. Шувалов за условията, при които Русия е съгласна да демобилизира армията си.[12] Но и този път дипломатическият натиск на Великите сили не довел до положителен резултат. На 10 април Високата порта отхвърлила Лондонския протокол. В Цариград погрешно смятали, че Русия няма да се реши на война поради преживяваните финансови трудности и незавършената реорганизация на армията. Турските дипломати разчитали на политиката на Дизраели за защита на „имперските интереси" чрез запазване на статуквото в Близкия изток, която постепенно се налагала като най-приемлива за английската капиталистическа класа.[13]

Отказът на Портата да приеме Лондонския протокол показал несъстоятелността на илюзиите, хранени от „мирната партия" начело с А. М. Горчаков, че е възможно да се съгласуват противоречивите интереси на Великите сили в Близкия изток. Въпреки подписването на протокола английското правителство не се отказвало от своето „покровителство" над Турция. Това „покровителство" се основавало на традиционната политика на Англия, която имала за цел да държи под контрол Босфора и Дарданелите и да предвари излизането на Русия в Средиземно море, където минавал пътят за Индия. Австро-Унгария от своя страна смятала западната половина на Балканския полуостров за обект на своето стопанско и политическо проникване и дори се стремяла да добие излаз на Бяло море. Съдбата на балканските народи и на Османската империя влизала в сметките на тези две държави само доколкото те можели да бъдат използувани против стремежа на Русия за разширяване и укрепване на влиянието ѝ на полуострова.[14] Англо-руските противоречия били главната ос, около която гравитирала политиката на останалите Велики сили. Тези противоречия били притъпени по време на преговорите с Високата порта, но не били премахнати. Въпреки подписването на формални споразумения, когато дошло време да се решават основните въпроси на Източната криза, Русия и Австро-Унгария също се оказали на противоположни позиции. Това улеснило Турция в противопоставянето ѝ на руската политика за освобождаване на потиснатите балкански народи.

ОБЯВЯВАНЕ НА ВОЙНАТА И РАЗВИТИЕ НА ВОЕННИТЕ ДЕЙСТВИЯ. Усилията на Русия да се споразумее с останалите Велики сили за мирно решаване на Източния въпрос имали благоприятно отражение върху подготовката на Руско-турската война. На страната на Русия се обявила прогресивната европейска общественост, която подкрепяла националноосвободителната борба на поробените от Турция народи.

Отхвърлянето на Лондонския протокол от Високата порта водело до морално оправдание на руската военна намеса и направило неизбежно избухването на Руско-турската война. На 10 април генерал Н. Н. Обручев представил на Александър II две записки по плана за воденето на войната, в които посочвал главната стратегическа цел — Цариград и бреговете на Босфора, където „може действително да се сломи турското владичество и да се получи здрав мир, решаващ един път завинаги нашия спор с тях /турците/ за балканските християни. . .". Според генерал Обручев Русия трябвало да действува бързо, като част от състава на Дунавската армия се насочи по линията на главното настъпление към Цариград. Подобни мисли за водене на бърза настъпателна война развивал десет месеца преди това полковник Н. А. Артамонов.[15]

На съвещание при Александър II на 11 април било решено да се започнат непосредствени приготовления за обявяване на война и се пристъпило към допълнителна мобилизация. Руските войски били организирани в две армии — Дунавска и Кавказка. Бойният състав на Дунавската армия преди обявяването на войната възлизал на 190 000 души, а на Кавказката — 80 000 души. В края на юни съставът на първата станал 210 000 души, а и на втората бил значително увеличен.[16]

В навечерието на обявяване на войната голяма част от турската армия била поставена на бойна нога за потушаване на въстанията в Херцеговина, Босна и България и за водене на бойните действия против Черна гора и Сърбия. След руския ултиматум от 30 октомври 1876 г. под знамената били свикани нови турски части, започнало бързо въоръжаване с модерно оръжие и боеприпаси, доставени от Англия, САЩ и Германия, а на главнокомандуващия турската Дунавска армия Абдул Керим било възложено да разработи план за провеждане на военните операции.[17]

В началото на войната турската армия

наброявала 494 000 души. От тях 186 000 души се намирали в Дунавския район, Ниш и София, 107 000 – в Босна, Херцеговина и Албания, други 50 000 души били на о-в Крит, в Епир, Тесалия и Цариград. Останалите били в Мала Азия и Северна Африка. Общо на Балканския полуостров Турция разполагала с 338 000-на армия, но тя била разпръсната, затова в района на активните бойни действия в началото на войната силите на противниците били почти равни. Голяма част от турските войски в Северна България била съсредоточена в крепостите Силистра, Русе, Шумен и Варна. В хода на войната съставът на турската Дунавска армия бил увеличен и в началото на ноември 1877 г. достигнал 382 000 души.[18]

Назряващата война против Турция накарала руското правителство да се споразумее с правителството на Румъния, през чиято територия минавали пътищата за Балканския полуостров. На 14 април 1877 г. били подписани две конвенции, чрез които се уреждал въпросът за преминаването на руските войски през румънска територия и реда за движението им, като се спазват румънските закони. Освен това румънското правителство се задължило да участвува във войната с армия в състав от около 40 000 души. В хода на войната на страната на Русия действували също черногорска армия от около 25 000 души и Българското опълчение, наброяващо първоначално 7500 души. Водени били преговори и със Сърбия. След неуспеха в Сръбско-турската война през лятото на 1876 г. обаче сръбското правителство се въздържало от участие в новия военен конфликт въпреки настояванията на Русия. Едва след падането на Плевен, когато победата се наклонила на страната на руската армия, Сърбия започнала бойни действия срещу Турция.[19]

Руско-турската война била обявена в Кишинев на 12/24 април 1877 г. с манифест от Александър II. Манифестът бил прочетен от кишиневския митрополит Павел пред строените руски войници и български опълченици. Веднага след това руските войски преминали р. Прут и през Румъния се насочили към левия бряг на Дунава.

Подготовката и обявяването на Руско-турската война от 1877–1878 г. били посрещнати от българския народ с огромна радост и с надежда за постигане на националното си освобождение.

В деня, когато Русия обявява дългоочакваната война на Турция, БЦБО излязло с обръщение до българския народ, чрез което го призовало да оказва всестранна помощ на руската армия и да вземе с оръжие в ръка участие в своето освобождение.

Два дни по-късно, на 14 април 1877 г., предвид на настъпилите събития БЦБО преустановило своето съществуване. За тази стъпка повлиял конфликтът между двете течения в българското освободително движение, който засилил недоверието на официалните руски управляващи кръгове и военните среди спрямо склонните към радикални действия ръководители на БЦБО, будещи опасения за нежелателни за царска Русия последици. Но въпреки своето самоликвидиране съобразно с внушенията на руските официални среди, в навечерието на своето последно заседание БЦБО чрез възванието си от 12 април дало насока за действие на подчинените си организации и така повлияло върху следващия етап от националноосвободителната борба по време на Руско-турската война.[20]

В това време руските войски започнали приготовления за преминаване на р. Дунав.

За отвличане вниманието на турското командуване на 22 юни те извършили демонстративно преминаване на реката между градовете Браила и Галац. Веднага след това бил сформиран отрядът на генерал А. Цимерман, който настъпил на юг през Северна Добруджа към линията Черна вода–Кюстенджа, преследвайки отстъпващите турски части.

Главното преминаване на р. Дунав било извършено на 15/27 юни 1877 г. при Свищов. Руското командуване извършило приготовленията за форсирането на реката в този район в строга тайна и след продължително разузнаване за разположението на силите на противника. В това то било улеснено от български революционери, които устроили т. нар. гълъбова поща между двата брега.[21] В Свищов турците разполагали с малочислен отряд от 1500 души. Слаби били техните войскови части и в съседните села. Позициите, които заемали турските войски на високия южен бряг на р. Дунав, обаче били много благоприятни.

Първи преминали Дунава частите на 14-а дивизия, командувана от генерал М. И. Драгомиров, комуто била поверена решаващата тактическа задача за форсирането на реката. Предните турски постове забелязали руските понтони едва когато те наближили устието на р. Текир дере, протичаща източно от Свищов. Десантът бил извършен успешно. До края на деня през Дунава били прехвърлени около 25 000 души. На 17/29 юни русите влезли в Свищов – първия освободен град в България. Българското население посрещнало руските войски с неописуем възторг.[22]

До началото на юли, благодарение на построения понтонен мост, на южния бряг на Дунав преминала 100 000-на руска армия, която след това нараснала още повече. Чрез разширяване на завзетата територия на изток, юг и запад от Свищов бил създаден плацдарм за предприемане на бързи военни операции. Преминалите части били

1

2

3

4

5

6

РУСКО-ТУРСКАТА ВОЙНА И ОСВОБОЖДЕНИЕТО НА БЪЛГАРИЯ /1877-1878/

организирани в три отряда — Източен, командуван от престолонаследника Александър Александрович; Западен — командуван от генерал Н. Г. Криденер, и Преден, командуван от генерал И. В. Гурко. Главнокомандуващ на Дунавската армия бил братът на Александър II — великият княз Николай Николаевич, а началник на Генералния щаб бил генерал А. А. Непокойчицки.

Източният отряд бил най-многоброен /70 000 души/. Той получил заповед да настъпи по направление към Русе и да разшири оперативната база на Дунавската армия на изток, като блокира големите крепости Русе, Разград и Шумен, без да ги превзема. Западният отряд /35 000 души/ се насочил към гр. Никопол. Предният отряд с най-малоброен състав /12 000 души/, в който били включени първите български опълченски дружини, трябвало да настъпи на юг към Търново.[23]

След успешни бойни операции Източният отряд преминал долината на р. Янтра и достигнал р. Черни Лом. Западният отряд освободил Никопол и свърнал на юг по посока на Плевен. Той обаче забавил своето движение и в това време в Плевен се настанили предните части от армията на генерал Осман паша, която след руския десант при Свищов напуснала своята главна база Видин и с ускорен марш се насочила на изток. Отделените от Западния отряд руски войски, командувани от генерал Ю. И. Шилдер-Шулднер, на 20 юли направили опит да завземат Плевен, но нападението им завършило с неуспех. Турското командуване преценило голямото стратегическо значение на Плевен, разположен в средата на Дунавската равнина и заобиколен с удобни за отбрана хълмове, и решило да го превърне в здрава крепост.

В същото време отрядът на генерал Гурко

---

1. Великият княз Николай Николаевич, главнокомандуващ руската Дунавска армия, гравюра. Народна библиотека „Кирил и Методий" — София

2. Княз Александър М. Горчаков, канцлер на Русия, маслен портрет. Държавен исторически музей — Москва

3. Генерал Фьодор Ф. Радецки, гравюра. Илюстрованная хроника войны, № 7, с. 53

4. Генерал Едуард И. Тотлебен, литография. Музей на руската литература — Пушкински дом — Ленинград

5. Генерал А. Милютин, военен министър на Русия, литография. Музей на руската литература — Пушкински дом — Ленинград

6. Генерал Михаил И. Драгомиров, гравюра. Илюстрованная хроника войны, № 29, 1877

7. Посрещане на руските войски в Свищов, 1877 г. гравюра. Russes et Turks. Paris, 1877, p. 225

бързо напреднал на юг и на 7 юли освободил средновековната българска столица Търново. Населението на града посрещнало възторжено руските войски и българските опълченци.[24] Следващата задача била преминаването на Стара планина. След като били събрани сведения с помощта на П. Хитов и доверени българи от старопланинското население, генерал Гурко решил да премине не през добре отбранявания от турците Шипченски проход, а през по-слабо охранявания Хаинбоазки проход /дн. Проход на републиката/.

Като преодолял само за три дни труднодостъпния Хаинбоазки проход, Предният отряд излязъл южно от Стара планина и след кратък решителен бой на 17 юли освободил Казанлък. Движението на отряда продължило по посока на с. Шипка, разположено при входа на едноименния проход. С комбинирана атака от юг и от север проходът бил завзет от руските войски. Турският отряд, разположен на билото на Стара планина, отстъпил на запад към Калофер.

Успешният поход на Предния отряд и особено завземането на Шипченския проход стреснали турското главно командуване, което се заело бързо да противодействува. От Северна Албания с помощта на английски параходи била прехвърлена в Дедеагач армията на Сюлейман паша. Оттам по жп. линията Дедеагач—Одрин—Търново Сеймен /дн. Симеоновград/ тя се насочила на север към Нова и Стара Загора. Целта била да се спре движението на юг на Предния руски отряд и като се премине през един от старопланинските проходи, да се подпомогнат турските войски, отбраняващи Плевенската крепост. След това чрез съгласувани действия от изток, запад и юг турското командуване планирало отхвърляне на руската армия на север от Дунав.

При това положение командуването на Предния отряд било изправено пред трудната и крайно отговорна задача да спре движението на Сюлейманпашовата армия на север. Това можело да стане, като се укрепят и отбраняват Шипченският и другите старопланински проходи или като се изнесе отбраната на руските войски напред към градовете Нова и Стара Загора. Генерал Гурко избрал втория вариант. Като преминал Средна гора, Предният отряд освободил Стара Загора. На 30 юли при Нова Загора, а на 31 юли при с. Джуранлии /дн. Калитиново/ и при Стара Загора се завързали епични боеве с настъпващите от юг турски войски. Силите на противниците били неравни. Армията на Сюлейман паша наброявала 37 500 души. Освен редовни части към нея се числели башибозушки отряди, които подложили на плен и пожар българските села и градове, разположени южно от Стара планина.[25]

В отбраната на Стара Загора получили своето бойно кръщение българските опълченски дружини. Наравно с руските войници и офицери опълченците проявили голяма храброст и неустрашимост в тежките сражения. Под Самарското знаме, разкъсано и окървавено, паднали 5 знаменосци, но веднага други ръце го вдигали и с „Шуми Марица“ и „ура“ го понасяли напред. За спасяването му паднал и подполковник П. П. Калитин, един от най-храбрите офицери в руската армия. Подареното от жителите на гр. Самара /дн. Куйбишев/ знаме на Българското опълчение било запазено и съхранено и станало светиня — символ на руско-българската бойна дружба.[26]

Боевете при Нова Загора, Джуранлии /дн. Калитиново/ и Стара Загора задържали не задълго настъплението на Сюлейманпашовата армия. Като следвала отстъпващите руски части, тя преминала Източна Средна гора и се установила на лагер в Казанлъшкото поле. През това време Предният отряд бил зает с организиране отбраната на Шипченския проход. Руското командуване предполагало, че армията на Сюлейман паша ще се опита да премине Стара планина през Твърдишкия проход, затова резервите на VIII корпус с командир генерал Ф. Ф. Радецки били прехвърлени към гр. Елена. Предвижданията обаче се оказали погрешни. След като попълнил армията си с хора, оръжие и боеприпаси, Сюлейман паша я насочил за преминаване през Шипченския проход.

Отбраната на Шипченския проход била организирана от генерал Столетов на гребена на Стара планина при вр. Св. Никола /дн. Столетов/. Тя била поверена на 36-и пехотен Орловски полк и на пет български опълченски дружини. Имало и няколкостотин конници. Общият брой на бранителите възлизал на 5500 души, разполагащи с 27 оръдия. Срещу този малоброен руско-български отряд настъпвал многократно по-силен противник. Само броят на редовните турски войски възлизал на 27 000 души.[27]

На 19 август Сюлейман паша привършил съсредоточаването на своята армия и от 21 до 25 август на Шипченския проход се водели епични боеве. Позициите на руско-българския отряд били разположени по протежение на пътя, свързващ с. Шипка с Габрово, като най-предната им част била Орлово гнездо. Източно и западно от тях се намирали върховете Малък Бедек, Голям и Малък Търсювец, Демиртепе, Малуша, Лисата височина и

Генерал Михаил Д. Скобелев начело на свои войници превзема турски редут под Плевен, гравюра на Ю. Барановски, по рисунка на Н. Каразин. Илюстрованная хроника войны, № 48, 1877, с. 377

др., откъдето били атакувани странично руско-българските части. Силни атаки били предприети и от юг по посока на Орлово гнездо. Най-тежки били боевете на 21, 22 и 23 август. Само през първия ден турците предприели фронтално и от изток единадесет атаки, които били отбити от храбрите защитници на прохода, подпомогнати от огъня на артилерията. Към обяд в помощ на бранителите пристигнал 35-и пехотен Брянски полк, който веднага се включил в боя.

Боят продължил и на следващия ден — 22 август, когато неприятелят заел удобни позиции за нападение не само от юг и от изток, но и от запад с цел да пресече тиловите връзки на руско-българския отряд. В помощ на бранителите този ден пристигнали няколко десетки казаци и 200 български доброволци, които се влели в редиците на опълчението. Уведомен от генерал Н. Г. Столетов, командуващ отбраната на Шипченския проход, за засилващите се турски атаки, генерал Радецки насочил в подкрепа на защитниците резервни войски от Елена и Търново. Разстоянието до шипченската позиция обаче било голямо и само малка част от тях могли да пристигнат на местоназначението в деня на решителния бой — 23 август. Този ден само до обяд турските войски предприели шест атаки, като се стараели да обхванат руско-българския отряд от три страни. Най-опасно било настъплението на турските войски от запад, където предни турски части достигнали окопите на бранителите и застрашили пътя за Габрово. В жестокия неравен бой загинали нови десетки бойци — орловци, брянци и опълченци. Положението се влошило след обяд, когато броят на защитниците още повече намалял, а се привършили и боеприпасите.

Въпреки това бранителите на прохода под командването на генерал Столетов се сражавали

героично. Българските опълченци по своята самоотверженост и смелост не отстъпвали на руските войни. С викове „ура“ и с бойни песни те предприемали смели контраатаки и отблъсквали неприятеля. Към 17 часа, в най-решителния за изхода на боя момент, в тяхна помощ пристигнали изпратените от генерал Радецки 4-а стрелкова бригада и две казашки сотни. Това вдъхнало нови сили у уморените от тридневните нестихващи боеве, изтощени от липса на храна и вода и от непоносимата августовска горещина руски войници и български опълченци. Атаката на неприятеля била отбита, Шипка била спасена. Боят продължил и през следващите три дни, но бранителите на прохода, макар все още малобройни, се биели със самочувствието на победители.[28]

След неуспеха на августовските атаки на Шипка турците минали в отбрана. Те запазили обаче значителното си числено превъзходство и добри позиции, които обхващали руските от три страни. По настояване на Цариград Сюлейман паша хвърлил своите табори в нова рискована атака през нощта на 16 срещу 17 септември. Нападателите успели, макар не задълго, да завземат Орлово гнездо и оттам да застрашат центъра на руската отбрана. Нападенията във фланговете обаче завършили без успех и турските войски били принудени да отстъпят и Орлово гнездо. В боя на 17 септември руските загуби възлизали на 1000 души, а турските на 1385 души. Противниците в основни линии запазили старите си позиции и на прохода настъпило спокойствие, което продължило около 3 месеца. Това било прочутото „шипченско стоене“ на руските войски, което отнело живота на голям брой руски войници, измръзнали от виелиците и студа по билото на Стара планина. „На Шипка всичко е спокойно“ — гласели донесенията на генерал Радецки до командването

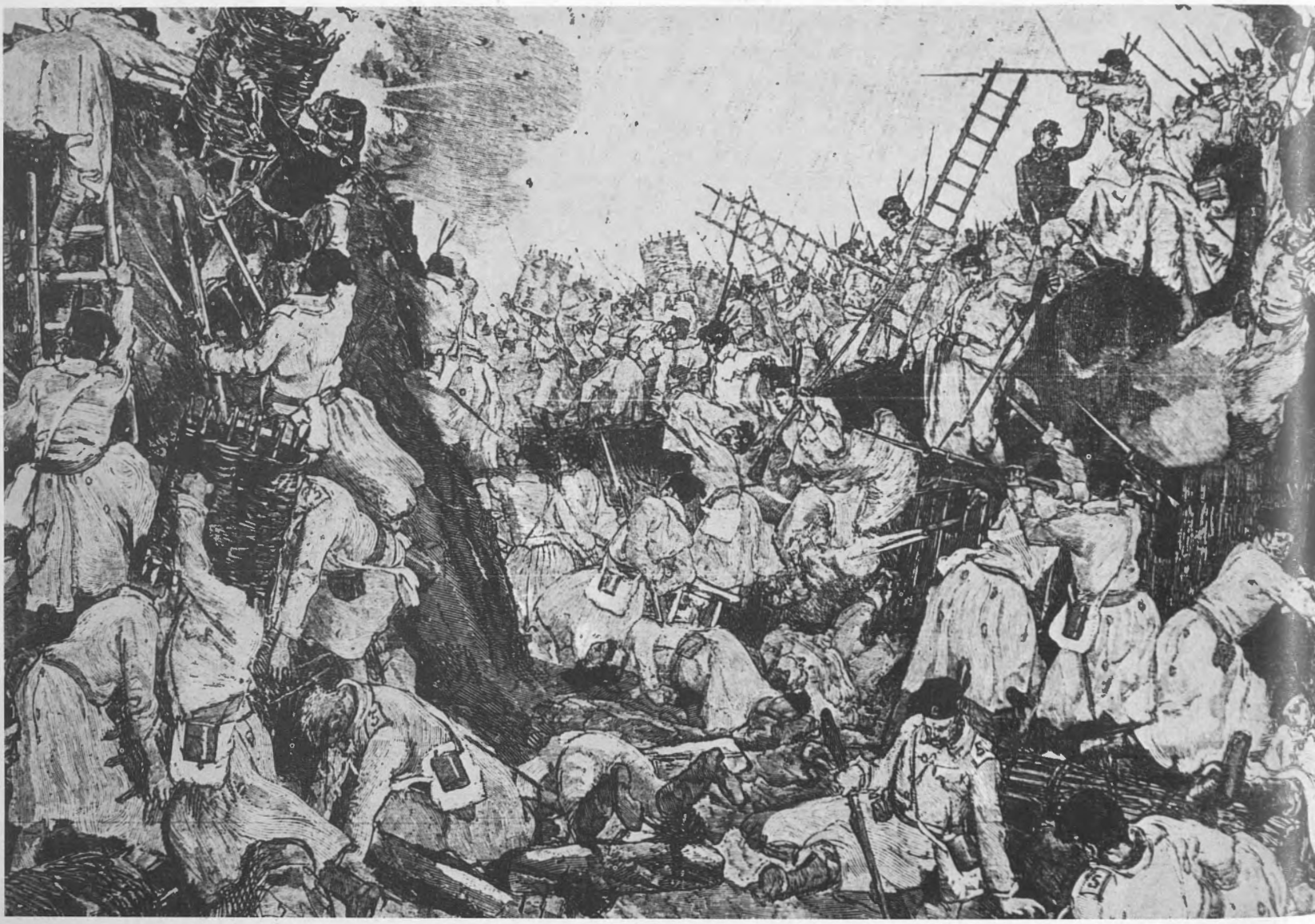

РУСКО-ТУРСКАТА ВОЙНА
И ОСВОБОЖДЕНИЕТО НА БЪЛГАРИЯ /1877-1878/

на армията и през най-студените дни,когато от снега били засипвани на позициите стотици руски войници.[29]

Удържането на позициите, отбраняващи Шипченския проход, имало огромно значение за хода на Освободителната война. Армията на Сюлейман паша не успяла да се съедини с войските на Мехмед Али паша, действуващи от изток по поречието на р. Янтра и Черни Лом. и да подпомогне войските на Осман паша, отбраняващи Плевен. Неуспехът на Шипка се отразил отрицателно върху духа на турската армия. И обратно — спечелената победа закрепила увереността на руските войни и на българските опълченци, а и на целия български народ в успешния изход на войната.

В това време войските на Източния отряд водели боеве с турците на фронт от около 120 км, разположен между Дунава и Източна Стара планина. Предните руски части освободили гр. Бяла и за известно време там била установена главната квартира на руската армия. Настъплението продължило на изток по посока на Русе и Разград. По на юг движението било насочено към Ески Джумая /Търговище/ и Осман пазар /Омуртаг/. След първите неуспехи при Плевен и след като Предният отряд се оттеглил на билото на Стара планина, Източният отряд преустановил своето настъпление и преминал към активна отбрана.

Противостоящите на Източния отряд турски войски били значително по-многобройни. Те били съсредоточени главно в градовете Русе, Разград, Ески Джумая и Осман пазар; към тях се числели и гарнизоните на Шумен, Силистра и Варна. Благоприятно за турските войски било обстоятелството, че в Източна и Североизточна България имало значително мюсюлманско население, което се отнасяло враждебно към руските войски. Турското командуване се стремяло да отблъсне войските на Източния отряд на запад към Свищов, Търново и Елена.

В дните на отбраната на Шипченския проход турските войски предприели настъпление към Търново с цел да се съединят с армията на Сюлейман паша. При с. Аязлар /дн. Светлен/ се завързал упорит бой, в който руските войски устояли и удържали победа. По-късно решителен бой се водил при с. Кара Хасан /дн. Зараево/. Под натиска на турските части, наброяващи 15 000 души, отрядът на генерал Леонов отстъпил на левия бряг на р. Черни Лом, но по-нататъшното турско настъпление било спряно. Неуспешно завършили техните атаки и при селата Горско Абланово и Кацелово в началото на септември 1877 г.[30]

Турските атаки на Източния фронт продължили през октомври и ноември. Най-значителен бил боят на 25 ноември при селата Мечка и Тръстеник. На 5 декември турските войски предприели настъпление по пътя, свързващ градовете Котел и Елена. Там руските войски били принудени да отстъпят и гр. Елена временно бил зает от врага. Пред с. Златарица турското настъпление било спряно и по този начин Търново бил спасен от надвисналата опасност. За размерите на сраженията при Елена може да се съди от загубите на двете страни: там загинали 1800 руски войници и сержанти и 56 офицери, турци — около 4000 души. След като не успял в намеренията си да завземе Търново с удар по десния фланг на руските войски, Сюлейман паша, назначен за главнокомандуващ турската Балканска армия, решил да предприеме настъпление против руските позиции при селата Мечка и Тръстеник. Боят се водил на 12 декември и завършили с поражение на турските войски, но и загубите на русите били големи — 837 души убити и ранени.[31]

НАЧАЛО НА БОЕВЕТЕ ПРИ ПЛЕВЕН. Решаваща роля за хода на Освободителната руско-турска война изиграло превземането на Плевенската крепост. След неуспеха на първата атака, когато русите загубили около 2800 души, частите на Западния руски отряд предприели на 30 юли втора атака за превземането на Плевенската крепост. Боевете се водели източно, югоизточно и южно от града при селата Гривица, Радишево и в района на Зелените хълмове. Най-ожесточен бил боят за превземането на Гривишкия редут. Там турското командуване действувало с най-многочислена войска, като включило в нейна подкрепа и резервни части. Към Плевен били отправени и два румънски полка. Редутът бил силно укрепен и снабден с артилерия. Атаката била преведена от две колони руски войски, командувани от генералите Белокопитов и Веляминов. Пушечният и артилерийският огън на турците покосявали техните редици и макар да постигнали известни успехи, руските войски били принудени да отстъпят.

От юг действувала казашката кавказка бригада, командувана от генерал Скобелев младши, която напуснала бивака си в с. Бохот и достигнала покрайнините на града. Турската артилерия открила силен огън, последван от контранастъпление на пехотни части. В завързалия се бой руските войски проявили голямо безстрашие и храброст начело със своя командир, но като не получили подкрепление, били принудени да се оттеглят на изходните позиции. С неуспех завършил боят при с. Радишево. Във втората атака за прев-

Превземането на Гривишкия редут от румънските войски, маслена картина от Н. Д. Оренбургски, копие. Военноисторически музей — София

земането на Плевен руските войски дали големи жертви — 7000 души убити и ранени срещу 3800 души турци.[32]

Тежкото положение, в което се оказала руската армия, накарало Главната квартира да вземе енергични мерки. През август и началото на септември се извършила подготовка за нова атака на Плевен. В подкрепа на руските войски пристигнали от Русия нови части. Потърсена била в по-голям мащаб и помощта на румънската армия. Към Плевен бил отправен румънски корпус от 25 000 души, който преминал р. Дунав при Корабия. Румънският крал Карол бил определен за командуващ на руско-румънските войски при Плевен. Бойните операции фактически ръководел заместник-командуващият генерал П. Д. Зотов.

За допълнително укрепване на Плевен, снабдяването му с храни и за засилване на гарнизона с нови части Осман паша разполагал с 35 дни, които той използувал рационално, понеже пътищата западно от града били свободни. Най-оживен бил пътят, който свързвал Плевен през Ловеч и Орхание /Ботевград/ със София. Още на 19 юли Ловеч бил освободен от малоброен руски отряд, но той не можал да устои на натиска на по-многочисления неприятел и се оттеглил на изток. Налагало се преди третия щурм на Плевен да се организира нова операция за освобождение на града, отбраняван от 8000-ен турски отряд. Руските войски, получили бойна задача да завземат Ловеч, били командувани от генерал Ал. Имеретински. В техния състав влизали няколко пехотни бригади и отрядът на генерал Скобелев младши. След успешна атака от изток Ловеч бил освободен за втори път на 3 септември. С това бил осигурен тилът на Западния отряд от югозапад.

На 2 септември пред свикания военен съвет в с. Пордим генерал Зотов изложил плана за предстоящата трета атака на Плевенската крепост. Той предвиждал действия на руските и румънските войски от север, изток и юг. На северния участък от фронта от р. Вит до пътя Гривица—Плевен били разположени румънските войски, командувани от генерал Чернат, източно от тях — войските на 9-и и 4-и руски войскови корпус, чиито позиции достигали височините при с. Радишево; южно от Плевен — отрядът на генерал Имеретински. Руско-румънските войски в навечерието на третата атака възлизали на 83 000 души срещу 34 000 турци. Макар и два пъти по-малобройни, турците имали добре укрепени позиции, обграждащи града от всички страни.

Артилерийската подготовка на предстоящата атака, която започнала на 7 септември, не дала очакваните резултати. Стрелбата по турските траншеи и редути се водела отдалече и не била ефикасна. Съгласно разработения план главният удар трябвало да бъде нанесен по направлението на гривишките редути от румънските войски и от части на 9-и корпус. Разположените вляво от тях части на 4-и корпус имали за задача да овладеят Омер бей табия, а отрядът на Имеретински — да нападне през Зелените хълмове към южните покрайнини на града. Атаката започнала в 15 часа на 11 септември при гъста мъгла. Румънските войски, атакувайки от север, и руските от юг с цената на големи жертви овладели първия Гривишки редут. Успех постигнали в настъплението си и частите от 4-и корпус.

Най-кръвопролитен бил боят на Зелените хълмове, където руските войски приближили покрайнините на града. Там турците предприели най-ожесточени контраатаки, за да отблъснат врязалите се като клин в тяхната отбрана руски войски. Силните контранастъпления на турските войски и на другите участъци на фронта принудили руско-румънските части да минат в отбрана. Така и третата атака на Плевен завършила с несполука.[33]

2.

Превземането на Плевен — начало на пълния разгром на турската армия

БЛОКАДА И ПРЕВЗЕМАНЕ НА ПЛЕВЕНСКАТА КРЕПОСТ. Неуспехът на атаките за превземането на Плевенската крепост, както и преминаването на руската армия в отбрана по билото на Стара планина и на Източния фронт създали временно равновесие на силите. Разбрало се, че изходът на войната ще се реши при Плевен. В руското командуване настъпило разколебаване. Даже се заговорило за оттегляне на армията отвъд Дунава, откъдето тя да мине в настъпление през следващата пролет. На това се противопоставил военният министър Д. А. Милютин. Неговото становище подкрепил и Александър II. Решено било да се пристъпи към блокада на Плевен, като за целта в България бил изпратен генерал Е. И. Тотлебен, един от най-изтъкнатите на времето си военни инженери, под чието ръководство през Кримската война били издигнати укрепителните съоръжения на Севастопол.[34] С пристигането му в Дунавската армия окончателно се установили възгледите за по-нататъшното водене на войната. Съгласно изискванията и под ръководството на генерал Тотлебен били взети мерки да бъде прекъснато снабдяването на турския гарнизон в Плевен с боеприпаси и храни. Доизградена била и системата от траншеи и редути, променено било и местополо-

жението на някои батареи, за да се постигне ефикасно масиране на артилерийския огън.

Сформиран бил нов Западен отряд начело с генерал Гурко със задача да действува в тила на турската армия, като освободи градовете Етрополе, Орхание и Враца, и да се приближи плътно до старопланинските проходи, водещи от Северна в Южна България и Софийското поле. Важен момент в новия план на руското командуване бил боят на 24 октомври за овладяване от руските войски на с. Горни Дъбник, разположено западно от Плевен. С тези операции пътищата за идване на подкрепления за обсадения Плевен били отрязани. Осман паша разбрал трудното положение, в което се оказала неговата армия, и поискал разрешение да се оттегли към София, но получил отказ от военния съвет в Цариград заедно с уверения, че ще му бъде изпратена помощ.

С течение на времето положението на обсадената турска армия ставало все по-трудно поради ежедневната артилерийска бомбардировка на турските позиции от руски и румънски оръдия, недостига на храни и боеприпаси и появилите се епидемии сред войниците и мирното население.

На 10 декември 1877 г. под личното командуване на Осман паша турските войски предприели опит за пробиване обръча на руските войски в западна посока, към моста на р. Вит. Руското командуване очаквало това действие на противника и генерал Ганецки, струпвайки значителни бойни части, успял да му нанесе съкрушителен удар. След неуспешния опит за пробив турските войски били принудени да вдигнат бяло знаме и да капитулират, в това число и самият Осман паша. Общата численост на пленената турска армия при Плевен възлизала на 43 338 души.[35]

Превземането на Плевен с неговите отлични фортификационни съоръжения било преценено от военните специалисти като изключително постижение на военното изкуство. Безусловната капитулация на Осман паша и падането на Плевен били посрещнати с възторг в Русия, укрепили надеждите и на българския народ. По повод тази решаваща и категорична победа на руската армия настъпило голямо оживление и раздвижване на дипломатическите среди в Европа. Портата се обърнала с нота към всички държави с молба за посредничество за спиране на военните действия.

ПОБЕДНИЯТ МАРШ НА РУСКИТЕ ВОЙСКИ СЛЕД ПАДАНЕТО НА ПЛЕВЕН. Междувременно новосформираният Западен отряд на генерал Гурко продължил своето настъпление към старопланинските проходи, като се готвел за техния щурм. До падането на Плевен обаче главното командуване не се съгласило да бъде извършена тази трудна военна операция. В посока на градовете Оряхово, Лом и Видин действувала румънската армия. От Северозападна България през Стара планина част от турските войски отстъпили към Берковица, Пирот, Ниш и София, а други отбранявали Видинската крепост.

След падането на Плевен във войната се намесила Сърбия. Сръбската армия настъпила по долината на р. Нишава и по посока на проходите през Западна Стара планина. По първото направление били завзети градовете Бяла Паланка и Пирот. След това предни сръбски части продължили настъплението си към Драгоман, Сливница и Брезник. Град Ниш останал в тила на сръбската армия, но след едномесечна обсада турският гарнизон се предал с всичкото си оръжие, боеприпаси и храни. Участие във войната на страната на Русия взела и Черна гора. Военните действия през лятото на 1877 г. се водели за превземането на крепостта Никшич и за отбиване на турското настъпление към Нови пазар. Черногорските части обсадили Подгорица /дн. Титоград/ към Антивари /дн. Бар/. Изтеглянето на армията на Сюлейман паша улеснило действията на сравнително малобройните черногорски войски.[36]

В средата на ноември главните сили на Западния отряд начело с генерал Шувалов били разположени в с. Ябланица, в с. Голям извор — Предният отряд на генерал В. Д. Дандевил и във Враца — отрядът на генерал Леонов.

След тежки боеве при с. Правец и Новачене били превзети Етрополе и Орхание от частите на Западния отряд, който се приближил до Етрополския и Арабаконашкия проход, подготвяйки се за зимно преминаване на Балкана. Освободен бил и Троян. С това бил открит пътят и през Троянския проход. Тъй като Арабаконашкият проход бил охраняван от значителни турски войски, генерал Гурко решил да го превземе чрез обходни движения: от изток — през Етрополския проход, а от запад — през т. нар. Чурекска пътека, която извеждала в североизточната част на Софийското поле.

Предният отряд на генерал Дандевил в две колони настъпил към Етрополе. По неудобни планински пътеки с помощта на българите били пренесени демонтираните оръдия на обходната колона. Етрополе било превзето от русите и Орханийското поле — очистено от врага. След тежки сражения, при които особено се отличил Псковският полк, части от отряда на генерал Дандевил изтласкали също войските на Шакир паша от Врачанския превал. Основните сили на Западния отряд на генерал Гурко започнали да атакуват добре укрепените турски позиции на Арабаконак. Въпреки че там таборите на Мехмед Али паша и Шакир паша много пъти застрашавали фланговете им, руските батальони устояли и показали храб-

рост и издръжливост както в сраженията, така и при настъпилите в края на декември снежни виелици и бури. След падането на Плевен на генерал Гурко били изпратени подкрепления. Като разделил Западния отряд на три колони, той предприел зимното преминаване на Стара планина. Главните сили начело с генерал Гурко се насочили към Чурек, дясната колона на генерал Веляминов потеглила през вр. Мургаш, а лявата на генерал Дандевил — през вр. Баба с цел да отклонят вниманието на противника от средната колона. Снежните бури и необикновеният студ забавили похода, но настъплението на главната и обходните колони продължило.

Когато турските войски, охраняващи Арабаконашкия проход, узнали за преминаването на русите южно от Стара планина, напуснали своите позиции и през Долнокамарското поле се отправили към София. При с. Ташкесен /дн. Саранци/ те били пресрещнати от русите и отблъснати на изток, след което по долината на р. Тополница се оттеглили в Южна България. Пътят към София за войските на генерал Гурко бил открит. След краткотрайни боеве при Горни Богров и Враждебна на 4 януари 1878 г. София била освободена. Заедно с турските табори се оттеглила и голяма част от мюсюлманското население по пътищата към Дупница, Самоков и Ихтиман.

След няколкодневен отдих войските на генерал Гурко продължили своя победен марш, преследвайки отстъпващите турски части. Образувани били три колони: първата настъпила по пътя София—Долни Пасарел—Самоков, втората — по шосето за Пловдив през Ихтиман и третата — през подбалканските полета и долината на р. Тополница. През втората десетдневка на януари руски войски се спуснали в Тракия.[37]

Успешно се справил с бойната си задача и Ловчанско-Севлиевският отряд, командуван от генерал П. П. Карцов, който трябвало да премине Стара планина през Троянския проход. Отрядът, наречен по-късно Троянски, наброявал едва 6000 души. Турската охрана на прохода била разположена на превала, укрита зад солидни укрепления. Главната трудност обаче била не тяхната съпротива, а разчистването на големите снежни преспи и понасянето на необикновено силните студове. При невероятно тежката зима руските части преминали смятания за непроходим при зимни условия Троянски проход и се спуснали в Карловското поле. Градовете Сопот и Карлово, а по-късно и Чирпан били освободени. Така към главния град на Северна Тракия — Пловдив — се насочили от запад войските на генерал Гурко, а от север частите, командувани от генерал Скобелев старши, който поел началството над засиления отряд на генерал Карцов.[38]

В началото на януари 1878 г. била преодоляна турската съпротива и при Шипченския проход, като отрядът на генерал Радецки бил подсилен с нови части. Окончателното сломяване отпора на турските войски било постигнато чрез обходни движения западно и източно от прохода. На запад през Химитлийската пътека преминали частите, командувани от генерал Скобелев младши, включително и български опълченски дружини, а на изток през Тревненския проход — частите, командувани от генерал Н. И. Святополк-Мирски. Съпроводено със същите трудности както при другите проходи — високопланински терени, лоши пътища, големи преспи и силен студ, — преминаването на двете колони било извършено успешно. В южния изход на Шипченския проход между селата Шипка и Шейново се съсредоточили значителни турски сили, към които се присъединили отстъпилите от превала части. Общият им брой възлизал на 23 000 души, командувани от Вейсел паша. Духът на турските войски бил понижен, но те били разположени в здраво укрепен лагер. Броят на руските войски възлизал на 54 000 души, включително и резервите, разположени в Габрово, Търново и други места.

Боят за превземането на шейновския турски укрепен лагер започнал на 8 януари с нападение от изток, но завършил без успех, понеже колоната на генерал М. Д. Скобелев още не била преминала напълно през Стара планина. На другия ден нападението било повторено с участието и на войските от западната и средната обходна колона. Щурмът бил необикновено силен. В него участвували и няколко български опълченски дружини. Турските войски не могли да устоят и Вейсел паша решил да капитулира, като заповядал и на таборите, отбраняващи Шипченския проход, да сложат оръжие. В руски плен минали 22 000 турски войници и офицери. Загубите на русите също били големи — около 5000 души излезли от строя.[39]

Сражението при Шипка—Шейново било най-резултатният и блестящ успех на руската армия през войната. Пленяването на войските, командувани от Вейсел паша, било нов решителен удар върху турската армия, който унищожавал последната ѝ отбранителна линия. Оцелелите турски части, добрали се до Северна Тракия, били деморализирани и бързо отстъпвали на юг и на югоизток. Главнокомандващият турската армия Сюлейман паша се стремял да стигне до Одрин, къ-

Зимното преминаване на руските войски през Троянския проход в Стара планина, гравюра по рисунка на Н. Каразин. Илюстрованная хроника войны, № 48, 1877, с. 379

Н. КАРАЗИН

дето възнамерявал с подкрепата на пристигнали от тила части да осигури охраната на императорската столица Цариград. Плановете му обаче завършили с неуспех. Отстъпвайки на изток, след като били принудени да се оттеглят от Г. Пазарджик и Пловдив, първия освободен на 14, а втория на 16 януари, командуваните от Сюлейман паша войски били застигнати от русите при с. Карагач /дн. Брестник/ югоизточно от Пловдив и в краткотраен, но решителен бой на 17 януари били разбити. Пътят им за отстъпление водел на юг през Родопите, но и там били преследвани от русите. Одрин останал без защита и на 26 януари първите руски авангардни части от отряда на генерал Гурко влезли в града.

След бляскаво спечелените победи от руската армия Освободителната война отивала към своя край. Османската империя разполагала още със значителни войски в Североизточна и Източна България и на други места на Балканския полуостров и в Мала Азия, но те не били в състояние да окажат успешна и продължителна съпротива на руската армия. В Мала Азия военните действия се развивали неблагоприятно за турците. Русите завзели градовете Батум, Ерзерум, Карс и Баязет.

Започнал настъпление на юг и Долнодунавският отряд на генерал Цимерман, който дълго не предприемал активни действия, а само ангажирал неприятелските сили по северната линия на укрепения четириъгълник Силистра—Русе—Шумен—Варна. Този отряд освободил Хаджиоглу Пазарджик на 28 януари и Силистра на 22 февруари 1878 г. Турските войски отстъпили от Разград и се съсредоточили за съпротива около градовете Русе, Шумен и Варна. Частите на 11-и руски корпус, командуван от генерал Е. К. Делингсхаузен, преминали през Твърдишкия проход и настъпвайки към Черно море, освободили Сливен и Ямбол. След това били освободени Карнобат, Айтос, Анхиало, Месемврия и Бургас.

В Западна България след освобождението на София русите настъпили по течението на р. Струма. На 25 януари жителите на Кюстендил ги посрещнали тържествено, но скоро градът бил завзет от турските войски, изпратени от Крива Паланка. Повторно Кюстендил бил освободен на 31 януари, като в операцията участвувала и четата на Ильо войвода. Активността на българското население в цяла Югоизточна България била голяма.[40] По на юг руските войски освободили Дупница и Горна Джумая, където влезли на 24 февруари 1878 г. Предни руски разреди продължили настъплението си по пътя към Разлог, като достигнали до местността Предела. Населението на Разложкия край изпратило молба до руските военни власти в София да бъдат освободени и неговите родни места, но за извършване на тази бойна операция нямало време. На 3 март бил подписан Санстефанският мирен договор.[41]

3.
Положението на българския народ и участието му във войната

БЪЛГАРСКИЯТ НАРОД СЛЕД ОБЯВЯВАНЕ НА ВОЙНАТА. В продължение на столетия народът отправял поглед към Русия, следял с трепет хода на всички нейни войни срещу Османската империя, радвал се на руските успехи и страдал при неуспехите. На страната на руските армии се сражавали като доброволци хиляди българи, а сред населението в земите под османска власт се засилвало хайдутското движение и други форми на въоръжена съпротива срещу чуждото владичество. Така се получавало събиране и единодействие на две сили в борбата против Османската империя: външна — Русия, и вътрешна — българското освободително движение. Същите две сили се проявили и в хода на Руско-турската война от 1877—1878 г. При това ефектът от тяхното събиране и единодействие бил значително по-голям в сравнение с предишните военни конфликти на Русия с Турция. Националнореволюционното движение през 60-те и 70-те години на XIX в. подготвило и въвлякло народните маси в съзнателна и организирана освободителна борба, която избухнала с нова сила, за да се слее с действията на руската армия.

В освободителната борба през 1877—1878 г. участвувала масово както българската емиграция в Румъния, Русия, Сърбия и други страни, така и широките народни слоеве в пределите на Османската империя. Особено активно било населението в планинските и подпланинските райони, към което впоследствие се присъединили жителите на равнините, за да вземат участие в революционните действия по време на войната. По този начин националноосвободителното и антифеодално движение обхванало всички български земи, като най-силно било в районите, където действували руските войски.

Проявите на националноосвободителното движение по време на войната били много и разнообразни. Освен действията на опълченските дружини важно значение в борбата имали доброволческите чети, градските и селските въоръжени стражи, участието на българите като разузнавачи, преводачи, водачи и снабдители на руската армия и пр. Спонтанно или по инициати-

ва на местни български общини било организирано посрещането и настаняването на руските войски, откриването на болници и лазарети, снабдяването на войските с продоволствие и фураж, поправката и направата на пътища, извозването на хора и военни материали и пр. Разгръщало се и стихийно аграрно движение сред българските селяни.

Мнозинството от българския народ — селяните, дребните занаятчии и търговци, градската и селската беднота и народната интелигенция — посрещнали войната с въодушевление, очаквайки тя да премахне чуждото политическо господство и османската феодална система, да бъде решен аграрният въпрос и така да бъде открит пътят за жадувания политически, стопански и културен напредък на нацията. С надежди за освобождение на нацията посрещнала обявяването на войната и едрата българска буржоазия, живееща в Османската империя и в съседните страни. Изключение правела само тънката прослойка от свързвани с турската власт богати чорбаджии и отделни представители на висшето духовенство. Доростоло-Червенският митрополит Григорий например издал послание, в което призовавал своето паство в духа на внушенията на турското правителство да подпомогне материално „законната" власт и се обяви против „северния враг".[42] Но не тези случаи са специфични за отношението към Руско-турската война на българската буржоазия. Тя изявявала готовност до подпомогне руските освободителни войски и на дело правела това. Характерно за нея в този период е стремежът ѝ да бъде представител на българската нация пред руските власти и пред дипломатическите среди, да оглави освободителните инициативи, които да съгласува с плановете на руското командуване, и същевременно да ограничи влиянието на революционните дейци и разрастването на самостоятелната национална и социална борба, да се стабилизира в новата администрация. Размахът на освободителното движение по време на войната все пак позволил на оцелелите демократични и революционни сили, ръководени до войната от партията на „младите", също да вземат известни позиции в администрацията на освободените територии.

След обявяването на войната турското правителство предприело редица мерки, за да ограничи и смаже надигащото се българско освободително движение. Масовите арести и интернирания целели да внесат смут и уплаха сред мирните български жители. През лятото и есента на 1877 г. мнозина заподозрени в симпатии или съдействие на руските войски били обвинени като „агенти на неприятеля", осъдени на смърт и убити. В докладите на английския вицеконсул в Пловдив например се съобщава за арестуването и екзекутирането в града на стотици българи. Само в края на август и през септември били екзекутирани 116 българи.[43] Екзекуции на стотици българи се изпълнявали и в Одрин, а също в Т. Пазарджик, София, Карлово, Станимъка, Чирпан, Варна, Мустафа-паша, Фере, Димотика и други тракийски градове.[44]

Големи насилия и жестокости били извършени от турските власти върху българското население в Карлово, Калофер, селата Красново, Аджар, Рахманли /дн. Розовец/, Меричлери и др., разположени по южните склонове на Източна Средна гора. В доклад на френския вицеконсул в Пловдив от 6 август 1877 г. се съобщава за избиването на „около 600 българи" само в Карлово от редовни турски войски и от башибозук, командувани от Исмаил, брата на Ахмед ага Тъмръшлията.[45] В действителност броят на избитите карловци бил по-голям. Редовни турски войски на 4 октомври 1877 г. доограбили Панагюрище и убили някои от неговите жители.[46] В селата в Пирдопско също били убити стотици българи. В Сливен и района до началото на 1878 г. турските власти убили, изпратили на заточение и интернирали около хиляда души българи.[47] Голям брой българи станали жертва на турския произвол и в София, където руските войски, както съобщава един чуждестранен кореспондент, заварили 16 бесилки.

По време на войната безчинствата на редовните турски войски, черкезките и башибозушките отряди надминавали всичко, което дотогава бил изтърпял многострадалният български народ. Особено опасен бил техният фанатизъм при отстъплението на турската армия, когато подлагали на плен и пожар българските селища. Имуществото на българите в районите близо до фронта било ограбвано и от бягащите мюсюлмански жители. Не били пощадени даже имотите на чужденците, какъвто бил случаят с ограбването на чифлика на англичанина Чарлз Брофи край Бургас.[48] Опожаряването на стотици селища и поголовните кланета в Стара Загора, Новозагорско, Стремската долина, Каварна и пр. над хиляди невинни българи, включително жени, старци и деца, целели да всеят ужас в българския народ. Както в Южна България, така и в Добруджа и дори в отдалечената от театъра на бойните действия Македония мирното българско население било подложено на целенасочен терор.[49]

Насилията и физическото изтребление, които прилагала османската власт спрямо българите от всички обществени слоеве, обаче не могли да ограничат разнообразните прояви на симпатии и оказване на помощ на руските войски. При тях-

ното приближаване жителите на много села и райони напускали своите родни места и преминавали на страната на русите. Такива случаи имало в Добруджа и на много места в Северна България.[50] А когато руските войски отстъпили от Нова и Стара Загора десетки хиляди българи се прехвърлили на север от Стара планина. Те били водени не само от страха пред жестокостите на врага, но и от непримиримост към османската власт.

БЪЛГАРСКОТО ОПЪЛЧЕНИЕ. Ролята на българския народ като активна сила в Освободителната война се проявила най-ярко в действията на Българското опълчение. Неговото сформиране започва през есента на 1876 г. Решение за това би-

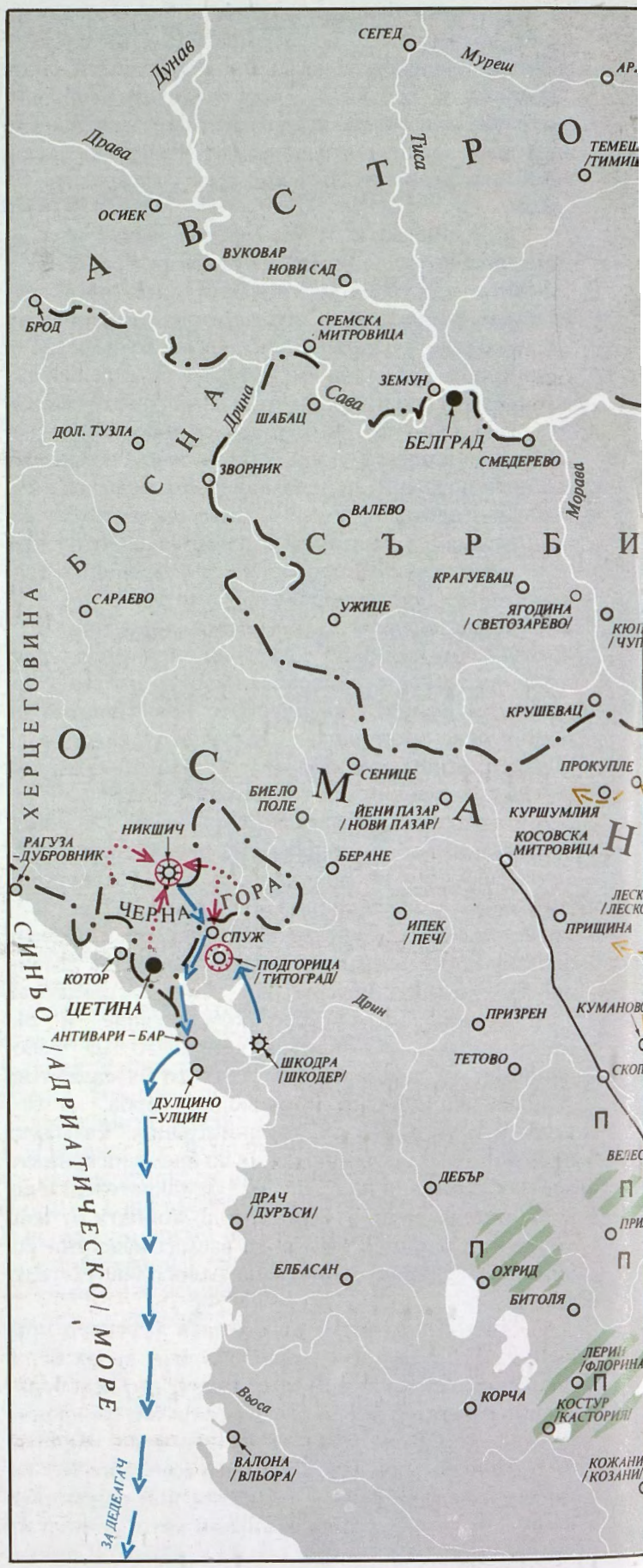

Руско-турската освободителна война 1877–1878 г.

РУСКО-ТУРСКАТА ВОЙНА И ОСВОБОЖДЕНИЕТО НА БЪЛГАРИЯ /1877-1878/

УНГАРИЯ
РУСИЯ
ОТ КИШИНЕВ
Сирет
Прут
БЪРЛАД
БЕЛГОРОД ДНЕСТРОВСКИЙ
ТЕКУЧ
ХЕРМАНЩАТ -СИБИУ
БОЛГРАД
ФОКШАН
ИЗМАИЛ
КИЛИЯ
БРАШОВ -КРОНЩАТ
ГАЛАЦ
РЪМНИКУ СЪРАТ
БРАИЛА
БЪЗЪУ
МАЧИН
ТУЛЧА
БАБАДАГ
ПЛОЕШ
ПИТЕЩ
ТЪРГОВИЩЕ
ХЪРСОВО /ХЪРШОВА/
ТУРНУ СЕВЕРИН /ДРОБЕТА ТУРНУ СЕВЕРИН/
Аржеш
Яломица
СЛОБОЗИЯ
КЛАДОВО
СЛАТИНА
БУКУРЕЩ
КЮСТЕНДЖА /КОНСТАНЦА/
КЪЛЪРАШ
МЕДЖИДИЕ
КРАЙОВА
Жиу
Олт
Веда
Дунав
СИЛИСТРА
ВИДИН
КАЛАФАТ
АЛЕКСАНДРИЯ
ГЮРГЕВО /ДЖУРДЖУ/
РУСЕ
ТУТРАКАН
МАНГАЛИЯ
КУЛА
КОРАБИЯ
ЛОМ
КОЗЛОДУЙ
БЕЛОГРАДЧИК
Огоста
ОРЯХОВО
ПЛЕВЕН
СВИЩОВ
ПОРДИМ
Янтра
БЯЛА
РАЗГРАД
ХАДЖИОГЛУ ПАЗАРДЖИК /ТОЛБУХИН/
КАВАРНА
БАЛЧИК
ОТ БАТУМИ И СУХУМИ
ПРОВАДИЯ
ШУМЕН
ВАРНА
КУТЛОВИЦА /МИХАЙЛОВГРАД/
ТЕЛИШ
ВРАЦА
БЕЛА ПАЛАНКА
ПИРОТ
БЕРКОВИЦА
Осъм
ЛОВЕЧ
СЕВЛИЕВО
ТЪРНОВО
ОСМАН ПАЗАР /ОМУРТАГ/
Камчия
Искър
СЛИВНИЦА
ТРОЯН
ГАБРОВО
КОТЕЛ
ТРЪН
Шипка
ЗЛАТИЦА
СЛИВЕН
АЙТОС
МЕСЕМВРИЯ /НЕСЕБЪР/
БРЕЗНИК
СОФИЯ
КАРЛОВО
ПАНАГЮРИЩЕ
33 КАЗАНЛЪК
Тунджа
ЯМБОЛ
КАРНОБАТ
АНХИАЛО /ПОМОРИЕ/
БУРГАС
СТРЕЛЧА
НОВА ЗАГОРА
КЮСТЕНДИЛ
САМОКОВ
ПАЗАРДЖИК
СТАРА ЗАГОРА
КАЗЪЛАГАЧ /ЕЛХОВО/
ДУПНИЦА /СТАНКЕ ДИМИТРОВ/
ПЛОВДИВ
ЧИРПАН
КРИВА ПАЛАНКА
МАЛКО ТЪРНОВО
ГОРНА ДЖУМАЯ /БЛАГОЕВГРАД/
ЛЪДЖЕНЕ /ВЕЛИНГРАД/
ОДРИН -ЕДИРНЕ
ЛОЗЕНГРАД /КЪРКЛАРЕЛИ/
ХАСКОВО
МИДИЯ /КЪИКЬОЙ/
БАНСКО
ЩИП
ЧЕПЕЛАРЕ
КЪРДЖАЛИ
НЕВРОКОП /ГОЦЕ ДЕЛЧЕВ/
Арда
МАСТЪНЛИ /МОМЧИЛГРАД/
БУНАРХИСАР /ПЪНАРХИСАР/
ВИЗА
Марица
ЦАРИГРАД -ИСТАНБУЛ
СТРУМИЦА
ПЕТРИЧ
МЕЛНИК
ПАШМАКЛИ /СМОЛЯН/
ЛЮЛЕБУРГАЗ
ЧАТАЛДЖА
ДЕРКОС /ДУРУСЪ/
УЗУНКЮПРЮ
Места
КСАНТИ
ГЮМЮРДЖИНА /КОМОТИНИ/
ЧОРЛУ
ДОЙРАН
СЯР /СЕРЕ/
ДРАМА
ХАЙРОБОЛ
СИЛИВРИЯ
РОДОСТО /ТЕКИРДАГ/
САН-СТЕФАНО /ЙЕШИЛКЬОЙ/
Струма
КАВАЛА
МАРОНИЯ
ФЕРЕ
ДЕДЕАГАЧ /АЛЕКСАНДРУПОЛИС/
МРАМОРНО МОРЕ
Вардар
СОЛУН /ТЕСАЛОНИКИ/
ОТ АНТИВАРИ
БЯЛО (ЕГЕЙСКО) МОРЕ
ГАЛИПОЛИ /ГЕЛИБОЛУ/
ЧАНАККАЛЕ
БАНДЪРМА
МУДАНЯ
ИЗНИК
БРУСА /БУРСА/
МЯРКА 1:3 000 000
0
30
60 КМ

ло взето на съвещание при Александър II в Ливадия на 3 и 4 октомври 1876 г., когато били обсъдени предварителният план на войната против Турция, подготвен от генерал Обручев, и съставените от него „Основания за организацията на българската войска". Около две седмици по-късно военният министър генерал Д. А. Милютин натоварил назначения за командир на Опълчението генерал Н. Г. Столетов „да организира няколко български дружини, които биха послужили като ядро за понататъшното развитие на Българското опълчение"[51].

Известието, че е взето решение за сформиране на Българско опълчение, бързо се разпространило сред емиграцията и в страната. Към Кишинев, където започнали да се създават първите опълченски дружини, се устремили хиляди български патриоти, обзети от трескаво нетърпение да се сражават за свободата, готови да дадат живота си за родината. Те били настанявани в т. нар. Армянское подворье, а се обучавали по строева подготовка и стрелба в покрайнините на Кишинев на Скаковое поле.

Основното ядро на Опълчението съставяли българските доброволци в сръбско-турската война. Имало и значителен брой емигранти, неотдавна напуснали родината, както и доброволци от средите на българските колонии в Румъния и Русия.[52] В началото на 1877 г. английският консул в Русе съобщава, че от Дунавския вилает много българи заминали за Кишинев, за да се присъединят към руската армия.[53] Само от Тулчански санджак до началото на 1878 г. били зачислени в опълченските дружини 106 български доброволци.[54]

Българското опълчение било утвърдено под това название със специална заповед на главнокомандуващия руската Действуваща армия на Балканите от 29 април 1877 г., с която били определени съставът и началникът му — генерал Столетов. Първите негови дружини продължили формирането си в Плоещ, Румъния. Там Българското опълчение се развърнало в 6-дружинен състав — общо 7526 души.[55] Непосредствено след преминаването на Дунава при Свищов се пристъпило към увеличаване на неговия състав с още 6 дружини, като бил свикан допълнителен набор от вътрешността на България за попълване на опълченските дружини.[56] Руското командуване предвиждало в Българското опълчение да влязат още 12 дружини и 1 конна сотня. След зачисляване на стеклите се нови доброволци съставът на Опълчението надхвърлил 10 000 души.[57]

Социалният състав на Българското опълчение бил разнороден. Той се променил съществено след набора от вътрешността на страната. В първите 6 опълченски дружини, както разкриват документите, 61% от опълченците били от градовете и 39% — от селата. Между тях имало разорени и бедни селяни, дребни занаятчии и търговци, народни учители и свещеници, работници по пристанищата и в строителството и др. Народ, по думите на някои тогавашни консервативни руски политици, „неблагонадежден", който не би се ограничил с водене на редовна война, но намирайки се под влиянието на революционните идеи, би въстанал против съществуващия обществен ред.[58] Въпреки че имало подобни опасения у определени среди, у руското правителство и главното командуване на армията надделели други съображения — те не искали да се лишат от помощта на тези български доброволци, предлагащи своите сили и готови да жертвуват живота си за отечеството. Предвиденият за помощник на генерал Столетов — българинът полковник Кишелски — обаче не бил утвърден заради връзките си с „младите". В първите шест дружини на Опълчението имало и 9 души българи-офицери.[59] Българи-офицери като ротни и взводни командири имало и в руските войски. В румънската армия също имало български доброволци — лекари и обикновени военнослужещи.[60] След обявяването на войната и преместването на Опълчението в Плоещ със заповед на генерал Столетов за пръв път официално било съобщено, че Българското опълчение „се предназначава за съвкупни действия с армията против общия враг"[61].

В състава на опълченските дружини, както преди в четите от 1867, 1868 и 1876 г., се сражавали българи от Северна България, Добруджа, Пловдивска и Одринска Тракия, Македония и Черноморието.[62] Това било израз на общонационалния характер на борбата за освобождение. Мнозина от опълченците имали дългогодишна практика като четници във въоръжените отряди и като доброволци в сръбско-турската война. Те, както и младите бойци, били изпълнени със страстна омраза против османските поробители. Сред тях се намирали активни организатори и ръководители на българското националнореволюционно движение, като Ат. Узунов, Ол. Панов и др., които служели за пример на храброст и саможертва.

Приносът на българските опълченци в Освободителната война с оглед на техния брой бил значителен. Блестящ израз на храброст и самопожертвователност било участието им в боевете при Стара Загора, за отбраната на Шипченския проход и за превземането на турския укрепен лагер при селата Шейново и Шипка. За първи път в историята на българския народ през Възраждането въоръжени сили на народа съвместно с руската армия излезли победители в неравен двубой с врага при отбраната на Шипченския проход. Ук-

репнала вярата в собствените сили на народа, а смесилата се кръв на българските опълченци и руските войници придала на Шипка символично значение, споила корените на българо-руската дружба.

ПОДЕМ НА БЪЛГАРСКОТО НАЦИОНАЛНООСВОБОДИТЕЛНО ДВИЖЕНИЕ В ХОДА НА ВОЙНАТА. Важна проява на националноосвободителното движение преди войната била сформирането и действията на народните доброволчески /волни/ чети. В състава им влизали главно селяни, дребни занаятчии, търговци, представители на интелигенцията. Четите се формирали по инициатива на българските революционни дейци и били възглавявани от участници в националноосвободителното движение от годините, предшествуващи войната.[63] Наред с четите, които били организирани в освободените райони и които взаимодействували с руските войски, в Северозападна България, Средногорието, Родопите и Македония действували самостоятелно чети в тила на врага, на територии, отдалечени от фронтовата линия, където още не се били появили разреди от казаци. И едните, и другите чети дали реален принос за извоюване на българското освобождение.

Въоръжените форми на националноосвободителна борба на българския народ през 1877—1878 г. били пряко продължение на десетилетните революционни борби против националния и социалния гнет на османската власт. По време на войната съществували благоприятни условия въоръжената борба да добие широк размах. Борческите настроения и непримиримостта към чуждото господство обхванали значителни народни слоеве.[64] Българските революционери проявявали голяма активност, но поради тежкото състояние на вътрешната комитетска организация, повечето от звената на която били разстроени, и разпущането на БЦБО действията им не били координирани и се сливали с общите народни инициативи за подпомагане на руската армия.[65]

През лятото на 1877 г., когато Предният отряд отстъпил и възникнала критична обстановка, в Търново, както изтъква сам полковник Артамонов, се явили много българи, желаещи да постъпят в доброволческите чети, и лица, способни да им станат предводители, но липсвал ръководен център, който да ги въоръжи и направлява.[66] По това време — юли 1877 г. — жителите на Габрово, Търново, Лясковец и други градове изпратили писмено искане до В. А. Черкаски да се създаде освен Опълчението и редовна българска войска, която да участвува във военните действия. Това искане обаче не било прието. Отхвърлено било и предложението на П. Р. Славейков и други родолюбци за повсеместно въоръжаване на българското население.[67]

Командуването на руската Дунавска армия и гражданските власти се придържали към становището българската подкрепа да бъде насочена така, че да служи единствено за разгрома на турската армия. Немалко представители на командния състав още от началото улеснявали българските доброволчески чети, понеже разбирали правилно необходимостта от тях за подпомагане на военните действия чрез разузнаване и охрана на пътищата, опазване на тиловите връзки, охрана на живота и имота на българското население и пр.

В същото време консервативно настроените царски офицери и чиновници търсели опора предимно в „благонадеждни" заможни представители на българския народ. Като се ръководели от класово ограничените разбирания на самодържавието, те се страхували и от социалните мотиви на народните маси, и от възможността „вредни" бунтовнически идеи да проникнат сред руските войници, които без друго хранели надежда за предстоящи политически и социални промени в своята родина.Едва след затягане на войната в някои пряко застрашени от врага планински селища по изключение било допуснато раздаване на оръжие на българското население. Но в основни линии предпазливата позиция на царското командуване по този въпрос останала непроменена.[68] Отделни български чети съществували още преди обявяването на войната, като дружината на Петко Киряков, стрелчанската чета, твърдишката чета и др. След преминаването на Дунава от руската армия появата на български „волни" чети станала повсеместно явление във всички краиша на българските земи. Първоначално четите възниквали във връзка със самоотбраната на местното население от нападенията на башибозуци и бегълци от турската армия.

В хода на войната поради настойчивите искания от българска страна за формиране на нови чети, убеждавайки се в реалната полза, която те принасят на населението, и за успешното провеждане на много бойни операции руското командуване признало съществуването им и започнало да им възлага конкретни задачи. Преди да ги подкрепи с оръжие и боеприпаси обаче, бил извършван строг подбор на войводите. От четите се изисквало да защищават с оръжие своята родина от грабежите и нападенията на черкезите и башибозука, да събират сведения за разположението, движението и числеността на турските войски, действувайки самостоятелно пред и по фланговете на руските войски.[69] Върху разузнавателните задачи на четите се наблягало в специалната инструкция на Главния щаб до българските четоводци от 10 август 1877 г., подписана от Н. Д. Артамонов.[70]

Функциите по наблюдаването и оперативното ръководство на формираните чети се разделяли между полковник Н. Д. Артамонов и М. А. Хитрово, бивш руски консул в Битоля. Техни непосредствени помощници били българите: на първия — Гр. Начович и Н. Кабакчиев, а на втория — Стоян Везенков от Крушево и др.[71]

През първия етап на войната в Старопланинието били създадени голям брой и значителни по числен състав български чети. В района на Ловеч начело на тях застанали Ильо Марков, Хр. Иванов — Големия, Димитър Трифонов, Георги Пулевски, Георги Антонов, Григор Огненов и др. В Троянския манастир образувал чета Цеко Петков. Нейният състав с течение на времето достига 400 души, но М. А. Хитрово настоял за нови попълнения и разширяване обсега на действието ѝ.[72] В Източна Стара планина действували четите на П. Хитов и Желю войвода и други по-малки чети на Йордан Ненчов, братя Дойчо и Никола Койчови, Христо Николов-Сарандито, Христо Джулов и др. Последните действували в района на Елена. Тези чети, формирани на левия фланг на руското разположение, през есента на 1877 г. достигнали обща численост 1000 души и както четите, организирани на десния руски фланг — в района на Ловеч и Троян, също участвували във важни военни операции.

Част от четите били придадени към отряда на генерал П. Карцов, други действували координирано с частите на генерал Дандевил и с други колони от отряда на генерал И. В. Гурко при неговото преминаване през Стара планина. В района на Етрополе и Орхание четите извършили истински подвизи и заслужили похвалите на руското командуване. След овладяването на София от руската армия увеличената в своя състав обединена чета начело с Ильо Марков — над 120 конни и 800 пеши доброволци — се отправила към Радомирско и Кюстендилско и принудила турските власти да напуснат Кюстендил. Въстаналите села в Трънско, Кюстендилско, Краище, Брезнишко и Босилеградско били подпомогнати и от четите на Симо Соколов, Тако Пеев и Иван Грънчаров.[73]

Български чети се появили и на други сектори. При настъплението на 14-и корпус към Провадия като авангардна част била четата на Андрей Василев-Амира. В района на с. Арчар, Видинско, действувала четата на Иван Въртопчанина и на „капитан" Кръстьо, участник във Видинското въстание от 1850 г. През 1877 г. учителят Душо Хаджидеков тайно сформирал въоръжена чета в Пловдив с цел да се присъедини към руските войски в Стара Загора. На път за Чирпан четата била разкрита и ръководителят ѝ заловен и обесен.[74]

В Източните Родопи организирал многобройна чета прославеният български патриот Петко Киряков /капитан Петко войвода/. Чети били създадени също така в поречието на р. Места и по южните склонове на Пирин планина в съседство на градовете Сяр и Драма. Български чети действували и в Южна Македония, Костурско.[75] В Малешевската и Осоговската планина организирал чета Димитър Попгеоргиев, ръководителят на Разловското въстание в 1876 г. В Неврокопско и Мелнишко начело на две въоръжени чети застанали Тодор Палискаря и Стоян Карастоянов.[76] Българска доброволческа чета улеснявала части от отряда на генерал Цимерман при дей-

Връчване на Самарското знаме на Българското опълчение в Плоещ, копие от маслена картина на Н. Д. Оренбургски. Военноисторически музей — София

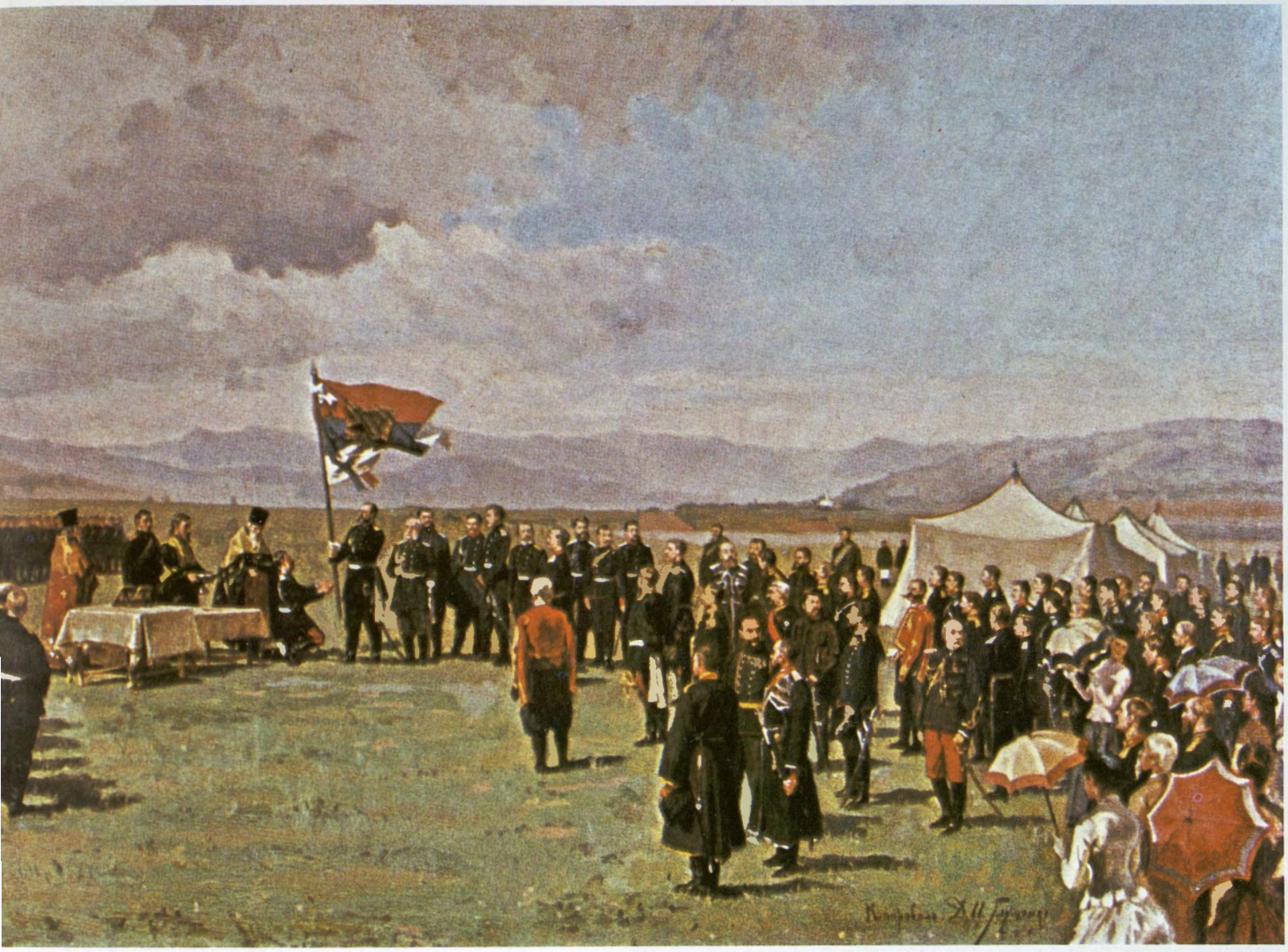

ствията им в Северна Добруджа. Подобна чета била придадена и към един от полковете на 7-а кавалерийска дивизия.[77]

Руските войски и временното гражданско управление в освободените земи били подпомагани и от отрядите на народната милиция — въоръжени караулни части. Те били създавани по решение на главното командуване на руската армия. Набавяли си най-често сами трофейно оръжие и се заемали със защитата на селището и района.

В Стара Загора например веднага след идването на Предния отряд на генерал Гурко била организирана „народна стража" в състав от 200 пешаци и 100 конници, която охранявала града и селата от нападенията на башибозуците. Подобна народна милиция била създадена в Габрово, Казанлък, Калофер, Сливен, Тулча, Никопол, Елена, Беброво и др. За обучението на този род доброволци обикновено били определяни руски подофицери.[78]

Голяма помощ на руското командуване оказвали българските разузнавачи, водачи и преводачи. Още преди обявяването на войната чрез българи, доброволно приели дълга да сътрудничат на руското военно разузнаване, били събирани сведения за числения състав, движението и разположението на турските войски в Северна и Южна България. Руското военно разузнаване на балканския боен театър било ръководено от полковниците Н. А. Артамонов, Г. И. Бобриков и П. Д. Паренсов. Сред многото българи, които им сътрудничели, били Тодор Велков, Григор Д. Начович, Пантелей Наботков, Йоаким Попов, Яков Илиев, Георги Денков, Атанас Николаев и др. По-късно в хода на войната в помощ на разузнаването били българите Никола Г. Кабакчиев, С. Соколов, Хр. Иванов—

Големия, Ф. Симидов, Новак Димитров, Илия Д. Вълчев, Никола Ценков и мн. др.[79]

При преминаването на руските отряди през старопланинските проходи за водачи им служили местните българи. През тежката зима на 1877—1878 г. на Западния отряд голяма помощ оказало населението при разчистване на затрупаните от снежни преспи пътища и планински пътеки и за превозване на артилерията и боеприпасите. Със самоотвержената си организаторска работа тогава изпъкват Георги Антонов Цариградски, Георги Антонов Сюраджиев, архимандрит Макарий, настоятел на Троянския манастир, и др. Заедно с руските сапьори, които проправяли пътя към Орхание, се трудели 6500 българи.

В щабовете на руските войскови части служили като преводачи П. Р. Славейков, Д. В. Хранов, Ат. Узунов, П. Бобеков, Ст. Стамболов, А. Людсканов, Начо Вълков, Хр. Захариев, Нестор Марков, В. Диамандиев, С. С. Бобчев, П. Икономов, Илия Димитров, Иван Николаев и др. Някои от тях благодарение на доброто познаване на местностите и пътищата и на връзките си с населението доставяли и сведения от разузнавателен характер.[80]

Българското население оказвало действена помощ на руските войски и при снабдяването им с храна и фураж. В освободените села и градове то доставяло на армейските части хляб, месо и месни произведения, плодове, вино, сено и др. С радост предлагало като на братя своите домове на руските бойци за пренощуване. Доставяло кожуси и топли дрехи при зимното настъпление на армията.[81] Устройвало болници и лазарети, които снабдявало с най-необходимото. Постъпилите в тях българки като медицински сестри полагали грижи за ранените. В сраженията при Шипченския проход стотици българи — мъже, жени, старци и деца – доставяли вода на ожаднелите руски войници и изнасяли ранените от предните позиции на отбраната. Същото правели българите от плевенските села при атаките за превземане на турските укрепления около града.[82]

ПРОЯВИ НА АНТИФЕОДАЛНА И СОЦИАЛНА БОРБА. Наред с другите форми на въоръжена борба на българския народ против поробителите започнала и стихийна борба за унищожение на феодалното земевладение и за наказване на народните грабители, злодеи и убийци-мюсюлмани. Сами, по своя инициатива, българските селяни, които най-много страдали от турския гнет и от феодалната експлоатация, се въоръжавали, отнемайки оръжието от разпръснати вражески войскови части и башибозушки групи. Обект на нападения обикновено ставали мюсюлманските чифлици на местни омразни бейове. Жилищните и стопанските сгради били изгаряни, а земите — разпределяни между селяните-чифлигари, които ги обработвали. От планинските и подпланинските райони българите се спущали в равнините и плодородните полета и оставали да живеят там, като се снабдявали със земя от турските чифлици и от избягалото мюсюлманско население. Това било проява на извършващата се през войната аграрна революция.

При създалото се извънредно положение в страната от пролетта на 1876 г. мюсюлманите в много села, макар и отдалечени от фронтовата линия, безнаказано, с откритото или мълчаливото одобрение на местните управници заграбвали имотите и плодовете на труда на своите съседи християни. Българските селяни били подложени на всевъзможни насилия — нанасяли им побои, отнемали работния им добитък. Турската власт също подклаждала народностната и религиозната вражда между мюсюлманското население и християните. Особено алчни и жестоки спрямо българите били преселилите се след Кримската война в Турция черкези. Поради това, когато започнала войната, българските селяни търсели удобен случай да си върнат заграбеното имущество и да накажат своите мъчители.[83]

Антифеодалната и националноосвободителната борба на селяните започнала най-напред там, където действували руските освободителни войски. При преминаването на отряда на генерал Гурко през Стара планина на борба се вдигнали селяните в Тракия. Положението през юли 1877 г. там било толкова напрегнато, че консулският корпус в Одрин се събрал, за да обсъди въпроса, дали сигурността на града не е заплашена от руските сили и от „българските въстаници"[84].

Настъплението на руските войски в Южна България след падането на Плевен довело до нов, още по-голям размах на селското антифеодално и националноосвободително движение. Разгромът на турската армия позволил да се разгърне борбата за земя във всички територии, към които се стремели настъпващите руски колони. Мюсюлманите-чифликчии бягали масово от българските земи към Цариград, Беломорска Тракия и в Македония. Заедно с тях, а някъде и преди тях напускали своите местослужения представителите на администрацията, полицията, финансите, съдебното дело и пр. Рушала се из основи османската политическа и икономическа система. Чувствувайки вината си за вършените безчинства, масово бягали черкезите, татарите и абазите. Българските селяни си възвръщали имотите, на които преселниците били настанени от турската власт чрез ощетяване на българското население. Останалите безстопанствени имоти на обикновеното мю-

сюлманско население, което, увлечено от общата паника, напускало своите местоживелища, също преминавали в ръцете на българи. Във владение на българските селяни и на градското българско население преминали и част от вакъфските имоти.[85]

След прекратяване на военните действия съгласно постановленията на Санстефанския мирен договор мюсюлманите-чифликчии можели да се върнат в своите имоти и да възстановят владетелските си права. Мнозинството обаче не се решавали да сторят това, понеже били замесени в извършване на насилия и жестокости върху българското население по време на Априлското въстание и Освободителната война. Временното руско управление начело с Дондуков-Корсаков се отнасяло с разбиране към стремежа на селяните да придобият усвоените от тях земи. По силата на издаденото от него „Журнално постановление" били дадени под съд и осъдени на смърт двама от завърналите се в Пловдив едри чифликчии-мюсюлмани, на чиято съвест лежали тежки престъпления спрямо българите. Присъдите не били изпълнени по настояване на английския вицеконсул в града, но случаят станал широко известен и допринесъл за въздържаността на чифликчиите-мюсюлмани да се върнат в България.[86]

В районите, където руските войски още не били стигнали, българското население изпращало до командирите на войсковите части и до представителите на временното управление делегации с настоятелни молби за освобождаване от турска власт.[87] А когато в началото на 1878 г. в европейския печат се появили информации, че ще бъде създадено българско княжество само в земите северно от Стара планина, сред българския народ настъпило силно вълнение. От много градове и райони до командуването на Дунавската армия и до руски политически и обществени дейци били отправени писмени искания за създаване на единна българска държава, в която да бъдат включени всички земи, населявани от българския народ. Такива изложения изпратили българите от Одринска Тракия и Македония, българите от Пловдив, Панагюрище, Станимака и много други.[88]

В хода на войната и непосредствено след нейното прекратяване по указание на руските граж-

Първообраз на българското национално знаме, изработено от Стиляна Парашкевова в Браила и подарено от българската емиграция на Опълчението в Плоещ на 8 май 1877 г. Военноисторически музей — София

Капитан Петко Киряков, фотография. Народна библиотека „Кирил и Методий" — София

дански власти в освободените градове и села били съставени общински съвети.[89] На някои места в тях влезли представители на консервативните среди, старите управители /кметове, чорбаджии/ и общински съветници. Това предизвикало сблъсъци на социална почва сред населението, което отказало да им се подчинява и избрало нови лица, неопетнени в сътрудничество с турската власт.[90]

В други случаи, като в Ловеч и Панагюрище, в съставения веднага след освобождението административен съвет били избрани активни участници и ръководители на националнореволюционното движение. В Ловеч членове на съвета станали Ив. Драсов, Д. Пъшков, М. Поплуканов и др., а в Панагюрище — И. Мачев, Н. Дринов, Захари Койчев, също бивши членове на местния революционен комитет.[91]

При тези обстоятелства наред с борбата за национално освобождение и за премахване на османската феодална система демократичните сили на народа в чести сблъсъци преодолявали отпора на консервативно настроените среди в самото българско общество.

Ролята на българския народ като действена сила в борбата за националното освобождение се признавала и изтъквала от дипломатическите представителства на западните държави в Турция, от кореспондентите на чуждите вестници и информационни служби, а и от самите турски власти. Засегнатите от войната турски феодали — едри земевладелци-чифликчии и управители, след като успели да избягат от районите на военните действия, се присъединили към преднамерената пропаганда и клеветническа кампания на своето правителство против българското освобождение. Те започнали да изпращат изложения и молби до представителствата на западните държави в Цариград и до техните правителства против действията на руските войски и на българите. Такива изложения тенденциозно били обнародвани в западните вестници и в издаваните от английския парламент „Сини книги“.[92]

В обнародваните в „Сините книги“ материали се прокарвала мисълта, че уж българите участвуват в борбата не по своя инициатива, а подтиквани, организирани и въоръжавани от руските власти. За широкото, спонтанно народно участие в националноосвободителната борба обаче свидетелствуват голям брой документи, дори в самите „Сини книги“. Например в едно донесение на управителя на Одринския вилает до тур-

Защита на Шипченския проход в Стара планина от руски войски, копие от маслена картина на А. Попов. Военноисторически музей — София

А. Попов

ския министър на външните работи от 28 юли 1877 г. се казва, че „български въстаници" от Чирпанско нападнали няколко мюсюлмански /вероятно черкезки/ села в Старозагорско, а освен това и една голяма ферма /чифлик/. Изпратените против тях войски били посрещнати със стрелба. В района нямало руски войски. Очевидно въстаниците действували по своя инициатива, а нападението над чифлика подсказва, че това било проява на разгръщащата се в българските земи аграрна революция.[93]

Гръцката търговско-лихварска буржоазия и висшият клир на Цариградската патриаршия също участвували в противоруската и противобългарската кампания. В изложения на гръцките силогоси в Пловдив, Станимака, Цариград, Сяр, Солун, Скопие, Битоля, както и в „протестни писма" на някои гръцки владици се осъждали българското националноосвободително движение по време на войната и създаването на самостоятелна българска държава.

Всъщност народните слоеве в свободната гръцка държава и тези, живеещи на турска територия, не хранили неприязнени и враждебни чувства към българите. Дори на някои места, например в Одринска Тракия, гърците и българите си сътрудничели в освободителната борба.[94] Поради това разгромът на Османската империя от руската армия и освобождението на България били преценявани като справедливо дело. Същото отношение към войната и освобождението на България било изразявано и от народните маси в Босна, Херцеговина, Черна гора, Сърбия, Хърватско и други славянски земи.[95]

Руско-турската война от 1877—1878 г. за Турция била средство да задържи владичеството си над чужди земи и народи, да продължи живота на прогнилия феодален строй — пречка за историческия прогрес в Европейския Югоизток. От своя страна руското правителство се стремяло да разшири влиянието си към Проливите и Средиземно море, като предвиждало създаването на самостоятелна българска държава — сигурна своя съюзница в бъдеще. При това чрез войната с Турция, която била твърде популярна сред широките народни слоеве в Русия, царизмът целял своето вътрешно стабилизиране и отслабването на революционните движения в империята. Но, от друга страна, руската политика на Балканите в този исторически момент била благоприятна и съвпадала с вековните стремежи на българския народ да възстанови своята държава, а обективните ѝ резултати способствували общо за прогресивното развитие на всички балкански народи, включително и на турския народ. Благодарение на разностранното участие на българите войната станала своеобразно продължение на националноосвободителната борба на българския народ, превърнала се в революционна война.[96] Тя изиграла ролята на буржоазно-демократическа революция — премахнала чуждата османска власт, счупила оковите на феодалния начин на производство и довела до дълбок аграрен преврат. По този начин Руско-турската война по своя характер е обективно-прогресивна и освободителна война с важни исторически последици за Европейския Югоизток.

ГЛАВА ПЕТА

САНСТЕФАНСКИ МИРЕН ДОГОВОР И БЕРЛИНСКИ КОНГРЕС

1. Сключване на примирие в Одрин. Влошаване на отношенията между Русия и западните държави

СКЛЮЧВАНЕ НА ПРИМИРИЕ. Две седмици след падането на Плевен турският военен министър Реуф паша изпратил телеграма до главнокомандуващия на руската Дунавска армия Николай Николаевич с предложение за сключване на примирие. От Петербург уведомили Н. Николаевич, че в най-близко време ще му изпратят пълномощия и инструкции относно примирието, и едновременно му съобщили да не спира настъплението на руските войски. След като те превзели укрепения лагер при Шипка, султан Абдул Хамид повторил предложението за примирие и поискал от Александър II да нареди да бъдат спрени военните действия по всички фронтове. За пълномощници на Турция били определени министърът на външните работи Сервер паша и министърът на султанския двор Намик паша. Съгласявайки се със сключването на примирие и мир между двете страни, Александър II обаче отхвърлил предложението за спиране на военните действия, докато Високата порта не приеме „основанията на мира". Още преди това султанският двор се обърнал за посредничество към английската кралица.

Междувременно настъплението на руската армия в Северна Тракия създало паника в столицата на султанска Турция. Разбиването на Сюлейман паша при Караагач лишило Одрин от военна защита, а след неговото превземане нищо не можело да спре настъплението на руската армия

към Цариград и Дарданелите. На 11 януари в състава на турското правителство била извършена промяна. Направени били постъпки за получаване на помощ и от виенския двор, като бил използуван протурско настроеният австроунгарски посланик в Цариград граф Зичи. Ръководителите на Хабсбургската империя се интересували не от съдбата на Турция, а от възможността да заграбят част от нейните балкански територии, затова настоявали Източният въпрос да се решава с участието на всички Велики сили. Такава била позицията и на английското правителство, което смятало, че мирният договор нямало да бъде валиден, ако се сключи без съгласието на силите, подписали договорите от 1856 и 1871 г.[1]

Излъгано в своите очаквания за военна помощ от страна на Англия и Австро-Унгария, пред очертаващия се разгром на империята турското правителство трябвало да побърза със сключване на договора за примирие. Неговите пълномощници заминали за Казанлък, където били приети от главнокомандуващия Николай Николаевич. Представеният им документ „Основания на мира" бил отхвърлен от тях. Възраженията на турските пълномощници се отнасяли главно към предвиденото в руските „основания" създаване на българско княжество, обхващащо територии, признати от Цариградската конференция за български, но според тях приемането на този пункт означавало гибел за Османската империя.

Преговорите били временно преустановени. Не било преустановено обаче напредването на руската армия, което след завземането на Одрин продължило по течението на Марица към егейския бряг, брега на Мраморно море и Цариград. Главната квартира на руската армия се преместила в Одрин. Там пристигнали и турските пълномощници в очакване на нови инструкции от Високата порта. Междувременно руските войски завзели Люле Бургаз и Родосто, а на 29 януари — Чорлу. Това било пряка заплаха за Цариград. Там почнали да се готвят за евакуация на султанския двор.

С приближаването на руската армия към столицата на Османската империя кабинетът в Лондон решил да противодействува. На 23 януари командуващият средиземноморската военна флота адмирал Хорнби получил заповед да премине през Дарданелите в Мраморно море. След това обаче заповедта била отменена и това подействувало обезкуражаващо върху Портата. Въпреки уверенията на Лейард за готовността на Англия да се намеси във войната за Високата порта не оставало друго, освен да приеме предявените от руска страна условия.

На 19/31 януари бил подписан протокол за приемане „Предварителните основания на мира" между Русия и Турция, с което било сключено примирие.

Първата точка на протокола, подписан от Николай Николаевич, Сефвер паша и Намик паша, гласи: „България се създава като автономно княжество в пределите, където мнозинството от населението е българско. Нейните граници в никакъв случай не могат да бъдат по-малки от границите, приети от Цариградската конференция. Тя ще плаща данък, ще има народно християнско правителство и местна милиция. Османска армия там повече не ще се намира."[2] Следващите точки уреждали въпросите за независимостта на Румъния, Сърбия и Черна гора и др.

Предвиждало се установяване на демаркационна линия между руската и турската армия на Балканския полуостров и в Мала Азия и между черногорската и турската армия. Първата демаркационна линия започвала от езерото Деркос на Черно море до вливането на р. Кара су в Мраморно море. Брегът на Мраморно море от Кара су до Галиполския полуостров и от последния до Дедеагач оставал в руски ръце. След това демаркационната линия минавала по склоновете на Източните и Средните Родопи и през Рила достигала градовете Горна Джумая и Кюстендил.[3]

Договорът за примирие и приетите в Одрин Основания на мира санкционирали постигнатите успехи от руската армия във войната против Турция и определили в основни линии условията за мирния договор, към чието изработване се пристъпило незабавно. За българския народ било особено важно положението, предвиждащо създаване на българско княжество в границите на българската народност и съгласно решенията на Цариградската конференция. То отговаряло на законния стремеж на народа да добие своето национално освобождение и обединение, без да бъдат ощетявани интересите на другите балкански народи.

ИЗОСТРЯНЕ ОТНОШЕНИЯТА НА РУСИЯ СЪС ЗАПАДНИТЕ ДЪРЖАВИ. След обявяването на Руско-турската война правителствата на големите европейски държави заявили, че ще пазят неутралитет. Това обаче не означавало солидаризиране с руската военна намеса и още по-малко съгласие за засилване на руското влияние на Балканите и в Близкия изток.

На 21 април 1877 г. в заседание на английския кабинет министър-председателят Дизраели предложил Англия да окупира Дарданелите като предохранителна мярка против евентуално завземане на Цариград от русите. Тогава предложението не било прието поради противопоставянето на Солсбъри и Дерби, но на 2 май отново по настояване на Дизраели правителството взело ре-

шение Англия да напусне обявения неутралитет, ако руските войски окупират Цариград, нападнат Египет или създадат затруднения за свободно преминаване през Дарданелите. Връчена била и нота в този дух на руския посланик в Лондон граф Шувалов, като към трите особено важни за „английските интереси“ обекти бил прибавен и Персийският залив.[4]

В Петербург били информирани от пристигналия Шувалов, че съществува опасност от образуване на англо-турска военна коалиция, която можело да се избегне, ако руските войски не преминат Стара планина. В последвалия отговор на руското правителство се давали гаранции за неувреждане на английските интереси в Египет, Суецкия канал и Персийския залив. Съдбата на Цариград щяла да бъде решена от всички Велики сили.

Непосредствено след обявяването на войната руските управляващи среди и специално канцлерът Горчаков смятали, че военните действия трябва да се водят по „умерен начин“. Тези разбирания на Горчаков били утвърдени и от Александър II, за да се внесе успокоение у западните противници на Русия и специално в Англия.[5]

С течение на времето в разбиранията на руското правителство и на Александър II настъпила промяна по въпроса за целите на войната и за териториите, които трябвало да бъдат включени в бъдещата българска държава. За това повлияли добре известните на руското правителство разногласия в английския кабинет и наличието на значителна опозиция в парламента, които лишавали английската политика от решителност.[6]

Избухването на Руско-турската война довело до промяна в обществените настроения в Англия. Туркофилите започнали да печелят позиции дори в либералната партия. Популярността на Уйлям Гладстон намаляла въпреки неговата активност. По това време той пише своята втора брошура „Уроци по клане“, в която призовава английската общественост да се обяви в защита на поробените народи в Османската империя, но книгата излиза в неголям тираж. В своя реч пред Камарата на общините, отбелязана в дневника му на 7 май 1877 г., той изтъкнал, че очите на българския народ са обърнати за помощ към Англия и премахването на чуждото господство над него

Генерал-адютант Йосиф В. Гурко, гравюра. Музей на руската литература — Пушкински дом — Ленинград

Генерал Николай Г. Столетов, началник на Българското опълчение, гравюра. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

би било „велика и благородна награда“[7]. В повечето случаи обаче не тези подбуди определяли поведението на правителствената опозиция.

Състоянието на Турция карало част от английската буржоазия да вижда в лицето на османската власт ненадежден съюзник за запазване на своето влияние в Близкия изток и да търси опора в буржоазията на освободените и борещите се за независимост балкански народи. Обявеният през 1875 г. от Портата финансов банкрут засегнал интересите на английските кредитори, а и печалбите от влаганите в имперските владения капитали не били гарантирани поради липсата на правов ред. Това обаче не били единствените и главни причини за опозицията спрямо политиката за покровителство на Турция, провеждана от кабинета на Дизраели. Сред английската буржоазия съществувало опасение от въвличане на страната във война с Русия, която имала силни съюзници — германската и австроунгарската империя.

В правителството на Дизраели министърът на външните работи Дерби застъпвал становището, че Англия трябва да урежда противоречията с Русия по пътя на дипломатическите преговори, като положи усилия и за откъсване на Австро-Унгария от съюза ѝ с Русия. През май 1877 г. Дерби изпратил таен меморандум до австроунгарското правителство с предложение да се обсъди предприемането на общи действия в случай на руско настъпление към Цариград.

Австроунгарското правителство отговорило, че няма възражения Русия да решава своя спор с Турция с оръжие и че са възможни промени в постановленията на Парижкия договор от 1856 г. Едновременно с това обаче то формулирало положения, които не би могло да приеме в случай на успешна война на Русия против Турция: покровителството на балканските християни само от Русия; решение на Източния въпрос без участието на всички Велики сили; установяване на руско влияние в Румъния; окупиране на територия южно от Дунава; завземане на Цариград; създаване на голяма славянска държава и увреждане интересите на неславянското население на Балканите.[8]

Въпреки съперничеството с Русия на Балканите австроунгарското правителство не се доверявало на Англия. Министър-председателят Андраши смятал, че преминаването на руските войски през Стара планина не дава основание за предприемане на обща акция против Русия, но настоявал да се избегне продължителна руска окупация или протекция на България.[9] И следващите постъпки на английското правителство пред виенския кабинет /средата на юни 1877 г./ за общи действия против Русия не довели до промяна в политиката на Австро-Унгария. Осведомен за водените тайни англо-австроунгарски преговори, руският цар побързал да увери виенския двор, че няма намерение да урежда сам положението на Балканите и изобщо няма да има отклоняване от взетите съвместно решения в Райхщад. Уверения, че Великите сили ще бъдат поканени да участвуват при изработване на условията на мира, били дадени и пред английското правителство.[10]

Вълнението в Англия обаче нараснало особено след насочването на Предния отряд на генерал Гурко към старопланинските проходи. На 30 юни била издадена заповед за преминаването на английската средиземноморска флота в залива Бешик близо до входа в Дарданелите. Последвали предупреждения, че Англия ще се намеси във войната при евентуална, дори временна окупация на Цариград от руските войски. Едва след първите неуспешни атаки на Плевен и оттеглянето на Предния отряд на Шипченския проход Дизраели и неговите поддръжници временно се успокоили. Поради възраженията на „умерените“ английският кабинет решил да не се предприема „действена стъпка“ до приключване на кампанията.[11]

Падането на Плевен предизвикало значителни изменения в международните отношения, като задълбочило противоречията между Русия, от една страна, и Англия и Австро-Унгария, от друга. Англия започнала да излиза от положението на „условен неутралитет“.

Дизраели, ползувайки се изцяло от подкрепата на кралицата и чрез заплахата, че ще предложи оставката на кабинета, успял да склони Дерби и другите „умерени“ за по-смели действия спрямо Русия.[12] Кризата в английското правителство обаче не била преодоляна. Продължавали проявите на несъгласие с правителствената протурска политика и сред демократичните английски слоеве. В отговор на това привържениците на войнолюбивата партия засилили своята противоруска пропаганда в печата и чрез брошури, като същевременно заклеймявали водачите на опозицията като врагове на английския народ.[13] На 11 януари 1878 г. английският кабинет решил да бъде изпратена английска бойна ескадра в Мраморно море. Малко по-късно в парламента бил гласуван извънреден военен кредит.[14]

За да запази на всяка цена съюзните отношения с Германия и Австро-Унгария, още преди да падне Плевенската крепост, Александър II изпратил на германския и австроунгарския император изработените в Петербург условия за мир с Турция. От Берлин отговорили, че ги приемат, но от Виена направили възражения.[15]

Уведомено за отрицателното отношение на Виена към проектодоговора за мир с Турция, лондонското правителство направило нови постъпки

за въвличане на Австро-Унгария във война с Русия. Предложението на Дизраели, провъзгласен междувременно за лорд Биконсфилд, било да се обяви мобилизация на австроунгарската армия. От Виена обаче отговорили отрицателно, понеже смятали Англия за несигурен съюзник.[16] Подписването на Одринското примирие довело до още по-голямо изостряне на отношенията между Русия и западните ѝ противници. Войнолюбивата партия в английските управляващи среди, насърчавана от кралицата, се насочила към предприемане на по-решителни действия.[17] В същото време тайните преговори с австроунгарското правителство, макар да не довели до подписване на формален договор, показали, че Англия и Австро-Унгария се нареждат в един и същ противоруски фронт.[18]

Проявите на откритото противопоставяне на руската близкоизточна политика от английска страна и изявленията на австроунгарски дипломати против едностранно уреждане на Източния въпрос от Русия внесли известно успокоение в султанската столица. Турското командуване побързало да прехвърли от Мала Азия нови военни контингенти в пространството между Цариград и демаркационната линия в Тракия и засилило войсковите части, намиращи се в централните области на Балканския полуостров — Македония, Епир и Тесалия. Високата порта се готвела за съпротива при воденето на преговорите за мир, като разчитала на нарастваща дипломатическа, а евентуално и военна подкрепа от страна на Англия и Австро-Унгария.[19]

Обстоятелството, че руското правителство на няколко пъти заявявало в разговори и дипломатически ноти, че Русия няма намерение да решава сама Източния въпрос, давало основание на Високата порта да забавя и протака започнатите преговори за мир под предлог, че подписването на двустранен мирен договор подлежи на одобрение от Великите сили.

Прибавили се и трудности в отношенията на Русия със съюзниците ѝ — в Сърбия не били доволни от териториалните придобивки, които ѝ се осигурявали с Основанията на мира, а в Румъния не били съгласни с възвръщането на Южна Бесарабия към Русия, независимо че в замяна на това им се давала Северна Добруджа.[20]

Неблагоприятно условие при воденето на преговорите за мир било обстоятелството, че руските войски не успели да освободят всички територии, които се предвиждало да бъдат включени в границите на българското княжество, като Македония и Родопите. Там се укрепили голяма част от мюсюлманските бегълци от Северна и Южна България, които започнали да се организират за съпротива.

Обстановката на Балканите и в Мала Азия се изострила с изпращането на нова, вече окончателна заповед от английското правителство до адмирал Хорнби /3 февруари 1878 г./ за преминаване на английския флот в Мраморно море. Страхът на султанското правителство, че тези маневри ще дадат повод за окупиране на Цариград от руските войски, бил потиснат от надеждата, че Англия ще подкрепи военно Турция, ако тя откаже да подпише изработвания по това време мирен договор. Поради това в Дарданелите английските кораби не срещнали никаква съпротива.

Известието за преминаването на английския флот в Мраморно море предизвикало възмущение в Петербург. В отношенията между Русия и Англия се създала остра криза, която можела да доведе до избухване на война. Започнали напрегнати преговори, които накрая довели до решението английският флот да се оттегли на 50 мили от Цариград към малоазийския бряг, а руски военен отряд в състав от 10 000 души, като преминал демаркационната линия, се разположил в Сан Стефано /дн. Йешилкьой/ на 12 км от Цариград.[21]

Изострили се отношенията на Русия и с Австро-Унгария, която направила предложение до Великите сили за свикване на конференция във Виена за обсъждане на проблемите, възникнали от Руско-турската война. Руското правителство възразило за мястото на заседанията и се обърнало към Бисмарк с предложение той да организира свикване на конференцията. Германският канцлер приел предложението, но препоръчал на княз Горчаков да търси път за разбирателство с виенския кабинет. В речта си в Райхстага на 19 февруари 1878 г. Бисмарк заявил, че Германия е заинтересована само от запазването на свободата на корабоплаването през Протоците и по Дунава и че се стреми към подобряване положението на християните в Турция. Политиката ѝ по Източния въпрос се определяла от желанието да играе роля на посредник при уреждане на отношенията между Великите сили.[22]

В края на февруари 1878 г. по предложение на руското правителство във Виена се състояла конференция на държавите от Съюза на тримата императори -за изработване програма за общи действия с участието на австроунгарския министър-председател Андраши и посланиците на Русия и Германия в австроунгарската столица — Новиков и Щолберг. Руският план предвиждал създаване на автономно българско княжество, временно

Шапка на руски войник давана като награда за участие в Руско-турската война 1877—1878 г. Държавен исторически музей — Москва

ЗА ТЕЛИШЪ 1 ОКТЯБРЯ 1877 Г.
ВѢТУ И ВѢРНО

оставане в него на руски войски и възвръщане на Южна Бесарабия към Русия. Първите две положения срещнали решително възражение от страна на Андраши. България според него можела да се простира само до Стара планина. Едва след продължителни разисквания той дал съгласието си по въпроса за оставането на руски войски в България, и то не за двегодишен срок, както предлагали русите, а за шест месеца.[23]

2. Изработване и характер на Санстефанския мирен договор

При такава напрегната обстановка започнали и протекли преговорите за изработване на мирен договор между Русия и Турция. И ако все пак те завършили с успех, това се дължи на решимостта на руското правителство да доведе докрай започнатото дело въпреки нарастващия отпор на Високата порта и на нейните западни „покровители".

Успехът на преговорите за мир се дължал в голяма степен на качествата на първия руски пълномощник граф Н. П. Игнатиев, определен за такъв в началото на януари 1878 г. Прекарал дълги години като посланик в Цариград, той знаел добре състоянието на Османската империя, а, от друга страна, познавал лично много от дейците на българското националноосвободително движение и им оказвал своята подкрепа. Интересите на българския и на другите балкански народи, които съвпадали със стремежите на Русия да укрепи своите позиции на Балканите, Игнатиев защищавал настойчиво и аргументирано. Той съставил първоначален проект на договора за мир. В него се предвиждало да бъде създадено българско княжество с територия не по-малка от определената на Цариградската конференция за двете български области, съединени в едно. Поради възраженията на княз Горчаков относно границите на проектираното българско княжество и времетраенето на руското временно управление бил подготвен нов проект, определен от Игнатиев като „минимален". След продължителното му обсъждане на заседание в кабинета на Александър II на 24 януари 1878 г. този проект бил приет.[24]

На 9 февруари 1878 г. Игнатиев пристигнал в Одрин. Той упрекнал главнокомандуващия, че е избързал с подписването на примирието и по този начин са осуетени по-добри позиции на Русия в преговорите. Всъщност за бързото сключване на примирие, както обяснил Н. Николаевич, настоявали от Петербург. Повлияли съображенията, че появяването на руски войски до Цариград може да предизвика военен конфликт с Англия и че руската армия е уморена. Снабдяването ѝ с храна, облекло и муниции било влошено поради отдалечаването от изходните бази, а и артилерията била изостанала в тила.[25]

За втори руски делегат при водене на преговорите за мир бил определен началникът на дипломатическата канцелария в Генералния щаб — Нелидов. Към делегацията освен дошлите от Петербург Базили, Шчербачев и Вурцел бил придаден и княз Церетелев. Като заместник на Найден Геров в руското вицеконсулство в Пловдив Церетелев познавал добре положението на българския народ и бил участвувал в изработване проекта за изграждане на българска държава, обсъждан на Цариградската конференция.

В допълнителна инструкция за водене на мирните преговори, подписана от Горчаков, на Игнатиев били съобщени възраженията, направени от английското и австроунгарското правителство по двустранното решаване от Русия и Турция на въпроси от общ интерес за Великите сили. „При това положение на нещата — се казвало в инструкцията — изглежда, трудно може да се издържи без изменение на програмата, която бе начертана от Вас за предварителния мир."[26]

Под натиска на английската и австроунгарската дипломация и при опасността от избухването на нова война руското правителство проявило склонност към отстъпки, които подравяли значимостта на мирните преговори с Турция. Песимистичният и дефанзивен тон на допълнителната инструкция бил повторен в още един документ, адресиран до Игнатиев.[27]

Игнатиев останал обаче верен на убеждението си за провеждане на по-решителна политика спрямо Турция и западните държави. В донесение до Горчаков от 15 февруари той изтъкнал, че в договора за примирие неправилно е прието да останат в турски ръце градовете Шумен и Варна, а също и югозападната част на България, автономията на която „ние сме длъжни да изискваме от Турция". Съображенията били, че оставането на Македония в турски ръце ще предизвика масово бягство на българи от нея, ще лиши княжеството от излаз на Бяло море и ще увреди неговите търговски интереси.[28]

Мирните преговори започнали на 13 февруари след пристигането в Одрин на първия турски пълномощник Сафвет паша, към когото се присъединил две седмици по-късно вторият пълномощник — турският посланик в Берлин Садулах бей. Началото на преговорите съвпаднало с преминаването на английския флот в Мраморно море, което окуражило Високата порта в протакането им. При тези обстоятелства в Цариград надигна-

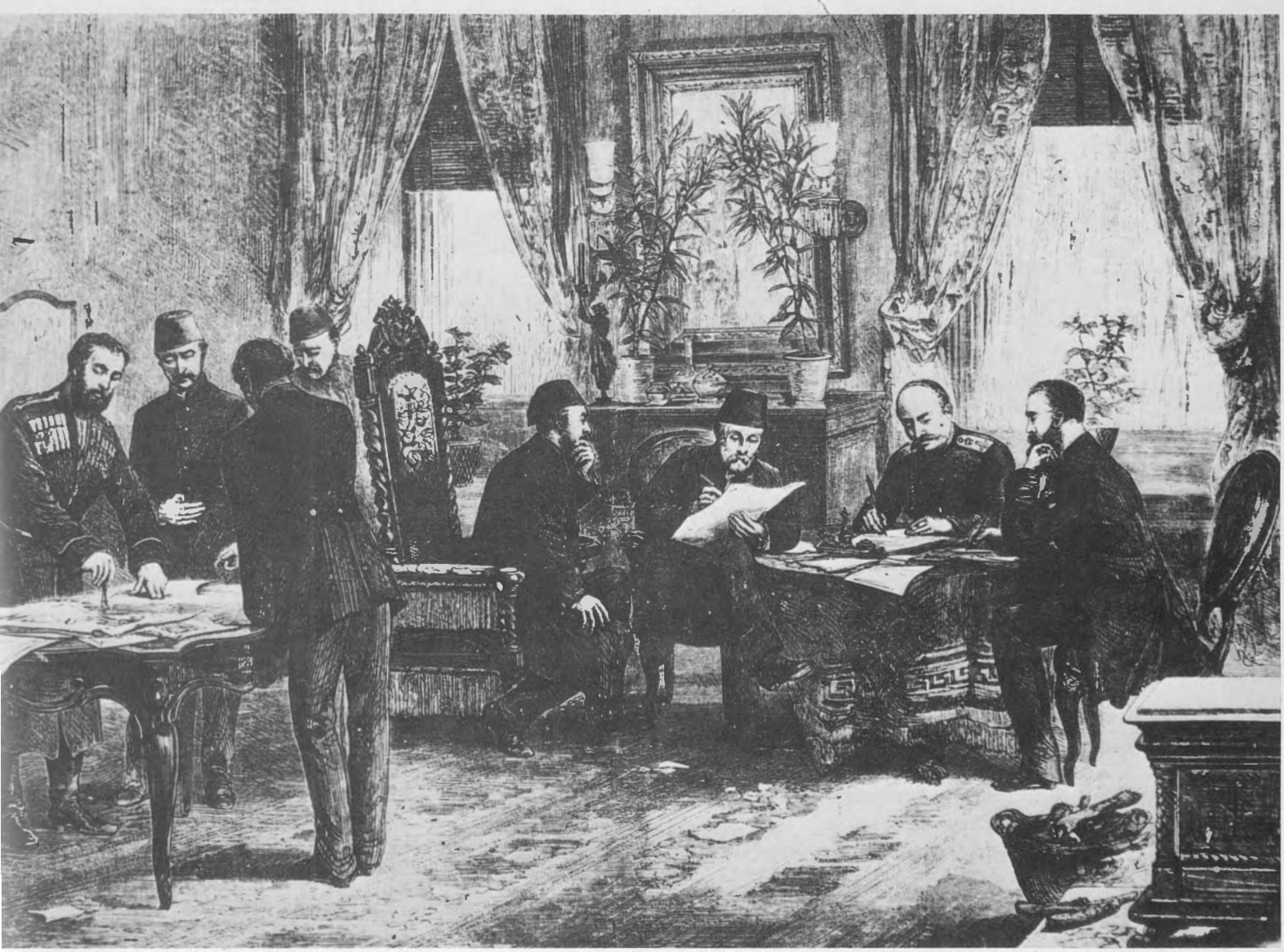

Подписване на Санстефанския мирен договор на 20 февруари 1878 г., гравюра. Народна библиотека „Кирил и Методий" — София

ли глава противниците на подписването на мирен договор, насърчавани от най-реакционните социални слоеве — феодалите и висшето мюсюлманско духовенство, надигнали се и против осъществените от младотурците буржоазно-либерални реформи.

Надмощието на реакционните сили в Цариград намерило израз в отменянето на конституцията от 1876 г. и разгонването на общоимперския парламент. Министърът на външните работи Сервер бил обвинен в предателство и заменен със Сафвет паша, привърженик на проанглийската политика сред турските управляващи среди.[29]

След започването на преговорите за мир Сафвет паша заявил, че предстои свикване на международен конгрес, и изразявал готовност Турция да осъществи изработения от Цариградската конференция проект за реформи. Той отхвърлял предявените условия за мира, но не смеел да поеме риска за прекъсване на мирните преговори. Поради това възприел тактиката на отлагане и изчакване, внушена на турските управляващи среди и от посланиците на Англия и Австро-Унгария в Цариград, които твърдели, че Високата порта не бива да прави на Русия „преждевременни отстъпки"[30]

При това положение Игнатиев и А. И. Нелидов трябвало да използват целия си дипломатически такт и настойчивост, за да завършат успешно започнатите преговори за мир. Те били убедени, че Османската империя не можела да си възвърне по дипломатически път това, което изгуби-

ла във войната, а мирният договор щял да затвърди нейните резултати.

След като на руското правителство не се удало да подобри отношенията с Англия и Австро-Унгария, било възприето становището за водене на по-решителна политика спрямо победена Турция с цел да се ускори подписването на мирния договор. Преговорите за мир дотогава напредвали мъчително и бавно. За да се преодолее тази преднамерена тактика на турската страна, било решено да се изпрати десетхиляден руски отряд край Цариград и да се премести Главната руска квартира в Сан Стефано, в околностите на имперската столица. Това станало на 24 февруари. Същия ден в Сан Стефано пристигнали руските и турските делегати, което улеснило връзката на последните с правителството и султанския двор. Въпреки това турските пълномощници протакали преговорите с цел да печелят време, докато се постигне съглашение между Англия и Австро-Унгария за единодействие по Източния въпрос и се свика конгрес на Великите сили.[31]

При воденето на преговорите за мир в Сан Стефано турските делегати възразявали особено упорито по въпроса за границите на България и Сърбия. На 25 и 26 февруари този въпрос бил обсъждан безрезултатно, дори след като в Сан Стефано дошъл великият везир Ахмед Вефик. На 28 февруари вечерта преговорите били прекъснати. Игнатиев уведомил за това главнокомандуващия, като заявил, че на следващия ден трябва да бъде прекъснато и примирието.

Главнокомандуващият посрещнал уведомлението на Игнатиев с остро възражение, опасявайки се от въвличане на Русия в нова война, този път не само против Турция, но и против Англия. Друг изход от създалото се положение обаче нямало. Турските делегати или е трябвало да приемат руските предложения, или ако откажат — да се възобновят военните действия. В такъв смисъл Игнатиев и А. И. Нелидов съставили ултиматум до турските пълномощници. Преди ултиматумът да бъде изпратен, на 1 март в 10 часа преди обяд руските войски, настанени в Сан Стефано и околните места, били построени с фронт към Цариград. Дадена била заповед за настъпление и когато били изминати 200—300 крачки, движението било преустановено. Тази демонстрация на руските войски направила силно впечатление на турските делегати и преговорите били възобновени.

Вечерта на 3 март мирният договор бил подписан. Продължилите 17 дни преговори завършили с успех. По името на селището, където бил подписан, договорът станал известен като Санстефански мирен договор. По взаимно съгласие текстът на документа трябвало да бъде оповестен след ратифицирането му, което се предвиждало да стане в срок от 15 дни. Санстефанският мирен договор бил наречен „прелиминарен", тъй като руското правителство предварително се било съгласил уреждането на някои въпроси, засегнати в договора, да бъде извършено от проектирания конгрес на Великите сили. Това било направено, за да се успокоят противниците на Русия, но имало обратен резултат.

Санстефанският договор уреждал цялостно отношенията между Русия и нейните съюзници Румъния, Сърбия и Черна гора, от една страна, и Турция, от друга. Чл. 1 и 2 се отнасяли за Черна гора, която се признавала от Високата порта за независимо княжество. В определените ѝ граници се включвали значителни териториални придобивки. Чл. 3 и 4 уреждали положението на Сърбия. Освен придобиването на държавна независимост на нея се придавали значителни територии, разположени на изток и юг от сръбско-турската граница — по долината на р. Морава и в т. нар. Стара Сърбия. Държавната независимост на Румъния, обявена с акт на парламента на 9 май 1877 г., се признавала с чл. 5 от договора.[32]

Положението на България се уреждало с чл. 6 до 11 включително. Според чл. 6 тя се създавала като автономно трибутарно /плащащо годишен данък на Османската империя/ княжество с християнско правителство и народна войска. Границата ѝ на запад започвала от р.Тимок, после следвала билото на Стара планина, спущала се на юг западно от Пирот и при Враня достигала р. Българска Морава. Оттам през Скопска Черна гора минавала западно от Куманово и Тетово до планината Кораб. След това завивала на юг по р. Дрина западно от Охридска каза, западно от казите Корча и Старово до планината Грамос, Костурското езеро и р. Мъгленица. Оттам завивала на изток, като минавала южно от Йенидже Вардар /дн. Яница/ до устието на р. Вардар северно от Солун, през езерото Бешик гьол /дн. Волве/ с излаз на Бяло море до залива Бору гьол /дн. Порто Лаго/. Оттам границата се определяла на север през Родопите. Минавала през Крушевската планина, Чернатица, Ешек кулак и Кара Кулас, пресичала р. Марица северно от Одрин, заобикаляла Лозенград от юг и достигала Черно море. Като следвала брега на морето границата достигала Мангалия, оттам пресичала Добруджа и при Расово спирала на дунавския бряг. За северна граница служела р. Дунав от Расово до устието на р. Тимок.

Чл. 7 уреждал устройството и управлението на българското княжество.Той предвиждал начело на държавата да стои княз, избиран от населението и одобряван от Високата порта със съгласието на Великите сили. Събрание на български „пър-

венци“ се натоварвало да изработи „Органически устав“ /Конституция/. Новото управление се предвиждало да се въведе в течение на две години под надзор на руски императорски комисар.Забранявало се пребиваването на турски войски в княжеството. Всички крепости трябвало да бъдат разрушени. До организирането на местна войска порядъкът в страната и нейните граници трябвало да бъдат охранявани от руски войскови части в продължение на две години /чл. 8/.

Чл. 8 предвиждал България да плаща на Високата порта годишен данък. Съгласно чл. 11 мюсюлманските изселници от земите, влизащи в границите на княжеството, запазвали недвижимите си имоти, като имали право да ги дават под наем или под управлението на други лица.

Следващите чл. 12 и 13 се отнасяли до разрушаването на турските крепости по дунавския бряг и регулирането на корабоплаването по р. Дунав. Съгласно чл. 14 и 15 Босна и Херцеговина придобивали административна автономия в духа на решенията на Цариградската посланическа конференция. В о-в Крит се въвеждал Органическият устав от 1868 г. Подобен устав се предвиждал за Епир, Тесалия и други територии на Европейска Турция.

С чл. 16—20 Високата порта се задължавала да въведе реформи в земите, населени с арменци; давала се амнистия на всички политически затворници и заточеници; определял се размерът на военното обезщетение, което Турция се задължавала да изплати на Русия. По-голямата част от това обезщетение се приспадала за териториите, които Турция отстъпвала на Русия. На Балканите това била Северна Добруджа, която се давала на Румъния в замяна на Южна Бесарабия, а в Източна Мала Азия Русия получила градовете Ардахан, Карс, Батум и Баязет с прилежащите им райони.

Останалите членове на договора уреждали правата на руските поданици в Турция и пребиваването в нея на руски духовни лица, както и на поклонници и монаси в Света гора. Протоците се отваряли в мирно и военно време за корабите на всички неутрални държави. Определял се начинът за изтеглянето на руските войски от Европейска Турция и др.[33]

Както се вижда, макар и прелиминарен, Санстефанският мирен договор уреждал редица положения на Източния въпрос. Той осигурявал държавната независимост на съюзните с Русия балкански държави — Черна гора, Сърбия и Румъния. В границите на първите две се включвали нови територии, а на Румъния се отстъпвала Северна Добруджа. Договорът осигурявал придобиването на административна автономия и други права за християнското население в Европейска и Азиатска Турция. Той бил голяма крачка напред във вековната борба на поробените народи за извоюване на национална свобода и за премахване на османската феодална система, която задържала тяхното развитие по пътя на историческия прогрес.

Най-голямо значение имал Санстефанският договор за прогресивното развитие на българския народ. На него той осигурявал политическо освобождение, а чрез това и премахване на господствуващата феодална система. В границите на българското княжество се включили с известни изключения почти всички земи, в които мнозинството от населението съставяли българите. В това отношение договорът бил съобразен с проявите на национално самосъзнание на българския народ при изграждането на Екзархията и с признанието на българския национален въпрос от Цариградската посланическа конференция. Санстефанският договор потвърдил справедливия и прогресивен характер на Руско-турската война от 1877—1878 г. За българите и за другите потиснати от Турция и борещи се за национална независимост народи войната завършила като освободителна.

3.
Отношението на западните сили и на балканските държави към Санстефанския мирен договор

Подписването на Санстефанския мирен договор било успех за руската политика. С него Турция признала своето поражение във войната и приела исканията, които ѝ били отправени от Русия преди започването на военните действия. Макар да подписала договора обаче, Турция не се примирила със своето поражение. Тя хранела надежди, че развитието на събитията ще ѝ позволи да се освободи от постановленията на договора и да възвърне поне частично своята власт над освободените български земи.

Когато Санстефанският договор станал известен, английското и австроунгарското правителство се обявили решително против него, обвинявайки Русия, че сама, без участието на останалите Велики сили и в разрез с техните интереси се заела да урежда Източния въпрос. Английското правителство било раздразнено особено от предвидения в договора излаз на България на Бяло море. Против този излаз се обявили също правителствата на Франция и Италия под претекст, че той ще бъде използуван от Русия, за да утвърди своето присъствие в Средиземно море и по този

начин да наруши равновесието на европейските морски сили.[34]

Открито и демонстративно под натиска на войнолюбивата партия в Англия започнали да се готвят за война с цел да вдъхнат кураж на султанска Турция и да насърчат Австро-Унгария в противопоставянето ѝ на руската политика. На 27 март Биконсфилд внесъл в Министерския съвет предложение да бъдат съставени два експедиционни корпуса от войсковите резерви за военни действия против Русия, а също да бъдат превозени английски войскови части от Индия през Суецкия канал в Средиземно море.[35] След като министърът на външните работи Дерби отказал да подкрепи това предложение и си подал оставката, на негово място бил назначен Солсбъри. Новият министър на външните работи издал подробен циркуляр до английските дипломатически представители в чужбина, в който се правели възражения по основните положения на Санстефанския договор и се изтъквало, че този договор засягал „жизнените интереси" на Англия и водел според Солсбъри до политическо заробване на Османската империя от Русия.[36]

Виенското правителство от своя страна протестирало най-много против създаването на единно и компактно българско княжество, в чиито граници влизали земи по долината на р. Морава и Македония.[37] Неблагоприятен отзвук за Русия имало подписването на Санстефанския договор и във Франция и Италия.

От големите западни държави единствено Германия не се обявила открито против Санстефанския договор, но тя настоявала пред Русия да бъдат направени максимални отстъпки на австро-унгарското правителство и така косвено насърчила стремежа на виенския кабинет за основна ревизия на договора.

Създалата се криза във взаимоотношенията със западните държави породила първоначално в Петербург убеждението, че войната с Англия и Австро-Унгария не може да бъде избягната.[38] Руската армия обаче не била в състояние да води успешно нова война. Войските в Тракия и пред Цариград били уморени и лишени от здрави връзки с тила. В армията вирулвала тифусна епидемия. По липса на дългобойна артилерия и боен флот не било възможно да се попречи за преминаването на английска ескадра в Черно море. В самата Русия съществувала напрегната обстановка.Войната разстроила стопанския живот и засилила недоволството на народните маси. С нови сила започнали да действуват революционерите-народници, които призовавали към борба против самодържавния режим.

Всичко това карало руските управляващи сре-

България според международните актове 1876 – 1878 г.

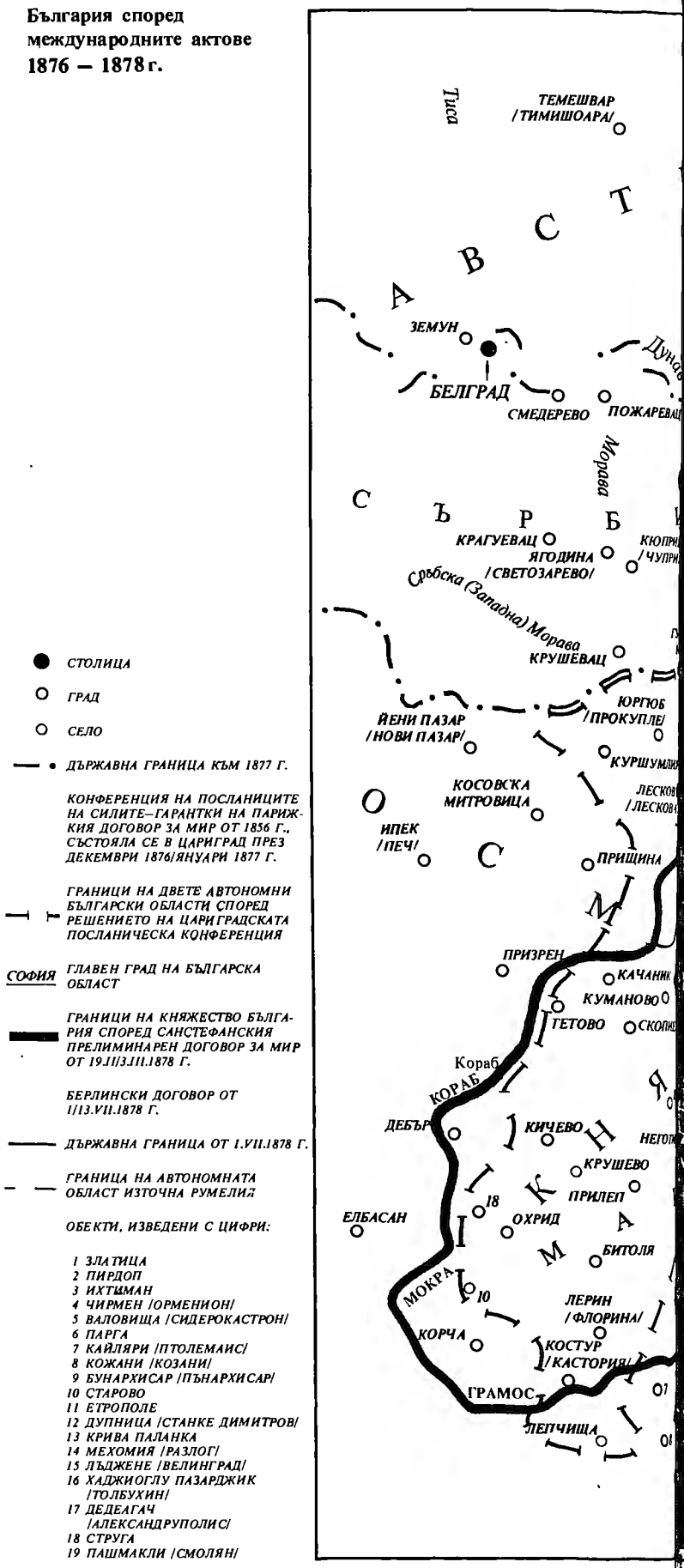

О-УНГАРИЯ
МОЛДОВА
РУСИЯ
БЕСАРАБИЯ
ХЕРМАНЩАТ-СИБИУ
КРОНЩАТ-БРАШОВ
БОЛГРАД
КИЛИЯ
РИМНИКУ СЪРАТ
ГАЛАЦ
ИЗМАИЛ
БРАИЛА
ТУЛЧА
МАЧИН
ВЛАШКО
ТЪРГУ ЖИУ
ПЛОЕЩ
БАБАДАГ
ПИТЕЩ
ХЪРСОВО
ТУРНУ СЕВЕРИН /ДРОБЕТА ТУРНУ СЕВЕРИН/
РУМЪНИЯ
Жиу
Арджеш
БУКУРЕЩ
КЛАДОВО
СЛАТИНА
КРАЙОВА
Олт
КЮСТЕНДЖА /КОНСТАНЦА/
ЧЕРНА ВОДА
КЪЛЪРАШ
ОЛТЕНИЦА
РАСОВО
НЕГОТИН
РОШИОРИ ДЕ ВЕДЕ
СИЛИСТРА
ВИДИН
КАЛАФАТ
ЗАЙЧАР
АЛЕКСАНДРИЯ ГЮРГЕВО /ДЖУРДЖУ/
ТУТРАКАН
МАНГАЛИЯ
КУЛА
ТУРНУ МЪГУРЕЛЕ
РУСЕ
БЕКЕТ
ЛОМ
ОРЯХОВО
ГОЛЯМА КУТЛОВИЦА /МИХАЙЛОВГРАД/
НИКОПОЛ
СВИЩОВ
РАЗГРАД
16
БАЛЧИК
КАВАРНА
ПЛЕВЕН
КНЯЖЕСТВО БЪЛГАРИЯ
ДОБРУДЖА
НИШ
БЕРКОВИЦА
ВРАЦА
Искър
ЛОВЕЧ
ШУМЕН
ВАРНА
ПИРОТ
БЕЛА ПАЛАНКА
ТЪРНОВО
ЕСКИДЖУМАЯ /ТЪРГОВИЩЕ/
ПРОВАДИЯ
ЦАРИБРОД /ДИМИТРОВГРАД/
ОРХАНИЕ /БОТЕВГРАД/
ТРЪН
ТРОЯН
ЕЛЕНА
ТРЯВНА
ГАБРОВО
КОТЕЛ
БРЕЗНИК
СОФИЯ
СОПОТ
КАРЛОВО
КАЗАНЛЪК
СЛИВЕН
АЙТОС
МЕСЕМВРИЯ /НЕСЕБЪР/
РАДОМИР
КОПРИВЩИЦА
КАЛОФЕР
КАРНОБАТ
ЯМБОЛ
БУРГАС
ПАНАГЮРИЩЕ
НОВА ЗАГОРА
САМОКОВ
СТАРА ЗАГОРА
СОЗОПОЛ
КЮСТЕНДИЛ
ПАЗАРДЖИК
ЧИРПАН
КЪЗЪЛАГАЧ /ЕЛХОВО/
ВАСИЛИКО /МИЧУРИН/
ИЗТОЧНА РУМЕЛИЯ
ГОРНА ДЖУМАЯ /БЛАГОЕВГРАД/
ПЛОВДИВ
Марица
МАЛКО ТЪРНОВО
АХТОПОЛ
КОЧАНИ
ПЕЩЕРА
БАТАК
СТАНИМАКА /АСЕНОВГРАД/
ХАСКОВО
МУСТАФАПАША /СВИЛЕНГРАД/
ЛОЗЕНГРАД /КЪРКЛАРЕЛИ/
ХАКИМ ТАБИЯ
БАНСКО
ЧЕПЕЛАРЕ
СЕРГИН
ЩИП
РАДОВИШ
РАЙКОВО
УСТОВО /СМОЛЯН/
КЪРДЖАЛИ
ОДРИН-ЕДИРНЕ
Теке дере
МИДИЯ /КЪИКЬОЙ/
ВИЗА
КАВАДАРЦИ
СТРУМИЦА
МЕЛНИК
НЕВРОКОП /ГОЦЕ ДЕЛЧЕВ/
ЛЮЛЕБУРГАЗ
Суджак дере
ЦАРИГРАД-ИСТАНБУЛ
ПЕТРИЧ
Места
ЧАЛДАГ
ДИМОТИКА /ДИДИМОТИХОН/
ДЕРКОС
ДОЙРАН
ДРАМА
УЗУНКЮПРЮ
ЧОРЛУ
ЧАТАЛДЖА
КУКУШ /КИЛКИС/
СЯР /СЕРЕ/
Струма
КСАНТИ
ГЮМЮРДЖИНА /КОМОТИНИ/
Ергене
СИЛИВРИЯ
КАВАЛА
ФЕРЕ
КЕШАН
РОДОСТО /ТЕКИРДАГ/
САН-СТЕФАНО /ЙЕШИЛКЬОЙ/
ЕНИДЖЕ ВАРДАР /ЯНИЦА/
САРАЙКЬОЙ /ХОЛАРИОН/
Буругъол (Порто лаго)
БУЛГАРКЬОЙ
ЕНОС /ИНЮЗ/
Бешик (Волви)
СОЛУН /ТЕСАЛОНИКИ/
МРАМОРНО МОРЕ
БЯЛО (ЕГЕЙСКО) МОРЕ
ГАЛИПОЛИ /ГЕЛИБОЛУ/
ЧАНАККАЛЕ
БРУСА /БУРСА/
МЯРКА 1:3 000 000
0
30
60 КМ

ди да търсят разбирателство със „съюзна“ Австро-Унгария. Изпратеният в края на март 1878 г. във Виена граф Игнатиев с пълномощия да води разговори по уреждане на спорните въпроси бил посрещнат обаче с упреци, че Русия е нарушила постигнатите по-рано договорености. Както Франц Йосиф, така и Андраши изразили своето неодобрение на Санстефанския договор.[39] Австроунгарското правителство се противопоставило на образуването на единна българска държава, стремейки се с всички сили да откъсне Средна и Западна Македония от българското княжество и да ги постави в сферата на своето стопанско и политическо влияние. Възражения били направени и по отношение на границата на България със Сърбия. В стремежа си да отблъсне Сърбия от Босна и Херцеговина, за окупирането на които претендирало, австроунгарското правителство настоявало да преминат под сръбска власт градовете Пирот, Трън и Враня.[40]

Когато в Петербург узнали за неуспеха на Игнатиевата мисия във Виена, духът на непримиримост и на готовност за война сред управляващите спаднал ще повече. Александър II се отказал да настоява пред главнокомандуващия за завземане на Босфора и Цариград от руските войски на европейския бряг.

Положението продължавало да бъде напрегнато, когато от Берлин се получила телеграма с предложение Германия да посредничи и влезе в преговори с лондонския кабинет за отдалечаване на английския флот от Цариград. Условието било руската армия да се оттегли на еднакво разстояние от османската столица, на каквото се оттегли и английският флот. Царското правителство приело предложението и с това била направена първата стъпка по пътя на компромисите.[41]

Втората стъпка по този път била решението на руското правителство от 27 април да се постигне разбирателство с Австро-Унгария, като се задоволи искането ѝ България да бъде разделена на две области. Против това се обявил канцлерът Горчаков, но възраженията му били нерешителни. Главният опонент бил Н. П. Игнатиев, но неговото мнение не било взето предвид. Руската политика вече била тръгнала по нови пътища, които я отдалечавали от изработените Основния на мира и от самия Санстефански договор.[42] Чрез преговори на посланика в Лондон Шувалов със Солсбъри било постигнато споразумение английското правителство да не възразява за присъединяването на Южна Бесарабия, Карс и Батум към Русия. От английска страна обаче било поискано разделяне на България на две части по билото на Стара планина. След продължително обсъждане това английско искане било прието в Петербург и Шувалов бил снабден с пълномощия за подписване на тайна конвенция с английското правителство. По този начин съдбата на единната българска държава била решена още преди свикването на Берлинския конгрес.[43]

Подписването на Санстефанския договор било посрещнато с възражения от правителствата и господствуващите класи в съседните на България страни. Причините за това били различни, но в основата си се свеждали до неудовлетвореност от решаването на сложния и труден национален въпрос. За балканските народи този въпрос възникнал заедно с формирането на техните нации през XVIII и XIX в. Буржоазната класа във всяка от тези страни претендирала да играе ръководна роля в борбите за национално освобождение и за премахване на феодализма. Техните интереси обаче били противоречиви. Това се определяло от конкурентната борба за овладяване на вътрешния пазар на Османската империя и намирало израз в цялостния идеен, стопански, политически и обществен живот. Буржоазната линия в развитието на националноосвободителната и антифеодалната борба в противоположност на линията на революционните демократи била линия на съперничество и противопоставяне на балканските народи един на друг. В свободните сръбска и гръцка държава господствувала едрата търговско-лихварска и предприемаческа буржоазия, която се стремяла да разшири обхвата на държавната си територия в противоречие с принципа за самоопределение на народите.

Макар Сърбия да се намесила във войната, когато тя отивала към своя победоносен завършек за руската армия, сръбското правителство и сръбската буржоазия предявили големи териториални претенции и изразили недоволство от постановленията на Санстефанския договор. Още преди подписването на Одринското примирие сръбското правителство настояло в него да се включи точка не само за даване независимост на Сърбия, но и за съединението ѝ със „Стара Сърбия“ с добавка на Видин. Непосредствено след подписването на Санстефанския договор сръбското правителство нямало претенции за включване в сръбската държава на цяла Македония. Това станало по-късно чрез искането за възкресяване на Душановата империя. След войната сръбските аспирации били насочени предимно към западните български земи и това отговаряло на стремежите на Австро-Унгария да тласне Сърбия към териториално разширение на изток. Противопоставяйки сръбското княжество на България, виенските дипломати се домогвали да разчистят пътя на Австро-Унгария към Новопазарския санджак и долината на Вардар. Нова тенденция се

забелязва обаче в изработената по това време карта на бъдещата сръбска държава, в която влизали градовете Дебър, Велес, Щип, Горна Джумая, Кюстендил, Радомир, Драгоман, Белоградчик, Кула и Видин. На тази карта в границите на т. нар. Стара Сърбия били обхванати земите на цяла Македония от изворите на р. Бистрица до вливането ѝ в Бяло море, включително и Солун.[44]

Управляващите среди в Букурещ също посрещнали с несъгласие решаването на териториалните проблеми, засягащи Румъния. Това пролича-ло още в първите дни на февруари 1878 г., когато на път за Главната квартира на Дунавската армия Игнатиев се спрял в Букурещ, където обсъдил с румънския крал и румънските държавници Братиану и Когълничану въпроса за възвръщането на Южна Бесарабия към Русия и отстъпването в замяна на това на Северна Добруджа на Румъния. Румънските ръководители възразявали, като изтъкнали, че се нарушава националното единство на румънския народ и се придавали към Румъния чужди земи. Отношенията между двете държави охладнели. Своето несъгласие с предлаганата замяна румънското правителство по-късно изразило и пред Берлинския конгрес.[45]

Недоволство от Санстефанския договор изявили открито гръцката търговско-лихварска буржоазия и буржоазна интелигенция в Османската империя, както и управляващите среди в кралство Гърция. Гръцката буржоазия смятала Тракия и Македония за „исторически гръцки земи" и поради това възразила категорично на тези положения в договора, които предвиждали включването в българското княжество на Северна /Пловдивска/ Тракия и Македония. Границите на България според гръцките буржоазни среди трябвало да обхващат само териториите от Дунава до билото на Стара планина или най-много до р. Марица. В такъв смисъл били изпратени протестни изложения до представителите на Великите сили в Цариград и до свикания по-късно Берлински конгрес.[46]

Най-силно против постановленията на Санстефанския договор се обявила османската господствуваща класа, която с освобождението на България губела не само своята политическа власт над българския народ, но и своите икономически привилегии и права.[47]

4.

Берлинският конгрес и неговите решения относно България

Руското правителство и главното командуване на армията смятали, че след ратифицирането му Санстефанският договор трябва да бъде изпълнен. Това налагало завземане от руските войски на териториите, включени в българското княжество, въвеждане в тях на временно гражданско управление и подробно определяне на границите. Инициатор за изпълнението на тези задачи бил граф Игнатиев. В обширна записка до канцлера Горчаков от 15 март 1878 г. той обосновал необходимостта от изпращане в Македония на войсковия корпус, командуван от генерал Скобелев. За главен комисар по определяне на граничната линия бил

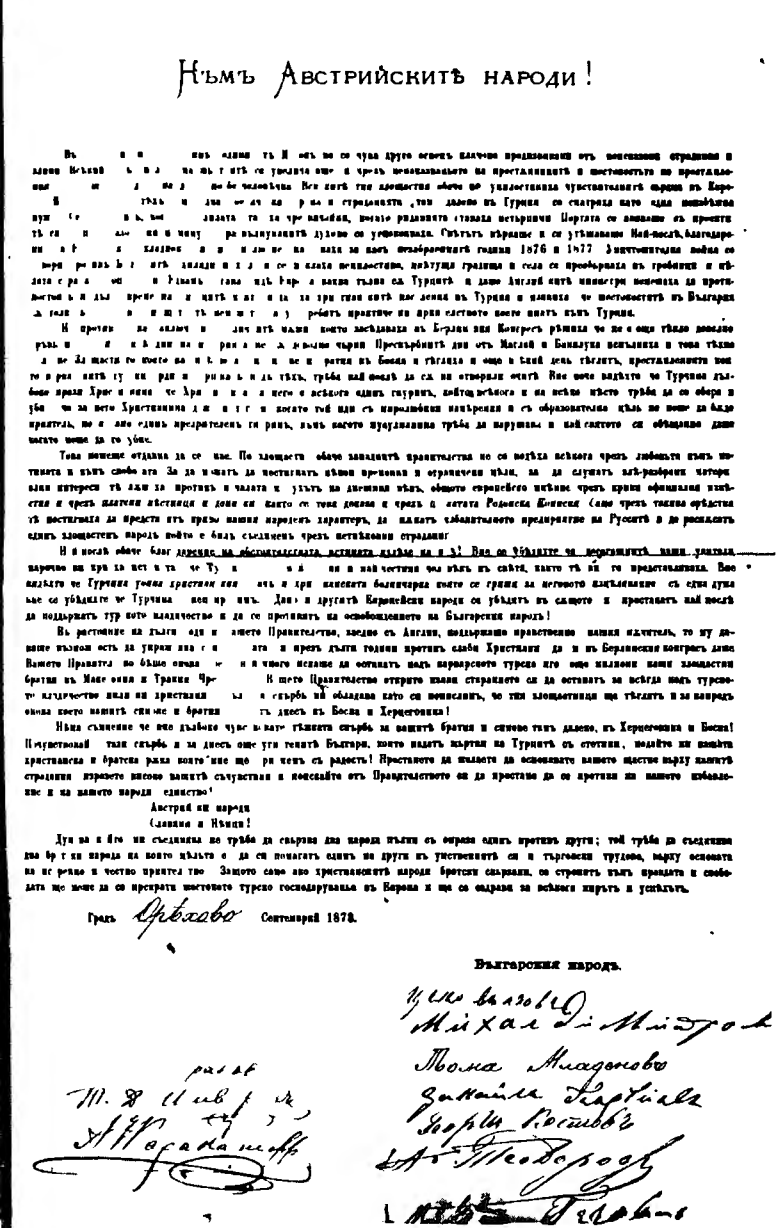

Нѣмъ Австрийскитѣ народи!

Българския народъ.

Апел на българите от Оряховски окръг към австрийските народи против решенията на Берлинския конгрес от септември 1878 г. Народна библиотека „Кирил и Методий" – София

предложен княз Имеретински, а за граждански комисар М. Хитрово, бивш руски консул в Битоля.[48]

В Главната квартира на руската армия била съставена „специална прокламация“ към жителите на Западна Румелия, подписана от главнокомандуващия и отпечатана на четири езика: руски, български, гръцки и турски. В нея се изтъква, че населението в Западна Румелия /Македония/ придобива своето освобождение без жертви по силата на сключения мирен договор. То се призовава да посрещне руските войски с мир и да съдействува за установяване на нов граждански порядък. С разпространението на прокламацията бил натоварен гражданският комисар Хитрово.[49]

Изработено било предложение за разположението на руските войски, тъй че те да бъдат разпределени равномерно в Северна, Южна и Югозападна България /Македония/. Военният министър уведомил главнокомандуващия, че Александър II одобрил предложението, но добавил, че за неговото изпълнение ще трябва да се чака специална заповед.[50] Съображенията за отлагането се криели в изострените отношения с Англия и Австро-Унгария и в отказа на Високата порта да изтегли своите войски и граждански власти от Македония под предлог, че Санстефанският договор щял да бъде ревизиран. Главнокомандуващият на Действуващата армия не проявил инициатива и настойчивост да принуди Високата порта към изпълнение на поетите с договора задължения. Определеният за завземане на Македония четвърти корпус от руката армия бил задържан в Тракия. Не били изпратени и двамата комисари — пограничният и гражданският. Това насърчило турските власти в Македония в преследването на всяка проява на неподчинение и съпротива от страна на българското население. Лишено от подкрепата на руската армия, националноосвободителното движение тук не могло да се разгърне и да ликвидира османската политическа власт и господствуващата феодална система.

Отказът на западните държави да признаят Санстефанския договор и неизпълнението на неговите клаузи от Високата порта подтикнали руското правителство да ускори изграждането в освободените земи на българска народна армия. За тази цел през май 1878 г. Опълчението било преобразувано в земска войска, чийто състав бил определен на 84 750 души. Това било направено, за да се осигури княжеството с национална воен-

Паметникът на вр. Шипка в Стара планина, построен в памет на руските освободители и българските опълченци през 1934 г.

СТАРА ЗАГОРА
ШИПКА

на сила и да се разшири подкрепата, която българският народ можел да окаже на руските войски в случай на нова война.[51]

Известията за отказа на западните държави да признаят Санстефанския договор и съпротивата на Високата порта да изпълни неговите постановления внесли смут сред българския народ. Едновременно с това обаче се засилила народната решимост да се доведе докрай делото на националното освобождение. До руските военни и граждански власти в България, както и до царя и правителстото в Петербург били отправени стотици благодарствени адреси за извоюваната независимост. Те били скрепени с хиляди подписи на жители от всички освободени и неосвободени български земи. Наред с благодарствените адреси били изпращани протести против политиката на непризнаване на Санстефанския договор от западните държави и молби да бъде завършено делото за освобождение на българския народ.

Такива молби били изпращани от жителите на Среднородопската област, оставена съгласно договора под турска власт, и от Македония. Така например на 14 март българите в Разложкия край се обърнали към главнокомандуващия Н. Николаевич с молба за освобождението им от турска власт. На 27 март подобна молба била отправена до Н. П. Игнатиев от жителите на селата Устово, Долно и Горно Райково, от Пашмаклъ /Смолян/, Левочево, Дунево, Писаница, Чокманово и др.[52] С молба за осъществяване на националното освобождение се обърнали към княз Горчаков на 1 юни 1878 г. българските общини в градовете Сяр, Велес, Струмица, Скопие, Неготин, Демирхисар, Драма, Радовиш, Кукуш и редица други.[53]

Съдбата на останалото под чужда власт българско население обаче не е можела да бъде решена едностранно от Русия. Междувременно под натиска на западните държави руското правителство дало съгласието си за свикването на Берлинския конгрес. Съдбата на това българско население била вече в ръцете на Великите сили, които се отнасяли враждебно към делото на Русия за национално освобождение и обединение на българския народ.

След подписването на англо-руското споразумение от 30 май 1878 г. германският канцлер поканил правителствата на Великите сили да изпратят делегация в Берлин за обсъждане на Санстефанския договор. Предложението било прието и представителите на поканените страни и Турция пристигнали в столицата на германската империя. За делегати на Русия за конгреса били определени канцлерът Горчаков, посланикът в Лондон Шувалов и посланикът в Берлин П. П. Убри. Английски делегати били министър-председателят Биконсфилд, министърът на външните работи Солсбъри и посланикът в Берлин Ръсел; от Австро-Унгария — министър-председателят Андраши, посланикът в Берлин Кароли и посланикът в Рим Хаймерле; от Франция — министърът на външните работи Вадингтон, посланикът в Берлин Сан Валие и директорът на отдел в Министерството на външните работи Депре; от Германия — канцлерът Бисмарк, държавният секретар Бернхард Бюлов и посланикът в Париж Хоенлое; от Турция — Каратеодори паша, Мохамед Али паша и посланикът в Берлин Садулах бей.

Без да бъдат официално поканени в Берлин, пристигнали като представители на своите страни от Гърция министърът на външните работи Делиянис, от Румъния — министър-председателят Братияну и министърът на външните работи Когълничану, от Сърбия — министър-председателят Ристич и от Черна гора — Петрович и офицерът за свръзка с руската Главна квартира Радонич. От тях на конгреса били допуснати да направят изложения, без да участвуват в разисканията, само представителите на Гърция и Румъния. Гръцкият и румънският представител, както и сръбската страна чрез обширен мемоар изтъкнали своите териториални претенции. Тях те подкрепяли с карти, статистически сведения и други материали, в повечето от които народностният състав на отделните области се представял в невярна светлина и в ущърб на българите.

Позициите на руската делегация на Берлинския конгрес били обсъдени на съвещание при Александър II, на което присъствували Горчаков, Милютин, Шувалов, Убри и други отговорни държавници и дипломати. На съвещанието владеел дух на примирение и компромис. За всички било ясно, че Русия не може да води нова война и поради това делегацията била инструктирана да бъде примирителна и отстъпчива.[54]

Съвсем друг бил духът и самочувствието на английските делегати. Още със съглашението от 30 май 1878 г. руското правителство било отстъпило от основните положения на Санстефанския договор. На конгреса английските делегати можели да разчитат на подкрепа от Австро-Унгария. На 6 юни 1878 г. между английското и австроунгарското правителство било постигнато споразумение по редица основни въпроси, като българското княжество да не се простира на юг от Стара планина; от България да бъде откъсната една голяма част, която да бъде поставена под пряката власт на султана; пребиваването на руски войски в българското княжество да се съкрати от две години на 6 месеца; Англия да поддържа искането на Австро-Унгария за окупиране на

Босна и др.[55]

След подписването на това споразумение още повече се ограничавали възможностите на руската дипломация да отстоява придобивките, спечелени във войната, и не ѝ оставало нищо друго, освен да се опита да притъпи някои крайно неблагоприятни искания на Англия и Австро-Унгария за ревизия на Санстефанския договор. Но тази задача била трудно осъществима предвид на противоруските настроения сред управляващите среди във Франция и Италия. Руската делегация на Берлинския конгрес се надявала единствено на подкрепата на Германия, но и тази надежда се оказала илюзорна.

На първото заседание на конгреса, състояло се на 13 юни 1878 г., било съставено бюро на конгреса с председател Бисмарк, секретар Радовиц и четирима помощници. В кратка реч Бисмарк заявил, че Санстефанският договор с някои свои членове изменил порядъка, установен с предишни европейски трактати, засягащи Източния въпрос. „Ние се събрахме тук — продължил Бисмарк, — за да подложим Санстефанския договор на свободно обсъждане от кабинетите, подписали трактатите от 1856 и 1871 г. Нашата цел е да утвърдим с общо съгласие и на основата на нови гаранции мира, от който така се нуждае Европа."[56] Не за осигуряването на мира обаче мислели германският канцлер и представителите на западните страни, като се готвели да разрушат едно справедливо дело, проправящо пътя на историческия прогрес.

Обстановката на Балканите в навечерието и по време на Берлинския конгрес била крайно напрегната. Руската армия стояла пред стените на Цариград, а английският флот се намирал край Принцовите острови в Мраморно море. Това давало своето отражение върху работата на конгреса. Още на първото заседание Биконсфилд се нахвърлил със заплашителни думи спрямо Русия, като поискал да бъде изтеглена руската армия от околностите на Цариград, понеже присъствието ѝ там било „крайно опасно". В отговора си Горчаков изтъкнал, че целта на Русия не е да завладее Цариград, но да осигури самостоятелно съществуване на християнските поданици на султана. По предложение на Бисмарк било прието този въпрос да бъде решен на частно съвещание на делегациите на Русия и Англия. Прието било също така всички най-важни въпроси преди внасянето им в конгреса да бъдат обсъждани на частни съвещания.[57]

На следващите шест заседания били разглеждани положенията на Санстефанския договор, които се отнасяли до България. Българският въпрос по думите на Бисмарк бил най-важният и най-трудният и поради това той предложил да се започне с него. При обсъжданията на частните и на пленарните заседания избухнали разгорещени спорове между руските, от една страна, и английските и австроунгарските делегати, от друга.

Участта на България била предварително решена със споразуменията от 30 май и 6 юни 1878 г. С тези две споразумения вместо Санстефанска България било предвидено създаване на Княжество България с южна граница по Стара планина. Не била решена напълно само съдбата на Южна България и на Софийски санджак. Руската делегация била приела статута на земите южно от Стара планина да бъде различен от този на Княжество България, но се стараела да осигури максимални права за самоуправление на населението в тези земи и особено да осуети настаняването на турски гарнизони в тях. Направен бил опит също така разделянето на България да се извърши не по билото на Стара планина, но като се приложи принципът, възприет от Цариградската посланическа конференция — границата да минава по меридиани. Опитът обаче завършил с неуспех. Английските делегати категорично се обявили против това и превърнали въпроса за статута на Източна Румелия /така били наречени земите южно от Стара планина до Родопите и Черно море/ в централен въпрос за конгреса. Английската позиция по него се свеждала към две основни положения: п ъ р в о, границата между Княжество България и Източна Румелия да минава по билото на Стара планина и, в т о р о, в земите южно от Стара планина да се въведе известна административна автономия, но и там султанът да има реална политическа и военна власт. Тези две положения били изтъкнати от Биконсфилд като ултимативни. В случай на отхвърлянето им той заплашвал с оттегляне на Англия от Берлинския конгрес и обявяване война на Русия. Това било явен шантаж, но руската делегация след консултации с правителството била принудена да отстъпи.[58]

Остри спорове възникнали и при обсъждане западната граница на българското княжество. Първоначално Софийският санджак бил предаден на Източна Румелия. Такава участ била предвидена и за гр. Варна и Варненско. Едва застъпничеството на Бисмарк повлияло тези територии да се върнат към Княжество България. Спорове възникнали и за съдбата на градовете Враня, Трън, Цариброд /дн. Димитровград/ и Пирот. Английските пълномощници подкрепили сръбските искания, отправени до конгреса от министър-председателя Ристич, за присъединяването на тези градове към Сърбия, тъй като това означавало удар върху България, в която те виждали сфера на руско влияние. С тях се солидаризирали австроунгарските и други делегати. Накрая се стигнало до

компромис: Враня и Пирот били дадени на Сърбия, а Трън и Цариброд останали в българското княжество.[59]

Българите били лишени от възможност да изложат и защитят пред Берлинския конгрес своите искания за запазване на извоюваната национална свобода. Протестът им против ревизирането на Санстефанския договор обаче бил чут и в Берлин. В един списък на изложения, ходатайства, молби и други документи, адресирани до конгреса, под № 24 е записано: „24/6, Диамандиев и много други жители на Македония протестират против едно решение на конгреса, което би отделило Македония от българското княжество"[60], а под № 29: „24/6, Диамандиев и много други български жители от Македония изразяват желанието Македония да остане обединена с българското княжество"[61]. На трето място под № 38 е вписано: „1/6, Касаров и много други български жители от Македония изразяват желанието Македония да бъде обединена с българското княжество"[62].

Макар да приела ултимативните искания на Биконсфилд по статута на Източна Румелия, на едно от пленарните заседания на конгреса руската делегация направила опит да внесе някои поправки в тях, целещи да ограничат възстановяването на политическата и военната власт на султана, но те не били приети. В този дух протекли всички заседания, на които бил обсъждан и решаван българският въпрос. Делегатите на западните страни всячески се стараели да лишат българския народ от извоюваната с много страдания и жертви от него самия и от руския народ национална свобода. И успели да постигнат това.

Берлинският конгрес унищожил Санстефанска България. Предвидените за включване в нейните граници територии били разделени на няколко части. Северна България се предвиждало да бъде организирана като политически автономно княжество; Южна България под наименованието Източна Румелия оставала в границите на Османската империя с права на административна автономия; Северна Добруджа била дадена на Румъния в замяна на Южна Бесарабия, която конгресът приел да бъде възвърната на Русия. Част от западните български земи, влизащи в диоцеза на Българската екзархия — Нишко, Пиротско, Вранско, съгласно решенията на конгреса преминали към Сърбия. Останалите земи също с преобладаващо българско население минавали под пряката политическа и военна власт на султана със задължение за въвеждане в тях, както и в другите балкански територии на Турция на административни реформи.[63]

Берлинският конгрес съкратил пребиваването на руските войски в България от две години на девет месеца. Установени били също така основните положения по избора на български княз и по устройството и управлението на Източна Румелия.[64] Освен годишния данък, който българското княжество трябвало да плаща на Турция, за него оставали в сила неравноправните договори, сключени между Високата порта и западните държави.

Било прието също така изменение на руско-турската граница в Мала Азия в полза на Русия. Потвърдена била националната независимост на Черна гора, Сърбия и Румъния, като били признати и териториалните придобивки на първите две държави. С подкрепата на английската делегация Австро-Унгария успяла да получи съгласието на Великите сили за окупиране на Босна и Херцеговина за срок от 30 години.

Берлинският конгрес изработил мирен договор, който имал два пъти повече членове от Санстефанския договор. Но не в това се състояла разликата между двата трактата. Берлинският договор бил насочен към унищожаване на прогресивните резултати от Освободителната война. Той ограничил размаха на националноосвободителната и антифеодалната борба в балканските земи, разрушил националното единство на българския народ, оставил значителни български и балкански земи под османско владичество, предал Босна и Херцеговина под австроунгарска власт. Това определя Берлинския договор като реакционен мирен договор, с чиито постановления българският и другите балкански народи не са могли да се примирят.

Бележки към дял IV

ГЛАВА ПЪРВА
Стр. 353/361
ИЗТОЧНАТА КРИЗА И БЪЛГАРИТЕ

1. *Чубриловић, В.* Босански устанак 1875—1878. — *ПИСАН*, 83, 1930; *Ekmečić, M.* Ustanak u Bosni 1875 — 1878. Sarajevo, 1960; Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanaka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zamljama i Istočnoj krizi 1875—1878 godine. Sarajevo, 1—3 oct. 1975. 1—3. Sarajevo, 1977.

2. *Никитин, С. А.* Славянские комитети в России в 1858—1876 гг. М., 1960, с. 230 сл.

3. История Югославии. 1. М., 1963, с. 610.

4. Livre jaune. Affaire d'Orient /1875—1877/. 1. Paris, 1877, p. 76, 97—98, 100, 104—105, 108—109.

5. *Балабанов, М.* Страници от политическото ни възраждане. С., 1904, с. 15; *Величков, К.* В тъмницата. С., 1977, с. 27; *НБКМ БИА*, а. е. ф II А, 8530, спомени на Найден Дринов, л. 2 сл.; *Дойнов, Д.* Старозагорското въстание и събитията на Балканите през 1875 г. — В: *Април. въст. и Изт. криза 1875—1878 г.* С., 1977, 26—28.
6. *Ботев, Хр.* Събрани съчинения. 2. С., 1979, 132—133.
7. *Ботев, Хр.* Избрани произведения. С., 1969, с. 430.
8. *Бурмов, Ал.* Избрани произведения. 3. С., 1976, 245—253.
9. *Бурмов, Ал.* Български революционен централен комитет /1868—1977/. С., 1950, 132—133.
10. *Ботев, Хр.* Събрани съчинения. 3. С., 1980, 224—225.
11. *Бурмов, Ал.* БРЦК. . ., 136—137.
12. *Великов, Ст.* Протокол на БРЦК от 12 август 1875 г. — *Ч*, 1948/1949, № 3, 8—12; Освобождение Болгарии от турецкого ига. 1. М., 1961, 70—71.
13. *Страшимиров, Д.* История на Априлското въстание. 1. Пловдив, 1907, 172—179; *Бурмов, Ал.* Избрани произведения. 3, 126—137.
14. *Димитров, М.* Христо Ботев. Биография. С., 1948, с. 136; *Унджиев, Ив. и Цв. Унджиева.* Христо Ботев. Биография. С., 1976.
15. *Шарова, Кр.* Априлското въстание и борбата за освобождение на другите южнославянски народи. — В: *Апр. въст. 1876—1966.* С., 1966, 132—135, 138—139.
16. Освобождение Болгарии... 1, 89—90.
17. *Улунян, А. А.* Нови документи за революционната дейност на Л. Каравелов, В. Левски, Хр. Ботев и П. Хитов из руските дипломатически архиви. — *ИП*, 1969, № 5, 86—87.
18. Освобождение Болгарии. . 1, с. 91, 116.
19. *Иванов, П.* Възпоминания от разбърканите времена. Пловдив, 1884, с. 3.
20. *Койчева, В.* Старозагорското въстание 1875. С., 1975.
21. *Стоянов, З.* Записки по българските въстания. С., 1981, 114—117.
22. *Улунян, А. А.* Из истории национально-освободительного движения в Болгарии 60—70-х годов XIX в. По донесениям русских дипломатов. — *ИИИ*, 20, 1968, 296—297.
23. По-подробно у: *Стоянов, З.* Цит. съч., 118—152; *Страшимиров, Д.* Цит. съч. 1; *Косев, К., Н. Жечев и Д. Дойнов.* История на Априлското въстание 1876. С., 1976; *Койчева, В.* Цит. съч.
24. *Кънев, Н.* Бележки за Старозагорското въстание на Христо Стойнов Шиваров, секретар-деловодител на Старозагорския революционен комитет. — *ИДА*, 18, 1970, с. 189 сл.
25. Освобождение Болгарии... 1, с. 127.
26. *Страшимиров, Д.* Цит. съч. 1, 180—208; *Димитров, Г.* Княжество България. 2. Пловдив, 1897, 382—390; *Джумалиев, Г.* Участието на гр. Шумен в революцинното движение през 1875 г. — *ИП*, 1958, № 2, 45—56 и др.
27. *Джумалиев, Г.* Атанас Стойков Ковачев. — *ИИИ*, 5, 1954, 291—294.
28. *Обретенов, Н.* Спомени за българските въстания. С., 1983, 186—202; *Жечев, Н.* Обществено-революционната дейност на Тома А. Кърджиев до Освобождението. — *ИИБЛв*, 2, 1965, с. 194 сл.
29. *Димитров, Стр.* За политиката на турските либерални кръгове в навечерието на Априлското въстание. — В: *Април. въст. 1876—1966.* С., 1966, 41—50.

ГЛАВА ВТОРА
Стр. 361/413
АПРИЛСКОТО ВЪСТАНИЕ ПРЕЗ 1876 Г.

1. *Бурмов, Ал.* Кризата в Българския революционен централен комитет през есента на 1875 г. и създаването на Гюргевския централен комитет. — В кн. му: *Избр. произв.* 3. С., 1976, 126—148.
2. *Обретенов, Н.* Спомени за българските въстания. С., 1983, 212—215; *Бурмов, Ал.* Български революционен централен комитет. 1868—1877. С., 1950, с. 147.
3. Априлското въстание 1876 г. 1. С., 1954, с. 128; *ЦДИА*, ф. 249, оп. 1, а. е. 1, л. 2.
4. *АВПР*, ф. Посольство в Константинополе, 1876, д. 2192, л. 73—74.
5. *Бурмов, Ал.* Кризата. . ., 141—148; *Дойнов, Д.* Гюргевски революционен комитет. С., 1986.
6. Априлското въстание... 1, с. 32; *Заимов, Ст.* Миналото. С., 1895, 73—74; *Бурмов, Ал.* Кризата. . ., 141—145; *Обретенов, Н.* Цит. съч., 212—217. Според друго сведение Стамболов повторно ходил в Букурещ и се срещнал с Ботев и Д. Ценович. *Гъбенски, Хр. и П. Гъбенски.* Историята на града Габрово и габровските въстания. Габрово, 1903, с. 124; *ОДА Ловеч*, ч. п. № 1, л. 1—2; *Стоянов, З.* Записки по българските въстания. С., 1981, 167—171.
7. *Страшимиров, Д.* История на Априлското въстание. 1. Пловдив, 1907, с. 233, 243, 245; Априлското въстание... 1, 198—199, 262; *Бурмов, Ал.* БРЦК. . ., с. 142.
8. *Обретенов, Н.* Цит. съч., с. 216; *Заимов, Ст.* Цит. съч., 74—75; Иваница Данчов. Черти от живота и поборническата му дейност. Варна, 1904, с. 44; *Бурмов, Ал.* Революционните окръзи 1872—1876. — *П*, 1, 1935/1936, № 9, 1057—1072. Ст. Заимов и Н. Обретенов назовават Врачанския окръг — V.
9. *Страшимиров, Д.* Цит. съч. 1, 155—156.
10. Априлското въстание... 1, с. 263; 3, с. 15.
11. *Косев, К., Н. Жечев и Д. Дойнов.* Априлското въстание 1876. С., 1976, 228—230.
12. Априлското въстание... 1, с. 132. Под „Всички страни" разбирай: всички български области. Вж. пак там, с. 134, 262; Из бележките на един забравен ратник. — *Р*, 7, 1905, № 6—7, с. 174.
13. *Чолпанов, Б.* Въстаническа стратегия и тактика през Април 1876 г. — В: *Април. въст. 1876—1966. С.*, 1966, 99—101.
14. Априлското въстание... 1, 143—144.
15. *Гандев, Хр.* Априлското въстание 1876. С., 1974, 91—92.
16. *Бурмов, Ал.* БРЦК. . ., с. 150.
17. Априлското въстание... 1, с. 144.
18. *Митев, Й.* Отношението на руската дипломация към национално-революционното движение в България през 1875—1876 г. — *ВИС*, 1972, № 2, с. 64; *Чорний, В. Г.* Героическая эпопея болгарского народа. Львов, 1976, с. 33.
19. *Трайков, В.* Априлското въстание 1876 г., Източната криза и балканските народи. — *ВИС*, 1976, № 1, с. 73.
20. Априлското въстание... 1, 151—155.
21. *Поглубко, К.* Българските и руските революционери в навечерието и хода на Априлското въстание. — *ИП*, 1970, № 4, 71—73.
22. *НБКМ БИА*, ф. 232, а. е. 21, л. 1, 1а, 2—3; *Ботев, Хр.* Съчинения. С., 1971, 518—520; *Маждракова-Чавдарова, О.* Четата на поп Харитон. 1876. С., 1963, 15—21; *Леков, Д.* Тодор Пеев. С., 1978, с. 127.
23. *Заимов, Ст.* Цит. съч., с. 75; *Шарова, Кр.* Априлското въстание и борбата за освобождение на другите

южнославянски народи. — В: *Април. въст. 1876—1966.* С., 1966, 142—143; *Чакир, Н.* Христо Ботев в Румъния. С., 1980, с. 99.
24. *Кършовски, П.* Из миналото на град Елена. 8. Елена, 1932, 31—32.
25. *Страшимиров, Д.* Цит. съч. 2, с. 8; *Стратев, Ив.* Подготовката на въстанието в Горна Оряховска революционна околия. Г. Оряховица, 1926, с. 20.
26. *Маждракова-Чавдарова, О.* Неизяснени моменти около приноса на Първия Търновски революционен окръг в Априлското въстание. — В: *Април. въст. в I Търновски револ. окръг. 1876.* С., 1978, 241—272.
27. Априлското въстание ... 1, 198—199; *Жеков, А.* На борците в Дряновския манастир. С., 1926, с. 65, 75; *Марангозов, Ив.* Новоселското въстание. С., 1937, 68—69; *Гъбенски, Хр. и П. Гъбенски.* Цит. съч., с. 130; *Драганова, Т.* Подготовка на Априлското въстание в Първи Търновски революционен окръг. — В: *Април. въст. в I Търновски револ. окръг. 1876.* С., 1978, 28—42.
28. *Маждракова-Чавдарова, О.* За идейно-политическата подготовка и последователност на Априлското въстание. — *ИП*, 1976, № 1, 11—32; Априлското въстание и постиженията на българското национално-революционно движение. — *ВИС*, 1982, № 2, 66—71.
29. *Иванов, Г.* Тодор Кирков, един от войводите на тревненската чета през 1876. Ловеч, 1927, с. 5; *Павловска, Цв.* Проблемата за въоръжаване на въстаническите сили в българското национално-революционно движение. 1869—1976. С., 1978, с. 144 сл.
30. Априлското въстание... 2, с. 85, 127, 277; Иваница Данчов..., с. 50.
31. *Събев, Т.* Последните дни на въстанията. С., 1885, с. 31.
32. *Стратев, Ив.* Цит. съч., с. 41.
33. Априлското въстание... 1, с. 144, 198—199, 214—215; *Тонев, В.* Добруджа през Възраждането. Варна, 1973, 235—236.
34. *Маждракова-Чавдарова, О.* Априлското въстание..., 57—62.
35. Априлското въстание... 1, с. 238.
36. *Кукумявков, Д.* Спомен от Сливенското въстание в 1876 г. 1. Сливен, 1885, 20—21, 36; *ОДА Сливен*, ф. 46, К. оп. 1, а. е. 25, л. 13; оп. 3, а. е. 52, л. 158—159, 179.
37. *АИМ Котел*, инв. №2071, л. 1.
38. *Табаков, С.* Опит за история на гр. Сливен. 2. С., 1924, с. 217; *Павловска, Цв.* Цит. съч., 174—176; Втори Сливенски революционен окръг — Април 1876. С., 1966, 12—23.
39. *Асенов, П.* Сава Катрафилов. — В: *Еленски сб. С.*, 1968, 338—353; *Горов, Г.* Сава Катрафилов. — *ИБИД*, 27, 1970, 96—98; *ОДА Сливен*, ф. 46, К, оп. 3, а. е. 52, л. 158.
40. Априлското въстание в Сливенски окръг. Сливен, 1976.
41. *Кукумявков, Д.* Цит. съч., 37—39; Втори Сливенски революционен окръг..., 12—13.
42. *Върховски, Н.* Ямболски патриоти по духовното и политическото ни възраждане (1820—1876). Ямбол, 1928, 37—38; Прослава на априлци. Юб. л. Бр. ед. Ямбол, 1966.
43. *Кукумявков, Д.* Цит. съч., с. 51.
44. Иваница Данчов..., с. 40; Из бележките на един забравен ратник, 175—176; История на град Враца. С., 1976, 342—344.
45. *Заимов, Ст.* Цит. съч., с. 190.
46. *Обретенов, Н.* Цит. съч., 247—248.
47. *Йоцов, Д.* Културно-политическата история на Враца. 1. С., 1937, с. 241.
48. Иваница Данчов..., с. 48 сл.
49. Априлското въстание... 1, 250—252.
50. *Страшимиров, Д.* Цит. съч. 2, 63—123.
51. *Стоянов, З.* Цит. съч., с. 174 сл.
52. *НБКМ БИА*, ф. II А 9140, ф. Щърбанов, с. 17.
53. *Стоянов З.* Цит. съч. с. 410 сл.
54. *Дойнов, Д.* Национално-революционните борби в Югозападна България през 60-те и 70-те години на XIX в. С., 1976, 86—90, 103—112; Македония. Сб. С., 1978, с. 400.
55. *ОДА Пловдив*, ф. 57, К, оп. 2, а. е. 121, л. 4.
56. *Венедиков, Й.* История на въстанието в Батак. 1876. С., 1929, с. 38; *Георгиев, Т.* Бележки за Средногорското въстание 1876 година. С., 1901, с. 7.
57. *Джамбов, Хр.* Материали за подготовката на Априлското въстание. — В: *Панагюрище и Панагюрският край в миналото.* 2. С., 1962, с. 144 сл.
58. Оборищенци. С., 1972, 17—18, 79, 287—289; *Йонков, Хр.* Народное собрание в Обориште в 1876 г. — В: 100-л. освобождения Болгарии от османского ига. М., 1978, 143—155.
59. *Страшимиров, Д.* Цит. съч. 2, 158—160, 198—297.
60. *Стоянов, З.* Цит. съч., 261—271; *Карапетров, П.* Кратко описание на Панагюрското въстание, провъзгласено на 20 априлий 1876. С., 1893, 20—25; *Стефанов, В.* Павел Бобеков — вождът на панагюрските въстаници. С., 1958, с. 30 сл.
61. *Чолпанов, Б.* Цит. съч., с. 99, 101; Военна подготовка и провеждане на Априлското въстание. 1876. С., 1976, 99—100.
62. *Беловеждов, Н.* Първата пушка. С., 1918, 51—52; *Карапетров, П.* Цит. съч., с. 28; *АВПР*, ф. Посольство в Константинополе, д. 2192, л. 73—74.
63. *Беловеждов, Н.* Цит. съч., 3—82; Юб. сб. Копривщица. 1. С., 1926, 178—179; *Теофилов, П.* Тодор Каблешков. С., 1956, с. 66; *ЦДИА*, ф. 173, оп. 2, а. е. 318, л. 156—157.
64. *НА БАН*, ф. 1, оп. II, а. е. 1398, л. 227.
65. Априлското въстание... 3, 16—17.
66. *НБКМ БИА*, ф. II А 9140, ф. Щърбанов, с. 21.
67. *Карапетров, П.* Цит. съч., 32—36; *Стефанов, В.* Цит. съч., с. 40.
68. Априлското въстание... 3, 15—16.
69. *Белчов, Т.* Стрелча. С., 1973, 40—48.
70. *Попова П.* Генчо Динчев Джумайов. — В: *Панагюрище и Панагюрско в миналото.* 1. С., 1956, 174—175; *Гергов, Ив.* Хроника на един бунтовен край. С., 1979, 12—42.
71. *Страшимиров, Д.* Цит. съч. 3, 127—148; *Пощов, Ив.* По бойния път на Хвърковатата чета на Бенковски. С., 1976.
72. *Йонков-Владикин, Н.* История на Белювското въстание /1876/. С., 1887, с. 45.
73. Страници из миналото на град Пещера. С., 1973, 172—174.
74. Априлското въстание... 1, с. 240; *Батаклиев, Ив.* Град Татар Пазарджик. С., 1923, 300—301.
75. *АИИ БАН*, IV, оп. 20, а. е. 3, л. 15—22; Източно време, № 49, 1 май 1876.
76. *Гандев, Хр.* Цит. съч., с. 139.
77. *Начов, Н.* Калофер в миналото. 1707—1877. С., 1927, 515—516; *Унджиев, Ив.* Карлово. С., 1963, 192—193.
78. *Девизев, Ив.* Разложките българи и Априлското въстание. — *ИП*, 1965, № 2, с. 69 сл.
79. Под влияние на едноименната пиеса на Д. Войников, авторизиран превод и драматизация по романа на Ал. Велтман, вж. *Паскалева, В. и Р. Патърчанова.* Райна Княгиня. С., 1976.

80. *Топузов, Ив.* Бележникът на Иван Зографина. — В: *В чест на М. Димитров.* С., 1974, с. 752.
81. Русская старина, 1896, № 7, с. 33.
82. Освобождение Болгарии от ру рецкого ига. 1. М., 1961, 217—218.
83. Documents diplomatiques. Affaires d'Orient 1875—1876—1877. Paris, 1877, p. 124.
84. Военната подготовка и провеждане на Априлското въстание, 190—192.
85. *Стоянов, З.* Цит. съч.,321—322.
86. *Карапетров, П.* Цит. съч., с. 47.
87. Пак там, 47—53; *Венедиков, Й.* Въстанието. — В: *България 1000 г.* 1. С., 1930, с. 901; *НБКМ БИА*, II А 9140, ф. Щърбанов, с. 33.
88. *Попов, Хр.* Град Клисура в Априлското въстание. С., 1926, 86—89; *Енчев, Хр.* Пустите клисурци. С., 1968, 74—77; Положението на българския народ под турско робство. С., 1953, с. 329.
89. *Кичев, С.* През страшното. Пловдив, 1979, с. 62 сл.
90. *Страшимиров, Д.* Цит. съч. 3, 256—273; *Теофилов, П.* Цит. съч., 84—86.
91. *Белчев, Г.* Дневник от 1876 г. — В: *Юб. сб. Копривщица.* 1. С., 1926, с. 75.
92. *Георгиев, Т.* Цит. съч., с. 23.
93. Въоръжената борба на българския народ срещу османското господство. С., 1961, 300—302; Априлското въстание. . .2, с. 176. За смъртта на Телийски вж. и *ОДА Пловдив*, ф. 52, оп. 1, а. е. 16, л. 1; *СГОДА*, ф. 2173, оп. 1, а. е. 138, л. 10.
94. *ОДА Пазарджик*, ф. 149, К., оп. 1, а. е. 31, л. 4.
95. *ОДА Пловдив*, ф. 54, оп. 1, а. е. 42, л. 26.
96. *Стоянов, З.* Цит. съч., с. 359; *Митев, Й.* Сведения за въстаническите действия на връх Еледжик и за дейността на Бенковски през 1876. — *ВИС*, 1960, № 21, 97—98.
97. *Bianconi, F.* La question d'Orient dévoilée ou la vérité sur la Turquie. Paris, 1876, 177—179.
98. *Гълъбов, К.* Въстанието на героична Перущица, април 1876. С., 1956, с. 108.
99. *Кепов, Ив.* Въстанието в Перущица през 1876 г. Пловдив, 1931, 95—131.
100. *Гълъбов, К.* Цит. съч., с. 150 сл.; *Манолова, М. и М. Манолов.* Ахмед ага Тъмръшлията и неговата роля в потушаването на Априлското въстание. — *ИП*, 1972, № 1, 99—106.
101. *Кепов, Ив.* Цит. съч., прил . VIII, с. 255.
102. *Вълчев, А.* Тъмраш. С., 1974, 137—140.
103. *Петлешков, Н. и К. Йеремиев.* История ня Брациговското въстание. Пловдив, 1905, с. 89.
104. *Стоянов, З.* Цит. съч., 621—627; *Венедиков, Й.* История ня въстанието в Батак. . ., 71—72, 80—86; *Вълчев, А.* Цит. съч., с. 42 сл.
105. *Горанов, А. /Бойчо/.* Въстанието и клането в Батак. Пловдив, 1929, с. 39.
106. Пак там, с. 74.
107. *Венедиков, Й.* История на въстанието в Батак. . ., с. 124, 128, 230; *Страшимиров, Д.* Цит. съч. 3, с. 249; *Макгахан, Я.* Турските зверства в България. Женева, 1966, с. 59.
108. Априлското въстание. . . 3, 15—16; *Рашайков, Т.* Брацигово. С., 1973, с. 62.
109. Повече сведения в Музея — Брацигово.
110. *Петлешков, Н. и Ив. Йеремиев.* Цит. съч., 60—104, 112, 131—132.
111. *Hajek, A.* Bulgarien unter der Türkenherrschaft. Berlin etc., 1925, p. 268, 276.
112. Архив при Националната библиотека „Сейчани" — Будапеща, док. № 305, 214—215.
113. Нова България, № 33, 1876, 127—128; *Пешев, П.* Историческите събития и деятели в навечерието на освобождението ни до днес. С., 1929, с. 47; *Маждракова-Чавдарова, О.* Четата на поп Харитон, 27—34.
114. Априлското въстание. . .1, 321—324; *Тодоров, Ю.* Възпоминания по въстанията на Търновския санджак през 1876 г. Русе, 1897, с. 6; *Марангозов, Ив.* Цит. съч., с. 76.
115. *НБКМ БИА*, ф. 297, а. е. 1, с. 33.
116. *Бакалов, Й.* Стефан Иванов Пешев. С., 1901, 16—20; *Ковачев, Н.* Миналото на героичен Кръвеник. С., 1972, с. 88.
117. *Маждракова-Чавдарова, О.* Четата на поп Харитон, 68—79, 85.
118. *Марков, Хр.* История на 9-те дни в Дряновския манастир. 1876. С., 1912, с. 154; *Франгов, П.* Белочерковската чета в Дряновския манастир през 1876 г. Търново, 1909, 46—71.
119. Априлското въстание. . .3, с. 57, 64—65, 142.
120. *АИИ БАН*, арх. сб. 2426, л. 2—5, Г. Бочаров, Дневник на габровските въстаници под предводителството на Цанко Дюстабанов.
121. *Цончев, П.* Цанко Христов Дюстабанов. С., 1926, с. 13; Военна подготовка и провеждане на Априлското въстание, с. 101; *ОДА Габрово*, ф. 205, оп. 1, а. е. 81; *Стефанова, М.* Габровската бунтовническа чета 1 май — 11 май 1876 г. — В: *Април. въст. в I Търновски револ. окръг.* С., 1978, 119—138.
122. *АИИ БАН*, арх. сб., л. 5—6.
123. *Гъбенски, Хр. и П. Гъбенски.* Цит. съч., с. 145.
124. *Ковачев, Н.* Цит. съч., 90—92.
125. *Марангозов, Ив.* Цит. съч., с. 80; *Бакалов, Й.* Спомени и разкази за въстанието в с. Батошево и дейността на Габровската чета там в 1876 г. С., 1926, с. 60 сл.
126. *Илиев, Вл.* Град Троян през 19-и век. 1. С., 1933, с. 47.
127. *Захариев, Ц.* Записки по Тревненското въстание. Трявна, 1932, 27—31; *ОДА Габрово*, ф. 205, оп. 1, а. е. 81, л. 2, *Бонева, Ив.* Участие на тревненци в Априлското въстание 1876 г. — В: *Април. въст. в I Търновски револ. окръг.* С., 1978, 177—198.
128. *Иванов, Г.* Тодор Кирков. Ловеч, 1924, с. 9.
129. Ангел Кънчев. Юб. сб. С., 1972, с. 71.
130. *Маждракова-Чавдарова, О.* Неизяснени моменти около приноса на Първи Търновски революционен окръг. . . — В: *Април. въст. в I Търновски револ. окръг.* С., 1978, 141—272.
131. *Кукумявков, Д.* Цит. съч., с. 93; *Кършовски, П.* Цит. съч. 9. С., 1932, 21—23, 36; *Табаков, С.* Цит. съч. 2, 272—273.
132. *Костов, Д.* Иларион Драгостинов апостол на свободата. — *ИИБЛв*, 1, 1956, с. 199.
133. *Върховски, Н.* Цит. съч., 44—46; *Дечев, В.* Априлското въстание във Втори революционен сливенски окръг. — В: *Втори Сливенски революционен окръг — април 1876.* С., 1966, с. 15.
134. *НБКМ БИА*, ф. 1, а. е. 1058, л. 48; Втори Сливенски революционен окръг. . ., с. 14.
135. *Табаков, С.* Цит. съч. 2, с. 275.
136. Втори Сливенски революционен окръг. . ., с. 15.
137. Априлското въстание. . . 1, 360—361; 3, 156—158; *Табаков, С.* Цит. съч. 2, 276—278; Априлското въстание в Сливенски революционен окръг. Документи. С., 1976, с. 39.
138. *НБКМ БИА*, ф. 1, а. е. 1058, л. 47—48; *Кукумявков, Д.* Цит. съч., с. 133.
139. *Миланов, А.* Бояджишкият бунт. Варна, 1977, с. 25. На един Кате-

хизис е записано, че в 1876 г. в Бояджик „одлъбахме чирешата", т. е. направено е черешово топче.

140. Априлското въстание...1, 453–456, 477–479; *Димитров, Г.* Княжество България. 2. Пловдив, 1896, с. 509; *Златаров, Ив.* Жално историческо събитие по клането на село Бояджик. Сливен, 1886, 13–27; Априлското въстание в Сливенски революционен окръг. Документи, 31–36; *Миланов, Ал.* Цит. съч., с. 158 сл.

141. История на град Враца, с. 351, 360–361.

142. *Анков, М.* Спомени за размирните години /1872–1878/. С., 1936, 40–42; *Йоцов, Д.* Цит. съч. 1, 259–260.

143. *НБКМ БИА*, ф. 129, Хр. Даскалов, а. е. 1, л. 108–111.

144. *Дойнов, Д.* Национално-революционните борби..., 102–121; Знаме на въстаниците от с. Разловци, Пиянечко, 1876 г. – *МПК*, 1964, № 2, 3–15.

145. *НБКМ БИА*, II А 7798, л. 86.

146. *Христов, Хр.* Освобождението на България и политиката на западните държави. 1876–1878. С., 1968, с. 69.

147. Български глас, № 6, 25 май 1876; Ден, № 32, 16 юни 1876, препечатка от „Тюрки".

148. *Кирил патриарх Български.* Принос към българския църковен въпрос. Документи от Австрийското консулство в Солун. С., 1961, 21–23, 169, 175–184; Априлско въстание...1, 566–570; *Дойнов, Д.* Национално-революционните борби..., 121–131; *АИИ БАН*, Италиански документи, рапорт на граф Корти от 1 ноем. 1876.

149. Петко войвода. Сб. С., 1954, 53–54.

150. *Бурмов, Ал.* Формиране на Ботевата чета. – В кн. му: Избр. произв. 3. С, 1976, 183–192; *Унджиев, Ив.* Четата на Хр. Ботев – формиране и боен път. – В: *Април. въст. 1876–1966.* С., 1966, с. 52.

151. *Митев, Й.* Отношението на руската дипломация..., 68–69; *Унджиев, Ив. и Цв. Унджиева.* Христо Ботев. Живот и дело. С., 1975, 552–553.

152. *Поглубко, К.* Христо Ботев и Россия. Кишинев, 1976, 163–164; Българо-руски революционни връзки през втората половина на XIX в. С., 1982, 105–107, 153.

153. *Бурмов, Ал.* Формиране на Ботевата чета, 189–192.

154. Априлското въстание... 1, с. 112; *АВПР*, ф. Посолство в Константинополе, 1876, д. 2192, л. 73–74, 120.

155. *Димитров, М.* Христо Ботев. Биография. С., 1948, с. 173 сл.; *Унджиев, Ив. и Цв. Унджиева.* Цит. съч., 708–714.

156. *Капитанов, Хр.* Румънски официални документи за революционните събития в България през 1876 г. – *ИДА*, 16, 1968, 137–171; *Velichi, C.* La Roumanie et l'Insurrection Bulgare antiottomane du mois d'Avril 1876. – *AUBslls*, 26, 2, 1977, 143–145.

157. *Шарова, Кр.* Априлското въстание и борбата за освобождение..., с. 147.

158. *Стоянова, Р.* Социален произход и брой на Ботевите четници. – В: *Април. въст. 1876–1966.* С., 1966, 68–69, 81–85.

159. Априлското въстание... 1, 444–445.

160. *Павлов, Мл.* Мемоари. С., 1928, с. 48 сл.; Ботев в спомените на съвременниците си. 2. С., 1977, 156–158.

161. *Унджиев, Ив. и Цв. Унджиева.* Цит. съч., с. 740.

162. *Митев, Й.* Сведения за Ботевата чета в преписката на турските власти в Северна България през 1876 г. – В: *В памет на М. Димитров*, С., 1974, с. 560.

163. *Делирадев, П.* По стъпките на Ботевата чета. – В:*Хр. Ботев. Сб.* С., 1949, 596–607; *Обретенов, Н.* Цит. съч., с. 289; *НБКМ БИА*, II Д 2273; *Унджиев, Ив.* Четата на Христо Ботев..., 59-65; *Бучински, Т.* За някои грешки относно четата на Христо Ботев. – *ИП*, 1965, № 5, 88–91; Военна подготовка и провеждане на Априлското въстание, с. 314 сл.; Четата на Христо Ботев. Сб. изсл. С., 1985, 245–264.

164. *Обретенов, Н.* Цит. съч., с. 291; Лобното място на Христо Ботев. С., 1959; *Стоянова, Р.* Захари Стоянов като биограф на Хр. Ботев. За смъртта на Хр. Ботев. – В: *В памет на М. Димитров.* С., 1974, 385–394.

165. *Бурмов, Ал.* Съдбата на Ботевата чета след смъртта на войводата й. – В кн. му: *Избр. произв.* 3. С., 1976, 196–240; *Конов, Хр.* Ботевата чета от Камарата и Йолковица до Рашов дол и с. Зверино. – *ИП*, 1973, № 5, 113–124.

166. *Стойчев, Ив.* Знамена и Ботйовата чета. С., 1940, с. 23.

167. Априлското въстание... 1, с. 117, 165–166, 241–242, 280, 287, 420.

168. *Стойчев, Ив.* Таньо Стоянов Куртев и неговата чета през 1876 г. – *ИП*, 1958, № 3, с. 82 сл.; Втори Сливенски революционен окръг – април 1876, 36–38; *Илиев, Б.* Документи за четата на Таньо Стоянов и за някои участници в нея. – *ИДА*, 33, 1977, с. 180; *Илиев, Б.* Действия и боен път на четата на Таньо Стоянов през 1876 г. – *ИП*, 1986, № 2, 52–68.

169. *Косев, К., Н. Жечев и Д. Дойнов.* Цит. съч., 36–38, 466–468; *Митев, Й.* Революционната дейност на Сидер Грънчаров през 1876 г. – *ВИС*, 1982, № 2, 86–97.

170. Априлското въстание...1, с. 512, 566–570; *ЦДИА*, ф. 249, оп. 1, а. е. 1, л. 10; *Теодоров, Ю.* Възпоменания по въстанието в Търновски санджак през 1876 г. и по осъждането на българските въстаници в Търново. Русе, 1897, 41–45.

171. *Косев, Д.* Априлското въстание – върхна точка на българската национално-демократическа революция. – В: *Април. въст. 1876–1966.* С., 1976, 7–18.

172. *Митев, Й.* Движещи сили на българската национална революция с оглед участието на буржоазията в нея. – *ИП*, 1977, № 1, 105–116.

173. *Косев, Д.* Цит. съч., с. 11.

174. *Христов, Хр.* Аграрният въпрос и българската национална революция. С., 1976, 263–265.

ГЛАВА ТРЕТА
Стр. 413/431
БЪЛГАРСКОТО ОСВОБОДИТЕЛНО ДВИЖЕНИЕ СЛЕД АПРИЛСКОТО ВЪСТАНИЕ

1. *Паскалева, В.* Демократичната общественост в Западна Европа и освобождението на България. – В: *Освобождението на България от турско иго.* С., 1958, 44–81; *Митев, Й.* Отражението на Априлското въстание в чужбина. С., 1976; *Косев, К., Н. Жечев и Д. Дойнов.* История на Априлското въстание 1876. С., 1976, 481–535; *Шарова, Кр.* Българският въпрос пред Европа през 1876 г. – В: *България в света от древността до наши дни.* 1. С., 1979, 486–497; Априлското въстание, отразено в българския и чуждия периодичен печат от 1876 г. 1. Библиография. С., 1973; Световната съвест говори. С., 1978.

2. *Димитров, П.* Спомени по изследванията на турските свирепства при потушение на Българското въстание през 1876 г. и по резултата от тия изследвания. С., 1901; Лични спомени по изследването на печалните събития

в България през времето на Българското въстание в 1876 г. от Цариградския американски генерален консул Е. Скайлер. С., 1918; *Томова, Д. и Л. Драголова.* Анкетни комисии за разследване на изстъпленията при потушаването на Априлското въстание през 1876 г. — *ИНБ„КМ“*, 14, 1978, 643—667.

3. *Възвъзова-Каратеодорова, К.* Българският и чуждият периодичен печат от 1876 г. и Априлското въстание. — В: *Април. въст. 1876—1966.* С., 1966, с. 190.

4. *Шарова, Кр.* Българският въпрос пред Европа..., 486—488.

5. *Монеджикова, А.* Отражение на Априлското въстание в Англия, Франция и Италия. — *ИИБЛв*, 1, 1954, 296—313; *Панайотов, Ив.* Отзвук от Априлското въстание в Англия. — *ИНБ „КМ“ БСУ „КО“*, 1, 1961, 159—210; *Христов, Хр.* Освобождението на България и политиката на западните държави. 1876—1878. С., 1968, 30—32; *Иконописова, М.* Английската общественост и Априлското въстание. — *ИП*, 1976, № 1, 73—84.

6. Положението на българския народ под турско робство. С., 1953, 364—374.

7. Нова България, № 69, 6 март 1877.

8. *Пантев, А.* Българският въпрос във Великобритания 1876—1878. С., 1981, с. 167; Англия и Източната криза 1875—1877. — В: *Април. въст. и Изт. криза 1875—1878.* С., 1977, с. 133.

9. *Паскалева, В.* Демократичната общественост в Западна Европа...; *Дамянов, С.* Отношението на френската дипломация и общественост към Априлското въстание през 1876 г. — *ИП*, 1966, № 2, 36—64.

10. *Дамянов, С.* Цит. съч., с. 51.

11. *Монеджикова, А.* Цит. съч.; *Митев, Й.* Отражението на Априлското въстание в Италия. — В: *Април. въст. 1876—1966.* С., 1966, 161—180.

12. *Митев, Й.* Отражението на Априлското въстание в Италия..., с. 178.

13. *Shashko, Ph.* „Let the People, Settle the Eastern Question this Time and it Will Be Settled“. —*SEE*, I, 1977, No 2, 297—314.

14. *Паскалева, В.* Демократичната общественост в Западна Европа...; *Косев, К.* Отзвукът в Германия. — В: *Април 1876. Юб. л.*, 24 апр. 1966, с. 10.

15. *Христова, Д.* Международната лига за мир и свобода в защита на българското националноосвободително движение. — *ИП*, 1982, №6, 38—55.

16. *Паскалева, В.* Демократичната общественост в Западна Европа...; *Възвъзова-Каратеодорова, К.* Цит. съч.

17. *Христова, Д.* Априлското въстание през погледа на швейцарския вестник „Журнал дьо Женев“. — *ИП*, 1976, № 1, с. 89.

18. *Николов, В.* Испания и освободителната ни борба. — *Лит. фронт*, 23 юни 1981.

19. Вж. по-подробно у *Паскалева, В.* Политиката на Австрия /Австро-Унгария/ и българското националноосвободително движение от Кримската война до Освобождението. — *ИИБЛв*, 3, 1959, 93—139; *Радев, Ст.* Отражение на Априлското въстание през 1876 г. в унгарския печат. — *ИП*, 1966, № 3; *Балабанов, М.* Страница от политическото ни възраждане. С., 1904, 342—343.

20. *Урбан, Зд.* Дейността и творчеството на Христо Ботев и Чехия през седемдесетте и осемдесетте години на XIX в. — *ИИБЛв*, 3, 1959, 165—169; *Митев, Й.* Чешкият вестник „Народни лист“ за Априлското въстание. — *ВИС*, 1959, № 2, 96—101; *Вълчев, Г.* Ехото на българската епопея от 1876 г. — *ЛМ*, 1976, № 2, 138—140; Dubnové povstáni bulgarů roku 1876. — *SPFFBUc*, 23—24, 1977, 135—231.

21. *Хавранкова, Р.* Откликът на Априлското въстание през 1876 г. сред чешкото общество. — *ИП*, 1959, № 6, 47—48.

22. *Георгиев, Е.* Априлското въстание в художествената литература. — В: *Април. въст. 1876—1966.* С., 1966, с. 208; Епопея на освободителната борба на българския народ в славянските литератури. С., 1976.

23. *Първев, Г.* Полската общественост за българите и Априлското въстание. — *ИП*, 1970, № 3, 65—72.

24. *Шарова, Кр.* Априлското въстание и борбата за освобождение на другите южнославянски народи. — В: *Април. въст. 1876—1966.* С., 1966, с. 131 сл.; *Игнятович, Дж.* Сръбски източници за овладяване на „Радецки“.— *Лит. фронт*, № 22, 26 май 1966; *Кадич, А.* Шросмайер и българите. — *ЛМ*, 1970, № 6, 89—102; *Батовски, Х.* Балканските държави и българският въпрос по време на Априлското въстание през 1876 г. — *ИИИ*, 16—17, 1966, 317—331; *Јововић, В.* Прве вијести у „Гласу црногорца“ о Априлскому устанку 1876 г. у Бугарској. — *ИНБ„КМ“*, 12, 1972, 269—273; *Трайков, В.* Априлското въстание, Източната криза и балканските народи. — *ВИС*, 1976, № 1, 71—94; *Жечев, М.* „Вълненията в България“. /Гръцкият печат за Априлското въстание/. — *ЛМ*, 1976, № 3, 16—19.

25. *Георгиев, Е.* Априлското въстание..., 213—214.

26. *Тодоров, Н.* Априлското въстание и гръцката общественост. — В: *Април. въст. 1876—1966.* С., 1966, 151—159.

27. *Constantinescu-Iași, P.* Studii istorice româno-bulgare. București, 1956, 137—170; *Сюпюр, Е. и М. Младенова.* Ек отвъд Дунава. Априлското въстание в румънския печат. С., 1976; *Завера, Д.* Априлското въстание отразено в румънския печат и в румънската литература. — *ЛМ*, 1976, № 3, 155—160.

28. *Попруженко, М.* Общественные настроения в России накануне Освободительной войны. — В: *Прослава на Освободителната война 1877—1878.* С., 1929, 287—310; *Козьменко, И. В.* Русское общество и Апрельское восстание 1876 года. — *ВИ*, 1947, № 5, 95—108; *Христов, Хр.* Руската общественост и българското националноосвободително движение в навечерието на Руско-турската война от 1877—1878 г. — В: *Освобождението на България от турско иго.* С., 1958; *Митев, Й.* Защита на българите от руските дипломатически представители в България и Цариград след Априлското въстание. — В кн. му: *Исторически студии.* С., 1963, 3—69; *Конобеев, В. Д. и В. И. Мазаев.* Руската общественост и въпросът за бъдещето на България след Априлското въстание. — *ЛД*, 6, 1977, 176—196; *Улунян, А. А.* Апрельское восстание 1876 года в Болгарии и Россия. М., 1978.

29. *Попруженко, М.* Цит. съч., с. 294.

30. *Христов, Хр.* Руската общественост..., с. 30.

31. Пак там, с. 31.

32. *Сохан, П. и В. Н. Жук.* Националноосвободителната борба на българския народ от средата на 70-те години на XIX в. и украинската общественост. — В: *В чест на Хр. Христов.* С., 1976, 193—206; *Фомин, Ю. Е.* Обществеността на Украйна и българското националноосвободително движение през 1876—1878 г. — В: *Бълг. възраждане и Русия.* С., 1981, 58—79; *Улунян, А. А.* Отзвуци на Априлското въстание в арменския печат и в арменското националноосвободително движение. — *ИП*, 1976, № 1, 56—66; *Мегрелидзе, Ш. В. и Ш. А. Бадридзе.* Балканските събития през 1876 г. и грузинската общественост. — *ИП*, 1976, № 1, 66—72.

33. *Шарова, Кр.* 100-годишнината от Априлското въстание и някои проблеми на българската национална революция. — *В*, 1976, № 6, с. 55.
34. *Маждракова-Чавдарова, О.* За идейно-политическата подготовка и последователност на Априлското въстание. — *ИП*, 1976, № 1, 11—33; Априлското въстание и постиженията на българското национално-революционно движение. — *ВИС*, 1982, № 2, 55—77.
35. *Косев, Д.* Априлското въстание — връхна точка на българската национално-демократическа революция. — В: *Април. въст. 1876—1966*. С., 1966, с. 17.
36. *Гандев, Хр.* Априлското въстание 1876. С., 1974, 180—181.
37. *Шарова, Кр.* Българската национална акция в Европа след Априлското въстание и Русия. — *ЛД*, 6, 1977, 197—261.
38. *Ковачева, М.* Драган Цанков, общественик, политик и дипломат до 1878. С., 1982, 166—190.
39. Из архивата на Н. Геров. 1. С., 1911, 142—146, 151—154; Априлското въстание 1876. 2. С., 1955, с. 110, 118, 146—147; Възпоменателен сборник по случай 100-годишнината от Априлското въстание и Ботевата чета. 1876. 1. С., 1976, 445—447, 452; *Балабанов, М.* Цит. съч., 72—105, 220—255, 273—282, 360—373, 431—432; *Маждракова-Чавдарова, О.* Революционни дейци от Пазарджишкия край в подкрепа на българската освободителна акция след Априлското въстание. — *ВИС*, 1986, № 1, 119—143.
40. *Христов, Хр.* Освобождението на България и политиката на западните държави. 1876—1878. С., 1968, 47—48.
41. *Шарова, Кр.* Българският въпрос пред Европа. . ., 486—497; *Пантев, А.* Българският въпрос във Великобритания, 94—117.
42. *Бурмов, Ал.* Български революционен централен комитет. 1868—1877. — В кн. му: *Избр. произв.* 3. С., 1976, 80—86; Към историята на руско-българските връзки през 1876 г. „Българско човеколюбиво настоятелство" в Букурещ. — В кн. му: *Избр. произв.* 3. С., 1976, 245—258; *Шарова, Кр.* Българската национална акция в Европа. . ., 206—238; *Стателова, Е.* Евлоги Георгиев и освобождението на България. — *ЛД*, 6, 1977, 262—273.
43. *Чехларов, Н.* Документи за българското възраждане. — *СбНУНК*, 22—23, 1906/1907, 1—64; *Уста-Генчов, Д.* Документи за историята на последния Български централен революционен комитет в Букурещ. — *ИИД*, 7—8, 1928, 227—251; *Никитин, С. Н.* Славянские комитеты в России 1859—1876 гг. М., 1960, 330—335; Освобождение Болгарии от турецкого ига. 1. М., 1961, с. 103, 435, 446; *Бурмов, Ал.* Цит. съч., 80—87; *Христов, Хр.* Освобождението на България и политиката на западните държави, 40—48; *Генов, Ц.* Българската емиграция и националноосвободителното движение в навечерието на Руско-турската война. — *ИП*, 1968, № 1, 75—90; *Шарова, Кр.* Българската национална акция. . ., 206—260; Възпоменателен сборник по случай 100-годишнината от освободителната Руско-турска война 1877—1878. 1. С., 1979, 36—40.
44. *Шарова, Кр.* Априлското въстание и борбата за освобождението. . . 131—150.
45. Възпоменателен сборник по случай 100-годишнината от освободителната война 1877—1878. 1, 27—28, 31, 35; *Груић, С.* Бугарски доброволци у српско-турском рату 1876 година. — *Ратник*, 1892, № 4, с. 351.
46. *НБКМ БИА*, II Г 859. .
47. *Христов, Хр.* Освобождението на България и политиката на западните държави, 44—45.
48. *ГБЛ ОР*, ф. Чижов, п. 3, номер 4, л. 150—154.
49. *Чехларов, Н.* Цит. съч., с. 18.
50. *ГБЛ ОР*, ф. Черк. 9, ед. хр. 18, л. 56.
51. История дипломатии. 2. М., 1963, с. 95.
52. Освобождение Болгарии. . . 1, с. 484.
53. *Buckle, G. E.* The Letters of Queen Victoria. 1. London, 1926, p. 501.
54. Нова България, № 45, 11 ноем. 1876.
55. *Бужашки, Е.* Възникването на буржоазната политическа система в България. — В: *България 1300. Институции и държавна традиция*. 1. С., 1981, 603—685.
56. *Христов. Хр.* Българското националноосвободително движение в 1876 г. и Цариградската конференция. — *СпБАН*, 1966, № 2, с. 21.
57. *Маждракова-Чавдарова, О.* Комитетските дейци и съмишленици в България в навечерието и по време на Освободителната война 1877—1878 г. — В: *Пробл. на Бълг. възраждане*. С., 1981, 93—151.
58. Български глас, № 27, 23 окт. 1876; *ДБИ*, 4, 349—354; *Христов, Хр.* Два проекта за държавно устройство на България 1876 г. — *ИИИ*, 16—17, 1966, с. 479.
59. *НБКМ БИА*, ф. 11, а. е. 8, л. 41—42.
60. *Чехларов, Н.* Цит.съч., с. 33, 40, 45.
61. Освобождение Болгарии. . .1, с. 557.
62. Пак там, с. 489.
63. Пак там, с. 546, 550.
64. *Христов, Хр.* Освобождението на България и политиката на западните държави, с. 85.
65. *Elliot, H. G.* Some Revolutions and other Diplomatic Experiences. London, 1922, p. 280, 281.
66. *АВПР*, ф. Канцелярия, 1876. д. 33, л. 418.
67. *Генов, Г.* Източният въпрос. 2. С., 1926, с. 317.
68. *Петросян, Ю. А.* „Новые османы" и борьба за конституцию 1876 г. в Турции. М., 1958, с. 108, 114—115; Освобождение Болгарии. . . 1, с. 422, 427, 480; *Христов, Хр.* Освобождението на България и политиката на западните държави, 79—95.
69. Constitution ottomane, promulguée le 7 zilhidje 1293 /11/23 déc. 1876/. Constantinople, 1876.
70. *Самарджиев, Б.* Крахът на конституционизма в Османската империя /1877—1878/. — *ИП*, 1971, № 5, с. 75.
71. *НБКМ БИА*, II А 4160.
72. Освобождение Болгарии. . . 1, с. 560, 602—604, 612, 614, 617; *ДБИ*, 2, 280—281; *Маждракова-Чавдарова, О.* За обстановката и политическите настроения в България в навечерието и по време на Руско-турската война 1877—1878 г. — *ВИС*, 1970, № 4, 69—77.
73. Public Record Office, FO, 78, 2681.
74. *Shanon, R. T.* Gladstone and the Bulgarian Agitation 1876. London, 1963, p. 264.

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА
Стр. 431/458
РУСКО-ТУРСКАТА ВОЙНА И ОСВОБОЖДЕНИЕТО НА БЪЛГАРИЯ /1877—1878/

1. Освобождение Болгарии от турецкого ига. 1. М., 1961, с. 314.
2. Восточный вопрос во внешней политике России, конец XVIII — начало XX в. М., 1978, 192—213.
3. *Татищев, С. С.* Император Александр II, его жизнь и царствование. 2. М., 1911, с. 359; История дип-

ломатии. 2. М., 1945, с. 112.
4. *Милютин, Д. А.* Дневник Д. А. Милютина. 2. М., 1949, с. 132.
5. *Петросян Ю. А.* „Новые османы" и борьба за конституцию в Турции. М., 1958; *Самарджиев, Б.* Крахът на конституционализма в Османската империя /1877—1878 г./. — *ИП*, 1971, № 5, 72—82.
6. Нова България, № 27, 4 септ. 1876, с. 114.
7. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877—1878 гг. на Балканском полуострове. 8. СПб., 1898, с. 54; *Глушков, Хр.* Турското върховно командуване през Освободителната война. — *ИП*, 1977, № 5—6, 171—172.
8. *Татищев, С. С.* Цит. съч. 2, с. 387; *Sumner, B. H.* Russia and the Balkans. 1870—1880. Hampden etc., 1962, p. 262. Общо за позицията на Германия по Източния въпрос вж. Косев, К. Бисмарк, Източният въпрос и българското освобождение 1856—1878 г. С., 1978.
9. *Sumner, B. H.* Цит. съч., с. 262.
10. *Pribram, A. F.* The Secret Treaties of Austria-Hungary. 2. Cambridge, 1920, 201—203.
11. *Sumner, B. H.* Цит. съч., 599—601.
12. История дипломатии. 2, с. 116.
13. *Христов, Хр.* Освобождението на България и политиката на западните държави. 1876—1878. С., 1968, с. 101; *Пантев, А.* Българският въпрос във Великобритания. 1876—1878. С., 1981.
14. *Seton-Watson, R. W.* Disraeli, Gladstone and the Eastern Question. London, 1935, p. 171.
15. Особое прибавление к описанию русско-турецкой войны 1877—1878 гг. 4. СПб., 1901, 27—40.
16. *Беляев, Н. И.* Русско-турецкая война 1877—1878 гг. М., 1956, с. 72.
17. *Глушков, Хр.* Турското върховно командуване..., 168—179.
18. Сборник материалов по русско-турецкой войне... 12. 1899, с. 152.
19. *Христов, Хр.* Освобождението на България и политиката на западните държави, с. 125.
20. Освобождение Болгарии... 1, 643—644; 2, 20—21; *Бурмов, Ал.* Избрани произведения. 2. С., 1967, 80—86.
21. Освобождението 1878. Спомени. С., 1978, 336—349.
22. Освобождение Болгарии... 2, с. 143.
23. За хода на военните действия вж. *Фортунов, П. К.* Война 1877—1878 г. и освобождение Болгарии. М., 1950; *Беляев, Н. И.* Цит. съч.; *Кинов, Ив.* Военните действия на руската армия на Балканския боен театър през руско-турската война в 1877—1878 г. — В: *Освобождението на България от турско иго.* С., 1958, с. 115 сл.; *Георгиев, Г. и Вл. Топалов.* Кратка история на Освободителната война 1877—1878 г. С., 1958; *Генов, Ц.* Освободителната война 1877—1878. С., 1978.
24. Россия и национально-освободительная борьба на Балканах 1875—1878. М., 1978, с. 264, док. № 197.
25. Пак там, 265—266, 268—270, 276—277; *Беляев, Н. И.* Цит. съч., с. 208.
26. *Бендерев, Ат.* История на Българското опълчение и освобождението на България 1877—1878 г. С., 1930, с. 130; Освобождението 1878. Спомени, 43—70, 149—158; *Митев, Й.* Българското опълчение в Освободителната война. С., 1955; *Анчев, А.* Българското опълчение. С., 1968.
27. *Беляев, Н. И.* Цит. съч., с. 208.
28. Пак там, 209—230; Россия и национально-освободительная борьба..., 293—296, док. № 226; *Генов, Ц.* По бойния път на освободителите. С., 1976, с. 65 сл.; Така изгря свободата. С., 1953, с. 31 и др.
29. *Генов, Ц.* По бойния път..., с. 76; Россия и национально-освободительная борьба..., 326—331.
30. *Георгиев, Г. и Вл. Топалов.* Цит. съч., с. 215.
31. *Генов, Ц.* По бойния път..., 93—95.
32. *Беляев, Н. И.* Цит. съч., с. 169; Россия и национально-освободительная борьба..., 272—276.
33. *Беляев, Н. И.* Цит. съч., с. 233, 242, 243—251; Россия и национально-освободительная борьба..., 301—307.
34. *Татищев, С. С.* Цит. съч. 2, с. 401; *Милютин, Д. А.* Цит. съч. 2, с. 214.
35. *Беляев, Н. И.* Цит. съч., с. 274.
36. *Георгиев, Г. и Вл. Топалов.* Цит. съч., с. 422.
37. *Беляев, Н. И.* Цит. съч., с. 321.
38. *Генов, Ц.* Освободителната война..., 199—207.
39. *Беляев, Н. И.* Цит. съч., с. 364; Россия и национально-освободительная борьба..., 345—351, 362.
40. *Дойнов, Д.* Националнореволюционните борби в Югозападна България през 60-те и 70-те години на XIX в. С., 1976, 168—175.
41. *Генов, Ц.* По бойния път..., с. 197.
42. Освобождение Болгарии... 2. М., 1964, с. 185; *Немирович-Данченко, Н.* Год войны. Дневник русского корреспондента. СПб., 1879, с. 17; *Обретенов, Н.* Архиерейски послания. Русе, 1883, с. 7; *Тодоров, Г.* Българската обществеост и Руско-турската война през 1877—1878 г. — В: *Освобождението на България от турско иго.* С., 1958, с. 230; *Паскалева, В.* Българската възрожденска буржоазия и Освобождението. — *ИП*, 1977, № 5—6, 68—88.
43. Parliamentary Papers /Blue Books/. Turkey, No 1 /1878/, p. 139, 197, 253, 434—435.
44. Пак там, с. 228, 231, 475.
45. *AMAEP*, Correspondance politique. Turquie. Philippopolis, 1857—1877, 1857—1877, p. 401.
46. Пак там, с. 431.
47. Освобождение Болгарии... 2, с. 371, 447—449, 464, 468—469; *Табаков, С.* Опит за история на гр. Сливен. 2. С., 1924, 308—315.
48. Public Record Office, FO, 195, p. 40.
49. *Димитров, Г.* Страданията на българите и освобождението на България през 1877—1878 г. С., 1899; *Тонев, В.* Добруджа през Възраждането. Варна, 1973, 241—260; *Дойнов, Д.* Национално-революционните борби..., 126—131; *Маждракова-Чавдарова, О.* За обстановката и политическите настроения в България в навечерието и по време на Руско-турската война 1877—1878 г. — *ВИС*, 1979, № 4, 67—82.
50. *ТИБИ*, 4, Ч. 1, с. 343, 351, 358, 370 и др.
51. Освобождение Болгарии... 1, с. 457.
52. Стара планина, № 67, 28 апр. 1877, 3—4; № 68, 5 май 1877, с. 1; № 71, 12 май 1877, с. 1; Български глас, № 47, 7 май 1877, с. 4. *Вълков, Г.* Българското опълчение. С., 1983.
53. Parliamentary Papers /Blue Books/. Turkey, No 15 /1878/, p. 214.
54. Освобождение Болгарии... 2, с. 529.
55. *Руменин, Р.* Българското опълчение 1877—1878. Личен състав. По документи на ЦВА — В. Търново. С., 1978, 11—19; Социалният състав на Българското опълчение. — *ВИС*, 1978, № 1, 147—150.
56. *Генов, Ц.* Освободителната война..., с. 249.
57. *Руменин, Р.* Българското опълчение, 11—19. Според това изследване до 15 юли 1878 г. общо броят на българските доброволци, записали се в Опълчението, възлизал на 12 822 души.

58. Московские ведомости, 17 май 1877.
59. *Конобеев, В. Д.* Бойната дружба между руси и българи през Освободителната война 1877—1878 г. С., 1957, с. 19, 210.
60. *Генов, Ц.* По бойния път..., 19—21.
61. *Генов, Ц.* Освободителната война..., с. 249.
62. Българското опълчение. 1. С., 1956, с. 267, 491.
63. *Димитров, Г.* Четите, милицията и въоръжените отряди през Освободителната война /1877—1878/. — *ВИС*, 1967, № 6, 93—104; *Дойнов, Ст.* Българската общественост и Руско-турската освободителна война 1877—1878. С., 1978.
64. Россия и национально-освободительная борьба..., с. 263.
65. *Маждракова-Чавдарова. О.* Комитетските дейци и съмишленици в България в навечерието и по време на Освободителната война от 1877—1878 г. — В: *Пробл. Бълг. възраждане.* С., 1981, 93—151.
66. Освобождение Болгарии... 2, 2, 196—197.
67. Пак там, с. 232; Възпоменателен сборник по случай 100-годишнината от Руско-турската война 1877—1878. 1. С., 1979, с. 214.
68. *Конобеев, В. Д.* Бойната дружба..., с. 84; *Виноградов, В. И.* Русско-турецкая война 1877—1878 и освобождение Болгарии. М., 1978, с. 204.
69. *Улунян, А. А.* Болгарский народ и Русско-турецкая война 1877—1878 гг. М., 1971, с. 56.
70. Освобождение Болгарии.. . 2, док. № 188.
71. *Улунян, А. А.* Цит. съч., 55—57; Възпоменателен сборник по случай 100-годишнината от освободителната Руско-турска война. 1, с. 223, 228, 230, 294—295, 348 и др.
72. *Улунян, А. А.* Цит. съч., с. 97; *Дойнов, Д.* Национално-революционните борби..., 143—145; *Маждракова-Чавдарова, О.* Войводата Цеко Петков в националноосвободителните борби според неговото ръкописно изложение от 1879—1880 г. — *ВИС*, 1983, № 6, 126—140.
73. *Улунян, А. А.* Цит. съч., с. 57; *Генов, Ц.* Освободителната война..., 253—256.
74. *Генов, Ц.* По бойния път..., с. 45, 147.
75. *Кирил патриарх Български.* Съпротивата срещу Берлинския договор. Кресненското въстание. С., 1955, с. 14.
76. *Генов, Ц.* По бойния път..., с. 198.
77. Освобождение Болгарии... 2, с. 304, 449, 465 и др.; *Тонев, В.* Цит. съч., 258—262.
78. Освобождение Болгарии... 2, с. 368, 442; *Улунян, А. А.* Цит. съч., с. 63, 126.
79. Освобождение Болгарии... 2, с. 229, 277, 278, 283, 285, 325, 371 и др.; *Тодоров, Г.* Ролята на българите в руското разузнаване през Освободидителната руско-турска война. 1877—1878 г. — *ИИИ*, 9, 1960, с. 3; Възпоменателен сборник по случай 100-годишнината от освободителната руско-турска война. 1, 244—245, 254—258, 268, 270—271, 276, 282—283, 286, 288, 291, 294—296, 300, 308, 317, 320; *Улунян, А. А.* Цит. съч.
80. Възпоменателен сборник по случай 100-годишнината от освободителната руско-турска война . 1, 193—194, 223; *Улунян, А. А.* Цит. съч., с. 94, 101; *Дойнов, Д.* За личността на българина Г. А. Цариградски и дейността му в Освободителната война 1877—1878. — *ВИС*, 1958, № 1; *Генов, Ц.* Освободителната война..., 239—256.
81. *Хаджиниколов, В.* Икономическата помощ, оказана от Българското население на руските войски през Руско-турската война от 1877—1878 г. — В: *Освобождението на България от турско иго.* С., 1958, с. 256; За българите в Освободителната война и за нейния характер. — *ИП*, 1968, № 1, 22—47; *Горанов, П.* За материалната помощ, оказана от българското население на руските войски през Освободителната война. — *ИП*, 1977, № 5—6, 127—138.
82. *Улунян, А. А.* Цит. съч., с. 110; *Генов, Ц.* По бойния път..., с. 130; *Костова, Ем.* Нашата историопис за участието на българите в Освободителната война. — *ИП*, 1977, № 5—6, 228—236.
83. *Левинтов, Н. Г.* Аграрные отношения в Болгарии накануне Освобождения и аграрный переворот 1877—1878 годов. — В: *Освобождение Болгарии от турецкого ига.* М., 1953, с. 139; *Беров, Л.* Аграрното движение в Източна Румелия по време на Освободителната война. — *ИП*, 1956, № 1, с. 1; *Христов, Хр.* Аграрният въпрос в българската национална революция. С., 1976, с. 263. *Тонев, В.* Временното руско управление в Добруджа /1877—1879 г./ — *ИП*, 1982, № 6, 24—26.
84. Haus-, Hof- und Staatsarchiv, PA, XII /Türkei/, 120 Beiträge, 1877, V—VII.
85. *Тодоров, Г.* Временното русуправление в България през 1877—1879 г. С., 1958, с. 125; *Беров, Л.* Икономическите последици от Руско-турската война през 1877—1878 г. — В: *Освобождението на България от турско иго.* С., 1953, с. 415.
86. *Левинтов, Н. Г.* Цит. съч., с. 204.
87. Освобождение Болгарии... 2, с. 412, 427, 444, 454 и др.
88. Пак там, с. 421, 463, 501, 504, 505, 515, 517 и др.
89. *Гандев, Хр.* К изучению деятельности русского оккупационного управления в Восточной Румелии 1878—1879 г. — *ЗНИОРСУ—П.*, 6, 1937, № 36, с. 5.
90. Освобождение Болгарии... 2, 422—423; *Шекеров, Ив.* Освобождението на Карлово. — В: *Пловдив 1878—1968.* Пловдив, 1968, 75—82.
91. Освобождение Болгарии... 2, 272—273, 421—422.
92. Parliamentary Papers /Blue Books/. Turkey, No 28 /1878/, p. 28, 29, 33, 43, 56; *Hristov, Hr.* Les „Livres bleus" anglais et la libération de la Bulgarie en 1877—1878. — *ЕН*, 2, 1965, p. 239; Освобождението 1878. Спомени, 189—191, 507—530.
93. Parliamentary Papers /Blue Books/. Turkey, No 28 /1878/, p. 28.
94. Public Record Office, FO, 1184; Parliamentary Papers /Blue Books/. Turkey, No 42 /1878/, p. 73, 74; No 45 /1878/, p. 16.
95. *Христов, Хр.* Освобождението на България от турска власт и славянската общественост. — *СФ*, 5, 1963, с. 193.
96. *Хаджиниколов, В.* За българите в Освободителната война..., 22—47.

ГЛАВА ПЕТА
Стр. 458/476
САНСТЕФАНСКИ МИРЕН ДОГОВОР И БЕРЛИНСКИ КОНГРЕС

1. *Татищев, С. С.* Император Александър II, его жизнь и царствование. 2. М., 1911, с. 429.
2. Россия и национально-освободительная борьба на Балканах 1875—1878. М., 1978, 359—360.
3. *Татищев, С. С.* Цит. съч. 2, с. 439.
4. *Христов, Хр.* Освобождението

на България и политиката на западните държави. 1876–1878. С., 1968, с. 116; *Пантев, А.* Българският въпрос във Великобритания 1876–1878. С., 1981.
5. *Татищев, С. С.* Цит. съч. 2, с. 384.
6. *Милютин, Д. А.* Дневник Д. А. Милютина. 2. М., 1949, с. 174.
7. *Morley, J.* The Life of William Gladstone and the Eastern Question. 2. New York, 1921, p. 199.
8. *Seton-Watson, R. W.* Disraeli, Gladstone and the Eastern Question. London, 1935, p. 199.
9. *Sumner, B. H.* Russia and the Balkans. 1870–1880. Hamden etc., 1962, p. 321.
10. *Buckle, G. E. et W. F. Monypenny.* The Life of Disraeli. 6. London, 1920, p. 173.
11. *Seton-Watson, R. W.* Цит съч., с. 233.
12. *Buckle, G. E.* The Letters of Queen Victoria. 1. London, 1926, 547–550.
13. *Hristov, Hr.* Les „Livres bleus" anglais et la libération de la Bulgarie en 1877–1878. – *EH*, 2, 1956, 239–254.
14. *Seton-Watson, R. W.* Цит. съч., с. 298.
15. *Татищев, С. С.* Цит. съч., с. 426.
16. *Wertheimer, Ed.* Graf Julius Andrassy, sein Leben und seine Zeit. 2. Stuttgart, 1913, p. 61; *Христов, Хр.* Цит. съч., с. 594.
17. *Buckle, G. E.* Цит. съч., с. 594.
18. *Милютин, Д. А.* Цит. съч. 3, с. 16.
19. *Seton-Watson, R. W.* Цит. съч., с. 329.
20. *Трайков, В.* Освободителната руско-турска война и балканските народи. – *ВИС*, 1978, № 1, 28–40; Румъния и освобождението на България. – В: *Освобождението на България.* С., 1982; *Тонев, В.* Добруджа по време на Освободителната война. – *ИП*, 1977, № 5–6, 162–166.
21. *Христов, Хр.* Цит. съч., с. 142.
22. *Косев, К.* Бисмарк, Източният въпрос и българското освобождение. С., 1978, 409–419; *АВПР*, ф. Канцелария, 1878, Д-18, л. 245.
23. Die grosse Politik der europäischen Kabinete 1871–1914. 2. Berlin, 1922, 326–331.
24. Сан Стефано. Записки графа Н. П. Игнатьева. Петроград, 1916, 26–28.
25. Пак там, с. 77.
26. Пак там, с. 86.
27. Пак там, с. 91.
28. Пак там, с. 96.
29. Layard Papers. Vol. 5. Memoirs, Beaqueathed by Lady Layard. Britisch Museum. Additional M. S. 38936, 188–193.
30. Сан Стефано. Записки графа Н. П. Игнатьева, 112–115, 126.
31. Освобождение Болгарии... 2, 523–524.
32. *Трайков, В.* Обявяване на независимостта на Румъния и участието ѝ във войната от 1877–1878 г. – *ИП*, 1977, № 5–6, 52–67; Освободителната руско-турска война...
33. *Стефанова, Сл.* Международни актове и договори /1648–1918/. С., 1958. *Милкова, Ф.* Санстефанският мирен договор. – В: *Освобождението на България.* С., 1982, 65–74.
34. *АВПР*, ф. Канцелария, д. 92, л. 35.
35. *Sumner, B. H.* Цит. съч., с. 389.
36. *АВПР*, ф. Канцелария, 1878, оп. 470, д. 79, т. I, л. 235, 236.
37. *Христов, Хр.* Цит. съч., с. 163.
38. *Милютин, Д. А.* Цит. съч. 3, с. 26; *Газенкампф, М. А.* Мой дневник на войне 1877–1878 годов. – *ВЕ*, 1906, май–июль.
39. Сан Стефано. Записки графа Н. П. Игнатьева, с. 33 сл.
40. Пак там, с. 357 сл.
41. *Милютин, Д. А.* Цит. съч. 3, с. 36, 46.
42. После Сан Стефано. Записки графа Игнатьева. – *ИВ*, 143, 1916, № 3, с. 659.
43. *Татищев, С. С.* Цит. съч. 2, с. 486.
44. *Ристић, Јов.* Дипломатска историја Србије. 2. Београд, 1898, с. 113.
45. *Христов, Хр.* Цит. съч., с. 145.
46. Parliamentary Papers /Blue Books/. Turkey, No 31 /1878/, p. 3, 20, 25, 39, 40, 42, 51; No 42/1878/ p. 15, 65.
47. Пак там, № 31 /1878/, p. 1, 2, 4, 7, 11, 44, 52, 61; № 45 /1878/ p. 26, 29, 35.
48. Сан Стефано. Записки графа Н. П. Игнатьева, с. 265; *АВПР*, ф. Гл. ар., И–А$_1$ 1876–1878 гг., д. I, л. 427.
49. *АВПР*, ф. Турецкий стол /старий/, 1877, Д 1649, л. 15.
50. *Газенкампф, М. А.* Цит. съч., с. 551.
51. *Попов, В.* Руската помощ за изграждането на българската армия. – В: *Освобождението на България от турско иго.* С., 1958, с. 351.
52. Освобождение Болгарии... 3, док. 96.
53. Пак там, док. 98; *Божинов, В.* Берлинският конгрес и отзвукът му в България (1878–1879). – *Освобождението на България.* С., 1982, с. 260 сл. 1878. Graz, 1957, p. 83.
54. *Панайотов, Ив.* Към дипломатическата история на Берлинския конгрес. – *ИП*, 1977, № 5–6, 89–100.
55. *Novotny, Al.* Quellen und Studien zur Geschichte des Berliner Kongresses 1878 p. 83.
56. Parliamentary Papers /Blue Books/, Turkey, No 39 /1878/.
57. Протоколите на Берлинския конгрес. С., 1885, с. 12.
58. *Buckle, G. E. et W. F. Monypenny.* Цит. съч. 6, с. 323.
59. Протоколите на Берлинский конгрес, с. 173.
60. *АВПР*, ф. Канцелария, 1878, д. 96, л. 16.
61. Пак там, л. 17.
62. Пак там; *Novotny, Al.* Цит. съч., с. 55, 80, 95.
63. Протоколите на Берлинский конгрес, 54–78.
64. Протести против статута на Източна Румелия, определен на конгреса, изпратило населението на много градове. Вж. Россия и национально-освободительная борьба..., 391–393.

Дял V

КУЛТУРНО РАЗВИТИЕ

Доминика Ламбрева,
маслен портрет
от Станислав Доспевски,
1861 г. Окръжна картинна
галерия — Пазарджик

ТРАДИЦИОННА НАРОДНА КУЛТУРА Стр. 489/496. ФОРМИРАНЕ НА ОБЩОНАЦИОНАЛЕН КНИЖОВЕН ЕЗИК. РАЗВИТИЕ НА БЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРА И КНИЖНИНА Стр. 496/519. РАЗВИТИЕ НА НАУКАТА И ТЕХНИЧЕСКИТЕ ПОЗНАНИЯ Стр. 519/527. РАЗВИТИЕ НА ИЗКУСТВАТА Стр. 528/541. БЕЛЕЖКИ КЪМ ДЯЛ V Стр. 541/543.

ГЛАВА ПЪРВА

ТРАДИЦИОННА НАРОДНА КУЛТУРА

1.

Традиционен бит и култура

В зависимост от степента на социално-икономическото развитие и от формирането и разпространението на буржоазните отношения, както и от свързаната с това социална диференциация в българското общество през този период се обособили няколко типа народна битова култура. Обликът на народната битова култура следователно бил в пряка функционална зависимост от социално-икономическите процеси.

Една сравнително малка група селища, които били слабо засегнати от стоково-паричните отношения и стояли в периферията на новите социално-икономически процеси, запазили своята традиционна народна битова култура. Селищата от този тип обикновено били далече от оживените търговски пътища и не разполагали с добри съобщителни връзки. Такъв характер имала културата в някои пръснати селища в планинските райони на страната — западния дял на Стара планина, Западните покрайнини, Софийско, части от Македония, Родопите и др.[1]

В голяма част от българските селища, които били пряко засегнати от обществено-икономическите промени, но останали извън областите, в които се разгорял най-силно възрожденският процес, измененията в народната култура настъпвали бавно и в по-ограничени размери. Такива били преобладаващият брой равнинни селища /в Тракийската низина и Дунавската равнина/, където традиционното земеделие било запазено като основен поминък. Въпреки че земеделските продукти били включени в стоково обръщение, самото земеделие не променило традиционния си характер. В културно-битовата сфера, стояща близо до земеделието, не настъпили особени промени. Земеделските оръдия, стопанските постройки, транспортните средства и др. не се изменили особено. Не настъпили и някакви особени промени в жилището.

И тук, както и в цялата потребителска сфера на бита промените идвали като отражение на повишените покупателни възможности на част от населението. В тях намерило израз културното влияние от страна на развитите типично възрожденски селища. Това бил един от пътищата за формиране и задоволяване на повишаващите се битови потребности.

Съществено нов момент в изискванията на населението към предметите на бита било те да бъдат и представителни. Навлезли в употреба фабричните тъкани, вълнените и памучните прежди, боите, галантерията и редица произведения на градските занаяти /някои горни дрехи, обуща, металически накити, предмети за домашната уредба и др./. По-съвършени от домашно произвежданите и недостъпни за всички, те били белег за материално замогване, а притежанието им — въпрос на престиж.

В резултат на това по-представителните сфери на бита /жилище, облекло/ променили постепенно традиционния си вид. Жилището например добило ново разпределение с повече стаи. В уредбата му навлезли някои нови елементи, като например дървената ракла и писаният сандък за дрехи.[2] Започнало използуването на тъканите не само за чисто практически нужди /постилане и завиване/, но и за наредба на стаята, което било нов елемент от интериора. Облеклото станало пъстроцветно, украсено с много цветни ширити, гайтани, сърма и др. Металическите накити заменили част от старите, домашно изработени украси. Промените в бита на този тип селища /от равнините/ не били резултат от местно развитие на старите традиционни форми, а идвали в готов вид от по-големите градове, възприемали се от населението, като съжителствували с местната традиционна народна култура и постепенно прониквали в нея. Степента на това проникване била в

пряка зависимост от покупателните възможности на населението.

В този по-развит тип селища традиционният патриархален бит бил запазен в значителна степен, макар че през разглеждания период някои вярвания започнали да се отделят от обичайната практика. В празничната система се увеличавало значението на храмовите празници и на свързаните с тях селски сборове. Това засилване обаче не ставало за сметка на паганистичните елементи,тъй като те били здраво свързани с основния поминък — земеделието — и били устойчиви в обредната практика. Семейните отношения запазили традиционния си характер. Широко разпространение получили формите на т. нар. голямо семейство, основаващо се на общо владеене и обработване на земята.[3]

Този тип народна култура през Възраждането бил преобладаващ в българските земи. По своята структура тя продължавала да бъде традиционна, като отбелязвала забележими изменения главно в периферните пластове на материалната култура — външния облик на жилище, облекло и др.

Вторият тип селища, които били най-ярки представители на типичната възрожденска народна битова култура, били балканските и подбалканските селища Котел, Жеравна, Карлово, Калофер, Панагюрище, Копривщица, Елена, Габрово, Ловеч, Троян, Банско, Добринище, Струга, Прилеп, и мн. др., където стоковото производство, занаятите и търговията добили голям размах. Това били селища с компактно българско население. Именно тук най-интензивно протичал процесът на прехода от традиционната народна култура към новата възрожденска.

В този тип селища нямало достатъчно благоприятни условия за развитие на земеделието, затова то оставало в тях на по-заден план, като добавъчен поминък. За сметка на това бързо се усъвършенствували домашните занятия и свързаните с тях предачни уреди, чекръци, тъкачни станове и други средства за обработка на суровата вълна до превръщането ѝ в гайтани, чорапи, аби, шаяци. Материалното замогване на по-широки слоеве от населението, растящото им самочувствие и стремежът за външен показ стимулирали процъфтяването на приложните художествени занаяти. Развили се и се усъвършенствували до степен на изкуство дърворезбата, златарството, медникарството, кованото на желязо, килимарството и др. Предметите на народното изкуство заели широко място в бита.

Вътрешен вид на къщата на П. Р. Славейков в Трявна

Спецификата на стоковото производство и неговата организация намерили отражение в цялата обслужваща сфера на материалната култура. Основната част от трудовия процес била съсредоточена в дома. Това се отразило на външния вид на жилището, на обема и разпределението му. Къщата се строяла до улицата, а приземието се превръщало в работилница-дюкян. Увеличил се броят на помещенията и се обособил голям, добре осветен салон, където главно протичал производственият процес. Същата функция през лятото изпълнявал изнесеният напред широк дървен чардак.[4] Уредбата на жилището била също в зависимост от характера на трудовия процес, налагащ продължително стоене на едно място. Затова покрай стените се нареждали възглавници, които понякога се развивали в миндерлъци. Подът бил застилан с рогозки, козяци и черги. Стените били покривани с долапи и полици.

Новата домашна уредба имала не само чисто практическо предназначение. През този период тя добила и представителни функции, което отговаряло на растящото самочувствие и стремеж към изява у формиращата се буржоазна класа. Жилището и уредбата му станали обект на по-голямо внимание. Редица архитектурни детайли и битови предмети се превърнали в произведения на художественото творчество. Чардакът, дървените колони, рамките на прозорците, вратите, таваните и долапите започнали да се украсяват с резба.[5] Обект на украса станали медните съдове, предметите от ковано желязо, тъканите и др.[6] Жилището станало не само удобно и уютно, но и красиво както отвътре, така и отвън.

Не по-малко били и промените в облеклото. Традиционната българска носия била пригодена за селскостопанска работа. Затова тя не отговаряла вече на новите трудови и битови потребности. Тежкият и тесен сукман от аба не бил удобен за сложните движения при домашното манифактурно производство. Той и по вид не отговарял на нарасналото самочувствие и естетическите изисквания на възрожденската българка. Това наложило преустройството на традиционния сукман в по-удобна и представителна дреха. Така се появил женският възрожденски бръчник от тъкан шаяк и широка пола.[7] Освен това се променила ризата, появило се сукненото контошче, навлезли по-широко в бита обувките, копринените кърпи,

Вътрешен вид на гостна стая от Велико Търново, подредена в хана на Хаджи Николи. Окръжен исторически музей — Търново

Гостна стая в родната къща на Алеко Константинов в Свищов

престилките от кадифе, редица нови металически накити и др.[8] Частите от костюма се диференцирали на празнични и ежедневни, на летни и зимни. Отделило се долното от горното, нощното от ежедневното облекло. По този начин новото облекло било вече в състояние да задоволява и повишените културно-битови изисквания.

В преобладаващата си част новите елементи от облеклото доразвивали местната традиционна носия. Чуждото влияние се изразявало главно в определяне насоките на това развитие, но само дотолкова, доколкото отговаряло на местните условия. Затова новото възрожденско облекло запазило характера си на българско народно творчество. То било удобно, представително, усвоявало се сравнително бързо и се разпространявало масово в селищата от възрожденски тип, измествайки традиционната носия. Неговата поява оказвала по-широко влияние и върху цялостното развитие на българския народен костюм. По своите качества новият костюм представлявал облекло от възрожденски тип.

Аналогичен процес се извършвал и при мъжкото облекло, където традиционната носия от дебела бяла аба се оказала неподходяща дори по-рано от женската. Потребността от нови, по-практични мъжки дрехи съвпаднала по време със създаването на редовна турска войска. За нея в тези именно възрожденски селища се тъкали платове и се шиели дрехи по турски образец. Те били тъмни на цвят, с по-широки гащи /т. нар. потури/ и къси, удобни горни дрехи. Естествено било, след като се изработвали от българското население и били по-практични, те да бъдат възприети и от него. Още повече, че българите не схващали тези свои произведения като елемент на чужда култура. Така тъмните потури и късите до кръста горни дрехи, обточени с гайтани, залели села и градове, изтласквайки напълно старата разпространена широко някога мъжка белодрешна носия.[9] Незасегнати от този процес през Възраждането останали само Северозападна България и Софийско.[10]

Както се вижда, в този вид възрожденски селища процесът на преобразуване на традиционната народна култура в качествено нова, възрожденска протекъл най-интензивно.

В духовната сфера обаче този процес не е бил така изявен и неговите резултати не били така ясно очертани. Независимо от промените, които настъпили в жилището, домашната уредба и облеклото, духовната сфера на бита /семейните отношения и моралът/ не се променила съществено. Те продължавали да бъдат консервативни и запазвали патриархалния си характер.

Стремежът към външна изява на благополучие като белег за обществен престиж често водел до задържане на старите, по-примитивни, но с възможност за по-голямо натрупване битови форми и отношения. До голяма степен на това се дължало запазването на онази част от обичаите и обредите, които нямали широка обществена изява. Нарасналото материално благосъстояние намирало израз главно в празничната система с нейната обществена изява и в онези дялове от семейните обичаи, в които участвувала не само цялата родствена група, но и голяма част от териториалната.

Тук се проявявало имущественото неравенство сред българите. Като резултат от новия начин на производство, на създадените нови икономически отношения започнали бързо да се рушат родствените връзки. Постепенно те били заменяни с нови в рамките на професионалната група. През разглеждания период вече се смятало за нормално главните обредни лица да се избират не от родствениците, а между първенците на еснафа.

Както в целия обществен живот на селищата, така и в празничната система еснафските организации и общините оказвали значително влияние. В рамките на еснафа се утвърдили еснафският патронен празник и правото на религиозни церемонии. Именно на тази основа в еснафските организации, където преобладавал българският национален елемент, тези празници станали съществена част от българската празнична система. В този тип селища те до голяма степен придобили значението на старите празници на светци — семейно-родови покровители. Новият светец обаче бил покровител вече не на група, обединена от общ произход, свързана с родствени и териториални връзки, а на обединение, основано на професионално-териториален признак.

Новият характер на производството във възрожденския тип селища довел и до промени в тяхното устройство. Именно през този период голяма част от тези селища прераствали в типични български възрожденски градчета. Заедно с това тяхната култура и бит започнали да придобиват градски черти. Те се различавали както от традиционните, на чиято основа се формирали, така и от бита и културата на големите градски административно-стопански центрове.

Третият тип битова култура на българите през този период била тази в големите селища с дългогодишни и трайни градски традиции /Пловдив, Търново, Русе и др./. Тези градове били с разнородно по народностен състав население — извън основното българско население структурата в тези градове била по-различна. Тук доминирало присъствието на едрата търговско-промишлена буржоазия. В тези градове била съсредоточена

и значителна за онова време светска интелигенция. Сред тези прослойки се чувствувало в по-голяма степен влиянието на европейската култура, намерило израз в стила на градската архитектура, в уредбата на жилището, облеклото, духовната култура и др., които се унифицирали и почти напълно се откъснали от традицията. Битовата култура на тези прослойки наложила свой отпечатък и върху цялостния облик в живота на тези градове. Културният бит на еснафската прослойка постепенно се приспособявал и изравнявал по външни белези с налагащата се градска култура и бит. Той се ограничавал в рамките на материалните възможности на еснафа. Доколкото традиционните форми на бит и култура се срещали в този тип градове, това било резултат от непрекъснатия приток на селско население.

ДИНАМИЧНО ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ МЕЖДУ РАЗЛИЧНИТЕ ТИПОВЕ БИТОВА КУЛТУРА. Изтъкнатите разновидности на народния бит и култура в българските земи през разглеждания период се намирали в постоянна връзка и динамично взаимодействие помежду си. Това се дължало преди всичко на усилените стопански общувания между българите от различни райони на страната и на миграционните процеси. Народната битова култура надмогвала постепенно тесните селищни и областни рамки, започнала да се обособява със свои общи отличителни черти в границите на цялата българска етническа територия. Нейното единство се откроявало все по-релефно в сравнение с битовата култура на други народности в империята и извън нея.

Обединяването на народната битова култура се осъществявало по различни пътища. От традиционната битова култура започнали да отпадат местните функционално ненатоварени елементи. Постепенно изчезвали локалните белези на жилището, неговата вътрешна уредба, облеклото и др. От духовната култура отпаднали обществените изяви на местните обреди и обичаи. В рамките на общата битовокултурна система по-свободно протичал обмен на културни елементи. Усвоявали се главно онези от тях,които имали най-голямо практическо приложение и по-широк териториален обхват.

Особено голямо значение за обединяването имало разпространението на преобладаващия възрожденски тип битова култура. Тя не само се усвоявала като цяло, но влизала в повторно взаимодействие с традиционната народна култура, на чиято основа възникнала. С нейното възприемане до голяма степен се заличавали регионалните културни граници. Например усвояването на възрожденския тип облекло, жилище, уредба и т. н. водело до почти пълно отпадане на съществуващите по-рано в тях местни особености. Проникването и усвояването на новата възрожденска битова култура най-пълно задоволявали нарастващите потребности на българското възрожденско общество.

2. Художествени занаяти

През третата четвърт на XIX в. българското народно изкуство продължило да се развива и да създава свои художествени национални форми в различните области на приложното изкуство. Народните майстори-занаятчии все повече се стремели да отговорят на растящите изисквания. Същевременно те останали чужди както на разточителния разкош на Изтока, така и на индивидуализма на Запада. За тях било характерно чувството за мярка, което определяло художествения вкус.

На много места по българските земи се установила неделима връзка между декоративната живописна украса и дърворезбата. Това явление е особено характерно при дърворезбената украса на българския дом. Къщите в Пловдив са ярко свидетелство за синтеза между дърворезбата и декоративната живопис.

Приложните изкуства, особено дърворезбата, през разглеждания период оставали най-близки до народните традиции и не претърпели онова бързо развитие, което се чувствувало в живописта и графиката. Забавеният процес се диктувал до голяма степен от привързаността им към фолклора с неговите образи със семантична стойност, осъществяващи връзката с най-древните езически митове по българските земи.[11]

Тъй като през този период все още липсвала изящната скулптура в истинския смисъл на това понятие — явление, свързано по онова време с византийската естетика и традиции, — дърворезбата стояла най-близо до нея като приложно изкуство във възрожденска България.[12] Тя се развила както като приложно, така и като декоративно-монументално изкуство и намерила приложение и в черковната украса и в дома. Докато битовата резба оставала подчертано народна изява, дърворезбата по иконостасите и владишките тронове, по потоните на представителните жилищни помещения имала значителни художествени постижения.

Дърворезбата в жилищните интериори на възрожденската къща е също твърде богата като мотиви и композиционна разработка. Наред със стилизираните слънца по таваните, цветя и житни класове и тук се преплитат образи, оплодени от фолклора. С художествена стойност са и парапетите на вътрешните жилищни стълбища. Особено

Глинен крондир от Гоце Делчев. Етнографски институт и музей при Българската академия на науките — София

характерен елемент в дърворезбената украса на вратите и долапите е кипарисът, който символизира скръбта по мъртвите, предопределението на човешкия живот, понякога и справедливостта.

Резбата върху камък била свързана предимно с обработването на каменния материал, необходим за строителството на черкви, мостове, монументални сгради и съоръжения, украса над външни порти, над прозорци, по надгробни плочи, кръстове, по чешмите като малка архитектурна форма или обединена с монументалната архитектура. Наред с изображения на светци-патрони, на ангели, лъвове, двуглави орли, библейски и митически същества като постоянен елемент по фасадите и стените се срещали и мотивите на „дървото на живота“ като символ на първичната сила и вечност на живота, лозницата, петелът, символизиращ слънцето и плодородието, орелът, лебедът, гълъбът и т. н. — това били най-разпространените семантични образи в каменната пластика от Възраждането, която все повече излизала извън рамките на библейската тематика, за да премине към реалистично изобразяване на окръжаващата майстора-каменоделец действителност.

Художествените елементи намирали все повече място при изработването и украсата на народните носии. Везбата, шитата дантела, сложните платки са благодатно поле за изява на оригиналния художествен замисъл у отделния изпълнител от народа. Сравнително едрата структура на домашната памучна, конопена и вълнена тъкан, върху която е везано по онова време, обуславяла в значителна степен стила на шевиците. Богатството на цветовете на българските народни шевици покривало цялата спектрална скала: преобладавал червеният цвят, но има райони в източната част на страната, където той почти отсъствувал за сметка на черния, тъмносиния или тъмнокафявия. В орнаментиката преобладавали растителните мотиви, след което следват геометричните, зооморфните и антропоморфните фигури и изображения на битови предмети. Българската шевица запазвала славянски и старобългарски композиционни и орнаментални особености. На някои места се чувствувало известно турско влияние, влязло в българския бит през тази епоха, но, общо взето, то било ограничено. Например през втората половина на XIX в. чрез Цариград проникнали т. нар. „китки“ или „кенета“ — миниатюрни плетива, предназначени за украса на краищата на забрадки и женски ризи. Те се появили най-напред в Копривщица, Панагюрище, Пловдив, Калофер, Карлово, откъдето преминали и в по-широки селски среди.

Особено богати в цветово отношение са българските черги и килими. Килимите се изработвали в няколко селски и градски центрове. Постепенно се оформили два най-характерни типа български килими — чипровски и котленски. Богатство представляват дребните тъкани, специално престилката, една от най-представителните части на женското облекло, носеща характерните особености на всеки отделен район. Към тези тъкани спадат и възглавниците. При изработването на художествени тъкани се използувал предимно обикновеният хоризонтален стан, който се намирал почти във всяка българска къща. Само за широките килими се използувал отвеснният стан.

Художествената рисувана украса се появила

по раклите, най-често известни като брашовски сандъци, употребявани главно в градовете и в по-заможните села. Изкуството да се изписва постепенно било подето от иконописците в Трявна, Банско и др. Украсявани били и писаните лъжици, великденските яйца и др. Доколко художественият вид се превърнал в декоративна цел, личи от обстоятелството, че понякога украсата на яйцето се допълва и с налепени пъстри пискюлчета от цветни прежди. Изображенията са винаги стилизирани.

Продължило да се развива и по форма, и по цветова украса грънчарството — гърнета, делви, стомни, кани, паници и блюда, гювечи и т. н. Гравирането, цветното рисуване, налепването и скулптирането били средства за декоративното оформяне на тези представителни съдове. Като най-големи центрове на керамичното производство се издигнали Трънско, Берковско, Софийско, Битолско, Ресен, Струга и Велес. Особено разпространение получила троянската керамика.

Стари традиции имало кованото желязо. Художествената страна се изявявала или във формата, или в някоя подробност, или в допълнителна украса. Дори и най-обикновените ковачи влагали естетически усет, който ги превръщал до известна степен в художници в своя занаят. Истински художествени изделия били железните панти и чукчета по външните врати и порти на старите къщи и дворове. Голямо художествено майсторство българският ковач е постигнал в изработването на свещниците — от малките домашни свещници върху различни поставки до големите църковни свещници. Към тези произведения от ковано желязо спадат и приспособленията за придържане на главните в огнището — т. нар. „конче", „магаре", „мечка" и т. н.

Увеличили се художествените елементи и в медникарството — били изработвани различни котли, сахани, тасове, гюмове, ибрици, джезвета и т.н. с хубави профили и изящна съразмерност на различните части на съда. Със своята ковкост и податливост на гравиране направо с ръка и с получавания блясък медта давала повече възможности от желязото. Калайдисаните котли и сахани, особено когато били гравирани или с фестонирани краища, представлявали най-характерната вътрешна украса на българската народна къща.

Ново развитие получило златарството — то е свързано с нарастването на градовете, където се оформили цели златарски улици и чаршии. Употребяваната техника била разнообразна: филигран, ковано, леене. Особено ценни били украсените с емаил златарски произведения. В зависимост от предназначението им златарските произведения били изключително разнообразни — накити /различни игли, обици, подбрадници, гердани, колани, пафти, пръстени и т. н./, принадлежности за пушене /цигарета, табакери/, капаци за часовници, подноси, чаши, кутии, обшивки на книги, ореоли при иконите и т. н.

Българското народно изкуство имало подчертан национален характер. То било свързано с практическите нужди на народа. Художествените занаяти представлявали изкуство, което е целесъобразно, практично, здраво и същевременно красиво, съгласувано с чувството на българина за красота.[13]

ГЛАВА ВТОРА

ФОРМИРАНЕ НА ОБЩОНАЦИОНАЛЕН КНИЖОВЕН ЕЗИК. РАЗВИТИЕ НА БЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРА И КНИЖНИНА

1.

Формиране на общонационален книжовен език

Развитието на българския книжовен език след Кримската война е известно като „период на разгънато изграждане", резултат на „обогатяването на обществено-икономическите, културните и литературните процеси".[1] Културният живот получил по това време значителен размах. Наред с просветната книжнина /учебна и научно-популярна/ се развивали бързо публицистиката и художествената литература. Това налагало по-бързото развитие и на процесите на обработка и обогатяване на книжовния език. Принципните спорове, които са се водили през първата половина на XIX в., вече са били разрешени както теоретически, така до голяма степен и в живата практика на писателите, журналистите, авторите на учебници, учените. Окончателно победило схващането, че в основата на книжовния език трябва да легнат особеностите на живата, говоримата реч. Н. Геров е изразил това схващане в 1852 г. съвсем ясно: „Всичките просвещени народи, откак оставили старий си език и взели за учебен оний, който употребяват в жив разговор, тогава са взели преднина в науките."[2]

Шевици върху ръкав на риза от Пернишко. Етнографски институт и музей при Българската академия на науките — София

Единното принципно становище все още не означавало единство в решаването на конкретните въпроси за използуване на диалектите, езиковото строителство, правописа. До такова единство се стигало трудно поради липсата на общобългарски административен и културен център. Ролята на такъв център не можел да играе дори Цариград, въпреки че там живеело многобройно българско население, били издавани вестници, списания, учебници и т. н., защото по същото време имало голяма българска емиграция в Румъния, Русия и другаде, културно много дейна. Появили се и някои принципни различия. Например Раковски до края на живота си използувал широко езикови архаизми като граматична система. У него тези архаизми не са случайни, нито са някакъв неосъзнат остатък от миналото — те имат корените си в известни моменти от патриотичното преклонение на писателя пред миналото.

Необходимо е да се подчертае, че използувайки в една или друга степен диалектни елементи в речта си, българските възрожденци имали съзнанието, че пишат на един и същ език — на български, а не на шуменски, търновски, велешки, пловдивски или охридски език, и многократно заявявали това. Подобен книжовник например е Райко Жинзифов. В предговора към своя превод на „Слово о полку Игореве" той отбелязва: „Мие за български язик бройме той язик, кой ся говорит по цела Македония, Тракия и България, между говорите на кои има малу-многу разлика, но мие, както и секой българин некъсоглед, не можиме да речиме, що словото ръ̀ка или во̀да е македонско или тракийско, а ръка̀, вода̀ е българско, защото нема македонци или тракийци като отделни народи, а има само славяне-българе, които живеят по речените места, имената на кои може би имаят си право в землеописанието, а не и в народността."[3] Народните говори, на които са се опирали различните книжовници, образуват здраво единство и ясно очертават българската езикова общност.

Главната трудност при формирането на общия книжовен език бил изборът на диалектите, върху чиято основа трябвало да се образува. Западните български говори намирали твърде широко място в книжовния език през първата половина на XIX в. /например в произведенията на Н. Рилски, Й. Кърчовски и др./. След Кримската война те участвували в книжовната практика на Д. и К. Миладинови, Гр. Пърличев, Р. Жинзифов, К. Шапкарев и др. Р. Жинзифов предлагал по това време да бъде създаден книжовен език чрез заемане особености от различни говорни области на България върху смесена западнобългарска и източнобългарска основа. Против подобно изкуствено сглобяване на различни български говори се обявили редица книжовници. Така например първият председател на Българското книжовно дружество Марин Дринов изтъквал, че това е невъзможно. Според него книжовният език ще се изгради от даровитите писатели, които ще черпят от съкровищата на живата народна реч; ролята на Българското книжовно дружество в това отношение била да се грижи да разкрива богатствата на „всите наречия и поднаречия"[4]. Различия съществували и по въпроса, какъв диалект да бъде избран. Според Каравелов за основа на българския книжовен език следвало да се избере диалект, който е „най-правилен", но същевременно „длъжността на нашите съвременни писатели е да пишат така, щото да ги разбират не само карловци и калоферци, но и македонските българи". Петко Славейков се придържал към схващането, че трябва да се избере един среден диалект, който да се разбира добре от всички българи.

Постепенно в книжовната практика се налагало източното наречие /балканските говори/ поради обстоятелството, че от източнобългарските краища излизат през този период най-значителните български писатели, журналисти и публицисти/П.Берон,Иван Богоров, Н. Геров, Й. Груев, Д. Чинтулов, П. Р. Славейков, Л. Каравелов, Хр. Ботев, Д. Войников, В. Друмев, Н. Михайловски, Т. Бурмов, Т. Икономов, М. Дринов и др./. Източнобългарската основа съвсем не изключвала присъствието на редица западнобългарски черти в книжовния език.[5]

През третата четвърт на XIX в. продължил процесът на изграждане на книжовния език. Съществуват няколко книжовноезикови школи: Пловдивска /на Н. Геров и Й. Груев/, Търновска /на Н.Михайловски и Ив. Момчилов/, компромисна /на М. Дринов и Л. Каравелов/; тук трябва да се прибавят архаизиращата практика на Раковски и фонетичната школа на Н. Първанов. Различията между тези школи са свързани със създаване на граматични и правописни норми.

На фона на диалектната пъстрота в българския книжовен език преди Освобождението и на породените от нея оживени филологически спорове се очертали някои процеси и тенденции, общи за езика на всички български книжовни дейци. На първо място, ръководени от стремежа за езиково единство, в своето творческо развитие българските книжовници постепенно се освобождавали от тясно диалектните думи и форми. Независимо от личните си схващания по въпросите за диалектната основа на формиращия се български книжовен език, опрени на определена говорна среда, дейците, които пишели, започнали да включват в езика на съчиненията си все по-голям брой лексикални и граматични черти, намерили място в

езика на преобладаващия брой книжовници и превърнали се по този начин в общобългарски особености на книжовния език. По такъв начин постепенно и естествено се налагало единство в книжовноезиковата практика. Тази тенденция постепенно се превръщала в обективно действуващ процес. Бързото развитие на този процес, съпроводен от все по-налагащите се в езиковата практика на възрожденските книжовници общи тенденции по отношение употребата на църковнославянизми и на чужда лексика /турцизми, гърцизми и др./, а също и от унификационните процеси, свързани с установяването на конкретни езиково-стилистични и правописни норми в българския книжовен език, създавало предпоставки за ускореното завършване на изграждането на българския книжовен език на народна основа.

Важна роля в развитието на общонационалния книжовен език изиграл П. Р. Славейков със своята огромна и разностранна писателска, журналистическа, учителска и издателска дейност. Той познавал отлично народния език, черпел широко от всички пластове на живата разговорна реч, познавал много добре и литературната традиция, работел в много области — поезия, публицистика, художествена проза, учебникарска книжнина, преводи и др. Ив. Вазов отбелязал през 1895 г.: „Писател, поет даровит, той пръв със своя майсторски чук издяла от грубата скала на българския език статуя с изящни линии и форми, пръв изкара из тоя първобитен, неразработен инструмент ония сладки звукове, ония други песни, които са омайвали нашите юношески души и са поронили в тях първите семена от любов към хубавото, към поезията.“[6] За развитието на българския книжовен език много голям принос имали и Л. Каравелов и Хр. Ботев със забележителното си художествено и публицистично творчество.

2. Развитие на българската литература

В периода след Кримската война българската възрожденска литература отбелязала редица високи постижения. Изискванията на историческия момент определяли нейната огромна роля в обществения живот и в съдбата на народа. През този период се развили всички литературни жанрове — поезия, белетристика, драма, блестящо се проявила публицистиката, създала се българската литературна критика, работели забележителни писатели.

Ако в края на XVIII и първата половина на XIX в. може да се говори за известна приемственост между средновековна и нова литература, през третата четвърт на XIX в. се оформила литература от модерен тип, кристализирало вече ново художествено съзнание. Литературата заживяла като пълнокръвно художествено творчество. Демократична в своята дълбока същност, тя се поставила изцяло в служба на народните интереси, търсела положителния герой на епохата, отразявала народната съдба, по-определено се изявявали тенденциите на различните художествени методи/сантиментализъм, романтизъм, реализъм/.

Периодът до Освобождението е твърде кратък, за да се прибягва до периодизация на литературното развитие. До известна степен се отделят 70-те години с динамичното развитие на революционната поезия и публицистика, но и тук става дума за разгръщане на една голяма традиция, която започнала с творчеството на Раковски.

Налице била още една особеност — развитието на литературното дело на писателите било найтясно свързано с тяхната обществено-политическа дейност. Писателите били общественици, политически водачи, революционери, журналисти и публицисти. Тези техни занимания без съмнение влияели върху литературното им творчество и обуславяли някои особености на българската литература.

БЪЛГАРСКО НАРОДНО ТВОРЧЕСТВО. Интересът към българското народно творчество се появил през първата половина на XIX в., но найважните сборници с фолклорни творби излезли през 50—70-те години на XIX в.: „Болгарские песни из сборников Ю. Ив. Венелина, Н. Д. Катранова и других болгар“ на П. Безсонов /1855/, „Показалец“ на Г. С. Раковски /1859/, „Народне песме македонских бугара“ на Ст. Веркович /1860/, „Български народни песни“ на Д. и К. Миладинови /1861/, „Памятники народнаго быта болгар“ на Л. Каравелов/1861/, „Български народен сборник“ на В. Чолаков /1872/, „Български народни песни“ на О. Дозон /1875/. За пръв път светът узнал за огромното фолклорно богатство на българския народ. Фолклорът оказвал силно въздействие върху художественото творчество. В епохата, когато се търсели пътища за развитие на българската поезия, фолклорът бил неизчерпаема и привлекателна съкровищница на теми и сюжети, образи и поетика;той бил извор за познание на народния живот, психология и език. Признание дошло най-напред от чужденците. Веркович писал за българските народни песни: „Що се отнася за тяхната поетична красота и полет, мисля, че всеки читател, който има поетическо чувство и непокварен вкус, ще открие и усети тая красота при тяхното четене и така ще се увери, че българските славяни, макар и да са имали жалостна съдба и голяма ще-

та да са претърпели от чуждото влияние и натиск, поне поетическото си чувство не са загубили и по богатството на прекрасните народни песни са равни на останалите си съплеменници, клонки от един велик славянски народ, който целият може да се нарече предимно поетически народ."[7]

Много висока оценка получил Миладиновият сборник. Делото на двамата братя Димитър /1810—1862/ и Константин /1830—1862/ е една от най-светлите страници в историята на българската култура. Големи патриоти, образовани учители, смели борци, те са познавали отлично народа си, ценели са високо неговия поетически гений, изразен във фолклора. Подбудени от примера на другите славянски народи, насърчени от руския учен В. Григорович, те подготвили сборник с изключителна стойност и богато съдържание: 665 песни, множество пословици, гатанки, предания, обичаи, вярвания и т. н.; всички песни били представени с най-добри образци.

Миладиновият сборник има пряко отношение към развитието на българската литература; от него са се учили Ив. Вазов, П. П. Славейков, К. Христов, П. Ю. Тодоров и още много писатели. По-важно е друго обстоятелство — той заедно с другите публикувани сборници е затвърдил престижа на фолклора в очите на съвременните творци. Фолклорът оказал силно влияние в творческото развитие на Г. С. Раковски, Д. Чинтулов, П. Р. Славейков, Н. Козлев, Гр. Пърличев, Л. Каравелов, Хр. Ботев. Между тези поети е и К. Миладинов.

ПРЕВОДНА ЛИТЕРАТУРА. Преводната литература през третата четвърт на XIX в. се увеличила значително по количество, обогатила се по подбор на литератури и автори, подобрило се качеството на преводите, за което помогнало и участието на писатели-преводачи /П. Р. Славейков, Л. Каравелов/. Била обоснована теоретически необходимостта от запознаване с големите световни литератури — Нешо Бончев написал през 1873 г. специална статия „Класичните европейски писатели на български език и ползата от изучаването на съчиненията им". Той изтъкнал голямото значение на преводната литература, но предупреждавал, че трябва да се изучават „творенията на ония писатели, които стоят на първо място"; сам дава пример в това отношение, превеждайки Гогол и Шилер. Н. Бончев насочил вниманието на своите съвременници към руската литература: „Чрез нея ние по-лесно ще станем причастни на европейското просвещение."[8] Каравелов и Ботев също се занимавали с проблема за подбора на преводната литература, като посочвали, че трябва да се превежда онова, което отговаря на съвременните нужди на българския народ.

Преводната литература изпълнявала две функции — от една страна, възпитавала и разширявала погледа на интелигенцията, а, от друга, пряко влияела върху развитието на оригиналната литература. И след Кримската война продължили да се превеждат сантиментални и дидактични произведения, но постепенно проникнали европейските класици и особено руските реалисти. На български се появили творби на Ал. С. Пушкин, Н. В. Гогол, Н. М. Карамзин, Ив. А. Крилов, М. Ю. Лермонтов, Шевченко, Ал. Велтман и др. Славейков специално има голяма заслуга за популяризирането на руската поезия на български.

Преводната литература оказала значително влияние върху българските писатели и това е факт от голямо значение за развитието на българската литература след Кримската война.

ПОЕЗИЯ. Преобладаващият жанр през този период била поезията, с всички нейни видове — от лирическата песен до поемата. Макар че имала първите си талантливи представители вече през 40-те години /Н. Геров, Д. Чинтулов, П. Р. Славейков започнали тогава поетичната си дейност/, едва през втората половина на века българската поезия се разгърнала широко и се затвърдила като важен дял на литературното творчество с голямо обществено въздействие. Обществената активност на писателите определяла и нейния път като гражданска поезия. Сантименталната, любовната лирика не се изключвала — тя заемала широко място у ранния Славейков, но най-силните, представителните творби били на гражданска и патриотична тематика. Обществената атмосфера в навечерието на Кримската война и по време на самата война събуждала надеждите за освобождение, давала силен тласък на патриотичните чувства и засягала дълбоко съзнанието на писателите.

Това се вижда от поезията на Раковски, Чинтулов и Славейков.

Г. С. Раковски е изключително плодовит писател, историк, фолклорист, журналист и публицист. В българската литература той присъствува не само като поет, но и като мемоарист /„Неповинен българин", „Житие Г. С. Раковскаго, написано от него самаго" и др./; в това отношение продължава- една традиция, започната с автобиографията на Софроний.

Цялото книжовно творчество на Раковски е единно в своя патриотичен патос. Този патос е проникнал и в поетическите му опити — няколко стихотворения и поемата „Горски пътник" /1857/. Към поетическия свят на Раковски има една мъчно преодолима преграда — изкуствено архаизираният език, недостатъците на стиха. Но в този свят има силен момент — художественото мислене,

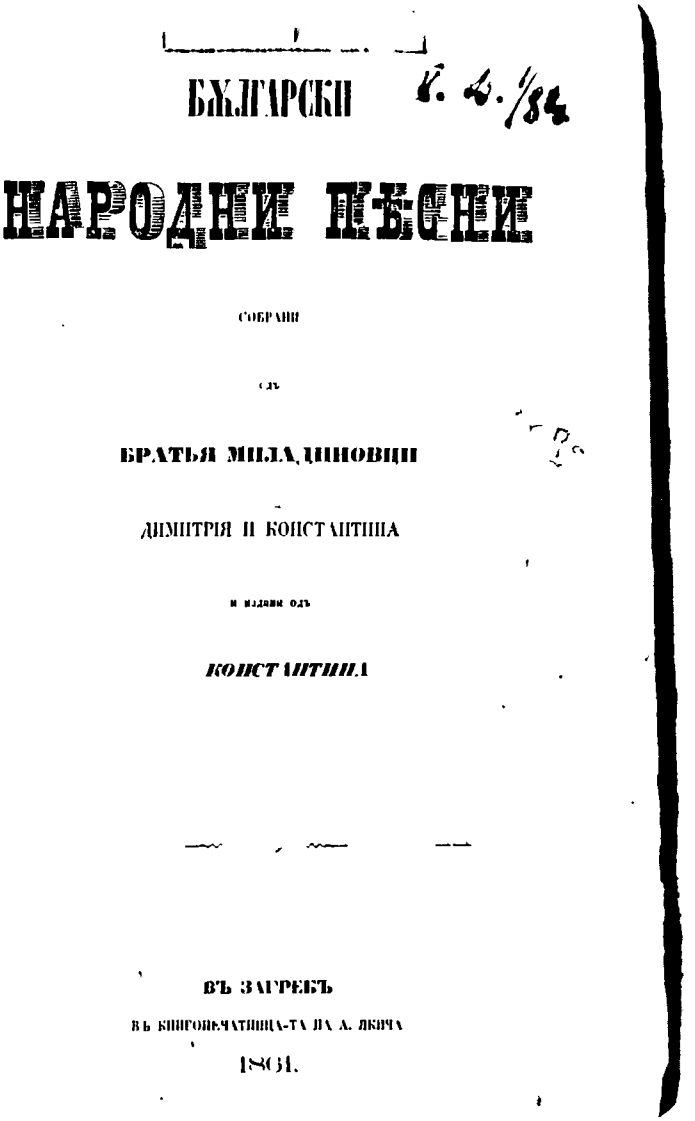

БЪЛГАРСКИ

НАРОДНИ ПѢСНИ

СОБРАНИ

ОТЪ

БРАТЬЯ МИЛАДИНОВЦИ

ДИМИТРІЯ И КОНСТАНТИНА

И ИЗДАНИ ОДЪ

КОНСТАНТИНА

ВЪ ЗАГРЕБЪ

ВЪ КНИГОПЕЧАТНИЦА-ТА НА А. ЛЕВЧА

1861.

„Български народни песни", Братя Миладинови, Загреб, 1861

поетическата програма, върху която по-нататък ще се изгради цялата наша революционна поезия. Неслучайно Ботев изхождал от Раковски — дори и конкретно с връзката, която съществува между „Отлъчие от България еднаго разпаленаго родолюбца българина в лято 1853" на Раковски и „На прощаване". Героят на Раковски се запътва на север, където го зове бойната тръба, да се бори за свободата на отечеството си. Както се знае и от биографията на поета, отнася се за Кримската война. На нея са посветени още няколко стихотворения, между които и „Постъп" /марш/ български".

Поетическото вдъхновение на Раковски се подхранвало както от съзнанието за тежкото робство и необходимостта от борба, така и от спомена за славното историческо минало. Това добре личи от замислената нашироко, но недовършена поема „Горски пътник". Това е една мрачна картина на робската действителност, но същевременно и една прослава на хайдушкото движение. Връзката с хайдушките народни песни е безспорна. На времето поемата е оказвала силно патриотично въздействие.

Поезията на Добри Чинтулов /1822—1886/ има изцяло патриотично-призивен характер. Лиричен герой е патриотът, който зове смело своя поробен народ на оръжие. Балканският юнак трябва да стане от дълбокия си сън и да поведе българите на борба. И ние го виждаме — вятърът ечи, балканът стене, юнакът на кон с тръба призовава своите братя: „Всички на оръжие!" Както у Раковски, така и у Чинтулов патриотичният патос се изгражда и върху историческия спомен.

Независимо от данните на хронологията, защото Раковски и Чинтулов са връстници, поезията на Чинтулов е по-нататъшно развитие на образната система, стиха и езика и е нов етап в подготовката за появата на голямото изкуство на Ботев. Идейно и тематично нейният свят е дори по-стеснен от света на Раковски, но тя представлява несъмнена крачка напред в кристализацията на художествения образ и в емоционалната изразителност. Поетът е намерил непосредствен, искрен и сърдечен контакт с читателя, което осигурява силното обществено въздействие на Чинтуловите стихотворения. Неслучайно те се пеели с революционно въодушевление.

Близък до Раковски и Чинтулов е Никола Козлев /1824—1902/, автор на поемата „Черен арап и хайдут Сидер" /1866/, получила голяма популярност. И нейният извор трябва да се търси в народната песен; използувани са народопесенни образи, символи и похвати. Излязъл от народните низини, дългогодишен народен учител, Козлев е изразил патриотичните настроения след Кримската война.

Много по-сложен е писателският път на Петко Р. Славейков /1827—1895/. Поезията му е само част от едно огромно обществено и литературно дело, дълбоко свързано с народната култура, с историческата съдба на българския народ, с българския език. Излязъл от бедно семейство, той е трябвало да преодолява големи трудности в своето творческо развитие, преди всичко липсата на образование и национални поетически традиции. Когато се появил в българската литература в началото на 40-те години, нашата поезия почти не съществувала: Н. Геров напечатал поемата си „Стоян и Рада" в 1845 г., а Д. Чинтулов — първите си стихотворения в 1849 г.;

не бил изграден още българският поетичен език. Младият Славейков първоначално се лутал, попадал на остарели църковни образци, докато намери верния път. Домашната поетическа традиция била още бедна, но той попаднал — не изведнъж — на руската поезия, особено поезията на Пушкин. Руската поезия помогнала на Славейков да се освободи от навеите на сантиментализма и еротизма, които се появяват в ранната му подражателна любовна лирика, и да се насочи към народния живот. Той се учел от нейния граждански патос, от демократичните ѝ идеали, от високото художествено майсторство на руските поети.

През същия период Славейков се докоснал до още един извор на поезия — народната песен. Събирал народни песни, вниквал в образната система, поетиката и езика на народното творчество. Лъхът от поетическата свежест на народната песен се чувствува в цялото му творчество.

Поезията на Славейков е широка по теми и богата по чувства и настроения. За пръв път в българската литература се появила такава многобагрена поетическа палитра. Славейков откликва на цялото разнообразие на заобикалящата го действителност — от интимните настроения до социалната неправда. Неговата поетическа чувствителност произтича от богата душевност и несъмнена творческа надареност. Започнал с интимна лирика, в която са намерили отзвук любовта, опиянението от живота, някои исторически реминисценции, природни картини — най-често в сантиментални тонове, Славейков се насочил към гражданската тема. Той съзнавал обществената роля на поетическото творчество. По време на Кримската война дори пишел патриотично-революционни стихотворения. Основната сфера на неговата поезия били мислите, борбите и страданията на общественика-демократ, който дълбоко обича родината си и искрено страда за съдбата на народа си. Съзнанието за откровеността на писателя пред народа пронизва цялото Славейково творчество. Поетът хвърля открито ръкавица на „благоразумните“, които го съветват да не се взира в обществените недъзи /„Момче, ума си събери!“/. В стихотворението „Не слави мойта муза“ е разкрил писателското си верую: високата нравствена личност се проявява не във външни белези — чин, пари, знатен произход, а в готовността на жертва за родината и обществото. Славейков се движи в две сфери: изобличение на обществените паразити, на носителите на консерватизма и невежеството и дълбоко съчувствие към болките и нещастията на народа, на „сиромасите-братя“. Поетът рисува смелостта, патриотизма, вярата на общественика-демократ, но също така и неговите колебания, лутания, безизходност и крушения /„Не пей ми се“, „Жестокостта ми се сломи“, „Народен“/. Заключителният стих на „Жестокостта ми се сломи“ изразява цялото отчаяние на поета: „О, спи ли бог? О, бог не види ли?“

Дълбоката връзка на Славейков с народа му помогнала да преодолее личното разочарование. В поезията му се появява образът на силния обществен борец, който не трепва от гонения, нужди и теглила, не се побоява от клевети /„Силният“/. Затвореният борец приема съдбата си с пълно съзнание за правотата на своето дело /„Моето положение“/. Опирайки се върху силата и бодростта на младите, поетът гледа спокойно към бъдещето на родината /„Мудно ходи нашто време“/. В това се състои неговият исторически оптимизъм.

Тези мисли и настроения са изразени и в сатирите, басните и епиграмите /„Песен на паричката ми“, „Контето“, „Пиянска молитва“, „Опък станал този свят“/. В тази обществена и патриотична атмосфера се родили и поемите на Славейков. В най-хубавата между тях — „Изворът на белоногата“ — в центъра стои незабравимият образ на селската девойка Гергана. Малко женски образи в българската поезия са очертани с такава симпатия и с такова художествено умение. В образа на Гергана е въплътен идеалът на народа за нравствена красота. Поетът е успял да го възсъздаде с прекрасен език, с жив народен стих, с цялата образна и стилна атмосфера на народната песен.

Гражданската поезия на Славейков се родила в разгара на неговата обществена дейност — като учител по села и градове, деец на църковната борба, журналист и редактор. Тя е вътрешно свързана с публицистичната и хумористично-сатиричната му проза. Съвременниците са ги възприемали като единно цяло. Поезията на Славейков е влязла в съзнанието на нашия народ — с нея са раснали и са се възпитавали многобройни поколения.

Интересен кръг от теми представят творбите, в които намира израз носталгията на живеещия в чужбина българин. Носталгията изпълва ред стихотворения на К. Миладинов и Р. Жинзифов. Тя се среща дори в поезията на Д. Чинтулов /като спомен за родната страна и като подтик за дейност — посвещение за благото на поробения брат/ и у Раковски /като исторически спомен за „стари, славни твърдини“/. През 40-те години носталгични стихотворения писал Н. Геров.

Художествената дарба на К. Миладинов е несъмнена. Той е публикувал сравнително малко стихотворения /главно в „Български книжици“, „Братски труд“ и „Дунавски лебед“/. Голяма роля за развитието на К. Миладинов като поет е изиграла любовта му към народното поетическо твор-

чество. Съвсем очевидна е близостта на „Бисерка“, „Желание“, „Голапче“, „Клетва“ по образност, език и стих с народната песен. В поезията на К. Миладинов се проявяват две основни настроения — патриотични и интимно-лични. С поетична сила са пропити стихотворенията, посветени на носталгията по родината. Най-хубавото от тях е „Тъга за юг“ — един от бисерите на българската възрожденска поезия по искреност на чувството, по полет на поетическата фантазия, по израз на поетическия блян.

Носталгията по родината и животът под чуждо иго са основни мотиви в поезията на Р. Жинзифов /1839—1877/. След няколкогодишно учителствуване в Прилеп и Кукуш, където се сближил с Д. Миладинов, Жинзифов заминал за Москва, където останал до края на живота си. Тук той развил голяма книжовна дейност като поет, публицист, преводач, общественик; запознал се с руската литература и култура, участвувал дейно в руския печат със статии и материали за България.

Далеч от родината, в своята поезия Жинзифов живее с нейния образ; той се пренася в родните места, за да намери утеха и успокоение в тяхната атмосфера. Тежките моменти на живота в чужбина са намерили израз в много стихотворения /„Жалба“, „На чужбина“, „Безсоница“, „Сам себе си“, „На Великден“, „После смъртта на С. Филаретова“/. Жинзифов разширява тематиката на българската поезия и използува романтични образи и композиционни похвати, които я сближават с другите славянски литератури.

До известна степен встрани от българската литература в 1860 г. се появила една забележителна поема — „Сердарят“ — от Григор Пърличев /1830—1893/, написана на гръцки език и спечелила първа награда на годишния поетически конкурс в Атина. Пърличев написал и втора поема на гръцки език — „Скендербей“. Той е автор и на една много интересна автобиография.

Когато говори за своето ученичество в Охрид, Пърличев отбелязва: „Постоянната ми мисъл беше: или съвършенство, или смърт.“ Никой български писател не е издигал в своя живот такъв строг девиз. Този девиз има колкото нравствен, толкова и естетически смисъл, изисква огромно напрежение, непрекъснато психологическо терзаене между надеждата и отчаянието и висок полет на духа. Практическото осъществяване на този девиз се вижда в двете поеми на Пърличев; те се доближават до най-високите постижения на българската възрожденска литература. Написани в омировски стил, поемите са свързани с живота на българското население и с историята на албанския народ. В тях са възкресени два героични исторически образа — Кузман Капитан, живял в началото на XIX в., и Скендербег, албански национален герой от XV в. Пърличев съумял да създаде епическа атмосфера, в която рисува драматични събития, силни конфликти, ярки образи. И двете поеми не са чужди на романтичния повей на епохата. Няма нищо странно, че са написани на гръцки; през Възраждането гръцкият език се използувал в литературното творчество и в кореспонденцията от мнозина /В. Априлов, Н. Пиколо, Раковски и др./. В дълбоката си същност обаче двете поеми са свързани с българската народностна атмосфера.

В своето творчество използувал чужди езици /гръцки, френски, румънски/ и Димитър Великсин /1840—1896/. Най-добрите му стихотворения са написани на български. Популярен сред съвременниците си /Вазов свидетелствува за това/, по-късно бил забравен. Главното му внимание било насочено към обществените нрави, към морално-дидактичните въпроси, към съдбата на жените /„Мисли върху женитбата“/. Великсин е един от първите, които използуват сонетната форма в българската поезия.

През 70-те години се появили нови поетически имена. Печатал първите си стихотворения Иван Вазов /1850—1921/, чийто голям талант се развил пълно след Освобождението. Л. Каравелов публикувал голям брой стихотворения в „Свобода“, „Независимост“ и „Знание“. Поетическите му постижения били ограничени и се изразяват в няколко творби /„Хубава си моя горо“, „Преминуват годинките“, „Не раждай ме, мамо, бяла, черноока“ и др./. Но независимо от това не може да се отрече обществената роля на Каравеловата поезия — заедно с публицистиката му тя изпълнявала определени политически задачи. Известна революционна роля играели песните на Ст. Стамболов и стихотворенията на Бачо Киро Петров /1835—1876/.

Характерът на поезията през 70-те години се определял преди всичко от творчеството на Хр. Ботев. Ботев се появил в българската литература през 1867 г. със стихотворението „Майце си“, обнародвано в Славейковия вестник „Гайда“. Последните му публикации са от май 1876 г., следователно неговата литературна дейност продължила девет години. Както се вижда, присъствието на Хр. Ботев в българската литература е кратко, но смъртта на поета не сложила край на това присъствие. На малцина щастливци съдбата е отсъдила такъв славен живот след смъртта, такова огромно влияние върху по-нататъшното литературно развитие. Не става дума само за поезията, но и за публицистиката, фейлетоните, критиката, резултат на една необикновено интензивна книжовна дейност.

Горванѣтъ грѣчи грозно
провѣщо.
Пестъ и вѣнцы внѣтъ вче
мачѣта
Старца са молѣтъ богу горѣ-
що
~~женѣте пиянѣтъ~~, пищатъ
дѣцѣта
„Долу гдурѣтъ!" крѣпна на
мачѣта
и бѣрдо, бѣрдо ~~свалиха~~ вѣ
чвоѣтъ ~~[illegible]~~
мѣшко
Свалиха вѣ гробѣтъ грѣшни
вѣ земѣта

Ботев се оформил като поет под благотворното въздействие на националната традиция /Раковски, Чинтулов, Славейков/, познавал дълбоко и народната поезия. В Русия имал възможност да се запознае с творчеството на Пушкин, Лермонтов, Некрасов и съвременните му революционни поети. Чрез руския език проникнал в голямата световна поезия. Разбира се, всички тези обстоятелства не действуват автоматично. Техният механизъм се раздвижва от присъствието на един голям талант, забележителна поетическа чувствителност, висока художествена взискателност.

Още в първите си обнародвани стихотворения Ботев показал сила на таланта и творческа сигурност. В българската литература заговорил мощен поет. „Майце си" вълнува със скърбите и разочарованията на младия човек, който чувствува съдбата си като проклятие, защото живее в действителност, която обезверява всичките му надежди. Младата душа е разпъната от мрачни мисли и бурни мечти, но светът е мъртъв и коварен и няма отзив за благородното сърце /„Към брата си"/. С огромна сила избухнал Ботевият талант в „Елегия" — за пръв път в българската поезия се чул такъв мъжествен, революционно-разобличителен глас. След „Елегия" идват големите идеи и големите чувства в „До моето първо либе" и „На прощаване", „Борба" и „В механата", „Патриот" и „Моята молитва", „Хаджи Димитър" и „Обесването на Васил Левски". В сравнение с тези творби всичко създадено до този момент в българската поезия избледнява. Върхът на поетическото вдъхновение и на художественото майсторство бил завладян с неочакван, бърз и решителен щурм. Наистина в историята на българската литература се разкрила нова страница.

Монолитната цялостна личност на Ботев наложила своя силен отпечатък върху творчеството му — от поезията до публицистиката. Няколко неща правят силно впечатление: протестът срещу всичко, което спира човешкия напредък, което защищава тиранията и пречи на борбата на народите за свобода; чувството за отговорност пред съвременността и пред историята; бунтът срещу всяко примирение със злото; взискателността към самия себе си и към всички; непрекъснатият диалог със съвременниците, пред които Ботев поставял смело и категорично най-острите и най-болните въпроси; вярата в силата на народа, в неизбежната победа на прогреса и революцията, в бъдещето на човечеството. Тъкмо тези моменти създават високата температура и на поезията, и на публицистиката.

При анализа на Ботевата поезия се удивляваме на живата и активната връзка на твореца с епохата, с нейната духовна атмосфера, с идейно-политическия климат, със социалната среда. Това се чувствува навсякъде — в образите, картините, емоциите. Ботевите стихотворения са твърде малко по количество, за да могат да осигурят широки контури на изображението, многообхватност на рисунъка. Впечатлението обаче е съвсем друго: в двадесет стихотворения Ботев е въплътил цяла епоха с острите ѝ конфликти, с най-светлите ѝ идеали, с драматичните ѝ борби, с трагичната съдба на народа, с героичните подвизи на хайдути, бунтовници и революционери, с мрачните мисли и бурните мечти на най-издигнатите народни синове. Почти чужда на епичния размах, специфично лирична по своя характер, поезията на Ботев е пълно огледало на епохата. Пълнотата иде не от широтата на изображението, а от неговата сгъстеност, от кондензирания характер на краските, от синтетичността на образите. Използувайки метафорично-алегоричния език, поетът постига лаконичност в най-ярките и най-силните изображения /такава е например бележитата картина на народните страдания в „Елегия"/. Синтетичността се постига и с използуване на сентенцията като идейно-поетическо обобщение.

Специалният анализ показва необикновеното умение на Ботев да преобразява словото в поетичен текст. Тук навлизаме в областта на поетичното майсторство. Ботев открива вътрешната сила на словото, като преодолява многословността, паразитната употреба на думите; той впряга в художествената изразителност многозначността и асоциативността на словото.

БЕЛЕТРИСТИКА. Ново явление в развитието на българската литература след Кримската война е появата на оригинална българска белетристика. Въпросът за нейното начало може да има различна постановка. Първите прояви на белетристиката могат да се потърсят в опити за разказ в дописки, мемоарни творби, житийни разкази, описания на действителни случки и т. н. Такива били например някои откъси в „Смесна китка" на Славейков /1852/. Обаче началото на българската белетристика трябва да се търси не в случайни опити за разказване, за предаване на житейски случки, а в появата на оформени белетристични творби с трайно литературно-историческо значение.

Такива произведения се появили през 1860 г. В сп. „Български книжици" излязла повестта на В. Друмев „Нещастна фамилия", а в руското списание „Наше време" — разказът на Л. Каравелов

Стихотворение от Христо Ботев за обесването на Васил Левски, чернова в джобния бележник на поета революционер. Народна библиотека „Кирил и Методий" — София

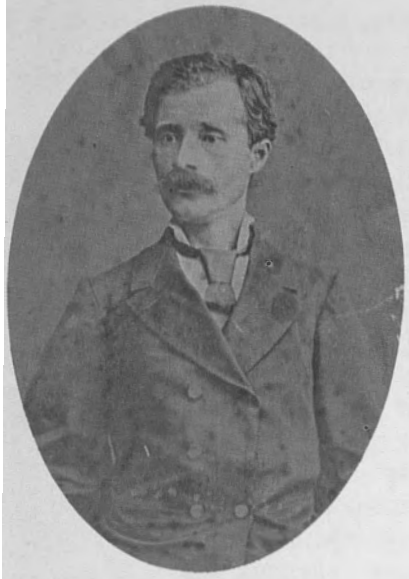

1

2

3

4

5

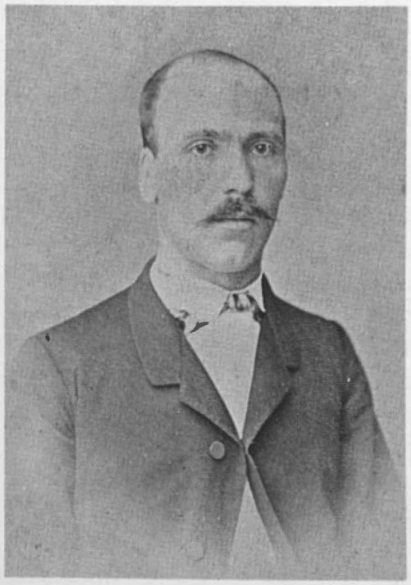

6

„Атаман болгарских разбойников“ /на руски език/. Една година по-рано Василаки Попович /1832–1897/ обнародвал творбата си „Отрывок из рассказов моей матери. Поездка в виноградник /Болгарская повесть/“ в сп. „Русская беседа“. В тази творба могат да се открият белетристични елементи. И трите произведения са посветени на страданията и освободителната борба на българския народ. Те са напълно съвременни и актуални по съдържание и отговарят на задачите, които българската действителност издига през 60-те години пред литературата и изкуството – да се поставят в служба на националноосвободителното движение. От тези задачи се определя не само тематиката, но и методът на художественото изображение – романтизъм и реализъм, които постоянно се смесват; постепенно се преодолява сантиментализмът. Тук определена роля играела преводната белетристика /А. Ф. Велтман, Н. М. Карамзин, Бернанден дьо Сен Пиер, Е. Сю, Кр. Шмид и др./.

Групата на българските белетристи през 60-те и 70-те години била малобройна – Друмев, Блъсков и Каравелов. Белетристичните опити на други книжовници през този период се оказали безплодни.

Васил Друмев /1840/42–1901/ е един от най-образованите възрожденски писатели. Получил

---

1. Григор Пърличев, фотография. Народна библиотека „Кирил и Методий“ – София

2. Петко Рачов Славейков, фотография. Къща-музей „Петко и Пенчо Славейкови“ – София

3. Добри Чинтулов, детайл от групова фотография на учители, участници в учителския конгрес в Пловдив през 1870 г. Архив на Българската академия на науките – София

4. Васил Друмев, фотография. Музей по история на София – София

5. Илия Р. Блъсков, фотография. Народна библиотека „Кирил и Методий“ – София

6. Добри Войников, фотография. Народна библиотека „Кирил и Методий“ – София.

7. „Стоян войвода след падението на българското царство. Трагическо представление в три действия“, издал Александър Василев, Букурещ, 1866

8. „Изгубена Станка“, Р. Ил. Блъсков, Болград, 1865

9. „Кървава кошуля“, Райко Жинзифов, Браила, 1870

10. „Криворазбраната цивилизация“, Д. П. Войников, Букурещ, 1871

11. „Българи от старо време“, Л. Каравелов, Букурещ, 1872

12. „Нещастна фамилия“, В. Друмев, Русе, 1873

образованието си в Русия /Одеса и Киев/, той се проявил като даровит белетрист, драматург, литературен критик и философ. За съжаление, приемайки духовно звание, Друмев се отклонил от пряко участие в литературния живот.

Интереса му към белетристиката събудил неговият учител в Шумен С. Доброплодни, който разказвал на учениците си романа на Е. Сю „Скитникът евреин“. Младият Друмев чел и преводна сантиментално-романтична, и приключенска литература. Когато почнал да пише в Одеската семинария повестта „Нещастна фамилия“, той все още се намирал под въздействието на юношеското четиво. Друмев подчинявал материала си на похватите, които е усвоил от четените романтично-сензационни повести и романи. Важно е обаче решението му да напише творба, основана на действителен, а не на измислен материал. Той се ръководел — както отбелязва в предговора към повестта — „от непреодолимото желание да принеса и аз нещичко Майце си“. Творбата му описва нещастията на едно семейство през епохата на робството, а тази епоха дава неизчерпаем материал за повести: „Ние българите, ако щем, можем написа безчислени повести, не измислени, а истински. Кърджалиите, еничарите, делибашиите и много други злодеи оставили са във всяко българско сърце материали за повести.“

Друмев постигнал задачата си. Макар и „плод на незряло перо“ /по израза на писателя/, въпреки своята наивност „Нещастна фамилия“ дълго вълнувала читателите със своето патриотично съдържание. В центъра на изображението стои една голяма шуменска фамилия, изцяло избита и унищожена от началника на шуменските еничари. Наред с безкрайните страдания Друмев рисува и народната съпротива. Интригата е твърде заплетена, композицията е усложнена с много приключения и тайнствени ходове, но все пак младият автор е успял да изгради редица запомнящи се образи, макар и нарисувани в два основни, противопоставящи се тона — черно и бяло.

Какви сериозни възможности е имал Друмев като белетрист, показва втората му повест „Ученик и благодетели или чуждото си е все чуждо“. В нея е трябвало да се обединят и съчетаят наблюденията на писателя от ученическите му години в Шумен с впечатленията му в Одеса, но повестта останала незавършена. По широкия обхват на лица и събития тя наподобява по-скоро роман; в нея има по-широко изображение на действителността, по-вярно изграждане на характерите. Макар че и тук се забелязват литературните увлечения на младия Друмев, талантът му несъмнено е укрепнал; учил се е и от по-добри образци — творчеството на Гогол. Основната тема на „Уче-

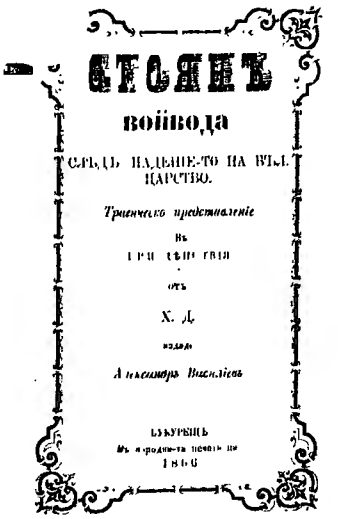
СТОЯНЪ
войвода
СРѢДЪ НАДЕНИЕ-ТО НА ВЪЛ. ЦАРСТВО.
Тріенско представленіе
въ
ТРИ ДѢЙСТВІЯ
отъ
Х. Д.
издадъ
Александръ Василіевъ
БУКУРЕЩЪ
Въ народната печатница
1866

7

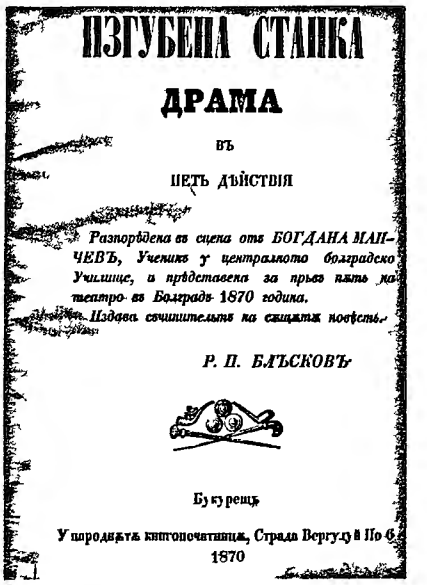
ИЗГУБЕНА СТАПКА
ДРАМА
въ
ПЕТЪ ДѢЙСТВІЯ
Разпорѣдена въ сцена отъ БОГДАНА МАНЧЕВЪ, Ученикъ у централното болградско Училище, и прѣдставена за прьвъ пьть на театро въ Болградъ 1870 година.
Издава сочинителятъ на сѫщатѫ повѣсть.
Р. П. БЪЛСКОВЪ
Букурещъ
У народнѫтѣ книгопечатницѫ, Страда Вергулуй № 6
1870

8

КЪРВАВА КОШУЛЯ
ПРИКАЗСКА
въ
СЪВРЕМЕННЫЙТЪ БЪЛГАРСКІЙ ЖИВОТЪ.
написа
РАЙКО ЖИНЗИФОВЪ
„Зло тирей за злокобе“
(Народна песенка)
НАПЕЧАТА СИ
Съ издавението на г. БОЙКА ПЕШЕВА.
Браила
Печатница Х. Д. Пантьови
1870.

9

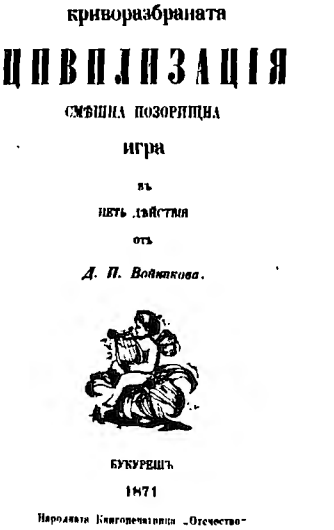
криворазбраната
ЦИВИЛИЗАЦІЯ
СМѢШНА ПОЗОРИЩНА
игра
въ
ПЕТЪ ДѢЙСТВІЯ
отъ
Д. П. Войнякова.
БУКУРЕЩЪ
1871
Народната Книгопечатница „Отечество“

10

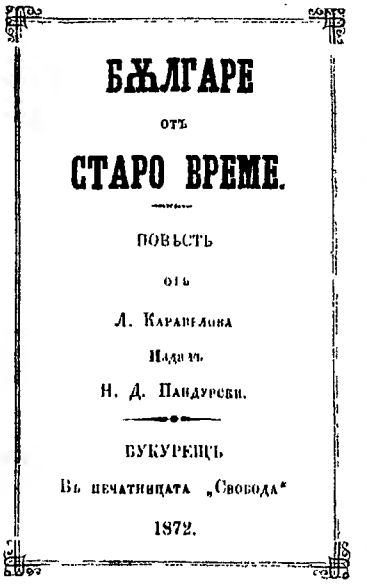
БЪЛГАРЕ
отъ
СТАРО ВРЕМЕ.
ПОВѢСТЬ
отъ
Л. Каравелова
Издалъ
Н. Д. Пандурски.
БУКУРЕЩЪ
Въ печатницата „Свобода“
1872.

11

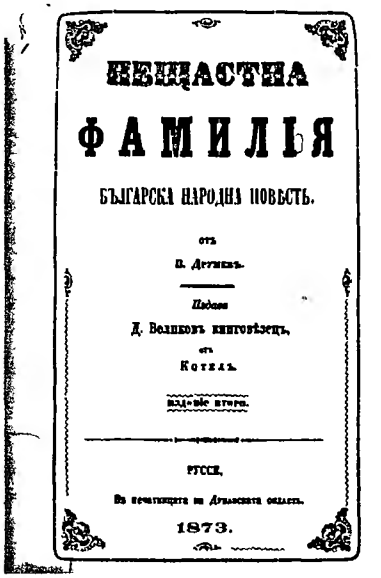
НЕЩАСТНА
ФАМИЛЬЯ
БЪЛГАРСКА НАРОДНА ПОВѢСТЬ.
отъ
В. Друмевъ.
Издаде
Д. Волковъ книговѣзецъ,
отъ
Котелъ
изданіе второ.
РУСЕ,
Въ печатницата на Дунавската окрѫгъ.
1873.

12

ник и благодетели“ е стремежът на българските младежи през Възраждането да получат по-високо образование в чужбина и отношенията им с техните „благодетели“. Това са богати българи, които им обещават помощ, но всъщност им дават само празни обещания и ги подлагат на нечовешки унижения. Действието се развива в Шумен, Одеса, събитията са съсредоточени главно около съдбата на ученолюбивия беден младеж Живко, но Друмев ги е разположил в сложна композиция. Авторът обръща внимание и на социалната действителност. При все че още преобладават романтичните похвати на приключенския роман, в изображението са проникнали реалистични моменти.

Повестите на Друмев със своето патриотично съдържание и увлекателна интрига са привличали вниманието на читателите. Един от запалените им читатели е бил младият Вазов.[9] „Нещастна фамилия“и „Ученик и благодетели“ са сполучливо начало на българската белетристика и са значителна придобивка на българската литература през средата на XIX в.

По пътя на Друмев върви и Илия Р. Блъсков /1839–1913/. Народен учител-просветител, Блъсков не успял да получи по-високо образование. Неговото литературно школуване се ограничило почти само с онова, което могло да му предложи тогавашната българска литература. Значително влияние върху младия Блъсков оказали двете книги на Раковски „Предвестник Горскаго пътника“ и „Горски пътник“. Те създали патриотичната атмосфера, в която Блъсков направил първите си писателски стъпки — повестта „Изгубена Станка“. Той получил тласък за написването ѝ от „Нещастна фамилия“ на Друмев. Отново предмет на изображение са страданията на българския народ под чуждо иго. Блъсков разказва за съдбата на две отвлечени жени от татарите по време на Кримската война. Повестта започва с описание на Добруджа във военна обстановка, във време на грабежи, убийства и пожари. В композицията са включени батални картини /обсадата на Силистра/, народен бит, обществени борби, интимни трепети на любовта, природни картини, описани със забележително майсторство. Но преди всичко на вниманието на читателя се налагат народните страдания и смелата борба на българските хайдути.

Твърде плодовит писател, до Освобождението Блъсков написал още две повести — „Злочеста Кръстинка“ и „Пиян баща, убиец на децата си“. Писателят насочил интереса си към народния бит и нравствените проблеми в живота на човека. За съжаление изображението се подчинява на религиозно-просветителския мироглед на писателя, дидактизмът измества художествената задача. Това личи особено при третата повест, написана по нравствена теза — да покаже вредата от пиянството. По-интересни морални и психологически проблеми са поставени в повестта „Злочеста Кръстинка“, но там наивните литературни похвати на Блъсков и ограничеността на таланта са оказали своето въздействие.

Българската възрожденска белетристика постига най-високите си успехи в творчеството на Л. Каравелов. Той може да бъде наречен същински създател на новата българска проза. Не става дума само за широтата и богатството на неговото белетристично творчество, но и за основните насоки, които Каравелов дал на българската белетристика.

Като белетрист Л. Каравелов се появява в самото начало на новата българска повествователна проза и не е имало какво да научи от домашните литературни традиции. Известно въздействие е могла да му окаже само народната проза. Той се учи преди всичко от богатата руска литература. Цяло щастие за неговото литературно развитие било заминаването му за Русия през 1857 г., където прекарал десет години. Престоят му в Русия имал огромно значение за изграждане на мирогледа му, включително на естетическите му възгледи.[10] Тук нашият писател се запознал с произведенията на Гогол, Крилов, Белински, Херцен, Огарьов, Некрасов, Чернишевски, Добролюбов, Успенски, Марко Вовчок, Шчедрин, Достоевски и др.[11] Каравелов насочил вниманието си главно към реалистичната и революционно-демократичната руска литература; тя го привличала със смелостта си да поставя и решава най-острите и най-актуалните обществени въпроси. Такава насока на литературата отговаряла на нуждите на българското обществено развитие.

Трябва да бъде отбелязан още един важен факт: Каравелов започнал белетристичното си творчество в Русия, тук написал и печатал в руските списания първите си повести и разкази още през 1860 г., а в 1868 г. ги събрал в отделна книга — „Страницы из книги страданий болгарского племени“, където влизат „Войвода“, „Неда“, „Сирото семейство“, „Дончо“, „На чужд гроб без сълзи плачат“, „Божко“, „Турски паша“, „Българи от старо време“. Ясно е, че те са писани в руската идейно-естетическа атмосфера, под непосредственото въздействие на руската литература. Това въздействие /особено на Гогол, Марко Вовчок, Чернишевски/ се чувствува съвсем ясно както в тогавашните, така и в по-късните Каравелови творби. В Сърбия и Румъния писателят разширил кръга на своите теми и сюжети, дори се върнал назад към историята, но винаги следвал своите реалистични принципи, без да избягва и известни

похвати на романтичното изображение.

Белетристичното творчество на Каравелов е извънредно богато. Още в първите си повести той насочил вниманието си към страданията на българския народ и към неговата съпротива срещу чуждото робство. Такава е темата на първата му обнародвана повест „Войвода". Тази тема Каравелов продължава да разработва в „Неда", „Сирото семейство",„Турски паша", „Дончо". Социалното потисничество е очертано в „На чужд гроб без сълзи плачат", „Маминото детенце" и др. Силни политически черти то получава в „Мъченик", „Богатият сиромах", „Хаджи Ничо", „Крива ли е съдбата" и т.н.Веднага се забелязва умението на Каравелов да се движи в различни обществени среди, да навлиза в чужда национална действителност /сръбските му повести/, да твори на три езика — български, руски и сръбски.

Трябва да се отбележи богатата галерия от образи, които Каравелов е създал. Те са носители на социални и обществено-политически черти. Писателят е търсил най-типичните представители на епохата: страдалци и мъченици, чужди угнетители, български чорбаджии и социални експлоататори, политически кариеристи, хайдути и бунтовници, революционери и прогресивни обществени дейци. В тези образи до голяма степен е въплътена социалната и политическата история на българския народ през XIX в. до Освобождението. Картината става още по-плътна, ако се вземат предвид фейлетоните, пътеписните очерци, мемоарните произведения, които са голям и важен дял в писателското дело на Каравелов.

Белетристиката на Каравелов има голямо историческо значение, тя е важен етап в развитието на българската литература. Не всички творби са равностойни, носят известни слабости на повествователното изкуство на писателя. Техните недостатъци лесно могат да се видят. Но има и творби, които отдавна са влезли в златния фонд на българската литература. Такава е преди всичко повестта „Българи от старо време". Тук Каравелов е разкрил големите си творчески възможности и е нарисувал ярки, незабравими образи, които живеят в българската национална атмосфера, предадена с най-типичните си черти, със забележително художествено майсторство.

ДРАМАТУРГИЯ. Българската драматургия се ражда главно с оглед на развитието на театъра, за да задоволи неговите репертоарни нужди. Националният репертоар се проявява най-напред в побългаряването на чужди пиеси /показателен е примерът с „Михаил Мишкоед"/, докато се създаде българската оригинална драматургия — преди всичко в лицето на Д. Войников и В. Друмев. В създаването на тази драматургия участвуват и други автори, както П. Р. Славейков и Л. Каравелов, така и второстепенни автори, като Бачо Киро Петров, Ат. Узунов, Д. Шишманов и др., но не отбелязват успехи.

Известно отношение към създаването на българската драма имат диалозите, които писали Д. Войников, П. Р. Славейков, Йордан Хаджиконстантинов-Джинот и др., с нравствено-дидактично и патриотично съдържание. Те се отличават от литературните диалози на Неофит Бозвели, защото са предназначени за сценично изпълнение /рецитация/ обикновено от ученици.

По-силни драматични качества се откриват в една творба на В. Попович — „Монолог или мисли на владиката Илариона напред да изгори българските книги от книгохранителницата на Търновската митрополия" /1859/. Монологът, написан в стихове, се приближава до формата на драмата; направен е опит за вникване в психиката на героя, чийто образ се разкрива в драматична борба. Известен театрален опит показва С. Доброплодни с побългарената фарсова комедия „Михаил Мишкоед" /1853/ — очертани са драматични ситуации, доловени са комични типове, постигнати са комични ефекти, макар и с твърде груб характер, проявено е известно умение в композицията. Театралните интереси на Доброплодни се проявяват и по-късно; той пише няколко пиеси /„Тримата ефрейтори", „Прошенописец" и др./.

Първата българска оригинална драматична творба е комедията „Ловчанският владика или Бела на ловчанскийт сахатчия" от Теодосий Икономов /1836—1872/, написана в 1857 г. и издадена в 1863 г. За сюжет на комедията е използувана истинска случка, станала в Ловеч с гръцкия владика. В творбата се разобличава развратът на гръцкото духовенство. Положителна страна на пиесата е актуалността на темата — младият автор насочва вниманието си към нравствено-семейните и обществените отношения на своето време. Обаче липсата на художествен опит не му позволила да излезе извън грубия натурализъм; авторът не е успял да овладее материала, композицията е слаба.

През 60-те години българската драматургия почти няма други представители освен Д. Войников. Опитът на П. Р. Славейков да навлезе в комедията не се оказва особено успешен. В „Малакова" /1864/ — кратка комедия в седем сцени с различно местодействие — той е въвел две теми: увлечението по модите и отношението между повъзрастната жена /вдовица/ и втория ѝ съпруг /млад, но беден/. Творбата е момент от голямата борба, която общественикът, журналистът и поетът Славейков водел срещу чуждите моди, нахлуващи в страната. Това е борба за запазване на българското, здравото, самобитното в живота и мора-

ла на нашия народ. Но комедията е слаба като литературно произведение — нестройна композиция, незадълбочени образи; комизмът е изграден върху диалектни езикови ефекти.

Добри Войников /1833—1878/ е първият български писател, посветил се изцяло на театъра и драмата. Той всъщност слага началото на българската драматургия. Диалозите на патриотични и просветни теми, с които започнал, били известна подготовка към драмата. Написал десет пиеси, между които главно място заемат тези с исторически сюжет: „Покръщение на преславский двор", „Велислава" /по-късно преработено в стихове под заглавие „Фросина"/, „Възцаряването на Крума Страшни", „Стоян войвода" /авторството на Войников е спорно/. Войников написал и драма на съвременна тема — „Диманка или вярна пръвнинска любов", и няколко комедии, от които с най-голям успех била играна „Криворазбраната цивилизация".

Историческите драми на Войников били основният репертоар на българския възрожденски театър. Те се отличавали с национално-патриотичен патос, който води началото си от историческия романтизъм на Паисий и Раковски. Войников насочвал вниманието си към големи исторически събития; стремял се да покаже ония исторически моменти, когато българската държава е била самостоятелна и независима; виновниците за слабостта и поквата търсел в чуждите сили и влияния /главно гърцизма/.

Войников създал героично-исторически драми, които рисуват българското минало в романтична светлина. Тяхното национално-патриотично въодушевление лесно се предавало на зрителите. Мерени с по-висок естетически критерий, историческите драми на Войников показват основни недостатъци — в композиция, изображение на действуващите лица, драматична техника, език. Тези недостатъци са били забелязани още от тогавашната критика /Каравелов, Ботев, Друмев, Н. Бончев/. Повече драматургични качества има комедията „Криворазбрана цивилизация".

Значително надминава равнището на Войниковото творчество драмата на В. Друмев „Иванко, убиецът на Асеня I", обнародвана в 1872 г. Друмев показва сериозно познаване на принципите и техниката на драматичното и театралното изкуство; по-добре е познавал европейската и руската драматургия. Но решителна роля е изиграл талантът. Друмев сам изтъква значението на таланта: „Човек, когато няма истинска дарба, когато няма истинско чувство и въодушевление, той все не може да напише нищо хубаво и за пред хора, макар и да знае най-добре да пише по правилата."[12]

Друмев е написал силна творба с добре очертани основни конфликти, които създават напрежение и драматизъм. Образите са изградени поплътно, по-добре индивидуализирани, психологически верни. Конфликтите се проявяват не в ефектни външни пози, а във вътрешната драма, която изживяват действуващите лица. С оглед на задачите, които си поставя, Друмев разделя лицата на две групи — положителни и отрицателни, но разграничението не е механично, характерите се разкриват в по-голяма гама от постъпки, мисли и преживявания.

И драмата на Друмев отговаряла на големите задачи на българския театър през Възраждането — да върне зрителя към величието на българското минало, да даде морална оценка на историческите събития, да събуди вярата в силите на българския народ. И тя постигнала това чрез разкриване на един епизод от началната история на Втората българска държава, от борбата за нейното стабилизиране след освобождението от византийско робство. Възрожденската публика е посрещала с голям интерес Друмевата драма.

Заслужава да се отбележи още една възрожденска пиеса — комедията „Фудулеску, прокопцаният зет на Хаджи Стефания" от Тодор Пеев /1842—1904/, известен учител и революционен деец, сподвижник на Левски, Каравелов и Ботев. Тя не е широко позната, нейното авторство бе установено неотдавна.[13] Комедията е близка до идеите на „Криворазбраната цивилизация". В нея се разобличава мнимият чужд цивилизатор, на когото се противопоставя чистата, непокварена народна среда. Авторът е успял да изгради твърде живи образи. Творбата на Т. Пеев представлява значителен интерес като нов факт в историята на възрожденската драматургия.

3.
Развитие на българското книгоиздаване

По ред причини, свързани най-вече с тежкото османско господство, българското книгоиздаване закъсняло в сравнение не само със Западна Европа, но и със съседните балкански страни. То се засилило едва след Кримската война, когато се разраснало българското учебно-просветно дело. През 60-те и 70-те години на XIX в. книгоиздаването достигнало своя най-висок разцвет.

По характер по-голямата част от новобългарските книги били оригинални трудове — над 1250 издания, докато преводните книги били около 550. Най-голямата част от възрожденската българска книга била свързана с нуждите на образо-

ванието — към 580 издания. На второ място стояла художествената литература с около 350 издания. Следват непосредствено религиозната литература с около 340 издания, светски и научни — около 310 издания и други — около 220 издания. Цифрите сочат интересите на българите по това време, стремежа им да се приобщят към съвременната наука и литература. Този стремеж може да се разбере и от прегледа на преведените творби. Сред появилите се към 550 преводни книги могат да се срещнат и трудове на повечето от най-добрите представители на световната художествена и научна мисъл. Заедно с преводите, поместени в българския възрожденски периодичен печат, те още по-ясно говорят за стремежа на българското възрожденско общество да се приобщи към постиженията на световната култура и наука.

Новобългарската книга трябвало да преодолява тежките условия, характерни за Османската империя. Цензурата правела най-различни пречки, властите се отнасяли с подозрение към печатното слово, особено към изданията, печатани в чужбина. Десетки са случаите, когато разпространителите и авторите на български книги били влачени по затворите, а някои загубили и живота си в резултат на подозрителността на османската администрация.[14] За особено опасни били смятани книгите, печатани в Румъния или Русия. Поради това българските издатели вместо действителното местоиздаване нерядко посочвали друго — Прага, Липиска /Лайпциг/, Женева.[15] Постепенно се оформили няколко селища, където се печатали най-много български книги: Цариград, Букурещ, Браила, Виена, Болград, а след 1864 г. — и Русе.

ПЕЧАТНО ДЕЛО. ПЕЧАТНИЦИ. Новобългарското книгопечатане се появило в съседна Румъния, където живеела многобройна българска емиграция. Там то достигнало до най-голямо развитие през 50—70-те години на XIX в. То се изявявало главно в столицата Букурещ, където българските книги се печатали в повече от 30 печатници, между които заслужава да се споменат печатниците на Стефан Расидеску /по произход от Казанлък/, който печатал между другото и „Бъдущност", „Бранител" и „Българска старина" на Г. С. Раковски, печатница „Свобода" на Л. Каравелов, създадена през 1871 г., печатала и вестниците „Свобода", „Независимост" и „Знаме", народната печатница „Отечество", основана през 1871 г., печатниците на А. Андрич, К. Ръдулеску, Д. В. Хранов, печатницата на вестник „Стара планина" и др. След Букурещ следва Браила със 7—8 печатници, между които основаната през 1863 г. печатница на Хр. Д. Ваклидов, печатницата на Димитър Паничков, основана през 1868 г. и печатала „Периодично списание" на Българското книжовно дружество. Български книги се печатали и в Гюргево, и в други румънски селища. Ускореното развитие и сравнително големите мащаби на българското книгопечатане в Румъния се дължели и на обстоятелството, че там условията позволявали да се издава българската революционна книжнина и вестници.

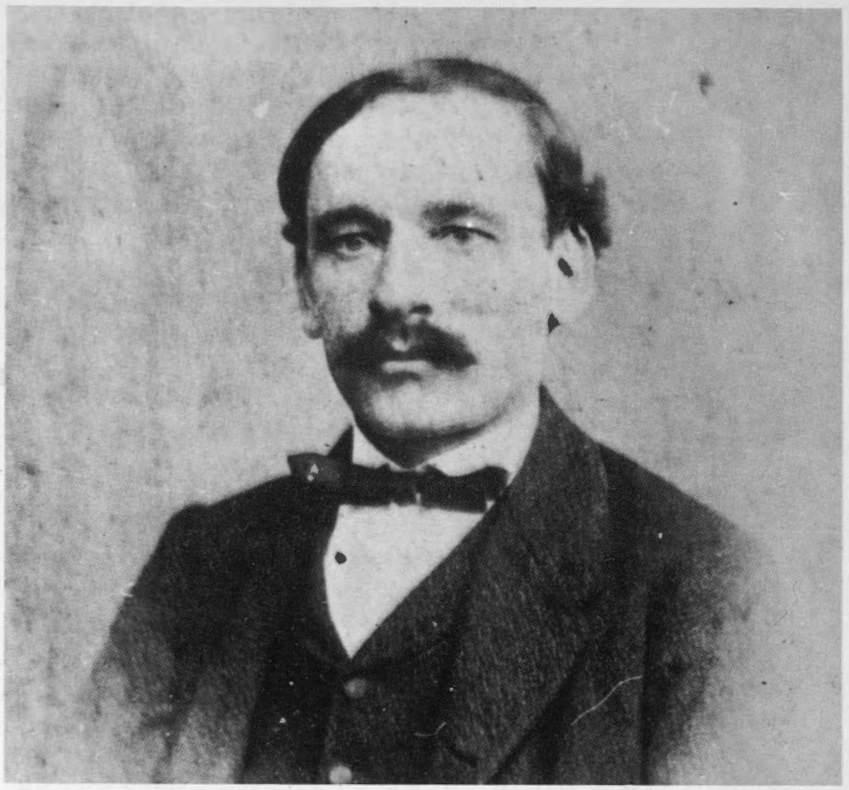

Христо Г. Данов, фотография. Народна библиотека „Кирил и Методий" — София

Много български книги били издадени в Болград, център на българските колонии в Бесарабия, и съществено подпомагали развитието на българското книгоиздаване. Там работила и създадената през 1861 г. печатница на Българското централно училище.

В границите на обширната Османска империя българското книгопечатане бележило силно развитие в Цариград: до 1877 г. там се печатали български издания в повече от 30 печатници — едни от тях били български, а други — чужди. В Цариград са работили печатниците на „Цариградски вестник" на Драган Цанков и В. Мирков, на вестник „Македония", П. Карапетров на дружество „Промишление", а от чуждите: печатницата на А. Минасоглу /Минасиян/ — арменска печатница с български отдел, на Тадей Дивичиян, на А. Х. Бояджиян и др. Броят на издадените в Цариград

български книги надхвърля 530 — близо 1/3 от българската печатна продукция от онова време. По заглавия, по обем на страниците и по тираж те са повече, отколкото където и да било другаде.

Причините за това съсредоточаване на българското книгопечатане в Цариград са ясни: градът бил столица на империята, там живеела и работела огромна за времето си българска колония. Макар и малко настрана от българските области, градът бил лесно достъпен, без митнически и други ограничения за превоза. Там била съсредоточена и една от най-важните прояви на възрожденската епоха — църковната борба, която засилвала книгоиздаването и особено българската журналистика.

В пределите на българските земи — там, където живеел и работел българският народ, се правели много безуспешни опити да се открият български печатници. Османската администрация обаче не разрешавала откриването на печатници във вътрешността на страната. Така останали неизпълнени замислите на Н. Рилски, Райно Попович и Васил Априлов в Габрово, Вълко Чалъков и Стоян Чомаков в Пловдив, Пандели Кисимов в Търново, Др. Цанков в Свищов. Съвсем друг бил случаят с откритата през 1864 г. по решение на самите турски власти печатница в Русе. Тя била наречена „вилаетска" и изиграла значителна роля за развитието на печатното дело в България. Организатор на печатницата и пръв неин директор бил българският общественик Др. Цанков. Той не останал дълго време ръководител — заменен бил с турчин, но първите работници, които останали и работили дълго в нея и я издигнали и утвърдили, били все българи. Макар и да се наричала турско-българска, понеже в нея се печатал и турско-българският вестник „Дунав", тя всъщност била само българска. Отпечатаните в нея книги до края на съществуването ѝ през лятото на 1877 г., на брой повече от 125, били все български и само една турска — едно салнаме /алманах/ за Дунавския вилает.

Печатници по време на Възраждането били откривани и в редица други места. Така например във Виена българска печатница била организирана от Христо Г. Данов и Янко Ковачев. Тя отпечатала 44 книги и 5 периодични издания. В австрийската столица работила и печатницата Л. Сомер и & , която отпечатала най-много български възрожденски книги — 242, както и „Летоструй" на Хр. Г. Данов. По брой на отпечатаните български книги тази печатница стои на първо място в историята на българското книгопечатане.

Постепенно извън частните се появяват печатници, организирани вече от обществени организации. Такава интересна форма на печатарско сдружение била основаната през 1870 г. в Цариград печатница, дело на българското дружество „Промишление", което било взаимоспомагателно, създадено от „българете-работници печатаре". Според устава му целта била „да употребява събранийт си капитал в търговски предприятия по книжовната част"[16]. Въпреки че работило само три години, издадените от „Промишление" книги били едни от най-добрите възрожденски издания. В неговата печатница се печатали и двата вестника „Ден" и „Век", спрени от Високата порта при избухването на Априлското въстание поради становището им към него.

КНИЖАРИ И КНИГОИЗДАТЕЛИ. Обикновено явление било, особено в началото, авторите на новобългарските книги сами да се грижат за разпространението на своите книги. Постепенно обаче се появили и се увеличили по брой и значение книгоразпространителите. Скромни дейци, спомогнали за разпространението на българската книга, те играли значителна роля в развитието на новобългарската книжнина.

В Османската империя липсвал интерес към книгите, поради което не съществувал какъвто и да е апарат за разпространението им. Грижата в това отношение падала върху авторите и издателите — обстоятелство, което пречело за проникването на печатното слово нашироко по българските земи. На преден план стояла самоинициативата на скромни монаси, учители, революционери и малцина търговци, които в условията на султанския гнет вършели своето скромно дело. На преден план при тях стояло родолюбието, апостолското начало, а не търговската печалба и това е най-ценното в дейността на българските книжари от времето на Възраждането.

През третата четвърт на XIX в. нуждата от книги се засилвала все повече и се превръщала в един от белезите на все по-силно проявяващото се национално съзнание. Оформили се вече книжари, които със своеобразната си „стока" обикаляли селища и панаири, за да будят в паметта на оформящата се нация спомена за славното минало. Те задоволявали стремежа към знания, към просвета, подпомагали църковната борба, а нерядко — и нуждите на революционната борба. Дейността им била съпътствувана от несгоди, лишения, арести, затвор, а понякога — и бесило. При тогавашните условия книжарството било рисковано и несигурно предприятие. И въпреки това развитието на българското книжарство отбелязало важна крачка напред заедно с общото израстване на възрожденското българско общество.

Разпространението на българската книга в началото се вършело главно от пътуващи книжари — те пренасяли книгата до нейния читател.

Особено място сред този вид пътуващи книжари заема хаджи Найден Йованович Татарпазарджичанина. За него пише в спомените си П. Кисимов, че „ходеше по сборовете, по селата и по манастирите, възседнал на семерлия кон, с товарчинка книжките, да ги продава"[17]. Хаджи Найден починал на 22 март 1862 г. в Сърбия. Други заслужили пътуващи книгопродавци от тази епоха били Пенчо Радов от Карлово, Никола Карастоянов от Самоков, Георги Гърдов от Калофер и мн. др. Обиколките им са служели не само на книгоразпространението. Мнозина от книжарите били дейци, оставили имената си в българското революционно движение. Особено се изявил в това отношение Матей Преображенски.Надарен всестранно, той в продължение на близо 20 години обикалял страната и участвувал в изграждането на редица комитети.[18]

В сравнение с пътуващите книжари несъмнено по-голямо значение за книгоразпространението имали тези дейци, които успявали да отворят постоянни книжарници. Техният брой постепенно растял, за да издигне книжарството като оформена професия, спомогнала за издигането на българската просвета, за оформянето на националното съзнание. Българските книжарници изникнали в редица по-големи центрове, като Пловдив, София, Русе, Солун, Казанлък, Прилеп, Ямбол, Велес, Одрин, Щип, Свищов, Стара Загора, Шумен, Търново и др.

Първите български книжарници след Кримската война били създадени рано: на П. Кисимов около 1857—1858 г., на Петър Стоянов Джамджиев и на Иван Н. Момчилов в Търново, софийските книжарници на Коста Михайлов — Папата, Стоян Табаков, Никола Вардев и Никола Чолак, прилепската книжарница на Марко Цепенков, горноджумайската книжарница на Арсени Костенцев и Константин Босилков, казанлъшката книжарница на Константин Бозвелиев, ямболската книжарница на Константин Г. Марангозов, лозенградската на Яни Д. Рододарович и мн. др. Между тях обаче се откроили с делото си Драган В. Манчов и особено Хр. Г. Данов.

Др. Манчов открил своя книжарница в Пловдив през 1862 г. Стотици били българските книги, разпространени в Северна България, Тракия и Македония от Манчов. Дейността му обаче била надмината от най-голямата издателска и книгоразпространителска фирма, основана в България преди Освобождението — книжарницата на Хр. Г. Данов. В Дановата книжарница били получавани много български периодични издания, продавала се и почти цялата новобългарска книжнина. Книжарницата била център на българското печатно слово, където идвала голяма част от тогавашната българска интелигенция.

Книжарници отворили и някои обществени организации. Така постъпило например читалището в Цариград, чиято книжарница се намирала срещу големите врати на Балкапан хан — т. е. мястото, където живеели и търгували най-много българи. В нея се намирали и много от издадените дотогава по-важни книги от Хр. Г. Данов, Др. В. Манчов, Ив. Н. Момчилов и др. Говедаров, който работел в книжарницата на дружеството, бил таен настоятел и на български революционни вестници, издавани в Румъния, които получавал чрез австрийската поща.

Възрожденските български книгоразпространители оставили имената си в културната история на българския народ. Дейността им подпомагала българската просвета. Сред тях израснали редица революционери, които загинали в борбата срещу османския потисник: Бачо Киро Петров, Н. Чолак, Ст. Табаков, Георги Стоицев, Григор Божков и мн. др. Делото на българските книжари отпреди Освобождението представлява неделима част от общобългарското културно развитие, извело народа на ново, по-високо стъпало.

Една от формите на книгоразпространението била продажбата по панаирите. Там, и особено на по-големите, имало и сергии, на които се излагали български книги. Редица книжари излизали да продават различни български издания. За подобна дейност пише например И. Р. Блъсков: „От годините 1858 до 1870 в два главни панаира в България, а именно в Узунджовския и Джумайския, се отваряха книгопродавници. Главните книжари бяха Хр. Данов и Д. В. Манчов. Учителите на поглавните градища от Южна България отиваха в Узунджовския панаир, за да си набавят учебници за цяла година от поменатите главни книжари, а учителите от Северна — в Джумайския."[19]

Български книжарници изникнали по всички български области: Мизия, Тракия и Македония. Общността в печатането и разпространението на възрожденската българска книга проличава найярко в дейността на двете най-големи книгоразпространителски къщи — Дановата и Манчовата. И двете фирми имали седалища в Пловдив, откъдето снабдявали с български книги предимно селищата в Тракия. За нуждите на Северна България те отворили свои клонове — Данов в Русе и Манчов в Свищов. Същевременно за нуждите на македонските българи двете книгоиздателства открили свои книжарници — Данов във Велес, а Манчов в Солун. Разпространението на възрожденската българска книга в Тракия и Македония било високородолюбиво дело. То спомогнало до голяма степен да се изместят от тези области

гръцките книги и гръцкото богослужение и да се заменят с българско четмо и писмо. Така заедно с другите книжари те участвували в общобългарската борба срещу гръцката патриаршия, за утвърждаване на българската национална църква, за кристализиране на българското национално съзнание.

Книжарството преди освобождението на България било често свързано с книгоиздаване. Такъв бил например заслужилият книжар Хр. Г. Данов, който успял да изгради и най-голямото преди Освобождението българско книгоиздателство.

Роден в Клисура през 1828 г., Данов учил при такива бележити учители като Сава Радулов, Найден Геров и Йоаким Груев. След като сам учителствувал в Стрелча, Перущица и Пловдив, през 1855 г. той заминал за Белград да печата своето малко календарче „Старопланинче". Така започнала богата издателска дейност, развила се в многозаслужилото издателство „Христо Г.Данов" със седалище в Пловдив и клонове в Русе и Велес. Данов преценявал, че за времето най-нужни били учебниците. Той привлякъл като сътрудници Й. Груев, Стоян Костов, Д. Мишев и др. и издал десетки необходими за народната просвета книги. Негово дело били също и много географски книги, той издал и осемте годишнини на календара си „Летоструй" /1869—1876/. Общо за времето до 1878 г. Данов издал 113 книги, с които запълнил реално съществуваща нужда сред българското общество.

Друг заслужил български книгоиздател е Драган Василев Манчов. Роден в Батак през 1834 г., той учил при хаджи Н. Йованович и Юрдан Ненов. Първата си книга „Църковно песнопение" Манчов издал през 1854 г. Започнало печатането на поредица от книги, най-вече учебници и учебни помагала. До Освобождението той издал 82 учебници и книги за почти всички български училища. Манчов се стремял неговите книги да имат сравнително ниски цени и да са достъпни за всички. Най-бедните ученици можели да получават от книжарницата му и безплатни учебници. През 1875 г. по време на Старозагорското въстание Манчов бил обвинен в участие и окован във вериги, бил откаран в Стара Загора, след което лежал в одринския затвор. Пуснат на свобода, за да избегне понататъшни преследвания, той преминал в Румъния, където продължил издателската си дейност. За година и половина там той издал нови седем книги, между които и „Ръководство за успешен бой с турците" на Ив. Кишелски. Заедно със Стефан Бобчев и под името Д. Веселинов той издавал русофилски настроения вестник „Стара планина", в който отправял остри нападки срещу султана. Също в Букурещ Манчов издал и първата стихосбирка на Ив. Вазов „Пряпорец и гусла" /1876/ и „Народен календар за 1877 г.", в който за пръв път бил печатан докладът на американския представител Скайлер и анкетната комисия за османските зверства по време на Априлското въстание.

Възрожденският българин гледал на книгоиздаването и книгоразпространението не като на занаят за печалба, а като дейност за народна просвета. Неслучайно повечето от големите български възрожденци били и печатари, книгоразпространители или книгоиздатели.

СПОМОЩЕСТВОВАТЕЛИ. Във връзка с издаването на новобългарската книга стои и начинът на набиране средства за отпечатването ѝ. Така въпросът за българското книгоиздаване се свързва неразривно и с наличието на широка обществена среда, която предварително подпомагала финансово издаването на българските книги — т. нар. спомоществователи. Авторите на български книги били обикновено дейци, които не разполагали със средства. Без особени възможности, те трябвало сами да търсят помощ от бъдещите си читатели. Затова, преди да започнат да печатат книгите си, те се обръщали с писмени или устни покани да се запишат купувачи на бъдещото издание, като по възможност предварително предплатят цената му. За благодарност, а отчасти и за отчитане авторите публикували имената на тези спомоществователи в края на книгата си. Там последните били величани с титлите „ученолюбиви", „родолюбиви", „ревнители за българското просвещение", „любороднейши", „почтенороднейши", „благороднейши" и т. н.

Списъци на спомоществователи се срещат в голям брой от българските възрожденски книги. Обикновено имената се подреждали по селища. По този начин днес може да се проследи разпространението на българските книги по всички места, където са живеели и работили по онова време българи.

Тези списъци са показателни за интереса, който съществувал по онова време към българската книга, към културата, към знанието. Сред читателите се срещат представители на тогавашната интелигенция — учители, свещеници, лекари, търговци, ученици. Много са различните занаятчии, че дори и хора земеделци от селата. Българи по време на Възраждането са се записвали и за чужди книги — гръцки, сръбски, румънски, руски. Това сочи за постоянно растящия интерес у българина към просветата. Списъците са същевременно богат извор на сведения за растящата грамотност на населението, за различни антропонимични, краеви, социологични и други проучвания. В исторически аспект те рисуват непрекъснатото културно израстване на българското възрожденско общество.[20]

4.
Възход на българския периодичен печат

Българското книжовно дело през третата четвърт на XIX в. не може да се разбере цялостно без проследяване развитието на българския периодичен печат. Поради характера си печатът имал значително обществено звучене, стигал до широки читателски кръгове, упражнявал по-голямо влияние върху развоя на обществените борби по онова време.

Започнал живота си през 1844 г. с появяването на Фотиновото „Любословие“, българският периодичен печат до Кримската война брои само шест заглавия. Развитието му всъщност дошло след 1856 г. В разстояние на следващите 20 години се появили 91 издания — вестници и списания, излизали в общо 16 селища. Съдържанието им отразявало разностранните интереси на българското възрожденско общество, те станали отдушник на народните болки, отразявали интересите на различните класови групи. През това време не съществувал въпрос от значение за народния живот, който да не е намерил отражение по страниците на българския възрожденски печат. Същевременно изданията отразявали двете основни тенденции в българския политически живот — революционната и еволюционната. По отношение на външнополитическата насоченост се появили отделни издания, които под една или друга форма разчитали на помощта на определени държави. Най-многобройни обаче били органите, които ратували за национален възход и културно-политическа еманципация, разчитали на собствените сили на българския народ — те именно давали лицето на възрожденския периодичен печат.

В периода от Кримската война и до Освобождението през 1878 г. постепенно се оформили два главни центъра на българските вестници и списания — Цариградският и Букурещкият. През третата четвърт на XIX в. значението на Цариград като политическо средище за българите растяло и градът се превърнал в център на българския периодичен печат в границите на Османската империя.

Високата порта разбирала голямата сила на

ГОДИНА I. Браила 4 Марта 1868. БРОЙ 17.

ДУНАВСКА ЗОРА

ВѢСТНИКЪ ЗА ВОЛНЫ-ТѢ БЪЛГАРЫ.

ИЗЛИЗА ВСЯКЫЙ ПОНЕДѢЛНИКЪ.

ЦѢНА-ТА СЯ ПРЕДПЛАЩА.

ЗА СЛАВЯНЫ-ТѢ ВЪОБЩЕ.

1

ГОДИНА I. БУКУРЕЩЪ, 10. МАНЯ 1873. БРОЙ 2.

БУДИЛНИКЪ

ВѢСТНИКЪ САТИРИЧЕСКИ И ЮМОРИСТИЧЕСКИ.

БУКУРЕЩЪ, 9. Маня

2

ГОДИНА I. Цариградъ, 28 Септемврія 1874. БРОЙ 38.

ВѢКЪ

ИЗДАВА СЯ ВСЯКИ СЪБОТА.

ЦАРИГРАДЪ, 27 Септемврія, 1874.

3

Година 9-та. Цариградъ, 13 Іулия 1874. Брой 2.

НАПРѢДЪКЪ

ВѢСТНИКЪ ЗА НАРОДНЫ, ПОЛИТИЧЕСКЫ И КНИЖЕВНЫ НОВИНЫ.

Спомоществованията почнуватъ отъ началото на всякой мѣсецъ

4

---

1. В. „Дунавска зора“, Браила, 1868

2. В. „Будилник“, Букурещ, 1873

3. В. „Век“, Царнград, 1874

4. В. „Напредък“, Цариград, 1874

Блхгарскы Книжици.

ЗА

НАРОДНЫ-ТѢ ПѢСНИ

БЪЛГАРСКА СТАРИНА

ИЗДАВАМО ВЪ НЕВПРѢДѢЛНО ВРѢМА

КНИГА ПЪРВА. — ИЗДАНИЕ ПЪРВО.

БУКУРЕШТЬ.

1865.

1

2

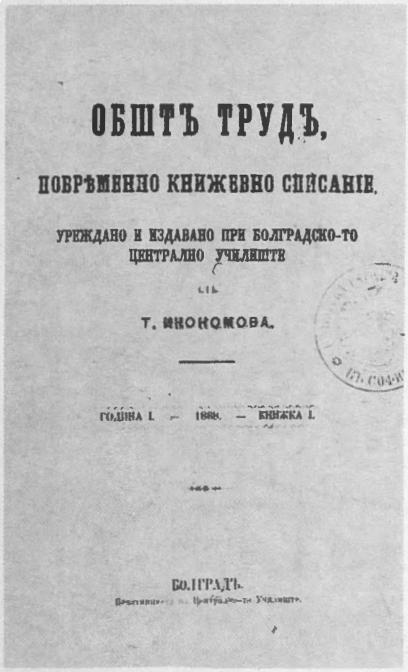
ОБШТЪ ТРУДЪ,

ПОВРѢМЕННО КНИЖЕВНО СПИСАНІЕ.

УРЕЖДАНО И ИЗДАВАНО ПРИ БОЛГРАДСКО-ТО ЦЕНТРАЛНО УЧИЛИЩТЕ

Т. ИКОНОМОВА.

ГОДИНА I. — 1868. — КНИЖКА I.

БОЛГРАДЪ.

УЧИЛИЩЕ

ПОВРѢМЕННО СПИСАНІЕ

ИЗДАВАНО

Р. И. БЛЪСКОВА

БУКУРЕЩЪ

1871

3

4

1. Сп. „Български книжици“, Цариград, 1858

2. Сп. „Българска старина“, Букурещ, 1865

3. Сп. „Общ труд“, Болград, 1868

4. Сп. „Училище“, Букурещ, 1871

5. „Летоструй или къщен календар“, издал Хр. Г. Данов, Пловдив, 1872

печата и като имала предвид главно неговата изобличителна сила, взимала различни мерки да потиска този вид дейност. До средата на 60-те години всичко зависело само от настроенията на управляващите. Първият закон за печата в Турция бил издаден през 1865 г., но дори и неговото приложение зависело от капризите на вилаетските чиновници. Разрешенията за издаване на нови периодични издания се давали трудно, необходими били гаранции, че няма да се засяга съществуващият ред в империята. Цензурата била извънредно строга, при това нерядко се упражнявала от невежи лица, които във всичко виждали умисъл и опасност за държавата. Естествено при подобна обстановка не била възможна някаква революционна насоченост — дейците от Цариградския кръг били принудени да търсят съответен начин на изказване, на редактиране на българските периодични издания. За излизащите в столицата издания било невъзможно да разглеждат въпроса за възстановяването на българската държава, затова основната им задача била борбата срещу фанариотите, за независима българска църква. Това обаче не значи, че те са се отричали от политическата борба, от борбата за граждански права, разбира се, в границите на възможното, на позволеното от строгите османски закони.

След Кримската война продължава да излиза „Цариградски вестник“. Загубил авторитета си, той спира окончателно в края на 1862 г. Излизат и в. „България“ /1859—1863/, издаван от Др. Цанков и разпространяващ идеята за уния с католическата църква, вестник „Съветник“ /1863—1865/ с редактори Т. С. Бурмов и Н. Михайловски, изразител на консервативното течение в църковното движение, и „Време“ /1865—1866/, издание с еволюционно-консервативна насоченост.

Безспорно най-големият и добре списван вестник в Цариград от това време бил „Македония“, излизал през 1866—1872 г., редактиран от П. Р. Славейков, който изразявал интересите на българската либерална буржоазия. Отнасящ се с прикрито съчувствие към българското национално движение, той дръзнал да препечата статия от Каравеловия „Свобода“.[21] Заради смелия си език вестникът бил неколкократно спиран от Високата порта, докато в 1872 г. бил окончателно спрян.

Сред българските периодични издания има и такива, които стоели на открити туркофилски позиции — такъв бил вестник „Турция“ /1864—1873/. Издаван със субсидии на Високата порта, той изразявал антируски и антиславянски настроения. На еволюционистични и реформистки позиции стоели издания като „Право“ /1869—1873/, „Напредък“ /1874—1877/, „Век“ /1874—1876/, „Ден“ /1875—1876/. Някои от тях изтъквали злоупотребите на османската администрация, поради което били спрени от Високата порта. В Цариград излизал и вестник „Източно време“ /1874—1877/, изразител на английската политика в Близкия изток.

Цариградските дейци се стремели към повече просвета за народа, съзнавайки, че добре подготвени и по-издигнати в културно отношение, българите можели по-лесно и успешно да изведат борбата за народни права до добър край. Затова там се появили и редица общообразователни издания, оставили името си в българската културна история. Най-солидно сред тях било излизалото през 1858–1862 г. списание „Български книжици". В него сътрудничели едни от най-добрите сили на българската интелигенция от онова време. От този род били и списанията „Читалище" /1870–1875/, „Месецослов на българската книжнина" /1857–1859/, редактираните от П. Р. Славейков „Гайда" /1863–1867/, „Пчелица или ред книжки за децата" и „Ружица или ред книжки за жените" /1871/. Появили се и хумористични издания, като „Звънчатий глумчо" /1873/, „Шутош" /1873–1874/, „Костурка" /1874/; те били дело главно на Славейков. Отделна категория представлявали религиозните издания, като „Възкрестник" /1875/, евангелисткото списание „Зорница" /1864–1878/ и седмичния вестник под същото име „Зорница" /1876–1878/.

Близки до цариградските издания по начин на издаване, съдържание и насоченост били и периодичните издания, излизащи в други селища на Османската империя. Особено място заемат „Дунав", „Едирне" и „Солун", печатани на български, турски и други езици – те играли ролята на правителствени издания. Има обаче и списания, оставили името си в културната история на българския народ. Най-значимо сред тях безспорно е „Летоструй", или „Домашен календар" /Пловдив, 1869–1876/ под редакцията на Хр. Г. Данов, Й. Груев и Я. Ковачев – истинска съкровищница и енциклопедия по родинознание.

Прегледът на българските периодични издания, излизали в границите на Османската империя, сочи определено, че при условията там не била възможна никаква революционна проява. Дори публикуването на сведения за извършени злоупотреби и жестокости ставало причина за спирането на редица издания. Неслучайно там се появили еволюционни издания: информационни, посветени на църковната борба, научни и просветно-културни. Революционният печат бил дело на българската емиграция извън Османската империя.

Начало на революционния печат поставил Г. С. Раковски с „Българска дневница", издаван в Нови Сад през 1857 г.[22] Идеята за революционни действия била развита разгънато в следващия вестник на Раковски – „Дунавски лебед" /1860–1861/,[23] с който започва откритата революционна линия в българския периодичен печат.

5

Това било осъществено по-нататък от втория център, вече с революционна насоченост – Букурещкия. Там излизали „Бъдущност" и „Бранител", издавани от Раковски /1864/; най-ярките революционно-демократични вестници, издавани от Л. Каравелов и Хр. Ботев – „Свобода" /1869–1874/, от 1872 г. издаван под името „Независимост", тъй като бил спрян по искане на Високата порта; вестник „Знаме" /1874–1875/ на Хр. Ботев, който е връх на българската доосвобожденска журналистика. Революционната линия била подета и от ред хумористично-патриотически вестници, като „Тъпан" /1869–1870/, „Таралеж", „Будилник" /1873/, дело най-вече на Хр. Ботев с карикатури от Хенрик Дембицки /1830–1906/. В

Букурещ излизали и редица информационни издания, като „Народност“ /1867—1869/, орган на БТЦК, първия български ежедневник „Секидневний новинар“ /1877/, „Балкан“ /1875/, „Отечество“ /1869—1871/, „Стара планина“ /1876—1877/, „Българин“ /1877—1878/ и др. Все там се появили и „Българска старина“ /1865/ на Г. С. Раковски, „Просвещение чрез науки, промишленост и търговия“ /1872/, „Ступан. Земеделско-икономически вестник“ /1874/, „Градинка“ /1874/ и др. Значително издание представлявало редактираното от Л. Каравелов след разрива с Хр. Ботев списание „Знание“ /1875—1876/, „Славянско братство“ /1877—1878/ и др.

Както се вижда, изданията в Букурещ застъпвали, на първо място, революционните идеи. Не липсват и издания с либерална и консервативна насоченост. В основата си обаче почти всички били противотурски и пишели за правата на българския народ, за злоупотребите, на които той бил подложен от жестоката османска власт. Така Букурещкият център се характеризирал с издания, които съществено подпомагали борбата на народа за независимост.

Към този център гравитирал и друг голям емигрантски център — Браила. През годините след Кримската война там се появили последователно двадесет български периодични издания. Между тях бил първият български вестник в Румъния „Българска пчела“ /1863—1864/. Там излизали и „Дунавска зора“ /1868—1870, 1877—1878/, Ботевият „Дума на българските емигранти“ /1871/, „Възраждане“ /1876/, „Хъш“ /1877/ и др. В Браила се появили и хумористични вестници, които въпреки краткотрайното си съществуване характеризирали настроенията на емиграцията. С възможностите на сатирата било отразявано тежкото положение на поробеното българско население. Там се появило и литературното списание „Зорница“ /1864/ на Хр. Ваклидов. Най-важното издание обаче било „Периодическо списание на Българското книжовно дружество“ /1870—1876/. С него се поставило началото и на българската възрожденска научна периодика.

Освен в Букурещ и Браила отделни български периодични издания се появили и другаде извън Османската империя. В Болград излизали „Общ труд“ /1868/, „Пътник“ /1870/, „Български глас“ /1876—1877/ и др. В Гюргево излизала „Нова България“ /1876—1877/, започната от Хр. Ботев; в Плоещ се появил „Орел“ /1877/, списван на румънски език, в Москва излизал „Братски труд“ /1860—1862/, в Прага се появило „Книговище за прочитане“ /1874—1875/.[24] Правени били опити за издаване на български вестници и по-далеч, при по-добри условия — в Русия, Франция, Белгия и т. н. Те обаче завършили без успех главно поради липса на средства.

Интересно явление от онова време представляват усилията на български публицисти да влияят на руското обществено мнение по български въпроси чрез поместване на статии в руския печат. Много активен в това отношение бил Р. Жинзифов през 60—70-те години. Вдъхновен от големия си патриотизъм, той отпечатал над 170 статии и оказал голямо въздействие върху руската обществена мисъл по българския въпрос. Много материали там печатали и К. Петкович, К. Миладинов, Хр. Даскалов и особено Л. Каравелов, преди да почне журналистическата си дейност в българските периодични издания.[25] Усилия за популяризиране в чужбина на българската кауза положили и редица други дейци, като Т. Бурмов, Киряк Цанков и др., които помествали статии в румънски, сръбски и други вестници.

Тежките условия за издаване на българската периодика, както и липсата на средства довели до появяването и на няколко десетки ръкописни списания в Свищов, Елена, Копривщица, Калофер, Русе, Болград и дори в Диарбекир. По-голямата част от тези ръкописни вестници имали сатирично-хумористичен характер и се занимавали с местни въпроси. Издаването им не продължавало дълго. Поради ограничения им характер те не изиграли някаква по-значителна роля, а отразявали желанието на възрожденската българска интелигенция да изнася пред обществото проблеми, свързани с ежедневието. По този начин те били своеобразни прояви на обществената критика.[26]

Предосвобожденските вестници и списания обикновено били издания на самите редактори, които лично изпълнявали почти цялата редакционна и административна работа. Икономическите и политическите условия, при които излизали, обяснявали и причината за краткия им живот. Съвсем малко били вестниците и списанията, които успявали да се задържат по-дълго.

Независимо от идеологията на техните издатели възрожденските вестници и списания служели /с изключение на туркофилските/ всеки по своя начин на българската кауза. Най-често това била идеята за национално обособяване на българския народ, за неговата културна самостоятелност, идеята за национално освобождение. Връх в това отношение били вестниците на Каравелов и най-вече на Ботев. По този начин възрожденските издания имали голямо значение за подготовката на националната революция.

Същевременно излизали и редица други периодични издания: просветни, педагогически, литературни, научни, религиозни и т. н. Със съдържанието си те подпомагали разширяването на кръ-

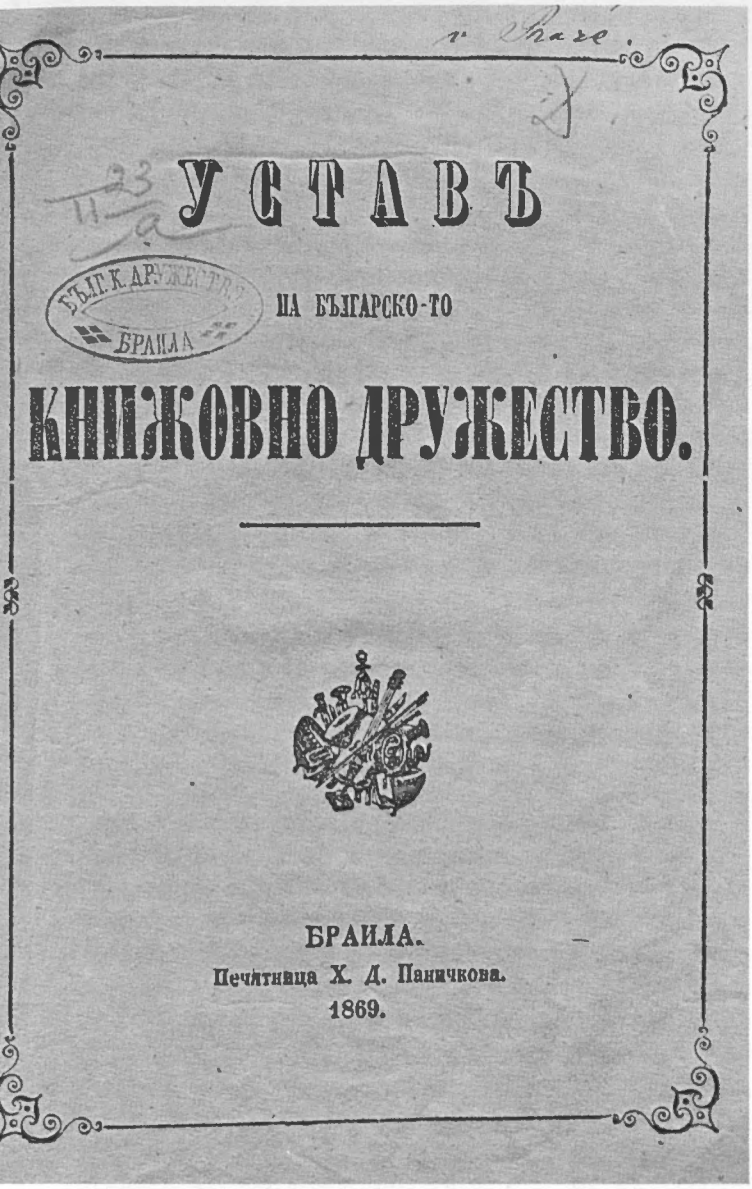
УСТАВЪ
НА БЪЛГАРСКО-ТО
КНИЖОВНО ДРУЖЕСТВО.
БРАИЛА.
Печатница Х. Д. Паничкова.
1869.

Устав на Българското книжовно дружество, Браила, 1869

гозора на българския читател, сближавали го със света. Българският периодичен печат от 60—70-те години представлявал един от най-ярките белези на интензивния духовен и политически живот на българския народ. При това с малко изключения предосвобожденската периодика била на голяма идейна висота. Журналистите и публицистите, които осъществявали издаването на българските вестници и списания, служели на народа си с най-чисто родолюбие и голяма самопожертвователност. Възрожденският периодичен печат се превърнал в най-мощно оръжие за мобилизиране и революционизиране на народните маси. Така той подпомагал подготовката на борбата за освобождение от османско иго.

ГЛАВА ТРЕТА

РАЗВИТИЕ НА НАУКАТА И ТЕХНИЧЕСКИТЕ ПОЗНАНИЯ

1.

Българско книжовно дружество

Българското книжовно дружество — организация за развитие на българската наука — се появило на определен етап от съзряването на българската възрожденска нация, на българската национална култура. Многобройни били опитите дотогава за създаване на организация, която да подпомогне развитието на българската наука, образование, книжнина. В тази насока полагали усилия П. Берон, Васил Ненович, В. Априлов, Константин Фотинов, Гаврил Кръстевич, К. Петкович, Нешо Стоянович, Г. Раковски и др. Едва през 1869 г. обаче със създаването на Българското книжовно дружество в Браила успешно се осъществили стремежите на най-изтъкнати общественици и българският народ да има своя научна организация, която да изпълнява общонационални функции в духовния му живот.

Българското книжовно дружество се издигнало като „всенародно учреждение“, като средоточие на „умствените български сили“. То израснало под грижите и общите усилия на най-широки кръгове на българската интелигенция и на обществени и социални слоеве, заинтересовани от националноосвободителната борба и от всестранното развитие на националната култура. Съзнанието, че едно такова начинание не може да се осъществява без материална подкрепа, без обществена поддръжка, без реални интелектуални възможности, приобщило към делото много представители на българските общини в Русия, Румъния и Турция, емигрантски революционни дейци, учители, писатели, учени. В създаването и дейността на дружеството освен емигрантските общини в Одеса, Галац, Браила, Букурещ и др. широко участие взели общините в Цариград, Русе, Свищов, Габрово, Охрид, Кукуш, Одрин, Щип, Велес, Скопие и др. Тази демократична изява Л. Каравелов определил като „доказ за патриотичната воля на народа ни“. Самите учредители и дейци на дружеството имали съзнанието и самочувствието, че са представители на цялата българска национална общност.

Основаването на дружеството станало в момент на подем на националноосвободителната борба и на изостряне на противоречията между революционните сили и българската емигрантска

буржоазия. Основните противоречия се отразили и в дейността на дружеството. Още при обсъждане на бъдещия статут на организацията, на проекта за нейния устав водачите на национално-освободителното движение В. Левски, Л. Каравелов и Хр. Ботев се стремели да се изгради научна организация, която да е действително средище на българската наука и култура и реално да подпомага освободителната борба на народа.[1] Представителите на заможните слоеве искали да ограничат дейността на дружеството, да го отделят от революционната партия. През септември 1869 г. в Браила представителите на българските общини приели устав, който определял демократичните основи за развитието на българската наука. Избрани били и първите членове и ръководство начело с М. Дринов като председател и Васил Д. Стоянов като деловодител.

Главната насока на дружеството съгласно приетия устав била „да разпространява всеобщото просвещение у българския народ и да му показва пътя към неговото вещественo обогатяване" /чл. 2/. Дружеството ще полага грижи за „обработване на българския език, на българската история и на народната наша словесност въобще", да способствува за развитието на младежта в народен дух, за подобрението и напредъка на българските училища. Поставените задачи представлявали конкретна научна програма, в която били застъпени широки научни области и чрез които се целяло да се решат жизнено важни практически задачи на българското общество. Дейността на Българското книжовно дружество била обърната към бъдещето на нацията.

Най-висш орган на дружеството било общото събрание. Членовете били действителни и дописни — учени, дали вече принос в книжовното поприще. Започнало и изпълнението на научната и патриотичната програма на дружеството. През 1870 г. излязла първата книжка на „Периодическо списание на Българското книжовно дружество" — научния печатен орган, на страниците на който се появили сериозни научни публикации от различни области на знанието, изразили се обоснoвани становища по актуални проблеми на българската нация и култура. На страниците на списанието се разисквали проблеми на езика, на правописа, на българската история, литература и литературна критика, проблеми на образованието, бита, културата и обществения прогрес. Списанието способствувало да се развива научната критика, да се разгаря борбата на мнения, да се водят дискусии по научни въпроси. В списанието участвували всички изтъкнати дейци на българската наука и култура.

С дейността си Българското книжовно дружество допринесло за създаването на научна основа за разцвета на националната култура, способствувало за издигането на научното мислене, създало висока мярка за националните ценности, подпомогнало приобщаването на българската култура към европейската. Прокламирането на демократични принципи за равноправни взаимоотношения със съседните балкански народи и уважение към техните духовни завоевания, създаването на пиетет към големите завоевания на човешката цивилизация, към културата на славянските народи и, на първо място, на руския народ, защитата на вековното българско културно наследство и вярата в утрешния ден на българския народ — всичко, с което се характеризирала дейността на Българското книжовно дружество, допринасяло за формирането на възрожденския патриотизъм и интернационализъм, за революционния размах на българската възрожденска личност — устойчив елемент на българската нация.[2]

2.
Отделни науки

ИСТОРИЧЕСКИ НАУКИ. През Възраждането интересът към собственото историческо минало непрекъснато се увеличавал и чрез периодичния печат, училищата, читалищата, театъра и живописта ставал достояние на все по-широки кръгове от българския народ. Историческите знания били един от основните духовни фактори, които активно участвували в процеса на консолидиране на българската нация.

Обективната нужда от исторически знания и широкият интерес към историята били силен морален стимул в развитието на българската историческа наука. И в този период, както и в предишните не съществували благоприятни условия за създаване на центрове на историческата наука. Тази задача се поела от българската общественост, която полагала значителни усилия за организирането на такива по необходимост общокултурни книжовни центрове. Трибуна на историческите изследвания и публицистика станали почти всички тогавашни по-сериозни периодични издания.

Една особеност на епохата е, че почти всички по-изтъкнати представители на българския културен и политически живот — писатели, журналисти, революционери, духовници, учители и пр. — участвували в създаването на историческата наука, като пишели исторически книги и статии, търсели и издавали извори за българската история. Г. С. Раковски написал „Няколко речи от Асеню първому, великому царю Болгарскому и сину му Асеню Второму", издал документи на Н. Бозвели,

„Житие и страдания“ на Софроний Врачански, „Българска старина“, събирал монети и т. н.[3] П. Р. Славейков пръв обнародвал разказа за възстановяването на българската и сръбската патриаршия /1859/, превел от старобългарски и популяризирал житието на Иван Рилски от Патриарх Евтимий, превел от руски лекциите на В. В. Макушев, четени във Варшавския университет, „България под турско господство и най-вече 15—16 век“ /1873/ и др.[4] Н. Бончев написал дипломната си работа в Московския университет за „Реформите на Селим III“.[5] Др. Цанков издал „Поглед върху българската история“ /1857/, която излязла във второ и трето издание под заглавие „Кратка българска история“. Д. Войников подготвил „Кратка история на българския народ“ /1866/. Г. Кръстевич издал „История българска“ /1869/, Т. Н. Шишков — „История на българския народ“ /1873/, претърпяла много издания, П. Кисимов — „Черти от военния дух на българите“ /1868—1869/, Л. Каравелов — „Разкази за старовременните хора“, I—V /1873—1874/, „Кирил и Методий, български просветители“ /1875/ и др., Хр. Ботев обнародвал редица статии за историята на националнореволюционното движение, превел отделни исторически книги и пр.

Повечето от авторите в различна степен и форма се придържали към романтичното разбиране на историческия процес, принадлежали към романтичното течение в българската възрожденска историография.

Най-изтъкнатите учени от този период, утвърдили се като основоположници на модерната българска историческа наука, били Спиридон Палаузов и М. Дринов. Те преодолели националния романтизъм и поставили началото на т. нар. научно-критично течение, което се развивало на основата на позитивистичната философско-социологична мисъл, гоподствуваща в обществените науки в Европа и Русия през втората половина на XIX в.

Спиридон Палаузов /1818—1872/ е роден в Одеса в семейството на известния възрожденец Николай Палаузов. Той получил много добро образование в Мюнхен, Бон и Москва. Живял и работил главно в Петербург като висш чиновник в Министерството на народното просвещение и във Финансовото министерство, а в края на живота си бил член на Руската археографска комисия. Той защитил магистърска дисертация на тема „Век болгарского царя Симеона“ /1852/, едно съчинение, което систематично разкрива културния принос на средновековната българска държава. Особено го вълнувала историята на османското завоевание на Балканския полуостров, по проблемите на което писал в незавършената си студия „Югоисток Европы в XIV столетии“. Палаузов издал някои по-важни извори за българската история. Той разглеждал проблемите на българската история във връзка и на фона на историята на заобикалящите я държави и народи, проявявал подчертан интерес към историята на националните и социалните революционни движения през XIX в. Научното творчество на Сп. Палаузов като цяло има прогресивен обществено-политически характер както поради позициите му на български патриот, така и поради връзките му с демократичното движение в Русия през 60-те години на XIX в. Той писал главно на руски език, но трудовете му били познати в България, частично били превеждани в българския възрожденски периодичен печат. Той в еднаква степен принадлежи на руската славистика и на българската възрожденска историография.[6]

Марин Дринов /1838—1906/ бил другият български възрожденски историк, който творил на равнището на съвременната му европейска и руска историческа наука. Роден в Панагюрище, той получил възможност да учи сериозно едва след заминаването си за Русия — вече 20-годишен. Той не само завършил гимназия и висше образование в Москва, но се отдал на ползотворни и задълбочени научни дирения. През 1869 г. излезли първите му трудове, написани на български език и разпространени в България чрез българските книжарници на Хр. Данов и Др. Манчов — „Поглед върху произхождението на българския народ и началото на българската история“ и „Исторически преглед на Българската държава от самото ѝ начало и до днес“. Ценни са магистърската му дисертация „Заселение Балканского полуострова славянами“ /1873/ и докторската му дисертация „Южные славяне и Византия в X веке“ /1875/, с която станал професор в Харковския университет. Дринов се занимавал и с някои въпроси на Българското възраждане, специално с проучване историческата роля на Паисий Хилендарски /„Отец Паисий, неговото време, неговата история и учениците му“, 1871/, положението на българския народ в навечерието на Априлското въстание, редица проблеми от историята на западнобългарските земи и др.[7] Дринов е историк с широк диапазон на научноизследователски интереси — той има приноси в областта на изворознанието, етнографията, езикознанието и литературознанието. Цялото му научно творчество е свързано с националноосвободителните задачи на българския народ. Той е оставил трайни следи във византинистиката, в историографията на балканските народи.

Освен български историци с историята на България се занимавали и много чужденци. Съ-

временното тежко състояние на българския народ, героичното му движение за свобода, сложното му и богато историческо минало, преплетено с историята на славянските и много други европейски народи, привличали симпатиите и изследователските усилия на мнозина учени. Съчиненията на някои от тях станали достояние на българската интелигенция направо или чрез преводи. Руската българистика била особено близка на българите. В началото на интересуващия ни период /1853/ Ботьо Петков превел книгата на Юрий Венелин „Критически издирвания за българската история". Съчиненията на В. В. Макушев, А. Хилфердинг, О.М.Бодянски, В.Григорович и др. били известни на българите. От западнославянските историци с известност се ползували Йосиф Шафарик и особено Константин Иречек /1854—1918/.[8] Иречек бил съвсем млад, когато се заел със съставянето на българска библиография, която била публикувана в „Периодическо списание". Скоро след това под личното влияние и с подкрепата на М. Дринов написал „История на българите", която излязла на чешки, немски и скоро след това на руски и български /1875—1876/. Тази книга имала изключително голямо обществено-политическо и научно значение. Това е първата цялостна история на България — от предшествениците на българите на Балканския полуостров до възродителните процеси и борби за освобождение през XIX в. Историята обобщавала резултатите от научните дирения на няколко поколения учени. Написана научно-обективно, прецизна в анализа на изворите, богато аргументирана, с чувство на симпатия към българския народ, тази книга популяризирала българската история в Европа и станала етап и основа за изследователска дейност на поколенията историци след освобождението на България и за развитието на историческата българистика в чужбина.[9]

При условията, при които живеел българският народ в третата четвърт на XIX в., трудно може да се говори за развитие на други исторически науки. И все пак първите стъпки били направени именно в този период.Българите проявявали разбиране за важното значение на материалните паметници и се стремели към издирването, описанието и издаването им. Това правели Г. С. Раковски, П. Р. Славейков, Ст. Захариев и др. Н. Геров се опитал да получи разрешение от турското правителство да прави разкопки. Особено много за описване и рисуване на старините и популяризирането им направил Феликс Каниц. Заслуги имали и Тепляков, В. Григорович, френският археолог А. Дюмон и др.

В такъв първоначален или предварителен етап се намирала и етнографията. От това време водят началото си първите етнографски описания. Най-интересни са „Показалец или ръководство...",което Раковски издал за събиране на етнографски материали[10], и книгата на Л. Каравелов „Памятники народного быта болгар", издадена в Москва и станала достояние на широки славистични кръгове.

Първите си стъпки направило по това време и изворознанието. Появили се и първите библиографии — на Иван В. Шопов, К. Иречек и др., които, без да са специално исторически, а по-общи, отнасящи се до книжовната българска продукция, били важни за възрожденския историк. С библиографски издирвания се занимавал и Л. Каравелов.

Със своите прояви историческата наука през Възраждането се очертала като един от най-действените и патриотични фактори в утвърждаването на българското национално съзнание и самочувствие.

ФИЛОСОФИЯ. Българската философска мисъл през Възраждането е своеобразно отражение на цялостния възрожденски процес през XIX в. Оформила се като самостоятелно научно явление около средата на XIX в., тя търсела и намирала своите принципи и светогледни начала в развитата европейска философия. Усилията били насочени също и към издирване на философските постижения от историята на старата българска култура. Създаденият синтез от влиянието на европейската философия и социология на новото време, на древногръцката натурфилософия и възраждането на собствената народностна традиция бил своеобразна тенденция във философската култура на Българското възраждане.

Философската мисъл от периода на Възраждането се характеризира с това, че още през първата половина на XIX в. постепенно се обособила в самостоятелна форма на обществено съзнание и преодоляла религиозната обвивка.[11] На основата на развитието на икономическите отношения и разгръщането на революционната борба на българския народ за национална и социална независимост се формирала идеологията на ранното демократично просветителство. През третата четвърт на XIX в. във връзка със задачите на националноосвободителната борба на българския народ и разгръщането на културните процеси се оформили такива противоположни идейни течения, които имали и различни философско-социологически предпоставки. Идеологията на революционерите-демократи имала за своя философска основа материализма. Еволюционисткото и реформисткото течение се опирали в теоретично отношение на идеалистическата философия и богословието.

Най-виден мислител от първия етап на Бъл-

гарското възраждане бил Петър Берон /1800–1871/.[12] Той създал натурфилософска система, изложена в седемтомното му произведение „Панепистемия“ /Париж, 1861–1867 г., на френски език/. Берон се намирал под влияние на философията на Аристотел. „Панепистемия“ е наука за произхода, градивните елементи и законите на движение на материалния космос и за принципите на познание на света от човека. В областта на гносеологията П. Берон отстоявал положението за познаваемост на света, а в областта на социологията се придържал към натуралистичните възгледи, съгласно които човешкото общество е възникнало и се е развивало благодарение на такива фактори като ръста на народонаселението, условията на географска среда и функциите на езика, а на тази основа определена роля играел и трудовият процес.

Основател на материалистическата традиция в българската философска мисъл е Иван Селимински /1799–1867/.[13] Върху формирането на неговите възгледи силно влияние оказала френската материалистическа мисъл, древногръцката философия и немското естествознание на XIX в. Неговите философски възгледи могат да се характеризират като антропологически материализъм. Селимински направил крачка напред в сравнение с П. Берон в трактовката на субстанцията на света, преодолявайки възгледите му за бога като източник на движението. Единствена основа на съществуващия свят според него е материята с вътрешно присъщото ѝ свойство на движение.

Материалистическата линия на Селимински в областта на философията била продължена през втората половина на XIX в. от революционерите-демократи Л. Каравелов и Хр. Ботев, а така също и от просветителя-демократ Т. Икономов.

В областта на философията Л. Каравелов отстоявал възгледа на т. нар. реална жизнена, или „естествена“ философия.[14] От тази гледна точка той критикувал идеализма на Хегел и богословието. Неговият мироглед се оформил под влиянието на руските революционери-демократи, западните просветители и немските вулгарни материалисти. Основното ядро на неговите философски възгледи е антропологическият материализъм. Признавайки първичността на материята и вторичността на духа, той се стремял към обосноваване на идеята за „реална философия“, чийто обект е човекът. Каравелов създал философска антропология, която имала два източника, два принципа – науката и знанието за човека. Оттук той поддържал винаги формулата: „Знанието е сила“, „Опознай себе си“. И така създаденият от Каравелов светоглед се основавал върху единството на естествознание и човекознание.[15]

Възгледите на Хр. Ботев се формирали под влиянието на руските революционери-демократи /преди всичко на Н. Г. Чернишевски/ и идеите на утопичния социализъм.[16] Борейки се не само за национално, но и за социално освобождение на българския народ, Ботев защищава идеята за бъдещото социалистическо общество. В областта на философията Ботев отхвърлил всякаква идея за съществуване на бога и на свръхестествени сили. Той е обосновавал идеята да се възприема света такъв, какъвто е сам по себе си. Той считал, че съзнанието е вторично и е зависимо от материята. Ботев е отстоявал принципа за движението и разви-

Далекогледна тръба на д-р Петър Берон. Национален политехнически музей – София

тието. Според него източник на движението както в природата, така и в обществото е борбата на противоположностите, борбата на новото със старото. Материалистичното светоразбиране на Ботев е съчетано с редица диалектични моменти. Въз основа на това Ботев се развива като последователен атеист, а в областта на социологията той изтъква значението на материалните фактори в общественото развитие.

Идеалистическите възгледи в епохата на Възраждането са развивани предимно от Васил Стоянов — Берон /1824—1902/ в областта на логиката и естествознанието. В неговия главен труд „Логика" /Виена, 1861/[17], написан в духа на кантовския априоризъм, определен интерес представляват възгледите му за системата, където под влияние на руския логик В. Н. Карпов разглежда проблемите — част и цяло и проблемите на изграждане на реална и логична система. Идеалистическите възгледи в областта на философията и социологията са били защищавани от Марко Балабанов /1842—1929/ и Лазар Йовчев /Екзарх Йосиф I, 1840—1915/.[18]

ЕЗИКОЗНАНИЕ. В областта на езикознанието се полагали усилия за изграждане на единни норми — главно фонетични и морфологични. Освен по въпроса за общонародния език оживени спорове се разгаряли около правописа. Появили се няколко граматики, които се опитвали да определят нормите на изграждащия се книжовен език. С най-голяма правдивост се отличава „Граматика за новобългарския език" на Ив. Момчилов /1868/.[19]

ЛИТЕРАТУРОЗНАНИЕ. Успоредно с развитието на българската литература през третата четвърт на XIX в. се изявила и българската литературно-теоретична мисъл. Все повече внимание се отделяло на изясняването на отделни литературни проблеми. Предмет на изследване били въпросите, свързани с познанието на руската, немската и френската литература, на отделни видни чужди писатели, разглеждала се ролята на литературата за развитието на обществото, разглеждали се отделни теоретични въпроси на романа, на поетическото слово и т. н. Излезли и няколко учебника, обикновено наричани „ръководство по словесност", в които покрай познания за учениците се давали и някои теоретични пояснения. Постепенно се появила и литературната критика — с творчеството си в тази област се отличил особено Н. Бончев /1839—1876/, който проявил голяма взискателност и високи естетически критерии. Важна роля изиграло „Периодично списание на Българското книжовно дружество", където се печатали редица трудове, свързани с теорията на литературата. Ценни приноси в това отношение дал М. Дринов, който спрял вниманието си върху важни литературно-исторически въпроси — той се занимавал и с определяне началото на българското литературно възраждане. Заслуги за изясняване на редица литературоведски проблеми по онова време имали и Л. Каравелов, Хр. Ботев, В. Друмев, Васил Д. Стоянов, Цани Гинчев, Р. Жинзифов и др. Характерна черта на българската литературна наука през 60—70-те години на XIX в. е търсенето на обществено значимото в литературния живот, в художественото слово, в пряка връзка най-вече с нуждите на нацията, с изискванията, които поставяла борбата за културно и политическо освобождение на българския народ.

ПРИРОДОНАУЧНИ ЗНАНИЯ. Появата и развитието на природонаучните знания в България през Възраждането били свързани и обусловени както от социално-икономическите процеси по българските земи, така и от влиянието на културата и науката на други страни и народи. Съчетаването на вътрешни и външни фактори довело до един своеобразен процес на разгръщане на природознанието в България.

Първите трудове били призвани да задоволят нуждите преди всичко на учебното дело. Училищните програми били съобразени с възможностите на новобългарското училище, но никога не пренебрегвали смятането. Математическата подготовка била необходим елемент от общия обем на знания при възрожденския българин, започнал активно да усвоява търговските операции и да развива стопанството на нова основа. Поради това логично и естествено било насочването към преподаване и разпространяване на математическите знания.

Успоредно с това българската природонаучна мисъл се насочила и към помагала, които давали географски познания за различни страни и народи и включвали раздели с начални знания за земята като небесно тяло. Тези книги излизали под названието „землеописание". Със своите първоначални най-общи данни за земята и другите небесни тела те проправяли пътя за овладяване на по-съвършени знания по астрономия и послужили като основа за изграждането на материалистически мироглед. Значителна заслуга за това имал Й. Груев. В землеописанията постепенно навлезли нови научни понятия и сведения за нови научни области. Като цяло тези книги отразявали общия качествен ръст на природонаучната мисъл в България.

Енциклопедичността, характерна за книгите и други публикации от първата половина на XIX в., постепенно започнала да отстъпва място на диференциацията на научните знания. Нуждите както на училищата, така и на развиващата се ико-

номика изисквали конкретни знания по физика и особено по химия и познаване на възможностите за приложението ѝ в стопанския живот. Статии от такъв характер редовно намирали място в периодичния печат. Първата книга по химия превел Д. Енчев през 1871 г.[20], а примерът му бил последван от Ст. Веженов през 1872 г.[21] Двамата автори не намерили най-добрите източници за превод при написване на книгите си. Техният принос се заключавал в това, че те допринесли до голяма степен да се обърне внимание върху тази важна научна дисциплина и да се постави въпросът за нейното изучаване като редовен учебен предмет. Необходимостта от единна природонаучна терминология довела до някои, макар и не най-успешни опити за създаване на български химични термини и понятия /А. Рачев, Л. Павлов/. Издадени били и няколко книги по физика /Н. Геров, Й. Груев, Ив. Гюзелев и др./.

Отбелязано било и началото на написване на статии и книги по естествена история, предимно зоология /Й. Груев[22], В. Стоянов–Берон[23]/.

Най-ярки прояви на учен в областта на природните науки имал д-р П. Берон, който бил една от централните фигури изобщо в развитието на науката през Възраждането.[24] Плодотворните му години на активно научно търсене били увенчани с публикуването на многобройни трудове из областта на природознанието и натурфилософията, както и с представянето му с доклади пред авторитетни научни форуми в Лондон, Атина, Париж и др. Трудовете на Берон били писани само на чужди езици, поради което имали косвено влияние върху природонаучната мисъл в България. Но те трябва да се разглеждат и като доказателство за стремежите и възможностите на поробения български народ към научни изяви.

Тези възможности се проявили и в защита на

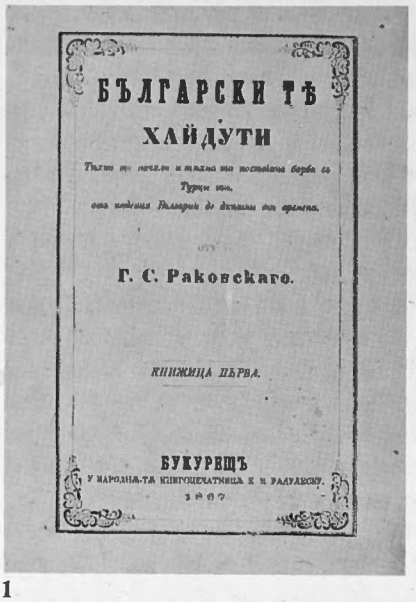
БЪЛГАРСКИ ТѢ
ХАЙДУТИ
Г. С. Раковскаго.
КНИЖИЦА ПЪРВА.
БУКУРЕЩЪ

1

2

3

4

5

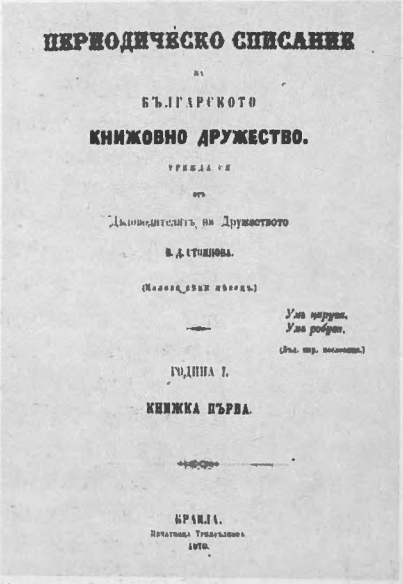
ПЕРИОДИЧЕСКО СПИСАНИЕ
БЪЛГАРСКОТО
КНИЖОВНО ДРУЖЕСТВО.
ГОДИНА I.
КНИЖКА ПЪРВА.
БРАИЛА.

6

---

1. „Българските хайдути. Тяхното начало и тяхната постоянна борба с турците от падения Българий до днешните времена от Г. С. Раковскаго“, Букурещ, 1867

2. Д-р Иван Селимински, фотография. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

3. Марин Дринов, фотография. Архив на читалището — Свищов

4. Д-р Петър Протич, фотография. Архив на Петър Коледаров — София

5. Нешо Бончев, детайл от фотография. Архив на Института по история при Българската академия на науките — София

6. Периодическо списание на Българското книжовно дружество, Браила, 1869

дисертации. Българи започнали да навлизат в научни кръгове /П. Берон, В. Берон, Хр. Бояров, Д. Мутев и др./ и да разглеждат въпроси около ролята и значението на природните науки /Ив. Селимински, В. Друмев/. Един от най-задълбочените опити за теоретична обосновка на значението на тези науки принадлежи на Л. Каравелов.[25]

В процеса на проникване, разпространение и развитие на природните науки у нас през Възраждането участвувал широк кръг от български просветни, книжовни, революционни и обществени дейци. Те правилно разбирали голямото значение и прогресивната роля на тези науки и способствували за създаване основите на природонаучната култура на българския народ и на предпоставките за системното развитие на естествознанието след Освобождението.

МЕДИЦИНА. Медицинската наука в България се развивала на основата на общото равнище на здравеопазването в Османската империя. По начало то било на ниско равнище: липсвали кадри, нямало условия за елементарно здравеопазване, чести били епидемиите, нямало организирана здравна служба. Общото развитие на българския народ през Възраждането обаче довело до промени и в тази област.

През третата четвърт на XIX в. получила развитие медицинската просвета. Много български младежи отивали в Европа да следват медицина. Завръщайки се в родината и заели челни места в културния напредък, те работели и за издигане на медицинската мисъл и обслужване в страната. По-късно редица български общини започнали да изпращат свои младежи да следват медицина. Медицинското образование се засилило през 60—70-те години, когато било разрешено на българи да следват в Медицинското училище в Цариград /1858/ и особено след като отворило вратите си Медицинското училище в Букурещ, прераснало след 1869 г. в медицински факултет. Традиционно било следването и в Русия, където били подготвени много бъдещи български лекари.

Характерно за редица българи е, че те работели в балкански и други страни. Търновецът Никола Пиколо /1792—1865/ е първият български учен от западен тип, лекар, философ, филолог. Той е един от изтъкнатите общобалкански възрожденски дейци, работил и в Гърция, и в Румъния.[26] С общобалканска значимост е и дейността на д-р П. Берон и д-р Ив. Селимински. Огромна дейност за напредъка на медицинската култура и обслужване развили лекарите Хр. Даскалов, Хр. Стамболски, Ст. Чомаков, Г. Странски, Г. Вълкович, В. Берон, Г. Атанасович /пръв министър на просветата след освобождението на България/, Г. Янкулов, З. Струмски, В. Караконовски, Г. Миркович, Г. Сяров, В. Панов, В. Груевич, К. Везенков, Киро Попов и др. Много лекари участвували най-дейно в революционната борба, поддържали близки връзки с Раковски, Левски, Ботев.

През 60-те години били построени първите по българските земи граждански болници в Русе, Самоков, Търново, Варна, Плевен, някои от тях издържани от частни дарения. Българските общини в Габрово, Търново, Сливен, Севлиево, София, Копривщица, Стара Загора и др. започнали да издирват и назначават градски лекари, натоварени да се грижат за здравето на населението в селището. Въведена била и т. нар. абонация — своеобразна лична застраховка. Появили се и общински аптеки.

На тази основа започнала да се развива и медицинската книжнина. Ив. Богоров издал първата книга — популярен справочник „Домашен лекар", предназначен за елементарна здравна просвета на населението. В него се засягат не само въпроси на хуманната, но и на ветеринарната медицина.[27] Появили се и специални медицински книги, както и много статии в периодичния печат главно с популярно съдържание — съвети как да се спазва хигиена, как да се води борба със заразните болести и т. н.[28]

ТЕХНИЧЕСКИ ПОЗНАНИЯ. Развитието на икономиката и техниката по българските земи през третата четвърт на XIX в. довело до необходимостта от по-голяма информираност за европейските новости в манифактурното производство, занаятчийството и особено индустрията, от повече знания в областта на техниката. Българските възрожденци напълно оценявали значението на научно-техническите познания. „Нека говори кой що ще — писал например Л. Каравелов, — а ние ще да кажем, че съвременната цивилизация е обязана изключително на естествените науки и на положителното знание. Силата на парата е сближила народите. . ., безчислените открития в механиката са дали значителен вървеж на промишления елемент."[29]

Материалите с научно-техническа тематика могат да се групират в няколко тематични направления. Едни от най-третираните проблеми са комуникациите. Подчертавало се значението на транспорта и съобщенията за развитието на земеделието и търговията. Подробно се давали информации за технически новости в други области на съобщенията. Разглеждани били и проблеми, свързани с характера и организацията на фабричното производство, техническото оборудване и т. н. С изследователска и конструкторска дейност се занимавали редица българи, главно извън пределите на страната. Много от тях подготвяли докторски дисертации и патенти. Между тях бил на-

пример П. Берон, който се занимавал и с теоретични, и с чисто практически изследвания. Интерес представлявала неговата идея за подморски телеграф, проучванията му за топлинните процеси, разработката на нови системи парни машини с оглед повишаване коефициента на полезна дейност. Той разработил в областта на химията редица идеи за практическо използуване на маслените бани в индустрията и домакинството за отопление и охлаждане на помещения. Оригинална била разработката му за система против пожари, експериментирана от него в собственото му имение.[30]

С изследователска и конструкторска дейност се занимавали и други българи. Така Николай Тошкович, възпитаник на Петербургския технологичен институт, разработил конструктивно и защитил пред Френската академия на науките патент за сегментите на буталата на парните машини, едно изобретение с изключителна икономическа значимост, дало тласък в приложението на парния двигател в транспорта и индустрията.[31] Тошкович успешно работел и в областта на корабостроенето — специално по корабните винтове.

През периода след Кримската война и до Освобождението науката в България се развивала със сравнително по-ускорени темпове. Тя била тясно свързана с нуждите на българското общество и действено подпомагала народната борба за национално възмогване. Израснали и първите учени от европейски мащаб, чиито трудове и до днес не са загубили своето значение. Неслучайно през този период възникнало и Българското книжовно дружество, прераснало по-късно в Българска академия на науките.

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА

РАЗВИТИЕ НА ИЗКУСТВАТА

1. Живопис и графика

Идейно-естетическият процес на изграждане на новото възрожденско изобразително изкуство станал особено динамичен през третата четвърт на XIX в. Зографите се включили активно в идейно-политическите процеси, заставайки на прогресивни позиции, като със зараждането на движението за национално освобождение дейността им не останала чужда на революционните идеи. Едновременно с това в общественото съзнание на българските зографи се развивал дълбок естетически процес, започнал още в края на XVIII в., който довел до решителен прелом, до разчупване на средновековните художествени канони.[1] През третата четвърт на XIX в. се очертал един качествено нов художествен етап — зрял период, в който живата действителност навлязла властно в изкуството, за да превърне светското начало в българското пластично творчество в преобладаващо. В борба с ненапълно изживяната естетика на средновековието се раждала новата възрожденска художествена система. Идеите на национално-освободителното движение през 60—70-те години дали силно отражение в изобразителното изкуство, което бележи по това време истинска класика в българската художествена култура. То се свързвало с народните тежнения, вплитайки се с идейното си съдържание в подготовката на всенародната революция.[2]

Особено разпространение и развитие през третата четвърт на XIX в. добили живописта и графиката. Тяхното преминаване от религиозно към светско изкуство било обусловено от новите икономически и политически промени в България.

Дълбокото преосмисляне на българската религиозна живопис довело до изграждането на нов тип художествено произведение — картината. От средновековната икона като канонически знак до това ново творческо явление бил изминат дълъг и сложен път, който най-отчетливо може да се проследи в ЖИВОПИСТА като водещ изобразителен вид в пластичното изкуство на Българското възраждане. Постепенният преход от религиозна към светска живопис, от старата към новата художествена концепция се наблюдава най-ясно при зографския род на доспейците, принадлежащи към Самоковската школа: Христо Димитров—Димитър Зограф — Захарий Зограф — Станислав Доспевски — Никола, Захарий и Иван Димитрови Доспевски — Христо Захариев Зографски. Това е именно пътят от иконата до картината, отразяваща с художествени средства земния реален свят. Българският зограф се превръщал постепенно в светски живописец с нараснало творческо самочувствие на значима в новото общество личност.

При огромното мнозинство български зографи-самоуци от този период иконните принципи на композицията изгубвали по-бавно и по-трудно своятадействена сила. При тях традиционната иконографска система се разпадала по естествен път под напора на новите художествени тенденции. Такъв е случаят с творчеството на Никола Образописов /1829—1915/, Никола Одринчанин / Никола Константинов Зограф/, Костò Вальов, Дичо Зограф /1819—1915/ и много други значителни български творци, които се обръщали все повече към природата и към вещитé на реалния свят. Като наблюдавали материалния свят, зографите откри-

вали нови правила на композицията, близки до действителността, и търсели пластични еквиваленти на своята възрожденска естетика.[3]

Особено динамично в зрелия възрожденски период е развитието на ГРАФИКАТА, в която се наблюдават същите идейни процеси. От религиозната щампа, печатана по манастирите, през третата четвърт на миналия век се преминало към създаването на светска графика, която станала носител на революционна романтика. Това демократично в същността си пластично изкуство в периода след Кримската война се свързало по-плътно от останалите изобразителни видове с революционната борба на българския народ и поради своята идейна заостреност и широко разпространение поело функциите на важен фактор в подпомагането на националноосвободителното движение. Гражданската ангажираност на литографиите на Николай Павлович, Хенрик Дембицки /„Цар Симеон влиза в Цариград"/, Константин Русович /„Сънят на българските народни дейци за освобождението на България"/, Найден Брайкович /„Покръщението на Борис, фамилията и войнството му в Преславский дворец" /изиграла значителна роля за пробуждането на националното съзнание. Патриотичният патос, характерен за техните исторически еднофигурни и многофигурни композиции със сюжети из славното минало на българите, прозвучал с още по-голяма актуалност в литографиите, представящи сражения на български въстаници с поробителя, прославящи героите от националноосвободителните борби или отразяващи чрез алегорични образи съвременни политически събития /Н. Павлович, Георги Данчов, Х. Дембицки/. Тези графични многотиражни листове играели голяма политическа роля. Те били достъпни за българина и навлизали в читалищата, училищата и родолюбивите домове. Графиката след Кримската война изразявала най-отчетливо революционния характер на българския

ЪИЬ І. ЦАРЬ БЛЬГАРЪМЪ Н ГРЬКЪМЪ ЦАРУКАЛЪ
ОТЪ 1186. ЛѢТО ДО 1195. Пм. Х.

Цар Симеон пред стените на Цариград, литография от Н. Павлович, издал Н. Пандурски. Национална художествена галерия — София

Цар Асен I, литография от Н. Павлович, обнародвана в книгата на Г. С. Раковски „Няколко речи о Асеню Първому великому царю Българскому и сину му Асеню Второму", Белград, 1860

романтизъм в изобразителното изкуство. Към областта на графиката принадлежала и КАРИКАТУРАТА, чието начало лежи в разглеждания период. Тя се развивала в свободно Влашко, появявайки се през 60-те години в емигрантския печат. Във в. „Тъпан" и „Будилник" активно сътрудничил с карикатури идейният съмишленик на Ботев — Х. Дембицки.

Особено характерен момент в изобразителното творчество през зрелия период била появата на светските жанрове.[4] Те получили голямо развитие, което продължило и след Освобождението. Появата на портрета като пръв светски жанр в края на предшествуващия период /при Захарий Зограф и др./ е значителен художествен факт. В светския портретен жанр работели всички значителни български художници, активни след 1856 г. — Ст. Доспевски, Н. Павлович, Христо Цокев, Г. Данчов, Александър Попгеоргиев.

Завършилият Московското училище за живопис, скулптура и архитектура през 1853 г. и Петербургската художествена академия през 1856 г. Станислав Доспевски /1823—1877/ от Самоков е внук на първомайстора на Самоковската школа Христо Димитров от с. Доспей, Самоковско, син на Димитър Зограф и племенник на Захарий Зограф.[5] Творчеството си започнал преди академичното образование с рожденото си име Зафир, което променя в Русия. Като потомствен зограф той получил първите си творчески внушения в духа на старите художествени традиции, на които останал особено верен неговият баща, но след обучението си в Петербург бързо осъвременил разбиранията си. Работейки иконопис през целия си творчески път, той създава нов облик на българската икона. Но Станислав Доспевски остава в българската живопис преди всичко като един от първите значителни възрожденски светски портретисти. Като върхове в светското му творчество се очертават неговите автопортрети от 1855—1856 и 1858 г., портретите на сестра му Домника и съпруга ѝ Ламбри хекимина, на жена му Мариела Божкова-Доспевска, на баща му Димитър Зограф, на брат му Атанас Самоковлиев, на видни възрожденски дейци, като Стефан Захариев, Салчо Чомаков, Никола Христович, както и на Елисавета Чалъкова. Той успява да долови не само индивидуалната, но и националната характеристика на модела, да отрази типичните черти на младата българска буржоазия и интелигенция.

Докато в светското си творчество Ст. Доспевски останал верен на живописта като изобразителен вид, то Николай Павлович /1835—1894/ от Свищов бил многостранен в творческите си изяви и работил като живописец, график и сценограф, показвайки качества на портретист, исторически художник и битописец.[6] Неговата сложна душевност търсела изява и в острата полемика в печата по въпросите на изобразителното изкуство, в борбата за откриване на „Заведение за живопис", чието устройство и програма изложил в широко популяризирана брошура.[7] С подкрепата на видни родолюбци, като Кириак Цанков и д-р П. Берон, Павлович следвал във Виенската и в Мюнхенската академия /1852—1858/.

Подобно на Доспевски, Н. Павлович създал галерия от индивидуализирани и същевременно

национално и социално типизирани портрети на дейно изявяващи се личности — на брат си д-р Димитър Павлович, на Никола Златарски, Цвятко Радославов, Иван Чернев. През Възраждането е рисувана и скицата за портрета му на д-р П. Берон, изпълнен с маслени бои през 1885—1886 г. Сред най-високо художествените портретни творби на Павлович са неговите автопортрети /1854, 1859, 1865/ и портретите на Анастасия Златарска, Теофания д-р Павлович и Кириакица Радославова.

Историческите картини на Н. Павлович като жанр естествено обуславят раждането на многофигурната композиция от нов тип, чиито пластични проблеми били особено трудни за разрешаване от възрожденските творци. С историческите си творби, с които будел националното съзнание на българина, той осъществил своего рода „картинна история на българский народ" — „Аспарух с дружината си на път към Дунава", „Аспарух минава Дунава и се установява в Мизия", „Крум страшний с отсечената глава на Никифор", „Крум принася жертва пред стените на Цариград", „Покръстването на Преславский двор", „Цар Борис I усмирява разбунтувалите се боляри" и др. Някои картини от този цикъл, рисувани с маслени бои, художникът допълнително литографирал, за да изпълнят патриотичната цел, с която са сътворени, като бъдат разпространени сред народа. Тези литографии заедно с графиките, създадени по рисуваните с маслени бои творби от цикъла „Райна, княгиня българска", са служели и като образец за изработването на декорите и костюмите за читалищните театрални представления през 60-те и 70-те години на XIX в., особено при постановките на историческите драми на Д. Войников.[8] Много популярни станали литографиите „Райна в пещерата", „Срещата на Райна с братята ѝ Борис и Роман и руския княз Светослав", „Белерофон", „Райниният припадък в църквата" и „Видението на цар Петър". Във връзка с литографията „Аспарух с дружината си на път към Дунава", отпечатана във Виена 1870 г., се появява първата българска полемика за изобразително изкуство, водена между Васил Попович и Н. Павлович на страниците на сп. „Читалище" и в. „Македония" през 1871—1872 г.

Н. Павлович бил и първият български художник, който създал чисто светска битова творба. Неговата рисунка с креда „Гроздобер" /1856/ е вече не евангелска сцена с битови елементи, а истинска битопис със светски характер. Той създал и рисунки на селяни и селянки от с. Павел, Свищовско, както и проекта за вестника на П. Р. Славейков „Гайда", който представлява битова сцена.

Като граждански ангажиран творец Павлович реагирал на съвременните обществени събития на своя народ. През 1872 г. той отпечатал литографията си „Памятник за освобождението на българската църква от гръцката вселенска патриаршия", която звучи като прослава на голямото всенародно дело. Литографията заема специфично място в жанровата структура на пластичното изкуство от третата четвърт на века. В нея се чувствува жанровата дифузия между идейната алегория и историческата картина. Още през 1877 г. Павлович избистря концепцията на творбите си от подобен род, достигайки до чистата политическа алегория — „Пробуждането на България" и по-късно „България, Тракия и Македония, разделени от Берлинския конгрес" /1881/ и „Съединението на Северна и Южна България" /1886/. Занимавайки се и с иконопис, Павлович се бори за осъвременяване на иконата, като внася в нея реалистични черти и преосмисля средновековната иконография.

Много по-активно развивал битовия жанр Христо Цокев /1847—1883/ от Габрово, който също завършил Московското училище.[9] Макар и да не произхождал от зографски род, той преминал през школовката на късната атонска живопис като послушник в Хилендарския манастир и в Киево-печорската лавра. Учейки в Московското училище /1867—1873/, той хвърлил сам расото, за да стане светски художник. Цокев завършил образованието си като ученик на руските передвижници. Многобройните му етюди от натура — голи тела и портрети, говорят за пълно овладяване на академично-реалистичната концепция. Условията принудили Цокев да създаде в България и редица икони, като най-значителната му култова живопис е на иконостаса в черквата „Кирил и Методий" в Свищов /1874/. Подобно на Н. Павлович, той създал академична и отдалечена от каноните иконопис. Въпреки многожанровото си творчество — битопис /„Пушач"/, пейзаж/„Гора"/,историческа композиция/ „Баташкото клане"/, Хр. Цокев сътворил най-ценните си творби в областта на основния жанр през периода — светския портрет, като достигнал до класически образци /„Автопортрет", „Ивана Ненова-Каролева", „Ангелина Бръчкова", „Кичка Бедрозова", „Стоян Бръчков"/.

Значителен майстор на българската живопис и графика със светски характер бил и Георги Данчов Зографина от Чирпан /1846—1908/. Независимо от това, че голямата част от творчеството му е създадена след Освобождението, по

Николай Павлович, маслен автопортрет. Национална художествена галерия — София

идейно-художествената си стилистика то принадлежи изцяло към изкуството на Възраждането. Художествената си дейност започнал като църковен живописец/ икони в Чирпан и Чирпанско, стенописи в Араповския манастир край Асеновград/. Близък съратник на Левски по организирането на тайни комитети в Южна България /от 1869/, възприел напълно неговата идеология, Данчов се разгърнал като активна обществена и политическа личност. Обиколките му из България по комитетски дела обусловили създаването на голям брой икони, дейност, която често служила за политическо прикритие на присъствието му в дадено селище. По нареждане на Апостола създал таен шифър и подправял тескерета. Активното участие в политическите борби, заточението в Диарбекир след Хасковското покушение от 1873 г., което го заварва като председател на Чирпанския таен комитет, не позволили на Данчов да получи художествено образование и да разгърне пълно природния си дар. Интересът му към овладяване на реалистичната рисунка и живопис се проявил дори по време на заточението му в Мала Азия, откъдето успял да избяга в Русия. В Диарбекир Данчов написал и ръководство по перспектива — „Кратка теоретическа и практическа перспектива", останало в ръкопис.

Г. Данчов участвувал в развитието на различни изобразителни жанрове. Но той е преди всичко портретист, пресъздал образи на политически и обществени дейци — Автопортрет, Константин Доганов, Пейо Кюркчията, Гьока Павлов и др. Но особено ценна е поредицата литографии, интерпретираща образите на героите от националноосвободителните борби — Левски, Ботев, З. Стоянов, създадени във възрожденски дух след Освобождението. Образа на Апостола художникът претворява нееднократно с маслени бои и литографски, създавайки най-автентичния му лик.

Г. Данчов е и един от първите български битописци — автор на серия рисунки на български селяни, обредни сцени и хора за етнографската изложба в Москва през 1867 г. След Освобождението работи и карикатури с политически и битов характер, които отпечатва в списвания от него в Пловдив вестник „Таласъм" /1890/.

Проява на новите художествени възгледи през Възраждането е и ДЕКОРАТИВНАТА СТЕННА ЖИВОПИС в българския дом, която носи изцяло светски характер. Най-ранните украсени къщи по

Георги Данчов Зографина, автопортрет. Окръжна художествена галерия — Пловдив

Ангелина Бръчкова, маслен портрет от Христо Цокев. Национална художествена галерия — София

българскитеземи се появяват в началото на XIX в. в Пловдив. Освен Захарий Зограф в Самоков работили и други значителни художници-декоратори, като Христо Йовевич и Никола Образописов. Декоративната живопис в Банско се изявила най-ярко в творчеството на Велян Огнев и майсторите от рода Сирлещови. Значителен образец е украсата на Веляновата къща. Ценни постижения на декоративната стенопис има също в Копривщица и Карлово. В къщата на Ст. Доспевски в Пазарджик и на Образописови в Самоков е отразена чрез пейзажи и символични образи вярата в освободителната мисия на Русия.

Като издигнали визуалното възприемане и предаване на реалния свят и присъствието на човека в него като мярка на вселената, българските зографи търсели в живописта красотата на живата действителност, явление, типично за изкуството на всяка ренесансова епоха. Творци от нов тип, българските художници разчупили остарелите канони и извели на перспективен път изобразителното изкуство, поставяйки го в неразривна връзка с нуждите на българското възрожденско общество.

2. Музика

Обществено-политическата обстановка през третата четвърт на XIX в. и идейното съзряване на националноосвободителното движение стимулирали прогресивното развитие и на музикалния живот по българските земи. Музикалноизпълнителското изкуство и творчество обаче продължавали да се развиват във формите на самодейността. Обективните условия все още не били назрели за появата на професионално музикално изкуство.

В музикалния живот през този период се очертали ясно две тенденции. Едната отразявала нарасналия интерес към народнопесенното наследство и първите опити за нотирането на народните песни, а втората се проявявала в бурното развитие на градското песенно и инструментално изкуство. Интересът към църковното пеене вече намалял, но по силата на традицията и в резултат на натрупания опит в църковната музика от предишните десетилетия все още се отпечатвали много псалтийни сборници.

С утвърждаването на националното самосъзнание и с процеса на консолидиране на българската нация, както и на развитие на останалите форми на обществено съзнание българските дейци все по-определено схващали ролята и значението на българската народна песен. Г. С. Раковски, Л. Каравелов, В. Чолаков и др. записвали и издавали народни песни с малък коментар и за музикалната им същност. Братя Миладинови, едни от най-ревностните събирачи на народни песни, подчертавали пред съвременниците си нуждата от пълноценен запис на текст и музика на народнопесенното творчество. Едни от най-ранните печатни записи на народни песни са поместените в сбирката „Българска гусла“ през 1857 г., записани от Цани Желев и Сотир Зафиров. Ангел Севлиевец също илюстрирал трактата си „За музиката“ с нотирани народни песни.[10] През 1873 г. Петър Зл. Груев записвал народни песни с невми /старинно безлинейно нотно писмо/.[11]

Първи били нотирани най-популярните сред народа мелодии. Записването им ставало главно с помощта на невмения нотопис. Петолинейният нотопис бавно прониквал и трудно измествал добре познатото, прилагано дотогава невмено писмо. Едни от най-ранните нотирани публикации са отпечатани в „Летоструй“ през 1875 г.[12] Важно за разпространението на модерното нотно записване се оказало въвеждането на нотно пеене в училищата, началото на което сложил Н. Геров в Копривщица.

Постепенно редом с читалищата училищата се превърнали в най-оживени средища на музикален живот. Започнало съставянето и на ученически хорове. Всяко градско тържество и най-вече чествуването на 11 май — деня на славянските просветители, краят на учебната година или тържествени посрещания обикновено били съпровождани с музикалните прояви на тези хорове. През 60-те години на XIX в. за учениците започнали да се пишат песни, които не само възхвалявали науката и ползата от знания, но били с ясна национална и политическа насоченост. Старозагорският учител и поет Петър Иванов /1847—1927/ композирал няколко призивни патриотични песни — „Напред, ти българино, за бой се залови“, „Поискал горди Никифор“ и др.

Постепенно градовете ставали центрове на интензивен духовен живот и средища на градската музикална култура с присъщите ѝ прояви: градски музикален фолклор, сценично-интерпретационна дейност, наченки на лично музикално творчество на основата на характерните белези на европейската музика, наченки на музикалноиздателска дейност, на критика в областта на музиката и т. н. Градският музикален фолклор се развил в две насоки. От една страна, гражданите, чийто живот бил близък в някои отношения до селския бит, продължили да пеят старите народни песни. От друга страна, увеличил се броят на песните, които се различавали от тях. Тъй като все още нямало български образци, били заимствувани руски, гръцки, турски и други модели, към които се пригаждали нови текстове. Различията между

оформящата се градска песен и традиционната народна песен били в мелодиката, структурата на текста и особено в тематиката. Авторите на текстовете на много от градските песни били известни писатели и поети. През третата четвърт на XIX в. в градския песенен фолклор все по-голямо място заемали бунтовно-революционните песни. Тяхната поетична и музикална същност им осигурявала твърде важно място в музикалния бит на българина от предосвобожденската епоха и довела до известно ограничаване на сантименталните и любовните песни.

Първите български революционни песни и първите данни за изпълнение на бунтовни песни са свързани с името на Д. Чинтулов. М. П. Икономов, ученик, а по-късно и колега на Чинтулов, си спомня, че за пръв път през 1856—1858 г. в Сливен чул да се пеят неговите песни „Къде си вярна ти любов народна" и „Вятър ечи, Балкан стене".[13]

По-късно добили много широка популярност революционните стихове-песни на Ст. Стамболов, Л. Каравелов и особено творбите на Хр. Ботев. От всичко двадесет Ботеви стихотворения петнадесет се запели от народа. Като творец на революционни песни се проявил и браилският българин К. Попов /Костаки Търновски/. През 1861 г. той съобщил на Г. С. Раковски: „От вред кипи народност и дано бог да благослови братята ни българи. Съставил съм един марш народен и съм го предал на бандата музикантска, за да посъживи слушателите българи. Той ще Ви пристигне заедно с ноти чрез приятелите."[14] Революционната песен се разпространила изключително бързо и масово. Често тя се изпълнявала импровизирано при театрални представления, в читалищни сбирки, съпровождала хайдушките чети в Балкана. Към песните с революционно-гражданска тематика спадат и тези, създадени по време на Априлското въстание и Освободителната война. В тях народът дал израз на най-спонтанните си чувства. Някои от тях, като „Боят настана" и „Ей, народ поробен", се запели непосредствено преди Априлското въстание, а други след тежкия му разгром.

От краткия, но наситен с динамизъм период на Руско-турската война през 1877—1878 г. останали също голяма група мелодии, в които се чувствува влияние на руската песен.

Формите на вокалната интерпретация в годините след Кримската война продължили да бъдат самодейна проява.

През третата четвърт на XIX в. били създадени и първите хорови колективи. Началото им се свързва с името на Янко Мустаков в Свищов през 1868 г. Тази проява била последвана през 1870 г. в Русе, където се създало първото българско певческо дружество с диригент Тодор Хаджистанчев. Същата година били създадени хорове и в Стара Загора и Плевен. Дейността на хоровете била тясно свързана с патриотичния подем в десетилетията преди Освобождението.

Градската музикална култура по това време се характеризирала с обогатен музикален инструментариум. В много градове били създадени оркестри. Първият български оркестър в Шумен продължил концертната си дейност. Диригент от 1853 до 1865 г. станал Д. Войников, който направил и опити в областта на композицията. Неговата „Молба за учение", изпълнена на годишния акт на училищата в Шумен през 1860 г., се смята за една от най-ранните български творби за хор и оркестър.

През 1870 г. Костаки Хаджихристов съставил от учениците на шуменското класно училище ученически оркестър. Постепенно се разраснали и музикалните интерпретации към театралните представления. Появили се и известни инструменталисти. Между тях бил и основателят на музикалната фамилия Пипкови — Хр. Пипков, Пенчо Гръблев Чауша от Габрово, Симеон Панов и др. Повечето имали известна музикална школовка в чужди училища.

Десетилетията преди Освобождението се характеризират с появата на музикалната публицистика и със стремежа на отделни личности да обяснят музикалните явления на своето време.[15] Появили се и първите наченки на музикална критика с отзива на Д. Войников за музикалните качества на ораторията „Страшният съд" на руския композитор Лазарев.[16] В областта на критиката особена заслуга имал Н. Бончев. В статията си „Две думи за училищата в Пловдив" той рязко настоявал за изхвърлянето на църковното пеене от програмите на училищата. Извора за естетическо и музикално възпитание той търсел в народнопесенното творчество.[17]

През десетилетията след Кримската война се увеличил и броят на музикалните издания, особено песнопойките. Успоредно с тези своеобразни музикални сборници се появили и издания на отделни песни, като „Жалостна песен за българския народ в Охрид и Струга и за всеки българин" /Белград, 1875/. Правили се опити и за публикуването на нотни материали.

Процесите, които се извършвали в музикалния живот, макар и спъвани от ограничения и предразсъдъци, показват способността на народа да възприема творчески елементите на чуждите музикални постижения, без да пренебрегва самобитното си музикално наследство. „Стъкмяването" и „нагласяването" на чужди мелодии към български текстове било свързано с процеса на миграция на песните на Балканския полуостров и от

Участници в представлението на „Многострадална Генова“ в Карлово, фотография. Градски исторически музей — Карлово

Европа. При това нагласяване се извършвал и музикален творчески процес.

Развитието на музикалния живот през Възраждането е част от цялостния процес на формирането на новобългарската култура и се определя от нейната демократична същност. Грижата за опазването и развитието на народнопесенните музикални традиции, бързият отклик на политическите и духовните стремежи на българския народ очертават дълбоко демократичната и прогресивната същност на цялостния музикален живот.

3.
Театрално дело

Подемът на българския културен живот през третата четвърт на XIX в. създал предпоставки за развитието и на българския театър. Първият период в развитието му бил свързан с училищата. След 1856 г., когато постепенно се създали читалищата, те се превърнали в главни центрове за подготовка и изнасяне на театралните представления.

Борбите в българското общество преди Освобождението не отминали и театъра. Чорбаджиите и туркофилите се боели от национално-патриотичната роля, която можел той да играе: след първите представления в Лом чорбаджиите наклеветили организаторите им пред турските власти в бунтовничество, поради което последвали арести. Някои консервативни среди се

1

2

3

обявили против театъра, защото смятали, че той ще донесе поквата на европейската цивилизация. Те твърдели, че театърът развращавал, че актьорите са безделници, че „театралните представления не могат да вдъхват любов към сериозната наука“ /Т. Икономов/. В предосвобожденския печат се развила полемика „за“ и „против“ театъра. От нея станала ясна тясната връзка на възрожденския театър с народната революция, прогресивната му по същество роля за възпитанието на българите.

През третата четвърт на XIX в. в отношението на народа към театралните представления настъпила промяна. Докато в началото те се възприемали само от веселата и забавната страна, постепенно на преден план излязла познавателната им и възпитателна същност. Театърът бавно прераснал в своеобразно училище за възрастни.[18]

Първите театрални представления след Кримската война били устроени през 1856 г. — в Шумен с комедията на С. Доброплодни „Михаил Мишкоед“ и в Лом, където била представена немската пиеса „Многострадална Геновева“, а в края на годината — и пиесата „Велизарий“. След това се заредили представления в Свищов, Габрово, Пловдив, Плевен, с. Жеравна, Котленско, с. Бяла черква, Търновско, Разград, Сливен и т. н. Важна роля за организирането на театрални представления играели такива просветни дейци като Кръстьо Стоянов Пишурка, С. Доброплодни, а по-късно Д. Войников, В.Друмев, Симеон Янчев, Бачо Киро Петров, Н. Павлович, Д. Шишманов и др.

В началото се играели чужди драми. В превод на български се появили творби на Пушкин, Юго, Молиер, Лесинг, Шилер, Д.И.Фонвинзин и др. Всички те отваряли вратите на европейското влияние. Успоредно с тях върху развитието на българската драма оказвали влияние и сръбски, румънски и гръцки драматични писатели, като Йован Стерия Попович, Василе Александри и др. Най-често от преводните драми била играна „Многострадална Геновева“.[19]

Преводната драматична литература изиграла значителна роля при възпитаване вкуса на българския зрител. При това нерядко преводачите побългарявали текста и го нагаждали към вкусо-

1. Кът от Копривщица

2. Куюмджиевата къща в Пловдив

3. Чорапчиевата къща в Сливен

4. Кът от стария Охрид

5. Къщата на Месробович в Пловдив

вете и интересите на българската публика. Все пак пиесите оставали до известна степен чужди за българските условия. Налагало се създаването и на български драматични произведения.

Развитието на българския театър отпреди Освобождението е свързано с името на Д. Войников. По негов почин в шуменското училище била подготвена и сцена, на която били представени редица театрални постановки. Скоро обаче той влязъл в конфликт с местните чорбаджии. Стигнало се до уволнението на даровития учител, който трябвало да напусне Шумен. По-късно, след кратък престой в Болград, той се установил в Браила, където основал театрално дружество, станало по-късно основа на неговата театрална трупа, на която бил и драматург, и режисьор. Театърът на Д. Войников в Браила изиграл голяма роля за развитието на театралното дело сред българите и същевременно спомогнал за обединението и развитието на българската емиграция в града и в Румъния.

Изграждането на читалищните театрални трупи спомогнало за развитието на театралното дело и в страната въпреки пречките от страна на османските власти и на консервативните елементи. Обикновено ръководител бил учителят, който бил и режисьор на пиесата. Тази отговорна функция била изпълнявана от редица изтъкнати дейци на духовното ни възраждане.[20] Актьорите били обикновено мъже, които изпълнявали и женските роли. Постепенно обаче в театъра навлезли и българските жени, особено в театрите, организирани от емиграцията в Браила, Болград, Букурещ и др. Известни са имената на Аника Хаджикостович, Екатерина Василева, Александрина Радионова, Матилда Костаки Попович и др. Режисурата и актьорската игра имали общонароден характер и служели както на идеята за издигане културното равнище на българите, така и за постигане освобождението на българския народ. Публиката от своя страна реагирала живо на всичко, което ставало на сцената. В общи линии театралните представления носели белега на известна примитивност, но въздействието им било голямо, а възторгът на публиката — огромен.

За отношението на публиката спомогнало и оформлението на театралните представления. Използувани били реквизити — мебели, облекло и др., събрани от селището. Постепенно започнали да се подготвят и бутафорни декори. Развитие имала и сцената, като представлението излязло от средата на салона, където се играело сред публиката, и се изтеглило пред зрителите. Тази промяна била характерна за прехода от училищния към читалищния театър.

По-високи професионални постижения се

4

5

наблюдавали в театъра на емиграцията. В Браила например вече се чувствувало и влиянието на румънската сценография, разбира се, винаги с въвеждането на допълнителни декоративни елементи, които се стремели да придадат национален колорит на сценичната обстановка. Вече били въвеждани и рисувани декори специално за отделните постановки. Тук проличало майсторството на Н. Павлович, който създал редица художествени декори и костюми. Допълнителни декори и живописни проспекти, специфични за българските пиеси, създал и полският емигрант Х. Дембицки. Проявили се и Атанас Гюдженов, Стефан Зографина и др. В тази дейност все повече участвували и църковните, и приложните художници, като Данаил Рафаилов, Симеон Ц. Симеонов, Тинко Патев, Петко Илиев и др.[21] Български трупи започнали да гостуват и на сцените на тогавашните големи театри. Така например Войников изнесъл „Стоян войвода" и „Райна княгиня" в Националния театър в Букурещ в присъствието на представители и на дипломатическия корпус.

4.
Архитектура

Към средата на XIX в. българската възрожденска архитектура навлязла в своя зрял и последен период на развитие. Тя се стремяла да отговори на развитието на новата буржоазна класа, но в същността си запазила своя народен характер и изява. Богат със съдържание, краткият период от две десетилетия преди освобождението на България поставил пред архитектурата нови големи задачи, които народните майстори-строители решавали успешно. Появили се нов тип производствени, търговски, обществени и култови сгради и градски жилища, нови архитектурни форми в строителството. Всичко това променяло облика на българските селища. Промените обаче не засягали равномерно и еднакво цялата територия, на която живеел българският народ. Те се извършвали най-ускорено в ония от старите градове и в създаващите се селища от градски тип, в които производството и търговията се развивали най-бързо, там, където се натрупвали богатства. Успоредно с непрекъснато нарастващите изисквания на новото време към архитектурата българските майстори-строители развивали творческите си способности и обогатявали своя технически и художествен репертоар с редица своеобразно претворени декоративни заемки от архитектурата на съседни и по-

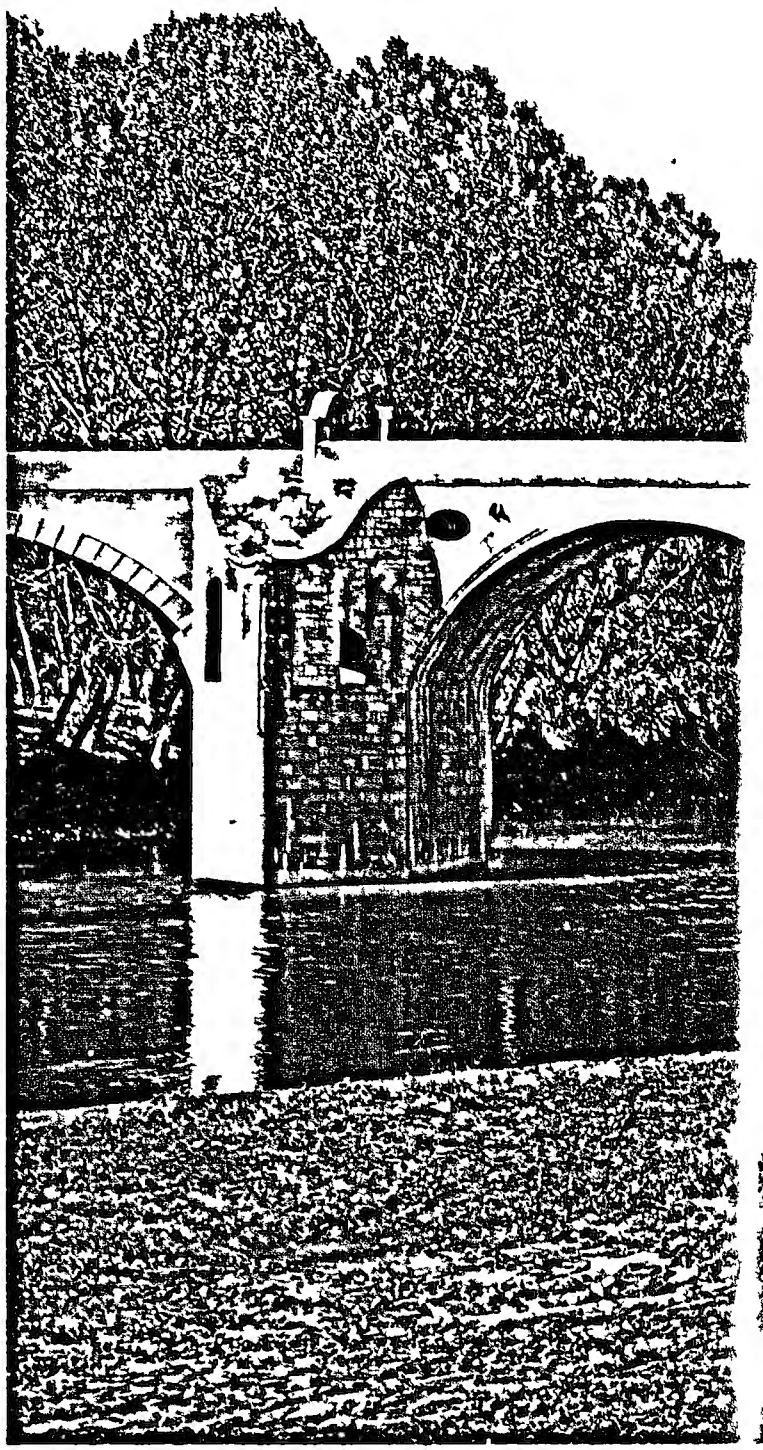

Мостът на р. Янтра при Бяла, построен през 1865–1867 г. от майстор Кольо Фичето

далечни страни.[22]

В развитието на архитектурата до Освобождението се различават два етапа, граница между които са 60-те години на века. Белезите, които характеризират тези два етапа, се наблюдават както в жилищата, така и в обществената гражданска и културна архитектура.

С развитието на училищата започнали да се строят все повече сгради, предварително предназначени за водене на учебните занятия. Особено внушителни били класните училища.

През време на османското господство единствените обществени сгради освен училищата били черквите, които българското население строяло за свои собствени нужди. Църковното строителство се увеличило по обем и по размери на отделните сгради. Забележителни били новите черковни сгради „Св. Богородица" в Килифаревския манастир, „Св. Троица" в Свищов, „Св. Константин и Елена" в Търново и др.[23]

Появили се още в самото начало на Възраждането, часовниковите кули продължавали да се строят, но ставали все по-високи /до 30 м/ и по-стройни и били с по-разчленена архитектура.

Оживил се особено много строежът на мостове. Между многото по-малки каменни и дървени мостове, построени през този период в селищата и по пътищата, на преден план излезли двата големи моста, построени от Никола Фичев. Това са покритият дървен мост на р. Осъм в Ловеч и каменният мост на р. Янтра при гр. Бяла. Последният според Феликс Каниц бил забележително инженерно-архитектурно съоръжение не само за българските земи, но и в сравнение със съвременните мостове в Западна Европа.

Увеличаването на стоковото производство и на търговския обмен изисквало все повече нови помещения за занаятчийски работилници и за търговски цели. Чаршията — търговският център на големите стари градове, заобиколена от жилищни квартали /махали/, ставала недостатъчна и започнала да се разширява лъчеобразно извън старите си граници. Постепенно се застроявали с работилници и дюкяни транзитни улици, които преминавали през жилищните квартали, нещо необичайно за онова време. След това чаршията навлязла и в съседните преки улици.

Ново явление за градовете били мазите. При съществуващите условия на Османската империя всеки търговец бил длъжен да се грижи сам за своята стока. Тази необходимост довела до появата на мазите. Това са търговски кантори и складове за търговия на едро и едновременно дюкяни за продажба на дребно. В късо време този нов тип сгради променил облика на цели улици и градовете с оживена търговия. Подобно предназначение имали и новият тип масивни ханове, като например известният Николи хан в Търново. Тук отделни малки засводени помещения били давани под наем на по-дребни търговци и на занаятчии, работещи за пазара.

Застрояването на новите чаршийски улици било отначало свободно. С нарастването обаче на търговското значение на селищата разположените на чаршията работилници и дюкяни започнали да стават все по-доходни, увеличило се търсенето на свободни места на чаршията, което в последна сметка водело до намаляване лицето на парцелите и до сключено застрояване.

Търговският център в старите градове също постепенно се изменял. Промяна внасяли споменатите вече мази — приземни и етажни масивни постройки с обковани с желязо врати и капаци на прозорците. Тези нов тип сгради, непознати по-рано в чаршията, заемали постепенно местата на малките схлупени дървени дюкянчета. Появили се и специални сгради за манифактурни предприятия. В търговския център започнали да проникват и жилищни сгради, нещо небивало в миналото.

Жилищното строителство било оживено. Продължавали да се строят познатите от предходния период регионални типове къщи, но се наблюдавало постепенно увеличаване на по-развитите форми. През този период формиращата се буржоазна класа имала вече сравнително по-големи материални възможности. Възгледите ѝ за живота и начинът ѝ на живот започнали бързо да се променят. Пред жилищната архитектура сега започнали да се поставят все повече и по-високи изисквания. Къщата ставала по-просторна, имала повече удобства, по-богата украса, но преди всичко ставала представителна, показна. Това най-вече личи в по-нататъшното развитие на Пловдивската къща.[24] Център на високопроизводителен район в рамките на Османската империя, Пловдив винаги е бил на предно място в обществено-икономическия и културно-политическия живот в тази част на страната. Ето защо не е случайно, че през третата четвърт на XIX в. той продължава да дава тон в българската архитектура от това време. В града, а също и в онези селища от Средногорието и Родопите, които са били тясно свързани икономически и културно с него, народната къща достигнала през Възраждането най-високо развитие.

Фасадите на къщите и външното им обемно изграждане отразявали вътрешното разпределение. Въпреки че най-често сградите имали симетрични композиции, плановите и фасадните решения много рядко били строго сковано симетрични. Майсторите съзнателно избягвали такива решения. Тези тенденции към раздвижване и обо-

гатяване се появявали особено силно в къщите с две оси на симетрия. Увлечението от динамичните архитектурни форми, от богатството и даже претрупаността в детайла и колоритността, така характерни за 60-те години, започнало обаче постепенно да преминава. Една нова тенденция към пълна симетрия в архитектурните решения, към по-спокойни форми и по-умерена декорация, която около средата на века вече се забелязвала, сега се проявявала по-силно. В жилищното строителство навлязла тухлата.

От 60-те години на века Пловдивската къща започнала постепенно да се разпространява в цялата страна. Всеки забогатял българин е искал да има подобна къща или поне да наподобява на нея. По този начин той демонстрирал принадлежността си към богатите прослойки на буржоазната класа, изтъквал е имущественото и социалното си положение. Този вид архитектура започнал постепенно да оказва влияние и върху регионалните форми на народната къща. Под нейно влияние се ускорявало изясняването на плановата композиция на т. нар. Черноморска и Мелнишка къща, и двете родствени на родопската селска къща, както и преминаването на някои асиметрични форми на регионалната къща към симетрични.

Неразделна част от дома на българина бил и дворът. Заедно с къщата това бил неговият личен, малък свят. Тук, зад голямата порта и високата дворна ограда, запазено от чуждите любопитни погледи, семейството се чувствувало относително свободно и спокойно. Ето защо на устройството на двора се е обръщало голямо внимание. Чемшири и цветя, много цветя били живописно разпръснати на групи из калдъръмения двор, край беседката, кладенеца или дворната чешма. Цветята се катерели по фасадите, минавали в стенописите, по фронтона и корнизите на къщите, преливали в стаите в живописта по стените и в резбата на таваните. А когато малкият двор се окажел тесен да побере още цветя, зографът ги изписвал върху стената на каменната ограда заедно с пана и аркади, през които се виждали морски пейзажи, манастирски ансамбли, далечни градове, богато драпирани интериори. Затова дворът се споменава често в народните песни, затова с такава любов говорели за него нашите възрожденски писатели.

Сред многобройните майстори, излезли от средата на народа, които създавали новия архитектурен облик на българските градове и на селищата от градски тип, били и такива големи имена, като Никола Фичев /Кольо Фичето/ от Дряново /1800—1881/[25], Генчо Кънев от Трявна, Стоян Везенков от Крушево, Никола от Брацигово, Андрея Рензовски-Зографски от Велес и мн. др. Оформили се и няколко местни строително-архитектурни школи — Тревненска, Брациговска, Дебърско-Охридска, Крушево-Велешка.

Дълбоко народностна по произход и същност, българската архитектура в десетилетията пред Освобождението не била свободна и от някои чужди заемки и влияния, както впрочем е и при всяка друга култура.

Всички влияния обаче се пречупвали и в съгласие с местната архитектура получавали ново единно звучене, превръщали се в съставка на специфичен и оригинален архитектурно-художествен образ.

Ето защо въпреки заемките от чужди стилове в най-съвършените си прояви българската възрожденска архитектура оставала здраво свързана с националното ни наследство, вкоренена в местната архитектурна среда и с неповторим индивидуален израз. Така българската възрожденска архитектура била не само резултат и своеобразно отражение на Възраждането, но и сама от своя страна подпомагала развитието на историческия процес.

Бележки към дял V

ГЛАВА ПЪРВА
Стр. 489/496
ТРАДИЦИОННА НАРОДНА КУЛТУРА

1. *Маринов, Д.* Градиво за веществената култура на Западна България. — *СбНУНК*, 18, 1901, 1—201; *Тодоров, Цв.* Населението между Тимок, Искър и Стара планина. — *СпБАН*, 55, 1937, 277—287; *Захариев, Й.* Кюстендилското краище. С., 1918, 89—92.
2. Българско народно изкуство. С., 1963, 14—15.
3. *Пешева, Р.* Южнославянская задруга в конце XIX и начале XX в. — In: *I Congr. int. étud. balk. et sud-est europ. Sofia, 1966.* Act. 7. S., 1971, 393—404.
4. *Златев, Т.* Българската къща през епохата на Възраждането. С., 1955. 320 с.; Пространството в българската възрожденска архитектура. С., 1958. 128 с.; *Кожухаров, Г.* Българските къщи от епохата на Възраждането. С., 1953. 292 с.
5. *Арбалиев, Г.* Архитектурни елементи и детайли от български възрожденски къщи. С., 1959. 295 с.
6. Българско народно изкуство, 7—21.
7. *Михайлова, Г.* Възникване на възрожденско женско облекло в Панагюрище и Панагюрско. — *ИЕИМ*, 10, 1967, 77—127.
8. *Велева, М.* Котленската носия през XIX и първата половина на XX век. — *ИЕИМ*, 2, 1955, 3—93; *Михайлова, Г.* Формиране на градско женско възрожденско облекло в района на Същинска Средна гора. — В: *Етногенезис и културно наследство на българ-*

ския народ. С., 1971, 81–85.

9. *Михайлова, Г.* Промени в мъжката традиционна носия от района на Същинска Средна гора през епохата на Възраждането. — *ИЕИМ,* 12, 1969, 111–146.

10. *Костов, Ст.* Белодрешковци в Северозападна България. — *ИНЕМ,* 10–11, 1932, 73–102; Трънска носия. — *ИНЕМ,* 8–9, 1929, с. 135 сл.

11. *Ангелов, В.* Митологични мотиви в българската възрожденска дърворезба. — *ПИз,* 1978, № 4.

12. *Друмев, Д. и А. Василиев.* Резбарско изкуство в България. С., 1955; *Иванова, В. и М. Коева.* Пластическото богатство на възрожденската църковна дърворезба. С., 1979.

13. Българско народно изкуство. С., 1963; Българско народно изкуство. С., 1979 и цит. там лит. по въпроса за художествените занаяти; *Константинов, П.* Времето на майсторите. С., 1979.

ГЛАВА ВТОРА
Стр. 496/519
ФОРМИРАНЕ НА ОБЩОНАЦИОНАЛЕН КНИЖОВЕН ЕЗИК. РАЗВИТИЕ НА БЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРА И КНИЖНИНА

1. *Андрейчин, Л.* Из историята на нашето езиково строителство. С., 1977, 49–50; Изследвания из историята на българския книжовен език от миналия век. С., 1979; *Венедиктов, Г. К.* Из истории современного болгарского литературного языка. С., 1981.

2. Борба за книжовен език и правопис. С., 1944, с. 69.

3. Новобългарска сбирка. М., 1863, с. 15.

4. Македония, № 70, 31 юли 1870.

5. *Андрейчин, Л.* Цит. съч., 44–46.

6. *Вазов, Ив.* Събрани съчинения. 19. С., 1957, 339–340.

7. Народне песме македонских бугара. Београд, 1860, с. XVII.

8. *Бончев, Н.* Литературна критика и публицистика. С., 1962, с. 154.

9. *Шишманов, Ив.* Иван Вазов. Спомени и документи. С., 1930, с. 20.

10. Най-подробно този момент от развитието на Каравелов е разгледан у *Воробьев, Л.* Любен Каравелов. М., 1980.

11. Пак там, с. 75 сл.

12. *ПСпБКД,* 9–10, 1874, с. 188.

13. *Леков, Д.* Забравен възрожденски книжовник. — *ЛМ,* 1970, № 1, 101–115; *Пеев, Т.* Съчинения. С., 1976, 14–18, 107–171.

14. Такъв бил например случаят с учителя Т. Хрулев, който получил от Румъния за разпространение един невинен буквар „Другар за децата" от П. Калянджи, печатан в Одеса през 1863 г. Властите хванали тази книга, обвинили Хрулев в бунтовничество и го пратили на заточение в Мала Азия. По пътя той починал.

15. Така за книги, издания на БРЦК в Букурещ, било посочено като местоиздаване Женева.

16. *Кутинчев, Ст.* Печатарството в България до Освобождението. С., 1920, с. 74. Авторът дава и целия текст на устава, с. 74–81.

17. *Кисимов, П.* Исторически работи. 1. Пловдив, 1897, с. 54 сл.; *Начов, Н.* Хаджи Найден Йоанович. — *ПСпБКД,* 65, 1904, с. 100 сл.

18. *Марковски, М.* Спомени и очерки на българските революционни движения. 1868–1878. С., 1976, с. 30 сл.

19. *Блъсков, Р. Ил.* Спомени. С., 1976, 74–75.

20. Подробно за книгопечатането и книгоиздаването вж. *Начов, Н.* Новобългарската книга и печатното дело у нас от 1806 до 1877 г. — *СпБАН,* 15, 1921, 1–132.

21. *Косев, Д.* П. Р. Славейков — обществена и политическа дейност. — *ГСУифф,* 43, 1947, 178–179.

22. За тази дейност на Раковски вж. *Боршуков, Г.* Журналистиката на Г. С. Раковски. 1. — *ГСУфф,* 57, 1, 1963, 199–339.

23. В „Дунавски лебед" Раковски за пръв път започва да помества част от статиите си и на френски език, с което поставя началото на пропагандата в чужбина на българската национална кауза. Вж *Трайков, В.* Г. С. Раковски — създател на българската национална пропаганда в чужбина. — В: *Сб. в памет на А. Бурмов.* С., 1973, 208–223. Общо за журналистическата дейност на Раковски вж. *Трайков, В.* Създател на българската революционна публицистика. — В: *Върхове на българската журналистика.* 1. С., 1976, 91–134.

24. Подробно вж. *Боршуков, Г.* История на българската журналистика, 1844–1878. С., 1965.

25. *Шарова, Кр.* Любен Каравелов и българското освободително движение. 1860–1867. С., 1970.

26. *Андреев, Б.* Българският печат през Възраждането. С., 1932, 149–155.

ГЛАВА ТРЕТА
Стр. 519/527
РАЗВИТИЕ НА НАУКАТА И ТЕХНИЧЕСКИТЕ ПОЗНАНИЯ

1. *Трайков, Н.* Ботев и Българското книжовно дружество. Първите стъпки на Книжовното дружество и революционната емиграция. — В: *Хр. Ботев, Сб.* С., 1949, 226–321.

2. История на Българската академия на науките. 1869–1969. С., 1971.

3. *Христов, Хр.* Георги С. Раковски като историограф. — В: *Г. С. Раковски. Възгледи, дейност и живот.* 1. С., 1964, 163– 188.

4. *Трифонов, Ю.* Съчинения на П. Р. Славейков с исторически характер. — *СпБАН,* 38, 1929, 81–123.

5. *Минкова, Л.* Дипломната работа на Нешо Бончев. — *ИНБ„КМ",* 12, 1971, 241–266.

6. *Коларов, Хр. и В. Гюзелев.* Спиридон Николаев Палаузов (1818–1872). — В: *Палаузов, Сп. Избр. трудове.* 1. С., 1974, 7–73; *Велева, М.* Спиридон Николаев Палаузов — историк на Югоизточна и Средна Европа. — В: *Палаузов, Сп. Избр. трудове.* 2. С., 1977, 7–48.

7. *Дринов, М.* Съчинения. 1–3. С., 1909–1015; Избрани съчинения. 1–2. С., 1971; *Горина Л. В.* Марин Дринов — историк и общественный деятель. М., 1986. 208 с.

8. *Велева М.* 125 години от рождението на Константин Иречек. — *В,* 1979, № 4, 99–102; *Бужашки, Е.* К. Иречек и неговите пътувания по България. — В: *Иречек, К.* Пътувания по България. С., 1974, 7–38.

9. *Петров, П.* Иречековата история на българите. — В: *Иречек, К. История на българите.* С., 1978, 7–26.

10. *Раковски, Г. С.* Показалец или ръководство, как да ся изисквът и издирят най-стари чърти нашего бития, языка, народопоколения, стараго ни правления, славнаго ни прошествия и проч. Ч. 1. Одеса, 1859. 144 с.

11. *Бъчваров, М.* Българската философска мисъл през Възраждането. С., 1966; История на философската мисъл в България. 1. С., 1970; *Бънков, А.* Развитие на философската мисъл в България. С., 1966.

12. *Берон, П.* Произход на физическите и естествените науки и на метафизическите и нравствените науки. С., 1978; *Бъчваров, М.* Мирогледът на д-р П. Берон. Варна, 1961.

13. *Селимински, Ив.* Избрани съ-

чинения. С., 1979; *Арнаудов, М.* Селимински. Живот, дело, идеи. С., 1938; *Кристанов, Цв., Ив. Пенаков и Ст. Маслев.* Д-р Иван Селимински като учител, лекар и общественик. С., 1962.
14. *Димитров, М.* Философските възгледи на Л. Каравелов. — *ИИЛ,* 17, 1965, 3—68.
15. *Бъчваров, М.* Л. Каравелов. Философско-социологически възгледи. — *ЛМ,* 1979, № 4, 17—22.
16. *Бъчваров, М.* Философските възгледи на Христо Ботев. — *ИИБЛв,* 3, 1959, 3—59.
17. *Берон, В. х. С.* Логика. С., 1880; *Бъчваров, М.* Философските възгледи на В. х. С. Берон. — *ИИФ,* 12, 1965, 109—136.
18. *Бъчваров, М.* Българската философска мисъл през Възраждането.
19. *Андрейчин, Л.* Из историята на нашето езиково строителство. С., 1977, 61—62.
20. Селскоступанска неорганическа и органическа химия. По тоя клон на науката първа книга, издадена на езика ни от Д. Енчев. Русе, 1871. 188 с.
21. Химия за главни народни училища. Преведена от С. Д. Веженов. Виена, 1872. 119 с.
22. *Груев, Й.* Естествена история за домашни животни. Виена, 1869.
23. *Берон, В. х. С.* Естествена история първи път на български систематически изложена с приложни забележки и практически изводи. Съчинена от. . . . Болград, 1870, 445 с.
24. *Бъчварова, Н. и М. Бъчваров.* Д-р Петър Берон. Живот, дейност, натурфилософия. С., 1975.
25. *Бъчварова, Н.* Любен Каравелов за естествознанието. — *ИП,* 1978, № 6, 69—78.
26. Д-р Никола С. Пиколо. Изследвания и нови материали по случай 100-год. от смъртта му. 1865—1965. С., 1968 и цит. там лит.
27. *Богоров, И.* Селскиат лекар. Той показва: 1. Как да си вардим здравето. 2. Как да познаваме болестите. 3. Как да си гледаме добитакат и кога заболее, как да го лекуваме и др. т. от. . . Виена, 1875, 272 с.
28. *Големанов, Хр.* Възрожденска медицинска книжнина. С., 1964, с. 10 сл.; Медицината през епохата на националното възраждане. — В: *История на медицината в България.* С., 1980, 98—113; *Кристанов, Цв.* Развитие на естествознанието и медицината в нашите земи. С., 1966.
29. *Каравелов, Л.* Предисловие. — Обявление за излизане на сп. „Знание", 12 дек. 1874.
30. *Цонев, Мл.* Българи изобретатели. С., 1973.
31. *Филаретов, С.* Известие за едно усъвършенствуване в механиката, което направил в Париж един българин Николай Ст. Тошкович. — *Цариградски вестник,* № 320,25 май 1857.

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА
Стр. 527/541
РАЗВИТИЕ НА ИЗКУСТВАТА

1. Подробно вж. *Мавродинов, Н.* Изкуството на Българското възраждане. С., 1957; *Цончева, М.* Българско възраждане. Живопис и графика. С., 1962; *Василиев, А.* Български възрожденски майстори. С., 1965; *Лвова, Е. П.* Българско възрожденско изкуство. С., 1978.
2. *Василиев, А.* Социални и патриотични теми в старото българско изкуство. С., 1973.
3. *Василиев, А.* Български възрожденски майстори. С., 1965; *Захариев, В., Ц. Лавренов, Ас. Василиев и Ив. Г. Данчов.* Възрожденски художници. С., 1956.
4. *Динова-Русева, В.* Формиране на светските жанрове в българската възрожденска живопис и графика. — *Из,* 1979, № 10, 8—14.
5. *Захариев, В.* Станислав Доспевски. С., 1971.
6. *Райнов, Н.* Николай Павлович. График и живописец. С., 1955; *Павлович, Н. Д.* Николай Павлович. С., 1955.
7. *Павлович, Н.* Заведение за живопис, как да ся устрои в България и позив за поддържанието му. Русчюк, 1867. 14 с.
8. *Динова-Русева, В.* Българска сценография. С., 1975.
9. *Динова-Русева, В.* Христо Цокев. С., 1973.
10. Македония, № 9, 1 ян. 1868.
11. *Моцев, Ал. и П. Динев.* П. Златев Груев. Културномузикална и обществена дейност. — *ИИМуз,* 10, 1964, с. 23 сл.
12. *Кауфман, Н.* Български песни, отпечатани с ноти през 1875 г. — *БМз,* 1959, № 1, 3—5.
13. Сборник Добри Чинтулов по случай 100-годишнината от рождението му. 1822—1922. Сливен, 1922, с. 37.
14. Архив на Г. С. Раковски. 3. С., 1966, с. 910.
15. *Цалова, П.* Мисли за музиката от епохата на Българското възраждане. — *Музикални хоризонти,* 1976, № 4, с. 94 сл.
16. Народност, № 39, 7 окт. 1869.
17. *Бончев, Н.* За училищата. — *ПСпБКД,* 4, 1871, с. 42.
18. *Пенев, П.* История на българския драматичен театър. С., 1975.
19. За преводите и многобройните постановки на тази пиеса вж. *Андреева-Попова, Н.* „Многострадална Геновева" от средновековната легенда до българската възрожденска сцена. — *ГВИТИЗ,* 5, 1961, 159—291.
20. Подробно вж. *Пенев, П.* Към изследване на въпроса за режисурата през епохата на Възраждането. — *Т,* 1967, № 11, 17—27; № 12, 51—52.
21. Основно изследване в тази област даде *Динова-Русева, В.* Българска сценография.
22. *Василиев, А.* Български възрожденски майстори.
23. *Коева, М.* Архитектура и изкуство на българските църкви. С., 1977.
24. *Кожухаров, Г. и Р. Ангелова.* Пловдивската симетрична къща. С., 1971.
25. Майстор Никола Иванович Фичев. / Уста Кольо Фичето /. 1800—1881. С., 1953.

СПРАВОЧЕН АПАРАТ

ХРОНОЛОГИЧЕСКА ТАБЛИЦА

1856, 30 януари	Основано първото читалище в Свищов
1856, пролетта	Българската община в Цариград подава петиция до султана за избиране на двама български началници — църковен и граждански
1856, лятото	Димитракиевата буна във Видинско-Белоградчишко
1856, края	Цариградската община призовава българските общини да изпратят свои представители в Цариград за ръководство на църковно-националната борба. Те пристигат с писмени прошения за самостоятелна българска църква
1856	Първи театрални представления в Шумен и Лом
1856	Мемоар от името на българския народ към Високата порта за църковна и административна автономия
1856	В Нови Сад излиза „Предвестник Горскаго пътника“ от Г. С. Раковски
1856	Иван Кишелски изработва програма за националноосвободителна борба
1856	Излиза в Санкт Петербург „Български речник“ на Н. Геров
1856	Излиза в Букурещ „Болгарская аритметика“ от Христодул Костович-Сичан Николов
1856	В Белград излиза „Многострадална Геновева“, превод от Павел Тодоров
1857, началото	В Лом основано първото българско женско дружество
1857, 26 юни – 23 октомври	В Нови Сад излиза в. „Българска дневница“ под редакцията на Г. С. Раковски
1857, есента	Найден Геров назначен за руски консул в Пловдив
1857	П. Р. Славейков издава в Цариград „Нова песнопойка“
1857	Отпечатана първата българска оригинална драматична творба — комедията „Ловчанският владика или бела на ловчанскийт сахатчия“ от Теодоси Икономов
1857—1859	Излиза в Цариград „Месяцеслов на българската книжнина“
1858, януари – юни 1862	В Цариград излиза сп. „Български книжици“ с редактор Димитър Мутев
1858, 28 май	Издаден е указ на руския император за утвърждаване на Одеското настоятелство под название „Настоятелство на одеските българи...“
1858, лятото	Г. С. Раковски съставя първия си План за освобождение на България
1858, октомври	Патриаршески събор в Цариград по българския църковен въпрос
1858	Оповестен е закон за земите в Османската империя
1858	В Москва е основан Славянски комитет
1858	В Цариград излиза „Кратко изследование на българската древност“ от Гаврил Б. Кръстевич
1859, 28 март – 25 март 1863	В Цариград излиза в. „България“ с редактор Драган Цанков
1859, 3 май	Открита първата българска мъжка гимназия „Свети свети Кирил и Методий“ в Болград
1859	В Одеса излиза „Показалец..“ на Г. С. Раковски
1859	Излиза в Цариград „Кратка славенска граматика“ от Партений Зографски
1859	Гаврил Б. Кръстевич издава в Цариград „Писма за някои си мъчнотии на българското правописание“
1859	В Цариград излиза „Практическо руководство за шелководството“ от Захари Княжески
1860, 3 април	Великденската акция на цариградските българи и след тях на сънародниците им в много селища из страната — отхвърлят властта на Цариградската патриаршия
1860, 11 юли	Унгарският учен Феликс Каниц предприема пътешествия из българските земи. Проучванията си описва в редица статии и книгата си „Дунайская Болгария и Балканский полуостров“. Санкт Петербург, 1876

1860, 1 септември — 24 декември 1861	В Белград излиза в. „Дунавски лебед“ на Г. С. Раковски
1860, декември	Подписан е акт от група цариградски българи начело с Драган Цанков за уния с католическата църква
1860	В Русия излиза повестта на Л. Каравелов „Войвода“ на руски език
1860	Открито читалище „Съгласие“ в Битоля
1860	Анкетна обиколка на великия везир Мехмед Кърбъза паша в българските земи
1860	Излиза в Цариград „Нещастна фамилия“ от Васил Друмев, отпечатана в сп. „Български книжици“, год. III, кн. 13
1860	В Белград излиза книгата на Г. С. Раковски „Няколко речи о Асеню първому...“
1860	Излиза в Белград „Народне песме македонски бугара“ от Стефан Веркович
1860	Георги С. Раковски издава в Белград „Българский за независимо им священство днес възбуден въпрос и нихна народна църква в Цариград“
1860—1861	Заселване на татари и черкези в българските земи
1860—1862	Излиза в Москва списание „Братски труд“, издавано от московските българи, редактирано от Л. Каравелов, Р. Жинзифов и В. Попович
1861, февруари	Цариградската патриаршия отлъчва от църквата Иларион Макариополски, Авксентий Велешки и Паисий Пловдивски
1861, 2 април	Архимандрит Йосиф Соколски ръкоположен в Рим за архиепископ на българската униатска църква в Цариград
1861, 24 юни	Излиза в Загреб сборник „Български народни песни“ от братя Димитър и Константин Миладинови
1861, септември	По инициатива на Г. С. Раковски в Букурещ е основано българско читалище с наименование „Братска любов“
1861, есента	Любен Каравелов съставя „С какво може да се помогне на българите?“ — проект за българско политическо и културно-просветно дружество
1861	В Москва излиза трудът на Л. Каравелов „Памятники народнаго быта болгар“, кн. 1
1861	В Гота излиза „Етнография на Европейска Турция“ от френския географ Гийом Лежан
1861, края	План на Г. С. Раковски за освобождение на България
1861—1862	Тайни преговори между правителствата на Сърбия и Гърция за съюз, предвиждащ и подялбата на български земи
1861—1867	Петър Берон издава на френски език седемтомното си съчинение „Панепистимия“ в Париж
1861—1868	Любен Каравелов публикува много статии в руския печат за положението на българите и борбите им за политическо и духовно освобождение
1862, януари	Димитър и Константин Миладинови умират в цариградския затвор
1862, пролетта	Георги С. Раковски организира Привременно българско началство в Белград — ръководен център на българското освободително движение
1862, пролетта	В Белград Г. С. Раковски организира Първата българска легия
1862, пролетта	Васил Левски постъпва в Първата българска легия
1862, 5/17 юни	Турците бомбардират Белград. Първата българска легия участвува в сраженията срещу турския гарнизон
1862, 14 юни	Обявяване на въстание в Търновско и Габровско /Хаджиставревата буна/
1862, 15 юни	Георги С. Раковски изработва и подписва Статут на Привременното българско началство в Белград
1862, 1 август	Георги С. Раковски отправя Позив към българите за въстание
1862, началото на септември	Разформиране на Първата българска легия
1862	Преименуване на Средоточното попечителство /Букурещ/ в Добродетелна дружина, известна още като комитет на „старите“
1862—1863	Пътешествие на англичанките Макензи и Ърби в Европейска Турция, включително и българските земи
1863, 25 март — 27 октомври 1870	Излиза в. „Съветник“ в Цариград с редактори Т. С. Бурмов и Н. Михайловски
1863, март — май	Георги С. Раковски води дипломатически разговори в Цетина и Атина за общи действия на балканските народи против Османската империя
1863, 15 юни — 15 април 1867	Петко Р. Славейков издава в Цариград в. „Гайда“
1863	Създадено е българско католическо училище в Одрин
1863—1865	В България преминават четите на Стоян войвода и Герго Капитански, П. Хитов и Ст. Люцканов, Христо Македонски и П. Стоянов и др.
1864, 8 март — 17 май	В Букурещ излиза в. „Бъдущност“ на Г. С. Раковски
1864, 24 май	Започва строежът на ж. п. линия Русе — Варна
1864, ноември	Турското правителство предприема административна реформа — създаване на Дунавския вилает и други териториални единици
1864	Поставяне начало на земеделските каси
1864	Георги С. Раковски издава в Букурещ „Български вероизповеден въпрос с гръко-фанариотите и голямая мечтайна идея панеленизма“
1864—1868	Мидхат паша е управител на Дунавския вилает
1864—1877	Николай П. Игнатиев е посланик в Ца-

риград

1865, 1 февруари — Починал Авксентий Велешки

1865, 7 август — Излиза в. „Време“ в Цариград с редактор Т. Бурмов

21 януари 1867 — Основан е търговски клон от фирмата на братя Гешови в Манчестър

1865 — Христо Г. Данов издава във Виена „Землеописателен атлас с двадесет и четире карти“

1865—1866 — Проект на Мидхат паша за смесени турско-български училища

1866, 10 април — Основано е българско читалище в Цариград

1866, май — В Букурещ е основан Таен централен български комитет /ТЦБК/

1866, 7 ноември — Открита ж. п. линията Русе—Варна

1866, 3 декември – 25 юли 1872 — В Цариград излиза в. „Македония“, редактиран от П. Р. Славейков

1866 декември — Пандели Кисимов издава в Букурещ брошурата „България пред Европа“ на френски

1866 края — Георги С. Раковски създава „Върховно българско тайно гражданско началство“ в Букурещ

1866 — Добри Войников издава в Браила „Райна княгиня“, драма

1867, 1 януари — Георги С. Раковски изработва „Привременен закон за народните горски чети за 1867 то лято“

1867, 14 януари — Добродетелната дружина изработва „Програма за политически отношения на сърбо-българите /българо-сърбите/ или на тяхното сърдечно отношение“

1867, 24 февруари — Франция връчва меморандум на Високата порта за реформи

1867, март — ТЦБК отправя мемоар до султана и Великите сили

1867, 5 април — Приемане на „Програма за политически отношения на сърбо-българите /българо-сърбите/...“

1867, 18 април — Николай П. Игнатиев връчва на Високата порта проект за мирно решаване на Източния въпрос

1867, 28 април — Четата на Панайот Хитов с знаменосец Васил Левски преминава Дунава при Тутракан

1867, 17 май — Четата на Филип Тотю преминава в България при Свищов

1867, 19 май — Битка на четата на Филип Тотю при с. Върбовка

1867, 28 май — Четата на Панайот Хитов в Стара планина приема „Закон за българското въстание, по който ще да се управлява българската народна войска в 1867 г.“

1867, май — Излиза статия на Л. Каравелов във в. „Голос“ против преговорите на сръбското правителство с гръцкото за подялба на Тракия и Македония

1867, май — юни — В Белград Любен Каравелов основава „Български комитет“ и изработва „Закон и наредба“ за неговата дейност

1867, 1 юни — Любен Каравелов издава „Прокламация до българския народ“, с която го призовава да се дигне на оръжие

1867, 2 юли — Българска чета начело с Иван Кулин, Еремия П. Българов и Найден Пешов преминава от Зайчар през Връшка чука в България

1867, 8 август — Никола Войводов и Цвятко Павлович, организатори на чета, в престрелка с турците са убити в Русе на австрийския кораб „Германия“

1867, лятото — Григор Начович издава на френски език брошурата „Апел до Великите сили гарантки“

1867, септември — Започва формирането на Втората българска легия в Белград

1867, септември — Васил Левски постъпва във Втората българска легия

1867, 9 октомври — Георги Стойков Раковски умира в Букурещ

1867, 21 октомври – 2 юли 1869 — В Букурещ излиза в. „Народност“ с редактори Ив. Богоров, Ив. Грудов и Ив. Касабов

1867, октомври — Сръбското правителство екстернира Л. Каравелов от Сърбия

1867 — В Москва излиза сборник от повести и разкази на Л. Каравелов — „Страницы из книги страданий болгарского племени“

1867 — В Букурещ излиза „Българските хайдути. Тяхното начало и тяхната постоянна борба с турците от падения Болгарии до днешните времена“

1868, май — Васил Левски подготвя чета в Зайчарско и е арестуван от сръбските власти

1868, юни — В Букурещ е създадено „Българското общество“

1868, юни — юли — Разтуряне на Втората българска легия

1868, 6 юли — Четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа преминава Дунава при с. Вардим, Свищовско

1868, 18 юли — Сражение на четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа на вр. Бузлуджа. Загива войводата Хаджи Димитър Асенов

1868, 31 юли — В Русе е обесен войводата Стефан Тодоров Караджа

1868, юли – февруари 1869 — Любен Каравелов, арестуван от австроунгарските власти и затворен в будапещенската тъмница

1868, 11 декември – 24 февруари 1869 — Първа обиколка на Васил Левски из България за подготовка на въстание през пролетта на 1869 г.

1868, декември — Първи учителски събор в Стара Загора

1868 — Янко Мустаков създава първия хоров колектив в Свищов

1868 — Излиза в Русе „Граматика на новобългарския език“ от Иван Николов Момчилов

1868 — Добри П. Войников издава в Букурещ драмата „Покръщение на Преславский двор“

1868 — Основано благодетелното братство „Просвещение“ в Цариград

1868 — Йосиф Ковачев за пръв път прилага

	звучната метода и класноурочната организация на обучение
1869, 1 февруари – 12 юни 1870	В Букурещ излиза хумористичният вестник „Тъпан", в който сътрудничи и Христо Ботев. Излиза и в 1875 г.
1869, 4 март – 6 март 1872	Излиза в Цариград в. „Право" с редактор Иван Найденов
1869, април	Любен Каравелов пристига в Букурещ и застава начело на революционната емиграция
1869, 1 май - септември	Васил Левски извършва втората си обиколка в България и разпространява възвание за въстание
1869, 25 юли – 17 юли 1871	Излиза в. „Отечество" в Букурещ, орган на Добродетелната дружина
1869, 26–30 септември	В Браила е основано Българското книжовно дружество, по-късно Българската академия на науките
1869, 7 ноември – 12 октомври 1874	В Букурещ излиза в. „Свобода", орган на БРЦК, списван и редактиран от Л. Каравелов
1869	Основано културно-просветно дружество „Напредък" във Виена
1869	Открито от Йосиф Ковачев първото педагогическо училище в Щип
1869	Във Виена излиза трудът на Марин Дринов „Поглед врьх произхожданьето на българский народ и началото на българската история" във Виена
1869	Гаврил Кръстевич издава в Цариград „История блъгарска"
1869	Излиза във Виена „Българска история" от Йоаким Груев
1869	Марин Дринов издава във Виена „Исторически преглед на българската църква от самото ѝ начало и до днес"
1869	Йоаким Груев издава във Виена „Опитна физика с 368 хубави чертежи, съставена на французки език от А. Гано"
1869–1876	Христо Г. Данов издава във Виена календарите „Летоструй"
1870, 28 февруари	Издаден е султански ферман за самостоятелна българска църква и „Българска екзархия"
1870, края на май	Васил Левски се завръща в България и започва да създава революционни комитети
1870, 1 август	В руското емигрантско издание „Народное дело" е обнародван в Женева първият програмен документ на БРЦК – „Програмата на БРК", съставен от Л. Каравелов
1870, 1 октомври – 30 юли 1875	В Цариград излиза сп. „Читалище" с редактори М. Д. Балабанов, Л. Йовчев, П. Р. Славейков, С. С. Бобчев и др.
1870, 14 октомври	„Програмата на БРК" е публикувана във в. „Свобода" /бр. 46/.
1870, около 14 октомври	Любен Каравелов издава в Букурещ брошурата „Български глас от БРЦК", разширен вариант на „Програмата на БРК"
1870, 5 ноември – 5 март 1876	Излиза в Букурещ сп. „Училище" с редактор Рашко Илиев Блъсков
1870	Основано певческо дружество в Русе
1870	Костаки Хаджихристов създава първия ученически оркестър в Шумен
1870	Във Виена излиза „Географико-историко-статистическо описание на Татарпазарджишката каза" от Стефан Захариев
1870	Илия Блъсков отпечатва във Виена повестта „Злочеста Кръстинка"
1870	В Браила излиза „Кървава кошуля" от Райко Жинзифов
1870	Любен Каравелов издава в Букурещ повестта си „Хаджи Ничо"
1870	Излиза „Описание на село Горни Турчета" от Киро Петров
1871, 6 февруари	Васил Левски съставя писмо-призив до богатите българи от името на Привременното правителство в България
1871, началото на февруари	Васил Левски установява в Турну Мъгуреле пункт за връзка между вътрешните и емигрантските дейци на БРЦК, осъществявана от Данаил Христов Попов
1871, 23 февруари	Народен събор в Цариград за приемане на устава на Българската екзархия
1871, 10 март	Любен Каравелов издава печатно писмо-призив до богатите българи, съставено от В. Левски и подписано от „Привременното правителство в България – I отдел на БРЦК"
1871, пролетта	Основано е първото учителско дружество в Русе
1871, пролетта	Христо Ботев и Величко Попов образуват българска комуна в Галац
1871, пролетта	Христо Ботев написва в Галац „Символ-верою на българската комуна"
1871, пролетта	По искане на Левски емигрантските дейци на БРЦК поръчват в Румъния печат с лъв в средата и надпис: „Привременното правителство в България. I отд. от Б. Р. Ц. К."
1871, май – юни	Димитър Общи пристига в България да работи заедно с Левски
1871, 10 юни – 5 август	Христо Ботев издава в Браила в. „Дума на българските емигранти"
1871, 23 юли	Прокламация на БРЦК към българския народ за въоръжена борба
1871, юли	Ангел Кънчев пристига в България със задача помощник на Васил Левски
1871, края на септември	На събрание на Ловешкия революционен комитет В. Левски и А. Кънчев представят проект за устав и програма на БРЦК
1871, октомври	Започва обсъждането на проектоустава от вътрешните и емигрантските дейци на БРЦК
1871, октомври – ноември	Обиколка на В. Левски заедно с Д. Общи и А. Кънчев в много селища на Средна Стара планина, Средногорието и Тракия
1871, последните дни на ноември	На събрание на Ловешкия комитет по вишегласие въпреки несъгласието на Левски Д. Общи е определен да работи в района от Тетевен до София

1871, края на ноември	Васил Левски изпраща А. Кънчев с мисия при Л. Каравелов
1871, декември	Васил Левски заедно с Д. Общи предприема обиколка в Орханийско и Тетевенско
1871, края на декември – началото на януари 1872	Васил Левски получава предложение от левите омладинци в Сърбия и Черна гора за едновременно обявяване на въстание в България, Босна и Херцеговина
1871	Излиза в Браила изследването на Марин Дринов „Отец Паисий. Неговото време, неговата история и учениците му“
1871	Добри П. Войников издава в Букурещ „Възцаряването на Крума Страшний. Драма в три действия с пролог“
1871	В Букурещ излиза комедията „Криворазбрана цивилизация“ от Д. П. Войников
1871–1872	Васил Левски и комитетските дейци подготвят народа за въстание, организират събиране на средства за закупуване на оръжие, боеприпаси и принадлежности
1872, 16 януари	Започва подготовката на общо събрание на БРЦК в Букурещ. Привременното правителство — I отд. на БРЦК отправя окръжно до комитетите в България за ускоряване на подготовката за въстание
1872, 12 и 22 февруари	Българите от Скопска и Солунска епархия отправят искане до турското правителство да се присъединят към Българската екзархия
1872, 16 февруари	Избран е за български екзарх митрополит Антим Видински
1872, 19 март	Любен Каравелов основава в Букурещ Дружество за разпространение на полезни знания
1872, 29 април–май	На общо събрание представители на вътрешните и емигрантските комитети на БРЦК в Букурещ приемат програмата и устава на БРЦК и обсъждат предстоящите задачи на революционната организация
1872, 16 септември	Патриаршията обявява на събор в Цариград българската църква, българския екзарх и всички българи за схизматици
1872, 22 септември	Димитър Общи с малка група напада турската поща при Арабаконашкия проход в Стара планина. Наскоро започват арести
1872, септември–ноември	Васил Левски създава окръжни центрове за ръководството на комитетите
1872, 19–28 октомври	В Орхание и Тетевен турска комисия разследва арестуваните участници в обира на пощата и разкрива революционните комитети в района
1872, 26 октомври	Арестуван е Димитър Общи
1872, ноември	Турското правителство иска от Румъния да му бъде предаден Л. Каравелов. Той напуска временно Букурещ
1872, 9 декември – 13 януари 1873	Правителствена комисия разследва арестуваните комитетски членове
1872, 26 декември	Васил Левски е арестуван в Кърчинското ханче
1872	Излиза в Болград „Български народен сборник“ на Васил Чолаков
1872	В Браила е отпечатана драмата на Васил Друмев „Иванку, убиецът на Асеня I“
1872	В Букурещ излиза повестта на Л. Каравелов „Българе от старо време“
1872	Под редакцията на Л. Каравелов излизат в Букурещ спомените на Панайот Хитов „Моето пътуване по Стара планина“
1872	Петко Р. Славейков издава в Цариград „Наръчни наставления за учителите“
1872	Любен Каравелов отпечатва в Букурещ повестта „Неда“
1872	В Браила излиза повестта на Н. Гогол „Тарас Булба“, превод от Нешо Бончев
1872	В Букурещ е отпечатана драмата от Л. Каравелов „Хаджи Димитър Ясенов“
1872	Излиза във Виена „Земя и небо...“ от Йоаким Груев
1873, 5–12 януари	Разпити на Васил Левски от правителствената комисия
1873, 14 януари	Правителствената комисия издава смъртна присъда на Васил Левски
1873, 22 януари	Султанът потвърждава смъртната присъда на Васил Левски
1873, януари	Осъдените революционери са изпратени на заточение в Диарбекир
1873, 6/18 февруари	Васил Левски е обесен в София
1873, февруари	Любен Каравелов се завръща в Букурещ и възобновява издаването на органа на БРЦК под название „Независимост“
1873, 11 и 12 май	Събрание на БРЦК в Букурещ за възобновяване дейността на комитетите
1873	В Цариград излиза „За Юстинианови права на Охридска архиепископия“ от Натанаил Зографски
1873	Любен Каравелов превежда и издава в Букурещ „Четование или война с чети“ от Любомир Иванович
1873	Излиза в Русе „Пътуването на Бача Кира“ от Киро Петров
1873	Открито е първото българско търговско училище в Свищов
1874, 1 януари – 15 декември	В Цариград излиза сп. „Ръководител на основното училище“ с редактор Драган Цанков
1874, 1 януари – декември 1876	Димо В. Хранов издава в Букурещ в. „Ступан“
1874, 12 януари – 8 май 1876	Излиза в Цариград в. „Век“ на Марко Д. Балабанов
1874, 1–20 май	В Букурещ излиза в. „Будилник“ с редактор Христо Ботев
1874, 5 юли – 15 юли 1877	В Цариград излиза в. „Напредък“, продължение на в. „Право“, с редактор Иван Найденов

1874, 20/21 август	Събрание на БРЦК в Букурещ
1874, 8 декември–14 септември 1875	Христо Ботев издава в Букурещ в. „Знаме“, орган на БРЦК
1874	Открито първото българско богословско училище в Лясковския манастир
1874	Излиза във Виена „Буквар по нагледна и гласна метода“ от Йосиф Ковачев
1874	Рада П. Киркович превежда „Землеописание“ от К. Смирнов, издадено от Драган В. Манчов във Виена
1874–1875	Преброяване на населението в българските земи
1875, 15 януари – 15 декември	Любен Каравелов издава в Букурещ сп. „Знание“. Излиза и прѐз 1876 и 1878 г.
1875, юни – юли	Въстание в Херцеговина и Босна
1875, 12 август	Общо събрание на БРЦК. Решение за въстание
1875, 21 август	В Букурещ е основано Българско човеколюбиво настоятелство /БЧН/
1875, септември	Избухва въстание в Старозагорско, Русенско, Шуменско и други райони
1875, септември	Оставка на Христо Ботев от БРЦК и спиране на в. „Знаме“
1875, 11–12 ноември	Гюргевският комитет взема решение за въстание и разделя страната на революционни окръзи
1875	Излиза във Виена „Буквар по нагледна и гласна метода с 212 образа извътре“ от Димитър Н. Благоев
1875	В Букурещ излиза повестта „Капетанската дъщеря“ от А. С. Пушкин, преведена от Михаил Г. Греков
1875	Любен Каравелов издава „Кирил и Методий, български просветители“
1875	В Букурещ излиза „Песни и стихотворения от Ботйова и Стамболова“
1875	Излиза сборникът на Л. Каравелов „Сокол“
1876, 14/26 април	Събрание на революционни представители от IV революционен окръг на местността Обсрище
1876, 20 април	Обявяване на Априлското въстание в Копривщица, Панагюрище, Клисура. Сформиране на Хвърковатата чета в Панагюрище
1876, 21 април	Провъзгласяване на въстанието в Брацигово, Батак и други селища
1876, 23 април	Въстава Перущица
1876, 29 април – 7 май	Епична борба на четата на поп Харитон в Дряновския манастир
1876, 1/13 май	Обявяване на въстанието в с. Кръвеник
1876, 1 май	Въстаници от Габрово и околните села и махали сформират чета с войвода Цанко Дюстабанов
1876, 2–9 май	Въстаниците от Севлиевско – Кръвеник, Ново село и Батошево – водят боеве при Граднишкия и Дебневския боаз
1876, 5 май – 22 април 1877	Излиза в Букурещ в. „Нова България“ под редакцията на Христо Ботев, а след неговата гибел редактиран от Р. Блъсков и Ст. Стамболов
1876, 5/17 май	Масови кланета в Батак
1876, 6–9 май	Действия на четата на Христо Патрев /Тревненската чета/ в Габровско
1876, 7–12 май	Четата на сливенските въстаници под ръководството на Иларион Драгостинов, Стоил войвода и Георги Обретенов води боеве в Сливенския Балкан
1876, 8 май	Избухва въстание в с. Разловци, Пеанечко-Разловско въстание
1876, 12 май	Загива Георги Бенковски в местността Костина в Тетевенския Балкан
1876, 16 срещу 17 май	Четата на Таньо Стоянов преминава източно от Тутракан
1876, 17/29 май	Ботевата чета слиза на Козлодуйския бряг
1876, 18/30 май	Сражение на Ботевата чета на Милин камък
1876, 19 май	Опит за въстание във Враца
1876, 20 май/1 юни	Христо Ботев загива във Врачанския Балкан
1876, май – юни	Четата на Петко войвода /П. Киряков/ действува в Източна и Западна Тракия
1876, 18 юни	Обявена Сръбско-турската война. Участие на български доброволци
1876, 10 юли	Учредено Българско централно благотворително общество /БЦБО/
1876, 12 юли	Преминава четата на Сидер Грънчаров от Сърбия
1876, юли – август	Анкетни комисии посещават пострадалите селища след Априлското въстание
1876, август – ноември	Българска делегация от Драган Цанков и Марко Балабанов посещават Западна Европа с мисия – защита на българската национална кауза
1876, края на лятото	Излизат дописките на Дж. Макгахан във в. „Дейли Нюз“ за турските зверства в България
1876, 5 септември	Уйлям Гладстон издава брошурата си „Български ужаси“
1876, октомври	Започва сформиране на Българското опълчение
1876, 18–19 ноември	Народен събор, свикан от БЦБО в Букурещ. Приемане на политическа програма за решаване на българския национален въпрос
1876, 30 ноември–10 декември	Цариградска посланическа конференция
1876	Излиза стихосбирката на Иван Вазов „Пряпорец и гусла“
1877, 12/24 април	Обявяване на Руско-турската война в Кишинев с манифест на Александър II
1877, 14 април	Първият български екзарх Антим I свален от екзархския престол и заточен в Мала Азия
1877, 14 април	БЦБО преустановява своето съществуване
1877, април	Лазар Йовчев е ръкоположен за български екзарх под името Йосиф I
1877, 15/27 юни	Руските войски форсират р. Дунав при Свищов
1877, 17/29 юни	Освобождаване на Свищов от руските войски

1877, 7 юли	Отрядът на генерал Й. В. Гурко освобождава Търново
1877, 21—25 август	Епични боеве на Шипченския проход
1877, 10 декември	Падане на Плевен
1877	Излиза в Букурещ стихосбирката на Иван Вазов „Тъгите на България“
1878, 4 януари	Генерал Й. В. Гурко освобождава София
1878, 11 януари	Решение на английския кабинет да бъде изпратена бойна военноморска ескадра в Мраморно море
1878, 16 януари	Освобождение на Пловдив
1878, 31 януари	В Одрин подписано примирие
1878, 3 март	Подписан Санстефанският мирен договор и освобождение на България
1878, май	Преобразуване на Опълчението в Българска земска войска
1878, 13 юни	Откриване на Берлинския конгрес

ПОКАЗАЛЦИ

ПОКАЗАЛЕЦ НА ЛИЧНИТЕ ИМЕНА

А

АБАДЖИЕВ, ВЕЛКО учител, член на револ. к-т Русе, участник в червеноводската чета 1875 360

АБДИ ПАША турски военачалник 321

АБДУЛ АЗИС турски султан 149, 409

АБДУЛ КЕРИМ ПАША турски военачалник 423, 434

АБДУЛ МЕДЖИД турски султан 149

АБДУЛ ХАМИД II турски султан 426, 432, 458

АБРАШЕВ, ИВАН – ОХРИДАЛИЯТА участник в четата на Т. Стоянов 408

АВКСЕНТИЙ ВЕЛЕШКИ митрополит, деец на църковно-националното движение 133, 136, 148, 150, 160, 192

д'АВРИЛ, АДОЛФ барон, френски консул в Букурещ и публицист 239

АГОПА вж. Драганов, Пано

АДЖЕНОВ, ИВАН деец на нац.-освоб. движение, член на Добродетелната дружина, ТЦБК и БРЦК, книжовник 234, 329

АДИЛ брат на Ахмед ага Тъмръшлията 384

АЗИС ПАША пловдивски мютесариф 131

АКРАБОВ, СТ. член на revол. к-т в Пазарджик 266

АКСАКОВ, И. С. рус. публицист и общественик, славянофил, виден ръководител на Славянските к-ти в Русия 145

АЛБРЕХТ, АЛБЕРТ немец, участник в четата на Г. Бенковски 379

АЛЕКСАНДРИ, ВАСИЛЕ румънски поет и общественик 536

АЛЕКСАНДЪР II рус. император 128, 141, 142, 143, 237, 419, 425, 434, 435, 436, 442, 450, 458, 460, 461, 464, 470, 472, 474

АЛЕКСАНДЪР АЛЕКСАНДРОВИЧ рус. велик княз, престолонаследник, командир на Изт. отряд в Рус.- тур. война 1877–1878 436

АЛЕКСАНДЪР ВЕЛИКИ макед. цар 131

АЛЕКСАНДЪР КАРАГЕОРГЕВИЧ сръбски княз 205

АЛИ БЕЙ турски първенец от Пазарджик 376

АЛИ ПАША турски държавник, велик везир 170, 172, 174, 175

АЛИ САИБ ПАША турски държавник 321, 324

АЛГЪНОВ, Т. представител от Зимнич на общото събрание на БРЦК 1872 313

АМАН, ТЕОДОР румънски художник 417

АМИРА вж. Василев, Андрей

АНГЕЛ ВОЙВОДА хайдутски войвода от с. Новаково 228

АНГЕЛ СЕВЛИЕВЕЦ муз. деец 533

АНГЕЛИЕВ, ГЕОРГИ участник в Април. въстание, Брацигово 388

АНГЕЛОВ, ЯНКО деец на нац.-revол. движение, пълномощник на Гюргевския к-т, съратник на Хр. Ботев, учител 366, 369, 403, 407

АНДОН КНИГОВЕЗЕЦА член на revол. к-т в Пловдив 265

АНДОН ФЕСЧИЯТА член на revол. к-т в Пловдив 265

АНДОНОВ, ИВАН деец на нац.-revол. движение, сподвижник на В. Левски 324

АНДРАШИ, ГЮЛА австро-унгарски полит. и държ. деец 165, 309, 419, 425, 461, 462, 464, 470, 474

АНДРЕЕВ, АТАНАС деец на нац.-освоб. движение, член на ТЦБК 234, 235

АНДРЕЕВ, ТРЕНДАФИЛ хайдутски войвода 246

АНДРИЧ, А. сръбски журналист, собственик на печатница в Букурещ 511

АНКОВ, МИТО председател на revол. к-т във Враца 371

АНТИМ I бълг. екзарх 155, 176, 179, 192, 432

АНТИМ велешки владика 160, 171

АНТОКОЛСКИ, М. М. рус. скулптор 417

АНТОНОВ /СЮРАДЖИЕВ, ГЕОРГИ водач на доброволч. чета в Рус.-тур. война 1877–1878 452, 454

АПОСТОЛОВ, ГЕОРГИ член на Гюргевския к-т, пом. апостол във Врачански revол. окръг, член на щаба на четата на Хр. Ботев 359, 364, 371, 400, 401, 404, 407

АПРИЛОВ, ВАСИЛ виден родолюбец и просв. деец 89, 196, 503, 512, 519

АРАБАДЖИЯТА вж. Атанасов, Иван

АРГИРОВ, ГРИГОР участник в Април. въстание, Рупчос 386

АРИЕ самоковски търговски род 50, 51

АРИСТОТЕЛ старогръцки философ 523

АРИФ ПАША управител на Русе 154

АРНАУДОВ, АНГЕЛ участник в Април. въстание, Брацигово 388

АРНАУДОВ, ПЕТЪР член на revол. к-т в Горна Оряховица 283

АРНАУДОВ, СТЕФАН търговец от Габрово 63, 70, 191

АРНАУДОВ, ХРИСТО българин на турска служба, обществ. деец и преводач 38, 192

АРТАМОНОВ, Н. Д. рус. офицер, полковник, един от ръководителите на разузнаването в Рус.-тур. война 1877—1878 451, 452, 453
АСЕН I бълг. цар 378
АСЕНОВЦИ бълг. царски род 238
АТАНАСОВ, ДИМИТЪР – РУСЧУКЛИЙЧЕТО деец на нац.-револ. движение, знаменосец на четата на поп Харитон 368, 390
АТАНАСОВ, ИВАН – АРАБАДЖИЯТА сратник на В. Левски, един от водачите на Април. въстание, Царацово 372, 378, 379
АТАНАСОВ, НОНО член на revол. к-т в Пазарджик 266
АТАНАСОВ, РАФАИЛ деец на нац.-revол. движение 366
АТАНАСОВИЧ, ГЕОРГИ лекар, обществ. деец, член на Добродетелната дружина 195, 232, 526
АХМЕД юзбашия в с. Поибрене 65
АХМЕД АГА пазарджишки кърсердар 376, 377
АХМЕД АГА БАРУТАНЛИЯТА феодален първенец 387, 388
АХМЕД АГА ТЪМРЪШЛИЯТА феодален първенец 384, 447
АХМЕД ВЕФИК турски държавник, велик везир 466
АШКЕРЦ, АНТОН словенски поет 417

Б

БАБАТА вж. Коев, Христо
БАБЬОФ, ФРАНСОА НОЕЛ предшественик на научния комунизъм 301
БАЗИЛИ, К. М. първи секретар в рус. посолство в Цариград 464
хаджи БАКАЛ, ПЕТЪР манифактурист от Габрово 53
БАКУНИН, М. А. рус. революционер, идеолог на анархизма 270, 271, 274, 297, 298
БАЛАБАНОВ, МАРКО полит. и обществ. деец, участник в църковно-националното движение, публицист 110, 192, 419, 427, 432, 524
БАЛКАНСКИ, НИКОЛА сратник на Г. Раковски, оказал всестрана помощ на revол. дейци 241, 245
БАЛКАНСКИ, СТОИЛ сратник на Г. Раковски, един от организаторите на въстанието 1862 215, 219
БАЛКАНСКИ, ЦОНКО участник в четата на Т. Стоянов 408
БАЛТОВ, АНТОН член на revол. к-т в Пловдив 265
БАЛТОВ, ИВАН участник в Април. въстание, Стрелча 378
БАЛТОВ, МИЛЬО участник в Април. въстание, Стрелча 372, 378
БАНКОВ, ГЕРЧО казанджия от Шумен 53
БАНСКИ, поп ГРУЙО вж. поп Груйо
БАНЧЕВ, ТОДОР – ХАЙДУТИНА участник в организирането на Април. въстание в Пловдивски revол. окръг 379
БАЧО КИРО вж. Петров, Бачо Киро
БЕЗСОНОВ, П. А. рус. учен, фолклорист 499
БЕЙКЪР, ДЖЕЙМС английски общественик и публицист 146, 182
БЕЛИНСКИ, В. Г. рус. лит. критик, философ, revол.-демократ 273, 508
БЕЛИШКИ, ДЕЯН участник в Април. въстание, Панагюрище 373
БЕЛОКОПИТОВ, С. Д. рус. генерал, началник на 2-а пехотна дивизия в Рус.-тур. война 1877—1878 441
БЕЛОПИТ, НИКОЛА Р. търговец от Панагюрище 51
БЕЛОПИТОВ, ТОДОР секретар на четата на Г. Бенковски 379
БЕМ, ЮЗЕФ полски генерал 117
БЕНКОВСКИ, ГЕОРГИ бележит деец на нац.-revол. движение, член на Гюргевския комитет, апостол в Пловдивския revол. окръг, един от водачите на Април. въстание 356, 362, 364, 372, 373, 374, 376, 377, 378, 379, 380, 382, 384
БЕНЛИ, МАРИНЧО търговец, обществ. деец, член на Добродетелната дружина 94, 195
БЕРИНГ, У. втори секретар при английското посолство в Цариград 413
БЕРКОВСКИ, ПЕТЪР учител, участник във II бълг. легия, председател на revол. к-т в Хасково 321
БЕРНАНДЕН ДЬО СЕН ПИЕР, Ж. френски писател 506
БЕРОВСКИ, ДИМИТЪР вж. Попгеоргиев Беровски, Димитър
БЕРОН, ВАСИЛ ХАДЖИСТОЯНОВ лекар, виден учен, обществ. деец 126, 129, 132, 524, 525, 526
БЕРОН /ХАДЖИБЕРОВИЧ/, ПЕТЪР бележит бълг. учен и просв. деец 88, 89, 100, 108, 498, 519, 523, 525, 526, 527, 529
БИАНКОНИ, ФРАНСОА френски публицист 414
БИКОНСФИЛД вж. Дизраели, Б.
БИМБЕЛОВЦИ родолюбив род от с. Факия 257
БИСМАРК, ОТО ФОН германски държавник 28, 237, 307, 432, 433, 462, 474, 475
БЛАГОЕВ, ДИМИТЪР основоположник на бълг. социалистическо движение, създател и ръководител на БКП, теоретик на марксизма 122, 181, 182
БЛАГОЕВ, ДИМИТЪР Н. учител, книжовник и обществ. деец 88, 102, 108
БЛАЗНАВАЦ, МИЛИВОЕ сръбски генерал, полит. и воен. деец, регент 253, 255, 308, 309, 312
БЛАНКИ, ЖЕРОМ-АДОЛФ френски икономист и общественик 134
БЛЪНТ, ЧАРЛЗ английскии консул в Пловдив, Одрин и Солун 138, 145, 146, 399
БЛЪСКОВ, ИЛИЯ Р. писател и просв. деец 110, 508, 513
БЛЪСКОВ, РАЙКО/РАШКО просв. деец и журналист 102, 108, 163
БОБЕКОВ, ПАВЕЛ деец на нац.-revол. движение, един от водачите на Април. въстание в Панагюрище, председател на Привром. правителство, публицист 102, 118, 372, 373, 374, 376, 377, 379, 380, 381, 382, 454
БОБРИКОВ, Г. И. рус. офицер, полковник и публицист, един от ръководителите на разузнаването в Рус.-тур. война 1877—1878 453
БОБЧЕВ, СТЕФАН САВОВ обществ. деец, публицист и учен 119, 454, 514
БОГОРИДИ, НИКОЛА-КОНАКИ син на Стефан Богориди, наместник на Молдова 202, 216
БОГОРИДИ, СТЕФАН внук на Софроний Врачански, турски сановник 129
БОГОРОВ, ИВАН виден книжовник, журналист, езиковед 498, 526
БОДЯНСКИ, О. М. рус. учен – славист 522
БОЖИЛОВ, БОЖКО член на револ. к-т в Орхание 284
БОЖИЛОВ, ИВАН участник в Април. въстание, Царацово 379
БОЖКОВ, ГРИГОР книжар, участник в нац.-револ. движение 513
БОЗВЕЛИЕВ, КОНСТАНТИН книжар в Казанлък 513
БОЙКОВ, ТЕОФИЛ участник в Април. въстание, Еледжик 382
БОЙСТ, ФРИДРИХ граф, австро-унгарски държавник 165, 309
поп БОЙЧО участник в Април. въстание, Стрелча 378
БОМБОЛОВИ БРАТЯ търговци от Прилепско 41
БОНАЛ БРАТЯ френски фабриканти в Стара Загора 53
БОНЕВ, ПЕТЪР деец на нац.-револ. движение, сратник на В. Левски, един от ръководителите на

Април. въстание в Перущица 218, 266, 372, 373, 384, 385
БОНЧЕВ НЕШО лит. критик, просв. и обществ. деец 110, 198, 500, 510, 521, 524, 534
БОРЕ, ЙОЖЕН френски мисионер и ориенталист 136, 140
БОРИС I бълг. княз 238, 378
БОСИЛКОВ, КОНСТАНТИН книжовник и учител, участник в нац.-револ. движение 513
БОТЕВ, ХРИСТО идеолог и ръководител на нац.-револ. движение, поет и публицист 97, 102, 106, 109, 110, 112, 116, 123, 181, 198, 261, 263, 269, 270, 290, 297, 300, 301, 302, 303, 304, 306, 307, 329, 332, 333, 335, 336, 338, 354, 355, 356, 361, 364, 367, 372, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 406, 407, 409, 428, 498, 499, 500, 501, 503, 504, 510, 517, 518, 520, 521, 523, 524, 526, 529, 532, 534
БОТЕВА, ВЕНЕТА съпруга на Хр. Ботев 403
БОЧАРОВ, ГЕОРГИ секретар и подвойвода на четата на Ц. Дюстабанов 368, 394, 395
БОШНАКОВ, Д. обществ. деец 155
БОЮКЛИЙСКИ, поп КОСТА член на револ. к-т във Враца 371
БОЯДЖИЕВ, КОЧО /БОЯДЖИ КОЧО участник в църковно-националното движение от Ниш 156
БОЯДЖИЕВ, ПЕТКО член на револ. к-т в Копривщица 284, 372
БОЯДЖИЯН, А. Х. собственик на печатница в Цариград 511
БОЯНОВ, НИКОЛА активен участник в Април. въстание, Брацигово 388
БОЯРОВ, ХРИСТО фармацевт, участник в нац.-револ. движение 526
БРАДИНОВ, СТАНЧО търговец и обществ. деец в Цариград 54, 191
БРАДИНОВ, ХР. К. участник в нац.-револ. движение, от Калофер 265
БРАДИНСКИ, СТ. обществ. и просв. деец 117
БРАЙКОВИЧ, НАЙДЕН художник 528
БРАЙТ, ДЖ. английски общественик 414
БРАКАЛОВ, Н. обществ. и просв. деец 117
БРАКАЛОВ, ТОДОР Д. търговец от Калофер 42
БРАТИЯНУ, ЙОН румънски полит. и държ. деец, един от ръководителите на партията на либералите „червените" 234, 471, 474
БРОФИ, ЧАРЛЗ английски вицеконсул в Бургас 59, 398, 447
БРУНОНИ, ПАВЕЛ катол. архиепископ в Цариград 135, 136
БРЪНЧЕВ, ГАВРИЛ член на револ. к-т в Орхание 284
БУДИЛОВИЧ, А. С. рус. учен-славист 77
БУДИНОВ, ЦОКО член на револ. к-т в Копривщица 284, 372
БУЕ, АМИ френски учен 77, 134, 181
БУЙНОВ, СТОЯН съратник на Г. Раковски, един от организаторите на въстанието 1862 132, 164, 215
БУЛВЕР, ХЕНРИ английскии посланик в Цариград 145, 161, 162
БУНИТО вж. Караминков, Христо
БУРГОАН/БУРГОНИГ, ЖАН-ФРАНСОА ДЬО граф, френски посланик в Цариград 380, 426
БУРЕ, ПРОСПЕР френски дипломат 134
БУРМОВ, ДАНАИЛ подвойвода на четата на Ц. Дюстабанов 394
БУРМОВ, ТОДОР С. полит., обществ. и просв. деец, деен участник в църковно-националното движение, публицист 102, 110, 117, 119, 132, 139, 147, 148, 192, 198, 432, 498, 516, 518
БУТЕНЕВ, А. П. рус. посланик в Цариград 128, 142
БУШАРАНОВ, ВАСИЛ член на револ. к-т в Орхание 284
БЪЛГАРОВ, ЕРЕМИЯ ПЕТРОВ един от организаторите на въст. акция 1867 244, 250
БЮЛОВ, БЕРНХАРД германски държ. и полит. деец 474

В

ВАДИНГТОН френски държавник 474
ВАЗОВ, ИВАН народен поет 422, 499, 500, 514
ВАКЛИДОВ, ХРИСТО Д. печатар, публицист и обществ. деец 511, 518
ВАЛЕВСКИ, АЛЕКСАНДЪР граф, френски държавник 135
ВАЛЬОВ, КОСТО художник 527
ВАНКОВ, ПЕТЪР член на щаба на четата на Хр. Ботев 404
ВАРДЕВ, НИКОЛА книжар в София 513
ВАСИЛ СПИЦЕРИНА член на револ. к-т в Копривщица 284
ВАСИЛЕВ, АНДРЕЙ — АМИРА водач на доброволч. чета в Рус.-тур. война 1877—1878 452
ВАСИЛЕВА, ЕКАТЕРИНА една от първите бълг. артистки и поетеси 536
ВАСИЛЕВИЧ, АЛИМПИЕ сръбски полит. деец и публицист 308
ВАСИЛИЙ архимандрит, вуйчо на Васил Левски 262
ВАСИЛЧИКОВ, В. И. рус. княз 125
ВАСКИДОВИЧ, ЕМАНУИЛ заслужил просв. деец и книжовник 117
ВЕЗЕНКОВ, КОНСТАНТИН лекар, участник в Рус.-тур. война 1877—1878 526
ВЕЗЕНКОВ, СТОЯН майстор-строител, сътрудник на русите в Рус.-тур. война 1877—1878 452, 539
ВЕЖЕНОВ, СТОЯН просв. деец, учител и книжовник 525
ВЕЙСЕЛ ПАША турски военачалник 444
ВЕКИЛОВА, ЕВЛАМПИЯ учителка в Копривщица, участничка в подготовката на Април. въстание 373
ВЕЛИКСИН, ДИМИТЪР поет и публицист, участник в нац.-освоб. движение 503
ВЕЛИЧКОВ, КОНСТАНТИН писател, член на револ. к-т в Пазарджик, участник в Април. въстание 372
ВЕЛИЧКОВ, М. член на револ. к-т в Пазарджик 266
ВЕЛКОВ, ТОДОР водач на доброволч. чета в Сръбско-тур. война 1876 408, 422, 453
ВЕЛТМАН, А. Ф. рус. писател 500
ВЕЛЯМИНОВ, Н. Н. рус. генерал, командир на полк в Рус.-тур. война 1877—1878 441, 444
ВЕНЕДИКТ битолски митрополит 156, 157, 160, 171
ВЕНЕЛИН, Ю. И. рус. учен-историк и славяновед, автор на ист. трудове за България 499, 522
ВЕРКОВИЧ, СТЕФАН сръбски археолог и фолклорист от Босна, изследовател на бълг. фолклор в Македония 111, 284, 285, 499
ВЕРН, ЖУЛ френски писател 414
ВЕРТЕР, КАРЛ барон, германски дипломат, пълномощник на Германия на Цариградската конференция 426
ВЕСТИН, ИВ/ИВАН ДЬО френски публицист 413, 414
ВИДИНЛИЕВИ ножарски предприемачи от Габрово 53
ВИКЕНЕЛ, А. френски учен 77
ВИКТОРИЯ английска кралица 426, 458
ВИЛХЕЛМ I пруски крал, император на Германия 277
ВИРАНООЛУ, НИКОЛА — ХАИНЧЕНИНА четнически войвода, участник в Април. въстание, Търновски револ. окръг 366, 367, 408
ВИСКОВСКИ, ПЕТЪР ХР. член на БЦБО 422

ВИСОЦКИ, Ю. полски революционер 210
ВЛАЙКОВ, ТОДОР М. участник в Април. въстание, член на Воен. съвет в Панагюрище и на четата на Г. Бенковски 372, 377
ВЛАЙКОВИЧ, ДЖОКА сръбски офицер, участник в Кримската война, деец на Омладината 253
ВОВЧОК, МАРКО украинска писателка 273, 508
ВОЙВОДОВ, НИКОЛА участник в нац.-револ. движение, организатор на чета 1867 250
ВОЙНИКОВ, ДОБРИ просв. деец, писател-драматург и публицист 100, 102, 108, 110, 498, 509, 510, 521, 530, 534, 536, 537
ВОЙНОВСКИ, НИКОЛА военен ръководител на четата на Хр. Ботев 403, 404, 406, 407
ВОЛОВ, ПАНАЙОТ бележит деец на нац.-револ. движение, един от организаторите на Гюргевския к-т и на Април. въстание в Пловдивски револ. окръг 119, 356, 357, 360, 362, 363, 372, 373, 374, 376, 377, 378, 379, 381, 382
ВОРЧО /Орчо/ ВОЙВОДА /Иван Хорчев/ водач на чета в Април. въстание 378, 380, 381, 382
ВУКАЛОВИЧ, ЛУКА виден херцеговински войвода 308
ВУРЦЕЛ рус. дипломат 464
ВУЧКОВ, СТОИЛ ИВАНОВ вж. Стоил войвода
ВЪЛКОВ, НАЧО преводач в Рус.-тур. война 1877—1878 454
ВЪЛКОВ, СТЕФАН учител в Жеравна 125
ВЪЛКОВ, ТОДОР сътрудник на русите в Рус.-тур. война 1877—1878 453
ВЪЛКОВИЧ, ГЕОРГИ лекар, обществ. деец 526
ВЪЛЧАНОВА, П. от Тулча, учила в Прага 118
ВЪЛЧЕВ, ИЛИЯ Д. сътрудник на русите в Рус.-тур. война 1877—1878 284, 454
ВЪРТОПЧАНИНА вж. Иван Въртопчанина

Г

ГАДЖАЛОВ, МИХАИЛ участник в Април. въстание, Сливенски револ. окръг 370
ГАНЕЦКИ, И. С. рус. генерал, командир на Гренадирския корпус в Рус.-тур. война 1877—1878 443
ГАНЧЕВ, ВАСИЛ — ПЛЕВЕНЛИЯТА организатор на чета 1867 248
ГАНЧЕВ, ИВАН участник в Април. въстание, Брацигово 388
ГАНЧЕВ, КОЛЬО/НИКОЛА деец на нац.-револ. движение, съратник на В. Левски, член на револ. к-т в Стара Загора, участник във въстанието 1875 266, 357, 360
ГАРАШАНИН, ИЛИЯ виден сръбски държавник 32, 223, 224, 229, 230, 232, 233, 250, 253, 254
ГАРИБАЛДИ, ДЖУЗЕПЕ италиански революционер, национален герой 206, 208, 213, 240, 257, 274, 290, 298, 299, 415, 420
ГЕДЕОН софийскии митрополит 133, 152
отец ГЕНАДИЙ деец на нац.-револ. движение, съратник на В. Левски, член на револ. к-т в Драгалевския манастир и София 284
ГЕНОВ, НЕДЯЛКО член на револ. к-т в Мусина 390
ГЕНОВИЧ, НИКОЛА обществ. деец и журналист 38, 147, 193
ГЕНЧЕВ, ПЕТЪР член на револ. к-т в Трявна 395
ГЕОРГАКИ БЕЙ вж. Чалъкоглу, Георги Стоянов
ГЕОРГИ КАМЕНАРЧЕТО участник в Април. въстание, Копривщица 376
ГЕОРГИ ФЕРДИНАНД вж. Стоянов, Йордан
ГЕОРГИЕВ, ГЕОРГИ предприемач на барутчийска работилница в Пазарджик 56
ГЕОРГИЕВ, ДУКО предприемач на барутчийска работилница в Пазарджик 56
ГЕОРГИЕВ, ЕВЛОГИ търговец, банкер и полит. деец, един от ръководителите на Добродетелната дружина 50, 60, 63, 65, 70, 94, 125, 195, 257, 367, 419
ГЕОРГИЕВ, КОЙЧО знаменосец на чета във въстанието 1875 359
ГЕОРГИЕВ, СТОЯН участник в I бълг. легия 218
ГЕОРГИЕВ, ТОМА деец на нац.-револ. движение, секретар на събранието в Оборище и на четата на Г. Бенковски 373, 378, 379
ГЕОРГИЕВ, ХРИСТО търговец, банкер и полит. деец, ръководител на Добродетелната дружина 50, 60, 63, 65, 70, 94, 168, 195, 224, 232, 239, 245, 254, 257, 260, 266, 303
ГЕРГЬОВ, СТЕФАН участник в подготовката на въстанието в Старозагорско 1875 357
ГЕРЕНОВ, САВА учител, член на револ. к-т в Сливен 266
ГЕРОВ, НАЙДЕН общественик, просв. деец и книжовник, рус. консул в Пловдив 30, 106, 125, 129, 130, 132, 136, 139, 140, 142, 144, 150, 166, 196, 225, 230, 235, 236, 237, 239, 254, 260, 265, 302, 303, 419, 464, 496, 498, 500, 501, 502, 514, 522, 525, 533
ГЕТЬОВ, МИХАИЛ подвойвода на четата на Ц. Дюстабанов 394
ГЕШАНОВ, КРЪСТЬО участник в Април. въстание, член на Привременното правителство и на Воен. съвет в Панагюрище 372, 377
ГЕШОВ/ГЕШООГЛУ, ДИМИТЪР ИВ. търговец, деец на църковно-националното движение 129, 132, 148, 192
ГЕШОВ/ГЕШООГЛУ, ИВ. Д. търговец, деец на църковно-националното движение 125
ГЕШОВ, ИВАН ЕВСТАТИЕВ търговец, обществ. и полит. деец, публицист 432
ГЕШОВ, ХРИСТО търговец, деец на църковно-националното движение 148
ГЕШОВИ БРАТЯ търговски род от Карлово 59, 70, 191
ГИКУЛЕСКУ, ДИМИТЪР обществ. деец, член на Настоятелството на Добродетелната дружина 232
ГИНЕВ, СПАС деец на нац.-револ. движение, един от ръководителите на Април. въстание в Перущица 372, 384, 385
ГИНЧЕВ, ЦАНИ писател, фолклорист и обществ. деец 524
ГИЧЕВ, ДАФО член на револ. к-т в Перущица 266
ГИЧЕВ, НИК. член на револ. к-т в Карлово 265
ГЛАВИНЯШКИ, ВАСИЛ организатор на чета 1864 227
ГЛАДСТОН, УЙЛЯМ английски полит. и държ. деец, автор на брошури в защита на бълг. народ 1876 414, 419, 460
ГЛОЖЕНЕЦА вж. Йонков, Васил
ГОВЕДАРОВ, ИВАН Г. управител на книжарницата на Бълг. печатарско д-во в Цариград 192, 513
ГОГОЛ, Н. В. рус. писател 273, 500, 507, 508
ГОРАНОВ, ПЕТЪР деец на нац.-револ. движение, един от ръководителите на Април. въстание в Батак 372, 386, 387, 388
ГОРБАНОВ, ПЕТКО обществ. и просв. деец 109
ГОРБАТОВСКИ рус. офицер, подполковник, командир на рус.-бълг. батальон в Сръбско-тур. война 1876 424
ГОРОВ, ДИМИТЪР ИВ. деец на нац.-револ. движение, подпомагал

Гюргевския к-т 313, 363, 366, 369, 403
ГОРОВ, СТЕФАН ИВ. деец на нац.-револ. движение, член на Гюргевския к-т 403
ГОРСКИ, ЙОРДАН СТОЯНОВ организатор на чета 1873 328
ГОРЧАКОВ, А. М. княз, рус. държ. деец и дипломат 28, 30, 128, 142, 143, 237, 245, 309, 419, 424, 425, 432, 434, 460, 462, 464, 470, 471, 474, 475
поп ГОСПОДИН свещеник, член наревол. к-т в Бояджик 398
ГОСПОДИНОВ, ИЛИЯ /Гунчо войвода/ организатор и участник в чети, 60-те години 246
ГОСПОДИНОВ, НЕНО председател на револ. к-т в Сливен 370, 397
ГРЕКОВ, МИХАИЛ деец на нац.-револ. движение, участник във II бълг. легия, член на револ. к-т в Сливен, публицист 253, 266, 329
ГРИГОРИЙ VI царигр. патриарх 166, 168, 170, 172
ГРИГОРИЙ търновски митрополит 131, 152, 153
ГРИГОРИЙ ДОРОСТОЛО-ЧЕРВЕНСКИ русенски митрополит 176, 179, 412, 447
ГРИГОРОВ, ГАНЧО А. касиер на БЦБО 421
ГРИГОРОВИЧ, В. И. рус. учен-славист 161, 417, 500, 522
ГРОЗЕВ, ИВАН фабрикант и търговец от Карлово 51
ГРУДОВ, ИВАН деец на нац.-револ. движение, член на Привром. бълг. началство в Белград, подпредседател на БЦБО 216, 421
ГРУЕВ, ГЕОРГИ просв. и обществ. деец 117, 130
ГРУЕВ, ЙОАКИМ просв. и обществ. деец, книжовник 38, 88, 102, 108, 130, 152, 498, 514, 517, 524, 525
ГРУЕВ, ПЕТЪР ЗЛ. муз. фолклорист 533
ГРУЕВИЧ, В. лекар 526
поп ГРУЙО ТРЕНЧОВ – БАНСКИ участник в Април. въстание 372, 380
ГРУЙЧЕВ, СТОЯН участник в нац.-револ. движение 359
ГРЪБЛЕВ, ПЕНЧО – ЧАУША муз. деец от Габрово 534
ГРЪБЛЕВ, РАЙЧО участник в нац.-револ. движение, член на револ. к-т в Плоещ 270
ГРЪНЧАРОВ, ВИЧО деец на нац.-револ. движение, член на револ. к-т в Горна Оряховица, търговец 283, 367, 368
ГРЪНЧАРОВ, ИВАН водач на доброволч. чета в Рус.-тур. война 1877–1878 452
ГРЪНЧАРОВ, СИДЕР /Сидер войвода/ деец на нац.-револ. движение, водач на чета в Април. въстание 283, 367, 368, 369, 408, 409, 422
ГРЪНЧАРОВА, ЕЛЕНА участничка в подготовката на Април. въстание, Горна Оряховица 389
ГУНЧО ВОЙВОДА вж. Господинов, Илия
ГУРАНОВ, НИКОЛА член на револ. к-т в Плевен 265
ГУРКО, И. В. рус. генерал-фелдмаршал, командир на Предния и по-късно на Западния отряд в Рус.-тур. война 1877–1878 436, 438, 443, 444, 446, 452, 453, 454, 461
ГЪДЕВ, СТАНЬО пом. войвода на Тревненската чета 395, 396
ГЪЛЪБ ВОЙВОДА вж. Сариев, Хр.
ГЪРДОВ, ГЕОРГИ пътуващ книжар от Калофер 513
ГЮДЖЕНОВ, АТАНАС художник 537
ГЮЗЕЛЕВ, ИВАН виден учен, математик и философ, просв. деец 102, 525
ГЮМЮШГЕРДАН пловдивски търговски род 228
ГЮМЮШГЕРДАН, МИХАИЛ пловдивски търговец и стопански деец 50, 51, 55, 126, 129
ГЮРОВИ БРАТЯ фабриканти на спирт от Самоков 50, 54, 228

Д

ДАБЕВ, НИКОЛА участник в Април. въстание, Ново село 368, 395, 397
ДАЙНЕЛОВ, ЙОСИФ деец на нац.-освоб. движение, съратник на Г. Раковски 132, 139, 150
ДАЛМАТИНЕЦА вж. Стефо Далматинеца
ДАМУШ, ЯНАКИ деец на църковно-националното движение 156
ДАМЧЕВИ производители на орехово масло от Брацигово 55
ДАНДЕВИЛ, В. Д. рус. генерал, командир на лявата обходна колона при зимното преминаване на Стара планина в Рус.-тур. война 1877–1878 443, 444, 452
ДАНОВ, ХРИСТО Г. виден книгоиздател и просв. деец 98, 103, 109, 512, 513, 514, 517, 521
ДАНЧЕВ, ВЕЛКО знаменосец в четата на Т. Стоянов 408
ДАНЧЕВ, ИВАНИЦА деец на нац.-револ. движение, член на Гюргевския к-т, пом. апостол във Врачански револ. окръг, участник в четата на Хр. Ботев 361, 362, 364, 371
ДАНЧОВ, ГЕОРГИ–ЗОГРАФИНА художник, деец на нац.-револ. движение, сподвижник на В. Левски 266, 528, 529, 530, 531, 532
ДАРВИН, ЧАРЛЗ английски учен 414
ДАСКАЛОВ, НИКОЛА българин, рус. консул във Варна 163, 248
ДАСКАЛОВ, ХРИСТО КЪНЧЕВ лекар, книжовник 518, 526
ДЕЛИ РАДИ вж. Мухтаров, Ради
ДЕЛИНГСХАУЗЕН, Е. К. рус. генерал, командир на дивизия в Рус.-тур. война 1877–1878 446
ДЕЛИЯНИС гръцки държавник 474
ДЕМБИЦКИ, ХЕНРИК полски график, революционер, близък приятел и сътрудник на Хр. Ботев 117, 270, 332, 517, 528, 537
ДЕНКОВ, ГЕОРГИ сътрудник на русите в Рус.-тур. война 1877–1878 453
ДЕНКОГЛУ, ИВАН търговец, благодетел на просв. дело в България 94
ДЕНЧЕВ, ИЛИЯ кожар от Севлиево 54
ДЕПРЕ френски дипломат 474
ДЕРБИ, ЕДУАРД ХЕНРИ лорд, англ. държавник 419, 432, 459, 461, 468
хаджи ДЕРВИШ АГА чифликчия от Лясковско 42
ДЕЧЕВ, ГЕОРГИ член на револ. к-т в Стара Загора 266
ДЕЧЕВ, Д. член на револ. к-т в Стара Загора 266
ДЕЯНОВ, П. търговец от Панагюрище 70
ДЖАМДЖИЕВ, ПЕТЪР СТОЯНОВ книжар в Търново 513
ДЖЕЙКОВИ търговски род от Копривщица в Цариград 70
ДЖЕРОВ, СПИРО участник във II бълг. легия и в четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа 218, 257
ДЖИНОТ, ЙОРДАН ХАДЖИКОНСТАНТИНОВ просв. деец и книжовник в Македония 102, 131, 158, 160, 509
ДЖУДЖЕВ, ИВАН участник в подготовката на Април. въстание, член на Привром. правителство и на Воен. съвет в Панагюрище 377
ДЖУЛОВ, ХРИСТО водач на доброволч. чета в Рус.-тур. война 1877–1878 452
ДИАМАНДИЕВ, ВАСИЛ просв. и обществ. деец, учител, преводач в Рус.-тур. война 1877–1878 162, 454, 476
ДИАМАНДИЕВ, ДИМИТЪР деец на нац.-освоб. движение, един от

основателите на ТЦБК 234
ДИВИЧИЯН, ТАДЕЙ собственик на печатница в Цариград 511
ДИЗРАЕЛИ, БЕНЖАМИН, лорд БИКОНСФИЛД английски полит. и държ. деец 414, 426, 434, 459, 461, 462, 468, 474, 475, 476
ДИМИТРОВ, ИЛИЯ преводач в Рус.-тур. война 1877—1878 454
ДИМИТРОВ, НОВАК сътрудник на русите в Рус.-тур. война 1877—1878 454
ДИМИТРОВ, П. преводач на междунар. анкетна комисия след Април. въстание 413
ДИМИТРОВ, ХРИСТО художник, основател на Самоковската художествена школа 527, 529
ДИМИТРОТО вж. Тодоров, Димитър
ДИМИТЪР ОБЩИ /Димитър Николов—Косовеца/ деец на нац. револ. движение, организатор на обира на турската хазна 284, 290, 291, 318, 319, 320, 322, 323, 325
ДИМОВ, ИВАН търговец от Габрово 52
ДИМОВ, П. член на револ. к-т в Пазарджик 266
ДИМЧЕВИ БРАТЯ търговци в Ловеч 70
ДИНКОВ, ГЕОРГИ КОНСТАНТИНОВ—ДИНКАТА учител, просв. деец и деец на нац.-револ. движение 102
ДИНЧОВ, ГЕНЧО участник в Април. въстание, Стрелча и района 378
ДИОНИСИЙ силистренски митрополит 163, 164
ДИЧО ЗОГРАФ художник 527
ДИШЕИЗ, ИВАН участник в църковно-националното движение от Ниш 156
ДИШЛИЙСКИ, ДИМИТЪР участник в четата на П. Хитов 246
ДОБРЕВИ ножари от Габрово 53
ДОБРОВИЧ, Д. търговец от Сливен в Цариград 70
ДОБРОЛЮБОВ, Н. А. рус. лит. критик и публицист, револ.-демократ 208, 273, 508
ДОБРОПЛОДНИ, САВА просв. деец и книжовник 100, 102, 117, 507, 509, 536
ДОБРУДЖАНУ-ГЕРЯ, КОНСТАНТИН /Константин Кац/ рус. революционер 335, 403
ДОГАНОВ, ИВ. член на револ. к-т в Копривщица 284
ДОГАНОВ, КОНСТАНТИН председател на револ. к-т в Пловдив 265, 532
ДОЗОН, ОГЮСТ френски учен-фолклорист 499
ДОМБРОВСКИ, Я. виден полски революционер, участник в Парижката комуна 298
ДОМУСЧИЕВ, ХРИСТАКИ член на револ. к-т в Плевен 265
ДОНДУКОВ-КОРСАКОВ, А. М. княз, рус. генерал, командир на дивизия в Рус.-тур. война 1877—1878, имп. комисар в България 454
ДОНЕВ, ХРИСТО член на револ. к-т в Търново и на Воен. съвет на четата на поп Харитон 367, 368, 390
ДОНЧЕВ, КОЙЧО търговец от Пирдоп 52
ДОНЧЕВ, ЛИЧО собственик на килимарско предприятие 52
ДОРОТЕЙ софийски владика 152, 155
ДОСПЕВСКИ, ЗАХАРИ ДИМИТРОВ художник 527
ДОСПЕВСКИ, ИВАН ДИМИТРОВ художник 527
ДОСПЕВСКИ, НИКОЛА ДИМИТРОВ художник 527
ДОСПЕВСКИ, СТАНИСЛАВ /ЗАФИР/ художник, участник в нац.-револ. движение 100, 527, 529, 533
ДОСТОЕВСКИ, Ф. Д. рус. писател 417, 508
ДРАГАНОВ, АВРАМ участник в Април. въстание, Ново село 394, 395
ДРАГАНОВ, ИВАН участник в Април. въстание, Ново село 394
ДРАГАНОВ, ИЛИЯ ИВ. знаменосец в Април. въстание, Ново село 395
ДРАГАНОВ, ПАНО БОЯДЖИ—АГОПА член на револ. к-т в Ловеч 265
ДРАГАНОВ, ПЕТЪР свещеник, участник в нац.-револ. движение, член на Воен. съвет на четата на поп Харитон, опълченец 390
ДРАГАНОВ, ХРИСТО участник в Април. въстание, командир на отделение, Клисура 382
ДРАГАНОВСКА, СТОЯНА ИВ. участничка в Април. въстание, Ново село 394, 395
ДРАГАНЧОВСКИ, ВАСИЛ НАКОВ член на револ. к-т в Орхание 284
ДРАГАШЕВИЧ, ЙОВАН сръбски капитан, преподавател във II бълг. легия, националист 253
ДРАГИЙСКИ, ДРАГАН търговец от Копривщица 51
ДРАГИЙСКИ, ТОНЧО търговец от Копривщица 51
ДРАГОМИРОВ, М. И. рус. генерал, командир на 14-та пехотна дивизия в Рус.-тур. война 1877—1878 435
ДРАГОСТИНОВ, ИЛАРИОН бележит деец на нац.-револ. движение, един от организаторите на Гюргевския к-т, гл. апостол на Сливенски револ. окръг 283, 313, 360, 363, 364, 365, 370, 371, 397, 398
ДРАЖЕВ, ГЕОРГИ председател на револ. к-т в Ямбол, участник в Април. въстание 370, 397, 398
ДРАСОВ, ИВАН деец на нац.-револ. движение, секретар на револ. к-т в Ловеч 265, 324, 328, 329, 330, 336, 354, 355, 361, 366, 411, 412, 456
ДРАСОВ, СТРАТИ търговец в Ловеч 70
ДРИНОВ, МАРИН виден учен-историк и филолог, обществ. и полит. деец 118, 119, 121, 417, 498, 520, 521, 522, 524
ДРИНОВ, НАЙДЕН С. деец на нац.-револ. движение, член на Привреме. правителство и на Воен. съвет в Панагюрище 284, 372, 377, 454
ДРУМЕВ, ВАСИЛ сподвижник на Г. Раковски, писател, полит. и култ. деец, висш духовник, един от основателите на Българското книжовно дружество 198, 218, 498, 504, 507, 508, 509, 510, 524, 526, 536
ДРЯНОВСКИ, ХРИСТО участник в четата на П. Хитов и във II бълг. легия 246, 253, 258
ДУШАНОВ, ДИМИТЪР просв. деец 102, 108
ДЮМОН, АЛБЕР френски учен 135, 522
ДЮПЮИ, ХЪТЪН английски вицеконсул в Одрин 413
ДЮПЮИ ДЕ ЛОМ, ЕНРИКЕ испански дипломат и публицист 416
ДЮСТАБАНОВ, ЦАНКО бележит деец на нац.-револ. движение, водач на чета в Април. въстание 391, 394, 395, 397
ДЯНКОВ, ИВ. участник в Април. въстание, Батошево 395

Е

ЕВЕЛИНГ, ЕДУАРД съпруг на Елеонора Маркс 414
ЕВРОВИ БРАТЯ членове на револ. к-т в Солун 399
ЕВСТАТИЕВ, ИВАН свещеник, член на револ. к-т в Стрелча 284
ЕВСТАТИЕВ, САВА член на револ. к-т в Стрелча 372, 378
ЕВТИМИЙ ТЪРНОВСКИ бълг. патриарх и писател 521
ЕДХЕМ ПАША турски държавник, велик везир 432
ЕКЗАРХ, АЛЕКСАНДЪР обществ. и

полит. деец, публицист 192
ЕЛИЪТ, ХЕНРИ английски посланик в Цариград 380, 426, 428, 431
ЕНГЕЛС, ФРИДРИХ 303
ЕНГЕЛХАРД, Е. учен 77
ЕНГЛЕНДЕР, ДАГОБЕРТ капитан на парахода „Радецки" 404
ЕНЧЕВ, ДИМИТЪР просв. деец, учител и книжовник 103, 525
ЕНЧЕВ, ПЕТЪР деец на нац.-револ. движение, член на БРЦК, секретар на БЦБО 421, 422
ЕФТИМОВ, КОСТА деец на нац.-револ. движение, участник в четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа 219, 257

Ж

ЖЕЙНОВ, ПЕТЪР председател на револ. к-т в Котел 371
ЖЕКО КАСАПИНА член на револ. к-т в Чирпан 266
ЖЕКОВ, ГЕОРГИ деец на нац.-револ. движение, съратник на В. Левски, член на револ. к-т в Стара Загора 266, 357, 359
ЖЕКОВ, МИХАИЛ деец на нац.-револ. движение, съратник на В. Левски, член на револ. к-т в Стара Загора 266, 357, 359
ЖЕЛЕВ, ЦАНИ фолклорист 533
ЖЕЛЮ ВОЙВОДА /Желю Чернев/ деец на нац.-револ. движение, организатор на чети 60-те години и доброволч. чета в Рус.-тур. война 1877—1878 225, 227, 246, 247, 248, 303, 407, 408, 423, 452
поп ЖЕЛЯЗКО член на револ. к-т в Бояджик 398
ЖЕЛЯЗКОВ, ДОБРИ родоначалник на текстилната индустрия в България, основател на първата бълг. фабрика в Сливен 51
ЖИВКО четнически войвода от Ямбол 250
ЖИВКОВ, ГЕОРГИ деец на нац.-револ. движение и книжовник 110, 279, 287, 356, 422
ЖИВКОВ, НИКОЛА деец на нац.-револ. движение, учител и книжовник 403
ЖИНЗИФОВ, ЙОАН баща на поета Р. Жинзифов 157
ЖИНЗИФОВ, РАЙКО публицист, поет, просв. и обществ. деец 119, 157, 198, 498, 502, 503, 518, 524
ЖИРАРДЕН, ЕМИЛ ДЬО виден френски публицист 414
ЖУКОВСКИ, Н. И. последовател на М. А. Бакунин 274, 298

З

ЗАГОРЧИНОВ, СЪБО участник в Април. въстание, Копривщица 376
ЗАГРИН, АРУЕТ /Теофан Раданович/ латвиец, участник в четата на Хр. Ботев 404
ЗАИМОВ, СТОЯН деец на нац.-револ. движение, един от организаторите на Гюргевския к-т, апостол на Врачански револ. окръг, просв. деец, публицист 356, 361, 362, 363, 364, 371, 372, 399, 400
ЗАНКИН, НИКОЛА обществ. деец 155
ЗАПРЯНОВ, БОЖИДАР деец на нац.-освоб. движение, член на ТЦБК, учител и книжовник 227, 235
ЗАФИРОВ, СОТИР фолклорист 533
ЗАХАРИЕВ, КЪНЧО член на револ. к-т в Трявна 395
ЗАХАРИЕВ, СТЕФАН обществ. деец, книжовник 130, 132, 152, 156, 522, 529
ЗАХАРИЕВ, ХР. преводач в Рус.-тур. война 1877—1878 454
ЗАХАРИЕВ, ЦАНЬО сподвижник на В. Левски, член на револ. к-т в Трявна, организатор на Април. въстание в Трявна 368, 395
ЗАХРАЛИЯТА вж. Николов, Димитър
ЗИЧИ, ФЕРЕНЦ граф, австро-унгарски дипломат, пълномощник на Австро-Унгария на Цариградската конференция 426, 459
ЗЛАТАРСКИ, НИКОЛА обществ. и просв. деец, учител и книжовник 152, 530
ЗЛАТЕВ, ВАСИЛ казанджия от Стара Загора 53
ЗОГРАФ, ДИМИТЪР ХРИСТОВ художник 527, 529
ЗОГРАФ, ЗАХАРИ ХРИСТОВ художник 527, 529, 533
ЗОГРАФСКА, ЦВЯТА участничка в подготовката на Април. въстание, Панагюрище 380
ЗОГРАФСКИ, ИВАН—ЗОГРАФИНА участник в подготовката на Април. въстание, Панагюрище 380
ЗОГРАФСКИ, ХРИСТО ЗАХАРИЕВ художник 527
ЗОЛОТАРЕВ, М. И. рус. консул в Одрин 142
ЗОЛОТОВИЧ БРАТЯ търговци от Калофер в Цариград 70
ЗОЛОТОВИЧ, ГЕОРГИ деец на нац.-револ. движение, член на БЦБО 192, 422
ЗОТОВ, П. Д. рус. генерал, началник на блокадната армия при Плевен в Рус.-тур. война 1877—1878 442
ЗУБКУ-КОДРЯНУ, НИКОЛАЙ румънски революционер-демократ 335

И

ИБРАХИМ ПАША управител на Силистра 163
ИБРИШИМОВ, ИВАН член на револ. к-т в Тетевен 284
ИВАН ВЪРТОПЧАНИНА водач на чета в Рус.-тур. война 1877—1878 452
ИВАН РИЛСКИ бълг. светец 521
ИВАНОВ, БОТЬО член на револ. к-т в Карлово 265
ИВАНОВ, Д. П. член на БЦБО 422
ИВАНОВ, ИВ. участник в нац.-револ. движение от Болград 336
ИВАНОВ, хаджи ИВАН представител от Галац на общото събрание на БРЦК 1872 313
ИВАНОВ, Н.—КОЛОКМАН член на револ. к-т в Перущица 266
ИВАНОВ, ОТОН деец на нац.-револ. движение, участник в Април. въстание, Пловдивско и Пазарджишко 379, 386
ИВАНОВ, ПЕНЧО търговец в Севлиево 70
ИВАНОВ, ПЕТЪР учител и книжовник, участник във II бълг. легия, в подготовката на въстанието в Стара Загора и в Април. въстание 253, 266, 533
ИВАНОВ, ПЕТЪР участник в Април. въстание, Карнобат 371
ИВАНОВ, РАДИ член на револ. к-т в Русе 283
ИВАНОВ, СПАС участник в I бълг. легия 218
ИВАНОВ, СТЕФАН обществ. деец, член на Настоятелството на Добродетелната дружина 232
ИВАНОВ, ХРИСТО КНИГОВЕЗЕЦА — ГОЛЕМИЯ деец на нац.-револ. движение, съратник на В. Левски, участник в I и II бълг. легия, в Април. въстание, водач на доброволч. чета в Рус.-тур. война 1877—1878 218, 283, 318, 323, 368, 395, 452, 453
ИВАНОВИЧ, САВА член на Привременното бълг. началство в Белград 216
ИВАНЧЕВ, СТ. член на револ. к-т в Стара Загора 266
ИГНАТИЕВ, Н. П. граф, рус. дипломат и държ. деец, генерал, посланик в Цариград 30, 38, 143, 166, 168, 170, 171, 174, 175, 233, 236, 237, 248, 300, 358, 360, 424, 426, 428, 432, 433, 464, 465, 466, 470, 471, 474
ИЗВОРОВ, НИЛ православен духовник, участник в църковно-националното движение, униатски епископ 154
ИЗМИРЛИЕВ, ГЕОРГИ — МАКЕ-

ДОНЧЕТО деец на нац.-револ. движение, член на Гюргевския к-т, пом. апостол в Търновски револ. окръг 364, 367, 368, 389, 395, 397
ИКОНОМОВ, ГЕОРГИ учител и просв. деец 160
ИКОНОМОВ, ГЕОРГИ ПОПТОДОРОВ деец на нац.-револ. движение, член на Гюргевския к-т, пом. апостол в Сливенски и Панагюрски револ. окръг, водач на чета в Април. въстание 283, 357, 359, 364, 370, 372, 376, 377, 378, 379, 382, 397
ИКОНОМОВ, ДИМИТЪР деец на нац.-револ. движение, член на щаба на четата на Хр. Ботев 401, 402, 404, 407
ИКОНОМОВ, КИРО член на револ. к-т в Ямбол 371
ИКОНОМОВ, М. П. член на револ. к-т в Сливен 266, 434
ИКОНОМОВ, ПАВЕЛ представител от Галац на общото събрание на БРЦК 1872 313, 454
ИКОНОМОВ, ТЕОДОСИЙ просв. деец и писател 102, 509
ИКОНОМОВ, ТОДОР полит., обществ. и просв. деец, публицист 102, 110, 118, 139, 498, 523, 536
ИЛАРИОН ЛОВЧАНСКИ висш духовник, църк. деец, ловчански епископ, кюстендилски митрополит 152, 176
ИЛАРИОН МАКАРИОПОЛСКИ /Стоян Стоянов Михайловски/ търновски митрополит, един от водачите на църковно-националното движение 132, 133, 136, 148, 150, 163, 176, 192, 238
ИЛИЕВ, БОТЬО участник в Април. въстание, Ново село 395
ИЛИЕВ, ЛАЗАР участник в Април. въстание, Брацигово 388
ИЛИЕВ, ПЕТКО художник 537
ИЛИЕВ, ЯКОВ сътрудник на русите в Рус.-тур. война 1877—1878 453
ИЛИЧ, В. лектор във II бълг. легия 253
ИЛИЧ, СТЕФАН участник в нац.-револ. движение, сподвижник на Г. Раковски 192, 215, 263
ИЛОВАЙСКИ, Д. И. рус. учен-славист 333
ИЛЬО ВОЙВОДА /Ильо Марков/ деец на нац.-револ. движение, хайдутски и четнически войвода, участвува в I бълг. легия, водач на доброволч. чета в Сръбско-тур. война 1876 и в Рус.-тур. война 1877—1878 218, 244, 252, 422, 452
ИМЕРЕТИНСКИ, А. К. княз, рус. генерал, командир на Ловчанския отряд в Рус.-тур. война 1877—1878 442, 472
ИНОКЕНТИЙ ХЕРСОНСКИ рус. богослов, архиепископ 125
ИРЕЧЕК, КОНСТАНТИН чешки учен-историк, автор на История на българите 77, 416, 522
ИСКРОВ, ТОДОРАКИ предприемач на дървопреработвателни предприятия от Кричим 55
ИСМАИЛ брат на Ахмед ага Тъмръшлията 384, 447
ИСМАИЛ БЕЙ мютесариф на Тулча 102
ИСМАИЛ ПАША босненски мушир 160

Й

ЙЕЖ, Т. Т. вж. Милковски, Зигмунд
ЙОАКИМ скопски владика 158, 160
ЙОАКИМ КЪРЧОВСКИ духовник, виден просв. деец и книжовник 498
ЙОВАНОВИЧ, ВЛ. деец на Омладината, публицист 271
ЙОВАНОВИЧ, хаджи НАЙДЕН — ТАТАРПАЗАРДЖИЧАНИНА книжовник, книгоиздател и пътуващ книжар 513, 514
ЙОВЕВИЧ, ХРИСТО художник 533
ЙОВКОВ, ХРИСТО член на револ. к-т в Ловеч 265
ЙОВЧЕВ, ЛАЗАР вж. Йосиф I
ЙОНИН, В. С. рус. полит. деец, славянофил, почет. председател на БЦБО 421, 422, 427
ЙОНКОВ, ВАСИЛ — ГЛОЖЕНЕЦА деец на нац.-револ. движение, съратник на В. Левски, член на револ. к-т в Ловеч 265, 284, 290, 313
ЙОНЧЕВ, МАРКО член на револ. к-т в Тетевен 284
ЙОРДАНОВ, ВЪРБАН член на револ. к-т в Шумен, войвода на Червеноводската чета 360
ЙОРДАНОВ, ПЕТЪР член на щаба на четата на Хр. Ботев 313, 404
ЙОСИФ I /Лазар Йовчев/ бълг. екзарх и книжовник 110, 179, 524
ЙОСИФ СОКОЛСКИ православен духовник, по-късно духовен глава на българските униати 136, 138, 139, 140
ЙОХМУС, АВГУСТ генерал, автор на пътеписи 181
ЙОЦОВ, АНГЕЛ Д. член на револ. к-т във Враца 371

К

КАБАКЧИЕВ, НИКОЛА Г. деец на нац.-револ. движение, член на револ. к-т в Търново, сътрудник на русите в Рус.-тур. война 1877—1878 367, 368, 452, 453
КАБАЛ КОСТЕ участник в църковно-националното движение, от Ниш 156
КАБЛЕШКОВ, ТОДОР бележит деец на нац.-револ. движение, един от ръководителите на Април. въстание в Копривщица 121, 372, 376, 379, 382
КАБЛЕШКОВ, ЦОКО чорбаджия, търговец и чифликчия 41
КАВАЛДЖИЕВ, ИВАН член на БРЦК 356
КАВАЛОВ, НИКОЛА подвойвода на четата на Ц. Дюстабанов 394
КАВРЪКОВ, КОНДЬО участник в Април. въстание, Сливенски револ. окръг 370
КАЛАЙ, ВЕНИАМИН австро-унгарски консул в Сърбия 165
КАЛВЕРТ, ЧАРЛЗ английски консул в Битоля 146, 161, 162
КАЛИНИК нишки митрополит 156
КАЛИТИН, П. П. рус. офицер, подполковник, командир на 3-та опълченска дружина в Рус.-тур. война 1877—1878 438
КАЛИЧЕ, ХЕНРИХ барон, австро-унгарски дипломат, пълномощник на Австро-Унгария на Цариградската конференция 426
КАЛОВИ БРАТЯ манифактуристи от Сливен 51
КАЛПАЗАНОВ, ИВАН търговец от Габрово 51, 52
КАЛЪЧЕВ, НЕЙЧО участник в Април. въстание, Клисура 381
КАЛЯНДЖИЕВ, ПАВЕЛ учител и книжовник, просв. деец, участник в нац.-револ. движение 366
КАМЕНАРЧЕТО вж. Георги Каменарчето
КАМЕНОВ, АСЕН участник в Април. въстание, Габрово 391
КАМЕНОВИ БРАТЯ търговци 60
КАНИНИ, МАРКО АНТОНИО италиански революционер 216
КАНИЦ, ФЕЛИКС унгарски географ, археолог и етнограф, автор на научни трудове и графика за България 77, 165, 182, 416, 522, 537
КАНТАРДЖИЙСКИ, ГЕОРГИ участник в четата на Хр. Ботев 404
КАПИТАНСКИ, ГЕРГО организатор на чета 1863 227
КАПИТАНСКИ, СТОЯН организатор на чета 1863 227
КАРАВЕЛОВ, ЛЮБЕН идеолог и ръководител на нац.-револ. движение, писател и публицист 97, 100, 110, 116, 121, 123, 174, 198, 212, 213, 238, 240, 243, 244, 245, 250, 252, 254, 261, 269, 270, 271, 273, 274, 276, 277, 278, 279, 288,

290, 291, 296, 297, 298, 300, 301, 303, 307, 308, 309, 310, 312, 313, 314, 317, 319, 320, 322, 323, 325, 326, 328, 329, 330, 332, 333, 336, 354, 367, 422, 498, 499, 500, 503, 504, 508, 509, 510, 511, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 524, 526, 533, 534
КАРАВЕЛОВ, ПЕТКО брат на Л. Каравелов, виден държавник след Освобождението 422
КАРАГЬОЗОВ, ЙОНКО деец на нац.-револ. движение, водач на чета в Април. въстание, Ново село 368, 395, 397
КАРАГЬОЗОВ, СТЕФАН предприемач и фабрикант от Търново 53, 54
КАРАДА, ЕВГЕНИ румънски полит. деец 234
КАРАДЖОВ, НИКОЛА учител, председател на револ. к-т в Клисура, обявил Април. въстание в Клисура 372, 376
КАРАИВАНОВ, ВАСИЛ касиер на револ. к-т в Карлово 265
КАРАИВАНОВА, СЛАВКА /Станислава вж. Петкова–Караиванова, Славка
КАРАЙОВОВ, ГЕОРГИ чорбаджия от Скопие 158
КАРАКОНОВСКИ, ВАСИЛ лекар, полит. и обществ. деец 248, 526
КАРАКОСТОВ, ПЕТЪР член на револ. к-т в Сливен 370
КАРАМЗИН, Н. М. рус. писател и историк 500
КАРАМИНКОВ, ХРИСТО – БУНИТО деец на нац.-револ. движение, член на Гюргевския к-т, пом. апостол на Търновски револ. окръг, член на Воен. съвет на четата на поп Харитон 357, 364, 367, 368, 390
КАРАМИНКОВ, ХРИСТО Д. стоп. и обществ. деец 63, 191
КАРАМИНКОВИ БРАТЯ търговци от Калофер в Цариград 70
КАРАОРМАНЕЦА, Д. член на револ. к-т в Чирпан 266
КАРАПАНЧЕВ, ИВАН ПАНОВ съратник на Г. Раковски, участник в подготовката на въстанието 1862 219
КАРАПЕТРОВ, ПЕТЪР ПАНТЕЛЕЕВ печатар, книжовник, журналист 511
КАРАСТОЯНОВ, НИКОЛА печатар и книгоиздател 513
КАРАСТОЯНОВ, СТОЯН водач на доброволч. чета в Рус.-тур. война 1877–1878 452
КАРАТЕОДОРИДИ ПАША турски държавник 474
КАРАТОПРАКЛИЕВ, ИВАН член на револ. к-т в Карлово 265
КАРЛОВСКИ, Г. представител от Галац на общото събрание на БРЦК, 1872 313
КАРОВ, ДИМЕ производител на тютюн от Прилеп 54
КАРОЛ/КАРЛ ХОХЕНЦОЛЕРН румънски княз, по-късно крал на Румъния 229, 234, 239, 442
КАРОЛЕВ, РАЙЧО просв. и обществ. деец, книжовник 88, 102
КАРОЛИ, АЛОИЗ австро-унгарски посланик в Берлин, представител на Австро-Унгария на Берлинския конгрес 474
КАРПОВ, В. Н. рус. учен-философ 524
КАРЦОВ, П. П. рус. генерал, командир на Ловчанско-Троянския отряд в Рус.-тур. война 1877–1878 444, 452
КАРЧЕВ, КОНСТАНТИН участник в Април. въстание, Пиянечко 399
КАСАБОВ, ИВАН деец на нац.-освоб. движение, член на Привременното бълг. началство в Белград, участвува в I бълг. легия, един от ръководителите на ТЦБК 216, 218, 234, 235, 240, 255, 256, 265, 269, 271
КАСАПИНА вж. Жеко Касапина
КАСЕН катол. духовник-лазарист 138
КАСТЕЛАР, ЕМИЛИО испански историк, писател и полит. деец 416
КАТРАНОВ, НИКОЛА Д. книжовник и фолклорист 499
КАТРАФИЛОВ, поп САВА деец на нац.-револ. движение, член на щаба на четата на Хр. Ботев 370, 401, 404
КАЦ, КОНСТАНТИН вж. Добруджану-Геря, Константин
КЕСАРИЕВ, КЪНЧО учител в Търново, сподвижник на БТЦК 100
КЕСАРИЙ архимандрит, член на револ. к-т в Копривщица 284
КЕХАЙОВИ производители на орехово масло от Брацигово 55
КЕЦКАРОВИ кожари от Охрид 54
КИАРИ, ГУСТАВ ФОН австро-унгарски консул в Солун 399
КИРАЦОВ, ПАНТЕЛЕЙ казанджия от Шумен 53
КИРЕЕВ, Н. А. рус. офицер, майор, славянофил, представител на Петербургския славянски к-т, командир на бълг. -сръбски отряд в Сръбско-тур. война 1876 421, 422
КИРИЛ вж. Константин Кирил Философ
КИРИЛ одрински митрополит 155
отец КИРИЛ СЛЕПОВ участник в четата на Г. Бенковски 384
КИРКОВ, ТОДОР активен участник в нац.-револ. движение, пом. войвода на Тревненската чета 364, 367, 368, 395, 396, 397
КИРЯКОВ, ГЕОРГИ член на револ. к-т в Сливен 370
КИРЯКОВ, ПЕТКО вж. Петко войвода
КИСЕЛОВИ БРАТЯ търговски род 60
КИСИМОВ, ПАНДЕЛИ/ПАНТЕЛЕЙ обществ. и полит. деец, участвува в работата на ТЦБК и Добродетелната дружина 152, 235, 237, 239, 240, 273, 512, 513, 521
КИСЬОВ, НИКОЛА участник в подготовката на въстанието 1862 215
КИШЕЛСКИ, ИВАН обществ. и полит. деец, участник в Кримската война, първият българин генерал в рус. армия, член на Славянския к-т в Петербург, губернатор на Видин и Варна 196, 212, 213, 254, 280, 296, 308, 309, 311, 366, 370, 397, 450, 514
КЛАПКА, ДЬОРТ унгарски революционер 117, 213
КЛИСАРОВ, Н. член на револ. к-т в Копривщица 284
КНИГОВЕЗЕЦА вж. Иванов, Христо
КНИГОВЕЗЕЦА вж. Андон Книговезеца
КОВАЛЕВСКИ, Е. П. рус. държавен деец 125, 139
КОВАЧЕВ, ЙОСИФ обществ. и просв. деец, педагог и книжовник 88, 89, 102, 108, 109, 110, 111
КОВАЧЕВ, ТОДОР участник в нац.-освоб. движение, член на ТЦБК 265
КОВАЧЕВ, ТОДОР –ХОДЖАТА участник в подготовката на въст. акция 1867, сподвижник на ТЦБК 248, 265
КОВАЧЕВ, ХРИСТО член на револ. к-т в София 284
КОВАЧЕВ, ЯНКО печатар и книгоиздател във Виена 512, 517
КОВАЧЕВИ БРАТЯ търговци 60
КОГЪЛНИЧАНУ, МИХАИЛ румънски държавник 224, 471, 474
КОЕВ, ХРИСТО – БАБАТА водач на чета във въстанието 1875 359
КОЖЕВНИКОВ, В. Ф. рус. консул в Русе 427
КОЗИНАРОВА, АНА от Клисура 381
КОЗЛЕВ, НИКОЛА книжовник и учител 500, 501
КОЙНОВ, хаджи СТАВРИ деец на нац.-револ. движение, съратник на Г. Раковски, организатор на въстанието 1862 215, 219
КОЙЧЕВ, ЗАХАРИ участник в Април. въстание, член на Приврем.

правителство и на Воен. съвет в Панагюрище 377, 456
КОЙЧОВ, ДОЙЧО водач на доброво. чета в Рус.-тур. война 1877—1878 452
КОЙЧОВ, НИКОЛА водач на доброво. чета в Рус.-тур. война 1877—1878 452
КОЛАРОВ, Г. член на револ. к-т в Стара Загора 266
КОЛАРОВ, поп Д. член на револ. к-т в Чирпан 266
КОЛЕВ, ИВАНЧО член на револ. к-т в Ловеч 265
КОЛЕВ, К. Г. член на револ. к-т в Сливен 266
КОЛИЩЪРКОВ, НАЦЕ производител на тютюн от Прилеп 54
КОЛОКМАН вж. Иванов, Н.
КОЛОНИ, МИХАИЛ обществ. и полит. деец, член на Добродетелната дружина, участник в революцията 1848 195, 232, 233, 254
КОЛЬО ФИЧЕТО вж. Фичев, Никола
КОМСИЕВ, ТОДОР търговец в Цариград 54, 191
КОМСИЕВ, ХРИСТО търговец в Цариград 191
КОМСИЕВИ БРАТЯ търговци от Калофер в Цариград 70, 191
КОНКИЛЕВ, ХРИСТО подвойвода в четата на Ц. Дюстабанов 394
КОНКОВИЧ, АПОСТОЛ просв. и обществ. деец, участник в църковно-националното движение 117
КОНСТАНТИН КИРИЛ ФИЛОСОФ 106, 116, 180, 302
КОНСТАНТИНОВ ЗОГРАФ, НИКОЛА – ОДРИНЧАНИН художник 527
КОНСУЛОВ, ГЕОРГИ председател на револ. к-т в Пазарджик 266
КОНСУЛОВ, СТЕФАН член на револ. к-т в Пазарджик 266
КОРТИ, ЛУИДЖИ италиански дипломат, представител на Италия на Цариградската конференция 426
КОСОВЕЦА вж. Димитър Общи
КОСТА ВОЙВОДА организатор на чета 1864 227
КОСТЕНЦЕВ, АРСЕНИ просв. деец, участник в нац.-револ. движение и църк. борба 513
КОСТОВ, АТАНАС член на револ. к-т в Плевен 265
КОСТОВ, СТОЯН просв. деец 514
КОСТОМАРОВ, Н. И. рус. и украин. писател 333
КОТЕЛСКИ, КИРО С. член на револ. к-т в Сливен 313
КОТЪН лорд-мер на Лондон, участник в движението за защита на българите 1876 420
КОЦЕВ, СИМЕОН член на револ. к-т в Плевен 265
КОШУТ, ЛАЙОШ бележит унгарски полит. деец, революционер 117, 213
КРАМСКОЙ, И. Н. рус. художник 417
КРАСНОХОРСКА, ЕЛИШКА чешка писателка 416
КРАТУНОВ, АТАНАС член на револ. к-т в Ямбол 371
КРИДЕНЕР, Н. Г. рус. генерал, командир на 9-ти корпус в Рус.-тур. война 1877—1878 436
КРИЛОВ, И. А. рус. писател 500, 508
КРИЛОВ, И. П. рус. генерален консул в Русе 361
КРУМ бълг. хан 238, 378
КРЪСТЕВИЧ, ГАВРИЛ обществ., полит. и просв. деец, книжовник, деен участник в църковно-националното движение 38, 132, 149, 172, 175, 192, 519, 521
КРЪСТИЧ БРАТЯ търговци в Свищов 70
КРЪСТНИКОВ, ГАВРИЛ член на револ. к-т в Габрово 368
капитан КРЪСТЬО водач на чета в Сръбско-тур. война 1876 и в Рус.-тур. война 1877—1878 422, 452
поп КРЪСТЬО член на револ. к-т в Етрополе 284
поп КРЪСТЬО ТОДОРОВ член на револ. к-т в Ловеч, заподозрян в предателство 265, 321, 323, 324
КУЗА, АЛЕКСАНДЪР ЙОН румънски княз 28, 224, 234
КУЗМАН КАПЕТАН/КАПИТАН хайдушки войвода 503
КУКУМЯВКОВ, ДИМИТЪР член на револ. к-т в Сливен 370
КУЛЕВ, ВАСИЛ участник в нац.-револ. движение 356
КУЛИН, ИВАН АНГЕЛОВ един от ръководителите на въст. движение в Северозап. България 201, 216, 218, 227, 244, 250
КУМАНУДИ, ЙОВАН търговец, изпълнявал мисия на сръбското правителство в Гърция 32
КУРТЕЙ, ПАВЕ ДЬО френски учен 135
КУРТЕВ, РАШКО член на револ. к-т в Перущица 266
КУРТИ организатор на чета 1867 250
КУРУТО вж. Симов, Никола Христов
КУСЕВИ производители на тютюн от Прилеп 54
КУСЕВИЧ, МЕТОДИЙ вж. Методий Кусевич
КУСЕВИЧ, ТОДОР ИВ. деец на църковно-националното движение 175
КУТЕВ, АНДОН член на револ. к-т в Сливен 370, 397, 398
КУЮМДЖИОГЛУ, СТ. ИВ. фабрикант от с. Владая 52
КУЮНДЖИЧ, МИЛАН сръбски учен 111
КЪНЕВ, ГЕНЧО майстор-строител от Трявна 539
КЪНЕВ, РУСИ водач на чета във въстанието 1875 359
КЪНЕВ, ЦОНКО организатор на чета 1866—1867 248
КЪНЧЕВ, АНГЕЛ бележит деец на нац.-револ. движение, помощник на В. Левски 119, 283, 290, 291, 395
КЪРДЖИЕВ, ТОМА деец на нац.-револ. движение, член на револ. к-т Русе, един от организаторите на въстанието 1875, учител 283, 360
КЪРЧОВСКИ, ЙОАКИМ вж. Йоаким Кърчовски
КЪРШОВСКИ, ИВАН ПОПХРИСТОВ деец на нац.-револ. движение, участвувал в I и II бълг. легия, в четата на П. Хитов и в БРЦК, учител и публицист 163, 218, 241, 246, 253, 270, 279, 280, 287, 288
КЪРШОВСКИ, ЙОРДАН ПОПХРИСТОВ член на револ. к-т в Елена 368
КЪСАБАДЖАКА, ИВ. член на револ. к-т в Чирпан 266
КЬОРЧЕРЛИЕВ, РАДИ фабрикант на бира от Шумен 54

Л

ЛАГОВСКИ, А. рус. вицеконсул в Солун 144
ЛАЗАРЕВ рус. композитор 534
ЛАМБУРОВ, СЛ. член на револ. к-т в Стара Загора 266
ЛАТИНЕЦА вж. Цонев, Христо
ЛЕВСКИ, ВАСИЛ ИВАНОВ КУНЧЕВ идеолог на нац.-револ. движение, създател и ръководител на Вътрешната революционна организация 118, 119, 181, 198, 211, 218, 240, 246, 262, 263, 265, 266, 269, 274, 278, 279, 280, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 290, 291, 292, 293, 294, 296, 297, 303, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 329, 330, 335, 336, 357, 358, 370, 371, 372, 384, 388, 389, 390, 395, 407, 411, 510, 520, 526, 532
ЛЕЖАН, ГИЙОМ френски учен 181, 182
ЛЕЖЕ, ЛУИ френски учен-славист 77
ЛЕЙАРД, ХЕНРИ английски посла-

ник в Цариград 432, 459
ЛЕОНОВ, Н. П. командир на част в Изт. отряд в Рус.-тур. война 1877—1878 443
ЛЕПАВЕК катол. духовник-лазарист 136, 138
ЛЕРМОНТОВ, М. Ю. рус. писател 500, 504
ЛЕРМОТ, ФРЕДЕРИК МОРЛЕ барон, френски учен 77
ЛЕСИНГ, ГОТХОЛД ЕФРАИМ немски лит. теоретик и писател 536
ЛЕФТЕРОВ, ТОДОР учител, деец на нац.-револ. движение, член на Воен. съвет на четата на поп Харитон 368, 390
ЛЕФТЕРОВ, ХАРАЛАМПИ търговец 59
ЛИК, У. М. английски учен 181
ЛОБАНОВ—РОСТОВСКИ, А. Б. княз, рус. посланик в Цариград 130, 143, 144, 150, 161
ЛОНГ, АЛБЕРТ американски протестантски мисионер, книжовник 145
ЛОНГУЪРТ, И. А. английски консул в Белград 145, 146
поп ЛУКАН участник в нац.-револ. движение, свещеник в Ловеч 265
ЛЮБИБРАТИЧ, МИЧО един от ръководителите на въстанието в Босна и Херцеговина 353
ЛЮДСКАНОВ, АЛЕКСАНДЪР преводач в Рус.-тур. война 1877—1878 454
ЛЮЦКАНОВ, СТОЯН /Теньо Папазоглу/ организатор на чета 1864 225, 226

М

МАВРИДОВ, Р. търговец от Шумен 70
МАГАЗИНОВИЧ, КОСТА сръбски политик, дипломатически агент в Букурещ 230, 233
МАДЖАРОВ, ИВАН търговец от Копривщица 51
МАЗХАР ПАША турски държ. деец 321
МАКАРИЙ архимандрит-униат 136
МАКАРИЙ архимандрит, настоятел на Троянския манастир, сподвижник на В. Левски, член на револ. к-т, сътрудник на русите в Рус.-тур. война 1877—1878 454
МАКГАХАН, ДЖЕНЮЪРИЪС А. американски журналист 88, 89, 388, 413, 414
МАКЕДОНЕЦА вж. Симеонов, Перо
МАКЕДОНСКИ, ХРИСТО Н. деец на нац.-револ. движение, участник в I бълг. легия, организатор на чета 1864, водач на доброволч. част в Сръб.-тур. война 1876 218 225, 241, 258, 422, 423
МАКЕДОНЧЕТО вж. Измирлиев, Георги
МАКЕНЗИ, ДЖОРДЖИНА английска публицистка, пътувала в Балк. страни 146, 182
МАКОВСКИ, К. Е. рус. художник 417
МАКУШЕВ, В. В. рус. учен-славист 521, 522
МАЛИНОВ, СТ. член на револ. к-т в София 284
МАНАФОВ, Г. представител от Галац на общото събрание на БРЦК 1872 313
МАНАФОВИ ножарски предприемачи от Габрово 53
МАНЕВ, Г. Н. член на револ. к-т в Панагюрище 284
МАНЕВ, МАНЧО стотник в Април. въстание, Панагюрище 382
хаджи МАНО чифликчия и търговец в София 41, 70
МАНОЛОВИ БРАТЯ манифактуристи от Сливен 51
МАНЧОВ, ВАСИЛ обществ. и просв. деец 117, 157
МАНЧОВ, ДРАГАН ВАСИЛЕВ, книжовник, книгоиздател, обществ. деец 109, 513, 514, 521
МАРАНГОЗОВ, ИВАН СТРЕЛУХОВ член на револ. к-т в Бяла черква и на Воен. съвет на четата на поп Харитон 390
МАРАНГОЗОВ, КОНСТАНТИН Г. книжар в Ямбол 513
МАРИНОВ, НЕНО българин-гарибалдиец, участник в четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа 257
МАРКОВ, ИЛЬО вж. Ильо войвода
МАРКОВ, НЕСТОР учител, обществ. деец и книжовник 454
МАРКОВИЧ, ЙЕВРЕМ сръбски офицер, брат на Светозар Маркович, обществ. и полит. деец, командир на II бълг. легия 253, 309, 319
МАРКОВИЧ, СВЕТОЗАР сръбски обществ. и полит. деец, книжовник, философ, основоположник на социализма в Сърбия, идеолог на лявото течение в Омладината 243, 253, 298, 308, 309, 319
МАРКОВСКИ, ИВАН сподвижник на В. Левски, член на револ. к-т в Троян 368
МАРКС, ЕЛЕОНОРА дъщеря на Карл Маркс 414
МАРКС, КАРЛ 303, 414
МАРТИНОВ, НИКОЛА — ЧЕРВЕНОВОДЕЦА член на Гюргевския к-т и на Воен. съвет на четата на поп Харитон 364, 368
МАРХОЛЕВ, ИВ. Г. сподвижник на В. Левски 265
МАТАКИЕВ, ЯКОВ председател на револ. к-т в Пазарджик 372
МАТАНОВИЧ, ДЖУРА черногорски войвода и политик 216
МАТАНОВИЧ, поп ПЕРО черногорски сердар и войвода, деец на Омладината 312
МАТЕВ, ГЕОРГИ участник във II бълг. легия, член на щаба на четата на Хр. Ботев 253, 404
МАТЕВСКИ, ДИМИТЪР председател на револ. к-т в Пловдив, участвувал в подготовката на Април. въстание, книжовник 265, 372
МАТЕЙ/ДЕЛИ МАТЕЙ самоковски митрополит 131, 152, 155
МАТЕЙ ПРЕОБРАЖЕНСКИ —МИТКАЛОТО деец на нац.-револ. движение, близък съратник на В. Левски, просв. деец и книжовник 119, 218, 283, 325, 390, 513
МАХМУД НЕДИМ ПАША турски държавник, велик везир 175
МАЦИНИ, ДЖУЗЕПЕ италиански революционер и политически мислител 240, 270, 271, 298
МАЧЕВ, ИСКРЬО участник в Април. въстание, член на Привреме. правителство и на Воен. съвет в Панагюрище 372, 377, 456
МАЧЕВ, ПЕТКО участник в Април. въстание, член на Привреме. правителство и на Воен. съвет в Панагюрище 377
МЕДАКОВИЧ, ДАНИЛО сръбски публицист, обществ. и полит. деец 201
МЕДВЕДОВСКИ, Н. А. рус. офицер, полковник, командир на рус.-бълг. доброволч. бригада в Сръбско-тур. война 1876 423
МЕЖЕНИКОВ, А. П. рус. офицер, полковник, командир на доброволч. дивизия в Сръбско-тур. война 1876 424
МЕЛЕДИН, Н. Ф. /Александър Флореску/ рус. революционер 297, 335
МЕЛЕТИЙ кукушко-полянски митрополит 131
МЕЛЕТИЙ охридски митрополит 160, 162, 171
МЕНДЕЛЕЕВ, Д. И. рус. учен-химик 417
МЕРОСЛАВСКИ, ЛЮДВИК полски генерал 210
МЕТОДИЙ КУСЕВИЧ митрополит, обществ., църк. и полит. деец 432
МЕТОДИЙ СЛАВЯНОБЪЛГАРСКИ

106, 116, 180, 302
МЕХМЕД АЛИ ПАША турски военачалник 38, 441, 443
МЕХМЕД РУДЖИ ПАША турски държавник 409
МЕЧНИКОВ, И. И. рус. учен 417
МИДХАТ ПАША турски държ. и полит. деец 38, 39, 102, 112, 114, 156, 248, 251, 321, 409, 430, 431, 432
МИЛАДИНОВ, ДИМИТЪР виден деец на нац.-освоб. движение, просв. и обществ. деец, фолклорист 93, 130, 131, 156, 157, 160, 161, 162, 498, 499, 500, 503, 533
МИЛАДИНОВ, КОНСТАНТИН виден деец на нац.-освоб. движение, просв. и обществ. деец, фолклорист 93, 160, 161, 198, 498, 499, 500, 502, 503, 518, 533
МИЛАНОВ, ИЛИЯ член наревол. к-т в Карлово 265
МИЛЕВ, ПЕТКО член на револ. к-т в Тетевен 284
МИЛЕТИЧ, СВЕТОЗАР сръбски полит. и обществ. деец, един от ръководителите на Омладината 298, 308, 309
МИЛИНТЕН протестантски мисионер 145
МИЛКОВСКИ, ЗИГМУНТ полски писател, публицист и революционер 298
МИЛОЕВИЧ, МИЛОШ изявен сръбски националист 111
МИЛОЙКОВИЧ, РАДИВОЙ сръбски държавник 308
МИЛОРАДОВИЧ, А. М. рус. офицер, подполковник, командир на бълг. доброволч. отряд в Сръбско-тур. война 1876 423, 424
МИЛОШ ОБРЕНОВИЧ сръбски княз 205
МИЛОШЕВ, ТЕНЬО член на револ. к-т в Стара Загора 266
дядо МИЛЮ участник в Април. въстание, Брацигово 388
МИЛЮТИН, Д. А. рус. държ. и воен. деец, генерал-фелдмаршал 432, 442, 450, 474
МИНАРЕТО вж. Пенчо Минарето
МИНАСОГЛУ/МИНАСИЯН, А. собственик на печатница в Цариград 511
МИНЕВ, МИНКО водач на чета във въстанието 1875 359
МИНИХ, П. Ф. рус. офицер, майор, командир на бълг. доброволч. батальон в Сръбско-тур. война 1876 424
МИНКАТА вж. Савов, Георги
МИНКОВ, Н. участник в нац.-револ. движение от Болград 336
МИНЧЕВ, П. член на револ. к-т в Пазарджик 266
МИНЧООГЛУ, хаджи НИКОЛИ търговец, обществ. деец 53, 60, 70, 125, 126, 129, 132, 148, 149, 191, 192
МИРКОВ, В. собственик на печаница в Цариград 511
МИРКОВИЧ, ГЕОРГИ лекар, участник в нац.-освоб. движение 136, 138, 526
МИРСКИ, КРЪСТЬО ИВАНОВ ПОПОВ просв. деец и книжовник 109
МИТОВ, А. казанджия от Стара Загора 53
МИХАИЛ сръбски митрополит 353
МИХАИЛ ОБРЕНОВИЧ сръбски княз 205, 216, 220, 223, 229, 230, 232, 233, 252, 253, 308
МИХАЙЛОВ, КОСТА – ПАПАТА книжар в София 513
МИХАЙЛОВ, МИХАИЛ търговец 59
МИХАЙЛОВСКИ, ГОСПОДИН член на револ. к-т в Стара Загора 266
МИХАЙЛОВСКИ, НИКОЛА СТОЯНОВ просв. деец, книжовник и публицист 38, 102, 147, 148, 412, 498, 516
МИХАЙЛОВСКИ, СТОЯН СТОЯНОВ вж. Иларион Макариополски
МИХАЛЕВ, ВАСИЛ член на револ. к-т в Трявна 395
МИХАЛЧЕВ, ЙОТО член на револ. к-т в Плевен 265
МИЦКУРУ, ДИМИТРАКИ грък от Пловдив 129
МИЧКОВИЦ, ДИМИТЪР кожар от Габрово 54
МИШАЙКОВ, ПЕТЪР деец на нац.-револ. движение, председател на револ. к-т в Турну Мъгуреле, член на БЦБО 336, 366, 407, 422
МИШЕВ, Д. просв. деец 514
МЛАДЕН свещеник, участник в църковно-националното движение от Ниш 156
МЛАДЕНОВ, САВА член на револ. к-т в Тетевен, съратник на В. Левски, участник в четата на Хр. Ботев 284, 290
МОЛИЕР, ЖАН БАТИСТ френски писател 536
МОМЧИЛОВ, ИВАН Н. учител, книгоиздател и деец на църковно-националното движение 102, 498, 513, 524
МОРАВЕНОВ, ГАВРИЛ търговец от Копривщица в Цариград 70, 192
МОРИС, УЙЛЯМ английски писател 414
МОХАМЕД II турски султан 124, 126
МОХАМЕД АЛИ ПАША турски държавник 474
МРЪВКОВ, АНГЕЛ член на револ. к-т в Плевен 265
МРЪВКОВ, ДОЧО член на револ. к-т в Тетевен 284
МУКАРЖОВСКИ, ЙОЗЕФ чешки художник 416
МУМДЖИЕВ, М. участник в нац.-револ. движение, от Болград 336
МУРАД V турски султан 409
МУСТАКОВ, В. търговец, обществ. деец, член на Добродетелната дружина 232, 254
МУСТАКОВ, ЯНКО просв. и обществ. деец, муз. педагог, диригент и композитор 534
МУТЕВ, ДИМИТЪР просв. деец, книжовник и публицист 110, 526
МУТКУРОВ, САВА воен. и полит. деец след Освобождението 198
МУХЛИС ЕФЕНДИ турски държавен деец, поляк по народност 126
МУХТАРОВ, РАДИ /Дели Ради/ участник в Април. въстание, Нейково 397
МЪРМЕВ, ИЛ. производител на тютюн от Прилеп 54

Н

НАБОТКОВ, ВЕНКО представител от Зимнич на общото събрание на БРЦК 1872 313
НАБОТКОВ, ПАНТАЛЕЙ представител на БЦБО в Петербургския славянски к-т 423, 453
НАЙДЕНОВ, ИВАН обществ. и полит. деец, публицист 117, 132, 192
НАЙДЕНОВА, ГАНКА учителка, участничка в подготовката на Април. въстание, Клисура 373
НАКОВ, МАНОЛ участник в I бълг. легия 218
НАМИК ПАША турски държавник 458, 459
НАПОЛЕОН III френски император 30, 134, 135, 140, 145, 146, 165, 237, 276, 307, 308
НАТАНАИЛ ОХРИДСКИ И ПЛОВДИВСКИ митрополит, обществ. и църковен деец 125, 196
НАУМ МАРА производител на тютюн от Прилеп 54
НАЧОВИЧ, ГРИГОР Д. търговец, деец на нац.-освоб. движение, член на ТЦБК, сътрудник на руската армия 1877–1878 60, 239, 252, 452, 453
НАЧОВИЧ, ДИМИТЪР търговец от Свищов, просв. деец 60, 117
НЕДЕЛКОВИЧ, ИЛ. търговец от Сливен в Цариград 70
НЕДЕЛЧЕВ, ВАСИЛ член на револ. к-т в Бяла черква и на Воен. съвет в четата на поп Харитон 390
НЕДЖИБ АГА пловдивски кърсер-

дар 376, 379
НЕКРАСОВ, Н. А. рус. писател 417, 504
НЕКТАРИЕВ, КИРИЛ духовник, просв. деец 94
НЕЛИДОВ, А. И. рус. дипломат 464, 465, 466
НЕНКОВ, ИВАН кожар от Самоков 54
НЕНОВ, ЮРДАН учител в Батак 514
НЕНОВИЧ, ВАСИЛ просв. деец 519
НЕОФИТ БОЗВЕЛИ ръководител и идеолог на църковно-националното движение, книжовник и просв. деец 509, 520
НЕОФИТ ВИЗАНТИОС търновски митрополит 126, 131, 132
НЕОФИТ РИЛСКИ книжовник, просв. деец и пръв новобългарски учител 498, 512
НЕПОКОЙЧИЦКИ, А. А. началник щаб на рус. армия в Рус.-тур. война 1877—1878 436
НЕСТОРОВ, Д. търговец от Калофер в Цариград 70
НЕЧАЕВ, С. Г. рус. революционер 270, 274, 297, 298
НЕЧОВ, ЙОРДАН водач на добровол. чета в Рус.-тур. война 1877—1878 452
НИКОЛА черногорски княз 308
НИКОЛА майстор-строител от Брацигово 539
капитан дядо НИКОЛА вж. Филиповски, Никола
НИКОЛА СТРАНДЖАТА участник в нац.-револ. движение, знаменосец в четата на Филип Тотю 1864—1865 227, 246
НИКОЛАЕВ, АТАНАС сътрудник на русите в Рус.-тур. война 1877—1878 453
НИКОЛАЕВ, ИВАН преводач в Рус.-тур. война 1877—1878 454
НИКОЛАЙ I рус. император 142
НИКОЛАЙ НИКОЛАЕВИЧ рус. велик княз, брат на Александър II, главнокомандващ Дунавската армия в Рус.-тур. война 1877—1878 436, 458, 459, 464, 474
НИКОЛИЧ, А. сръбски полит. деец 253
НИКОЛИЧ, Д. участник в нац.-револ. движение 265
НИКОЛОВ, ДИМИТЪР —ЗАХРАЛИЯТА знаменосец в четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа 218, 225, 257
НИКОЛОВ, ДИМИТЪР — КОСОВЕЦА вж. Димитър Общи
НИКОЛОВ, МАРИН член на револ. к-т в Орхание 284
НИКОЛОВ, ПЕТКО член на револ. к-т в Орхание 284
НИКОЛОВ, РАЙЧО командир на добровол. батальон в Сръбско-тур. война 1876 и на рота и дружина на Бълг. опълчение 1877—1878 423
НИКОЛОВ, СТЕФАН пом. войвода на четата на Т. Стоянов 408
НИКОЛОВ, ХРИСТО — САРАНДИТО водач на добровол. чета в Рус.-тур. война 1877—1878 452
НИКОЛОПУЛО, ГЕОРГИ обществ. деец, член на настоятелството на Добродетелната дружина 232
НОВАКОВИЧ, СТОЯН сръбски учен 111
НОВИКОВ, Е. П. рус. посланик в Цариград и др. 144, 149, 150, 462
НОЖАРОВ, ДИМИТЪР търговец от София, сподвижник на В. Левски, член на револ. к-т в Неврокоп 284, 285
НОЧЕВ, ВЕЛЧО участник в Април. въстание, Ново село 395
НЯГИН, В. рус. дипломат 248
НЯГОЛ ХАНДЖИЯТА член на револ. к-т в Пловдив 265
О
ОБРАЗОПИСОВ, НИКОЛА художник 527, 533
ОБРЕНОВИЧИ сръбски владетелски род 230
ОБРЕТЕНОВ, ГЕОРГИ деец на нац.-револ. движение, член на Гюргевския к-т, пом. апостол в Сливенски револ. окръг 364, 370, 397, 398
ОБРЕТЕНОВ, НИКОЛА бележит деец на нац.-револ. движение, член на револ. к-т в Русе, един от организаторите на Гюргевския к-т, апостол във въстанието 1875 и в Април. въстание 283, 328, 355, 356, 361, 362, 364, 371, 400, 401, 403, 407
ОБРЕТЕНОВА, ПЕТРАНА участничка в нац.-револ. движение, член на револ. к-т в Русе 360, 404, 427
ОБРЕТЕНОВА, баба ТОНКА деятелка на нац.-револ. движение, подпомагала революционерите през 60-те и 70-те години 360
ОБРУЧЕВ, Н. Н. рус. генерал, автор на плана за Рус.-тур. война 1877—1878 434, 450
ОГАРЬОВ, Н. П. рус. поет и публицист, револ.-демократ 297, 298, 299, 508
ОГНЕВ, ВЕЛЯН художник 533
ОГНЕНОВ, ГРИГОР водач на добровол. чета в Рус.-тур. война 1877—1878 452
ОДРИНЧАНИН, НИКОЛА вж. Константинов Зограф, Никола
ОРЕШКОВ, СТ. участник в четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа 258
ОРЧО ВОЙВОДА вж. Ворчо войвода
ОСМАН ПАША турски воен. деец, маршал 436, 441, 443
ОТОН гръцки крал 223
ОФЕНБЕРГ рус. генерален консул в Букурещ 240, 245, 260
ОХРИДАЛИЯТА вж. Абрашев, Иван
П
ПАВЕЛ кишиневски митрополит 435
ПАВЛОВ, ЛАЗАР НИКОЛОВ ДАГОРОВ просв. деец 525
ПАВЛОВ, МЛАДЕН участник в четата на Хр. Ботев, учител 404
ПАВЛОВИЧ, ДИМИТЪР брат на Н. Павлович, лекар и обществ. деец, член на Привременното бълг. началство в Белград 216, 218, 530
ПАВЛОВИЧ, НИКОЛАЙ художник 100, 528, 529, 530, 536
ПАВЛОВИЧ, ЦВЕТКО организатор на чета 1867 250
ПАВУРДЖИЕВ, ПЕТЪР член на револ. к-т в Клисура 372
ПАДАРЕВ, Н. просв. деец 121
ПАИСИЙ видински митрополит 155
ПАИСИЙ епископ във Врачанска епархия 155
ПАИСИЙ ПЛОВДИВСКИ деец на църковно-националното движение 130, 131, 133, 139, 148, 150
ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ идеолог на Бълг. национално възраждане 510, 521
ПАЛАВЕЕВ, ДОНЧО търговец от Копривщица 51
ПАЛАУЗОВ, КОНСТАНТИН Н. търговец в Одеса, обществ. и полит. деец 196
ПАЛАУЗОВ, НИКОЛАЙ СТЕПАНОВИЧ търговец в Одеса, обществ. деец 119, 196
ПАЛАУЗОВ, НИКОЛАЙ ХРИСТОФОРОВИЧ обществ. деец, един от основателите на Одеското бълг. настоятелство 196, 198, 521
ПАЛАУЗОВ, СПИРИДОН НИКОЛАЕВИЧ виден учен-историк 119, 125, 145, 521
ПАЛИСКАРЯ вж. Тодор Палискаря
ПАНАРЕТ охридски митрополит 175
ПАНАРЕТ ПЛОВДИВСКИ митрополит, един от ръководителите на църковно-националното движение 176
ПАНАРЕТ РАШЕВ погонически митрополит, член на Добродетелната дружина 195, 232, 356, 419, 421
ПАНИЦА БРАТЯ търговци, с пред-

ставителство във Виена 60
ПАНИЧАРСКИ, М. участник в нац.-револ. движение от Болград 336
ПАНИЧКОВ, ДИМИТЪР собственик на печатница в Браила, книгоиздател, участник в нац.-револ. движение 302, 511
ПАНОВ, В. лекар, обществ. деец 526
ПАНОВ, ОЛИМПИЙ деец на нац.-револ. движение, член на БРЦК и на БЦБО 314, 329, 336, 422, 450
ПАНОВ, СИМЕОН муз. деец 534
ПАНОВ, ТРИФОН член на револ. к-т в Одеса 366, 367
ПАНТЕЛЕЕВ, ПЕТЪР участник във II бълг. легия 253
ПАНТЕЛЕЕВ, ТОМА участник в I и II бълг. легия 218, 253, 329
отец ПАНТЕЛЕЙМОН участник в нац.-револ. движение 201
ПАПАЗОГЛУ БРАТЯ търговци на розово масло от Казанлък 59
ПАРЕНСОВ, П. Д. рус. генерал, един от ръководителите на разузнаването в Рус.-тур. война 1877—1878 453
ПАРМАКОВ, ПЕТЪР деец на нац.-револ. движение, офицер от рус. армия, воен. ръководител на четата на поп Харитон 367, 390, 391
ПАРМАКОВИ кожари от Охрид 54
ПАРТЕНИЙ битолски митрополит 171
ПАРТЕНИЙ ЗОГРАФСКИ митрополит и книжовник 131, 157
ПАРТИНКОВ, ХРИСТО подвойвода на четата на Ц. Дюстабанов 394
ПАСКАЛЕВ, ДИМИТЪР водач на чета в Старозагорско 1875 359
ПАСКАЛЕВА, АНАСТАСИЯ учителка 102
ПАСКОВ, КАЛЧО участник в нац.-револ. движение 356
ПАТЕВ, ТИНКО художник 537
ПАТРЕВ, ХРИСТО деец на нац.-револ. движение, водач на Тревненската чета 258, 395, 396
ПАУНЧЕВИ БРАТЯ кожари от Охрид 54
ПАЧНИКОВ, КОЛЬО участник в Април. въстание, Ново село 368, 395
ПАЧНИКОВ, НАНКО участник в Април. въстание, Ново село 395
ПАШКУЛЯ вж. Петко Пашкуля
ПАШОВ, хаджи МИНА търговец, участник в нац.-освоб. движение 117, 196, 198, 215
ПЕЕВ, ИВАН — УЗУНА четник в четата на Ст. Люцканов 227
ПЕЕВ, ЛАЛЬО член на револ. к-т в Тетевен 284
ПЕЕВ, ТАКО водач на доброволч. чета в Рус.-тур. война 1877—1878 452
ПЕЕВ, ТОДОР деец на нац.-револ. движение, член на БРЦК, учител, книжовник и журналист 102, 164, 284, 285, 313, 324, 326, 329, 364, 367, 400, 423, 510
ПЕЛЬОТАН, КАМИЙ френски публицист 414
ПЕНЕВ, САВА участник в четата на Хр. Ботев 404
ПЕНЧО МИНАРЕТО член на револ. к-т в Чирпан 266
ПЕТКО ВОЙВОДА /Петко Киряков/ деец на нац.-револ. движение, четнически войвода, водач на доброволч. чета в Рус.-тур. война 1877—1878 228, 400, 451, 452
ПЕТКО ПАШКУЛЯ гайтанджия от Калофер 52
ПЕТКО СТАЙКО участник в църковно-националното движение от Ниш 156
ПЕТКОВ, АВРАМ член на револ. к-т в Мусина и на Воен. съвет в четата на поп Харитон 368, 390
ПЕТКОВ, БОТЬО учител и книжовник 102, 108, 301, 302, 522
ПЕТКОВ, ИВАН член на револ. к-т в Тетевен 284
ПЕТКОВ, МИТО — БОЯДЖИЯТА член на револ. к-т в Орхание 284
ПЕТКОВ, ТОДОР ЧОРБАДЖИ член на Гюргевския к-т, участник в четата на поп Харитон 364
ПЕТКОВ, ЦЕКО деец на нац.-револ. движение, водач на доброволч. чета в Сръбско-тур. война 1876 и в Рус.-тур. война 1877—1878 244, 252, 356, 422, 452
ПЕТКОВА, ИВАНКА ДРЯНКОВА майка на Хр. Ботев 302
ПЕТКОВА, НЕДЕЛЯ учителка, участничка в нац.-револ. движение, член на револ. к-т в Солун 102, 373, 399
ПЕТКОВА—КАРАИВАНОВА, СЛАВКА/СТАНИСЛАВА учителка, участничка в нац.-револ. движение, член на револ. к-т в Солун 373, 399
ПЕТКОВИЧ, Г. член на револ. к-т в Русе 427
ПЕТКОВИЧ, КОНСТАНТИН публицист 518, 519
ПЕТЛЕШКОВ, ВАСИЛ бележит деец на нац.-револ. движение, ръководител на Април. въстание в Брацигово 372, 379, 388, 389
ПЕТРОВ, БОЙЧО, член на револ. к-т в Стрелча 284
ПЕТРОВ, ВАСИЛ председател на револ. к-т в Орхание 284
ПЕТРОВ, ИЛИЯ обществ. деец от Видин 129
ПЕТРОВ, КИРО /Бачо Киро/ бележит деец на нац.-револ. движение, председател на револ. к-т в Бяла черква, един от организаторите на Април. въстание в Търновско, член на Воен. съвет в четата на поп Харитон, учител и книжовник 102, 118, 368, 390, 391, 397, 503, 509, 513, 536
ПЕТРОВ, РАШКО член на Привреме. бълг. началство в Белград, лекар 216
ПЕТРОВИЧ, БОЖО черногорски държавник 474
ПЕТРОВИЧ, ДИМИТЪР ръководител на въст. движение в Северозап. България 36
ПЕТРОНИЕВИЧ, М. сръбски дипломатически представител в Букурещ 357
ПЕТЪР ТРОИЦКИ архимандрит, ректор на Киевската духовна семинария 141
ПЕШЕВ, СТЕФАН председател на револ.-к-т в Севлиево, организатор на Април. въстание, Севлиево 119, 368, 389, 397
ПИКОЛО, НИКОЛА САВА виден учен-елинист и обществ. деец 503, 526
ПИПКОВ, ХР. муз. деец 534
ПИРОНКОВ, ХРИСТО член на револ. к-т в Плевен 265
ПИСАРЕВ, Д. И. рус. писател револ.-демократ 273
ПИШУРКА, КРЪСТЬО СТОЯНОВ просв. и обществ. деец, учител 117, 121, 536
ПЛАТНАРОВ, ВАСИЛ член на револ. к-т в Карлово, сподвижник на В. Левски 265, 372
ПЛЕВНАЛИЯТА вж. Ганчев, Васил
ПОАЙЕ, К. Ф. френски учен 135
ПОГОДИН, М. П. рус. учен 77
ПОПБОЖКОВ, ГР. член на револ. к-т в Пловдив 265
ПОЛЕНОВ, В. Д. рус. художник 417
ПОЛОНСКИ, Я. П. рус. поет 417
ПОПАНИНОВ, НАЙДЕН ПЕШОВ участник в подготовката на въст. акция 1867, водач на доброволч. чета в Сръбско-тур. война 1876 244, 250, 422
ПОПГЕОРГИЕВ, АЛЕКСАНДЪР художник 529
ПОПГЕОРГИЕВ, АЛЕКСИ участник в нац.-револ. движение, член на револ. к-т в Солун 399
ПОПГЕОРГИЕВ, ИВАН участник в нац.-револ. движение, член на револ. к-т в Солун 399
ПОПГЕОРГИЕВ БЕРОВСКИ, ДИМИТЪР деец на нац.-револ. движение, участник в I бълг. легия,

един от ръководителите на Април. въстание в Разловци 218, 373, 399, 452
ПОПГЕОРГИЕВ, КОСТАДИН участник в нац.-револ. движение, член на револ. к-т в Солун 399
ПОПГЕОРГИЕВА ФУТЕКОВА, РАЙНА /Райна княгиня/ учителка, участничка в Април. въстание, Панагюрище 373, 380
ПОПДУДЕКОВ, ИВАН член на револ. к-т в Панагюрище 284
ПОПИВАНОВ, ВАСИЛ знаменосец в Април. въстание, Ново село 394
ПОПИВАНОВ, НИКОЛА член на револ. к-т в Ямбол 371
ПОПКОНСТАНТИНОВ, НИКИФОР–МУДРОН просв. деец и учител 102
ПОПЛУКАНОВ, МАРИН деец на нац.-револ. движение, съратник на В. Левски, член на револ. к-т в Ловеч 265, 284, 313, 321, 456
ПОПМИХОВ, РАДИОН свещеник, участник в Април. въстание, Ново село 395, 397
ПОПНЕЙЧЕВ ТОДОР участник в Април. въстание, Батак 372, 386
ПОПОВ, АНГЕЛ производител на тестени произведения в Търново 54, 55
ПОПОВ, ВЕЛИКО участник в нац.-револ. движение, съмишленик на Хр. Ботев 304
ПОПОВ, ДАНАИЛ ХР. деец на нац.-револ. движение, член на ТЦБК, близък сътрудник на В. Левски 132, 265, 279, 286, 287, 288, 290, 293, 296, 310, 311, 312, 319
ПОПОВ, ЙОАКИМ сътрудник на русите в Рус.-тур. война 1877–1878 453
ПОПОВ, К. вж. Търновски, Костаки
ПОПОВ, КИРО лекар, участник в нац.-револ. движение 263, 526
ПОПОВ, КОЛЬО участник в Април. въстание, Бояджик 398
ПОПОВ, НИЛ А. рус. общественик-славянофил 119, 145
ПОПОВ, ПЕТЪР член на револ. к-т в Карлово 265
ПОПОВ, Р. участник в нац.-револ. движение 287
ПОПОВ, СТОЯН председател на револ. к-т в Пещера 379
ПОПОВ, ХР. член на револ. к-т в Клисура 372
ПОПОВИ производители на орехово масло от Брацигово 55
ПОПОВИЧ, ВАСИЛ търговец на тютюн от Сливен 54
ПОПОВИЧ, ВАСИЛАКИ писател, обществ. деец, учител 509, 530
ПОПОВИЧ, ЙОВАН СТЕРИЯ сръбски писател и поет 536
ПОПОВИЧ, МАТИЛДА КОСТАКИЕВА една от първите бълг. артистки 536
ПОПОВИЧ, НИКОЛА Г. издател на в. Свобода 274
ПОПОВИЧ, РАЙНО просв. деец и книжовник 512
ПОПОВИЧ, СИМА деец на Омладината, ред. на в. Црногорац в Цетина 298
ПОПСТЕФАНОВА, ЗЮМБЮЛА учителка, участничка в подготовката на Април. въстание, Клисура 373
ПОПСТОЯНОВ, НАЙДЕН участник в Април. въстание, член на Воен. съвет в Копривщица 372, 382
ПОПТОМОВ, КОЗМА/КУЗМАН член на револ. к-т в Пазарджик 266, 373
ПОПХИНОВ, АНАСТАС член на револ. к-т в Плевен 265, 286, 291, 320
ПОПХРИСТОВ, РАЙЧО участник в нац.-револ. движение от Плоещ 279
ПОРФИРИЙ варненски митрополит 163
ПОСТОМПИРОВ, ПЕНЧО подвойвода на четата на Ц. Дюстабанов 368, 394
ПРАВЧАНОВ, ИЛИЯ Н. член на револ. к-т в Етрополе 284
ПРЕСНАКОВ, ИВ. участник в Април. въстание, Севлиево 397
ПРИЖОВ, И. Г. рус. револ.-демократ 213, 298
ПРОКЕШ, ФОН барон, австрийски посланик в Цариград 146, 165
ПРОКОПОВ, СП. просв. деец 121
ПРОТИЧ, ДИМИТЪР лекар, обществ. деец, член на настоятелството на Добродетелната дружина 232
ПРОТИЧ, ПЕТЪР лекар, обществ. деец, член на Добродетелната дружина 195
ПУКВИЛ, Ф. френски пътешественик 181
ПУЛЕВСКИ, ГЕОРГИ водач на доброволч. чета в Рус.-тур. война 1877–1878 452
ПУЛИЕВИ БРАТЯ търговци от Карлово 70
ПУПЕШКОВ, ВАСИЛ член на револ. к-т в Тетевен 284
ПУШКИН, А. С. рус. поет 500, 502, 504, 536
ПЪКОВ, СТОЯН участник в Април. въстание, Панагюрище 381
ПЪРВАНОВ, НИКОЛА книжовник 498
ПЪРГОВ, ПЕТЪР просв. деец и книжовник 110
ПЪРЛИЧЕВ, ГРИГОР, просв. деец и писател 102, 160, 498, 500, 503
ПЪШКОВ, ДИМИТЪР П. член на револ. к-т в Ловеч 265, 321, 456

Р

РАДАНОВИЧ, ТЕОФАН вж. Загрин, Арует
РАДЕВ, ФИЛЮ активен участник в Април. въстание, Кръвеник и Ново село 368, 394, 395
РАДЕВ, ХРИСТО ФИЛЕВ участник в Април. въстание, Кръвеник и Ново село 394, 395, 397
РАДЕЦКИ, Ф. Ф. рус. генерал, командир на 8-ми корпус в Рус.-тур. война 1877–1878 438, 439, 440, 444
РАДИНОВ, Д. Н. участник в нац.-револ. движение 336
РАДИОНОВА, АЛЕКСАНДРИНА една от първите бълг. артистки 536
РАДОВ, ПЕНЧО книгоиздател и пътуващ книжар от Карлово 513
РАДОВИЦ, Й. М. ФОН секретар на Берлинския конгрес 475
РАДОНИЧ черногорски офицер 474
РАДОСЛАВОВ, ИВ. просв. деец 117
РАДОСЛАВОВ, МИНКО член на револ. к-т в Елена 368
РАДОСЛАВОВ, РАДКО учител, председател на револ. к-т в Дряново 368
РАДОСЛАВОВ, ЦВЯТКО търговец в Свищов, сътрудник на Г. Раковски, участник в нац.-револ. движение през Кримската война 50, 60, 70, 530
РАДУЛОВ, поп МИХАИЛ член на револ. к-т в Белово 372
РАДУЛОВ, САВА просв. деец, учител и книжовник 541
РАЕВСКИ, Н. Н. член на Московския славянски комитет 248
РАЗЛОВСКИ, поп СТОЯН деец на нац.-револ. движение, един от ръководителите на Април. въстание в Разловци 373, 399
РАЗЛОЖКОВ, ПЕТКО НИКОЛОВ участник в Април. въстание, Копривщица 376
РАЙНА КНЯГИНЯ вж. Попгеоргиева Футекова, Райна
РАЙНОВ, САВА член на револ. к-т в Сливен 266
РАЙНОВ, ТЕОФАН деец на нац.-револ. движение, член на ТЦБК 265, 270, 279, 287
РАКОВСКИ, ГЕОРГИ СТОЙКОВ идеолог и ръководител на нац.-револ. движение, деец на църк. борба, писател и публицист 110, 117, 125, 132, 136, 138, 147, 150, 153, 164, 181, 198, 199, 200, 201,

202, 204, 205, 206, 207, 208, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 218, 219, 220, 222, 223, 224, 225, 228, 233, 234, 238, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 248, 251, 252, 256, 257, 262, 263, 266, 270, 273, 280, 335, 498, 499, 500, 501, 502, 503, 504, 508, 510, 511, 517, 518, 519, 520, 522, 526, 533, 534
РАНОВ, ПЕТЪР участник в нац.-револ. движение 201
РАСИДЕСКУ, СТЕФАН собственик на печатница в Букурещ 511
РАФАИЛОВ, ДАНАИЛ художник 537
РАЧЕВ, АНДРЕЙ просв. деец 525
РАЧИНСКИ, АЛ. рус. обществ. деец, славянофил, консул във Варна 144, 163
РАШЕЕВ, ВАСИЛИЙ НИКОЛАЕВИЧ търговец в Одеса, член на Одеското бълг. настоятелство 63, 196, 198, 274
РАШЕЕВ, ГЕОРГИ търговец от Габрово 53
РАШЕЕВИ БРАТЯ търговци в Габрово и Одеса 52
РЕДЕН, ФР. В. немски учен 77
РЕДКЛИФ, СТРАНДФОРД лорд, английски посланик в Цариград 146
РЕКЛЮ, ЕЛИЗЕ френски учен 77
РЕНЗОВСКИ – ЗОГРАФСКИ, АНДРЕЯ майстор-строител от Велес 539
РЕНИЕРИС, МАРКОС гръцки полит. деец 32, 223
РЕУФ ПАША турски държавник, военен министър 458
РЕШИД ПАША турски военачалник 385, 388
РИСТИЧ, ЙОВАН сръбски държ. и полит. деец 308, 312, 325, 423, 474, 475
РОБЕВИ БРАТЯ търговци от Охрид 41, 50, 60, 65, 70
РОДОДАРОВИЧ, ЯНИ Д. книжар в Лозенград 513
РОСЕТИ, КОНСТАНТИН румънски полит. и държ. деец, публицист 234
РУЖИН, ДИМО ДИМАНОВ участник в Април. въстание, Панагюрище 381
РУНТА, АНГЕЛ член на БЦБО 422
РУСОВИЧ, КОНСТАНТИН, художник 527
РУСЧУКЛИЙЧЕТО вж. Атанасов, Димитър
РЪДУЛЕСКУ, К. собственик на печатница в Букурещ 511
РЪЖАНКОВ, ИВАН член наревол. к-т в Пазарджик 266
РЪЖАНКОВ, НИКОЛА член на револ. к-т в Пазарджик 266, 372
РЪСЕЛ, ДЖОН английски държавник 145
РЪСЕЛ, ОДО лорд, английски посланик в Берлин 419, 474
РЬОСЛЕР, Е. австрийски консул в Русе 146
РЯПОВ, СТЕФАН сподвижник на Г. Раковски, член на ТЦБК 215, 234

С

САВОВ, ГЕОРГИ – МИНКАТА член на револ. к-т в Карлово 265
САВОВ, СТЕФАНАКИ член на револ. к-т във Враца 371
САВФЕТ ПАША турски държавник 464, 465
САДУЛАХ БЕЙ турски посланик в Берлин 464, 474
САДЪК ПАША вж. Чайковски, Михаил
САЛТИКОВ–ШЧЕДРИН, М. Е. рус. писател 517, 508
САМОХОДОВ, КРАЙЧО знаменосец в четата на Г. Бенковски 378
САН ВАЛИЕ френски посланик в Берлин 474
САНГАЙЛО рус. офицер, майор, командир на рус.-бълг. батальон в Сръбско-тур. война 1876 424
САПУНОВ, КОНСТАНТИН просв. деец и книжовник 110
САПУНОВ, НИКОЛА деец на църковно-националното движение 38, 192
САРАНДИТО вж. Николов, Христо
САРАФИДИ, СТЕФАН манифактурист от Търново 53
САРАФОВ, МИХАИЛ деец на нац.-револ. движение, апостол в Търновско 1875 356, 357
САРАФОВ, П. просв. деец 121
САРИЕВ, ХРИСТО /Гълъб войвода/ сподвижник на ТЦБК 237
САРЪИВАНОВИ манифактуристи от Сливен 51
СВЕЩАРОВ, ДИМИТЪР член на револ. к-т в Пловдив 372, 379
СВЯТОПОЛК-МИРСКИ, Н. М. княз, рус. генерал, началник на 9-та пехотна дивизия в Рус.-тур. война 1877–1878 444
СЕЛИМИНСКИ, ИВАН обществ. и полит. деец, бележит учен и лекар 94, 523, 526
СЕМЕРДЖИЕВ, ИВАН ПАНОВ деец на нац.-револ. движение, един от организаторите на Април. въстание в Търновски револ. окръг 336, 367, 368, 389, 397
СЕРАФИМ СЛИВЕНСКИ митрополит 398
СЕРВЕР ПАША турски държавник 458, 459, 465
СЕРТКОСТОВ, СТЕФАН знаменосец на четата на Стоил войвода 397
СЕРУРИЕ, ГРИГОРИЕ румънски полит. деец 234
СЕЧЕНОВ, И. М. рус. учен 417
СИДЕР ВОЙВОДА вж. Грънчаров, Сидер
СИМЕОН ВЕЛИКИ бълг. цар 378
СИМЕОНОВ, НИКИФОР участник в Април. въстание, Ново село 395
СИМЕОНОВ, ПЕРО–МАКЕДОНЕЦА участник в четата на Хр. Ботев 404, 407
СИМЕОНОВ, СИМЕОН. Ц. художник 537
СИМИДОВ, ФИЛИП участник в нац.-револ. движение, сътрудник на русите в Рус.-тур. война 1877–1878, публицист 454
СИМОВ, НИКОЛА ХРИСТОВ–КУРУТО деец на нац.-револ. движение, знаменосец в четата на Хр. Ботев 403, 404
СИНЕСИЙ русенски митрополит 154, 155
СИРКОВ, ГЕЧО член на револ. к-т в Ловеч 265
СИРКОВ, НИКОЛА член на револ. к-т в Ловеч 265
СИРЛЕЩОВИ зографски род от Банско 533
СКАЙЛЕР, ЮДЖИН американски генерален консул в Цариград 413, 414, 415, 428, 514
СКЕНДЕРБЕГ албански национален герой 503
СКЛИФОСОФСКИ, Н. В. рус. учен 417
СКОБЕЛЕВ, Д. И. рус. генерал, командир на кавалерийска дивизия в Рус.-тур. война 1877–1878 441, 442, 444
СКОБЕЛЕВ, М. Д. рус. генерал, командир на 16-та пехотна дивизия в Рус.-тур. война 1877–1878 444, 471
СКУРТЕСКУ, НИКОЛАЕ румънски поет 417
СЛАВЕЙКОВ, ПЕТКО РАЧОВ обществ. деец, поет и публицист 89, 101, 102, 108, 109, 110, 114, 117, 118, 121, 125, 126, 130, 132, 136, 139, 147, 148, 150, 170, 176, 192, 302, 451, 454, 498, 499, 500, 501, 502, 504, 509, 516, 517, 521, 522, 530
СЛАВКОВ, НИКОЛА член на Гюргевския к-т, апостол в Април. въстание 360, 371
СЛИВКОВ, СТ. член на револ. к-т в Стара Загора 266
СМИЛОВ, Г. съученик на Хр. Ботев 302

поп СОКОЛ участник в Април. въстание, Брацигово 388
СОКОЛОВ, ИВАН участник във II бълг. легия, член на револ. к-т в Пазарджик, един от организаторите на Април. въстание, Панагюрище 372, 373, 377, 379, 390, 381
СОКОЛОВ, СИМО водач на доброволч. чета в Рус.-тур. война 1877–1878 422, 452, 453
СОКОЛОВ, СПАС член на щаба на четата на Хр. Ботев 356, 404
СОЛОВЬОВ, С. М. рус. учен 417
СОЛСБЪРИ, РОБЪРТ английски държавник 426, 428, 431, 459, 468, 470, 474
СОЛУНСКИ, поп ПЕТЪР член на револ. к-т в Солун 399
СОМЕР, Л. собственик на печатница във Виена 512
СОФИЙСКИ, СТОЯН организатор на чета 1873 328
СОФРОНИЙ царигр. патриарх 149
СОФРОНИЙ ВРАЧАНСКИ епископ, един от идеолозите на Бълг. национално възраждане, писател, просв. деец 195, 202, 500, 521
СПАСОВ, КАЛОФЕР член на револ. к-т в Перущица 266
СПИЦЕРИНА вж. Васил Спицерина
СРЕЗНЕВСКИ, И. И. рус. учен — славист 77
СТАЙНОВИ БРАТЯ гайтанджии от Казанлък 52
хаджи СТАВРИ вж. Койнов, хаджи Ставри
СТАМБОЛОВ, СТЕФАН бележит деец на нац.-револ. движение, член на БРЦК, един от организаторите на въстанието 1875, на Гюргевския к-т и на Април. въстание, гл. апостол в Търновски револ. окръг 121, 326, 327, 329, 336, 338, 354, 355, 357, 359, 361, 363, 364, 367, 368, 389, 397, 422, 454, 503, 534
СТАМБОЛСКИ, ХРИСТО лекар-учен, обществ. деец 263, 526
СТАМООГЛУ собственик на мадан в Самоков 53
СТАНЕВ, хаджи СТАНЬО член на револ. к-т в Тетевен 284
СТАНЕВИ БРАТЯ казанджии от Търново 53
СТАНЧЕВ, ВАСИЛ търговец 50, 51
СТАНЧЕВ, МАРИН участник в нац.-револ. движение, сподвижник на В. Левски, член на револ. к-т в Лясковец 368
СТАНЧЕВ, НИКОЛА участник в подготовката на въстанието в Старозагорско 1875 357
СТАНЧЕВ, ПЕТЪР просв. деец, учител в Свиленград и Одрин, участник в Април. въстание 123
СТАНЧЕВ, ТОДОР абаджия от Пловдив 51
СТАНЧЕВ, ХРИСТО участник в нац.-револ. движение, сподвижник на Г. Раковски 1861–1862 215
СТАНЧОВ, И. Д. търговец от Свищов, просв. деец 117
СТАНЧОВ, Т. просв. деец и книжовник 110
СТАСОВ, В. В. рус. худ. и муз. критик 417
СТЕФАН ЗОГРАФИНА художник 537
СТЕФАН КАРАДЖА бележит деец на нац.-револ. движение, един от организаторите на въст. акции 1867–1868 170, 218, 219, 227, 240, 241, 248, 253, 255, 256, 257, 258, 260, 261, 303, 306
СТЕФАНОВ, ДИМИТЪР член на револ. к-т в Ямбол 371
СТЕФАНОВ, МИХО сподвижник на В. Левски, секретар на револ. к-т в Пазарджик 266, 372
СТЕФАНОВ, НИКОЛА един от организаторите на въстанието 1862, учител в Габрово 219
СТЕФО ДАЛМАТИНЕЦА участник в четата на Г. Бенковски 384
СТОИЛ ВОЙВОДА /Стоил Иванов Вучков/ деец на нац.-револ. движение, пом. апостол в Сливенски револ. окръг, водач на чета в Април. въстание 364, 370, 397, 398
СТОИЦЕВ, ГЕОРГИ участник в нац.-револ. движение, книгоразпространител 513
СТОЙКОВ, АТАНАС член на револ. к-т в Шумен, водач на чета във въстанието 1875 360
СТОЙНОВ, НЕДЯЛКО член на револ. к-т в Стрелча 284
СТОЙНОВСКИ, СТЕФАН участник в нац.-револ. движение 369
СТОЙЧЕВ, ДРАГНЬО участник в Април. въстание, Ново село 395
СТОЛЕТОВ, Н. Г. рус. генерал, началник на Бълг. опълчение в Рус.-тур. война 1877–1878 438, 439, 450
СТОЯНОВ, ВАСИЛ Д. обществ. и просв. деец, книжовник 520, 524
СТОЯНОВ, ЗАХАРИ бележит деец на нац.-револ. движение, пом. апостол в Пловдивски револ. окръг, писател и публицист 304, 357, 358, 359, 360, 372, 378, 384, 386, 532
СТОЯНОВ, ИВАН търговец, активен участник в нац.-револ. движение 363
СТОЯНОВ, ЙОРДАН /Георги Фердинанд/ участник в нац.-револ. движение, съратник на В. Левски 318, 320
СТОЯНОВ, Н. Д. участник в нац.-револ. движение от Калофер 265
СТОЯНОВ, ПЕТЪР организатор на чета 1864 225
СТОЯНОВ, ТАНЬО КУРТЕВ /Таньо войвода/ деец на нац.-револ. движение, съратник на В. Левски, водач на чета в Април. въстание 266, 356, 400, 407, 412
СТОЯНОВ, ХРИСТО председател на револ. к-т в София 284
СТОЯНОВИЧ, А. търговец от Копривщица в Цариград 70
СТОЯНОВИЧ, НЕШО обществ. и просв. деец 519
СТРАНГФОРД, лейди Е. английска общественичка 414
СТРАНДЖАТА вж. Никола Странджата
СТРАНСКИ, Г. лекар, обществ. деец 526
СТРАНСКИ, СТ. член на револ. к-т в Карлово 265
СТРУМСКИ, ЗАХАРИ обществ. деец, лекар, участник в църковно-националното движение 192, 526
СТУПИН, Н. Д. рус. генерален консул в Одрин 130, 136, 140
СУБХИ БЕЙ турски държ. деец 138
СУДЗИЛОВСКИ–РУСЕЛ, Н. К. рус. революционер 336, 400, 403
СЮ, ЕВГЕНИЙ френски писател 507
СЮЛЕЙМАН ПАША турски военачалник 438, 440, 441, 443, 446, 458
СЮРАДЖИЕВ, ГЕОРГИ вж. Антонов Сюраджиев, Г.
СЯРОВ, Г. лекар, обществ. деец 526
СЯРОВ, ХАРАЛАМБИ, участник в нац.-освоб. движение, член на ТЦБК 234

Т

ТАБАКОВ, Н. член на револ. к-т в Русе 427
ТАБАКОВ, СТОЯН книжар в София, участник в нац.-револ. движение 513
ТАНАСОВ, САВА участник в нац.-револ. движение 356
ТАНЬО ВОЙВОДА вж. Стоянов, Таньо
ТАСЕВ, ИВ. участник в Април. въстание, Батошево 395
хаджи ТАШО участник в нац.-револ. движение, Воденско 284
ТЕЛИЙСКИ, ГЕНЕ председател на револ. к-т в Церово, делегат на Оборище, участник в Април. въстание, председател на Воен.

съвет, Еледжик 372, 382
ТЕНЬО ПАПАЗОГЛУ вж. Люцканов, Стоян
ТЕОДОСИЙ архимандрит, обществ. и църк. деец 152
хаджи ТЕОДОСИЙ ПРАМАТАРИНА член на револ. к-т в Чирпан 266
ТЕПЛОВ, В. рус. учен 77
ТЕПЛЯКОВ, В. рус. учен 522
ТЕРЗИЙСКИ, НЕНКО СТОЯНОВ от с. Балдьово 376
ТИБЕРИЙ римски император 333
ТИЕР, АДОЛФ френски полит. и държ. деец, историк 300
ТИЛЕВ, АТАНАС член на револ. к-т в Перущица 266
ТИЛЕВ, ГЕОРГИ член на револ. к-т в Перущица 266
ТИМАЕВ, Е. рус. консул в Битоля 157
ТИХАНЕК, ГЕОРГИ участник в Април. въстание, Копривщица 376
ТОДОР ПАЛИСКАРЯ водач на доброволч. чета в Рус.-тур. война 1877—1878 452
ТОДОР ХАЙДУТИНА вж. Банчев, Тодор
ТОДОРОВ, Г. П. член на револ. к-т в Сливен 266
ТОДОРОВ, ДАВИД член на щаба на четата на Хр. Ботев 404
ТОДОРОВ, ДИМИТЪР сподвижник на Г. Раковски от Тулча 164
ТОДОРОВ, ДИМИТЪР — ДИМИТРОТО участник в четата на Хр. Ботев 399, 407
ТОДОРОВ, ИВ. П. член на револ. к-т в Сливен 266
ТОДОРОВ, ИВАН участник в нац.-револ. движение 246
ТОДОРОВ, КОЛЬО участник в Април. въстание, Ново село 395
ТОДОРОВ, МАНЬО член на револ. к-т в Г. Оряховица 389
ТОДОРОВ, НАНЬО член на револ. к-т в Стара Загора 266
ТОДОРОВ, ПЕТКО Ю. писател 500
ТОЛСТОЙ Л. Н. рус. писател 417
ТОНЕ свещеник, участник в църковно-националното движение от Ниш 156
баба ТОНКА вж. Обретенова, Тонка
ТОПАЛОВ, ДИМИТЪР участник в нац.-револ. движение от Сливен 248, 397
ТОПУЗАНОВ, ХРИСТО член на револ. к-т в Габрово 368
ТОСУН БЕЙ карловски управител 381
ТОТЕВ, ЙОРДАН ВЪЛЧЕВ търговец 59
ТОТЛЕБЕН, Е. И. рус. генерал, началник на блокадната армия при Плевен в Рус.-тур. война 1877—1878 442
ТОЧКОВИ търговци-кожари от Охрид 54
ТОШЕВА, АНАСТАСИЯ учителка 102
ТОШКОВ, НИКОЛАЙ МИРОНОВИЧ търговец в Одеса, обществ. и полит. деец, един от ръководителите на Одеското бълг. настоятелство 63, 196, 198, 202, 219, 241, 245, 252, 274, 310
ТОШКОВИЧ, НИКОЛАЙ книжовник 527
ТОШКОВИЧ, СТЕФАН Д. търговец в Одеса, обществ. деец, член на Одеското бълг. настоятелство 125, 146
ТРАЙКОВ, ДИМИТЪР член на револ. к-т в София 284
ТРЕНДАФИЛОВ, АНГЕЛ участник в Април. въстание, Батак 372, 386
ТРЕНДАФИЛОВ, СТЕФАН участник в нац.-револ. движение, водач на отряд в Април. въстание, Батак 372, 388
ТРЕНЧОВ, поп ГРУЙО вж. поп Груйо
ТРИФОНОВ, поп ГАВРИЛ член на револ. к-т в Бяла черква и на Воен. съвет в четата на поп Харитон 390
ТРИФОНОВ, ДИМИТЪР водач на доброволч. чета в Рус.-тур. война 1877—1878 452
ТРИФОНОВ, ЛАЗАР кожар от Ловеч 54
ТРИФОНОВ, поп СТЕФАН председател на револ. к-т в Михалци и на Воен. съвет в четата на поп Харитон 390
ТРИФОНОВ, ХРИСТО член на револ. к-т в Мусина 390
ТУЛЕШКОВ, КИРО обществ. и просв. деец, участник в нац.-револ. движение 263, 304
ТУРГЕНЕВ, И. С. рус. писател 417
ТУСЧИЙСКИ, РАД стотник в Април. въстание, Панагюрище 381
ТУТМАНИКОВ, поп ГЕОРГИ член на револ. к-т в Етрополе 284
ТЪПЧИЛЕЩОВ, НИКОЛА търговец от Калофер в Цариград, деец на църковно-националното движение 191
ТЪПЧИЛЕЩОВ, ХРИСТО търговец от Калофер в Цариград, деец на църковно-националното движение 63, 70, 71, 132, 148, 191
ТЪПЧИЛЕЩОВИ БРАТЯ търговци от Калофер в Цариград 42, 50, 60, 70, 125
ТЪРНЕВ, ГЕОРГИ член на револ. к-т в Пловдив, начело на Април. въстание в селата около Стрелча и Царацово 265, 372, 378, 379
ТЪРНЕВ, ХРИСТО член на револ. к-т в Пловдив 265, 372
ТЪРНОВСКИ, КОСТАКИ /К. Попов/ поет 534

У

УАЙЛД, ОСКАР английски писател 414
УБИЧИНИ, А. френски учен и публицист 134, 135, 181
УБРИ, П. П. рус. посланик в Берлин 474
УЗУНА вж. Пеев, Иван
УЗУНОВ, АТАНАС ЦВЯТКОВ деец на нац.-револ. движение, член на револ. к-т в Сливен, определен от БРЦК за заместник на В. Левски, преводач в Рус.-тур. война 1877—1878 266, 326, 329, 450, 454, 509
УСПЕНСКИ, Г. И. рус. писател 508
УТИН, Н. И. рус. революционер 274, 298

Ф

ФАВР, ЖУЛ френски полит. деец 300
ФАЗЛЪ ПАША турски военачалник 391, 396
ФЕСЧИЕВ, ДОНЧО един от организаторите на Април. въстание в Севлиевско 368, 395
ФЕТВАДЖИЕВ, ИВАН АТ. сподвижник на В. Левски 265
ФИЛАРЕТ московски митрополит 166, 168
ФИЛАРЕТОВ, САВА просв. и обществ. деец 102, 198
ФИЛИП II МАКЕДОНСКИ макед. цар 131
ФИЛИП ТОТЮ деец на нац.-револ. движение, бележит войвода, предвождал чети 60-те години и в Сръбско-тур. война 1876 198, 233, 236, 239, 241, 245, 246, 247, 248, 250, 251, 252, 287, 288, 294, 296, 310, 311, 326, 328, 360, 400, 408, 422
ФИЛИПОВИЧ — ЗАНДРИГ, Г. рус. офицер, командир на I бълг. отряд в Сръбско-тур. война 1876 423
ФИЛИПОВСКИ, НИКОЛА /капитан дядо Никола/ ръководител на въстанието 1856 36
ФИНГАРОВ, ЕНЧО участник в Април. въстание, Стрелча 378
ФИЧЕВ, НИКОЛА /Кольо Фичето/ бележит майстор-строител 537, 539
ФЛОРЕСКУ, АЛЕКСАНДЪР вж. Меледин, Н. Ф.
ФОНВИНЗИН, Д. И. рус. писател 536
ФОТИНОВ, КОНСТАНТИН просв. деец и книжовник, основател на бълг. периодичен печат 515, 519
ФРАНЦ ЙОСИФ австро-унгарски император 277, 425, 470

ФРЕЙЗЪР английски епископ 414
ФРИМЪН, Е. английски учен 414
ФУАД ПАША турски държавник 30, 149, 166, 170
ФУРНАДЖИЕВ, ИВАН член на револ. к-т в Тетевен 284

Х

ХАБСБУРГИ владетелска зинастия 28
ХАДЖИ ДИМИТЪР бележит деец на нац.-револ. движение, един от ръководителите на въст. акции 1867—1868 147, 155, 165, 170, 219, 225, 227, 240, 241, 246, 253, 255, 256, 257, 258, 260, 261, 263, 265, 285, 303, 306
ХАДЖИБАКАЛОГЛУ, ИВАН обществ. и полит. деец, член на Добродетелната дружина 195
ХАДЖИВАСИЛЕВ, ДИМ. търговец, обществ. деец 332
ХАДЖИВЕЛИЧКОВ, П. член на револ. к-т в Пазарджик 266
ХАДЖИГЕНДОВ, СТ. съгражданин на Хр. Ботев 302
ХАДЖИГЮРОВИ БРАТЯ търговци в Самоков 70
ХАДЖИДЕКОВ, ДУШО / ДУШКО член на револ. к-т в Пловдив, водач на доброволч. чета в Рус.-тур. война 1877—1878 265, 452
ХАДЖИДИМИТРОВ, ИВАН активен участник в нац.-револ. движение, председател на револ. к-т в Търново 357, 364, 366, 369
ХАДЖИДИМИТРОВ, ПАРАШКЕВ член на револ. к-т в Плевен 265
ХАДЖИДОСЕВ, ТОТЬО ИВАНОВ подвойвода на четата на Ц.Дюстабанов 368, 394, 395
ХАДЖИИВАНОВ, СТАНЧО член на револ. к-т в Тетевен 284
ХАДЖИИВАНОВ, СТАНЬО член на револ. к-т в Тетевен, сподвижник на В. Левски 284
ХАДЖИИЛИЕВ, хаджи РАШКО член на револ. к-т в Пазарджик 266
ХАДЖИЙСКИ производители на орехово масло, от Брацигово 55
ХАДЖИКИРИЛОВ, СИМЕОН участник в Април. въстание, член на Привреме. правителство и на Воен. съвет в Панагюрище 372, 377
ХАДЖИКОСТОВИЧ, АНИКА една от първите бълг. артистки 536
ХАДЖИМИЦОВ, МИТО участник в нац.-револ. движение 371
ХАДЖИПАВЛОВ, ЦВЯТКО член на револ. к-т в Ловеч 265
ХАДЖИПАКОВ, ИВАН член на револ. к-т в Плевен 265
ХАДЖИПАКОВ, КОНСТАНТИН ИВАНОВ писар в четата на Филип Тотю 1867 246, 247
ХАДЖИПАСКАЛЕВ, хаджи СЛАВЧО търговец от Търново 50, 54, 60
ХАДЖИПЕНЧОВИЧ, хаджи ИВАНЧО българин на тур. служба 38, 175, 179, 321
ХАДЖИСАВОВ, БОНЧО член на револ. к-т в Чирпан 266
ХАДЖИСЛАВОВ, ПЕНЧО член на револ. к-т в Стара Загора 266
ХАДЖИСТАМОВ, М. член на револ. к-т в Чирпан 266
ХАДЖИСТАНЧЕВ, ТОДОР муз. деец 534
ХАДЖИТАНКОВ, К. член на револ. к-т в Перущица 266
ХАДЖИХРИСТОВ, КОСТАКИ муз. деец 534
ХАИНЧЕНИНА вж. Виранoолу, Никола
ХАЙДУТИНА вж. Банчев, Тодор
ХАЙМЕРЛЕ, ХЕНРИХ-КАРЛ барон, австро-унгарски посланик в Рим 474
ХАЛИЛ ПАША дебърски каймакамин 162
ХАНДЖИЕВ, ИВ. В. член на револ. к-т в Сливен 266
поп ХАРИТОН ХАЛАЧЕВ деец на нац.-револ. движение, войвода на чета в Април. въстание в Търновски револ. окръг 366, 367, 390, 391, 408
ХАСАН БЕЙ турски военачалник 399
ХАСАН ПАША турски военачалник 382, 388
ХАУКЕ, БОСАК виден участник в полското освоб. движение 274
ХАФЪЗ ПАША военен комендант на Одринския вилает 380, 381, 382
ХАШНОВА, ВЕЛИЧКА участничка в нац.-револ. движение, укривателка на В. Левски, сътрудничка на револ. к-т в Ловеч 265
ХЕГЕЛ, ГЕОРГ ВИЛХЕЛМ ФРИДРИХ немски философ 523
ХЕРБЕН, ЯН чешки писател 416
ХЕРЦЕН, А. И. рус. писател, философ, револ.-демократ 202, 208, 213, 270, 271, 273, 297, 298, 299, 302, 307, 508
ХЕСАПЧИЕВ, ГЕОРГИ манифактурист от Габрово 53
ХЕСАПЧИЕВ, ДЕЧКО манифактурист от Габрово 53
ХИЛФЕРДИНГ, А. Ф. рус. учен-славист, славянофил 145, 522
ХИНКОВ, ТОДОР член на револ. к-т в Плевен 265
ХИТОВ, АТ. деец на нац.-револ. движение 336
ХИТОВ, ПАНАЙОТ деец на нац.-револ. движение, бележит войвода, член на БРЦК, предвождал чети през 60-те години, в Сръбско-тур. война 1876 и в Рус.-тур. война 1877—1878 219, 225, 227, 233, 236, 239, 241, 245, 246, 247, 248, 250, 252, 254, 262, 263, 279, 283, 287, 288, 290, 294, 296, 312, 314, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 354, 355, 400, 407, 408, 422, 423, 438, 452
ХИТРОВ, АНАСТАС ЦОЧОВ член на револ. к-т в Ловеч 265
ХИТРОВ, ТОМА деец на нац.-револ. движение, апостол в Троянско 1875 356, 357
ХИТРОВО, М. А. рус. вицеконсул в Битоля 48, 138, 140, 142, 144, 157, 161, 452, 472
ХОДЖАТА вж. Ковачев, Тодор
ХОЕНЛОЕ — ШИЛИНГСФЮРСТ, Х. германски посланик в Париж 474
ХОЙШЛИНГ, КСАВИЕ френски учен 77, 135
ХОРНБИ английски адмирал 462
ХОРЧЕВ, ИВАН вж. Ворчо войвода
ХОХОЛОУШЕК, ПРОКОП чешки писател 416
ХРАНОВ, Д. В. учител и книжовник, участник в нац.-револ. движение, преводач в Рус.-тур. война 1877—1878 427, 454, 511
ХРИСАНТ пловдивски митрополит 126, 130
ХРИСАНТ игумен на Етрополския манастир 284
ХРИСТО ШОПА гайтанджия от Калофер 52
ХРИСТОВ, КИРИЛ поет 500
ХРИСТОВ, ХРИСТО търговец на розово масло от Казанлък 54
ХРИСТОВИЧ, ИВАН участник в нац.-револ. движение, писар в четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа 257
ХЮСНИ ПАША мютесариф на Битоля 157

Ц

ЦАНКОВ, АНТОН търговец във Виена, брат на Драган Цанков 136
ЦАНКОВ, ДРАГАН обществ. и полит. деец, бележит публицист, деец на нац.-освоб. движение 38, 97, 108, 110, 122, 130, 136, 139, 140, 143, 192, 193, 419, 427, 432, 511, 512, 516, 521
ЦАНКОВ, ЕКИМ участник в нац.-револ. движение, член на револ. к-т в Габрово 368, 397
ЦАНКОВ, КИРЯК бележит деец на нац.-револ. движение, член на ТЦБК, на БРЦК, председател на БЦБО, публицист 123, 270, 313, 314, 326, 329, 356, 367, 401, 421, 423, 518, 529

ЦАНКОВ, ИВАН участник във II бълг. легия и в Април. въстание 253, 397
ЦАНКОВ, РАЧКО манифактурист от Габрово 53
ЦАНКОВ, Ц. Р. манифактурист от Габрово 51
ЦАРИГРАДСКИ, ГЕОРГИ АНТОНОВ активен сътрудник на русите в Рус.-тур. война 1877–1878 454
ЦВЯТКОВ, МИТО член на револ. к-т във Враца 318, 371, 399
ЦВЯТКОВ, НИКОЛА сподвижник на В. Левски 323
ЦЕКО ВОЙВОДА вж. Петков, Цеко
ЦЕНКОВ, НИКОЛА търговец, сътрудник на русите в Рус.-тур. война 1877–1878 454
ЦЕНОВИЧ /ЦЕНОВ, ДИМИТЪР бележит деец на нац.-револ. движение, член на БРЦК 255, 270, 274, 279, 280, 308, 309, 310, 312, 313, 314. 317, 326, 356, 361, 366, 411
ЦЕПЕНКОВ, МАРКО книжовник, фолклорист 513
ЦЕРЕТЕЛЕВ, А. Н. рус. княз, управляващ рус. консулство в Одрин, първи чуждестранен анкетьор, обходил пострадалите селища след Април. въстание, съвместно с Ю. Скайлер изработил проект за автономия на България, обсъждан на Цариградската конференция 1876 413, 414, 428, 464
ЦИМЕРМАН, А. Е. рус. генерал, командир на Долнодунавския отряд в Рус.-тур. война 1877–1878 435, 446, 452
ЦОКЕВ, ХРИСТО художник 529, 530
ЦОНЕВ, СИМЕОН член на револ. к-т в Трявна, знаменосец на четата на Хр. Патрев 395, 396
ЦОНЕВ, ХРИСТО – ЛАТИНЕЦА член на револ. к-т в Ловеч 265, 323
ЦОНЗОРОВ, МАРИН участник в нац.-револ. движение, сподвижник на В. Левски 313
ЦУКАЛА, ГЕОРГИ гръцки учител в Пловдив, един от водачите на гърцизма 130

Ч

ЧАЙКОВСКИ, МИХАИЛ /Садък паша/ полски полит. деец 373
ЧАЛЪКОВ /ЧАЛЪКОГЛУ, ГЕОРГИ СТОЯНОВИЧ участник в църковно-националното движение 38, 129
ЧАЛЪКОВ, ГОЛЯМ ВЪЛКО търговец и бегликчия от Копривщица, обществ. деец 41, 512
ЧАЛЪКОВИ БРАТЯ търговци 191
ЧАНЧЕВ, ЯНКО основател на фабрика за спирт в Шумен 54
ЧАРТОРИСКИ, АДАМ полски полит. деец 193
ЧАУША вж. Гръблев, Пенчо
ЧЕРВЕНОВОДЕЦА вж. Мартинов, Никола
ЧЕРКАСКИ, В. А. рус. държ. и обществ. деец, начело на Временното руско управление в България 1877–1879 451
ЧЕРКОВСКИ, ПЕНЧО учител, участник в нац.-револ. движение 371
ЧЕРНАТ, АЛЕКСАНДЪР румънски генерал, началник-щаб на Румънската армия в Рус.-тур. война 1877–1878 442
ЧЕРНЕВ, АТ. участник в нац.-револ. движение, председател на револ. к-т в Олтеница 407
ЧЕРНЕВ, ЖЕЛЬО вж. Желъо войвода
ЧЕРНИШЕВСКИ, Н. Г. рус. писател, лит. критик, философ, револ.-демократ 208, 273, 274, 302, 508, 523
ЧЕРНЯЕВ, М. Г. рус. генерал, член на Славянския к-т в Петербург, главнокомандващ Тимошко-Моравската армия в Сърбия през Сръбско-тур. война 1876 421, 422, 423, 424
ЧЕХ, СВАТОПЛУК чешки поет 416
ЧИЛЯЕВ, К. Б. рус. офицер, майор, командир на рус.-бълг. батальон в Сръбско-тур. война 1876 424
ЧИНТУЛОВ, ДОБРИ поет и просв. деец 100, 102, 155, 215, 498, 500, 501, 502, 504, 534
ЧИСТЕМЕНСКИ, КОЧО деец на нац.-револ. движение, един от ръководителите на Април. въстание в Перущица 372, 379, 384, 385
ЧОБАНОВ, ХРИСТО участник в нац.-револ. движение, член на БРЦК 356
ЧОКЪРЛАН, КОНСТАНТИН румънски обществ. и полит. деец 234
ЧОЛАК, НИКОЛА книжар в София, участник в нац.-револ. движение 513
ЧОЛАКОВ, ВАСИЛ книжовник, фолклорист 499, 533
ЧОЛАКОВ, ГЕОРГИ НИКОЛОВ участник в нац.-револ. движение, делегат на Оборище от Банско-Разложкия край 373, 379
ЧОМАКОВ, САЛЧО търговец, обществ. деец, участник в църковно-националното движение 70, 71, 148, 529
ЧОМАКОВ, СТОЯН лекар, обществ. и полит. деец, един от ръководителите на църковно-националното движение 38, 130, 132, 148, 149, 152, 156, 160, 170, 176, 192, 193, 238, 412, 512, 526
ЧУНЧУЛОВ, Т. член на револ. к-т в Русе 427

Ш

ШАБАНОВ, ТАНЧО член на револ. к-т в Копривщица 372, 373, 376
ШАКИР БЕЙ турски военачалник 321
ШАКИР ПАША турски военачалник 443
ШАМПОАЗО френски консул в Пловдив 135, 138
ШАПКАРЕВ, КУЗМАН обществ. и просв. деец, фолклорист и книжовник 102, 160, 498
ШАУЕНЩАЙН, БУОЛ граф, австрийски държавник 146
ШАФАРИК, ЙОСИФ чешки и словашки филолог 181, 522
ШЕВКЕТ ПАША турски военачалник 398
ШЕВЧЕНКО, ТАРАС украински поет, револ.-демократ 273, 500
ШИВАРОВ, ХРИСТО деец на нац.-револ. движение, съратник на В. Левски, водач на Караджалийската чета във въстанието 1875 357, 359
ШИВАЧЕВ, СТОЯН участник в нац.-револ. движение 370
ШИЛДЕР-ШУЛДНЕР, Ю. И. рус. генерал, командир на дивизия в Рус.-тур. война 1877–1878 436
ШИЛЕР, ЙОХАН ФРИДРИХ нем. поет и писател 500, 536
ШИРОКОВ, ИЛИЯ участник в нац.-револ. движение, представител на общото събрание на БРЦК 1872 313
ШИШЕДЖИЕВ, НИКОЛА просв. деец 111
ШИШКОВ, МАРИН ЮРУКОВ участник в Април. въстание, член на Приврем. правителство и на Воен. съвет в Панагюрище 377
ШИШКОВ, ТОДОР просв. и обществ. деец 102, 108, 110, 521
ШИШКОВ, ЦАНКО Н. участник в Април. въстание, член на Воен. съвет в Панагюрище 395
ШИШМАНОВ, ДИМИТЪР обществ. деец 89, 509, 536
ШМИД, КРИСТОФ немски писател 506
ШНАЙДЕР, К. немски журналист 413
ШОДОРДИ, ЖАН-БАТИСТ граф, френски дипломат, представител на Франция на Цариградската конференция 426
ШОПА вж. Христо Шопа
ШОПОВ, АТ. обществ. деец, анкетьор

на Бълг. екзархия по Април. въстание 413
ШОПОВ, Г. обществ. деец, член на настоятелството на Добродетелната дружина 168, 233, 254
ШОПОВ, ДРАГОЯ участник в нац.-револ. движение, касиер на БРЦК 356
ШОПОВ, ИВАН В. първият бълг. библиограф 522
ШУВАЛОВ, П. А. граф, рус. държ. деец и дипломат, посланик в Лондон 434, 460, 470, 474
ШУВАЛОВ, П. рус. генерал, командир на дивизия в Рус.-тур. война 1877—1878 443
ШУНТОВ, ВЕЛЧО член на револ. к-т в Орхание 284
ШУНТОВ, ТАШО член на револ. к-т в Орхание 284
ШЧЕРБАЧЕВ рус. дипломат 464
Щ
ЩОЛБЕРГ, ОТО граф, германски посланик в Австро-Унгария 462
ЩРОСМАЙЕР, ЙОСИП хърватски катол. епископ и полит. деец 161, 353
ЩЪРБАНОВ, ПЕТЪР участник в Април. въстание, член на Привром. правителство и на Воен. съвет в Панагюрище 372, 377, 381
ЩЪРБАНОВ, ФИЛИП участник в Април. въстание, член на Привром. правителство и на Воен. съвет в Панагюрище 372, 377
Ъ
ЪРБИ, А. английска публицистка, пътувала в Балкан. страни 146, 182
Ю
ЮГО, ВИКТОР френски писател 274, 299, 414, 420, 536
Я
ЯКИМОВ, ДРАГНИ участник в нац.-револ. движение 265
ЯКУБОВСКИ, Н. Ф. рус. консул в Битоля 140, 142, 144, 157, 160, 171, 175
ЯНАКИЕВ, ИВ. член на револ. к-т в Чирпан 266
ЯНКУЛОВ, Г. лекар, обществ. деец 526
ЯНЧЕВ, ВЪЛКО участник в нац.-револ. движение, войвода 246
ЯНЧЕВ, СИМЕОН просв. деец 536

ПОКАЗАЛЕЦ НА ГЕОГРАФСКИТЕ И ЕТНИЧЕСКИТЕ ИМЕНА

А
АБРАШЛАРЕ вж. Брезово
АВСТРИЯ /АВСТРО-УНГАРИЯ/ ХАБСБУРГСКА ИМПЕРИЯ 27, 28, 29, 32, 35, 39, 51, 53, 58, 59, 60, 70, 77, 78, 87, 100, 103, 133, 138, 146, 147, 161, 165, 166, 181, 201, 202, 205, 208, 214, 220, 223, 228, 229, 234, 252, 254, 260, 270, 277, 298, 299, 300, 307, 308, 353, 354, 416, 419, 424, 425, 426, 431, 432, 433, 434, 459, 461, 462, 465, 466, 468, 470, 472, 474, 475, 476
АДАНА гр. Мала Азия, Турция 71
АДЖАР вж. Свежен
АДЛИЕ вж. Кула
АДРИАТИЧЕСКО МОРЕ 71
АЗИЯ 28
АЙВАДЖИК вж. Дюлево
АЙТОС гр. 446
АКЕРМАН вж. Белгород-Днестровски
АЛБАНИЯ 182, 234, 312, 425, 428, 433, 435, 438
АЛБАНЦИ 144, 182
АЛЕКСАНДРИЯ гр. Египет 149
АЛЕКСАНДРИЯ гр. СР Румъния 93, 266, 303, 313, 328, 427
АЛЕКСИНАЦ/АЛЕКСИНЦИ гр. СР Сърбия, СФРЮ 422
АЛИКОЧОВО вж. Капитан Димитриево
АЛМАЛИ с. Сев. Добруджа, СР Румъния 164
АНАДОЛ вж. Мала Азия
АНГЛИЯ /Великобритания/ 27, 28, 29, 30, 35, 39, 58, 59, 87, 133, 138, 145, 146, 165, 166, 181, 193, 220, 223, 228, 229, 252, 260, 307, 308, 353, 354, 414, 419, 425, 426, 428, 430, 432, 434, 459, 460, 461, 462, 464, 465, 466, 468, 472, 474, 475
АНКАРА 179, 409
АНТИВАРИ вж. Бар
АНТИОХИЯ /дн. Антакя/ гр. Мала Азия, Турция 149
АНХИАЛО вж. Поморие
АНХИАЛСКО вж. Поморийско
АПРИЛОВО /Араплар/ с. Търговищко 408
АРАБАКОНАК /АРАБАКОНАШКИ ПРОХОД 320, 443, 444
АРАПЛАР вж. Априлово
АРДА р. 48
АРДАХАН гр. Мала Азия, Турция 467
АРМЕНИЯ 417
АРМЕНЦИ 33, 36, 467
АРЧАР с. Видинско 452
АСЕНОВГРАД /Станимака/ гр. 55, 172, 447, 455, 458
АТИНА 32, 223, 503, 525
АФРИКА 435
АХИЕВО вж. Бъдеще
АХЪЧЕЛЕБИ каза 428
АЯЗЛАР вж. Светлен
Б
БАБА вр. в Стара планина 444
БАБАДАГ гр. Сев. Добруджа, СР Румъния 78, 163
БАБАДАШКА КАЗА 42, 47
БАБАН вр. в Стара планина 394
БАБИНА ГЛАВА вр. в Стара планина 422
БАКАДЖИК местност югоизт. от Ямбол 248
БАЛАБАНОВА КОРИЯ местност край Панагюрище 381
БАЛАНИ/БАЛАНИТЕ с. Габровско 396
БАЛВАН МАХАЛА вж. Ветринци
БАЛДЕВО / БАЛДЬОВО вж. Росен
БАЛКАН вж. Стара планина
БАЛКАНСКИ ПОЛУОСТРОВ/БАЛКАНИ 27, 28, 29, 30, 32, 77, 87, 89, 111, 119, 133, 134, 135, 140, 143, 145, 146, 165, 182, 191, 195, 200, 204, 205, 206, 208, 212, 213, 223, 224, 228, 229, 230, 232, 233, 236, 237, 241, 244, 245, 247, 253, 255, 257, 260, 269, 273, 298, 299, 300, 307, 308, 335, 338, 353, 354, 356, 402, 409, 418, 424, 426, 431, 433, 434, 435, 446, 450, 458, 459, 461, 462, 464, 467, 475, 521, 522, 534
БАЛЧИК гр. 39, 163
БАНИЦА с. Врачанско 404
БАНСКО гр. 58, 69, 92, 365, 373, 379, 490, 495, 533
БАНЯ с. Пазарджишко 372
БАР /Антивари/ гр. СР Черна гора, СФРЮ 443
БАТАК гр. 372, 373, 379, 386, 387, 388, 413, 414, 514
БАТОШЕВО с. Габровско 394, 395, 413
БАТУМ гр. Груз. ССР 446, 467, 470
БАШИКЬОЙ вж. Жеравна
БАЯЗЕТ гр. Турция 446, 467
БЕБЕК с., дн. квартал на Цариград 103, 192
БЕБРОВО с. Великотърновско 453
БЕКЕТ с. СР Румъния 313, 402
БЕЛА ПАЛАНКА гр. Нишавско, СР Сърбия, СФРЮ 422, 443
БЕЛГИЯ 51, 260, 415, 518
БЕЛГОРОД-ДНЕСТРОВСКИЙ /Акерман/ гр. УССР 328
БЕЛГРАД 74, 121, 161, 193, 196, 201, 205, 206, 213, 215, 216, 218, 219, 223, 227, 232, 233, 238, 240, 243, 244, 245, 250, 252, 253, 254, 255, 262, 273, 298, 308, 309, 310, 312, 319, 321, 325, 326, 332, 356, 357, 407, 423, 426, 514
БЕЛОВИЦА /Герен/ с. Пловдивско 378, 379
БЕЛОВО гр. 357, 366, 372, 378, 379, 382, 384
БЕЛОГРАДЧИК гр. 471
БЕЛОГРАДЧИШКА КАЗА 45

БЕЛОГРАДЧИШКО 45, 78, 227
БЕЛОСЛАТИНСКА КАЗА 45
БЕНКОВСКИ /Еледжик/ вр. в Средна гора 413
БЕРКОВИЦА гр. 53, 152, 371, 443
БЕРКОВСКА КАЗА 45
БЕРКОВСКО 45, 227, 365, 422, 496
БЕРЛИН 419, 461, 464, 470, 474, 476
БЕРОВО гр. СР Македония, СФРЮ 399
БЕСАРАБИЯ 27, 70, 89, 93, 182, 196, 302, 326, 336, 433, 462, 464, 467, 470, 471, 476, 511
БЕХРАМ ДЕРЕ вж. Веселиново
БЕШИК залив на Дарданелите 461
БЕШИК ГЬОЛ вж. Волве
БИРИМИРЦИ с., дн. кв. на София 284
БИРМИНГАМ гр. Англия 419
БИСТРИЦА р. 471
БИТОЛСКИ ВИЛАЕТ 38, 428
БИТОЛСКИ ЕЯЛЕТ 131, 138, 144, 157
БИТОЛСКИ САНДЖАК 48, 143, 429
БИТОЛСКО 41, 47, 48, 156, 157, 158, 160, 171, 172, 176, 496
БИТОЛЯ гр. СР Македония, СФРЮ 38, 41, 48, 69, 70, 106, 134, 135, 136, 138, 142, 144, 156, 157, 158, 160, 161, 162, 171, 175, 198, 257, 452, 458, 472
БЛАГОЕВГРАД /Горна Джумая/ гр. 69, 156, 446, 459, 471
БЛАГОЕВГРАДСКО /Горноджумайско/ 373
БЛИЗНЕЦ /Икисча/ с. Сливенско 398
БОЖЕНЦИ с. Габровско 396
БОЗАГАЧ вж. Брястово
БОЙКОВО с. Пловдивско 372, 379, 386, 388
БОЙНОВЦИ с. Габровско 395
БОЛГРАД гр. УССР 74, 89, 93, 193, 202, 297, 313, 328, 336, 427, 511, 518, 536
БОЛГРАДСКО 93
БОН 521
БОРОВАН с. Врачанско 404
БОРУ ГЬОЛ вж. Порто Лаго
БОСИЛЕГРАДСКО 452
БОСНА 210, 216, 223, 229, 233, 254, 274, 308, 309, 312, 325, 338, 353, 354, 361, 410, 416, 418, 422, 425, 426, 428, 433, 434, 435, 458, 467, 470, 475, 476
БОСНЕНЦИ 252
БОСФОР проток 229, 434, 458, 462, 470
БОТЕВГРАД /Орхание/ гр. 284, 290, 313, 321, 325, 407, 442, 443, 452
БОТЕВГРАДСКО /Орханийско/ 45, 290, 318, 321, 371, 384, 409, 443, 452
БОХОТ с. Плевенско 441
БОЯДЖИК с. Ямболско 398
БРАИЛА гр. СР Румъния 60, 70, 74, 93, 118, 119, 123, 193, 195, 215, 216, 232, 235, 297, 302, 313, 328, 366, 423, 427, 435, 511, 518, 519, 520, 536
БРАЦИГОВО гр. 55, 372, 379, 386, 388, 389, 413, 539
БРЕГОВО с. Видинско 408
БРЕЗНИК гр. 443
БРЕЗНИШКО 452
БРЕЗОВО /Абрашларе/ гр. 372
БРЕНИЦА с. Врачанско 45
БРЕСТНИК /Караагач/ с. Пловдивско 446, 458
БРЕСТОВИЦА с. Пловдивско 384
БРУСА /дн. Бурса/ гр. Турция 52
БРЯСТОВО /Бозагач/ с. Сливенско 359
БУДАПЕЩА 59, 416, 431
БУЗЛУДЖА вр. в Стара планина 258, 260
БУЗЪУ гр. СР Румъния 427
БУКУРЕЩ 28, 63, 70, 74, 93, 119, 123, 147, 193, 195, 196, 198, 199, 224, 230, 232, 234, 235, 236, 238, 239, 240, 245, 246, 252, 263, 266, 269, 271, 273, 276, 278, 280, 286, 288, 297, 302, 308, 309, 312, 313, 315, 317, 319, 320, 322, 323, 325, 326, 327, 329, 332, 333, 336, 354, 356, 357, 358, 360, 363, 364, 366, 367, 369, 397, 400, 403, 415, 419, 420, 421, 471, 511, 514, 515, 517, 518, 519, 526, 536, 537
БУРГАС гр. 39, 42, 59, 80, 182, 359, 370, 398, 446, 447
БУРГАСКО 42, 364
БУТАН с. Врачанско 404
БУЮКДЕРЕ с. край Цариград, Турция 248
БЪДЕЩЕ /Ахиево/ с. Старозагорско 359
БЪЛГАРСКА МОРАВА р: 182, 466
БЪЛГАРСКИ КОСУЙ вж. Пожарево
БЪТА с. Пазарджишко 378
БЯГА с. Пазарджишко 388
БЯЛА гр. 45, 54, 364, 382, 441, 538
БЯЛА/БЕЛА с. Видинско 45
БЯЛА СЛАТИНА гр. 45, 371
БЯЛА ЧЕРКВА гр. 118, 258, 368, 389, 390, 536
БЯЛО /Егейско/ МОРЕ 39, 70, 71, 182, 434, 464, 466, 467, 471

В

ВАКАРЕЛ с. Софийско 384
ВАРДАР р. 59, 144, 466, 470
ВАРДИМ с. Великотърновско 258
ВАРНА гр. 35, 38, 39, 58, 59, 60, 64, 69, 78, 80, 102, 106, 144, 163, 182, 198, 248, 366, 391, 427, 435, 441, 446, 447, 464, 475, 526
ВАРНЕНСКИ САНДЖАК 38, 76, 428
ВАРНЕНСКО 40, 78, 163, 172, 357, 365, 369, 475
ВАТИКАНА 135
ВЕЛЕС гр. СР Македония, СФРЮ 88, 106, 117, 121, 123, 131, 158, 160, 171, 246, 328, 471, 474, 496, 513, 514, 519, 539
ВЕЛЕШКА КАЗА 138, 429
ВЕЛЕШКО 160, 172, 174
ВЕЛИКОБРИТАНИЯ вж. Англия
ВЕЛИКО ТЪРНОВО /Търново/ гр. 50, 51, 52, 53, 54, 55, 64, 69, 70, 76, 88, 92, 95, 100, 106, 121, 125, 126, 129, 131, 135, 138, 148, 152, 153, 198, 210, 214, 219, 235, 246, 253, 258, 265, 283, 290, 313, 318, 323, 324, 326, 358, 359, 360, 365, 367, 368, 369, 370, 389, 391, 395, 396, 397, 398, 409, 427, 428, 436, 438, 439, 441, 444, 451, 493, 512, 513, 526, 537
ВЕЛИКОТЪРНОВСКО /Търновско/ 36, 38, 45, 52, 78, 121, 152, 153, 172, 218, 219, 227, 318, 327, 357, 364, 365, 367, 369, 370, 376, 382, 389, 398, 412, 413, 428
ВЕНЕЦИАНСКА ОБЛАСТ 165
ВЕРИГОВО /Синджирли/ с., дн. кв. на Хисаря 378, 379
ВЕСЕЛИНОВО /Бехрам дере/ с. Шуменско 46
ВЕСЛЕЦ вр. в Стара планина 399, 404
ВЕТРЕН с. Пазарджишко 378
ВЕТРИНЦИ /Балван махала/ с. Великотърновско 390
ВИДИН гр. 38, 39, 49, 54, 55, 56, 59, 64, 70, 76, 95, 100, 102, 106, 121, 129, 131, 135, 138, 144, 155, 156, 225, 328, 399, 404, 409, 436, 443, 470, 471
ВИДИНСКА ГУБЕРНИЯ 41
ВИДИНСКА КАЗА 45
ВИДИНСКИ САНДЖАК 38, 76, 428
ВИДИНСКО 36, 45, 78, 80, 155, 172, 206, 227, 408
ВИДРАРЕ с. Софийско 284, 290, 313, 325
ВИЕНА 28, 58, 59, 60, 123, 136, 216, 218, 416, 419, 431, 433, 461, 462, 470, 511, 512, 524
ВИЗАНТИЙСКА ИМПЕРИЯ 223, 224
ВИНОГРАДЕЦ /Карамусал/ с. Пазарджишко 378, 379
ВИСОК вр. в Средна гора 381
ВИТ р. 442, 443
ВИШОВГРАД с. Великотърновско 258, 389
ВЛАДАЯ с. Софийско 52
ВЛАНГА с., дн. кв. на Цариград, Турция 123
ВЛАСИ 156, 157, 182
ВЛАШКО 28, 29, 45, 59, 70, 93, 125, 194, 196, 202, 204, 211, 218, 241, 262, 278, 279, 280, 285, 312, 322, 324, 327, 328, 329, 356, 361, 364, 366, 382, 395, 396, 397, 407, 529
ВОДЕН /дн. Едеса/ гр. Южна Македо-

ния, Гърция 138, 156, 428
ВОДЕНСКО 71, 174, 284
ВОДНЯНЦИ с. Видинско 45
ВОЙВОДИНА 417
ВОЙНЯГОВО с. Пловдивско 262
ВОЛА вр. в Стара планина 406
ВОЛВЕ /Бешик гъол/ езеро 466
ВРАЖДЕБНА с., дн. кв. на София 444
ВРАНСКО 476
ВРАНЯ гр. Моравско, СР Сърбия, СФРЮ 111, 131, 158, 160, 466, 470, 475, 476
ВРАТНИКА местност в Стара планина 398
ВРАЦА гр. 49, 52, 53, 54, 64, 123, 125, 131, 148, 155, 285, 361, 371, 372, 398, 399, 401, 404, 443
ВРАЧАНСКА КАЗА 45, 155
ВРАЧАНСКО 40, 45, 52, 155, 172, 364, 365, 371, 376, 398, 400, 401
ВРАЧЕШ с. Софийско 313
ВРЪШКА ЧУКА проход в Стара планина 250
ВЪРБИЦА гр. 360
ВЪРБОВКА с. Великотърновско 247
ВЪЧА р. 48
Г
ГАБАРЕВО с. Старозагорско 76, 118
ГАБРОВО гр. 49, 50, 51, 52, 53, 54, 56, 65, 69, 70, 88, 89, 95, 100, 102, 119, 121, 123, 129, 131, 152, 219, 257, 283, 290, 357, 364, 368, 370, 391, 394, 438, 439, 444, 451, 453, 490, 512, 519, 526, 530, 534, 536
ГАБРОВСКА КАЗА 45
ГАБРОВСКО 38, 45, 46, 218, 219, 227, 357, 391
ГАГАУЗИ 163
ГАЛАЦ гр. СР Румъния 60, 63, 93, 125, 193, 195, 202, 215, 232, 297, 304, 313, 328, 435, 519
ГАЛИПОЛИЙСКИ П-В 459
ГАНЮВ ХАН колиби, дн. кв. на Трявна 395
ГАРВАНОВО /Енимахала/ с. Хасковско 388
ГЕНЧОВЦИ колиби Габровско 396
ГЕРЕН вж. Беловица
ГЕРМАНИЯ 28, 32, 181, 300, 301, 354, 415, 419, 424, 426, 431, 432, 433, 434, 461, 462, 468, 470, 474, 475
ГИТА /Каратерзилери/ с. Старозагорско 359
ГЛОЖЕНЕ с. Ловешко 265, 290, 313
ГОЛАК пл. 399
ГОЛЕМА РАКОВИЦА с. Софийско 384
ГОЛЯМ ИЗВОР/ГОЛЕМИ ИЗВОР с. Ловешко 284, 313, 318, 321, 323, 325, 371, 443
ГОЛЯМ ИЗВОР /Караарнаут/ с. Разградско 408
ГОЛЯМ ТЪРСЮВЕЦ вр. в Стара планина 438
ГОЛЯМО БЕЛОВО с. Пазарджишко 373
ГОЛЯМО ДУВАНДЖИ вж. Пшеничево
ГОЛЯМО ШИВАЧЕВО вж. Шивачево
ГОЛЯМО ЯЛАРЕ вж. Русаля
ГОРНА ДЖУМАЯ вж. Благоевград
ГОРНА КРЕМЕНА с. Врачанско 399
ГОРНА ОРЯХОВИЦА гр. 129, 131, 152, 283, 367, 368, 369, 389, 394, 397, 408
ГОРНИ БОГОРОВ с. Софийско 444
ГОРНИ ДЪБНИК с. Плевенско 443
ГОРНИ ЛОМ с. Видинско 45
ГОРНО ВЪРШИЛО /Сертхарман/ с. Пазарджишко 379
ГОРНО РАЙКОВО с., дн. кв. на Смолян 474
ГОРНОДЖУМАЙСКА КАЗА 38
ГОРНОДЖУМАЙСКО вж. Благоевградско
ГОРНООРЯХОВСКО 78
ГОРСКО АБЛАНОВО с. Търговищко 441
ГОЦЕ ДЕЛЧЕВ /Неврокоп/ гр. 32, 64, 69, 102, 121, 156
ГОЦЕДЕЛЧЕВСКО /Неврокопско/ 400, 452
ГРАДЕЦ с. Сливенско 118, 121, 370, 398
ГРАДИЩЕТО местност в Средна гора 379, 382
ГРАДНИШКИ БОАЗ проход в Стара планина 395
ГРАМОС пл. 466
ГРАНИТОВО /Калугер/ с. Видинско 45
ГРАХОВО с. СР Черна гора, СФРЮ 202
ГРИВИЦА с. Плевенско 441, 442
ГРУЗИЯ 418
ГУРГУСОВАЦ вж. Княжевац
ГУРГУСОВАЦКО вж. Княжевацко
ГУРКОВО /Хаинито/ с. Старозагорско 359
ГЪЛЪБЕЦ планински праг в Подбалканската област 376
ГЪМЗОВО с. Видинско 408
ГЪРЦИ 33, 38, 41, 60, 112, 125, 130, 131, 132, 133, 141, 143, 144, 148, 152, 172, 179, 182, 228, 234, 254, 271, 284, 314, 458
ГЪРЦИЯ 29, 32, 50, 77, 104, 112, 164, 165, 204, 205, 210, 211, 223, 224, 228, 229, 230, 232, 233, 238, 269, 274, 276, 308, 417, 471, 474, 526
ГЪОКПАЛА вж. Михайлово
ГЮМЮРДЖИНСКО 228
ГЮНЕЛИ МАХАЛЕ вж. Любенова махала
ГЮРГЕВО /дн. Джурджу/ гр. СР Румъния 93, 193, 235, 258, 288, 313, 317, 360, 362, 363, 365, 366, 367, 369, 400, 402, 403, 427, 511, 518
Д
ДАГЕСТАНЦИ 80
ДАЛМАЦИЯ 253, 353
ДАНИЯ 28
ДАРДАНЕЛИ проток 228, 434, 458, 459, 460, 461, 462
ДЕБНЕВСКИ БОАЗ проход в Стара планина 395
ДЕБЪР гр. СР Македония, СФРЮ 471
ДЕБЪР /Дервент/ с., дн. кв. на Първомай 54
ДЕБЪРСКО 48, 171, 179
ДЕДЕАГАЧ гр. Беломорска Тракия, Гърция 39, 59, 438, 459
ДЕДОВО/ДЕДЕВО с. Пловдивско 372, 379, 386, 388
ДЕЛИГРАД гр. СР Сърбия, СФРЮ 423
ДЕЛИОРМАН вж. Лудогорие
ДЕЛЧЕВО /Царево село/ с. Благоевградско 399
ДЕМИРТЕПЕ вр. в Стара планина 438
ДЕМИРХИСАР /Валовища, дн. Сидерокастрон/ гр. Югоизт. Македония, Гърция 32, 474
ДЕМИРХИСАРСКО 400
ДЕРВЕНТ вж. Дебър
ДЕРЕХАРМАН вж. Долно вършило
ДЕРКОС ез. 459
ДЕРМЕНДЕРЕ вж. Първенец
ДЖАМБАЗИТО вж. Калояновец
ДЖУНИС с. СФРЮ 423, 424
ДЖУРАНЛИ вж. Калитиново
ДЖУРОВО/ДЖУРОВА МАХАЛА с. Софийско 290, 313
ДИАРБЕКИР гр. Мала Азия, Турция 106, 164, 219, 260, 276, 326, 356, 518, 532
ДИВДЯДОВО с., дн. кв. на Шумен 360
ДИКИЛИТАШ вж. Побит камък
ДИМИТРОВГРАД /Цариброд/ гр. СФРЮ 475, 476
ДИМОТИКА /дн. Дидимотикон/ гр. Беломорска Тракия, Гърция, 155, 447
ДИЧИН с. Великотърновско 389, 390
ДОБРИНИЩЕ с. Благоевградско 490
ДОБРОЛЕВО с. Врачанско 404
ДОБРУДЖА геогр. област 40, 42, 45, 46, 47, 69, 77, 78, 80, 93, 162, 248, 257, 262, 296, 435, 447, 448, 450, 453, 462, 466, 467, 471, 476, 508
ДОЙРАН гр. СР Македония, СФРЮ 428
ДОЛИНА /Кулаково/ с. Шуменско 46
ДОЛНА КРЕМЕНА с. Врачанско 399
ДОЛНА ОРЯХОВИЦА гр. 284
ДОЛНИ ПАСАРЕЛ с. Софийско 444
ДОЛНО ВЪРШИЛО /Дерехарман/ с. Пазарджишко 379
ДОЛНО ДРАГАЛИЩЕ с. Благоевградско 373
ДОЛНОКАМАРСКО ПОЛЕ 47, 444

ДОЛНО ЛЕВСКИ /Калагларе/ с. Пазарджишко 378
ДОЛНО РАЙКОВО с., дн. кв. на Смолян 474
ДОРКОВО с. Пловдивско 386
ДОСПАТ/ДОСПАТСКА КОТЛОВИНА в Зап. Родопи 228, 376, 386
ДОСПЕЙ с. Софийско 55, 529
ДРАГИНОВО /Корова/ с. Пазарджишко 386
ДРАГОЕВО с. Шуменско 360
ДРАГОМАН гр. 443, 471
ДРАМА гр. Югоизт. Македония, Гърция 452, 474
ДРАМСКО 40
ДРИНА р. 428, 466
ДРЯНОВО гр. 52, 129, 131, 258, 284, 368, 369, 370, 389, 391, 539
ДРЯНОВСКА КАЗА 45
ДРЯНОВСКО 45, 46
ДУВАНЛИ с. Пловдивско 378
ДУНАВ р. 27, 28, 39, 58, 59, 60, 64, 71, 77, 80, 166, 181, 182, 199, 215, 223, 225, 227, 241, 245, 246, 248, 255, 258, 266, 280, 286, 317, 322, 366, 367, 368, 369, 372, 400, 401, 402, 404, 407, 417, 435, 438, 441, 442, 450, 451, 461, 462, 466, 467
ДУНАВСКА РАВНИНА 44, 45, 46, 436, 489
ДУНАВСКИ ВИЛАЕТ 35, 38, 56, 64, 65, 68, 76, 77, 80, 112, 248, 251, 258, 450, 512
ДУНАВСКО КРАЙБРЕЖИЕ 290, 435
ДУНЕВО с. Смолянско 474
ДУПНИЦА вж. Станке Димитров
ДУПНИШКО вж. Станкедимитровско
ДЪЛГИ ДОЛ местност в Стара планина 258
ДЮЛЕВО /Айваджик/ с. Пазарджишко 378, 379
Е
ЕВРЕИ 53, 60, 291
ЕВРОПА 27, 28, 59, 60, 63, 89, 100, 112, 147, 165, 195, 200, 201, 206, 210, 213, 214, 222, 229, 232, 234, 237, 239, 240, 241, 243, 248, 252, 260, 271, 273, 274, 282, 297, 298, 299, 300, 301, 304, 307, 313, 321, 386, 402, 417, 419, 420, 430, 431, 432, 443, 510, 521, 522, 526, 534, 537
ЕВРОПЕЙСКИ ЮГОИЗТОК 208, 214, 225, 238, 353, 421, 458
ЕГЕЙСКО МОРЕ вж. Бяло море
ЕГИПЕТ 41, 54, 460
ЕЛЕДЖИК вр. вж. Бенковски
ЕЛЕДЖИК планински рид в Средна гора 382
ЕЛЕНА гр. 52, 76, 152, 284, 290, 364, 368, 370, 391, 438, 439, 441, 452, 453, 490, 518
ЕЛЕНСКА КАЗА 45
ЕЛЕНСКО 42, 45, 46, 396, 452
ЕЛЕШНИЦА с. Пловдивско, заличено 378, 379
ЕЛХОВО гр. 359
ЕНИКЬОЙ с. Сев. Добруджа, Тулчанско 262
ЕНИМАХАЛА вж. Гарваново
ЕНИНА с. Старозагорско 118
ЕНОС гр. Югоизт. Тракия, Турция 39
ЕНОСКО 228
ЕПИР обл. Гърция 234, 435, 462, 467
ЕРДУВАНЛИЙСКИ ЧИФЛИК вж. Радево
ЕРЗЕРУМ гр. Турция 446
ЕРУСАЛИМ гр. 149
ЕСКИ ДЖУМАЯ вж. Търговище
ЕТРОПОЛЕ гр. 50, 53, 283, 284, 290, 313, 443, 452
ЕТРОПОЛСКА КАЗА 45
ЕТРОПОЛСКИ ПРОХОД в Стара планина 443
ЕТРОПОЛСКО 45, 290, 318, 452
ЕТЪРА с., дн. кв. на Габрово 394
ЕШЕК КУЛАК местност 466
Ж
ЖЕЛЕЗНИЧКА РЕКА обл. СР Македония, СФРЮ 160
ЖЕНЕВА гр. Швейцария 274, 276, 400, 415, 511
ЖЕРАВНА /Башикьой/ с. Сливенско 40, 125, 164, 370, 398, 490, 536
ЖРЕБИЧКО с. Пазарджишко 388
ЖЪЛТЕШ с. Габровско 396
З
ЗАГРЕБ 111, 121
ЗАДУНАЕВКА с. УССР 302
ЗАЙЧАР гр. СР Сърбия, СФРЮ 227, 250, 423
ЗАЙЧАРСКО 250
ЗАКУПИ /Райхщад/ гр. ЧССР 425, 431
ЗАПАДНИ ПОКРАЙНИНИ 112
ЗАРАЕВО /Кара Хасан/ с. Търговищко 441
ЗВЕРИНО с. Врачанско 407
ЗЕЛЕНИ ХЪЛМОВЕ местност Плевенско 441, 442
ЗИМНИЧ/ЗИМНИЦА гр. СР Румъния 313, 328, 402
ЗЛАТАРИЦА гр. 441
ЗЛАТИЦА гр., дн. кв. на Средногорие 365
ЗЛАТИШКО 47, 382, 384
ЗЛАТНА НИВА /Текир Мехмед/Текер/ с. Шуменско 46
ЗЛАТОГРАДСКО 48
ЗНАМЕНОСЕЦ /Карабурун/ с. Старозагорско 257
И
ИЗВОР с. Софийско 290
ИЗМАИЛ гр. УССР 232, 297, 303
ИКИСЧА вж. Близнец
ИНДИЯ 28, 208, 434, 468
ИСКЪР р. 32, 232, 407
ИСМАИЛ БУНАР вж. Кнежа
ИСПАНИЯ 35, 101, 416
ИСПЕРИХ гр. 408
ИСТАНБУЛ вж. Цариград
ИТАЛИАНЦИ 234, 240, 270, 298, 414, 415
ИТАЛИЯ 28, 29, 39, 52, 53, 146, 165, 206, 208, 210, 228, 240, 299, 301, 307, 308, 353, 354, 414, 419, 426, 467, 468, 475
ИХТИМАН гр. 35, 365, 384, 444
ИХТИМАНСКО 47
ИЧМЕ вж. Стефан Караджово
Й
ЙЕМШЕНЛИ нахия 42
ЙЕНИДЖЕ ВАРДАР /дн. Яница/ гр. Югоизт. Македония, Гърция 466
ЙОЛКОВИЦА котловина в Стара планина 406
ЙОНИЙСКИ ОСТРОВИ 223
К
КАВАЛА гр. Югоизт. Македония, Гърция 39, 59
КАВАРНА гр. 39, 163, 447
КАВКАЗ 80, 280
КАЗАНЛЪК гр. 35, 51, 52, 53, 54, 59, 60, 64, 78, 88, 102, 118, 119, 125, 152, 215, 265, 364, 438, 453, 459, 511, 513
КАЗАНЛЪШКО 40, 47, 246, 318, 357, 438
КАЗАЦИ 439, 451
КАЛАГЛАРЕ вж. Долно Левски
КАЛАРАШ гр. СР Румъния 227
КАЛАФАТ гр. СР Румъния 313
КАЛДОРУБ с. Видинско 45
КАЛИПЕТРОВО с., дн. кв. на Силистра 164
КАЛИТИНОВО /Джуранли/ с. Старозагорско 438
КАЛОФЕР гр. 42 49, 52, 55, 69, 70, 75, 88, 106, 118, 152, 215, 265, 301, 302, 365, 376, 379, 381, 438, 447, 453, 490, 495, 513, 518
КАЛОЯНОВЕЦ /Джамбазито/ с. Старозагорско 359
КАЛУГЕР вж. Гранитово
КАЛУГЕРОВО с. Софийско 364
КАЛУГЕРОВО /Сребрино/ с. Пазарджишко 378, 379, 382
КАМАРАТА вр. в Стара планина 406
КАМЕНИЦА с., дн. кв. на Велинград 386
КАМЕНИЦА местност в Средна гора 381
КАМЧИЯ р. 248
КАНЛЪДЕРЕ местност в Стара планина 258
КАПИТАН ДИМИТРИЕВО /Аликочово/ с. Пазарджишко 388
КАРА КУЛАС местност 466
КАРА СУ р. 459
КАРА ХАСАН вж. Зараево
КАРААГАЧ вж. Брестник

КАРААРНАУТ вж. Голям извор
КАРАБУРУН вж. Знаменосец
КАРАДЖАЛИ вж. Сърнево
КАРАИСЕН с. Великотърновско 258
КАРАМУСАЛ вж. Виноградец
КАРАПАНОВА КУРИЯ местност в Стара планина 258
КАРАТЕРЗИЛЕРИ вж. Гита
КАРБИНЦИ /Мехмедовци/ с. Видинско 45
КАРДАМ /Хайдар/ с. Търговищко 408
КАРЛОВО гр. 49, 52, 53, 54, 69, 70, 88, 93, 106, 121, 152, 262, 265, 284, 290, 297, 302, 312, 313, 372, 379, 381, 382, 444, 447, 490, 495, 533
КАРЛОВСКО 40, 47, 444
КАРНОБАТ гр. 64, 246, 370, 371, 398, 446
КАРНОБАТСКО 80, 364
КАРС гр. Мала Азия, Турция 446, 467, 470
КАТУНИЩЕ с. Сливенско 398
КАЦЕЛОВО с. Русенско 441
КЕРЧАН БАИР хълм край с. Априлово, Търговищко 408
КИЕВ 136, 139, 507
КИЛИФАРЕВО гр. 55, 131
КИПИЛОВО с. Сливенско 398
КИПЪР 409
КИТАЙ 308
КИЧЕВСКО 48
КИШИНЕВ 123, 356, 435, 450
КЛАДОВО /Фети Ислям/ с. СФРЮ 181, 403, 422, 424
КЛИСУРА гр. 49, 50, 51, 54, 290, 372, 373, 376, 379, 381, 382, 413, 514
КНЕЖА /Исмаил бунар/ гр. 45
КНЯЖЕВАЦ /Гургусовац/ гр. СР Сърбия, СФРЮ 423
КНЯЖЕВАЦКО /Гургусовацко/ 250
КНЯЖЕВО с., дн. кв. на София 51
КОЗАРСКО с. Пазарджишко 388
КОЗЛОДУЙ гр. 45, 399, 404, 407
КОМРАТ гр., дн. с. МССР 93
КОНАРЕ с. Старозагорско 359
КОНСТАНТИНОПОЛ вж. Цариград
КОПРИВЩИЦА гр. 40, 50, 51, 69, 70, 88, 106, 121, 152, 212, 284, 290, 370, 372, 373, 376, 377, 378, 379, 381, 382, 398, 399, 409, 490, 495, 518, 526, 533
КОРАБ пл. 466
КОРАБИЯ гр. СР Румъния 402
КОРОВА вж. Драгиново
КОРТЕН с. Сливенско 359
КОРЧА каза 466
КОСОВСКИ ВИЛАЕТ 38
КОСТАНДЕНЕЦ с. Разградско 408
КОСТАНДОВО с. Пазарджишко 386
КОСТИНА местност в Стара планина 384
КОСТИНБРОД гр. 284
КОСТИЧОВЦИ с. Видинско 45
КОСТУР /дн. Кастория/ гр. Южна Македония, Гърция 182
КОСТУРСКА КАЗА 429
КОСТУРСКО 171, 452
КОСТУРСКО ЕЗЕРО 466
КОТЕЛ гр. 40, 49, 50, 51, 52, 69, 118, 219, 246, 290, 321, 326, 360, 371, 398, 441, 490
КОТЕЛСКО/КОТЛЕНСКО 46, 80, 246, 360, 364, 371, 397
КОЧАНИ гр. СР Македония, СФРЮ 156, 158
КОЧАНСКО 400
КРАГУЕВАЦ гр. СР Сърбия, СФРЮ 218, 312, 424
КРАИЩЕ 452
КРАЙОВА гр. СР Румъния 223, 313
КРАСНОВО /Крастово/ с. Пловдивско 41, 378, 379, 447
КРАСТОВО вж. Красново
КРАТОВО гр. СР Македония, СФРЮ 156, 158, 160
КРАТОВСКО 48
КРЕВЕТ – ГРЕДЕТИН местност край р. Морава, СФРЮ 423
КРИМ п-в 80, 208
КРИТ о-в 29, 165, 166, 228, 241, 252, 258, 269, 290, 435, 467
КРИТЯНИ 29, 228
КРИЧИМ гр. 55, 388
КРУШЕВАЦ гр. СР Сърбия, СФРЮ 423,426
КРУШЕВО гр. СР Македония, СФРЮ 32, 160, 171, 452, 539
КРУШЕВСКА ПЛАНИНА 466
КРУШЕВСКО 48
КРУШОВИЦА с. Врачанско 45
КРУШОВСКИ ИЗВОР местност в Стара планина 406
КРЪВЕНИК с. Габровско 368, 394, 395, 413
КСАНТИЙСКО 228
КУБЕЙ с. Измаилски окръг, УССР 202, 328
КУЙБИШЕВ /Самара/ гр. СССР 438
КУКЛА вр. в Средна гора 381
КУКУШ гр. Южна Македония, Гърция 131, 139, 157, 160, 428, 474, 503, 519
КУКУШКО 40, 174, 179, 258
КУЛА /Адлие/ гр. 45, 471
КУЛАКОВО вж. Долина
КУЛСКА КАЗА 45
КУЛСКО 45
КУМАНОВО гр. СР Македония, СФРЮ 466
КУПЕНА вр. в Стара планина 406
КУТЛОВИЦА вж. Михайловград
КУШ БУНАР местност в Стара планина 370, 397
КУШ ТЕПЕ хълм край с. Априлово, Търговищко 408
КЪЗЪЛАГАЧКА /Елховска/ КАЗА 428
КЪКРИНА с. Ловешко 323
КЪРДЖАЛИЙСКО 48
КЪРККЛИСИЙСКА /Лозенградска/ КАЗА 428
КЮСТЕНДЖА /дн. Констанца/ гр. Сев. Добруджа, СР Румъния 35, 39, 78, 163, 172, 435
КЮСТЕНДИЛ гр. 95, 399, 446, 459, 471
КЮСТЕНДИЛСКО 42, 48, 72, 156, 172, 452
КЮТАЯ гр. Мала Азия, Турция 219
Л
ЛАЙПЦИГ /Липиска/ гр. ГДР 58, 511
ЛАТВИЯ 404
ЛЕВОЧЕВО с. Смолянско 474
ЛЕНИНГРАД /Петербург/ гр. СССР 29, 204, 236, 245, 335, 353, 419, 422, 423, 432, 458, 460, 461, 462, 464, 468, 470, 474, 521, 529
ЛЕРИНСКО 171, 175
ЛЕСИЧЕВО/ЛЕСИЧОВО с. Пазарджишко 284, 378, 379
ЛЕСКОВАЦ гр. Моравско, СФРЮ 156
ЛЕШНИКОВО с. Хасковско 71
ЛИВАДИЯ гр. УССР 425, 450
ЛИВЪРПУЛ гр. Англия 70
ЛИПИСКА вж. Лайпциг
ЛИСАТА ВИСОЧИНА вр. в Стара планина 438
ЛИСЕЦ вр. в Средна гора 382
ЛОВЕЧ гр. 50, 53, 54, 55, 69, 70, 102, 121, 131, 152, 265, 266, 283, 286, 290, 293, 313, 317, 321, 323, 324, 325, 370, 397, 442, 452, 456, 490, 537
ЛОВЕШКА КАЗА 45
ЛОВЕШКО 156, 172, 246, 318, 357, 364, 368, 452
ЛОЗЕНГРАД гр. Югоизт. Тракия, Турция 78, 106, 123, 155, 466
ЛОМ гр. 38, 39, 49, 64, 69, 70, 106, 117, 121, 365, 371, 443, 535, 536
ЛОМСКА КАЗА 45
ЛОМСКО 45, 78, 206, 227
ЛОНДОН 58, 70, 213, 307, 400, 419, 420, 431, 433, 434, 459, 460, 470, 474, 525
ЛУДОГОРИЕ /Делиорман/ 45, 46, 47, 227, 246, 408
ЛУКОВИТ гр. 45
ЛУКОВИТСКО 365
ЛЪКИ с. Кочанско, СР Македония, СФРЮ 399
ЛЮБЕНОВА МАХАЛА /Гюнели махале/ с. Старозагорско 359
ЛЮЛЕ БУРГАЗ гр. Югоизт. Тракия, Турция 459
ЛЮТИБРОД с. Врачанско 407
ЛЯСКОВЕЦ гр. 52, 53, 129, 131, 313, 318, 389, 451
ЛЯСКОВСКО 42, 78, 284, 290, 368
М
МАДЖАРЕ с. Софийско 55
МАКЕДОНИЯ геогр. област 32, 40,

41, 42, 44, 47, 48, 69, 71, 72, 73, 77, 78, 93, 111, 112, 117, 118, 123, 131, 136, 138, 144, 146, 147, 156, 157, 160, 162, 170, 174, 175, 179, 182, 193, 198, 210, 218, 223, 232, 233, 254, 257, 284, 285, 290, 291, 296, 314, 364, 378, 399, 408, 412, 427, 428, 430, 447, 450, 451, 452, 454, 455, 462, 464, 468, 470, 471, 472, 474, 476, 489, 498, 513
МАЛА АЗИЯ /Анадол/ 36, 41, 50, 51, 52, 71, 77, 78, 156, 411, 429, 432, 435, 446, 459, 462, 467, 476, 532
МАЛЕШЕВО /МАЛЕШЕВСКО обл. СР Македония, СФРЮ 48, 228, 365, 373, 399, 400
МАЛЕШЕВСКА ПЛАНИНА 452
МАЛКИ ЛОМ р. 408
МАЛКО ТЪРНОВО гр. 121, 370
МАЛУША вр. в Стара планина 438
МАЛЪК БЕДЕК вр. в Стара планина 438
МАЛЪК ТЪРСЮВЕЦ вр. в Стара планина 438
МАНАСТИРИ:
АРАПОВСКИ МАНАСТИР край Асеновград 532
БАТОШЕВСКИ МАНАСТИР 369
БАЧКОВСКИ МАНАСТИР „Св. Богородица“ 172
ДРАГАЛЕВСКИ МАНАСТИР „Св. Богородица“ 284
ДРЯНОВСКИ МАНАСТИР „СВ. АРХАНГЕЛ МИХАИЛ“ 369, 390, 391, 396, 413
ЗОГРАФСКИ МАНАСТИР „СВ. ГЕОРГИ“ /ЗОГРАФ в Света гора 225
КИЕВСКО-ПЕЧОРСКА ЛАВРА в Киев 530
КИЛИФАРЕВСКИ МАНАСТИР „СВ. БОГОРОДИЦА“ край В. Търново 537
ЛЯСКОВСКИ МАНАСТИР Великотърновско 89
НОВОСЕЛСКИ ДЕВИЧЕСКИ МЕТОХ 395
РИЛСКИ МАНАСТИР „СВ. ИВАН РИЛСКИ“ 285
СОКОЛСКИ МАНАСТИР 394
ТРОЯНСКИ МАНАСТИР „СВ. БОГОРОДИЦА“ 452, 454
ХИЛЕНДАРСКИ МАНАСТИР в Света гора 530
ЧИПРОВСКИ МАНАСТИР 422
МАНАСТИРИЩЕ с. Врачанско 45
МАНГАЛИЯ гр. СР Румъния 163,466
МАНЧЕСТЕР гр. Англия 59, 419
МАНЬОВО БЪРДО височина в Средна гора 381
МАРАГИДИК вж. Русалка
МАРИЦА р. 40, 64, 182, 372, 379, 459, 466, 471
МАРИЦА вж. Симеоновград
МАРОНИЙСКО 228
МАРСИЛИЯ гр. Франция 58, 60, 70
МАЧИН гр. Сев. Добруджа, СР Румъния 78, 163, 164
МЕДВЕН с. Сливенско 40, 370, 397
МЕДЖИДИЕ гр. Сев. Добруджа, СР Румъния 78
МЕДОВНИЦА с. Видинско 45
МЕЛНИК гр. 41
МЕЛНИШКО 40, 48, 399, 452
МЕРИЧЛЕРИ с. Хасковско 92, 447
МЕРСИН гр. в Мала Азия, Турция 71
МЕСЕМВРИЯ вж. Несебър
МЕСТА р. 452
МЕХМЕДОВЦИ вж. Карбинци
МЕХОМИЯ вж. Разлог
МЕЧКА с. Русенско 441
МЕЧКА вж. Оборище
МИЗИЯ геогр. област 69, 72, 77, 146, 147, 182, 296, 364, 408, 412, 427, 513
МИЛАНО гр. Италия 414
МИЛИН КАМЪК възвишение в Стара планина 404
МИРОВО /Сеймен/ с. Старозагорско 539
МИТРОВИЦА /дн. Косовска Митровица/ гр. Косово-Метохия, СФРЮ 35
МИХАЙЛОВГРАД /Кутловица/ гр. 365
МИХАЙЛОВО /Гъокпала/ с. Старозагорско 123
МИХАЛЦИ с. Великотърновско 368, 389, 390
МОЛДОВА /МОЛДАВИЯ/ МОЛДАВСКО КНЯЖЕСТВО 27, 28, 29, 45, 59, 70, 93, 194, 196, 202, 204, 216, 218, 241
МОМЧИЛГРАДСКО 48
МОРАВА р. 423, 466, 468
МОРАВИЦА с. Врачанско 45
МОСКВА 140, 144, 196, 353, 419, 422, 503, 518, 521,522, 532
МОСУЛ гр. Ирак 360
МРАМОРНО МОРЕ 39, 70, 459, 461, 462, 464
МРАЧЕНИК с. Пловдивско 379
МУРГАШ вр. в Стара планина 422, 444
МУСИНА с. Великотърновско 368, 389, 390
МУСТАФА ПАША вж. Свиленград
МУСТАФАПАШОВСКА /Свиленградска/ КАЗА 428
МУХОВО с. Софийско 378, 379
МЪГЛЕНИЦА р. 466
МЪГЛЕНСКО 174
МЪГЛИЖ гр. 76, 118
МЮНХЕН гр. ФРГ 521
Н
НЕВРОКОП вж. Гоце Делчев
НЕВРОКОПСКО вж. Гоцеделчевско
НЕГОТИН гр. СФРЮ 474
НЕГОТИНСКО 250
НЕЙКОВО с. Сливенско 370, 397, 398
НЕСЕБЪР /Месемврия/ гр. 172, 248, 446
НИКОЛАЕВ гр. УССР 356
НИКОПОЛ гр. 38, 39, 135, 152, 265, 266, 288, 436, 453
НИКОПОЛСКО 80
НИКШИЧ гр. СР Черна гора, СФРЮ 443
НИШ гр. СФРЮ 50, 71, 80, 182, 328, 380, 382, 422, 435, 443
НИШАВА р. 433
НИШКИ ЕЯЛЕТ 156
НИШКИ САНДЖАК 38, 76, 429
НИШКО 156, 172, 250, 476
НОВА ЗАГОРА гр. 152, 290, 359, 438, 448
НОВА ЗЕЛАНДИЯ 414
НОВАКОВЕЦ вр. в Средна гора 379, 382
НОВАТА МАХАЛА с., дн. кв. Априлов на Габрово 394, 395, 396
НОВАЧЕНЕ с. Софийско 443
НОВИ ПАЗАР гр. СР Сърбия, СФРЮ 443
НОВИ САД гр. Войводина, СР Сърбия, СФРЮ 117, 125, 201, 309, 517
НОВО СЕЛО с., дн. кв. на гр. Априлци 368, 369, 394, 395, 396, 413
НОВО СЕЛО с. Видинско 408, 422
НОВОЗАГОРСКО 318, 357, 398, 448
НОВОПАЗАРСКА КАЗА 46
НОВОПАЗАРСКИ САНДЖАК 470
НОВОРУСИЙСКИ КРАЙ 63
НОВОСЕЛСКА НАХИЯ 394
НОГАЙЦИ 80
О
ОБОРИЩЕ местност в Средна гора 373, 374, 376, 379
ОБОРИЩЕ /Мечка/ с. Пазарджишко 284, 373, 378
ОБРУКЛИ вж. Обручище
ОБРУЧИЩЕ /Обрукли/ с. Старозагорско 359
ОДЕСА гр. УССР 63, 125, 136, 139, 193, 196, 198, 199, 202, 204, 215, 216, 218, 219, 232, 239, 252, 273, 287, 296, 302, 308, 311, 327, 328, 335, 336, 356, 370, 390, 507, 508, 519, 521
ОДРИН /дн. Едирне/ гр. Югоизт. Тракия, Турция 41, 53, 54, 58, 59, 69, 78, 91, 106, 130, 131, 140, 142, 155, 182, 258, 359, 365, 366, 370, 372, 380, 398, 399, 409, 413, 438, 444, 446, 447, 458, 459, 464, 466, 513, 519
ОДРИНСКИ ВИЛАЕТ 38, 64, 258, 380, 428, 456
ОДРИНСКИ ЕЯЛЕТ 144, 155
ОДРИНСКИ САНДЖАК 428
ОДРИНСКО 42, 78, 155, 179, 206, 241,

455, 458
ОКОЛЧИЦА вр. в Стара планина 406, 407
ОЛТЕНИЦА гр. СР Румъния 93, 248, 317, 407, 427
ОМАР БЕЙ ТАБИЯ местност край Плевен 442
ОМУРТАГ /Осман пазар/ гр. 398, 441
ОМУРТАГСКА /Османпазарска/ КАЗА 46
ОМУРТАГСКО /Османпазарско/ 246
ОРЛОВО ГНЕЗДО вр. в Стара планина 438, 439, 440
ОРТАКЬОЙ с., дн. кв. на Цариград 123
ОРХАНИЕ вж. Ботевград
ОРХАНИЙСКА /Ботевградска/ КАЗА 45
ОРХАНИЙСКО вж. Ботевградско
ОРЯХОВО гр. 49, 64, 102, 317, 365, 367, 371, 404, 443
ОРЯХОВСКА КАЗА 45, 155
ОРЯХОВСКО 80
ОСИКОВИЦА с. Софийско 313
ОСМАН ПАЗАР вж. Омуртаг
ОСМАНПАЗАРСКО вж. Омуртагско
ОСМАНСКА ИМПЕРИЯ /Турция/ 27, 28, 29, 30, 32, 33, 34, 35, 36, 38, 39, 41, 45, 49, 50, 58, 59, 60, 64, 68, 69, 70, 71, 74, 76, 77, 78, 80, 87, 96, 101, 103, 105, 112, 114, 133, 134, 135, 140, 141, 143, 145, 146, 147, 164, 165, 166, 168, 170, 172, 174, 179, 180, 181, 192, 193, 195, 196, 199, 201, 202, 205, 206, 207, 208, 210, 212, 213, 214, 216, 218, 219, 220, 223, 224, 228, 229, 230, 232, 233, 234, 235, 237, 238, 239, 241, 244, 245, 248, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 260, 269, 270, 271, 274, 277, 280, 283, 298, 299, 300, 301, 306, 307, 308, 309, 311, 312, 321, 325, 338, 353, 354, 356, 357, 361, 365, 367, 403, 408, 409, 410, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 424, 425, 426, 427, 428, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 446, 447, 456, 458, 459, 460, 461, 462, 464, 465, 466, 467, 468, 470, 471, 474, 512, 515, 516, 517, 518, 519, 526, 537, 538
ОСОГОВСКА ПЛАНИНА 452
ОСТРОКАПЦИ с. Видинско 45
ОСЪМ р. 537
ОХРИД гр. СР Македония, СФРЮ 32, 49, 54, 69, 95, 106, 131, 160, 162, 175, 182, 198, 503, 519
ОХРИДСКА КАЗА 466
ОХРИДСКО 48, 156, 160, 162, 174, 176
ОХРИДСКО ЕЗЕРО 182
П
ПАВЕЛ с. Великотърновско 530
ПАВЛИКЕНИ гр. 45
ПАЗАРДЖИК /Татар Пазарджик/ гр. 35, 53, 54, 56, 64, 69, 88, 152, 156, 215, 266, 290, 318, 321, 365, 372, 373, 376, 377, 378, 379, 382, 427, 446, 447, 533
ПАЗАРДЖИШКО /Татарпазарджишко/ 40, 290, 318, 389, 427
ПАЛАНКА /дн. Крива/Криворечна Паланка/ гр. СР Македония, СФРЮ 158 160, 446
ПАНАГЮРИЩЕ гр. 40, 50, 51, 54, 70, 76, 88, 152, 284, 290, 364, 370, 372, 373, 374, 376, 377, 379, 380, 381, 382, 387, 388, 389, 397, 400, 412, 413, 447, 455, 456, 490, 495, 521
ПАНИЧЕРИ с. Пловдивско 378
ПАРИЖ 27, 29, 124, 195, 196, 204, 269, 300, 304, 336, 353, 419, 523, 525
ПАШМАКЛЪ вж. Смолян
ПАШМАКЛИЙСКО вж. Смолянско
ПЕРСИЙСКИ ЗАЛИВ 460
ПЕРУЩИЦА гр. 265, 266, 379, 384, 386, 388, 413, 514
ПЕТЕРБУРГ вж. Ленинград
ПЕТРИЧ с. Софийско 378, 382
ПЕТРИЧКО 48, 399
ПЕТРОВО БЪРДО местност в Средна гора 388
ПЕТРОХАН проход в Стара планина 409
ПЕТРУШАН с. СР Румъния 258
ПЕХЧЕВО гр. СР Македония, СФРЮ 399
ПЕЩА гр., дн. кв. на Будапеща 59
ПЕЩЕРА гр. 363, 379
ПИРДОП гр. 49, 50, 51, 52
ПИРДОПСКО 447
ПИРИН пл. 228, 365
ПИРОТ гр. СФРЮ 50, 51, 64, 71, 131, 328, 422, 443, 466, 470, 475, 476
ПИРОТСКО 156, 172, 228, 246, 476
ПИСАНИЦА с. Смолянско 474
ПИЯНЕЦ/ПИЯНЕЧКО обл. СР Македония, СФРЮ и НРБ 365, 373, 399, 400, 412
ПЛЕВЕН гр. 45, 53, 64, 69, 106, 118, 155, 246, 253, 265, 266, 286, 288, 291, 297, 435, 436, 438, 441, 442, 443, 444, 454, 458, 461, 526, 534, 536
ПЛЕВЕНСКА КАЗА 155
ПЛЕВЕНСКО 365
ПЛОВДИВ гр. 35, 41, 51, 53, 54, 55, 58, 59, 60, 69, 70, 71, 88, 89, 92, 95, 102, 106, 118, 121, 125, 126, 129, 130, 131, 135, 138, 139, 142, 144, 148, 150, 152, 156, 172, 198, 215, 230, 239, 246, 258, 262, 265, 290, 321, 328, 358, 365, 372, 373, 376, 379, 380, 382, 384, 386, 389, 409, 413, 444, 446, 447, 452, 455, 458, 464, 493, 494, 495, 512, 513, 514, 517, 532, 533, 534, 536
ПЛОВДИВСКА ГУБЕРНИЯ 41, 42
ПЛОВДИВСКИ САНДЖАК 64, 143, 144, 372, 428
ПЛОВДИВСКО 40, 47, 71, 77, 78, 88, 150, 172, 290, 318, 358, 364, 365, 372, 376, 380, 389, 411, 412, 413
ПЛОЕЩ гр. СР Румъния 93, 193, 195, 235, 279, 288, 313, 328, 424, 450, 518
ПОБИТ КАМЪК /Дикилиташ/ с. Шуменско 408
ПОДГОРИЦА вж. Титоград
ПОЖАРЕВО /Български косуй/ с. Силистренско 407
ПОИБРЕНЕ с. Пазарджишко 65, 284, 378
ПОЛИКРАИЩЕ с. Великотърновско 284
ПОЛОМИЕ проломни долини по поречието на Черни и Бели Лом 408
ПОЛША 206, 240
ПОЛЯЦИ 234, 240, 298
ПОМОРАВИЕ обл. СФРЮ 71, 77
ПОМОРИЕ /Анхиало/ гр. 172, 446
ПОМОРИЙСКО /Анхиалско/ 40
ПОПИНА с. Силистренско 164
ПОПИНЦИ с. Пазарджишко 284, 378
ПОПОВО гр. 408
ПОРДИМ гр. 442
ПОРТО ЛАГО /Бору гъол/ залив и с. на Бяло море, Беломорска Тракия, Гърция 466
ПРАВЕЦ гр. 290, 313, 443
ПРАГА 336, 511, 518
ПРЕДЕЛА местност между Рила и Пирин 446
ПРЕСЛАВ гр. 360
ПРЕСЛАВСКА КАЗА 45, 46
ПРЕСЛАВСКО 45
ПРЕСПАНСКО 160
ПРИЗРЕН гр. Косово-Метохия, СФРЮ 182
ПРИЛЕП гр. СР Македония, СФРЮ 32, 48, 53, 54, 64, 102, 117, 131, 160, 171, 490, 503, 513
ПРИЛЕПСКО 41, 47, 48
ПРИНЦОВИ ОСТРОВИ в Мраморно море 475
ПРОВАДИЙСКО 365, 369
ПРОВАДИЯ гр. 78, 452
ПРОЛИВИ вж. Босфор и Дарданели
ПРОХОД НА РЕПУБЛИКАТА /Хаинбоазки проход/ в Стара планина 369, 438
ПРУСИЯ 28, 29, 32, 35, 165, 181, 228, 238, 274, 299
ПРУТ р. 435
ПШЕНИЧЕВО /Голямо Дуванджи/ с. Старозагорско 359
ПЪРВЕНЕЦ /Дермендере/ с. Пловдивско 51, 372
Р
РАБИША с. Видинско 45

РАВНОГОР /Яськория/ с. Пазарджишко 388
РАДЕВО /Ердуванлийски чифлик/ с., дн. кв. на Нова Загора 408
РАДИЛОВО с. Пазарджишко 388
РАДИШЕВО с. Плевенско 441, 442
РАДОВИШ гр. СР Македония, СФРЮ 474
РАДОВИШКО 399, 400
РАДОМИР гр. 54, 365, 471
РАДОМИРСКО 42, 48, 72, 365, 452
РАДУЕВАЦ гр. СР Сърбия, СФРЮ 250
РАЗГРАД гр. 38, 56, 102, 182, 364, 369, 398, 436, 441, 446, 536
РАЗГРАДСКО 246, 290, 408
РАЗЛОГ /Мехомия/ гр. 156, 379, 386, 446
РАЗЛОЖКО/РАЗЛОГА/РАЗЛОЖКА КОТЛОВИНА в Зап. Родопи 48, 365, 373, 376
РАЗЛОВЦИ с. Пиянечко, СР Македония, СФРЮ 365, 373, 399
РАЙХЩАД вж. Закупи
РАКИТОВО гр. 386
РАКОВИЦА с. Видинско 250, 422
РАКОВО с. Сливенско 398
РАНИ БУНАР местност в Стара планина 395
РАСОВО с. Михайловградско 466
РАХМАНЛИ вж. Розовец
РАШОВ ДОЛ местност в Стара планина 407
РЕСЕН гр. СР Македония, СФРЮ 160, 162, 171, 496
РЕСИЛОВО с. Кюстендилско 55
РИЛА пл. 225, 228, 459
РИМ 138, 307, 414, 419
РОДОПИ пл. 40, 44, 47, 48, 50, 51, 71, 228, 365, 373, 376, 379, 386, 400, 428, 446, 451, 452, 459, 462, 466, 474, 475, 489, 538
РОДОС о-в 409
РОДОСТО /дн. Текирдаг/ гр. Югоизт. Тракия, Турция 39, 459
РОЗОВЕЦ /Рахманли/ с. Пловдивско 447
РОСЕН /Балдево/Балдьово/ с. Пазарджишко 376
РУМЕЛИЯ 433
РУМЪНИЯ 28, 32, 42, 54, 65, 70, 77, 78, 93, 104, 106, 112, 121, 123, 165, 168, 179, 194, 195, 205, 207, 210, 211, 223, 224, 225, 228, 229, 230, 232, 234, 235, 239, 240, 241, 243, 245, 246, 247, 248, 250, 251, 252, 255, 256, 257, 262, 263, 265, 266, 269, 270, 271, 273, 274, 277, 283, 285, 286, 290, 296, 297, 298, 308, 312, 317, 322, 323, 325, 326, 328, 329, 330, 335, 336, 354, 357, 358, 359, 360, 365, 366, 367, 369, 370, 371, 372, 373, 389, 400, 408, 412, 421, 423, 425, 435, 446, 450, 459, 461, 462, 466, 467, 471, 474, 476, 498, 508, 511, 514, 518, 519, 526, 536
РУМЪНЦИ 28, 224, 225, 234, 236, 237, 239, 240, 271, 276, 283, 314
РУПЧОСКА НАХИЯ 385, 386
РУСАЛКА /Мара гидик/ вр. в Стара планина 395
РУСАЛЯ /Голямо Яларе/ с. Великотърновско 389
РУСЕ гр. 35, 38, 39, 41, 42, 45, 49, 51, 53, 54,56, 58, 59, 60,64, 69,70, 76, 78, 95, 102, 106, 119, 121, 123, 125, 135, 146, 153, 154, 155, 198, 235, 258, 283, 313, 357, 360, 361, 362, 364, 365, 366, 367, 369, 389, 391, 399, 408, 409, 422, 426, 427, 430, 435, 436, 441, 446, 450, 493, 511, 512, 513, 514, 518, 519, 526, 534
РУСЕНСКА ГУБЕРНИЯ 41
РУСЕНСКА КАЗА 45
РУСЕНСКИ САНДЖАК 38, 76, 428
РУСЕНСКО 78, 121, 153, 172, 357, 360
РУСИ 233, 239, 444, 446
РУСИЯ 27, 28, 29, 30, 32, 35, 38, 42, 58, 60, 63, 70, 77, 78, 80, 93, 94, 103, 106, 119, 121, 125, 128, 129, 133, 134, 135, 136, 138, 139, 140, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 161, 165, 166, 168, 170, 172, 175, 179, 181, 191, 193, 194, 195, 196, 198, 201, 202, 206, 207, 208, 211, 212, 213, 214, 215, 218, 219, 220, 223, 228, 229, 230, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 240, 241, 243, 244, 245, 251, 252, 253, 254, 255, 257, 260, 262, 269, 270, 273, 286, 296, 297, 298, 300, 302, 304, 307, 308, 309, 311, 312, 325, 326, 327, 328, 329, 336, 353, 354, 356, 358, 360, 361, 365, 366, 400, 411, 412, 414, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 442, 443, 446, 450, 458, 459, 460, 461, 462, 464, 465, 467, 468, 470, 474, 475, 476, 498, 504, 507, 508, 511, 518, 519, 521, 526, 529, 532, 533

С

САМАРА вж. Куйбишев
САМОВОДЕНЕ с. Великотърновско 368, 382, 389
САМОКОВ гр. 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 70, 89, 92, 102, 131, 444, 513, 526, 529, 533
САМОКОВСКО 155, 156, 172
САМОРАНОВО/САМОРАНЧЕВО с. Кюстендилско 55
САН СТЕФАНО /дн. Йешилкьой/ гр. Югоизт. Тракия, Турция, дн. кв. на Цариград 462, 466
САПАРЕВО с., дн. кв. на Сапарева баня 55
САРАНБЕЙ вж. Септември
САРАНЦИ /Ташкесен/ с. Софийско 444
САРЪШАБАНСКО /дн. Хрисуполис/ гр. Югоизт. Македония, Гърция 40
САЩ 35, 42, 89, 271, 277, 335, 415, 434
СВЕЖЕН /Аджар/ с. Пловдивско 76, 118, 365, 372, 379, 447
СВЕТА ГОРА п-в 467
СВЕТА ПЕТКА местност в Средна гора 381
СВЕТИ НИКОЛА вж. Столетов
СВЕТЛЕН /Аязлар/ с. Търговищко 408, 441
СВИЛЕНГРАД /Мустафа паша/ гр. 123, 398, 447
СВИЛЕНГРАДСКО 40
СВИЩОВ гр. 39, 49, 54, 56, 58, 64, 69, 70, 88, 89, 100, 106, 117, 121, 125, 136, 138, 152, 153, 215, 227, 235, 246, 247, 283, 364, 367, 369, 382, 427, 435, 441, 450, 512, 513, 518, 519, 529, 530, 534, 536, 537
СВИЩОВСКА КАЗА 45
СВИЩОВСКО 80
СЕВАСТОПОЛ гр. УССР 442
СЕВЛИЕВО гр. 50, 53, 54, 70, 148, 152, 290, 318, 368, 370, 389, 397, 526
СЕВЛИЕВСКА КАЗА 45
СЕВЛИЕВСКО 368, 394, 395
СЕЙМЕН вж. Мирово
СЕЛАНОВЦИ с. Врачанско 45
СЕН ЖАН Д'АКР /дн. Акя/ кр. в Мала Азия, Турция 409
СЕПТЕМВРИ /Саранбей/ гр. 35, 379
СЕРЕС вж. Сяр
СЕРСКИ САНДЖАК 429
СЕРСКО вж. Сярско
СЕСТРИМО с. Пазарджишко 378
СИЛИСТРА гр. 39, 54, 78, 95, 131, 163, 164, 181, 227, 280, 435, 441, 446, 508
СИЛИСТРЕНСКА КАЗА 42, 45, 47
СИЛИСТРЕНСКО 47, 80, 163, 164, 172, 227
СИМЕОНОВГРАД /Търново Сеймен, Марица/ гр. 35, 438
СИНДЖИРЛИ вж. Веригово
СИЦИЛИЯ о-в 210
СКАКОВОЕ ПОЛЕ местност край Кишинев 450
СКОМЛЯ с. Видинско 45
СКОПИЕ 39, 69, 106, 131, 138, 158, 160, 458, 474, 519
СКОПСКА ЧЕРНА ГОРА пл. 466
СКОПСКИ ВИЛАЕТ 38
СКОПСКИ САНДЖАК 64, 429
СКОПСКО 47, 158, 160, 174, 176
СЛАВОВИЦА с. Пазарджишко 378, 379
СЛИВЕН гр. 35, 49, 50, 51, 54, 56, 59, 64, 69, 70, 76, 88, 95, 102, 106, 118, 121, 125, 155, 182, 198, 215,

219, 246, 257, 265, 266, 290, 297, 313, 318, 321, 326, 328, 370, 371, 372, 397, 398, 407, 446, 447, 453, 526, 536
СЛИВЕНСКА ГУБЕРНИЯ 41
СЛИВЕНСКИ САНДЖАК 172, 398, 428
СЛИВЕНСКО 47, 155, 172, 219, 227, 246, 313, 318, 360, 364, 365, 370, 397, 398, 413
СЛИВНИЦА гр. 443
СЛОВАКИЯ 416
СЛОВЕНИЯ 253, 353
СМЕДЕРЕВО гр. СР Сърбия, СФРЮ 424
СМОЛСКО с. Софийско 378
СМОЛЯН /Пашмаклъ/ гр. 474
СМОЛЯНСКО /Пашмаклийско/ 48
СМЯДОВО гр. 118
СОЗОПОЛ гр. 39, 182
СОЗОПОЛСКА КАЗА 172
СОЛУН гр. Гърция 35, 39, 48, 58, 91, 106, 123, 135, 144, 171, 182, 198, 365, 399, 430, 458, 466, 471, 513
СОЛУНСКИ ВИЛАЕТ 38, 428
СОЛУНСКО 40, 47, 48, 71, 156
СОМОВИТ гр. 248
СОПОТ гр. 49, 52, 69, 246, 265, 290, 326, 368, 372, 373, 381, 382, 444
СОТИР вж. Храбрино
СОФИЙСКА ГУБЕРНИЯ 41
СОФИЙСКИ САНДЖАК 38, 76, 428, 475
СОФИЙСКО 41, 153, 172, 225, 284, 364, 365, 384, 399, 443, 489, 493, 496
СОФИЯ 38, 49, 51, 53, 54, 58, 59, 64, 70, 76, 80, 88, 95, 106, 121, 152, 155, 198, 246, 258, 283, 284, 290, 313, 321, 324, 325, 328, 364, 365, 371, 376, 380, 382, 409, 422, 428, 442, 443, 444, 446, 447, 452, 513, 526
СПАСОВДЕН местност в Средна гора 381
СРЕБРИНО вж. Калугерово
СРЕДИЗЕМНО МОРЕ 434, 458, 467, 468
СРЕДНА ГОРА пл. 40, 44, 47, 48, 71, 365, 372, 376, 377, 379, 388, 438, 447
СРЕДНОГОРИЕ обл. 77, 228, 373, 379, 394, 451, 538
СРЕДОГРИВ с. Видинско 45
СТАНИМАКА вж. Асеновград
СТАНКЕ ДИМИТРОВ /Дупница/ гр. 51, 54, 55, 155, 160, 446
СТАНКЕДИМИТРОВСКО /Дупнишко/ 48
СТАРА ЗАГОРА гр. 49, 51, 52, 53, 54, 59, 64, 69, 88, 92, 95, 101, 106, 118, 119, 121, 125, 131, 138, 152, 246, 266, 290, 313, 318, 321, 323, 357, 359, 360, 438, 447, 448, 450, 452, 453, 458, 513, 514, 526, 534
СТАРА ПЛАНИНА /Балкан/ пл. 32, 40, 44, 45, 47, 48, 58, 59, 71, 77, 78, 92, 144, 166, 199, 210, 219, 223, 225, 227, 228, 233, 234, 241, 243, 245, 246, 247, 248, 250, 256, 257, 258, 260, 261, 262, 265, 271, 294, 307, 312, 360, 365, 366, 369, 370, 371, 382, 384, 390, 394, 396, 397, 398, 404, 407, 408, 409, 422, 438, 440, 441, 442, 443, 444, 448, 452, 454, 455, 460, 461, 464, 466, 470, 471, 474, 475, 489, 534
СТАРО НОВО СЕЛО вж. Старосел
СТАРОВО каза 466
СТАРОЗАГОРСКО 42, 71, 246, 318, 357, 359, 360
СТАРОСЕЛ /Старо ново село/ с. Пловдивско 373, 378
СТЕФАН КАРАДЖОВО /Ичме/ с. Ямболско 257
СТОЛЕТОВ /Свети Никола/ вр. в Стара планина 438
СТРАНДЖА пл. 40, 42, 44, 48, 71, 364, 365
СТРАНДЖАНСКО 370
СТРЕЛЧА гр. 284, 372, 373, 378, 380, 381, 514
СТРОЕВО с. Пловдивско 378, 379
СТРУГА гр. СР Македония, СФРЮ 160, 198, 490, 496
СТРУМА р. 48, 446
СТРУМИЦА гр. СР Македония, СФРЮ 32, 41, 474
СТРУМИШКА КАЗА 138, 429
СТРУМИШКО 48, 174, 179, 399, 400
СТРЯМА р. 381
СТРЯМСКА ДОЛИНА 379, 381, 447
СУЕЦКИ КАНАЛ 460, 468
СУЛТАНЕРИ КАЗА 428
СЪРБИ 223, 230, 232, 233, 237, 239, 254, 256, 271, 276, 283, 308, 312, 314, 319
СЪРБИЯ 32, 45, 50, 70, 78, 103, 111, 112, 164, 165, 168, 179, 194, 201, 204, 205, 210, 211, 214, 216, 218, 219, 220, 222, 223, 224, 225, 227, 228, 229, 230, 232, 233, 234, 235, 238, 239, 240, 241, 243, 244, 245, 248, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 262, 266, 269, 274, 279, 286, 290, 298, 307, 308, 309, 310, 312, 319, 323, 325, 326, 353, 354, 356, 357, 358, 365, 366, 367, 408, 410, 411, 416, 417, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 428, 433, 434, 435, 446, 458, 459, 462, 466, 470, 474, 475, 508, 513
СЪРНЕВО /Караджали/ с. Старозагорско 359
СЪРТХАРМАН вж. Горно Вършило
СЯР /Серес/ гр. Югоизт. Македония, Гърция 41, 64, 102, 284, 452, 458, 474
СЯРСКО /Серско/ 40, 48, 400
Т
ТАБОР гр. ЧССР 290
ТАТАВЛА с., дн. кв. на Цариград 123
ТАТАР ПАЗАРДЖИК вж. Пазарджик
ТАТАРИ 78, 80, 214
ТАТАРПАЗАРДЖИШКА КАЗА 152
ТАТАРПАЗАРДЖИШКО вж. Пазарджишко
ТАУШАНИЦА възвишение в Стара планина 404
ТАШКЕСЕН вж. Саранци
ТВЪРДИШКИ ПРОХОД в Стара планина 438, 446
ТЕКИР ДЕРЕ р. 435
ТЕКИР МЕХМЕД / ТЕКЕР вж. Златна нива
ТЕСАЛИЯ обл. Гърция 435, 462, 467
ТЕТЕВЕН гр. 55, 283, 284, 290, 313
ТЕТЕВЕНСКА КАЗА 45
ТЕТЕВЕНСКО 45, 284, 290, 318, 321, 384
ТЕТОВО гр. СР Македония, СФРЮ 158, 160, 466
ТИКВЕШ обл. СР Македония, СРФЮ 155, 246
ТИКВЕШКА КАЗА 429
ТИМОК р. 182, 466
ТИТОГРАД /Подгорица/ 443
ТОЛБУХИН /Хаджиоглу Пазарджик/ гр. 69, 78, 163, 446
ТОПОЛНИЦА р. 444
ТОРИНО гр. Италия 213, 414
ТРАКИЯ геогр. област 42, 47, 48, 69, 72, 77, 78, 80, 93, 111, 123, 146, 147, 155, 175, 182, 193, 232, 233, 254, 257, 265, 283, 284, 290, 291, 296, 314, 323, 327, 357, 364, 373, 378, 400, 407, 408, 412, 427, 444, 450, 454, 455, 458, 462, 468, 471, 472, 489, 498, 513
ТРАЯНОВИ ВРАТА проход в Средна гора 376
ТРЕВНЕНСКА КАЗА 45
ТРЕВНЕНСКИ ПРОХОД в Стара планина 444
ТРЕВНЕНСКО 391
ТРИЕСТ гр. Италия 60
ТРОЯН гр. 55, 265, 290, 313, 357, 364, 368, 369, 370, 389, 443, 452, 490
ТРОЯНСКА КАЗА 45
ТРОЯНСКИ ПРОХОД в Стара планина 369, 443, 444
ТРОЯНСКО 45, 323, 357, 358, 373, 395, 452
ТРЪН гр. 470, 475, 476
ТРЪНСКО 452, 496
ТРЪСТЕНИК гр. 441
ТРЯВНА гр. 49, 52, 131, 152, 284, 290, 318, 364, 368, 370, 395, 396, 495, 539
ТУЛЧА гр. СР Румъния 39, 56, 60, 65, 69, 70, 78, 102, 106, 121, 163, 164, 198, 246, 257, 318, 427, 453

ТУЛЧАНСКИ САНДЖАК 38, 76, 114, 164, 428, 450
ТУЛЧАНСКО 248, 369
ТУРНУ МЪГУРЕЛЕ гр. СР Румъния 248, 265, 266, 286, 287, 288, 296, 309, 312, 313, 317, 336, 402, 407
ТУРНУ СЕВЕРИН гр. СР Румъния 313, 403
ТУРЦИ 36, 45, 48, 53, 78, 112, 144, 208, 219, 228, 244, 245, 246, 247, 250, 254, 258, 260, 265, 271, 283, 286, 291, 312, 314, 323, 324, 326, 327, 335, 357, 398, 406, 430
ТУРЦИЯ вж. Османска империя
ТУТРАКАН гр. 246, 407, 408
ТЪРГОВИЩЕ /Ески Джумая/ гр. 398, 441, 513
ТЪРГОВИЩКО /Ескиджумайско/ 369, 408
ТЪРНОВО вж. Велико Търново
ТЪРНОВО СЕЙМЕН вж. Симеоновград
ТЪРНОВСКА ГУБЕРНИЯ 41
ТЪРНОВСКИ САНДЖАК 38, 76, 428
ТЪРНОВСКО вж. Великотърновско
У
УЗУНДЖОВО с. Хасковско 64, 180, 513
УКРАИНЦИ 298
УКРАЙНА 45, 70, 417
УНГАРИЯ 60
УНГАРЦИ 208
УСТОВО с., дн. кв. на Смолян 76, 474
Ф
ФЕТИ ИСЛЯМ вж. Кладово
ФЕРЕ с. Беломорска Тракия, Гърция 447
ФЕРЕНСКО 228
ФОКШАН гр. СР Румъния 93, 304
ФРАНЦИЯ 27, 28, 29, 32, 35, 38, 39, 53, 58, 60, 87, 100, 133, 134, 135, 136, 138, 140, 145, 146, 147, 165, 166, 181, 193, 199, 202, 220, 228, 229, 234, 235, 237, 238, 239, 252, 260, 274, 276, 282, 299, 300, 301, 303, 304, 307, 308, 354, 414, 419, 426, 433, 467, 468, 474, 475, 518
ФРАНЦУЗИ 282, 300
Х
ХАДЖИОГЛУ ПАЗАРДЖИК вж. Толбухин
ХАДЖИОГЛУПАЗАРДЖИШКА КАЗА 42, 45, 47
ХАИНБОАЗКИ ПРОХОД вж. Проход на републиката
ХАИНИТО вж. Гурково
ХАЙДАР вж. Кардам
ХАЙРЕДИН с. Врачанско 45
ХАРМАНЛИ гр. 372
ХАРМАНЛИЙСКО 71
ХАСЕКИЯТА местност в Странджа 364, 370
ХАСКОВО гр. 54, 69, 102, 131, 321
ХАСКОВСКО 48, 71, 357, 360
ХЕРЦЕГОВИНА 210, 216, 229, 233, 234, 254, 308, 309, 312, 325, 338, 353, 354, 361, 410, 416, 418, 422, 425, 426, 428, 433, 434, 435, 458, 467, 470, 476
ХЕРЦЕГОВИНЦИ 252
ХИМИТЛИЙСКА ПЪТЕКА проход в Стара планина 444
ХИСАРЯ гр. 373
ХЛЕБАРОВО с. Разградско 408
ХОЛАНДИЯ 35
ХРАБРИНО /Сотир/ с. Пловдивско 372, 386
ХЪРВАТИ 208
ХЪРВАТСКО 103, 253, 274, 353, 458
ХЪРСОВО с. Разградско 408
Ц
ЦАРАЦОВО с. Пловдивско 378, 379
ЦАРЕВА ЛИВАДА местност в Стара планина 406
ЦАРЕВО СЕЛО вж. Делчево
ЦАРИБРОД вж. Димитровград
ЦАРИГРАД /Константинопол, Истанбул/ 30, 32, 35, 36, 38, 39, 42, 50, 54, 59, 60, 63, 65, 70, 71, 74, 77, 78, 91, 92, 94, 103, 106, 111, 117, 118, 119, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 135, 136, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 152, 153, 155, 156, 158, 160, 161, 162, 163, 165, 170, 171, 174, 176, 179, 191, 192, 193, 196, 199, 202, 207, 215, 216, 230, 236, 237, 238, 248, 256, 258, 298, 321, 324, 327, 356, 357, 358, 361, 366, 373, 380, 389, 409, 411, 412, 413, 419, 422, 424, 426, 428, 431, 432, 433, 434, 435, 440, 443, 446, 454, 456, 458, 459, 460, 461, 462, 464, 465, 466, 468, 470, 471, 475, 495, 511, 512, 513, 515, 516, 519, 526
ЦЕРОВО с. Пазарджишко 372, 378, 379, 382
ЦЕТИНА гр. СР Черна гора, СФРЮ 223, 298
Ч
ЧАДЪР МОГИЛА височина до Стара Загора 359
ЧЕПИНСКО 48
ЧЕРВЕНА ВОДА с. Русенско 250, 360
ЧЕРКЕЗИ 78, 80, 214, 398, 406, 411, 454
ЧЕРНА ВОДА гр. Сев. Добруджа, СР Румъния 35, 163, 435
ЧЕРНА ГОРА 32, 164, 201, 204, 216, 223, 229, 230, 234, 307, 308, 309, 323, 325, 353, 354, 365, 411, 417, 422, 425, 426, 428, 433, 434, 443, 458, 459, 466, 467, 474, 476
ЧЕРНАТИЦА местност в Родопите 466
ЧЕРНИ ЛОМ р. 408, 436, 441
ЧЕРНО МОРЕ 27, 28, 32, 64, 70, 182, 210, 300, 307, 311, 446, 459, 466, 468, 475
ЧЕРНОГОРЦИ 283, 312, 314
ЧЕРНОМОРИЕ 27, 93, 307, 450
ЧЕРЯШКА РЕКА р. 380
ЧЕХИ 298
ЧЕХИЯ 103, 121, 290, 328, 329, 330, 416
ЧИПРОВЦИ гр. 52
ЧИРПАН гр. 53, 64, 102, 121, 152, 266, 290, 365, 444, 447, 452, 530, 532
ЧИРПАНСКО 318, 357, 360, 532
ЧОКМАНОВО с. Смолянско 474
ЧОРЛУ гр. Югоизт. Тракия, Турция 459
ЧУКАРА местност в Стара планина 396
ЧУПРЕНЕ с. Видинско 45
ЧУРЕК с. Софийско 409
ЧУРЕКСКА ПЪТЕКА проход в Стара планина 443
Ш
ШВЕЙЦАРИЯ 271, 276, 277, 299, 353, 415
ШЕЙНОВО с. Старозагорско 444, 450
ШИВАЧЕВО /Голямо Шивачево/ с. Сливенско 398
ШИПКА гр. 118, 121, 258, 372, 395, 438, 440, 444, 450, 458
ШИПЧЕНСКИ ПРОХОД в Стара планина 369, 438, 439, 440, 441, 444, 450, 451, 454, 461
ШИРОКОВО с. Великотърновско 360
ШИЯКОВЦИ с., дн. кв. на с. Обединение, Софийско 284
ШУМЕН гр. 38, 51, 53, 54, 64, 69, 70, 80, 88, 92, 100, 102, 106, 117, 125, 131, 138, 235, 326, 360, 364, 365, 369, 391, 427, 435, 436, 441, 446, 464, 507, 508, 513, 534, 536
ШУМЕНСКА КАЗА 45, 46
ШУМЕНСКО 45, 78, 156, 172, 357, 360, 408
Щ
ЩИП гр. СР Македония, СФРЮ 88, 89, 111, 156, 158, 160, 471, 513, 519
ЩИПСКО 400
ЩЪРКОВО с. Пазарджишко 378
Я
ЯБЛАНИЦА гр. 443
ЯЛОВО с. Великотърновско 247
ЯМБОЛ гр. 35, 59, 64, 118, 246, 250, 328, 370, 371, 397, 398, 446, 513
ЯМБОЛСКО 42, 71, 80, 364, 398
ЯНИНА гр. Епир, Гърция 160
ЯНТРА р. 258, 382, 436, 441, 537
ЯСЪКОРИЯ вж. Равногор
ЯШ гр. СР Румъния 28, 262

КАРТИ

Стопанско развитие 1856—1878 г. **с. 66—67**
Културно и просветно развитие 1856—1878 г. **с. 98—99**
Чествуване на Кирил и Методий и празника на българската писменост и просвета **с. 114—115**
Борба за самостоятелна национална църква след Кримската война **с. 158—159**
Националноосвободително движение 1856—1869 г. **с. 220—221**
Дейност на Българския революционен централен комитет до 1875 г. **с. 294—295**
Въстанията през 1875—1876 г. и участието на българските доброволци в Сръбско-турската война 1876 г. **с. 392—393**
Руско-турската освободителна война 1877—1878 г. **с. 448—449**
България според международните актове 1876—1878 г. **с. 468—469**

БИБЛИОГРАФИЯ

ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРИЯ. БЪЛГАРСКО ВЪЗРАЖДАНЕ 1856 – 1878

ИЗВОРИ

АБАДЖИЕВ, Т. Някои документи из архивния фонд на Иван Драсов. – *ИДА*, 10, 1965, 93–118.

Австрийска преписка по искането на турското правителство да бъде заловен и предаден Г. С. Раковски. – В: *Г. С.Раковски. Възгледи, дейност и живот.* 2. С., 1968, 201–212.

АНГЕЛОВ, Б. СТ. Из архива на В. И. Григорович; Писмо на д-р Константин Робев до В. И. Григорович. – В кн. му: *Из ист. руско-бълг. лит. връзки.* С., 1980, 169–184; 184–196.

АНДОНОВ, ИВ. Из спомените ми от турско време. Ч. 1–2. Пловдив, 1927–1928. 96 с.; 64 с.

АНДРЕЕВ, СТ. Занаятчийски тезкерета от Троян – 1872 г. – *ИБИД*, 27, 1970, 359–368.

АНКОВ, М. Спомени за размирните години /1872–1878/. Под ред. на Н. Начов. С., 1936. 179 с.

Април 1876. Спомени. Подбор и ред. Св. Гюрова и Т. Тихов. С., 1976. 927 с.

Априлското въстание 1876 г. Т. 1–3. Под ред. на А. Бурмов. С., 1954–1956.
1. Сборник от документи. Състав.: К. Възвъзова-Каратеодорова, Б. Тодорова-Петкова, В. Тилева и др. 1954. 661 с.
2. Анотации на документи и материали. Състав.: К. Възвъзова-Каратеодорова, Б. Тодорова-Петкова, В. Тилева и др. 1955. 577 с.
3. Сборник от турски документи. Състав. и прев. Б. Недков. 1956. 419 с., 131 с. факс.

АРНАУДОВ, М. Веркович и Веда Словена. Принос към историята на българския фолклор и на Българското възраждане в Македония с неизвестни писма, доклади и други документи от 1855 до 1893 г. С., 1968. 517 с.

АРНАУДОВ, М. Документи по Българското възраждане. – *ИИБЛ*, 5, 1957, 475–505.

АРНАУДОВ, М. В. Друмев в Одеса. Неиздадени писма от 1859–1861 година. – В: *Климент Търновски – В. Друмев.* С., 1927, 29–86.

АРНАУДОВ, ХР. Пълно събрание на държавните закони, устави, наставления и високи заповеди на Османската империя. Т. 1. Цариград, 1871. 13, 466 с.

Архив на Възраждането. Под ред. на Д. Страшимиров. Т. 1. Документи по политическото възраждане. С., 1908. 497 с.

Архив на Николай Павлович. 1852–1894. Подготв. за печат с обяснителни бел. В. Ацева. Под ред. и предг. на В. Паскалева. С., 1980. 580 с.

Асимилаторската политика на турските завоеватели. Сборник от документи за помохамеданчвания и потурчвания. XV–XIX в. Състав. и ред. П. Петров. 2. изд. С., 1964. 480 с. 1. изд. 1962.

Бачо Киро Петров. Материали и документи. Изд. по случай сто години от рождението му 1835–1935. Събрали А. Бурмов и Ст. Стойков. С., 1937. XII, 360 с.

БЕЛОВЕЖДОВ, Н. Първата пушка за Априлското въстание. /Записки по Копривщенското въстание в 1876 година/. С., 1901. 162 с.

БЛЪСКОВ, ВЛ. Лични спомени на Вл. Р. Блъсков от Търновското въстание и Сръбско-турската война в 1876 год. Шумен, 1897. 40 с.

БЛЪСКОВ, ИЛ. Из дневника на един стар учител /или какво е било у нашенско преди трийсет-четиридесет години/. Русе, 1885. 63 с.

БЛЪСКОВ, ИЛ. Материал по историята на нашето възраждане. Гр. Шумен. Шумен, 1907. 255 с.

БЛЪСКОВ, ИЛ. Спомени. Състав., ред., предг. и бел. Д. Леков. С., 1976. 196 с.

БОБЧЕВ, С. С. За Любена Стойчев Каравелов. По лични спомени и бележки. – В: *Юб. сб. Копривщица.* 2. С., 1937, 14–26.

БОБЧЕВ, С. С. Какъв беше Гавриил Кръстьович. Лични спомени и общи бележки. – *БС*, 6, 1899, № 1, 5–20.

БОБЧЕВ, С. С. Кануннаме от 1857 г. за чорбаджилъка в Търновския санджак. – *СпБАН*, 29, 1923, 79–101.

БОБЧЕВ, С. С. П. Р. Славейков и един негов ръкопис. – *ПСпБКД*, 61, 1901, 549–581.

БОБЧЕВ, С. С. Принос към историята на Българското възраждане. Поп Андрей Робовски: автобиография и преписка. – *СбНУНК*, 21, 1, 1905, 1–17.

БОГОРОВ, ИВ. За народна свяст, добро поминуване и родна реч. Избр. произв. Ред. и състав. Г. Боршуков. С., 1970. 293 с.

БОЗВЕЛИЕВ, К. Спомени. Кн. 1. До Освободителната война включително. Казанлък, 1942. 228 с.

БОНЕВ, Б. х. Васил Левски в София. /Из дневника на хаджи Боне Петров/. – *Р*, 3, 1940/1941, № 4, 97–115.

БОНЧЕВ, Н. Съчинения. Предг. П. Динеков. Подбор и ред. И. Сестримски. С., 1983. 472 с.

БОТЕВ, ХР. Събрани съчинения. В три тома. Т. 1–3. С., 1976.
1. Под ред. на Цв. Унджиева. 519 с.
2. Под ред. на Ст. Таринска. 503 с.
3. Под ред. на Н. Жечев. 744 с.

БОТЕВ, ХР. Съчинения. Под ред. на М. Димитров. Т. 1–3. 3. доп. изд. С., 1949–1950. 1. изд. 1945.
1. Статии. 1950. 592 с.
2. Политически статии. 1949. 416 с.
3. Стихотворения, хумор,сатира. Книжовен преглед. Кореспонденция. 1950. 640 с.

БОТЕВ, ХР. Съчинения. Автентично изд. Под ред. на А. Бурмов и Ст. Божков. Т. 1–2. С., 1950–1960.
1. Дума. Будилник. Знаме. 1950. XVI, 371 с.
2. Знаме. Нова България. 1960. 437 с.

БОТЕВ, ХР. Съчинения. Нова и пълна ред. от Иванка Хр. Ботева-Христова и Ив. Клинчаров. С., 1907. 487 с.

Ботев в спомените на съвременниците си. Събрал и изследвал Ст. Каракостов. Т. 1–2. С., 1977. 720 с.; 591 с.

Ботевите четници разказват. Сборник от писма, документи и материали. Състав. Н. Ферманджиев. С., 1975. 711 с.

БОТКИН, С. П. Письма С. П. Боткина из Болгарий 1877 г. СПб., 1893. 374 с.

БОШНАКОВ, Н. Необнародвани документи за дейността на Българския революционен комитет в град Болград – Бесарабия. – *ИМСЗБ*, 2, 1978, 205–227.

БУРМОВ, А. Поправки и добавки към издадените от Д. Т. Страшимиров документи за Васил Левски. – *БМ*, 13, 1938, № 7–8, 2–24; същото и в кн. му: *Избр. произв. в 3 т.* 2. С., 1974, 254–271.

БУРМОВ, А. Спомени на Киро Тулешков за Общото събрание на БЦРК през 1872 година. – *ОП*, 13, 1940, № 1, 24–33.

БУРМОВ, А. Христо Ботев през погледа на съвременниците си. Спомени, впечатления и изказвания на Ботеви другари и съвременници. С., 1945. 383 с.

БУЧИНА, Л. И., Т. Л. ВИНОКУРОВА и М. Я. СТЕЦКЕВИЧ. Опис на документални източници за историята на руско-българските връзки през 60-те до 70-те години на XIX в., запазени в ръкописните фондове на Държавната обществена библиотека „М. Е. Салтиков-Щедрин". С.–Л., 1978. 213 с.

България през погледа на чешки пътешественици. Състав. В. Бехиньова. С., 1984. 269 с.

Българска възрожденска критика. Представена от Г. Марков. С., 1981. 588 с.

Български автори в руския периодичен печат. 1854–1864. Статии, дописки, очерци, бележки. Т. 1. Издирила и подг. за печат Цв. Унджиева. С., 1982. 314 с.

Български възрожденски книжовници от Македония. Избрани страници. Ред. кол. Ив. Дуриданов /отг. ред./ и др. С., 1983. 364 с.

Български глас. Позив на Българския революционен центр. комитет, 1879 година, Женева. 3. изд. С., 1945. 32 с.

Българското опълчение. Т. 1–2. С., 1956–1959.
1. Септ. 1876 – юли 1977 г. Под ред. на М. Михов. 1956. LXXIII, 947 с.
2. Авг. 1877 – март 1879. Ред. и състав. М. Михов. 1959. 896 с.

ВАСИЛЬОВ, Т. Спомени за лица и събития през XIX – XX век. С., 1934. 384 с.

ВЕЛИКОВ, СТ. Из преписката на българското печатарско дружество „Промишление" в Цариград. – *ИДА*, 18, 1970, 141–162.

ВЕЛИКОВ, СТ. Преписка по описите за издаване на „Български древности" от Г. С. Раковски в Русия. – *ИДА*, 20, 1970, 175–188.

ВЕЛИЧКОВ, К. В тъмницата. Спомени от 1876 г. С., 1977. 151 с. 1. изд. 1899.

ВЕРЕЩАГИН, А. Дома и на войне. 1853–1881. Воспоминания и рассказы. СПб., 1886. II, 600 с.

ВЕСТИН, ИВ. ДЬО Пътуване в страната на въстаналите българи. Ред. Й. Митев. С., 1971. 267 с.

Война России с Турцией в 1877 году. /Русское военное обозрение/. – *ВС*, 115, 1877, № 6, 2, 141–173; 116, № 7, 2, 20–89; № 8, 2, 167–225; 117, № 9, 2, 17–86; № 10, 2, 209–299; 118, № 11, 2, 29–176; № 12, 2, 269–495; 1878, 119, № 1, 2, 35–173; № 2, 2, 243–382; 120, № 3, 2, 39–176; № 4, 2, 247–396; 121, № 5, 2, 33–168; № 6, 2, 231–354; 122, № 8, 2, 207–238; 124, № 12, 2, 233–341; 1879, 125, № 2, 2, 150–196; 126, № 3, 2, 19–29.

ВОЙНИКОВ, Д. Избрани произведения. Подг. и ред. Д. Леков. С., 1978. 339 с.

Възвание на Революционния комитет през 1876 г. – *ИБИД*, 22–24, 1948, 429–431.

ВЪЗВЪЗОВА-КАРАТЕОДОРОВА, К. Документални източници за Руско-турската освободителна война 1877–1878 г. – *ВИС*, 1977, № 2, 171–180.

ВЪЗВЪЗОВА-КАРАТЕОДОРОВА, К. Документи от войводата Хаджи Димитър във връзка с предвожданите от него чети през 1864 и 1868 г. – *ИДА*, 3, 1959, 154–162.

ВЪЗВЪЗОВА-КАРАТЕОДОРОВА, К. Писмени исторически извори от 1875/1876 г. за военната подготовка и провеждането на Априлското въстание и за Ботевата чета. – *ВИС*, 1976, № 1, 130–269; № 2, 115–215.

ВЪЗВЪЗОВА-КАРАТЕОДОРОВА, К. Спомени на Алекси Попангелов за Ангел Кънчев. – В: *Ангел Кънчев. 1850–1979*. С., 1972, 14–33.

ВЪЗВЪЗОВА-КАРАТЕОДОРОВА, К. и В. Д. КОНОБЕЕВ. „Статистическа програма или ръководител" – непубликуван ръкопис от Иван Кишелски, редактиран от Любен Каравелов. – *ИНБ„КМ"*, 12, 1972, 141–166.

Възпоменателен сборник по случай стогодишнината от освободителната Руско-турска война 1877–1878. Кн. 1. Руско-турската освободителна война 1877–1878. Док. сб. с подбрани материали от архивите и българския възрожденски печат 1876–1878. Ист. извори /май 1876–ноември 1878/. Състав. В. Тилева и др. С., 1979. 543 с.

ВЪЛЧЕВ, Г. Финландски дневници и мемоари от 1877–1878 г. С., 1978. 66 с.

ГАЗЕНКАМПФ, М. А. Мой дневник 1877–1878 гг. Испр. и доп. изд. СПб., 1908. 612 с.

ГАНЧЕВ, ДОБРЕ. Спомени. 1864–1887. Под ред. на Ст. Аргиров. С., 1939. 297 с.

ГАРВАЛОВ, П. Миналото и деятелността на Чирпанския революционен комитет от 1868 до 1877 година. [Спомени]. – *С*, 1976, № 4, 82–137.

ГАРШИН, В. Хора и война. Разкази и писма. С., 1977. 196 с.

ГЕЙСМАН, П. А. Славяно-турецкая борьба 1876–1877–1878 гг. и ее значение в истории развития Восточного вопроса. Мисли,воспоменания и впечатления. Ч. 2. Русско-турецкая война

1877—1878 гг. СПб., 1889. 218 с.
ГЕНОВА, Л. Репортажи за Освободителната война 1877—1878. Състав... С., 1978. 428 с.
ГЕНЧЕВ, Н. и Й. КАЛУДОВА. Записка относно мерките по образованието на славяните в Русия от 1865 г. — *ИДА*, 20, 1970, 121—173.
ГЕОРГИЕВ, Т. Бележки за Средногорското въстание в 1876 г. — *Мс*, 9, 1901, № 4, 221—261.
ГЕОРГОВ, ИВ. Документи от времето на нашето възраждане. — *ПСпБКД*, 63, 1903, 574—589.
ГЕОРГОВ, ИВ. Материали по нашето възраждане. — *СбНУНК*, 24, 1, 1909, I—V, 1—47.
Из архива на Рилския манастир, за учебното дело и културния живот през XIX в. до 1878 г.
ГЕРОВ, Н. Из архивата на Найден Геров. Писма, доклади и материали за възраждането на българския народ. Под ред. на Т. Панчев. Кн. 1—2. С., 1911—1914. 3, 1047 с.; 2, 1022 с.
ГЕШОВ, ИВ. Евлогий Георгиев. Чърти из живота и документи из архивата му. — *ПСпБКД*, 61, 1901, 1—18.
ГЛУШКОВ, ХР. Английски документи за търговията и стопанските възможности на българските земи през третата четвърт на XIX в. — *ИДА*, 31, 1976, 195—204.
ГЛУШКОВ, ХР. Документи от френски военен архив за руско-турската война от 1877—1878 г. — *ИДА*, 35, 1978, 175—195.
ГОРАНОВ, А. Въстанието и клането в Батак. Ист. очерк. [Спомен]. Пловдив, 1892. 104 с. Подп. Бойчо.
ГОРОВ, Г. Васил Левски в спомените на Христо Илич. — *ИП*, 1968, № 4, 92—110.
ГРУЕВ, ЙОАКИМ. Моите спомени. Пловдив, 1906. 3, 94 с.
ГЪБЕНСКИ, П. Архиепископ Йосиф Соколски като ревнител на българската просвета, по неиздадени източници. — В: *Сб. Пловд. митрополит Максим.* С., 1931, 226—249.
ГЪЛЪБОВ, Г. Ценен шуменски кадийски регистър от преди сто години. — *ИДА*, 20, 1970, 107—119.
ГЮРОВА, СВ. Възрожденски пътеписи. С., 1969. 568 с.
ДАНОВ, ХР. Г. За теб, мили роде. Избр. статии, спомени и писма. Пловдив, 1978. 358 с.
Иваница Данчов. Черти от живота и поборническата му дейност във връзка с похода на Ботевата чета. Под ред. на И. П. Церов. 3. съвсем прераб. изд. Варна, 1904. 140 с. 1. изд. 1901.
ДАСКАЛОВ, ХР. Спомени за учителската, книжовната и обществената деятелност на П. Р. Славейков в Трявна. /С допълнителни бележки от Ив. Славейков./. — *УПр*, 5, 1900, № 6, 449—480.
ДЖАМБАЗОВ, П. и Т. ДЖАМБАЗОВА. Справочные документы Русской армии по Болгарии в период Русско-турецкой войны 1877—1878 гг. — *ВИЖ*, 1978, № 3, 98—101.
ДИКУЛЕСКУ, ВЛ. Нови документи за Филип Тотю. — *ИИИ*, 14—15, 1964, 429—442.
ДИМИТРОВ, М. и Н. ТРАЙКОВ. Принос към биографията на Христо Ботев. — *ИИБЛв*, 3, 1959, 257—280.
ДИМИТРОВ, П. Лични спомени по изследването на печалните събития в България през времето на българското въстание в 1876-а година от Цариградския американски генерален консул Евгений Скайлер /Eugene Schuyler/ и по неговите заслуги към българския народ през същата 1876-а година. С., 1918. 31 с.
ДИМИТРОВ, Т. Януари Макгахан. 1844—1878 г. Биография, документи и материали. С предг. от Ц. Генов. С., 1977. 216 с.
ДИНЕКОВ, П. Търговски сношения на софиянци със Цариград през XIX век. Необнародвани писма. — *АПП*, 1, 1938, № 3, 35—47.
Дни на борба горда. Разкази на очевидци [за Априлското въстание]. Състав. М. Кръстев и И. Пехливанов. Пловдив, 1976. 252 с.
ДОБРОПЛОДНИ, С. Кратка автобиография. С., 1893. 119 с.
ДОЙЧЕВ, Л. Левски в светлина. Лични спомени и отзвуци от спомени. Изводи за биография. Предг. от Ст. Чилингиров. С., 1943. XII, 504 с.
ДОКТОРОВ, ИВ. Записки по движенията на първоначалните доброволчески чети в Сръбско-турската война и подробно описание на неизвестната до сега чета от 51 човека, която се движела с цел да търси четата на Хр. Ботев и се присъедини към нея през 1876 год. С., 1891. 142 с.
Документи за българската история. Т. 1—6. С., 1931—1951.
1. Геров, Н. Архив на Найден Геров, 1857—1876. Подреден от Т. Панчев. Ч. 1. /1857—1870/. Под ред. на М. Г. Попруженко. 1931. VIII, 592 с.
2. Геров, Н. Архив на Найден Геров. 1857—1876. Подреден от Т. Панчев. Ч. 2. /1871—1876/. Под ред. на М. Г. Попруженко. 1932. VI, 317 с.
3. Документи из турските държавни архиви /1564—1908/. Ч. 1. /1564—1872/. Подбрал и прев. П. Дорев. С., 1940. XLIX, 518 с.
4. Документи из турските държавни архиви /1564—1908/. Ч. 2. /1863—1909/. Подбрал и прев. П. Дорев. С., 1942. XLI, 308 с.
5. Документи за новата история на българския народ из Виенските държавни архиви /1830—1877/. Събрал П. Ников. Под ред. на Ст. Романски. Ч. 1. 1948. 291 с.
6. Документи за новата история на българския народ из Виенските държавни архиви /1830—1877/. Събрал П. Ников. Под ред. на Ст. Романски. Ч. 2. 1951. 415 с.
Документи за Българското възраждане от архива на Стефан И. Веркович. 1860—1893. Състав. Д. Велева и Тр. Вълов. С., 1969. 660 с.
Документи за историята на Българското книжовно дружество в Браила. Т. 1. 1868—1876. Подбрали и подг. за печат П. Миятев и Г. Димов. С., 1958. 576 с.
Документи и материали за Петко войвода. — В: *Петко войвода /1844—1900/*. С., 1954, 143—181.
Документи [писма във връзка с училищното и църковното дело в Неврокоп]. — В: *Просветното дело в Неврокоп /Гоце Делчев/ и Неврокопско през Възраждането*. С., 1979, 117—130.
ДРАГАНОВА, С. Материали за Дунавския вилает /Русенска, Силистренска, Шуменска и Тутраканска каза/ през 50-те — 70-те години на XIX в. С., 1980. 478 с.
ДРАГАНОВА, Т. Нови ръкописи и писма на Бачо Киро Петров. — *ИОМ—ВТ.*, 1, 1962, 93—99.
ДРУМЕВ, В. Съчинения. В два тома. Под ред. на Д. Леков и Ив. Сестримски. Т. 1—2. С., 1967—1968.
1. Художествени творби. 1967. 591 с.
2. Критика. Публицистика. Речи. Писма. 1968. 680 с.
ДУМЕВ, В. Из спомените на две учителки в Македония [баба Неделя Петкова и Станислава Караиванова]. — *МкП*, 1, 1924/1925, № 2, 52—66; № 3, 91—102; №

5–6, 127–150.
ЕВТИМИЙ АРХИМАНДРИТ. Из ръкописите на копривщенския въстаник Петко Бояджиев. — В: *Юб. сб. Копривщица.* 2. С., 1937, 157–179.
ЕВТИМИЙ АРХИМАНДРИТ. Неиздадени материали по миналото на Копривщица. — В: *Юб. сб. Копривщица.* 1. С., 1926, 555–719.
ЕВТИМИЙ АРХИМАНДРИТ. Непечатани писма от и до Любен Каравелов. — В: *Юб. сб. Копривщица.* 2. С., 1937, 39–57.
ЕВТИМИЙ АРХИМАНДРИТ. Писма до Неофит Рилски и др. от чорбаджи Вълко Чалъков и други копривщенски деятели. — В: *Юб. сб. Копривщица.* 2. С., 1937, 74–85.
Александър Екзарх [Писма и документи]. — *Св,* 3, 1893, № 2, 41–43; № 3, 65–67; № 4, 94–95; № 6, 126–131.
ЕНИЧЕРОВ, Н. Спомени от моето учителство в Прилеп. — *СбНУНК,* 20, 1904, 1–72.
ЖЕОРЖЕСКУ, С. Спомени от времето на войната за независимост 1877–1878 г. С., 1895. IV, 60 с.
ЖЕЧЕВ, Н. Документи по разпространението на в. „Бъдущност". — В: *Г. С. Раковски. Възгледи, дейност и живот.* 2. С., 1968, 365–370.
ЖЕЧЕВ, Н. Документи за Христо Ботев и Ботевото семейство. — *ИДА,* 9, 1965, 113–133.
ЖЕЧЕВ, Н. За просветното дело в Шумен и Шуменско през Възраждането. — *ИДА,* 32, 1976, 103–124.
ЖЕЧЕВ, Н. и Р. СТОЯНОВА. Записки на Георги Бочаров за дейността на Габровската чета — 1876 г. — *ИДА,* 31, 1976, 103–141.
ЖЕЧЕВ, Н. Из кореспонденцията на българските политически затворници и заточеници от 60–70-те години на XIX в. — *ИДА,* 7, 1963, 220–264.
ЖЕЧЕВ, Н. Материали за четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа. — *ИДА,* 15, 1968, 139–175.
ЖЕЧЕВ, Н. Спомени на Михаил К. Сарафов /60–70-те години на XIX в./. — *ИДА,* 4, 1979, 157–202.
ЖИНЗИФОВ, Р. Съчинения. Подбор и ред. Д. Леков. С., 1969. 488 с.
ЖИНЗИФОВ, Р. Публицистика. В два тома. Т. 1–2. С., 1964.
1. Състав. Цв. Унджиева и Д. Леков. 390 с.
2. Състав. Цв. Унджиева, Д. Леков и Ил. Конев. 346 с.
ЗАБУНОВ, И. Д. Нови материали за Любен Каравелов. — В: *Бълг. възраждане и Русия.* С., 1981, 502–524.
ЗАИМОВ, СТ. Извънредния съд и неговото заседание на 11 август 1876 година. — *Мс,* 4, 1894, № 3–4, 266–278; № 9–10, 742–758.
ЗАИМОВ, СТ. Миналото. /Белетристически и исторически очерци из областта на българските движения от 1870–1877 г./. Кн. 1–4. Варна, 1884–1888.
1. 1884. XXV, 150 с.
2. Арабаконашкото събитие. 1884. X, 261 с.
3. Димитър Общи и убийството на дякона Паисий в Орхание. Пловдив, 1887. 192 с.
4. Тракийското съзаклятие. Атанас Узунов и убийството на хаджи Ставри в Хасково. Пловдив, 1888. II, 176 с.
ЗАИМОВ, СТ. Миналото. Етюди върху записките на Захари Стоянов. С., 1895. 224 с.
ЗАИМОВ, СТ. Очерки и спомени из деятелността на българските тайни революционни комитети. 1869–1899. Т. 1–3. Пловдив, 1898–1899. 2, 216 с.; 6, 272 с.; 6, 396 с.
ЗАИМОВ, СТ. Миналото. Очерки и спомени из деятелността на българските тайни революционни комитети от 1869–1877 година. Под ред. на А. Меламед. С., 1983. 732 с.
Записки графа Н. П. Игнатьева. — *ИВ,* 135, 1914, № 1, 49–75; № 2, 441–462; № 3, 805–836; 136; № 4, 50–85; № 5, 430–468; № 6, 825–863; 137, № 7, 54–93.
Записки графа Н. П. Игнатьева /1864–1874/. — *ИМИД,* 1914, № 1, 93–135; № 2, 66–105; № 3, 92–121; № 4, 75–103; № 5, 129–148; № 6, 147–168; 1915, № 1, 142–174; № 2, 164–189; № 3, 160–175; № 4, 223–236; № 6, 109–127.
Зарубежные славяне и Россия. Документы архива М. Ф. Раевского. 40–80 годы XIX века. М., 1975. 576 с.
ЗАХАРИЕВ, Ц. Записки на... по Тревненското въстание. Събрани и наредени от М. Цанева-Илийчева. Трявна, 1932. 64 с.
ЗЛАТАРОВ, ИВ. Жално историческо събитие по клането на село Бояджик. /Спомен от 1876 г./. Сливен, 1886. 54 с.
ЗЛАТАРСКИ, В. Две писма на дядо Йосифа Соколски. — В: *Хр. Г. Данов. Юб. сб.* Пловдив, 1905, 197–223.
ЗЛАТАРСКИ, В. Четири писма от Диарбекир. — В: *Сб. Пловд. митрополит Максим.* С., 1931, 189–203.
ИВАНОВ, А. Борбите на българите за черковно-училищни правдини в гр. Неврокоп. [Спомени]. — В: *Просветното дело в Неврокоп /Гоце Делчев/ и Неврокопско през Възраждането.* С., 1979, 179–192.
ИВАНОВ, АТАНАС, РАЙЧО ИЛ. БЛЪСКОВ и ЮРДАН НЕНОВ. Автобиографии. Състав., предг. и бел. Н. Жечев. С., 1979. 183 с.
ИВАНОВ, В. Марин Дринов до Георги Груев в Цариград. Седем неизвестни писма на българския историк от 1869–1870. — *БМ,* 13, 1938, № 10, 629–640.
ИВАНОВ, Й. Български старини из Македония. От IX в. до Освобождението — 1878 г. С., 1970. XI, VII, 704 с. Фотокопие на изд. 1931 г. 1. изд. 1908.
ИВАНОВ, П. Възпоменания от разбърканите времена. Пловдив, 1884. 47 с.
ИВАНОВ, ХРИСТО — ГОЛЕМИЯ. Спомени. Състав., предг. и бел. В. Тилева. С., 1984. 153 с.
ИВАНОВ, Ю. Документи по нашето възраждане. — *СбНУНК,* 21, 1, 1905, 1–111.
ИВИЋ, А. Аустриски извештаји о бугарским револуционарима /1868–1875/. — *СпБАН,* 31, 1937, 1–15.
ИГНЯТОВИЧ, ДЖ. Сръбски документи по българското възраждане. Г. С. Раковски и Сърбия. /Архивни и печатни материали/. — В: *Г. С. Раковски. Възгледи, дейност и живот.* 2. С., 1968, 213–360.
Из миналото. Документи по политическото ни възраждане: писма, позиви, дневника на Панайот Хитовата чета през 1867 и законът й. Кн. 1–2. Елена, 1926–1927. 295 с.; 400 с.
Избавлението 1878. Руско-турската освободителна война 1877–1878 в спомени и очерци на българи очевидци. Състав. Т.Тихов. С., 1978. 216 с.
ИКОНОМОВ, П. Материали за Христо Ботевата чета. Бележки и документи за участието на Димитър Икономов в народните движения. По случай 50-годишнината на Ботев. 2. доп. изд. Плевен, 1926. 50 с. 1. изд. 1901; 3. съкр. изд. 1966.
ИКОНОМОВ, Т. Мемоари. Подбор и ред. Т. Жечев. С., 1973.

643 с.
Иларион Макариополски в спомените на митрополит Василия. — В: *Иларион Макариополски митрополит Търновски.* С., 1925, 49—70.
ИЛИЕВ, Б. Документи за четата на Таньо Стоянов и за някои участници в нея. — *ИДА,* 33, 1977, 177—203.
ИНОКЕНТИЙ АРХИМАНДРИТ. Копирните книги на Варненската българска община /1868—1875/. — *ДК,* 1930, № 43, 121—129.
ИРЕЧЕК, К. Из архива на Константин Иречек. Т. 1—3. Подбрал и подготвил П. Миятев. С., 1953—1963. 488 с.; 383 с.; 348 с.
ИРЕЧЕК, К. Пътувания по България. Прев. Ст. Аргиров. С., 1974. 1040 с.
ИХЧИЕВ, Д. Турските документи на Рилския манастир. Прев. и наредил... С., 1910. 819 с.
ЙОНКОВ, ХР. Панагюрище. Център на Априлското въстание. Научно-документален исторически албум. С., 1975. 360 с.
КАЛУДОВА, Й. Документи за черковно-националните борби в Ахъчелебийска каза /Смолянско/. — В: *Родоп. сб.* 2. С., 1969, 321—387.
КАПИТАНОВ, ХР.Румънски официални документи за революционните събития в България през 1876 г. — *ИДА,* 16, 1968, 137—165.
КАРАВЕЛОВ, Л. Съчинения. Пълно събрани. Под ред. на А. Бурмов и Ст. Божков. Т. 1—6. С., 1942—1943.
1. Стихотворения. 1942. 231 с.
2. Повести. 1942. 223 с.
3. Повести и разкази. 1942. 270 с.
4. Повести и разкази. 1942. 208 с.
5. Повести и разкази. 1942. 276 с.
6. Повести и разкази. 1943. 340 с.
КАРАВЕЛОВ, Л. Събрани съчинения. В девет тома. Т. 1—9. Ред. кол. Цв. Унджиева и др. С., 1965—1968.
1. Страници из книгата за страданията на българския народ. Повести и разкази. 1965. 636 с.
2. Повести и разкази. 1965. 464 с.
3. Повести и разкази. 1966. 695 с.
4. Стихотворения, драми, мемоари. 1966. 696 с.
5. Фейлетони. 1966. 632 с.
6. Критика, фолклор. 1966. 616 с.
7. Публицистика.1967. 724 с.
8. Публицистика. 1967. 656 с.
9. Публицистика. Писма. 1968. 843 с.
КАРАВЕЛОВ, Л. Съчинения. Под ред. на З. Стоянов. Т. 1—8. Русе, 1886—1888.
1. Стихотворения. 1886. XII, 236 с.
2. Повести и разкази. 1887. 3, 238 с.
3. Повести и разкази. 1887. 1, 247 с.
4. Повести и разкази. 1887. 1, 252 с.
5. Повести и разкази. 1887. 1, 298 с.
6. Повести и разкази. 1887. 1, 256 с.
7. Повести и разкази. 1887. 1, 228 с.
8. Повести и разкази. 1888. 1, 254 с.
КАРАВЕЛОВ, Л. и ХР. БОТЕВ. Знаеш ли ти кои сме? Неиздадени фейлетони. Ред. и коментар от А. Бурмов. С., 1947. 603 с.
КАРАВЕЛОВ, Л. Из архива на Любен Каравелов. Ръкописи, материали, документи. Подбрали Д. Леков, Цв. Унджиева, Л. Минкова. С., 1964. 708 с.
КАРАВЕЛОВ, Л. Публицистиката на Любен Каравелов. Статии, дописки и писма. Издирил и подг. за печат М. Димитров. Т. 1—2. С., 1957—1965.
1. До излизането на вестник „Свобода" /1860—1869/. 1957. 688 с.
2. /1860—1878/. 1965. 560 с.
КАРАЕВ, Н.-ДУДАР и Г. Н. КАРАЕВ. Записки на опълченеца Николай-Дудар Караев. Предг. Ц. Генов. С., 1984. 53 с.
КАРАНОВ, Е. Спомени. Бел. и коментар Н. Ферманджиев. С., 1979. 85 с.
КАРАПЕТРОВ, П. Кратко описание на Панагюрското въстание, провъзгласено на 20-ти априлий 1876 година и на по-важните събития след него в Турското царство додето се освободи градът Панагюрище от турско владение на 31-и декември 1877 год. Средец, 1893. 6, 128 с. Авт. подп. Черновежд.
КАРАПЕТРОВ, П. Няколко записки от сегашния век. — *СбНУНК,* 6, 1891, 379—425. Авт. подп. П. Черновежд.
КАРАПЕТРОВ, П. Спомени за унията на 18 декември 1860 год. — *СбНУНК,* 11, 1894, 326—345.
КАРАПЕТРОВ, П. Цариградски спомени. От Средногорското въстание /1876 год./ до Берлинския конгрес /1878 год./. — *БС,* 6, 1897, № 1, 44—52; № 2, 169—189.
КАРЕЛИН, К. К. Путевые картины в Болгарии в 1877—1878 гг. СПб., 1883. 186 с.
КАСАБОВ, ИВ. Моите спомени от възраждането на България с революционни идеи. С., 1905. 137 с.
КЕНДЕРОВА, СТ. Нови документи на арабски и османотурски език за българските заточеници в Анкя през 1868—1877 г. — *ВИС,* 1979, № 1, 96—106.
КИРЕЕВ, Н. А. Письма и записки Н. А. Киреева о балканских событиях 1876 года. Подготовил С. Н. Никитин. — В: *Слав. сб.* М., 1948, 93—120.
КИРИЛ ПАТРИАРХ БЪЛГАРСКИ. Граф Н. П. Игнатиев и българският църковен въпрос. 1. Изследване и документи /1864—1872/. С., 1958. 568 с.
КИРИЛ ПАТРИАРХ БЪЛГАРСКИ. Принос към българския църковен въпрос. Документи от Австрийското консулство в Солун. С., 1961. 224 с.
КИРОВ, Г. Летописът на Женда Вичов от Котел. — *СбНУНК,* 12, 1895, 359—378.
КИСИМОВ, П. Исторически работи. Моите спомени. Ч. 1—4. С., 1898—1903. 124 с.; 108 с.; 162 с.; 100 с.
КИСОВ, СТ. Българското опълчение в Освободителната руско-турска война 1877—78. Действията на 3-та дружина от българското опълчение. Въспоменания... С., 1897. 468 с.
КОВАЧЕВ, М. Зограф. Изследвания и документи. Ч. 1. С., 1942. XXXI, 383 с.
КОЗЬМЕНКО, И. В. Из истории Болгарского ополчения /1876—1877/. — В: *Слав. сб.* М., 1948, 121—131.
КОЗЬМЕНКО, И. В. Переписка И. С. Аксакова с кн. В. А. Черкасским /1875—1878/. Подготовила.... — В: *Слав. сб.* М., 1948, 132—199.
КОЙЧЕВА, В. Спомени на Минко Минев за Освободителната война. — *ИДА,* 34, 1977, 257—289.
КОЙЧЕВА, П. Тълковният речник на Найден Геров — източник на сведения за музикалния бит на българите. — *ИИМуз,* 15, 1970, 261—303.
КОЛАБАШЕВ, Д. Помощи, изпратени от руски благотворителни дружества и частни лица на българското население /1876—1880/. — *ИДА,* 34, 1977, 197—210.
КОЛЕВ, К. Нови документи за Априлското въстание в Сливенски революционен окръг. — *ИДА,* 33, 1977,

159–176.
КОСТАДИНОВА, Л., В. ФЛОРОВА и Б. ДИМИТРОВА. Българо-руски научни връзки XIX–XX век. Писма и документи. С., 1968. 408 с.
КОСТАДИНОВА, Л. и П. СВИРАЧЕВ. Към историята на руско-българските научни отношения през XIX–XX век. /По непубликувани материали от личните фондове на Архива при БАН/. – *СпБАН*, 1972, № 2–3, 117–129.
КОСТЕНЦЕВ, А. Спомени. Бел., комент. и речн. К. Стоилова. С., 1984. 176 с.
КРАЕВ, ИЛ. Още от спомените на останалите живи сратници и съвременници на Левски в Ловеч. – В: *Ловеч и Ловчанско*. 7. С., 1938, 201–226.
Кратки бележки по историйката на учебните ни заведения в гр. Солун. [Спомени]. – В: *Матер. ист. учебн. дело България*. 2. С., 1905, 90–103. Подп. Веселин К. А.
КРЕСТИЧ, В. Писмата, заради които Любен Каравелов бил арестуван след убийството на княз Михаил Обренович. – *ИНА*, 3, 1966, 101–143.
КРЕСТОВСКИЙ, В. Двадцать месяцов в действующей армии 1877–1878 гг. Письма в редакцию „Правительственного вестника" от ее официального корреспондента. Т. 1–2. СПб., 1879. XVI, 607, XXXV с.; XVI, 671 с.
КУКУМЯВКОВ, Д. Спомен от Сливенското въстание в 1876 г. Ч. 1. Сливен, 1885. VIII, 160 с.
КЪНЕВ, Н. Бележки за Старозагорското въстание на Христо Стойнов Шиваров, секретар-деловодител на Старозагорския революционен комитет. – *ИДА*, 18, 1970, 179–223.
КЪНЧЕВ, ПОП МИНЧО. Видрица. Спомени, записки, кореспонденция. Ръкописа проучили и подг. К. Възвъзова-Каратеодорова, Т. Тихов. С., 1983. 726 с.
КЮЧУКОВ, Н. Записки на ... другар на Хр. Ботев. 1875–1876. Сливен, 1900. 160 с.
ЛАЗАРКОВ, Н. Спомени /из робското минало на град Дупница/. Дупница, 1924. 108 с.
Васил Левски и неговите сподвижници пред турския съд. Документи из турските архиви. С., 1952. XII, 463 с.
Левски в спомените на съвременниците си. Събрал и изследвал Ст. Каракостов. 3. осн. прераб. изд. С., 1973. 568 с. 1. изд. 1940.
ЛЕВСКИ, В. Документално наследство. Юбилейно издание по случай 110 г. от гибелта му. Ред. К. Възвъзова-Каратеодорова и Н. Генчев. С., 1973. 351 с.
ЛЕКОВ, Д. Първият вариант на мемоарите „Моето пътуване по Стара планина". – *ИИИ*, 23, 1974, 199–234.
ЛИПРАНДИ, И. П. Взгляд на настоящий театр военных действий на Дунае и на содействие, которое мы можем встретить в Болгарии. Из записок... М., 1878. 80 с.
ЛИХАЧЕВА, Л. П. Болгарское воззвание „К християнам" /1876/ [за Априлското въстание]. – В: *Слав. архив*. М., 1962, 84–94.
ЛУКАНОВ, ИЛ. В. Левски в преценката на един свой съвременник. /Неизвестни писма на Илия п. Луканов/. – *ИИБЛв*, 2, 1956, 253–281.
МАЖДРАКОВА-ЧАВДАРОВА, О. Въстанието във Великотърновско през 1876 г., отразено в документи и периодичен печат. – В: *Бачо Киро. Сб.* В. Търново, 1967, 100–113.
МАЖДРАКОВА-ЧАВДАРОВА, О. Към историята на българската стопанска емиграция и гурбетчийството след Кримската война. – *ИНБ„КМ"*, 16, 1981, 87–123.
МАКГАХАН, Д. А. Турските зверства в България. Писма на спец. кореспондент на „Daily News". Прев. Ст. Стамболов. С., 1880. IX, 176, XIV с.; на англ. ез.: The Turkish Atrocities in Bulgaria. /English and Bulgarian Text on Opposite Pages/. Transl. into Bulgarian and Introductory Note by Th. D. Dimitrov. Geneva, 1966. XIV, 173 p.
МАКЕДОНСКИ, ХР Записки на Христо Н. Македонски 1852–1877. Ред. Д. Димитров. 3. изд. С., 1983. 268 с. 2. изд. 1973; 1. изд. 1896.
МАКЕНЗИ, Д. М. и А. П. ЪРБИ. Пътувания из славянските провинции на Европейска Турция. Предг. А. Пантев. С., 1983. 147 с.
МАКСИМОВ, Н. В. Две войни. 1876–1878 гг. Воспоминания и рассказы из событий последных войн. В двух частях. Ч. 2. Война в Болгарии. СПб., 1879. 241–569.
МАНЧЕВ, В. Спомени. Дописки. Писма. Състав., бележки и комент. Цв. Нанова и Ю. Николова. Предг. Д. Леков. С., 1982. 180 с.
МАРКОВ, Н. Спомен от Габрово през 1876 год. – В: *Юб. сб. 25 г. I випуск Габр. Априловска гимн.* Пловдив, 1900, 142–160.
МАРКОВСКИ, ИВ. Спомени и очерки из българските революционни движения. 1868–1878. Състав. и бел. В. Трайков, Д. Марковски, Г. Цанков. Под ред. на В. Трайков и Д. Марковски. С., 1976. 368 с.
Материали из дейността на Славянския благотворителен комитет в Москва. – *БИБ*, 2, 1929, № 4, 178–202.
Материали за историята на Българското възраждане. – *СбНУНК*, 3, 1890, 395–404; 4, 1891, 621–641; 5, 1891, 518–530; 6, 1891, 473–478; 7, 1892, 506–512; 8, 1892, 419–437; 9, 1893, 732–736; 10, 1894, 590–608; 11, 1894, 771–778; 12, 1895, 640–648; 13, 1896, 682–687; 15, 1898, 1–32.
МИЛАДИНОВ, Д. и К. МИЛАДИНОВ. Съчинения. Писма, дописки, стихотворения. Състав. Н. Табаков. С., 1965. 188 с.
МИЛАДИНОВ, Д. и К. МИЛАДИНОВ. Преписка. Издирил, комент. и ред. Н. Трайков. С., 1964. 276 с.
МИЛАДИНОВА, Е. Автобиография на поп Неделько Иванов, участник в Априлското въстание. – *ИНБ„КМ"*, 12, 1972, 167–185.
МИЛАДИНОВА, М. Извори за музикалната култура на Българското възраждане. – В: *Из ист. бълг. муз. култура XIX и нач. XX в.* С., 1979, 119–128.
МИЛЕТИЧ, Л. Из живота на българите в Солунско. По животописни спомени на дядо Трайко Кехайов от с. Ватилък. – *МкП*, 8, 1932/1933, № 1, 65–97.
МИЛЮТИН, Д. А. Дневник Д. А. Милютина. Ред. и примеч. П. А. Зайончковского. Т. 2–3. М.,1949–1950.
2. 1876–1877 гг. 1949. 290 с.
3. 1878–1880 гг. 1950. 323 с.
МИНЕВ, Д. Документи от Българското централно благотворително общество в Букурещ през 1876 година. – *ИКНКсхн*, 1, 1947, 227–234.
МИНКОВА, Л. Корреспонденция болгар с Нилом Александровичем Поповым. – *BHR*, 1974, № 1, 83–102; № 3, 72–97.
МИНКОВА, Л. Писма на М. Дринов до О.М. Бодянски и Н. А. Попов, съхранявани в архивите на СССР. – *ИНБ„КМ"*, 12, 1972, 287–301.

МИТЕВ, Й. Два турски документа за революционни прояви в гр. Свищов през 1867 година. — *ВИС*, 1969, № 1, 49—57.

МИТЕВ, Й. Документи за пребиваването на Г. С. Раковски в Одеса през 1866 г. — В: *Г. С. Раковски. Възгледи, дейност и живот*. 2. С., 1968, 371—377; същото и в: *ВИС*, 1963, № 1, 101—107.

МИТЕВ, Й. и М. ПЕНКОВА. Писма и спомени относно дейността на Отон Иванов от навечерието и по време на Априлското въстание 1876 година. — *ИВИНД*, 21, 1976, 158—181.

МИТЕВ, Й. Сведения за Априлското въстание и турските жестокости в България през 1876 г. в Архива при Министерството на външните работи на Италия. — *ИДА*, 26, 1973, 199—218.

МИТЕВ, Й. Сведения за приходите, данъците и демографския баланс на някои български селища в Северна България, съдържащи се в официалната преписка на турската власт в навечерието на Освобождението. — *ИДА*, 19, 1970, 287—298.

МИХАЙЛОВА-МРЪВКАРОВА, М. Документи за просветното дело през XIX век в Османската империя, съхранявани в Ориенталския отдел на Народната библиотека „Кирил и Методий". — *ИНБ„КМ" БСУ„КО"*, 7, 1967, 306—353.

МИХАЙЛОВА-МРЪВКАРОВА, М. Опис на турски документи за съпротивата и национално-революционните борби на българския народ през XIX век. Състав. ... Ред. К. Възвъзова-Каратеодорова и Б. Цветкова. С., 1984. 343 с.

МИХАЙЛОВА-МРЪВКАРОВА, М. Турски документи за производството на розово масло в Старозагорско през XIX век. — *ИНССМ*, 3, 1979, 130—140.

МИХОВ, Н. Населението на Турция и България през XVIII и XIX в. Библиогр.-статист. изследвания. Т. 1—5. С., 1915—1968. XVIII, 483 с.; XIV, 382 с.; XII, 486 с.; XIV, 557 с.; 172 с.

МИШЕВ, Д. Документи за пробудата на българите в гр. Силистра. — В: *Силистра и Добруджа*. 1, С., 1927, 292—336.

МИШЕВ, Д. Едно писмо на прочутия даскал Джинот до Н. П. Тъпчилещов. — *М*, 1, 1909/1910, № 2, 187—202.

МИЯТЕВ, П. Документи за българската и сръбската история из маджарските държавни архиви. 1868—1878. С., 1966. 186 с.

МИЯТЕВ, П. Един турски документ по избухването и потушаването на Априлското въстание. — *УПр*, 38, 1939, № 1, 62—73.

МИЯТЕВ, П. Един турски документ за комитетско движение в Северна Добруджа през 1867—1868 г. — *ИИБИ*, 3—4, 1951, 367—410.

МИЯТЕВ, П. Към ранната подготовка на Априлското въстание. /Документи за националноосвободителното ни движение из маджарските държавни архиви/. — В: *Април. въст. и Бълг. правосл. църква*. С., 1977, 559—580.

МИЯТЕВ, П. Маджарски пътеписи за Балканите XVI—XIX в. Подбор, прев. и коментар ... С., 1976. 144 с.

МИЯТЕВ, П. Няколко турски документа из нашето близко минало. — *ГПНБМ*, за 1940/1941, 1942, 140 с. 2 л. факс.

МИЯТЕВ, П. Разкриване на революционните комитети през 1872 година по турски документи. — В: *Възпоменателна книга за Васил Левски*. 1837—1873—1937. Пловдив, 1937, 84—93.

МОРАВЕНОВ, К. Паметник на пловдивското християнско население в града и за общите заведения по произносно предание. Подарен на Българското читалище в Цариград 1869 г. Състав., прев., бел. и комент. В. Тилева и З. Нонева. Пловдив, 1984. 315 с.

МУРАВЬЕВ, А. Переписка с восточными иерархами по греко-болгарскому вопросу. — *ТКДА*, 1873, № 1, 105—148.

МУСЕВИЧ-БОРИКОВ, А. Документи за Освободителната война 1877—1878. Из тайната архива на Военно-историческата комисия при Главния генерален щаб в Петербург. — *СпБАН*, 31, 1937, 1—54.

НАЗАРОВА, Л. Н. Письма Ю. П. Вревской. /Из истории русско-болгарских отношений 1877—1878 годов/. — В: *Слав. лит. связи*. Л., 1968, 231—245; на бълг. ез.: Писма на милосърдната сестра Юлия Петровна Вревская от фронта през 1877 г. — *ВИС*, 1960, № 2, 11—124.

НАТАНАИЛ МИТРОПОЛИТ ОХРИДО-ПЛОВДИВСКИ. Жизнеописание. /Автобиографични бележки/. Съобщава А. Станков. — *СбНУНК*, 25, 1, 1909, 1—77.

НАЧОВ, Н. Из кореспонденцията на Н. П. Тъпчилещов. — В: *Сб. Калоферска дружба*. 1. С., 1908, 85—117.

НЕДКОВ, Б. Турски документи за Ботевата чета. — В: *Хр. Ботев. Сб*. С., 1949, 675—766.

НЕДКОВ, Б. Турски документи за въстанието в Шумен /Коларовград/ през септември 1875 г. — *ИДБ„ВК"*, за 1956, 1958, 231—259.

НЕМИРОВИЧ-ДАНЧЕНКО, В. И. Год войны. Дневник русского корреспондента. 1877—1878. 3. изд. Т. 1—3. СПб., б. г. 327 с.; 374 с.; 175 с. 1. изд. 1878; на бълг. ез.: Години на война. /Записки на военния кореспондент/. С., 1977. 232 с.

Немски извори за българската история. Т. 1. Под ред. на В. Паскалева, К. Косев и М. Донева. С., 1973. 296 с. /Извори за бълг. история. 18/.

НЕМСКИ, Н. Н. Нови данни за експлоатацията на населението в Пловдивския край през XIX в. — *ГМП*, 4, 1965, 141—211.

Неофит Бозвели, Г. С. Раковски, Добри Чинтулов, Бачо Киро Петров, Васил Друмев в спомените на съвременниците си. Под ред. на И. Тодоров и др. С., 1979. 724 с.

НЕОФИТ РИЛСКИ. Българска граматика. Фототип. издание. [С предг. от Хр. Пъртев]. С., 1984. 244 с.

НЕОФИТ РИЛСКИ. Приписки в библиотеката му. Подбор и подг. за печат. Д. Леков и А. Алексиева. С., 1976. 287 с.

НИКИТИН, С. А. Неопубликованный проект государственного устройства Болгарии. — В: *Слав. архив*. М., 1959, 126—139.

НИКОВ, П. Архивата на Варненската митрополия от преди Освобождението. — *ГСУифф*, 18, 1922, 1—20.

НИКОВ, П. Българското възраждане във Варна и Варненско. Митрополит Йоаким и неговата кореспонденция. С., 1934. 494 с.

НИКОЛИЋ, И. Непознати писма на Л. Каравелова. — *ЗбИМС*, 11—12, 1975, 145—152.

Райчо Николов. 1840—1885. По случай 130 г. от рождението му, 116 г. от подвига му през 1854 и 85 г. от смъртта му. Сб. биогр. материали и документи. Състав. Т. Драганова и П. Ибришимова. В. Търново, 1970. 55 с.

НИКОЛЬСКАЯ, А. А. Болгарские революционные прокламации 60-х годов XIX в. — В: *Слав. архив.* М., 1961, 10–29.

О действиях армии Сулеймана-паши. /По документам турецкого военного суда. — *ВС,* 1879, № 1, 127–159; № 2, 308–352; № 3, 203–230; № 6, 330–348; № 7, 122–149; № 11, 119–151; № 12, 328–350. Подп. Е. У.

Обзор на архивните фондове, колекции и единични постъпления, съхранявани в Български исторически архив. Кн. 1–4. С., 1963–1973.

1. От фонд № 1 до фонд № 26. Под ред. на К. Възвъзова-Каратеодорова. 1963. 250 с.

2. От фонд № 28 до фонд № 86. Състав. Б. Константинова, Ст. Маслев, Е. Миладинова, З. Нонева, Е. Павлова, В. Петкова, А. Райкова, В. Тилева. 1966. 246 с.

3. От фонд № 87 до фонд № 177. Под ред. на К. Възвъзова-Каратеодорова. 1970. 226 с.

4. От фонд № 178 до фонд № 248. Под ред. на К. Възвъзова-Каратеодорова. 1973. 295 с.

ОБРЕТЕНОВ, Н. Спомени за българските въстания. С характеристики, добавки и поправки от М. Арнаудов. 3. изд. С., 1983. 334 с. 1. изд. 1943.

ОДЖАКОВ, П. Влиянието на Русия върху образованието на българите до Освобождението. Съобщава... — В: *Матер. ист. учебн. дело България.* 2. С., 1905, 19–39.

ОДЖАКОВ, П. Южнославянски пансион на г-на Тодора Николаевича Минкова — гр. Николаев. Съобщава... В: *Матер. ист. учебн. дело България.* 2. С., 1905, 40–56.

ОРЕШКОВ, П. Руска държавна преписка по нашето освободително движение /1866–1868/. — *СпБАН,* 52, 1935, 255–328.

Освобождение Болгарии от турецкого ига. Документы в 3 томах. Т. 1–2. М., 1961–1964. 716 с.; 646 с.

Освобождението 1878. Спомени. Ред. кол. Е. Миладинова, Е. Павлова и Т. Тихов. С., 1978. 1000 с.

ПАНТЕВ, А. Чужди документи за Ангел Кънчев. — В: *Ангел Кънчев. 1850–1970.* С., 1972, 43–46.

ПАРЕНСОВ, П. Д. Из прошлого. /Воспоминания офицера генерального штаба о войне 1877–1878 гг./. — *РС,* 1899, 98, 131–159; 99, 629–648; 100, 151–174; 335–358; 603–633; 1903, 113, 95–121.

ПАСКАЛЕВА, В. и Р. ПАТЪРЧАНОВА. Райна княгиня /Райна Попгеоргиева Футекова/. Автобиография, документи и материали. Състав. . . . С., 1976. 232 с.

ПЕНКОВА, М. Учителският събор в Шумен през 1873 г. и резултатите от неговите решения. — *ИДА,* 19, 1970, 157–188.

Переписка П. Д. Паренсова с К. В. Левицким перед началом военных действий в Турции. /дек. 1876—апр. 1877/. — *РС,* 1906, 124, 605–652.

ПЕТРОВ, П. ХР. Кореспонденция на българи с Щросмайер, Рачки и Шишич. — *ИИИ,* 18, 1967, 247–288.

ПЕТРОВ, П. ХР. Материали за съдебното дело в Свищов и Търново /1871–1877/. — *ИБИД,* 29, 1974, 423–449.

От архива на хърватския правен историк В. Богишич.

ПЕТРОВ, П. ХР. Страница от времето на робството. — *ГСУфиф,* 57, 2, 1964, 67–89.

ПЕТРОВ, Ц. Документи от фонда на Георги Бочаров по въпроса на стопанския и политическия живот преди Освобождението. — *ИДА,* 24, 1972, 167–196.

ПЕШЕВ, П. Историческите събития и деятели в навечерието на освобождението ни до днес. /С бележки за живота ми. Чуто, видяно и преживяно/. 2. доп. и илюстр. изд. С., 1929. 864, XVIII с. 1. изд. 1925.

ПЛЕТНЬОВ, Г. Един документ за търговията в Дунавския вилает от 1873 година. — *ТВТУ„КМ",* 11, 2, 1974, 1–20.

По следите на насилието. Документи за помохамеданчвания и потурчвания /XIV–XIX в./. Състав. П. Хр. Петров. С., 1972. 583 с.

Положението на българския народ под турско робство. Документи и материали. Състав. и ред. Н. Тодоров. С., 1953. XX, 464 с.

ПОПГЕОРГИЕВ, Й. Материали по църковната борба. — *СбНУНК,* 22–23, 1, 1906/1907, 1–80; 24, 1, 1909, 1–370.

ПОПКОНСТАНТИНОВ, ХР. Спомени, пътеписи и писма. Пловдив, 1970. 528 с.

Съдържа: Страшната пролет в Ахъчелеби през 1876 г. От Витоша до Родопа. Писма от Родопите.

ПОПОВ, А. Документи по Възраждането. /Из кондиките на Сливенската църковна община/. — В: *Юб. сб. бълг. нар. ч-ще „Зора" Сливен.* С., 1910, 228–243.

ПОПОВ, Н. Две заповеди на валията в Русе, с които се забранява да бъдат разпространявани в пределите на Османската държава книгите на Раковски и неговия вестник „Бъдущност". — В: *Г. С. Раковски. Възгледи, дейност и живот.* 2. С., 1968, 361–363.

ПОПОВ, Н. Документи за съвместна антифеодална борба на турци и българи в Източна България през 60-те години на XIX в., съхранявани в Ориенталския отдел на Народна библиотека „Кирил и Методий". — *ИНБ„КМ"БСУ„КО",* 5, 1965, 99–129.

ПОПОВ, Н. и К. ВЪЗВЪЗОВА-КАРАТЕОДОРОВА. Документи за четническото движение през 1867/1868 г. — *ИНБ„КМ",* 9, 1969, 171–190.

ПОПОВА, СН. Спомените на участници, очевидци и съвременници като извор за изучаване на Априлското въстание в Първи революционен окръг. — В: *Април. въст. в I Търновски револ. окръг 1876.* С., 1978, 293–306.

ПОПСАВОВА, Д. Опис на сбирката „Портрети и снимки" в Народната библиотека „Кирил и Методий". В три части. Ч. 1. Портрети на лица и снимки на събития, исторически обекти, паметници и чествувания, свързани с националноосвободителните борби на българския народ до освобождението му от османско иго в 1878 г. С., 1975. 504 с.

Походный дневник Северного отряда /1877–1878 гг./. Из бумаг княза А. М. Дондукова-Корсакова. — *СН,* 1905, № 9, 31–175.

ПРЕРАДОВИЧ, Ф. М. ДЕ. Из воспоминаний о Русско-турецкой войне. 1877–1878 гг. СПб., 1881. 362 с.; на бълг. ез.: Спомени за руско-турската война 1877–1878 г. С., 1977. 272 с.; Българското опълчение в Руско-турската война 1877–1878 г. Възпоменания на бившия командир на I-та бригада от бълг опълчение. Русе, 1884. 344 с.

Протокол, подписанный Россией, Германией и Великобританией и Италией по Балканским делам. Лондон. 19/31 марта 1877 г.; Сан-Стефанский прелиминарный мирный договор. Сан-Стефано. 19.II — 3.III.1878 г.; Соглашение между Россией и Великобританией об изменении Сан-Стефанского догово-

ра. Лондон. 18.V.1878 г.; Берлинский трактат. Берлин 1 июля 1878 г. — В: *Сборник договоров России с другими государствами 1856—1917 гг.* М., 1952, 156—158; 159—175; 176—179; 181—206.

Протоколи на Българския народен събор в Цариград през 1871 г. С., 1911. XXXIV, 178 с.

Протоколи от съдебния процес срещу Атанас Узунов и другите подсъдими по Хасковското покушение през 1873 година. Под ред. на К. Възвъзова-Каратеодорова. С., 1975. 207 с.

Протоколите на Берлинский конгрес. Прев. Т. Икономов. С., 1885. VII, 246 с.

ПЪРЛИЧЕВ, ГР. Съчинения. 1830—1930. Предг., прев. и обяснителни бел. В. Пундев. С., 1930. 96 с.

ПЪРЛИЧЕВ, ГР. Избрани произведения. С предг. от П. Динеков. С., 1980. 487 с.

ПЪРЛИЧЕВ, ГР. Автобиография /1830—1892/. — *СбНУНК,* 11, 1894, 346—403.

РАДКОВА, Р. Дванадесет неизвестни писма на Неофит Рилски до Райно Попович. — *ИДА,* 25, 1973, 93—114.

РАДКОВА, Р. Новооткрити писма на Неофит Рилски за книжовните му връзки с Райно Попович. — *В,* 1972, № 6, 20—27.

РАЙКОВА, А. Стефан Веркович и българите. Доклади до сръбското правителство /1868—1875 г./. С., 1978. 288 с.

РАКОВСКИ, Г. С. Съчинения. Избор, характеристика и обяснителни бел. от М. Арнаудов. С., 1922. 751 с.

РАКОВСКИ, Г. С. Съчинения. В 4 т. Ред. кол. В. Трайков, К. Топалов, С. Гюрова. Т. 1—3. С., 1983—1984.

1. Проза. Поезия. Под ред. на К. Топалов. 1983. 561 с.

2. Публицистика. Подбор и ред. В. Трайков. 1983. 607 с.

3. Историография. Подбор и ред. В. Трайков. 1984. 598 с.

РАКОВСКИ, Г. С. Автобиографични трудове. Състав., увод и обяснителни бел. В. Трайков. С., 1980. 224 с.

РАКОВСКИ, Г. С. Архив на Г. С. Раковски. Т. 1—4. С., 1952—1969.

1. Писма и ръкописи на Раковски. Събрал и подг. за печат. Г. Димов. Под ред. на М. Арнаудов, М. Димитров, П. Динеков, К. Косев и Л. Стоянов. 1952. VIII, 644 с.

2. Писма до Раковски. 1841—1860. Под ред. и с обяснителни бел. от Н. Трайков. Подг. за печат В. Трайков. 1957. 916 с.

3. Писма до Раковски 1861. Под ред. на Н. Трайков. Подг. за печат и обяснителни бел. В. Трайков. 1966. 964 с.

4. Писма до Раковски. 1862—1967. Подг. за печат и обяснителни бел. В. Трайков. 1969. 474 с.

Россия и национально-освободительная борьба на Балканах. [Документи]. Ред. кол. А. Л. Нарочницкий и др. М., 1978. 456 с.

Румънски пътеписи от XIX век за българските земи. Състав. М. Младенова и Н. Жечев. С., 1982. 236 с.

РУСЕСКИ, Г. Исторически бележки от войната на 1877 г. [Спомени]. Пловдив, 1884. 240 с.

Сан-Стефано. Записки графа Н. П. Игнатьева с примечанията А. А. Башмакова и К. А. Губастова. — *ИВ,* 139, 1915, № 1, 27—61; № 2, 376—404; № 3, 746—772; 140, № 4, 36—65; № 5, 394—425; № 6, 772—802; 141, № 7, 37—62; № 8, 359—391; № 9, 729—752; 142, № 10, 59—92; № 11, 414—445.

САПУНДЖИЕВ, Д. Устав на бояджийския еснаф в Панагюрище от 1866 г. — В: *Панагюрище и Панагюрският край в миналото.* 2. С., 1961, 128—133.

САРАФОВ, К. Документи из поверителната архива на Белгийското министерство на външните работи. — *СбБАН,* 24, 1931, 1—36.

Сборник турецких документов о последней войне. Состав. А. Мидхад. СПб., 1879.

Световната съвест говори. Избрана публицистика за Априлското въстание. Под ред. на М. Иванов, Т. Натан, К. Бончева, К. Възвъзова-Каратеодорова и А. Вълчева. С., 1978. 426 с.

СВИРАЧЕВ, П. Кореспонденция на Ст. Веркович с руски учени, общественици и политици от периода на късното Възраждане и борбите за национално освобождение на България. — *СпБАН,* 1974, № 1, 73—82.

СЕЛИМИНСКИ, ИВ. Избрани съчинения. Състав. и ред. М. Бъчваров. Сверил с гр. оригинал, подг. за печат и обяснителни бел. Н. Кочев. С., 1979. 427 с.

СЕЛИМИНСКИ, ИВ. Библиотека „Д-р Ив. Селимински". Кн. 1—14. С., 1904—1931. 90 с.; 100 с.; 100 с.; 106 с.; 84 с.; 94 с.; 74 с.; 41 с.; 93 с.; 113 с.; 126 с.; 121 с.; 63 с.; 98 с.

СЕЛИЩЕВ, А. М. О переселении македонских болгар в Россию и греко-болгарский спор в Битольской и Охридской областях. /Из консульских донесений 1861—1874/. — *МкП,* 5, 1929, № 4, 27—45.

СЕЛИЩЕВ, А. М. Описание Болгарии в 60-х годах прошлого века. — *ГНБ—С.,* за 1926/1928, 1930, 183—195.

СКАЛОН, Д. А. Мои воспоминания 1877—1878 гг. 1—2. СПб., 1913. 430 с.; 368 с.

СЛАВЕЙКОВ, П. Р. Съчинения. В осем тома. Т. 1—5. С., 1978—1980.

1. Стихотворения. Ред. П. Тотев. 1978. 432 с.

2. Хумор. Сатира. Под ред. на Цв. Унджиева. 1978. 776 с.

3. Автобиографични творби, биографии и исторически очерци. Под ред. на С. Баева. 1978. 551 с.

4. Басни. Драматични опити. Умни изречения. Географски описания и пътни бележки. Нрави и обичаи. Литературна критика. Ред. С. Баева и П. Тотев. 1979. 645 с.

5. Публицистика. Под ред. на Ст. Михайлова и Д. Леков. 1980. 584 с.

СЛАВЕЙКОВ, П. Р. Съчинения. Пълно събрание. Т. 1—5. С., 1963—1977.

1. Стихотворения. 1843—1879. Отг. ред. П. Динеков. 1963. 482 с.

2. Стихотворения. 1870—1895. Отг. ред. Г. Цанев. 1965. 508 с.

3. Автобиографични творби. Биографии и исторически очерци. Състав. С. Баева. 1969. 598 с.

4. Хумор и сатира. Състав. С. Баева. 1973. 770 с.

5. Басни. Драматични опити. Пътепис. Литературно-критични статии. Състав. С. Баева. 1977. 748 с.

СЛАВЕЙКОВ, П. Р. Извлечения из летописа на поп Йовча от Трявна. — *СбНУНК,* 2, 1890, 310—316; 3, 1890, 381—394; 4, 1891, 601—609.

Петко Р. Славейков. Любен Каравелов. Христо Ботев. Захари Стоянов. В спомените на съвременниците си. С., 1967. 760 с.

СЛАВОВА, СТ. и ЦВ. ДОЙНОВА. Документи от Нацио-

налния архив на Франция за откриването на императорския османски лицей в Галата Сарай и първите български ученици в него. — *ИДА*, 19, 1970, 205—244.

СЛАВОВА, СТ. Участие на преселници българи в Бесарабия и Южна Русия в борбата за освобождението на българите от турско иго. 1841—1878. — *ИДА*, 15, 1968, 209—239.

Следственото дело на Васил Левски и негови сподвижници. Прев. от тур. В. Т. Хиндалов. Стъкмил за изд. Ст. Илчев. С., 1946. 119 с.

СНЕГАРОВ, ИВ. Гръцки кодекс на Пелагонийската митрополия. /Принос към историята на Пелагонийската епархия/. — *ГСУбф*, 25, 1948, 1—59.

СНЕГАРОВ, ИВ. Един важен български документ от Корчанско /Албания/. — *МкП*, 9, 1933/1935, № 1, 1—30.
Писмо от 26 окт. 1873 г. до екзарх Антим I.

СНЕГАРОВ, ИВ. Кодекс /кондика/ на църквата Св. Георги в Струга. Увод и документи. 1792—1912. С., 1964. 128 с.

СНЕГАРОВ, ИВ. Материали за историята на българската просвета през Възраждането. — *ИАрхИ*, 1, 1957, 199—265.

СНЕГАРОВ, ИВ. Нов кодекс на Търновската митрополия. — *СбБАН*, 31, 1937, 1—181.

СНЕГАРОВ, ИВ. Принос към биографията на Неофит Рилски. /Гръцки писма до него/. С., 1951. 480 с.

СНЕГАРОВ, ИВ. Принос към историята на просветното дело в Македония. Една автобиография на Кузман Шапкарев от 1864 година. — *МкП*, 3, 1927, № 1, 33—70; № 2, 24—61.

СНЕГАРОВ, ИВ. Старият Търновски църковен кодекс. Документи. — *ГСУбф*, 11, 1934, 1—60; 12, 1935, 1—48; 13, 1936, 1—74 с ил. и факс.

СОЛОГУБ, В. А. Дневник на височайшето пребиваване на царя Освободител отвъд Дунава в 1877 год. С., 1904. 262 с.

Спомени за Априлското въстание от 1876 година. Състав., подбор и бел. Н. Жечев. С., 1975. 381 с.

СПРОСТРАНОВ, Е. Материали за биографията на братя Миладинови. — *УПр*, 17, 1912, № 1, 17—31.

СТАЙНОВА, М. Опис на турски документи за църковно-националната борба на българския народ и за християнските църкви в Османската империя, XV—XX в. Състав. . . . С., 1971. 95 с.

СТАМБОЛСКИ, ХР. Автобиография. Дневници. Спомени. 1852—1879. В три тома. Т. 1—2. С., 1927.
1. 1852—1868. 442 с.
2. 1868—1877. 699 с.

СТАМБОЛСКИ, ХР. Автобиография. Дневници. Спомени. 1852—1879. Откъси. Подбор и ред. Стр. Димитров. С., 1972. 935 с.

СТАНИМИРОВ, СТ. Архиепископ Йосиф Соколски в Холм. [Писма и бележки]. — *ДК*, 1928, № 36, 29—45; № 37, 118—135.

СТАНИМИРОВ, СТ. Из историята на Търновското епархиално богословско училище. — *АМНП*, 1, 1909, № 1, неоф. отд., 81—121; № 2, неоф. отд., 4—50; № 3, неоф. отд., 38—83.

СТАНИМИРОВ, СТ. Кондиката на Троянския храм „Преподобна Параскева". — *ИИД*, 11—12, 1932, 178—198.

СТАНИШЕВ, К. Седем писма на Нако С. Станишев до Стефан Веркович. — *МкП*, 2, 1926, № 3, 135—142.

СТЕФАНОВ, СТ. Писма на д-р Стоян Чомаков до Велешкия митрополит Дамаскин. — *ИП*, 1978, № 6, 117—123.

СТОИЛОВ, А. п. Документи и бележки от миналото на българите в Македония. — *СбНУНК*, 9, 1918, 1—30.

СТОИЛОВ, А. п. Принос към биографията на Иларион Макариополски. — В: *Иларион Макариополски митрополит Търновски*. С., 1925, 83—100.

СТОЙЧЕВ, ИВ. Дневникът на Панайот Хитовата чета за участието ѝ в Сръбско-турската война през 1876 г. — *ВИС*, 12, 1938, № 37, 33—62; № 38, 1—48; 13, 1939, № 40, 49—81.

СТОЯНОВ, З. Съчинения. В три тома. 2. изд. Т. 1—3. С., 1983. 1. изд. 1965.
1. Записки по българските въстания. Разказ на очевидци. 1870—1876. 791 с.
2. Биографии. Четите в България. Послеслов от А. Бурмов. 648 с.
3. Публицистика. Ред. М. Кондова. 751 с.

СТОЯНОВ, З. Васил Левски /дяконът/. Черти из живота му. Четите в България на Филип Тотя, Хаджи Димитра и Стефан Караджата /1867—1868/. С., 1977. 353 с.

СТОЯНОВ, З. Записки по българските въстания. 2. изд. С., 1977. 941 с. [претърпяло много изд.].

СТОЯНОВ, З. Христо Ботйов. Опит за биография. 9. изд. С., 1976. 420 с. 1. изд. 1888.

СТОЯНОВ, З. Четите в България на Филип Тотя, Хаджи Димитра и Стефан Караджата. 1867—1868. С., 1967. 248 с.

СТОЯНОВА, Р. и Н. ЖЕЧЕВ. Неизвестни писма на Иванка Ботьо Петкова и на брата на Левски — Петър Иванов до Найден Геров. — *ИИБЛв*, 3, 1959, 323—329.

СТРАШИМИРОВ, Д. Васил Левски. Живот, дело, извори. Т. 1. Извори. С., 1929. XXII, 727, 191 с.

СТРУКОВА, К. Л. К истории русско-болгарских отношении в 1876 г. /Материалы о деятельности Болгарского центрального благотворительного общества в Бухаресте/. — В: *Слав. архив*. М, 1959, 116—126.

СЪБЕВ, Т. Последните дни на въстанието. /Разказ от истински събития, извършени в Свищов през 1876—1877 г./. С., 1885. 72 с.

СЪБЕВ, Т. и Р. ВАСИЛЕВ. Принос към историята на движението за църковно-национална независимост /XIX в./. Документи от Централния църковен историко-археологически музей. — *ГДА*, 23, 1976, 5—39.

СЮПЮР, Е. и М. МЛАДЕНОВА. Ек отвъд Дунава. Априлското въстание в румънския печат. Състав., предг. и науч. коментар. . . С., 1976. 103 с.

ТАБАКОВА, Л. Неиздадени писма от архива на Недю Жеков. — *ИДА*, 6, 1962, 143—160.

ТЕОДОРОВ, Ю. Възпоменания по въстанията на Търновския санджак през 1876 г. и по осъждане на българските въстаници в Търново. Русе, 1897. 165 с.

ТЕПЛОВ, В. Адрианополь и Фракия в 1874 году /Из воспоминаний путешественника/. — *РВ*, 1880, № 5, 410—435.

ТИЛЕВА, В. Автобиографията на Зиновий Поппетров. — *ИБИД*, 31, 1977, 345—373.

ТИЛЕВА, В. Спомените на Христо Иванов — Големия. — *ИБИД*, 28, 1972, 387—429; 29, 1973, 381—422.

ТОДОРОВ, Н. Писмо на Л. Вулгарис до П. Хитов. — *ИП*, 1967, № 1, 98—101.

ТОДОРОВ-ХИНДАЛОВ, В. Въстания и народни движения в предосвободителна България. Според новооткрити турски официални документи. С., 1929. 190 с.

ТОДОРОВ-ХИНДАЛОВ, В. Принос към българската история. 1. Видинското въстание и предшествувалите го събития. 2. Материали по унията през 1860 год. 3. Статистически данни по стопанското и икономическото положение на Дунавския вилает през 1864, 1866, 1867, 1869 и 1873 година. Новооткрити документи. — *ГНБ—С.*, за 1924—1925, 1926, 147—210.

ТОДОРОВА-ПЕТКОВА, Б., В. ТИЛЕВА и З. НОНЕВА. Документи за историята на руско-българските културни връзки от втората половина на XIX в. до Великата октомврийска социалистическа революция, съхранявани в Български исторически архив на Народната библиотека „В. Коларов". — *ИНБ„КМ" БСУ„КО"*, 3, 1963, 139—185.

ТОМОВ, В. Писма на Хаджи Партения като Кукушко-Полянски епископ /Из архивата на Хр. П. Тъпчилещов 1812—1875 — Калофер—Цариград/. — *МкП*, 10, 1936, № 3—4, 109—122.

ТОНЕВ, В. За стопанската дейност на българите във Варна през Възраждането /1840—1878 г./. — *ИНМ—В.*, 8, 1972, 101—131.

ТОНЕВ, В. Нови документи за Сливенския революционен окръг след поражението на Априлското въстание през 1876 г. — *ИВАД*, 15, 1964, 119—128.

ТОНЕВ, В. Няколко документа за въстанието в Търновския край през 1862 г. и 1876 г. — *ИОИМ—ВТ.*, 5, 1972, 215—225.

ТОПУЗОВ, ИВ. Бележникът на Иван Зографина. — В: *В памет на М. Димитров*, С., 1974, 751—772.

ТОПУЗОВ, ИВ. Неизвестен документ за Априлското въстание в Клисура. — *ВИС*, 1975, № 4, 36—53.

ТРАЙКОВ, В. Документи за Г. С. Раковски в български, румънски, гръцки и италиански архиви. — В: *Г. С. Раковски. Възгледи, дейност и живот.* 2. С., 1968, 7—133.

ТРАЙКОВ, В. Спомени на съвременници за Г. С. Раковски. — В: *Г. С. Раковски. Възгледи, дейност и живот.* 2. С., 1968, 379—505.

ТРАЙКОВ, Н. Две неиздадени писма на Калоферската община до Хр. Тъпчилещов в Цариград. — В: *Хр. Ботев. Сб.* С., 1949, 779—781.

ТРАЙКОВ, Н. Неиздадена разписка от Христо Ботев с първия негов автограф. — В: *Хр. Ботев. Сб.* С., 1949, 767—768.

ТРАЙКОВ, Н. Неиздадени писма от Ботьо Петков. — В: *Хр. Ботев. Сб.* С., 1949, 769—778.

ТРАЙКОВ, Н. Първи отзиви у нас и в чужбина за читалището в Свищов. — В: *100 г. Нар. ч-ще — Свищов.* Свищов, 1958, 109—115.

ТРИФОНОВ, Ю. Преданието за изгорена старобългарска библиотека в Търново. — *СпБАН*, 14, 1917, 1—42.

ТРИФОНОВА-ИВАНОВА, М. Неизвестен документ за участието на Хр. Ботев в българското читалище в Букурещ. — *ИДБ„ВК"*, за 1952, 1953, 281—284.

Турски извори за българската история. Т. 4. Ч. I. Османо-турски документи за Руско-турската война през 1877—1878 г. Отг. ред. Х. Христов. С., 1973. 540 с.

УЛУНЯН, А. А. Документы об участии болгар в Крымской войне и национально-освободительной борьбе в 60-е годы XIX в. — В: *В памет на М. Димитров.* С., 1974, 735—750.

УЛУНЯН, А. А. Нови документи за революционната дейност на Л. Каравелов, В. Левски, Хр. Ботев и П. Хитов из руските дипломатически архиви. — *ИП*, 1969, № 5, 77—89.

УНДЖИЕВА, ЦВ. Дописки за Априлското въстание и събитията през 1876 г. в някои руски вестници. — В: *Бълг. възраждане и Русия.* С., 1981, 93—120.

УНДЖИЕВА, ЦВ. Документи по българското възраждане в съветските архиви. — *ИИЛ*, 12, 1962, 115—174.

УОШБЪРН, ДЖ. Петдесет години в Цариград. Спомени от Роберт колеж. С., 1980. 179 с.

УСТА-ГЕНЧОВ, Д. Втората редакция на „Политическата програма на българския народ" от 1876 година. — *МкП*, 9, 1933/1935, № 3—4, 119—128.

УСТА-ГЕНЧОВ, Д. Документи за историята на последния Български централен революционен комитет в Букурещ. — *ИИД*, 7—8, 1928, 227—252.

УСТА-ГЕНЧОВ, Д. Спомен за живописеца Станислав Доспевски. — *БП*, 2, 1894/1895, № 11, 105—115.

ФИНГОВ, Д. Спомени от живота ми. — В: *Сб. Калоферска дружба.* 1. С., 1908, 118—151.

ФЛОРЕВА, Е. Кондиката на пловдивския абаджийски еснаф като извор за етногенетично и историческо проучване. — *ИЕИМ*, 14, 1972, 139—158.

ХАДЖОВ, ИВ. Бележките в личното тефтерче на Ботева. — *ИБИД*, 21, 1945, 67—98.

ХАДЖОВ, ИВ. Нови данни за Ботева в архивата на Найден Геров. — *БМ*, 7, 1932, № 3, 209—213.

ХАРБОВА, Е. и Е. МИЛАДИНОВА. Опис на мемоарни документални източници, запазени в Българския исторически архив при Народната библиотека „Кирил и Методий". С., 1978. 191 с.

ХИТОВ, П. Как станах хайдутин. Фамилиарни забележки. Лит. обработка Ж. Божилова, Н. Хайтов. С предг. Н. Хайтов. С., 1982. 327 с.

ХИТОВ, П. Моето пътуване по Стара планина. Ред., увод, бел. от А. Бурмов. С., 1940. XVI, 186 с.

ХИТОВ, П. Моето пътуване по Стара планина и животоописание на някои български стари и нови войводи. Под ред. на Св. Гюрова. С., 1962. 211 с.

ХРАНОВ, В. Лясковския революционен комитет и едно окръжно от букурещкия. — *М*, 1, 1909/1910, № 3, 304—313.

ХРАНОВ, Д. Спомени за генерал Гурко от време на Освободителната война. Прераб. и доп. изд. С., 1902. 109 с.

ХРИСТОВ, ХР. Два проекта за държавно устройство на България от 1876. — *ИИИ*, 16—17, 1966, 479—497.

ХРИСТОВ, ХР. и В. ПАСКАЛЕВА. Документи за българската история из германските архиви 1829—1877. С., 1963. 430 с.

ЦАНКОВ, К. 23 писма и бележки на В. Левски по неговата апостолска дейност в България през годините 1871 и 1872. — *СбНУНК*, 16—17, 1900, 754—781.

ЦАНКОВ, К. Една народна политическа програма от 1876 год. [на Букурещкия централен к-т]. — *ПСпБКД*, 64, 1904, 260—265.

ЦАНКОВ, К. Официални румъно-турски документи по минаването на Хр. Ботевата чета през Дунава в 1876 г. — *СбНУНК*, 18, 1901, 207—241.

ЦАНОВ, И. Из бележките ми по съденето на преживелите войводата Ботева. — *БП*, 5, 1898/1899, № 9—10, 207—229; 6, 1899/1900, № 1, 141—145.

ЦВЕТАНОВ, Н. и В. КИРОВА. 90 години от Новоселското

въстание. 1876–1966. Очерци-спомени, биогр. бележки. Състав... Ловеч, 1966. 83 с.
ЦВЕТКОВА, Б. Френски дипломатически документи за българското национално-революционно движение през 1867–1868 г. и четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа. – *ИДА*, 11, 1966, 145–167.
ЦЕНОВИЧ, Д. Спомени на... – *ИБИД*, 21, 1945, 123–135.
ЦЕНОВИЧ, Л. Спомени от Любица Д. Ценович. – *ИБИД*, 22–24, 1948, 461–485.
ЦЕРЕТЕЛЕВ, А. Н. Письма с похода. – *РВ*, 1878, сент., 206–266.
ЧАКЪРОВ, С. Материали за новата българска история /Български летопис в Белград – Сърбия в 1867–1868 г/. – *ИС*, 9, 1889, № 4–5, 16–18; № 6, 9–12; № 9–10, 7–8; № 11–12, 1–4.
ЧЕМОДАНОВА, М. Нови документи за Васил Друмев /Ръкописи на Друмев от периода 1874–1882/. – *ЛМ*, 1976, № 6, 128–143.
ЧЕХЛАРОВ, Н. Документи по българското възраждане. [Извадки от копирната книга на Центр. рев. к-т 1876–1877]. – *СбНУНК*, 22–23, 1906/1907, 1–64.
ЧИЧАГОВ, Л. Дневник за пребиваването на Царя Освободител в Дунавската армия през 1877 г. С., 1901. IV, 269 с.
ЧУНЧЕВ, ИВ. Спомени от петгодишното ми учителствуване в Калофер /1867–1872 учебни години/. – В: *Сб. Калоферска дружба*. 2. С., 1924, 40–63.
ШАБАНОВ, Т. Описание на живота ми. – В: *Юб. сб. Копривщица*. 2. С., 1937, 188–388.
ШАНОВ, В. Нов важен документ около предаването на Васил Левски. – *ИИД*, 14–15, 1937, 216–228.
ШАПКАРЕВ, КЛ. Документи по Възраждането. Нови документи по владишкия въпрос в Охрид през 1859–1861. – *СбНУНК*, 16–17, 1900, 912–925.
ШАШКО, Ф. Иван Кишелски и неговият „Проект на безсмъртното общество". – *ИП*, 1972, № 3, 98–111.
ШАШКО, Ф. Проект за „Образованието и направлението българско" на Иван Кишелски от 1856 г. – *ИДА*, 22, 1972, 131–151.
ШИВАЧЕВ, А. Материали за историята на българския църковен въпрос и храма „Св. Стефан" в Цариград–Фенер. – *ИИД*, 7–8, 1928, 177–221.
ШИШКОВ, СТ. Новонамерени стари ръкописни черковнославянски паметници в Бачковския манастир. – *РН*, 8, 1910/1911, № 5–6, 129–137; № 7, 177–186.
ШИШМАНОВ, ИВ. Бележки за България в ръкописното наследство на Павла Йосифа Шафарика. – *БП*, 3, 1896/1897, № 1, 58–77.
ШОПОВ, А. Мемоарите на Ив. Ристич. – *ПСпБКД*, 63, 1903, 428–449.
ШОПОВ, А. Десетдневното царуване. Из българското въстание в 1876. Дневници на един бунтовник. С., 1881. 319 с.
ШУВАЛОВ, П. А. Записка за Берлинския конгрес. – *БИБ*, 5, 1932/1933, № 2, 119–148.
Affaires étrangères. Documents diplomatiques. Affaires d'Orient. Congrès de Berlin, 1878. Paris, 1878. 316 p.
Affaires d'Orient. L'ambassadeur de France à Constantinople au Ministre des affaires étrangères, le duc Decazes. – *ArD*, 18–19, 1878–79, № 4, p. 136; 143–144; 159–168; 170–171; 174–175; 179–181; 288–297; 319–320; 324–331.
Aktenstücke aus den Korrespondenzen des Kaiserlichen und Königlichen gemeinsamen Ministeriums des Äussern über Orientalische Angelegenheiten. Vom 16. Mai 1873 bis 31. Mai 1877. Wien, 1878. 175 p.
Aktenstücke in Orientalischen Angelegenheiten. Präliminarfriede von San Stefano. Kongress Protokolle und Vertrag von Berlin. Wien, 1878. 165 p.
ANDERSON, M. S. From Europe's Archives. The Eastern Question 1774–1923. A Study on International Relations. London, 1966. 456 p.
ANDRÉADES, A. La politique orientale de l'Angleterre avant et après le Congrès de Berlin. Disraeli et Salisbury. Athènes, 1932. 30 p.
The Anglo-Austrian Understending of 1877. – *SlR*, 10, 1931/1932, No 28, 189–200; No 29, 449–465.
ARISTARCHI BEY, GRÉGOIRE. Législation ottomane, ou Recueil des lois, règlements, ordonnances, traités, capitulations et autres documents officiels de l'Empire ottoman. T. 1-4. Constantinople, 1873-1874. 423 p.; 464 p.; 544 p.; 438 p.
Atti parlamentari. Sessione del 1878 – XIII legislatura. Camera dei Deputati. No 22 /Documenti/. Trattato di Berlino del 13 Luglio 1878 presentato del Presidente del Consiglio, Ministro degli Affari Esteri/Cairoli/nelle tornata del 9 decembre 1878/. S.l.a. 172 p.
BAKER, V. War in Bulgaria: a Narrative of Personal Experiances. Vol. 1-2. London, 1879. XXXII, 360 p; XVI, 391 p.
BAMBERGER, L. Bismark's grosses Spiel. Die geheimen Tagebücher Ludwig Bambergers. Frankfurt/M., 1932. 583 p.
BAREILLES, V. Le rapport secret sur le Congrès de Berlin, adressé à la S. Porte par Karatheodory Pacha. Paris, 1919. 195 p.
BAYKAL, B.S. 1877-78 Marbi ve bunanla iligili meselelere ait vesikalar. Istanbul, 1942. 26 p.
Der Berliner Kongress 1878. Protokolle und Materialen. Hrsg. I. Geiss. Boppard, 1978. XXXV, 428 p.
BRIDGE, R. Austro-Hungarian Documents Relating to the Macedonian Struggle (1866-1912). Thessaloniki, 1976. 550 p.
CHRISTU, V. Les Bulgares, œuvre inédite de Zamfir Arbore. – *Balcania*, 1, 1938, 96-147.
Congrès de Berlin. Pro mémoria russe en réponse à la dépêche anglaise du 1er avril – envoyée par le prince Gorchakow au prince Orloff, ambassadeur de Russie à Paris le 9 avril 1878. – *ArD*, 2e S., 6, 1882-83, 42-50.
Le Congrès de Berlin. – *MD*, 15, 1878, No. 24, 389-390; No 25, 405-406; No 26, 421-422; No 27, 437-438; No 28, 453-454; No 29, 475-479.
CREALOCK, H. H. The Eastern Question and the Foreign Policy of Great Britain. A Series of Papers from 1870 to 1878. London, 1878. VIII, 191 p.
Défense de Plevna d'avril. Les documents officiels et privés. Paris, 1889. 281 p.
Diplomatische Korrespondenz. Handbuch der diplomatischen Korrespondenz der europäischen Staaten 1871-1878. Bearbeitet von A. N. Markov u. E. Schmitz. Berlin, 1936. 611 p.
Documente privind istoria Romîniei. Războlul pentru independenţă. Vol. 1-9. Bucureşti, 1954-1955.
Documents diplomatiques, Affaires d'Orient 1875-1876-1877. Paris, 1877. 377, 153 p.
FIALLA, L. Reminisscente de razboi din 1877-1878. Bukarest, 1977. 216 p.
Der Friede von Berlin und die Protokolle des Berliner Kongresses.

Authentischer Text. Besonders abgedrückt aus dem Staatsarchiv. Leipzig, 1878. XXIV, 169 p.

GAY, J. D. Plevna, the Sultan and the Porte. Reminiscences of the War in Turkey. London, 1878. VI, 298 p.

GLADSTON, W. E. The Political Correspondence of ...and Lord Granville, 1876-1886. Ed. by A. Ramn. Vol. 1. 1876-1882. Oxford, 1962. 530 p.

HERBERT, F. W. VON. The Defence of Plevna 1877. Written by one who Took Part in it. London, 1895. XVII, 488 p.; на бълг. ез.: Отбраната на Плевен 1877. Писана от участник в нея. С., 1929. 4, 312 с.

HOLLAND, TH. E. The European Concert in the Eastern Question. A Collection of Treaties and other Published Acts. Asalen, 1979. 366 p. Repr. of Ed. Oxford 1885.

HÜSEYIN RACI /ZAGRA MÜFTÜSÜ/. Tarihçe-i vak'a-i Zağra. Ertuğrul Düzdağ ed. Istanbul, 1973. 304 p.

IONESCU-NIŞKOV, TR. et A. CONSTANTINESCU. Scrisori bulgare din preajma răscoalei antiotomane din aprilie 1876 . – *RSI*, 10, 1964, 471-476.

KANITZ, F. Donau-Bulgarien und der Balkan. Historisch-ethnographische Reisestudien aus den Jahren 1860-1879. 2. neubearb. Aufl. T. 1-3. Leipzig, 1879-1882. XV, 270 p.; XIII, 304 p.; XIII, 304 p.

LONLAY, D. DE. A travers la Bulgarie. Souvenirs de guerre et de voyage par un volontaire au 26e régiment de Cosaques du Don. Paris, 1893. 327 p. 1. éd. 1883.

MACH, R.V. Elf Jahre Balkan. Erinnerungen eines preussischen Offiziers aus den Jahren 1876 bis 1887. Breslau, 1889. 489 p.

MIHOV, N. Contribution à l'histoire du commerce bulgare. Documents officielles et rapports consulaires. Vol. 1-6. S., 1941-1970.

1. Rapports consulaires belge. 1941. XV, 162 p.

2. Österreichische Konsulärberichte. 1–2. 1943–1953. VII, 461 p.; V, 699 p.

3. Rapports consulaires français. Documents officiels et autres documents. 1950. VII, 813 p.

4. [Документи и други материали на френски език]. – HAp, Suppl., 1946, No 1–3; 1947, No 1–4.

5. [Документи и други материали на италиански език]. – HAp, Suppl., 1947, No 4; 1948, No 1–4; 1949, No 2; 1953, No 4; 1954, No 5; 1955, No 3; 1957, No 2, 3.

6. Auteurs: français, allemands et anglais. /1664-1911/. 1970. 576 p.

MOUZAFFER PACHA ET TALAAT. Défense de Plevna. D'après les documents officielles et privés. Paris, 1889. XIV, 283 p.; на бълг. ез.: Отбраната на Плевен по официални и частни документи, събрани под ръководството на Мюшира Гази Осман паша. С., 1901. XXII, 345 с.

NELIDOW, A. N. DE. Souvenirs d'avant et d'après la guerre de 1877-1878. – *RDM*, 85, 1915, 27, 302-339; 28, 241-277.

NORADOUNGHIAN EFFENDI, G. Recueil d'actes internationaux de l'Empire ottoman. Vol. 1-4. Paris, 1879-1903.

OTT, G. Studien auf dem Kriegsschauplätze des russisch-türkischen Krieges 1877-1878. Bericht schweizerischer Genieoffiziere über ihre Mission auf dem Kriegsschuplätze im Jahre 1878 erstattet an das Schweizerische Militärdepartement. Zürich, 1879. 4, 140 p.

PEARS, E. Forty Years in Constantinople. Recollections, 1873-1915. London etc., 1916.

Rumänien und der Vertrag von San Stefano. Von einem rumänischen Senator. Mit einem Anhänge enthaltend die russische-türkischen Verträge seit 1700, die russisch-rumänische Convention und die russische Proclamationen von April 1877. Wien, 1878. 131 p.

Russo-Britisch Relations during the Eastern Crisis. – *SlR*, 3, 1924-1925, No 8, 423-434; No 9, 657-683; 4, 1925/1926, No 10, 177-197; No 11, 433-462; No 12, 733-759; 5, 1926/1927, No 14, 413-434; 6, 1927/1928, No 17, 423-433; *SEER*, 1946, No 64, 216-241; 1947, No 65, 538-561; 1948, No 67, 543-562; 1949, No 70, 218-228; 1950, No 71, 504-515; No 72, 264-286.

ŠOPOV, A. Les réformes et la protection des chrétiens en Turquie. 1673-1904. Firmants, bérats, protocoles, traités, capitulations, conventions, arrangements, notes, circulaires, règlements, lois, mémorandums etc. Paris, 1904. 645 p.

SPIRIDONAKIS, B. G. Empire ottoman. Inventaire des mémoires et documents aux archives du Ministère des affaires de France. Thessaloniki, 1973. 536 p.

SPRINGER, A. Der Russisch-Türkische Krieg 1877-1878 in Europa. Mit Hilfe der besten authentischen Quellen verfasst von... T. 1-6. Wien, 1891-1893.

Das Staatsarchiv. Sammlung der offiziellen Aktenstücke zur Geschichte der Gegenwart. Begründet von Aegidi u. Klouhold. Zweiter Register-Band, die Jahre 1868-1877. Leipzig, 1880. VII, 303 p.

STANLEY, F. St. Petersburg to Plevna. Containing Interviews with Leading Russian Statesmen and Generals. London, 1878. VI, 246 p.

SÜLEYMAN PAŞA. Umdet el-hakagik /1876-1877 Osmanli Rus Marbi hak/. Ĉ. 1-6. Istanbul, 1928.

TODOROV, G. et N. ZEČEV. Documents ayant trait aux luttes des Bulgares pour une église et des écoles nationales en Macédoine vers le milieu du XIXe s. – *EH*, 3, 1966, 173-239.

TÜRCELDI, A. F. Görüp işittiklerim. 2. éd. Ankara, 1951. VIII, 290 p.

Turkey. No 1 /1878/. Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey; No 13 /1878/. Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey with Maps of Proposed Bulgarian Vilayets; No 16 /1878/. Treaties and other Documents Relating to the Black Sea, the Dardanelles and the Bosphorus: 1535-1877; No 19 /1878/. Correspondence Respecting the Relations between Turkey and Greece; No 20 /1878/. Correspondence Respecting the Representation of Greece in the Congress; No 22 /1878/. Preliminary Treaty of Peace between Russia and Turkey Signet at San Stefano, 19 February, 3 March, 1878; No 24 /1878/. Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey; No 25 /1878/. Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey; No 26 /1878/. Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey; No 27 /1878/. Further Correspondence Respecting the Preliminary Treaty of Peace between Russia and Turkey, Signet at San Stefano, 19 February, 3 March 1878; No 31 /1878/. Correspondence Respecting the Objections Raised by Populations Inhabiting Turkish Provinces against the Territorial Changes Proposed in the Preliminary Treaty Signet at San Stefano, 19 February, 3 March 1878; No 33 /1878/.

Correspondence Respecting the Congress at Berlin; No 38 /1878/. Despatch from the Marquis of Salisbury Inclosing a Copy of the Treaty Signet at Berlin, July 13, 1878; No 39 /1878/. Correspondence Relating to the Congress of Berlin, with the Protocols of the Congress; No 42 /1878/. Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey; No 44 /1878/. Treaty between Great Britain, Germany, Austria, France, Italy, Russia and Turkey for the Settlement of Affairs in the East. Signet at Berlin, July 13, 1878; No 45 /1878/. Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey; No 48 /1878/. Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey; No 49 /1878/. Correspondence Respecting the Proceedings of the International Commission Sent to the Mount Rhodope District; No 54 /1878/. Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey. London, 1878. XXI, 584 p.; 3 p.; V, 77 p.; IX, 120 p.; 4 p.; 17p.; 9 p.; 5 p.; 2 p.; 10 p.; 61 p.; 2 p.; 31 p.; 282 p.; IV, 111 p.; 29 p.; 61 p.; 7 p.; 110 p.; XIII, 303 p.

VASDRAVELIS, I. Istorika arheia Makedonias. A. Arheion Thessalonikis /1695–1912/. B. Arheion Veroias-Naousis /1598–1886/. Thessaloniki, 1952–1954. XXIV, 576 p.; 28, 408 p.; извадки: Тивчев, П. и Й. Калудова. Документи за положението на населението в европейската част на Османската империя /XVI–XIX в./. – *ГСУфиф*, 65, 1973, 385–451; Калудова, Й. Документи за положението на населението в европейската част на Османската империя /XVII–XIX в./. 2 ч.– *ИДА*, 25, 1973, 115–157.

ИЗСЛЕДВАНИЯ

АДО, В. И. Русские революционеры и демократическая пресса об итогах Русско-турецкой войны 1877–1878 гг. и Берлинского конгресса 1878 г. – *УЗКПИ*, 117, 1957, № 10, 234–285.

АЛЕКСАНДРОВ, Н. Участие на духовници от Старозагорската епархия в подготовката и провеждането на Старозагорското въстание /1875 г./. – В: *Април. въст. и Бълг. правосл. църква.* С., 1977, 273–290.

АНГЕЛОВ, ИВ. и Й. ШОПОВ. За броя и имената на делегатите на Първото българско народно събрание в Оборище. – *В*, 1976, № 2, 23–32.

АНГЕЛОВА, Р. Прогресивни традиции във възрожденската жилищна среда. С., 1979. 128 с.

АНГЕЛОВА, Р. Сливен и неговата архитектура през Възраждането. С., 1969. 226 с.

АНГЕЛОВА, Р. Шуменски възрожденски къщи. С., 1965. 178 с.

АНДРЕЕВ, Б. Начало, развой и възход на българския печат. Т. 1. Възрожденски печат. С., 1946. 191 с.

АНДРЕЕВА, Н. Немската научна литература в България през Възраждането. – *ГВИТИЗ*, 15, 1975, 1–78; 16, 1976, 69–71.

АНДРЕЕВА, Н. Немската художествена литература в България през Възраждането. – *ГВИТИЗ*, 13, 1973, 131–216.

АНТОНОВ, Н. По отоманизацията на българските училища. /Една страница из историята на българското образование/. – *АМНП*, 3, 1911, № 4, 22–64.

АНЧЕВ, А. Българското опълчение. С., 1968. 112 с.

Априлското въстание и Българската православна църква. Ред. кол. Ив. Дуйчев, В. Пандурски, Т. Събев и Хр. С. Христов. С., 1974. 584 с.

Априлското въстание в Габровски окръг. Сб. статии. Ред. Ив. Врачев и Ст. Дойнов. Габрово, 1966. 96 с.

АРБАЛИЕВ, Г. Българската възрожденска къща и нейната украса. С., 1974. 351 с.

АРНАУДОВ, М. Братя Миладинови. Живот и дейност. /1810, 1830–1862/. 2. осн. прераб. изд. С., 1969. 404 с. 1. изд. 1943.

АРНАУДОВ, М. Българското книжовно дружество в Браила. 1869–1876. С., 1966. 338 с.

АРНАУДОВ, М. Георги Стойков Раковски. Живот–дело–идеи. 3. изд. С., 1969. 312 с. 1. изд. 1922.

АРНАУДОВ, М. Екзарх Йосиф и българската културна борба след създаването на екзархията /1870–1915/. Т. 1. С., 1940. XVIII, 666 с.

АРНАУДОВ, М. Живот и дело на екзарх Йосиф. С., 1965. 306 с.

АРНАУДОВ, М. Иларион Макариополски и българският черковен въпрос. – В: *Иларион Макариополски митрополит Търновски.* С., 1925, 3–384.

АРНАУДОВ, М. Към въпроса за неустановеното литературно наследство на Христо Ботев. Ботевият дял във фейлетоните „Знаеш ли ти кои сме?" – *ИИБЛ*, 7, 1958, 233–266.

АРНАУДОВ, М. Любен Каравелов. Живот, епоха, дело. 1834–1879. 2. изд. С., 1972. 879 с. 1. изд. 1964.

АРНАУДОВ, М. Раковски и „Горски пътник". Из историята на българското литературно възраждане. – *СбБАН*, 9, 1918, 1–185.

АРНАУДОВ, М. Селимински. Живот–дело–идеи. 1799–1867. С., 1938. 599 с.

АТАНАСОВ, Ж. Борбата за народно училище и светско образование след учредяването на екзархията. – *НП*, 1952/1953, № 6, 19–35.

АТАНАСОВ, Ж. Възникване, място и роля на Априловската гимназия в развитието на образованието в България в края на XIX и началото на XX век. – В: *Огнище на духовната мощ на българина.* С., 1975, 30–61.

АТАНАСОВ, Ж. Г. С. Раковски и българското просветно дело. – В: *Г. С. Раковски. Възгледи, дейност и живот.* 1. С., 1964, 151–161.

АТАНАСОВ, Ж. Габровското училище и новобългарското образование. – В: *Светилник на новобългарската просвета.* С., 1966, 16–34.

АТАНАСОВ, П. Начало на българското книгопечатане. С., 1959. 242 с.

АТАНАСОВ, Т. Очерк върху историята на нашия театър. – *ПСпБКД*, 70, 1909, 373–411.

АТАНАСОВ, Щ. Ролята на руско-турските войни за развитието на национално-освободителното движение в България. – *ВИС*, 1953, № 1, 1–31.

БАЕВ, К. Отон Иванов – революционна дейност и оставеният от него архив. – *ИВАД*, 10, 1956, 143–154.

БАЕВА, С. Петко Славейков. Живот и творчество. 1827–1870. С., 1968. 270 с.

БАЖЕНОВ, П. Действия русской кавалерии во время Русско-турецкой войны 1877–1878 гг. на Балканском полуострове. СПб., 1904. 907 с.

БАЗ-ФОТИАДЕ, Л. Болгарский вопрос в газете „L'Etoile d'Orient" /Бухарест 1868–1869/. – *RESEE*, 14, 1976, No 2, 289–297; същото в: *ЕВ*, 1976, No 4, 95–102.

БАЗ-ФОТИАДЕ, Л. Литературна и публицистична дейност на Г. С. Раковски в Румъния. С., 1980. 198 с.

БАЗ-ФОТИАДЕ, Л. Литературните преводи на българската емиграция в Румъния. От началото на XIX в. до 1877 г. — *ЛМ*, 1972, № 5, 90—103.

БАКАЛОВ, Г. Избрани исторически произведения. Състав. Ж. Натан и А. Бурмов. С., 1960. 487 с.
За Възраждането, с. 38—392.

БАЛАБАНОВ, М. Гаврил Кръстевич /народен деец, книжовник, съдия, управител/. С., 1914. XIII, 405 с.

БАЛАБАНОВ, М. Страница от политическото ни възраждане. С., 1904. 483 с.

БАЛЬЦ, А. Описание действии Западного отряда действующей армии под начальством генерала-адютанта Гурко с 25 декабря 1877 года по Филиппопольского боя включительно. СПб., 1880. 289 с.

БАНТЯ, Е. и К. КАЗАНИЩЯНУ. Отражението на Априлското въстание 1876 г. в Румъния. — *ВИС*, 1973, № 3, 36—54.

БАРБОЛОВ, Г. Отказът на Румъния от неутрална политика /юли 1876—май 1877 г./. — *ГСУфиф*, 65, 3, 1973, 453—489.

БАРБОЛОВ, Г. Румъния и Източната криза /1875—1877 г./. В: *Април. въст. и Изт. криза. 1875—1878*. С., 1977, 105—120.

БАРСОВ, Н. Тридцатилетие деятельности Одесского болгарского настоятельства /с 1854—1884 г./и материалы для освобождения Болгарии. Одесса, 1895. 73 с.; Приложение к брошуре Тридцатилетие Одес.болг. настоятельстве. Одесса, 1895. 63 с.

БАРУТЧИЙСКИ, С. Христо Г. Данов. Биогр. очерк. Пловдив, 1905. 225 с.

БАТАКЛИЕВ, ИВ. Пазарджик и Пазарджишко. С., 1969. 814 с.

БАТОВСКИ, Х. Балканските държави и българският въпрос по време на Априлското въстание през 1876 г. — *ИИИ*, 16—17, 1966, 317—331.

БЕЙЛИС, А.С. Г. С. Раковски о Восточном вопросе и о политике европейских государств в Болгарии в 50—60-х гг. XIX века. — *НЗЛДУсі*, 43, 1957, № 7, 117—130.

БЕЛЯЕВ, Н. И. Русско-турецкая война 1877—1878 гг. М., 1956. 463 с.

БЕНДЕРЕВ, А. История на българското опълчение и освобождението на България. 1877—1878.С., 1930. 432 с.

БЕРБЕНЛИЕВ, П. и Б. ПЪРТАЧЕВ. Брациговските майстори строители през XVIII и XIX в. и тяхното архитектурно творчество. С., 1963. 166 с.

БЕРОВ, Л. Движението на цените на Балканите през XVI—XIX в. и европейската революция на цените. С., 1976. 324 с.

БЕРОВ, Л. Икономиката на българските земи в навечерието на Руско-турската освободителна война от 1877—1878 г. — В: *100 г. бълг. икономика*. С., 1978, 11—44.

БЕРОВ, Л. Икономическите предпоставки за Априлското въстание 1876 г. — *ИМ*, 1976, № 6, 89—101.

БЕРОВ, Л. Към въпроса за аграрните отношения у нас по време на Освобождението. — *ТВИИ„КМ“*, 2, 2, 1956, 65—150.

БЕРОВ, Л. Първите циклични кризи на европейския капитализъм и стопанската конюнктура в българските земи. — *ИП*, 1978, № 6, 22—36.

БЕСКРОВНЫЙ, Л. Г. От Сан-Стефано до Берлинского конгресса. /К дипломатической истории русско-турецкой войны 1877—1878 гг./. — В: *Международные отношения и внешняя политика СССР*. М., 1977, 138—149.

БЕХИНЬОВА, В. Българската литература в Чехия през време на Българското възраждане.— *ИНБ„КМ“ БСУ„КО“*, 3, 1963, 255—296.

БЕХИНЬОВА, В. и В. ЧЕЙХАН. Чешкият въпрос в Каравеловите вестници „Свобода“ и „Независимост“. — В: *Чехословакия и България*... С., 1963, 131—172.

БЕШКОВ, Л. Образователното дело през Възраждането. — В: *Един век класно училище в Добрич /Толбухин/*. С., 1972, 5—39.

БИЛУНОВ, Б. Н. К вопросу о возникновении идеологии революционного демократизма в Болгарии. /На примере формирования взглядов Любена Каравелова/. — В: *Проблемы всеобщей истории*. М., 1973, 213—229.

БИЛУНОВ, Б. Н. К вопросу о сотрудничестве Любена Каравелова в русской периодической печати. — *СовС*, 1974, № 5, 48—59.

БИЛУНОВ, Б. Н. К истории „Болгарской дружины“ — организации болгарских студентов в Московском университете. — В: *Центр. и Юго-Вост. Европа в новое время*. М., 1974, 182—194.

БИЦИЛЛИ, П. М. Русия и Европа в навечерието на Освободителната война /1870—1877/. — *БИБ*, 1929, № 1, 242—277.

БИЧЕВ, М. Български барок. Принос към проблемите на българското изкуство през епохата на Възраждането. С., 1955. 176 с.

БЛАГОЕВ, Д. За Българското възраждане. Състав. Д. Райков. С., 1982. 244 с.

БЛАГОЕВ, Д. За Христо Ботев. — В кн. му: *Литературно-критически статии*. С., 1951, 238—247.

БЛАГОЕВ, Д. Нашите апостоли /Захарий Стоянов като публицист, революционер, апостол и патриот/. — В кн. му: *Съчинения*. 1. С., 1957, 203—280.

БЛАГОЕВ, Д. Обществените и политически идеали на Л. Каравелов и Хр. Ботев. — В кн. му: *Съчинения*. 1. С., 1957, 209—225; и в: *Литературно-критически статии*. С., 1951, 171—185.

БЛАГОЕВ, Д. Принос към историята на социализма в България. С., 1956. XIX, 553 с. [Претърпяло много изд.].
Гл. 2. Възраждането; гл. 3. Преди Освобождението; гл. 4. Идейните течения в революционната партия, с. 23—55.

БЛЪСКОВ, ИЛ. За нашите едновремешни училища. Постепенното въздигане и подобрение на Шуменските градски училища от год. 1830 до год. 1870. — *Искра*, 5, 1894/1895, № 5—6, 732—740; № 7, 86—91; № 8, 225—333.

БОБЧЕВ, ИЛ. Васил Друмев—Климент Търновски. Писател, духовно лице, общественик, човек, негова рода и неговото време. /По случай 25-год. от смъртта му/. С., 1926. 80 с.

БОБЧЕВ, ИЛ. По кървавите дири на славния подвиг 1868. С., 1928. 254 с.

БОБЧЕВ, ИЛ. Македонските българи и българската народна просвета. Предимно до учредяване на Българската екзархия. С., 1922. 31 с.

БОБЧЕВ, С. С. Българско търговско пароплувно содружество „Провидение“, Цариград. — *СБИД*, 23, 1924/1925, № 9, 375—383.

БОБЧЕВ, С. С. Държавноправния и обществен строй в България през време на османското владичество. —

ГСвУ, 16, 1935/1936, 1–57.

БОБЧЕВ, С. С. Жинзифов. Животопис и просветително-книжовна деятелност. Пловдив, 1883. 31 с.

БОБЧЕВ, С. С. Иван Найденов. Неговият 17 дневен затвор в Цариград. – В: *Казанлък в миналото и днес*. 1. С., 1912, 129–147.

БОБЧЕВ, С. С. Нови приноси и осветления за българското възраждане. – *ГСвУ*, 16, 1937, 1–105. Отд. отпеч. С., 1937. 107 с.

БОБЧЕВ, С. С. Раковски като публицист. – *СбБАН*, 9, 1918, 1–74.

Д-р Иван Богоров. Материали, свързани със 150-годишния юбилей от рождението му. Докл. и науч. съобщения, изнесени на науч. сесия за д-р Ив. Богоров, състояла се в гр. Карлово на 26 ноем. 1970 г. С., 1972. 136 с.

БОЖКОВ, А. Българската историческа живопис. Ч. 2. От Възраждането до 1944 г. С., 1978. 373 с.

За Възраждането, с. 25–123.

БОЖКОВ, А. Тревненската живописна школа. С., 1967. 196 с.

БОЙЧЕВА, В. Български младежи в учебните заведения на Сръбското княжество през 1830–1859 г. – В: *Пробл. Бълг. възраждане*. С., 1981, 295–336.

БОЙЧЕВА, В. Сърби-учители в България през XIX в. – *ГСУфиф*, 66, 3, 1974, 153–221.

БОНДАРЕНКО, Ф. И. К вопросу о просвещении в Болгарии в эпоху турецкого ига в конце XVIII и в XIX вв. – *УЗСГПИ*, 7, 1951, 61–107.

БОНЕВА, ИВ. Участие на тревненци в Априлското въстание 1876 г. – В: *Април. въст. в I Търновски револ. окръг. 1876*. С., 1978, 177–198.

БОРШУКОВ, Г. Аз поставих камен уголний /Константин Г. Фотинов/. – В: *Върхове на българската журналистика*. 1. С., 1976, 15–56.

БОРШУКОВ, Г. Журналистиката на Г. С. Раковски. Ч. 1. От най-ранните прояви на Раковски като публицист и журналист до края на в. „Българска дневница" – *ГСУфф*, 57, 1, 1963, 199–339.

БОРШУКОВ, Г. История на българската журналистика. 1844–1877. 1878–1885. 2. доп. изд. С., 1976. 608 с. 1. изд. 1965.

БОРШУКОВ, Г. Новото и особеното в журналистиката на Г. С. Раковски. – В: *Г. С. Раковски. Възгледи, дейност и живот*. 1. С., 1964, 79–109.

БРАДИНСКА, Р. Възникването и развитието на девическите училища през епохата на Възраждането като фактор за пробуждането и въвличането на жената в националноосвободителното движение. – *ТВИИ „КМ"*, 3, 1962, 317–355.

БРАДИСТИЛОВА-ДОБРЕВА, М. Българската историческа драматургия през Възраждането. С., 1975. 223 с.

БРАДИСТИЛОВА-ДОБРЕВА, М. Възрожденската театрална култура в България. С., 1983. 202 с.

БУРМОВ, А. Борба за идейно-революционна чистота на Българския революционен централен комитет в Букурещ /1869–1871/. – *ИИИ*, 16–17, 1966, 365–383; същото в кн. му: *Избр. произв. в три тома*. 2. С., 1974, 201–218.

БУРМОВ, А. Български революционен централен комитет /1868–1877/. 2. изд. С., 1950. 223 с. 1. изд. 1943; същото в кн. му: *Избр. произв. в три тома*. 3. С., 1976, 9–112.

БУРМОВ, А. Българското национално-революционно движение и българската емиграционна буржоазия през 1867–1869 г. – *ИП*, 1961, № 5, 33–58; същото в кн. му: *Избр. произв. в три тома*. 2. С., 1974, 150–164.

БУРМОВ, А. В. Левски в началната история на Българския централен революционен комитет. – *Р*, 1, 1938/1939, № 1, 137–158; същото в кн. му: *Избр. произв. в три тома*. 2. С., 1974, 167–186.

БУРМОВ, А. Кога и от кого е основана „Добродетелната дружина". – В кн. му: *Избр. произв. в три тома*. 2. С., 1974, 15–16.

БУРМОВ, А. Кризата в Българския революционен централен комитет през есента на 1875 г. и създаването на Гюргевския централен комитет. – *ИП*, 1957, № 2, 40–64; същото в кн. му: *Избр. произв. в три тома*. 3. С., 1976, 126–148.

БУРМОВ, А. Къде е загинал военният командир на Ботевата чета. – В кн. му: *Избр. произв. в три тома*. 3. С., 1976, 240–244.

БУРМОВ, А. Към въпроса за заместника на Левски. – *ИИД*, 16–18, 1940, 62–69; същото в кн. му: *Избр. произв. в три тома*. 3. С., 1976, 121–125.

БУРМОВ, А. Към изясняване революционната дейност на Йордан Стоянов през 1872–1873 год. – *ГСУфиф*, 51, 2, 1956, 1–15; същото в кн. му: *Избр. произв. в три тома*. 2. С., 1974, 291–300.

БУРМОВ, А. Към историята на руско-българските връзки през 1876 г. „Българско человеколюбиво настоятелство" в Букурещ. – *ИИБИ*, 1–2, 1951, 81–95; същото в кн. му: *Избр. произв. в три тома*. 3. С., 1976, 245–258.

БУРМОВ, А. Към революционната дейност на Г. С. Раковски през 1856–1857 г. – *ИБИД*, 27, 1970, 65–84; същото в кн. му: *Избр. произв. в три тома* . 2. С., 1947, 17–33.

БУРМОВ, А. Любен Каравелов и създаването на Българския революционен централен комитет в Букурещ. – *ИИИ*, 14–15, 1964, 105–122; същото в кн. му: *Избр. произв. в три тома*. 2. С., 1974, 219–236.

БУРМОВ, А. Нарастване на революционния подем всред българския народ през 1875–1876 г. – *ИП*, 1950/1951, № 1, 74–91; същото в кн. му: *Избр. произв. в три тома*. 3. С., 1976, 149–164.

БУРМОВ, А. Отец Матей Преображенски. Материали за биография. – *ДК*, 1934, № 56, 182–196; 1935, № 64, 233–240; същото в кн. му: *Избр. произв. в три тома*. 2. С., 1–74, 301–335.

БУРМОВ, А. П. Хитов и неговите записки. – В кн. му: *Избр. произв. в три тома*. 2. С., 1974, 129–135.

БУРМОВ, А. Последните дни на Васил Левски. – *ОП*, 9, 1936, № 1–2, 31–55; същото в кн. му: *Избр. произв. в три тома*. 2. С., 1974, 272–290.

БУРМОВ, А. Революционната дейност на Ст. Стамболова през 1873–1875 г. – *Р*, 2, 1939/1940, № 2, 76–94.

БУРМОВ, А. Съдбата на Ботевата чета след смъртта на войводата ѝ. – В: *Хр. Ботев. Сб*. С., 1949, 611–656; същото в кн. му: *Избр. произв. в три тома*. 3. С., 1976, 196–239.

БУРМОВ, А. Съществувал ли е Централен революционен български комитет в Букурещ през 1869–1872 г.? – *ИП*, 1961, № 3, 34–47; същото в кн. му: *Избр. произв. в три тома*. 2. С., 1974, 187–200.

БУРМОВ, А. Таен централен български комитет. /Образуване и първи период от развитието му; Втори период от съществуването му/. – *ИП*, 1960, № 2,

41–65; № 3, 59–84; същото в кн. му: *Избр. произв. в три тома.* 2. С., 1974, 51–106.

БУРМОВ, А. Формирането на Васил Левски като революционер. — В: *Велик и безсмъртен.* Пловдив, 1963, 13–27; същото в кн. му: *Избр. произв. в три тома.* 3. С., 1976, 237–247.

БУРМОВ, А. Хаджи Димитровата чета и „Българското общество" в Букурещ. — *ОП,* 10, 1939, № 1, 26–29; същото в кн. му: *Избр. произв. в три тома.* 2. С., 1974, 136–139.

БУРМОВ, А. Христо Ботев и неговата чета. /Сб. материали/. С., 1974. 785 с.

БУРМОВ, А. Четническото движение в България през 1867 г. Ч. 1. Подготовка на четите. — *ГСУфиф,* 53, 2, 1960, 67–97; същото в кн. му: *Избр. произв. в три тома.* 2. С., 1974, 107–128.

БУРМОВ, Т. Българо-гръцката църковна разпра. С., 1902. 620, 7 с.

БЪНКОВ, А. Развитие на философската мисъл в България. С., 1966. 888 с.
За Възраждането. с. 89-189.

БЪЧВАРОВ, М. Българската философска мисъл през Възраждането. С., 1966. 247 с.

БЪЧВАРОВ, М. Д-р Иван Селимински и философската култура през Българското възраждане. — *ПК,* 1979, № 1, 54–70.

БЪЧВАРОВА, Н. Димитър Мутев — виден български възрожденски просветител, възпитаник на немските университети. — В: *Бълг.-герм. отн. и връзки.* 3. С., 1981, 27–37.

БЪЧВАРОВА, Н. Природонаучните знания и книжнина през Българското възраждане. С., 1982. 184 с.

ВАКАРЕЛСКИ, ХР. Етнография на България. С., 1974. 797 с.

ВАКАРЕЛСКИ, ХР. Г. С. Раковски като етнограф. — В: *Г. С. Раковски. Възгледи, дейност и живот.* 1. С., 1964, 189–212.

ВАЛЕВ, Л. Б. К характеристике социально-политических взглядов Христо Ботева. — *ВИ,* 1948, № 11, 79–91.

ВАНКОВ, Н. История на учебното дело в България от край време до освобождението. Ловеч, 1903. VI, 228 с.

ВАНЧЕВ, Й. Новобългарската просвета в Македония през Възраждането /до 1878 г./. С., 1982. 214 с.

ВАНЧЕВ, Й. Просветното дело в Неврокоп през втората половина на XIX в. — В: *Просветното дело в Неврокоп /Гоце Делчев/ и Неврокопско през Възраждането.* С., 1979, 38–47.

ВАСИЛЕВ, Р. Архимандрит Методий Кусевич и Априлското въстание. — В: *Април. въст. и Бълг. правосл. църква.* С., 1977, 441–472.

ВАСИЛЕВ, Р. Църковно-народната борба в Скопска епархия. — В: *100 г. от учредяването на Бълг. екзархия.* С., 1971, 251–274.

ВАСИЛИЕВ, АС. Български възрожденски майстори. Живописци, резбари, строители. С., 1965. 752 с.

ВАСИЛИЕВ, АС. Ктиторски портрети. С., 1960. 274 с.

ВЕЛЕВ, С. Аверкий П. Стоянов. /По случай 25 годишнината от смъртта му/. — *УПр,* 11, 1906, № 6, 703–743.

ВЕЛЕВ, С. Ботю Петков. — *УПр,* 11, 1906, № 10, 1001–1033.

ВЕЛЕВ, С. Педагогична дейност на Неофита Рилски. — *УПр,* 11, 1906, № 1, 33–76.

ВЕЛИКИ, К. Нови приноси за литературната дейност на Георги Пешаков. — В: *Бълг.-рум. лит. взаимоотн. през XIX в.* С., 1980, 117–135.

ВЕЛИКИ, К. Някои уточнявания относно биографията на д-р Иван Селимински. — В: *В чест на Д. Косев.* С., 1974, 397–410.

ВЕЛИКИ, К. Румъния и българското революционно движение за национално освобождение /1850–1878/. С., 1982. 248 с.

ВЕЛИКИ, К. Четата на Хаджи Димитър и румънското обществено мнение. — В: *В памет на М. Димитров.* С., 1974, 343–370.

ВЕЛИКОВ, СТ. и Н. ФЕРМАНДЖИЕВ. Панайот Хитовата чета от 1867 г. /Брой и състав/. — В: *В памет на М. Димитров.* С., 1974, 311–341.

ВЕЛИКОВ, СТ. и Н. ФЕРМАНДЖИЕВ. Филиптотювата чета през 1867 г. — *ИП,* 1969, № 6, 81–95.

ВЕЛИКОВСКИ, П. Културен живот на Русе през време на Възраждането. — *ИНМ–Р.,* 1, 1964, 51–83.

ВЕЛЧЕВ, В. Българо-руски литературни взаимоотношения през XIX–XX в. От Фонвизин до Горки. С., 1974. 563 с.

ВЕНЕДИКОВ, Й. Войната за освобождение на България. — В: *България 1000 г.* 1. С., 1930, 921–1024.

ВЕНЕДИКОВ, Й. Въстанието [Априлското въстание]. — В: *България 1000 г.* 1. С., 1930, 891–920.

ВЕНЕДИКОВ, Й. История на въстанието в Батак. 1876. С., 1929. 187 с.

ВЕНЕДИКТОВ, Г. К. Из истории современного болгарского литературного языка. С., 1981. 270 с.

ВЕНЕДИКТОВ, Г. К. Некоторые вопросы формирования болгарского литературного языка в эпоху Возрождения. — В: *Национальное возрождение и формирование славянских литературных языков.* М., 1978, 207–268.

ВЕНЕДИКТОВ, Г. К. О месте родного языка в движение болгар за национальную культуру. — В: *Формирование национальных культур в странах Центральной и Юго-Восточной Европы.* М., 1977, 289–301.

Видинските златари. — *СБИД,* 7, 1903, № 10, 681–686. Подп.: Г. Т. Д.

ВИЛЬЧИНСКИЙ, В. П. Жизнеописание Панайота Хитова и его оценка в русской литературе 1870-х годов. — В: *Славянские страны и русская литература.* Л., 1973, 222–237.

ВИНОГРАДОВ, В. Н. Герои Шипки и туманы Лондона /англо-русские отношения во время войны 1877–1878 гг./. — *ННИ,* 1979, № 6, 112–130.

ВИНОГРАДОВ, В. Н. Русско-турецкая война 1877–1878 гг. и освобождение Болгарии. М., 1978. 298 с.

ВЛАЙКОВ, М. Бележки върху икономическото положение на града Панагюрище преди и след въстанието. Пловдив, 1904. 36 с.

ВЛАХОВ, Т. Кукуш и неговото минало. 2. доп. изд. С., 1969. 272 с. 1. изд. 1963.

Военна подготовка и провеждане на Априлското въстание 1876. Ред. комисия: Й. Митев, К. Косев, Д. Дойнов, Ц. Генов. С., 1976. 443 с.

Война 1877 и 1878 гг. в Европейской Турции. Т. 1–3. Под ред. ген-майора Зыкова. СПб., 1881–1882. 489 с.; 864 с.; 422 с.

Войната за освобождението на България. Достопамятна книга за руско-турската война през 1877–1878. Ч. 1–2. С., 1883–1896. 10, 164 с.; 10, 128, XX с.

ВОЛКОВ, Е. Христо Ботев. М., 1923. 228 с.

ВОРОБЬЕВ, Л. В. Любен Каравелов. Жизнь и деятельность. М., 1980. 591 с.

ВОРОБЬЕВ, Л. В. О характере и источниках идеологии Любена Каравелова. — В: *Изсл. и статии за Л. Каравелов*. С., 1963, 3—43.

ВОРОБЬЕВ, Л. В. Христо Ботев. М., 1953. 152 с.

Втори Сливенски революционен окръг, април — 1876. Юб. сб. Състав. Г. Славов. С., 1966. 88 с.

ВУЛЕТИЧ, В. Светозар Маркович и Христо Ботев. — *ЛМ*, 1966, № 5, 67—75.

ВЪЗВЪЗОВА—КАРАТЕОДОРОВА, К. Българският и чуждият печат от 1876 г. и Априлското въстание. — В: *Април. въст. 1876—1966*. С., 1966, 181—201.

ВЪЗВЪЗОВА—КАРАТЕОДОРОВА, К. За дейността и длъжността на Атанас Узунов във вътрешната революционна организация през 1872—1873 г. — В: *В чест на Хр. Христов*. С., 1976, 163—173.

ВЪЗВЪЗОВА—КАРАТЕОДОРОВА, К. Народополезната дейност на български духовници за облекчаване съдбата на пострадалите от Априлското въстание. /Според запазена кореспонденция от 1876—1877 г./. — В: *Април. въст. и Бълг. правосл. църква*. С., 1977, 489—500.

ВЪЗВЪЗОВА—КАРАТЕОДОРОВА, К. Сведения за четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа в парижките ежедневници от 1868 г. — *ИНБ„КМ"*, 9, 1969, 129—145.

Възраждането на българщината във Варна /1860—1865 г./. — *ИВАД*, 4, 1911, 5—40.

ВЪЗРОЖДЕНСКИ, Н. Д. Войновски — бойният водач от Ботевата чета. — *ИИБЛв*, 1, 1954, 254—295.

Възрожденски художници. /Сб. докл. за Захари Зограф, Станислав Доспевски, Христо Цокев и Георги Данчов/. С., 1956. 216 с.

ВЪЛКОВ, Г. Българското опълчение. Формиране, бойно използуване и историческа съдба. С., 1983. 448 с.

ВЪЛКОВ, Г. Планове за създаване на редовна Българска армия през Освободителната война /1877—1878 г./. — *ИП*, 1978, № 5, 41—58.

ВЪЛЧАНОВ, Х. Севлиево /1842—1942/. Ч. 1—2. С., 1942. 240 с.; 352 с.

ВЪЛЧЕВ, А. Турските въоръжени сили по време на Априлското въстание и ролята им за неговото потушаване. — *ИП*, 1976, № 1, 34—55.

ВЪЛЧЕВ, А. и М. ЦОНЕВ. Механични средства за използуване на водната енергия през епохата на българското възраждане. — *ГНПМ*, 4, 1973, 41—60.

Въоръжената борба на българския народ срещу османското господство. С., 1961. 404 с.
Авт.: Ив. Кинов, Щ. Атанасов, Д. Христов, Б. Чолпанов.

ВЪРХОВСКИ, Н. Ямболски патриоти по духовното и политическото ни възраждане /1820—1876/. Ямбол, 1928. 79 с.

Габровският край през Освободителната война. 1877—1878. С., 1968. 166 с.

ГАЙДАРОВ, Н. Процесът срещу Васил Левски и революционната организация. — *ИП*, 1973, № 3, 60—72.

ГАНДЕВ, Хр. Априлското въстание 1876. 3. изд. С., 1976. 226 с. 1. изд. 1956.

ГАНДЕВ, ХР. Буржоазната нация и особеностите в нейното развитие. — В: *Бълг. нация през Възраждането*. С., 1980, 23—43.

ГАНДЕВ, ХР. България в европейската култура и наука на XVIII и XIX век. — В: *България в света от древността до наши дни*. 1. С., 1979, 412—432.

ГАНДЕВ, ХР. Васил Левски. Политически идеи и революционна дейност. С., 1946. 206 с.; същото в кн. му: *Пробл. бълг. възраждане*. С., 1976, 562—665.

ГАНДЕВ, ХР. Европейски изучвания на България през време на Възраждането. — *ИП*, 1946/1947, № 2, 162—182; същото в кн. му: *Пробл. бълг. възраждане*. С., 1976, 470—488.

ГАНДЕВ, ХР. Закономерности в отношенията между българския и гръцкия народ през Възраждането. — В: *В чест на Д. Косев*. С., 1974, 37—58; същото в кн. му: *Пробл. бълг. възраждане*. С., 1976, 699—719.

ГАНДЕВ, ХР. Към историята на промишления капитализъм у нас през Възраждането. — *ИП*, 1954, № 4, 81—116.

ГАНДЕВ, ХР. Причини за упадъка на Турската империя в периода от XVII до XIX век. Социол. студия. — *ИП*, 1946/1947, № 1, 76—88; същото в кн. му: *Пробл. бълг. възраждане*. С., 1976, 489—500.

ГАНДЕВ, ХР. Ранно възраждане. 1700—1860. С., 1939. VI, 207 с.; същото в кн. му: *Пробл. бълг. възраждане*. С., 1976, 154—270.

ГАНДЕВ, ХР. Формиране и етнически граници на българската нация през Възраждането. — *ВИС*, 1981, № 4, 107—124.

ГАНЕВ, Н. Страници от историята на града Севлиево. Ч. 1. В. Търново, 1925. 136 с.

ГАНЧЕВ, СТ. Свищов. /Принос за историята му/. Свищов, 1929. 426 с.

ГАРКОВЕНКО, П. Война России и Турцией 1877—1878 гг. М., 1879. I, 955 с.

ГЕЙСМАН, П. А. Русско-турецкая война 1877—1878 гг. в Европейской Турции. Вып. 1—3. СПб., 1906. 130 с.; 309 с.; 60 л. сх.

ГЕНОВ, Г. България и Европа. Сан-Стефано и Берлин — 1878. С., 1940. 68 с.

ГЕНОВ, Г. Българският въпрос на Цариградската конференция, в Сан-Стефано и Берлин /1878/. — *БИБ*, 2, 1929, № 1, 321—357.

ГЕНОВ, Г. Източният въпрос. /Политическа и дипломатическа история/. Ч. 2. От Парижкия конгрес /1856/ до Нойския договор /1919/. С., 1925. 615 с.

ГЕНОВ, Г. Хати шерифа и Хати хумаюна и тяхното значение за българския народ. — *БИБ*, 4, 1931/1932, № 2—3, 67—95.

ГЕНОВ, Ц. Българи-офицери, борци за руско-българска дружба преди Освобождението. С., 1957. 123 с.

ГЕНОВ, Ц. и И. ЛАЛОВ. Българското опълчение 1877—1878. С., 1977. 149 с.

ГЕНОВ, Ц. Международен отзвук и резултати от Руско-турската война /1877—1878/. — В: *Бълг.-герм. отн. и връзки*. 3. С., 1981, 75—84.

ГЕНОВ, Ц. Освободителната война 1877—1878. С., 1978. 328 с.

ГЕНОВ, Ц. По бойния път на освободителите. 1877/1878. С., 1976. 227 с.; същото на рус. ез.: Русско-турецкая война 1877—1878 гг. и подвиг освободителей. С., 1979.

ГЕНЧЕВ, Н. Българската национална просвета и Русия след Кримската война. — *ГСУиф*, 66, 1975, 295—373.

ГЕНЧЕВ, Н. Българско възраждане. Записки и бележки по нова българска история. С., 1981. 316 с.

ГЕНЧЕВ, Н. Българското общество в навечерието на Освобождението. — *ВИС*, 1978, № 1, 66—72.

ГЕНЧЕВ, Н. Възрожденският Пловдив. /Принос в Българското духовно възраждане/. Пловдив, 1981. 511 с.

ГЕНЧЕВ, Н. Г. С. Раковски и българската възрожденска просвета. — В: *Сб. в памет А. Бурмов.* С., 1973, 175—192.

ГЕНЧЕВ, Н. Г. С. Раковски и външнополитическите проблеми на българската национална революция. — В: *В памет на М. Димитров.* С., 1974, 141—161.

ГЕНЧЕВ, Н. Левски, революцията, бъдещият свят. С., 1973. 155 с.

ГЕНЧЕВ, Н. Одеското българско настоятелство. — *ГСУфиф,* 64, 3, ч. 1, 1972, 99—122.

ГЕНЧЕВ, Н. Поглед върху просветното движение в Македония през XIX в. до 1878 г. — В: *Пламъкът на Солунския светилник.* С., 1970, 13—61.

ГЕНЧЕВ, Н. Франция и българо-гръцките църковни отношения през 50—70-те години на XIX в. — *ИП,* 1976, № 4, 31—56.

ГЕНЧЕВ, Н. Франция в българското духовно възраждане. С., 1979. 418 с.

ГЕОРГИЕВ, Г. и В. ТОПАЛОВ. Кратка история на Освободителната война 1877—1878. С., 1958. 523 с.

ГЕОРГИЕВ, Е. Българи и чехи в епохата на тяхното Възраждане. [1]—2. — *ГСУифф,* 42, 1946, 1—88; ГСУфф, 48, 1953, 3—164.

ГЕОРГИЕВ, Е. Епопея на освободителната борба на българския народ в славянските литератури. С., 1976. 304 с.

ГЕОРГИЕВ, Е. Найден Геров. Книга за него и неговото време. С., 1972. 360 с.

ГЕОРГИЕВ, К. Бачо Киро — учител и бунтовник. Сб. статии. С., 1973. 139 с.

ГЕОРГИЕВ, М. Възраждането на град Казанлък. /Ист. материали/. — В: *Казанлък в миналото и днес.* 2. С., 1923, 72—178.

ГЕОРГИЕВ, М. Възраждането на град София. /Ист. материали/. С., 1920. 104 с.

ГЕОРГИЕВ, М. Принос за изучаване историята на учебното дело в България. — *АМНП,* 3, 1911, №4, 65—146.

ГЕОРГИЕВ, М. Сава Вълчов Филаретов. — В: *Юб. кн. Жеравн. ч-ще „Единство".* С., 1921, 208—222.

ГЕОРГИЕВА, Д. Материали за учебното дело в град Шумен /1856—1877 г./. — *ИНМ—Ш.,* 5,1972, 147—169.

ГЕОРГИЕВА, С. и Д. БУЧИНСКИ. Старото златарство във Враца. С., 1959. 280 с.

ГЕОРГИЕВА, Ц. и СТ. АНДРЕЕВ. Някои страни от състоянието и дейността на вакъфите в гр. Хаджиоглу-Пазарджик. — В: *Сб. в памет А. Бурмов.* С., 1973, 396—403.

ГЕОРГИЕВСКИЙ, А. и З. МИЦОВ. Медицинската общественост и военната медицина в Освободителната война на Балканите през 1877—1878. С., 1978. 303 с.

ГЛАДСТОН, У. Ю. Български ужаси и Източний въпрос. Пловдив, 1881. 49 с.

ГЛАДСТОН,У. Ю. Уроци от клание или Поведението на турското правителство в и около България от мая насам 1876. Тулча, 1878. 68 с.

ГЛЕНАР, Г. Руско-турска война. Истор.-дипломатический етюд. Ст. Загора, 1887. 283 с.

ГЛУШКОВ, ХР. Евлоги и Христо Георгиеви. Живот и дейност. С., 1982. 220 с.

ГЛУШКОВ, ХР. Турското върховно командуване през Освободителната война. — *ИП,*1977, № 5—6, 168—179.

ГЛУШКОВ, ХР. Търговските връзки на фирмата „Евлоги и Христо Георгиеви" с Англия. — *ТВТУ„КМ",* 10, 2, 1973, 87—110.

ГЛУШКОВ, ХР. Чужди офицери в турската армия през войната 1877— 1878 г. — *ВИС,* 1977, № 3, 74—84.

ГОРАЗД АРХИМАНДРИТ. Екзарх Антим I и Априлското въстание. — В: *Април. въст и Бълг. правосл. църква.* С., 1977, 393—424.

ГОРИНОВ, Н. Нешо Бончев. — В: *Сб. Н. Бончев.* С., 1939, 5—64.

ГОРОВ, Г. Някои моменти от съдебния процес по Хасковското приключение в 1873 г. според оригиналните турски следствени протоколи. — *ВНМ—Х.,* 1, 1965, 183—203.

ГОРОВ, Г. Сава Катрафилов. — *ИБИД,* 27, 1970, 83—109.

ГОРОВ, Г. Старозагорският революционен комитет при заместника на Левски Атанас Узунов. — *В,* 1975, № 1, 90—96.

ГОРОВ, К. Икономическите възгледи на Г. С. Раковски. С., 1962. 186 с.

ГОРОВ, К. Социално-икономическите възгледи на Любен Каравелов. С., 1975. 231 с.

ГОРОВ, К. Социално-икономическите възгледи на Христо Ботев. С., 1968. 292 с.

ГРИГОРЯН, К. Из историята на армено-българските обществено-литературни връзки от втората половина на XIX в. — *ЕЛ,* 1967, № 6, 5—14.

ГРИНБЕРГ, С. С. Болгарские фабрики в период национального возрождения. — В: *Центр. и Юго-Вост. Европа в новое время.* М., 1974, 32—43.

ГРОЗДАНОВА, Е. и С. АНДРЕЕВ. Соларството по българското Черноморие през XV—XIX век. С., 1982. 175 с.

ГРОСУЛ, В. Я. Генезис революционного социализма на Балканах и российское революционное движение. /О существовании на Нижнем Дунае секции Первого Интернационала/. — *БИ,* 2, 1976, 80—90.

ГРОСУЛ, В. Я. Зарождение российской революционной эмиграции в Юго-Восточной Европе. — *БИС,* 3, 1973, 62—113.

ГРОСУЛ, В. Я. О балканских связях русских „якобинцев" /70-е годы XIX в./. — *БИС,* 4, 1974, 40—81.

ГРОСУЛ, В. Я. Российские революционеры в Юго-Восточной Европе /1859—1874/. Кишинев, 1973. 540 с.

ГРУЕВ, Й. Епархийското в Пловдив училище „Св. Кирил и Методий". — *БП,* 3, 1896/1897, № 7—8, 118—138.

ГУДЕВ, П. Историята на Източния въпрос преди Освобождението на България. С., 1908. 557. Авт. подп. Б. Петвеков.

ГЪБЕНСКИ, ХР. и П. ГЪБЕНСКИ. Историята на града Габрово и габровските въстания. Габрово, 1903. 246 с.

ГЪЛЪБОВ, Г. Обирът на хазната в Арабаконашкия проход през 1872 година. — *Р,* 2, 1939/1940, № 4, 123—138.

ГЪЛЪБОВ, К. Въстанието на героична Перущица, април 1876. 2. попр. и доп. изд. С., 1965. 324 с. 1. изд. 1956.

ГЪЛЪБОВ, К. Петко Р. Славейков. Живот. Дейност. Творчество. С., 1970. 265 с.

ГЮЛЕМЕТОВ—ЧИБИС. ХР. Из миналото на Брацигово. С., 1940. 296 с.

ДАМЯНОВ, С. Димитър Панов Гинин. /Към историята на руско-българската бойна дружба през третата четвърт на XIX в./. — В: *В памет на М. Димитров.* С., 1974, 601—616.

ДАМЯНОВ, С. Дипломатическата подготовка на Освобо-

дителната война. — *ВИС,* 1977, № 1, 16—30.
ДАМЯНОВ, С. Европейската дипломация и Освободителната война. — *ВИС,* 1978, № 1, 14—27.
ДАМЯНОВ, С. Ломският край през Възраждането. Икономически живот и политически борби. С., 1967. 396 с.
ДАМЯНОВ, С. Отношението на френската дипломация и общественост към Априлското въстание през 1876 г. — *ИП,* 1966, № 2, 36—64.
ДАМЯНОВ, С. Православната църква и българската национална революция. — В: *Православието в България.* С., 1974, 153—191.
ДАМЯНОВ, С. Русия, Източната криза и началото на освободителната война. — *ЛД,* 6, 1977, 152—175.
ДАМЯНОВ, С. Франция и българската национална революция. С., 1968. 258 с.
ДАМЯНОВ, С. Френската дипломация и Освобождението на България. — *ВИС,* 1967, № 6, 42—56.
ДАНЕВ, СТ. Цариградската конференция /1876—1877 г./. — *НПр,* 3, 1931, № 1, 1—12.
ДАНОВА, Н. Критското въстание от 1866—1869 г. и революционни връзки между българи и гърци. — *ВИС,* 1971, № 2, 89—102.
ДАНОВА, Н. Критското въстание през 1866—1869 г. и българската общественост. — *ИП,* 1971, № 6, 33—63.
ДАНОВА, Н. Към историята на Търновската градска община през Възраждането. — *ИП,* 1980, № 1, 106—124.
ДАНОВА, Н. Разривът между гръцките възрожденци и Цариградската патриаршия. — *ИБИД,* 27, 1970, 35—64.
ДАСКАЛОВ, А. Земеделският кредит в България от 1864 до 1913 г. Ч. 1. 1864—1903. С., 1912. 488 с.
ДАСКАЛОВ, Б. Трявна в миналото. 1—6. В. Търново, 1924—1927. 20 с.; 35 с.; 30 с.; 30 с.; 31 с.; 40 с.
90 години от освобождението на Плевен. Сб. статии. Плевен, 1967. 120 с.
ДЕЛИРАДЕВ, П. Калофер — родното място на Христо Ботев. — В: *Хр. Ботев. Сб.* С., 1949, 3—14.
ДЕЛИРАДЕВ, П. По стъпките на Ботевата чета. — В: *Хр. Ботев. Сб.* С., 1949, 583—607.
ДЕЛЧЕВ, Б. Христо Ботев. Опит за психография. Пловдив, 1981. 285 с.
ДЕНЕВ, К. Влияние на руското образование и педагогическа мисъл върху развитието на Габровското класно училище /гимназия/ до Освобождението. — В: *Огнище на духовната мощ на българина.* С., 1975, 70—95.
ДЕНТОН, В. Християне в Турции. — *РВ,* 1864, № 1, 345—386; № 3, 79—137.
ДЕРЖАВИН, Н. С. Болгарские колонии в России /Таврическая, Херсонская и Бессарабская губернии/. Материалы по славянской этнографии. Т. 1. Петербург, б.г. XII, 259 с.
ДЕРЖАВИН, Н. С. История Болгарии. Т. 4. Национально-освободительное движение в Болгарии /от конца XVIII в. до 1877 г./. М., 1948. 242 с.
ДЕРЖАВИН, Н. С. Племенни и културни връзки между българския и руския народ. С., 1945. 110 с.
ДЕЧЕВ, Л. Априлското въстание и европейските консули в Пловдив. — *ВИС,* 1970, № 3, 24—32.
ДЖАМБАЗКИ, ХР. Основаване на първото българско читалище и неговата дейност до Освобождението. — В: *100 г. Нар. ч-ще — Свищов.* Свищов, 1958, 1—54.
ЦАМБАЗОВСКИ, КЛ. Идеје и пројекти у Србији о Српско-Бугарској федерацији у току 1862 године. — *Balc,* 3, 1972, 349—367.
ЦАМБАЗОВСКИ, КЛ. Школовање бугарског народног свештеничког кадра у Кнежевини Србији. — *Balc,* 2, 1971, 175—193.
ДЖАМБОВ, ХР. Добри войвода в Средногорието. — В: *Из историята на хайдутството в Пловдивския край.* С., 1970, 83—99.
ДЖУМАЛИЕВ, Г. Икономическото развитие на гр. Шумен /Коларовград/ през епохата на турското владичество. — *ИНМ—К.,* 1, 1960, 83—99.
ДЖУМАЛИЕВ, Г. Исторически очерк за библиотеката при читалище „Д. Войников" /1856—1956/. — В: *100 г. Нар. ч-ще „Д. Войников".* С., 1958, 61—113.
ДЖУМАЛИЕВ, Г. Приносът на гр. Шумен за развитието на българската книжнина до Освобождението. — *ИНМ—К.,* 2, 1963, 91—106.
ДЖУМАЛИЕВ, Г. Старото читалище „Архангел Михаил" /гр. Шумен/ — средище на театралната дейност през епохата на Възраждането /1856—1878/. — В: *100 г. Нар. ч-ще „Д. Войников".* С., 1958, 129—173.
ДЖУМАЛИЕВ, Г. Участието на гр. Шумен в революционното движение през 1875 г. — *ИП,* 1958, № 2, 45—57.
ДИВИЗИЕВ, ИВ. Разложките българи и Априлското въстание. — *ИП,* 1965, № 2, 68—73.
ДИМИТРИЕВ, Р. Боевете и операциите около Шипка във войната 1877—1878 г. С., 1902. 251 с.
ДИМИТРОВ, А. Българското учителство през третата четвърт на XIX век. — В: *Пробл. Бълг. възраждане.* С., 1981, 206—247.
ДИМИТРОВ, А. Опити за денационализация на българското учебно дело през 50—70-те години на XIX в. и съпротивата срещу тях. — В: *Бълг. нация през Възраждането.* С. 1980, 361—385.
ДИМИТРОВ, Г. В. „Московские ведомости" за събитията в България по време и след Априлското въстание от 1876 г. — *ИП,* 1968, № 1, 114—124.
ДИМИТРОВ, Г. Военно-стратегически проблеми на Русия в навечерието и хода на Освободителната война 1877—1878 г. — *ВИС,* 1977, № 2, 12—24.
ДИМИТРОВ, Г. Четите, милицията и въоръжените отряди през Освободителната война /1877—1878 г./. — *ВИС,* 1967, № 6, 93—104.
ДИМИТРОВ, Г. Г. Иван Николаевич Денкоглу. — *СпБАН,* 8, 1914, 127—158.
ДИМИТРОВ, Г. Г. Княжество България в историческо, географическо и етнографско отношение. В три части. Ч. 1—2. С., 1894. 495 с.; 539 с.
По Възраждането Ч. 1, с. 153—268; Ч. 2, с. 180—539.
ДИМИТРОВ, Г. Г. Принос към просветителното дело в град Варна. — *ИВАД,* 6, 1914, 20—62.
ДИМИТРОВ, Д. Стоян Заимов. Книга за него и неговото време. С., 1971. 255 с.
ДИМИТРОВ, Л. Обществената и книжовна дейност на Хаджи Партения Зографски. — *ИССФУ,* 1, 1905, 359—380.
ДИМИТРОВ, М. Ботьо Петков. — В: *Хр. Ботев. Сб.* С., 1949, 15—48.
ДИМИТРОВ, М. Българската Добродетелна дружина. — *БИБ,* 3, 1930, № 4, 165—198.
ДИМИТРОВ, М. Въпросът за възванието на Хр. Ботев към българския народ. — *ИИБЛв,* 2, 1956, 235—251.
ДИМИТРОВ, М. За дейността и идеите на Любен Караве-

лов. — *ИП,* 1954, № 2, 3—18.
ДИМИТРОВ, М. За идеологията на Любен Каравелов и неговото място в революционното движение. — *ИИБЛв,* 2, 1956, 3—37.
ДИМИТРОВ, М. Комитетът на „Старите" — Добродетелна дружина. — В: *България 1000 г.* 1. С., 1930, 737—779.
ДИМИТРОВ, М. Личността на Ботева. Критически преглед. 2. изд. С., 1946. 127 с. 1. изд. 1938.
ДИМИТРОВ, М. Любен Каравелов. Биография. С., 1959. 408 с.
ДИМИТРОВ, М. Народните маси в България през епохата на Възраждането. Начало на българската демокрация. — *ФМ,* 1947, № 2, 56—65.
ДИМИТРОВ, М. Около идеологията на Христо Ботев. — В: *Хр. Ботев. Сб.* С., 1949, 121—158.
ДИМИТРОВ, М. Христо Ботев. Биография. С., 1948. 202 с.
ДИМИТРОВ, М. Христо Ботев и руското революционно-демократическо движение. — *Съвр,* 1945, № 11—12, 479—485.
ДИМИТРОВ, СТР. За класовото разслоение сред селяните в Североизточна България през 70-те години на XIX в. -- *ИИИ,* 8, 1960, 225—271.
ДИМИТРОВ, СТР. За политиката на турските либерални кръгове в навечерието на Априлското въстание. — В: *Април. въст. 1876—1966.* С., 1966, 41—50.
ДИМИТРОВ, СТР. Сословия и классы болгарского общества в XVIII—XIX веках. — В: *Социальная структура общества в XIX в. страны Центр. и Юго-Вост. Европы.* М., 1982, 259—283.
ДИМИТРОВ, СТР. Чифлишкото стопанство в България през 50—70-те години на XIX век. — *ИП,* 1955, № 2, 3—34.
ДИМИТРОВ, ТР. Иван Николаевич Денкоглу. — *СпБАН,* 8, 1914, 127—158.
ДИМИТРОВ, Ф. По въпроса за използването на българи за разузнавателна дейност в навечерието на Освободителната руско-турска война 1877—78 г. — *ВИС,* 1956, № 2, 117—135.
ДИМОВ, Г. Българската литературна критика през Възраждането. С., 1965. 406 с.
ДИМОВ, Г. Делото на Захари Стоянов и процесите на националното осъзнаване и революционизиране на българския народ. — *PSł,* 25, 1975, 3—23.
ДИМОВ, Г. Културни взаимоотношеня между българи и румъни през епохата на националното ни възражне. — В: *Из взаимоотн. балк. народи.* С., 1966, 11—22.
ДИМОВ, Г. Национална революция и национален литературен процес. С., 1978. 176 с.
ДИМОВ, Д. Свищовци—участници в Априлското въстание. — В: *Април. въст. в 1 Търновски револ. окръг. 1876.* С., 1978, 69—77.
ДИМОВА, В. Книгоиздаването на Балканите и формирането на българската възрожденска интелигенция. — *StB,* 14, 1979, 209—232.
ДИНЕВ, П. Музикални материали от възрожденската епоха. — *БМз,* 1962, № 2, 32—41.
ДИНЕКОВ, П. Български фолклор. Ч. 1. 3. изд. С., 1980. 607 с. 1. изд. 1959.
ДИНЕКОВ, П. Възрожденски писатели. 2. изд. С., 1964. 380 с. 1. изд. 1962.
ДИНЕКОВ, П. Делото на Димитър и Константин Миладинови. С., 1961. 51 с.
ДИНЕКОВ, П. Делото на Н. Бончев в светлината на неговата жизнена съдба. — В: *Сб. Н. Бончев.* С., 1939, 88—93.
ДИНЕКОВ, П. Марин Дринов и българското дружество „Напредък" във Виена. — *СлГ,* 28, 1934, № 3—4, 158—170.
ДИНЕКОВ, П. Марин Дринов и Нешо Бончев. — *СпБАН,* 56, 1937, 177—239.
ДИНЕКОВ, П. Периодизацията на българската литература до Освобождението. — В кн. му: *Писатели и творби.* С., 1958, 349—412.
ДИНЕКОВ, П. София през XIX в. до Освобождението на България. С., 1937. 355 с.
ДИНОВА—РУСЕВА, В. Българо-румънски връзки в изобразителното изкуство през втората половина на XIX в. — В: *Традиция и нови черти в българското изкуство.* С., 1976, 135—153.
ДИНОВА—РУСЕВА, В. Начало и развой на българската битова живопис. — *ИИИзИ,* 8, 1965, 29—61.
ДИЧЕВ, М. Градиво за историята на град Елена. — В: *Еленски сб.* 1. С., 1931, 13—195.
ДИЧЕВ, М. Еленчани — учители и просветни дейци. 1. Никифор поп Константинов /Мудрон/; Дичо Марков. — В: *Еленски сб.* 1. С., 1931, 195—213; 213—230.
ДОБРОВ, Л. Южное славянство, Турция и соперничество Европейских правительств на Балканском полуострове. Ист.-полит. очерки. СПб., 1879. XIV, 643 с.
ДОЙНОВ, Д. и ИВ. ДРАЕВ. Българи—борци за свободата на други народи. Кн. 2. С., 1965. 224 с.
ДОЙНОВ, Д. Знаме на въстаниците от с. Разловци, Пиянечко, 1876 г. — *МПК,* 1964, № 2, 3—15.
ДОЙНОВ, Д. Национално-революционните борби в Югозападна България през 60-те и 70-те години на XIX век. С., 1976. 250 с.
ДОЙНОВ, Д. Старозагорското въстание и събитията на Балканите през 1875 г. — В: *Април. въст. и Изт. криза. 1875—1878.* С., 1977, 25—43.
ДОЙНОВ, Р. Бойни действия на българското опълчение в състава на Предния отряд. — *ВИС,* 1977, № 2, 132—140.
ДОЙНОВ, СТ. Българската общественост и Руско-турската освободителна война 1877—1878. С., 1978. 219 с.
ДОЙНОВ, СТ. Българското националноосвободително движение в навечерието и по време на войната 1877—1878 г. — *ВИС,* 1977, № 2, 118—131.
ДОЙНОВ, СТ. С желание да бъдат полезни /Т. Бурмов, М. Балабанов, Ив. Найденов/. — В: *Върхове на българската журналистика.* 1. С., 1976, 231—266.
ДОЙНОВ, СТ. Социално-икономическа и политическа обусловеност на Априлското въстание. — *ВИС,* 1976, № 1, 13—36.
ДОЙЧЕВ, Л. Знаменосецът на свободата. Очерково-документален животопис за Васил Левски по случай 100 години от гибелта му /1873—1973/. С., 1973. 326 с.
ДОМЕТИАН АРХИМАНДРИТ. Методий Кусев и църковно-народната борба. — В: *100 г. от учредяването на Бълг. екзархия.* С., 1971, 275—293.
ДОМУСЧИЕВ, Н. Стефан Караджа /1868—1968/. Живот и дело. Опит. за биогр. Ямбол, 1968. 120 с.
ДОНЧЕВ, Д. Болградската гимназия през 1858—1878. — *ИПИ,* 19, 1965, 203—233.
ДОНЧЕВ, Д. и Р. ГЕОРГИЕВА. Неделните училища в България през Възраждането. — *ИНИИО,* 25, 1972,

141–183.
ДОРОСИЕВ, Л. Нашите класни, средни и специални училища преди Освобождението. С., 1925. VI, 240 с.
ДОРОСИЕВ, Л. Неофит Рилски, патриарх на българските книжовници и педагози. По случай 50-годишнината от смъртта му. С., 1931. 219, 40 с.
ДОРОСИЕВ, Л. Учебното дело в Копривщица преди Освобождението. С., 1926. 150 с.
ДРАГАНОВА, Т. Ангел Кънчев в Търновския край. – В: *Ангел Кънчев. 1850–1970.* С., 1972, 34–42.
ДРАГАНОВА, Т. Градската община в гр. Търново през XIX в. – *ИОМ–ВТ.*, 3, 1966, 73–95.
ДРАГАНОВА, Т. За революционната дейност на Бачо Киро. – В: *Бачо Киро. Сб.* В. Търново, 1967, 127–139.
ДРАГАНОВА, Т. и П. ИБРИШИМОВА. Затворът в Търново след потушаване на Априлското въстание. – В: *Април. въст. в I Търновски револ. окръг. 1876.* С., 1978, 225–240.
ДРАГАНОВА, Т. Икономическо развитие на гр. Търново през епохата на Възраждането. Ч. 1. – *ИОМ–ВТ.*, 4, 1968, 67–89.
ДРАГАНОВА, Т. Матей Петров Преображенски. – В: *Студии по история.* В. Търново, 1975, 263–324.
ДРАГАНОВА, Т. Подготовка на Априлското въстание в Първи търновски революционен окръг. – В: *Април. въст. в I Търновски револ. окръг. 1876.* С., 1978, 23–68.
ДРАГАНОВА, Т. Търновски революционен комитет /1869–1875/. – *ГМСБ*, 2, 1976 /1980/, 45–88.
ДРАГНЕВА, Ж. Публицистиката на П. Р. Славейков и утвърждаването на българското национално самосъзнание. – В: *Бълг. нация през Възраждането.* С., 1980, 425–446.
ДРАНГОВ, Б. Димитър Миладинов и църковно-националната борба. – В: *100 г. от учредяването на Бълг. екзархия.* С., 1971, 335–352.
ДРИНОВ, М. Избрани съчинения в два тома. Т. 2. Под ред. на Ив. Дуйчев. С., 1971. 523 с.
За Бълг. възраждане и църковния въпрос с. 128–159.
ДРУМЕВ, Д. и А. ВАСИЛИЕВ. Резбарско изкуство в България. С., 1955. 111 с.
ДЯКОВИЧ, ВЛ. Българите в Бесарабия. Кратък очерк с прил. /документи по образованието на бесарабските българи/. С., 1930. 118 с.
ЕВРЕВ, ИЛ. Кой е бил председател на Вътрешния централен революционен комитет. – *ИП*, 1963, № 6, 49–59.
Елена като просветно огнище в миналото. – В: *Еленски сб.* 2. С., 1938, 108–124.
Еленчани-учители и просветни дейци. – В: *Еленски сб.* 1. С., 1931, 195–244.
ЕНЧЕВ, ХР. Принос към историята на първата лозаро-винарска кооперация в Българя и на Балканския полуостров „Гъмза" в Сухиндол. – *ИНССМ*, 3, 1979, 104–119.
ЕПАНЧИН, Н. А. Действия передового отряда генерал-адъютанта Гурко. Война 1877–1878 гг. СПб., 1895. 2, 256 с.
ЕПАНЧИН, Н. А. Очерк действия Западного отряда генерал-адъютанта Гурко. Ч. 1–3. СПб., 1891–1893. 214 с.; 198 с.; 290, XXIV с.
ЕРИХОНОВ, Л. С. Любен Каравелов в преписката на руските дипломати. – *ИП*, 1966, № 6, 47–58.
ЕРИХОНОВ, Л. С. Любен Каравелов и русское общество. – В: *Изсл. и статии за Л. Каравелов.* С., 1963, 45–95.
ЕРИХОНОВ, Л. С. Мировоззрение Любена Каравелова. – *УЗИС*, 15, 1957, 147–211.
ЕРИХОНОВ, Л. С. Русские революционные демократы и общественная мысль южных славян в 60–70-х годах XIX века. М., 1950. 168 с.
ЕРИХОНОВ, Л. С. Руското общество и българската литература. С., 1967. 401 с.
ЕРУСАЛИМСКИЙ, А. С. Бисмарк. Дипломатия и милитаризм. М., 1968. 284 с.
Берлинският конгрес и германската политика на Балканите.
ЕШКЕНАЗИ, Е. За начина на събирането на някои данъци в Западна България през XIX в. до Освобождението. – *ИИИ*, 16–17, 1966, 333–345.
ЖЕКОВ, А. Богословското училище в Лесковския манастир „Св. Петър и Павел" и неговия пръв ректор. – В: *Иларион Макариополски-митрополит Търновски.* С., 1925, 179–196.
ЖЕКОВ, А. На борците в Дряновския манастир. По случай 50 години от Априлското въстание. 1876–1926. С., 1926. VII, 151 с.
ЖЕЧЕВ, Н. Болгарская ученическая студенческая колония в Загребе в 70-х годах XIX века. – *ЕН*, 8, 1978, 233–253.
ЖЕЧЕВ, Н. Браила и българското културно-национално възраждане. С., 1970. 239 с.
ЖЕЧЕВ, Н. Българските емигрантски центрове в Румъния и културно-националното възраждане на българския народ. – В: *Бълг. нация през Възраждането.* С., 1980, 300–337.
ЖЕЧЕВ, Н. Д-р Карол Давила и българите. Страници от българо-румънските обществени и културни връзки през Възраждането. – В: *Сб. в памет на А. Бурмов.* С., 1973, 285–303.
ЖЕЧЕВ, Н. Из историята на българското гурбетчийство в Румъния през Възраждането. – В: *В памет на М. Димитров.* С., 1974, 639–643.
ЖЕЧЕВ, Н. Из историята на българското учебно дело в град Галац. – В: *В чест на Д. Косев.* С., 1974, 173–181.
ЖЕЧЕВ, Н. Някои данни за българските ученически дружества през Възраждането. – *ИИБЛв*, 3, 1959, 281–299.
ЖЕЧЕВ, Н. Обществено-революционната дейност на Тома А. Кърджиев до Освобождението. – *ИИБЛв*, 2, 1956, 189–234.
ЖЕЧЕВ, Н. Перущица въстана. 2. изд. С., 1966. 72 с. 1. изд. 1963.
ЖЕЧЕВ, Н. Пътувания на румънци из България преди един век. – *ИП*, 1960, № 2, 82–86.
ЖЕЧЕВ, Н. Румъния в Руско-турската война. – *ВИС*, 1977, № 2, 94–106.
ЖЕЧЕВ, Н. Русия и Източната криза 1875–1878 г. – В: *Април. въст. и Изт. криза. 1875–1878.* С., 1977, 79–104.
ЖЕЧЕВ, Н. „Славянская дружина" в Бухаресте /1875–1877 г./. – *ЕН*, 6, 1973, 143–151.
ЖЕЧЕВ, Н. Ученическото дружество в Габрово през Възраждането. – В: *Светилник на новобълг. просвета.* С., 1966, 89–99.
ЖЕЧЕВ, Н. Учителският събор в Шумен през 1873 г. – *НП*, 1962, № 2, 77–89.
ЖЕЧЕВ, Н. Учителското и ученическото движение през 60-те – 70-те години на XIX в. и ролята му в културно-националното ни възраждане. – В: *Просветно-*

то дело в Неврокоп /Гоце Делчев/ и Неврокопско през Възраждането. С., 1979, 23–37.

ЖЕЧЕВ, Н. Христо Кр. Бояров /Живот и дейност/. – *ИНМ–Ш.*, 6, 1973, 253–272.

ЖЕЧЕВ, Н. Читалище и театрална дейност в Севлиево до Освобождението. – В: *Севлиево и Севлиевският край.* 1. С., 1957, 136–147.

ЖЕЧЕВ, Т. Българският Великден или страстите български. 3. изд. С., 1980. 614 с. 1. изд. 1975.

ЖЕЧЕВ, Т. Дипломатическата борба. – *С,* 1974, № 4, 144–175.

За Ст. Чомаков и Г. Кръстевич.

ЖЕЧЕВ, Т. Раковски, Източният въпрос и българската уния. – *ЛМ,* 1971, № 2, 25–38.

ЖЕЧЕВ, Т. Тодор Икономов. Очерк из историята на българската обществена мисъл. С., 1975. 169 с.

ЗАБУНОВ, И. Д. Болгары юга России и национальное болгарское возрождение в 50–70-е гг. XIX в. Кишинев, 1981. 160 с.

ЗАЙОНЧКОВСКИЙ, А. М. Наступательный бой по опыту действий генерала Скобелева в сражениях под Ловчей, Плевной /27 и 30 августа/ и Шейново. СПб., 1893. 233 с.

ЗАРЕВ, П. Българското Възраждане. 4. попр. и доп. изд. С., 1950. 201 с. 1. изд. под загл.: Характер на възраждането. 1939.

ЗАРЕВ, П. Панорама на българската литература. Прераб. и доп. изд. Т. 1. С., 1977. 599 с.

ЗАХАРИЕВ, В. Българската възрожденска щампа. – *Из,* 1964, № 1, 17–21.

ЗАХАРИЕВ, В. Взаимно сътрудничество между балканските народи в областта на изобразителното изкуство през XVIII и XIX в. – *ИИИзИ,* 13, 1969, 53–75.

ЗАХАРИЕВ, В. Самоковската гравьорска школа от XIX в. – *Из,* 1957, № 1, 37–45.

ЗАХАРИЕВ, Й. Кюстендилското краище. С., 1918. XV, 653 с., LXIX, IV л. ил. /СбНУНК, 32/.

ЗЛАТАРСКИ, В. Даскал Николай Карастоянович и неговата печатница. – *ПСпБКД,* 66, 1906, 623–661.

ЗЛАТАРСКИ, В. Император Александър II и българският църковен въпрос. – В: *Прослава на Освободителната война 1877–1878.* С., 1929, 130–143.

ЗЛАТЕВ, Т. Българска национална архитектура. Кн. 1. Българският град през епохата на Възраждането; Кн. 2. Българската къща през епохата на Възраждането; Кн. 3. Пространството в българската възрожденска архитектура; Кн. 4. Българските градове по р. Дунав през епохата на Възраждането. С., 1955–1962. 182 с.; 320 с.; 126 с.; 221 с.

ЗОЛОТАРЕВ, В. А. Русско-турецкая война 1877–1878 гг. в отечественной историографии конца XIX – начала XX в. М., 1978. 144 с.

ЗУЕВА, Н. В. и Е. М. ШАТОХИНА. Из истории балканской политики России 1856–1867 гг. /Отношение русской дипломатии к болгарскому национально-освободительному движению/. – *БИ,* 8, 1982, 153–172.

ЗУЕВА, Н. В. и Е. М. ШАТОХИНА. Отношение России к турецким реформам в Болгарии /1856–1866 г./. – В: *Центр. и Юго-Вост. Европа в новое время.* М., 1974, 194–204.

ЗУЕВА, Н. В. Руските дипломати на Балканите за положението на Османската империя и решаването на българския въпрос през 1866–1867 г. – В: *Бълг. възраждане и Русия.* С., 1981, 449–474.

ЗУЕВА, Е. В. и Е. М. ШАТОХИНА. Руските проекти за реформи в Европейска Турция от 1867 г. – В: *В чест на Хр. Христов.* С., 1976, 129–139.

ИБРИШИМОВА, П. Априлското въстание в Първи революционен окръг, отразено в българския периодичен печат от 1876 г. – В: *Април. въст. в I Търновски револ. окръг. 1876.* С., 1978, 274–291.

ИВАНОВ, В. По дирите на хайдушкото минало. Панайот Хитов. – *БМ,* 11, 1936, № 7, 434–446.

ИВАНОВ, Г. Ловеч като революционен център в миналото. – В: *Ловеч и Ловчанско.* 4. С., 1932, 65–79.

ИВАНОВ, Й. Северна Македония. С., 1906. VII, 420 с.

ИВАНОВ, Ю. Български периодически печат от възраждането му до днес /1844–1890/. [2. прераб. и доп. изд.]. Т. 1. С., 1893. 587 с. 1. изд. 1891–1892.

ИВАНОВА, В. и М. КОЕВА. Пластическото богатство на възрожденската църковна дърворезба. С., 1979. 270 с.

ИВАНОВИЧ, И. Борцы и мученики за свободу Болгарии. /Очерки из истории болгарских восстаний/. – *СевВ,* 1887, № 1, 11–40; № 3, 115–143.

ИВАНЧЕВ, Д. Български периодичен печат. 1844–1944. Състав... Т. 1–3. С., 1962–1969. 8, 504 с.; 3, 520 с.; 8, 480 с.

ИВАНЧЕВ, Д. Българският периодичен печат през погледа на Христо Ботев. – В: *Хр. Ботев. Сб.* С., 1949, 200–211.

ИГНЯТОВИЧ, ДЖ. Г. С. Раковски в Белград /1860–1863/. – В: *Г. С. Раковски. Възгледи, дейност и живот.* 1. С., 1964, 383–432.

ИГЊАТОВИЋ, Ђ. Љубен Каравелов и Светозар Марковић. – В: *Ујединена омладина српска.* Нови Сад, 1968, 153–172.

ИГНЯТОВИЧ, ДЖ. Любен Каравелов и сръбското общество. Ниш, 1969. VIII, 397 с.

ИГЊАТОВИЋ, Ђ. Политичке везе Љубена Каравелова са сербамима. – *ИЧ,* 1970, № 16–17, 143–164.

ИГЊАТОВИЋ, Ђ. Светозар Марковић и бугарски национално-ослободилачки покрет. – *Balc,* 5, 1974, 145–195.

ИЗЗЕТ-ФУАД ПАША. Упущенные благоприятные случаи... Стратегико-тактический этюд русско-турецкой кампании 1877–1878 гг. СПб., 1901. 180 с.

Икономиката на българските земи през разложението на Османския феодализъм и зараждането на капиталистически отношения. – В: *Икон. България.* 1. С., 1969, 208–276.

Икономическата мисъл през епохата на Възраждането. – В: *Икон. България.* 1. С., 1969, 277–291.

ИКОНОМОВ, Т. Учебното дело в гр. Етрополе от около 1820–1877 г. – *Учител,* 6, 1898/1899, № 9–10, 760–770.

ИЛЕЛ, Й. Българският народ в Освободителната война 1877–1878 г. – *ИВИНД,* 26, 1978, 115–133.

ИЛИЕВ, А. Старозагорски окръг в народно-икономическо отношение. Стара Загора, 1885. 108 с.

ИЛИЕВ, В. Град Троян през XIX век. Ист. материали. Ч. 1. С., 1933. 68 с.

ИЛИЕВ, Й. Търновска епархия и църковно-народната борба през XIX в. – В: *100 г. от учредяването на Бълг. екзархия.* С., 1971, 116–152.

ИЛИЕВ, Н. Борбите на трънчани за национална свобода, църковна и политическа независимост. – В: *Април. въст. и Бълг. правосл. църква.* С., 1977, 253–272.

ИЛКОВ, Д. Принос към историята на Стара Загора. Пловдив, 1908. 256 с.

ИРЕЧЕК, К. История на българите. Под ред. на В. Н. Златарски. Прев. А. Диаманджиев и Ив. Раев. С., 1929, 366—427.

История на България. 2. прераб. изд. в три тома. Т. 1. С., 1961, 301—484.

История на България в два тома. Т. 1. С., 1954, 297—488.

История на Българската академия на науките. 1869—1969. С., 1971. 262 с.

Авт.: Ст. Божков, В. Василев, В. Паскалева и Цв. Тодорова.

История на българската литература. В четири тома. Т. 2. [Литература на Възраждането]. С., 1966. 660 с.

История на икономическата мисъл в България. Под ред. на Ж. Натан. Т. 1. Икономическата мисъл в България до утвърждаването на капитализма. С., 1971. 396 с.

История на образованието и педагогическата мисъл в България. Т. 1. Ред. кол. Н. Чакъров и др. С., 1975. 367 с.

Учебно-възпитателната практика и педагогическа мисъл у нас през време на Османското владичество, с. 111—117.

История на философската мисъл в България. Т. 1. Под ред. на М. Бъчваров и К. Андреев. С., 1970. 471 с.

За Възраждането с. 150—459.

ИХЧИЕВ, Д. Еснафски документи и еснафски организации в турско време. — *СБИД*, 11, 1907, № 7, 445—461.

ИШИРКОВ, А., ИВ. УРУМОВ и Н. ХАДЖИЕВ. Учители и учителки в Ловеч преди освобождението на България от турско владичество. — В: *Ловеч и Ловчанско*. 3. С., 1931, 120—137.

ЙОАН ЕПИСКОП ДРАГОВИТИЙСКИ. Солун и Солунско в борбата за създаване на Българска екзархия. — В: *100 г. от учредяване на Бълг. екзархия*. С., 1971, 205—229.

JOBOBИЋ, В. Прве вијести у „Гласу Црногорца" о Априлском устанку 1876 год. у Бугарској. — *ИНБ„КМ"*, 12, 1972, 269—273.

ЙОНЕСКУ—НИШКОВ, ТР. За отношението на румънската общественост към българското националноосвободително движение през 70-те години на XIX в. — В: *Бълг.-рум. връзки и отн.* 1. С., 1965, 373—404.

ЙОНКОВ, ХР. Социален и класов състав на революционните комитети в Априлското въстание 1876 година. /Социологическо изследване на IV революционен окръг/. — В: *Пом. ист. дисциплини*. 3. С., 1981, 242—266.

ЙОНКОВ, ХР. Участието на българското духовенство от I Великотърновски и III Врачански революционни окръзи в Априлското въстание. — В: *April. въст. и Бълг. правосл. църква*. С., 1977, 315—366.

ЙОНКОВ—ВЛАДИКИН, Н. Евстатий Пелагониский. /Живот и дейност/. — *ДК*, 1929, № 39, 45—66; № 40, 135—157.

ЙОНКОВ—ВЛАДИКИН, Н. Историята на Белювското въстание /1876/. С., 1887. 103 с.

ЙОРДАНОВ, Й. Априлското въстание на страниците на турския вестник „Сабах". — *В*, 1976, № 4, 47—59.

ЙОЦОВ, Д. Английската политика на Ориента. С., 1947. 351 с.

Англия и нашето Освобождение, с. 146—210.

ЙОЦОВ, Д. Граф Игнатиев и нашето Освобождение. Дипломатическа студия, по личната архива на графа/. С., 1939. 232 с.

ЙОЦОВ, Д. Дипломатически студии по нашето Освобождение. Т. 1. Ориентация и политиката в навечерието на Освободителната война. С., 1909. 175 с.

ЙОЦОВ, Д. Културно-политическа история на Враца. Т. 1. От римската епоха до Освобождението. С., 1937. XVI, 392 с.

К столетию русско-турецкой войны 1877—1878 годов. Под ред. В. Маамяги. Талин, 1977. 120 с.

КАДИЧ, А. Щросмайер и българите. — *ЛМ*, 1970, № 6, 89—102.

КАЗАНСКИ, Р. Развитие на театралното дело в Свищов. Самодейният читалищен театър преди Освобождението. — В: *100 г. Нар. ч-ще — Свищов*. Свищов, 1958, 229—248.

КАЗАНСКИ, Р. Раковски и първото българско читалище. — В: *100 г. Нар. ч-ще — Свищов*. Свищов, 1958, 117—174.

КАЛАЙДЖИЕВ, П. Читалищата в Казанлък през епохата на турското робство. — В: *Нар. ч-ще „Искра" — Казанлък*. С., 1961, 37—79.

КАЛЕВ, Д. Българският църковно-народен въпрос в Охридска епархия. — В: *100 г. от учредяването на Бълг. екзархия*. С., 1971, 294—311.

КАЛЕВ, Д. Поп Харитон Халачев /1830—35 — 1876/. — В: *April. въст. и Бълг. правосл. църква*. С., 1977, 223—242.

КАЛИНОВ, Д. Земледелското производство и земледелският кредит в България преди и след Освобождението. — *ПСпБКД*, 71, 1911, 755—852.

КАНТАРДЖИЕВ, Ю. Плевен и обсадата му през 1877 г. Пловдив, 1902. IV, 144 с.

КАПИТАНОВ, ХР. Богдан Петричейку Хашдеу и българите. Приятелството му с Георги С. Раковски. — *ГББИ*, 6, 1959, 67—90.

КАПИТАНОВ, ХР. Нови данни за публицистиката на Любен Каравелов във в. „Голос" през 1876—1877 г. — В: *В памет на М. Димитров*. С., 1974, 505—528.

КАПИТАНОВ, ХР. Отзвукът в Румъния от преминаването на четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа. — *ИНБ„КМ"*, 9, 1969, 85—107.

КАПИТАНОВ, ХР. Публицистиката на Любен Каравелов на румънски език във в. „Либертатя". — В: *Изсл. и статии за Л. Каравелов*. С., 1963, 281—310.

КАРАВЕЛОВ, П. Българското учебно дело в Турско. — *ПСпБКД*, 24, 1888, 804—863.

КАРАЕВ, Г. Не ще повехне бойната им слава. Българското опълчение в Освободителната война 1877—1878. С., 1977. 101 с.

КАРАИВАНОВ, А. Принос на генерал Н. Н. Обручев за подготовката и воденето на Руско-турската освободителна война 1877—1878 г. — *ВИС*, 1972, № 3, 62—76.

КАРАИВАНОВ, А. Руският план за освободителната война и ролята на генерал Н. Н. Обручев за неговото разработване. — *ИВИНД*, 21, 1976, 42—54.

КАРАКОСТОВ, СТ. Българският възрожденски театър на Освободителната борба. От просвещение към героична романтика, реализъм и революционна демокрация. 1858—1878. С., 1973. 765 с.

КАРАКОСТОВ, СТ. Диарбекирски заточеници. Героични сенки. Биогр. скици, писма и дневници. С., 1946. 563 с.

КАРАКОСТОВ, СТ. Македонски възрожденци. Ист. и лит.

образи. Ч. 1–2. С., 1942–1943.
1. Предшественици, възрожденци, бунтовници. 1942. 136 с.
2. Революционери и просветители. 1943. 160 с.
КАРАСЕВ, В. Г. и В. Д. КОНОБЕЕВ. О связи русских, сербских и болгарских революционеров в 60–70 годах XIX века. М., 1966. 20 с.
КАРОЛЕВ, Р. История на Габровското училище. С., 1926. 300 с.
КАЦАРОВ, Д. Училището и просвещението у нас през очите на Христо Ботев. – В: *Хр. Ботев. Сб.* С., 1949, 164–182.
КАЦАРОВА, Р. Чъртици от музикалния живот на Копривщица преди Освобождението. – В: *Юб. сб. Копривщица.* 2. С., 1937. 378–423.
КЕПОВ, ИВ. Въстанието в Перущица през 1876 г. Състав... Пловдив, 1931. 284 с.
КИНЯПИНА, Н. С. Внешная политика России второй половины XIX в. М., 1974. 280 с.
КИНЯПИНА, Н. С. Външната политика на Русия през XIX век. С., 1980. 476 с.
КИНЯПИНА, Н. С. Руско-турската война от 1877–1878 г. и освобождението на България. – В: *Русия и освобождението на България.* С., 1981, 139–174.
КИРИЛ ПАТРИАРХ БЪЛГАРСКИ. Българското население в Македония и борбата за създаване на Екзархията. С., 1971. 96 с.
КИРИЛ ПАТРИАРХ БЪЛГАРСКИ. Екзарх Антим. 1816–1888. С., 1956. 953 с.
КИРИЛ ПАТРИАРХ БЪЛГАРСКИ. Католическата пропаганда сред българите през втората половина на XIX в. Т. 1. 1859–1865. С., 1962. 475 с.
КИРИЛ ПАТРИАРХ БЪЛГАРСКИ. Натанаил митрополит Охридски и Пловдивски /1820–1906/. С., 1952. 602 с.
КИРИЛ ПАТРИАРХ БЪЛГАРСКИ. Панарет митрополит Пловдивски /1805–1883/. С., 1950. 455 с.
КИРОВ, Г. Материал за историята на Котленското училище. – *СбНУНК,* 22–23, 1906/1907, 1–64.
КИРОВА, В. Въстанието в Ново село. – В: *Април. въст. в I Търновски револ. окръг. 1876.* С., 1978, 161–175.
КИРОВА, Е. Първите български обществени библиотеки през Възраждането. – *ГСУфиф,* 57, 2, 1964, 91–140.
КИРОВА, Е. Ученическите дружества и техните библиотеки в епохата на Възраждането. – *ГСУфиф,* 54, 1, 1961, 281–324.
КЛАРК, ДЖ. Американците откриват българите. 1834–1871. – В: *България в света от древността до наши дни.* 1. С., 1979, 477–485.
КЛИМЕНТ РИЛЕЦ АРХИМАНДРИТ. Рилският манастир в навечерието на Освобождението /1875–1877/. – *ИИИ,* 12, 1963, 107–123.
КЛИМЕНТ РИЛЕЦ АРХИМАНДРИТ. Рилският манастир и Панагюрище. – В: *Панагюрище и Панагюрският край в миналото.* 2. С., 1961, 86–101.
КЛИНЧАРОВ, ИВ. Любен Каравелов. Биогр. С., 1925. 276 с.
КЛИНЧАРОВ, ИВ. Христо Ботев. Биогр. С., 1910. 820 с.
КОВАЧЕВ, Н. Миналото на героичен Кръвеник. С., 1972. 319 с.
КОВАЧЕВ, ХР. Военна подготовка и тактика на въстанието в Ново село, Кръвеник и Батошево от Търновския революционен окръг през 1876 г. – *ВИС,* 1964, № 2, 53–65.
КОВАЧЕВА, М. Драган Цанков – общественик, политик, дипломат до 1878 г. С., 1982. 279 с.
КОЕВА, М. Паметници на културата през Българското възраждане. Архитектура и изкуство на българските църкви. С., 1977. 331 с.
КОЕН, Д. Банкерската дейност на къщата „Евлоги и Христо Георгиеви" в българските земи до Освобождението. – *ИП,* 1975, № 6, 63–74.
КОЖУХАРОВ, Г. Българската къща през пет столетия. Края на XIV в. – края на XIX в. С., 1967. 268 с.
КОЖУХАРОВ, Г. Българските къщи от епохата на Възраждането. С., 1953. 292 с.
КОЖУХАРОВ, К. Източният въпрос и България. 1875–1890. Дипломатически студии. С., 1929. XXIII, 446 с.
КОЗАРОВ, Г. Добри Желязков Фабрикаджията. Родоначалник на българската текстилна индустрия. С., 1934. 62 с.
КОЗАРОВ, Г. Един крупен стопански деец на Българското възраждане. Търновският кожухарин хаджи Славчо. – *БМ,* 9, 1934, № 4–5, 261–278; № 6, 364–376.
КОЗЬМЕНКО, И. В. Англо-австрийская дипломатия против освобожденной Болгарии /дек. 1877 – июнь 1878 гг./. – В: *История и культура Болгарии.* М., 1981, 194–206.
КОЗЬМЕНКО, И. В. Болгарский вопрос в международных отношениях 1876–1878 гг. – В: *Из истории русско-болгарских и советско-болгарских отношений.* М., 1964, 60–75.
КОЗЬМЕНКО, И. В. Из истории Болгарского ополчения /1876–1877/. – В: *Слав. сб.* М., 1948, 121–139.
КОЗЬМЕНКО, И. В. Русский дипломат А. Н. Церетелев – защитник интересов болгарского народа.– *БИС,* 3, 1973, 323–344.
КОЗЬМЕНКО, И. В. Русское общество и Апрельское восстание 1876 года. – *ВИ,* 1947, № 5, 95–108.
КОЗЬМИН, Б. П. Любен Каравелов и Светозар Маркович и их связи с русским революционерами. /По страницам книг и журналов/. – *КСс,* 1933, № 4–5, 145–155.
КОЗЬМИН, Б. П. Революционное подполье в эпоху „белого террора". М., 1929. 129 с.
За връзките на руската революционна интелигенция от 60-те год. на XIX в. с революционните кръгове на южните славяни.
КОЙЧЕВА, В. Васил Левски и революционна Стара Загора. Ст. Загора, 1973. 61 с.
КОЙЧЕВА, В. Старозагорското въстание. 1875. С., 1975. 100 с.
КОЙЧЕВА, В. Четите в Старозагорското въстание от 1875 г. – *ИМЮИБ,* 1, 1976, 127–141.
КОЛЕВ, К. Войводата Индже-Маринко. – В: *Из историята на хайдутството в Пловдивския край.* С., 1970. 101–113.
КОЛЕВ, Н. Разпространение на френския език сред българите и на френската преводна литература в България през Възраждането. Ч. 1. Видни френски интелектуалци за българския национален въпрос през XIX век. Ч. 2. Българи драгомани при Високата порта до Освобождението. Ч. 3. Изучаването на френски език от българи в чужди училища през Възраждането. – *ГСУфкнф,* 73, 1, 1981, 7–119; 73, 2, 1982, 5–131.
КОЛЕДАРОВ, П. Борбите за народна църква и училище и политическа независимост в Драмско през втората

половина на XIX и началото на XX в. — *ДК*, 1957, № 10, 12—18; № 11—12, 39—46.

КОЛЕДАРОВ, П. Картографията на българския етнос през Възраждането /вкл. на Берлинския конгрес/. — В: *Бълг. нация през Възраждането*. С., 1980, 447—466.

КОЛЕДАРОВ, П. Към предисторията на „Добродетелната дружина". — *ИИИ*, 16—17, 1966, 385—406.

КОЛЕДАРОВ, СТ. Нешо Бончев. Един от нашите първи критици и преводачи. — *БМ*, 10, 1935, № 2, 118—127.

КОНДАРЕВ, Н. Васил Левски. Биогр. С., 1946. 254 с.

КОНДАРЕВ, Н. За идеологията на Георги Раковски. — *ФМ*, 1959, № 3, 98—113.

КОНДАРЕВ, Н. За национално-освободителната епоха. Наименование, граници и съдържание. — *ГкмлВУЗ*, 4, 3—4, 1963, 219—274.

КОНДАРЕВ, Н. Идеологията на Любен Каравелов. 2. осн. прераб. изд. С., 1979. 300 с. 1. изд. 1957.

КОНДАРЕВ, Н. Към въпроса за революционното движение в България през 1867—1871 г. Неизяснени въпроси около дейността и идеологията на Раковски, Левски, Каравелов, БРЦК и др. С., 1962. 144 с.

КОНДАРЕВ, Н., СТ. СИРАКОВ и П. ЧОЛОВ. Народните читалища в България. Т. 1. Народните читалища преди Освобождението. С., 1972. 334 с.

КОНДРАТОВИЧ, К. А. и И. Я. СОКОЛ. Плевна и гренадеры. 28 ноября 1877 г. Ч. 1—2. М., 1877. X, 223 с.; 62 с.

КОНДРАТЬЕВА, В. Н. Болгарские прокламации 60-х годов XIX в. — В: *Славянское возрождение*. М., 1960, 151—160.

КОНДРАТЬЕВА, В. Н. Сговор Австрии и Турции с целью подавления национально-освободительного движения на Балканах в 60-е годы XIX в. /По консульским донесениям/. — *КСИС*, 36, 1963, 44—60.

КОНЕВ, ИЛ. Българо-сръбските литературни взаимоотношения през XIX век. /До Освобождението/. С., 1964. 236 с.

КОНЕВ, ИЛ. Българското възраждане и Просвещението. /История, историческо съзнание, взаимодействия/. С., 1983. 328 с.

КОНЕВ, ИЛ. Илия Блъсков. Живот и дело. С., 1969. 146 с.

КОНЕВ, ИЛ. Константин Миладинов и хърватският епископ Щросмайер. — *ЛМ*, 1961, № 5, 117—128.

КОНЕВ, ИЛ. Към въпроса за влиянието на руската обществена мисъл от 60-те години на XIX в. върху Любен Каравелов. — *ИИБЛ*, 6, 1958, 187—245.

КОНЕВ, ИЛ. Литературни взаимоотношения и литературен процес. /Българската възрожденска литература във взаимоотношенията си с балканските литератури/. С., 1974. 426 с.

КОНЕВ, ИЛ. Любен Каравелов в Сърбия. — *ИИБЛ*, 3, 1955, 113—166.

КОНЕВ, ИЛ. Љубен Каравелов у развитку српског реализма. — В: *Ујединена омладина српска*. Нови Сад, 1968, 221—232.

КОНЕВ, ИЛ. Русско-болгарские взаимоотношения в процессе формирования балканских национальных культур. — В: *Славянские культуры и Балканы*. 2. С., 1978, 169—187.

КОНОБЕЕВ, В. Д. Българското националноосвободително движение. Идеология, програма, развитие. С., 1972. 454 с.

КОНОБЕЕВ, В. Д., Н. В. ЗУЕВА и Е. М. ШАТОХИНА. Дипломатия России в борьбе за независимость Болгарии и образование Болгарского национального государства /1856—1878 г./. — *ННИ*, 1978, № 1, 38—54.

КОНОБЕЕВ, В. Д. Проекти за държавно устройство на България /1876 г./. — В: *Бълг. възраждане и Русия*. С., 1981, 121—140.

КОНОБЕЕВ, В. Д. Русско-болгарское боевое содружество в Русско-турецкой войне 1877—1878 гг. М., 1953. 79 с.; същото на бълг. ез.: Бойната дружба между руси и българи през Освободителната война 1877—1878. С., 1957. 92 с.

КОНОВ, ХР. Ботевата чета от Камарата и Йолковица до Рашов дол и с. Зверино. — *ИП*, 1973, № 5, 113—124.

КОНСТАНТИНЕСКУ—ЯШ, П. Ботев и прогресивното движение в Румъния. — В: *Хр. Ботев. Сб.* С., 1949, 212—222.

КОНСТАНТИНЕСКУ—ЯШ, П. Български учени в Румъния от времето на национално-революционните движения. Професори и студенти българи в Медицинския факултет в Букурещ от 1856 до 1878 година. — *ИИБЛв*, 1, 1954, 82—96.

КОНСТАНТИНОВ, Г. Възраждането и Македония. С., 1943. 210 с.

КОНСТАНТИНОВ, Г. Любен Каравелов. Живот, идеи, литературно наследство. С., 1949. 215 с.

КОНСТАНТИНОВ, Г. Нова българска литература. 2. попр. разш. изд. 1. Епоха на възраждането. От Паисий Хилендарски до Иван Вазов. С., 1947. 488 с.

КОНСТАНТИНОВ, Н. Земеделието в България преди Освобождението. — *СбНУНК*, 26, 2, 1912, 1—83.

КОНСТАНТИНОВ, Н. Стопански форми и техника на индустрията в България преди Освобождението. — *СБИД*, 6, 1902, № 4, 264—278; № 7, 446—466.

КОСЕВ, Д. Априлското въстание — връхна точка на българската национално-демократическа революция. — В: *Април. въст. 1876—1966*. С., 1966, 7—18.

КОСЕВ, Д. БРЦК в Букурещ, Васил Левски и вътрешната революционна организация. — *ИП*, 1973, № 3, 73—106.

КОСЕВ, Д. Георги Стойков Раковски и българската национална демократическа революция. — *ИП*, 1981, № 6, 43—57.

КОСЕВ, Д. Г. С. Раковски за външната политика на чуждестранните държави и на българското национално-освободително движение. — *СпБАН*, 1971, № 3—4, 75—86.

КОСЕВ, Д., В. ДИКУЛЕСКУ и В. ПАСКАЛЕВА. За положението и стопанската дейност на българската емиграция във Влашко през XIX в. /До Руско-турската война 1877—1878 г/. — В: *Бълг.-рум. връзки и отн.* 1. С., 1965, 285—371.

КОСЕВ, Д. Идеалистическо и материалистическо разбиране на Българското възраждане. — *ИП*, 1947/1948, № 3, 317—332.

КОСЕВ, Д. Идеологията на Г. С. Раковски. — В: *Г. С. Раковски. Възгледи, дейност и живот*. 1. С., 1964, 9—40.

КОСЕВ, Д. Класовите отношения в България през Възраждането. — *ИП*, 1950/1951, № 4—5, 443—463.

КОСЕВ, Д. Към историята на революционното движение в България през 1867—1871. С., 1958. 115 с.

КОСЕВ, Д. Някои проблеми около четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа. — *ИП*, 1979, № 2, 41—62.

КОСЕВ, Д. Отражението на Кримската война /1853—1856

г/. в България. — *ИП*, 1946, № 2, 183—200.
КОСЕВ, Д. Славейков и българското национално-революционно движение. — *ИП*, 1946/1947, № 1, 52—75.
КОСЕВ, Д. Петко Рачев Славейков. Обществена и политическа дейност. — *ГСУифф*, 43, 1946/1947, 1—185; 45, 1948/1949, 1—154.
КОСЕВ, Д. Положението на българския народ преди Априлското въстание. — *ИП*, 1947/1948, № 2, 145—154.
КОСЕВ, Д. Русия, Франция и българското освободително движение. 1860—1869. С., 1978. 232 с.
КОСЕВ, К. Бисмарк, Източният въпрос и българското освобождение. 1856—1878 г. С., 1978. 492 с.
КОСЕВ, К. За капиталистическото развитие на българските земи през 60-те и 70-те години на XIX в. С., 1968. 202 с.
КОСЕВ, К. Икономическо развитие на Враца след Кримската война до Освобождението. — В: *История на град Враца*. 1. С., 1976, 281—304.
КОСЕВ, К., Н. ЖЕЧЕВ и Д. ДОЙНОВ. История на Априлското въстание. 1876. С., 1976. 624 с.
КОСЕВ, К. Към въпроса за действието и взаимоотношението на вътрешните и външните фактори в Българското национално-освободително движение през Възраждането. — В: *В чест на Хр. Христов*. С., 1976, 35—48.
КОСЕВ, К. Найден Геров за данъчното облагане в Пловдивския санджак през 60-те и 70-те години на XIX в. — *ИДА*, 8, 1964, 131—146.
КОСЕВ, К. Панайот Хитов. Живот и революционна дейност. С., 1963. 112 с.
КОСЕВ, К. По въпроса на дипломатическата подготовка на Руско-турската война /1877—1878/. — *СпБАН*, 1977, № 4, 44—64; на нем. ез.: Zur Frage der diplomatischen Vorbereitung der Russisch-Türkischen Krieges von 1877—1878. — *BHR*, 1977, No 4, 38—56.
КОСЕВ, К. Политически предпоставки на Руско-турската освободителна война /1877—1878 г/. — *ВИС*, 1982, № 6, 25—45.
КОСЕВ, К. Послание на Мидхат паша до Бисмарк от януари 1877 г. — В: *В чест на Д. Косев*. С., 1974, 411—424.
КОСЕВ, К. Пречки за развитие на капиталистически отношения в българското градско стопанство през 60-те и 70-те години на XIX в. — *ИП*, 1964, № 5, 34—57.
КОСЕВ, К. Ролята на Германия по време на Източната криза /1875—1878 г/. — В: *Април. въст. и Изт. криза. 1875—1878*. С., 1977, 155—173.
КОСЕВ, К. Ролята на Русия в политическата стратегия на Априлското въстание. — В: *Бълг. възраждане и Русия*. С., 1981, 9—34.
КОСЕВ, К. Руско-германските отношения и освобождението на България /1877—1878 г./. — В: *Бълг.-герм. отн. и връзки*. 1. С., 1972, 35—70.
КОСТАКИЕВА, М. Епохата на Възраждането и българският музикален театър. — В: *Из ист. бълг. муз. култура XIX и нач. XX в.* С., 1979, 106—114.
КОСТОВ, Д. Иларион Драгостинов — апостол на свободата — 1876 г. — *ИИБЛв*, 1, 1954, 139—213.
КРАВЧЕНКО, Н. Н. Очерки из истории международных отношений конца XIX и начала XX в. 1. Берлинский конгресс 1878 г. и Тройственный союз. Саратов, 1925. 123 с.
Кратка история на Българската архитектура. С., 1965. 628 с.
Архитектура през епохата на Българското възраждане, с. 196—436.
КРИСТАНОВ, ЦВ., ИВ. ПЕНАКОВ и СТ. МАСЛЕВ. Д-р Иван Селимински като учител, лекар и общественик. С., 1962. 466 с.
КРУСЕВ, П. История на В. Търновския терзийски еснаф според кондиката му /1856—1919/. В. Търново, 1942. 160 с.
КРЪСТЕВ, В. Очерци по история на българската музика. 2. доп. изд. С., 1977. 803 с. 1. изд. 1970.
КРЪСТЕВ, СТ. Одринска Тракия и Родопите в църковно-народната борба. — В: *100 г. от учредяването на Бълг. екзархия*. С., 1971, 181—204.
КРЪСТЕВ, СТ. Поп Груйо Тренчов Бански. — В: *Април. въст. и Бълг. правосл. църква*. С., 1977, 161—188.
КУЗМАНОВ, Н. Църкви и училища в с. Дебелец. — В: *Юб. кн. с. Дебелец*. В. Търново, 1938, 113—175.
КУЗМАНОВ, П. Българските общини като организационна форма на въоръжената освободителна борба. — *ВИС*, 1984, № 1, 81—98.
КУЗМАНОВ, П. Кнез Иван Кулин. Биогр. С., 1971. 324 с.
КУЛЕЛИЕВ, И. Девическото образование във В. Търново преди Освобождението. Търново, 1936. 68 с.
Культура и общество в эпоху становления наций /Центральная и Юго-Восточная Европа в конце XVIII — 70-х годах XIX в./. М., 1974. 211 с.
КУРОПАТКИН, А. Н. Действия отрядов генерала Скобелева в русско-турецкую войну 1877—1878 годов. Ловча и Плевна. Ч. 1—2. СПб., 1885. 2, III, 375 с.; 376—678 с.
КУСЕВ, ВЛ. Към биографията на митрополит Методий И. Кусевич. — *МкП*, 2, 1926, № 4, 79—103.
КУТИНЧЕВ, СТ. Печатарството в България до Освобождението. Принос към културната история на България. С., 1920. 288 с.
Ангел Кънчев. Юб. сб. по случай 100 г. от героичната му смърт. Съст. И. Маринов. С., 1972. 287 с.
КЪНЧОВ, В. Избрани произведения в два тома. Под ред. и с предг. от Хр. Христов. Т. 1. Пътуване по долините на Струма, Места и Брегалница, Битолско, Преспа и Охридско. Т. 2. Град Скопие. Сегашното и недавнашното минало на град Велес. Македония. Етнография и статистика. С., 1970. 536 с.; 679 с.
КЪРДЖИЕВ, Г. Нашата школа и нашата школска книга до освобождението. Ист. и библиогр. очерк. — *АМНП*, 3, 1911, № 3, 46—93.
КЪРДЖИЕВ, П. Из миналото на гр. Лом. / Бележки и материали/. — В: *Юб. сб. Лом. гражд. ч-ще „Постоянство"*. Лом, 1927, 110—165.
КЪРШОВСКИ, П. Из миналото на гр. Елена. Кн. 1—10. Елена, 1928—1934. 100 с.; 96 с.; 100 с.; 80 с.; 115 с.; 95 с.; 95 с.; 96 с.; 96 с.; 104 с.
ЛАЛКОВ, М. Балканското националноосвободително движение през XIX век /1804—1878 г./. С., 1982. 175 с.
ЛВОВА, Е. П. Българско възрожденско изкуство. С., 1978. 365 с.; на рус. ез.: Изобразительное искусство Болгарии эпохи национального Возрождения. М., 1975. 207 с.
ЛЕКОВ, Д. Васил Друмев — живот и дело. С., 1976. 198 с.
ЛЕКОВ, Д. Вестник „Български глас" /1876—1877/ приемник на журналистическите традиции на Каравелов и Ботев. — *ИИЛ*, 11, 1961, 55—88.
ЛЕКОВ, Д. Литература. Общество. Култура. Литературно-социологически и литературно-исторически про-

блеми на Българското възраждане. С., 1982. 368 с.
ЛЕКОВ, Д. Любен Каравелов. С., 1977. 115 с.
ЛЕКОВ, Д. Преводите в литературния и обществения живот през Възраждането. — *ЛИ*, 5, 1979, 36—54.
ЛЕКОВ, Д. Проблеми на българската белетристика през Възраждането. С., 1970. 240 с.
ЛЕКОВ, Д. Райко Жинзифов. Лит.-крит. очерк. С., 1979. 88 с.
ЛЕКОВ, Д. „Свободата е българска девиза" /Любен Каравелов/. — В: *Върхове на българската журналистика*. 1. С., 1976, 137—176.
ЛЕКОВ, Д. Сътрудничеството на Любен Каравелов в българския периодичен печат до Освобождението. За „спорното" в книжовното наследство на Каравелов. — В: *Изсл. и статии за Л. Каравелов*. С., 1963, 245—270.
ЛЕКОВ, Д. Тодор Пеев. Страници от живота и съдбата на един възрожденец. С., 1978. 175 с.
ЛЕКОВ, Д. Фолклорът и формирането на българската белетристика през Възраждането. — В: *Фолклор и литература*. С., 1968, 69—88.
Тодор Лука Лефтеров. 1852—1972. Сб. по случай 120 г. от рождението му. Състав. Т. Драганова. Варна, 1975. 66 с.
ЛИКОМАНОВА, А. Учебниците у нас преди освобождението. — *УПр*, 41, 1942, № 5—6, 589—616.
ЛИПРАНДИ, И. П. Восточной вопрос и Болгарии. М., 1868. IV, 139 с.
Лобното място на Христо Ботев. Отг. ред. Ив. Унджиев. С., 1954. 35 с.
ЛЮЛЮШЕВ, М. Развитието на българското образование в Добруджа след Кримската война. — *ТВТУ„КМ"*, 10, 2, 1973, 131—192.
МАВРОДИЕВ, В. Българските пътуващи театрални трупи. — *ГВИТИЗ*, 11, 1966, 345—410.
МАВРОДИНОВ, Н. Връзките между българското и руското изкуство. С., 1955. 180 с.
МАВРОДИНОВ, Н. Изкуството на Българското възраждане. С., 1957. 460 с.
МАДЖАРОВ, М. Ролята на Англия при нашето освобождение. — *ДК*, 1924, № 20—21, 39—68; № 22—23, 238—256.
МАДЖУРОВ, Н. Кукуш и българският църковен въпрос. — В: *100 г. от учредяването на Бълг. екзархия*. С., 1971, 230—250.
МАЖДРАКОВА—ЧАВДАРОВА, О. Априлското въстание и постиженията на българското националнореволюционно движение. — *ВИС*, 1982, № 2, 55—77.
МАЖДРАКОВА—ЧАВДАРОВА, О. Бачо Киро Петров — продължител на летописната традиция. — В: *Сб. в памет на Ал. Бурмов*. С., 1973, 265—275.
МАЖДРАКОВА—ЧАВДАРОВА, О. Г. С. Раковски за революционната обстановка в Русия през 1860—1861 г. — В: *В памет на М. Димитров*. С., 1974, 181—199.
МАЖДРАКОВА—ЧАВДАРОВА, О. За идейно-политическата подготовка на Априлското въстание. — *ИП*, 1976, № 1, 11—33.
МАЖДРАКОВА—ЧАВДАРОВА, О. За обстановката и политическите настроения в България в навечерието и по време на Руско-турската война 1877—1878 г. — *ВИС*, 1979, № 4, 67—82.
МАЖДРАКОВА—ЧАВДАРОВА, О. Идея революционного сотрудничества между славянскими народами в публицистике Г. С. Раковского /1857—1864/. — *ЕН*, 8, 1978, 211—232.
МАЖДРАКОВА—ЧАВДАРОВА, О. Комитетските дейци и съмишленици в България в навечерието и по време на Освободителната война от 1877—1878 г. — В: *Пробл. Бълг. възраждане*. С., 1981, 93—151.
МАЖДРАКОВА—ЧАВДАРОВА, О. Националноосвободителното и революционно движение в Европа през погледа на Г. С. Раковски според „Дунавски лебед" /1860—1861/. — *ИП*, 1970, № 3, 72—88.
МАЖДРАКОВА—ЧАВДАРОВА, О. Неизяснени моменти около приноса на Първия търновски революционен окръг в Априлското въстание. — В: *Април. въст. в I Търновски револ. окръг. 1876*. С., 1978, 241—272.
МАЖДРАКОВА—ЧАВДАРОВА, О. Подемът на българското националноосвободително движение и засилване на обществения интерес в чужбина към българите /1856—1867/. — В: *I Междунар. конгр. по българистика. София, 1981. Докл. Социал. и револ. движения в България*. 1. С., 1982, 338—358.
МАЖДРАКОВА—ЧАВДАРОВА, О. Четата на поп Харитон. 1876. С., 1963. 160 с.
МАКСИМ МИТРОПОЛИТ ПЛОВДИВСКИ. Екзарх Антим и митрополит Панарет. — *ДК*, 1928, № 37, 97—112.
МАНАСИЕВА, Е. Учебниците по българска история през Възраждането. — *ИП*, 1971, № 6, 92—100.
МАНЕВ, А. Учебното дело в Панагюрище преди Освобождението. — В: *Панагюрище и Панагюрско в миналото*. 1. С., 1956, 247—267.
МАНОВ, ХР. Батак. С., 1979. 151 с.
МАНОЛОВА, М. и М. МАНОЛОВ. Ахмед ага Тъмрашлията и неговата роля в потушаването на Априлското въстание. — *ИП*, 1972, № 1, 97—109.
МАРАНГОЗОВ, ИВ. Новоселското въстание. Осемдневната борба под Мара Гидия. С., 1937. 144 с.
МАРИНОВ, Д. Градиво за вещественатa култура на Западна България. — *СбНУНК*, 18, 2, 1901, 1—201.
МАРИНОВ, Д. Читалището в гр. Лом преди Освобождението. /Летописни бележки/. — В: *Юб. сб. Лом. гражд. ч-ще „Постоянство"*. Лом, 1927, 5—30.
МАРИНОВ, И. Един неотбелязан в историята бунт в Родопите през 1865 г. — *ИП*, 1951/1952, № 4—5, 463—469.
МАРИНОВ, И. Още за Родопския бунт през 1865 г. — *ИП*, 1956, № 5, 79—83.
МАРКОВ, ИВ. Дейци на националното възраждане в Неврокопския край. — В: *Просветното дело в Неврокоп /Гоце Делчев/ и Неврокопско през Възраждането*. С., 1979, 91—114.
МАРКОВ, ХР. Железните рудници и мадани в Самоковско. — *СбНУНК*, 15, 1898, 266—281.
МАРКОВ, ХР. История на 9-те дни в Дряновския манастир. 1876. С., 1912. 232 с.
МАРКОВА, З. Борба за църковно-национална независимост. — В: *История на град Враца*. 1. С., 1976, 211—237.
МАРКОВА, З. Българската екзархия — завоевание на утвърждаващата се нация. — *ИП*, 1980, № 4, 3—19.
МАРКОВА, З. Българският църковен въпрос в руската историческа литература. — *ИП*, 1975, № 3, 111—124.
МАРКОВА, З. За българско училище и църква в Родопите. — В: *Родопите в бълг. история*. С., 1974, 87—108.
МАРКОВА, З. Русия и българският църковно-национален въпрос 1856—1864 г. — *ГСУиф*, 70, 1980, 165—262.

МАРКОВА, З. Църковно-народният събор 1871 г. — *В*, 1981, № 3, 5—19.
МАРКОВА, З. Четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа. С., 1967. 159 с.
МАРКОВА, Л. Сельская община у болгар в XIX В. — *ТИЭ*, 62, 1960, 1—109.
МАРЧИН, Г. Участието на Българското опълчение в Освободителната руско-турска война 1877—1878. Ст. Загора, 1928. 74 с.
МАТЕЕВА, М. Чужди консулства в българските земи преди Освобождението. — *МО*, 1976, № 3, 111—116.
МАШКОВ, Х. Червеноводската чета 1875 година. — *ВИС*, 1955, № 3, 102—123.
МЕГРЕЛИДЗЕ. Ш. В. Грузия в Русско-турецкой войне. 1877—1878 гг. Батуми, 1955. 122 с.
МЕЛЬЦЕР, Д. Б. Априлското въстание 1876 г. и белоруската общественост. — В: *Бълг. възраждане и Русия*. С., 1981, 80—92.
МИЛАНОВ, А. Бояджишкият бунт. Варна, 1977. 188 с.
МИЛКОВА, Ф. За политическите и държавно-правните възгледи на българското националноосвободително движение и Априлското въстание. — *СП*, 1976, № 4, 11—18.
МИЛКОВА, Ф. Наказателни положения в документите на българското революционно националноосвободително движение. — *ПМ*, 1976, № 4, 88—97.
МИЛКОВА, Ф. Поземлената собственост в българските земи през XIX в. С., 1970. 259 с.
МИЛУТИНОВИЧ, К. Г. С. Раковски в Нови Сад /1856—1857/. — В: *Г. С. Раковски. Възгледи, дейност и живот*. 1. С., 1964, 319—382.
МИНЕВ, Д. Васил Левски в Лясковец и дейността на Лясковския революционен комитет. — *УПр*, 40, 1941, № 2, 156—175.
МИНЕВ, Д. Град Лясковец, минало, сегашно състояние, дейци. Варна, 1944. 366 с.
МИНЕВ, Д. Петър Енчев секретарят на последния Революционен комитет преди Освобождението. — *ИП*, 1947/1948, № 2, 241—252.
МИНКОВ, Т. Воспитание болгар и южнославянский пансион Ф. Н. Минкова в Николаеве. СПб., 1880.
МИНКОВ, ЦВ. Добри Войников. Живот и дело. С., 1941. 96 с.
МИНКОВА, Л. Българите и Нил Попов. — В: *Бълг. възраждане и Русия*. С., 1981, 415—448.
МИНКОВА, Л. Възрожденският просветител Захари Княжевски /Жеко Димитров/. — *ЛМ*, 1974, № 3, 125—134.
МИНКОВА, Л. Иван Денкоглу — радетел на просвещението на българите. — *СпБАН*, 1973, № 4—5, 39—54.
МИНКОВА, Л. Осип Максимович Бодянски и Българското възраждане. С., 1978. 200 с.
МИНКОВА, Л. Сава Филаретов — просветител, дипломат и публицист. — *В*, 1974, № 2—3, 5—18.
МИНЧЕВ, Д. Българо-румънски книжовни връзки през XIX в. — *ИНБ„КМ“*, 9, 1969, 49—69.
МИНЧЕВ, Д. Революционната поща до времето на Васил Левски. — *ИНБ„КМ“БСУ„КО“*, 5, 1965, 45—74.
МИНЧЕВ, Х. Исторически Дряновски манастир. Две бележити годишнини: 1. 100-годишнината на църквата св. Архангел 1845—1945. 2. 70-годишнината от Дряновската епопея. Дряново, 1946. 67 с.
МИРЧЕВ, Д. Българската книга в Македония. — В: *Сб. Солун*. С., 1934, 149—185.
МИТЕВ, Й. Българското опълчение в Освободителната война. С., 1952. 160 с.
МИТЕВ, Й. Васил Левски — стратег на националната революция. — *ВИС*, 1973, № 1, 3—18.
МИТЕВ, Й. Военни специалисти, участници в Априлското въстание. — *ВИС*, 1956, № 2, 107—116.
МИТЕВ, Й. Въстаници и доброволци. С., 1968. 344 с.
МИТЕВ, Й. Гарибалди и българското националноосвободително движение през 60—70-те години на XIX век. — В: *Освобождението на България. Сб. статии и документи*. С., 1970, 5—39.
МИТЕВ, Й. Георги Раковски и емигрирането на българи в Русия през 1861 г. — *ВИС*, 1970, № 3, 3—23.
МИТЕВ, Й. Гюргевският Централен комитет и неговите решения за народно въстание през 1876 г. — *ИВИНД*, 35, 1983, 101—127.
МИТЕВ, Й. Движещи сили на българската национална революция с оглед участието на буржоазията в нея. — *ИП*, 1977, № 1, 105—116.
МИТЕВ, Й. Дипломатическата подготовка на Руско-турската война 1877—1878 г. — *ИВИНД*, 22, 1977, 3—26.
МИТЕВ, Й. Към въпроса за отношението на руските дипломатически представители в България и Цариград към турските зверства, извършени по време на Априлското въстание и Освободителната война. — *ТВА*, 3, 1960, 250—275.
МИТЕВ, Й. Отношението на руската дипломация към национално-революционното движение в България през 1875 —1876 г. — *ВИС*, 1972, № 2, 54—77.
МИТЕВ, Й. Отражението на Априлското въстание в чужбина. С., 1976. 103 с.; същото на фр. ез.: L'Insurrection d'Avril et l'opinion publique Européenne. S., 1976.
МИТЕВ, Й. Панагюрище като център на Априлското въстание. — *ВИС*, 1975, № 4, 17—35.
МИТЕВ, Й. Петко войвода и българското национално-революционно движение. — *ИП*, 1973, № 6, 29—47.
МИТЕВ, Й. По някои аспекти на Априлското въстание. — *ИВИНД*, 25, 1978, 93—114.
МИТЕВ, Й. Революционното движение в Стара Заагора и окръга през 1875—1877 година. — *ИВИД*, 5, 1968, 3—16.
МИТЕВ, Й. Събранието в Оборище и неговите решения. — *ВИС*, 1984, № 3, 3—21.
МИТЕВ, Й. Турската конституция от 1876 г. и българският въпрос. — В: *България и европ. страни XIX—XX в.* С., 1975, 117—133.
МИХАЙЛОВ, Е. Към историята на град Бяла през Възраждането. — *ИНМ—Р.*, 3, 1968, 51—74.
МИШАЙКОВ, Д. Очерк на фабричната вълнена индустрия в България. — *СБИД*, 8, 1904, № 7, 465—513; № 8, 549—577.
МИШЕВ, Д. България в миналото. Страници из бълг. културна история. С., 1916. XI, 492 с.: на англ. ез.: The Bulgarians in the Past. New York, 1971. XI, 478 p.
МИШЕВ, Д. Възраждане чрез печата. — В: *България 1000 г.* 1. С., 1930, 601—663.
МИЯТЕВ, П. Потомки крымских гиреев и их господство в некоторых частях Болгарии в XVII—XIX вв. — *УЗИС*, 16, 1958, 288—303.
МЛАДЕНОВ, Д. Поява на фабричен пролетариат в България. С., 1961. 68 с.
МОЛЕРОВ, К. Из културното и обществено минало на българите в Банско. — *МкП*, 8, 1932/1933, № 4, 28—54.
МОНЕДЖИКОВА, А. Към въпроса за националноосвобо-

дителното движение в България от 1863 до 1869 г. — *ВИС*, 1954, № 1, 112—124.

МОНЕДЖИКОВА, А. Отражение на Априлското въстание в Англия, Франция и Италия. — *ИИБЛв*, 1, 1954, 296—313.

МОНЕДЖИКОВА, А. Четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа в английски дипломатически документи. — *ИИБЛв*, 2, 1956, 145—187.

МОСКОВ, М. Минало и бъдещето на Велико Търново в икономическо отношение. Търново, 1910. 30 с.

МОСКОВ, М. Начало на индустрията в Търново. Търново, 1925. 32 с.

МОСКОВ, М. Четата на Христо Ботев. 3. изд. В. Търново, 1910. 160 с. 1. изд. 1894.

МУРГИН, Ц. Икономическа география на Оряховска околия през XVIII и XIX век. — *ТВИИ„КМ“*, 2, 1956, 359—426.

МУТАФЧИЕВ, П. Англия и Източният въпрос. — *Съвр*, 1, 1908/1909, № 4, 200—213.

МУТАФЧИЕВА, В. Процесът 1873. 2. изд. С., 1972. 114 с. 1. изд. 1972.

НАРОЧНИЦКАЯ, Л. И. Национально-освободительные движения на Балканах и народные массы России во время Восточного кризиса 1875—1878 гг. — *БИ*, 7, 1982, 131—144.

НАРОЧНИЦКАЯ, Л. И. Россия и национально-освободительное движение на Балканах, 1875—1878 гг. К 100-летию русско-турецкой войны 1877—1878 гг. М., 1979. 144 с.

НАРОЧНИЦКИЙ, А. Л. Балканский кризис 1875—1878 гг. и великие державы. — *ВИ*, 1976, № 11, 32—52; същото и в: *Međunar. nauč. skup povodom 100 god. ustanaka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875—1878. Sarajevo, 1875.* 1. Sarajevo, 1977, 31—48.

НАТАН, Ж. Избрани трудове в два тома. Т. 2. Изследвания по българското възраждане. Под ред. на В. Хаджиниколов и Р. Натан. С.. 1979. 526 с.

НАТАН, Ж. Г. С. Раковски за икономическото развитие на България. — В: *Г. С. Раковски. Възгледи, дейност и живот.* 1. С., 1964, 41—58.

НАТАН, Ж. Стопанска история на България. С., 1957. 571 с.

България през периода на разложението на турския феодализъм и изряването на капиталистическите отношения, с. 123—242.

НАЧОВ, Н. Ботьо Петков. Живот и дейност. — *УПр*, 25, 1926, № 3—4, 423—464; № 5—6, 716—753.

НАЧОВ, Н. Дядо хаджи Димитър Н. Паничков. — В: *Сб. Калоферска дружба.* 2. С., 1924, 63—126.

НАЧОВ, Н. Калофер в миналото. 1707—1877. С., 1927. 654 с.

НАЧОВ, Н. Новобългарската книга и печатното дело у нас от 1806 до 1877. — *СбБАН*, 15, 1921, 1—132.

НАЧОВ, Н. Стефан Караджа в Пловдив. /Епизод из въстаническите движения/. — *Мс*, 3, 1894, № 1, 44—53; № 2, 136—148.

НАЧОВ, Н. Цариград като културен център на българите до 1877 година. — *СбБАН*, 19, 1925, I—V, 1—188.

НЕГЕНЦОВ, ХР. Народното възраждане и училището. — В: *България 1000 г.* 1. С., 1930, 541—563.

НЕДЕВ, Н. Освободителни войни 1877—78, 1885, 1912—13, 1915—18. 3. изд. С., 1937. 4, 224 с.; 1. изд. 1929.

НЕДЕВ, Н. Освобождението на София. С., 1928. 54 с.

НЕДЕВ, С. Крепостта Варна през войните от втората половина на XVIII в. до Руско-турската война 1877—1878 г. — *ИИВИ*, 22, 1976, 80—100.

НЕДЯЛКОВ, ХР. Доктор Иван Богоров. С., 1977. 183 с.

НЕЙКОВ, С. Първият вестникар /д-р Иван Богоров/. — В: *Върхове на българската журналистика.* 1. С., 1976, 59—89.

НЕМСКИ, Н. Пловдив през епохата на Възраждането и националноосвободителните борби. С., 1965. 39 с.

НЕШЕВ, Г. Банатският революционер Стефан Дуньов — прославен потомък на Чипровци. — В: *Чипровци. 1688—1968.* С., 1971, 175—182.

НИКИТИН, С. А. Возникновение Московского славянского комитета. /Из истории русско-болгарских связей после Крымской войны/. — *ВИ*, 1947, № 8, 50—65.

НИКИТИН, С. А. Дипломатические отношения России с южными славянами в 60-х годах XIX в. — В: *Слав. сб.* М., 1947, 262—290.

НИКИТИН, С. А. Очерки по истории южных славян и русско-балканских связей в 50—70-те годы XIX в. М., 1970. 328 с.

НИКИТИН, С. А. Славянские комитеты в России 1859—1876 г. М., 1960. 361 с.

НИКОВ, П. Възраждане на българския народ. Църковно-национални борби и постижения. Под ред. на Д. Косев. 2. изд. С., 1971. 403 с. 1. изд. 1930.

НИКОВ, П. Възраждане чрез църквата. — В: *България 1000 г.* 1. С., 1930, 321—381.

НИКОЛАЙ ЕПИСКОП. Иларион Макариополски и църковния въпрос. — В: *100 г. от учредяването на Бълг. екзархия.* С., 1971, 9—29.

НИКОЛОВ, Й. Борбата на Матей Преображенски против протестантската пропаганда. — *ИИИ*, 18, 1967, 213—230.

НИКОЛОВ, Й. Васил Чолаков и протестантската пропаганда през Възраждането. — *ИП*, 1969, № 4, 89—102.

НИКОЛОВ, Н. Проникване на социалистически идеи във възрожденския печат. — *ЛМ*, 1978, № 1, 85—95.

Оборищенци. Сб. от ист. очерци за народните представители на Оборище през 1876 година. Ред. и състав. Хр. Йонков. С., 1972. 295 с.

ОБУШЕНКОВА, Л. А. и В. И. ФРЕЙДЗОН. О влиянии национально-освободительного движения славянских народов на развитие их национального самосознания. /Конец XVIII — 70-е годы XIX в./. — В: *Ист., культ.,этногр.и фольклор слав. нар.* М., 1973, 125—149.

ОВНАНЯН, С. В. Армено-български исторически връзки и арменските колонии в България през втората половина на XIX в. С., 1972. 394 с.; същото на рус. ез.: Армяно-болгарские исторические связи и армянские колонии в Болгарии во второй половине XIX в. Ереван, 1968. 381 с.

ОВСЯНЫЙ, Н. Р. Болгарское ополчение и земские войска. К истории гражданского управления и оккупации в Болгарии в 1877—78—79 гг. СПб., 1904. 176, XLIX с.

Описание Русско-турецкой войны 1877—1878 гг. на Балканском полуострове. Т. 1—2. СПб., 1891. XX, 393 с.; VI, 341 с.

ОРЛИК, О. В. Представители прогрессивной интеллигенции России — участники Русско-турецкой войны 1877—1878 годов. — *ВИ*, 1978, № 4, 79—95.

ОРМАНДЖИЕВ, ИВ. Възрожденски идеи и мнения за федерация и република. — *БалкП*, 1946, № 1, 42—71.

ОРМАНДЖИЕВ, ИВ и Р. КЮТУКЧИЕВ. Уйлям Юрт Гладстон и дейността му за освобождението на България. С., 1936. 78 с.

Освобождение Болгарии от турецкого ига. Сб. статей. Под ред. Л. Б. Валева, С. А. Никитина и П. Н. Третьякова. М., 1953. 323 с.

Освобождението на България. Материали от Юб. междунар. сесия в София. Ред. кол. Хр. Христов, Кр. Шарова и др. С., 1982. 302 с.

Освобождението на България от турско иго. 1878—1958. Сб. статии. Под ред. на Д. Косев и др. С., 1958. 688 с.

Освобождението на България и литературата. Ред. Г. Цанев и др. С., 1978. 388 с.

Освобождението на България. 1878—1968. Докл. от юб. науч. сесия — София 1968. С., 1970. 178 с.

Освобождението на Великотърновски окръг. 1877—1977. Състав. Т. Драганова и др. С., 1977. 254 с.

ОСМАН БЕЙ КЪБРЪЗЛЪ ЗААДЕ. Източната война. Русите през 1877 —1878 г. Прев., попр. и доп. от фр. изд. 1890 г. С., 1895. 32 с.

ПАВЛОВ, ВЛ. Първото българско търговско параходно дружество „Провидение". — *ИП*, 1965, № 2, 73—83.

ПАВЛОВ, Т. Васил Левски като стратег и тактик. — В кн. му: *За марксическа история на България*. С., 1954, 83—91.

ПАВЛОВ, Т. Левски като романтик и реалист. — В кн. му: *За марксическа естетика, литературна наука и критика*. Т. 1. С., 1954.

ПАВЛОВ. Т. Христо Ботев. С., 1949. 289 с.

ПАВЛОВ, Т. Христо Ботев, Васил Левски, Светозар Маркович. Речи и статии. 1936—1945. С., 1946. 237 с.

ПАВЛОВА, В. Здравното дело през периода на националното ни Възраждане /втората половина на XVIII в. —1878 г.; Здравеопазването през периода на освободителната война 1877—1879. — В кн. й: *История на здравеопазването в България*. С., 1956, 17—48; 49—83. Авт. подп. В. Ф. Давидова.

ПАВЛОВСКА, ЦВ. Военната подготовка на Априлското въстание в Първи Търновски революционен окръг. — *ВИС*, 1974, № 1, 68—91.

ПАВЛОВСКА, ЦВ. Военната подготовка на въстанието от 1875 г. — *ВИС*, 1975, № 3, 88—103.

ПАВЛОВСКА, ЦВ. Военната подготовка на въстанието през 1876 г. във Врачански революционен окръг. — *ВИС*, 1972, № 3, 89—105.

ПАВЛОВСКА, ЦВ. Проблемата за въоръжаване на въстаническите сили в българското национално-революционно движение. 1869—1876. С., 1978. 268 с.

ПАВЛОВСКА, ЦВ. Тайната поща на Вътрешната революционна организация по времето на Васил Левски. — *ВИС*, 1979, № 1, 49—63.

ПАВЛОВСКИЙ, С. В. О попытке Г. С. Раковского создать политическую газету в Одессе /1858—1859/. — *СовС*, 1979, № 4, 86—93.

ПАНАЙОТОВ, ИВ. Англия и Русия през време на Освободителната война. — *ИП*, 1957, № 3, 32—69.

ПАНАЙОТОВ, ИВ. Англия и Русия в навечерието на Освободителната война. — *ИП*, 1957, № 1, 3—29.

ПАНАЙОТОВ, ИВ. България в Източната криза. — *Р*, 1, 1938/1939, № 2, 112—132.

ПАНАЙОТОВ, ИВ. Из дипломатическата подготовка на Берлинския конгрес. — *ИП*, 1968, № 2, 15—39.

ПАНАЙОТОВ, ИВ. Източният въпрос и неговото влияние върху събитията от най-новата ни история. — *ГСУифф*, 33, 1937, 1—22.

ПАНАЙОТОВ, ИВ. Към дипломатическата история на Берлинския конгрес. — *ИП*, 1977, № 5—6, 89—110.

ПАНАЙОТОВ, ИВ. Към дипломатическата история на Цариградската конференция /декември 1876—януари 1877 г./. — *ИИБИ*, 6, 1956, 47—113.

ПАНАЙОТОВ, ИВ. Отзвук от Априлското въстание в Англия. Ист.-библиогр. проучване.— *ИНБ„ВК"БСУ „КО"*, 1, 1961, 159—211.

ПАНОВ, Й. Априлското въстание в Севлиево. — В: *Април. въст. в I Търновски револ. окръг. 1876*. С., 1978, 139—159.

ПАНОВ, Й. Хаджистояновото училище и въстанието през май 1876 г. в Севлиево. — В: *Севлиево и Севлиевският край*. 1. С., 1957, 81—90.

ПАНТЕВ, А. Англия и българският църковен въпрос /1860—1870/. — В: *В чест на Д. Косев*. С., 1974, 143—156.

ПАНТЕВ, А. Англя и Източната криза 1875—1877. — В: *Април. въст. и Изт. криза 1875—1878*. С., 1977, 121—133.

ПАНТЕВ, А. Англо-руските отношения и Освободителната война. — *ИП*, 1977, № 5—6, 22—35.

ПАНТЕВ, А. Англо-руските отношения и съдбата на България по време на Руско-турската война 1877—1878 г. — В: *Бълг. възраждане и Русия*. С., 1981, 141—165.

ПАНТЕВ, А. Българският въпрос във Великобритания. 1876—1878. С., 1981. 184 с.

ПАНТЕВ, А. Военностратегически съображения на Англия във войната 1877—1878 г. — *ВИС*, 1977, № 2, 107—117.

ПАНЧОВСКИ, ИВ. Апостолът на свободата — дякон Васил Левски. — В: *Април. въст. и Бълг. правосл. църква*. С., 1977, 75—104.

ПАРМАКОВ, С. Русе вчера и днес. Култ.-ист. очерк за града от основаването му до наши дни. Русе, 1936. 80 с.

ПАСКАЛЕВА, В. Австро-български отношения през Възраждането. — В: *България в света от древността до наши дни*. 1. С., 1979, 518—526.

ПАСКАЛЕВА, В. Австро-Унгария и националните движения на Балканите /1875—1877 г./. — В: *Април. въст. и Изт. криза 1875—1878*. С., 1977, 135—154.

ПАСКАЛЕВА, В. Болгарская нация в эпоху Возрождения и Апрельское восстание. — *BHR*, 1979, № 1, 69—74.

ПАСКАЛЕВА, В. Българката през Възраждането. 2. доп. и прераб. изд. С., 1984. 387 с. 1. изд. 1964.

ПАСКАЛЕВА, В. Българската възрожденска буржоазия и Освобождението. — *ИП*, 1977, № 5—6, 68—88.

ПАСКАЛЕВА, В. За икономическото влияние на Австро-Унгария в българските земи по време на Руско-турската война /1877—1878/. — *ИИИ*, 8, 1960, 209—223.

ПАСКАЛЕВА, В. За понятието „нация" и за образуването на българската нация през Възраждането. /Историографска студия/. — В: *Бълг. нация през Възраждането*. С., 1980, 44—110.

ПАСКАЛЕВА, В. За самоуправлението на българите през Възраждането. — *ИИИ*, 14—15, 1964, 69—84.

ПАСКАЛЕВА, В. За търговските връзки между Франция и българските земи от началото на XIX в. до Освобождението. — *ИП*, 1960, № 5, 53—84.

ПАСКАЛЕВА, В. Икономическото проникване на Австрия /Австро-Унгария/ в българските земи от Кримска-

та война до Освобождението. — *ИИБИ,* 7, 1957, 113—162.

ПАСКАЛЕВА, В. Към историята на търговските връзки на Македония със Средна Европа през XIX в. — *ИИИ,* 11, 1962, 51—82.

ПАСКАЛЕВА, В. Кюстендил и Кюстендилско в църковно-националната борба през 60—70-те години на XIX В. — В: *Кюстендил и Кюстендилско.* С., 1973, 112—125.

ПАСКАЛЕВА, В. Левантинската търговия на Триест през XVIII—XIX в. /С оглед на Балканите/. — В: *Из ист. търговията бълг. земи XV—XIX в.* С., 1978, 229—260.

ПАСКАЛЕВА, В. Наченки на германско икономическо влияние на Балканите и в Турция през 60-те — 70-те години на XIX в. — В: *България и европ. страни XIX—XX в.* С., 1975, 85—100.

ПАСКАЛЕВА, В. Политиката на Австрия /Австро-Унгария/ и българското националноосвободително движение от Кримската война до Освобождението. — *ИИБЛв,* 3, 1959, 93—139.

ПАСКАЛЕВА, В. Политиката на Прусия спрямо българското революционно движение през 1867—1868 г. — В: *В чест на Д. Косев.* С., 1974, 157—172.

ПАСКАЛЕВА, В. Прусия — Германия и българският въпрос през третата четвърт на XIX В. — *ИП,* 1973, № 5, 34—61.

ПАСКАЛЕВА, В. Руско-българските търговски връзки през 50-те —70-те години на XIX в. — В: *Бълг. възраждане и Русия.* С., 1981, 392—414.

ПАСКАЛЕВА, В. Средна Европа и културно-просветното развитие на българите през Възраждането. — *ИП,* 1981, № 3—4, 114—136; и в: *I Междунар. конгр. по българистика. София, 1981. Докл. Бълг. култура...* 3. С., 1983, 9—17.

ПАСТУХОВ, ИВ. Турски шпионаж между българската емиграция в Румъния. Ролята на Теофан Райнов и мацинистите. — *ИБИД,* 22—24, 1948, 277—297.

ПЕЕВ, ХР. Студии върху българската възрожденска архитектура. С., 1956. 191 с.

ПЕЙКОВ, ИВ. Националноосвободително движение в Родопите /1876—1878 г./. — В: *Родопите в бълг. история.* С., 1974, 109—128.

ПЕНЕВ, Б. История на новата българска литература. Лекции в четири тома. Т. 3—4. Българската литература през втората половина на XIX в. Ред. П. Зарев и Ив. Сарандев. С., 1977—1978. 679 с.; 767 с.

ПЕНЕВ, Б. Любен Каравелов в Будапещенската тъмница. [1868]. — В: *Сб. В. Златарски.* С., 1925, 253—268.

ПЕНЕВ, П. Театралната и драматическа дейност на Бачо Киро Петров. — В: *Бачо Киро. Сб.* В. Търново, 1967, 72—84.

ПЕНЧЕВ, К. и ИВ. БОНЕВА. Участие на тревненци в борбите за освобождение на България от турско робство. — В: *Ангел Кънчев. 1850—1970.* С., 1972, 59—90.

ПЕПО, П. и СТ. МАСЛЕВ. Страница от историята на българо-албанските дружески отношения през XIX в. — *ИП,* 1960, № 3, 113—122.

ПЕТЛЕЩКОВ, Н. и И. ЙЕРЕМИЕВ. История на Брациговското въстание. С предг. от Д. Страшимиров. Пловдив, 1905. 138 с.

ПЕТРОВ, З. Геният на публицистиката /Христо Ботев/. — В: *Върхове на българската журналистика.* 1. С., 1976, 179—198.

ПЕТРОВ, П. Бойните действия в Първи Търновски революционен окръг. — В: *Април. въст. в I Търновскиревол. окръг. 1876.* С., 1978, 199—223.

ПЕТРОВ, П. ХР. Съдбоносни векове за българската народност края на XIV в. — 1912 година.С., 1975. 467 с.

ПЕТРОВ, СТ. Музикалната култура в периода на национално-революционното движение /1856—1876/. — В кн. му: *Очерци по история на българската музикална култура.* С., 1959, 162—248; на рус. ез.: Музыкальная культура в период национально- освободительного движения в Болгарии /1856—1876/. — В: *Сб. ст. болг. музыковедов.* М., 1962, 49—93.

ПЕТРОВИЧ, М. Б. Юджин Скайлер в България. 1876—1878. — В: *България в света от древността до наши дни.* 1. С., 1979, 533—555.

ПЕТРОСЯН, Ю. А. „Новые османы" в борьба за конституцию 1876 г. в Турции. М., 1958. 158 с.

ПИСАРЕВ, Ю. А. Восстание в Боснии и Герцеговине и европейские державы /1875—1878/. — *ННИ,* 1976, № 2, 48—58.

ПЛЕТНЬОВ, Г. Административно-стопанската политика на турската власт в Дунавския вилает /1864—1868 г./. — *ТВТУ„КМ",* 13, 3, 1976, 3—92.

ПЛЕТНЬОВ, Г. Борба за общинската власт в Търновско през Възраждането. — *ТВТУ„КМ",* 8, 2, 1973, 161—193.

ПЛЕТНЬОВ, Г. „Добродетелната дружина" в Букурещ и развитието на българското образование. — *ТВТУ„КМ",* 17, 3, 1981, 31—62.

ПЛЕТНЬОВ, Г. Националната революция и нейните движещи сили в идеологията на българските революционери демократи. — В: *Изсл. по бълг. история.* В. Търново, 1981, 67—97.

ПЛЕТНЬОВ, Г. Произход и социална принадлежност на чорбаджиите от Търновско. — *ТВТУ„КМ",* 9, 2, 1973, 67—108.

ПЛЕТНЬОВ, Г. Ролята и мястото на чорбаджиите от Търновско в просветното движение през Възраждането. — *ТВТУ„КМ",* 10, 2, 1973, 51—85.

ПЛЕТНЬОВ, Г. Руското консулство в Търново /1862—1865 г./. — *ИП,* 1973, № 1, 55—62.

ПЛЕТНЬОВ, Г. Стопанската дейност на търновския фабрикант Стефан Карагъозов през Възраждането.— *ИП,* 1977, № 1, 62—71.

ПЛЕТНЬОВ, Г. Съпротивата на българския народ против османизирането на родните училища в Дунавския вилает. — *ТВТУ„КМ",* 12, 3, 1976, 105—165.

Пловдив, 1878—1968. 90 години от освобождението на града и Пловдивския край. Пловдив, 1968. 163 с.

ПОГЛУБКО, К. А. Болгаро-российские революционные связи весной 1876 г. — *БИС,* 2, 1970, 68—94.

ПОГЛУБКО, К. А. Българо-руски революционни връзки през втората половина на XIX век. С., 1982. 259 с.

ПОГЛУБКО, К. А. Българските и руските революционери в навечерието и хода на Априлското въстание през 1876 г. — *ИП,* 1970, № 4, 64—75.

ПОГЛУБКО, К. А. Весна освобождения. 1878—1978. Кишинев, 1978. 200 с.

ПОГЛУБКО, К. А. За връзките на българската и руската революционна младеж в Одеса. /Първата половина на 70-те години на XIX в./ — В: *В чест на Д. Косев.* С., 1974, 187—198.

ПОГЛУБКО, К. А. „За да бъдат полезни на народа си...".

С., 1976. 167 с.; на рус. ез.: Из истории болгаро-российских культурных связей 40—70-х годов XIX в. /Болгары в учебных заведениях Одессы, Киева, Кишинева/. Кишинев, 1976. 178 с.

ПОГЛУБКО, К. А. Из истории русско-болгарских революционных связей конце 60-х годов XIX в. — *ИАНМССРсон,* 1965, № 1, 20—30.

ПОГЛУБКО, К. А. Из истории южнославянских связей М. П. Драгоманова 60-е — 80-х годов XIX ст. — *БИС,* 3, 1973, 288—322.

ПОГЛУБКО, К. А. К вопросу о революционной деятельности Ст. Стамболова и его связах с народниками /середина 70-х годов XIX ст./ — В: *В памет на М. Димитров.* С., 1974, 571—585.

ПОГЛУБКО, К. А. Некоторые новые материалы о связах русских революционеров с Х. Ботевым в начале 70-х годов XIX в. — *ИАНМССРсон,* 1966, № 2, 36—51.

ПОГЛУБКО, К. А. Очерки истории болгаро-российских революционных связей /60—70-е годы XIX века/. Кишинев, 1972. 312 с.

ПОГЛУБКО, К. А. През равнините към Балкана. С., 1979. 178 с.

ПОГЛУБКО, К. А. Руските революционери и военната подготовка на Априлското въстание. — *ВИС,* 1977, № 1, 155—166.

ПОГЛУБКО, К. А. Связи болгарских и русских эмигрантов /1869 Г./. — *ИАНМССРсон,* 1968, № 1, 3—19.

ПОГЛУБКО, К. А. Христо Ботев и Россия. Кишинев, 1976. 191 с.

ПОГОРЕЛОВ, В. Опис на старите печатни български книги /1802—1877/. С., 1923. VI, 796 с.

ПОЛОНСКИЙ, Л. А. Русский вопрос на Юго-Востоке Европы. — *ВЕ,* 1876, № 11, 385—413.

ПОПОВ, ИВ. Участието на пещерци в политическите борби и Априлското въстание през 1876 г. — В: *Страници из миналото на Пещера.* С., 1973, 143—186.

ПОПОВ, ХР. СТ. Поп Неделько Иванов и отец Кирил Слепов — кръстоносци на Хвърковатата чета на Г. Бенковски. — В: *Април. въст. и Бълг. правосл. църква.* С., 1977, 189—222.

ПОПОВ, ХР. Ф. Град Клисура в Априлското въстание. Очерк за миналото и настоящето на града. По случай петдесетгодишнината на въстанието. С., 1926. VIII, 191 с.

ПОПОВА, А. А. Политика Турции и национально-освободительная борьба болгарского народа в 60-х годах XIX века. — *ВИ,* 1953, № 10, 40—64.

ПОПОВА, А. А. Русская пресса о болгарском освободительном движении в 1867—68 годах. — *ВИМК,* 1960, № 5, 98—110.

ПОПОВА, П. Генчо Динчев Джумайов. Един забравен представител на Великото народно събрание в Оборище, 1876 г. — В: *Панагюрище и Панагюрско в миналото.* 1. С., 1956, 167—178.

ПОПОВА, П. Из миналото на село Стрелча. — В: *Панагюрище и Панагюрският край в миналото.* 2. С., 1961, 192—232.

ПОЩОВ, ИВ. Априлското въстание в IV революционен окръг. С., 1976. 107 с.

ПОЩОВ, ИВ. Хайдутството в Пловдивския край през XIX в.— В: *Из историята на хайдутството в Пловдивския край.* С., 1970, 17—70.

ПРАНЧОВ, СТ. Копривщица от точка зрение историческа, социална и икономическа. Пловдив, 1886. 50 с.

ПРОТИЧ, А. Денационализиране и възраждане на нашето изкуство от 1393 до 1879 год. — В: *България 1000 г.* 1. С., 1930, 383—540.

ПУНДЕВ, В. Добри Чинтулов /1822—1922/. С., 1922. 146 с.

ПУНДЕВ, В. Константин Огнянович. Ист.-лит. изсл. — *СбБАН,* 36, 1942, 209—292.

ПУНДЕВ, В. Периодически печат преди Освобождението. Ч. 1. Списания. Ч. 2. Вестници. С., 1927—1930. 177 с.; 204 с.

ПЪРВЕВ, ХР. Възраждането на българския книжовен език. С., 1983. 104 с.

РАДЕВ, Д. Българското население в помощ на освободителите при преминаване на Балкана. — *ИМСЗБ,* 2, 1978, 107—153.

РАДЕВ, Н. Защитата на Шипка на 9, 10 и 11 авг. 1877 г. и историята на първата българска военна светиня Самарското знаме. Според автентични документи. С., 1902. 120 с.

РАДЕВ, С. Генерал Игнатиев и българските чети в 1867 г. — *ГББИ,* 1, 1948, 39—44.

РАДЕВ, С. Македония и Българското възраждане в XIX в. Ч. 1—3. С., 1927—1928. VIII, 177 с.; 178—308 с.; 309—526 с.; 2. пром. изд. Ч. 1. 1943.

РАДЕВ, СТ. Априлското въстание и Унгария. С., 1969. 119 с.

РАДКОВА, Р. Болгарская интеллигенция и национально-освободительное движение /в 70-х годах XIX в./. — *BHR,* 1980, № 4, 23—30.

РАДКОВА, Р. Българското възрожденско духовенство в структурата на интелигенцията. — В: *I Междунар. конгр. по българистика. София, 1981. Докл. Бълг. култура...* 3. С., 1983, 39—47.

РАДКОВА, Р. Просветни центрове за българите през Възраждането вън от пределите на страната. — В: *България в света от древността до наши дни.* 1. С., 1979, 440—449.

РАДКОВА, Р. Рилският манастир през Възраждането. С., 1972. 221 с.

РАЗБОЙНИКОВ, А. Из борбите на българите в Маронийска епархия за признаване на български църковно-училищни общини и българска народност в Западна Тракия. — *ИТНИ,* 1, 1965, 93—116.

РАЗБОЙНИКОВ, А. Чифлици и чифлигари в Тракия преди и след 1878 г. — *ИИИ,* 9, 1960, 143—186.

РАЙНОВ, Н. Николай Павлович график и живописец. С., 1955, 171 с.

РАШАЙКОВ, Т. Брацигово. Ист. очерк. С., 1973. 80 с.

Россия и Англия в Турции в 1876—1877 гг. Страница из современной истории. — *РС,* 1896, № 5, 267—287.

РОШКОВСКА, А. Български възрожденски печати. С., 1982. 112 с.

РОШКОВСКА, А. Възрожденска декоративна стенопис от самоковски зографи. С., 1982. 135 с.

РУСЕВ, П. и Д. ЗАВЕРА. Антон Пан и Петко Славейков. Биографични, творчески и литературно-исторически съответствия и различия. — В: *Бълг.-рум. лит. взаимоотн. през XIX в.* С., 1980, 90—116.

РУСЕВ, Р. Васил Чолаков — книжовна дейност. — *ИИЛ,* 21, 1972, 145—151.

РУСКОВ, ХР. Книжарство, печатарство и книгоиздателство в гр. Ловеч. — В: *Ловеч и Ловчанско.* 7. С., 1938, 116—121.

Русия и освобождението на България. Отг. ред. В. Гюзелев. С., 1981. 238 с.

Руско-турската освободителна война 1877—1878. Сб. статии

по някои пробл. на войната. Ред. Хр. Ковачев. С., 1977. 376 с.

РЮСТОВ, В. Война в Турции. Положение, дел и события на Балканском полуострове в 1875 и 1876 годах. Перев. с нем. 1. СПб., 1876. 107 с.

САЕВ, Г. Ранни прозрения. Театрално-критическата мисъл през Българското възраждане. С., 1979. 151 с.

САКЪЗОВ, ИВ. Развитие на градския живот и занаятите в България през XVIII и XIX век. — В: *България 1000 г.* 1. С., 1930, 685—703.

САПРОНОВА, Н. Т. Апрельское восстание 1876 года в Болгарии в освещении Захария Стоянова. — В: *Сб. науч. статей Барнаул. гос. пед. инст.* Вып. 3. Барнаул, 1958, 156—176.

Сборник Тодор Пеев. Под ред. на Д. Леков. Етрополе, 1972. 100 с.

СЕДЕЛЬНИКОВ, Н. Турецкая кампания 1877—1878 года. Состав. преимущественно по официальным документам... Т. 1—2. М., 1878—1879. 363, IV с.; 411, III с.

СЕМЕРДЖИЕВ, ХР. Самоков и околността му. Принос към миналото им от турското завоевание до Освобождението. С., 1913. 264 с.

СЕНКЕВИЧ, И. Г. Из истории освободительного движения на Балканах в период Восточного кризиса 1875—1878 года. — В: *Колониальная политика и национально-освободительное движение.* Кишинев, 1965, 143—159.

СЕНКЕВИЧ, И. Г. Реакционная политика Австро-Венгрии на Балканах в 60—70-х годах XIX в. — В: *Австро-Венгрия и славяно-германские отношения.* М., 1965, 74—87.

СИДЕЛЬНИКОВ, С. И. Болгарский революционный центральный комитет /1869—1872 гг/. Харьков, 1970. 176 с.

СІДЕЛЬНІКОВ, С. І. Болгарський революціонер Георгій Раковский. Харків, 1959. 174 с.

СИДЕЛЬНИКОВ, С. И. Борьба течений в первом Болгарском революционном центральном комитете. Харьков, 1962. 116 с.

СИДЕЛЬНИКОВ, С. И. Взгляды Васила Левского на всенародное вооруженное восстание в Болгарии в 60-х — начале 70-х годов XIX в. — *НДВШин,* 1960, № 1, 118—127.

СІДЕЛЬНІКОВ, С. І. До питання про класовий характер чорбаджійства в Болгарії в період турецького панування. — *УЗХДУтіф,* 69, 4, 1956, 189—203.

СІДЕЛЬНІКОВ, С. І. Національно-визвольний рух болгарського народу в 50-х и першій половині 60-х років XIX сторіччя. — *НЗХДПИіс,* 1951, 67—108.

СИДЕЛЬНИКОВ, С. И. Начало революционной деятельности Васила Левского. — *УЗХДУтіф,* 100, 7, 1959, 109—121.

СИДЕЛЬНИКОВ, С. И. О численном и социальном составе болгарских революционных организаций в 1869—1873 гг. — В: *Историко-социологические исследования.* М., 1970, 254—282.

СИДЕЛЬНИКОВ, С. И. О численном и социальном составе первого Болгарского революционного центрального комитета в 1869—1877 г. /Опыт социологического исследования/. — В: *В памет на М. Димитров.* С., 1974, 287—309.

СИДЕЛЬНИКОВ, С. И. Руско-българските революционни връзки от средата на 70-те години на XIX в., изследвани от съветската и българската историческа наука. — В: *Бълг. възраждане и Русия.* С., 1981, 525—548.

СИМЕОНОВ, С. Русе в миналото и днес. Ист.-геогр. и статист. бележки. Русе, 1929. 95 с.

СИМЕОНОВ, ЦВ. и М. АТАНАСОВА. Девически училища в Плевенския край през епохата на Възраждането. — *ИМСЗБ,* 1, 1977, 119—147.

СИРОМАХОВА, Ж. Из дейността на Русенския революционен комитет /1871—1877/. — *ИНМ—Р.,* 2, 1966, 65—101.

СКУРАТ, К. Е. Апрельское восстание болгар и Русская церковная общественность. — В: *Април. въст и Бълг. правосл. църква.* С., 1977, 501—518.

СЛАВЧЕВ, Н. Теофан Райнов като революционер и възрожденец. С., 1940. 26 с.

Славянские культуры в эпоху формирования и развития славянских наций /XVIII—XIX вв./. Междунар. науч. конф. Москва, 1974. Итоговый доклад. М., 1975. 36 с.

СНЕГАРОВ, ИВ. Българската екзархия. Произход, същност и значение. С., 1969. 50 с.

СНЕГАРОВ, ИВ. Взаимоотношения болгарской и русской православных церквей до и после провозглашения схизмы /1872 год./. — *ГДА,* 2, 1952, 201—230.

СНЕГАРОВ, ИВ. Възстановяване на Охридската архиепископия. — *ДК,* 1946, № 1, 14—25.

СНЕГАРОВ, ИВ. Отношенията между Българската църква и другите православни църкви след провъзгласяването на схизмата. — *ЦА,* 3—5, 1926/1928, 3—173.

СНЕГАРОВ, ИВ. По въпроса за класите и класовите отношения през Възраждането. — *ИП,* 1951/1952, № 2, 202—210.

СНЕГАРОВ, ИВ. Руски опити за предотвратяване и дигане на схизмата. — *МкП,* 5, 1929, № 1, 1—44; № 2, 1—32.

СНЕГАРОВ, ИВ. Солун в българската духовна култура. Ист. очерк и документи. С., 1937. XII, 323 с.

СНЕГАРОВ, ИВ. Турското владичество пречка за културното развитие на българския народ и другите балкански народи. С., 1958. 241 с.

СОКОЛОВ, И. И. Константинопольская церковь в XIX веке. Опыт исторического исследования. Т. 1. СПб., 1904.

СОХАНЬ, П. С. Националноосвободителната борба на българския народ от средата на 70-те години на XIX в. и украинската общественост. — В: *В чест на Хр. Христов.* С., 1976, 193—206.

СПРОСТРАНОВ, Е. По възраждането в гр. Охрид. — *СбНУНК,* 13, 1896, 621—681.

СТАНЕВ, Н. България под иго. Възраждане и освобождение. 1393—1878. 3. изд. С., 1947. 496 с. 1. изд. 1928.

СТАНЕВ, Н. История на Великотърновската предбалканска котловина. Селата Присово, Пчелище, Церова кория, Кълиново, Миндя, Мариино, Плаково, Големаните, Килифарево и Дебелец. В. Търново, 1942. 3, 320 с.

СТАНИМИРОВ, СТ. Архиепископ Йосиф Соколски и опитите му да се възвърне в лоното на православната църква. — В: *Сб. В. Златарски.* С., 1925, 423—446.

СТАНИМИРОВ, СТ. Материали за историята на унията ни с папата в 1860 год. — *ИНЕМ,* 1, 1921, № 3—4, 194—203.

СТАНЧЕВ, СТ. Читалище „Добри Войников" в своята сто-

годишна история. — В: *100 г. Нар. ч-ще „Д. Войников“*. С., 1958, 5—60.
СТАТЕЛОВА, Е. Българският печат и освободителната война. — *ИП*, 1977, № 5—6, 179—187.
СТЕПАНОВА, Л. И. Культурные связи с Болгарией в политике России после Кримской войны. — В: *100-летие освобождения Болгарии от османского ига. 1877—1878*. М., 1978, 63—81.
СТЕФАНОВ, Г. Стефан п. Н. Изворски, учител и поет от епохата на Възраждането 1815—1875. Принос към историята на учебното дело и поезията ни. — *СпБАН*, 28, 1935, 1—171.
СТЕФАНОВА, М. Габровската бунтовническа чета 1 май — 11 май 1876 г. — В: *Април. въст. в I Търновски револ. окръг. 1876*. С., 1978, 119—137.
СТОИЛОВ, А. п. Български книжовници от Македония. 1. 1704—1878. С., 1922. 92 с.
СТОИЛОВ, А. п. Спомощници от Македония на български печатни книги. 1814—1877. — *ИНЕМ*, 6, 1926, 129—156.
СТОИМЕНОВ, СТ. Идеологията на Христо Ботев. — *ИИИ*, 22, 1972, 203—226.
СТОЙКОВ, ХР. Просветното дело в Разград през Възраждането. Разград, 1968. 112 с.
СТОЙНОВ, Д. Отец Матей Преображенски. — В: *Април. въст. и Бълг. правосл. църква*. С., 1977, 105—149.
СТОЙЧЕВ, Д. Тетевен, минало и днес. С., 1924. VIII, 172 с.
СТОЙЧЕВ, ИВ. Вестник „Нова България“ /1876—1877/. — *ГББИ*, 5, 1955, 160—172.
СТОЙЧЕВ, ИВ. Генерал Иван К. Кишелски. — *ВИС*, 1947, № 63, 114—124.
СТОЙЧЕВ, ИВ. Иванка Ботьо Петкова. — В: *Хр. Ботев. Сб.* С., 1949, 49—60.
СТОЙЧЕВ, ИВ. Назовавания, подписи и псевдоними на Христо Ботев. — *ИДБ„ВК“*, за 1955, 1957, 167—191.
СТОЙЧЕВ, ИВ. Никола Д. Войновски — бойният водач на Ботевата чета. — *ИИБЛв*, 1, 1954, 254—295.
СТОЙЧЕВ, ИВ. Още нещо за Свищовското читалище и някои негови следовници. — В: *100 г. Нар. ч-ще Свищов*. Свищов, 1958, 175—186.
СТОЙЧЕВ, ИВ. Таньо Стоянов Куртев и неговата чета през 1876 г. — *ИП*, 1958, № 3, 71—101.
СТОЯНОВ, К. Българските еснафи през турското робство. — *ГВТУ—В.*, 16, 1942/1943, 1—103.
СТОЯНОВ, М. Българи, работили в гръцката книжнина през XIX в. — В: *България в света от древността до наши дни*. 1. С., 1979, 450—460.
СТОЯНОВ, М. Българска възрожденска книжнина. 1806—1878. Т. 1—2. Състав... С., 1959. XIV, 664 с.; VIII, 959 с.
СТОЯНОВ, М. Гръцко-български речници и учебници. — *StB*, 2, 1970, 205—245.
СТОЯНОВ, М. Дейността на Найден Геров като руски консул в Пловдив. — *ИП*, 1949/1950, № 4—5, 589—599.
СТОЯНОВ, М. Марко Балабанов и Априлското въстание. — В: *Април. въст. и Бълг. правосл. църква*. С., 1977, 473—488.
СТОЯНОВ, М. Нашата учебна книжнина през епохата на Възраждането. — *ИИП*, 4, 1954, 65—109.
СТОЯНОВ, М. Руската книга в България до Освобождението. — *ИДБ„ВК“*, за 1953, 1955, 193—219.
СТОЯНОВ, М. Севлиево в българската възрожденска книжнина. — В: *Севлиево и Севлиевският край*. 1. С., 1957, 120—135.
СТОЯНОВ, МЕТОДИ. Град Пирдоп в миналото и сега. С., 1941. 316 с.
СТОЯНОВА, Р. Ботевите четници от Тетевен и Тетевенско. — *ВИС*, 1972, № 2, 153—160.
СТОЯНОВА, Р. Захари Стоянов като биограф на Христо Ботев. За смъртта на Христо Ботев. — В: *В памет на М. Димитров*. С., 1974, 371—394.
СТОЯНОВА, Р. Социален произход и брой на Ботевите четници. — В: *Април. въст. 1876—1966*. С., 1966, 67—86.
СТОЈАНОВСКИ, А. Дервенциството во Македонија. Скопје, 1974. 357 с.
СТРАТЕВ, ИВ. Подготовка на въстанието в Горнооряховска революционна околия. Георги Измирлиев — Македончето. По случай 50 г. от обесването му. Г. Оряховица, 1926. 82 с.
СТРАШИМИРОВ, Д. История на Априлското въстание. Т. 1—3. Пловдив, 1907.
1. Предистория. 8, IX, 355, VII с.
2. Приготовления. X, 288, XXXVI с.
3. Въстания и пепелища. XIV, 460, XIII с.
СТРАШИМИРОВ, Д. Комитетското десетилетие /епоха на комитите/ 1866—1876. — В: *България. 1000 г.* 1. С., 1930, 781—888.
СТРАШИМИРОВ, Д. Наченки на българското революционно движение. — *БИБ*, 4, 1931/1932, № 1, 137—168.
Строители и ревнители на родния език. Състав. Л. Андрейчин и В. Попова. С., 1982. 359 с.
СТРУКОВА, К. Л. Об особенностях развития сербской и болгарской наций. — В: *Формирование наций в Центральной и Юго-Восточной Европе*. М., 1981, 62—75.
СЪБЕВ, Т. Българската православна църква и национално-освободителното движение. — В: *Април. въст. и Бълг. правосл. църква*. С., 1977, 7—73.
СЪБЕВ, Т. Г. С. Раковски в борбата за църковно-национална независимост. — В: *100 г. от учредяването на Бълг. екзархия*. С., 1971, 59—84.
СЪБЕВ, Т. Учредяване и диоцез на Българската екзархия до 1878 г. С., 1973. 196 с.
СЮПЮР, Е. Българската емигрантска интелигенция в Румъния през XIX век. С., 1982. 276 с.
ТАБАКОВ, Н. Братя Миладинови. Биогр. 2. изд. С., 1966. 144 с. 1. изд. 1963.
ТАБАКОВ, Н. Добри Чинтулов. С., 1955. 200 с.
ТАБАКОВ, С. Опит за история на гр. Сливен. Т. 1—3. С., 1911—1929.
1. История-хорография. 1911. XXIII, 620 с.
2. Приложения. Послесловие. 1924. 605 с.
3. Ч. 1. Икономически развой. Ч. 2. Народен бит. Сливенската културна дружба „Д-р Селимински“. 1929. 352 с.
ТЕОДОРОВ—БАЛАН, А. Български книгопис за сто години. 1806—1905. Материали. С., 1909. 1669 с.
ТЕОДОРОВ—БАЛАН, А. Обществената дейност на професора М. Дринов в свръзка и с дейността на Българското книжовно дружество. — В: *Сб. М. Дринов*. С., 1900, 15—33.
ТЕОДОРОВ—БАЛАН, А. Родът на Стефан Караджа. — *БИБ*, 2, 1932/1933, № 2, 77—90.
ТЕПЛОВ, В. Материалы для статистики Болгарии, Фракии и Македонии. СПб., 1877. XXXII, 290 с.
ТИШКЕ, В. Турецкая армия под начальством Магмета-Алипаши в боях на р. Ломе от 21-го июля до 2-го ок-

тября 1877 г. — *ВС*, 1879, № 8, 327—344; № 9, 108—127; № 10, 275—292. Подп.: Ф.

ТОДОРОВ, Г. Временното руско управление в България през 1877—1879. С., 1958. 459 с.

ТОДОРОВ, Г. Ролята на българите в руското разузнаване през Освободителната руско-турска война 1877—1878. — *ИИИ*, 9, 1960, 3—56.

ТОДОРОВ, Г. Социално-политическата обусловеност на Априлското въстание. Отзвукът на Априлското въстание в Русия. — В: *Април. въст. 1876—1966*. С., 1966, 117—130.

ТОДОРОВ, Н. Априлското въстание и гръцката общественост. — В: *Април. въст. 1876—1966*. С., 1966, 151—159.

ТОДОРОВ, Н. Априлското въстание и неговото място в Източната криза /1875—1878 г./. — В: *Април. въст. и Изт. криза 1875—1878*. С., 1977, 9—23; на рус. ез.: Апрельское восстание 1876 г. в Болгарии и его место в Восточном кризисе. — *ННИ*, 1976, № 2, 59—68.

ТОДОРОВ, Н. Балканският град. XV—XIX век. Социалноикономическо и демографско развитие. С., 1972. 504 с.; на фр. ез.: La ville balkanique sous les Ottomans /XV—XIX ss./. London, 1977. 324 p.; на рус. ез.: Балканский город XV—XIX веков. Социально-экономическо и демографическое развитие. М., 1978. 516 с.

ТОДОРОВ Н. Българската национална революция и революционните движения на Балканите. — В: *България в света от древността до наши дни*. 1. С., 1979, 556—572; на англ. ез.: The Bulgarian National Revolution and the Revolutionary Movements in the Balkans. — *ЕВ*, 1977, No 4, 35—48.

ТОДОРОВ, Н. За миграцията на населението в североизточната част на Балканския полуостров през 60—70 години на XIX в. — *СФ*, 5, 1963, 267—287.

ТОДОРОВ, Н. За наемния труд в българските земи към средата на XIX в. — *ИП*, 1959, № 2, 3—35.

ТОДОРОВ, Н. Освободителните движения на Балканите и ролята на българите в тях. — В: *В памет на М. Димитров*. С., 1974, 117—139.

ТОДОРОВ, Н. По някои въпроси за икономическото развитие и за зараждането на капитализма в българските земи под турско владичество. — *ИП*, 1961, № 6, 87—105.

ТОДОРОВ, Н. Раковски като дипломат. — *МО*, 1973, № 3, 94—101.

ТОДОРОВ, Н. Социално-икономическият облик на Варна през 60-те и 70-те години на XIX в. — *ИВАД*, 14, 1963, 119—140.

ТОДОРОВ, Н. Ярмарка городе Хаджиоглу-Пазарджик в 70-х годах XIX в. — В: *Слав. архив*. М., 1963, 116—139.

ТОДОРОВ, П. Аграрните отношения в Южна Добруджа през 60-те и 70-те години на XIX в. — *ТВТУ „КМ"*, 19, 3, 1983, 7—45.

ТОДОРОВ Т. Цариградската българска колония и църковният въпрос. — В: *100 г. от учредяването на Бълг. екзархия*. С., 1971, 85—115.

ТОМОВ, Е. Български възрожденски щампи. С., 1975. 346 с.

ТОМОВ, Ф. Живот и дейност на хаджи Партения, архимандрит Зографски, епископ Кукушко-Полянски и митрополит Нишавски. /По случай 60-годишнината от неговата смърт/. — *МкП*, 10, 1936, № 1—2, 31—102.

ТОНЕВ, В. Александър В. Рачински и учебното дело в България след Кримската война. — В: *В памет на М. Димитров*. С., 1974, 269—286.

ТОНЕВ, В. Бележки по учебното дело в Североизточна България през епохата на Възраждането. — *ИНМ—В.*, 3, 1967, 71—98; 4, 1968, 75—114; 5, 1969, 159—190; 6, 1970, 73—98; 7, 1971, 95—151; 11, 1975, 59—80; 12, 1976, 67—87.

ТОНЕВ, В. Добруджа през Възраждането. Културен живот, църковно-национални борби, революционни движения. С., 1973. 320 с.

ТОНЕВ, В. Еснафските сдружения в Добруджа през Възраждането. — *В*, 1984, № 6, 38—47.

ТОНЕВ, В. Източният въпрос, Черно море и българите /до 1878 г./. — В: *1 Междунар. конгр. по българистика. София, 1981. Докл. Социал. и револ. движения в България*. 1. С., 1982, 287—295.

ТОНЕВ, В. Към историята на българското учебно дело във Варна през Възраждането. — *ИВАД*, 13, 1962, 127—142.

ТОНЕВ, В. Националнообразуващи процеси в Североизточна България и Добруджа. — В: *Бълг. нация през Възраждането*. С., 1980, 264—299.

ТОНЕВ, В. Някои данни за преселническото брожение в Източна България през 1861 г. — *ИНМ—В.*, 9, 1973, 185—195.

ТОНЕВ, В. Освобождението на гр. Варна и Варненския край от османско иго. — *ИНМ—В.*, 15, 1979, 43—76.

ТОНЕВ, В. По някои прояви на хайдутството в Североизточна България след Кримската война. — *ИП*, 1973, № 2, 94—100.

ТОНЕВ, В. Ролята на буржоазията в националноосвободителните борби на североизточните български земи. — *ИП*, 1977, № 5—6, 254—258.

ТОНЕВ, В. Руското вицеконсулство във Варна и българският църковен въпрос след Кримската война. — *ИБИД*, 31, 1977, 83—98.

ТОНЕВ, В. Руското консулство във Варна и новобългарското образование. — В: *Бълг. възраждане и Русия*. С.. 1981, 549—573.

ТОНЕВ, В. Североизточна България по време на Априлското въстание. — *ИП*, 1976, № 4, 80—87.

ТОНЕВ, В. Читалищното дело във Варна и Варненско преди Освобождението. — *ИНМ—В.*, 1965, 3—21.

ТОНЕВ, Л. Кули и камбанарии в България до Освобождението. С., 1952. 294 с.

ТОНЧЕВА, Е. Церковная музыка в Болгарии XV—XVIII вв. — В: *Славянские культуры и Балканы*. 2. С., 1978, 290—300.

ТОПЕНЧАРОВ, ВЛ. Христо Ботев като журналист. — В: *Хр. Ботев. Сб.* С., 1949, 186—199.

ТОПУЗОВ, ИВ. и ИВ. САРАФОВ. Предосвобожденски дейци за земеделската просвета. С., 1953. 170 с.

ТОПУЗОВ, ИВ. и ИВ. САРАФОВ. Първите стъпки на земеделската просвета в България. Пловдив, 1971. 175 с.

ТОПУЗОВ, ИВ. Първото българско земеделско-стопанско списание и неговият създател [„Ступан", 1874, на Димо Хранов]. — *ИНССМ*, 3, 1979, 143—158.

ТОТЕВ, А. Демографско-исторически очерк на България. — *ГСУюф*, 65, 1, 1974, 143—226.

ТРАЙКОВ, В. Априлското въстание 1876 г., Източната криза и балканските народи. — *ВИС*, 1976, № 1, 71—94; на фр. ез.: L'Insurrection d'Avril 1876 en Bulgarie et

les peuples balkaniques. — *ЕВ*, 1976, No 1, 16—41.
ТРАЙКОВ, В. Българската общественост и освободителното движение в Босна и Херцеговина преди въстанието от 1875 г. — В: *Април. въст. и Изт. криза 1875—1878*. С., 1977, 45—64; същото на рус. ез.: Болгарская общественность и освободительное движение в Боснии и Герцеговине в период предшествовавший восстанию 1875 года. — В: *Međunar. nauč. skup povodom 100-god. ustanaka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi. 1875—1878. Sarajevo, 1975.* 3. Sarajevo, 1977, 89—99.
ТРАЙКОВ, В. Два аспекта за ролята на буржоазията в българското националноосвободително движение. — *ИП*, 1977, № 2, 82—86.
ТРАЙКОВ, В. Дейността на Г. С. Раковски за изграждане на Балкански съюз. /По случай 120 години от дипломатическата му мисия в Гърция/. — *СпБАН*, 1983, № 6, 41—50.
ТРАЙКОВ, В. Идеологически течения и програми в националноосвободителните движения на Балканите до 1878. С., 1978. 439 с.
ТРАЙКОВ, В. Обявяване на независимостта на Румъния и участието ѝ във войната от 1877—1878 г. — *ИП*, 1977, № 5—6, 52—67.
ТРАЙКОВ, В. Основни насоки в идеологическите течения на балканските националноосвободителни движения. — *StB*, 14, 1979, 261—281.
ТРАЙКОВ, В. Отношението на Г. С. Раковски към държавната институция. /Бъдещата свободна българска държава/. — В: *България 1300. Институции и държавна традиция*. 2. С., 1982, 587—596.
ТРАЙКОВ, В. Приносът на Г. С. Раковски за организиране на въоръжените сили на българския народ. — *ВИС*, 1982, № 2, 21—34.
ТРАЙКОВ, В. Протестантските мисионери и борбата на българския народ за църковна свобода. — В: *България в света от древността до наши дни*. 1. С., 1979, 461—468.
ТРАЙКОВ, В. Георги Стойков Раковски. Биогр. С., 1974. 408 с.
ТРАЙКОВ, В. Раковски и балканските народи. С., 1971. 504 с.
ТРАЙКОВ, В. Г. С. Раковски и борбата с елинизма в Тракия и Македония /50-те — 70-те години на XIX в./. — В: *В памет на М. Димитров*. С., 1974, 163—180.
ТРАЙКОВ, В. Г. С. Раковски и славяните. — *СФ*, 14, 1973, 6—77.
ТРАЙКОВ, В. Г. С. Раковски — създател на българската национална пропаганда в чужбина. — В: *Сб. в памет А. Бурмов*. С., 1973, 208—224.
ТРАЙКОВ, В. Създател на българската революционна публицистика /Г. С. Раковски/. — В: *Върхове на българската журналистика*. С., 1976, 91—134.
ТРАЙКОВ, Н. Ботев в Александрия и Исмаил. — В: *Хр. Ботев. Сб.* С., 1949, 74—95.
ТРАЙКОВ, Н. Ботев и Българското книжовно дружество. Първите стъпки на книжовното дружество и революционната емиграция. — В: *Хр. Ботев. Сб.* С., 1949, 226—321.
ТРАЙКОВ, Н. Кога е роден и кога е починал Г. С. Раковски. — В: *Г. С. Раковски. Възгледи, дейност и живот*. 1. С., 1964, 205—318.
ТРАЙКОВ, Н. Около списъка на Ботйовата чета. Истина и заблуда в досегашните вести. — *БМ*, 16, 1941, № 5—6, 332—337.
ТРАЙКОВ, Н. Оръжието на Раковски. — *ИП*, 1955, № 5, 80—86.
ТРАЙКОВ, Н. Румънски трудове върху Христо Ботев и българо-румънските отношения. — *ИИБЛв*, 1, 1954, 322—327.
ТРАЙЧЕВ, Г. Град Прилеп. Ист.-геогр. и стоп. преглед. С., 1925. 384 с.
ТРЕНДАФИЛОВ, СТ. и Б. КУЮМДЖИЕВ. Вътрешната революционна организация и националноревюционните борби в България в предосвободителната епоха. 1868—1876. С., 1959. 112 с.
ТРИФОНОВ, Ю. История на града Плевен до Освободителната война. С., 1933. 374 с.
ТРИФОНОВ, Ю. Руско участие в българския църковен въпрос. — *БИБ*, 1, 1928, № 3, 177—197.
УЛУНЯН, А. А. Апрельское восстание 1876 года в Болгарии и Россия. М., 1978. 214 с.; на бълг. ез.: Априлското въстание 1876 г. и Русия. Очерци. С., 1983. 167 с.
УЛУНЯН, А. А. Болгарская молодеж в учебных заведениях России /1854—1877 гг./. — В: *История и культура Болгарии*. М., 1981, 156—163.
УЛУНЯН, А. А. Болгарский народ и русско-турецкая война 1877—1878 гг. М., 1971. 205 с.; същото на бълг. ез.: Българският народ в Руско-турската война. 1877—1878. С., 1972. 239 с.
УЛУНЯН, А. А. Из истории национально-освободительного движения в Болгарии 60—70 годов XIX в. /По донесениям русских дипломатов/. — *ИИИ*, 20, 1968, 255—298.
УЛУНЯН, А. А. Нови сведения за дейността на Христо Ботев в навечерието на Старозагорското въстание в България през 1875 г. — *В*, 1979, № 2, 36—42.
УНДЖИЕВ, ИВ. Георги Бенковски. Биография. С., 1983. 204 с.
УНДЖИЕВ, ИВ. Васил Левски. Биогр. 2. изд. С., 1980. 388 с. 1. изд. 1967.
УНДЖИЕВ, ИВ. Г. С. Раковски и идейният път на В. Левски. — В: *Г. С. Раковски. Възгледи, дейност и живот*. 1. С., 1964, 59—66.
УНДЖИЕВ, ИВ. За председателството на революционния комитет в Ловеч. — *ИП*, 1965, №1, 55—69.
УНДЖИЕВ, ИВ. Карлово. История на града до Освобождението. 2. изд. С., 1968. 246 с. 1. изд. 1962.
УНДЖИЕВ, ИВ. Към въпроса за отношенията между Любен Каравелов и Васил Левски. — *ИИБЛв*, 2, 1956, 93—110.
УНДЖИЕВ, ИВ. Новые данные о жизни Христо Ботева. — В: *Славяне и Россия*. М., 1972, 196—203.
УНДЖИЕВ, ИВ. Революционният проектоустав на Апостола. — *УПр*, 1945, № 8—10, 663—691.
УНДЖИЕВ, ИВ. и ЦВ. УНДЖИЕВА. Христо Ботев. Живот и дело. С., 1975. 822 с.
УНДЖИЕВ, ИВ. Христо Ботев и Русия. — В: *Бълг. възраждане и Русия*. С., 1981, 475—501.
УНДЖИЕВА, ЦВ. Любен Каравелов за националното своеобразие на литературата. — В: *Изсл. и статии за Л. Каравелов*. С., 1963, 139—152.
УНДЖИЕВА, ЦВ. Христо Ботев и вестник „Тъпан". — В: *Изсл. в чест на М. Арнаудов*. С., 1970. 169—178.
УРУМОВ, ИВ. Иван Тодоров Драсов. — В: *Ловеч и Ловчанско*. 4. С., 1932, 99—106.

УСТА-ГЕНЧОВ, Д. Принос към живота и дейността на Уста-Генчо Кънев. — *СпБАН*, 16, 1923, 131—161.

ФАДЕЕВА, И. С. Реформаторская деятельность Мидхат паши в Болгарии в 60-х годах XIX в. — В: *Тюркологический сборник*. 1973. М., 1975, 109—120.

ФЕРМАНДЖИЕВ, Н. Към биографията на Ефрем Каранов. — *ЛМ*, 1979, № 8, 132—147.

ФЕРМАНДЖИЕВ, Н. Родови хроники. 2. изд. С., 1977. 296 с. 1. изд. 1975.

За Г. С. Раковски, П. Хитов, Филип Тотю, Васил Левски, Хаджи Димитър, Стефан Караджа, Хр. Ботев, Обретеновци.

ФИЛИПОВ, Н. Възраждане чрез литературата. — В: *1000 г. България*. 1. С., 1930, 565—600.

ФИЛЧЕВ. Н. Възрожденската българска интелигенция. — *СПр*, 1974, № 3, 44—54; 1975, № 2, 41—57.

Майстор Никола Иванов Фичев. Уста Колю Фичето. 1800—1881. С., 1953. 78 с.

ФЛОРЯ, Р. Румънските писатели от XIX в. и България. — В: *Бълг.-рум. лит. взаимоотн. през XIX в.* С., 1980, 156—170.

ФОМИН, Ю. Е. Обществеността на Украйна и българското националноосвободително движение през 1876—1878 г. — В: *Бълг. възраждане и Русия*. С., 1981, 58—79.

ХАВРАНКОВА, Р. Откликът на Априлското въстание през 1876 г. сред чешкото общество. — *ИП*, 1959, № 6, 26—52.

ХАВРАНКОВА, Р. Чешки културни дейци в България преди Освобождението. — В: *В чест на Д. Косев*. С., 1974, 199—212.

ХАДЖИЙСКИ, ИВ. Априлското въстание и Бенковски. — В кн. му: *Съчинения. В два тома*. С., 1974, 344—366.

ХАДЖИЙСКИ, ИВ. Психология на Априлското въстание. — В кн. му: *Съчинения. В два тома*. 1. С., 1974, 297—343.

ХАДЖИНИКОЛОВ, В. Българо-руски стопански отношения и връзки до Освобождението ни от турско иго. — *ТВИИ „КМ"*, 1, 1957, 19—121.

ХАДЖИНИКОЛОВ, В. За българите в Освободителната война [1877—78 г.] и за нейния характер. — *ИП*, 1968, №1, 22—47.

ХАДЖИНИКОЛОВА, Е. Някои въпроси по преселването на българи в Русия през 1865 г. — *ИП*, 1976, №6, 45—61.

ХАДЖОВ, ИВ. Димитър Миладинов и Раковски. — *ОП*, 16, 1943, № 2—3, 66—76.

ХАДЖОВ, ИВ. Константин Миладинов и Г. С. Раковски. — *МкП*, 2, 1926, № 4, 65—78.

ХАДЖОВ, ИВ. Към идентификацията на някои от четниците в личното тефтерче на Ботева. — *ИБИД*, 22—24, 1948, 261—271.

ХАЙТОВ, Н. Село Яворово /Асеновградско/. С., 1958. 246 с.

ХАРИЗАНОВ, В. Движение за национална просвета. — В: *История на град Враца*. 1. С., 1976. 238—280.

ХАРИТОН ЕПИСКОП ДРАГОВИТИЙСКИ. Троянският манастир „Успение пресв. Богородици". История и документи. С., 1958. 180 с.

ХАРТОМАЦИДИС, П. Х. Емануил Васкидович — дейност и възгледи за образованието. — *ИНИИО*, 27, 1973, 53—90.

ХВОСТОВ, В. М. История на дипломацията. Т. 2. Дипломацията в ново време. 1871—1914. С., 1965. 952 с.

ХЕВРОЛИНА, В. М. Революционное народничество и национально-освободительное движение на Балканах в 1875—1876 гг. — В: *Славянское возрождение*. М., 1966, 63—82.

ХЕВРОЛИНА, В. М. Руско-турската война 1877—1878 г. и прогресивна Русия. — В: *Бълг. възраждане и Русия*. С., 1981, 35—57.

ХИНКОВ, Хр. Занаятчийските каси при еснафските сдружения през време на турското робство. — *СБИД*, 38, 1939, № 8, 485—500.

ХИНКОВ, Хр. Работническият въпрос в занаятчийското производство през епохата на турското робство. — *ТИСП*, 4, 1948, 166—184.

ХИНКОВ, ХР. Стопански фактори за Българското възраждане. С., 1947. 160 с.

ХРИСТОВ, Г. п. Свищов в миналото /86—1877/. Свищов, 1936. VIII, 461 с.

ХРИСТОВ, П. Ботевите четници пред турския съд в Русе. — *СП*, 1967, № 1, 52—57; № 2, 49—54.

ХРИСТОВ, ХР. Аграрните отношения в Македония през XIX в. и началото на XX в. С., 1964. 214 с.

ХРИСТОВ, ХР. Аграрният въпрос в Българската национална революция. С., 1976. 312 с.

ХРИСТОВ, ХР. Българските общини през Възраждането. С., 1973. 250 с.

ХРИСТОВ, ХР. Българският въпрос на Цариградската конференция. — В: *Освобождението на България*. С., 1970, 40—90.

ХРИСТОВ, ХР. Васил Левски и българската национална революция. — *НВр*, 1973, № 1, 64—75.

ХРИСТОВ, ХР. Георги Раковски и българската национална революция. — *ИП*, 1968, № 1, 48—67.

ХРИСТОВ, ХР. Георги С. Раковски като историограф. — В: *Г. С. Раковски. Възгледи, дейност и живот*. 1. С., 1964, 163—188.

ХРИСТОВ, ХР. Градиво за биографията на Георги К. Динков. — *ГСУфиф*, 58, 3, 1964, 133—163.

ХРИСТОВ, ХР. За ролята на българската буржоазия в националната революция. — *ИП*, 1977, № 3, 91—97.

ХРИСТОВ, ХР. Захарий Стоянов. Обществена и политическа дейност. — *ГСУифф*, 44, 2, 1948, 1—155.

ХРИСТОВ, ХР. Идейные течения и программы болгарского национально-освободительного движения. — *ЕН*, 4, 1968, 11—29.

ХРИСТОВ, ХР. Историческата роля на руския народ в нашето национално освобождение. — *НВр*, 1977, № 8, 90—101.

ХРИСТОВ, ХР. Към въпроса за класите и класовите отношения в българското общество през Възраждането. /Произход, социална принадлежност и роля на чорбаджиите/. — *ИИИ*, 21, 1970, 51—85.

ХРИСТОВ, ХР. Към въпроса за ролята на вътрешните сили в стратегията на националната революция. — В: *Пробл. Бълг. възраждане*. С., 1981, 45—92.

ХРИСТОВ, ХР. Неврокоп и Неврокопско в Българското национално възраждане — В: *Просветното дело в Неврокоп /Гоце Делчев/ и Неврокопско през Възраждането*. С., 1979, 7—22.

ХРИСТОВ, ХР. Някои проблеми на прехода от феодализма към капитализма в историята на България. — *ИП*, 1961, № 3, 83—107.

ХРИСТОВ, ХР. Общините и Българското национално възраждане. — В: *България 1300. Институции и държавна традиция*. 1. С., 1981, 271—289.

ХРИСТОВ, ХР. Освобождението на България и политиката на западните държави. 1876—1878. С., 1968. 256 с.

ХРИСТОВ, ХР. Освобождението на България от турска власт и славянската общественост. — *СФ*, 5. 1963, 193—213.

ХРИСТОВ, ХР. Отношението на Захари Стоянов към българското национално-революционно демократично движение и към социализма. — *ИП*, 1947/1948, № 2, 155—176.

ХРИСТОВ, ХР. Прилагане на капиталистически начин на производство в българското селско стопанство през 60-те и 70-те години на XIX в. — *ИП*, 1964, № 1, 78—84.

ХРИСТОВ, ХР. Проблеми, постижения и задачи на изследванията за българската нация през Възраждането. — В: *Бъл. нация през Възраждането.* С., 1980, 5—22.

ХРИСТОВ, ХР. Ретроспекция и анализ на Санстефанския договор от 3 март 1878 г. — *ВИС*, 1984, № 1, 3—15.

ХРИСТОВ, ХР., Г. СТОЙКОВ и КР. МИЯТЕВ. Рилският манастир. Архитектура. Резби. Стенописи. С., 1957. 320 с.

ХРИСТОВ, ХР. Русия, Западните държави и освобождението на България. — *ИП*, 1977, № 5—6, 5—21; на рус. ез.: Россия, западные государства и освобождение Болгарии из-под турецкого владичества. — В: *100-лет освобождения балканских народов от османского ига.* М., 1979, 64—74: на англ. ез.: Russia the West European States and the Liberation of Bulgaria from Ottman Rule. — *SEE*, 6, 1979, № 2, 127—135.

ХРИСТОВ, ХР. СТ. Априлското въстание в Сливенски революционен окръг и родолюбивото ни православно духовенство. — В: *Април. въст. и Бълг. правосл. църква.* С., 1977, 367—392.

ХРИСТОВ, ХР. СТ. Протестантските мисии в България през XIX век. — *ГДА*, 27, 1982, 113—171.

ХРИСТОВ, ХР. СТ. Д-р Стоян Чомаков и църковната борба. — В: *100 г. от учредяването на Бълг. екзархия.* С., 1971, 153—180.

ХРИСТУ, В. Въстаници и чорбаджии. Според записките на Ангелаке Савич. С., 1947. 64 с.

ХРИСТУ, В. Един румънски държавник И. К. Братиану и българите. — *Българи и румъни*, 1946, № 2—3, 82—88.

ХРИСТУ, В. Замфир Арборе за българските революционери. С., 1947. 85 с.

ХРИСТУ, В. Любен Каравелов в Румъния. — *БМ*, 13, 1938, № 7—8, 492—508.

ХРИСТУ, В. Любен Каравелов за федерацията. С., 1948. 75 с.

ХРОЖИЕНЧИК, Я. Участие на словашките колонисти в революционното движение на българския народ. — В: *Чехословакия и България...* С., 1963, 203—218.

ЦАЛОВА, П. Дейци на българската възрожденска музикална култура. — В: *Из ист. бълг. муз. култура XIX и нач. XX в.* С., 1979, 86—94.

ЦАЛОВА, П. За българския музикален фолклор от епохата на Възраждането. — В: *Бълг. нация през Възраждането.* С., 1980, 484—503.

ЦАЛОВА, П. Потомци на бунтовен род [Михаил и Изидор Михаилиди]. С., 1978. 111 с.

ЦАНОВ, А. България в Източний въпрос. Пловдив и др., 1879. 238 с.

ЦАРЕВ, Г. Априлското въстание и Българската екзархия. — *ДК*, 1976, № 2, 19—32.

ЦАРЕВ, Г. Духовници патриоти от Панагюрския революционен окръг — участници в Априлската епопея. — В: *Април. въст. и Бълг. правосл. църква.* С., 1977, 291—314.

ЦВЕТКОВ, А. Бачо Киро — личност и революционна дейност. — В: *Бачо Киро. Сб.* В. Търново, 1967, 23—61.

ЦВЕТКОВ, А. Г. С. Раковски и българският черковен въпрос. — В: *Г. С. Раковски. Възгледи, дейност и живот.* 1. С., 1964, 111—150.

ЦВЕТКОВ, А. Начало на тайни революционни комитети в България. — *ИБИД*, 16—18, 1940, 516—524.

ЦВЕТКОВ, А. Принос към историята на читалището във Враца през Възраждането. — В: *В памет на М. Димитров.* С., 1974, 625—637.

ЦВЕТКОВ, А. Тайните и революционни комитети в някои врачански села. — *ИИД*, 13, 1933, 164—175.

ЦВЕТКОВА, Б. Австрийският ежедневен печат от 1868 г. за четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа. — *ИНБ „КМ"*, 9, 1969, 109—127.

ЦВЕТКОВА, Б. Обществено-икономическото състояние на I революционен окръг в навечерието на Априлското въстание. — В: *Април. въст. в 1 Търновски револ. окръг. 1876.* С., 1978. 9—21.

ЦВЕТКОВА, Б. Състояние на Османската империя преди Априлското въстание. — В: *Април. въст. 1876—1966.* С., 1966, 31—39.

ЦОНЕВ, СТ. Към въпроса за разложението на еснафските организации у нас през периода на Възраждането. — *ТВИНС-В.* 1. 1956, 1—80.

ЦОНЕВ, СТ. Стопански облик на град Варна в навечерието на Освобождението. — *ИП*, 1973, № 1, 73—86.

ЦОНЧЕВ, П. Из общественото и културно минало на Габрово. Ист. приноси. С., 1934. VIII, 796 с.

ЦОНЧЕВ, П. Из стопанското минало на Габрово. С., 1929. 636 с.

ЦОНЧЕВ, П. Цанко Христов Дюстабанов. По случай 50 год. от неговото обесване. С., 1926. 21 с.

ЦОНЧЕВА, М. Българско възраждане. Живопис и графика. С., 1962. 120 с.

ЦУХЛЕВ, Д. История на града Видин и неговата област. С., 1932. 615 с.

Църквата и съпротивата на българския народ срещу османското иго. Юб. сб. по случай 100 г. от освобождението на България. Ред. кол. Смоленски епископ Нестор, Хр. Кодов, Хр. С. Христов, Т. Събев. С., 1981. 392 с.

ЦЪРНУШАНОВ, К. Митрополит Натанаил Охридски и Пловдивски — духовник и революционер. — В: *Април. въст. и Бълг. правосл. църква.* С., 1977, 425—440.

ЧАВРЪКОВ, Г. Български манастири. Паметници на историята, културата и изкуството. С., 1974. 371 с.

ЧАКАЛОВА, Л. и Р. ИВАНОВ. Или отвъд Дунава или в Дунава. С., 1967. 104 с.

ЧАКИР, Н. Румыния и Балканские народы. 1859—1876 гг. — *RREI*, 6, 1972, № 1, 139—167.

ЧАКИР, Н. Румыния и Восточный вопрос /1875—1878/. — *RREI*, № 2, 69—95.

ЧАКИР, Н. Христо Ботев в Румъния. Нови изследвания. С., 1980. 127 с.

ЧАКЪРОВ, Н. Борбата на нашия народ срещу опитите за превръщане на българските предосвобожденски училища в оръдие на султанската власт. — *ИИП*, 4, 1954, 33—64.

ЧАУШОВ, СЛ. Учебното дело в Силистра преди Освобож-

дението. — В: *Силистра и Добруджа.* 1. С., 1927, 227—291.

ЧЕМШИРОВ, Б. Читалището преди Освобождението. — В: *Юб. сб. ч-ще „Еленка и Кирил Аврамови" Свищов.* Свищов, 1931, 42—109.

ЧЕПКЪНОВА—СТАНЕВА, СВ. Канали за връзка между Първи революционен окръг и емигрантските дейци в Румъния по време на Априлското въстание 1876 г. — В: *Април. въст. в 1 Търновски револ. окръг. 1876.* С., 1978, 100—117.

ЧЕРВЕНКОВ, Н. Н. „Добродетельная дружина" и национально-церковная борьба болгарского народа. — В: *История и культура Болгарии.* М., 1981, 117—129.

ЧЕРВЕНКОВ, Н. Н. Политические организации болгарского национально-освободительного движения во второй половине 50-х — 60-х гг. Кишинев, 1982. 132 с.

ЧЕРВЕНКОВ, Н. Н. Четническое движение 1866—1868 гг. и болгарские политические организации. — В: *Исследования по истории стран Юго-Восточной Европы новое и новейшее время.* Кишинев, 1983, 73—90.

ЧЕРНОВ, С. Л. К вопросу о Сан-Стефанском договоре 1878 года. — *ИСССР,* 1975, № 6, 133—147.

ЧЕРТАН, Е. Е. Румыния и национально-освободительное движение Балканских народов в 60-х годах XIX века. — В: *Колониальная политика и национально-освободительное движение.* Кишинев, 1965, 62—92.

ЧИЛИНГИРОВ, СТ. Българските читалища преди Освобождението. Принос към историята на Българското възраждане. С., 1930. 684 с.

ЧИЛИНГИРОВ, СТ. Добруджа и нашето Възраждане. С., 1917. VII, 259 с.

ЧОЛАКОВ, Г. Един априлец — свещеник Иван Златарски. — В: *Април. въст. и Бълг. правосл. църква.* С., 1977, 243—252.

ЧОЛОВ, П. История на град Дряново. С., 1969. 328 с.

ЧОЛПАНОВ, Б. Въстаническата стратегия и тактика през Април 1876 г. — В: *Април. въст. 1876—1966.* С., 1966, 87—116.

ЧОЛПАНОВ, Б. Организация и бойна тактика на българските народни чети. — *ИВИНД,* 9, 1970, 106—122.

ЧОРНЫЙ, В. П. К вопросу о возникновении революционной ситуации в Болгарии в середине 70-х годов XIX в. — В: *Вопросы первоначального накопление капитала, нац. движения в слав. странах.* М., 1972, 120—128.

ЧОРНІЙ, В. П. Реакційна роль чорбаджийства, великої буржуазії та вищого духовенства на переходні і під Квітневого посттання в Болгарії 1876 р. — *НЗЛДУсі,* 43, 7, 1957, 98—116.

ШАЛДЕВ, ХР. Народното пробуждане в Боимия. — *МкП,* 6, 1930/1931, № 4, 50—69.

ШАЛДЕВ, ХР. Прилеп за своите училища [през XIX в. до 1885 г.]. — *МкП,* 1, 1924/1925, № 1, 46—55.

ШАРОВА, КР. Ангел Кънчев. Живот и дейност. — В: *Ангел Кънчев. 1850—1970.* С., 1972, 5—13.

ШАРОВА, КР. Ангел Кънчев и Сърбия. — *ВИС,* 1956, № 3, 56—61.

ШАРОВА, КР. Априлското въстание и борбата за освобождение на другите южнославянски народи. — В: *Април. въст. 1876—1966.*С., 1966, 131—150.

ШАРОВА, К. Болгаро-русские отношения накануне русско-турецкой войны 1877—1878 гг. — В: *Россия и Восточный кризис 70-х годов XIX в.* М., 1981, 117—136.

ШАРОВА, КР. Болгарское освободительное движение и другие южнославянские народы в 1870—1872 г. — *ЕН,* 4, 1968, 83—108.

ШАРОВА, КР. Бугарски революционарни листови „Свобода" и „Независимост" о Црноі Гори и о црногорцима. 1869—1874. — *БВ,* 1963, № 1—3, 181—200.

ШАРОВА, КР. Българската национална акция в Европа след Априлското въстание в Русия. — *ЛД,* 6, 1977, 197—261.

ШАРОВА, КР. Българската нация в навечерието на освобождението си. — В: *Страници от историята на България.* 1. С., 1972, 183—199.

ШАРОВА, КР. Българският въпрос пред Европа през 1876 г. — В: *България в света от древността до наши дни.* 1. С., 1979, 486—497.

ШАРОВА, КР. Българското националнореволюционно движение и едрата буржоазия. — *ИП,* 1977, № 2, 71—80.

ШАРОВА, КР. Българското освободително движение през 1866—1868 г. и балканските събития. — В: *1 Конгр. БИД. София, 1970.* 1. С., 1972, 481—487.

ШАРОВА, КР. Васил Левски. С., 1953. 43 с.

ШАРОВА, КР. Взаимодействие между движенията за национална култура и за политическо освобождение през Възраждането. — *ЛМ,* 1980, № 1, 53—61.

ШАРОВА, КР. Взаимоотношенията между българите и другите славяни по време на Източната криза 1875—1878 г. — В: *Međunar. naič. skup povodam 100-god. ustanaka u Bosnu i Herzegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi. 1875—1878 god. Sarajevo, 1975* 2. Sarajevo, 1977, 161—172.

ШАРОВА, КР. Враца в борбите на българския народ за политическо освобождение /1856—1876 г./. — В: *История на град Враца.* 1. С., 1976, 305—381.

ШАРОВА, КР. Втората българска легия в Белград /1867—1868/. — В: *В памет на М. Димитров.* С., 1974, 445—503.

ШАРОВА, КР. Интернационалистични традиции в освободителните борби на южните славяни. — В: *Из взаимоотн. балк. нар.* С., 1966, 70—81.

ШАРОВА, КР. Карл Маркс и Фридрих Енгелс за развитието на южните славяни и на българския народ. — *ИП,* 1950, № 4—5, 553—567.

ШАРОВА, КР. Култура и национално съзнание в историята на България през Възраждането. — *ПК,* 1980, № 6, 33—42.

ШАРОВА, КР. Към историята на връзките на руската революционна емиграция и южнославянските революционери през 70-те години на XIX в. — *ИДА,* 13, 1967, 256—269.

ШАРОВА, КР. Любен Каравелов /1869—1870 г./. — *В,* 1984, № 6, 5—23.

ШАРОВА, КР. Любен Каравелов и българското освободително движение. 1860—1867. С., 1970. 434 с.

ШАРОВА, КР. Марин Дринов и Българското възраждане. — *СпБАН,* 1978, № 6, 46—52.

ШАРОВА, КР. Межнациональные отношения и утверждение болгарского национального самосознания. — В: *Формирование наций в Центральной и Юго-Восточной Европе.* М., 1981, 313—321.

ШАРОВА, КР. Освобождението на България 1878 г. в историческото битие на българския народ. — *ФМ,* 1978, № 3, 13—21.

ШАРОВА, КР. Парижката комуна и освободителното дви-

жение на Балканския полуостров. — В: *Парижката комуна 1871*. С., 1971, 229—295.
ШАРОВА, КР. По някои въпроси за предисторията на възрожденските политически програми. — В: *България 1300. Институции и държавна традиция*. 2. С., 1982, 549—559.
ШАРОВА, КР. Припреме на устанак у Бугарско 1870—1872 и Ујединена омладина српска. — В: *Ујединена омладина српска*. Нови Сад, 1968, 473—495.
ШАРОВА, КР. Проблеми на българското възраждане. — В: *Пробл. Бълг. възраждане*. С., 1981, 5—44.
ШАРОВА, КР. Херцен и българската възрожденска интелигенция. — *ИП*, 1983, № 1, 49—63.
ШАРОВА, КР. Черногорската прогресивна обществеост и българското освободително движение в началото на 70-те години на XIX в. — *ИИИ*, 14—15, 1964, 85—104.
ШАТЕВ, П. Бележки върху българската просвета в Македония. — В: *Сб. Солун*. С., 1934, 339—347.
ШАТОХИНА, Е. М. Балканската политика на Русия и Българското националноосвободително движение през първите години след Кримската война. — В: *Бълг. възраждане и Русия*. С., 1981, 363—391.
ШАТОХИНА, Е. М. Болгарский вопрос в балканской политике России в первые годы после Крымской войны /1856—1862 гг./. — В: *История и культура Болгарии*. М., 1981, 129—147.
ШЕВЧЕНКО, П. Ф. Из истории народно-освободительной борьбы болгарского народа против турецких завоевателей. — *УЗТГПИин*, 1967, 166—185.
ШЕЛУДКО, Д. Любен Каравелов, Васил Левски и началото на Българския революционен централен комитет. — *ИИБЛв*, 1, 1954, 97—138.
ШЕПТУНОВ, И. М. Първата българска революционна поема „Горски пътник" от Г. С. Раковски. — В: *Г. С. Раковски. Възгледи, дейност и живот*. 1. С., 1964, 221—273.
ШИВАРОВ, Н. Априлското въстание и австрийската преса. — В: *Април. въст. и Бълг. правосл. църква*. С., 1977, 519—558.
ШИШКОВ, СТ. Избрани произведения. Състав. К. Василев. Пловдив, 1965. 424 с.
ШИШКОВ, СТ. Петко Кирияков — родопски войвода /1844—1900/. Животописни материали. — *РН*, 3, 1905, № 1, 19—26; № 2, 88—94; № 4, 176—182; № 5, 227—239; № 6, 291—299.
ШИШКОВ, СТ. Пловдив в своето минало и настояще. Пловдив, 1926. 464 с.
ШИШМАНОВ, Д. Хайдушко-бунтовническата и революционна дейност на Петко войвода срещу турското робство. /1861—1877/. — В: *Петко войвода /1844—1900/*. С., 1954, 27—55.
ШИШМАНОВ, ИВ. Избрани съчинения в два тома. Т. 1. Българско възраждане. Студии. Под ред. на Г. Димов. С., 1965. 447 с.
ШИШМАНОВ, ИВ. Значение и заслуги на братия Миладинови. — *СпБАН*, 3, 1912, 43—72.
ШИШМАНОВ, ИВ. Иван Добровски. /По лични спомени и съобщения/. — *БП*, 3, 1896/1897, № 7—8, 139—186.
ШИШМАНОВ, ИВ. Константин Г. Фотинов. Неговият живот и неговата дейност. — *СбНУНК*, 11, 1894, 591—763.
ШИШМАНОВ, ИВ. Раковски като политик. — *СбБАН*, 9, 1918, 1—32; същото в кн. му: Избр. съч. 1. С., 1965, 333—350.
ШИШМАНОВ, ИВ. Увод в историята на Българското възраждане. — В: *България 1000 г*. 1. С., 1930, 279—319.
ШОПОВ, АТ. Материали за Българското възраждане в Македония. А. Солун. — *ПСпБКД*, 18, 1885, 430—450.
ШОПОВ, АТ. Д-р Стоян Чомаков, живот, дейност и архива. С., 1919. 668 с. /СбБАН, кн. 12/.
ШОПОВ, П. Пропаганда и просветна дейност на американските библейски общества в българските земи през XIX В. — *ИИИ*, 23, 1974, 149—184.
ЮРДАНОВ, Ю. История на българската търговия до Освобождението. С., 1938. 263 с.
ЮРДАНОВ, Ю. Наченки на нашата индустрия преди Освобождението. — *СБИД*, 37, 1938, № 5, 281—298.
ЮРДАНОВ, Ю. Развитие на нашето национално стопанство и стопанска мисъл в миналото. — *СБИД*, 34, 1935, № 3, 131—148.
ЯКОВЛЕВ, Н. Н. Русское добровольческое движение на Балканы в 1876 году. — *УЗКГПИ*, 15, 1955, 177—206.
ЯНЧУЛЕВ, К. Русско-турската война 1877—78 г. 2. изд. В. Търново, 1941. 119 с. 1. изд. 1931.
ANCEL, J. Manuel historique de la Question d'Orient /1792—1923/. N. éd. Paris, 1926. 347 p. 1. éd. 1923.
ANCEL, J. Les menaces de conflits. — In: *Histoire diplomatique de l'Europe /1871—1914/*. 2. Paris, 1929, 301—334.
ANCEL, J. L'unité de la politique bulgare. 1870—1919. Paris, 1920. 75 p.
ANDERSON, D. The Balkan Volunteers. London, 1968. 240 p.
ANDRÉ, L. Les Etats Chrétiens des Balkans depuis 1815: Roumanie, Bulgarie, Serbie, Monténégro, Grèce. Paris, 1918. IV, 264 p.
ANDREEVA, N. Übersetzungen deutscher Werke aus Balkansprachen zur Zeit der nationalen Wiedergeburt Bulgariens. — *EB*, 1970, No 4, 92—101.
L'Angleterre et la Russie en Orient. Une page d'histoire contemporaine/1876—1877/. — *RHD*, 10, 1896, No 1, 56—118; No 2, 171—222.
ARNAKIS, G. G. et W. S. VUCHINICH. The Near East in Modern Times. 1. The Ottoman Empire and the Balkan States to 1900. Austin etc., 1969. 452 p.
ARSITCH, B. La vie économique de la Serbie du Sud au XIXe siècle. Paris, 1936. 168 p.
d'AVRIL, A. Négociations relatives au Traité de Berlin et aux arrangements qui ont suivi 1875-1886. Avec six croquis topographiques et le texte du Traité de 1876. Paris, 1886. VIII, 476 p.; на бълг. ез.: Преговорите, отнасящи се до Берлинский трактат. 1875—1886. Варна, 1899. 417 с.
AYVEROI, S. Türk-Rus münasebetlari ve mukarabeieri. Istanbul, 1970. IX, 302 p.
BALKANSKI, G. et G. ŠEJTANOV. Pages d'histoire du mouvement libertaire bulgare. Paris, 1965. 272 p.
BANOGLU, N. A. Süleyman Paşa. Istanbul, 1943. 31 p.
BATOWSKI, H. Le mouvement panbalkanique et les différents aspects des relations interbalkaniques dans le passé. — *RIEB*, 3, 1937/1938, No 5—6, 320—343.
BATOWSKI, H. Über die Chronologie einiger internationaler Akten zur Geschichte der Balkanstaaten im 19. Jahrhundert. — *JGUdSSRvdLE*, 6, 1962, 381—387.
BELT, W. J. Mr Gladstone and the Eastern Question. London, 1878.
BENGESCO, G. Essai d'une notice sur la Question d'Orient. Orient européen, 1821—1897. Paris etc., 1897. 327 p.

BEREND, I. T. Economic Development in East-Central Europe in the 19th and 20th Centuries. New York etc., 1974. XIII, 402 p.
BERINDEI, D. L'époque de la renaissance nationale bulgare /1850–1878/. – *RRH*, 12, 1973, No 2, 245–250.
BEROV, L. Incomes of the Pedagogical Intelligentsia in South-East Europe from the Middle of the 18th Century until the First World War. – *BHR*, 1983, No 4, 89–108.
BEROV, L.Wages in the Balkan Lands during the Period of Manifacturing Capitalism and the Industrial Revolution. – *BHR*, 1979, No 1, 91–115.
BEYRAU, D. Russische Orientpolitik und die Entstehung des deutschen Kaiserreiches 1866–1870/71. Wiesbaden, 1974. 308 p.
BIHL, W. Österreich-Ungarn und der Russisch-Türkische Krieg 1877/78. – *ÖO*, 20, 1978, No 3, 421–427.
BLACK, C.E. The Influence of Western Political Thouth in Bulgaria, 1850–1885. – *AHR*, 48, 1943, No 3, 507–520.
BRAŠOVANOVA, L. Über die historische Entwicklung der bulgarischen Musik seit ihrer Entstehung bis 1878. – *BHR*, 1975, No 2, 66–81.
BRUNSWIK, B. Le traité de Berlin. Paris, 1878. XXIII, 323 p.
CAHUET, A. La question d'Orient dans l'histoire contemporaine /1821–1905/. Préf. de F. Passy. Paris, 1905. 537 p.
CALEB, A. La Bulgarie et le traité de Berlin. Genève, 1909. 48 p.
CASTELLAN, G. Peuples et nations des Balkans à la veille du Congrès de Berlin /1878/ d'après Elisée Reclus. – *RESEE*, 15, 1977, No 2, 279–293.
CĂZĂNIȘTEANU, C. et M.E.JONESCU. Războiul neatîrnării României. Împrejurări diplomatice și operatii milit. 1877–1878. București, 1977. 328 p.
CHARLES-ROUX, F. Alexandre II, Gortchakoff et Napoléon III. Paris, 1913. 560 p.
CHASTEL, A. DU. Les événements d'Orient et le Congrès de Berlin de 1878. Tournai, 1908. 63 p.
CIACHIR, N. România in Sud-Estul Europei /1848–1886/. București, 1968. 237 p.
CLAIR, S. et CH. A. BROPHY. Twelve Year's Study of the Eastern Question in Bulgarie. London, 1878. VIII, 319 p.
CLARKE, J. F. Bible Societies. American Missionaries and the National Revival of Bulgaria. New York, 1971. 358 p.
CLARKE, J. F. Konstantin Fotinov's „Ljuboslovie" and the Smyrna Bulgarian Press. – B: *Славянские культуры и Балканы*. 2. С., 1978, 31–36.
CLARKE, J. F. Reporting the Bulgarian Massacres: "The suffering in Bulgaria" by Henry O. Dwight and the Rev. J. F. Clarke /1876/. – *SEE*, 4, 1977, No 2, 278–296.
CLARKE, J. F. Serbia and the Bulgarian Revival /1762–1872/. – *ASEER*, 4, 1945, No 10–11, 141–162.
COHEN, D. Les relations commerciales entre les Principautés roumaines et les terres bulgares au cours des années 40–70 des XIXe siècle. – *BHR*, 1974, No 3, 70–98.
CONSTANTINESCU–IAȘI, P. Despre români și bulgari. Contribuții istorice prietemia româno-bulgară. București, 1949. 106 p.
CONSTANTINESCU –IAȘI, P. Din activitatea lui Hristo Botev și a altor revoluționari bulgari la București. București, 1950. 70 p.
CONSTANTINESCU–IAȘI, P. Răscoala din aprilie 1876 și ecoul ei in Romînia. – In: *Constantinescu-Iași, P. Studii istorice romîno-bulgare*. București, 1956, 137–170.
COSTESCU, E. L'art roumaine et l'art bulgare au XVIIIe – XIXe siècle. – *RESEE*, 11, 1973, No 1, 5–29.
Cronica participarii armatei române la razboiul pentru independența 1877–1878. București, 1977. 438 p.
CROTHA, CH.VON. Von der Donau bis Plewna. Ein Blatt aus der strategischen Geschichte des Balkan-Feldzuges von 1877. Kriegsgeschichtliche Studie. Berlin, 1903. 124 p.
CSATO, T. The Development of International Trade in East Central and South East Europe /a Few Outstanding Features of the Capitalist Era from the Middle of the 19th Century to the Middle of the 20th/. – *AHASH*, 23, 1977, No 3–4, 397–440.
ČUBRILOVIČ, V. Istočna kriza 1875–1878 i njen značaj za međjunarodne odnose concem 19 i početkom 20 veka. – In: *Međunar. nauč. skup povodom 100- god. ustanaka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875–1878 god. Sarajevo, 1975*. 1. Sarajevo, 1977, 15–30.
DAMIANOV, S. The Great Power and the Eastern Crisis of 1875–76. – *SEE*, 4, 1977, No 2, 200–216.
DAMJANOV, S. La guerre de libération et les puissances européennes. – *EB*, 1977, No 4, 41–60.
DAMJANOV, S. Political and Socio-Economic Repercussions of the 1877–78 Russo-Turkish War. – *SEE*, 6, 1979, No 2, 233–245.
DANOVA, N. Le retentissement de l'insurrection crétoise de 1866-1869 au sein de l'opinion publique bulgare. – *EB*, 1972, No 2, 98–109.
DAVISON, R. H. Reform in the Ottoman Empire, 1856–187. Princeton, 1963. XIII, 479 p.
DECLEVA, E. L'Italia e la politica internazionale dal 1870 al 1914. L'ultima fra le grandi potenze. Milano, 1974. 194 p.
DEVEREUX, R. The First Ottoman Constitutional Period. A Study of the Midhat Constitution and Parlament. Baltimore, 1963. 310, X p.
DICULESCU, V. Rumänien und die Frage der bulgarischen Freischaren /1866–1868/. – *RESEE*, 1, 1963, No 3–4, 463–483.
DIEFENBACH, L. Die Volksstämme der Europäischen Türkei. Frankfurt am Main, 1877. 119 p.
DIMITROV, A. Essence et caractère de l'enseignement bulgare après la guerre de Crimée jusqu'à la Libération /1856–1878/. – *BHR*, 1979, No 2, 26–42.
DIMOV, A. Georgi S. Rakovski in the Struggle for Reestablishment of the Bulgarian Church. – *EEQ*, 8, 1974, No 2, 177–202.
DJORDJEVIČ, D. Projects for the Federation of South-East Europe in the 1860's and 1870's. – *Balc*, 1, 1970, 119–145.
DÖPMAN, H. Das bulgarische Exarchat und der Aprilaufstand vom Jahre 1876. – B: *Бълг.-герм. отн. и връзки*. 3. С., 1981, 38–51.
DRAGANOVA, S. De la production agricole, l'imposition fiscale et la différenciation sociale de la population paysanne années 60 et 70 du XIXe siècle. – *BHR*, 1977, No 2, 70–92.
DRANDAR, A. G. Les événements politiques en Bulgarie depuis 1876 jusqu'à nos jours. Paris, 1896. 384 p.
DRIAULT, E. La question d'Orient depuis ses origines jusqu'à nos jours. 4. éd. Paris, 1905. 407 p. 1. éd. 1898.
DUDA, H. W. Schujsteuer und Schaflieferungen Bulgariens zur osmanischen Zeit. S., 1943. 53 p.
DUZINCHEVICI, GH. Le rôle des Polonais dans les relations bulgaro-roumaines sous le régime de Charles I-er. –

RHSEE, 14, 1937, No 1–3, 36–60.
ELIOT, CH. Turkey in Europe. London, 1965. 460 p.
ENGELHARDT, E. La confédération Balkanique. – *RHD*, 6, 1892, No 1, 29–55.
EYCK, E. Gladstone. Zürich etc., 1938. 588 p.
FARCY, C. La guerre sur le Danube 1877–1878. Paris, 1879. 430 p.
FARLEY, J. L. Turks and Christians. A Solutions of the Eastern Question. 2. éd. London, 1876. XI, 253 p.
FAURE, A. Histoire de la guerre d'Orient /1877/. Vol. 1–2. Paris, 1878. 320 p.; 462 p.
FAURE, A. Procès de Suleiman Pacha. Paris, 1880. 540 p.
FISCH. Coopération de l'armée roumaine en Bulgarie. Guerre d'Orient, 1877–1878. Bruxelles, 1879. IV, 212 p.
FLIGENSCHMIDT, M. Deutschlands Orientpolitik im ersten Reichsjahrzehnt. 1870–80. Berlin, 1913. 322 p.
FORMBY, J. The First Two Battles of Plevna. London, 1910. XII, 50 p.
FRANZEL, E. Der Donauraum im Zeitalter des Nationalitätenprinzips. Bern, 1958. 150 p.
FREYTAG-LORINGHOVEN, VON. Das russische Oberkomando in der Europäischen Türkei im Kriege 1877–1878. Berlin, 1912. 110, VIII. p.
FUHRMANN, R. Die Orientalische Frage, das „Panslawistisch-Chauvinistische Lager" und das Zuwarten auf Krieg und Revolution. Die Osteuropaberichterstattung und -vorstellungen der „Deutschen Rundschau" 1874–1918. Bern etc., 1975. VIII, 200 p.
FURNEAUX, R. The Siege of Plevna. New York, 1958. 240 p.
GANEV, T. La contribution d'Ivan D. Šišmanov au développement des liens culturels et scientifiques bulgaro-roumains. – *EB*, 1972, No 4, 21–40.
GEISS, I. German Foreign Policy 1871–1914. London etc.,1976. X, 259 p.
GENOV, C. Les comités slaves en Russie et la cause de la libération bulgare /1875–1878/. – *EH*, 11, 1983, 11–26.
GENOV, C. Military Operations in the Balkan Theatre during the 1877–78 War. – *SEE*, 6, 1979, No 2, 136–153.
GLAYTON, G. D. Britain and the Eastern Question. Missolunghi to Gallipoli. London, 1971. 256 p.
GLUŠKOV, HR. Britain's Trade Relations with the Bulgarian Lands during the Period after the Crimean War until Bulgarian's Liberation from Ottoman Rule /1856–1877/. – *BHR*, 1976, No 4, 26–50.
GOPČEVIČ, S. Die Türken und ihre Freunde und die Ursahen Serbisch-Bulgarischer Erhebung. Allen Turkophilen gewidmet. Wien, 1878. 108 p.
GORANOV, P. et L. STOJANOV. Bulgarian in the 1877–78 Russo-Turkish War of Liberation. – *SEE*, 6, 1979, No 2, 154–170.
GORJAINOV, S. La question d'Orient à la veille du traité de Berlin /1870–1876/ d'après les archives russes. Paris, 1948. 254 p.
The Great Powers and the Near East. 1774–1923. Ed. by M. S. Anderson. London, 1970. X, 182 p.
GREENE, F. V. The Campaign in Bulgaria. 1878–1878. London, 1903. IV, 261 p.
GREENE, F. V. The Russian Army and its Campaigns in Turkey in 1877–1878. New York, 1878. XV, 459 p.
GROUSSET, R. L'Empire du Levant. Histoire de la question d'Orient. Nouv. éd. rev. Paris, 1949. 648 p. 1. éd. 1946.
GRULICH, R. Die Unierte Kirche in Mazedonien 1856–1919. Würzburg, 1977. XX, 135 p.
La guerre en Orient /1875–1878/. Par un officier supérieur. Paris, 1878. VI, 423 p.
La Guerre d'Orient en 1877–1878. Etude stratégique et tactique des opérations des armées russe et turque en Europe, en Asie et sur les côtes de la Mer Noire. Ouvrage réd. sur les doc. offic. 1–2. Paris, 1879–1881. Подп. : Un tacticien.
HAGEN, F. V. Geschichte der orientalischen Frage von ihrer Entstehung dem Frieden von Kutschuk-Kainardschi 1774 bis zur Krieges Erklärung Russlands an die Pforte, 24 April 1877 vom politisch-militärischen Standpunkt. Frankfurt a. M., 1877. 4, 172 p.
HAJEK, A. Bulgarien unter der Türkenherrschaft. Berlin etc., 1925. 330 p.
HANOTAUX, G. La Guerre russo-turque et le Congrès de Berlin. Bielefeld etc., 1921. 107 p.
HARRIS, D. Britain and the Bulgarian Horrors of 1876. Chicago, 1939. VII, 437 p.
HARRIS, D. A Diplomatic History of the Balkan Crisis of 1875–1878. The First Year. Stanford, 1936. VIII, 474 p.
HAVRÁNKOVÁ, R. Česká veřejnost na pomoc protitureckym povstánim jižnich slovanů v letech 1875–1877. – *SlHS*, 6, 1966, 5–53.
HELLWALD, F. V. et L. C. BECK. Die heutige Türkei. Bilder und Schilderungen aus allen Teilen des Osmanischen Reiches in Europa. Leipzig, 1878. VIII, 424 p.
HINZE, H. Gurko und Sulleiman Pascha. Die russischen-türkischen Operationen in Bulgarien und Rumelien während des Krieges 1877–1878. Berlin, 1880. VIII, 244 p.
HORSETZKY VON HORNTHAL, A. Der russische Feldzug in Bulgarien und Rumelien 1877–78. Eine militärische Studie. Wien, 1878. IV, 276 p.
HOWARD, H. N. Turkey, the Straits und U. S. Policy. Baltimore, 1974. 337 p.
HRISTOV, HR. Les „Livres bleus" anglais et la libération de la Bulgarie en 1877–1878. – *EH*, 2, 1965, 239–254.
HRISTOV, HR. Le mouvement national de libération en Bulgarie et la politique de la Russie et des pays occidentaux. – *EH*, 1, 1960, 285–319.
HRISTOV, HR. Russia, the West European States and the Liberation of Bulgaria from Ottoman Rule. – In: *Bulgaria. Past a. Present.* S., 1982, 9–13.
HRISTOV, S. Le crédit agricole en Bulgarie. – *REcI*, 2, 1905, No 7, 128–158.
HÜNIGEN, G. Nikolaj Pavlovič Ignatiev und die russische Balkanpolitik 1875-1878. Göttingen, 1968. 382 p.
HUREZEANU, D. et C.N.VELICHI. Date noi privind pătrunderea ideilor Internaționalei I în România și în rîndurile emigrației bulgare din țara noastră. – *RSI*, 11, 1965, 15–32.
HYDE, A. M. A Diplomatic History of Bulgaria. 1870–1886. Urbana, 1966. 172 p.
IONESCU-NIȘKOV, T. Quelques aspects de l'activité de G. S. Rakovsky et de ses rapports avec les Principautés Roumaines. – *RSI*, 9, 1963, 555–568.
IORGA, N. Entre la Turquie moderne et les Empires chrétiens de récupération. – *RHSEE*, 15, 1938, No 7–9, 227–269.
IORGA, N. Osmanli tarihi /1774–1912/. Ankara, 1948. XVI, 690 p.
ISRAEL, S. et J.ESKENAZY. Le révolutionnaire russe Nikolaj Constantinovič Sudzilovski-Russel en Roumanie et en Bulgarie. – *EB*, 7, 1968, 163–190.
JAGWITZ, F. VON. Von Plewna bis Adrianopel. Geschichte der zweiten Hälfte des russisch-türkischen Krieges 1877-78. Nach russischen und türkischen Quellen. Ber-

lin, 1880. VIII, 361 p.
JAHRMANN, W. Frankreich und die orientalische Frage 1875/78 /Dargestellt nach den französischen Akten/. Berlin, 1936. 125 p.
JELAVICH, B. Austria-Hungary, Rumania and the Eastern Crisis 1875–1878. – *SOF*, 30, 1971, 111–141.
JELAVICH, B. The British Traveller in the Balkans: the Abuses of Ottoman Administration in the Slavonic Provinces. – *SEER*, 33, 1954/1955, 396–413.
JELAVICH, B. A Century of Russian Foreign Policy1814–1914. Philadelphia etc., 1964. 308 p.
JELAVICH, B. The Ottoman Empire, the Great Powers and the Straits Question, 1870-1887. London, 1973. XI, 209 p.
JELAVICH, B. Russia and the April Uprising. – *SEE*, 4, 1977, No 2, 217–232.
JELAVICH, CH. et B. JELAVICH. The Balkans in Transition. Essays on the Development of Balkan Life and Politics since the Eighteenth Century. Los Angeles, 1963. XVII, 451 p.
JELAVICH, CH. et B. JELAVICH. The Establishment of the Balkan States, 1802–1920. Seattle, 1977. 358 p.
JELAVICH, CH. et B. JELAVICH. Russia in the East 1876–1880. The Russo-Turkish War and the Kuldja Crisis as Seen through the Letters of A. G. Jomini to N. K. Giers. Leiden, 1959. XI, 173 p.
KABRDA, J. Le système fiscal de l'Eglise orthodoxe dans l'Empire ottoman d'après les documents turcs. Brno, 1969. 164 p.
KADIC, A. Strossmayer and the Bulgarians. – *EEQ*, 5, 1971, No 2, 134–151.
KOFOS, E. Greece and the Eastern Crisis 1875-1878. Thessaloniki, 1975. 283 p.
KOFOS, E. The Subject Greeks during the Eastern Crisis of 1875–1878. – In: *Međunar. nauč. skup povodom 100-god. ustanaka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875–1878 god. Sarajevo, 1975.* 1. Sarajevo, 1977, 99–111.
KORNRUMPF, H.-J. Die Territorialverwaltung im östlichen Teil der europäischen Türkei vom Erlass der Vilayetsordnung /1864/ bis zum Berliner Kongress /1878/ nach amtlichen osmanischen Veröffentlichungen. Freiburg am Breisgau, 1976. XI, 434 p.
KOSEV. D. Le mouvement national révolutionnaire bulgare et les milieux démocratiques d'Occident pendant le troisième quart du XIXe siècle /1859–1876/. – *EH*, 1, 1960, 321–344.
KOSEV, K. Die Orientpolitik Preussen-Deutschlands in den 60-er und 70-er Jahren des 19. Jahrhunderts und die Befreiung Bulgariens. – In: *Der Berliner Kongress von 1878.* Wiesbaden, 1982, 71–81.
KOSEV, K. Die Orientpolitik Preussens und Deutschland und die Befreiung Bulgariens. – In: *Hundert Jahre Bulgarien. 1878–1978.* Regensburg, 1980, 9–20.
KOSEV, K. Die Politik Deutschlands in der Ostfrage in den 60er und 70er Jahren des 19. Jahrhunderts und die Befreiung Bulgariens. – In: *Bulgarische Sprache, Literatur und Geschichte.* Neuried, 1980, 229–243.
KOSEV, K. Die russische Politik hinsichtlich der Orientfrage nach dem Kriemkrieg und die Sache der bulgarischen Befreiung. – *EH*, 7, 1975, 281–297.
KOSEV, K. The Uprising of April 1876. The Summit of the Bulgarian National Revolution. – *SEE*, 4, 1977, No 2, 143–168.
KÖYMEN, O. The Advent and Consequences of Free Trade in the Ottoman Empire /19th century/. – *EB*, 1971, No 2, 47–55.
KUSHNER, D. The Rise of Turkish Nationalism 1876–1908. London, 1977. 138 p.
LAMOUCHE, L. Histoire de la Turquie. Paris, 1934. 427 p.
LAMOUCHE, L. La milice bulgare pendant le guerre turco-russe /1877–1878/. Paris, 1935. 32 p.
LANDEMOUT, COMTE DE. L'élan d'un peuple. La Bulgarie jusqu'au traité de Londres 1861–1913. Paris, 1914. 426 p.
LANGER, W. L. European Alliances and Alignments 1871-1890. New York, 1964. XVI, 510, XXIV p.
LANGLOIS, H. Enseignements de deux guerres récentes. Guerres Turko-russe et Anglo-boer. 2. éd. Paris, s.a. 240 p.; извадки на бълг. ез.: Поука от боевете при Плевен. С., 1908. 76 с.
LASKARIS, M . To Anatolikon zitima. 1800-1923. T. 1. 2. Mehri tu 1878. Thessaloniki, 1955. 145–312.
LASKARIS, S.TH. La politique extérieure de la Grèce avant et après le congrès de Berlin /1875–1881/. Préf. de A. Gauvain. Paris, 1924. 223 p.
LECOMTE, F. Guerre d'Orient en1876–1877. Esquisse des événements militaires et politiques. T. 1–2. Lausanne, 1877–1879. 350 p.; 171 p.
LEWAK, A. Dzieje emigracji polskiej w Turcji /1831–1878/. Warszawa, 1935. 280 p.
LEWAK, A. La politique polonaise en Orient de 1830 à 1870. Varsovie, 1933. 27 p.
LOBANOV-ROSTOWSKY, A. Russia and Europe, 1825–1878. Ann Arbor, 1954. 330 p.
LUBOJATZKY, F. Illustrierte Kriegs – Chronik des Russisch-Türkischen Feldzuges 1877. Auf Grund authentischer Quellen bearbeitet von... Dresden, 1879. 1190 p.
LURION, F. La guerre turco-russe de 1877–78. Campagne de Suleyman-pasha. Paris, 1883. IX, 598 p.
MACCOLL, M. Three Years of the Eastern Question. 2. éd. London, 1878. 302 p.
MACDERMOTT, M. The Apostle of Freedom. A Portrait of Vasil Levski against a Background of Nineteenth Century Bulgaria. London, 1967. 407 p.; същото на бълг. ез.: Апостолът на свободата. 3. изд. 1977. 540 с.; 1. изд. 1970.
La Macédoine et la constitution de l'Exarchat bulgare /1830 à 1879/. Lausanne, 1918. 34 p.
MACKENZIE, D. Russian Views of the Eastern Crisis 1875–1878. – *EEQ*, 13, 1979, No 1, 1–24.
MACKENZIE, D. The Serbs and Russian Pan-Slavism 1875-1878. Ithaca, 1967. 365 p.
MAIWALD, S. Der Berliner Kongress 1878 und das Völkerrecht. Die Lösung des Balkanproblems in 19. Jahrhundert. Stuttgart, 1948. 120 p.
MAKEDONSKI, ST. L'Exarchat bulgare et l'enseignement scolaire en Macédoine /1870–1912/. – *EB*, 1971, No 2, 104–119.
MANOLOVA, M. Structure et compétence juridictionelle de la commune bulgare durant les dernières décennies de la domination ottomane. – В: *Обичајно право и самоуправе на Балкану и у суседним земљама.* Београд, 1974, 223–240.
MARIN, P. Autour des dépouilles de l'empire Ottoman. Bulgares et Russes vis-à-vis de la Triple alliance. Traité de San Stefano. Traité de Berlin. Alexandre Ier, prince de Bulgarie. Paris, 1891. 347 p.
MARINA, B.B. Zygmunt Milkowski. Contributo alla storia dei

rapporti polono-slavi nel secolo XIX. Roma, 1936. 147 p.
MARINESCU, B. Le mouvement de libération dans les Balkans et l'opinion publique roumaine /1875–1876/. –*RESEE*, 16, 1978, No 3, 466–486.
MARKOVA, Z. Russia and Bulgarian-Greek Church Question in the Seventies of the 19th Century. – *EH*, 11, 1983, 159–197.
MARRIOTT, J.A.R. The Eastern Question. A Historical Study in European Diplomacy. 4. ed. Oxford, 1963. XII, 602 p. 1. ed. 1917.
MEDLICOTT, W. N. Bismarck, Gladston and the Concert of Europe. London, 1956. XIV, 353 p.
MEDLICOTT, W. N. The Congress of Berlin and after. A Diplomatic History of the Near Eastern Settlement 1878–1880. 2. ed. Hamden, Conn.,1963. 442 p.
MEININGER, TH. A. Ignatiev and the Establishment of the Bulgarian Exarchate 1864–1872. A Study in Personal Diplomacy. Madison, 1970. 251 p.
MEININGER, TH. A. The Response of the Bulgarian People to the April Uprising. – *SEE*, 4, 1977, No 2, 250–261.
MEININGER . TH. A. The Social Stratification of the Bulgarian Town in the Third Quarter of the Nineteenth Century. – *SEE*, 5, 1979, No 2, 73–104.
MEININGER, TH. A. Teachers and School Boards in the Late Bulgarian Renaissance. – In: *Bulgaria. Past a. Present.* Columbus , Ohio, 1976, 31–41.
MENEGHELLO-DINCIC, K. Les premiers fédéralistes bulgares. – *RHMC*, 5, 1958, oct.-déc., 295–313.
MIDHAD, A. H. Life of Midhad Pasha. London, 1903.
MILKOVA, F. Les traits caractéristiques et l'application du droit civil ottoman dans les terres bulgares au XIXe siècle. – *BHR*, 1975, No 4, 26–37.
MILLER, W. The Ottoman Empire and its Successors 1801–1927. London,1966. 632 p.
MILLMAN, R. Britain and the Eastern Question, 1875–1878. London, 1979. 500 p.
MILUTINOVIĆ, K. Prvi ideolozi federalističke misli kod Južnih Slavena. – *RJAZU*, 330, 1962, 85–196.
MINČEV, D. Le gouvernement du prince Cuza vu par la presse bulgare de l'époque. – *EB*, 7, 1968, 207–220.
MINČEV, D. Problèmes roumains reflétés dans la presse bulgare à l'époque de la Renaissance nationale. – *EB*, 1973, No 2, 45–64.
MITEV, J. L'attitude des représentants diplomatiques de la Russie et de certains autres pays occidentaux dans les Balkans envers les massacres en Bulgarie lors de la répression du soulèvement d'Avril en 1876. – *EH*, 2, 1965, 225–238.
MITEV, J. MacGahan and the April 1876 Uprising. – *SEE*, 4, 1977, No 2, 262–277.
MITEV, J. Les pétitions adressées par les Bulgares aux Grandes puissances après la repression de l'Insurrection d'Avril concernant l'octroi de l'autonomie au peuple bulgare. – *EH*, 5, 1970, 369–386.
MONICAULT, G. DE. La Question d'Orient. Le traité de Paris et ses suites /1856–1871/. Paris, 1898. 393 p.
MOSCHOPOULOS, N. Aperçu d'histoire diplomatique des Etats balkaniques au XIXe siècle. Athens, 1934. 89 p.
MOSSE, W. E. The End of the Crimean System: England, Russia and the Neutrality of the Black Sea, 1870. – *HJ*, 4, 1961, No 2, 164–190.
MOSSE, W. E. The Rise and Fall of the Crimean System, 1855–1871. Story of a Peace Settlement. London,1963. 231 p.
MOWAT, R. B. A History of European Diplomacy, 1815–1914. London, 1922. VIII, 308 p.
NALTAS, H. I sinthiki tu Agiu Stefanu ke o Ellinismos. Thessaloniki, 1953. 93 p.
NIEDERHAUSER, E. La question de l'indépendance nationale dans les mouvements de renaissance nationale chez les peuples slaves. – *Slavica*, 12, 1973, 149–160.
NIKOLIĆ, I. Bugarske knjige štampane u Zemunu/1850–1862/. – *Spom*, 1966, 117–120.
NOVOTNY, A. Quellen und Studien zur Geschichte des Berliner Kongresses 1878. Bd. 1. Österreich, die Türkei und das Balkanproblem im Jahre des Berliner Kongresses. Graz-Köln, 1957. 376 p.
PALMER, A. Bismark. London, 1976. 326 p.
PANAJOTOV, IV. Die Politik Österreich-Ungarn und die Befreiung Bulgariens /1876–78/. – *EH*, 2, 1965, 255–267.
PANTAZOPOULOS, N. Y. Church and Law in the Balkan Peninsula during the Ottoman Rule. Thessaloniki, 1967. 125 p.
PANTEV, A. The Significance of the Bulgarian National Revolution for the Internal and Foreign Political Life of Great Britain. – *BHR*, 1984, No 1, 45–62.
PAPADOPULOS, E. I. Actives civilisatrices et sociales de l'hellénisme en Macédoine au dernier siècle de la domination turque. Thessaloniki, 1970. 290 p.
PAPADOPOULLOS, TH.H. Studies and Documents Relating to the History of the Greek Church and People under Turkish Domination. Brussels, 1952. XXIV, 507 p.
PASKALEVA, V. Die Anfänge des deutschen wirtschaftlichen Einflusses auf dem Balkan und in der Türkei in den sechziger und siebziger Jahren des 19. Jahrhunderts. – In: *Der Berliner Kongress von 1878.* Wiesbaden, 1982, 499–515.
PASKALEVA, V. Die Aussenpolitik von Preussen-Deutschland und die Balkanslawen in den 50-70er Jahren des 19. Jahrhunderts. – *BHR*, 1973, No 4, 36–55.
PASKALEVA, V. From the History of Bulgarian Trade during the Third Quarter of the 19th Century. – *BHR*, 1981, No 1–2, 99–124.
PASKALEVA, V. Mitteleuropa und die Entwicklung der bulgarischen Kultur während der nationalen Wiedergeburt /18.–19. Jahrhundert/.–*ÖO*, 23, 1981, No 4, 412–429.
PASKALEVA, V. Preussen-Deutschland und die Orientfrage in den 50-er – 70-er Jahren des 19. Jahrh. – *EH*, 7, 1975, 237–264.
PASKALEVA, V. Die Schiffahrt im Unterlauf der Donau im dritten Viertel des 19. Jahrhunderts. – *BHR*, 1984, No 3, 46–71.
PASKALEVA, V. Wien und die bulgarischen Kaufleute im 18. und 19. Jahrhundert. Die Handelsbeziehungen der Bulgaren mit der Stadt Wien in der Zeit der bulgarischen Wiedergeburt. – *ÖO*, 1966, Sonderdruck, 107–116.
PASKALEVA, V. Wirtschaftliche und kulturelle Beziehungen Bulgariens zur Stadt Leipzig von Ende des 18. Jahrhunderts bis zum Russisch-Turkischen Krieg 1877/78. – *JGUdSSRvdLE*, 6, 1962, 389–409.
PETKANOV, Iv. Riflessi del Risorgimento in Bulgaria. – *RSR*, A. 53, 1966, No 3, 371–416.
PETROVIĆ, N. Der Balkan 1860–1875. Die Darstellung der politischen Situation in der Berichten russischer Diplomaten. – *ÖO*, 19, 1977, No 2, 83–92.
PINSON, M. Ottoman Colonization of the Circassians in Rumili

after the Crimean War. – *EB*, 1972, No 3, 71–85.
POPOV, Č. Stav Francuske prema dogaňajima u Bugarskoj 1876 godine. – *ГФФ*, 8, 1965, 81–127.
RADENIĆ, A. Die Balkanländer in der Strategie Österreich-Ungarns 1867–1878. – *Balc*, 1970, 147–163.
RAVESANI, A. La guerra russo-turca 1877-1878. Roma, 1930. 202 p.
RISTELHUEBER, R. Histoire des peuples balkaniques. Paris, 1950. 502 p.
SAKĂZOV, IV. Bulgarische Wirtschaftsgeschichte. Berlin, 1929. IX, 294 p.
ŠAROVA, K. The April Uprising as a Factor in the Eastern Crisis. – *SEE*, 4, 1977, No 2, 169–199.
ŠAROVA, K . The Bulgarian Nation on the Eve of its Liberation. – In: *The Symposium on Bulgarian Studies*. Tokyo, 1979. Tokyo, 1979, 27–36.
ŠAROVA, K. The Bulgarian Question in the Foreign Policy of Great Britain and Russia, 1856–1876. – In: *Der Berliner Kongress von 1878*. Wiesbaden, 1982, 115–124.
ŠAROVA, K. The Bulgarian Revival and its Culture. Typology and Historical Results. – In: *Culture and History of the Bulgarian People*... Pittsburgh, 1982, 167–179.
ŠAROVA, K. Il diciannovesimo secolo e le relazioni bulgaro-italiane. – In: *Relazioni storiche e culturali fra l'Italia e la Bulgaria*. Napoli, 1982, 213–229.
ŠAROVA, K. La guerre franco-allemande et le mouvement de libération des Slaves du Sud. – *EH*, 2, 1965, 207–224.
ŠAROVA, K. Les idées et l'activité révolutionnaires de Luben Karavelov pendant les années 60 du XIXe s. – *EH*, 5, 1970, 339–367.
ŠAROVA, K. La question nationale bulgare devant l'Europe au cours de la crise d'Orient du début des années 40 du XIXe siècle. – *EH*, 7, 1975, 203–236.
ŠAROVA, K. L'Union des émigrés polonais /ZEP/ et les mouvements de libération dans les Balkans. – *EB*, 1973, No 4, 50–71.
SCHWEDE, A. O. Sendbote der Freicheit. Das Leben Wassil Lewskis. Berlin, 1973. 272 p.
SEDES, J. H. 1876–1877 Osmanli-Karadag Seferi. Istanbul, 1936. 327 p.
SETON-WATSON, R. W. Disraeli, Gladstone and the Eastern Question. A Study in Diplomacy and Party Politics. New York, 1972. XIII, 590 p.
SETON-WATSON, R. W. The Rise of Nationality in the Balkans. New York, 1966. VIII, 308 p. фотокопие на изд. 1917.
SHANNON, R. The Crisis of Imperialism 1865–1915. London, 1974. 512 p.
SHANNON, R. Gladstone and Bulgarian Agitation 1876. Hamden, 1975. XXVIII, 308 p.
SHASHKO, PH. Bulgarian Literary and Learnd Societies during the 1850's – 1870's. – *SEE*, 1, 1974, No 1, 1–33.
SHASHKO, PH. From Mount Athos to the Shipka Pass: Slavic Conscionsness among the Bulgarian Renaissance Inteligentsia. – В: *Славянские культури и Балканы*. 2. С., 1978, 66–102.
SHASHKO, PH. "Let the People, Settle the Eastern Question this Time and it Will Be Settled". – *SEE*, 4, 1977, No 2, 297–314.
SHASHKO, PH. Jugoslavism and the Bulgarians in the Nineteenth Century. – *SEE*, 1, 1974, No 2, 136–156.
ŞIMŞIR, B.N. Contribution à l'histoire des populations turques en Bulgarie /1876–1880/. Ankara, 1966. 86 p.
ŠIŠMANOV, IV. La Renaissance en Europe et en Bulgarie. – *MSl*, 6, 1929, No 2, 221–233.
SOFRANOV, IV. Histoire de mouvement bulgare vers l'église catholique au XIXe siècle. 1. Première période: les origines /1855–1865/. Romma, 1960. XXIV, 400 p.
SONTAG, R. J. European Diplomatic History 1871 bis 1932. New York etc., 1933. 425 p.
STAVRIANOS, L. S. The Balkans. 1815–1914. New York, 1963. 133 p.
STAVRIANOS, L. S. The Balkans since 1453. New York, 1958. XII, 970 p.
STAVRIANOS, L. S. L'institution de l'Exarcat bulgare. Son influence sur les relations interbalkaniques. – *Balkans*, 9, 1939, No 1, 56–69.
STOJANČEVIČ, V. Georgi Sava Rakovski i pitanje bugarsko-srpske saradnje za oslobodjenje balkanskih naroda od turske vlasti. – *JIČ*, 7, 1968, No 1–2, 5–24.
STOJANOVIĆ, M. D. The Great Powers and the Balkans 1875–1878. Cambridge. 1968. 296 p. /Reprinted/. 1. ed. 1939.
STOJANOVIĆ. TR. Factors in the Decline of Ottoman Society of the Balkans. – *SlR*, 21, 1962, No 4, 623–632.
STRATFORD DE REDCLIFE. The Eastern Question. With a Preface by P. Stanley. London, 1881. XXIV, 216 p.
SUMNER, B. H. Lord Augustus Loftus and the Eastern Crisis of 1875–1878. – *CHJ*, 4, 1932/1934, No 3, 282–295.
SUMNER, B. H. Russia and the Balkans. 1870-1880. Hamden, 1962. 724 p.
SWALLOW, CH. The Sick Man of Europe. Ottoman Empire to Turkish Republic, 1789–1923. London, 1973. 143 p.
TAMBORRA, A. Progetti e idee per una Confederazione danubiano-balcanica /1848–1862/. – *CI*, 1950, No 4, 593–613.
TANTY, M. Mucarstwa Europejskie wobec kryzysu bałkanskiego w latach 1875–1878. – *PSł*, 27, 1977, 25–39.
TEMPERLEY, H. The Bulgarian and Other Atrocities, 1875–8, in the Light of Historical Criticism. London, 1931. 44 p.
THOMPSON, E. P. William Morris. Romantic to Revolutionary. London, 1955. 908 p.
THOUVENEL, L. Trois années de la Question d'Orient. 1856–1859. Paris, 1897. VI, 386 p.
TODOROV, N. La Bulgarie et la Crise de 1875–1878. – *RHMC*, 27, 1980, No 1, 44–51.
TODOROVA, M. Population Structure, Mariage, Patterns, Family and Household /According to Ottoman Documentary Material from North-Eastern Bulgaria in the 60s of the 19th Century/. – *EB*, 1983, No 1, 59–72.
TRAJKOV, V. Bulgarian Renascence Literature and America. – *EH*, 7, 1975, 299–320.
TRAJKOV, V. The Evolution in G.S. Rakovski's Views and the Establishment of a Balkan Union. – *EH*, 12, 1984, 93–110.
TRAJKOV, V. The First American Protestant Missionaries in Bulgaria. – In: *Bulgaria. Past a. Present*. S., 1982, 195–201.
TRAJKOV, V. G. S. Rakovski's Relations with Foreign Politicians and Men of Letters. – *BHR*, 1973, No 3, 26–41.
TRAJKOV, V. La guerre de Libération russo-turque de 1877–1878 et les peuples balkaniques. – *EB*, 1977, No 4, 61–77; на бълг. ез.: Освободителната руско-турска война и балканските народи. – *ВИС*, 1978, № 1, 28–40; на англ. ез.: The Russo-Turkish War of 1877-78 and the Balkan People. – *SEE*, 6, 1979, No 2, 209–222.
TRAJKOV, V. The 1876 April Uprising and the Balkan Peoples.

– *SEE*, 4, 1977, No2, 233–249.
TRAJKOV, V. L'opinion publique bulgare face à face la lutte du peuple roumaine pour son union et son indépendance nationale 1856–1877. – *BHR*, 1974, No 4, 26–45.
TRAJKOV, V. Le transfert par territoire roumain d'armes russes destinées à la Serbie /octobre-décembre 1862/. Le rôle des Bulgares. – *EB*, 1970, No2, 90–97.
TROUBETZKOI, GR. La politique russe en Orient. Le schisme bulgare. – *RHD*, 21, 1907, No 2, 161–198; No 3, 394–426.
TURNER, E. R. Europe since 1870. New York, 1921. 592 p.
ULUCAY, M. Çagatay. Gazi Osman Paşa. Istanbul, 1957. 32 p.
ULUNJAN, A. A. La presse russe et quelques questions relatives au mouvement de libération nationale bulgare. – *EB*, 1969, No 4, 56–74.
URBAN, Z. Činnost a dîlo revolučniho demokrata Christa Boteva a Čechy sedmdesátých a osmdesátých let XIX stoleti. – In: *Urban, Z. Z dějin česko-bulharských kulturnich styku.* Praha, 1957, 133–164.
VAKALOPULOS, A. Ta dramatika gegonata tis Thessalonikis kata to Maio 1876 ke i epidrasis tus sto Anatolikozitima. Thessaloniki, 1949. 70 p.
VĂLČEV, J. Slovensko-bulharské vzt'ahy petdesiatých a šestdesiatých rokow 19 stročia. – In: *Z dejin československeslovanských vztáhov. Slov. studie.* Bratislava, 1959, 447–474.
VALJAVEC, F. Österreich und Russland auf dem Balkan im 19. Jahrhundert. – *SOEJ*, 2, 1958, 32–50.
VAVOUSKOS, C. Les réglementations juridiques opérés par le Traité de San-Stefano au sud de la Péninsule d'Hémus et ses répercussions ethnologiques. – *BSt*, 17, 1976, No 2, 269–282.
VELICHI, C. Alexandre-Jean Cuza, Georges S. Rakovski et le journal „Baduštnost". – *EB*, 1970, No 3, 96–104.
VELICHI, C. Atitudinea lui Mihail Kogălniceanu, a unur autorităti romînești din porturile dunărene şi a maselor populare în timpul trecerii cetei lui Hristo Botev /27 aprilie – 15 iunie 1876/. – *RSl*, 4, 1960, 251–265.
VELICHI, C. Précisions et données inédites au sujet du capitaine Georges Mamarchov Buikliu. – *RESEE*, 12, 1974, No 1, 102–120.
VELICHI, C. Rascoala antiotomana bulgara din aprilie 1876. – *RI*, 29, 1976, No 3, 373–394.
VELICHI, C. Relatiile Romîno-Turce în perioda Febr. – Julie – 1866. Infientarea Comitetului Central secret Bulgar de la Bucureşti şi legaturile a cestuia cu guvernul Romîn. – *StRI*, 16, 1963, No 4, 844–867.
VELICHI, C. Romanian-Bulgarian Relations during the Bulgarian Revival 1762-1878. – *SEE*, 5, 1978, No 1, 75–87.
VELICHI, C. La Roumanie et le mouvement révolutionnaire bulgare de libération nationale /1850–1878/. Bucureşti, 1979. 231 p.
WAGNER-KORFES, S. Die Haltung des Diplomatie des deutschen Kaiserreiches zur nationalen Befreiungsbewegung der Balkanslaven und deren Ergebnisse /1875–1878/ und ihre Ursachen. – B: *Бълг.-герм. отн. и връзки.* 3. С., 1981, 58–67.
WARRINER, D. Contrasts in Emerging Societies. Reading in the Social and Economic History of South-Eastern Europe in the Nineteenth Century. Bloomington, 1965. 402 p.
WATSON, H. S. The Decline of Imperial Russia 1855–1914. London, 1952. XVI, 406 p.
WIDERSZAL, L. Bułgarski ruch narodowy, 1856-1872. Warszawa, 1937. XXII, 304 p.
WIDERSZAL, L. Z papierow Alexandre Ekzarcha. Materiały. Warszawa, 1935, 265–278.
WIERZBICKA, K. Prasa Królestwa Polskiego w obec wyzwolenia Bułgarii /1876–1878/. – *PSl*, 24, 1974, 35–45.
WIRTHWEIN, X. G. Britain and the Balkan Crisis 1875–1878. London, 1935. 433 p.
Wojna wyzwolencza 1877–1878. Materiały o wojnie ros.-tur. 1877-1878. Red. A. Koseski. Warszawa, 1978. 120 p.
WOLTER, H. Die Politik des Deutschen Reiches und die bulgarische Befreiung 1878. – B: *Бълг.-герм. отн. и връзки.* 3. С., 1981, 68–74.
YÜCEBAŞ, A. Hilmi. Gazi Osman Paşa va Plevne. Istanbul, 1943. 80 p.
ŽEČEV, N. L'activité dans le domaine de l'instruction et la vie culturelle de l'émigration bulgare à Braila pendant la Renaissance nationale /XIXe siècle/. – *BHR*, 1973, No 2, 22–36.
ŽEČEV, N. Bucarest – centre de production et de diffusion de livres et de la presse périodique bulgare pendant le Réveil national – *EH*, 11, 1983, 129–158.
ŽEČEV, N. et G. BARBOLOV. Les Bulgares et Alexandru Joan Cuza /A l'occasion du 100e anniversaire de sa mort/. – *BHR*, 1973, No 3, 78–84.
ŽEČEV, N. Despre legăturile bulgaro-române din secolul al XIX-lea in domeniul presei. – *RSl*, 17, 1970, 613–618.
ŽEČEV, N. L'émigration bulgare en Roumanie et la guerre de Libération /1877–1878/. – *EH*, 10, 1980, 141–158.

СЪКРАЩЕНИЯ НА ИЗТОЧНИЦИТЕ*

АМНП	Архив на Министерството на народното просвещение. София
Ангелов, Б. Из ист. рус.-бълг. лит. връзки	Ангелов, Б. Из историята на руско-българските литературни връзки. С., 1980
АПП	Архив за поселищни проучвания. София
Април. въст. 1876—1966	Априлското въстание 1876—1966. Доклади и изказвания на Юб. науч. сесия в София. С., 1966
Април. въст. и Бълг. правосл. църква	Априлското въстание и Българската православна църква. С., 1977
Април. въст. и Изт. криза 1875—1878	Априлското въстание и Източната криза 1875—1878. Сб. статии. С., 1977.
Април. въст. в I Търновски револ. окръг 1876	Априлското въстание в I Търновски революционен окръг 1876. С., 1978
АССМ	Архив на Селскостопанския музей. София
БалкП	Балкански преглед. София
Бачо Киро. Сб.	Бачо Киро. Сборник по случай 130 години от рождението му. 1835—1965. В. Търново, 1967
БВ	Библиографски вјесник. Цетиње
БИ	Балканские исследования. Москва
БИБ	Българска историческа библиотека. София
БИС	Балканский исторический сборник. Кишинев
БМ	Българска мисъл. София
БМз	Българска музика. София
Хр. Ботев. Сб.	Хр. Ботев. Сборник по случай 100 години от рождението му. С., 1949
БП	Български преглед. София
БС	Българска сбирка. София
Бурмов, Ал. Избр. произв.	Бурмов, Ал. Избрани произведения в три тома. Т. 1—3. С., 1973—1976
Бълг. възраждане и Русия	Българското възраждане и Русия. С., 1981
Бълг.-герм. отн. и връзки	Българско-германски отношения и връзки. Т. 1, 3. С., 1972, 1981
Бълг. нация през Възраждането	Българската нация през Възраждането. Сборник от изследвания. С., 1980
Бълг.-рум. връзки и отн.	Българо-румънски връзки и отношения. Т. 1. С., 1965
Бълг.-рум. лит. взаимоотн. през XIX в.	Българо-румънски литературни взаимоотношения през XIX в. С., 1980
България и европ. страни през XIX—XX в.	България и европейските страни през XIX—XX в. Посвещава се на чл.-кор. Туше Влахов по случай 75-годишнината му. С., 1975
България 1000 г. Т. 1.	България 1000 г. 927—1927. Т. 1. С., 1930
В	Векове. София
В памет на М. Димитров	В памет на акад. М. Димитров. Изследвания върху Българското възраждане. С., 1974
В чест на Д. Косев	В чест на акад. Димитър Косев. Изследвания по случай 70 години от рождението му. С., 1974
В чест на Хр. Христов	В чест на академик Христо А. Христов. Изследвания по случай 60 години от рождението му. С., 1976
ВЕ	Вестник Европы. СПб.
ВИ	Вопросы истории. Москва
ВИЖ	Военно-исторический журнал. Москва
ВИМК	Вестник истории мировой культуры

*В библиографията и бележките.

ВИС	Военноисторически сборник. София
ВНМ–Х.	Вести на Народния музей в Хасково. Хасково
Вост. источн. ист. нар. Юго-Вост. и Центр. Европы	Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. Т. 1–3. М., 1964–1974
ВС	Военный сборник. СПб.
Гандев, Хр. Пробл. Бълг. възраждане	Гандев, Хр. Проблеми на Българското възраждане. С., 1976
ГББИ	Годишник на Българския библиографски институт. София
ГВИТИЗ	Годишник на Висшия институт за театрално изкуство „К. Сарафов". София
ГВТУ–В.	Годишник на Висшето търговско училище – Варна. Варна
ГДА	Годишник на Духовната академия. София
ГкмлВУЗ	Годишник на катедрите по марксизъм-ленинизъм при ВУЗ. София
ГМГБ	Годишњак Музеја града Београда. Београд
ГМП	Годишник на музеите – Пловдив
ГНБ–С.	Годишник на Народната библиотека в София. София
ГНПМ	Годишник на Националния политехнически музей. София
ГПНБМ	Годишник на Пловдивската народна библиотека и музей. Пловдив
ГСвУ	Годишник на Свободния университет. София
ГСУбф	Годишник на Софийския университет. Богословски факултет. София
ГСУиф	Годишник на Софийския университет. Исторически факултет. София
ГСУифф	Годишник на Софийския университет. Историко-филологически факултет. София
ГСУфиф	Годишник на Софийския университет. Философско-исторически факултет. София
ГСУфкнф	Годишник на Софийския университет. Факултет за класически и нови филологии. София
ГСУфф	Годишник на Софийския университет. Филологически факултет. София
ГСУюф	Годишник на Софийския университет. Юридически факултет. София
ГСУД	Гласник Српског ученог друштва. Београд.
ГФФ	Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду. Нови Сад
Хр. Г. Данов. Юб. сб.	Хр. Г. Данов. Юбилеен сборник. Пловдив, 1905
ДБИ	Документи за българската история. Т. 1–6. С., 1931–1951
ДК	Духовна култура. София
ДСИФМГУ	Доклады и сообщения Исторического факультета Московского государственного университета. Москва
ЕЛ	Език и литература. София
Еленски сб.	Еленски сборник. Т. 1–2. С., 1931–1938
ЗбИМС	Зборник за историју. Матица српска. Нови Сад
ЗНИОРСУ–П.	Записки Научно-исследовательского объединения при Русском свободном университете – Прага
ИАНМССРсон	Известия Академии наук Молдавской ССР. Серия общественных наук. Кишинев
ИАНСССРсля	Известия Академии наук СССР. Серия литературы и языка. Москва
ИАрхИ	Известия на Архивния институт. София
ИБИД	Известия на Българското историческо дружество. София
ИВ	Исторический вестник. СПб.
ИВАД	Известия на Варненското археологическо дружество. Варна
ИВИД	Известия на Военноисторическото дружество. София
ИВИНД	Известия на Военноисторическото научно дружество. София
ИДА	Известия на Държавните архиви. София
ИДБ „ВК"	Известия на Държавната библиотека „Васил Коларов". София
ИЕИМ	Известия на Етнографския институт с музей. София
Из	Изкуство. София
Из взаимоотн. балк. народи	Из взаимоотношенията на балканските народи. С., 1966
Из ист. бълг. муз. култура XIX и нач. XX в.	Из историята на българската музикална култура през XIX и началото на XX в. С., 1979
Из ист. руско-бълг. лит. връзки	Из историята на руско-българските литературни връзки. С., 1980
Из ист. търговията бълг. земи XV–XIX в.	Из историята на търговията в българските земи през XV–XIX в. С., 1978

Изсл. по бълг. история	Изследвания по българска история. В. Търново, 1981
Изсл. и статии за Л. Каравелов	Изследвания и статии за Любен Каравелов. С., 1963
Изсл. в чест М. Арнаудов	Изследвания в чест на акад. Михаил Арнаудов. Юбилеен сборник. С., 1971
Изсл. в чест М. Дринов	Изследвания в чест на Марин Дринов. С., 1960
ИИБИ	Известия на Института за българска история. София
ИИБЛ	Известия на Института за българска литература. София
ИИБЛв	Известия на Института Ботев–Левски. София
ИИВИ	Известия на Института за военна история. София
ИИД	Известия на Историческото дружество. София
ИИИ	Известия на Института за история. София
ИИИзИ	Известия на Института за изобразителни изкуства. София
ИИЛ	Известия на Института по литература. София
ИИМуз	Известия на Института за музика. София
ИИФ	Известия на Института по философия. София
ИКНКсхн	Известия на Камарата на народната култура. Серия хуманитарни науки. София
Икон. на България	Икономиката на България. Т. 1. С., 1969
ИМ	Икономическа мисъл. София
ИМИД	Известия Министерства иностранных дел. СПб.
ИМСЗБ	Известия на музеите в Северозападна България. София
ИМЮБ	Известия на музеите от Южна България. София
ИНА	Известия на Научния архив – БАН. София
ИНБ„КМ“	Известия на Народната библиотека „Кирил и Методий“. София
ИНБ„КМ“БСУ„КО“	Известия на Народната библиотека „Кирил и Методий“ и Библиотеката на Софийския университет „Климент Охридски“
ИНВИМ	Известия на Националния военноисторически музей. София
ИНЕМ	Известия на Народния етнографски музей. София
ИНИИО	Известия на Научноизследователския институт по образованието „Т. Самодумов“. София
ИНМ–В.	Известия на Народния музей – Варна
ИНМ–К.	Известия на Народния музей – Коларовград /Шумен/
ИНМ–Р.	Известия на Народния музей – Русе
ИНМ–Ш.	Известия на Народния музей – Шумен
ИНССМ	Известия на Националния селскостопански музей. София
ИОИМ–ВТ.	Известия на Окръжния исторически музей – Велико Търново
ИОМ–ВТ.	Известия на Окръжния музей – Велико Търново. В. Търново
ИП	Исторически преглед. София
ИПИ	Известия на Педагогическия институт. София
ИС	Илюстрация Светлина. София
ИССР	История СССР. Москва
ИССФУ	Известия на Семинара по славянска филология при Университета. София
Ист., культ., этногр. и фольклор слав. нар.	История, культура, этнография и фольклор славянских народов. VII Международный съезд славистов. М., 1973.
ИТНИ	Известия на Тракийския научен институт. София
ИЧ	Историјски часопис. Београд
I Конгр. БИД. София, 1970 1970	I Конгрес на Българското историческо дружество. София, 1970. 1. С., 1972
КСИС	Краткие сообщения Института славяноведения. Москва
КСс	Каторга и ссылка. Москва
ЛД	Летопис на дружбата. София
Лет	Летоструй. София
ЛМ	Литературна мисъл. София
М	Минало. София
Матер. ист. учит. дело България	Материали за историята на учителското дело в България. Св. 2. С., 1905
I Междунар. конгр. по българистика. София, 1981. Докл. Бълг. култура...	I Международен конгрес по българистика. София, 1981. Доклади. Българската култура... 3. С., 1983
I Междунар. конгр. по българистика. София, 1981. Докл. Социал. иревол. движения в България	I Международен конгрес по българистика. София, 1981. Доклади. Социални и революционни движения в България. 1. С., 1982
МкП	Македонски преглед. София
МО	Международни отношения. София

МПК	Музеи и паметници на културата. София
Мс	Мисъл. София
НАр	Народостопански архив. София
Нар. ч-ще „Искра" – Казанлък	Народно читалище „Искра" – Казанлък. 1860–1960. Юбилеен сборник. С., 1961
НВр	Ново време. София
НДВШин	Научные доклады Высшей школы. Исторические науки. Москва
НЗЛДУсі	Наукові записки Львівського державного університета. Серия історія. Львів.
НЗХДПіс	Наукові записки Харківського державного педагогического інститута. Історична серія. Харьків
ННИ	Новая и новейшая история. Москва
НП	Народна просвета. София
НПр	Научен преглед. София
ОП	Отец Паисий. София
П	Просвета. София
ПИз	Проблеми на изкуството. София
ПИСАН	Посебња издања Српске академије наука. Београд
ПК	Проблеми на културата. София
ПМ	Правна мисъл. София
ПО	Поборник опълченец. София
Пом. ист. дисциплини	Помощни исторически дисциплини. Т. 3. С., 1981
Прегл	Преглед. Сарајево
Пробл. Бълг. възраждане	Проблеми на Българското възраждане
ПСпБКД	Периодическо списание на Българското книжовно дружество. София
Р	Родина. София
РВ	Русский вестник. Москва
РН	Родопски напредък. София
Родоп. сб.	Родопски сборник, Т. 1–3. С., 1965–1972
Родопите в бълг. история	Родопите в българската история. С., 1974
РС	Русская старина. СПб.
С	Септември. София
Сб. Н. Бончев	Сборник Нешо Бончев. С., 1939
Сб. В. Н. Златарски	Сборник В. Н. Златарски. С., 1925
Сб. Калоферска дружба	Сборник Калоферска дружба. 1–2. С., 1908–1924.
Сб. Л. Милетич	Сборник в чест на проф. Л. Милетич за седемдесетгодишнината от рождението му. 1863–1933. С., 1933
Сб. науч. статей Барнаул. гос. пед. инст.	Сборник научных статей Барнаулского государственного педагогического института. Вып. 3. Барнаул, 1958
Сб. в памет А. Бурмов	Сборник в памет на проф. А. Бурмов. С., 1973
Сб. Пловд. митрополит Максим	Сборник в чест на Пловдивския митрополит Максим по случай 80 години от рождението му. С., 1931
Сб. Солун	Сборник Солун. С., 1934
Сб ст. болг. музыковедов	Сборник статей болгарских музыковедов. М., 1962
СбБАН	Сборник на Българската академия на науките. София
СБИД	Списание на Българското икономическо дружество. София
СбНУНК	Сборник за народни умотворения, наука и книжнина. София
Св	Светлина. София
Светилник на новобълг. просвета	Светилник на новобългарската просвета. С., 1966
СевВ	Северный вестник. СПб.
Слав. архив	Славянский архив. М., 1959, 1961, 1963
Слав. лит. связы	Славянские литературные связы. Ленинград
Слав. сб.	Славянский сборник. М., 1947, 1948
Славянский сб.	Славянский сборник. Т. 2. СПб., 1877
СлГ	Славянски глас. София
СН	Старина и новизна. СПб.
СовС	Советское славяноведение. Москва
Социальная структура общества в XIX в. страны Центр. и Юго-Вост. Европы	Социальная структура общества в XIX в. страны Центральной и Юго-Восточной Европы. М., 1982
СП	Социалистическо право. София
СпБАН	Списание на Българската академия на науките. София
СПр	Социологически проблеми. София
100 г. бълг. икономика	100 години българска икономика. С., 1978
100 г. култ. живот в Лом	100-години културен живот в Лом. Юбилеен сборник. С., 1961
100 г. Нар. ч-ще „Д. Войников"	100 години Народно читалище „Д. Войников" – Коларовград. 1856–1956. Юбилеен сборник. С., 1958
100 г. Нар. ч-ще – Свищов	100 години Народно читалище – Свищов. 1856–1956. Юбилеен сборник. Свищов, 1958
100 г. от учредяването на Бълг. екзархия	100 години от учредяването на Българската екзархия. С., 1971

СФ	Славянска филология. София
Съвр	Съвременник. София
Т	Театър. София
ТВА	Трудове на Военната академия. София
ТВИИ„КМ“	Трудове на Висшия икономически институт „Карл Маркс“. София
ТВИНС–В.	Трудове на Висшия институт за народно стопанство – Варна. Варна
ТВТУ„КМ“	Трудове на Великотърновския университет „Кирил и Методий“. София
ТИБИ	Турски извори за българската история. Т. 4. Ч. 1. Османо-турски документи за Руско-турската война 1877–1878 г. С., 1973
ТИС	Труды Института славяноведения. Ленинград
ТИСП	Трудове на Института за социални проучвания. София
ТИЭ	Труды Института этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая. Москва
ТКДА	Труды Киевской духовной академии. Киев
УЗИС	Ученые записки Института славяноведения АН СССР. Москва
УЗКГПИ	Ученые записки Куйбишевского государственного педагогического института. Куйбишев
УЗКПИ	Ученые записки Казанского педагогического института. Казань
УЗСГПИ	Ученые записки Ставропольского государственного педагогического института. Ставрополь
УЗТГПИин	Ученые записки Тульского государственного педагогического института. Исторические науки. Тула
УЗХДУтіф	Учені записки Харківського державного університета. Труді Історичного факултету. Харьків
УПр	Училищен преглед. София
ФМ	Философска мисъл. София
ЦА	Църковен архив. София
Центр. и Юго-Вост. Европа в новое время	Центральная и Юго-Восточная Европа в новое время. М., 1974
Чехословакия и България...	Чехословакия и България през вековете. С., 1963
Шишманов, Ив. Избр. съч.	Шишманов, Ив. Избрани съчинения. Т. 1. С., 1965
Юб. кн. с. Дебелец	Юбилейна книга за с. Дебелец. 1887–1937. В. Търново, 1938
Юб. кн. Жеравн. ч-ще „Единство“	Юбилейна книга на Жеравненското читалище „Единство“. С., 1921
Юб. сб. Бълг. нар. ч ще „Зора“ – Сливен	Юбилеен сборник на Българското народно читалище „Зора“ – гр. Сливен. 1860–1910. Сливен, 1910
Юб. сб. 25 г. I випуск Габр. Април. гимн.	Юбилеен сборник по случай 25-годишнината от първия випуск на Габровската Априловска гимназия. Габрово, 29 юни 1900 г. Пловдив, 1900
Юб. сб. Копривщица	Юбилеен сборник Копривщица. 1837–1937. Т. 1–2. С., 1926–1937
Юб. сб. Лом. гражд. ч-ще „Постоянство“	Юбилеен сборник на Ломското гражданско читалище „Постоянство“. 1856–1926. Лом, 1927
Юб. сб. ч-ще „Еленка и Кирил Аврамови“ – Свищов	Юбилеен сборник на читалище „Еленка и Кирил Аврамови“ – Свищов. Свищов, 1931
ACE	Annales du commerce extérieur
AHASH	Acta historica Academiae scienciarum hungaricae. Budapest
AHR	American Historical Review. New York
ArD	Archives diplomatiques. Paris
ASEER	American Slavic and East European Review. New York
AUBslls	Analele Universitatii Bucureşti. Ser. Limbi şi literaturi străine. Bucureşti
Balc	Balcanica. Beograd
BHR	Bulgarian Historical Review. Sofia
BSt	Balkan Studies. Thessaloniki
CHJ	Cambridge Historical Journal. Cambridge
CI	La Comunita internazionale. Padova
I Congr. int. étud. balk. et sud-est europ. Sofia, 1966. Act.	I Congrès international des études balkaniques et sud-est européennes. Sofia, 1966. Actes. 1, 4, 7. S., 1969, 1971
EB	Etudes balkaniques. Sofia
EEQ	East European Quarterly. Boulder, Colorado
EH	Etudes historiques. Sofia
HJ	Historical Journal. London
JA	Journal Asiatique. Paris
JGUdSSRvdLE	Jahrbuch für Geschichte der UdSSR und der volksdemokratischen Länder Europas. Berlin
JIČ	Jugoslovenski istoriski časopis. Beograd
MD	Mémorial diplomatique. Paris
Međunar. nauč. skup povodom 100 god. ustanaka u	Međunarodni naučni skup povodom 100 godišnjice usta-

Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i Istočnoj krizi. 1875–1878. Sarajevo, 1975	naka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi. 1875–1878. Sarajevo, 1975. T. 1–3. Sarajevo, 1977
MSl	Monde slave. Paris
ÖO	Österreichische Osthefte. Wien
POF	Prilozi za orientalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom. Sarajevo
PSl	Pamiętnik słowianski. Krakow
RDM	Revue de deux mondes. Paris
REcI	Revue économique internationale. Bruxelles
REN	Revue des études napoléoniennes. Paris
RESEE	Revue des études sud-est européennes. București
RHD	Revue d'histoire diplomatique. Paris
RHMC	Revue d'histoire moderne et contemporaine. Paris
RHSEE	Revue d'histoire sud-est européennes. București
RI	Revista de istorie. București
RIEB	Revue internationale des études balkanique. Beograd
RJAZU	Rad Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti. Zagreb
RREI	Revue roumaine d'études internationales. Bucarest
RRH	Revue roumaine d'histoire. Bucarest
RSl	Romanoslavica. București
RSR	Rassegna storica del Risorgimento. Roma
SEE	Southeastern Europe. Pittsburgh
SEER	Slavonic and East European Review. London
SlHS	Slovanské historické štúdie. Praha
SlR	Slavic Review. New York
SOEJ	Südosteuropa Jahrbuch. München
SOF	Südost-Forschungen. München
SPFFBUc	Sbornik praci Filosofické fakulty Brnenske University. C. Rada historická. Brno
Spom	Spomenica. Zemun
StB	Studia Balcanica. Sofia
StRI	Studii. Revista de istorie. București

СЪКРАЩЕНИЯ НА АРХИВИТЕ

АВПР	Архив внешней политики России. Москва
АИБ БАН	Архив при Института по балканистика БАН
АИИ БАН	Научен архив на Института по история БАН
АИМ Котел	Архив при Историческия музей – Котел
АНБ „Сейчани" – Будапеща	Архив на Националната библиотека „Сейчани" – Будапеща
ГБЛ ОР	Государственная библиотека СССР им. В. И. Ленина. Отдел рукописей
ДАСРС	Државни архив СР Србије
НА БАН	Научен архив БАН
НБКМ БИА	Народна библиотека „Кирил и Методий". Български исторически архив. София
НБКМ ОО	Народна библиотека „Кирил и Методий". Ориентални отдел. София
ОДА – Габрово	Окръжен държавен архив – Габрово
ОДА – Ловеч	Окръжен държавен архив – Ловеч
ОДА – Пазарджик	Окръжен държавен архив – Пазарджик
ОДА – Пловдив	Окръжен държавен архив – Пловдив
ОДА – Сливен	Окръжен държавен архив – Сливен
СГОДА	Софийски градски и окръжен държавен архив
ЦГИА	Центральный государственный исторический архив. Москва
ЦДИА	Централен държавен исторически архив. София
AMAEP	Archives du Ministère des affaires étrangères. Paris
NMA	Naprstkow Muzeum – Praha, Archiv

ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРИЯ

ТОМ VI

Автори:
ЖЕЧО АТАНАСОВ, СТОЙКО БОЖКОВ, ГЕОРГИ БОРШУКОВ, НЕЛИ БЪЧВАРОВА, МИХАИЛ БЪЧВАРОВ, МАРИЯ ВЕЛЕВА, СТЕФАН ВЕЛИКОВ, АЛЕКСАНДЪР ВЪЛЧЕВ, ЦОНКО ГЕНОВ, СТОЯН ГЕНЧЕВ, СИМЕОН ДАМЯНОВ, АНГЕЛ ДИМИТРОВ, СТРАШИМИР ДИМИТРОВ, ПЕТЪР ДИНЕКОВ, ДОЙНО ДОЙНОВ, НИКОЛАЙ ЖЕЧЕВ, ДИМИТЪР КОСЕВ, КОНСТАНТИН КОСЕВ, ГЕОРГИ КОЖУХАРОВ, ОГНЯНА МАЖДРАКОВА-ЧАВДАРОВА, ЙОНО МИТЕВ, ГАНКА МИХАЙЛОВА, ВИРЖИНИЯ ПАСКАЛЕВА, РУМЯНА РАДКОВА, ВЕРА ДИНОВА-РУСЕВА, МАНЬО СТОЯНОВ, НИКОЛАЙ ТОДОРОВ, ВЕСЕЛИН ТРАЙКОВ, ИВАН УНДЖИЕВ, ХРИСТО ХРИСТОВ, КРУМКА ШАРОВА

Редакционна колегия:
КРУМКА ШАРОВА /отг. редактор/, КОНСТАНТИН КОСЕВ, ОГНЯНА МАЖДРАКОВА-ЧАВДАРОВА, ВЕСЕЛИН ТРАЙКОВ

Редактори на научния апарат и библиографията:
ВЕСЕЛИН ВЪЛЧЕВ и КРЪСТИНА ГЕЧЕВА

Редактор на показалците ВЕСЕЛИН ВЪЛЧЕВ

Съставител на хронологическата таблица ХРИСТО ЙОНКОВ

Съставител на библиографията КРЪСТИНА ГЕЧЕВА

Съставител на показалците ЛИЛИЯ РАДКОВА

Консултант по историко-географските имена ПЕТЪР КОЛЕДАРОВ

Художник-оформител ВЛАДИСЛАВ ПАСКАЛЕВ

Председател на комисията по илюстрирането ВАСИЛ ВАСИЛЕВ

Фотоилюстрации ХРИСТО ЙОНКОВ

Фотографи: ОГНЯН БОРИСОВ, ХРИСТО ЙОНКОВ, НИКОЛАЙ КУЛЕВ, ВЕНКО МИТЕВ, ДИМИТЪР ТЕНЧЕВ, ПЕТЪР ФРАНЦ

Подбор на юлистрациите: ХРИСТО ЙОНКОВ, КОНСТАНТИН КОСЕВ, ОГНЯНА МАЖДРАКОВА–ЧАВДАРОВА, ВЛАДИСЛАВ ПАСКАЛЕВ, ВЕСЕЛИН ТРАЙКОВ, КРУМКА ШАРОВА

Музейни експонати и архивни илюстрации предоставиха: Националният исторически музей, Националният военноисторически музей, Националният етнографски музей към

На обложката: Първообраз на българското национално знаме, изработено от Стиляна Парашкевова в Браила и подарено от българската емиграция на Опълчението в Плоещ на 8 май 1877 г. Военноисторически музей — София

БЪЛГАРСКО ВЪЗРАЖДАНЕ 1856 – 1878

БАН, Националният църковен историко-археологически музей в София, Националният музей на образованието в Габрово, Музеят на София, окръжните исторически музеи във Варна, В. Търново, Габрово, Плевен, Пловдив, Силистра, градските исторически музеи в Калофер, Карлово, Копривщица, Панагюрище, Петрич, Свищов, Севлиево, Националната художествена галерия в София, Окръжната художествена галерия в Пловдив, Музей „Васил Левски" в Ловеч, къща-музей „Христо Г. Данов" в Пловдив, къща-музей „Христо Ботев" в Калофер, Народната библиотека „Кирил и Методий", Научният архив на БАН, Научният архив на Института по история при БАН, Окръжният архив в Русе, Архив на читалището в Свищов, Историческият музей в Москва, Музей за руска литература при АН СССР в Ленинград.

Консултант по полеви исторически обекти БОРИС ЧОЛПАНОВ

Карти:
Автор ПЕТЪР КОЛЕДАРОВ
Комплексен институт за проучване и проектиране по картография
Отговорен редактор ЛЮБЕН ЦВЕТКОВ технически редактор МАРИЯ САВОВА

Издателство на Българската академия на науките
ул. „Акад. Г. Бончев"

Редактор ВАЛЕНТИНА МИНЧЕВА
Художествен редактор РУМЕН РАКШИЕВ
Технически редактор СТЕФАН РАНГЕЛОВ
Коректор ЦВЕТАНА ХАНТОВА

Полиграфическо изпълнение ДП „БАЛКАН", бул. „В. И. Ленин" 113

Фотонабор РОСИЦА ИВАНОВА, АЛИДА ТОДОРОВА, ВАЛЕНТИНА ПАРУШЕВА /ръководител/
Цветоотделяне БЛАГОВЕСТ АНДРЕЕВ, ЦВЕТАН ЦЕКОВ, КАМЕН ТАЛЕВ, СТЕФАН ВАНГЕЛОВ; ретуш ПЕТРАНКА ТОМОВА, ЗЛАТКА ХАДЖИСТАМОВА; монтаж ИСКРА КОЙНОВА; ЙОРДАН КРЪСТЕВ /ръководител/
Печат ВАКЛИН ВАКЛИНОВ, КОСТАДИН ТРАЙКОВ, МИЛЬО ТРАЙКОВ, ЛЮБОМИР ЕВТИМОВ; ГРИГОР ЕВГЕНИЕВ /ръководител/

Подвързия ДП „ДИМИТЪР БЛАГОЕВ", бул. „В. И. Ленин" 47

ИЗДАТЕЛСКИ ИНДЕКС 9486. ПОДПИСАНА ЗА ПЕЧАТ НА 20.VIII.1986 Г. ФОРМАТ НА ХАРТИЕНИЯ ЛИСТ 630×950/8. ФОРМАТ НА КНИЖНОТО ТЯЛО 230×297 мм. ХАРТИЯ ХРОМОВА ПОЛУМАТ 135 г/м² ОТ ZANDERS – АВСТРИЯ. ШРИФТ TIMES 452–55, 452–56, 452–75. ПЕЧАТ ОФСЕТОВ 4+2+1. ТИРАЖ 50 000. ПЪРВО ИЗДАНИЕ. БЪЛГАРСКА ЛИТЕРАТУРА. ПЕЧАТНИ КОЛИ 80.25. ИЗДАТЕЛСКИ КОЛИ 93.09.

$28\frac{9531479839}{0618-16-87}$

Цена 18 лева